

શ્રી સુધર્મસ્વામીગણધરવિરચિતં શ્રી અભયદેવસૂરિ કૃત ટીકાનું
(સ્થા.) ઉપા. શ્રી દેવચંદ્રજી કૃત • ભાષાંતર સહિત

ભાગ ૨

સ્થાનાંગ સૂત્ર

સંશોધક - સંપાદક : મુનિરાજ શ્રી જયાનંદ વિજયજી

- અરિહંત ભગવંતના શાસનના વર્તમાનકાળના આચાર્યો મહાનિશીથ-સૂત્રકારની ઉપરની વાતને વાંચે છે. દીપાવળી કથામાં આવેલા વાતો વાંચે છે. બીજાને સંભળાવે છે. પણ એ સમયે પોતાની સામે જોવાની, પોતાના હૃદયમાં ડુબકી મારીને જોવાની કુરસદ જ નથી. કે મારો નંબર ક્યાં? મારી આચરણા કેવી? મારી આચરણાનું ફળ શું? જો એ સમયે પણ ચિંતન થઈ જાયતો એક આચાર્યનું જીવન પરિવર્તન ગરબના સમાજના હિત માટે થઈ જાય. પણ એ સમયે બીજા ગરબના આચાર્યો પ્રત્યે, અથવા સ્વગરબના પણ પોતાના વિરોધી મંતવ્યધારક આચાર્યો પ્રત્યે એ નજર થઈ જાય કે તેઓ કઈ શ્રેણીમાં છે? જે તક સુધરવા માટે લાખેણી હતી તે તકને ખાખમાં ફેરવી નંખાય છે.

॥ શ્રી મહાવીર પરમાત્મા ને નમઃ ॥
॥ શ્રી સુધર્મ ગણધરાય નમઃ ॥
॥ પ્રભુ શ્રીમદ્વિજય રાજેન્દ્રસૂરીશ્વરાય નમઃ ॥

પંચમગણધર કૃત સૂત્ર અને શ્રી અભયદેવસૂરિ કૃત ટીકાનું
ઉપા. શ્રી દેવચંદ્રજી કૃત ભાષાંતર સહિત

સ્થાનાંગ સૂત્ર

ભાગ ૨
(ઠાણા ૫ થી ૧૦)

: દિવ્યાશીષ :

આચાર્યદેવ શ્રી વિદ્યાચંદ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજ
મુનિરાજ શ્રી રામચંદ્રવિજયજી મહારાજ

: સંશોધક - સંપાદક :

મુનિરાજ શ્રી જયનાંદવિજયજી

પુસ્તકનું નામ : શ્રી સ્થાનાંગ સૂત્ર ભાષાંતર સહિત ભાગ ૧ (કાણા ૧ થી ૪)

કર્તા : શ્રી સુધર્મ ગણધર ભગવંત

ટીકા : શ્રી અભયદેવ સૂરીશ્વરજી મ.

ભાષાંતર : ઉપા. શ્રી દેવચંદ્રજી (આઠકોટી કચ્છી)

સંશોધક-સંપાદક : મુનિ શ્રી જયાનંદવિજયજી

પ્રકાશક : શ્રી ગુરુ રામચંદ્ર પ્રકાશન સમિતિ, ભીનમાલ, રાજ.-૩૪૩ ૦૨૯.

સંચાલક :

(૧) સુમેરમલ કેવલજી નાહર, ભીનમાલ, રાજ.

(૨) મીલિયન ગ્રુપ, સૂરાણા, રાજ. મુંબઈ, દિલ્લી, વિજયવાડા

(૩) એમ.આર.ઈમ્પેક્સ, ૧૬-એ, હનુમાન ટેરેસ, બીજા માળે, તારાટેમ્પલ લેન, લેમીંગ્ટન રોડ, મુંબઈ-૪૦૦૦૦૭,
ફોન : ૨૩૮૦૧૦૮૬

(૪) શ્રી શાંતિદેવી બાબુલાલજી બાફના ચેરીટેબલ ટ્રસ્ટ, મુંબઈ, મહાવિદ્યે ભીનમાલધામ, પાલીતાણા-૩૬૪૨૭૦.

(૫) સંઘવી જુગરાજ, કાંતિલાલ, મહેન્દ્ર, સુરેન્દ્ર, દિલીપ, શ્રીરજ, સંદી, રાજ, જૈનમ, અક્ષત બેટા પોતા કુંદનમલજી ભુતાજી શ્રીશ્રીમાળ વર્ધમાન ગૌત્રીય આહોર (રાજ.). કલ્પતરુ જવેલર્સ, ૩૦૫ સ્ટેશન રોડ, સંઘવી ભવન, ધાણા (પ.) ૪૦૦૬૦૧.

(૬) દોશી અમૃતલાલ ચીમનલાલ પાંચશો વોરા થરાદ પાલીતાણા માં ઉપધાન કરાવ્યા એમની સાધારણ આવકમાંથી.

(૭) શત્રુંજય તીર્થે નવ્વાણું યાત્રા ના આયોજન નિમિત્તે શા. જેટમલ, લક્ષ્મણરાજ, પૃથ્વીરાજ, પ્રેમચંદ, ગૌતમચંદ, ગણપતરાજ, લલીતકુમાર, વિક્રમકુમાર, પુષ્પક, વિમલ, પ્રદીપ, ચિરાગ, નિતેષ બેટા-પોતા કીનાજી સંકલેયા પરિવાર મેંગલવા,

ફર્મ - અરિહન્ટ નોવેલ્સટી, GF3 આરતી શોર્પીંગ સેન્ટર, કાલુપુર ટેંકશાલ રોડ, અહમદાબાદ. પૃથ્વીરાજ એન્ડ કં., તિરુચિરાપલ્લી, (T.N.)

(૮) થરાદ નિવાસી ભણાશાળી મધુબેન કાંતિલાલ અમુલખભાઈ પરિવાર

(૯) શ્રીમતી સફુદેવી સાંકલચંદજી નેશીજી હુકમાણી પરિવાર, પાંચેડી, રાજ.

રાજેન્દ્ર જવેલર્સ, ૪ રહેમાન ભાઈ બિ. એસ. જી. માર્ગ, તાડદેવ, મુંબઈ-૪૦૦ ૦૩૪.

(૧૦) સ્વ. હસ્તીમલજી ભલાજી નાગોત્રા સોલંકી ની સ્મૃતિ માં હસ્તે પરિવાર બાંકરા (રાજ.)

(૧૧) શા દૂધમલ, નરેન્દ્રકુમાર, રમેશકુમાર બેટા પોતા લાલચંદજી માંડોત પરિવાર બાકરા (રાજ.)

મંગલ આર્ટ, દોશી બિલ્ડીંગ, ૩-ભોઈવાડા, ભૂલેશ્વર, મુંબઈ-૨.

(૧૨) કટારીયા સંઘવી લાલચંદ, રમેશકુમાર, ગૌતમચંદ, દિનેશકુમાર, મહેન્દ્રકુમાર, સ્વીન્દ્રકુમાર બેટા પોતા સોનાજી ભેરાજી ધાણસા (રાજ.)

શ્રી સુપર સ્પેઅર્સ, ૧૧-૩૧-૩A પાર્ક રોડ, વિજયવાડા.

(૧૩) ગુલાબચંદ રાજકુમાર છગનલાલજી કોઠારી અમેરીકા, આહોર (રાજ.)

(૧૪) શા શાંતિલાલ, દીલીપકુમાર, સંજયકુમાર, અમનકુમાર, અખીલકુમાર બેટા પોતા મુલચંદજી ઉમાજી તલાવત આહોર (રાજ.)

રાજેન્દ્ર માર્કેટીંગ, પો.બો.નં.૧૦૮, વિજયવાડા.

- (૧૫) શા સમરથમલ, સુકરાજ, મોહનલાલ, મહાવીરકુમાર, વિકાસકુમાર, કમલેશ, અનિલ, વિમલ, શ્રીપાલ, ભરત ફોલા મુથા પરિવાર સાયલા (રાજ.). અરુણ એન્ટરપ્રાઇઝેસ, ૪ લેન બ્રાડી પેઠ, ગુન્ટૂર-૨.
- (૧૬) શા સુમેરમલ, મુકેશકુમાર, નિતીન, અમીત, મનીષા, ખુશબુ બેટા-પોતા પેરાજમલજી પ્રતાપજી રતનપુરા બોહરા પરિવાર, મોદરા (રાજ.)
રાજરતન ગોલ્ડ પ્રોડ., કે.વી.એસ. કોમ્પ્લેક્સ, ૩/૧ અરુંડલપેટ, ગુન્ટૂર.
- (૧૭) શા નરપતરાજ, લલીતકુમાર, મહેન્દ્ર, શૈલેષ, નિલેષ, કલ્પેશ, રાજેશ, મહીપાલ, દિક્ષીત, આશીષ, કેતન, અશ્વીન, રોકેશ, યશ બેટા પોતા ખીમરાજજી થાનાજી કટારીયા સંઘવી આહોર (રાજ.)
કલાંજલી જવેલર્સ, ૪/૨ બ્રાડી પેઠ, ગુન્ટૂર-૨.
- (૧૮) શા તીલોકચન્દ મયાચન્દ એન્ડ કં. ૧૧૬, ગુલાલવાડી, મુંબઈ-૪.
- (૧૯) શા લક્ષ્મીચંદ, શેષમલ, રાજકુમાર, મહાવીરકુમાર, પ્રવીણકુમાર, દીલીપકુમાર, રમેશકુમાર બેટા પોતા પ્રતાપચંદજી કાલુજી કાંકરીયા મોદરા (રાજ.) ગુન્ટૂર
- (૨૦) શાંતિરૂપચંદ રવીન્દ્રચન્દ્ર, મુકશે, સંજેશ, ઋષભ, લક્ષિત, યશ, ધ્રુવ, અશ્વય બેટા પોતા મિલાપચંદજી મેહતા, જાહોર - બેંગલોર
- (૨૧) એક સદ્ગૃહસ્થ (ખાચરૌદ)
- (૨૨) શા ભંવરલાલ જયંતિલાલ, સુરેશકુમાર, પ્રકાશકુમાર, મહાવીરકુમાર, શ્રેણિકુમાર પ્રિતમ, પ્રતીક, સાહીલ, પશાલ બેટા પોતા-પરપોતા શા સમરથમલજી સોગાજી દુરગાણી બાકરા (રાજ.)
જૈન સ્ટોર્સ, સ્ટેશન રોડ, અંકાપલી - ૫૩૧ ૦૦૧.
- (૨૩) શા ગજરાજ, બાબુલાલ, મીકાલાલ, ભરત, મહેન્દ્ર, મુકેશ, શૈલેસ, ગૌતમ, નીખીલ, મનીષ, હની બેટા-પોતા રતનચંદજી નાગોત્રા સોલંકી સાંથૂ (રાજ.)
ફૂલચંદ ભંવરલાલ, ૧૮૦ ગોવીંદાપ્પા નાયક સ્ટ્રીટ, ચેન્નઈ-૧
- (૨૪) સેક માંગીલાલ, મનોહરમલ, બાબુલાલ, જયંતિલાલ, જુઠમલ બેટા-પોતા સુમેરમલજી કુન્દનમલજી લુંકડ, ગોલ ઉમેદાબાદ (રાજ.) સુપર કૉપર એસ. એસ. મીલ રોડ, કોઈમ્બટૂર.
- (૨૫) આહોર નિવાસી વજાવત ફતેહચંદજી એવં રૂપરાજજી પરિવાર
ફર્મ : કાંતિલાલ જયંતિલાલ, ૬૭ નારાયણ મુદલી સ્ટ્રીટ, ચેન્નઈ-૭૯.

• પ્રાપ્તિ સ્થાન •	
શા દેવીચંદ છગનલાલજી સદર બાજાર, ભીનમાલ - ૩૪૩ ૦૨૯. ફોન : ૦૨૯૬૯-૨૨૦૩૮૭	શ્રી આદિનાથ રાજેન્દ્ર જૈન પેઢી સાંથૂ - ૩૪૩ ૦૨૬. ફોન : ૨૫૪૨૨૧
શ્રી વિમલનાથ જૈન પેઢી બાકરા (રાજ.) - ૩૪૩ ૦૨૫.	
મહાવિદેહ ભીનમાલ ધામ તલેટી હસ્તગિરિ લિંક રોડ, પાલીતાણા - ૩૬૪ ૨૭૦. ફોન : (૦૨૮૪૮) ૨૪૩૦૧૮	શા નાગાલાલજી વજાજી ખીંવસરા શાંતિવિલા અપાર્ટમેન્ટ, ત્રીન બતી, કાજી કા મેદાન, ગોપીપુરા, સૂરત. ફોન : ૨૪૨૨૬૫૦

: आर्थिक सहयोगी :

शाश्वत तीर्थाधिराज श्री शत्रुंजय महातीर्थ

प.पू. आचार्यदेव श्री विद्याचन्द्रसूरीश्वरीजी म.सा. के शिष्य एवं
मुनिराज श्री रामचंद्रविजयजी म.सा. के कृपापात्र

मु. श्री जयानंदविजयजी म.सा.

मु. श्री दिव्यानंदविजयजी म.सा., मु. श्री वैराग्यानंदविजयजी म.सा.
मु. श्री तत्त्वानंदविजयजी म.सा., मु. श्री रैवतचंद्रविजयजी म.सा. आदि ठाणा

प.पू. राष्ट्रसंत शिरोमणि आचार्यदेव श्रीमद्विजय हेमचन्द्रसूरीश्वरजी म.सा. की
आज्ञानुवर्तिनी साध्वीजी संघवर्णश्रीजी म.सा. की शिष्या

पू. सा. मणिप्रभाश्रीजी म.सा.

पू. सा. श्री पुनीतपद्माश्रीजी म.सा., पू. सा. श्री मोक्षयशाश्रीजी म.सा.,
पू. सा. श्री मोक्षरसाश्रीजी म.सा., पू. सा. श्री मोक्षमालाश्रीजी म.सा.,
पू. सा. श्री क्षमाशीलाश्रीजी म.सा., पू. सा. श्री पद्मप्रभाश्रीजी म.सा.,
पू. सा. श्री अर्हयशाश्रीजी म.सा., पू. सा. श्री संवेगयशाश्रीजी म.सा.,
पू. सा. श्री निर्वेदयशाश्रीजी म.सा., पू. सा. श्री प्रमोदयशाश्रीजी म.सा.,
पू. सा. श्री प्रथमरसाश्रीजी म.सा., पू. सा. श्री परार्थयशाश्रीजी म.सा.,
पू. सा. श्री सुव्रतयशाश्रीजी म.सा., पू. सा. श्री उपशमयशाश्रीजी म.सा.

पू. सा. श्री संवरयशाश्रीजी म.सा. आदि ठाणा

वि.सा. अष्टोकप्रभाश्रीजी म.सा., सा. श्री सद्गुणाश्रीजी,
सा. श्री सुमंगलाश्रीजी आदि ठाणा

प.पू. आचार्यदेव श्रीमद्विजय अरिहंतसिद्धसूरीश्वरजी म.सा. की
आज्ञानुवर्तिनी स्व. सा. श्रीज्ञानश्रीजी म.सा. की शिष्या

पू. सा. गुणप्रभाश्रीजी म.सा.

पू. सा. श्री कुसुमप्रभाश्रीजी म.सा., पू. सा. श्री चारित्ररत्नाश्रीजी म.सा.,
पू. सा. श्री उज्ज्वलरत्नाश्रीजी म.सा., पू. सा. श्री समकितरत्नाश्रीजी म.सा., आदि ठाणा ५

का चातुर्मास एवं उपधान सं. २०६२ में

शा सुमेरमलजी चुन्नीलालजी नागोरी परिवार ने

राजेन्द्र भवन पालीताना में करवाया उस समय की ज्ञान खाते की आय में से

यह ठाणांजी सूत्र भाग १ - २ प्रकाशित करवाया।

ભાષાંતરકારનું વક્તવ્ય

શ્રી ગણધરમહારાજગુરુકૃત દ્વાદશાંગીના રહસ્યનો પાર પામી શકાય તેમ નથી. જૈનાગમ ખરેખર સાગર સદૃશ અગાધ છે. જૈન શાસ્ત્રોના મૌલિક ગંભીરાર્થને સમજવા માટે તેને ચાર અનુયોગ-દ્રવ્યાનુયોગ, ચરણકરણાનુયોગ, ગણિતાનુયોગ અને કથાનુયોગમાં વિભક્ત કરવામાં આવેલ છે. જેમ જેમ મતિમંદતા થવા લાગી તેમ તેમ પરોપકારી પૂર્વપુરુષોએ આગમગ્રંથો પર ભાષ્ય, નિર્યુક્તિ, ચૂર્ણી અને ટીકા ઇત્યાદિની રચના કરવા માંડી. આધુનિક સમયમાં તો ભાષાન્તર પણ સારા પ્રમાણમાં થવા લાગ્યા છે.

ઇચ્છા - ઉદ્ભવ :

કચ્છી સંવત્ ૧૯૬૫ નું ચાતુર્માસ કચ્છ-પત્રીમાં વયોવૃદ્ધ, જ્ઞાનવૃદ્ધ અને ચારિત્રવૃદ્ધ દાદાગુરુ શ્રીમાન્ વ્રજપાલજી સ્વામી સાથે થયું. તે સમયે સુયગડાંગ વિગેરે સૂત્રોની વાચના ચાલતી હતી તે પૈકી ઠાણાંગસૂત્રની વાંચનાથી મને અનેરો આનંદ આવ્યો. તે ઠાણાંગસૂત્ર મૂળ અને વિસ્તૃત ટભાવાળું જ હતું છતાં સૂત્રના ગંભીરાર્થે મારા મનમાં આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન કર્યું. બાદ સં. ૧૯૭૫માં મારા ભાવનગરના ચાતુર્માસમાં પુનઃ શ્રી ઠાણાંગસૂત્ર વાંચવાનો પ્રસંગ સાંપડ્યો. આ વખતે તે ટીકા પરથી વાચના શરૂ કરી અને અર્થગંભીરતા, વસ્તુ-વૈવિધ્ય, નિરૂપણશૈલી અને ઉપકારિતાએ મારા મનમાં સચોટ અસર નીપજાવી અને જનહિતાર્થે આ સૂત્રનું ભાષાન્તર પ્રકાશિત કરવાનો મારા મનમાં મક્કમ મનસૂબો કર્યો.

પ્રેરણા :

પછી તો આ સૂત્રના પ્રકાશન સંબંધી મારા સંસર્ગમાં આવતા મુનિરાજો સાથે વિચાર-વિનિમય શરૂ કર્યો અને સૌ કોઈના દૃષ્ટિબિન્દુ જાણ્યા પછી મારા ઉત્સાહમાં બમણો વધારો થયો. કચ્છી બૃહદ્વપક્ષીય આચાર્યશ્રી નાગચંદ્રજી સ્વામી, પ્રખર વક્તા મુનિશ્રી કલ્યાણચંદ્રજી મહારાજ, લીંબડી સંપ્રદાયના વયોવૃદ્ધ આચાર્યશ્રી ગુલાબચંદ્રજી સ્વામી અને તેમના લઘુબંધુ શ્રી વીરજીસ્વામીએ મારી ઉત્કંઠાને વધાવી લીધી અને કોઈપણ ભોગે અને પ્રયાસે આ કાર્ય પાર પાડવા પ્રેરણા કરી.

સહાયકો :

સં. ૧૯૮૫ નું ચાતુર્માસ કચ્છ-મુંદામાં કર્યું અને ત્યાં જ આ કાર્યની શરૂઆત કરવાનો નિર્ધાર કરી સ્થિરતા કરી. પત્રી નિવાસી પંડિત ગાંગજીભાઈએ મને સારી સહાયતા અર્પી અને વ્યાકરણ સમજવામાં તથા લાંબા લાંબા વાક્યોના અર્થ સમજવામાં મૈથીલી પંડિત કૃષ્ણકાન્ત જા મને અતીવ ઉપયોગી થઈ પડ્યા. લગભગ ત્રણ વર્ષ પર્યન્ત સતત કાર્ય કરી મેં આ સૂત્રનું સંપૂર્ણ ભાષાંતર અને સંપાદન કરવાનું કાર્ય પૂર્ણ કર્યું અને તેના ફલસ્વરૂપ સૂત્રનો પ્રથમ વિભાગ જનતા સમક્ષ રજૂ કરવા આજે ભાગ્યશાલી થયો છું. ગ્રંથનું શ્લોકપ્રમાણ વિશેષ હોવાથી સમગ્ર સૂત્રના ત્રણ વિભાગ પાડવા મેં વિચાર રાખ્યો છે; અને આ પછીનો બીજો તથા ત્રીજો ભાગ પણ ટૂંક સમયમાં જ બહાર પડશે. આ સૂત્રના પૂર્વ સંશોધક આદિ કાર્યમાં ભાવનગરનિવાસી વયોવૃદ્ધ શ્રીમાન્ શેઠ કુંવરજી આણંદજીની સહાય અને સલાહ ભૂલાય તેમ નથી. આ મારા કાર્યમાં સદૈય પ્રયાસ કરનાર મારા શિષ્યસમૂહને પણ હું કેમ ભૂલી શકું? આ સર્વની સાથે આ સૂત્રના પ્રકાશનકાર્યના આર્થિક સહાયકો પણ એટલા જ યશના ભાગી છે, કારણ કે તેમની દ્રવ્ય સહાયના અભાવમાં મારું કાર્ય સ્થૂલદેહ કેવી રીતે ધારણ કરી શકત?

અંતમાં, ગુરુદેવની કૃપાથી આવા કાર્યોમાં હું સવિશેષ રક્ત રહું અને જનસમાજ પણ તેનો યથેચ્છ લાભ ઉઠાવે એ જ અભિલાષા સહ વિરમું છું.

- ઉપાધ્યાય શ્રી દેવચંદ્રજી મહારાજ

(આઠ કોટી મોટી પક્ષ)

શ્રી સ્થાનાંગસૂત્ર સંબંધમાં પત્રીના પંડિત શ્રી ગાંગજી વીરજીનું વક્તવ્ય

આ સ્થાનાંગસૂત્રનો અનુવાદ કરવામાં શ્રીમાનુ ઉપાધ્યાય શ્રી દેવચન્દ્રજી મહારાજે કયા કયા શાસ્ત્રીય ગ્રંથોનો આધાર લીધેલ એ હકીકત પત્રીના પંડિત શ્રી ગાંગજીભાઈ મારફત પ્રાપ્ત થતાં તે અત્રે રજૂ કરવાનું ઉચિત ધારું છું.

સ્થાનાંગસૂત્રના મૂળ અનુવાદમાં સ્થાનાંગદીપિકાનો ખાસ આધાર લેવામાં આવેલ છે. આ દીપિકાના કર્તા શ્રીમાનુ પાર્શ્વચન્દ્રસૂરિના શિષ્ય શ્રી સમરસિંઘસૂરિ છે. એમણે શ્રીમદ્ અભયદેવસૂરિની કરેલ ટીકાને આધારે આ દીપિકા તૈયાર કરેલ. દીપિકાકર્તાએ ટીકાકાર ભગવાનને યુગપ્રધાન માન્યા છે. શ્રી અભયદેવસૂરિએ કરેલ ટીકામાં લગભગ ૧૨૫૦ ગાથાઓ અન્ય શાસ્ત્રની લીધેલ છે. તેમાં પણ મુખ્યત્વે વિશેષાવશ્યકની ગાથાઓ લીધેલી છે. લીબડી સમુદાયના પૂજ્ય મહારાજશ્રી ગુલાબચન્દ્રજી મહારાજે આ સ્થાનાંગ સૂત્રનો અનુવાદ કરવા ખૂબ પ્રોત્સાહન આપેલ એટલું જ નહિ પણ સાથે સાથે એવી સલાહ પણ આપી કે ગાથાની વૃત્તિની પ્રત પ્રવર્તક શ્રી કાન્તિવિજયજી મહારાજ મારફત પાટણના ભંડારમાંથી મેળવી શકાશે. એમની આ સૂચના ખરેખર ઉપયોગી નીવડી. પ્રવર્તકજીને પત્ર લખતાં તેમણે તે પ્રત ચાલતા નિયમ અનુસાર સપ્રેમ મોકલાવી આપી. સદરહૂ વૃત્તિના કર્તા ખરતરગચ્છીય શ્રી જિનચન્દ્રસૂરિના શિષ્ય વાચનાચાર્ય શ્રી સુમતિકલ્લોલગણિ તથા સમયસુન્દર ઉપાધ્યાયના શિષ્ય વાદીન્દ્ર હર્ષનન્દન છે. જો કે ગાથાવૃત્તિ તો વિસ્તૃત છે પરંતુ તેનો ભાવાર્થ લઈને એમણે, એનો અર્થ સંક્ષેપમાં તૈયાર કરેલ છે. પ્રસ્તુત સૂત્ર તો અત્યંત ગહન છે. એને સમજવામાં સરલતા થાય એટલા માટે શ્રી વિશેષાવશ્યક સટીક, લોકપ્રકાશ, અભિધાન રાજેન્દ્રકોષ, અર્ધમાગધી કોષ, ક્ષેત્ર સમાસ, સંગ્રહણી, કર્મગ્રન્થ, કર્મપ્રવૃત્તિ, પ્રશમરતિ, બૃહત્કલ્પભાષ્ય ઇત્યાદિ અનેક ગ્રંથો સમીપમાં રાખીને આ અનુવાદ કરવામાં આવેલ છે.

અંતમાં ઉપર્યુક્ત ગ્રંથના કર્તાઓ તેમજ આ અનુવાદ નીચે જે ટિપ્પણીઓ લખવામાં આવેલ છે તેના લેખક પંડિત ગાંગજીભાઈ વગેરે અનેકની સહાયતાથી આ અનુવાદ ઉપાધ્યાય શ્રી દેવચન્દ્રજી મહારાજે તૈયાર કરેલ છે. એમનો બધાનો અત્રે ઉપકાર માની વિરમું છું.

અષાઠ શુદ્ધિ બીજ, મંગળવાર, સંવત્ ૨૦૦૮

શ્રી મહાવીર જૈન ચારિત્ર રત્નાશ્રમ-સોનગઢ (સૌરાષ્ટ્ર)

લી૦ મુનિકુલબાલ મુનિ કલ્યાણચંદ્રજી

॥ બેનાતટમડન શ્રીમતે શાન્તિનાથાય નમઃ ॥
સિદ્ધિ-વિનય-ભદ્ર-વિલાસ-ઉંકારસૂરિભ્યો નમઃ

આવકાર

શ્રી સ્થાનાંગ સૂત્ર શ્રી અભયદેવસૂરિ કૃત ટીકા અને તે બધાના અનુવાદ સાથે મુનિરાજશ્રી જયાનંદવિજયજી મ.સા.ના પ્રયાસથી પ્રગટ થાય છે તે આનંદનો વિષય છે.

શ્રી સ્થાનાંગ સૂત્રનું પરિમાણ :

આચારાંગનિર્યુક્તિ (ગા. ૧૧), નંદીસૂત્ર હારિભદ્રી ટીકા (પૃ. ૭૬), નંદિસૂત્રચૂર્ણિ (પૃ. ૬૨), સમવાયાંગ સૂત્ર અભયદેવસૂરિકૃત ટીકા (પૃ. ૧૦૮) આદિમાં આચારાંગ સૂત્રનું ૧૮૦૦૦ પદ પ્રમાણ અને આગળના અંગોનું તેથી બેગણું પ્રમાણ જણાવ્યું છે. તે મુજબ સ્થાનાંગ સૂત્રનું પ્રમાણ ૭૨૦૦૦ પદ થાય છે.

નવ્ય કર્મગ્રંથોના રચયિતા આદેવેન્દ્રસૂરિજીએ (પહેલા કર્મગ્રંથની ૭મી ગાથાની ટીકામાં) જણાવ્યું છે કે - ‘પદ એટલે અર્થસમાપ્તિ. પરંતુ આચારાંગ આદિ ગ્રંથોના પદનું પરિમાણ જણાવનાર કોઈ આખ્યાય પરંપરા અમારી પાસે નથી.’

અત્યારે ઉપલબ્ધ સ્થાનાંગસૂત્રનું પ્રમાણ ૩૭૦૦ શ્લોક પ્રમાણ છે. એટલે કે કાળક્રમે આમાં ઘણો હ્રાસ થયો છે.

જોકે અત્યારના કેટલાક વિદ્વાનો સ્થાનાંગસૂત્રમાં આવતા ૭ નિહવોના નામ, કલ્પસૂત્રમાં પણ નથી જેનો ઉલ્લેખ તે કામક્રિતગણનો અને અન્ય ગણોનો ઉલ્લેખ જોઈને અને બોટિક નિહવનો ઉલ્લેખ ન જોઈને સ્થાનાંગમાં વી.નિ.સં. ૫૮૪ પછી કશો જ ફેરફાર કરવામાં નથી આવ્યો તેમ માને છે.

શ્રી દલસુખભાઈ માલવણિયા ‘સ્થાનાંગ-સમવાયાંગ’ (અનુવાદ)ની પ્રસ્તાવનામાં લખે છે કે - ‘વાલભીવાચનાના સંસ્કરણકર્તાએ સંકલનમાં પૂરી પ્રમાણિકતા જાળવી છે, પોતાના તરફથી નવી વસ્તુ ઉમેરી નથી તેમ તેમને ન સમજાતી કે અજાણમતી વસ્તુની ઘાલમેલ તેમણે નથી કરી.... તેમની સમક્ષ જે કંઈ ઉપસ્થિત હતું તેને તેમણે વ્યવસ્થિત કર્યું.’

સ્થાનાંગસૂત્રનો પરિચય સમવાયાંગ (સૂત્ર ૧૩૮ પત્ર ૧૧૨)માં આ પ્રમાણે આપ્યો છે, ‘સ્થાનાંગમાં શું છે? સ્થાનાંગમાં સ્વ-સમય, પર-સમય, જીવ, અજીવ, લોક, અલોકની સ્થાપના છે. જીવાદિ પદાર્થોની વ્યાખ્યા દ્રવ્ય, ગુણ, ક્ષેત્ર, કાલ, પર્યાય દષ્ટિએ કરાઈ છે. તેમાં પર્વત, પાણી, સુરભવન, સુરવિમાન, આકર, નદી, નિધિ, ઉત્તમપુરુષો, જ્યોતિષ-સંચાલન આદિનું વર્ણન છે. તેમાં એકવિધ દ્વિવિધથી માંડી દશવિધ જીવ, પુદ્ગલનું વર્ણન, લોકસ્થિતિની પ્રરૂપણા છે.

સ્થાનાંગની વાચના, અનુયોગદ્વાર, પ્રતિપત્તિ, વેષ્ટક છંદો, શ્લોકો, સંગ્રહણી વગેરે સંખ્યાત છે. ૧૨ અંગમાં આ ત્રીજું અંગ છે. આમાં એક શ્વેતસ્કંધ, ૧૦ અધ્યયન, ૨૧ ઉદ્દેશનકાલ, ૭૨૦૦૦ પદ, સંખ્યાતા અક્ષરો, અનંતા પર્યાયો છે. સંખ્યાતા ત્રસ અને અનંતા સ્થાવર વિષે, શાન્ત, કૃત, નિબદ્ધ, નિકાચિત વિષે જિનપ્રજ્ઞા ભાવો વિષે પ્રરૂપણા આદિ છે.’

આજે પણ સ્થાનાંગ સૂત્રમાં આ પ્રમાણે જોવા મળે છે.

નંદીસૂત્ર (૮૭ પૃ. ૩૫) અને દિગંબર માન્ય કસાયપાહુડ (૬૪, ૬૫ ભા. ૧ પૃ. ૧૧૩) આદિમાં પણ સ્થાનાંગસૂત્રનો પરિચય મળે છે. સ્થાનાંગ અને સમવાયાંગ આ બન્ને આગમોની રચના-શૈલિ અન્ય આગમગ્રંથો કરતાં ભિન્ન પડે છે. અન્ય ગ્રંથોમાં વિષયનું મહત્વ હોય છે. આ બે ગ્રંથોમાં સંખ્યા પ્રમાણે વિષયોને રજૂ કરાયા છે. સ્થાનાંગમાં ૧ થી ૧૦ સુધીની

સંખ્યાના વિષયો વિષે ચર્ચા છે.

આ બન્ને ગ્રંથો જ્ઞાનકોશ જેવા છે. અનેક અનેક વિષયોનું આમાં નિરૂપણ છે.

વ્યવહારસૂત્ર (ઉ. ૩, સૂ. ૬૮)માં સ્થાનાંગ-સમવાયાંગના ધારકને જ આચાર્ય-ઉપાધ્યાય-ગણાવચ્છેદક આદિ પદ આપી શકાય એમ જણાવી આ બન્ને ગ્રંથોનો મહિમા બતાવ્યો છે.

સ્થાનાંગ-સમવાયાંગ ગ્રંથો મુખ્યત્વે સંખ્યાધારિત છે એવી રીતે આંશિક સંખ્યાધારિત નિરૂપણ પંકખીસૂત્ર, ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર (અ. ૩૧)માં પણ મળે છે. બૌદ્ધગ્રંથો અંગુત્તરનિકાય અને પુગ્ગલપજ્ઞત્તિ પણ સ્થાનાંગસૂત્રની જેમ સંખ્યા આધારિત છે. 'અંગુત્તરનિકાય'માં એકનિપાત, દુનિપાત એમ એકાદસનિપાત સુધી ૧૧ પ્રકરણો છે. પુગ્ગલપજ્ઞત્તિમાં એકકનિદેસથી દસકનિદેસ સુધી ૧૦ વિભાગો છે.^૧

સ્થાનાંગસૂત્રમાં ૧૨૦૦ જેટલા વિષયો આવરી લેવાયા છે. આમાંના મોટાભાગના પદાર્થો અન્ય-અન્ય આગમાદિ ગ્રંથોમાં જોવા મળે છે. જો કે એવી પણ કેટલીક બાબતો છે કે જે માત્ર આ આગમગ્રંથમાં જ હોય. દાખલા તરીકે - પુરુષપરીક્ષા પ્રકરણ.

આગમ પ્રકાશન સમિતિ બ્યાવરથી પ્રકાશિત સ્થાનાંગ (હિંદી અનુવાદ સાથે)ની પ્રસ્તાવનામાં (એ પ્રસ્તાવના આમાં આપેલ છે) અને શ્રી દલસુખ માલવણિયાના અનુવાદ ગ્રંથ સ્થાનાંગ-સમવાયાંગ (પ્ર. પૂંજભાઈ ગ્રં.)માં તુલનાત્મક ટિપ્પણો અપાયા છે.

આ. અભયદેવસૂરિ કૃત ટીકા :

નવાંગી ટીકાકાર તરીકે પ્રસિદ્ધિ પામેલા શ્રી અભયદેવસૂરિજીએ વિ.સં. ૧૧૨૦માં ૧૪૨૫૦ શ્લોકપ્રમાણ આ ટીકાની રચના કરી છે. આ ટીકા સીધી સૂત્ર ઉપર જ છે. સ્થાનાંગ સૂત્ર ઉપર નિર્પૂજિત, ભાષ્ય, ચૂર્ણિની રચના થયેલી નથી. (સમવાયાંગ સૂત્રમાં અપાયેલા સ્થાનાંગના પરિચયમાંથી પણ આ વાત જ્ઞાનિત થાય છે.) એટલે આ. અભયદેવસૂરિજીને પુરોગામી વ્યાખ્યા સાહિત્યના આધાર વિના જ ટીકા રચવી પડી છે. એક તો ગ્રંથમાં વિપુલ વિષય વૈવિધ્ય અને સૂત્ર પ્રતિઓમાં વિવિધ વાચનાઓ અને પુષ્કળ અશુદ્ધિઓ (વાચનાનામનેકત્વાત્ પુસ્તકાનામશુદ્ધિતઃ) આવા કારણે ટીકા-રચનાનું કાર્ય અતિકપરું હોવા છતાં ટીકાકારશ્રીએ આ સુંદર ટીકા રચી છે. માત્ર સૂત્રનો શબ્દાર્થ કરીને આચાર્યશ્રી અટકી નથી ગયા. જરૂર જણાઈ ત્યાં વિશ્લેષણ કર્યું છે. દાર્શનિક ચર્ચાઓ કરી છે. સૈંકડો ગાથાઓ સાક્ષીપાઠ તરીકે આપીને વિવેચનને સુદૃઢ કર્યું છે. (લગભગ ૧૬૦૦ જેટલા સાક્ષીપાઠો ટીકામાં આપવામાં આવ્યા છે.) ટીકામાં અપાયેલા અવતરણોના પણ અર્થ કરવા માટે કેટલાક વિદ્વાનોએ પ્રયાસ કર્યો છે. આની વિગત શ્રી વિનયસાગરજી સંપાદિત સાહિત્યકોશમાં 'ખરતરગચ્છ સાહિત્યકોશ' પૃ. ૨૨૭માં આ પ્રમાણે આપવામાં આવી છે -

'૩૦૨૭ સ્થાનાંગ સૂત્ર ગાથાગતવૃત્તિ, હર્ષનન્દન વાદી / સમયસુન્દરોપાધ્યાય, સુમતિકલ્તોલ ડ. / જિનચન્દ્રસૂરિ, આગમ, સંસ્કૃત, ૧૭૦૫, આદિ - સ્વસ્તિ શ્રીવૃત્તિમન્તં... અન્ત-કોટચક્ષરં સૂરિપદસ્યમન્તં... હ. હંસવિજય સંગ્રહ, બડોદા, મુ. દેવચન્દ લાલભાઈ જૈન પુ. ફંડ સૂરત'

શ્રીનગર્ભિગણિએ વિ.સં. ૧૬૫૭માં સ્થાનાંગસૂત્ર ઉપર ટીપ્પિકા રચી છે. સ્થાનાંગસૂત્રના અત્યાર સુધીમાં ઘણાં સંસ્કરણ પ્રગટ થયેલા છે. કેટલાકની વિગત ટૂંકમાં આ પ્રમાણે છે - (૧) રાયબહાદૂર ધનપતસિંહ ઈ.સ. ૧૮૮૦માં, (૨) આગમોદયસમિતિ ઈ.સ. ૧૯૧૮-૨૦, માણેકલાલ ચુનીલાલ ઈ.સ. ૧૯૩૭, મોતીલાલ બનારસીદાસ (સં. જંબૂવિજય મ.) ઈ.સ. ૧૯૮૫, વિ.સં. ૨૦૨૮માં શ્રી આત્માનંદ સભા ભાવનગરથી બે ભાગમાં મૂળ અને ૨૦૫૯-સન્ ૨૦૦૩માં ટીકા

૧. આ ઉપરાંત બૌદ્ધગ્રંથ દીધનિકાયના પરિયાયસુત્ર અને દસુતરસુત્ર ખુદનિકાયના ખુદપાઠ વગેરેમાં સંખ્યા-આધારિત વિવેચન છે. મહાભારત વનપર્વ અધ્યાય ૧૩૪માં બદી-અષ્ટાવક સંવાદમાં પણ સંખ્યા-આધારે વિવરણ છે.

અને અસેક પરિશિષ્ટયુક્ત (સં. જંબુવિજય મ.) ત્રણ ભાગમાં પ્રકાશિત થયેલ છે.

પ્રસ્તુત સંસ્કરણ :

વિ.સં. ૧૯૯૯માં મુંદ્રા (કચ્છ)થી અષ્ટકોટિ બૃહદ્વપક્ષીય સંઘ ઉપાધ્યાય શ્રી દેવચંદ્રજી મ. દ્વારા આ.અભયદેવસૂરિ કૃત વૃત્તિના ગુજરાતી અનુવાદ સાથે સ્થાનાંગસૂત્ર પ્રગટ થયેલ. પ્રસ્તુત સંસ્કરણ આ સંસ્કરણનું સંવાર્ધિત પરિમાર્જિત સંસ્કરણ છે. મુનિશ્રી જયાનંદવિજય મ.સા.એ ગ્રંથ ઉપયોગી અને શુદ્ધ બને તે માટે ઘણી કાળજી લીધી છે. પ્રસ્તુત પ્રકાશનમાં ક્યાંક મૂંઝવણ થઈ ત્યાં પૂ. ગચ્છાધિપતિશ્રી જયધોષસૂરિ મ.સા., પૂ. આ. ભ. શ્રી જગચ્ચન્દ્રસૂરિ મ.સા., મુનિશ્રી યશોવિજયજી મ.સા., મુનિશ્રી જંબુવિજયજી મ. પાસેથી ખુલાસાઓ મળ્યા છે. અધિકારી વિદ્વાનો આ ગ્રંથનું અધ્યયન કરી આત્મકલ્યાણને વરે.

જૈન ઉપાશ્રય

મુ. બેણપ

શ્રાવણ સુ. ૩, ૨૦૬૨

પૂ. આ. ભ. શ્રી ભદ્રસૂરીશ્વરજી મ.સા.ના

શિષ્યરત્ન મુનિશ્રી જિનચન્દ્રવિજય મ.સા.ના

વિનેય આ. મુનિચન્દ્રસૂરિ

બે શબ્દો

સ્થાનકુવાસી આઠ કોટી મોટી પણ સંપ્રદાયના ઉપા. શ્રી દેવચંદ્રજી કૃત ગુજરાતી અનુવાદ પાલીતાણા નાગોરી પરિવાર દ્વારા કારિત ચાતુર્માસ દરમ્યાન મહારાષ્ટ્ર જ્ઞાનભંડારમાં જોવામાં આવ્યો. ટીકાનો અનુવાદ હોવાથી જોવાની જિજ્ઞાસા જાગી અને એ અનુવાદ વાંચ્યો. અને વિચાર થયો કે આને પાછો છપાવવો જોઈએ. આ.શ્રી મુનિચંદ્રસૂરિજીની સલાહ લીધી. એમણે ટીકાના અનુવાદમાં કાંઈ અજુગતું ન હોય તો છપાવવામાં વાંધો નથી. એમ જવાબ આપ્યો.

આ અનુવાદમાં કેટલાંક ટીકાના શ્લોકો નહોતા તેથી વિદ્વાન મુનિરાજશ્રી જંબુવિજયજી મ. દ્વારા સંપાદિત ત્રણ ભાગ મંગાવ્યા અને એમાંથી શ્લોકો અને એ શ્લોકો ક્યાં ક્યાંના છે તે મુનિરાજશ્રીએ પોતાના એ ત્રણે ભાગોમાં સંદર્ભ આપેલા હતાં તે સંદર્ભો અને જ્યાં એ સંદર્ભોના ભાષાંતર નહોતા ત્યાં તે તે સૂત્રોમાંથી ભાષાંતરનું મેટર લઈને અને ક્યાંક ભાષાંતર કરીને એ શ્લોકોનું ભાષાંતર પણ આપેલ છે.

સંસ્કૃતમાં વાંચન કરવા સમયે શંકા પડે તો જોવા માટે સરળ પડે અને સંસ્કૃત ન ભણી શક્યા એવા જ્ઞાનપિપાસુ સાધુ-સાધ્વી ભાષાંતર વાંચીને પણ આગમ જ્ઞાનને પામી શકે એ ભાવથી આ ગ્રંથ પ્રકાશિત કરેલ છે.

આ ગ્રંથમાં શું છે? તે તો આ.શ્રી મુનિચંદ્રસૂરિજીએ 'આવકાર'માં અને આ.શ્રી દેવેન્દ્રમુનિશાસ્ત્રીની પ્રસ્તાવનામાં વિવેચન કરેલ છે.

મને સ્થાનાન્કના સંપાદનમાં જ્યાં જ્યાં શંકા પડી ત્યાં આ.શ્રી મુનિચંદ્રસૂરીશ્વરજી અને પૂર્વોક્ત આચાર્યોદિ મુનિ ભગવંતોની પાસે ખુલાસા મેળવ્યા છે.

વર્તમાનની સાધુ સંસ્થામાં ચાલતી પ્રવૃત્તિઓના વિષયમાં ક્યાંક ઉલ્લેખ કરેલ છે. ઉપા.શ્રી દેવચંદ્રજીના અનુવાદમાં ક્યાંય સુધારો કરવો નથી પડ્યો. ઉમેરો શ્લોકોનો અને એના ભાષાંતરનો ક્યાં છે. પં. શ્રી ચંદ્રશેખરવિજયજી મ. લિખિત 'ઓલ્ડ ઈજ ગોલ્ડ' નામથી એક લેખ ભાગ-૨ના પરિશિષ્ટમાં સાભાર આપેલ છે.

આ પ્રકાશનમાં દષ્ટિદોષથી મંદમતિથી જિનાજા વિરુદ્ધ લખાયું હોય તો મિચ્છા મિ દુક્કડં.

સં. ૨૦૬૩, જ્ઞાનપાંચમ

ગુડાબાલોતાનું

- જયાનંદ

□ प्रस्तावना

- आचार्य देवेन्द्रमुनि शास्त्री

स्थानाङ्गसूत्र - एक समीक्षात्मक अध्ययन

भारतीय धर्म, दर्शन, साहित्य और संस्कृति रूपी भव्य भवन के वेद, त्रिपिटक और आगम ये तीन मूल आधार-स्तम्भ हैं, जिन पर भारतीय-चिन्तन आधृत है। भारतीय धर्म, दर्शन, साहित्य और संस्कृति की अन्तरात्मा को समझने के लिए इन तीनों का परिज्ञान आवश्यक ही नहीं, अनिवार्य है।

वेद

वेद भारतीय तत्त्वद्रष्टा ऋषियों की वाणी का अपूर्व व अनूठा संग्रह है। समय-समय पर प्राकृतिक सौन्दर्य-सुषमा को निहारकर या अद्भुत, अलौकिक रहस्यों को देखकर जिज्ञासु ऋषियों की हृत्तन्त्री के सुकुमार तार झनझना उठे और वह अन्तर्हृदय की वाणी वेद के रूप में विश्रुत हुई। ब्राह्मण दार्शनिक मीमांसक वेदों को सनातन और अपौरुषेय मानते हैं। नैयायिक और वैशेषिक प्रभृति दार्शनिक उसे ईश्वरप्रणीत मानते हैं। उनका यह आघोष है कि वेद ईश्वर की वाणी हैं। किन्तु आधुनिक इतिहासकार वेदों की रचना का समय अन्तिम रूप से निश्चित नहीं कर सके हैं। विभिन्न विज्ञों के विविध मत हैं, पर यह निश्चित है कि वेद भारत की प्राचीन साहित्य-सम्पदा है। प्रारम्भ में ऋग्वेद, यजुर्वेद और सामवेद ये तीन ही वेद थे। अतः उन्हें वेदत्रयी कहा गया है। उसके पश्चात् अथर्ववेद को मिलाकर चार वेद बन गये। ब्राह्मण ग्रन्थ व आरण्यक ग्रन्थों में वेद की विशेष व्याख्या की गयी है। उस व्याख्या में कर्मकाण्ड की प्रमुखता है। उपनिषद् वेदों का अन्तिम भाग होने से वह वेदान्त कहलाता है। उसमें ज्ञानकाण्ड की प्रधानता है। वेदों को प्रमाणभूत मानकर ही स्मृतिशास्त्र और सूत्र-साहित्य का निर्माण किया गया। ब्राह्मण परम्परा का जितना भी साहित्य निर्मित हुआ है, उस का मूल स्रोत वेद है। भाषा की दृष्टि से वैदिक-विज्ञों ने अपने विचारों की अभिव्यक्ति का माध्यम संस्कृत को बनाया है और उस भाषा को अधिक से अधिक समृद्ध करने का प्रयास किया है।

त्रिपिटक

त्रिपिटक तथागत बुद्ध के प्रवचनों का सुव्यवस्थित संकलन-आकलन है, जिस में आध्यात्मिक, धार्मिक, सामाजिक और नैतिक उपदेश भरे पड़े हैं। बौद्ध परम्परा का सम्पूर्ण आचार-विचार और विश्वास का केन्द्र त्रिपिटक साहित्य है। पिटक तीन हैं—सुत्तपिटक, विनयपिटक, अभिधम्मपिटक। सुत्तपिटक में बौद्धसिद्धान्तों का विश्लेषण है, विनयपिटक में भिक्षुओं की परिचर्या और अनुशासन-सम्बन्धी चिन्तन है और अभिधम्मपिटक में तत्त्वों का दार्शनिक-विवेचन है। आधुनिक इतिहासवेत्ताओं ने त्रिपिटक का रचनाकाल भी निर्धारित किया है। बौद्धसाहित्य अत्यधिक विशाल है। उस साहित्य ने भारत को ही नहीं, अपितु चीन, जापान, लंका, बर्मा, कम्बोडिया, थाईदेश आदि अन्तर्राष्ट्रीय क्षितिज को भी प्रभावित किया है। वैदिक-विज्ञों ने वेदों की भाषा संस्कृत अपनाई तो बुद्ध ने उस युग की जनभाषा पाली अपनाई। पाली भाषा अपनाने से बुद्ध जनसाधारण के अत्यधिक लोकप्रिय हुए।

जैन आगम

'जिन' की वाणी में जिसकी पूर्ण निष्ठा है, वह जैन है। जो राग द्वेष आदि आध्यात्मिक शत्रुओं के विजेता हैं, वे जिन हैं। श्रमण भगवान् महावीर जिन भी थे, तीर्थंकर भी थे। वे यथार्थज्ञाता, वीतराग, आसपुरुष थे। वे अलौकिक एवं अनुपम दयालु थे। उनके हृदय के कण-कण में, मन के अणु-अणु में करुणा का सागर कुलाचे मार रहा था। उन्होंने संसार के सभी जीवों की रक्षा रूप दया के लिए पावन प्रवचन किये। उन प्रवचनों को तीर्थंकरों के साक्षात् शिष्य श्रुतकेवली गणधरों ने सूत्ररूप में आबद्ध किया। वह गणिपिटक आगम हैं।¹ आचार्य भद्रबाहु के शब्दों में यों कह सकते हैं, तप, नियम, ज्ञान, रूप वृक्ष पर आरुढ़ होकर अनन्तज्ञानी केवली भगवान् भव्य जनों के विबोध के लिए ज्ञान-कुसुम की वृष्टि करते हैं। गणधर अपने बुद्धिपट में उन कुसुमों को झेलकर प्रवचनमाला गूँथते हैं। यह आगम है।² जैन धर्म का सम्पूर्ण विश्वास, विचार और आचार का केन्द्र आगम है। आगम ज्ञान-विज्ञान का, धर्म और दर्शन का, नीति और आध्यात्मिकचिन्तन का अपूर्व खजाना है। वह अंगप्रविष्ट और अंगबाह्य के रूप में विभक्त है। नन्दीसूत्र आदि में उसके सम्बन्ध में विस्तार से चर्चा है।

अपेक्षा दृष्टि से जैन आगम पौरुषेय भी हैं और अपौरुषेय भी (अनादि अनन्त होने की अपेक्षा से)। तीर्थंकर व गणधर आदि व्यक्तिविशेष के द्वारा रचित होने से वे पौरुषेय हैं और पारमार्थिक-दृष्टि से चिन्तन किया जाय तो सत्त्व तथ्य एक है। विभिन्न देश काल व व्यक्ति की दृष्टि से उस सत्य तथ्य का आविर्भाव विभिन्न रूपों में होता है। उन सभी आविर्भावों में एक ही चिन्तन सत्य अनुस्यूत है। जितने भी अतीत काल में तीर्थंकर हुए हैं, उन्होंने आचार की दृष्टि से अहिंसा, सत्य, अस्तेय, ब्रह्मचर्य, अपरिग्रह, सामायिक, समभाव, विश्ववात्सल्य और विश्वमैत्री का पावन संदेश दिया है। विचार की दृष्टि से स्याद्वाद, अनेकान्तवाद या विभज्यवाद का उपदेश दिया। इस प्रकार अर्थ की दृष्टि से जैन आगम अनादि अनन्त हैं। समवायाङ्ग में यह स्पष्ट कहा है—द्वादशांग गणिपिटक कभी नहीं था, ऐसा नहीं है, यह भी नहीं है कि कभी नहीं है और कभी नहीं होगा, यह भी नहीं है। वह था, है और होगा। वह ध्रुव है, नियत है, शाश्वत है, अक्षय है, अव्यय है, अवस्थित है और नित्य है।³ आचार्य संप्रदासगणि ने बृहत्कल्पभाष्य में लिखा है कि तीर्थंकरों के केवलज्ञान में किसी भी प्रकार का भेद नहीं होता। जैसा केवलज्ञान भगवान् ऋषभदेव को था, वैसा ही केवलज्ञान श्रमण भगवान् महावीर को भी था। इसलिए उनके उपदेशों में किसी भी प्रकार का भेद नहीं होता।⁴ आचारांग में भी कहा गया है कि जो अरिहंत हो गये हैं, जो अभी वर्तमान में हैं और जो भविष्य में होंगे, उन सभी का एक ही उपदेश है कि किसी भी प्राणी, भूत, जीव और सत्त्व की हत्या मत करो। उनके ऊपर अपनी सत्ता मत जमाओ। उन्हें गुलाम मत बनाओ, उन्हें कष्ट मत दो। यही धर्म ध्रुव है, नित्य है, शाश्वत है और विवेकी पुरुषों ने बताया है।⁵ इस प्रकार जैन आगमों में पौरुषेयता और अपौरुषेयता का सुन्दर समन्वय हुआ है।⁶

1. यद् भगवद्भिः सर्वज्ञैः सर्वदर्शिभिः परमर्षिभिरहीद्विस्तत्त्वाभाव्यात् परमशुभस्य च प्रवचनप्रतिष्ठापनफलस्य तीर्थंकरनामकर्मणोऽनुभावादुक्तं, भगवच्छिष्यैरतिशयबुद्धिस्तदतिशयवाग्बुद्धिसम्पन्नैर्गणधरैर्दृष्टं तदङ्गप्रविष्टम्। - तत्त्वार्थ स्तोत्रभाष्य १/१०
2. तवनियमनागरुक्खं आरूढो केवली अमियनाणी। तो मुयइ नाणवुद्धिं भवियजणविबोहद्वाए ॥ तं बुद्धिमणं पड्डेण गणहरा गिण्हिउं निरवसेसं । - आवश्यकनिर्युक्ति गा० ८९-९०
3. (क) समवायांग-द्वादशांग परिचय (ख) नन्दीसूत्र, सूत्र ५७
4. बृहत्कल्पभाष्य २०२-२०३
5. (क) आचारांग अ० ४ सूत्र १३६ (ख) सूत्रकृतांग २/१/१५, २/२/४१
6. अन्ययोगव्यच्छेदिका ५ आ. हेमचन्द्रसूरीश्वरजी.

यहाँ पर यह स्पष्ट करना आवश्यक है कि तीर्थंकर अर्थ रूप में उपदेश प्रदान करते हैं, वे अर्थ के प्रणेता हैं। उस अर्थ को सूत्रबद्ध करनेवाले गणधर¹ या स्थविर हैं। नन्दीसूत्र आदि में आगमों के प्रणेता तीर्थंकर कहे हैं।² जैसे आगमों का प्रामाण्य गणधरकृत होने से ही नहीं, अपितु अर्थ के प्रणेता तीर्थंकर की वीतरागता और सर्वार्थसाक्षात्कारित्व के कारण है। गणधर केवल द्वादशांगी की रचना करते हैं। अंगबाह्य आगम की रचना करनेवाले स्थविर हैं।³ अंगबाह्य आगम का प्रामाण्य स्वतन्त्र भाव से नहीं, अपितु गणधर प्रणीत आगम के साथ अविसंवाद होने से है।

आगम की सुरक्षा में बाधाएँ

वैदिक विज्ञान ने वेदों को सुरक्षित रखने का प्रबल प्रयास किया है, वह अपूर्व है, अनुठा है। जिसके फलस्वरूप ही आज वेद पूर्ण रूप से प्राप्त हो रहे हैं। आज भी शताधिक ऐसे ब्राह्मण वेदपाठी हैं, जो प्रारम्भ से अन्त तक वेदों का शुद्ध-पाठ कर सकते हैं। उन्हें वेद पुस्तक की भी आवश्यकता नहीं होती। जिस प्रकार ब्राह्मण पण्डितों ने वेदों की सुरक्षा की, उसी तरह आगम और त्रिपिटकों की सुरक्षा जैन और बौद्ध विज्ञान नहीं कर सके। जिसके अनेक कारण हैं। उसमें मुख्य कारण यह है कि पिता की ओर से पुत्र को वेद विरासत के रूप में मिलते रहे हैं। पिता अपने पुत्र को बाल्यकाल से ही वेदों को पढ़ाता था। उसके शुद्ध उच्चारण का ध्यान रखता था। शब्दों में कहीं भी परिवर्तन नहीं हो, इसका पूर्ण लक्ष्य था। जिससे शब्द-परम्परा की दृष्टि से वेद पूर्ण रूप से सुरक्षित रहे। किन्तु अर्थ की उपेक्षा होने से वेदों की अर्थ-परम्परा में एकरूपता नहीं रह पायी। वेदों की परम्परा वंशपरम्परा की दृष्टि से अबाध गति से चल रही थी। वेदों के अध्ययन के लिए ऐसे अनेक विद्याकेन्द्र थे जहाँ पर केवल वेद ही सिखाये जाते थे। वेदों के अध्ययन अध्यापन का अधिकारी केवल ब्राह्मण वर्ग था। ब्राह्मण के लिए यह आवश्यक ही नहीं अपितु अनिवार्य था कि वह जीवन के प्रारम्भ में वेदों का गहराई से अध्ययन करे। वेदों का बिना अध्ययन किये ब्राह्मण वर्ग का समाज में कोई भी स्थान नहीं था। वेदाध्ययन ही उसके लिए सर्वस्व था। अनेक प्रकार के क्रियाकाण्डों में वैदिक सूक्तों का उपयोग होता था। वेदों को लिखने और लिखाने में भी किसी प्रकार की बाधा नहीं थी। ऐसे अनेक कारण थे, जिनसे वेद सुरक्षित रह सके, किन्तु जैन आगम पिता की धरोहर के रूप में पुत्र को कभी नहीं मिले। दीक्षा ग्रहण करने के बाद गुरु अपने शिष्यों को आगम पढ़ाता था। ब्राह्मण पण्डितों को अपना सुशिक्षित पुत्र मिलना कठिन नहीं था। जब कि जैन श्रमणों को सुयोग्य शिष्य मिलना उतना सरल नहीं था। श्रुतज्ञान की दृष्टि से शिष्य का मेधावी और जिज्ञासु होना आवश्यक था। उसके अभाव में मन्दबुद्धि व आलसी शिष्य यदि श्रमण होता तो वह भी श्रुत का अधिकारी था। ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य और शूद्र ये चारों ही वर्ण वाले बिना किसी संकोच के जैन श्रमण बन सकते थे। जैन श्रमणों की आचार-संहिता का अध्ययन करें तो यह स्पष्ट है कि दिन और रात्रि के आठ प्रहरों के पांच प्रहर स्वाध्याय के लिए आवश्यक माने गये, पर प्रत्येक श्रमण के लिए यह अनिवार्य नहीं था कि वह इतने समय तक आगमों का अध्ययन करे ही। यह भी अनिवार्य नहीं था, कि मोक्ष प्राप्त करने के लिए सभी आगमों का गहराई से अध्ययन आवश्यक ही है। मोक्ष प्राप्त करने के लिए जीवाजीव का परिज्ञान आवश्यक था। सामायिक आदि आवश्यक क्रियाओं से मोक्ष सुलभ था। इसलिए सभी श्रमण और श्रमणियाँ आगमों के अध्ययन की ओर इतने उत्सुक नहीं थे। जो विशिष्ट

1. आवश्यक निर्युक्ति १९२ 2. नन्दीसूत्र ४० 3. (क) विशेषावश्यक भाष्य गा० ५५० (ख) बृहत्कल्पभाष्य गा० १४४ (ग) तत्त्वार्थभाष्य १-२० (घ) सर्वार्थसिद्धि १-२०

मेधावी व जिज्ञासु श्रमण-श्रमणियाँ थीं, जिनके अन्तर्मन में ज्ञान और विज्ञान के प्रति रस था, जो आगमसाहित्य के तलछट पर पहुँचना चाहते थे, वे ही आगमों का गहराई से अध्ययन, चिन्तन, मनन और अनुशीलन करते थे। यही कारण है कि आगमसाहित्य में श्रमण और श्रमणियों में अध्ययन के तीन स्तर मिलते हैं। कितने ही श्रमण सामायिक से लेकर ग्यारह अंगों का अध्ययन करते थे।¹ कितने ही पूर्वों का अध्ययन करते थे।² और कितने ही द्वादश अंगों को पढ़ते थे।³ इस प्रकार अध्ययन के क्रम में अन्तर था। शेष श्रमण-श्रमणियाँ आध्यात्मिक साधना में ही अपने आपको लगाये रखते थे। जैन श्रमणों के लिए जैनाचार का पालन करना सर्वस्व था। जब कि ब्राह्मणों के लिए वेदाध्ययन करना सर्वस्व था। वेदों का अध्ययन गृहस्थ जीवन के लिए भी उपयोगी था। जब कि जैन आगमों का अध्ययन केवल जैन श्रमणों के लिए उपयोगी था, और वह भी पूर्ण रूप से साधना के लिए नहीं। साधना की दृष्टि से चार अनुयोगों में चरण-करणानुयोग ही विशेष रूप से आवश्यक था। शेष तीन अनुयोग उतने आवश्यक नहीं थे। इसलिए साधना करनेवाले श्रमण-श्रमणियों की उधर उपेक्षा होना स्वाभाविक था। द्रव्यानुयोग आदि कठिन भी थे। मेधावी सन्त-सतियाँ ही उनका गहराई से अध्ययन करती थीं, शेष नहीं।

हम पूर्व ही बता चुके हैं कि तीर्थंकर भगवान् अर्थ की प्ररूपणा करते हैं, सूत्र रूप में संकलन गणधर करते हैं। एतदर्थ ही आगमों में यत्र-तत्र 'तस्स णं अयमट्ठे पण्णत्ते' वाक्य का प्रयोग हुआ है। जिस तीर्थंकर के जितने गणधर होते हैं, वे सभी एक ही अर्थ को आधार बनाकर सूत्र की रचना करते हैं। कल्पसूत्र की स्थविरावली में श्रमण भगवान् महावीर के नौ गण और ग्यारह गणधर बताये हैं।⁴ उपाध्याय विनयविजयजी ने गण का अर्थ एक वाचना ग्रहण करनेवाला 'श्रमणसमुदाय' किया है।⁵ और गण का दूसरा अर्थ स्वयं का शिष्य समुदाय भी है। कलिकाल सर्वज्ञ आचार्य हेमचन्द्रसूरीश्वरजीने⁶ यह स्पष्ट किया है कि प्रत्येक गण की सूत्रवाचना पृथक्-पृथक् थी। भगवान् महावीर के ग्यारह गणधर और नौ गण थे। नौ गणधर श्रमण भगवान् महावीर के सामने ही मोक्ष पधार चुके थे और भगवान् महावीर के परिनिर्वाण होते ही गणधर-इन्द्रभूति गौतम केवली बन चुके थे। सभी ने अपने-अपने गण सुधर्मा को समर्पित किये थे, क्योंकि वे सभी गणधरों में दीर्घजीवी थे।⁷ आज जो द्वादशांगी विद्यमान है वह गणधर सुधर्मा की रचना है।

कितने ही तार्किक आचार्यों का यह अभिमत है कि प्रत्येक गणधर की भाषा पृथक् है। इसलिए द्वादशांगी भी पृथक् होनी चाहिए। सेनप्रश्न ग्रन्थ में तो आचार्यश्री ने⁸ यह प्रश्न उठाया है कि भिन्न-भिन्न वाचना होने से गणधरों में साम्भोगिक सम्बन्ध था या नहीं? और उन की समाचारी में एकरूपता थी या नहीं? आचार्य ने स्वयं

1. (क) सामाझ्यमाझ्याई एकारस अंगाई अहिज्जइ-अंतगड ६ वर्ग, अ० १५ (ख) अन्तगड ८ वर्ग, अ० १ (ग) भगवती सूत्र २/१/९ (घ) ज्ञाताधर्म अ० १२ ज्ञाता २/१ 2. (क) चोदसपुव्वाइ अहिज्जइ-अन्तगड ३ वर्ग, अ० ९ (ख) अन्तगड ३ वर्ग, अ० १ (ग) भगवतीसूत्र ११-११-४३२/१७-२-६१७ 3. अन्तगड वर्ग-४, अ० १ 4. तेणं कालेणं तेणं समणं समणस्स भगवओ महावीरस्स नवगणा इक्कारस गणहरा हुत्था। - कल्पसूत्र 5. एक वाचनिको यतिसमुदायो गणः। - कल्पसूत्र सुबोधिका वृत्ति 6. एवं रचयतां तेषां सन्नानां गणधरिणाम्। परस्परमजायन्त विभिन्नाः सूत्रवाचनाः ॥ अकम्पिताऽचल भ्रात्रोः श्रीमेतार्यप्रभासयोः। परस्परमजायन्त सदृक्षा एव वाचनाः ॥ श्री वीरनाथस्य गणधरेष्वेकादशस्वपि। द्वयोर्द्वयोर्वाचनयोः साम्यादासन् गणा नव। - त्रिषष्टिशलाकापुरुषचरित्र-पर्व १०, सर्ग ५, श्लोक १७३ से १७५ 7. सामिस्स जीवन्ते णव कालगता, जो यं कालं करेति सो सुधम्मसामिस्स गणं देति, इंदभूती सुधम्मो य सामिम्मि परिनिव्वए परिनिव्वुता। - आवश्यकचूर्णि, पृ. ३३९ 8. तीर्थंकरगणभूतां मिथो भिन्नवाचनत्वेऽपि साम्भोगिकत्वं भवति न वा? तथा सामाचार्यादिकृतो भेदो भवति न वा? इति प्रश्ने उत्तरम्-गणभूतां परस्परं वाचनाभेदेन सामाचार्या अपि कियान् भेदः सम्भाव्यते, तद्भेदे च कथंचिदसाम्भोगिकत्वमपि सम्भाव्यते। - सेनप्रश्न, उल्लास २, प्रश्न ८१

ही उत्तर दिया है कि वाचना-भेद होने से संभव है समाचारी में भेद हो। और कथंचित् असाम्भोगिक सम्बन्ध हो। बहुत से आधुनिक चिन्तक भी इस बात को स्वीकार करते हैं। आगमतत्त्ववेत्ता मुनि जम्बूविजयजी ने¹ आवश्यकचूर्णि को आधार बनाकर इस तर्क का खण्डन किया है। उन्होंने तर्क दिया है कि यदि पृथक्-पृथक् वाचनाओं के आधार पर द्वादशांगी पृथक्-पृथक् थी तो श्वेताम्बर और दिगम्बर के प्राचीन ग्रन्थों में इस का उल्लेख होना चाहिए था। पर वह नहीं है। उदाहरण के रूप में एक कक्षा में पढ़ने वाले विद्यार्थियों के एक ही प्रकार के पाठ्यग्रन्थ होते हैं। पढ़ाने की सुविधा की दृष्टि से एक ही विषय पृथक्-पृथक् अध्यापक पढ़ाते हैं। पृथक्-पृथक् अध्यापकों के पढ़ाने से विषय कोई पृथक् नहीं हो जाता। वैसे ही पृथक्-पृथक् गणधरों के पढ़ाने से सूत्ररचना भी पृथक् नहीं होती। आचार्य जिनदास गणि महतर ने² भी यह स्पष्ट लिखा है कि दीक्षा ग्रहण करने के पश्चात् सभी गणधर एकान्त स्थान में जाकर सूत्र की रचना करते हैं। उन सभी के अक्षर, पद और व्यञ्जन समान होते हैं। इस से भी यह स्पष्ट है कि सभी गणधरों की भाषा सदृश थी। उसमें पृथक्ता नहीं थी। पर जिस प्राकृत भाषा में सूत्र रचे गये थे, वह लोकभाषा थी। इसलिए उसमें एकरूपता निरन्तर सुरक्षित नहीं रह सकती। प्राकृतभाषा की प्रकृति के अनुसार शब्दों के रूपों में संस्कृत के समान एकरूपता नहीं है। समवायांग³ आदि में यह स्पष्ट कहा गया है कि भगवान् महावीर ने अर्धमागधी भाषा में उपदेश दिया। पर अर्धमागधी भाषा भी उसी रूप में सुरक्षित नहीं रह सकी। आज जो जैन आगम हमारे सामने हैं, उनकी भाषा महाराष्ट्रीय प्राकृत है। दिगम्बर परम्परा के आगम भी अर्धमागधी में न होकर शौरसेनी प्रधान हैं, आगमों के अनेक पाठान्तर भी प्राप्त होते हैं।⁴

जैन श्रमणों की आचारसंहिता प्रारम्भ से ही अत्यन्त कठिन रही है। अपरिग्रह उनका जीवनव्रत है। अपरिग्रह महाव्रत की सुरक्षा के लिए आगमों को लिपिबद्ध करना, उन्होंने उचित नहीं समझा। लिपि का परिज्ञान भगवान् ऋषभदेव के समय से ही चल रहा था।⁵ प्रज्ञापना सूत्र में अठारह लिपियों का उल्लेख मिलता है।⁶ उसमें "पोत्थार" शब्द व्यवहृत हुआ है। जिसका अर्थ "लिपिकार" है।⁷ पुस्तक लेखन को आर्य शिल्प कहा है। अर्धमागधी भाषा एवं ब्राह्मी लिपि का प्रयोग करने वाले लेखक को भाषाआर्य कहा है।⁸ स्थानाङ्ग में गण्डी⁹ कच्छवी, मुष्टि, संपुटफलक, सुपाटिका इन पाँच प्रकार की पुस्तकों का उल्लेख है। दशवैकालिक हारिभद्रीया वृत्ति में¹⁰ प्राचीन आचार्यों के मन्तव्यों का उल्लेख करते हुए इन पुस्तकों का विवरण प्रस्तुत किया है। निशीथचूर्णि में इन का वर्णन है।¹¹ टीकाकार ने पुस्तक का अर्थ ताडपत्र, सम्पुट का संचय और कर्म का अर्थ मणि और लेखनी से किया है। जैन साहित्य के अतिरिक्त बौद्ध-साहित्य में भी लेखनकला का विवरण मिलता है।¹² वैदिक वाङ्मय में भी लेखन-कलासम्बन्धी अनेक उद्धरण हैं। सम्राट सिकन्दर के सेनापति निआर्क्स ने भारत-यात्रा के अपने संस्मरणों में लिखा है कि भारतवासी लोग कागज-निर्माण करते थे।¹³ सारांश यह है-अतीतकाल से ही

1. सूयगङ्गसुत-प्रस्तावना, पृष्ठ २८-३० 2. जदा य गणहरा सब्बे पव्वजिता ताहे किर एगनिसज्जाए एगारस अंगाणि चोहसहिं चोहस पुव्वाणि, एवं ता भगवता अत्था कहितो, तोहे भगवतो एगपासे सुतं करे (रें) ति तं अक्खरेहिं पदेहिं वज्जेहिं समं, पञ्चा सामी जस्स जत्तियो गणो तस्स तत्तियं अणुजाणति। आतीय सुहम्मं करेति, तस्स महल्लमाउयं, एतो तित्थं होहिंति ति।" -आवश्यकचूर्णि, पृष्ठ ३३७ 3. समवायांगसूत्र, पृष्ठ ७ 4. देखिये-पुण्यविजयजी व जम्बूविजयजी द्वारा सम्पादित जैन आगम ग्रन्थमाला के टिप्पण। 5. (क) जम्बूद्वीपप्रज्ञासिद्धि (ख) कल्पसूत्र १९५ 6. (क) प्रज्ञापनासूत्र, पद १ (ख) त्रिषष्टि १-२-१६३ 7. प्रज्ञापनासूत्र, पद-१ 8. प्रज्ञापनासूत्र, पद-१ 9. (क) स्थानांगसूत्र, स्थान-५ (ख) बृहत्कल्पभाष्य ३/३, ८, २२ (ग) आउटलाइन्स आफ पैलियोग्राफी, जर्नल आफ यूनिवर्सिटी आफ बोम्बे, जिल्द ६, भा. ६, पृ. ८७, एच. आर. कापडिया तथा ओझा, वही पृ. ४-५६ 10. दशवैकालिक हारिभद्रीयावृत्ति पत्र-२५ 11. निशीथ चूर्णि उ. ६२ 12. राइस डेविड्स : बुद्धिस्ट इण्डिया, पृ. १०८ 13. भारतीय प्राचीन लिपिमाला, पृ. २

भारत में लिखने की परम्परा थी। किन्तु जैन आगम लिखे नहीं जाते थे। आत्मार्थी श्रमणों ने देखा—यदि हम लिखेंगे तो हमारा अपरिग्रह महाव्रत पूर्णरूप से सुरक्षित नहीं रह सकेगा, हम पुस्तकों को कहाँ पर रखेंगे, आदि विविध दृष्टियों से चिन्तनकर उसे असंयम का कारण माना।¹ पर जब यह देखा गया कि काल की काली-छाया से विक्षुब्ध हो अनेक श्रुतधर श्रमण स्वर्गवासी बन गये, श्रुत की धारा छिन्न-भिन्न होने लगी, तब मूर्धन्य मनीषियों ने चिन्तन किया। यदि श्रुतसाहित्य नहीं लिखा गया तो एक दिन वह भी आ सकता है कि जब सम्पूर्ण श्रुत-साहित्य नष्ट हो जाये। अतः उन्होंने श्रुत-साहित्य को लिखने का निर्णय लिया। जब श्रुत साहित्य को लिखने का निर्णय लिया गया, तब तक बहुत सारा श्रुत विस्मृत हो चुका था। पहले आचार्यों ने जिस श्रुतलेखन को असंयम का कारण माना था, उसे ही संयम का कारण मानकर पुस्तक को भी संयम का कारण माना।² यदि ऐसा नहीं मानते, तो रहा-सहा श्रुत भी नष्ट हो जाता। श्रुत-रक्षा के लिए अनेक अपवाद भी निर्मित किये गये। जैन श्रमणों की संख्या ब्राह्मण-विज्ञ और बौद्ध-भिक्षुओं की अपेक्षा कम थी। इस कारण से भी श्रुत-साहित्य की सुरक्षा में बाधा उपस्थित हुई। इस तरह जैन आगम साहित्य के विच्छिन्न होने के अनेक कारण रहे हैं।

बौद्ध साहित्य के इतिहास का पर्यवेक्षण करने पर यह स्पष्ट होता है कि तथागत बुद्ध के उपदेश को व्यवस्थित करने के लिए अनेक बार संगीतियाँ हुई। उसी तरह भगवान् महावीर के पावन उपदेशों को पुनः सुव्यवस्थित करने के लिए आगमों की वाचनाएँ हुई। आर्य जम्बू के बाद दस बातों का विच्छेद हो गया था।³ श्रुत की अविरल धारा आर्य भद्रबाहु तक चलती रही। वे अन्तिम श्रुतकेवली थे। जैन शासन को वीर निर्वाण की द्वितीय शताब्दी के मध्य दुष्काल के भयंकर वात्याचक्र से जूझना पड़ा था। अनुकूल-भिक्षा के अभाव ने अनेक श्रुतसम्पन्न मुनि कालकवलित हो गये थे। दुष्काल समाप्त होने पर विच्छिन्न श्रुत को संकलित करने के लिए वीर निर्वाण १६० (वि.पू. ३१०) के लगभग श्रमण-संघ पाटलिपुत्र (मगध) में एकत्रित हुआ। आचार्य स्थूलिभद्र इस महासम्मेलन के व्यवस्थापक थे। इस सम्मेलन का सर्वप्रथम उल्लेख "तित्थोगाली"⁴ में प्राप्त होता है। उसके बाद के बने हुए अनेक ग्रन्थों में भी इस वाचना का उल्लेख है।⁵ मगध जैन-श्रमणों की प्रचारभूमि थी, किन्तु द्वादशवर्षीय दुष्काल के कारण श्रमणों को मगध छोड़कर समुद्र-किनारे जाना पड़ा।⁶ श्रमण किस समुद्र तट पर पहुंचे इसका स्पष्ट उल्लेख नहीं है। कितने ही विज्ञों ने दक्षिणी समुद्र तट पर जाने की कल्पना की है। पर मगध के सन्निकट-बंगोपसागर (बंगाल की खाड़ी) भी है, जिसके किनारे उड़ीसा अवस्थित है। वह स्थान भी हो सकता है। दुष्काल के कारण सन्निकट होने से श्रमण संघ का वहां जाना संभव लगता है। पाटलिपुत्र में सभी श्रमणों ने मिलकर एक-दूसरे से पूछकर प्रामाणिक रूप से ग्यारह अंगों का पूर्णतः संकलन उस समय किया।⁷ पाटलिपुत्र में जितने भी श्रमण एकत्रित हुए थे, उनमें दृष्टिवाद का परिज्ञान किसी श्रमण को नहीं था। दृष्टिवाद जैन आगमों का अत्यन्त महत्त्वपूर्ण भाग था, जिसका संकलन किये बिना अंगों की वाचना अपूर्ण थी। दृष्टिवाद के एकमात्र ज्ञाता भद्रबाहु थे। आवश्यक-चूर्णि के अनुसार वे उस समय नेपाल की पहाड़ियों में महाप्राण ध्यान की साधना

1. (क) दशवैकालिक चूर्णि, पृ. २१ (ख) बृहत्कल्पनिर्युक्ति, १४७ उ. ९३ (ग) विशेषशतक-४९ 2. कालं पुण पडुच्च चरणकरणड्डा अवोच्छित्ति निवित्तं च गेण्हमाणस्स पोत्थए संजमो भवइ! —दशवैकालिक चूर्णि, पृ. २१ 3. गणपरमोहि-पुलाए, आहारग-खवग-उवसमे कप्पे । संजय-तिय केवलि-सिज्झणाण जंबुमि दुच्छिन्ना ॥ —विशेषावश्यकभाष्य, २५९३ 4. तित्थोगाली, गाथा ७१४ —श्वेताम्बर जैन संघ, जालोर 5. (क) आवश्यकचूर्णि भाग-२, पृ. १८७ (ख) परिशिष्ट पर्व-सर्ग-९, श्लोक ५५-५९ 6. आवश्यकचूर्णि, भाग दो, पत्र १८७ 7. अह बारस वारिसिओ, जाओ कूरो कयाइ दुक्कालो । सव्वो साहुसमूहो, तओ गओ कथई कोई ॥२२॥ तदुवरमे सो पुणरवि, पाडिले पुते समागओ विहिया । संघेणं सुयविसया चिंता किं करस्स अत्थिति ॥२३॥ जं जस्स आसि पासे उदेसज्झयणाइ तं सव्वं । संघडियं एक्कारसंगाइ तेहव ठवियाइ ॥२४॥ —उपदेशमाला, विशेषवृत्ति पत्रांक २४१

कर रहे थे।¹ संघ ने आगम-निधि की सुरक्षा के लिए श्रमणसंघाटक को नेपाल प्रेषित किया। श्रमणों ने भद्रबाहु से प्रार्थना की—'आप वहाँ पधारकर श्रमणों को दृष्टिवाद की ज्ञान-राशि से लाभान्वित करें।' भद्रबाहु ने साधना में विक्षेप समझते हुए प्रार्थना को अस्वीकार कर दिया।

'तित्थोगालिय'² के अनुसार भद्रबाहु ने आचार्य होते हुए भी संघ के दायित्व से उदासीन होकर कहा—'श्रमणो! मेरा आयुष्य काल कम रह गया है। इतने स्वल्प समय में मैं दृष्टिवाद की वाचना देने में असमर्थ हूँ। आत्महितार्थ मैं अपने आपको समर्पित कर चुका हूँ। अतः संघ को वाचना देकर क्या करना है?' इस निराशाजनक उत्तर से श्रमण उत्तस हुए। उन्होंने पुनः निवेदन किया—'संघ की प्रार्थना को अस्वीकार करने पर आपको क्या प्रायश्चित्त लेना होगा?'³

आवश्यकचूर्णि⁴ के अनुसार आये हुये श्रमण-संघाटक ने कोई नया प्रश्न उपस्थित नहीं किया, वह पुनः लौट गया। उसने सारा संवाद संघ को कहा। संघ अत्यन्त विक्षुब्ध हुआ। क्योंकि भद्रबाहु के अतिरिक्त दृष्टिवाद की वाचना देने में कोई भी समर्थ नहीं था। पुनः संघ ने श्रमण-संघाटक को नेपाल भेजा। उन्होंने निवेदन किया—भगवन्! संघ की आज्ञा की अवज्ञा करने वाले को क्या प्रायश्चित्त आता है?⁵ प्रश्न सुनकर भद्रबाहु गम्भीर हो गये। उन्होंने कहा—जो संघ का अपमान करता है, वह श्रुतनिहव है। संघ से बहिष्कृत करने योग्य है। श्रमण-संघाटक ने पुनः निवेदन किया—आपने भी संघ की बात को अस्वीकृत किया है, आप भी इस दण्ड के योग्य हैं? 'तित्थोगालिय'⁶ में प्रस्तुत प्रसंग पर श्रमण-संघ के द्वारा बारह प्रकार के संभोग विच्छेद का भी वर्णन है।

आचार्य श्री भद्रबाहु स्वामी को अपनी भूल का परिज्ञान हो गया। उन्होंने मधुर शब्दों में कहा—मैं संघ की आज्ञा का सम्मान करता हूँ। इस समय मैं महाप्राण की ध्यान-साधना में संलग्न हूँ। प्रस्तुत ध्यान साधना से चौदह पूर्व की ज्ञान-राशि का मुहूर्त मात्र में परावर्तन कर लेने की क्षमता आ-जाती है। अभी इसकी सम्पन्नता में कुछ समय अवशेष है। अतः मैं आने में असमर्थ हूँ। संघ प्रतिभासम्पन्न श्रमणों को यहाँ प्रेषित करे। मैं उन्हें साधना के साथ ही वाचना देने का प्रयास करूँगा।

'तित्थोगालिय'⁶ के अनुसार भद्रबाहु ने कहा—मैं एक अपवाद के साथ वाचना देने को तैयार हूँ। आत्महितार्थ, वाचना ग्रहणार्थ आने वाले श्रमण-संघ में बाधा उत्पन्न नहीं करूँगा। और वे भी मेरे कार्य में बाधक न बनें। कायोत्सर्ग सम्पन्नकर भिक्षार्थ आते-जाते समय और रात्रि में शयन-काल के पूर्व उन्हें वाचना प्रदान करता रहूँगा। 'तथास्तु' कह बन्दनकर वहाँ से वे प्रस्थित हुये। संघ को संवाद सुनाया।

संघ ने महान मेधावी उद्यमी स्थूलभद्रजी आदि को दृष्टिवाद के अध्ययन के लिए प्रेषित किया। परिशिष्ट पर्व⁷ के अनुसार पाँच सौ शिक्षार्थी नेपाल पहुँचे थे। 'तित्थोगालिय'⁸ के अनुसार श्रमणों की संख्या पन्द्रह सौ थी।

1. नेपालवत्तणीए य भद्रबाहुसामी अच्छंति चौदसपुब्बी। —आवश्यकचूर्णि, भाग-२, पृ. १८७ 2. सो भणिए एव भाणिए, असिद्ध किलिद्धएणं वयणेणं । न हु ता अहं समत्थो, इण्हं मे वायणं दाउं । अप्पडे आउत्तस्स मज्झ किं वायणाए कायक्खं । एवं च भणियमेत्ता रोसस्स वसं गया साहू ॥ —तित्थोगाली-गाथा २८, २९ 3. भवं भणतस्स तुहं को दंडो होई तं मुणसु। —तित्थोगाली 4. तं ते भणंति दुक्कालनिमित्तं महापाणं पविट्ठोमि तो न जाति वायणं दातुं। —आवश्यकचूर्णि, भाग-२, पत्रांक १८७ 5. तेहिं अण्णोवि संघाडओ विसज्जितो, जो संघस्स आणं—अतिक्रमति तस्स को दंडो? तो अक्खाई उग्घाडिज्जई। ते भणंति मा उग्घाडेह, पेसेह मेहावी, सत्त पडिपुच्छाणि देमि। —आवश्यकचूर्णि, भाग-२, पत्रांक १८७ 6. एक्केण कारणेणं, इच्छं भे वायणं दाउं । अप्पडे आउत्तो, परमडे सुट्ठु दाइ उज्जुत्तो । न वि अहं वायरियव्वो, अहंपि नवि वायरिस्सामि ॥ पारियकाउस्सग्गो, भत्तडित्तो व अहव सेज्जाए। नित्तो व अइत्तो वा एवं भे वायणं दाहं ॥ —तित्थोगाली, गाथा ३५, ३६ 7. परिशिष्ट पर्व, सर्ग ९ गाथा ७० 8. तित्थोगाली

इनमें पाँच सौ श्रमण शिक्षार्थी थे और हजार श्रमण परिचर्या करने वाले थे। आचार्य भद्रबाहु स्वामी प्रतिदिन उन्हें सात वाचना करते थे। एक वाचना भिक्षाचर्या से आते समय, तीन वाचना विकाल वेला में और तीन वाचना प्रतिक्रमण के पश्चात् रात्रि में प्रदान करते थे।

दृष्टिवाद अत्यन्त कठिन था। वाचना प्रदान करने की गति मन्द थी। मेधावी मुनियों का धैर्य ध्वस्त हो गया। चार सौ निन्यानवै शिक्षार्थी मुनि वाचना-क्रम को छोड़कर चले गये। स्थूलभद्र मुनि निष्ठा से अध्ययन में लगे रहे। आठ वर्ष में उन्होंने आठ पूर्वों का अध्ययन किया।¹ आठ वर्ष के लम्बे समय में भद्रबाहु और स्थूलभद्र के बीच किसी भी प्रकार का उल्लेख नहीं मिलता। एक दिन स्थूलभद्र से भद्रबाहु ने पूछा—'तुम्हें भिक्षा एवं स्वाध्याय योग में किसी भी प्रकार का कोई कष्ट तो नहीं है?' स्थूलभद्र ने निवेदन किया—'मुझे कोई कष्ट नहीं है। पर जिज्ञासा है कि मैंने आठ वर्षों में कितना अध्ययन किया है? और कितना अवशिष्ट है?' भद्रबाहु ने कहा—'वत्स! सरसों जितना ग्रहण किया है, और मेरु जितना बाकी है। दृष्टिवाद के अगाध ज्ञानसागर से अभी तक तुम बिन्दुमात्र पाये हो' स्थूलभद्र ने पुनः निवेदन किया—'भगवन्! मैं हतोत्साह नहीं हूँ, किन्तु मुझे वाचना का लाभ स्वल्प मिल रहा है। आपके जीवन का सन्ध्याकाल है, इतने कम समय में वह विराट ज्ञान राशि कैसे प्राप्त कर सकूंगा? भद्रबाहु ने आश्वासन देते हुए कहा—'वत्स! चिन्ता मत करो, मेरा साधनाकाल सम्पन्न हो रहा है। अब मैं तुम्हें यथेष्ट वाचना दूंगा।' उन्होंने दो वस्तु कम दशपूर्वों की वाचना ग्रहण कर ली। तित्थोगालिय के अनुसार दशपूर्व पूर्ण कर लिये थे और ग्यारहवें पूर्व का अध्ययन चल रहा था। साधनाकाल सम्पन्न होने पर आर्य भद्रबाहु स्थूलभद्र के साथ पाटलिपुत्र आये। यक्षा आदि साध्वियाँ वन्दनार्थ गयी। स्थूलभद्र ने चमत्कार प्रदर्शित किया।² जब वाचना ग्रहण करने के लिए स्थूलभद्र भद्रबाहु के पास पहुँचे तो उन्होंने कहा—'वत्स! ज्ञान का अहं विकास में बाधक है। तुमने शक्ति का प्रदर्शनकर अपने आप को अपात्र सिद्ध कर दिया है। अब तुम आगे की वाचना के लिए योग्य नहीं हो।' स्थूलभद्र को अपनी प्रमादवृत्ति पर अत्यधिक अनुताप हुआ। चरणों में गिरकर क्षमायाचना की और कहा—पुनः अपराध का आवर्तन नहीं होगा। आप मुझे वाचना प्रदान करें। प्रार्थना स्वीकृत नहीं हुई। स्थूलभद्र ने निवेदन किया—मैं पर-रूप का निर्माण नहीं करूँगा, अवशिष्ट चार पूर्व ज्ञान देकर मेरी इच्छा पूर्ण करें।³ स्थूलभद्र के अत्यन्त आग्रह पर चार पूर्वों का ज्ञान इस अपवाद के साथ देना स्वीकार किया कि अवशिष्ट चार पूर्वों का ज्ञान आगे किसी को भी नहीं दे सकेगा। दशपूर्व तक उन्होंने अर्थ से ग्रहण किया था और शेष चार पूर्वों का ज्ञान शब्दशः प्राप्त किया था। उपदेशमाला विशेष वृत्ति, आवश्यकचूर्णि, तित्थोगालिय, परिशिष्टपर्व, प्रभृति ग्रन्थों में कहीं संक्षेप में और कहीं विस्तार से वर्णन है।

दिगम्बर साहित्य के उल्लेखानुसार दुष्काल के समय बारह सहस्र श्रमणों ने परिवृत्त होकर भद्रबाहु उज्जैन होते हुए दक्षिण की ओर बढ़े और सम्राट चन्द्रगुप्त को दीक्षा दी। कितने ही दिगम्बर विज्ञों का यह मानना है कि दुष्काल के कारण श्रमणसंघ में मतभेद उत्पन्न हुआ। दिगम्बर श्रमण को निहारकर एक श्राविका का गर्भपात हो गया। जिससे आगे चलकर अर्ध फालग सम्प्रदाय प्रचलित हुआ।⁴ अकाल के कारण वस्त्र-प्रथा का प्रारम्भ हुआ। यह कथन साम्प्रदायिक मान्यता को लिए हुए है। पर ऐतिहासिक सत्य-तथ्य को लिए हुए नहीं है। कितने ही

1. श्रीभद्रबाहुपादान्ते स्थूलभद्रो महामतिः । पूर्वाणामष्टकं वर्षैरपाठोदष्टभिर्भूशम् ॥ —परिशिष्ट पर्व, सर्ग-९, श्लोक-८१ 2. दृष्ट्वा सिंहं तु भीतास्ताः सूरिमैत्य व्यजिज्ञपन् । ज्येष्ठार्यं जग्रसे सिंहस्तत्र सोऽद्यापि तिष्ठति ॥ —परिशिष्ट पर्व, सर्ग-९, श्लोक-८१

3. अहं भणइ थूलभद्रो अण्णं रूवं न किंचि काहामो । इच्छामि जाणिउं जे, अहं चत्तारि पुक्काइ ॥ —तित्थोगाली पङ्क्ता-८००

4. जैन साहित्य का इतिहास, पूर्व पीठिका-संघभेद प्रकरण, पृ. ३७५ —पण्डित कैलाशचन्द्रजी शास्त्री, वाराणसी

दिगम्बर मूर्धन्य मनीषियों का यह मानना है कि श्वेताम्बर आगमों की संरचना शिथिलाचार के संपोषण हेतु की गयी है। यह भी सर्वथा निराधार कल्पना है। क्योंकि श्वेताम्बर आगमों के नाम दिगम्बर मान्य ग्रन्थों में भी प्राप्त होते हैं।¹

यहाँ पर यह भी स्मरण होगा कि नेपाल जाकर योग की साधना करने वाले आ.भद्रबाहु स्वामी और उज्जैन होकर दक्षिण की ओर बढ़ने वाले आ.भद्रबाहु स्वामी, एक व्यक्ति नहीं हो सकते। दोनों के लिए चतुर्दशपूर्वी लिखा गया है। यह उचित नहीं है। इतिहास के लम्बे अन्तराल में इस तथ्य को दोनों परम्पराएं स्वीकार करती हैं। प्रथम आ.भद्रबाहु स्वामी का समय वीर-निर्वाण की द्वितीय शताब्दी है तो द्वितीय आ.भद्रबाहु स्वामी का समय वीर-निर्वाण की पांचवीं शताब्दी के पश्चात् है। प्रथम आ.भद्रबाहु स्वामी चतुर्दश पूर्वी और छेद सूत्रों के रचनाकार थे।² द्वितीय आ.भद्रबाहु स्वामी वराहमिहिर के भ्राता थे। राजा चन्द्रगुप्त का सम्बन्ध प्रथम आ.भद्रबाहु स्वामी के साथ न होकर द्वितीय आ.भद्रबाहु स्वामी के साथ है। क्योंकि प्रथम आ.भद्रबाहु स्वामी का स्वर्गवासकाल वीर निर्वाण एक सौ सत्तर (१७०) के लगभग है। एक सौ पचास वर्षीय नन्द साम्राज्य का उच्छेद और मौर्य शासन का प्रारम्भ वीर-निर्वाण दो सौ दस के आस-पास है। द्वितीय आ.भद्रबाहु स्वामी के साथ चन्द्रगुप्त अवन्ती का था, पाटलिपुत्र का नहीं। आचार्य देवसेन ने चन्द्रगुप्त को दीक्षा देने वाले आ.भद्रबाहु स्वामी के लिए श्रुतकेवली विशेषण नहीं दिया है। किन्तु निमित्तज्ञानी विशेषण दिया है।³ श्वेताम्बर परम्परा के अनुसार भी वे निमित्तवेत्ता थे। सम्राट चन्द्रगुप्त के सोलह स्वप्नों का फलादेश बताने वाले द्वितीय आ.भद्रबाहु स्वामी ही होने चाहिए। मौर्यशासक चन्द्रगुप्त और अवन्ती के शासक चन्द्रगुप्त और दोनों आ.भद्रबाहु स्वामी की जीवन घटनाओं में एक सदृश नाम होने से संक्रमण हो गया है।

दिगम्बर परम्परा का अभिमत है कि दोनों आ.भद्रबाहु स्वामी समकालीन थे। एक आ.भद्रबाहु स्वामी ने नेपाल में महाप्राण नामक ध्यानसाधना की तो दूसरे आ.भद्रबाहु स्वामी ने राजा चन्द्रगुप्त के साथ दक्षिण भारत की यात्रा की। पर इस कथन के पीछे परिपुष्ट ऐतिहासिक प्रमाण नहीं है। हम पूर्व में बता चुके हैं कि दुष्काल की विकट वेला में आ.भद्रबाहु स्वामी विशाल श्रमण संघ के साथ बंगाल में समुद्र के किनारे रहे।⁴ संभव है उसी प्रदेश में उन्होंने छेदसूत्रों की रचना की हो। उसके पश्चात् महाप्राणायाम की ध्यान-साधना के लिए नेपाल पहुंचे हों और दुष्काल के पूर्ण होने पर भी वे नेपाल में ही रहे हों। डाक्टर हर्मन जेकोबी ने भी आ.भद्रबाहु स्वामी के नेपाल जाने की घटना का समर्थन किया है।

तिथ्योगालिय के अध्ययन से यह स्पष्ट है कि पाटलिपुत्र में अंग-साहित्य की वाचना हुई थी। वहां अंगबाह्य आगमों की वाचना के सम्बन्ध में कुछ भी निर्देश नहीं है। इसका अर्थ यह नहीं है कि अंगबाह्य आगम उस समय नहीं थे। श्वेताम्बर मान्यता के अनुसार अंगबाह्य आगमों की रचनाएं पाटलिपुत्र की वाचना के पहले ही हो चुकी थीं। क्योंकि वीर-निर्वाण (६४) चौंसठ में शय्यम्भव जैन श्रमण बने थे और वीर-निर्वाण ७५ में वे आचार्य पद से अलंकृत हुए थे। उन्होंने अपने पुत्र अल्पायुष्य मुनि मनक के लिए आत्मप्रवाद से दशवैकालिक

1. (क) षट्खण्डागम, भाग-१, पृ. १६ (ख) सर्वार्थसिद्धि, पूज्यपाद १-२० (ग) तत्त्वार्थराजवार्तिक, अकलंक-१-२० (घ) गोमटसार, जीवकाण्ड, नेमिचन्द्र, पृ. १३४ 2. वंदामि भद्रबाहुं पाईणं चरियं सगलसुयनाणि । सुनस्स कारगामिसिं दसासु कप्पे य ववहारे।। —दशाश्रुतस्कन्धनिर्युक्ति, गाथा १ 3. आसि उज्जेणीयरे, आयरियो भद्रबाहुणामेण । जाणियं सुणिमित्तधरो, भणियो संघो णियो तेण ॥ —भावसंग्रह 4. इतश्च तस्मिन् दुष्काले-कराले कालरात्रिवत् । निर्वाहार्थं साधुसंघस्तीरं निरनिर्धेय्यौ ॥ —परिशिष्ट पर्व, सर्ग ९, श्लोक ५५

सूत्र का ब्रिहूहण किया।¹ वीर-निर्वाण के ८० वर्ष बाद इस महत्त्वपूर्ण सूत्र की रचना हुई थी। स्वयं आ.भद्रबाहु स्वामी ने भी छेदसूत्रों की रचनाएं की थीं, उस वाचना के समय आ.भद्रबाहु स्वामी स्वयं विद्यमान थे। पर इन ग्रन्थों की वाचना के सम्बन्ध में कोई संकेत नहीं है। पण्डित श्री दलसुख मालवणिया का अभिमत है कि आगम या श्रुत उस युग में अंग-ग्रन्थों तक ही सीमित था। बाद में चलकर श्रुतसाहित्य का विस्तार हुआ और आचार्यकृत श्रुत क्रमशः आगम की कोटि में रखा गया।²

पाटलिपुत्र की वाचना के सम्बन्ध में दिगम्बर प्राचीन साहित्य में कहीं उल्लेख नहीं है। यद्यपि दोनों ही परम्पराएं आ.भद्रबाहु स्वामी को अपना आराध्य मानती हैं। आचार्य भद्रबाहु स्वामी के शासनकाल में दो विभिन्न दिशाओं में बढ़ती हुई श्वेताम्बर और दिगम्बर परम्परा के आचार्यों की नामशृङ्खला एक केन्द्र पर आ पहुँची थी। अब पुनः वह शृङ्खला विशृङ्खलित हो गयी थी।

द्वितीय वाचना

आगमसंकलन का द्वितीय प्रयास वीर-निर्वाण ३०० से ३३० के बीच हुआ। सम्राट खारवेल उड़ीसा प्रान्त के महाप्रतापी शासक थे। उनका अपर नाम "महामेघवाहन" था। इन्होंने अपने समय में एक बृहद् जैन सम्मेलन का आयोजन किया था, जिसमें अनेक जैन भिक्षु, आचार्य, विद्वान तथा विशिष्ट उपासक सम्मिलित हुए थे। सम्राट खारवेल को उनके कार्यों की प्रशस्ति के रूप में "धम्मराज", "भिक्षुराज", "खेमराज" जैसे विशिष्ट शब्दों से सम्बोधित किया गया है। हाथी गुफा (उड़ीसा) के शिलालेख में इस सम्बन्ध में विस्तार से वर्णन है। हिमवन्त स्थविरावली के अनुसार महामेघवाहन, भिक्षुराज खारवेल सम्राट ने कुमारी पर्वत पर एक श्रमण सम्मेलन का आयोजन किया था। प्रस्तुत सम्मेलन में महागिरि-परम्परा के बलिस्सह, बौद्धलिङ्ग, देवाचार्य धर्मसेनाचार्य, नक्षत्राचार्य, प्रभृति दो सौ जिनकल्पतुल्य उत्कृष्ट साधना करने वाले श्रमण तथा आर्य सुस्थित, आर्य सुप्रतिबुद्ध, उमास्वाति, श्यामाचार्य, प्रभृति तीन सौ स्थविरकल्पी श्रमण थे। आर्या पोटुणी प्रभृति ३०० साध्वियाँ, भिक्षुराय, चूर्णक, सेलक, प्रभृति ७०० श्रमणोपासक और पूर्णमित्रा प्रभृति ७०० उपासिकाएँ विद्यमान थीं।

बलिस्सह, उमास्वाति, श्यामाचार्य प्रभृति स्थविर श्रमणों ने सम्राट खारवेल की प्रार्थना को सन्मान देकर गणधर भगवंत सुधर्मा स्वामि रचित द्वादशांगी का संकलन किया। उसे भोजपत्र, ताड़पत्र और वल्कल पर लिपिबद्ध कराकर आगम वाचना के ऐतिहासिक पृष्ठों में एक नवीन अध्याय जोड़ा। प्रस्तुत वाचना भुवनेश्वर के निकट कुमारगिरि पर्वत पर, जो वर्तमान में खण्डगिरि उदयगिरि पर्वत के नाम से विश्रुत है, वहाँ हुई थी, जहाँ पर अनेक जैन गुफाएँ हैं जो कलिंग नरेश खारवेल महामेघवाहन के धार्मिक जीवन की परिचायिका हैं। इस सम्मेलन में आर्य सुस्थित और सुप्रतिबुद्ध दोनों सहोदर भी उपस्थित थे। कलिंगाधिप भिक्षुराज ने इन दोनों का विशेष सम्मान किया था।³ हिमवन्त थेरावली के अतिरिक्त अन्य किसी जैन ग्रन्थ में इस सम्बन्ध में उल्लेख नहीं है। खण्डगिरि और उदयगिरि में इस सम्बन्ध में जो विस्तृत लेख उत्कीर्ण है, उससे स्पष्ट परिज्ञात होता है कि उन्होंने आगमवाचना के लिए सम्मेलन किया था।⁴

1. सिद्धान्तसारमुद्रत्याचार्यः शय्यम्भवस्तदा । दशवैकालिकं नाम, श्रुतस्कन्धमुदाहरत् ॥ —परिशिष्ट पर्व, सर्ग ५, श्लोक ८५ 2. (क) जैन दर्शन का आदिकाल —पं. दलसुख मालवणिया, पृष्ठ ६ (ख) आगम युग का जैन दर्शन-पृष्ठ २७ 3. सुडियसुपडिबुद्धे, अज्जे दुत्ते वि ते नमसामि । भिक्षुराय कलिंगाहिवेण सम्माणिए जिद्धे ॥ —हिमवन्त स्थविरावली, गा. १० 4. (क) जर्नल आफ दी विहार एण्ड उड़ीसा रिसर्च सोसायटी, —भाग १३, पृ. ३३६ (ख) जैन साहित्य का बृहद् इतिहास, भाग १, पृ. ८३ (ग) जैनधर्म के प्रभावक आचार्य, —साध्वी संधमित्रा, पृ. १०-११

तृतीय वाचना

आगमों को संकलित करने का तृतीय प्रयास वीर-निर्वाण ८२७ से ८४० के मध्य हुआ। वीर-निर्वाण की नवमी शताब्दी में पुनः द्वादशवर्षीय दुष्काल से श्रुत-विनाश का भीषण आघात जैन शासन को लगा। श्रमण-जीवन की मर्यादा के अनुकूल आहार की प्राप्ति अत्यन्त कठिन हो गयी। बहुत-से श्रुतसम्पन्न श्रमण काल के अंक में समा गये। सूत्रार्थग्रहण, परावर्तन के अभाव में श्रुत-सरिता सूखने लगी। अति विषम स्थिति थी। बहुत सारे मुनि सुदूर प्रदेशों में विहरण करने के लिए प्रस्थित हो चुके थे।

दुष्काल की परिसमाप्ति के पश्चात् मथुरा में श्रमणसम्मेलन हुआ। प्रस्तुत सम्मेलन का नेतृत्व आचार्य स्कन्दिल ने संभाला।¹ श्रुतसम्पन्न श्रमणों की उपस्थिति से सम्मेलन में चार चाँद लग गये। प्रस्तुत सम्मेलन में श्री मधुमित्र, श्री गन्धहस्ती, प्रभृति १५० श्रमण उपस्थित थे। श्री मधुमित्र और श्री स्कन्दिल ये दोनों आचार्य आचार्य सिंह के शिष्य थे। आचार्य श्री गन्धहस्ती श्री मधुमित्र के शिष्य थे। इनका वैदुष्य उत्कृष्ट था। अनेक विद्वान् श्रमणों के स्मृतपाठों के आधार पर आगम-श्रुत का संकलन हुआ था। आचार्य श्री स्कन्दिल की प्रेरणा से श्री गन्धहस्ती ने ग्यारह अंगों का विवरण लिखा। मथुरा के ओसवाल वंशज सुश्रावक ओसालक ने श्री गन्धहस्ती-विवरण सहित सूत्रों को ताड़पत्र पर उद्भटित करवाकर निर्ग्रन्थों को समर्पित किया। आचार्य श्री गन्धहस्ती को ब्रह्मदीपिक शाखा में मुकुटमणि माना गया है।

प्रभावकचरित के अनुसार आचार्य श्री स्कन्दिल जैन शासन रूपी नन्दनवन में कल्पवृक्ष के समान थे। समग्र श्रुतानुयोग को अंकुरित करने में महामेघ के समान थे। चिन्तामणि के समान वे इष्टवस्तु के प्रदाता थे।²

यह आगमवाचना मथुरा में होने से माथुरी वाचना कहलायी। आचार्य श्री स्कन्दिल की अध्यक्षता में होने से स्कन्दिली वाचना के नाम से इसे अभिहित किया गया। श्री जिनदास गणी महत्तर ने³ यह भी लिखा है कि दुष्काल के क्रूर आपत्ति से अनुयोगधर मुनियों में केवल एक श्री स्कन्दिल ही बच पाये थे। उन्होंने मथुरा में अनुयोग का प्रवर्तन किया था। अतः यह वाचना स्कन्दिली नाम से विश्रुत हुई।

प्रस्तुत वाचना में भी पाटलिपुत्र की वाचना की तरह केवल अंगसूत्रों की ही वाचना हुई। क्योंकि नन्दीसूत्र की चूर्णि⁴ में अंगसूत्रों के लिए कालिक शब्द व्यवहृत हुआ है। अंगबाह्य आगमों की वाचना या संकलना का इस समय भी प्रयास हुआ हो, ऐसा पुष्ट प्रमाण नहीं है। पाटलिपुत्र में जो अंगों की वाचना हुई थी उसे ही पुनः व्यवस्थित करने का प्रयास किया गया था। नन्दीसूत्र के⁵ अनुसार वर्तमान में जो आगम विद्यमान हैं वे माथुरी वाचना के अनुसार हैं। पहले जो वाचना हुई थी, वह पाटलिपुत्र में हुई थी, जो बिहार में था। उस समय बिहार जैनों का केन्द्र रहा था। किन्तु माथुरी वाचना के समय बिहार से हटकर उत्तरप्रदेश केन्द्र हो गया था। मथुरा से ही कुछ श्रमण दक्षिण की ओर आगे बढ़े थे। जिसका सूचन हमें दक्षिण में विश्रुत माथुरी संघ के अस्तित्व से प्राप्त होता है।⁶

1. इत्थं दूस्सहदुब्बिक्खे दुवलसवारिस्सिणं नियत्ते सयलसंघं मेलिअ आगमाणुओगो पवत्तिओ खंदिलायरियेण। - विविध तीर्थकल्प, पृ. १९
2. पारिजातोऽपारिजातो जैनशासननन्दने। सर्वश्रुतानुयोगदु-कन्दकन्दलनाम्बुदः ॥ विद्याधरवामनाय चिन्तामणिरिवेष्टदः। आसीच्छ्रीस्कन्दिलाचार्यः पाटलिपुत्रभोः कुले ॥ - प्रभावकचरित, पृ. ५४
3. अण्णे भण्णति जहा-सुत्तं ण णडं, तम्मि दुब्बिक्खकाले जे अण्णे पहाणा अणुओगधरा ते विण्णडा, एगे खंदिलायरिणं संथरे, तेण मथुराए अणुओगो पुणो साधुणं पवत्तितो ति मथुरा वायणा भण्णति। - नन्दीचूर्णि, गा. ३२, पृ. ९
4. अहवा कालियं आयारादि सुत्तं तदुवदेसेणं सण्णी भण्णति। - नन्दीचूर्णि, गा. ३२, पृ. ९
5. जेसि इमो अणुओगो, पयरइ अज्जावि अइ भरहम्मि। बहुनगरनिग्गयजसो ते वंदे खंदिलायरिणं। - नन्दीसूत्र, गा. ३२
6. (क) नन्दीचूर्णि, पृ. ९ (ख) नन्दीसूत्र, गा. ३३, मलयगिरि वृत्ति-पृ. ५९

नन्दीसूत्र की चूर्णि और श्री मलयगिरि वृत्ति के अनुसार यह माना जाता है कि दुर्भिक्ष के समय श्रुतज्ञान कुछ भी नष्ट नहीं हुआ था। केवल आचार्य श्री स्कन्दिल के अतिरिक्त शेष अनुयोगधर श्रमण स्वर्गस्थ हो गये थे। एतदर्थ आचार्य श्री स्कन्दिल ने पुनः अनुयोग का प्रवर्तन किया, जिससे सम्पूर्ण अनुयोग स्कन्दिल-सम्बन्धी माना गया।

चतुर्थ वाचना

जिस समय उत्तर-पूर्व और मध्य भारत में विचरण करने वाले श्रमणों का सम्मेलन मथुरा में हुआ था, उसी समय दक्षिण और पश्चिम में विचरण करने वाले श्रमणों की एक वाचना वीरनिर्वाण संवत् ८२७ से ८४० के आस-पास वल्लभी में आचार्य नागार्जुन की अध्यक्षता में सम्पन्न हुई। इसे 'वल्लभीवाचना' या 'नागार्जुनीयवाचना' की संज्ञा मिली। इस वाचना का उल्लेख भद्रेश्वर रचित कहावली ग्रन्थ में मिलता है, वे आचार्य श्री हरिभद्रसूरिजी के बाद हुए।¹ स्मृति के आधार पर सूत्र-संकलना होने के कारण वाचनाभेद रह जाना स्वाभाविक था।² पण्डित दलसुख मालवणिया ने³ प्रस्तुत वाचना के सम्बन्ध में लिखा है "कुछ चूर्णियों में नागार्जुन के नाम से पाठान्तर मिलते हैं। पण्णवणा जैसे अंगबाह्य सूत्र में भी पाठान्तर का निर्देश है। अतएव अनुमान किया गया कि नागार्जुन ने भी वाचना की होगी। किन्तु इतना तो निश्चित रूप से कहा जा सकता है कि मौजूदा अंग आगम माधुरीवाचनानुसारी हैं, यह तथ्य है। अन्यथा पाठान्तरों में स्कन्दिल के पाठान्तरों का भी निर्देश मिलता।⁴ अंग और अन्य अंगबाह्य ग्रन्थों की व्यक्तिगत रूप से कई वाचनाएँ होनी चाहिए थीं। क्योंकि आचारांग आदि आगम साहित्य की चूर्णियों में जो पाठ मिलते हैं उनसे भिन्न पाठ टीकाओं में अनेक स्थानों पर मिलते हैं। जिससे यह तो सिद्ध है कि पाटलीपुत्र की वाचना के पश्चात् समय-समय पर मूर्धन्य मनीषी आचार्यों के द्वारा वाचनाएँ होती रही हैं।⁵ उदाहरण के रूप में हम प्रश्नव्याकरण को ले सकते हैं। समवायाङ्ग में प्रश्नव्याकरण का जो परिचय दिया गया है, वर्तमान में उसका वह स्वरूप नहीं है। आचार्य श्री अभयदेव ने प्रश्नव्याकरण की टीका में लिखा है कि अतीत काल में वे सारी विद्याएँ इसमें थीं।⁶ इसी तरह अन्तकृतदशा में भी दश अध्ययन नहीं है। टीकाकार ने स्पष्टीकरण में यह सूचित किया है कि प्रथम वर्ग में दश अध्ययन हैं।⁷ पर यह निश्चित है कि क्षत-विक्षत आगम-निधि का ठीक समय पर संकलनकर आचार्य श्री नागार्जुन ने जैन शासन पर महान् उपकार किया है। इसलिए आचार्य श्री देववाचक ने बहुत ही भावपूर्ण शब्दों में श्री नागार्जुन की स्तुति करते हुए लिखा है—मृदुता आदि गुणों से सम्पन्न, सामायिक श्रुतादि के ग्रहण से अथवा परम्परा से विकास की भूमिका पर क्रमशः आरोहणपूर्वक वाचकपद को प्राप्त ओष्ठश्रुतसमाचारी में कुशल आचार्य श्री नागार्जुन को मैं प्रणाम करता हूँ।⁸

दोनों वाचनाओं का समय लगभग समान है। इसलिए सहज ही यह प्रश्न उद्बुद्ध होता है कि एक ही समय में दो भिन्न-भिन्न स्थानों पर वाचनाएँ क्यों आयोजित की गईं? जो श्रमण वल्लभी में एकत्र हुए थे वे मथुरा भी जा

1. जैन दर्शन का आदिकाल, पृ. ७ —पं. दलसुख मालवणिया। 2. इह हि स्कन्दिलाचार्यप्रवृत्तौ दुष्मानुभावतो दुर्भिक्षप्रवृत्त्या साधूनां पठनगुणनादिकं सर्वमप्यनेशत्। ततो दुर्भिक्षातिक्रमे सुभिक्षप्रवृत्तौ द्वयोः संघयोर्मैलापकोऽभवत्। तद्यथा एको वल्लभ्यामेको मथुरायाम्। तत्र सूत्रार्थसंघटने परस्परवाचनाभेदो जातः। विस्मृतयोर्हि सूत्रार्थयोः संघटने भवत्यवश्यवाचनाभेदो न काचिदनुपपत्तिः। —ज्योतिष्करण्डक टीका 3. जैन दर्शन का आदिकाल, पृ. ७ 4. वीरनिर्वाण संवत् और जैन कालगणना, पृ. ११४ —गणिकल्याणविजय 5. जैन दर्शन का आदिकाल, पृ. ७ 6. जैन आगम साहित्य मनन और मीमांसा, पृ. १७० से १८५ —देवन्द्रमुनि, प्र.—श्री तारक गुरु जैन ग्रन्थालय, उदयपुर 7. अन्तकृद्दशा, प्रस्तावना—पृ. २१ से २४ तक 8. (क) मिउमद्दवसंपण्णे अणुपुब्बिं वायगत्तणं पत्ते। ओहसुयसमायारे गागज्जुवायए वदे ॥ —नन्दीसूत्र-गाथा ३५ (ख) लाइफ इन ऐन्स्यैट इंडिया एन डेपिकटेड इन द जैन कैनन्स—पृष्ठ ३२-३३ —(ला. इन. ए.इ.) डा. जगदीशचन्द्र जैन बम्बई, १९४७ (ग) योगशास्त्र प्र. ३, पृ. २०७

सकते थे। फिर क्यों नहीं गये? उत्तर में कहा जा सकता है—उत्तर भारत और पश्चिम भारत के श्रमण संघ में किन्हीं कारणों से मतभेद रहा हो, उनका मथुरा की वाचना को समर्थन न रहा हो। उस वाचना की गतिविधि और कार्यक्रम की पद्धति व नेतृत्व में श्रमणसंघ सहमत न हो। यह भी संभव है कि माथुरी वाचना पूर्ण होने के बाद इस वाचना का प्रारम्भ हुआ हो। उनके अन्तर्मानस में यह विचार-लहरियाँ तरंगित हो रही हों कि मथुरा में आगम-संकलन का जो कार्य हुआ है, उससे हम अधिक श्रेष्ठतम कार्य करेंगे। संभव है इसी भावना से उत्प्रेरित होकर कालिक श्रुत के अतिरिक्त भी अंगबाह्य व प्रकरणग्रन्थों का संकलन और आकलन किया गया हो। या सविस्तृत पाठ वाले स्थल अर्थ की दृष्टि से सुव्यवस्थित किये गये हों।

इस प्रकार अन्य भी अनेक संभावनाएँ की जा सकती हैं। पर उनका निश्चित आधार नहीं है। यही कारण है कि माथुरी और वल्लभी वाचनाओं में कई स्थानों पर मतभेद हो गये। यदि दोनों श्रुतधर आचार्य परस्पर मिल कर विचार-विमर्श करते तो संभवतः वाचनाभेद मिटता। किन्तु परिताप है कि न वे वाचना के पूर्व मिले और न बाद में ही मिले। वाचनाभेद उनके स्वर्गस्थ होने के बाद भी बना रहा, जिससे वृत्तिकारों को 'नागार्जुनीया पुनः एवं पठन्ति' आदि वाक्यों का निर्देश करना पड़ा।

पञ्चम वाचना

वीर-निर्वाण की दशवीं शताब्दी (९८० या ९९३ ई. सन् ४५४-४६६) में देवर्द्धिगणि श्रमाश्रमण की अध्यक्षता में पुनः श्रमण-संघ एकत्रित हुआ। स्कन्दिल और नागार्जुन के पश्चात् दुष्काल ने हृदय को कम्पा देने वाले नाखूनी पंजे फैलाये। अनेक श्रुतधर श्रमण काल-कवलित हो गये। श्रुत की महान् क्षति हुयी। दुष्काल परिसमाप्ति के बाद वल्लभी में पुनः जैन संघ सम्मिलित हुआ। देवर्द्धिगणि ग्यारह अंग और एक पूर्व से भी अधिक श्रुत के ज्ञाता थे। श्रमण-सम्मेलन में त्रुटित और अत्रुटित सभी आगमपाठों का स्मृति-सहयोग से संकलन हुआ। श्रुत को स्थायी रूप प्रदान करने के लिए उसे पुस्तकारूढ किया गया। आगम-लेखन का कार्य आर्यरक्षित के युग में अंश रूप से प्रारम्भ हो गया था। अनुयोगद्वार में द्रव्यश्रुत और भावश्रुत का उल्लेख है। पुस्तक लिखित श्रुत को द्रव्यश्रुत माना गया है।¹

आर्य श्री स्कन्दिल और श्री नागार्जुन के समय में भी आगमों को लिपिबद्ध किया गया था, ऐसा उल्लेख मिलता है।² किन्तु देवर्द्धिगणि के कुशल नेतृत्व में आगमों का व्यवस्थित संकलन और लिपिकरण हुआ है, इसलिए आगम-लेखन का श्रेय देवर्द्धिगणि को प्राप्त है। इस सन्दर्भ में एक प्रसिद्ध गाथा है कि वल्लभी नगरी में देवर्द्धिगणि प्रमुख श्रमण संघ ने वीर निर्वाण ९८० में आगमों को पुस्तकारूढ किया था।³

श्री देवर्द्धिगणि क्षमाश्रमण के समक्ष स्कन्दिली और नागार्जुनीय ये दोनों वाचनाएँ थीं, नागार्जुनीय वाचना के प्रतिनिधि आचार्य कालक (चतुर्थ) थे। स्कन्दिली वाचना के प्रतिनिधि स्वयं देवर्द्धिगणि थे। हम पूर्व लिख चुके हैं आर्य स्कन्दिल और आर्य नागार्जुन दोनों का मिलन न होने से दोनों वाचनाओं में कुछ भेद था।⁴ श्री देवर्द्धिगणि ने श्रुतसंकलन का कार्य बहुत ही तटस्थ नीति से किया। आचार्य स्कन्दिल की वाचना को प्रमुखता देकर

1. से कि तं....दव्वसुअं? पत्तयपोत्थयलिहिअं—अनुयोगद्वार सूत्र 2. जिनवचनं च दुष्पमाकालवशादुच्छिन्नप्रायमिति मत्वा भगवद्भिर्नागार्जुनस्कन्दिलाचार्यप्रभृतिभिः पुस्तकेषु न्यस्तम् ।—योगशास्त्र, प्रकाश ३, पत्र २०७ 3. बलहीपुरमि नयरे, देवद्विपमुहेण समणसंघेण । पुत्थइ आगमु लिहियो नवसय असीआओ विराओ । 4. परोपरमसंपणमेलानां य तस्समयाओ खंदिन्नागज्जुणावरिया-कालं काउं देवल्लोणं गया। तेण तुल्लयाए वि तहुधरियसिद्धताणं जो संजाओ कथम (कहमवि) वायणा भेओ सो य न चालिओ पच्छिमेहि।—कहावली-२९८

नागार्जुनीय वाचना को पाठान्तर के रूप में स्वीकारकर अपने उदात्त मानस का परिचय दिया, जिससे जैनशासन विभक्त होने से बच गया। उनके भव्य प्रयत्न के कारण ही श्रुतनिधि आज तक सुरक्षित रह सकी।

आचार्य श्री देवर्द्धिगणि ने आगमों को पुस्तकारूढ़ किया। यह बात बहुत ही स्पष्ट है। किन्तु उन्होंने किन-किन आगमों को पुस्तकारूढ़ किया? इसका स्पष्ट उल्लेख कहीं भी नहीं मिलता। नन्दीसूत्र में श्रुतसाहित्य की लम्बी सूची है। किन्तु नन्दीसूत्र देवर्द्धिगणि की रचना नहीं है। उसके रचनाकार आचार्य देव वाचक हैं। यह बात नन्दीचूर्णी और टीका से स्पष्ट है।¹ इस दृष्टि से नन्दी सूची में जो नाम आये हैं, वे सभी देवर्द्धिगणि क्षमाश्रमण के द्वारा लिपिबद्ध किये गये हों, यह निश्चित रूप से नहीं कहा जा सकता। पण्डित दलसुख मालवणिया² का यह अभिमत है कि अंगसूत्रों को तो पुस्तकारूढ़ किया ही गया था और जितने अंगबाह्य ग्रन्थ, जो नन्दी से पूर्व हैं, वे पहले से ही पुस्तकारूढ़ होंगे। नन्दी की आगमसूची में ऐसे कुछ प्रकीर्णक ग्रन्थ हैं, जिनके रचयिता देवर्द्धिगणि के बाद के आचार्य हैं। सम्भव है उन ग्रन्थों को बाद में आगम की कोटि में रखा गया हो।

कितने ही विज्ञों का यह अभिमत है कि वल्लभी में सारे आगमों को व्यवस्थित रूप दिया गया। भगवान् महावीर के पश्चात् एक सहस्र वर्ष में जितनी भी मुख्य-मुख्य घटनाएं घटित हुई, उन सभी प्रमुख घटनाओं का समावेश यत्र-तत्र आगमों में किया गया। जहाँ-जहाँ पर समान आलापकों का बार-बार पुनरावर्तन होता था, उन आलापकों को संरक्षितकर एक दूसरे का पूर्तिसंकेत एक दूसरे आगम में किया गया। जो वर्तमान में आगम उपलब्ध हैं, वे देवर्द्धिगणि की वाचना के हैं। उसके पश्चात् उसमें परिवर्तन और परिवर्धन नहीं हुआ।³

यह सहज ही जिज्ञासा उद्बुद्ध हो सकती है कि आगम-संकलना यदि एक ही आचार्य की है तो अनेक स्थानों पर विसंवाद क्यों है? उत्तर में निवेदन है कि सम्भव है इसके दो कारण हों। जो श्रमण उस समय विद्यमान थे उन्हें जो-जो आगम कण्ठस्थ थे, उन्हीं का संकलन किया गया हो। संकलनकर्त्ता को देवर्द्धिगणि क्षमाश्रमण ने एक ही बात दो भिन्न आगमों में भिन्न प्रकार से कही है, यह जानकर के भी उसमें हस्तक्षेप करना अपनी अनधिकार चेष्टा समझी हो। वे समझते थे कि सर्वज्ञ की वाणी में परिवर्तन करने से अनन्त संसार बढ़ सकता है। दूसरी बात यह भी हो सकती है—नौवीं शताब्दी में सम्पन्न हुई माधुरी और वल्लभी वाचना की परम्परा के जो श्रमण बचे थे, उन्हें जितना स्मृति में था, उतना ही देवर्द्धिगणि ने संकलन किया था, सम्भव है वे श्रमण बहुत सारे आलापक भूल ही गये हों, जिससे भी विसंवाद हुये हैं।⁴

ज्योतिषकरण्ड की वृत्ति⁵ में यह प्रतिपादित किया गया है कि इस समय जो अनुयोगद्वार सूत्र उपलब्ध है, वह माधुरी वाचना का है। ज्योतिषकरण्ड ग्रन्थ के लेखक आचार्य वल्लभी वाचना की परम्परा के थे। यही कारण है कि अनुयोगद्वार और ज्योतिषकरण्ड के संख्यास्थानों में अन्तर है। अनुयोगद्वार के शीर्षप्रहेलिका की संख्या एक सौ छानवे (१९६) अंकों की है और ज्योतिषकरण्ड में शीर्षप्रहेलिका की संख्या २५० अंकों की है।

इस प्रकार हम देखते हैं कि आगमों को व्यवस्थित करने के लिए समय-समय पर प्रयास किया गया है। व्याख्याक्रम और विषयगत वर्गीकरण की दृष्टि से आर्य रक्षित ने आगमों को चार भागों में विभक्त किया है—१. चरणकरणानुयोग—कालिकश्रुत, २. धर्मकथानुयोग—ऋषिभाषित उत्तराध्ययन आदि, ३. गणितानुयोग—सूर्यप्रज्ञप्ति आदि। ४. द्रव्यानुयोग—दृष्टिवाद या सूत्रकृत आदि। प्रस्तुत वर्गीकरण विषय-सादृश्य की दृष्टि से है। व्याख्याक्रम की दृष्टि से आगमों के दो रूप हैं—१. अपृथक्त्वानुयोग, २. पृथक्त्वानुयोग। आर्य रक्षित से पहले अपृथक्त्वानुयोग

1. नन्दीसूत्र चूर्णि, पृ. १३ 2. जैनदर्शन का आदिकाल, पृ. ७ 3. दसवेआलियं, भूमिका, पृ. २७, आचार्य तुलसी 4. सामाचारीशतक, आगम स्थापनाधिकार-३८ 5. (क) सामाचारीशतक, आगम स्थापनाधिकार-३८ (ख) गच्छाचार, पत्र ३ से ४

प्रचलित था। उसमें प्रत्येक सूत्र का चरणकरण, धर्मकथा, गणित और द्रव्य दृष्टि से विश्लेषण किया गया था। यह व्याख्या अत्यन्त ही जटिल थी। इस व्याख्या के लिए प्रकृष्ट प्रतिभा की आवश्यकता होती थी। आर्य रक्षित ने देखा—महामेधावी दुर्बलिका पुष्यमित्र जैसे प्रतिभासम्पन्न शिष्य भी उसे स्मरण नहीं रख पा रहे हैं, तो मन्दबुद्धि वाले श्रमण उसे कैसे स्मरण रख सकेंगे। उन्होंने पृथक्त्वानुयोग का प्रवर्तन किया, जिससे चरण-करण प्रभृति विषयों की दृष्टि से आगमों को विभाजन हुआ।¹ जिनदासगणि महत्तर ने लिखा है कि अपृथक्त्वानुयोग के काल में प्रत्येक सूत्र का विवेचन चरण-करण आदि चार अनुयोगों तथा ७०० नयों में किया जाता था। पृथक्त्वानुयोग के काल में चारों अनुयोगों की व्याख्या पृथक्-पृथक् की जाने लगी।²

नन्दीसूत्र में आगम साहित्य को अंगप्रविष्ट और अंगबाह्य, इन दो भागों में विभक्त किया है।³ अंगबाह्य के आवश्यक, आवश्यकव्यतिरिक्त, कालिक, उत्कालिक आदि अनेक भेद-प्रभेद किये हैं। दिगम्बर परम्परा के तत्त्वार्थसूत्र की श्रुतसागरीय वृत्ति में भी अंगप्रविष्ट और अंगबाह्य ये दो आगम के भेद किये हैं।⁴ अंगबाह्य आगमों की सूची में श्वेताम्बर और दिगम्बर में मतभेद हैं। किन्तु दोनों ही परम्पराओं में अंगप्रविष्ट के नाम एक सदृश मिलते हैं, जो प्रचलित हैं।

श्वेताम्बर, दिगम्बर, स्थानकवासी, तेरापंथी सभी अंगसाहित्य को मूलभूत आगमग्रन्थ मानते हैं, और सभी की दृष्टि से दृष्टिवाद का सर्वप्रथम विच्छेद हुआ है। यह पूर्ण सत्य है कि जैन आगम साहित्य चिन्तन की गम्भीरता को लिए हुए है। तत्त्वज्ञान का सूक्ष्म व गहन विश्लेषण उसमें हैं। पाश्चात्य चिन्तक डॉ. हर्मन जेकोबी ने अंगशास्त्र की प्रामाणिकता के सम्बन्ध में पर्याप्त प्रकाश डाला है। वे अंगशास्त्र को वस्तुतः जैनश्रुत मानते हैं, उसी के आधार पर उन्होंने जैनधर्म की प्राचीनता सिद्ध करने का प्रयास किया है, और वे उसमें सफल भी हुए हैं।⁵

‘जैन आगम साहित्य—मनन और मीमांसा’ ग्रन्थ में मैंने बहुत विस्तार के साथ आगम-साहित्य के हरपहलू पर चिन्तन किया है। विस्तारभय से उन सभी विषयों पर चिन्तन न कर उस ग्रन्थ को देखने का सूचन करता हूँ। यहाँ अब हम स्थानांगसूत्र के सम्बन्ध में चिन्तन करेंगे।

स्थानाङ्ग—स्वरूप और परिचय

द्वादशांगी में स्थानांग का तृतीय स्थान है। यह शब्द ‘स्थान’ और ‘अंग’ इन शब्दों के मेल से निर्मित हुआ है। ‘स्थान’ शब्द अनेकार्थी है। आचार्य देववाचक⁶ ने और गुणधर⁷ ने लिखा है कि प्रस्तुत आगम में एक स्थान से लेकर दश स्थान तक जीव और पुद्गल के विविध भाव वर्णित हैं, इसलिए इसका नाम ‘स्थान’ रखा गया है। जिनदास गणि महत्तर ने⁸ लिखा है—जिसका स्वरूप स्थापित किया जाय व ज्ञापित किया जाय वह स्थान है। आचार्य हरिभद्र सूरिजी ने⁹ कहा है—जिसमें जीवादि का व्यवस्थित रूप से प्रतिपादन किया जाता है, वह स्थान

1. अपुहुत्ते अणुओगो चत्तारि दुवार भासई एगो । पहुत्ताणुओगकरणे ते अत्था तवो उ चुच्छिन्ना ॥ देविदवदिहं महाणुभावेहिं रक्खिअ अज्जेहिं । जुगमासज्ज विहसो अणुओगो ता कओ चउहा ॥ —आवश्यकनिर्युक्ति, गाथा ७७३-७७४ 2. जत्थ एते चत्तारि अणुयोगा पिहप्पिहं वक्खाणिज्जन्ति पहुत्ताणुयोगो, अपुहुत्ताणुजोगो पुण जं एक्केकं सुत्तं एतेहिं चउहिं वि अणुयोगेहिं सत्तहिं णमसतेहिं वक्खाणिज्जन्ति। —सूत्रकृताङ्गचूर्णि, पत्र-४ 3. तं समासओ दुविहं पण्णत्तं, तंजहा—अंगप्रविष्टं अंगबाहिरं च। —नन्दीसूत्र, सूत्र ७७ 4. तत्त्वार्थसूत्र, श्रुतसागरीय वृत्ति १/२० 5. जैनसूत्राङ्ग-भाग १, प्रस्तावना, पृष्ठ ९ 6. ठाणेणं एगाइयाए एगुत्तरियाए बुद्धीए दसद्वाणगविविद्धियाणं भावाणं परूवणा आघविज्जन्ति। —नन्दीसूत्र, सूत्र ८२ 7. ठाणं णाम जीवपुद्गलादीणा-मेगादिणुत्तरकमेण ठाणाणि वण्णेदि। —कसायपाहुड, भाग १, पृ. १२३ 8. ‘ठाविज्जन्ति ति स्वरूपतः स्थाप्यते प्रज्ञाप्यत इत्यर्थः’ —नन्दीसूत्रचूर्णि, पृ. ६४ 9. तिष्ठन्त्यस्मिन् प्रतिपाद्यतया जीवादय इति स्थानम्...स्थानेन स्थाने वा जीवाः स्थाप्यन्ते, व्यवस्थितस्वरूपप्रतिपादनयेति हृदयम्। —नन्दीसूत्र हरिभद्रीया वृत्ति, पृ. ७९

है। 'उपदेशमाला' में स्थान का अर्थ "मान" अर्थात् परिमाण दिया है। प्रस्तुत आगम में तत्त्वों के एक से लेकर दश तक संख्या वाले पदार्थों का उल्लेख है, अतः इसे 'स्थान' कहा गया है। स्थान शब्द का दूसरा अर्थ "उपयुक्त" भी है। इसमें तत्त्वों का क्रम से उपयुक्त चुनाव किया गया है। स्थान शब्द का तृतीय अर्थ "विश्रान्तिस्थल" भी है, और अंग का सामान्य अर्थ "विभाग" से है। इसमें संख्याक्रम से जीव, पुद्गल आदि की स्थापना की गयी है। अतः इस का नाम 'स्थान' या "स्थानाङ्ग" है।

आचार्य गुणधर¹ ने स्थानाङ्ग का परिचय प्रदान करते हुए लिखा है कि स्थानाङ्ग में संग्रहनय की दृष्टि से जीव की एकता का निरूपण है, तो व्यवहार नय की दृष्टि से उसकी भिन्नता का भी प्रतिपादन किया गया है। संग्रहनय की अपेक्षा चैतन्य गुण की दृष्टि से जीव एक है। व्यवहार नय की दृष्टि से प्रत्येक जीव अलग-अलग है। ज्ञान और दर्शन की दृष्टि से वह दो भागों में विभक्त है। इस तरह स्थानाङ्ग सूत्र में संख्या की दृष्टि से जीव, अजीव, प्रभृति द्रव्यों की स्थापना की गयी है। पर्याय की दृष्टि से एक तत्त्व अनन्त भागों में विभक्त होता है और द्रव्य से वे अनन्त भाग एक तत्त्व में परिणत हो जाते हैं। इस प्रकार भेद और अभेद की दृष्टि से व्याख्या स्थानाङ्ग में है।

स्थानाङ्ग और समवायाङ्ग इन दोनों आगमों में विषय को प्रधानता न देकर संख्या को प्रधानता दी गयी है। संख्या के आधार पर विषय का संकलन-आकलन किया गया है। एक विषय की दूसरे विषय के साथ इसमें संबन्ध की अन्वेषणा नहीं की जा सकती। जीव, पुद्गल, इतिहास, गणित, भूगोल, खगोल, दर्शन, आचार, मनोविज्ञान आदि शताधिक विषय बिना किसी क्रम के इसमें संकलित किये गये हैं। प्रत्येक विषय पर विस्तार से चिन्तन न कर संख्या की दृष्टि से आकलन किया गया है। प्रस्तुत आगम में अनेक ऐतिहासिक सत्य-कथ्य रहे हुए हैं। यह एक प्रकार से कोश की शैली में ग्रथित आगम है, जो स्मरण करने की दृष्टि से बहुत ही उपयोगी है। जिस युग में आगम-लेखन की परम्परा नहीं थी, संभवतः उस समय कण्ठस्थ रखने की सुविधा के लिए यह शैली अपनायी गयी है। यह शैली जैन परम्परा के आगमों में ही नहीं वैदिक और बौद्ध परम्परा के ग्रन्थों में भी प्राप्त होती है। महाभारत के वचनपर्व, अध्याय एक सौ चौतीस में भी इसी शैली में विचार प्रस्तुत किये गये हैं। बौद्ध ग्रन्थ अंगुत्तरनिकाय, पुगलपञ्चति, महाव्युत्पत्ति एवं धर्मसंग्रह में यही शैली दृष्टि-गोचर होती है।

जैन आगम साहित्य में तीन प्रकार के स्थविर बताये हैं। उसमें श्रुतस्थविर के लिए 'ठाण-समवायधरे' यह विशेषण आया है। इस विशेषण से यह स्पष्ट है कि प्रस्तुत आगम का कितना अधिक महत्त्व रहा है।² आचार्य अभयदेव ने स्थानाङ्ग की वाचना कब लेनी चाहिए, इस सम्बन्ध में लिखा है कि दीक्षा-पर्याय की दृष्टि से आठवें वर्ष में स्थानाङ्ग की वाचना देनी चाहिए। यदि आठवें वर्ष से पहले कोई वाचना देता है तो उसे आज्ञा भंग आदि दोष लगते हैं।³

व्यवहारसूत्र के अनुसार स्थानाङ्ग और समवायांग के ज्ञाता को ही आचार्य, उपाध्याय और गणावच्छेदक पद देने का विधान है। इसलिए इस अंग का कितना गहरा महत्त्व रहा हुआ है, यह इस विधान से स्पष्ट है।⁴

समवायांग और नन्दीसूत्र में स्थानाङ्ग का परिचय दिया गया है। नन्दीसूत्र में स्थानाङ्ग की जो विषयसूची आई है, वह समवायाङ्ग की अपेक्षा संक्षिप्त है। समवायाङ्ग अङ्ग होने के कारण नन्दीसूत्र से बहुत प्राचीन है,

1. एको चेव महप्पा सो दुवियप्पो तिलक्खणो भणिओ । चतुसंकमणानुतो पंचगुणप्पहाणो य ।। छक्कायक्कमजुतो उवजुतो सत्तभंगिसम्भावो । अट्ठासवो णवट्ठो जीवो दसट्ठाणिओ भणिओ ।। —कसायपाहुड, भाग-१, पृ.-११३/६४, ६५ 2. व्यवहारसूत्र, सूत्र १८, पृ. १७—मुनि कन्दैयालाल 'कपल' 3. ठाण-समवाओऽवि य अणे ते अट्ठवासस्स-अन्यथा दानेऽस्याज्ञाभङ्गादयो दोषाः —स्थानाङ्ग टीका 4. ठाण-समवायधरे कप्पइ आयरित्ताए उक्ख्झायत्ताए गणावच्छेइयत्ताए उद्दिसित्ताए । —व्यवहारसूत्र, उ. ३, सू. ६८

समवायाङ्ग की अपेक्षा नन्दीसूत्र में विषयसूची संक्षिप्त क्यों हुई? यह आगम-मर्मज्ञों के लिए चिन्तनीय प्रश्न है।

समवायाङ्ग के अनुसार स्थानाङ्ग की विषयसूची इस प्रकार है—

१. स्वसिद्धान्त, परसिद्धान्त और स्व-पर-सिद्धान्त का वर्णन।
२. जीव, अजीव और जीवाजीव का कथन।
३. लोक, अलोक और लोकालोक का कथन।
४. द्रव्य के गुण और विभिन्न क्षेत्रकालवर्ती पर्यायों पर चिन्तन।
५. पर्वत, पानी, समुद्र, देव, देवों के प्रकार, पुरुषों के विभिन्न प्रकार, स्वरूप, गोत्र, नदियों, निधियों और ज्योतिष्क देवों की विविध गतियों का वर्णन।
६. एक प्रकार, दो प्रकार, यावत् दस प्रकार के लोक में रहने वाले जीवों और पुद्गलों का निरूपण किया गया है।

नन्दीसूत्र में स्थानाङ्ग की विषयसूची इस प्रकार है—प्रारम्भ में तीन नम्बर तक समवायाङ्ग की तरह ही विषय का निरूपण है किन्तु व्युत्क्रम से है। चतुर्थ और पांचवें नम्बर की सूची बहुत ही संक्षेप में हैं। जैसे टङ्क, कूट, शैल, शिखरी, प्राग्भार, गुफा आकर, द्रह और सरिताओं का कथन है। छठे नम्बर में कही हुई बात नन्दी में भी इसी प्रकार है।

समवायाङ्ग^१ व नन्दीसूत्र^२ के अनुसार स्थानाङ्ग की वाचनाएँ संख्येय हैं, उसमें संख्यात श्लोक हैं, संख्यात संग्रहणियाँ हैं। अंगसाहित्य में उसका तृतीय स्थान है। उसमें एक श्रुतस्कन्ध है, दश अध्ययन हैं। इक्कीस उद्देशकाल हैं। बहत्तर हजार पद हैं। संख्यात अक्षर हैं। यावत् जिनप्रज्ञप्त पदार्थों का वर्णन है।

स्थानाङ्ग में दश अध्ययन हैं। दश अध्ययनों का एक ही श्रुतस्कन्ध है। द्वितीय, तृतीय और चतुर्थ अध्ययन के चार-चार उद्देशक हैं। पंचम अध्ययन के तीन उद्देशक हैं। शेष छह अध्ययनों में एक-एक उद्देशक हैं। इस प्रकार इक्कीस उद्देशक हैं। समवायाङ्ग और नन्दीसूत्र के अनुसार स्थानाङ्ग की पदसंख्या बहत्तर हजार कही गयी है। आगमोदय समिति द्वारा प्रकाशित स्थानाङ्ग की सटीक प्रति में सात सौ ८३ (७८३) सूत्र हैं। यह निश्चित है कि वर्तमान में उपलब्ध स्थानाङ्ग में बहत्तर हजार पद नहीं है। वर्तमान में प्रस्तुत सूत्र का पाठ ३७७० श्लोक परिमाण है।

स्थानाङ्गसूत्र ऐसा विशिष्ट आगम है जिसमें चारों ही अनुयोगों का समावेश है। मुनि श्री कन्हैयालालजी "कमल" ने लिखा है कि "स्थानाङ्ग में द्रव्यानुयोग की दृष्टि से ४२६ सूत्र चरणानुयोग की दृष्टि से २१४ सूत्र, गणितानुयोग की दृष्टि से १०९ सूत्र और धर्मकथानुयोग की दृष्टि से ५१ सूत्र हैं। कुल ८०० सूत्र हुए। जब कि मूल सूत्र ७८३ हैं। उन में कितने ही सूत्रों में एक-दूसरे अनुयोग से सम्बन्ध है। अतः अनुयोग-वर्गीकरण की दृष्टि से सूत्रों की संख्या में अभिवृद्धि हुई है।"

क्या स्थानाङ्ग अर्वाचीन है?

स्थानाङ्ग में श्रमण भगवान् महावीर के पश्चात् दूसरी से छठी शताब्दी तक की अनेक घटनाएँ उल्लिखित हैं, जिससे विद्वानों को यह शंका हो गयी है कि प्रस्तुत आगम अर्वाचीन है। वे शंकाएँ इस प्रकार हैं—

१. नववें स्थान में गोदासगण, उत्तरबलिस्सहगण, उद्देहगण, चारणगण, उडुवातितगण, विस्सवातितगण,

१. समवायाङ्ग, सूत्र १३९, पृष्ठ १२३ —मुनि कन्हैयालालजी म. २. नन्दीसूत्र ८७ पृष्ठ ३५ —पुण्यविजयजी म.

कर्मद्विगण, माणवगण और कोडितगण इन गणों की उत्पत्ति का विस्तृत उल्लेख कल्पसूत्र में है।¹ प्रत्येक गण की चार-चार शाखाएं, उद्देह आदि गणों के अनेक कुल थे। ये सभी गण श्रमण भगवान् महावीर के निर्वाण के पश्चात् दो सौ से पाँच सौ वर्ष की अवधि तक उत्पन्न हुए थे।

२. सातवें स्थान में जमालि, तिष्यगुप्त, आषाढ़, अश्वमित्र, गङ्ग, रोहगुप्त, गोष्ठामाहिल, इन सात निहवों का वर्णन है। इन सात निहवों में से दो निहव भगवान् महावीर को केवलज्ञान प्राप्त होने के बाद हुए और शेष पाँच निर्वाण के बाद हुए।² इनका अस्तित्वकाल भगवान् महावीर के केवलज्ञान प्राप्ति के चौदह वर्ष बाद से निर्वाण के पाँच सौ चौरासी वर्ष पश्चात् तका का है।³ अर्थात् वे तीसरी शताब्दी से लेकर छठी शताब्दी के मध्य में हुए।

उत्तर में निवेदन है कि जैन दृष्टि से श्रमण भगवान् महावीर सर्वज्ञ सर्वदर्शी थे। अतः वे पश्चात् होने वाली घटनाओं का संकेत करें, इसमें किसी प्रकार का आश्चर्य नहीं है। जैसे-नवम स्थान में आगामी उत्सर्पिणी-काल के भावी तीर्थंकर महापद्म का चरित्र दिया है। और भी अनेक भविष्य में होने वाली घटनाओं का उल्लेख है।

दूसरी बात यह है कि पहले आगम श्रुतिपरम्परा के रूप में चले आ रहे थे। वे आचार्य स्कन्दिल और देवद्विगणि क्षमाश्रमण के समय लिपिबद्ध किये गये। उस समय वे घटनाएं, जिनका प्रस्तुत आगम में उल्लेख है, घटित हो चुकी थीं। अतः जन-मानस में भ्रान्ति न हो जाय, इस दृष्टि से आचार्य प्रवरों ने भविष्य काल के स्थान पर भूतकाल की क्रिया देकर उस समय तक घटित घटनाएं इसमें संकलित कर दी हों। इस प्रकार दो-चार घटनाएं भूतकाल की क्रिया में लिखने मात्र से प्रस्तुत आगम गणधरकृत नहीं है, इस प्रकार प्रतिपादन करना उचित नहीं है।

यह संख्या-निबद्ध आगम है। इसमें सभी प्रतिपाद्य विषयों का समावेश एक से दस तक की संख्या में किया गया है। एतदर्थ ही इसके दश अध्ययन हैं। प्रथम अध्ययन में संग्रहनय की दृष्टि से चिन्तन किया गया है। संग्रहनय अभेद दृष्टिप्रधान है। स्वजाति के विरोध के बिना समस्त पदार्थों का एकत्व में संग्रह करना अर्थात् अस्तित्वधर्म को न छोड़कर सम्पूर्ण-पदार्थ अपने-अपने स्वभाव में स्थित हैं। इसलिए सम्पूर्ण पदार्थों का सामान्य रूप से ज्ञान करना संग्रहनय है।

आत्मा एक है। यहाँ द्रव्यदृष्टि से एकत्व का प्रतिपादन किया गया है। जम्बूद्वीप एक है। क्षेत्र की दृष्टि से एकत्व विवक्षित है। एक समय में एक ही मन होता है। यह काल की दृष्टि से एकत्व निरूपित है। शब्द एक है। यह भाव की दृष्टि से एकत्व का प्रतिपादन है। इस तरह द्रव्य, क्षेत्र, काल, भाव से वस्तुतत्त्व पर चिन्तन किया गया है।

प्रस्तुत स्थान में अनेक ऐतिहासिक तथ्यों की सूचनाएं भी हैं। जैसे—भगवान् महावीर अकेले ही परिनिर्वाण को प्राप्त हुये थे। मुख्य रूप से तो द्रव्यानुयोग और चरणकरणानुयोग से सम्बन्धित वर्णन है।

प्रत्येक अध्ययन की एक ही संख्या के लिए स्थान शब्द व्यवहृत हुआ है। आचार्य श्री अभयदेव ने स्थान के साथ अध्ययन भी कहा है।⁴ अन्य अध्ययनों की अपेक्षा आकार की दृष्टि से यह अध्ययन छोटा है। बीज रूप से जिन विषयों का संकेत इस स्थान में किया गया है, उनका विस्तार अगले स्थानों में उपलब्ध है। आधार की

1. कल्पसूत्र, सूत्र २०६ से २१६ तक —देवेन्द्रमुनि 2. गाणुप्पत्तीए दुवे उप्पण्णा णिव्वुए सेसा। —आवश्यकनिर्युक्ति, गाथा ७८४

3. चोइस सोलहसवासा, चोइस बीसुत्तरा य दोण्णि सया। अट्ठावीसा य दुवे, पंचेव सया उ चोयाला। —आवश्यकनिर्युक्ति, गाथा ७८३-७८४ 4. तत्र च दशाध्ययनानि। —स्थानाङ्ग वृत्ति, पत्र ३

दृष्टि से प्रथम स्थान का अपना महत्त्व है।

द्वितीय स्थान में दो की संख्या से सम्बद्ध विषयों का वर्गीकरण किया गया है। इस स्थान का प्रथम सूत्र है—“जदत्थि णं लोगे तं सव्वं दुपओआरं।”

जैन दर्शन चेतन और अचेतन ये दो मूल तत्त्व मानता है। शेष सभी भेद-प्रभेद उसके अवान्तर प्रकार हैं। यों जैन दर्शन में अनेकान्तवाद को प्रमुख स्थान है। अपेक्षादृष्टि से वह द्वैतवादी भी है और अद्वैतवादी भी है। संग्रहनय की दृष्टि से अद्वैत सत्य है। चेतन में अचेतन का और अचेतन में चेतन का अत्यन्ताभाव होने से द्वैत भी सत्य है। प्रथम स्थान में अद्वैत का निरूपण है, तो द्वितीय स्थान में द्वैत का प्रतिपादन है। पहले स्थान में उद्देशक नहीं है, द्वितीय स्थान में चार उद्देशक हैं। पहले स्थान की अपेक्षा यह स्थान बड़ा है।

प्रस्तुत स्थान में जीव और अजीव, त्रस और स्थावर, सयोनिक और अयोनिक, आयुरहित और आयुसहित, धर्म और अधर्म, बन्ध और मोक्ष आदि विषयों की संयोजना है। भगवान् महावीर के युग में मोक्ष के संबन्ध में दार्शनिकों की विविध धारणाएँ थीं। कितने ही विद्या से मोक्ष मानते थे और कितने ही आचरण से। जैन दर्शन अनेकान्तवादी दृष्टिकोण को लिए हुए है। उसका यह वज्र आघोष है कि न केवल विद्या से मोक्ष है और न केवल आचरण से। वह इन दोनों के समन्वित रूप को मोक्ष का साधन स्वीकार करता है। भगवान् महावीर की दृष्टि से विश्व की सम्पूर्ण समस्याओं का मूल हिंसा और परिग्रह है। इनका त्याग करने पर ही बोधि की प्राप्ति होती है। इसमें प्रमाण के दो भेद बताये हैं—प्रत्यक्ष और परोक्ष। प्रत्यक्ष के दो प्रकार हैं—केवलज्ञान प्रत्यक्ष और नो-केवलज्ञान प्रत्यक्ष। इस प्रकार इसमें तत्त्व, आचार, क्षेत्र, काल, प्रभृति अनेक विषयों का निरूपण है। विविध दृष्टियों से इस स्थान का महत्त्व है। कितनी ही ऐसी बातें इस स्थान में आयी हैं, जो ऐतिहासिक दृष्टि से महत्वपूर्ण हैं।

तृतीय स्थान में तीन की संख्या से सम्बन्धित वर्णन है। यह चार उद्देशकों में विभक्त है। इसमें तात्त्विक विषयों पर जहाँ अनेक त्रिभंगियाँ हैं, वहाँ मनोवैज्ञानिक और साहित्यिक विषयों पर भी त्रिभंगियाँ हैं। त्रिभंगियों के माध्यम से शाश्वत सत्य का मार्मिक ढंग से उद्घाटन किया गया है। मानव के तीन प्रकार हैं। कितने ही मानव बोलने के बाद मन में अत्यन्त आह्लाद का अनुभव करते हैं और कितने ही मानव भयंकर दुःख का अनुभव करते हैं तो कितने ही मानव न सुख का अनुभव करते हैं और न दुःख का अनुभव करते हैं। जो व्यक्ति सात्त्विक, हित, मित, आहार करते हैं, वे आहार के बाद सुख की अनुभूति करते हैं। जो लोग अहितकारी या मात्रा से अधिक भोजन करते हैं, वे भोजन करने के पश्चात् दुःख का अनुभव करते हैं। जो साधक आत्मस्थ होते हैं, वे आहार के बाद बिना सुख-दुःख को अनुभव किये तटस्थ रहते हैं। त्रिभंगी के माध्यम से विभिन्न मनोवृत्तियों का सुन्दर विश्लेषण हुआ है।

श्रमण-आचारसंहिता के सम्बन्ध में तीन बातों के माध्यम से ऐसे रहस्य भी बताये गये हैं जो अन्य आगम साहित्य में बिखरे पड़े हैं। श्रमण तीन प्रकार के पात्र रख सकता है—तूम्बा, काष्ठ, मिट्टी का पात्र। निर्ग्रन्थ-निर्ग्रन्थियाँ तीन कारणों से वस्त्र धारण कर सकती हैं—लज्जानिवारण, जुगुप्सानिवारण और परीषह-निवारण। दशवैकालिक¹ में वस्त्रधारण के संयम और लज्जा ये दो कारण बताये हैं। उत्तराध्ययन² में तीन कारण हैं—लोकप्रतीति, संयमयात्रा का निर्वाह और मुनित्व की अनुभूति। प्रस्तुत आगम में जुगुप्सानिवारण यह नया कारण दिया है। स्वयं की अनुभूति लज्जा है और लोकानुभूति जुगुप्सा है। नग्न व्यक्ति को निहारकर जन-मानस में

1. दशवैकालिकसूत्र, अध्या. ६, गाथा-१९ 2. उत्तराध्ययनसूत्र, अध्या. १३ गाथा-३२

सहज घृणा होती है। आवश्यकचूर्णि, महावीरचरियं आदि में यह स्पष्ट बताया गया है कि भगवान् महावीर को नम्रता के कारण अनेक बार कष्ट सहन करने पड़े थे। प्रस्तुत स्थान में अनेक महत्त्वपूर्ण बातों का उल्लेख है तीन कारणों से अल्पवृष्टि, अनावृष्टि होती है। माता-पिता और आचार्य आदि के उपकारों से उद्धरण नहीं बना जा सकता।

चतुर्थ स्थान में चार की संख्या से सम्बद्ध विषयों का आकलन किया गया है। यह स्थान भी चार उद्देशकों में विभक्त है। तत्त्व जैसे दार्शनिक विषय को चौ-भंगियों के माध्यम से सरल रूप में प्रस्तुत किया गया है। अनेक चतुर्भङ्गिओं मानव-मन का सफल चित्रण करती हैं। वृक्ष, फल, वस्त्र आदि वस्तुओं के माध्यम से मानव की मनोदशा का गहराई से विश्लेषण किया गया है। जैसे कितने ही वृक्ष मूल में सीधे रहते हैं, पर ऊपर जाकर टेढ़े बन जाते हैं। कितने ही मूल में सीधे रहते हैं और सीधे ही ऊपर बढ़ जाते हैं। कितने ही वृक्ष मूल में भी टेढ़े होते हैं और ऊपर जाकर के भी टेढ़े ही होते हैं। और कितने ही वृक्ष मूल में टेढ़े होते हैं और उपर जाकर सीधे हो जाते हैं। इसी तरह मानवों का स्वभाव होता है। कितने ही व्यक्ति मन में सरल होते हैं और व्यवहार से भी। कितने ही व्यक्ति हृदय से सरल होते हुए भी व्यवहार से कुटिल होते हैं। कितने ही व्यक्ति मन में सरल नहीं होते और बाह्य परिस्थितिवश सरलता का प्रदर्शन करते हैं, तो कितने ही व्यक्ति अन्तर से भी कुटिल होते हैं।

विभिन्न मनोदशा के लोग विभिन्न युग में होते हैं। देखिये कितनी मार्मिक चतुर्भङ्गी—कितने ही मानव आप्रप्रलम्ब कोरक के सदृश होते हैं, जो सेवा करने वाले का योग्य समय में योग्य उपकार करते हैं। कितने ही मानव तालप्रलम्ब कोरक के सदृश होते हैं, जो दीर्घकाल तक सेवा करने वाले का अत्यन्त कठिनाई से योग्य उपकार करते हैं। कितने ही मानव वल्लीप्रलम्ब कोरक के सदृश होते हैं, जो सेवा करने वाले का सरलता से शीघ्र ही उपकार कर देते हैं। कितने ही मानव मेषविषाण कोरक के सदृश होते हैं, जो सेवा करने वाले को केवल मधुर-वाणी के द्वारा प्रसन्न रखना चाहते हैं। किन्तु उसका उपकार कुछ भी नहीं करना चाहते।

प्रसंगवश कुछ कथाओं के भी निर्देश प्राप्त होते हैं, जैसे अन्तक्रिया करने वाले चार व्यक्तियों के नाम मिलते हैं। भरत चक्रवर्ती, गजसुकुमाल, सम्राट सनत्कुमार और मरुदेवी। इस तरह विविध विषयों का संकलन है। यह स्थान एक तरह से अन्य स्थानों की अपेक्षा अधिक सरस और ज्ञानवर्धक है।

पाँचवें स्थान में पाँच की संख्या से सम्बन्धित विषयों का संकलन हुआ है। यह स्थान तीन उद्देशकों में विभाजित है। तात्त्विक, भौगोलिक, ऐतिहासिक, ज्योतिष, योग, प्रभृति अनेक विषय इस स्थान में आये हैं। कोई वस्तु अशुद्ध होने पर उसकी शुद्धि की जाती है। पर शुद्धि के साधन एक सदृश नहीं होते। जैसे मिट्टी शुद्धि का साधन है। उससे बर्तन आदि साफ किये जाते हैं। पानी शुद्धि का साधन है। उससे वस्त्र आदि स्वच्छ किये जाते हैं। अग्नि शुद्धि का साधन है। उससे स्वर्ण, रजत आदि शुद्ध किये जाते हैं। मन्त्र भी शुद्धि का साधन है, जिससे वायुमण्डल शुद्ध होता है। ब्रह्मचर्य शुद्धि का साधन है। उससे आत्मा विशुद्ध बनता है।

प्रतिमा साधना की विशिष्ट पद्धति है। जिसमें उत्कृष्ट तप की साधना के साथ कायोत्सर्ग की निर्मल साधना चलती है। इसमें भद्रा, सुभद्रा, महाभद्रा, सर्वतोभद्रा और भद्रोतरा प्रतिमाओं का उल्लेख है। जाति, कुल, कर्म, शिल्प और लिङ्ग के भेद से पाँच प्रकार का आजीविका का वर्णन है। गंगा, यमुना, सरयु, ऐरावती और माही नामक महानदियों को पार करने का निषेध किया गया है। चौबीस तीर्थंकरों में से वासुपूज्य, मल्ली, अरिष्टनेमि, पार्श्व और महावीर ये पाँच तीर्थंकर कुमारावस्था में प्रव्रजित हुए थे आदि अनेक महत्त्वपूर्ण उल्लेख प्रस्तुत स्थान में हुए हैं।

छठे स्थान में छह की संख्या से सम्बन्धित विषयों का संकलन किया है। यह स्थान उद्देशकों में विभक्त नहीं है। इसमें तात्त्विक, दार्शनिक, ज्योतिष और संघ-सम्बन्धी अनेक विषय वर्णित हैं। जैन दर्शन में षट्द्रव्य का निरूपण है। इनमें पाँच अमूर्त हैं और एक—पुद्गल द्रव्य मूर्त हैं।

गण को वह अनगर धारण कर सकता है जो छह कसौटियों पर खरा उतरता हो—१. श्रद्धाशील पुरुष, २. सत्यवादी पुरुष, ३. मेधावी पुरुष, ४. बहुश्रुत पुरुष, ५. शक्तिशाली पुरुष, ६. कलहरहित पुरुष।

जाति से आर्य मानव छह प्रकार का होता है। अनेक अनछूएँ पहलुओं पर भी चिन्तन किया गया है। जाति और कुल से आर्य पर चिन्तनकर आर्य की एक नयी परिभाषा प्रस्तुत की है। इन्द्रियों से जो सुख प्राप्त होता है, वह अस्थायी और क्षणिक है, यथार्थ नहीं। जिन इन्द्रियों से सुखानुभूति होती है, उन इन्द्रियों से परिस्थिति-परिवर्तन होने पर दुःखानुभूति भी होती है। इसलिए इस स्थान में सुख और दुःख के छह-छह प्रकार बताये हैं।

मानव को कैसा भोजन करना चाहिए? जैन दर्शन ने इस प्रश्न का उत्तर अनेकान्तदृष्टि से दिया है। जो भोजन साधना की दृष्टि से विघ्न उत्पन्न करता हो, वह उपयोगी नहीं है और जो भोजन साधना के लिए सहायक बनता है, वह भोजन उपयोगी है। इसलिये श्रमण छह कारणों से भोजन कर सकता है और छह कारणों से भोजन का त्याग कर सकता है। भूगोल, इतिहास, लोकस्थिति, कालचक्र, शरीर-रचना आदि विविध विषयों का इसमें संकलन हुआ है।

सातवें स्थान में सात की संख्या से सम्बन्धित विषयों का संकलन है। इसमें उद्देशक नहीं हैं। जीवविज्ञान, लोकस्थिति, संस्थान, नय, आसन, चक्रवर्ती रत्न, काल की पहचान, समुद्घात, प्रवचननिहव, नक्षत्र, विनय के प्रकार आदि अनेक विषय हैं। साधना के क्षेत्र में अभय आवश्यक है। जिसके अन्तर्मानस में भय का साम्राज्य हो, वह अहिंसक नहीं बन सकता। भय के मूल कारण सात बताये हैं। मानव से जो भय होता है, वह इहलोक भय है। आधुनिक युग में यह भय अत्यधिक बढ़ गया है, आज सभी मानवों के हृदय धड़क रहे हैं। इसमें सात कुलकर्मों का भी वर्णन है, जो आदि युग में अनुशासन करते थे। अन्यान्य ग्रन्थों में कुलकर्मों के सम्बन्ध में विस्तार से निरूपण है। उनके मूलबीज यहाँ रहे हुये हैं। स्वर, स्वरस्थान और स्वरमण्डल का विशद वर्णन है। अन्य ग्रन्थों में आये हुए इन विषयों की सहज ही तुलना की जा सकती है।

आठवें स्थान में आठ की संख्या से सम्बन्धित विषयों को संकलित किया गया है। इस स्थान में जीवविज्ञान, कर्मशास्त्र, लोकस्थिति, ज्योतिष, आयुर्वेद, इतिहास, भूगोल आदि के सम्बन्ध में विपुल सामग्री का संकलन हुआ है।

साधना के क्षेत्र में संघ का अत्यधिक महत्त्व रहा है। संघ में रहकर साधना सुगम रीति से संभव है। एकाकी साधना भी की जा सकती है। यह मार्ग कठिनता को लिए हुए है। एकाकी साधना करने वाले में विशिष्ट योग्यता अपेक्षित है। प्रस्तुत स्थान में सर्वप्रथम उसी का निरूपण है। एकाकी रहने के लिए वे योग्यताएँ अपेक्षित हैं। काश! आज एकाकी विचरण करने वाले श्रमण इस पर चिन्तन करें तो कितना अच्छा हो।

साधना के क्षेत्र में सावधानी रखने पर भी कभी-कभी दोष लग जाते हैं। किन्तु माया के कारण उन दोनों की विशुद्धि नहीं हो पाती। मायावी व्यक्ति के मन में पाप के प्रति ग्लानि नहीं होती और न धर्म के प्रति दृढ़ आस्था ही होती है। माया को शास्त्रकारों ने 'शल्य' कहा है। वह शल्य के समान सदा चुभती रहती है। माया से स्नेह-सम्बन्ध टूट जाते हैं। आलोचना करने के लिए शल्य-रहित होना आवश्यक है। प्रस्तुत स्थान में विस्तार से उस पर चिन्तन किया गया है। गणि-सम्पदा, प्रायश्चित्त के भेद, आयुर्वेद के प्रकार, कृष्णराजिपद, काकिणिरत्नपद,

जम्बूद्वीप में पर्वत आदि विषयों पर चिन्तन है। जिनका ऐतिहासिक व भौगोलिक दृष्टि से महत्त्व है।

नवमें स्थान में नौ की संख्या से सम्बन्धित विषयों का संकलन है। ऐतिहासिक, ज्योतिष तथा अन्यान्य विषयों का सुन्दर निरूपण हुआ है। भगवान् महावीर युग के अनेक ऐतिहासिक प्रसंग इसमें आये हैं। भगवान् महावीर के तीर्थ में नौ व्यक्तियों ने तीर्थंकर नामकर्म का अनुबन्धन किया। उनके नाम इस प्रकार हैं—श्रेणिक, सुपार्श्व, उदायी, पोडिल अनगार, दृढायु, शंख श्रावक, शतक श्रावक, सुलसा श्राविका, रेवती श्राविका। राजा बिम्बिसार श्रेणिक के सम्बन्ध में भी इसमें प्रचुर-सामग्री है। तीर्थंकर नामकर्म का बंध करने वालों में पोडिल का उल्लेख है। अनुत्तरौपपातिक सूत्र में पोडिल अनगार का वर्णन प्राप्त है। वहाँ पर महाविदेह क्षेत्र में सिद्ध होने की बात लिखी है तो यहाँ पर भरतक्षेत्र से सिद्ध होने का उल्लेख है। इससे यह सिद्ध है कि पोडिल नाम के दो अनगार होने चाहिए। किन्तु ऐसा मानने पर नौ की संख्या का विरोध होगा। अतः यह चिन्तनीय है।

रोगोत्पत्ति के नौ कारणों का उल्लेख हुआ है। इनमें आठ कारणों से शरीर के रोग उत्पन्न होते हैं और नवमें कारण से मानसिक-रोग समुत्पन्न होता है। आचार्य श्री अभयदेव ने लिखा है कि—अधिक बैठने या कठोर आसन पर बैठने से बवांसीर आदि उत्पन्न होते हैं। अधिक खाने या थोड़ा-थोड़ा बार-बार खाते रहने से अजीर्ण आदि अनेक रोग उत्पन्न होते हैं। मानसिक रोग का मूल कारण इन्द्रियार्थ-विगोपन अर्थात् काम-विकार है। काम-विकार से उन्माद आदि रोग उत्पन्न होते हैं। यहाँ तक कि व्यक्ति को वह रोग मृत्यु के द्वार तक पहुँचा देता है। वृत्तिकार ने काम-विकार के दश-दोषों का भी उल्लेख किया है। इन कारणों की तुलना सुश्रुत और चरक आदि रोगोत्पत्ति के कारणों से की जा सकती है। इनके अतिरिक्त उस युग की राज्यव्यवस्था के सम्बन्ध में भी इसमें अच्छी जानकारी है। पुरुषादानीय पार्श्व व भगवान् महावीर और श्रेणिक आदि के सम्बन्ध में कुछ ऐतिहासिक महत्त्वपूर्ण सामग्री भी मिलती है।

दशवें स्थान में दशविध संख्या को आधार बनाकर विविध-विषयों का संकलन हुआ है। इस स्थान में भी विषयों की विभिन्नता है। पूर्वस्थानों की अपेक्षा कुछ अधिक विषय का विस्तार हुआ है। लोक-स्थिति, शब्द के दश प्रकार, क्रोधोत्पत्ति के कारण, समाधि के कारण, प्रव्रज्या ग्रहण करने के कारण, आदि विविध विषयों पर विविध दृष्टियों से चिन्तन है। प्रव्रज्या ग्रहण करने के अनेक कारण हो सकते हैं। यद्यपि आगमकार ने कोई उदाहरण नहीं दिया है, वृत्तिकार श्री ने उदाहरणों का संकेत दिया है। बृहत्कल्प भाष्य,¹ निशोथ भाष्य,² आवश्यक मलयगिरि वृत्ति³ में विस्तार से उस विषय को स्पष्ट किया गया है। वैयावृत्य संगठन का अटूट सूत्र है। वह शारीरिक और चैतनसिक दोनों प्रकार की होती है। शारीरिक-अस्वस्थता को सहज में विनष्ट किया जा सकता है। जब कि मानसिक अस्वस्था के लिए विशेष धृति और उपाय की अपेक्षा होती है। तत्त्वार्थ⁴ और उसके व्याख्या-साहित्य में भी कुछ प्रकारान्तर से नामों का निर्देश हुआ है।

भारतीय संस्कृति में दान की विशिष्ट परम्परा रही है। दान अनेक कारणों से दिया जाता है। किसी में भय की भावना रहती है, तो किसी में कीर्ति की लालसा रहती है किसी में अनुकम्पा का सागर ठाठें मारता है। प्रस्तुत स्थान में दान के दशभेद निरूपित हैं। भगवान् महावीर ने छद्मस्थ-अवस्था में दश स्वप्न देखे थे। छद्मस्थकालियाए अन्तिमराइयंसि इस पाठ से यह विचार बनते हैं। छद्मस्थ काल की अन्तिम रात्रि में भगवान् ने दश स्वप्न देखे। आवश्यकनिर्युक्ति⁵ और आवश्यकचूर्णि⁶ आदि में भी इन स्वप्नों का उल्लेख हुआ है। ये स्वप्न व्याख्या-साहित्य

1. बृहत्कल्पभाष्य, गाथा २८८० 2. निशोथभाष्य, गाथा ३६५६ 3. आवश्यक मलयगिरि, वृत्ति ५३३ 4. तत्त्वार्थ राजवार्त्तिक, द्वितीय भाग, पृ. ६२४ 5. आवश्यकनिर्युक्ति २७५ 6. आवश्यकचूर्णि २७०

की दृष्टि से प्रथम वर्षावास में देखे गये थे। बौद्ध साहित्य में भी तथागत-बुद्ध के द्वारा देखे गये पाँच स्वप्नों का वर्णन मिलता है।¹ जिस समय वे बोधिसत्त्व थे। बुद्धत्व की उपलब्धि नहीं हुई थी। उन्होंने पाँच स्वप्न देखे थे। वे इस प्रकार हैं—

१. यह महान् पृथ्वी उनकी विराट शय्या बनी हुयी थी। हिमाच्छादित हिमालय उनका तकिया था। पूर्वी समुद्र बायें हाथ से और पश्चिमी समुद्र दायें हाथ से दक्षिणी समुद्र दोनों पाँवों से ढका था।
२. उनकी नाभि से तिरिया नाम तृण उत्पन्न हुए और उन्होंने आकाश को स्पर्श किया।
३. कितने ही काल सिर श्वेत रंग के जीव पाँव से ऊपर की ओर बढ़ते-बढ़ते घुटनों तक ढककर खड़े हो गये।
४. चार वर्ण वाले चार पक्षी चारों विभिन्न दिशाओं से आये और उनके चरणारविन्दों में गिरकर सभी श्वेत वर्ण वाले हो गये।
५. तथागत बुद्ध गूथ पर्वत पर ऊपर चढ़ते हैं और चलते समय वे पूर्ण रूप से निर्लिप्त रहते हैं।

इन पाँचों स्वप्नों की फलश्रुति इस प्रकार थी। १. अनुपम सम्यक् संबोधि को प्राप्त करना। २. आर्य आष्टांगिक मार्ग का ज्ञान प्राप्तकर वह ज्ञान देवों और मानवों तक प्रकाशित करना। ३. अनेक श्वेत वस्त्रधारों प्राणांत होने तक तथागत के शरणागत होना। ४. चारों वर्ण वाले मानवों द्वारा तथागत द्वारा दिये गये धर्म-विनय के अनुसार प्रव्रजित होकर मुक्ति का साक्षात्कार करना। ५. तथागत चीवर, भिक्षा, आसन, औषध आदि प्राप्त करते हैं। तथापि वे उनमें अमूर्च्छित रहते हैं और मुक्तप्रज्ञ होकर उसका उपभोग करते हैं।

गहराई से चिन्तन करने पर भगवान् महावीर और तथागत बुद्ध दोनों के स्वप्न देखने में शब्द-साम्य तो नहीं है, किन्तु दोनों के स्वप्न की पृष्ठभूमि एक है। भविष्य में उन्हें विशिष्ट ज्ञान की उपलब्धि होगी और वे धर्म का प्रवर्तन करेंगे।

प्रस्तुत स्थान से आगम-ग्रन्थों की विशिष्ट जानकारी भी प्राप्त होती है। भगवान् महावीर और अन्य तीर्थंकरों के समय ऐसी विशिष्ट घटनाएं घटीं, जो आश्चर्य के नाम से विश्रुत हैं। विश्व में अनेक आश्चर्य हैं। किन्तु प्रस्तुत आगम में आये हुये आश्चर्य उन आश्चर्यों से पृथक् हैं। इस प्रकार दशवें स्थान में ऐसी अनेक घटनाओं का वर्णन है जो ज्ञान-विज्ञान, इतिहास आदि से सम्बन्धित है। जिज्ञासुओं को मूल आगम का स्वाध्याय करना चाहिए, जिससे उन्हें आगम के अनमोल रत्न प्राप्त हो सकेंगे।

दार्शनिक-विश्लेषण

हम पूर्व में ही यह बता चुके हैं कि विविध-विषयों का वर्णन स्थानांग में है। क्या धर्म और क्या दर्शन, ऐसा कौनसा विषय है जिसका सूचन इस आगम में न हो। आगम में वे विचार भले ही बीज रूप में हों। उन्होंने बाद में चलकर व्याख्यासाहित्य में विराट रूप धारण किया। हम यहाँ अधिक विस्तार में न जाकर संक्षेप में स्थानांग में आये हुये दार्शनिक विषयों पर चिन्तन प्रस्तुत कर रहे हैं।

मानव अपने विचारों को व्यक्त करने के लिये भाषा का प्रयोग करता है। वक्ता द्वारा प्रयुक्त शब्द का नियत अर्थ क्या है? इसे ठीक रूप से समझना 'निक्षेप' है। दूसरे शब्दों में शब्दों का अर्थों में और अर्थों का शब्दों में आरोप करना 'निक्षेप' कहलाता है।² निक्षेप का पर्यायवाची शब्द 'न्यास' भी है।³ स्थानांग में

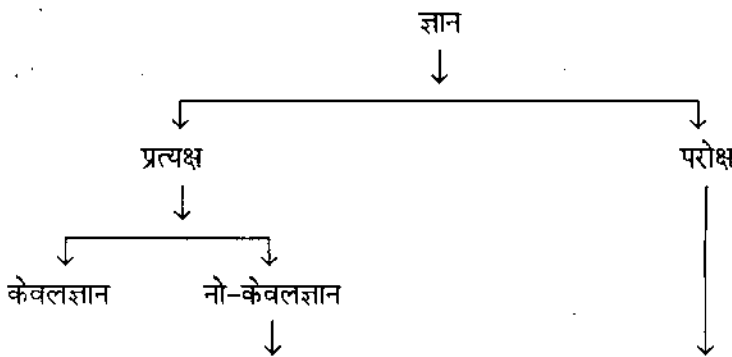
1. अंगुत्तरनिकाय, द्वितीय भाग, पृ. ४२५ से ४२७ 2. गिच्छण गिणाए खिवदि ति गिक्खेओ - धवला षट्खण्डागम, पृ. १, पृ. १०

3. नामस्थापनाद्वयभावतस्तत्र्यासः - तत्त्वार्थसूत्र १/५

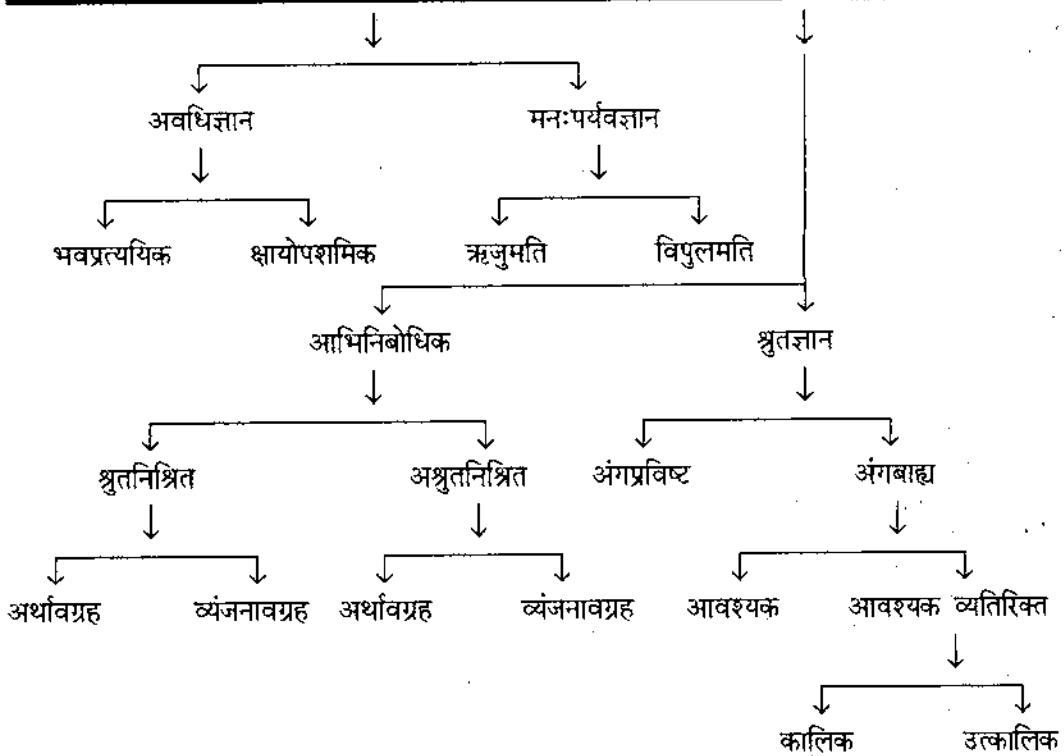
निक्षेपों को "सर्व" पर घटित किया है।¹ सर्व के चार प्रकार हैं—नामसर्व, स्थापनासर्व, आदेशसर्व और निरवशेषसर्व। यहाँ पर द्रव्य आदेश सर्व कहा है। सर्व शब्द का तात्पर्य अर्थ "निरवशेष" है। बिना शब्द के हमारा व्यवहार नहीं चलता। किन्तु वक्ता के विवक्षित अर्थ को न समझने से कभी बड़ा अनर्थ भी हो जाता है। इसी अनर्थ के निवारण हेतु निक्षेप-विद्या का प्रयोग हुआ है। निक्षेप का अर्थ निरूपणपद्धति है। जो वास्तविक अर्थ को समझने में उपयोगी है।

आगम साहित्य में ज्ञानवाद की चर्चा विस्तार के साथ आयी है। स्थानाङ्ग में भी ज्ञान के पाँच भेद प्रतिपादित है।² उन पाँच ज्ञानों को प्रत्यक्ष और परोक्ष³ इन दो भागों में विभक्त किया है। जो ज्ञान इन्द्रिय और मन की सहायता के बिना और केवल आत्मा से ही उत्पन्न होता है, वह ज्ञान प्रत्यक्ष है। अवधिज्ञान, मनः पर्यवज्ञान और केवलज्ञान ये तीन प्रत्यक्ष हैं। इन्द्रिय और मन की सहायता से होने वाला ज्ञान "परोक्ष" है। उसके दो प्रकार हैं—मति और श्रुत। स्वरूप की दृष्टि से सभी ज्ञान प्रत्यक्ष हैं। बाहरी पदार्थों की अपेक्षा से प्रमाण के स्पष्ट और अस्पष्ट लक्षण किये गये हैं। बाह्य पदार्थों का निश्चय करने के लिए दूसरे ज्ञान की जिसे अपेक्षा नहीं होती उसे स्पष्ट ज्ञान कहते हैं। जिसे अपेक्षा रहती है, वह अस्पष्ट है। परोक्ष प्रमाण में दूसरे ज्ञान की आवश्यकता होती है। उदाहरण के रूप में स्मृतिज्ञान में धारणा की अपेक्षा रहती है। प्रत्यभिज्ञान में अनुभव और स्मृति की, तर्क में व्याप्ति की। अनुमान में हेतु की, तथा आगम में शब्द और संकेत की अपेक्षा रहती है। अपर शब्दों में यों कह सकते हैं कि जिसका ज्ञेय पदार्थ निर्णय-काल में छिपा रहता है वह ज्ञान अस्पष्ट या परोक्ष है। स्मृति का विषय स्मृतिकर्ता के सामने नहीं होता। प्रत्यभिज्ञान में वह अस्पष्ट होता है। तर्क में भी त्रिकालीन सर्वधूम और अग्नि प्रत्यक्ष नहीं होते। अनुमान का विषय भी सामने नहीं होता और आगम का विषय भी। अवग्रह-आदि आत्म-सापेक्ष न होने से परोक्ष हैं। लोक व्यवहार से अवग्रह आदि को सांख्यव्यवहारिक प्रत्यक्ष में रखा है।⁴

स्थानाङ्ग में ज्ञान का वर्गीकरण इस प्रकार है⁵—

1. चत्वारि सखा पत्रता—नामसर्व, ठवणसर्व, आएससर्व, निरवसेससर्व। —स्थानाङ्ग २९९ 2. स्थानाङ्गसूत्र, स्थान ५
 3. स्थानाङ्गसूत्र, स्थान २, सूत्र ८६ 4. देखिए जैन दर्शन, स्वरूप और विश्लेषण, पृ. ३२६ से ३७२ देवेन्द्र मुनि 5. स्थानाङ्गसूत्र, स्थान-२, सूत्र ८६ से १०६

स्थानाङ्ग में प्रमाण शब्द के स्थान पर 'हेतु' शब्द का प्रयोग मिलता है।¹ जसि के साधनभूत होने से प्रत्यक्ष आदि को हेतु शब्द से व्यवहृत करने में औचित्यभङ्ग भी नहीं है। चरक में प्रमाणों का निर्देश 'हेतु' शब्द से हुआ है।² स्थानाङ्ग में ऐतिह्य के स्थान पर आगम शब्द व्यवहृत हुआ है। किन्तु चरक में ऐतिह्य को ही कहा है।³

स्थानाङ्ग में निक्षेप पद्धति से प्रमाण के चार भेद भी प्रतिपादित हैं—द्रव्यप्रमाण, क्षेत्रप्रमाण, कालप्रमाण और भावप्रमाण। यहाँ पर प्रमाण का व्यापक अर्थ लेकर उसके भेदों की परिकल्पना की है। अन्य दार्शनिकों की भाँति केवल प्रमेयसाधक तीन, चार, छह आदि प्रमाणों का ही समावेश नहीं है। किन्तु व्याकरण और कोष आदि से सिद्ध प्रमाण शब्द के सभी-अर्थों का समावेश करने का प्रयत्न किया है। यद्यपि मूल-सूत्र में भेदों की गणना के अतिरिक्त कुछ भी नहीं कहा गया है। बाद के आचार्यों ने इन पर विस्तार से विश्लेषण किया है। स्थानाभाव में हम इस समबन्ध में विशेष चर्चा नहीं कर रहे हैं।

स्थानाङ्ग में तीन प्रकार के व्यवसाय बताये हैं।⁴ प्रत्यक्ष "अवधि" आदि, प्रात्ययिक—"इन्द्रिय और मन के निमित्त से" होने वाला, आनुगमिक—"अनुसरण करने वाला।" व्यवसाय का अर्थ है—निश्चय या निर्णय। यह वर्गीकरण ज्ञान के आधार पर किया गया है। आचार्य श्री सिद्धसेन सूरि से लेकर सभी तार्किकों ने प्रमाण को स्व-पर व्यवसायी माना है। वार्तिककार शान्त्याचार्य ने न्यायावतारगत अवभास का अर्थ करते हुए कहा—

1. स्थानाङ्गसूत्र, स्थान ४, सूत्र ३३८ 2. चरक विमानस्थान, अ. ८, सूत्र ३३ 3. चरक विमानस्थान, अ. ८, सूत्र ४१ 4. स्थानाङ्गसूत्र, स्थान ४, सूत्र २५८ 5. स्थानाङ्गसूत्र, स्थान ३, सूत्र १८५

अवभास व्यवसाय है, न कि ग्रहणमात्र।¹ आचार्य अकलंक आदि ने भी प्रमाणलक्षण में "व्यवसाय" पद को स्थान दिया है और प्रमाण को व्यवसायात्मक कहा है।² स्थानांग में व्यवसाय बताये गये हैं—प्रत्यक्ष, प्रात्ययिक-आगम और अनुगामिक-अनुमान। इन तीन की तुलना वैशेषिक दर्शन सम्मत प्रत्यक्ष, अनुमान और आगम इन तीन प्रमाणों से की जा सकती है।

भगवान् महावीर के शिष्यों में चार सौ शिष्य वाद-विद्या में निपुण थे।³ नवमें स्थान में जिन नव प्रकार के विशिष्ट व्यक्तियों को बताया है उनमें वाद-विद्या विशारद व्यक्ति भी हैं। बृहत्कल्प भाष्य में वादविद्याकुशल श्रमणों के लिये शारीरिक शुद्धि आदि करने के अपवाद भी बताये हैं।⁴ वादी को जैन धर्म प्रभावक भी माना है। स्थानांग में विवाद के छह प्रकारों का भी निर्देश है।⁵ अवष्वक्य, उत्ष्वक्य, अनुलोम्य, प्रतिलोम्य, भेदयित्वा, मेलयित्वा। वस्तुतः ये विवाद के प्रकार नहीं, किन्तु वादी और प्रतिवादी द्वारा अपनी विजयवैजयन्ती फहराने के लिए प्रयुक्त की जाने वाली युक्तियों के प्रयोग हैं। टीकाकार ने यहाँ विवाद का अर्थ "जल्प" किया है। जैसे-

१. निश्चित समय पर यदि वादी की वाद करने की तैयारी नहीं है तो वह स्वयं बहाना बनाकर सभास्थान का त्याग कर देता है या प्रतिवादी को वहाँ से हटा देता है। जिससे वाद में विलम्ब होने के कारण वह उस समय अपनी तैयारी कर लेता है।
२. जब वादी को यह अनुभव होने लगता है कि मेरे विजय का अवसर आ चुका है, तब वह सोल्लास बोलने लगता है। और प्रतिवादी को प्रेरणा देकर के वाद को शीघ्र प्रारम्भ कराता है।⁶
३. वादी सामनीति से विवादाध्यक्ष को अपने अनुकूल बनाकर वाद का प्रारम्भ करता है। या प्रतिवादी को अनुकूल बनाकर वाद प्रारम्भ कर देता है। उसके पश्चात् उसे वह पराजित कर देता है।⁷
४. यदि वादी को यह आत्म-विश्वास हो कि प्रतिवादी को हराने में वह पूर्ण समर्थ है तो वह सभापति और प्रतिवादी को अनुकूल न बनाकर प्रतिकूल ही बनता है और प्रतिवादी को पराजित करता है।
५. अध्यक्ष की सेवा करके वाद करना।
६. जो अपने पक्ष में व्यक्ति हैं उनका अध्यक्ष से मेल कराता है। और प्रतिवादी के प्रति अध्यक्ष के मन में द्वेष पैदा करता है।

स्थानांग में वादकथा के दश दोष गिनाये हैं।⁸ वे इस प्रकार हैं—

१. तज्जातदोष — प्रतिवादी के कुल का निर्देश करके उसके पश्चात् दूषण देना अथवा प्रतिवादी की प्रकृष्ट प्रतिभा से विशुब्ध होने के कारण वादी का चुप हो जाना।
२. मतिभंग — वाद-प्रसंग में प्रतिवादी या वादी का स्मृतिभ्रंश होना।
३. प्रशास्तृदोष — वाद-प्रसंग में सध्य या सभापति-पक्षपाती होकर जय-दान करें या किसी को सहायता दें।
४. परिहरण — सभा के नियम-विरुद्ध चलना या दूषण का परिहार जात्युत्तर से करना।
५. स्वलक्षण — अतिव्याप्ति आदि दोष।
६. कारण — युक्तिदोष

1. न्यायावतारवार्तिक, वृत्ति-कारिका ३ 2. न्यायावतारवार्तिक वृत्ति के टिप्पण पृ. १४८ से १५१ तक 3. स्थानांगसूत्र, स्थान ९, सूत्र ३८२ 4. बृहत्कल्प भाष्य ६०३५ 5. स्थानांगसूत्र, स्थान ६, सूत्र ५१२ 6. तुलना कीजिये चरक विमानस्थान, अ. ८, सूत्र २१ 7. तुलना कीजिये चरक विमानस्थान, अ. ८, सूत्र १६ 8. स्थानांगसूत्र, स्थान १०, सूत्र ७४३

७. हेतुदोष — असिद्धादि हेत्वाभास।
८. संक्रमण — प्रतिज्ञान्तर करना। या प्रतिवादी के पक्ष को मानना। टीकाकार ने लिखा है—प्रस्तुत प्रमेय की चर्चा का त्यागकर अप्रस्तुत प्रमेय की चर्चा करना।
९. निग्रह — छलादि के द्वारा प्रतिवादी को निगृहीत करना।
१०. वस्तुदोष — पक्ष-दोष अर्थात् प्रत्यक्षनिराकृत आदि।

न्यायशास्त्र में इन सभी दोषों के सम्बन्ध में विस्तार से विवेचन है। अतः इस सम्बन्ध में यहां विशेष विश्लेषण करने की आवश्यकता नहीं है।

स्थानांग में विशेष प्रकार के दोष भी बताये हैं और टीकाकार ने उस पर विशेष-वर्णन भी किया है। छह प्रकार के वाद के लिए प्रश्नों का वर्णन है। नयवाद^१ का और निह्ववाद^२ का वर्णन है। जो उस युग के अपनी दृष्टि से चिन्तक रहे हैं। बहुत कुछ वर्णन जहाँ-तहाँ बिखरा पड़ा है। यदि विस्तार के साथ तुलनात्मक दृष्टि से चिन्तन किया जाये तो दर्शन-सम्बन्धी अनेक अज्ञात-रहस्य उद्घाटित हो सकते हैं।

आचार-विश्लेषण

दर्शन की तरह आचार सम्बन्धी वर्णन भी स्थानांग में बहुत ही विस्तार के साथ किया गया है। आचारसंहिता के सभी मूलभूत तत्त्वों का निरूपण इसमें किया गया है।

धर्म के दो भेद हैं—सागार-धर्म और अनगार-धर्म। सागार-धर्म-सीमित मार्ग है। वह जीवन की सरल और लघु पगदण्डी है। गृहस्थ धर्म अणु अवश्य है किन्तु हीन और निन्दनीय नहीं है। इसलिए सागार धर्म का आचरण करने वाला व्यक्ति श्रमणोपासक या उपासक कहलाता है।^३ स्थानांग में सम्यग्ज्ञान सम्यग्दर्शन और सम्यक् चारित्र को मुक्ति का मार्ग कहा है।^४ उपासक जीवन में सर्वप्रथम सत्य के प्रति आस्था होती है। सम्यग्दर्शन के आलोक में वह जड़ और चेतन, संसार और मोक्ष, धर्म और अधर्म का परिज्ञान करता है। उसकी यात्रा का लक्ष्य स्थिर हो जाता है। उसका सोचना समझना और बोलना, सभी कुछ विलक्षण होता है। उपासक के लिए "अभिगयजीवाजीवे" यह विशेषण आगम साहित्य में अनेक स्थलों पर व्यवहृत हुआ है। स्थानांग के द्वितीय स्थान में इस सम्बन्ध में अच्छा चिन्तन प्रस्तुत किया है।^५ मोक्ष की उपलब्धि के साधनों के विषय में सभी दार्शनिक एकमत नहीं है। जैन दर्शन न एकान्त ज्ञानवादी है, न क्रियावादी है, न भक्तिवादी है। उसके अनुसार ज्ञान-क्रिया और भक्ति का समन्वय ही मोक्षमार्ग है। स्थानांग में^६ "विज्जाए चेव चरणेण चेव" के द्वारा इस सत्य को उद्घाटित किया है।

स्थानांग^७ में उपासक के लिये पाँच अणुव्रतों का भी उल्लेख है। उपासक को अपना जीवन, व्रत से युक्त बनाना चाहिए। श्रमणोपासक की श्रद्धा और वृत्ति की भिन्नता के आधार पर इसको चार भागों में विभक्त किया है। जिनके अन्तर्मानस में श्रमणों के प्रति प्रगाढ़ वात्सल्य होता है, उनकी तुलना माता-पिता से की है। वे तत्त्वचर्चा और जीवननिर्वाह इन दोनों प्रसंगों में वात्सल्य का परिचय देते हैं। कितने ही श्रमणोपासकों के अन्तर्मन में वात्सल्य भी होता है और कुछ उग्रता भी रही हुई होती है। उनकी तुलना भाई से की गयी है। वैसे श्रावक तत्त्वचर्चा के प्रसंगों में निष्ठुरता का परिचय देते हैं। किन्तु जीवन-निर्वाह के प्रसंग में उनके हृदय में वात्सल्यता छलकती है। कितने ही श्रमणोपासकों में सापेक्ष वृत्ति होती है। यदि किसी कारणवश प्रीति नष्ट हो गयी-तो वे

१. स्थानांगसूत्र, स्थान ७ २. स्थानांगसूत्र, स्थान ७ ३. स्थानांगसूत्र, स्थान २, सूत्र ७२ ४. स्थानांगसूत्र, स्थान ३, सूत्र ४३ से १३७
५. स्थानांगसूत्र, स्थान २ ६. स्थानांगसूत्र, स्थान २, सूत्र ४० ७. स्थानांगसूत्र, स्थान ५, सूत्र ३८९

उपेक्षा भी करते हैं। वे अनुकूलता के समय वात्सल्य का परिचय देते हैं और प्रतिकूलता के समय उपेक्षा भी कर देते हैं। कितने ही श्रमणोपासक ईर्ष्या के वशीभूत होकर श्रमणों में दोष ही निहारा करते हैं। वे किसी भी रूप में श्रमणों का उपकार नहीं करते हैं। उनके व्यवहार की तुलना सीत से की गयी है।

प्रस्तुत आगम में श्रमणोपासक की आन्तरिक योग्यता के आधार पर चार वर्ग किये हैं—

१. कितने ही श्रमणोपासक दर्पण के समान निर्मल होते हैं। वे तत्त्वनिरूपण के यथार्थ प्रतिबिम्ब को ग्रहण करते हैं।
२. कितने ही श्रमणोपासक ध्वजा की तरह अनवस्थित होते हैं। ध्वजा जिधर भी हवा होती है, उधर ही मुड़ जाती है। उसी प्रकार उन श्रमणोपासकों का तत्त्वबोध अवस्थित होता है। निश्चित-बिन्दु पर उनके विचार स्थिर नहीं होते।
३. कितने ही श्रमणोपासक स्थाणु की तरह प्राणहीन और शुष्क होते हैं। उनमें लचीलापन नहीं होता। वे आग्रही होते हैं।
४. कितने ही श्रमणोपासक काँटों के सदृश होते हैं। काँटों की पकड़ बड़ी मजबूत होती है। वह हाथ को बाँध देता है। वस्त्र भी फाड़ देता है। वैसे ही कितने ही श्रमणोपासक कदाग्रह से ग्रस्त होते हैं। श्रमण कदाग्रह छुड़वाने के लिए उसे तत्त्वबोध प्रदान करते हैं। किन्तु वे तत्त्वबोध को स्वीकार नहीं करते। अपितु तत्त्वबोध प्रदान करने वाले को दुर्वचनों के तीक्ष्ण काँटों से वेध देते हैं। इस तरह श्रमणोपास के सम्बन्ध में पर्याप्त सामग्री है।

श्रमणोपासक की तरह ही श्रमणजीवन के सम्बन्ध में भी स्थानांग में महत्त्वपूर्ण सामग्री का संकलन हुआ है। श्रमण का जीवन अत्यन्त उग्र साधना का है। जो धीर, वीर और साहसी होते हैं, वे इस महामार्ग को अपनाते हैं। श्रमणजीवन हर साधक, जो मोक्षाभिलाषी है, स्वीकार कर सकता है। स्थानांग में प्रव्रज्याग्रहण करने के दश कारण बताये हैं^१ यों अनेक कारण हो सकते हैं, किन्तु प्रमुख कारणों का निर्देश किया गया है। वृत्तिकार^३ ने दश प्रकार की प्रव्रज्या के उदाहरण भी दिये हैं।—१. छन्दा—अपनी इच्छा से विरक्त होकर प्रव्रज्या धारण करना। २. रोषा—क्रोध के कारण प्रव्रज्या ग्रहण करना। ३. दारिद्र्यद्यूमा—गरीबी के कारण प्रव्रज्या ग्रहण करना। ४. स्वप्ना—स्वप्न से वैराग्य उत्पन्न होकर दीक्षा लेना। ५. प्रतिश्रुता—पहले की गयी प्रतिज्ञा की पूर्ति के लिए प्रव्रज्या ग्रहण करना। ६. स्मरणिका—पूर्व भव की स्मृति के कारण प्रव्रज्या ग्रहण करना। ७. रोगिनिका—रुग्णता के कारण प्रव्रज्या ग्रहण करना। ८. अनादृता—अपमान के कारण प्रव्रज्या ग्रहण करना। ९. देवसंज्ञता—देवताओं के द्वारा संबोधित किये जाने पर प्रव्रज्या ग्रहण करना। १०. वत्सानुबन्धिका—दीक्षित पुत्र के कारण प्रव्रज्या ग्रहण करना।

श्रमण प्रव्रज्या के साथ ही स्थानांग में श्रमणधर्म की सम्पूर्ण आचारसंहिता दी गयी है। उसमें पाँच महाव्रत, अष्ट प्रवचनमाता, नव ब्रह्मचर्यगुप्ति, परीषहविजय, प्रत्याख्यान, पाँच-परिज्ञा, बाह्य और आभ्यन्तर तप, प्रावक्षित, आलोचना करने का अधिकारी, आलोचना के दोष, प्रतिक्रमण के प्रकार, विनय के प्रकार, वैयावृत्य के प्रकार, स्वाध्याय-ध्यान, अनुप्रेक्षाएँ, मरण के प्रकार, आचार के प्रकार, संयम के प्रकार, आहार के कारण, गोचरी के प्रकार, वस्त्र, पात्र, रजोहरण, भिक्षु-प्रतिमाएँ, प्रतिलेखना के प्रकार, व्यवहार के प्रकार, संघ-व्यवस्था, आचार्य उपाध्याय के अतिशय, गण-छोड़ने के कारण, शिष्य और स्थविर कल्प, समाचारी सम्भोग-विसम्भोग, निर्ग्रन्थ और निर्ग्रन्थियों के विशिष्ट नियम आदि के श्रमणाचार-सम्बन्धी नियमोपनियमों का वर्णन है।

जो नियम अन्य आगमों में बहुत विस्तार के साथ आये हैं, उनका संक्षेप में यहाँ सूचन किया है। जिससे श्रमण उन्हें स्मरण रखकर सम्यक् प्रकार से उनका पालन कर सके।

तुलनात्मक अध्ययन : आगम के आलोक में

स्थानांग सूत्र में शताधिक विषयों का संकलन हुआ है। इसमें जो सत्य-तथ्य प्रकट हुए हैं उनकी प्रतिध्वनि अन्य आगमों में निहारी जा सकती है। कहीं-कहीं पर विषय-साम्य हैं तो कहीं-कहीं पर शब्द साम्य है। स्थानांग के विषयों की अन्य आगमों के साथ तुलना करने से प्रस्तुत आगम का सहज की महत्त्व परिज्ञात होता है। हम यहाँ बहुत ही संक्षेप में स्थानांगगत-विषयों की तुलना अन्य आगमों के आलोक में कर रहे हैं।

स्थानांग¹ में द्वितीय सूत्र है 'एगे आया'²। यही सूत्र समवायांग³ में भी शब्दशः मिलता है। भगवती⁴ में इसीका द्रव्य दृष्टि से निरूपण है।

स्थानांग का चतुर्थ सूत्र 'एगा किरिया'⁵ है।⁶ समवायांग⁷ में भी इसका शब्दशः उल्लेख है। भगवती⁸ और प्रज्ञापना⁹ में भी क्रिया के सम्बन्ध में वर्णन है।

स्थानांग¹⁰ में पाँचवाँ सूत्र है—'एगे लोए'¹¹। समवायांग¹² में भी इसी तरह का पाठ है। भगवती¹³ और औपपातिक¹⁴ में भी यही स्वर मुखरित हुआ है।

स्थानांग¹⁵ में सातवाँ सूत्र है—'एगे धम्मे'। समवायांग¹⁶ में भी यह पाठ इसी रूप में मिलता है। सूत्रकृतांग¹⁷ और भगवती¹⁸ में भी इसका वर्णन है।

स्थानांग¹⁹ का आठवाँ सूत्र है—'एगे अधम्मे'। समवायांग²⁰ में यह सूत्र इसी रूप में मिलता है। सूत्रकृतांग²¹ और भगवती²² में भी इस का वर्णन है।

स्थानांग²³ का ग्यारहवाँ सूत्र है—'एगे पुण्णे'। समवायांग²⁴ में भी इसी तरह का पाठ है, सूत्रकृतांग²⁵ और औपपातिक²⁶ में भी यह विषय इसी रूप में मिलता है।

स्थानांग²⁷ का बारहवाँ सूत्र है—'एगे पावे'। समवायांग²⁸ में यह सूत्र इसी रूप में आया है। सूत्रकृतांग²⁹ और औपपातिक³⁰ में भी इसका निरूपण हुआ है।

स्थानांग³¹ का नवम सूत्र 'एगे बन्धे' है और दशवाँ सूत्र 'एगे मोक्खे' है। समवायांग³² में ये दोनों सूत्र इसी रूप में मिलते हैं। सूत्रकृतांग³³ और औपपातिक³⁴ में भी इसका वर्णन हुआ है।

स्थानांग³⁵ का तेरहवाँ सूत्र 'एगे आसवे' चौदहवाँ सूत्र 'एगे संवरे' पन्द्रहवाँ सूत्र 'एगा वेयणा' और सोलहवाँ सूत्र 'एगा निर्जरा' हैं। यही पाठ समवायांग³⁶ में मिलता है और सूत्रकृतांग³⁷ और औपपातिक³⁸ में

1. स्थानांगसूत्र, स्थान १०, सूत्र २—मुनि कन्हैयालालजी सम्पादित 2. समवायांगसूत्र, समवाय-१०, सूत्र-१ 3. भगवतीसूत्र, शतक १२, उद्दे. १० 4. स्थानांग, अ. १, सूत्र ४, 5. समवायांग, सम. १, सूत्र ५ 6. भगवती, शतक १, उद्दे. ६ 7. प्रज्ञापनासूत्र, पद १६ 8. स्थानांग, अ. १, सूत्र ५, 9. समवायांग, सम. १, सूत्र ७ 10. भगवती, शत. १२, उ. ७, सूत्र ७ 11. औपपातिक, सूत्र ५६ 12. स्थानांग, अ. १, सूत्र ७ 13. समवायांग, सम. १, सूत्र ९ 14. सूत्रकृतांग, श्रु. २, अ. ५ 15. भगवती, शत. २०, उ. २ 16. स्थानांग, अ. १, सूत्र ८ 17. समवायांग, सम. १, सूत्र १० 18. सूत्रकृतांग, श्रु. २, अ. ५ 19. भगवती, शत. २०, उ. २ 20. स्थानांग, अ. १, सूत्र ११ 21. समवायांग, सम. १, सूत्र ११ 22. सूत्रकृतांग, श्रु. २, अ. ५ 23. औपपातिक, सूत्र ३४ 24. स्थानांगसूत्र, अ. १, सूत्र १२ 25. समवायांग १, सूत्र १२ 26. सूत्रकृतांग, श्रु. २, अ. ५ 27. औपपातिक, सूत्र ३४ 28. स्थानांग, अ. १, सूत्र ९, १० 29. समवायांगसूत्र १, सम. १, सूत्र १३, १४ 30. सूत्रकृतांगसूत्र, श्रु. २, अ. ५ 31. औपपातिकसूत्र ३४ 32. स्थानांगसूत्र, अ. १, सूत्र १३, १४, १५, १६ 33. समवायांगसूत्र, सम. १, सूत्र १५, १६, १७, १८ 34. सूत्रकृतांगसूत्र, श्रुत. २, अ. ५ 35. औपपातिकसूत्र ३४

भी इन विषयों का इस रूप में निरूपण हुआ है।

स्थानांग¹ सूत्र के पचपनवें सूत्र में आर्द्रा नक्षत्र, चित्रा नक्षत्र, स्वाति नक्षत्र का वर्णन है। वही वर्णन समवायांग² और सूर्यप्रज्ञप्ति³ में भी है।

स्थानांग⁴ के सूत्र तीन सौ अष्टावीस में अप्रतिष्ठान नरक, जम्बूद्वीप, पालकयानविमान आदि का वर्णन है। उसकी तुलना समवायांग⁵ के उन्नीस, बीस, इकवीस और बावीसवें सूत्र से की जा सकती है, और साथ ही जम्बूद्वीपप्रज्ञप्ति⁶ और प्रज्ञापना⁷ पद से भी।

स्थानांग⁸ के ९५वें सूत्र में जीव-अजीव आवलिका का वर्णन है। वही वर्णन समवायांग⁹, प्रज्ञापना¹⁰, जीवाभिगम¹¹, उत्तराध्ययन¹² में है।

स्थानांग¹³ के सूत्र ९६ में बन्ध आदि का वर्णन है। वैसा वर्णन प्रश्नव्याकरण¹⁴, प्रज्ञापना¹⁵, और उत्तराध्ययन¹⁶ सूत्र में भी है।

स्थानांगसूत्र¹⁷ के ११०वें सूत्र में पूर्व भाद्रपद आदि के तारों का वर्णन है तो सूर्यप्रज्ञप्ति¹⁸ और समवायांग¹⁹ में भी यह वर्णन मिलता है।

स्थानांगसूत्र²⁰ के १२६वें सूत्र में तीन गुप्तियों एवं तीन दण्डकों का वर्णन है। समवायांग²¹ प्रश्नव्याकरण²² उत्तराध्ययन²³ और आवश्यक²⁴ में भी यह वर्णन है।

स्थानांगसूत्र²⁵ के १८२वें सूत्र में उपवास करनेवाले श्रमण को कितने प्रकार का पानी लेना कल्पता है, वह वर्णन समवायांग²⁶, प्रश्नव्याकरण²⁷, उत्तराध्ययन²⁸ और आवश्यकसूत्र²⁹ में प्रकारान्तर से आया है।

स्थानांगसूत्र³⁰ के २१४वें सूत्र में विविध दृष्टियों से ऋद्धि के तीन प्रकार बताये हैं। उसी प्रकार का वर्णन समवायांग³¹ प्रश्नव्याकरण³² में भी आया है।

स्थानांगसूत्र³³ के २२७वें सूत्र में अभिजित, श्रवण, अश्विनी, भरणी, मृगशिर, पुष्य, ज्येष्ठा के तीन-तीन तारे कहे हैं। वही वर्णन समवायांग³⁴ और सूर्यप्रज्ञप्ति³⁵ में भी प्राप्त है।

स्थानांगसूत्र³⁶ के २४७वें सूत्र में चार ध्यान और प्रत्येक ध्यान के लक्षण, आलम्बन बताये गये हैं, वैसा ही वर्णन समवायांग³⁷, भगवती³⁸ और औपपातिक³⁹ में भी है।

स्थानांगसूत्र⁴⁰ के २४९वें सूत्र में चार कषाय, उनकी उत्पत्ति के कारण आदि निरूपित हैं। वैसा ही समवायांग⁴¹ और प्रज्ञापना⁴² में भी वह वर्णन है।

1. स्थानांगसूत्र, सूत्र ५५ 2. समवायांगसूत्र, २३, २४, २५ 3. सूर्यप्रज्ञप्ति, प्रा. १०, प्रा. ९ 4. स्थानांगसूत्र, सूत्र ३२८ 5. समवायांगसूत्र, सम. १, सूत्र १९, २०, २१, २२ 6. जम्बूद्वीपप्रज्ञप्ति, वक्ष १, सूत्र ३ 7. प्रज्ञापनासूत्र, पद २ 8. स्थानांगसूत्र, अ. ४, उ. ४, सूत्र ९५ 9. समवायांगसूत्र, १४९ 10. प्रज्ञापना, पद १, सूत्र १ 11. जीवाभिगम, प्रति. १, सूत्र १ 12. उत्तराध्ययन, अ. ३६ 13. स्थानांगसूत्र, अ. २, उ. ४, सूत्र ९६ 14. प्रश्नव्याकरण, ५ वाँ 15. प्रज्ञापना, पद २३ 16. उत्तराध्ययन सूत्र, अ. ३१ 17. स्थानांगसूत्र, अ. २, उ. ४, सूत्र ११० 18. सूर्यप्रज्ञप्ति, प्रा. १०, प्रा. ९, सूत्र ४२ 19. समवायांगसूत्र, सम. २, सूत्र ५ 20. स्थानांगसूत्र, अ. ३, उ. १, सूत्र १२६ 21. समवायांग, सम. ३, सूत्र १ 22. प्रश्नव्याकरणसूत्र, ५ वाँ संवरद्वार 23. उत्तराध्ययनसूत्र, अ. ३१ 24. आवश्यकसूत्र, अ. ४ 25. स्थानांगसूत्र, अ. ३, उ. ३, सूत्र १८२ 26. समवायांग, सम. ३, सूत्र ३ 27. प्रश्नव्याकरणसूत्र, ५ वाँ संवरद्वार 28. उत्तराध्ययन, अ. ३१ 29. आवश्यकसूत्र, अ. ४ 30. स्थानांग, अ. ३, उ. ४, सूत्र २१४ 31. समवायांग, सम. ३, सूत्र ४ 32. प्रश्नव्याकरण, ५ वाँ संवरद्वार 33. स्थानांग, अ. ३, उ. ४, सूत्र २२७ 34. समवायांग, ३, सूत्र ७ 35. सूर्यप्रज्ञप्ति, प्रा. १०, प्रा. ९, सूत्र ४२ 36. स्थानांगसूत्र, अ. ४, उ. १, सूत्र २४७ 37. समवायांग, सम. ४, सूत्र २ 38. भगवती, शत. २५, उ. ७, सूत्र २८२ 39. औपपातिकसूत्र ३० 40. स्थानांग, अ. ४, उ. १, सूत्र २४९ 41. समवायांग, सम. ४, सूत्र १ 42. प्रज्ञापना, पद. १४, सूत्र १८६

स्थानाङ्गसूत्र¹ के सूत्र २८२ में चार विकथा और विकथाओं के प्रकार का विस्तार से निरूपण है। वैसा वर्णन समवायाङ्ग² और प्रश्नव्याकरण³ में भी मिलता है।

स्थानाङ्गसूत्र⁴ के ३५६वें सूत्र में चार संज्ञाओं और उनके विविध प्रकारों का वर्णन है। वैसा ही वर्णन समवायाङ्ग, प्रश्नव्याकरण⁵ और प्रज्ञापना⁶ में भी प्राप्त है।

स्थानाङ्गसूत्र⁷ के ३८६वें सूत्र में अनुराधा, पूर्वाषाढा के चार-चार ताराओ का वर्णन है। वही वर्णन समवायाङ्ग⁸ सूर्यप्रज्ञप्ति⁹ आदि में भी है।

स्थानाङ्गसूत्र¹⁰ के ६३४वें सूत्र में भगध का योजन आठ हजार धनुष का बताया है। वही वर्णन समवायाङ्ग¹¹ में भी है।

तुलनात्मक अध्ययन : बौद्ध और वैदिक ग्रन्थ

स्थानाङ्ग के अन्य अनेक सूत्रों में आये हुये विषयों की तुलना अन्य आगमों से भी की जा सकती है। किन्तु विस्तारभय से हमने संक्षेप में ही सूचन किया है। अब हम स्थानाङ्ग के विषयों की तुलना बौद्ध और वैदिक ग्रन्थों के साथ कर रहे हैं। जिससे यह परिज्ञात हो सके कि भारतीय संस्कृति कितनी मिली-जुली रही है। एक संस्कृति का दूसरी संस्कृति पर कितना प्रभाव रहा है।

स्थानाङ्ग¹² में बताया है कि छह कारणों से आत्मा उन्मत्त होता है। अरिहंत का अवर्णवाद करने से, धर्म का अवर्णवाद करने से, चतुर्विध संघ का अवर्णवाद करने से, यक्ष के आवेश से, मोहनीय कर्म के उदय से, तो तथागत बुद्ध ने भी अंगुत्तरनिकाय¹³ में कहा है—चार अचिन्तनीय की चिन्ता करने से मानव उन्मादी हो जाता है—१. तथागत बुद्ध भगवान् के ज्ञान का विषय, २. ध्यानी के ध्यान का विषय, ३. कर्मविपाक, ४. लोकचिन्ता।

स्थानाङ्ग¹⁴ में जिन कारणों से आत्मा के साथ कर्म का बन्ध होता है, 'उन्हें आश्रव कहा है। मिथ्यात्व, अव्रत, प्रमाद, कषाय और योग ये आश्रव हैं। बौद्ध ग्रन्थ अंगुत्तरनिकाय¹⁵ में आश्रव का मूल 'अविद्या' बताया है। अविद्या के निरोध से आश्रव का अपने आप निरोध होता है। आश्रव के कामाश्रव, भवाश्रव, अविद्याश्रव ये तीन भेद किये हैं। मज्झिमनिकाय¹⁶ के अनुसार मन, वचन और काय की क्रिया को ठीक-ठीक करने से आश्रव रुकता है। आचार्य उमास्वाति¹⁷ ने भी काय-वचन और मन की क्रिया को योग कहा है वही आश्रव है।

स्थानाङ्गसूत्र में विकथा के स्त्रीकथा, भक्तकथा, देशकथा, राजकथा, मृदुकारुणिककथा, दर्शनभेदिनीकथा और चारित्रभेदनीकथा ये सात प्रकार बताये हैं।¹⁸ बुद्ध ने विकथा के स्थान पर 'तिरच्छाव' शब्द का प्रयोग किया है। उसके राजकथा, चोरकथा, महामात्यकथा, सेनाकथा, भयकथा, युद्धकथा, अन्नकथा, पानकथा, वस्त्रकथा, शयनकथा, मालाकथा, गन्धकथा, ज्ञातिकथा, यानकथा, ग्रामकथा, निगमकथा, नगरकथा, जनपदकथा, स्त्रीकथा आदि अनेक भेद किये हैं।¹⁹

स्थानाङ्ग²⁰ में राग और द्वेष से पाप कर्म का बन्ध बताया है। अंगुत्तरनिकाय²¹ में तीन प्रकार से कर्मसमुदय

1. स्थानाङ्ग, अ. ४, उ. २, सूत्र २८२ 2. प्रश्नव्याकरण, ५ वाँ सवरद्वार 3. समवायाङ्ग, सम. ४, सूत्र ४ 4. स्थानाङ्गसूत्र, अ. ४, उ. ४, सूत्र ३५६ 5. समवायाङ्ग, सम. ४, सूत्र ४ 6. प्रज्ञापनासूत्र, पद ८ 7. स्थानाङ्गसूत्र, अ. ४, सूत्र ४८६ 8. समवायाङ्ग, सम. ४, सूत्र ७ 9. सूर्यप्रज्ञप्ति, प्रा. १०, प्रा. ९, सूत्र ४२ 10. स्थानाङ्गसूत्र, अ. ८, उ. १, सूत्र ६३४ 11. समवायाङ्गसूत्र, सम. ४, सूत्र ६ 12. स्थानाङ्ग, स्थान ६, 13. अंगुत्तरनिकाय, ४-७७ 14. स्थानाङ्ग, स्था. ५, सूत्र ४१८ 15. अंगुत्तरनिकाय, ३-५८, ६-६३ 16. मज्झिमनिकाय, १-१-२ 17. तत्त्वार्थसूत्र, अ. ६, सूत्र १, २ 18. स्थानाङ्गसूत्र, स्थान ७, सूत्र ५६९ 19. अंगुत्तरनिकाय, १०, ६९ 20. स्थानाङ्ग १६ 21. अंगुत्तरनिकाय ३/३

माना है—लोभज, दोषज और मोहज। इनमें भी सबसे अधिक मोहज को दोषजनक माना है।¹

स्थानांग² में जातिमद, कुलमद, बलमद, रूपमद, तपोमद, श्रुतमद, लाभमद और ऐश्वर्यमद ये आठ मदस्थान बताये हैं, तो अंगुत्तरनिकाय³ में मद के तीन प्रकार बताये हैं—यौवन, आरोग्य और जीवितमद। इन मदों से मानव दुराचारी बनता है।

स्थानांग⁴ में आश्रव के निरोध को संवर कहा है और उसके भेद-प्रभेदों की चर्चा भी की गयी है। तथागत बुद्ध ने अंगुत्तरनिकाय में कहा है⁵ कि आश्रव का निरोध केवल संवर से ही नहीं होता प्रत्युत⁶—१. संवर से, २. प्रतिसेवना से, ३. अधिवासना से, ४. परिवर्जन से, ५. विनोद से, ६. भावना से होता है, इन सभी में भी अविद्यानिरोध को ही मुख्य आश्रवनिरोध माना है।

स्थानांग⁷ में अरिहन्त, सिद्ध, साधु, धर्म इन चार शरणों का उल्लेख है, तो बुद्ध ने 'बुद्धं सरणं गच्छामि, धम्मं सरणं गच्छामि, संघं सरणं गच्छामि' इन तीन को महत्त्व दिया है।

स्थानांग⁸ में श्रमणोपासकों के लिए पाँच अणुव्रतों का उल्लेख है तो अंगुत्तरनिकाय⁹ में बौद्ध उपासकों के लिए पाँच शील का उल्लेख है। प्राणातिपातविरमण, अदत्तादानविरमण, कामभोगमिथ्याचार से विरमण, मृषावाद से विरमण, सुरा-मेरिय मद्य-प्रमाद स्थान से विरमण।

स्थानांग¹⁰ में प्रश्न के छह प्रकार बताये हैं—संशयप्रश्न, मिथ्याभिनिवेशप्रश्न, अनुयोगी प्रश्न, अनुलोमप्रश्न, जानकर किया गया प्रश्न, न जानने से किया गया प्रश्न। अंगुत्तरनिकाय¹¹ में बुद्ध ने कहा—'कितने ही प्रश्न ऐसे होते हैं, जिनके एक अंश का उत्तर देना चाहिए। कितने ही प्रश्न ऐसे होते हैं जिनका प्रश्नकर्ता से प्रतिप्रश्न कर उत्तर देना चाहिए। कितने ही प्रश्न ऐसे होते हैं, जिनका उत्तर नहीं देना चाहिए।'

स्थानांग में छह लेश्याओं का वर्णन है।¹² वैसे ही अंगुत्तरनिकाय¹³ में पूरणकश्यप द्वारा छह अभिजातियों का उल्लेख है, जो रंगों के आधार पर निश्चित की गयी हैं। वे इस प्रकार हैं—

१. कृष्णाभिजाति — बकरी, सुअर, पक्षी और पशु-पक्षी पर अपनी आजीविका चलानेवाला मानव कृष्णाभिजाति है।
२. नीलाभिजाति — कंटकवृत्ति भिक्षुक नीलाभिजाति है। बौद्धभिक्षु और अन्य कर्म करने वाले भिक्षुओं का समूह।
३. लोहिताभिजाति — एकशाटक निर्ग्रन्थों का समूह।
४. हरिद्राभिजाति — श्वेतवस्त्रधारी या निर्वस्त्र।
५. शुक्लाभिजाति — आजीवक श्रमण-श्रमणियों का समूह।
६. परमशुक्लाभिजाति — आजीवक आचार्य, नन्द, वत्स, कुश, सांकृत्य, मस्करी, गोशालक आदि का समूह।

आनन्द ने गौतम बुद्ध से इन छह अभिजातियों के सम्बन्ध में पूछा—तो उन्होंने कहा कि मैं भी छह अभिजातियों की प्रज्ञापना करता हूँ।

१. कोई पुरुष कृष्णाभिजातिक (नीच कुल में उत्पन्न) होकर कृष्णकर्म तथा पापकर्म करता है।

1. अंगुत्तरनिकाय ३-९७, ३-३९ 2. स्थानांग ६०६ 3. अंगुत्तरनिकाय ३/३९ 4. स्थानांग ४२७ 5. अंगुत्तरनिकाय ६/५८
6. अंगुत्तरनिकाय ६/६३ 7. स्थानांगसूत्र ४ 8. स्थानांग, स्थान ५ 9. अंगुत्तरनिकाय, ८-२५ 10. स्थानांग, स्थान ६, सूत्र ५३४
11. अंगुत्तरनिकाय-४२ 12. स्थानांग ५१ 13. अंगुत्तर निकाय ६/६/३, भाग ३ पृ. ३५, ९३-९४

२. कोई पुरुष कृष्णाभिजातिक होकर धर्म करता है।
३. कोई पुरुष कृष्णाभिजातिक हो, अकृष्ण, अशुक्ल निर्वाण को पैदा करता है।
४. कोई पुरुष शुक्लाभिजातिक (ऊँचे कुल में समुत्पन्न होकर) शुक्ल कर्म करता है।
५. कोई पुरुष शुक्लाभिजातिक हो कृष्ण धर्म करता है।
६. कोई पुरुष शुक्लाभिजातिक हो, अकृष्ण-अशुक्ल निर्वाण को पैदा करता है।¹

महाभारत² में प्राणियों के छह प्रकार के वर्ण बताये हैं। सनत्कुमार ने दानवेन्द्र वृत्रासुर से कहा—प्राणियों के वर्ण छह होते हैं—कृष्ण, धूम्र, नील, रक्त, हारिद्र और शुक्ल। इनमें से कृष्ण, धूम्र और नील वर्ण का सुख माध्यम होता है। रक्त वर्ण अधिक सद्य होता है, हारिद्र वर्ण सुखकर और शुक्ल वर्ण अधिक सुखकर होता है।

गीता³ में गति के कृष्ण और शुक्ल ये दो विभाग किये हैं। कृष्ण गतिवाला पुनः पुनः जन्म लेता है और शुक्ल गतिवाला जन्म-मरण से मुक्त होता है।

धम्मपद⁴ में धर्म के दो विभाग किये हैं। वहाँ वर्णन है कि पण्डित मानव को कृष्ण धर्म को छोड़कर शुक्ल धर्म का आचरण करना चाहिए।

पातंजलि⁵ ने पातंजलयोगसूत्र में कर्म की चार जातियाँ प्रतिपादित की हैं—कृष्ण, शुक्ल-कृष्ण, शुक्ल, अशुक्ल-अकृष्ण ये क्रमशः अशुद्धतर, अशुद्ध, शुद्ध और शुद्धतर हैं। इस तरह स्थानांग सूत्र में आये हुये लेश्यापद से आंशिक दृष्टि से तुलना हो सकती है।

स्थानांग⁶ में सुगत के तीन प्रकार बताये हैं—१. सिद्धिसुगत, २. देवसुगत, ३. मनुष्यसुगत।

अंगुत्तरनिकाय में भी राग-द्वेष और मोह को नष्ट करने वाले को सुगत कहा है।⁷

स्थानांग के अनुसार⁸ पाँच कारणों से जीव दुर्गति में जाता है। वे कारण हैं—१. हिंसा, २. असत्य, ३. चोरी, ४. मैथुन, ५. परिग्रह। अंगुत्तरनिकाय⁹ में नरक जाने कारणों पर चिन्तन करते हुए लिखा है—अकुशल कार्यकर्म, अकुशल वाक्कर्म, अकुशल मनःकर्म, सावद्य आदि कर्म।

श्रमण के लिए स्थानांग¹⁰ में छह कारणों से आहार करने का उल्लेख है—१. क्षुधा की उपशान्ति, २. वैयावृत्य, ३. ईर्याशोधन, ४. संयमपालन, ५. प्राणधारण, ६. धर्मचिन्तन। अंगुत्तरनिकाय में आनन्द ने एक श्रमणी को इसी तरह का उपदेश दिया है।¹¹

स्थानांगसूत्र¹² में इहलोकभय, परलोकभय, आदानभय, अकस्मात्भय, वेदनाभय, मरणभय, अश्लोकभय, आदि भयस्थान बताये हैं तो अंगुत्तरनिकाय¹³ में भी जाति, जन्म, व्याधि, मरण, अग्नि, उदक, राज, चोर, आत्मानुवाद—अपने दुश्चरित का विचार (दूसरे मुझे दुश्चरित्रवान कहेंगे यह भय), दण्ड, दुर्गति, आदि अनेक भयस्थान बताये हैं।

स्थानांगसूत्र¹⁴ में बताया है कि मध्यलोक में चन्द्र, सूर्य, मणि, ज्योति, अग्नि आदि से प्रकाश होता है। अंगुत्तरनिकाय¹⁵ में आभा, प्रभा, आलोक, प्रज्योत इन प्रत्येक के चार-चार प्रकार बताये हैं—चन्द्र, सूर्य, अग्नि और प्रज्ञा।

1. अंगुत्तरनिकाय ६/६/३, भाग तीसरा, पृ. ३५, ९३-९४ 2. महाभारत, शान्तिपर्व २८०/३३ 3. गीता ८/२६ 4. धम्मपद पण्डितवग्ग, श्लोक १९ 5. पातंजलयोगसूत्र ४/७ 6. स्थानांगसूत्र १८४ 7. अंगुत्तरनिकाय, ३/७२ 8. स्थानांग, ३११ 9. अंगुत्तरनिकाय, ३/७२ 10. स्थानांग ५०० 11. अंगुत्तरनिकाय, ४/१५९ 12. स्थानांग, ५४९ 13. अंगुत्तरनिकाय, ४/११९ 14. स्थानांग, स्थान ४ 15. अंगुत्तरनिकाय, ४/१४१, १४५

स्थानांग¹ में लोक को चौदह रज्जु कहकर उसमें जीव और अजीव द्रव्यों का सदभाव बताया है। वैसे ही अंगुत्तरनिकाय² में भी लोक को अनन्त कहा है। तथागत बुद्ध ने कहा है—पाँच कामगुण रूप रसादि यही लोक हैं। और जो मानव पाँच कामगुणों का परित्याग करता है, वही लोक के अन्त में पहुँचकर वहाँ पर स्थित होता है।

स्थानांग³ में भूकम्प के तीन कारण बताये हैं—१. पृथ्वी के नीचे का घनवाल व्याकुल होता है। उससे समुद्र में तूफान आता है। २. कोई महेश महोरग देव अपने सामर्थ्य का प्रदर्शन करने के लिए पृथ्वी को चलित करता है। ३. देवासुर संग्राम जब होता है तब भूकम्प आता है। अंगुत्तरनिकाय⁴ में भूकम्प के आठ कारण बताये हैं—१. पृथ्वी के नीचे की महावायु के प्रकम्पन से उस पर रही हुई पृथ्वी प्रकम्पित होती है। २. कोई श्रमण बाह्य अपनी ऋद्धि के बल से पृथ्वी भावना को करता है। ३. जब बोधिसत्त्व माता के गर्भ में आते हैं। ४. जब बोधिसत्त्व माता के गर्भ से बाहर आते हैं। ५. जब तथागत अनुत्तर ज्ञान-लाभ प्राप्त करते हैं। ६. जब तथागत धर्म-चक्र का प्रवर्तन करते हैं। ७. जब तथागत आयु संस्कार को समाप्त करते हैं। ८. जब तथागत निर्वाण को प्राप्त होते हैं।

स्थानांग⁵ में चक्रवर्ती के चौदह रत्नों का उल्लेख है तो दीर्घनिकाय⁶ में चक्रवर्ती के सात रत्नों का उल्लेख है।

स्थानांग⁷ में बुद्ध के तीन प्रकार बताये हैं—ज्ञानबुद्ध, दर्शनबुद्ध और चारित्रबुद्ध तथा स्वयंबुद्ध, प्रत्येकबुद्ध और बोधित। अंगुत्तरनिकाय⁸ में बुद्ध के तथागतबुद्ध और प्रत्येकबुद्ध ये दो प्रकार बताये हैं।

स्थानांग⁹ में स्त्री के चारित्र का वर्णन करते हुए चतुर्भंगी बतायी है। वैसे ही अंगुत्तरनिकाय¹⁰ में भार्या की सप्तभंगी बतायी है—१. वेधक के समान, २. चोर के समान, ३. अय्य के समान, ४. अकर्मकामा, ५. आलसी, ६. चण्डी, ७. दुरुक्तवादिनी। माता के समान, भगिनी के समान, सखी के समान, दासी के समान, स्त्री के समान, स्त्री के ये अन्य प्रकार भी बताये हैं।

स्थानांग¹¹ में चार प्रकार के मेघ बताये हैं—१. गर्जना करते हैं पर बरसते नहीं हैं। २. गर्जते नहीं हैं, बरसते हैं। ३. गर्जते हैं, बरसते हैं। ४. गर्जते भी नहीं, बरसते भी नहीं हैं। अंगुत्तरनिकाय में¹² प्रत्येक भंग में पुरुष को घटाया है—१. बहुत बोलता है पर करता कुछ नहीं है। २. बोलता नहीं है पर करता है। ३. बोलता भी नहीं है करता भी नहीं। ४. बोलता भी है और करता भी है। इस प्रकार गर्जना और बरसना रूप चतुर्भंगी अन्य रूप से घटित की गयी है।

स्थानांग¹³ में कुम्भ के चार प्रकार बताये हैं—१. पूर्ण और अपूर्ण, २. पूर्ण और तुच्छ, ३. तुच्छ और पूर्ण, ४. तुच्छ और अतुच्छ। इसी तरह कुछ प्रकारान्तर से अंगुत्तरनिकाय¹⁴ में भी कुम्भ की उपमा पुरुष चतुर्भंगी से घटित की है—१. तुच्छ-खाली होने पर ढक्कन होता है। २. भरा होने पर ढक्कन नहीं होता। ३. तुच्छ होता है पर ढक्कन नहीं होता। भरा हुआ होता है पर ढक्कन नहीं होता। १. जिसकी वेश-भूषा तो सुन्दर है किन्तु जिसे आर्यसत्य का परिज्ञान नहीं है, वह प्रथम कुम्भ के सदृश है। २. आर्यसत्य का परिज्ञान होने पर भी बाह्य आकार सुन्दर नहीं है तो वह द्वितीय कुम्भ के समान है। ३. बाह्य आकार भी सुन्दर नहीं और आर्यसत्य का परिज्ञान भी

1. स्थानांगसूत्र ८ 2. अंगुत्तरनिकाय, ८/७० 3. स्थानांग, ३ 4. अंगुत्तरनिकाय, ४/१४१, १४५ 5. स्थानांगसूत्र, ७ 6. दीर्घनिकाय, १७ 7. स्थानांग, ३/१५६ 8. अंगुत्तरनिकाय, २/६/५ 9. स्थानांग, २७९ 10. अंगुत्तरनिकाय, ७/५९ 11. स्थानांग, ४/३४६ 12. अंगुत्तरनिकाय, ४/११० 13. स्थानांग, ४/३६० 14. अंगुत्तरनिकाय, ४/१०३

नहीं है। ४. आर्यसत्य का भी परिज्ञान है और बाह्य आकार भी सुन्दर है, वह तीसरे-चौथे कुंभ के समान है।

स्थानांग^१ में साधना के लिये शल्य-रहित होना आवश्यक माना है। मज्झिमनिकाय^१ में तृष्णा के लिए शल्य शब्द का प्रयोग हुआ है और साधक को उससे मुक्त होने के लिए कहा गया है। स्थानांग^३ में नरक, तिर्यच, मनुष्य और देव गति का वर्णन है। मज्झिमनिकाय^४ में पाँच गतियाँ बतायी हैं। नरक, तिर्यक्, प्रेत्यविषयक, मनुष्य और देवता। जैन आगमों में प्रेत्यविषय और देवता को एक कोटि में माना है। भले ही निवासस्थान की दृष्टि से दो भेद किये गये हों पर गति की दृष्टि से दोनों एक ही हैं। स्थानांग^५ में नरक और स्वर्ग में जैन के क्रमशः ये कारण बताये हैं—महारम्भ, महापरिग्रह, मद्यमांस का आहार, पंचेन्द्रियवध। तथा सराग संयम, संयमासंयम, बालतप और अकामनिर्जरा ये स्वर्ग के कारण हैं। मज्झिमनिकाय^६ में भी नरक और स्वर्ग के कारण बताये गये हैं (कायिक ३) हिंसक, अदिन्नादायी (चोर) कान में मिथ्याचारी, (वाचिक) मिथ्यावादी, चुगलखोर, परुष-भाषी, प्रलापी (मानसिक ३) अभिध्यालु, मिथ्यादृष्टि। इन कर्मों को करने वाले नरक में जाते हैं, इसके विपरीत कार्य करने वाले स्वर्ग में जाते हैं।

स्थानांग^७ में बताया है कि तीर्थंकर, चक्रवर्ती पुरुष ही होते हैं। किन्तु मल्ली भगवती स्त्रीलिंग में तीर्थंकर हुई हैं। उन्हें दश आश्चर्यों में से एक आश्चर्य माना है। अंगुत्तरनिकाय^८ में बुद्ध ने भी कहा कि भिक्षु यह तनिक भी संभावना नहीं है कि स्त्री अर्हत्, चक्रवर्ती व शक्र हो।

इस प्रकार हम देखते हैं कि स्थानांग विषय-सामग्री की दृष्टि से आगम-साहित्य में अत्यधिक महत्त्वपूर्ण स्थान रखता है। यों सामान्य गणना के अनुसार इस में बारह सौ विषय हैं। भेद-प्रभेद की दृष्टि से विषयों की संख्या और भी अधिक है। यदि इस आगम का गहराई से परिशीलन किया जाये तो विविध विषयों का गम्भीर ज्ञान हो सकता है। भारतीय-ज्ञानगरिमा और सौष्टव का इतना सुन्दर समन्वय अन्यत्र दुर्लभ है। इसमें ऐसे अनेक सार्वभौम सिद्धान्तों का संकलन-आकलन हुआ है, जो जैन, बौद्ध और वैदिक-परम्पराओं के ही मूलभूत सिद्धान्त नहीं हैं अपितु आधुनिक विज्ञान-जगत में मूलसिद्धान्त के रूप में वैज्ञानिकों के द्वारा स्वीकृत है। हर ज्ञानपिपासु और अभिसन्धित्सु को प्रस्तुत आगम अन्तस्तोष प्रदान करता है।

व्याख्या-साहित्य

स्थानांग सूत्र में विषय की बहुलता होने पर भी चिन्तन की इतनी ऋटिलता नहीं है; जिसे उद्धाटित करने के लिये उस पर व्याख्यासाहित्य का निर्माण अत्यावश्यक होता। यही कारण है कि प्रस्तुत आगम पर न किसी निर्युक्ति का निर्माण हुआ और न भाष्य ही लिखे गये, न चूर्णि ही लिखी गयी। सर्वप्रथम इस पर संस्कृत भाषा में नवाङ्गीटीकाकार अभयदेव सूरि ने वृत्ति का निर्माण किया। आचार्य अभयदेव प्रकृष्ट प्रतिभा के धनी थे। उन्होंने वि. सं. ग्यारह सौ बीस में स्थानांग सूत्र पर वृत्ति लिखी। प्रस्तुत वृत्ति मूल सूत्रों पर है जो केवल शब्दार्थ तक ही सीमित नहीं है, अपितु उसमें सूत्र से सम्बन्धित विषयों पर गहराई से विचार हुआ है। विवेचन में दार्शनिक दृष्टि यत्र-तत्र स्पष्ट हुई है। 'तथा हि' 'यदुक्तं' 'उक्तं च' 'आह च तदुक्तं' 'यदाह' प्रभृति शब्दों के साथ अनेक अवतरण दिये हैं। आत्मा के स्वतन्त्र अस्तित्व को सिद्ध करने के लिए विशेषावश्यकभाष्य की अनेक गाथाएँ उद्धृत की हैं। अनुमान से आत्मा की सिद्धि करते हुए लिखा है—इस शरीर का भोक्ता कोई न कोई अवश्य होना

१. स्थानांग, सूत्र १८२ २. मज्झिमनिकाय, ३-१-५ ३. स्थानांग, स्थान ४ ४. मज्झिमनिकाय, १-२-२ ५. स्थानांग, स्थान ४ उ. ४, सूत्र ३७३ ६. मज्झिमनिकाय, १-५-१ ७. स्थानाङ्ग, स्थान १० ८. अंगुत्तरनिकाय

चाहिए, क्योंकि यह शरीर भोग्य है। जो भोग्य होता है उसका अवश्य ही कोई भोक्ता होता है। प्रस्तुत शरीर का कर्ता "आत्मा" है। यदि कोई यह तर्क करे कि कर्ता होने से रसोइया के समान आत्मा की भी मूर्तता सिद्ध होती है तो ऐसी स्थिति में प्रस्तुत हेतु साध्यविरुद्ध हो जाता है किन्तु यह तर्क बाधक नहीं है, क्योंकि संसारी आत्मा कथंचित् मूर्त भी है। अनेक स्थलों पर ऐसी दार्शनिक चर्चाएं हुई हैं। वृत्ति में यत्र-तत्र निक्षेपपद्धति का उपयोग किया है, जो निर्युक्तियों और भाष्यों का सहज स्मरण कराती है। वृत्ति में मुख्य रूप से संक्षेप में विषय को स्पष्ट करने के लिए दृष्टान्त भी दिये गये हैं।

वृत्तिकार अभयदेव सूरिजी ने उपसंहार में अपना परिचय देते हुये यह स्वीकार किया है कि यह वृत्ति मैंने यशोदेवगणी की सहायता से सम्पन्न की। वृत्ति लिखते समय अनेक कठिनाईयाँ आयीं। प्रस्तुत वृत्ति को द्रोणाचार्य ने आदि से अन्त तक पढ़कर संशोधन किया। उनके लिये भी वृत्तिकार ने उनका हृदय से आभार व्यक्त किया। वृत्ति का ग्रन्थमान चौदह हजार दौ सौ पचास श्लोक है। प्रस्तुत वृत्ति सन् १८८० में राय धनपतिसिंह द्वारा कलकत्ता से प्रकाशित हुई। सन् १९१८ और १९२० में आगमोदय समिति बम्बई से, १९३७ में माणकलाल चुन्नीलाल अहमदाबाद से और सन् १९५१ में गुजराती अनुवाद के साथ मुन्ना (कच्छ) से प्रकाशित हुई। [जिसका पुनः प्रकाशन भीनमाल से गुरु रामचंद्र प्रकाशन समिति द्वारा यह दो भागों में प्रकाशित हुआ है। सं.] केवल गुजराती अनुवाद के साथ सन् १९३१ में जीवराज घेलाभाई डोसा ने अहमदाबाद से सन् १९५५ में पं. दलसुख भाई मालवणिया ने गुजरात विद्यापीठ, अहमदाबाद से स्थानांग समवायांग के साथ में रूपान्तर प्रकाशित किया है। जहाँ-तहाँ तुलनात्मक टिप्पण देने से यह ग्रन्थ अतीव महत्त्वपूर्ण बन गया है।

संस्कृतभाषा में संवत् १६५७ में नगर्षिगणि तथा पार्श्वचन्द्र वसुमति कल्लोल और संवत् १७०५ में हर्षनन्दन ने भी स्थानांग पर वृत्ति लिखी है तथा पूज्य घासीलालजी म. ने अपने ढंग से उस पर वृत्ति लिखी है। वीर संवत् २४४६ में हैदराबाद से सर्वप्रथम हिन्दी अनुवाद के साथ आचार्य अमोलकऋषिजी म. ने सरल संस्करण प्रकाशित करवाया। सन् १९७२ में मुनि श्री कन्हैलालजी 'कमल' ने आगम अनुयोग प्रकाशन, साण्डेराव से स्थानांग का एक शानदार संस्करण प्रकाशित करवाया है, जिसमें अनेक परिशिष्ट भी हैं। आचार्यसम्राट् आत्मारामजी म. ने हिन्दी में विस्तृत व्याख्या लिखी। वह आत्माराम-प्रकाशन समिति, लुधियाना से प्रकाशित हुई। [इसका पुनर्मुद्रण भी हुआ है।] वि. सं. २०३३ में मूल संस्कृत छाया हिन्दी अनुवाद तथा टिप्पणी के साथ जैन विश्वभारती से इसका एक प्रशस्त संस्करण भी प्रकाशित हुआ है। [वि.सं. २०६० में मुनिराज श्री जंबुविजयजी द्वारा तीन भागों में मूल, टीका अनेक पाठान्तर एवं अनेक परिशिष्टों के द्वारा प्रकाशित हुआ है।]

— देवेन्द्रमुनि शास्त्री

स्थानकवासी जैन धर्मस्थानक,

राखी (राजस्थान)

ज्ञानपंचमी, २/११/१९८१

[आगम प्रकाशन ब्यावर के प्रथम संस्करण से]

અનુક્રમ

ક્રમ	અધ્યયન	પૃષ્ઠ
૧.	પ્રસ્તાવના - ઉપાધ્યાય શ્રી દેવચંદ્રજી	V
૨.	આવકાર - આચાર્ય શ્રી મુનિચંદ્રસૂરિશ્વરજી	vii - ix
૩.	પ્રસ્તાવના - આચાર્ય શ્રી દેવેન્દ્ર મુનિ શાસ્ત્રી	x - xiv
૪.	પાંચમું અધ્યયન - પ્રથમ ઉદ્દેશ: સૂત્ર ૩૮૯ - ૪૧૧	1 - 31
૫.	પાંચમું અધ્યયન - દ્વિતીય ઉદ્દેશ: સૂત્ર ૪૧૨ - ૪૪૦	32 - 72
૬.	પાંચમું અધ્યયન - તૃતીય ઉદ્દેશ: સૂત્ર ૪૪૧ - ૪૭૪	73 - 104
૭.	છઠ્ઠું અધ્યયન સૂત્ર ૪૭૫ - ૫૪૦	105 - 152
૮.	સાતમું અધ્યયન સૂત્ર ૫૪૧ - ૫૯૩	153 - 212
૯.	આઠમું અધ્યયન સૂત્ર ૫૯૪ - ૬૬૦	213 - 260
૧૦.	નવમું અધ્યયન સૂત્ર ૬૬૧ - ૭૦૩	261 - 302
૧૧.	દશમું અધ્યયન સૂત્ર ૭૦૪ - ૭૮૩	303 - 393
૧૨.	ટીકાકાર પ્રશસ્તિ:	394 - 395
૧૩.	પરિશિષ્ટ : શ્લોકાર્ધ અનુક્રમ	396 - 404
૧૪.	પરિશિષ્ટ : સ્વર ગણિત	405 - 424
૧૫.	પરિશિષ્ટ : જિનાગમોના ચૂંટેલા પદાર્થો	425 - 433

|| અથ પન્નમસ્થાનકાધ્યયને પ્રથમ: ઉદ્દેશ: ||

ચતુર્થ અધ્યયનનું વ્યાખ્યાન કરાયું, હવે સંખ્યાના ક્રમથી સંબંધવાળા પાંચમા અધ્યયનનું વ્યાખ્યાન કરાય છે. એનો વિશેષ અભિસંબંધ આ પ્રમાણે—આનાથી પૂર્વના અધ્યયનને વિષે જીવ, અજીવ અને તેના ધર્મરૂપ પદાર્થો ચાર સ્થાનકના અવતાર વડે કહ્યા, હવે તે જ પંચસ્થાનકના અવતાર વડે કહેવાય છે. આ સંબંધ વડે આવેલ ઉદ્દેશકત્રયવિશિષ્ટ અને ચાર અનુયોગવાળા આ અધ્યયનના પ્રથમ ઉદ્દેશકની વ્યાખ્યા કરાય છે. આ ઉદ્દેશકનો પૂર્વના ઉદ્દેશક સાથે સંબંધ અંગીકૃત અધ્યયનની જેમ જાણવો. પ્રથમ સૂત્ર આ પ્રમાણે છે—

પંચ મહવ્વતા પન્નત્તા, તંજહા—સવ્વાતો પાણાતિવાતાતો વેરમણં || જાવ સવ્વાતો પરિગ્ગહાતો વેરમણં ।
પંચાણુવ્વતા પન્નત્તા, તંજહા—થૂલાતો પાણાતિવાતાતો વેરમણં, થૂલાતો મુસાવાયાતો વેરમણં, થૂલાતો અદિન્નાદાણાતો
વેરમણં, સદારસંતોસે, ઇચ્છાપરિમાણે || સૂ. ૩૮૧ ||

(મૂ.) પાંચ મહાવ્રતો કહેલા છે, તે આ પ્રમાણે—સર્વથા પ્રાણાતિપાતથી વિરમવું યાવત્ સર્વથા પરિગ્રહથી વિરમવું. પાંચ અણુવ્રતો કહેલા છે, તે આ પ્રમાણે—સ્થૂલ (મોટા) પ્રાણાતિપાતથી વિરમવું, સ્થૂલ મૃષાવાદથી વિરમવું, સ્થૂલ અદત્તાદાનથી વિરમવું, સ્વદારાસંતોષ અને ઇચ્છાનું પરિમાણ—પરિગ્રહની મર્યાદા કરવી. ||૩૮૮||

(ટી.) આ સૂત્રનો પૂર્વના સૂત્ર સાથે આ પ્રમાણે સંબંધ છે. પૂર્વ સૂત્રને વિષે અજીવોનો પરિણામવિશેષ કહ્યો, અહિં પણ જીવોનો પરિણામ જ કહેવાય છે. એવી રીતે સંબંધવિશિષ્ટ આ સૂત્રની સંહિતાદિના ક્રમ વડે વ્યાખ્યા કરવા યોગ્ય છે. તે સંહિતાદિ ક્રમ સુગમ છે. વિશેષ એ કે—પાંચ કહેવાથી અન્ય સંખ્યાનો નિષેધ છે તેથી ચાર નહિ. પ્રથમ અને અંતિમ જિનના તીર્થમાં પાંચનો જ સદ્ભાવ હોય છે. મહાનુ એવા વ્રતો—નિયમો તે મહાવ્રતો. સર્વ જીવાદિના વિષયપણાએ મહાવિષયવાળા હોવાથી તેઓનું મહત્ત્વ છે. કહ્યું છે કે—

પદમમિ સવ્વજીવા, બીણ ચરિમે અ સવ્વદવ્વાઈ । સેસા મહવ્વયા ખલુ, તદેક્કદેસેણ દવ્વાણં ||૧||

[આવશ્યક નિર્યુક્તિ ૫૭૪ વિશેષાવશ્યક ૨૬૩૭ તિ]

પ્રથમ મહાવ્રતમાં વિષયપણાએ સર્વ જીવો જાણવા, કારણ કે સર્વ જીવોનું પાલન લક્ષણ હોય છે. બીજા અને પાંચમા મહાવ્રતમાં વિષયપણાએ સર્વ દ્રવ્યો જાણવા અર્થાત્ સર્વ દ્રવ્ય સંબંધી મૃષાવાદ અને (પરિગ્રહની) મૂર્છાના ત્યાગરૂપ જાણવા. શેષ મહાવ્રતો દ્રવ્યોના એકદેશ વડે વિષયપણાએ હોય છે અર્થાત્ ગ્રહણ કરવા યોગ્ય અને ધારણ કરવા યોગ્ય દ્રવ્યના સંબંધમાં અદત્તાદાનની વિરતિ હોય છે, રૂપ અને રૂપવાળા દ્રવ્યના સંબંધમાં અબ્રહ્મની વિરતિ હોય છે અને છઠ્ઠું વ્રત રાત્રિ ભોજનની વિરતિરૂપ છે એટલે એ ત્રણ વ્રતો દ્રવ્યોના એકદેશના વિષયવાળા છે. (૧)

તથા યાવત્ જીવનપર્યંત ત્રિવિધ ત્રિવિધ પ્રત્યાખ્યાનરૂપ હોવાથી એઓનું મહત્ત્વ છે. અથવા દેશવિરતિની અપેક્ષાએ મહાન વીરે અને આદિ તીર્થકરે પ્રરૂપેલ છે પણ બીજા (બાવીશ) તીર્થકરોએ નહિ. આ સ્વરૂપ શ્રીસુખર્મસ્વામી, શ્રીજંબૂસ્વામી પ્રત્યે કહે છે. તે આ પ્રમાણે—‘સર્વસ્માત્’—સમસ્ત ત્રસ, સ્થાવર, સૂક્ષ્મ અને બાદરભેદથી કરેલ, કરાવેલ તથા અનુમતિના ભેદથી, અથવા દ્રવ્યત: છજીવનિકાયના વિષયથી, ક્ષેત્રત: ત્રણ લોકના સંબંધથી, કાલત: અતીત વગેરેથી અને ભાવત: રાગદ્વેષ ઉત્પન્ન થવાથી; પરંતુ પરિસ્થૂલની જ નહિ. ‘પ્રાણાનાં’ ઈન્દ્રિય, ઉચ્છ્વાસ અને આયુ વગેરે પ્રાણોનો અતિપાત (પ્રાણીઓના પાસેથી નાશ કરવો) તે પ્રાણાતિપાત અર્થાત્ પ્રાણીઓના પ્રાણોનો વિયોગ કરવો, તેથી વિરમવું—સમ્યગ્જ્ઞાન અને શ્રદ્ધાનુપૂર્વક

નિવર્તવું. વળી 'સર્વસ્માત્'—૧. સદ્ભાવનો નિષેધ, ૨. અસદ્ભાવનું પ્રગટ કરવું, ૩. અન્ય અર્થનું કહેવું અને ૪. ગર્હના ભેદથી અને કૃતકારિતાદિ ભેદથી અથવા દ્રવ્યતઃ સર્વ ધર્માસ્તિકાયાદિ દ્રવ્યના વિષયથી, ક્ષેત્રતઃ સર્વ લોકલોકના વિષયથી, કાલતઃ ભૂતકાલ વગેરેથી અથવા રાત્રિ વગેરેમાં વર્તનારથી, ભાવતઃ કષાય અને નોકષાયોદિના થવાથી મૃષા-જૂઠું બોલવું તે મૃષાવાદ, તેથી વિરમવું—વિરતિ કરવી. તથા 'સર્વસ્માત્' સર્વથા કૃતાદિભેદથી અથવા દ્રવ્યતઃ સચિત અચિત દ્રવ્યના વિષયથી, ક્ષેત્રતઃ ગ્રામ, નગર અને અરણ્ય વગેરેના સંભવથી, કાલથી અતીતાદિથી અથવા રાત્રિ વગેરેમાં થવાથી, ભાવતઃ રાગદ્વેષ અને મોહના થવાથી, અદત્ત-માલિકે ન આપેલું તેનું જે ગ્રહણ કરવું તે અદત્તાદાન, તેથી વિરમવું. તથા 'સર્વસ્માત્'—સર્વથા કૃત, કારિત અને અનુમતિના ભેદથી, અથવા દ્રવ્યતઃ દિવ્ય-દેવ સંબંધી, મનુષ્ય સંબંધી અને તિર્યચ સંબંધી ભેદથી, અથવા રૂપ અને રૂપસહગતના ભેદથી, રૂપ-નિર્જીવ પ્રતિમાના આકારો કહેવાય છે અને રૂપસહગત તો સજીવ આકારો કહેવાય છે અથવા ભૂખણ રહિત રૂપ અને ભૂખણ સહિત તે સહગત આકારો, ક્ષેત્રતઃ ત્રણ લોકમાં સંભવ હોવાથી, કાલતઃ અતીત વગેરેથી અથવા રાત્રિ વગેરેમાં થવાથી, ભાવતઃ રાગદ્વેષ થવાથી મિથુન-સ્ત્રી અને પુરુષનું યુગલ, તેનું કાર્ય તે મૈથુન, તેથી વિરમવું. તથા 'સર્વસ્માત્'—સર્વથા કૃતાદિથી, અથવા દ્રવ્યતઃ સર્વ દ્રવ્યના વિષયથી, ક્ષેત્રતઃ લોકના સંભવથી, કાલતઃ અતીતાદિથી અથવા રાત્રિ વગેરેમાં થવાથી, ભાવતઃ રાગદ્વેષના વિષયથી 'પરિગ્રહાતે'—ગ્રહણ કરાય છે અથવા સમસ્તપણે ગ્રહણ કરવું તે પરિગ્રહ, તેથી વિરમવું. વ્રતના પ્રસ્તાવથી 'પન્નાણુવ્વણ' ત્યાદિં અણુવ્રત સૂત્ર સ્પષ્ટ છે. વિશેષ એ કે—અણુ એટલે લઘુવ્રતો, મહાવ્રતોની અપેક્ષાએ લઘુપણું અને અલ્પ વિષયત્વાદિ વડે લઘુપણું છે એમ પ્રસિદ્ધ જ છે. કહ્યું છે કે—

સવ્વગયં સમ્મતં, સુણ ચરિત્તે ણ પજ્જવા સવ્વે । દેસવિરઈ પહુચ્ચા, દોણ્હ વિ પહિસેહણં કુજ્જા ॥૨॥

[વિશેષાવશ્યક ૨૭૫૧ તિ]

સમ્યક્ત્વ સામાયિક, સર્વગત-સર્વ દ્રવ્ય અને સર્વ પર્યાયના વિષયવાળું છે, કેમ કે સર્વ દ્રવ્ય અને સર્વ પર્યાયની રુચિ-શ્રદ્ધાના લક્ષણ હોય છે. શ્રુતસામાયિક અને ચારિત્ર-સર્વવિરતિ સામાયિક સર્વ પર્યાયના વિષયવાળા નથી, પરંતુ સર્વ દ્રવ્યના વિષયવાળા છે અને દેશવિરતિ સામાયિકને આશ્રયીને બન્નેનો પ્રતિષેધ કરવો અર્થાત્ સર્વ દ્રવ્ય અને સર્વ પર્યાયના વિષયવાળું નથી પણ દેશ વિષયવાળું છે. (૨)

અથવા અનુ-મહાવ્રતના કથન પછી મહાવ્રતનો સ્વીકાર ન કર્યો છતે જે વ્રતો કહેવાય છે તે અણુવ્રતો. કહ્યું છે કે—

જઘ્ધમ્મસ્સંસમત્થે, જુજ્જઈ તદ્દેસણં પિ સાહૂણં । તદહિગદોસનિવિત્તીફલં તિ કાયાણુકંપદ્ધા ॥૩॥

યતિધર્મને ગ્રહણ કરવામાં અસમર્થ પ્રાણીને વિષે દેશવિરતિની દેશના સાધુઓએ આપવી યોગ્ય છે, કેમ કે યતિધર્મનું મહારંભાદિ અધિક દોષની નિવૃત્તિરૂપ ફલ હોવાથી તે છકાયના જીવોની અનુરૂપા માટે થાય છે. (૩)

અથવા સર્વવિરતિ (સાધુ) ની અપેક્ષાએ અણુ-લઘુ ગુણવાળાના વ્રતો તે અણુવ્રતો. સ્થૂલ-બેઈદ્રિય વગેરે જીવો. સમસ્ત લૌકિક જીવોને જીવપણાની પ્રસિદ્ધિથી એઓનું સ્થૂલત્વ છે. સ્થૂલવિષય હોવાથી સ્થૂલ, તે સ્થૂલપ્રાણાતિપાતથી, તથા પરિસ્થૂલમહાનુ-વસ્તુવિષયના અતિ દુષ્ટ આશયથી થયેલ તે સ્થૂલમૃષાવાદથી, તેમજ ચોરપણાના આરોપણના હેતુ વડે પ્રસિદ્ધ અને દુષ્ટ અધ્યવસાયપૂર્વક પરિસ્થૂલ-મોટી વસ્તુના વિષયરૂપ સ્થૂલઅદત્તાદાનથી (વિરમવું), તથા સ્વદારસંતોષ-પોતાની સ્ત્રીથી અન્યત્ર ઇચ્છાની નિવૃત્તિ ઉપલક્ષણથી પરસ્ત્રીનું વર્જન પણ ગ્રહણ કરવું, તથા ઇચ્છા-ધનાદિ વિષયના અભિલાષનું પરિમાણનિયમ તે ઇચ્છાપરિમાણ અર્થાત્ દેશથી પરિગ્રહની વિરતિ ॥૩૮૯॥

ઈદ્રિયાર્થના વિષયમાં ઇચ્છાનું પરિમાણ શ્રેષ્ઠ છે, માટે ઈદ્રિયાર્થની વક્તવ્યતા અર્થે 'પંચવત્ત્રે' ત્યાદિં તેર સૂત્રો કહે છે—

પંચ વળ્ળા પત્તતા, તંજહા—કિણ્હા, નીલા, લોહિતા, હાલિદા, સુક્કિલ્લા ૧ ।

પંચ સ્તા પત્રતા, તંજહા—તિત્તા જાવ મધુરા ૨ ।

પંચ કામગુણા પત્રતા, તંજહા—સદા, રૂવા, ગંધા, રસા, ફાસા ૩ ।

પંચર્હિ ઠાળેર્હિ જીવા સજ્જંતિ તંજહા—સદેર્હિ જાવ ફાસેર્હિ ૪, એવં રજ્જંતિ ૫, મુચ્છંતિ ૬, ગિજ્ઝંતિ ૭, અજ્ઞોવવજ્જંતિ ૮ ।

પંચર્હિ ઠાળેર્હિ જીવા વિણિધાયમાવજ્જંતિ, તંજહા—સદેર્હિ જાવ ફાસેર્હિ ૯ ।

પંચ ઠાળા અપરિણ્ણાતા જીવાણં અહિતાતે અસુખાતે અસ્ખમાતે અણિસ્સેસાતે અણાણુગામિત્તાતે ભવંતિ, તંજહા—સદા જાવ ફાસા ૧૦ ।

પંચ ઠાળા સુપરિણ્ણાતા જીવાણં હિતાતે સુખાતે જાવ આણુગામિત્તાતે ભવંતિ, તંજહા—સદા જાવ ફાસા ૧૧ ।

પંચ ઠાળા અપરિણ્ણાતા જીવાણં દુગ્ગતિગમણા ભવંતિ તંજહા—સદા જાવ ફાસા ૧૨ ।

પંચ ઠાળા સુપરિણ્ણાતા જીવાણં સુગતિગમણા ભવંતિ, તંજહા—સદા જાવ ફાસા ૧૩ । સૂ૦ ૩૧૦ ।

પંચર્હિ ઠાળેર્હિ જીવા દોગ્ગર્તિ ગચ્છંતિ, તંજહા—પાળાતિવાતેણં જાવ પરિગ્ગહેણં ।

પંચર્હિ ઠાળેર્હિ જીવા સોગર્તિ ગચ્છંતિ, તંજહા—પાળાતિવાતવેરમણેણં, જાવ પરિગ્ગહવેરમણેણં ॥ સૂ૦ ૩૧૧ ॥

(મૂ૦) પાંચ વર્ણો કહેલા છે, તે આ પ્રમાણે—કૃષ્ણ, નીલ, રક્ત, પીત અને શુક્લ ૧, પાંચ રસો કહેલા છે, તે આ પ્રમાણે—તિક્ત, કટુક, કષાય, આમ્લ અને મધુર ૨, પાંચ કામગુણો કહેલા છે, તે આ પ્રમાણે—શબ્દ, રૂપ, રસ, ગંધ અને સ્પર્શ ૩, પાંચ સ્થાનોને વિષે જીવો સંબંધન કરે છે, તે આ પ્રમાણે—શબ્દોને વિષે યાવત્ સ્પર્શોને વિષે ૪, એવી રીતે રાગને પામે છે, ૫, મૂર્ચ્છિત થાય છે ૬, આકાંક્ષાવાળા—અપ્રાપ્ત વસ્તુને મેળવવાની લાલસાવાળા થાય છે ૭, શબ્દાદિ વિષયમાં એકાગ્ર ચિત્તવાળા થાય છે ૮, પાંચ સ્થાન—કરણ વડે જીવો વિનિઘાત—મરણ પામે છે, તે આ પ્રમાણે—શબ્દથી યાવત્ સ્પર્શથી ૯, પાંચ સ્થાનો જાણ્યા સિવાય તથા છોડ્યા સિવાય જીવોને અહિત—દોષને માટે, અશુભ—પાપને માટે, અક્ષમ—અનુચિતપણાને માટે, અકલ્યાણને માટે અને અનાનુગામિક—કાળાંતરમાં સહાયક ન થવા માટે થાય છે, તે આ પ્રમાણે—શબ્દો યાવત્ સ્પર્શો ૧૦, પાંચ સ્થાનો સારી રીતે જાણ્યા અને છોડ્યા હોય તો જીવોને હિંતને માટે, શુભ—પુણ્યને માટે, ઉચિતપણાને માટે, કલ્યાણને માટે અને અનુગામિક—કાળાંતરમાં સહાયકપણા માટે થાય છે, તે આ પ્રમાણે—શબ્દો યાવત્ સ્પર્શો ૧૧, પાંચ સ્થાનો જાણ્યા સિવાય તથા છોડ્યા સિવાય જીવોને દુર્ગતિના ગમન માટે થાય છે, તે આ પ્રમાણે—શબ્દો યાવત્ સ્પર્શો ૧૨, પાંચ સ્થાનો જાણ્યા અને છોડ્યા હોય તો જીવોને સુગતિના ગમન માટે થાય છે, તે આ પ્રમાણે—શબ્દો યાવત્ સ્પર્શો ૧૩, ॥૩૮૦॥

પાંચ સ્થાનો વડે જીવો દુર્ગતિમાં જાય છે, તે આ પ્રમાણે—પ્રાણાતિપાતથી યાવત્ પરિગ્રહથી. પાંચ સ્થાનો વડે જીવો સુગતિમાં જાય છે, તે આ પ્રમાણે—પ્રાણાતિપાતના વિરમણથી યાવત્ પરિગ્રહના વિરમણથી. ॥૩૮૧॥

(ટી૦) આ સૂત્રો સ્પષ્ટાર્થવાળા છે. વિશેષ એ કે—પાંચ વર્ણો ૧, પાંચ જ રસો છે તેથી બીજા રસોનું સંયોગપણાને લઈને અવિવક્ષિતપણું છે અર્થાત્ અન્ય રસો સ્વાભાવિક નથી, પાંચમાં જ અંતર્ભાવ થાય છે. ૨, 'કામગુણ'ત્તિ૦ કામ સંબંધી અભિલાષના અથવા અભિલાષ (ઈચ્છા) માત્રના સંપાદક ગુણો—પુદ્ગલના સ્વભાવો. ઈચ્છા કરાય છે તે કામો, તે અને ગુણો તે કામગુણો અથવા કામ એવા ગુણો તે કામગુણો. ૩, 'પંચર્હિ ઠાળેર્હિ' તિ૦ રાગાદિના આશ્રયભૂત પાંચને વિષે, અથવા પાંચ (ઈંદ્રિયો) વડે રાગાદિના આશ્રયોને વિષે અથવા રાગાદિના આશ્રયોની સાથે સજ્યન્તે—સંબંધ કરે છે. ૪, 'એવં' મિતિ૦—પાંચ જ સ્થાનોને વિષે રજ્યન્તે—સંગના કારણભૂત રાગને પ્રાપ્ત થાય છે. ૫, મૂર્ચ્છંતિ—તેના દોષને નહિ જોવા વડે મોહને પામે છે અર્થાત્ જડના જેવો થઈ જાય છે અથવા સંસ્પર્શના અનુબંધવાળો થાય છે. ૬, ગૃધ્યન્તિ—પ્રાપ્તના અસંતોષથી અન્ય

અપ્રાપ્તિની આકાંક્ષાવાળો થાય છે. ૭, અધ્યુપપદ્યન્તે—વિષયોમાં જ એકચિત્તવાળો થાય છે અથવા તેને મેળવવા માટે અધિકતાએ જોડાય છે. ૮, વિનિઘાત-મૃગાદિની જેમ મરણ અથવા સંસારને પ્રાપ્ત થાય છે—વૃદ્ધિ કરે છે. કહ્યું છે કે—

સક્તઃ શબ્દે હરિણઃ સ્પર્શો નાગો રસે ચ વારિચરઃ । કૃપણપતન્નો રૂપે ભુજગો ગન્ધે નનુ વિનષ્ટઃ ॥૪॥

પશ્ચસુ રક્તાઃ પશ્ચ વિનષ્ટા યત્રાગૃહીતપરમાર્થાઃ । એકઃ પશ્ચસુ સક્તઃ પ્રયાતિ ભસ્માન્તતાં મૂઢઃ ॥૫॥

શબ્દમાં હરણ, સ્પર્શમાં હસ્તિ, રસમાં જલચર ભત્સાદિ, રૂપમાં કૃપણ પતંગ અને ગંધમાં સર્પ આસક્ત થવાથી નિશ્ચય વિનાશ પામે છે. (૪)

પરમાર્થને નહિ જાણતા અને પાંચ વિષયોમાં રક્ત થયેલા પાંચ પ્રકારના (એક એક વિષયમાં આસક્ત થયેલ એક-એક જીવ) જીવો જો નાશ પામ્યા છે તો જે એક જીવ પાંચ વિષયમાં રક્ત થાય છે તે મૂઢ ભસ્માન્તતાને પામે જ છે. (૫)

‘અપરિજ્ઞાય’ તિં અપરિજ્ઞયા-સ્વરૂપને નહિ જાણેલા અથવા પ્રત્યાખ્યાન પરિજ્ઞા વડે પ્રત્યાખ્યાન નહિ કરેલા, અહિત-દોષને માટે, અશુભ-પાપના બંધને માટે અથવા અસુખના માટે, અક્ષમ-અનુચિતપણાને માટે, અનિઃશ્રેયસ-અકલ્યાણને માટે અથવા અમોક્ષને માટે, જે ઉપકારી છતો કાળાંતરમાં પાછળ જાય તે અનુગામિક, તેનો પ્રતિષેધ તે અનનુગામિક અને તેનો ભાવ તે અનનુગામિકપણાને માટે થાય છે (અકૃતજ્ઞ થાય છે) ૧૦, બીજું એનાથી વિપરીત સૂત્ર છે ૧૧, ઉત્તર (પાછલા) બે સૂત્ર વડે એ જ અહિત અને હિત પ્રકાશેલ છે. દુર્ગતિગમન તે નારકાદિ ભવની પ્રાપ્તિને માટે, સુગતિગમન તે સિદ્ધિ વગેરેની પ્રાપ્તિને માટે. ૧૨-૧૩ ॥૩૮૦॥

દુર્ગતિ અને સુગતિના કારણાંતરને પ્રતિપાદન કરનારા બે સૂત્રો સુગમ છે. ॥૩૮૧॥

અહિ સંવર અને તપ મોક્ષના હેતુ છે, તેમાં અનંતર આશ્રવના નિરોધરૂપ લક્ષણવાળો સંવર કહ્યો. હવે તપના ભેદસ્વરૂપ પ્રતિમાઓ કહે છે—

પંચ પઢિમાતો પત્રતાઓ, તંજહા—ભદ્રા, સુભદ્રા, મહાભદ્રા, સવ્વતોભદ્રા, મહુત્તરપઢિમા ॥ સૂ. ૩૧૨ ॥

પંચ થાવરકાયા પત્રતા, તંજહા—ઈંદ્રે થાવરકાણ, બંધે થાવરકાણ, સિપ્પે થાવરકાણ, સમ્મુતી થાવરકાણ, પાજાવચ્ચે થાવરકાણ ।

પંચ થાવરકાયાધિપતી પત્રતા, તંજહા—ઈંદ્રે થાવરકાતાધિપતી જાવ પાતાવચ્ચે થાવરકાતાધિપતી ॥ સૂ. ૩૧૩ ॥

પંચહિં ઠાળેહિં ઓહિદંસળે સમુપ્પજ્જિઝકામે વિ તપ્પદમતાતે ખભાતેજ્જા, તંજહા—અપ્પભૂતં વા પુઢવિં પાસિત્તા તપ્પદમતાતે ખભાતેજ્જા, કુંથુરાસિભૂતં વા પુઢવિં પાસિત્તા તપ્પદમતાતે ખભાતેજ્જા, મહતિમહાલતં વા મહોરગસરીરં પાસિત્તા તપ્પદમતાતે ખભાતેજ્જા, દેવં વા મહદ્ધિયં જાવ મહેસકલ્લં પાસિત્તા તપ્પદમતાતે ખભાતેજ્જા, પુરેસુ વા પોરાણાઈ, મહતિમહાલયાઈ, મહાનિહાણાઈ, પહીણસામિતાઈ, પહીણસેતુકાઈ, પહીણગોતામારાઈ, ઉચ્છન્નસામિયાઈ, ઉચ્છન્નસેઝયાઈ, ઉચ્છન્નગોતાગારાઈ, જાઈંમાઈ, ગામાડડગર-ગગર-ખેડ-કલ્લડ-મડંબ-દોળમુહ-પટ્ટણા-ડડસમ-સંવાહ-સન્નિવેસેસુ સિંઘાડગ-તિગ-ચઝક-ચચ્ચર-ચઝમુહ-મહાપહ-પહેસુ, જગરણિદ્ધમળેસુ, સુસાળ-સુત્રાગર-ગિરિ-કંદર-સંતિ-સેલોવટ્ટાળ-ભવળગિહેસુ, સન્નિલિલ્લતાઈ ચિટ્ઠંતિ, તાઈં વા પાસિત્તા તપ્પદમતાતે ખભાતેજ્જા । ઇચ્ચેતેહિં પંચહિં ઠાળેહિં ઓહિદંસળે સમુપ્પજ્જિઝકામે તપ્પદમતાતે ખભાતેજ્જા ।

પંચહિં ઠાળેહિં કેવલવરનાળદંસળે સમુપ્પજ્જિઝકામે તપ્પદમતાતે નો ખભાતેજ્જા, તંજહા—અપ્પભૂતં વા પુઢવિં પાસિત્તા તપ્પદમતાતે ણો ખભાતેજ્જા, સેસં તહેવ જાવ ભવળગિહેસુ સંનિલિલ્લતાઈ ચિટ્ઠંતિ તાઈં વા પાસિત્તા

તપ્પદ્મયાતે ણો ચખાતેજ્જા, સેસં તહેવ, ઇચ્ચેતેહિં પંચહિં ઠાણેહિં જાવ નો ચખાતેજ્જા ॥ સૂ૦ ૩૧૪ ॥

(મૂ૦) પાંચ પડિમાઓ-અભિગ્રહવિશેષો કહેલ છે, તે આ પ્રમાણે-૧. ભદ્રા, ૨. સુભદ્રા, ૩. મહાભદ્રા, ૪. સર્વતોભદ્રા અને ૫. ભદ્રોત્તરપ્રતિમા. ॥૩૯૨॥

પાંચ સ્થાવરકાયો કહેલ છે, તે આ પ્રમાણે-૧. ઈંદ્રસ્થાવરકાય (પૃથ્વી), બ્રહ્મસ્થાવરકાય (અપ્), શિલ્પસ્થાવરકાય (અગ્નિ), સમ્મતિસ્થાવરકાય (વાયુ) અને પ્રાજાપત્યસ્થાવરકાય (વનસ્પતિ). સ્થાવરકાયના આ પાંચ નામ છે.

પાંચ સ્થાવરકાયના અધિપતિ કહેલ છે, તે આ પ્રમાણે-પૃથ્વીકાયનો અધિપતિ ઈંદ્ર, અપ્કાયનો અધિપતિ બ્રહ્મ, તેઉકાયનો અધિપતિ શિલ્પ, વાઉકાયનો અધિપતિ સમ્મતિ અને વનસ્પતિકાયનો અધિપતિ પ્રજાપતિ. ॥૩૯૩॥

પાંચ સ્થાન-કારણ વડે અવધિદર્શન ઉત્પન્ન થવાના પ્રથમ સમયમાં ક્ષોભ-સ્ખલના પામે, તે આ પ્રમાણે-૧. અલ્પ જીવવાળી પૃથ્વી જોઈને આશ્ચર્ય પામે છે-આ શું? એવી રીતે વિચારવાથી તેના પ્રથમ સમયમાં ક્ષોભ પામે છે. ૨. કુંથુઆથી વ્યાપ્ત થયેલ પૃથ્વીને જોઈને અત્યંત વિસ્મય પામવાદિથી તેના પ્રથમ સમયમાં સ્ખલના પામે છે. ૩. અત્યંત મોટા પ્રમાણવાળા સર્પના શરીરને જોઈને વિસ્મય અને ભયથી સ્ખલના પામે છે. ૪. મહદ્ધિક યાવત્ મહાસુખવાળા દેવને જોઈને વિસ્મય થવાથી તેના પ્રથમ સમયમાં ક્ષોભ પામે છે. નગરોમાં જૂના વખતના અતિશય મોટા રત્નાદિના નિધાનો, તે નિધાનો કેવા અને કયા કયા સ્થાનમાં હોય છે તે કહે છે-પ્રહીણ-પ્રાય: નાશ પામેલ છે સ્વામી જેના, વારસરૂપ પુત્ર, પૌત્રાદિ નાશ પામેલ છે જેના, સગોત્રીય કુલના ઘરો નાશ પામેલ છે જેના, ઉચ્છિન્ન-સર્વથા નાશ પામેલ છે, માલિક જેના, સર્વથા વારસરૂપ પુત્ર-પૌત્રાદિ નાશ પામેલ છે જેના, સર્વથા સગોત્રીય કુલના ઘરો નાશ પામેલ છે જેના એવા. આ વિશેષણવાળા નિધાનો તે ગામ-જ્યાં કર લેવાય તે, આકર-લોઢા વગેરેની ખાણ, નગર-જ્યાં કર ન લેવાય તે, ખેટ, કર્બટ-(કુનગર), મડબ, દ્રોણમુખ, પકન (પાટણ) આશ્રમ, સંબાહ અને સન્નિવેશને વિષે, તથા શૃંગાટક-શીંગોડાના ફલને આકારે ૭ જ્યાં બે રસ્તા ભેળા થતા હોય તે, ત્રિક, ચતુષ્ક, ચત્વર-ચોટો, ચતુર્મુખ, મહાપથ-રાજમાર્ગને વિષે, નગરની ખાળોને વિષે, સ્મશાન, શૂન્યગૃહ, પર્વતના ઉપર ઘર, પર્વતની ગુફા, શાંતિગૃહ-જ્યાં હોમ વગેરે શાંતિકર્મ કરાય તે, પર્વતને ખોદીને કરેલું ઘર તે શૈલગૃહ, આસ્થાનમંડપ, મહેલ અને ખુલ્લા ઘરોને વિષે રાખેલા હોય, સ્થાપેલા હોય તે નિધાનોને જોઈને પૂર્વે નહિ જોયેલ હોવાથી વિસ્મય અને ક્ષોભ વડે સ્ખલના પામે. આ પાંચ કારણ વડે અવધિદર્શન ઉત્પન્ન થવાના પ્રથમ સમયમાં સ્ખલના પામે. પાંચ કારણો વડે પ્રધાન કેવલજ્ઞાન અને કેવલદર્શન ઉત્પન્ન થવાના પ્રથમ સમયમાં સ્ખલના ન પામે, તે આ પ્રમાણે-અલ્પ જીવવાળી પૃથ્વીને જોઈને તેના પ્રથમ સમયમાં સ્ખલના ન પામે કેમ કે મોહનીયકર્મનો ક્ષય થયેલો હોવાથી વિસ્મય અને ભય વગેરેનો અભાવ હોય છે. શેષ વર્ણન તેવી જ રીતે સમજી લેવું યાવત્ ભવનગૃહોને વિષે રાખેલા અને સ્થાપેલા તે નિધાનોને જોઈને તેના પ્રથમ સમયમાં સ્ખલના ન પામે. આ પાંચ સ્થાન વડે યાવત્ સ્ખલના ન પામે. ॥૩૯૪॥

(દી૦) 'પંચે' ત્યાદિં સૂત્ર વ્યક્ત છે, વિશેષ એ કે-ભદ્રા, મહાભદ્રા અને સર્વતોભદ્રા અનુક્રમે બે, ચાર અને દશ દિવસો વડે (પૂજા) થાય છે. સુભદ્રા તો શાસ્ત્રમાં ન જોવાથી તેની વ્યાખ્યા કરાઈ નથી. સર્વતોભદ્રા તો પ્રકારાંતર વડે પણ કહેવાય છે. તે બે પ્રકારે છે-નાની અને મોટી. તેમાં પહેલી 'ચતુર્થ ભક્તાદિ વડે દ્વાદશ ભક્ત પર્યંત પંચોતેર દિનપ્રમાણ તપ વડે થાય છે, એની સ્થાપનાના ઉપાયની ગાથા આ પ્રમાણે છે-

૧. નાની સર્વતોભદ્રા-પ્રથમ દિને એક ઉપવાસ, પછી પારણું, પછી બે ઉપવાસ, પછી પારણું, પછી ત્રણ ઉપવાસ, પછી પારણું, પછી ચાર ઉપવાસ, પછી પારણું, પછી પાંચ ઉપવાસ કરી પારણું, પછી ત્રણ ઉપવાસ અને પારણું, એવી રીતે સ્થાપનાના ક્રમ વડે ૭૫ ઉપવાસ અને ૨૫ પારણા થાય છે. એ પ્રમાણે મહાસર્વતોભદ્રામાં પણ સ્થાપના પ્રમાણે ઉપવાસનો ક્રમ અને પારણાનો ક્રમ સમજવો.

एगाई पंचंते, ठविउं मज्झं तु आइमणुपंतिं । उचियकमेण य सेसे, जाण लहुं सव्वओभद्दं ॥६॥

ક્રમશઃ આદિમાં એકથી પાંચ પર્યંત અંકોને સ્થાપીને જે અંક મધ્યમાં આવે તેને દરેક પંક્તિમાં પ્રથમ સ્થાપીને પછી ઉચિત ક્રમ વડે શેષ અંકોને સ્થાપવા. તે નાની સર્વતોભદ્રા જાણવી. (૬)

પાંચ પંક્તિ કરવી, તેની સ્થાપના નીચે પ્રમાણે કરવી. પારણાના દિવસો તો પચ્ચીસ છે.

૧	૨	૩	૪	૫
૩	૪	૫	૧	૨
૫	૧	૨	૩	૪
૨	૩	૪	૫	૧
૪	૫	૧	૨	૩

મોટી તો ચતુર્થ ભક્તાદિ વડે સોળ ભક્ત પર્યંત એક સો છઠ્ઠુ દિવસપ્રમાણ તપ વડે થાય છે. એની સ્થાપનાના ઉપાયની ગાથા નીચે પ્રમાણે જાણવી.

एगाई सत्तंते, ठविउं मज्झं च आदिमणुपंतिं । उचियकमेण य सेसे, जाण महं सव्वओभद्दं ॥७॥

આદિમાં એકથી સાત પર્યંત અંકોને સ્થાપીને પછી મધ્યમાં અંકને દરેક પંક્તિમાં આદિમાં સ્થાપીને પછી ઉચિત ક્રમ વડે શેષ અંકોને સ્થાપવા. તે મોટી સર્વતોભદ્રા જાણવી. (૭)

અહિં સાત પંક્તિઓની સ્થાપના નીચે જણાવ્યા પ્રમાણે કરવી.

૧	૨	૩	૪	૫	૬	૭
૪	૫	૬	૭	૧	૨	૩
૭	૧	૨	૩	૪	૫	૬
૩	૪	૫	૬	૭	૧	૨
૬	૭	૧	૨	૩	૪	૫
૨	૩	૪	૫	૬	૭	૧
૫	૬	૭	૧	૨	૩	૪

પારણાના દિવસો ઓગણપચ્ચાસ થાય છે. ભદ્રોત્તર પ્રતિમા બે પ્રકારે છે. નાની અને મોટી. તેમાં પહેલી દ્વાદશ ભક્ત (પાંચ ઉપવાસ) વડે વીશ ભક્ત (નવ ઉપવાસ) પર્યંત, એક સો પંચોતેર દિવસપ્રમાણ તપ વડે થાય છે. એની સ્થાપનાની ગાથા—

पंचाई य नवन्ते, ठविउं मज्झं तु आदिमणुपंतिं । उचियकमेण य सेसे, जाणह भद्दोत्तरं खुड्डं ॥८॥

આદિમાં પાંચના અંકને સ્થાપીને નવ પર્યંત અંકોને સ્થાપવા. અહિં પાંચ પંક્તિઓ હોય છે તેમાં મધ્ય અંકને દરેક પંક્તિમાં આદિમાં સ્થાપીને ઉચિત ક્રમ વડે શેષ અંકોને સ્થાપવા. તે નાની ભદ્રોત્તરા પ્રતિમા જાણવી. (૮) તેની સ્થાપના નીચે પ્રમાણે જાણવી—

૫	૬	૭	૮	૯
૭	૮	૯	૫	૬
૯	૫	૬	૭	૮
૬	૭	૮	૯	૫
૮	૯	૫	૬	૭

પારણાના દિવસો પચ્ચીશ થાય છે. મોટી ભદ્રોત્તરા પ્રતિમા તો દ્વાદશ ભક્તથી આરંભીને ચોવીશ ભક્ત પર્યંત ત્રણસો બાણું દિવસના પ્રમાણરૂપ તપસ્યા વડે થાય છે. તેની ગાથા—

પંચાદિગારસંતે, ઠવિઠં મજ્જં તુ આઈમણુપંતિં । ડચિયકમેણ ય સેસે, મહઈં મહોત્તરં જાણ ॥૧॥

આદિમાં પાંચના અંકથી આરંભીને અગિયાર પર્યંત અંકોને સ્થાપીને પછી મધ્યમ અંકને દરેક પંક્તિમાં આદિમાં સ્થાપવો અને શેષ અંકોને ઉચિત ક્રમ વડે સ્થાપવા. આ મોટી ભદ્રોત્તરા પ્રતિમા જાણવી. (૮) અહિં પંક્તિઓ સાત થાય છે. તેની સ્થાપના નીચે પ્રમાણે જાણવી—

૫	૬	૭	૮	૯	૧૦	૧૧
૮	૯	૧૦	૧૧	૫	૬	૭
૧૧	૫	૬	૭	૮	૯	૧૦
૭	૮	૯	૧૦	૧૧	૫	૬
૧૦	૧૧	૫	૬	૭	૮	૯
૬	૭	૮	૯	૧૦	૧૧	૫
૯	૧૦	૧૧	૫	૬	૭	૮

પારણાના દિવસો ઓગણપચ્ચાશ હોય છે. ॥૩૮૨॥

કર્મોની નિર્જરાનો હેતુ તપવિશેષ કલ્પો.

હવે તેઓનું જ (કર્મોનું) ગ્રહણ ન કરવામાં હેતુભૂત સંયમના વિષયભૂત એકેન્દ્રિય જીવોને કહે છે—‘પંચે’ ત્યાદિં સ્થાવરનામકર્મના ઉદયથી સ્થાવરો-પૃથ્વી વગેરે, તેઓની કાયા-રાશિઓ અથવા સ્થાવરકાય-શરીર છે જેઓનું તે સ્થાવરકાયો. ઈંદ્રના સંબંધપણાને લઈને ઈંદ્રસ્થાવરકાય-પૃથ્વીકાય. એવી રીતે બ્રહ્મ, શિવ, સમ્મતિ અને પ્રાજાપત્ય પણ અપ્કાયાદિપણે કહેવા. હવે એઓના નાયકો કહે છે—‘પંચેદિયે’ ત્યાદિં સ્થાવરકાયો-પૃથ્વી વગેરેના અધિપતિઓ-દિશાઓના અગ્નિ વગેરે નાયકોની જેમ. નક્ષત્રોના અગ્નિ, યમ અને અગ્નિ વગેરેની જેમ, દક્ષિણાર્ધ લોક અને ઉત્તરાર્ધ લોકના શકેદ્ર અને ઈશાનેદ્રની જેમ સ્થાવરકાયોના પણ નાયકો છે, એમ સંભાવના કરાય છે. ॥૩૮૩॥

સ્થાવરકાયના અધિપતિઓ અવધિજ્ઞાનવાળા હોય છે માટે અવધિના સ્વરૂપને કહે છે—‘પંચહી’ ત્યાદિં સૂત્ર સ્પષ્ટ છે. વિશેષ એ કે-અવધિ વડે દર્શન-પદાર્થોનું અવલોકન (જોવું), ઉત્પત્તુકામ—ઉત્પન્ન થતું તેની પ્રથમતામાં-અવધિદર્શનની ઉત્પત્તિના પ્રથમ સમયમાં ‘સ્વર્ષાણ્જ્ઞ’ તિં શોભ પામે-ચલિત થાય અથવા ઉત્પન્ન થવારૂપ ઈચ્છાવિષયક અવધિદર્શન છે તે અવધિવાળો શોભ પામે છે. અલ્પભૂતાં-થોડા જીવવાળી પૃથ્વીને જોઈને (‘વા’ શબ્દ વિકલ્પના અર્થવાળો છે) અનેક જીવોથી વ્યાકુલ પૃથ્વી હોય એવી સંભાવનાવાળો, અકસ્માત્ અલ્પ જીવોવાળી પૃથ્વીને જોવાથી ‘અરે! આ શું? આમ કેમ?’ એવી રીતે ચલિત જ થાય, કેમ કે મોહનીય કર્મનો કાય થયેલ નથી. આ રહસ્ય સમજવું. અથવા ભૂત શબ્દનો પ્રકૃતિરૂપ અર્થ હોવાથી

અલ્પભૂતાં-અલ્પા-વર્તમાનમાં થોડી છે પરંતુ 'પૃથ્વી ઘણી છે' એમ તેને પૂર્વે સંભાવના હતી ૧, તથા કુંદુઆના અતિબહુલપણાથી કુંદુઆના સમૂહ વડે વ્યાપ્ત થયેલ પૃથ્વીને જોઈને અત્યંત વિસ્મય અને દયા વડે ચલિત થાય ૨, તથા 'મહદ્દમહાલય' તિં અતિશય મોટું, મનુષ્યક્ષેત્રથી બહાર રહેનારું, એક હજાર યોજનના માનવાળું મહાસર્પનું શરીર જોઈને વિસ્મયથી અથવા ભયથી ચલિત થાય ૩, તથા મહર્દિક, મહાકાંતિવિશિષ્ટ, મહાભાગ્યવાન, મહાબલવાન, મહાસુખવાળા દેવને જોઈને વિસ્મયથી ચલિત થાય ૪, તથા 'પુરેસુ વ' તિં નગર વિગેરેના એકદેશભૂત કિલ્લાથી વીંટાયેલ-કોટ સહિત પુરાણિ પરાઓ તરીકે પ્રસિદ્ધ છે તેઓને વિષે, 'પુરાણાનિ' લાંબા કાળના (જૂના) (ક્યાંક 'ઓરાલાઈ' એવો પાઠ છે ત્યાં મનોહર એવો અર્થ સમજવો) 'મહદ્દમહાલયાઈ'તિં વિશાલ મહાનિધાનો-મહામૂલ્ય રત્નવાળા. નષ્ટ થયેલ છે સ્વામીઓ જેના તે નષ્ટ સ્વામીવાળા નિધાનો, વળી નાશ પામેલ છે સેચકો-સીંચનાર અર્થાત્ તે નિધાનોને વિષે ઉપરાઉપરી ધનને નાખનારા પુત્ર વગેરે જેઓના નાશ પામેલ છે તેવા, અથવા દીર્ઘકાળથી તેની રક્ષા કરનારાના અભાવને લઈને તે નિધાનના જણાવનાર સેતુપાળ (પાજ) અથવા માર્ગો નાશ થયેલ છે જેઓના તે પ્રહીણસેતુકો. વિશેષ શું કહેવું? નિધાનો સ્થાપનારાઓ નાશ પામેલ છે, ગોત્રાગારો-સગોત્રીના ઘરો જેઓના અથવા તેઓના ગોત્રો-નામો અને આકારો-આકૃતિઓ નાશ પામેલ છે જેઓના તે પ્રહીણગોત્રાગારો અથવા પ્રહીણગોત્રાકારો અર્થાત્ જેઓના નામનિશાનો રહેલા નથી એવા નિધાનો, એવી રીતે ઉચ્ચિત્ર સ્વામિકો વગેરે પણ જાણવા. વિશેષ એ કે-અહિં પ્રહીણા-કાંઈક સત્તા (અસ્તિત્વ) વાળા અને ઉચ્ચિત્રા-સર્વથા નષ્ટ સત્તાવાળા યાનીમાનિ-ગ્રામાદિકને વિષે અનંતર કહેલ વિશેષણવાળા નિધાનો. તેમાં કર વગેરેથી ગમ્ય-જેમાં કર લેવાય છે તે ગ્રામ, જેમાં મનુષ્યો આવીને (ખોદવું વગેરે) કાર્ય કરે છે તે આકર-લોઢા વગેરેની ઉત્પત્તિની ભૂમિ, જેને વિષે કર નથી લેવાતો તે નકર (નગર), ધૂળના ગઢ સહિત હોય તે ખેટ, ખરાબ નગર તે કર્બટ, ચોતરફ અર્ધ યોજન પર ગ્રામ રહેલ હોય તે મંડબ, જેના જળમાર્ગ અને સ્થળમાર્ગ બન્ને છે તે દ્રોણમુખ, જ્યાં જળમાર્ગ અથવા સ્થળમાર્ગ એ બન્નેમાંથી એક માર્ગ વડે જવું આવવું થાય તે પત્તન, તીર્થનું સ્થાન તે આશ્રમ, જ્યાં પર્વતના શિખરાદિ પાછળના ભાગ વગેરેને વિષે (દુઃખે જઈ શકામ એવા સ્થાનમાં) પરચકના ભયથી રક્ષા માટે ધાન્ય વગેરેને લઈ જવાય છે-સંગ્રહાય છે તે સંબાહ, જ્યાં ઘણા ભાંડો-કરિયાણાં વગેરે દ્રવ્યો-સામગ્રીઓનો પ્રવેશ કરાય છે તે સન્નિવેશ, શ્રૃંગાટક-ત્રિકોણ, શેરી-ગલીનું અંતર તેની સ્થાપના 7 ત્રિક-જ્યાં ત્રણ રસ્તાઓ મળે છે તે, આઠ રસ્તાઓનો મધ્ય ભાગ (ચોક) તે ચત્વર, જ્યાં ચાર રસ્તાઓ મળે છે તે ચતુષ્ક (ચૌટો), દેવકુલ વગેરે ચતુર્મુખ, રાજમાર્ગ તે મહાપથ, માત્ર શેરી તે પથ-આવા પ્રકારનાં માર્ગોને વિષે અથવા સ્થાનોને વિષે, નગર નિર્દમન-નગરોની બાળોને વિષે, તથા અગાર શબ્દના સંબંધથી શ્મશાનાગાર-ચમરાજનું ઘર (મસાણ), શૂન્યાગાર પ્રસિદ્ધ છે તથા 'ગૃહ' શબ્દના સંબંધથી પર્વત ઉપર જે ઘર તે ગિરિગૃહ, પર્વતની ગુફા તે કંદરગૃહ અથવા ગિરિકંદર, જ્યાં રાજાઓના શાંતિકર્મ-હોમ વગેરે કરાય છે તે શાંતિગૃહ, પર્વતને ખોદીને જે કરેલું ઘર તે શૈલગૃહ, આસ્થાનમંડપ તે ઉપસ્થાનગૃહ અથવા શૈલોપસ્થાનગૃહ તે પત્થરનો મંડપ, જ્યાં કુટુંબીઓ રહી શકે છે તે ભવનગૃહ અથવા શાંતિ વગેરે વિશેષણવાળા ભવનો અને ગૃહો, તેમાં ભવન-ચતુઃશાલાદિ (ચોશાળ), ગૃહ તો આચ્છાદનાદિ માત્ર-ચોતરફ બારણા ખુલ્લા અને ઉપર માત્ર ઢાંકેલું, તેઓને વિષે સ્થાપેલા (નિધાનો) ને જોઈને ચલિત થાય, કારણ કે પૂર્વે નહિ જોયેલ હોવાથી વિસ્મય અથવા લોભ થાય છે. 'ઇચ્છેણ્હી' ત્યાદિં નિગમન-રહસ્ય છે.

કેવલજ્ઞાન, દર્શન તો ચલિત ન થાય અથવા કેવલી યથાર્થપણાએ વસ્તુના દર્શનથી, અને ક્ષીણમોહનીયપણાએ ભય, વિસ્મય અને લોભાદિના અભાવ વડે અતિ ગંભીરપણાથી ચલિત ન થાય. આ કારણથી કહે છે—'પંચહી' ત્યાદિં સૂત્ર સુગમ છે. ॥૩૮૪॥

નારક વગેરેના શરીરો બીભત્સ (ખરાબ) અને ઉદાર (શ્રેષ્ઠ) જોઈને કેવલદર્શન સ્ખલના પામતું નથી, માટે શરીરની પ્રરૂપણા કરવા માટે 'નેરંદ્યાણં' इत्यादिं સૂત્રનો વિસ્તાર કહે છે.

નેરિયાણં સરીરગા પંચવત્ત્રા પંચરસા પન્નત્તા, તંજહા—કિણ્હા જાવ સુક્કિલ્લા, તિત્તા જાવ મધુરા । એવં નિરંતરં જાવ વેમાણિયાણં ।

પંચ સરીરગા પન્નત્તા, તંજહા—ઓરાલિતે, વેઠવ્વિતે, આહારતે, તેયતે, કમ્મતે ।

ઓરાલિતસરીરે પંચવત્ત્રે પંચરસે પન્નત્તે, તંજહા—કિણ્હે જાવ સુક્કિલ્લે । તિત્તે જાવ મહુરે । એવં જાવ કમ્મગસરીરે । સવ્વે વિ ણં બાદરબોદિધરા કલેવરા પંચવત્ત્રા, પંચરસા, દુગંધા, અદ્ધુફાસા ॥૩૧૫॥

(મૂ૦) નૈરયિકોના શરીરો (નિશ્ચયનયથી) પાંચ વર્ણવાળાં અને પાંચ રસવાળાં કહેલાં છે, તે આ પ્રમાણે—કૃષ્ણ-કાળા વર્ણવાળાં યાવત્ શુક્લ-ધોળાં વર્ણવાળાં તિક્ત-તીખા રસવાળાં યાવત્ મધુર રસવાળાં છે. એવી રીતે અંતર રહિત યાવત્ વૈમાનિક પર્યંત ચોવીશ દંડકને વિષે જાણવું. પાંચ શરીરો કહેલાં છે, તે આ પ્રમાણે—સ્થૂલ પુદ્ગલથી થયેલું અથવા ઉદાર-શ્રેષ્ઠ શરીર તે ઔદારિક, વૈક્રિય, આહારક, તૈજસ અને કાર્મણ. ઔદારિક શરીર પાંચ વર્ણવાળું અને પાંચ રસવાળું કહેલ છે, તે આ પ્રમાણે—કાળું યાવત્ ધોળું, તીખું યાવત્ મધુરું, એવી રીતે યાવત્ કાર્મણ શરીર પણ જાણવું. બંધા પર્યાપ્તિ અવસ્થામાં સ્થૂલ આકારને ધારણ કરનારા કલેવરો (શરીરો), પાંચ વર્ણવાળા, પાંચ રસવાળા, બે ગંધવાળા અને આઠ સ્પર્શવાળા હોય છે. ॥૩૧૫॥

(ટી૦) આ સૂત્ર સ્પષ્ટાર્થવાળું છે. વિશેષ એ કે—નારકથી આરંભીને વૈમાનિક પર્યંત જીવોના શરીરોનું નિશ્ચયનયથી પંચ વર્ણવણું છે. વ્યવહારથી તો એક વર્ણના બાહ્યથી કૃષ્ણવર્ણ વગેરેમાંથી ચોક્કસ એક વર્ણવણું જ હોય છે. 'જાવ સુક્કિલ્લ'તિં યાવત્ શબ્દથી કાળા, નીલા, રાતા, પીળા અને ધોળા. 'જાવ મહુર' તિં તીખા, કડવા, કષાયલા, ખાટા અને મધુરા. 'જાવ વેમાણિયાણં' તિં ચોવીશ દંડક સૂત્ર પર્યંત જાણવું. 'સરીર' તિં ઉત્પત્તિના સમયથી આરંભીને દરેક ક્ષણમાં શીર્યંતે—હાનિરૂપ થાય છે તે શરીર. 'ઓરાલિય' તિં ઉદાર-પ્રધાન, ઉદાર એ જ ઔદારિક. તીર્થકરાદિની અપેક્ષાએ એની પ્રધાનતા છે. એનાથી બીજું શરીર પ્રધાનતર નથી. (પ્રાકૃત શૈલીથી 'ઓરાલિયંતિ' અથવા ઉરાલ-વિશાલ) કંઈક અધિક એક હજાર યોજનના પ્રમાણપણાથી એનો વિસ્તાર છે કેમ કે અવસ્થિત અન્ય શરીરનો વિસ્તાર એવી રીતે અસંભવ હોય છે. કહ્યું છે કે—
જોયણસહસ્સમહિયં, ઓહય[ઓહેણ] ઈર્ગિદિય તરુણેસુ । મચ્છજુયલે સહસ્સં, ઊરગેસુ ય ગમ્મજાણસુ ॥૧૦॥

[બૃહત્સં ૩૦૭ તિ]

કંઈક અધિક એક હજાર યોજન પ્રમાણવાળું શરીર, સામાન્યતઃ વિચારણામાં એકંદ્રિયને વિષે છે અને વિશેષતઃ વિચારણામાં તરુગણ-પ્રત્યેક વનસ્પતિકાયમાં છે, તે સમુદ્રાદિને વિષે ગોતીર્થાદિકમાં રહેલ કમળનાળની અપેક્ષાએ જાણવું; કેમ કે અન્યત્ર એટલા પ્રમાણવાળું ઔદારિક શરીર નથી. તિર્યચ પંચેન્દ્રિયની વિચારણામાં સમ્મુર્ધિમ અને ગર્ભજ મત્સ્યોનું અને ગર્ભજ ઉરપરિસર્પોનું એક હજાર યોજન પ્રમાણવાળું શરીર હોય છે તે ઉત્સેધ અંગુલના પ્રમાણથી સમજવું. (૧૦)

વૈક્રિય શરીરનું એક લાખ યોજન પ્રમાણ હોવા છતાં પણ તે કાયમી નથી. ઔદારિક શરીર જ ઓરાલિક ૨, અથવા અલ્પ પ્રદેશ વડે ઉપચિતપણાથી અને મહાપણાથી ઉરલ ભિંડની જેમ. તે જ ઓરાલિક શબ્દ નિપાતથી સિદ્ધ છે ૩, અથવા ઓરાલમાંસં, હાડકાં અને સ્નાયુ વગેરેથી બંધાયેલું તે જ ઓરાલિક ૪. કહ્યું છે કે—

તત્થોદાર ૧ મુરાલં ૨, ઊરલં ૩ ઓરાલમહવ ૪ વિત્ત્રેયં । ઓદારિયં તિ પદમં, પદુચ્ચ તિત્થેસરસરીરં ॥૧૧॥

તેમાં ઔદારિક શરીરના સાર્થક નામો આ પ્રમાણે છે—૧. ઉદાર-પ્રધાન. ૨. ઉરાલ-વિસ્તારવાળું. ૩. ઉરલ-વિરલ (અલ્પ) પ્રદેશવાળું અને ૪. ઓરાલ-માંસાદિ વડે બંધાયેલું જાણવું. ઉદાર અથવા ઓરાલ તે જ ઔદારિક. (સર્વત્ર સ્વાર્થિક 'ઈક' પ્રત્યય છે અને પૃષ્ઠોદરાદિગણથી શબ્દની સિદ્ધિ થયેલી છે) હવે ઉદારાદિ નામોની અપેક્ષાના વિષયને ક્રમથી કહે છે—પ્રથમ ઉદાર શબ્દને આશ્રયીને તીર્થેશ્વર-તીર્થકર અથવા ગણધરનું શરીર પ્રધાન છે. (૧૧)

મત્રઇ ય તહોરાલં, વિત્થરવંતં વળસ્સઈ પપ્પ । પગઈં નત્થિ અન્નં, એતદ્દહમેત્તં વિસાલં તિ ॥૧૨॥

વિસ્તારવાળી વનસ્પતિને પામીને-આશ્રયીને કાંઈક અધિક એક હજાર યોજન પ્રમાણવાળું કહેલું છે, સ્વાભાવિક એટલા પ્રમાણવાળું બીજું શરીર વિશાળ નથી માટે ઉરાલ કહેવાય છે. (૧૨)

ઉરલં થેવપદેસોવચિયં પિ મહલ્લગં જહા મિંહં । મંસઢિંહારુબ્ધં, ઓરાલં સમયપરિમાસા ॥૧૩॥

સ્તોક પ્રદેશ વડે બનેલું છતાં પણ ભિંડની માફક મોટું છે તેથી ઉરલ અને માંસ, અસ્થિ તથા સ્નાયુ વડે બંધાયેલું તે સિદ્ધાંતની પરિભાષાએ ઓરાલ કહેવાય છે. (૧૩)

'વેઝવિય' તિં વિવિધા અથવા વિશિષ્ટ ક્રિયા તે વેકિયા. તેમાં થયેલું તે વૈકિયશરીર. કહ્યું છે કે—

વિવિહા વ વિસિદ્ધા વા, કિરિયા વિક્કિરિય તીં જં મવં તપિહ । વેઝવિયં તયં પુણ, નારગ-દેવાળ પગતીં ॥૧૪॥

વિવિધા અથવા વિશિષ્ટ ક્રિયા તે વેકિયા તે તેજ ભવમાં હોય છે અને તે વૈકિયશરીર સ્વભાવતઃ નારક અને દેવોને હોય છે. (૧૪) વિવિધ અથવા વિશિષ્ટને જે કરે છે તે વૈકિય અથવા વૈકુર્વિક.

'આહાર' તિં તથાપ્રકારનું કાર્ય ઉત્પન્ન થયે છે તે ચૌદ પૂર્વને જાણનારા (શ્રુતકેવલી) મુનિદ્વારા યોગના બળથી-વિશિષ્ટ લબ્ધિથી આહરણ કરાય છે, શરીર રચાય છે તે આહારક. કહ્યું છે કે—

કજ્જમિ સમુપ્પન્ને, સુયકેવલિણા વિસિદ્ધલક્કીં । જં એત્થં આહરિજ્જઈ, મળંતિ આહારં તં તુ ॥૧૫॥

શ્રુતકેવલી અને વિશિષ્ટ લબ્ધિયુક્ત (આહારક લબ્ધિયુક્ત) આત્માઓ દ્વારા કાર્યની સમુપસ્થિતિમાં જે શરીરના પુદ્ગલોને ગ્રહણ કરીને શરીર બનાવે તેને આહારકશરીર કહે છે. (૧૫) હવે આહારક શરીર રચવાના કાર્યો કહે છે.

પાણિદયરિદ્ધિસંદરિસણત્થમત્થોવગહણહેઠં વા । સંસયવોચ્છેયત્થં, ગમણં જિણપાયમૂલમ્મિ ॥૧૬॥

સર્વ જીવોને વિષે સર્વથા દયા છે જેઓને તે પ્રાણીદયા તેને માટે, તીર્થકરોની અષ્ટપ્રાતિહાર્યાદિ ઋદ્ધિ જોવા માટે, નવીન નવીન અર્થ ગ્રહણ કરવાના હેતુથી, અથવા સંશયનું છેદન કરવા માટે તીર્થકરના ચરણકમળમાં આહારક શરીરથી જવું થાય છે. (૧૬) આ શરીર, માગેલ ઉપકરણની જેમ, કાર્યની સમાપ્તિ થયે છે તે પુનઃ મૂકાય છે.

'તેય' તિં તેજસૂનો ભાવ તે તેજસ, તે ઉષ્ણ વગેરે ચિદ્રથી પ્રસિદ્ધ છે. કહ્યું છે કે—

સવ્વસ્સ ઉમ્હસિદ્ધં, રસાદિઆહારપાગજગણં ચ । તેયગલક્કિનિમિત્તં ચ, તેયગં હોઈ નાયવ્વં ॥૧૭॥

તે બધાને ઉષ્ણતા વડે પ્રસિદ્ધ છે, રસાદિ આહારના પાકને કરનારું અને તેજોલબ્ધિનું નિમિત્તભૂત તેજસૂ શરીર જાણવું. (૧૭)

'કમ્મ' તિં કર્મનો વિકાર તે કાર્મણ, તે સમસ્ત શરીરોનું કારણભૂત છે. કહ્યું છે કે—

કમ્મવિગારો કમ્મણમદ્ધવિહવિચિત્તકમ્મનિપ્પક્રં । સવ્વેસિં સરીણં, કારણમૂયં મુણેયવ્વં ॥૧૮॥

કર્મોનો વિકાર તે કાર્મણ, તે વિચિત્ર પ્રકારના આઠ કર્મથી થયેલું અને સર્વ શરીરોનું કારણભૂત જાણવું. (૧૮)

ઔદારિકાદિ શરીરોનોકમ ઉત્તરોત્તર સૂક્ષ્મ એટલે ઓછી ઓછી અવગાહનાવાળો છે અને પ્રદેશોના બાહુલ્યવાળો છે. તે બધાય બાદરબોદિધર-પર્યાપ્તપણાએ સ્થૂલ આકારને ધારણ કરનારા કલેવરો-મનુષ્યાદિના શરીરો અવયવોના ભેદથી પાંચ વર્ણવાળાં છે, કેમ કે યક્ષુના ગોલક વગેરેને વિષે તે તેમજ પ્રત્યક્ષ છે. 'દોગંધ' તિં સુરભિ અને દુરભિના ભેદથી ગંધ બે પ્રકારે છે. 'અદ્ધ ફાસ' તિં 'કર્કશ, 'મૂદુ, 'શીત, 'ઉષ્ણ, 'ગુરુ, 'લઘુ, 'સ્નિગ્ધ અને 'રુક્ષના ભેદથી સ્પર્શ આઠ પ્રકારે છે. અબાદર-સ્થૂલ આકારને ધારણ નહિ કરનારા શરીરો તો નિષ્કત વર્ણ વગેરેના વ્યપદેશવાળા નથી, કેમ કે અપર્યાપ્તપણાએ અવયવોનો અભાવ છે. ॥૩૯૫॥

અનંતર શરીરો પ્રરૂપાયાં, માટે શરીરી-જીવવિશેષમાં રહેલ ધર્મવિશેષોને 'પંચહિં ઠાણેહી' ત્યાદિનાં આર્જવ સૂત્ર પર્યંત ગ્રંથ વડે દર્શાવે છે.

પંચર્હિ ઠાળેર્હિ પુરિમ-પચ્છિમગાણં જિણાણં દુગ્ગમં ભવતિ, તંજહા—દુઆઇકઘં, દુવ્વિભજ્જં, દુપસ્સં, દુતિતિકઘં, દુરણુચરં । પંચર્હિ ઠાળેર્હિ મઙ્ગિમગાણં જિણાણં સુગમં ભવતિ, તંજહા—સુઆતિકઘં, સુવિભજ્જં, સુપસ્સં, સુતિતિકઘં, સુરણુચરં । પંચ ઠાળાઈ સમણેણં ભગવતા મહાવીરેણં સમણાણં ણિગંથાણં ણિચ્ચં વઘ્ઠિતાઈ, ણિચ્ચં કિત્તિતાઈ, ણિચ્ચં બુતિતાઈ, ણિચ્ચં પસથાઈ, નિચ્ચમભ્મણુનાતાઈ ભવંતિ, તંજહા—ઘંતી, મુત્તી, અજ્જવે, મદ્ધવે, લાઘવે ।

પંચ ઠાળાઈ સમણેણં ભગવતા મહાવીરેણં જાવ અભ્મણુનાયાઈ ભવંતિ, તંજહા—સચ્ચે, સંજમે, તવે, ચિતાતે, બંધચેરવાસે । પંચ ઠાળાઈ સમણેણં ભગવતા મહાવીરેણં જાવ અભ્મણુનાયાઈ ભવંતિ, તંજહા—ઠકિચ્છત્તચરતે, નિક્કિચ્છત્તચરતે, અંતચરતે, પંતચરતે, લૂહચરતે । પંચ ઠાળાઈ જાવ અભ્મણુનાતાઈ ભવંતિ, તંજહા—અઘાતચરતે, અઘ્ઠિલાયચરણ, મોળચરતે, સંસઢકંપિતે, તજ્જાતસંસઢકંપિતે । પંચ ઠાળાઈ જાવ અભ્મણુનાતાઈ ભવંતિ, તંજહા—ઠવનિહિતે, સુઢ્ઢેસણિતે, સંઘાદત્તિતે, ઢિઢ્ઢલાભિતે, પુઢ્ઢલાભિતે । પંચ ઠાળાઈ જાવ અભ્મણુનાતાઈ ભવંતિ, તંજહા—આયંબિલિતે, નિવ્વિતિણે, પુરમઢ્ઢિતે, પરિમિતપિંઢવાતિતે, ભિન્નપિંઢવાતિતે । પંચ ઠાળાઈ જાવ અભ્મણુનાતાઈ ભવંતિ, તંજહા—અરસાહારે, વિરસાહારે, અંતાહારે, પંતાહારે, લૂહાહારે । પંચ ઠાળાઈ જાવ [અભ્મણુનાયાઈ] ભવંતિ, તંજહા—અરસજીવી, વિરસજીવી, અંતજીવી, પંતજીવી, લૂહજીવી ।

પંચ ઠાળાઈ જાવ ભવંતિ, તંજહા—ઠાળાતિતે, ઠક્કુઢુઆસણિતે, પઢિમઢ્ઢાતી, વીરાસણિણ, ણેસજ્જિતે । પંચ ઠાળાઈ જાવ ભવંતિ, તંજહા—ઢંઢાયતિતે, લગંઢસાતી, આતાવતે, અવાઠઢતે, અકંઢૂયતે ॥ સૂ. ૩૧૬ ॥

પંચર્હિ ઠાળેર્હિ સમણે ણિગંથે મહાનિજ્જરે મહાપજ્જવસમાણે ભવતિ, તંજહા—અગિલાતે આયરિયવેયાવચ્ચં, કરેમાણે ૧, એવં ઠવજ્ઞાયવેયાવચ્ચં કરેમાણે ૨, ઠેરવેયાવચ્ચં [કરેમાણે] ૩, તવસ્સિવેયાવચ્ચં [કરેમાણે] ૪ ણિલાણવેયાવચ્ચં કરેમાણે ૫ ।

પંચર્હિ ઠાળેર્હિ સમણે નિગંથે મહાનિજ્જરે મહાપજ્જવસમાણે ભવતિ, તંજહા—અગિલાતે, સેહવેયાવચ્ચં કરેમાણે ૧, અગિલાતે કુલવેયા [વચ્ચં કરેમાણે] ૨, અગિલાણે ગણવે [યાવચ્ચં કરેમાણે] ૩, અગિલાણે સંઘવે [યાવચ્ચં કરેમાણે] ૪, અગિલાતે સાહમ્મિયવેયાવચ્ચં કરેમાણે ૫ ॥ સૂ. ૩૧૭ ॥

(મૂ.) પાંચ સ્થાનકોને વિષે પ્રથમ અને ચરમ જિનોને શિષ્યોની જડતા વગેરેથી દુર્ગમ-શ્રમ થાય છે, તે આ પ્રમાણે—૧.

શિષ્યોને વસ્તુતત્ત્વ દુઃખે કહેવા યોગ્ય થાય, ૨. કષ્ટથી વિભાગ કરવા યોગ્ય થાય, ૩. દુઃખે બતાવવા યોગ્ય થાય, ૪. દુઃખે પરિષદાદિ સહન કરાવવા યોગ્ય થાય અને ૫. દુઃખે પળાવવા યોગ્ય થાય. પાંચ સ્થાનકોને વિષે મધ્યમના બાવીશ જિનોને સુગમતા થાય છે, તે આ પ્રમાણે—૧. શિષ્યોને વસ્તુતત્ત્વ સુખે કહેવા યોગ્ય થાય, ૨. સુખે વિભાગ કરવા યોગ્ય થાય, ૩. સુખે બતાવવા યોગ્ય થાય, ૪. સુખે પરિષદાદિ સહન કરાવવા યોગ્ય થાય અને ૫. સુખે પળાવવા યોગ્ય થાય છે. પાંચ સ્થાનો શ્રમણ ભગવાન મહાવીરે શ્રમણનિર્ગ્રંથોને નિત્ય ફળથી વર્ણવ્યા છે, નિત્ય નામપૂર્વક કહેલા છે, નિત્ય સ્વરૂપથી સમજાવેલા છે, નિત્ય પ્રશંસેલા છે, નિત્ય કર્તવ્યપણાએ આજ્ઞા કરેલા હોય છે, તે આ પ્રમાણે—જ્ઞમા, નિર્લોભતા, માર્દવ (કોમળતા), સરલતા અને લાઘવ-અલ્પ ઉપધિ, ગર્વ ત્યાગાદિ.

પાંચ સ્થાનકો શ્રમણ ભગવાન મહાવીરે યાવત્ આજ્ઞા કરેલ છે, તે આ પ્રમાણે—સત્ય, સંયમ, તપ, ત્યાગ (સાંભોગિક મુનિને દાન) અને બ્રહ્મચર્યાવાસ. પાંચ સ્થાનકો શ્રમણનિર્ગ્રંથોને યાવત્ આજ્ઞા કરેલા હોય છે, તે આ પ્રમાણે—૧. ગૃહસ્થે પોતાના પ્રયોજનને માટે સંપવાના ભોજનમાંથી કાઢેલ આહારને અર્થે અભિગ્રહ વડે ફરે છે તે ઉત્ક્ષિપ્તચરક,

૨. રંધવાના ભાજનમાં જ રહેલ આહારને માટે ફરે છે તે નિશિપ્તચરક, ૩. જમ્યા બાદ બચેલ વાલ વગેરે આહારને અર્થે ફરે છે તે આંતચરક, ૪. અત્યંત પ્રાંત (તુચ્છ) આહારને અર્થે ફરે છે તે પ્રાંતચરક અને ૫. રસ રહિત લૂપા આહારને અર્થે ફરે છે તે રૂક્ષચરક. પાંચ સ્થાનકો યાવત્ ભગવંતે અનુજ્ઞા કરેલા હોય છે, તે આ પ્રમાણે—૧. પોતાના સ્વજન સંબંધી ઋદ્ધિને ન જણાવતો થકો ભિક્ષા માટે ફરે છે તે અજ્ઞાતચરક, ૨. અન્ય ગ્લાન (માંદા) સાધુ વાસ્તે ભિક્ષા માટે ફરે છે તે અન્યગ્લાયકચરક, ૩. મૌનવ્રત વડે ભિક્ષા માટે ફરે છે તે મૌનચરક, ૪. ખરડાયેલ હાથ વગેરેથી કલ્પનીય આહારને લેનાર તે સંસૃષ્ટકલ્પિક અને ૫. દેવાની વસ્તુ વડે જ ખરડાયેલ હાથ વગેરેથી લેનાર તે તજજાતસંસૃષ્ટકલ્પિક. પાંચ સ્થાનકો યાવત્ અનુજ્ઞા કરેલા હોય છે, તે આ પ્રમાણે—૧. કોઈ પણ નજીક લાવેલ આહારને લેનાર તે ઉપનિષિક, ૨. ભેંતાળીશ દોષ રહિત શુદ્ધ આહારને લેનાર તે શુદ્ધેષિક, ૩. સંખ્યાના નિયમથી આહારાદિની દત્તિને લેનાર તે સંખ્યાદત્તિક, ૪. જોયેલ આહારને લેનાર તે દષ્ટલાભિક અને ૫. પૂછેલ આહારને લેનાર તે પૂછલાભિક. પાંચ સ્થાનકો યાવત્ અનુજ્ઞા કરેલા હોય છે, તે આ પ્રમાણે—૧. આયંબિલ કરનાર, ૨. નિર્વિકૃતિક-વિગયનો ત્યાગ કરનાર, ૩. પુરિમાર્દ્ધ-મધ્યાહ્ન કાળપર્યંત પ્રત્યાખ્યાન કરનાર, ૪. દ્રવ્યાદિના પરિમાણથી પિંડ લેનાર તે પરિમિતપિંડપાતિક અને ૫. જુદા કરેલ પિંડને લેનાર તે ભિન્નપિંડપાતિક. પાંચ સ્થાનકો યાવત્ અનુજ્ઞા કરેલા હોય છે, તે આ પ્રમાણે—૧. હિંગ વગેરેના સંસ્કારથી રહિત આહાર તે અરસઆહાર, ૨. જૂના ધાન્ય વગેરેનો આહાર તે વિરસઆહાર, ૩. વાલ, ચણાદિ ભુક્તશેષ આહાર તે અંતઆહાર, ૪. તે જ અત્યંત આંત-ઠરી ગયેલ હોય તે પ્રાંતઆહાર અને ૫. લૂપો આહાર. પાંચ સ્થાનકો યાવત્ અનુજ્ઞા કરેલ હોય છે, તે આ પ્રમાણે—૧. જન્મપર્યંત અરસ આહાર વડે જીવનાર તે અરસજીવી, એમ ૨. વિરસજીવી, ૩. અંતજીવી, ૪. પ્રાંતજીવી અને ૫. રૂક્ષજીવી સમજવા.

પાંચ સ્થાનકો યાવત્ અનુજ્ઞા કરેલા હોય છે, તે આ પ્રમાણે—૧. કાયોત્સર્ગ કરે છે તે સ્થાનાતિદ, ૨. ઉત્કૃષ્ટક આસને બેસનાર તે ઉત્કૃષ્ટકાસનિક, ૩. પ્રતિમા-અભિગ્રહવિશેષમાં રહેનાર તે પ્રતિમાસ્થાયી, ૪. વીરાસને રહેનાર તે વીરાસનિક અને ૫. નિષદ્યાઆસનવિશેષમાં રહેનાર તે નૈષદિક. પાંચ સ્થાનકો યાવત્ અનુજ્ઞા કરેલા હોય છે, તે આ પ્રમાણે—૧. દંડની પરે લાંબા કરીને રહેનાર તે દંડપતિત, ૨. વાંકા લાકડાની પરે રહેનાર તે લગડશાયી, ૩. આતાપના લેનાર, ૪. વસ્ત્ર રહિત રહેનાર અને ૫. ચળ (ખરજ) ન ખણનાર. ॥૩૯૬॥

પાંચ સ્થાનકોને વિષે શ્રમણનિર્ગ્રંથ, મહાનિર્જરાનો કરનાર અને મહાપર્યવસાન-સંસારનો અંત કરનાર થાય છે, તે આ પ્રમાણે—૧. ખેદ રહિતપણાએ આચાર્યનું વૈયાવૃત્ત્ય કરતો થકો, ૨. એવી રીતે ઉપાધ્યાયનું વૈયાવૃત્ત્ય કરતો થકો, ૩. સ્થવિરનું વૈયાવૃત્ત્ય કરતો થકો, ૪. તપસ્વીનું વૈયાવૃત્ત્ય કરતો થકો અને ૫. ગ્લાન સાધુનું વૈયાવૃત્ત્ય કરતો થકો. પાંચ સ્થાનકોને વિષે શ્રમણનિર્ગ્રંથ મહાનિર્જરાનો કરનાર અને મહાપર્યવસાનનો કરનાર થાય છે, તે આ પ્રમાણે—૧. અગ્લાનપણે શૈક્ષ-નવદીક્ષિતનું વૈયાવૃત્ત્ય કરતો થકો, ૨. ખેદ રહિતપણે કુલનું વૈયાવૃત્ત્ય કરતો થકો, ૩. ખેદ રહિતપણે ગણનું વૈયાવૃત્ત્ય કરતો થકો, ૪. ખેદ રહિતપણે સંઘનું વૈયાવૃત્ત્ય કરતો થકો અને ૫. ખેદ રહિતપણે સાધર્મિકનું વૈયાવૃત્ત્ય કરતો થકો. ॥૩૯૭॥

(ટી૦) આ સુગમ છે. વિશેષ એ કે-પાંચ સ્થાનકોમાં-આખ્યાન વગેરે ક્રિયાવિશેષ લક્ષણોને પુરિમા-ભરત અને ઐરાવતક્ષેત્રોને વિષે ઓવીશ તીર્થકરોમાં પહેલા અને પશ્ચિમ-છેલા તે પુરિમપશ્ચિમકો, તે જિનો-અર્હતોને 'દુગ્ગમ' તિં ૬:૫ વડે પ્રાપ્ત થાય તે દુર્ગમ-૬:૨૫, આ ભાવસાધન છે અર્થાત્ મુશ્કેલી થાય છે. શિષ્યોનું ઋજુ-સરલ અને જડતા વડે તથા વક્ર અને જડતા વડે ૬:૨૫ થાય છે, તે સ્થાનકો આ—'તદ્વથે' ત્વાદિં અહિં ૧. આખ્યાન, ૨. વિભજન, ૩. દર્શન, ૪. તિતિક્ષણ અને ૫. અનુચરણ-એ પ્રમાણે વક્તવ્યને વિષે પણ જે સ્થાનોમાં કૃચ્છ્રવૃત્તિ મુશ્કેલીથી થાય છે તેના યોગથી તે સ્થાનોકૃચ્છ્રવૃત્તિઓ જ

કહેવાય છે. કૃષ્ણવૃત્તિનો દ્યોતક દુઃશબ્દ વડે વિશેષણવાળો કર્મસાધનરૂપ શબ્દ વડે કહેવા યોગ્ય આખ્યાન વગેરેને શબ્દની પ્રવૃત્તિના વૈચિત્ર્યથી કહે છે 'દુઆઝકચ' મિત્યાદિં તેમાં દુરાખ્યેય-મુશ્કેલીથી કહેવા યોગ્ય વસ્તુ સંબંધી તત્ત્વ છે, કારણ કે શિષ્યોને મહાન્ વચનના આટોપથી પ્રબોધ કરવાપણાએ અર્હતોને પ્રયાસની ઉત્પત્તિથી, એવી રીતે આખ્યાન (કથન) માં કૃષ્ણવૃત્તિ કહી. એવી રીતે વિભજન વગેરેને વિષે પણ ભાવના-વિચારણા કરવી. તથા કથન કહ્યું છે તેમાં દુર્વિભજ-કષ્ટ વડે વિભાગ કરવા યોગ્ય, ઋજુ જડત્વાદિથી જ તેઓને થાય છે અર્થાત્ શિષ્યોને વસ્તુતત્ત્વના વિભાગ વડે સ્થાપવું દુઃશક્ય થાય છે. 'દુર્વિભવ' આ પાઠાંતરમાં દુર્વિભાવ્ય-શિષ્યોને વિભાવના કરવા માટે દુષ્કર થાય છે એમ સમજવું, તથા 'દુષ્પસ' તિં દુઃખે દેખાડાય છે માટે દુર્દશ, યુક્તિઓથી શિષ્યોને પ્રતીતિને વિષે તત્ત્વનું આરોપણ કરવા માટે દુષ્કર છે. 'દુત્તિત્ત્વકચ' તિં દુઃખ વડે તિત્તિશાય છે-સહન કરાય છે તે દુસ્તિત્ત્વ-પરિષદાદિ અર્થાત્ ઉત્પન્ન થયેલ પરિષદાદિને સહન કરાવવા માટે શિષ્યને તેમાં ક્ષમા કરાવવા માટે દુષ્કર થાય છે. 'દુરણુચર' તિં દુઃખ વડે જે અનુષ્ઠાન કરાય છે તે દુરનુચર અર્થાત્ અંતર્ભૂત કરાવવારૂપ અર્થપણાએ અનુષ્ઠાન કરાવવા માટે દુષ્કર છે (કાતંત્રવ્યાકરણમાં 'કારિત' સંજ્ઞા વડે હિક્ અંતવાળો જણાય છે) અથવા તે પહેલા અને છેલ્લા અર્હતોના તીર્થમાં શિષ્યો પ્રત્યે વસ્તુતત્ત્વ, આચાર્યાદિને દુરાખ્યેય અને દુર્વિભજ છે. પોતાને (આચાર્યાદિને) પણ દુર્દશ, દુસ્તિત્ત્વ અને દુરનુચર છે માટે કારિત અર્થ (પ્રેરક અર્થ) ને છોડીને વ્યાખ્યાન કરવું. કેમ કે તેઓ પણ ઋજુજડ હોય છે. મધ્યમ બાવીશ જિનોને તો સુગમ-શ્રમ વગરની વૃત્તિ છે, કેમ કે તેઓના શિષ્યો ઋજુપણ હોવાથી અલ્પ પ્રયત્નથી જ બોધ કરવા યોગ્ય તેમજ વિહિત (કહેલ) અનુષ્ઠાનમાં સુખે પ્રવર્ત્તાવવા યોગ્ય હોય છે. બીજું પૂર્વની જેમ જાણવું, વિશેષ એ કે-આખ્યાનાદિની અકૃષ્ણગર્થ વિશિષ્ટતા-સુગમપણારૂપ વિશેષતા કહેવી. 'સુરનુચર' તિં આ શબ્દમાં રેફ પ્રાકૃતશૈલીથી છે નિત્ય-સદા ફલથી વર્ણિતા-વર્ણવેલા છે, કીર્તિતા-નામથી કહેલા છે, 'બુઝ્યાઈ' તિં સ્વરૂપથી સ્પષ્ટ વાણી વડે કહેલા છે, 'પ્રશસ્તાનિ' પ્રશંસા (શ્લાઘા) કરેલા છે. 'શંસુ સ્તુતા' વિતિ વચનાત્, 'અભ્યનુજ્ઞાતાનિ' કર્તવ્યતાએ અનુમત કહેલાં હોય છે. આ સૂત્રનો ઉત્ક્રેપ (કથન) વૈયાવૃત્ત્ય સૂત્ર પર્યંત દરેક સૂત્રમાં જાણવો. તેમાં ક્ષમા વગેરે કોષ, લોભ, માન અને માયાના નિગ્રહથી જાણવા તથા લાઘવ ઉપકરણથી (અલ્પતા) અને ત્રણ ગારવના ત્યાગથી જાણવું. અન્ય પાંચ (સ્થાનો) જીવોને માટે હિત તે સત્ય-જૂઠું નહિ, તે ચાર પ્રકારે છે. જે માટે કહ્યું છે કે—

અવિસંવાદનયોગઃ કાયમનોયોગજિહ્વતા ચૈવ । સત્યં ચતુર્વિધં તત્ત્વ જિનવરમતેઽસ્તિ નાન્યત્ર ॥૧૧॥

[પ્રશમં ૧૭૪ ઇતિ]

અવિસંવાદનયોગ-સરલ પ્રવૃત્તિ, કાયાથી અકુટિલતા, મનથી અકુટિલતા અને વાણીથી અકુટિલતા આ ચાર પ્રકારનું સત્ય જિનેશ્વરના મતમાં છે, પરંતુ બીજા મતમાં નથી. (૧૮)

તથા સંયમવું તે સંયમ-હિંસાદિથી નિવૃત્તિ, તે સત્તર પ્રકારે છે. કહ્યું છે કે—

પુઢવિ-દગ-અગણિ-મારુય, વળખ્ફઈ-ક્ષિતિચડપર્ણિદિ-અજ્જીવે । પેહોપેહપમજ્જણપરિહ્વણમણોર્વકાણ ॥૨૦॥

[દશવૈં નિં ૪૬]

પૃથ્વી, અપ, અગ્નિ, વાયુ, વનસ્પતિ, બેઈંદ્રિય, તેઈંદ્રિય, ચૌરિદિય, પંચેંદ્રિય આ નવ પ્રકારના જીવોની હિંસા ન કરવારૂપ નવ પ્રકારે જીવસંયમ તથા અજીવ પુસ્તકાદિની યત્ના કરવારૂપ અજીવસંયમ, ચક્ષુ વડે જોઈને શયન, આસનાદિ કરવું તે પ્રેક્ષાસંયમ, તથા ગૃહસ્થના પાપવ્યાપારાદિની ઉપેક્ષા કરવી તે ઉપેક્ષાસંયમ, અર્થાત્ તેની અનુમતિ અને ઉપદેશાદિનો ત્યાગ કરવારૂપ, અથવા સંયમ પ્રત્યે સીદાતાને પ્રેરણા કરવી તે પ્રેક્ષા અને નિર્ધ્વંસ પાસત્યાદિની પ્રવૃત્તિમાં ઉપેક્ષા કરવી તે ઉપેક્ષાસંયમ, જોયેલ સ્થંડિલાદિમાં રજોદરણાદિ વડે પ્રમાર્જના કરવી તે પ્રમાર્જના-સંયમ, નિર્દોષ સ્થાનમાં ઉચ્ચારાદિનું પરઠવવું તે પરિષ્ઠાપનાસંયમ, અશુભ મન, વચન અને કાયાથી નિવૃત્તિ અને શુભમાં પ્રવૃત્તિ તે મનસંયમ, વચનસંયમ અને કાયસંયમ એ પ્રમાણે સત્તર પ્રકારનો સંયમ છે. (૨૦)

અથવા

પદ્માશ્રવાદ્વિરમણં પદ્મેન્દ્રિયનિગ્રહઃ કષાયજયઃ । દળદત્રયવિરતિ શ્વેતિ સંયમઃ સપ્તદશભેદઃ ॥૨૧॥ [પ્રશમ૦ ૧૭૨ તિ]

પાંચ આશ્રવો-પ્રાણાતિપાતાદિથી વિરમવું, પાંચ ઈન્દ્રિયોનો નિગ્રહ કરવો, ચાર કષાયોનો જય કરવો અને ત્રણ દંડની વિરતિ કરવી એવી રીતે સત્તર પ્રકારનો સંયમ છે. (૨૧)

તથા જેના વડે તપે છે તે તપ. જે માટે કહ્યું છે કે—

રસ-રુધિર-માંસ-મેદો-ડસ્થિ-મજ્જ-શુક્રા-ણ્યનેન તપ્યન્તે । કર્માણિ વા ડશુમાનિત્યતસ્તથો નામ નૈરુત્કમ્ ॥૨૨॥

રસ, રુધિર, માંસ, મેદ (ચરબી), હાડકાં, મજ્જા અને શુક્ર (વીર્ય) જેનાથી તપે છે અથવા અશુભ કર્મો તપે છે તે તપ નામ નૈરુક્તવશાત્ સાર્થક છે. (૨૨) તપ બાર પ્રકારે છે, તે આ પ્રમાણે—

અણસણમૂળોયરિયા, વિત્તીસંખેવણં રસચ્ચાઓ । કાયકિલેસો સંલીળયા ય બજ્ઞો તવો હોઈ ॥૨૩॥

[દશવૈ૦ નિ૦ ૪૭ તિ]

અનશન, ઉણોદરી, વૃત્તિ સંક્ષેપ, રસત્યાગ, કાયાને કષ્ટ અને સંલીનતા એ છ પ્રકારનો બાહ્ય તપ હોય છે. (૨૩)

પાયચ્છિત્તં વિણઓ, વૈયાવચ્ચં તહેવ સજ્ઞાઓ । ણાણં ડસ્સગોડવિય, અભ્મિતરઓ તવો હોઈ ॥૨૪॥ []

પ્રાયશ્ચિત્ત, વિનય, વૈયાવચ્ચ, સજ્જાય, ધ્યાન અને કાયોત્સર્ગ એ છ અભ્યંતર તપ હોય છે. (૨૪)

'ચિયા' તિ૦ તજવું તે ત્યાગ, એક સાંભોગી-સંવિગ્ન મુનિઓને આહારાદિનું આપવું, આ સંબંધમાં નીચેની બે ગાથા (૨૫-૨૬) વિચારણીય છે.

તો કયપચ્ચક્ખાણો, આયરિયગિલાણબાલવુક્કાણં । દેજ્ઞાડસણાઈ સંતે, લામે કયવીરિયાયારો ॥૨૫॥

[પચ્ચવ૦ ૫૩૭ પચ્ચા૦ ૫૪૦ તિ]

સ્વયં પ્રત્યાખ્યાન કરેલ છે તો પણ આચાર્ય, ગ્લાન, બાલ અને વૃદ્ધ સાધુઓને આહારાદિ લાવી આપે તે વીર્યાચારનો કરનાર થાય છે. (૨૫)

સવિગ્ગઅન્નસંભોદયાણ દેસિજ્ઞ સઙ્ગકુલાણિ । અતરંતો વા સંભોદયાણ દેસે જહસમાહી ॥૨૬॥

[પચ્ચવ૦ ૫૩૮ પચ્ચા૦ ૫૪૧ તિ]

અન્ય સાંભોગિક-સંવિગ્ન મુનિઓને શ્રાવકના ફુલો-વરો બતાવે અને અશક્ત સાંભોગિકોને પણ યથાશક્તિ આહારાદિ અપાવે. (૨૬)

બ્રહ્મચર્ય-મૈથુનના વિરમણમાં અથવા બ્રહ્મચર્ય વડે વાસ (વસવું) તે બ્રહ્મચર્યવાસ. આ પાંચ અને પૂર્વોક્ત પાંચ એમ દશવિધ શ્રમણધર્મ કહેલો છે.

અન્યત્ર નીચે પ્રમાણે પણ દશવિધ શ્રમણધર્મ કહેલ છે—

ખંતી ય મદ્વડ્ઞવ, મુત્તી તવસંજમે ય બોદ્ધવ્વે । સચ્ચં સોયં આર્કિચણં ચ બંધં ચ જહધમ્મો ॥૨૭॥

[પચ્ચાશક૦ ૧૧૧૧ પ્રવ૦સા૦ ૫૫૩ તિ]

૧. ક્ષાન્તિ, ૨. માર્દવ, ૩. આર્જવ, ૪. મુક્તિ, ૫. તપ, ૬. સંયમ, ૭. સત્ય, ૮. શૌચ, ૯. આર્કિચન અને ૧૦. બ્રહ્મચર્ય એ દશ યતિધર્મો જાણવા. (૨૭)

અહિંસા સાધુધર્મના ભેદરૂપ બાહ્ય તપવિશેષ વૃત્તિસંક્ષેપ નામના તપના ભેદો 'ઉચ્ચિત્તચરણ' ઇત્યાદિ વડે કહેવાય છે. તેમાં ઉત્ક્રિષ્ટ-પોતાના પ્રયોજન માટે પાકના ભાજનમાંથી કાઢેલું છે, તે જ લેવા માટે અભિગ્રહવિશેષથી ફરે છે-તેના ગવેષણ માટે જાય છે તે ઉત્ક્રિષ્ટચરક, એવી રીતે સર્વત્ર જાણવું. વિશેષ એ કે-નિક્ષિપ એટલે નહિ કાઢેલું, આંત્ર એટલે જમ્યા

બાદ શેષ બચેલું, વાલ વગેરે અત્યંત આંત તે પ્રાંત-તે જ 'પર્યુષિત, રૂક્ષ એટલે ચિકાશ રહિત. અહિં તાદિભાવ પ્રત્યયના પ્રધાનપણાથી ઉત્ક્રિષ્ટચરકત્વ વગેરે જાણવું.

એમ જ આગળ પણ ભાવની પ્રધાનતા સમજવી. અહિં પહેલા બે ભાવ અભિગ્રહો અને છેલ્લા ત્રણ દ્રવ્ય અભિગ્રહો છે. જેથી કહેલું છે કે—

ઉવિચ્છત્તમાઇચરગા, ભાવજુયા ખલુ અભિગ્રહા હૌંતિ । ગાયંતો ચ રુચંતો, જં દેહ નિસણ્ણમાઈ વા ॥૨૮॥

[પચ્ચવ૦ ૩૦૩ તિ]

ઉત્ક્રિષ્ટચરકત્વ વગેરે ચરકો ચોક્કસ ભાવયુક્ત અભિગ્રહવાળા હોય છે તથા ગાયન કરતો થકો, રુદન કરતો થકો, ખેઠો થકો, આદિ શબ્દથી તિલક કરતો થકો, બેઠીથી બંધાયો થકો એવી રીતે જો આહારાદિ આપે તો ભિક્ષા લેવી-આ બધા ભાવ અભિગ્રહો છે. (૨૮)

લેવડમલેવડં વા, અમુગં દવ્વં ચ અજ્જ ષેચ્છામિ । અમુગેણ(અસુગેણ) ડ દવ્વેણં, અહ દવ્વાભિગ્રહો નામં ॥૨૯॥

[પચ્ચવ૦ ૨૯૮ તિ]

લેપકૃત તે ધૃતાદિ અને અલેપકૃત-વાલ વગેરે, અથવા 'આજે હું અમુક દ્રવ્ય ગ્રહણ કરીશ' એવી રીતે અમુક દ્રવ્ય વડે કરેલ અભિગ્રહ તે દ્રવ્ય અભિગ્રહ જાણવો. (૨૯)

એમ અન્યત્ર પણ વિશેષ વિચાર કરવો. અજ્ઞાત-અમુક મારા સ્વજન છે, હું ઋદ્ધિવાળો હતો, અમુક પાસે મેં દીક્ષા લીધેલ છે વગેરે હકીકતને ન બતાવતો થકો ભિક્ષા સારુ જે ફરે છે તે અજ્ઞાતચરક, તથા 'અન્નફલાયચરણ' તિન્ન અન્નગ્લાનક-દોષવાળા અન્નને ભોગવનાર એમ ભગવતી સૂત્રના ટીપ્પનકમાં કહેલ છે. એવા પ્રકારનો થયો થકો અથવા અન્ન વિના ખેદ પામનાર અર્થાત્ ઉત્પન્ન થયેલ વેદનાદિ કારણવાળો, અથવા અન્ય ગ્લાયક માટે ભોજન અર્થે જે ફરે છે તે ક્રમશઃ અન્નગ્લાનકચરક, અન્નગ્લાયકચરક અથવા અન્યગ્લાયકચરક જાણવો. ક્વચિત્ 'અન્નવેલ' એવો પાઠ છે ત્યાં ભોજનકાળ-મધ્યાહ્નકાળની અપેક્ષાએ પહેલા અને છેલ્લા કાળરૂપ વેળાને વિષે જે ભિક્ષા માટે જાય છે તે અન્યવેલચરક ઇત્યાદિ જાણવું. આ કાળાભિગ્રહ છે. મૌનવ્રત વડે ભિક્ષા માટે ફરે છે તે મૌનચરક, તથા સંસૃષ્ટેન—ખરડાયેલ હાથ અને ભાજનાદિ વડે અપાતું કલ્પિક—કલ્પવાળું. કલ્પનીય અને ઉચિત આહારાદિ અભિગ્રહવિશેષથી છે જેને તે સંસૃષ્ટકલ્પિક. તથા તજ્જાતેન—દેવા યોગ્ય દ્રવ્યના પ્રકાર વડે જે ખરડાયેલ હસ્તાદિથી અપાતો કલ્પનીય આહારાદિ છે જેને તે તજ્જાતસંસૃષ્ટકલ્પિક. સમીપમાં લઈ જવાય છે તે ઉપનિષિ-કોઈ રીતે જે નજીકમાં લાવેલું, તેને લેવા માટે જે ફરે છે તે ઔપનિષિક, અથવા સમીપમાં જ આહાર ગ્રહણ કરવાના વિષયપણાએ છે જેને તે ઔપનિષિત, (અહિં પ્રજાદિગણને આકૃતિગણ કહેલ હોવાથી 'મતુપ્પ' પ્રત્યયના અર્થવાળો 'અણ્' કરેલ છે) તથા શુદ્ધ અતિચાર રહિત એષણ-શકિતાદિ દોષના વર્જનરૂપ 'સંસદ્ધમસંસદ્ધે'—સંસૃષ્ટ, અસંસૃષ્ટ વગેરે સાત પ્રકારની અથવા સાતમાંથી કોઈ પણ એક એષણ વડે ફરે છે તે શુદ્ધેષણિક. અહિં ઉત્તરપદરૂપ એષણપદમાં વૃદ્ધિ થયેલ છે. સંખ્યાના પ્રમાણવાળી જ દત્તિ એક વખત આહારાદિના કોપ (ધારા) રૂપ ગ્રહણ કરવા યોગ્ય છે જેને તે સંખ્યાદત્તિક. અહિં દત્તિના લક્ષણનો શ્લોક જણાવે છે—

દત્તી ડ જતિણ વારે, ચિવઈ હૌંતિ તત્તિયા । અવોચ્છિન્નણિવાયાઓ, દત્તી હોઈ દવેતરા ॥૩૦॥

અખંડિત ધારા વડે જેટલી વાર આહારાદિ અપાય છે તેટલી દત્તિ થાય છે. તે દત્તિ બે પ્રકારે છે—૧. દ્રવ્ય-પ્રવાહી પદાર્થ દૂધ, પાણી વગેરે અને ૨. અદ્રવ્ય-કઠણ વાલ, ચણાદિ. (૩૦)

૧. અહિં પર્યુષિત વાલ વગેરે તે પ્રાંત એવી રીતે શ્રી આચારાંગ વૃત્તિ, ઉવવાઇ વૃત્તિ વગેરે ઘણા શાસ્ત્રમાં છે જેથી પર્યુષિત-વાસી વાલાદિ કહે છે એમ સ્વકૃત સામાન્યરીશતકમાં ઉપાધ્યાયશ્રી સમયસુંદરગણિ લખે છે, પરંતુ પ્રવચનસારોદ્ધારાદિ ગ્રંથોમાં વાલ વગેરે વિદલનો કાળ ચાર પ્રહરનો બતાવેલ છે જેથી પર્યુષિત શબ્દનો અર્થ 'ઠરી ગયેલ' એમ કરવો એવું સેનપ્રશ્નમાં જણાવેલ છે. અત્યારે લેવાની પ્રવૃત્તિ નથી.

દષ્ટિએ જોયેલ આહારાદિના લાભ વડે જે ફરે છે તે દષ્ટલાભિક, પૃષ્ઠસ્યૈવ—‘હે મુનિ! તમને શું આપું?’ એવી રીતે દાતારે પૂછેલ આહારના લાભ વડે જે ફરે છે તે પૂર્વની માફક પૃષ્ઠલાભિક, સમયપ્રસિદ્ધ આયંબિલ વડે જે ફરે છે તે આયામ્બિક, ઘૂતાદિ વિકૃતિઓ (વિગયો) થી નિર્ગત તે નિર્વિકૃતિક અર્થાત્ વિગયનો ત્યાગી, પુરિમાર્દ્ધ—મધ્યાહ્ન—બે પ્રહર પર્યંત પ્રત્યાખ્યાન છે જેને તે પુરિમાર્દ્ધિક, પરિમિત—દ્રવ્યાદિના પ્રમાણથી (અમુક દ્રવ્યો અથવા આટલા દ્રવ્યો લેવા) પિંડપાતં—આહારાદિનો લાભ છે જેને તે પરિમિતપિંડપાતિક, ભિન્ન—વિભાગ કરેલ સક્તુક (સાથવો) વગેરેના સંબંધવાળા દ્રવ્યનો લાભ છે જેને તે ભિન્નપિંડપાતિક. હવે ગ્રહણ કર્યા પછી ભોગવવું થાય છે માટે એ જ કહે છે અરસં—હીંગ વગેરેથી સંસ્કાર ન કરાયેલ આહારને વાપરે છે અથવા રસ રહિત આહાર તે અરસાહાર, એમ સર્વત્ર જાણવું. વિશેષ એ કે—વિરસ—જેમાંથી રસ ગયેલ છે એવા જૂના ધાન્ય ઓદનાદિ, તેલ વગેરેથી રહિત તે રૂક્ષ આહાર, રસ સિવાય જિંદગી પર્યંત પણ જીવવા માટે શીલ—સ્વભાવ છે જેનો તે અરસજીવી. એવી રીતે અન્ય પણ સમજવા. ‘ઠાણાઈ’ તિં ૦ સ્થાન—કામોત્સર્ગ તે પ્રત્યે, અતિદદાતિ જે કરે છે અથવા પ્રાપ્ત થાય છે તે સ્થાનાતિદ અથવા સ્થાનાતિગ, ઉત્કૃષ્ટકાસન—પીઠ વગેરેમાં પુત (અંડકોશો) ન લાગવા વડે બેસવારૂપ આસન અભિગ્રહ વિશેષથી જેને છે તે ઉત્કૃષ્ટકાસનિક, તથા પ્રતિમા—એકરાત્રિકી વગેરે પડિમા કામોત્સર્ગ વિશેષ વડે જ ઊભા રહેવું એવી રીતે શીલ—સ્વભાવવાળો જે છે તે પ્રતિમાસ્થાથી, વીરાસન—જમીન પર પગ રાખીને સિંહાસન ઉપર બેઠેલને તે આસન દૂર કરવાથી જે કાયાની અવસ્થા થાય છે તે પ્રમાણે જે સ્થિર આસન તે દુષ્કર છે. આ હેતુથી જ વીર—સાહસિકનું આસન તે વીરાસન કહેલું છે, તે છે જેને તે વીરાસનિક. તથા નિષઘ્ના—બેસવું વિશેષ, તે પાંચ પ્રકારે છે. તેમાં જે નિષઘ્નામાં સમાન બન્ને પાદ વડે પૂત સ્પર્શે છે તે સમપાદપૂતા ૧, જેમાં ગાયત્રી માફક બેસવું તે ગોનિષધિકા ૨, જેમાં બન્ને પૂતોથી બેઠો થકો એક પાદને ઉપાડીને રહે છે તે હસ્તિસુંડિકા ૩, પર્યંકા ૪, અને અર્ધપર્યંકા ૫. પ્રસિદ્ધ છે. નિષઘ્ના વડે રહે છે તે નૈષધિક. દંડની જેમ આયતિ—લાંબાપણું પાદ પસારવા વડે છે જેને તે દંડાયતિક. તથા લગંડ—દુસંસ્થિત—વાંકું રહેલું લાકડું, તેની માફક મસ્તક અને પગની બન્ને પાનીઓનું ભૂમિમાં લાગવા વડે અને પીઠનું નહિ લાગવા વડે જે શયન કરે છે તે તથાવિધ અભિગ્રહથી લગંડશાથી, તથા શીત અને તાપાદિના સહનરૂપ આતાપનાને જે કરે છે તે આતાપક, તથા નથી વિદ્યમાન પ્રાવરણ (વસ્ત્ર) જેને તે અપ્રાવૃતક, તથા ખરજને નહિ ખણનાર તે અકંડુયક. ‘સ્થાનાતિગ’ इत्यादि પદોની કલ્પભાષ્યમાં આ પ્રમાણે વ્યાખ્યા છે—

उद्धञ्चणं ठाणाइयं, तु पडिमा य हौति मासाई । पंचैव गिसेज्जाओ, तासि विभासा उ कायव्वा ॥३१॥

[बृहत्कल्प ५९५३ ति]

સ્થાનાદિકજ ઊર્ધ્વસ્થાન, પ્રતિમા માસાદિ હોય છે, નિષઘ્ના પાંચ જ છે, તેઓના વિશેષો કરવાયોગ્ય છે. (૩૧)

वीरासनं तु सीहासणे व्व जह मुक्कजाणुग णिविद्धो । दंडे लगंड उवमा, आयय कुज्जे य दोण्हं पि ॥३२॥

[बृहत्कल्प ५९५४ ति]

સિંહાસન પર બેઠેલ માણસ આસનને કાઢી લઈને જેવી રીતે રહે તે વીરાસન, દંડના જેવો લાંબો તે દંડાસન અને વાંકા લાકડા જેવો કૂબડો તે લગંડ જાણવો. (૩૨)

आयावणा य तिविहा, उक्कोसा मज्झिमा जहन्ना य । उक्कोसा उ निवण्णा, निसण्ण मज्झा ठिय जहन्ना ॥३३॥

[बृहत्कल्प भा० ५९४५ ति]

આતાપના ત્રણ પ્રકારે છે—૧. ઉત્કૃષ્ટા, ૨. મધ્યમા અને ૩. જઘન્યા. સૂતેલાની ઉત્કૃષ્ટા, બેઠેલાની મધ્યમા અને ઊભેલાની જઘન્યા જાણવી. (૩૩)

‘‘તિવિહા હોઈ નિવણ્ણા, ઓમંથિય પાસ તઈય ઉત્તાણા ।’’

[बृहत्कल्प भा० ५९४६ ति]

નિર્વણા—સૂતેલાની ઉત્કૃષ્ટ આતાપના ત્રણ પ્રકારે છે, તે આ પ્રમાણે—૧. નીચું મુખ રાખીને સૂવું તે ઉત્કૃષ્ટઉત્કૃષ્ટા, પડબે સૂવું તે ઉત્કૃષ્ટમધ્યમા અને ચત્તા સૂવું તે ઉત્કૃષ્ટજઘન્યા આતાપના જાણવી.

ગોદુહ ઉક્કુડ પલિયંકમેસ તિવિહા ય મજ્ઞિમા હોઃ । તડ્યા ડ હત્થિસોંડિગપાયસમપાડ્યા ચેવ ॥૩૪॥

ગોદોહિકારૂપ મધ્યમઉત્કૃષ્ટા, ઉત્કૃષ્ટિકારૂપ મધ્યમમધ્યમા અને પર્યંકારૂપ મધ્યમજ્ઞન્યા આતાપના છે. આ ત્રણ પ્રકારે બેઠેલાની આતાપના છે. ઊભા રહેવારૂપ આતાપના પણ ત્રણ પ્રકારે છે—હસ્તિસોંડિકારૂપ જ્ઞન્યઉત્કૃષ્ટા, એક પગ અદ્ધર રાખવો અને એક પગ જમીન પર રાખીને રહેવારૂપ જ્ઞન્યમધ્યમા અને બન્ને પગ જમીન પર રાખીને ઊભા રહેવારૂપ જ્ઞન્યજ્ઞન્યા જાણવી. (૩૪)

આ નિષ્ઠા વગેરે ત્રણ પ્રકારની આતાપના પણ સ્વસ્થાનને વિષે ફરીથી પણ ઓમંથિયાદિ ભેદ વડે ઉત્કૃષ્ટાદિ ભેદવાળી જાણવી. અહિં જો કે-સ્થાનાતિગત્વ વગેરેનો આતાપનાને વિષે અંતર્ભાવ થાય છે તો પણ મુખ્ય અને ગૌણની વિવક્ષાને કારણે પુનરુક્તિ જાણવી નહિ. ॥૩૮૬॥

મહાન કર્મનો ક્ષય કરનાર તે મહાનિર્જર, મહાનિર્જરપણાથી મહત્-ફરીથી ઉત્પન્ન થવાના અભાવથી આત્યંતિક પર્યવસાન-અંત છે જેને તે મહાપર્યવસાન. તથા 'અગિલા' સિંહ બેઠ રહિતપણે અર્થાત્ બહુમાનથી.

આચાર્ય પાંચ પ્રકારે છે, તે આ પ્રમાણે—૧. પ્રવ્રાજનાચાર્ય-દીક્ષા આપનાર, ૨. દિગાચાર્ય-ઉપસ્થાપના (વડીદીક્ષા) આપનાર, ૩. સૂત્રનો ઉદ્દેશ કરનાર આચાર્ય, ૪. સૂત્રનો સમુદ્દેશ કરનાર આચાર્ય અને ૫. વાચનાચાર્ય. તેનું વૈયાવૃત્ત્ય—વ્યાપૃતસ્ય—શુભ વ્યાપારવાળાનો ભાવ અથવા કર્મ તે વૈયાવૃત્ત્ય, અર્થાત્ ધર્મને મદદ કરનાર આહારાદિ વસ્તુ વડે સહાય કરવારૂપ આચાર્યના વૈયાવૃત્ત્યને કરતો થકો, એવી રીતે ઉત્તરપદોને વિષે પણ જાણવું. વિશેષ એ કે-સૂત્રના દાતા તે ઉપાધ્યાય, સ્થિર કરનાર હોવાથી સ્થવિર, અથવા જન્મથી સાઠ વર્ષની વયવાળા, દીક્ષાથી વીશ વર્ષના પર્યાયવાળા અને શ્રુતથી સમવાયાંગસૂત્ર પર્યંત ભણેલા સમજવા. માસાખમણ વગેરે તપનો કરનાર તે તપસ્વી, વ્યાધિ વગેરેથી અશક્ત તે ગ્લાન, 'સેહ' સિંહ શૈક્ષક-નવદીક્ષિત, લિંગ (વેષ) થી અમે પ્રવચનથી સમાન ધર્મવાળો તે સાધર્મિક, કુલ-એક સાધુના સમુદાયવિશેષરૂપ, ચાંદ્ર વગેરે કુલો પ્રસિદ્ધ છે, કુલનો સમુદાય તે ગણ (કોટિકાદિ), ગણનો સમુદાય તે સંઘ. આ પ્રમાણે બે સૂત્ર વડે આત્યંતરતપના ભેદરૂપ દશ પ્રકારે વૈયાવૃત્ત્ય કહેલ છે. કહ્યું છે કે—

આચરિય-ઉવજ્ઞાણ, થેર-તવસ્સી-ગિલાણ-સેહાણ । સાહમિય-કુલ-ગણ-સંઘસંગયં તમિહ કાયવ્વં ॥૩૫॥

આચાર્ય, ઉપાધ્યાય, સ્થવિર, તપસ્વી, ગ્લાન, શૈક્ષ, સાધર્મિક, કુલ, ગણ, સંઘ, આ સર્વેની સંગતિ (વૈયાવચ્ચ) કરવી જોઈએ. (૩૫) ॥૩૮૭॥

પંચહિં ઠાણેહિં સમણે ણિગંથે સાહમ્મિતં સંભોતિતં વિસંભોતિતં કરેમાણે ણાતિક્કમતિ, તંજહા—સકિરિતટ્ટાણં પહિસેવેત્તા ભવતિ ૧, પહિસેવેત્તા ણો આલોતેતિ ૨, આલોતેત્તા ણો પટ્ટવેતિ ૩, પટ્ટવેત્તા ણો ણિવ્વિસતિ ૪, જાઈં ઇમાઈં થેરાણં ઠિતિપકખ્પાઈં ભવંતિ તાઈં અતિયંચિય અતિયંચિય પહિસેવેતિ, સે હંદડહં પહિસેવામિ કિં મં થેરા કરિસ્સંતિ? ૫ ।

પંચહિં ઠાણેહિં સમણે નિગ્ગંથે સાહમ્મિતં પારંચિતં કરેમાણે ણાતિક્કમતિ તંજહા—[સ]કુલે વસતિ [સ]કુલસ્સ પેયાતે અબ્બુટ્ટેત્તા ભવતિ, ગણે વસતિ, ગણસ્સ ભેદાતે અબ્બુટ્ટેત્તા ભવતિ ૨, હિંસપ્પેહી ૩, છિદ્ધપ્પેહી ૪, અભિક્ખણં અભિક્ખણં પસિણાતતણાઈં પઠંજિત્તા ભવતિ ૫ ॥ સૂ. ૩૧૮॥

આચરિયઉવજ્ઞાયસ્સ ણં ગણંસિ પંચ વુગ્ગહટ્ટાણા પત્તના, તંજહા—આચરિયઉવજ્ઞાણ ણં ગણંસિ આણં વા ધારણં વા નો સમ્મં પઠંજેત્તા ભવતિ ૧, આચરિયઉવજ્ઞાણ ણં ગણંસિ અ[આ]ધારાતિણિયાતે કિતિકમ્મં વેણતિતં નો સમ્મં પઠંજિત્તા ભવતિ ૨, આચરિયઉવજ્ઞાણ ગણંસિ જે સુતપજ્જવજાતે ધારેતિ તે કાલે કાલે ણો સમ્મમણુપ્પવાતેત્તા ભવતિ ૩, આચરિયઉવજ્ઞાણ ગણંસિ ગિલાણ-સેહવેયાવચ્ચં નો સમ્મમબ્બુટ્ટેત્તા ભવતિ ૪ આચરિયઉવજ્ઞાતે

ગર્ણસિ અણાપુચ્છિતચારી યાવિ હવઈ નો આપુચ્છિયચારી ૫ ।

આયરિયઠવજ્ઞાયસ્સ ણં ગર્ણસિ પંચાવુગ્ગહઠાણા પત્તત્તા, તંજહા—આયરિયઠવજ્ઞાણગર્ણસિ આણં વા ધારણં વા સમ્મં પઠંજિત્તા ભવતિ ૧ એવમધારાયણિતાતે [કિતિકમ્મં વેણતિતં સમ્મં પઠંજિત્તા ભવતિ ૨], આયરિયઠવજ્ઞાણ ગં ગર્ણસિ જે સુતપજ્જવજાતે ધારેતિ તે કાલે કાલે સમ્મં અણુપવાઈત્તા ભવઈ ૩, [આયરિયઠવજ્ઞાણ ગર્ણસિ] એવં ગિલાણસેહવેતાવચ્ચં સમ્મં [અન્નુદિત્તા ભવતિ] ૪ આયરિયઠવજ્ઞાતે ગર્ણસિ આપુચ્છિયચારી યાવિ ભવતિ ણો અણાપુચ્છિયચારી ॥ સૂ. ૩૧૯॥

પંચ નિસિજ્જાઓ પત્તત્તાઓ, તંજહા—ઠક્કુડુતી, ગોદોહિતા, સમપાયપુતા, પલિતંકા, અદ્ધપલિતંકા ।

પંચ અજ્જવદ્ધાણા પત્તત્તા, તંજહા—સાધુઅજ્જવં, સાધુમદ્ધવં, સાધુલાઘવં, સાધુહંતી, સાધુમોત્તી ॥ સૂ. ૪૦૦॥

(મૂ.૦) પાંચ સ્થાનકોને વિષે શ્રમણ નિર્ગ્રંથ, સમાન ધર્મવાળા સાંભોગિકને અસાંભોગિક-ભોજનમંડલીથી બહાર કરતો થકો જિનાજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરતો નથી, તે આ પ્રમાણે—૧. અકૃત્ય-પાપકાર્યને સેવનાર હોય, ૨. પાપકાર્યનું સેવન કરીને ગુરુને નિવેદન કરે નહિ, ૩. ગુરુ પાસે નિવેદન કરીને પણ ગુરુએ આપેલ પ્રાયશ્ચિત્તરૂપ તપ કરવાનો આરંભ કરે નહિ, ૪. આરંભ કરીને પણ પરિપૂર્ણ તપ કરે નહિ અને ૫. સ્થવિરકલ્પીઓની જે પ્રસિદ્ધ સ્થિતિ-માસકલ્પ અને વિશુદ્ધ પિંડાદિ ગ્રહણરૂપ મર્યાદા હોય છે તેને ઉલ્લંઘી ઉલ્લંઘીને વિરુદ્ધ વર્તન કરે છે ત્યારે તેને કોઈ પ્રેરણા કરે કે-આમ કરવું ઉચિત નથી એટલે તેને જવાબ આપે કે-હું વિરુદ્ધ વર્તન કરું છું તો મને ગુરુઓ કોપ કરીને શું કરશે? એમ બલ બતાવે. પાંચ સ્થાનકો (કારણો) વડે શ્રમણ નિર્ગ્રંથ, સાધર્મિક-સાંભોગિક સાધુને પારાચિત-વેષ લઈ લેવો વગેરે દશમા પ્રાયશ્ચિત્તવાળો કરતો થકો સાધુના આચારનું ઉલ્લંઘન કરતો નથી, તે આ પ્રમાણે—૧. જે કુલને વિષે વસે છે તે જ કુલ (સમુદાય) માં ભેદ પાડવા માટે તત્પર થાય, ૨. જે ગણમાં વસે છે તે ગણમાં ભેદ પાડવા માટે તત્પર થાય, ૩. સાધુ વગેરેને મારવા માટે શોષ કરે, ૪. સાધુ વગેરેને મારવા માટે છિદ્રો જુએ અને ૫. વારંવાર અંગુષ્ઠપ્રસ્થાદિ અથવા સાવધ અનુષ્ઠાનના પ્રયોગ કરનારો હોય. ॥૩૯૮॥

આચાર્ય, ઉપાધ્યાયના ગણને વિષે પાંચ વિગ્રહ-ક્લહનાં સ્થાનો કહેવા છે, તે આ પ્રમાણે—૧. હે સાધુ! તારે આ કરવું તે આજ્ઞા, અને આ ન કરવું તે ધારણા—આ બન્નેનો સમ્યક્પ્રકારે પ્રયોગ કરનારો થાય નહિ, ૨. આચાર્ય ઉપાધ્યાયના ગણને વિષે દીક્ષાપર્યાયના જ્યેષ્ઠાદિ ક્રમ વડે યથાયોગ્ય રાત્નિક (મુનિ) પ્રત્યે કૃતિકર્મ-વંદનને ઉચિત પ્રયોગ કરનારો થાય નહિ, ૩. આચાર્ય, ઉપાધ્યાયના ગણને વિષે જે સૂત્રાર્થના પ્રકારોને ધારણ કરે છે-ભણે છે તેને ઉચિત કાળે સમ્યગ્ રીતે ભણાવે નહિ, ૪. આચાર્ય, ઉપાધ્યાયના ગણને વિષે જે ગ્લાન અને શૈશ્યના વૈયાવૃત્ત્યને માટે સમ્યગ્ રીતે તત્પર થતો નથી અને ૫. આચાર્ય, ઉપાધ્યાયના ગણને વિષે ગુરુને પૂછ્યા સિવાય સ્વચ્છંદપણે વિચરનારો હોય છે પરંતુ પૂછીને વિચરનાર હોતો નથી. આચાર્ય, ઉપાધ્યાયના ગણને વિષે પાંચ અવિગ્રહ-અક્લહનાં સ્થાનો કહેવા છે, તે આ પ્રમાણે—૧. આચાર્ય, ઉપાધ્યાયના ગણને વિષે આજ્ઞા અથવા ધારણાનો સમ્યગ્ રીતે પ્રયોગ કરનાર હોય છે, ૨. એવી રીતે યથાયોગ્ય રાત્નિક-જ્યેષ્ઠ મુનિ પ્રત્યે ઉચિત કૃતિકર્મ-વંદનાદિ પ્રયોગ કરનાર હોય છે, ૩. આચાર્ય, ઉપાધ્યાયના ગણને વિષે સૂત્રાર્થને ધારનાર છે તે યથાયોગ્ય સમયે અન્યને સારી રીતે ભણાવે છે, ૪. આચાર્ય, ઉપાધ્યાયના ગણને વિષે ગ્લાન અને શૈશ્યના વૈયાવૃત્ત્યને વિષે સમ્યગ્ રીતે તત્પર રહે છે અને ૫. આચાર્ય, ઉપાધ્યાયના ગણને વિષે ગુરુ વગેરેને પૂછીને વિચરનાર હોય છે પરંતુ પૂછ્યા વિના વિચરે નહિ. ॥૩૯૯॥

પાંચ પ્રકારની નિષદ્યાઓ કહેલી છે, તે આ પ્રમાણે—૧. ઉત્કુટિકા-ઉભડક બેસવારૂપ, ૨. ગોદોહિકા-ગાય દોહવાને માટે બેસાય છે તે આસને બેસવારૂપ, ૩. સમપાદપુતા-સમાન પગ અને પુત જમીનને લગાડીને બેસવારૂપ, ૪. પર્યંકા-પલાંઠી વાળીને બેસવારૂપ અને ૫. અર્ધપર્યંકા-એક પગ સાથળને લગાડીને અર્ધ પદ્માસને બેસવારૂપ. પાંચ

આર્જવ-સંવરના સ્થાનો કહેલા છે, તે આ પ્રમાણે—શુભ આર્જવ, શુભ માર્દવ, શુભ લાઘવ-શારવત્યાગ, શુભ ક્ષમા અને શુભ નિર્લોભતા. ॥૪૦૦॥

(૧૮૦) એક ભોજનમંડળીવાળા વગેરે સાંભોગિકને વિસાંભોગિક-મંડળીથી બહાર કરતો થકો આજ્ઞાને અતિક્રમે નહિં કારણ કે ઉચિતપણું છે. સક્રિય—પ્રસ્તાવથી અશુભ કર્મના બંધ યુક્ત સ્થાન અર્થાત્ અકૃત્ય વિશેષરૂપને સેવનાર હોય છે—આ એક કારણ, અકૃત્યને સેવીને ગુરુની પાસે આલોચે નહિ-નિવેદન કરે નહિ—આ બીજું નિવેદન કરીને ગુરુએ કહેલ પ્રાયશ્ચિત્ત- (તપવિશેષ) ને પ્રસ્થાપે નહિ-કરવાનો આરંભ કરે નહિ—આ ત્રીજું આરંભીને ન નિર્વિશતિ—સંપૂર્ણ પ્રવેશ કરે નહિ (પૂર્ણ કરે નહીં) અથવા નિર્વેશ: પરિભોગ: આચરણ કરે નહિ—આ ચોથું, સુપ્રસિદ્ધપણાએ સ્થવિરકલ્પીઓના જે પ્રત્યક્ષ કલ્પો, સ્થિતૌ—સમ્યગ્ આચારને વિષે પ્રકલ્પ્યાનિ—વિશેષ કલ્પનીય યોગ્ય વિશુદ્ધ પિંડ, શય્યાદિ તે સ્થિતિપ્રકલ્પનીયો અથવા માસકલ્પાદિ સ્થિતિ અને આહાર વગેરે પ્રકલ્પ્ય, તે સ્થિતિપ્રકલ્પ્યો તેને ‘અર્ચયંચિય અર્ચયંચિય’ તિં ૦ ઉલ્લંઘી ઉલ્લંઘીને તેથી અન્ય-અયોગ્ય કર્તવ્યોને સેવે છે તેને સંઘાડા વગેરેનો કોઈ પણ સાધુ એમ નિવેદન કરે કે—આ અકૃત્ય આપણને સેવવું ઉચિત નથી, ગુરુમહારાજ આપણ બન્નેને ગચ્છથી બહાર કરશે, ત્યારે બીજો સાધુ કહે છે કે—‘સે’ તે અકલ્પનીય કાર્યને ‘હંદે’તિં ૦ કોમલ આમંત્રણ-વચન છે હે મુને! (હમિતિ, અંકારનો લોપ થવાથી) ‘અહ’—હું સેવું છું. મને ગુરુઓ શું કરશે? તે ગુરુઓ રોષવાળા થયાં છતાં પણ મને કોઈ પણ કરવાને શક્તિમાન નથી એવી રીતે બલનું બતાવવું તે પાંચમો પ્રકાર. ‘પારંચિયં’તિં ૦ દશમા પ્રાયશ્ચિત્તરૂપ ભેદવાળા લિંગ-વેષ વગેરેને ખેંચી લેવારૂપ પારંચિક પ્રત્યે કરતો થકો સામાયિક-ચારિત્રને ઉલ્લંઘતો નથી. જે ચાંદ્રાદિ કુલને વિષે વસે છે તે ગચ્છવાસી તે કુલમાં જ ભેદ પડાવવા માટે પરસ્પર કલહને ઉત્પન્ન કરવા વડે તત્પર થાય છે. આ પારંચિક પ્રાયશ્ચિત્તનું એક સ્થાનક, એવી રીતે ગણનો પણ ભેદ પડાવવા માટે તત્પર થાય—આ બીજું, હિંસા—સાધુ વગેરેના વધને પ્રેક્ષતે—શોધે છે તે હિંસાપ્રેક્ષી—આ ત્રીજું, હિંસા—મારવા માટે અથવા નિંદા માટે પ્રમત્તાદિ છિદ્રોને જુએ છે તે છિદ્રપ્રેક્ષી—આ ચોથું, અહિં અભીક્ષણ શબ્દ પુનઃ શબ્દના અર્થમાં છે તેથી પુનઃ પુનઃ અંગુષ્ઠ અને ભીંત વગેરેના પ્રશ્નો અથવા ‘સાવધ અનુષ્ઠાનનું પૂછવું તે જ અસંયમના આયતનો—સ્થાનો તે પ્રશ્નાયતનો, તેનો પ્રયોગ કરનારો હોય છે—આ પાંચમું. ॥૩૯૮॥

તથા ‘આચાર્યોપાધ્યાયસ્ય’ અહિં સમાહાર દ્વંદ્વ અથવા કર્મધારય સમાસ છે તેથી આચાર્યના અને ઉપાધ્યાયના ‘ગર્ગસિ’તિં ૦ ગણને વિષે વિગ્રહસ્થાનો-કલહના આશ્રયો અથવા આચાર્ય, ઉપાધ્યાય બન્નેના ગણ વિષયમાં આજ્ઞા—“હે મુને! તારે આમ કરવું” આવા પ્રકારની વિધિરૂપ આજ્ઞા પ્રત્યે તથા ધારણા—“તારે આમ ન કરવું” આવા પ્રકારની (નિષેધરૂપ) ધારણા પ્રત્યે, ઉચિતપણાએ પ્રયુજનાર થતો નથી માટે સાધુઓ પરસ્પર કલહની આચરણા કરે છે, કેમ કે યથાર્થ વ્યાપાર-પ્રવૃત્તિ નથી અને દુઃખે જોડાયેલ હોય છે, અથવા ઉચિતપણાએ પ્રવૃત્તિ નહિં કરનાર આચાર્યાદિક પ્રત્યે કલહને આચરે છે. એવી રીતે સર્વત્ર સમજવું. અથવા ગીતાર્થ, દેશાંતરમાં રહેલ અન્ય ગીતાર્થને નિવેદન કરવા માટે અગીતાર્થની આગળ ગૂઢાર્થ પદો વડે જે અતિચારનું નિવેદન કરે છે તે આજ્ઞા, અનેક વખત આલોચનાને આપવા વડે જે પ્રાયશ્ચિત્તવિશેષનું અવધારણ કરવું-હૃદયમાં ધારવું તે ધારણા, આ બન્નેનો સમ્યક્ પ્રયોગ નહિં કરનાર કલહ કરનાર થાય છે—આ પ્રથમ, તથા તે જ ‘આહારાણિયા’ તિં ૦ રત્નો બે પ્રકારે છે—દ્રવ્યથી અને ભાવથી. તેમાં દ્રવ્યતઃ—કર્કટનાદિ અને ભાવતઃ—જ્ઞાનાદિ, જ્ઞાનાદિ રત્નો વડે વ્યવહાર કરે છે તે રાત્નિક-મોટા પર્યાયવાળો જે રાત્નિક તે યથારાત્નિક, તેનો ભાવ તે યથારાત્નિકતા, તે યથારાત્નિકતા વડે—યથાજયેષ્ઠને કૃતિકર્મ-વંદન કરવું વિનય એ જ વૈનયિક, તેને સમ્યક્ પ્રયોક્તા નથી અથવા અંતર્ભૂતકારિત અર્થ હોવાથી પ્રયોગ કરાવનાર હોતો નથી—આ બીજું, તે જે શ્રુતસ્ય—પર્યવજાતાનિ—સૂત્રાર્થના પ્રકારોને ધારયતિ ધારણા

૧. જે સાધુ દુકાન, મકાન, મીલના મુહૂર્તો આપે, જન્મ પત્રિકાઓ બનાવી આપે, લગ્ન માટે છોકરા-છોકરીઓની પત્રિકાઓ જૂએ, દુકાનોના કેશ બોશોમાં વાસક્ષેપ નાંખે, દીવાળીની બોણીમાં વાસક્ષેપ પોસ્ટથી મોકલે. એ બધાય પારંચિક પ્રાયશ્ચિત્તને પામે છે. આ વાત ઉપરોક્ત વર્ણનથી સિદ્ધ થાય છે. (સં.)

વિષયમાં કરે છે તેને કાલે-યથાયોગ્ય સમયે સમ્યગ્ રીતે ભણાવનાર થતો નથી-આ ત્રીજું, કાળે અનુપ્રવાયયિતા-વાયના આપનાર એમ કહ્યું, તે વિષયની ગાથાઓ આ પ્રમાણે જાણવી—

કાલક્રમેણ પત્તં, સંવચ્છરમાણા ઉ જં જમિ । તં તમિ ચેવ ધીરો, વાણ્જા સો ય કાલોડયં ॥૩૬॥ [પશ્ચવં ૫૮૧ તિ]

કાળના ક્રમથી સંવત્સરાદિ વડે જે સંવત્સરને વિષે આચારાંગાદિ સૂત્ર પ્રાપ્ત થાય તે જ કાળને વિષે ધીર-બુદ્ધિમાન્ પુરુષ વાયના કરે. (૩૬) હવે તે કાળ બતાવે છે.

તિવરિસપરિયાગસ્સ ઉ, આચારપકપ્પનામમજ્ઞયણં । ચઠવરિસસ્સ ય સમ્મં, સૂયગડં નામ અંગં તિ ॥૩૭॥

[પશ્ચવં ૫૮૨ તિ]

ત્રણ વર્ષની દીક્ષાવાળાને આચારપ્રકલ્પ (નિશીથસૂત્ર) નામના અધ્યયનની વાયના આપે. ચાર વર્ષના દીક્ષિતને સારી રીતે સૂયગડાંગ નામના અંગની વાયના આપે. (૩૭)

દસ-કપ્પ-વ્વવહારા, સંવચ્છરપણગદિક્ખયસ્સેવ । ઠાણં સમવાઓ વિ ય, અંગે તે અઢવાસસ્સ ॥૩૮॥

[પશ્ચવં ૫૮૩ તિ]

દશાશ્રુતસ્કંધ, બૃહત્કલ્પાદિ અને વ્યવહાર-આ ત્રણ છેદસૂત્રોની પાંચ વર્ષના દીક્ષિતને વાયના આપે તથા ઠાણાંગ અને સમવાયાંગ નામના સૂત્રની વાયના આઠ વર્ષના દીક્ષિતને આપે. (૩૮)

દસવાસસ્સ વિવાહો, ઈક્કારસવાસયસ્સ ય ઇમે ઉ । ખુહ્ણિયવિમાણમાઈ, અજ્ઞયણા પંચ નાયવ્વા ॥૩૯॥

[પશ્ચવં ૫૮૪ તિ]

દશ વર્ષના દીક્ષિતને વ્યાખ્યાપ્રશ્ન-ભગવતીની અને અગિયાર વર્ષના દીક્ષિતને ^૧શુલ્લકવિમાનપ્રવિભક્તિ, મહદ્વિમાનપ્રવિભક્તિ, અંગયૂલિકા, વર્ગયૂલિકા અને વિવાહયૂલિકા આ પાંચ અધ્યયનો (સૂત્રો) ની વાયના આપે. (૩૯)

બારસવાસસ્સ તહા, અરુણવવાયાઈ પંચ અજ્ઞયણા । તેરસવાસસ્સ તહા, ઉહ્ણણસુયાઈયા ચરો ॥૪૦॥

[પશ્ચવં ૫૮૫ તિ]

બાર વર્ષના દીક્ષિતને અરુણોપપાત, વરુણોપપાત, ગરુણોપપાત, વેલંધરોપપાત અને વૈશ્રમણોપપાત આ પાંચ અધ્યયનોની વાયના આપે તથા તેર વર્ષના પર્યાયિવાળાને ઉત્થાનશ્રુત, સમુત્થાનશ્રુત, દેવેન્દ્રોપપાત અને નાગપરિયાપનિકાશ્રુત આ ચાર અધ્યયનની વાયના આપે. (૪૦)

ચોદસવાસસ્સ તહા, આસીવિસમાવણં જિણા વિંતિ । પત્તરસવાસગસ્સ ય, વિહ્ણીવિસમાવણં તહ ય ॥૪૧॥

[પશ્ચવં ૫૮૬ તિ]

ચૌદ વર્ષના પર્યાયિવાળાને આસીવિષભાવનાની વાયના આપે એમ જિનેશ્વરો કહે છે. પંદર વર્ષના દીક્ષિતને દશિવિષ ભાવના અધ્યયનની વાયના આપે. (૪૧)

સોલસવાસાઈસુ ય, ઈક્કોત્તરવહ્ણિસુ જહસંખં । ચારણમાવણ મહાસુવિણમાવણા તેયગનિસગ્ગા ॥૪૨॥

[પશ્ચવં ૫૮૭ તિ]

સોળ વર્ષના દીક્ષિતને ચારણભાવના અધ્યયન, સત્તર વર્ષના દીક્ષિતને મહાસ્વપ્ન ભાવના અધ્યયન અને અઢાર વર્ષના દીક્ષિતને તેજોનિસર્ગ નામના અધ્યયનની વાયના આપે. (૪૨)

ઘ્ણૂણવીસવાસગસ્સ ઉ વિહ્ણીવાઓ દુવાલસમમંગં । સંપુણ્ણવીસવરિસો, અણુવાઈ સવ્વસુત્તસ્સ ॥૪૩॥

[પશ્ચવં ૫૮૮ તિ]

૧. શુલ્લકવિમાનપ્રવિભક્તિ વગેરે સૂત્રોના નામો નંદીસૂત્રમાં વર્ણવેલ છે અને તેનું સ્વરૂપ પણ દીકાકારે ત્યાં બતાવેલ છે.

ઓગણીશ વર્ષના દીક્ષિતને દૃષ્ટિવાદ નામના બારમા અંગની વાચના આપે અને સંપૂર્ણ વીશ વર્ષનો દીક્ષિત સમગ્ર સૂત્રની વાચનાને યોગ્ય થાય છે. (૪૩)

તે જ-વાચના ન આપનાર, ગ્લાન અને શૈથ્યના વૈવાતૃત્ય પ્રત્યે સ્વયં સારી રીતે તત્પર થતો નથી-આ યોથું, તે જ સાધુ, ગણ-સમુદાયને પૂજ્યા સિવાય વિચરે છે-અન્ય ક્ષેત્રમાં ગમન વગેરે કરે છે, આવા સ્વભાવવાળો તે અનાપૂજ્યચારી. અહિં કહેવાનો આશય શું છે? તે કહે છે-પૂછીને વિચરનાર નથી. આ પાંચમું વિગ્રહનું સ્થાન જાણવું. એનાથી વ્યતિરેક વડે અવિગ્રહ સૂત્ર છે તે સ્પષ્ટાર્થવાળું છે. ॥૩૯૮॥

નિષિદ્ધાસૂત્રને વિષે બેઠકો તે નિષિદ્ધા-બેસવાના પ્રકારો, તેમાં આસનને વિષે પુતને નહિ લગાડવા વડે બન્ને પગથી (ઉભાડક) રહેલ તે ઉત્કુટક, તેની જે નિષિદ્ધા (બેઠક) તે ઉત્કુટક, તથા ગાયનું દોહવું તે ગોદોહિકા, તેના જેવી આ નિષિદ્ધા તે ગોદોહિકા, સમપણે બન્ને પગ અને બન્ને પુત જમીનમાં લાગેલ છે જે નિષિદ્ધામાં તે સમપાદપુતા, પર્યંકા-જિનપ્રતિમાની જેમ જે પદ્માસનમાં રૂઢ છે તે અને અર્ધપર્યંકા-સાથલ ઉપર એક પગ રાખવારૂપ લક્ષણવાળી છે. તથા ઋજો:-રાગ દ્વેષરૂપ વક્ત્વથી વર્જિત સામાયિકવાળાનું જે કર્મ (ક્રિયા) અથવા ભાવ તે આર્જવ અર્થાત્ સંવર, તેના સ્થાનો-ભેદો તે આર્જવસ્થાનો છે. સાધુ-સમ્યગ્દર્શનપૂર્વકપણાએ શોભન આર્જવ-માયાનો નિગ્રહ, તે સાધુ આર્જવ. અહિં કર્મધારય સમાસ છે અથવા સાધુ એટલે યતિનો આર્જવ તે સાધુઆર્જવ (આ ખણી તત્પુરુષ સમાસ છે). એવી રીતે અન્ય ચાર આર્જવો પણ જાણવા. ॥૪૦૦॥

સરલતાયુક્ત પ્રાણી મરીને પ્રાય: દેવ થાય છે માટે 'પંચવિહા જોઈસિયા'ઈત્યાદિં સૂત્રથી આરંભીને 'ઈસાગસસ જં' આ અંત્ય ગ્રંથ વડે દેવાધિકાર કહે છે—

પંચવિહા જોતિસિયા પન્નત્તા, તંજહા—ચંદા, સૂરા, ગહા, નક્ષત્તા, તારાઓ । પંચવિહા દેવા પન્નત્તા, તંજહા—ખવિતદવ્વદેવા, ણરદેવા, ધમ્મદેવા, દેવાતિદેવા, ભાવદેવા ॥ સૂ. ૪૦૧ ॥

પંચવિહા પરિતારણા પન્નત્તા, તંજહા—કાયપરિતારણા, ફાસપરિતારણા, રૂવપરિતારણા, સદ્ધપરિતારણા, મળપરિતારણા ॥ સૂ. ૪૦૨ ॥

ચમરસ્સ [જં] અસુરિંદસ્સ અસુરકુમારરજ્ઞો પંચ અગ્ગમહિસીઓ પન્નત્તાઓ, તંજહા—કાલી, રાતી, રતણી, વિજ્ઞૂ, મેહા । બલિસ્સ જં વતિરોતર્ણિંદસ્સ વતિરોત્તરજ્ઞો પંચ અગ્ગમહિસીઓ પન્નત્તાઓ, તંજહા—સુંભા, ણિસુંભા, રંભા, ણિરંભા, મદણા ॥ સૂ. ૪૦૩ ॥

ચમરસ્સ જંમસુરિંદસ્સ અસુરકુમારરજ્ઞો પંચ સંગામિતા અણિતા પંચ સંગામિતા અણિતાધિવતી પન્નત્તા, તંજહા—પાયત્તાણિતે, પીઢાણિતે, કુંજરાણિતે, મહિસાણિતે, રહાણીતે । દુમે પાયત્તાણિતાધિવતી, સોદામે આસરાયા પીઢાણિયાધિવતી, વેકુંથૂહત્થિરાયા કુંજરાણિતાધિપતી, લોહિતકલ્હે મહિસાણિતાધિપતી, કિન્નરે રધાણિતાધિપતી । બલિસ્સ જં વતિરોતર્ણિંદસ્સ વતિરોત્તરજ્ઞો પંચ સંગામિતાણિતા પંચ સંગામિતાણીયાધિપતી પન્નત્તા, તંજહા—પાયત્તાણિતે જાવ રધાણિતે । મહદુમે પાયત્તાણિતાધિવતી, મહાસોતામે આસરાતા પીઢાણિતાધિપતી, માલંકારે હત્થિરાયા કુંજરાણિતાધિપતી, મહાલોહિયકલ્હે મહિસાણિતાધિપતી, કિંપુરિસે રધાણિતાધિપતી ।

ધરણસ્સ જં ણાગકુમારિંદસ્સ ણાગકુમારરજ્ઞો પંચ સંગામિતા અણિતા પંચ સંગામિતાણીયાધિપતી પન્નત્તા, તંજહા—પાયત્તાણિતે જાવ રધાણીતે । મહસેણે પાયત્તાણિતાધિપતી, જસોધરે આસરાયા પીઢાણિતાધિપતી, સુદંસણે હત્થિરાયા કુંજરાણિતાધિપતી, નીલકંઠે મહિસાણિયાધિપતી, આણંદે રહાણિતાધિવતી ।

પૂયાણંદસ્સ જં નાગકુમારિંદસ્સ નાગકુમારરજ્ઞો પંચ સંગામિયાઅણિયા પંચ સંગામિયાણીયાધિવતી પન્નત્તા, તંજહા—

પાયત્તાણીએ જાવ રહાણીએ, દક્ષે પાયત્તાણિયાહિવર્ઈ, સુગીવે આસરાયા પીઢાણિયાહિવર્ઈ, સુવિક્રમે હત્થિરાયા કુંજરાણિતાહિવર્ઈ, સેયકંઠે મહિસાણિયાહિવર્ઈ, નંદુત્તરે રહાણિયાહિવર્ઈ ।

વેણુદેવસ્સ ણં સુવત્તિંદસ્સ સુવત્તકુમારત્તો પંચ સંગામિતાઅણિતા પંચ સંગામિતાણિતાહિપતી પત્તતા, તંજહા—પાયત્તાણીતે, એવં જધા ધરણસ્સ તથા વેણુદેવસ્સ વિ । વેણુદાલિયસ્સ જધા ભૂતાણંદસ્સ । જધા ધરણસ્સ તથા સવ્વેસિં દાહિણિલાણં જાવ ઘોસસ્સ । જધા ભૂતાણંદસ્સ તથા સવ્વેસિં ઉત્તરિલાણં જાવ મહાઘોસસ્સ ।

સક્કસ્સ ણં દેવિંદસ્સ દેવત્તો પંચ સંગામિતા અણિતા પંચ સંગામિતાણિતાધિપતી પત્તતા, તંજહા—પાયત્તાણિય પીઢાણિય, કુંજરાણિય, ઉસભાણિય, રહાણિય । હરિણેગમેસી પાયત્તાણિતાધિપતી વાઠ્ઠ આસરાતા પીઢાણિતાધિવર્ઈ, ઇરાવણે હત્થિરાતા કુંજરાણિતાધિપતી, દામઙ્ગી ઉસભાણિતાધિપતી, માઢરે રધાણિતાધિપતી ।

ઈસાણસ્સ ણં દેવિંદસ્સ દેવત્તો પંચ સંગામિતા અણિતા જાવ પાયત્તાણિતે, પીઢાણિતે, કુંજરાણિતે, ઉસભાણિતે, રધાણિતે । લહુપરક્કમે પાયત્તાણિયાધિપતી મહાવાઠ્ઠ આસરાતા પીઢાણિતાધિપતી, પુપ્ફદંતે હત્થિરાયા કુંજરાણિતાધિપતી, મહાદામઙ્ગી ઉસભાણિતાધિપતી, મહામાઢરે રધાણિતાધિપતી । જધા સક્કસ્સ તથા સવ્વેસિં દાહિણિલાણં જાવ આરણસ્સ । જધા ઈસાણસ્સ તથા સવ્વેસિં ઉત્તરિલાણં જાવ અચ્ચુતસ્સ ॥ સૂ. ૪૦૪ ॥

સક્કસ્સ ણં દેવિંદસ્સ દેવત્તો અબ્બંતરપરિસાતે દેવાણં પંચ પલિઓવમાઈ ઠિતી પત્તતા । ઈસાણસ્સ ણં દેવિંદસ્સ દેવત્તો અબ્બંતરપરિસાતે દેવીણં પંચ પલિઓવમાઈ ઠિતી પત્તતા ॥ સૂ. ૪૦૫ ॥

(મૂ.) પાંચ પ્રકારના જ્યોતિષ્ક દેવો કહેલા છે, તે આ પ્રમાણે—ચંદ્રો, સૂર્યો, ગ્રહો, નક્ષત્રો અને તારાઓ. પાંચ પ્રકારના દેવો કહેલા છે, તે આ પ્રમાણે—૧. ભવ્યદ્રવ્યદેવો—વર્તમાન આયુ પૂર્ણ કરીને ભવિષ્યમાં અનંતર દેવપણે ઉત્પન્ન થવાને યોગ્ય મનુષ્ય અને તિર્થંચો, ૨. નરદેવો તે ચક્રવર્તીઓ, ૩. ધર્મદેવો તે સાધુઓ, ૪. દેવાધિદેવો અરિહંતો અને ૫. ભાવદેવો તે દેવનાં આયુષ્ય વગેરેનો અનુભવ કરનાર વૈમાનિકાદિ દેવો. ॥૪૦૧॥

પાંચ પ્રકારની પરિચારણા—વિષયસેવા કહેલી છે, તે આ પ્રમાણે—૧. કાયા વડે પરિચારણા તે બીજા દેવલોક સુધી, ૨. માત્ર સ્પર્શ વડે પરિચારણા તે ત્રીજા તથા ચોથા દેવલોકે, ૩. માત્ર રૂપ જોવાની પરિચારણા તે પાંચમાં અને છઠ્ઠા દેવલોકે, ૪. માત્ર શબ્દશ્રવણ વડે પરિચારણા તે સાતમા અને આઠમા દેવલોકે અને ૫. માત્ર મનના ચિંતવન વડે પરિચારણા તે નવમાથી બારમા દેવલોકના દેવોને હોય છે. તદુપરાંત ગ્રૈવેયક અને અનુત્તર વિમાનોમાં પરિચારણા નથી. ॥૪૦૨॥

ચમર નામના અસુરેન્દ્રઅસુરકુમારના રાજાની પાંચ અગ્રમહિષીઓ કહેલી છે, તે આ પ્રમાણે—કાલી, રાત્રિ, રજની, વિદ્યુત્ અને મેઘા. બલિ નામના વૈરોચનેન્દ્ર-વૈરોચન રાજાની પાંચ અગ્રમહિષીઓ કહેલી છે, તે આ પ્રમાણે—શુભા, નિશુભા, રંભા, નિરંભા અને મદના. ॥૪૦૩॥

ચમર નામના અસુરેન્દ્ર-અસુરકુમારના રાજાના પાંચ સંગ્રામિક સૈન્યો અને પાંચ સંગ્રામાધિપતિઓ કહેલા છે, તે આ પ્રમાણે—પાયદળ સૈન્ય, અશ્વ સૈન્ય, હસ્તિ સૈન્ય, મહિષ (પાડો) સૈન્ય અને રથ સૈન્ય. દ્રુમ નામનો પાયદળ સૈન્યનો અધિપતિ, સૌદામી નામનો અશ્વરાજ અશ્વ સૈન્યનો અધિપતિ, ^૧કુંથુ નામનો હસ્તિરાજ કુંજર સૈન્યનો અધિપતિ, લોહિતાક્ષ નામનો મહિષ સૈન્યનો અધિપતિ અને કિન્નર નામનો રથ સૈન્યનો અધિપતિ છે. બલિ નામના વૈરોચનેન્દ્ર-વૈરોચનના રાજાના પાંચ સંગ્રામિક કટક અને પાંચ સંગ્રામિક કટકના અધિપતિ કહેલા છે, તે આ પ્રમાણે—૧. પગે

૧. પ્રત્યંતરમાં વેકુંથુ એવું પણ નામ છે.

ચાલનાર લશ્કર યાવત્ સ્થાનિક, મહાદ્રુમ નામનો પદાતિ (પાળા) લશ્કરનો અધિપતિ, મહાસૌદામા અશ્વરાજ અશ્વ સૈન્યનો અધિપતિ, માલંકાર હસ્તિરાજ કુંજર સૈન્યનો અધિપતિ, મહાલૌહિતાક્ષ નામનો મહિષ સૈન્યનો અધિપતિ તથા કિંપુરિષ નામનો રથાનિકનો અધિપતિ છે.

પરણ નામના નાગકુમારેન્દ્ર-નાગકુમારના રાજાના પાંચ સંગ્રામિક અનિક (સૈન્ય) અને પાંચ સંગ્રામિક અનિકના અધિપતિઓ કહેલા છે, તે આ પ્રમાણે—પદાતિ સૈન્ય યાવત્ રથ સૈન્ય, ભદ્રસેન નામનો પદાતિ સૈન્યનો અધિપતિ, યશોધર નામનો અશ્વરાજ અશ્વસૈન્યનો અધિપતિ, સુદર્શન હસ્તિરાજ કુંજરસૈન્યનો અધિપતિ, નીલકંઠ નામનો મહિષ સૈન્યનો અધિપતિ અને આનંદ નામનો રથ સૈન્યનો અધિપતિ છે.

ભૂતાનંદ નામનો નાગકુમારેન્દ્ર-નાગકુમારના રાજાના પાંચ સંગ્રામિક અનિક અને પાંચ સંગ્રામિક અનિકના અધિપતિઓ કહેલા છે, તે આ પ્રમાણે—પદાતિ અનિક યાવત્ રથાનિક, દક્ષ નામનો પદાતિ સૈન્યનો અધિપતિ, સુગ્રીવ અશ્વરાજ અશ્વ સૈન્યનો અધિપતિ, સુવિક્રમ હસ્તિરાજ કુંજર સૈન્યનો અધિપતિ, શ્વેતકંઠ નામનો મહિષ સૈન્યનો અધિપતિ અને નંદોત્તર નામનો રથસૈન્યનો અધિપતિ છે.

વેણુદેવ નામના સુપર્ણેન્દ્ર-સુપર્ણકુમારના રાજાના પાંચ સંગ્રામિક સૈન્ય અને પાંચ સંગ્રામિક સૈન્યના અધિપતિઓ કહેલા છે, તે આ પ્રમાણે—પદાતિ સૈન્ય, એવી રીતે જેમ પરર્ણેન્દ્રને કહ્યું તેમ વેણુદેવ નામના ઈન્દ્ર સંબંધી પણ જાણવું. જેમ ભૂતાનંદ નામના ઈન્દ્રનું કહ્યું તેમ વેણુદાલી નામના ઈન્દ્ર સંબંધી કહેવું, જેમ પરર્ણેન્દ્રનું કહ્યું તેમ બધાય દક્ષિણ દિશાના ઈન્દ્રો યાવત્ ઘોષ નામના સ્તનિતકુમારના ઈન્દ્ર પર્યંત કહેવું. જેમ ભૂતાનંદનું કહ્યું તેમ બધાય ઉત્તર દિશાના ઈન્દ્રો યાવત્ મહાઘોષ નામના સ્તનિતકુમારના ઈન્દ્ર પર્યંત કહેવું.

શક નામના દેવેન્દ્ર-દેવના રાજાના પાંચ સંગ્રામિક સૈન્યો અને પાંચ સંગ્રામિક સૈન્યના અધિપતિઓ કહેલા છે, તે આ પ્રમાણે—પદાતિ સૈન્ય યાવત્ વૃષભનું સૈન્ય, હરિશ્ચૌગમેષી પાયદળ લશ્કરનો અધિપતિ, વાયુ નામનો અશ્વરાજ અશ્વ સૈન્યનો અધિપતિ, ઔરાવત નામનો હસ્તિરાજ કુંજર સૈન્યનો અધિપતિ, દામર્દિ નામનો વૃષભ સૈન્યનો અધિપતિ અને માઢર નામનો રથ સૈન્યનો અધિપતિ છે.

ઈશાન નામના દેવેન્દ્ર-દેવના રાજાના પાંચ સંગ્રામિક સૈન્યો અને પાંચ સંગ્રામિક સૈન્યના અધિપતિઓ કહેલા છે, તે આ પ્રમાણે—૧. પદાતિ સૈન્ય, ૨. પીઠાનિક-અશ્વ સૈન્ય, ૩. કુંજર સૈન્ય, ૪. વૃષભ સૈન્ય અને ૫. રથ સૈન્ય. લઘુપરાક્રમ નામનો પદાતિ સૈન્યનો અધિપતિ, મહાવાયુ અશ્વરાજ અશ્વ સૈન્યનો અધિપતિ, પુષ્પદંત હસ્તિરાજ કુંજર સૈન્યનો અધિપતિ, મહાદામર્દિ નામનો વૃષભ સૈન્યનો અધિપતિ અને મહામાઢર નામનો રથસૈન્યનો અધિપતિ છે. જેમ શકેન્દ્રને કહેલ છે તેમ બધા દક્ષિણ દિશાના ઈન્દ્રો યાવત્ આરર્ણેન્દ્ર પર્યંત કહેવું, જેમ ઈશાનેન્દ્રને કહ્યું તેમ બધા ઉત્તર દિશાના ઈન્દ્રો યાવત્ અચ્યુતેન્દ્ર પર્યંત કહેવું. ॥૪૦૪॥

શક નામના દેવેન્દ્ર-રાજાની અભ્યંતર પરિષદ્ (સભા) ના દેવોની પાંચ પલ્યોપમની સ્થિતિ કહેલી છે, ઈશાન નામના દેવેન્દ્ર-દેવના રાજાની અભ્યંતર પરિષદ્ની દેવીઓની પાંચ પલ્યોપમની સ્થિતિ કહેલી છે. ॥૪૦૫॥

(ટી૦) સુગમ છે. વિશેષ એ કે-જ્યોતિષી-વિમાનવિશેષો, તેઓને વિષે ઉત્પન્ન થયેલા તે જ્યોતિષ્કો તથા દીર્ઘ્યંતિ-ક્રીડાદિ સ્વભાવવાળા હોય છે અથવા દીર્ઘ્યન્તે-બીજાઓદ્વારા સ્તુતિ કરાય છે તે દેવો, ભવ્યા-ભવિષ્યમાં દેવપર્યાયની યોગ્યતાવાળા, આ કારણથી જ દ્રવ્યભૂત એવા દેવો તે ભવ્યદ્રવ્યદેવો, અર્થાત્ વૈમાનિકાદિ ચાર નિકાયમાં દેવપણાએ અનંતર (આવતા) ભવને વિષે જે ઉપજશે તે જાણવા. નર-મનુષ્યોના દેવો તે નરદેવો અર્થાત્ ચક્રવર્તિઓ, ધર્મમાં પ્રધાન દેવો તે ધર્મદેવો-આરિત્રનું પાલન કરવાવાળા મુનિઓ, દેવોના મધ્યે (પ્રતિહાર્યાદિ) અતિશયવાળા દેવો તે દેવાધિદેવો-અહંતો અને ભાવદેવો તે દેવ સંબંધી આયુષ્ય વગેરેનો અનુભવ કરનારા વૈમાનિક વગેરે દેવો. ॥૪૦૬॥

'પરિતારણ' તિંન્ વેદના ઉદયનો પ્રતિકારનિવારવું, તેમાં સ્ત્રી અને પુરુષના શરીર વડે પરિચારણા અર્થાત્ મૈથુનની પ્રવૃત્તિ તે કામપરિચારણા, આ ઈશાન દેવલોક પર્યંત છે. એવી રીતે અન્યત્ર પણ (તત્પુરુષ) સમાસ કરવો. વિશેષ એ કે- ઈશાન કલ્પથી ઉપર ત્રીજા, ચોથા કલ્પમાં સ્પર્શ વડે, પાંચમા અને છઠ્ઠા દેવલોકમાં રૂપ વડે, સાતમા તથા આઠમામાં શબ્દ વડે અને નવમાથી બારમા કલ્પ પર્યંત મન વડે પરિચારણા છે. ગ્રૈવેયકાદિને વિષે પરિચારણા જ નથી. ॥૪૦૨॥

"સાંગ્રામિકાણિ" સંગ્રામના પ્રયોજનો, ગાંધર્વ અને નાટ્ય સૈન્યને જુદા પાડવા માટે આ સાંગ્રામિક વિશેષણ આપેલ છે. અનીકાધિપતિઓ-સૈન્યને વિષે મુખ્ય-પદાતિ વગેરે, एवं પદાતીના-પગે ચાલનારાઓનો સમૂહ તે પાદાત, તે જ અનીક-સૈન્ય તે પાદાતાનીક, પીઠાનીક-અશ્વ સૈન્ય, પાદાતાનીકાધિપતિ ઉત્તમ પદાતિ જ હોય છે. અશ્વરાજ-મુખ્ય અશ્વ, એમ બીજા પણ સૈન્ય સંબંધી જાણવું. 'દાહિણિલાણ' તિંન્ સન્તકુમાર, બ્રહ્મ, શુક, આનન્ત અને આરણ કલ્પોના, 'ઉત્તરિલાણ' તિંન્ માર્હેદ્ર, લાંતક, સહસાર, પ્રાણત અને અચ્યુત કલ્પોના ઈંદ્રોના સંબંધમાં જાણવું. અહિં દાક્ષિણાત્યો સૌધર્મકલ્પ વગેરે વિષમ (એકી) સંખ્યાવાળા છે માટે વિષમ સંખ્યાપણાને શબ્દની પ્રવૃત્તિના નિમિત્તરૂપ કરીને બ્રહ્મલોક અને શુક વગેરે ^૧દાક્ષિણાત્ય કહેલ છે. સમસંખ્યાપણાને પ્રવૃત્તિના નિમિત્તરૂપ કરીને લાંતક અને સહસારરૂપ કલ્પ ^૨ઉત્તરદિશામાં કહેલ છે. ^૩દેવેન્દ્રસ્તવ અધ્યયન નામના પ્રકીર્ણકને વિષે કહેલની જેમ બાર ઈંદ્રોની વિવક્ષા કરવાથી આરણેન્દ્રને કહ્યું છે એમ સંભાવના કરાય છે. જો એમ નહિ માનીએ તો ચાર કલ્પોને વિષે બે જ ઈંદ્રો છે તેથી આરણેન્દ્રને કહેલ છે તે સંગત નહિ થાય. ॥૪૦૩-૪૦૫॥

અહિં અનંતર દેવોની વક્તવ્યતા કહી, અને દુષ્ટ અધ્યવસાયવાળા પ્રાણીને દેવની ગતિ તથા સ્થિતિનો પ્રતિષ્ઠાત થાય છે માટે તેનું નિરૂપણ કરવા માટે સૂત્રકાર કહે છે—

પંચવિહા પડિહા પન્નત્તા, તંજહા—ગતિપડિહા, ઠિતીપડિહા, બંધણપડિહા, ભોગપડિહા, બલ-વીરિત-પુરિસયાર-પરક્કમપડિહા ॥ સૂ. ૪૦૬॥

પંચવિધે આજીવે પન્નત્તે, તંજહા—જાતિઆજીવે, કુલાજીવે, કમ્માજીવે, સિપ્પાજીવે, લિંગાજીવે ॥ સૂ. ૪૦૭॥

પંચ રાતકકુધા પન્નત્તા, તંજહા—ખગ્ગં, છત્તં, ઉપ્પેસિં[સં], [ઉ]પાહણાઓ, વાલવીયણિ ॥ સૂ. ૪૦૮॥

(મૂ.) પાંચ પ્રકારનો પ્રતિષ્ઠાત કહેલ છે, તે આ પ્રમાણે—૧. દેવાદિ ગતિની અપ્રાપ્તિ, ૨. દેવાદિની સ્થિતિની અપ્રાપ્તિ, ૩. પ્રશસ્ત ઔદારિક બંધનની અપ્રાપ્તિ, ૪. પ્રશસ્ત ભોગ-સુખની અપ્રાપ્તિ અને ૫. બલ, વીર્ય, પુરુષકાર-પરાક્રમની અપ્રાપ્તિરૂપ પ્રતિષ્ઠાત. ॥૪૦૬॥

પાંચ પ્રકારે આજીવિક-જીવનનો નિર્વાહ કરનાર કહેલ છે, તે આ પ્રમાણે—૧. લોકોને પોતાની જાતિ બતાવીને આજીવિકા કરનાર, ૨. પોતાનું કુલ બતાવીને આજીવિકા કરનાર, ૩. કૃષિ વગેરે કર્મ બતાવીને આજીવિકા કરનાર, ૪. વણાટ વગેરે શિલ્પ બતાવીને આજીવિકા કરનાર તથા ૫. લિંગ-માત્ર સાધુના વેષ વડે આજીવિકા કરનાર.

॥૪૦૭॥

૧. દક્ષિણ દિશામાં નથી. ૨. ઉત્તરદિશામાં પણ નથી અર્થાત્ બ્રહ્મ, લાંતક, શુક અને સહસાર ઉપરાઉપરી છે; બાકીના પહેલા ચાર અને પાછલા ચાર યુગલ છે જેથી તે દક્ષિણ-ઉત્તરમાં છે એમ સંભજવું. ૩. ભવળવડે વાળવંતર જોડસવાસી મળે કહિયા. કમ્પવર્ડિવિ ય વુચ્છં બારસ હંદે મહિંદિ ॥૧૬૨॥ પદ્મો સોહમ્મવડે ઈસાળવડે ઉ મન્નરે બીઓ. તત્તો સળકુમારો હવડે ચડત્યો ઉ માહિંદો ॥૧૬૩॥ પંચમળ પુળા બંધો છદ્ધો પુળા તંતઓડત્ય દેવિંદો. સત્તમઓ મહસુવ્વકો અદ્ધમઓ ભવે સહસ્સારો ॥૧૬૪॥ નવમો આ આળંદો દસમો ઊળ પાળડત્ય દેવિંદો. આરણ ઈવ્કારસમો બારસમો અચ્ચુર હંદો ॥૧૬૫॥ ૧૬ બારસ હંદો કમ્પવર્ડે કમ્પસામિયા મળિયા. આળાંઈસરિયં વા તેળ પરં નસ્થિ દેવાળં ॥૧૬૬॥ इति देवेन्द्रस्तवप्रकोणकं. (શ્રી જંબૂવિજયજી સંપાદિત)

પાંચ રાજચિહ્નો કહેલા છે, તે આ પ્રમાણે—૧. ખડ્ગ, ૨. છત્ર, ૩. મુકુટ, ૪. ઉપાનહ—મોજડી અને ૫. ચામર.
॥૪૦૮॥

(૧૦) 'પંચવિહા પઢિહે' ત્યાદિં સુગમ છે. વિશેષ એ કે—'પઢિહા' શબ્દ પ્રાકૃતપણાથી 'ઉપ્પા' વગેરે શબ્દની જેમ છે. પ્રતિઘાત-પ્રતિહનન એવો અર્થ છે, તેમાં ગતે:—દેવગતિ વગેરેનું પ્રકરણ હોવાથી શુભ દેવગતિ વગેરેનો પ્રતિઘાત અર્થાત્ તેની પ્રાપ્તિની યોગ્યતા હોતે છતે પણ વિકર્મ-ખરાબ કર્મ કરવાથી પ્રાપ્તિ ન થવારૂપ ગતિપ્રતિઘાત. પ્રવ્રજ્યાદિના પાલનથી પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય શુભ દેવગતિનો, નરકની પ્રાપ્તિ થયે છતે કંડરીકની જેમ પ્રતિઘાત થાય છે. 'સ્થિતે:' શુભ દેવગતિ પ્રાપ્તિ યોગ્ય કર્મોની સ્થિતિને બાંધીને જે તેનો પ્રતિઘાત તે સ્થિતિપ્રતિઘાત. અધ્યવસાયોના વિશેષથી સ્થિતિનો પ્રતિઘાત થાય છે, માટે કહ્યું છે—'દીઘકાલઠિડ્યાઓ, હ્રસ્વકાલઠિયાઓ પકરેડ' અર્થાત્ દીર્ઘકાલની સ્થિતિવાળી બાંધેલી પ્રકૃતિઓને થોડા કાળની સ્થિતિવાળી કરે છે. તથા નામકર્મની ઉત્તરપ્રકૃતિરૂપ બંધન, ઔદારિકાદિ ભેદથી પાંચ પ્રકારનું છે તેના સંબંધથી પ્રશસ્ત બંધનોનો પૂર્વની જેમ પ્રતિઘાત તે બંધનપ્રતિઘાત, બંધનને ગ્રહણ કરવાના ઉપલક્ષણથી તેના સહચર (સાથે રહેનાર) પ્રશસ્ત શરીર, તેના અંગોપાંગ સંહનન અને સંકાણોનો પણ પ્રતિઘાત કહેવો. તથા પ્રશસ્ત ગતિ, સ્થિતિ અને બંધનાદિના પ્રતિઘાતથી પ્રશસ્ત ગત્યાદિ સિવાય ન મળનારા ભોગોનો પ્રતિઘાત તે ભોગપ્રતિઘાત; કેમ કે કારણના અભાવમાં કાર્યનો અભાવ અવશ્ય હોય છે. પ્રશસ્ત ગત્યાદિના અભાવથી જ બલ, વીર્ય, પુરુષકાર અને પરાક્રમનો પ્રતિઘાત થાય છે, તે પ્રતીત છે. તેમાં શરીર સંબંધી બલ, જીવ વડે થયેલ તે વીર્ય-જીવની આત્મિક શક્તિ, અભિમાન વિશેષ તે પુરુષકાર અને તે જ પૂરણ કરેલ સ્વવિષયભૂત કાર્યરૂપ પરાક્રમ, અથવા પુરુષકાર તે પુરુષનું કર્તવ્ય, અને બલ તથા વીર્યની પ્રવૃત્તિરૂપ પરાક્રમ. ॥૪૦૬॥

દેવગતિ વગેરેનો પ્રતિઘાત ચારિત્રને વિષે અતિચાર કરનારાઓને થાય છે માટે ઉત્તરગુણોને આશ્રયીને તેના (અતિચાર) વિશેષો કહે છે—'પંચવિહે' ત્યાદિં બ્રાહ્મણાદિક જાતિને આશ્રયીને આજીવિકા ચલાવે છે તે જાતિવિશિષ્ટ, પોતાને વચનોના પ્રકાર (છલ) વિશેષ વગેરેથી બતાવીને તેથી આહારાદિક ગ્રહણ કરે છે તે જાતિઆજીવિક ૧, એમ સર્વત્ર જાણવું, વિશેષ એ કે—કુલમ્—ઉગ્રાદિક કુલને અથવા ગુરુના કુલને ૨, ખેતી વગેરે કાર્ય અથવા આચાર્ય સિવાય શીખેલું કાર્ય તે કર્મ ૩, વણવું, સીવવું વગેરે કાર્ય, અથવા આચાર્ય પાસેથી શીખેલું તે શિલ્પ ૪, લિંગ-સાધુનું ચિહ્ન (વેષ) તેનાથી આજીવિકા કરે છે, જ્ઞાનાદિથી શૂન્ય છે, માત્ર વેષથી જીવનનો નિર્વાહ કરે છે. અન્ય શાસ્ત્રમાં લિંગને બદલે ગણ કહેવાય છે. કહ્યું છે કે—

જાઈ-કુલ-ગણ-કમ્મે, સિપ્પે આજીવણા ઉ પંચવિહા । સૂચાઈ અસૂચાઈ, અપ્પાણ કહેડે એકોએકે [વ્કો] ॥૪૪॥

[નિશીથં ૪૪૧૧ તિ]

જાતિ, કુલ, ગણ, કર્મ અને શિલ્પના વિષયવાળી પાંચ પ્રકારની આજીવિકા છે તેમાં ગણ એટલે મલ્લાદિનો સમૂહ, તે દરેકના બબે ભેદ છે. તેમાં વચનના છલ વડે કહેવું તે સૂચયા અને સ્પષ્ટ કહેવું તે અસૂચયા. એમ એક-એક કાર્ય વડે પોતાના આત્માને દર્શાવે છે. (૪૪) ॥૪૦૭॥

અનંતર સાધુઓનું રજોહરણ વગેરે લિંગ કહ્યું, હવે ખડ્ગ વગેરે રાજાના લિંગ-ચિહ્ન કહે છે—'પંચ રાયકકુદા' ઇત્યાદિ સ્પષ્ટ છે. વિશેષ એ કે—રાજાઓના કકુદો-ચિહ્નો તે રાજકકુદો. 'ઉપ્પેસિ' તિં શિરનું વેષન અર્થાત્ મુકુટ 'પાહળાડ' તિં ઉપાનહ-પગરખાં, વાલવ્યજની-ચામર. સંભળાય છે કે—

અવળેડ પંચ કકુહાણિ, જાણિ રાયણ ચિંધમૂયાણિ ।

છત્તં છગ્ગોવાહણ, [છગ્ગં છતોવાણહ], મરડં તહ ચામરાઓ ય ॥૪૫॥

છત્ર, ખડ્ગ, ઉપાનહ, મુકુટ તથા ચામર—આ પાંચ રાજચિહ્નોને ગુરુ પાસે જતાં રાજા દૂર કરે છે. (૪૫) ॥૪૦૮॥

અનંતર કહેલ રાજચિહ્નોને યોગ્ય, ઇશ્વાકવાદિ કુલમાં ઉત્પન્ન થઈ દીક્ષિત થયેલ એવો, સરાગી છતાં પણ સત્વના અધિકપણાથી જે વસ્તુઓને અવલંબીને પરિષ્કાદિને ગણકારતો નથી—સહે છે તેને કહે છે—

પંચર્હિ ઠાળેર્હિ છઠમત્થે [ળ] ઉદિન્ને પરિસ્સહોવસગ્ગે સમ્મં સહેજ્જા, ખમેજ્જા, તિતિક્ખેજ્જા, અધિયાસેજ્જા, તંજહા—ઉદિન્નકમ્મે ખલુ અયં પુરિસે ઉમ્મત્તગ્ગભૂતે, તેણ મે એસ પુરિસે અક્કોસતિ વા, અવહસતિ વા, ણિચ્છોડેતિ વા, ણિબ્બચ્છેતિ વા, બંધતિ વા, રંભતિ વા, છવિચ્છેતં વા કરેતિ, પમારં વા નેતિ, ઉદ્ધવેઙ્ગ વા, વત્થં [વા] પહિગ્ગહં [વા] કંબલં [વા] પાયપુંછળમચ્છિંદતિ વા, વિચ્છિંદતિ વા, ભિંદતિ વા, અવહરતિ વા ૧ । જક્ખાતિટ્ઠે ખલુ અયં પુરિસે, તેણ મે એસ પુરિસે અક્કોસતિ વા તહેવ જાવ અવહરતિ વા ૨ । મમં ચ ણં તબ્બવવેયણિજ્જે કમ્મે ઉતિન્ને ભવતિ, તેણ મે એસ પુરિસે અક્કોસતિ વા જાવ અવહરતિ વા ૩ । મમં ચ ણં સમ્મમસહમાણસ્સ, અખમમાણસ્સ, અતિતિક્ખેમાણસ્સ, અણાધિતાસેમાણસ્સ કિં મન્ને કજ્જતિ? એતંસો મે પાવે કમ્મે કજ્જતિ ૪ । મમં ચ ણં સમ્મં સહમાણસ્સ જાવ અહિયાસેમાણસ્સ કિં મન્ને કજ્જતિ? એતંસો મે ણિજ્જરા કજ્જતિ ૫ । ઇચ્ચેતેર્હિ પંચર્હિ ઠાળેર્હિ છઠમત્થે ઉદિન્ને પરીસ્સહોવસગ્ગે સમ્મં સહેજ્જા જાવ અહિયાસેજ્જા ।

પંચર્હિ ઠાળેર્હિ કેવલી ઉદિન્ને પરીસ્સહોવસગ્ગે સમ્મં સહેજ્જા જાવ અધિયાસેજ્જા, તંજહા—ચિત્તચિત્તે ખલુ અયં પુરિસે, તેણ મે એસ પુરિસે અક્કોસતિ વા તહેવ જાવ અવહરતિ વા ૧ । દિત્તચિત્તે ખલુ અયં પુરિસે તેણ મે એસ પુરિસે જાવ અવહરતિ વા ૨ । જક્ખાતિટ્ઠે ખલુ અયં પુરિસે, તેણ મે એસ પુરિસે જાવ અવહરતિ વા ૩ । મમં ચ ણં તબ્બવવેયણિજ્જે કમ્મે ઉદિન્ને ભવતિ, તેણ મે એસ પુરિસે જાવ અવહરતિ વા ૪, મમં ચ ણં સમ્મં સહમાણં, અખમાણં, તિતિક્ખેમાણં, અધિયાસેમાણં પાસેતાં બહેવે અન્ને છઠમત્થા સમણા ણિગ્ગંથા ઉદિન્ને ઉદિન્ને પરીસ્સહોવસગ્ગે એવં સમ્મં સહિસ્સંતિ જાવ અહિયાસિસ્સંતિ ૫ । ઇચ્ચેતેર્હિ પંચર્હિ ઠાળેર્હિ કેવલી ઉદિન્ને પરીસ્સહોવસગ્ગે સમ્મં સહેજ્જા જાવ અહિયાસેજ્જા ॥ સૂ. ૪૦૯ ॥

(મૂ.) પાંચ સ્થાનક વડે છબ્ધસ્થ સાધુ ઉદયમાં આવેલ પરીષદ અને ઉપસર્ગોને સમ્યક્ પ્રકારે સહન કરે, ક્ષમા કરે, અદીનવૃત્તિથી તિતિક્ષા કરે અને તેથી યલાયમાન ન થાય, તે આ પ્રમાણે—નિશ્ચે ઉદયમાં આવેલ મિથ્યાત્વ વગેરે કર્મવાળો આ પુરુષ ઉન્નતભૂત-ગાંડા જેવો છે તેથી મને આ પુરુષ આકોશ કરે છે, હસે છે, હાથ વગેરેથી પકડીને બલથી ફેંકે છે, દુર્વચનો વડે, નિર્ભર્ત્સના કરે છે, દોરડી વગેરેથી બાંધે છે, બંદીખાના વગેરેમાં રુધે છે (રોકે છે), શરીરના અવયવોને છેદે છે, મૂર્ચ્છા વિશેષને પમાડે છે, ઉપદ્રવ કરે છે, વત્સ, પાત્ર, કંબલ અથવા રજોહરણને છીનવી લે છે, દૂર ફેંકી દે છે, પાત્રને ભાંગે છે અથવા ચોરી જાય છે. ૧, નિશ્ચે આ પુરુષ યક્ષાવિષ્ટ-દેવના આવેશવાળો છે તેથી આ પુરુષ મને આકોશ કરે છે યાવત્ મારી વસ્તુઓ લઈ જાય છે ૨, મારા આ ભવમાં વેદવા યોગ્ય કર્મો ઉદયમાં આવેલાં છે, તેથી મને આ પુરુષ આકોશ કરે છે યાવત્ મારી વસ્તુઓ લઈ જાય છે ૩. સારી રીતે નહિ સહન કરનાર, ક્ષમા નહિ કરનાર, તિતિક્ષા નહિ કરનાર, નિશ્ચલ નહિ રહેનાર એવા મને શું થશે? એકાંતથી મને પાપકર્મનો બંધ થશે ૪, સમ્યગ્ રીતે સહન કરનાર યાવત્ નિશ્ચલ રહેનાર એવા મને શું થશે? એકાંતથી નિર્જરા થશે ૫—આ પાંચ સ્થાન-પ્રકાર વડે છબ્ધસ્થ સાધુ ઉદયમાં આવેલ પરીષદ અને ઉપસર્ગોને સમ્યક્ પ્રકારે સહન કરે યાવત્ અધ્યાસે—નિશ્ચલ રહે. પાંચ સ્થાનો વડે કેવલી, ઉદયમાં આવેલ પરીષદ અને ઉપસર્ગોને સમ્યક્ પ્રકારે સહન કરે યાવત્ અધ્યાસે, તે આ પ્રમાણે—ક્ષિપ્તચિત્ત-પુત્ર વગેરેના શોકથી શૂન્ય મનવાળો આ પુરુષ છે તેથી મને આ પુરુષ આકોશ કરે છે યાવત્ વત્સાદિ લઈ જાય છે ૧, દમ્ભચિત્ત-પુત્રના જન્મ વગેરેથી ગર્વવાળો આ પુરુષ છે તેથી મને આ પુરુષ આકોશ કરે છે યાવત્ વત્સાદિ અપહરી જાય છે ૨, યક્ષાવિષ્ટ-આ પુરુષ યક્ષાદિ દેવના આવેશવાળો છે તેથી આ પુરુષ મને આકોશ કરે છે યાવત્ મારા વત્સાદિનું અપહરણ કરી જાય છે ૩, મારા આ મનુષ્ય ભવમાં વેદવા યોગ્ય કર્મ ઉદયમાં

આવેલ છે તેથી આ પુરુષ આકોશ કરે છે યાવત્ મારી વસ્તુઓનું અપહરણ કરે છે જ, સારી રીતે સહન કરતો, ક્ષમા કરતો, તિતિક્ષા કરતો અને અધ્યાસતો-નિશ્ચલ રહેતો મને જોઈને, ઘણા અન્ય છદ્મસ્થ શ્રમણ નિર્ગ્રંથો, ઉદયમાં આવેલ પરીષહ-ઉપસર્ગોને સારી રીતે સહન કરશે યાવત્ અધ્યાસશે ૫-આ પાંચ સ્થાનકો વડે કેવલી, ઉદયમાં આવેલ પરીષહ-ઉપસર્ગોને સમ્યક્ સહે યાવત્ અહિયાસે-નિશ્ચલ રહે. ॥૪૦૮॥

(ટી૦) સ્પષ્ટ છે. વિશેષ એ કે-જેના વડે ઢંકાય છે તે છદ્મ-જ્ઞાનાવરણાદિ ઘાતિકર્મચતુષ્ટય, તેને વિષે જે રહે છે તે છદ્મસ્થ અર્થાત્ કષાયવાળો, ઉદીર્ણન-ઉદયમાં આવેલ, કહેલ સ્વરૂપવાળા પરીષહ તથા ઉપસર્ગો પ્રત્યે, સમ્યક્-કષાયના ઉદયનો નિરોધ કરવા વગેરેથી સહે અર્થાત્ ભયના અભાવ વડે અચલ રહેવાથી સુખદ પ્રત્યે સુખદની જેમ ક્ષમેત-ક્ષમા વડે ખમે, તિતિક્ષેત-અદીનપણે તિતિક્ષા કરે, અધ્યાસીત-પરીષહાદિકને વિષે અધિકતા વડે સ્થિર રહે-ચલાયમાન ન થાય. ઉદીર્ણ-ઉદયમાં આવેલ અથવા પ્રબલકર્મ-મિથ્યાત્વમોહનીયાદિ છે જેને તે ઉદીર્ણકર્મા, (ખલુ શબ્દ વાક્યના અલંકારમાં છે.) અર્ચ-પ્રત્યક્ષ પુરુષ, ઉન્મત્ત-મદિરા વગેરેથી ભ્રમિત ચિત્તવાળાની જેમ ઉન્મત્તભૂત, ('ભૂત' શબ્દનો ઉપમાન અર્થ હોવાથી) અથવા ઉન્માદવાળો ઉન્મત્તકભૂત ('ભૂત' શબ્દનો પ્રકૃતિ અર્થ હોવાથી) જે કારણથી આ પુરુષ ઉદીર્ણકર્મા ઉન્મત્તભૂત છે તે કારણથી 'મે' મારા પ્રત્યે ઇષ-આ પુરુષ આકોશ કરે છે-શાપ આપે છે-દુર્વચન કહે છે, ઉપહાસ કરે છે અથવા અપઘર્ષણ કરે છે, નિશ્છોટયતિ-હસ્તાદિને વિષે ગ્રહણ કરીને બલથી સ્થાનના સંબંધવાળા સાધુને દૂર કરે છે, નિર્મર્ત્સયતિ-દુર્વચનો વડે તિરસ્કાર કરે છે, બ્રધ્નાતિ-દોરડી વગેરેથી બાધે છે, રુગ્ગ્ધિ-કારાગાર-કેદમાં પ્રવેશ વગેરેથી અટકાયત કરે છે, છવે:-હસ્તાદિ શરીરના અવયવોને છેદે છે, મરણનો પ્રારંભ તે પ્રમાર-મૂર્ચ્ચાવિશેષ અથવા વધસ્થાન પ્રત્યે લઈ જાય છે, અપદ્રાવયતિ-મારે છે અથવા પ્રમાર-મરણ જ 'ઉવદ્વેષ' તિં ઉપદ્રવ કરે છે, પતદ્ગ્રહ-પાત્ર, કંબલ પ્રતીત છે. પાદપ્રોચ્છન-રજોહરણને આચ્છિનતિ-બલથી ઉપાડીને ફેંકે છે, વિચ્છિનતિ-દૂર મૂકે છે અથવા વચ્ચે થોડું ફાડે છે તે આચ્છિનતિ અને વિશેષ ફાડે છે તે વિચ્છિનતિ, મિત્રતિ-પાત્રને ભાંગે છે, અપહરતિ-ચોરે છે. બધાય 'વા' શબ્દો વિકલ્પના અર્થવાળા છે. પરીષહાદિને સહન કરવામાં આકોશાદિક તેર શબ્દવાળું આ એક આલંબનસ્થાન છે તે અહિં પ્રાય: આકોશ અને વધ નામના બે પરીષહરૂપ માનવું અને ઉપસર્ગની વિવક્ષામાં તો પ્રાદેષિકાદિ માનુષ્યકૃત ઉપસર્ગરૂપ છે. ૧, તથા યક્ષાવિષ્ટ-દેવાધિષ્ઠિત આ પુરુષ છે તેથી આકોશ કરે છે ઈત્યાદિ બીજું ૨, તથા પરીષહોપસર્ગને કરનાર આ પુરુષ મિથ્યાત્વાદિ કર્મને વશ થયેલ છે 'મમં ચળં' તિં મને વળી તે જ-મનુષ્ય સંબંધી આ ભાવ વડે જે વેદાય છે-અનુભવાય છે તે તદ્ભવવેદનીયકર્મ ઉદયમાં આવેલું છે તેથી આ પુરુષ મારા પ્રત્યે આકોશ કરે છે વગેરે ત્રીજું સ્થાન ૩, તથા પાપભીરુ ન હોવાથી આ બાલીશ-અજ્ઞાની પુરુષ આકોશાદિ ભલે કરો, પરંતુ જો હું સહન નહિ કરું તો મને 'કિં મત્રે' તિં, 'મન્યે' આ નિપાત વિતર્ક અર્થવાળો છે 'કજ્જઙ્' તિં પ્રાપ્ત થાય છે અર્થાત્ શું મને પ્રાપ્ત થાય? અહિં વિશેષ નિશ્ચય કહે છે-'અંગતસો' તિં એકાંતથી સર્વથા પાપકર્મ-અસાતાદિ ક્રિયતે-પ્રાપ્ત થાય-આ ચોથું સ્થાન. આ પુરુષ જ્યાં સુધી ઉપસર્ગ કરે છે ત્યાં સુધી પાપને બાધે છે અને ઉપસર્ગને સહન કરનાર એવા મને તો નિર્જરા થાય છે-આ પંચમ સ્થાનક ૫. 'ઇચ્છેણહિ' इत्यादि० નિગમન છે. શેષ સુગમ છે. છદ્મસ્થથી વિપર્યય તે કેવલી, માટે તેનું સૂત્ર છે. તેમાં ક્ષિતચિત્ત-પુત્રના શોક વગેરેથી નષ્ટચિત્ત-શૂન્ય મનવાળો, દમચિત્ત-પુત્રના જન્માદિથી દર્પ-અભિમાની ચિત્તવાળો, ઉન્મત્ત જ છે. મને સહન કરતો જોઈને બીજાઓ પણ સહન કરશે કારણ કે પ્રાય: બીજાઓ ઉત્તમ પુરુષોનું અનુકરણ કરે છે. કહ્યું છે કે-

જો ઉત્તમેહિં મગ્ગો, પહઓ સો દુક્કરો ન સેસાણં । આયરિયંમિ જયંતે, તયણુયરા કેળ સીણ્જા? ॥૪૬॥

જે માર્ગ ઉત્તમ પુરુષોએ પ્રાપ્ત કરેલ છે તે માર્ગ બીજાઓને દુષ્કર નથી, પ્રયત્નવાળો આચાર્ય હોતે છતે તેના શિષ્યો શા કારણથી સીદાય? અર્થાત્ ન જ સીદાય. (૪૬)

“ઈચ્છેઈ” ઇત્યાદિં અહિં પણ નિગમન વચન છે. શેષ સુગમ છે. ॥૪૦૯॥

છદ્મસ્થ કેવલીનું સ્વરૂપ હમણાં જ કહ્યું, હવે પણ તેઓનું જ સ્વરૂપ કહે છે—

પંચ હેક પત્રત્તા, તંજહા—હેંડ ન જાણતિ, હેંડ ન પાસતિ, હેંડ ન બુઝ્ઝતિ, હેંડ નાભિગચ્છતિ, હેંડ અન્નાળમરણં મરતિ ૧ ।

પંચ હેક પત્રત્તા, તંજહા—હેંડના ન જાણતિ જાવ હેંડના અન્નાળમરણં મરતિ ૨ ।

પંચ હેક પત્રત્તા, તંજહા—હેંડ જાણતિ જાવ હેંડ છઠમત્થમરણં મરતિ ૩ ।

પંચ હેક પત્રત્તા, તંજહા—હેંડના જાણતિ જાવ હેંડના છઠમત્થમરણં મરતિ ૪ ।

પંચ અહેક પત્રત્તા, તંજહા—અહેંડ ન જાણતિ જાવ અહેંડ છઠમત્થમરણં મરતિ ૫ ।

પંચ અહેક પત્રત્તા, તંજહા—અહેંડના ન જાણતિ જાવ અહેંડના છઠમત્થમરણં મરતિ ૬ ।

પંચ અહેક પત્રત્તા, તંજહા—અહેંડ જાણતિ જાવ અહેંડ કેવલિમરણં મરતિ ૭ ।

પંચ અહેક પત્રત્તા, તંજહા—અહેંડના જાણતિ જાવ અહેંડના કેવલિમરણં મરતિ ૮ ।

કેવલિસ્સ નં પંચ અણુત્તરા પત્રત્તા, તંજહા—અણુત્તરે નાળે, અણુત્તરે દંસળે, અણુત્તરે ચરિત્તે, અણુત્તરે તંવે, અણુત્તરે વીરિતે ૧ ॥ સૂ. ૪૧૦ ॥

(મૂ.૦) પાંચ હેતુઓ—અહિં હેતુને વિષે વર્તમાન પુરુષ, તેના ઉપયોગથી અભિન્ન હોવાથી હેતુરૂપ છે, તેના પાંચ પ્રકાર ક્રિયાના ભેદથી કહેલા છે, તે આ પ્રમાણે—અનુમાનપ્રમાણના અંગભૂત ધૂમાદિ હેતુ પ્રત્યે યથાર્થ જાણતો નથી અર્થાત્ વિશેષથી ગ્રહણ કરતો નથી, દેખતો નથી અર્થાત્ હેતુ પ્રત્યે સામાન્યથી ગ્રહણ કરતો નથી, હેતુ પ્રત્યે શ્રદ્ધાન કરતો નથી, કલ્યાણરૂપ હેતુ પ્રત્યે પ્રાપ્ત કરતો નથી અને અધ્યવસાનાદિ (ઉપક્રમ) હેતુપુક્ત અજ્ઞાન મરણ કરે છે ૧. પાંચ હેતુઓ કહેલા છે, તે આ પ્રમાણે—ધૂમાદિ હેતુ વડે અનુમેય (જ્ઞેય) પદાર્થને જાણતો નથી, દેખતો નથી, શ્રદ્ધાન કરતો નથી, કલ્યાણ રૂપને પ્રાપ્ત કરતો નથી અને મરણના હેતુ વડે અજ્ઞાન મરણ કરે છે ૨. પાંચ હેતુઓ કહેલા છે, તે આ પ્રમાણે—હેતુને યથાર્થ જાણે છે, યથાર્થ દેખે છે, યથાર્થ શ્રદ્ધાન કરે છે, યથાર્થ કલ્યાણરૂપે પ્રાપ્ત કરે છે અને હેતુવાળા છદ્મસ્થ (પંડિત) મરણને કરે છે ૩, પાંચ હેતુઓ કહેલા છે, તે આ પ્રમાણે—ધૂમાદિ હેતુ વડે અનુમેય પદાર્થને યથાર્થ જાણે છે યાવત્ હેતુ વડે છદ્મસ્થ (પંડિત) મરણને કરે છે ૪, પાંચ અહેતુઓ પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનીની, અપેક્ષાએ કહેલા છે, તે આ પ્રમાણે—સંપૂર્ણ અવધિજ્ઞાની વગેરે ધૂમાદિક હેતુઓને અહેતુરૂપે સર્વથા જાણતો નથી પરંતુ કથંચિત્ જ જાણે છે યાવત્ નિરુપક્રમ આયુષ્યવાળો હોવાથી અધ્યવસાયાદિક ઉપક્રમરૂપ હેતુ સિવાય છદ્મસ્થ મરણ કરે છે ૫, પાંચ અહેતુઓ કહેલા છે, તે આ પ્રમાણે—અહેતુ વડે પદાર્થોને સર્વથા જાણતો નથી પરંતુ કથંચિત્ જ જાણે છે યાવત્ ઉપક્રમના અભાવથી અહેતુ વડે છદ્મસ્થ મરણ કરે છે ૬, પાંચ અહેતુઓ કહેલા છે, તે આ પ્રમાણે—કેવલી, ધૂમાદિક હેતુને અહેતુભાવે જાણે છે યાવત્ ઉપક્રમરૂપ હેતુ સિવાય કેવલી મરણ કરે છે ૭, પાંચ અહેતુઓ કહેલા છે, તે આ પ્રમાણે—કેવલી, અહેતુ વડે પદાર્થને જાણે છે યાવત્ ઉપક્રમ સિવાય અહેતુ વડે કેવલી મરણ કરે છે ૮, કેવલીને પાંચ ગુણો અનુત્તર (શ્રેષ્ઠ) કહેલા છે, તે આ પ્રમાણે—અનુત્તર જ્ઞાન, અનુત્તર દર્શન, અનુત્તર ચારિત્ર, અનુત્તર તપ અને અનુત્તર વીર્ય. ॥૪૧૦॥

(ટી.૦) ‘પંચ હેક’ ઇત્યાદિં નવ સૂત્ર છે, તેમાં ભગવતી સૂત્રના પાંચમા શતકના સાતમા ઉદ્દેશકની ચૂર્ણાને અનુસારે કુંઈક લખાય છે. પાંચ હેતુઓ, અહિં છદ્મસ્થપણાએ જ અનુમાનથી વ્યવહાર કરનાર અનુમાનના અંગપણાએ હેતું—ધૂમાદિક લિંગ-ચિહ્નને જાણે છે તે હેતુ જ કહેવાય છે ૧, એવી રીતે જ દેખે છે ૨, શ્રદ્ધાન કરે છે ૩, પ્રાપ્ત કરે છે ૪, તે જ હેતુચતુષ્ટય

મિથ્યાદષ્ટિજીવને આશ્રયીને કુત્સા-અપયાર્થ દ્વાર વડે કહે છે-હેતુ પ્રત્યે નથી જાણતો અર્થાત્ વિશેષતઃ યથાર્થ ગ્રહણ કરતો નથી. 'નન્વઃ' શબ્દનો કુત્સિત અર્થ હોવાથી બરાબર-જાણતો નથી, એવી રીતે સામાન્યતઃ દેખતો નથી, 'ન બુદ્ધ્યતે' શ્રદ્ધા કરતો નથી. બોધિ શબ્દને શ્રદ્ધાનનું પર્યાયપણું છે. ન સમભિગચ્છતિ-સંસારથી પાર પામવાના કારણપણાએ પ્રાપ્ત કરતો નથી. એવી રીતે આ ચતુર્વિધ હેતુઓ થાય છે. તથા હેતુમ્-અધ્યવસાન વગેરે (ઉપક્રમરૂપ) મરણના હેતુઓથી ઉત્પન્ન થવા વડે ઉપચારથી અજ્ઞાનમરણ, મિથ્યાદષ્ટિપણાએ નથી જાણેલ હેતુ અને હેતુઓ વડે જાણવા યોગ્ય ભાવ જેણે તેના મરણરૂપ હેતુવાળા અજ્ઞાન મરણ કરે છે. આવા પ્રકારનો જે જીવ છે તે પણ હેતુ જ છે માટે પાંચમો હેતુ વિધિથી જ કહેલ છે ૧, પાંચ હેતુઓમાં 'હેતુના' ધૂમાદિ હેતુઓ વડે જે અનુમેય પદાર્થને જાણે છે તે હેતુ જ છે, એવી રીતે જે દેખે છે વગેરે જાણવું. તે જ કુત્સાદ્વાર વડે મિથ્યાદષ્ટિને આશ્રયીને હેતુચતુષ્ટયને કહે છે-હેતુઓ વડે અનુમેય-જ્ઞેય પદાર્થને નથી જાણતો ('નન્વઃ' શબ્દ કુત્સિત અર્થવાળો હોવાથી યથાર્થ જાણતો નથી.) એવી રીતે દેખતો નથી ઇત્યાદિ૦ તથા હેતુના-મરણના (ઉપક્રમરૂપ) કારણ વડે જે અજ્ઞાન મરણ કરે છે તે હેતુ જ છે-આ પાંચમો હેતુ ૨, તથા પાંચ હેતુઓ, જે સમ્યગ્દષ્ટિપણાએ હેતુઓને યથાર્થ જાણે છે તે હેતુ જ છે, એવી રીતે બીજા પણ જાણવા. વિશેષ એ કે-હેતું-હેતુવિશિષ્ટ છદ્મસ્ય મરણને કરે છે પરંતુ સમ્યગ્દષ્ટિપણાથી અજ્ઞાન મરણ નથી તેમ અનુમાનનો કરનાર હોવાથી કેવલીમરણ નથી. ૩. એવી રીતે તૃતીયા વિભક્તિવાળું 'હેતુના' સૂત્ર પણ જાણવું. અહિં બે સૂત્રોને વિષે હેતુઓ સ્વરૂપથી કહેલા છે [મિથ્યાદષ્ટિ અને સમ્યગ્દષ્ટિના યુગલની અપેક્ષાએ અહિં બે સૂત્ર જાણવા, નહિતર સૂત્રચતુષ્ટય છે.] ૪, તથા પાંચ અહેતુઓ સર્વજ્ઞપણાએ જે અનુમાનની અપેક્ષા રહિત છે તે 'આ હેતુ મને અનુમાનનો સાધક થતો નથી' એવી રીતે ધૂમાદિક હેતુઓને જાણે છે. આ કારણથી તે હેતુઓને અહેતુભૂત જાણતો થકો આ અહેતુ જ કહેવાય છે. એવી રીતે દર્શન, બોધ અને પ્રાપ્તિની અપેક્ષાએ પણ અહેતુઓ જ છે. તે જ અહેતુચતુષ્ટયને છદ્મસ્ય પ્રત્યે આશ્રયીને દેશ વડે નિષેધથી કહે છે-'અહેતુમ્' ધૂમાદિક હેતુ પ્રત્યે, અહેતુભાવ વડે નથી જાણતો અર્થાત્ સર્વથા જાણતો નથી પરંતુ કથંચિત્ જ જાણે છે કારણ કે 'નન્વઃ' શબ્દ દેશનિષેધના અર્થવાળો છે. અવધિ વગેરે કેવલીપણાએ અર્થાત્ સંપૂર્ણ અવધિજ્ઞાનાદિપણાએ અનુમાનપ્રમાણ વડે વ્યવહાર ન કરતો હોવાથી જ્ઞાતા-જાણનાર સંબંધી આ એક હેતુ, દેશ વડે પ્રતિષેધથી કહ્યો. એવી રીતે અહેતુને કરીને-અહેતુપણે ધૂમાદિક હેતુઓને દેખતો નથી તે બીજો, શ્રદ્ધાન કરતો નથી તે ત્રીજો, સાધ્યની સિદ્ધિને પ્રાપ્ત કરતો નથી તે ચોથો અને અહેતુમ્-નિરુપક્રમપણાએ અધ્યવસાનાદિ હેતુની અપેક્ષા રહિત છદ્મસ્ય મરણ-અનુમાન વડે વ્યવહાર કરનારપણામાં પણ કેવલી ન હોવાથી તેનો કહેલ છે તે પાંચમો હેતુ સ્વરૂપથી જ કહ્યો છે. ૫. પાંચ અહેતુઓ અહેતુના-હેતુના અભાવ વડે કેવલીપણાથી જે જાણે છે તે અહેતુ જ છે. એવી રીતે દેખે છે વગેરે પ્રકારો પણ જાણવા. એમ છદ્મસ્યને આશ્રયીને ચાર પદ વડે અહેતુચતુષ્ટયને દેશ વડે પ્રતિષેધથી કહે છે તથા અહેતુના-ઉપક્રમના અભાવ વડે છદ્મસ્ય મરણને કરે છે, આ પાંચમો અહેતુ સ્વરૂપથી જ કહ્યો ૬, તથા પાંચ અહેતુઓ, અહેતું-હેતુના ભાવ વડે વિકલ્પ નહિ કરાયેલ ધૂમાદિકને જાણે છે, કારણ કે કેવલીપણાને લઈને જે અનુમાનનો વ્યવહાર કરનાર નથી તે અહેતુ જ છે. એમ જે દેખે છે વગેરે જાણવું. અહેતુમ્-નિરુપક્રમપણાથી હેતુ રહિત અને અનુમાન વડે વ્યવહાર કરનાર ન હોવાથી કેવલી મરણને જે કરે છે તે આ પાંચમો અહેતુ જ છે. અહિં આ પાંચે પણ અહેતુઓ સ્વરૂપથી કહેલા છે ૭. એવી રીતે તૃતીયા વિભક્તિવાળું ('અહેતુના') સૂત્ર પણ પૂર્વોક્તિ રીતે અનુસરવું ૮, શબ્દાર્થ માત્ર આ વ્યાખ્યા કરેલ છે, તત્ત્વ તો યથા્યોગ સર્વથા આવરણનો ક્ષય થવાથી બહુશ્રુતો જાણે. જેઓથી ઉત્તર-પ્રધાન બીજા નથી તે અનુત્તરો, તેમાં પ્રથમના બે (જ્ઞાન અને દર્શન) ક્રમશઃ જ્ઞાનાવરણ અને દર્શનાવરણનો ક્ષય થવાથી, પછીના બે (ચારિત્ર અને તપ) મોહનીયના ક્ષયથી કેમ કે તપ એ ચારિત્રનો ભેદ છે અને કેવલીને અનુત્તર તપ શૈલેશી અવસ્થાને વિષે શુક્લધ્યાનના ભેદ (પાછલા બે) સ્વરૂપ છે, કારણ કે ધ્યાન એ અભ્યંતર તપનો ભેદ છે. વીર્ય તો વીર્યાતરાય કર્મના ક્ષયથી થાય છે. ૯. ॥૪૧૦॥

કેવલીના અધિકારથી તીર્થંકર સંબંધી ચોદ સૂત્રો કહે છે—

પડમપ્પહે ણમરહા પંચચિત્તે હોત્થા, તંજહા—ચિત્તાહિં ચુતે ચઇત્તા ગબ્બં વક્કંતે, ચિત્તાહિં જાતે, ચિત્તાહિં મુંડે ભવિત્તા અગારાઓ અણગારિતં પવ્વહ્ણ, ચિત્તાહિં અણંતે અણુત્તરે નિવ્વાઘાતે ણિરાવરણે કસિણે પડિપુત્તે, કેવલવરનાણદંસણે સમુપ્પન્ને, ચિત્તાહિં પરિણિવ્વુત્તે ।

પુપ્ફદંતે ણં અરહા પંચમૂલે હોત્થા, મૂલેણં ચુતે, ચઇત્તા ગબ્બં વક્કંતે, એવં ચેવ એવમેતેણં અભિલાવેણં ઇમાતો ગાહાતો અણુગંતવ્વાતો—

પડમપ્પભસ્સ ચિત્તા ૧, મૂલે પુણ હોહિ પુપ્ફદંતસ્સ ૨ ।

પુવ્વા ય આસાઢા સીતલસ્સ ૩, ઉત્તર વિમલસ્સ ભદ્ધવતા ૪ ॥૧॥

રેવતિત્તિ અણંતજિણો ૫, પૂસો ધમ્મસ્સ ૬ સંતિણો ધરણી ૭ ।

કુંથુસ્સ કત્તિયાઓ ૮, અરસ્સ તહ રેવતીતો ય ૯ ॥૨॥

મુણિસુવ્વતસ્સ સવણો ૧૦, આસિણિ ણમિણો ય ૧૧, નેમિણો ચિત્તા ૧૨ ।

પાસસ્સ વિસાહાઓ ૧૩, પંચ ય હત્થુત્તરે વીરો ૧૪ ॥૩॥

સમણે ભગવં મહાવીરે પંચહત્થુત્તરે હોત્થા, તંજહા—હત્થુત્તરાહિં ચુતે ચઇત્તા ગબ્બં વક્કંતે, હત્થુત્તરાહિં ગબ્બાતો ગબ્બં સાહરિતે, હત્થુત્તરાહિં જાતે, હત્થુત્તરાહિં મુંડે ભવિત્તા જાવ પવ્વહ્ણ, હત્થુત્તરાહિં અણંતે અણુત્તરે જાવ કેવલવરનાણદંસણે સમુપ્પન્ને ॥ સૂ. ૪૧૧ ॥

॥ ઇતિ પંચમઢ્ઢાણસ્સ પદ્ધમો ઉદ્દેસઓ સમત્તો ॥

(મૂ.) પદ્યપ્રભ નામના છઠ્ઠા તીર્થંકરના પાંચ કલ્યાણક ચિત્રા નક્ષત્રમાં થયેલ છે, તે આ પ્રમાણે—૧. ચિત્રા નક્ષત્રમાં સ્વર્ગથી ચલ્યા, ચલવીને ગર્ભમાં ઉત્પન્ન થયા, ૨. ચિત્રા નક્ષત્રમાં જન્મ્યા, ૩. ચિત્રા નક્ષત્રમાં મુંડિત થઈ ગૃહસ્થાવાસને છોડીને અણગારપણાને પ્રાપ્ત થયા—દીક્ષા લીધી, ૪. ચિત્રા નક્ષત્રમાં અનંત, સર્વોત્કૃષ્ટ, વ્યાઘાત રહિત, સમગ્ર વિષયવાળું, પરિપૂર્ણ—અખંડ એવું પ્રધાન કેવલજ્ઞાન અને કેવલદર્શન ઉત્પન્ન થયું અને ૫. ચિત્રા નક્ષત્રમાં નિર્વાણ પામ્યા. પુષ્પદંત (સુવિધિનાથ) નામના નવમા અર્હતના પાંચ કલ્યાણક મૂળ નક્ષત્રને વિષે થયેલા છે, તે આ પ્રમાણે—મૂળ નક્ષત્રમાં સ્વર્ગથી ચલ્યા, ચલવીને ગર્ભમાં ઉત્પન્ન થયા, એવી રીતે આ અભિલાપ વડે નીચેની ગાથાઓ અનુસરણ કરવા યોગ્ય છે. ગાથાર્થ—૧. પદ્યપ્રભના ચિત્રા નક્ષત્રમાં પાંચ કલ્યાણક થયા છે, ૨. મૂળ નક્ષત્રમાં પુષ્પદંતના, ૩. પૂર્વાષાઢા નક્ષત્રમાં શીતલનાથના અને ૪. ઉત્તરાભાદ્રપદ નક્ષત્રમાં વિમલનાથના પાંચ કલ્યાણક થયા છે ॥૧॥ ૫. અનંતજિનના રેવતી નક્ષત્રમાં ૬, ધર્મનાથના પુષ્પ નક્ષત્રમાં, ૭. શાંતિનાથના ભરણી નક્ષત્રમાં, ૮. કુંથુનાથના કૃતિકા નક્ષત્રમાં તેમજ ૯. અરનાથના રેવતી નક્ષત્રમાં પાંચ કલ્યાણક થયા છે ॥૨॥ ૧૦. મુણિસુવ્રતના શ્રવણ નક્ષત્રમાં, ૧૧. નમિનાથના અચિની નક્ષત્રમાં, ૧૨. નેમિનાથના ચિત્રા નક્ષત્રમાં, ૧૩. પાર્શ્વનાથના વિશાખા નક્ષત્રમાં અને ૧૪. મહાવીરસ્વામીના હસ્તોત્તરા—ઉત્તરાફાલ્ગુની નક્ષત્રમાં અવનાદિ પાંચ કાર્યો થયેલા છે. ॥૩॥ શ્રમણ ભગવાન મહાવીરસ્વામીના અવનગર્ભસંક્રમણ આદિ પાંચ કાર્યો હસ્તોત્તરામાં થયા છે, તે આ પ્રમાણે—૧. હસ્તોત્તરા નક્ષત્રમાં સ્વર્ગથી ચલ્યા, ચલવીને ગર્ભમાં ઉત્પન્ન થયા, ૨. હસ્તોત્તરા નક્ષત્રમાં ગર્ભથી અન્ય ગર્ભમાં સંહરણ કરાયા, ૩. હસ્તોત્તરા નક્ષત્રમાં જન્મ્યા, ૪. હસ્તોત્તરા નક્ષત્રમાં મુંડ થઈને યાવત્ દીક્ષા લીધી અને ૫. હસ્તોત્તરા નક્ષત્રમાં અનંત યાવત્ અનુત્તર કેવલજ્ઞાન અને કેવલ દર્શન ઉત્પન્ન થયું. ॥૪૧૧ ॥

(ટી.) આ સૂત્રો સુગમ છે. વિશેષ એ કે—પદ્યપ્રભ, ઋષભાદિ તીર્થંકરોની મધ્યે છઠ્ઠા છે. અવન વગેરે પાંચ દિવસોને વિષે

૧. આમાં મૂળમાં અને ટીકામાં કયાંય કલ્યાણક શબ્દનો પ્રયોગ નથી.

ચિત્રા નક્ષત્ર વિશેષ છે જેને તે પંચચિત્ર: 'ચિત્રાભિ:' આ રૂઢીથી બહુવચન છે. 'ચ્યુત:'—અવતર્યા, ઉપરિમોપરિમ (નવમા) ગ્રેવેયકથી એકત્રીશ સાગરોપમની સ્થિતિવાળા દેવમાંથી ચ્યવીને 'ગર્ભ' તિં ગર્ભમાં કૌશંબી નગરીને વિષે ધર નામના રાજાની સુસીમા નામની ભાર્યાની કુક્ષિમાં માઘ માસની કૃષ્ણ છટ્ટીને દિવસે ઉત્પન્ન થયા ૧, કાર્તિક વદિ બારસને દિવસે ગર્ભમાંથી નીકળીને જન્મ્યા ૨, તથા કેશ અને કષાયાદિની અપેક્ષાએ મુંડ થઈને, ગૃહવાસથી નીકળીને સાધુપણને પ્રાપ્ત થયા અથવા કાર્તિક શુદ્ધ તેરસને દિને અણગારીપણ વડે પ્રવ્રજિત થયા ૩, તથા અનંતપર્યાયવાળું હોવાથી અનંત, બધાય જ્ઞાનોમાં ઉત્તમ હોવાથી અનુત્તર, અપ્રતિપાતી હોવાથી નિવ્યાધિત, સર્વથા સ્વઆવરણનો ક્ષય થયેલ હોવાથી અથવા કટ (સાદડી), ભીંત વગેરે આવરણના અભાવથી નિરાવરણ, સકલ પદાર્થના વિષયપણાથી કૃત્સ્ન, પરિપૂર્ણ—પોતાના અવયવની અપેક્ષાએ પૂનમચંદ્રના બિંબની જેમ અખંડ, શું તે કહે છે—કેવળ—અન્ય જ્ઞાનોના અસહાયપણાથી (એકલું) અથવા સંશુદ્ધપણાથી. આ કારણથી જ વરપ્રધાન તે કેવલવરજ્ઞાન—વિશેષ જાણવારૂપ અને દર્શન—સામાન્ય જાણવારૂપ, એવું જ્ઞાન અને દર્શન તે કેવલવરજ્ઞાનદર્શન ચૈત્ર સુદ પૂનમને દિને ઉત્પન્ન થયું તથા ૪. પરિનિર્વૃત્તો—માગશર વદિ એકાદશીએ અને મતાંતરે ફાલ્ગુન વદિ ચોથે નિર્વાણ પામ્યા. મોક્ષે ગયા. ૫. 'एवं चेव' તિં પદ્યપ્રભસ્વામીના સૂત્રની જેમ પુષ્પદંતનું સૂત્ર પણ કહેવું, 'एवं' અનંતર કહેલ સ્વરૂપ વડે 'एतेन' હમણાં કહેલ હોવાથી પ્રત્યક્ષ સૂત્રના પાઠ વડે આ ત્રણ સૂત્ર સંગ્રહણિ ગાથાઓ વડે અનુસરણ કરવા યોગ્ય છે. શેષ સૂત્રના પાઠને બતાવવા માટે 'पठमप्यभस्से' ત્યાદિં તેમાં પદ્યપ્રભ તીર્થકરના ચ્યવનાદિપાંચ સ્થાનકોને વિષે ચિત્રા નક્ષત્ર હોય છે, ઇત્યાદિ ગાથાનો અક્ષરાર્થ કહેવો, સૂત્રપાઠ તો પ્રથમના બે સૂત્રનો સાક્ષાત્ દેખાડેલ જ છે. બીજા તીર્થકરોનો સૂત્રપાઠ તો આ પ્રમાણે—सीयले णं अरहा पंचपुष्वासाढे होत्था, तंजहा—पुष्वासाढाहिं चुर चइत्ता गब्भं वक्कंते पुष्वासाढाहिं जाए' इत्यादिं એવી રીતે બધાય સૂત્રો કહેવા. વ્યાખ્યા આ પ્રમાણે જાણવી—પુષ્પદંત નવમા તીર્થકર, આનંત કલ્પથી ઓગણીશ સાગરોપમની સ્થિતિવાળા દેવમાંથી ફાલ્ગુન કૃષ્ણ નવમીએ મૂળ નક્ષત્રને વિષે ચ્યવા, ચ્યવીને કાકંદી નગરીને વિષે સુશીવ નૃપની રામા નામની ભાર્યાની કુક્ષિમાં ગર્ભપણાએ ઉત્પન્ન થયા ૧, મૂળ નક્ષત્રમાં માગશર કૃષ્ણ પંચમીએ જન્મ્યા ૨, મૂળ નક્ષત્રમાં જ્યેષ્ઠ સુદિ પ્રતિપદાએ (મતાંતરથી માગશર વદિ છઠ્ઠને વિષે) દીક્ષિત થયા ૩, મૂળ નક્ષત્રમાં જ કાર્તિક શુક્લ તૃતીયાને દિવસે કેવલજ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું. ૪, આશ્વિન શુક્લ નવમીએ (મતાંતરે વૈશાખ વદિ છઠ્ઠને વિષે) નિર્વાણ પામ્યા. ૫. શીતલનાથ દશમા તીર્થકર પ્રાણત કલ્પથી વીશ સાગરોપમની સ્થિતિવાળા દેવમાંથી વૈશાખ વદિ છઠ્ઠને દિવસે પૂર્વાષાઢા નક્ષત્રને દિવસે ચ્યવા, ચ્યવીને ભદ્રિલપુરને વિષે દંઢરથ નૃપતિની નંદા નામની ભાર્યાની કુક્ષિમાં ગર્ભપણાએ ઉત્પન્ન થયા, પૂર્વાષાઢા નક્ષત્રમાં જ માઘ કૃષ્ણ દ્વાદશીને વિષે જન્મ્યા, પૂર્વાષાઢામાં જ માઘ કૃષ્ણ દ્વાદશીએ દીક્ષિત થયા, પૂર્વાષાઢામાં જ પૌષ શુક્લપક્ષમાં મતાંતર વડે બહુલ (વદિ) પક્ષમાં ચતુર્દશીએ કેવલજ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું, તથા તે જ નક્ષત્રમાં શ્રાવણ શુક્લ પંચમીએ (મતાંતરથી શ્રાવણ કૃષ્ણ દ્વિતીયાને દિને) મોક્ષ પામ્યા. એવી રીતે ત્રણ ગાથામાં કહેલા શેષ તીર્થકરો સંબંધી સૂત્રોને પ્રથમાનુયોગના પદને અનુસારે યોજના કરીને વ્યાખ્યા કરવી. વિશેષ એ કે—ચૌદ સૂત્રને વિષે પાઠભેદ છે તેને દેખાડવા માટે કહે છે—'समणे'ત્યાદિં હસ્ત નક્ષત્ર વડે ઓળખાતી ઉત્તરા અથવા હસ્તનક્ષત્ર છે જેની ઉત્તરમાં—પાછળ તે હસ્તોત્તરા અર્થાત્ ઉત્તરાફાલ્ગુની. ચ્યવન, ગર્ભહરણાદિ પાંચને વિષે હસ્તોત્તરા નક્ષત્ર છે જેને તે પંચહસ્તોત્તર (મહાવીર) 'गब्भाओ' ગર્ભસ્થાનની 'गब्भं' તિં ગર્ભને વિષે—અન્ય ગર્ભસ્થાનમાં સંહત—સંહરણ કરાયા અને 'निर्वृतस्तु' સ્વાતિ નક્ષત્રમાં 'कार्तिक' અમાવસ્યાને વિષે નિર્વાણ પામ્યા. ॥૪૧૧॥

॥ પાંચમા સ્થાનકનો પહેલો ઉદ્દેશો સમાપ્ત ॥

૧. વર્તમાનમાં ભગવાનની કલ્યાણક તિથિઓ લખવામાં જે શાસ્ત્રીય મિતિઓ છોડીને ગુજરાતી મિતિઓ જ લખાય છે તે શાસ્ત્રીય દૃષ્ટિએ યોગ્ય નથી. (સં.)

|| અથ પદ્મમરથાનકાધ્યયને દ્વિતીયોદ્દેશઃ ||

પ્રથમ ઉદ્દેશક કહ્યો, હવે બીજા ઉદ્દેશાનો આરંભ કરાય છે, એનો સંબંધ આ પ્રમાણે સમજવો. અનંતર ઉદ્દેશકને વિષે વિવિધ પ્રકારે જીવ સંબંધી વક્તવ્યતા કહી, હવે પણ તે જ કહેવાય છે. આવા પ્રકારના સંબંધવાળા આ દ્વિતીય ઉદ્દેશકનું શરૂઆતનું સૂત્ર—

નો કપ્પઙ્ગ નિગ્ગંથાણ વા નિગ્ગંથીણ વા ઇમાઓ ઉદ્દિઙ્ગાઓ ગણિતાઓ વિતંજિતાતો પંચ મહણ્ણવાતો મહાણવીઓ અંતો માસસ્સ દુક્ખુત્તો વા તિક્ખુત્તો વા ઉત્તરિત્થ વા સંતરિત્થ વા, તંજહા—ગંગા, જડણા, સરુ, ઇરાવતી, મહી. પંચહિં ઠાણેહિં કપ્પતિ, તંજહા—ભયંસિ વા ૧, દુભ્ભિક્ખંસિ વા ૨, પવ્વહેજ્જ વળં કોતિ ૩, દઓષસિ વા ઇજ્જમાણંસિ મહતા વા ૪, અણારિતેહિં ૫ || સૂ. ૪૧૨||

ળો કપ્પતિ ણિગ્ગંથાણ વા ણિગ્ગંથીણ વા પદ્મપાડસંસિ ગામાણુગામં દૂઙ્ગિજ્જિત્થ ૧. પંચહિં ઠાણેહિં કપ્પતિ, તંજહા—ભયંસિ વા દુભ્ભિક્ખંસિ વા જાવ મહતા વા અણારિતેહિં ૫. વાસાવાસં પજ્જોસવિતાણં ણો કપ્પતિ ણિગ્ગંથાણ વા ણિગ્ગંથીણ વા ગામાણુગામં દૂતિજ્જિત્થ ૧. પંચહિં ઠાણેહિં કપ્પતિ, તંજહા—ણાણઙ્ગતાતે, દંસણઙ્ગતાતે, ચરિત્તઙ્ગતાતે, આયરિયવજ્જાણ વા સે વીસુંભેજ્જા, આયરિયવજ્જાયાણ વા બહિતા વેયાવચ્ચં કરણતાતે || સૂ. ૪૧૩||

(મૂ.) સાધુ, સાધ્વીઓને આ કહેલી, સંખ્યા કરેલી, સ્પષ્ટ નામવાળી, મહાસમુદ્રના જેવા ઘણા જળવાળી પાંચ મહાનદીઓ એક માસની અંદર, બે ત્રણ વાર બાહુ વગેરેથી ઉતરવાને માટે કલ્પે નહિ તથા નાવાદિકમાં બેસીને ઉતરવા માટે કલ્પે નહિ, તે આ પ્રમાણે—ગંગા, યમુના, સરયુ, ઐરાવતી અને મહી, પાંચ સ્થાનમાં અપવાદે ઉતરવી કલ્પે, તે આ પ્રમાણે—૧. રાજાદિનો ભય હોતે છતે, ૨. દુકાલ હોતે છતે, ૩. કોઈ અનાર્થ વડે પીડા કરાયે છતે, ૪. નદીના વેગવાળા પ્રવાહમાં તણાતાઓને અને ૫. જીવોના પ્રાણોનો નાશ કરનાર મ્લેચ્છાદિ વડે પરાભવ પામેલાઓને ||૪૧૨||

સાધુ, સાધ્વીઓને પ્રથમ વર્ષાકાળમાં ગ્રામાનુગ્રામ પ્રત્યે વિહાર કરવો કલ્પે નહિ. પાંચ સ્થાન—કારણ વડે કલ્પે છે, તે આ પ્રમાણે—ભય હોતે છતે ૧, દુકાળ હોતે છતે ૨, યાવત્ મોટા આવેશથી અનાર્થ વડે ઉપદ્રવ હોતે છતે ૫, પાંચ સ્થાનકોમાં (કારણ) ચોમાસાને વિષે વિહાર કલ્પે છે, તે આ પ્રમાણે—૧. જ્ઞાન મેળવવાને અર્થે, ૨. દર્શન-સમ્યક્ત્વની પુષ્ટિને અર્થે, ૩. ચારિત્રની રક્ષાને અર્થે, ૪. આચાર્ય કે ઉપાધ્યાયનું મરણ થવાથી અન્ય આચાર્યાદિનો આશ્રય કરવાને અર્થે અને ૫. આચાર્યાદિના મોકલવાથી વર્ષાક્ષેત્રથી બહાર રહેલ આચાર્ય કે ઉપાધ્યાયનું વૈયાવૃત્ત્ય કરવા માટે સાધુ, સાધ્વીઓને ચોમાસામાં અન્યત્ર જવું કલ્પે. ||૪૧૩||

(ટી.) પ્રથમ સૂત્રનો પૂર્વના સૂત્ર સાથે આ પ્રમાણે સંબંધ છે—પૂર્વ સૂત્રમાં કેવલી નિર્ગ્રંથ સંબંધી વસ્તુ કહી, અહિં તો છદ્મસ્થ નિર્ગ્રંથ સંબંધી વસ્તુ કહેવાય છે, આ પ્રમાણે આ સૂત્રના નજીકના ગર્ભસૂત્ર સાથે સંબંધ જોડવો. 'નો કપ્પઙ્ગ' ઇત્યાદિ સૂત્રોની વ્યાખ્યા સુગમ જ છે. વિશેષ એ કે—'નો કપ્પઙ્ગ' તિં ન કલ્પતે અર્થાત્ કલ્પે નહિ. 'વત્થગંધમલંકાર' ઇત્યાદિકની જેમ અહિં એકવચનનાંત શબ્દ બહુવચનવાળો હોવાથી ગ્રંથ-પરિગ્રહથી નીકળ્યા તે નિર્ગ્રંથો—સાધુઓને, તથા નિર્ગ્રંથીસાધ્વીઓને, અહિં પ્રાયઃ બન્નેને પણ તુલ્ય અનુષ્ઠાનપણું છે એમ બતાવવા માટે બે 'વા' શબ્દો છે. 'ઇમા' નામથી કહેવામાં આવતી,

નજીકમાં જોવાતી, ઉદિદ્ધા સામાન્યતઃ કહેવાયેલી જે મહાનદીઓ, ગણિતા-પાંચ એમ ગણત્રી કરેલી, વ્યંજિતા-સ્પષ્ટ કરાએલી-ગંગા ઇત્યાદિ, અથવા વિશેષણ વડે ગ્રહણ કરવાથી જેમ મહાર્ણવા, તેમાં બહુ પાણી હોવાથી મહાર્ણવ-મહાસમુદ્રની જેમ જે અથવા મહાર્ણવ પ્રત્યે જનારી જે નદીઓ તેમ મહાર્ણવા, મહાનદીઓ તે ઘણી ઊંડી નદીઓ, એવી નદીઓ એક માસમાં બે વખત અથવા ત્રણ વખત 'ઉત્તરીતું'—બાહુ અને જંધા વડે ઉલ્લંઘન કરવાને માટે, સન્તરીતું—નાવાદિની સહાયતા વડે ઉતરવા માટે જ (અથવા એક વખત ઉલ્લંઘવું તે ઉત્તરીતું અને અનેક વખત ઉલ્લંઘન કરવું તે સંતરિતું) પોતાનો અને સંયમનો ધાત થવાનો સંભવ હોવાથી ન કલ્પે. વર્ણી શબલ (મલિન) ચારિત્ર થવાથી અકલ્પ્યતા છે. કહ્યું છે કે—'માસબ્ધંતર તિત્રિ દગલેવા ડ કરેમાણે' તિં—એક માસમાં નાભિપ્રમાણ જલમાં ઉતરવારૂપ ત્રણ વખતના ઉદકના લેપને કરતો થકો ચારિત્રને સબળ દોષવાળું-મલિન કરે. આ સૂત્રને વિષે કલ્પભાષ્યની ગાથા નીચે પ્રમાણે જાણવી.

ઇમઝ તિ સુત્તઝતા ૧, ઉદિદ્ધ નર્દઓ ૨ ગણિય પંચેવ ૩ । ગંગાદિ વંજિયાઓ ૪, બહુદય મહત્ત્વાઓ ૫ ॥૪૭॥

પંચગ્નં ગહણેણં સેસા વિ ડ સૂડયા મહાસલિલા ।

[બૃહત્કલ્પ ૦ ૫૬૧૧૨૦ં ઇતિ]

(૪૭) આ સૂત્રમાં સામાન્યથી કહેવાએલી ગણિતમાં પાંચ, ગંગાદિનું વર્જન કરવું. ઘણા જલવાલી અને ઘણી ઊંડી હોવાથી.

અહિં પાંચ નદીઓના ગ્રહણ વડે ઉપલક્ષણથી શેષ મહાનદીઓ પણ સૂચવેલ છે.

હવે દોષો બતાવે છે—

ઓહાર-મગાર્ણયા, ઘોરા તત્થ ડ સાવયા । સરીરોવહિમાર્ણયા, ણાવાતેણા વ કત્થઈ ॥૪૮॥ [બૃહત્કલ્પ ૦ ૫૬૩૩ ઇતિ]

નદીમાં હિંસક જીવો મત્સ્ય અને મગર વગેરે હોય છે, તેઓ નાવને જબની અંદર લઈ જાય છે અથવા શરીર અને ઉપશિ વગેરેના ચોરનારા હોય છે તેમજ નાવને પણ ચોરનારા ક્યાંક હોય છે. (૪૮)

અપવાદ દર્શાવતાં કહે છે—'પંચે' ત્યાદિં ભયે—રાજા તેમજ દ્વેષી વગેરેના સંબંધથી ઉપશિ વગેરેના અપહરણ વિષયક ભય ઉત્પન્ન થયે છે તે ૧, દુર્ભિક્ષે વા—ભિક્ષાનો અભાવ હોતે છે તે ૨, 'પવ્વહેજ્જ' તિં—પ્રવ્યથતે—કોઈક પીડા કરે અથવા અંતર્ભૂત કારિત (પ્રેરક) અર્થ હોવાથી પ્રવાહયેત્—કોઈક દ્વેષી તે જ ગંગાદિક નદીઓમાં નાખે ડ, 'દઓર્ણસિ' તિં—અથવા ગંગાદિ નદીઓ ઉન્માર્ગપણાએ આવતી હતી, તેના વડે ઉદકના સમૂહમાં તણાએલાને, (મહાન આડંબરથી એ શેષ-અધ્યાહાર છે) ૪, 'અણારિસુ' તિં વિભક્તિના વ્યત્યપ-ફારફેરથી અનાયઃ—જીવન અને ચારિત્રનો નાશ કરનાર ભ્રેષ્ઠાદિ વડે પરાભવ પામેલાઓને અથવા ભ્રેષ્ઠો આવતે છે તે ૫. આ ઉક્ત પાંચ પુષ્ટ આલંબનો છે, આવા કારણથી તે નદીઓને તરવામાં દોષ નથી. કહ્યું છે કે—

સાલંબણો પડંતો વિ, અપ્પયં ડુગ્ગમે વિ ધારેઈ । ઇય સાલંબણસેવી, ધારેઈ જઈ અસદ્ભાવં ॥૪૯॥

[આવશ્યક નિર્યુક્તિ ૧૧૮૬ ઇતિ]

પડનારને જે આશ્રયભૂત છે તે આલંબન, તે બે ભેદ છે—દ્રવ્યથી અને ભાવથી. ગત્તા, ખાડા વગેરેમાં પડતાં થકાં જે દ્રવ્ય ગ્રહણ કરાય છે તે દ્રવ્યઆલંબન. ભાવઆલંબન પુષ્ટ અને અપુષ્ટ ભેદથી બે પ્રકારે છે, તેમાં સંયમની રક્ષા વગેરેને માટે જે આલંબન તે પુષ્ટ આલંબન, આ પુષ્ટઆલંબન ગ્રહણ કરનાર સાધુ, ગત્તાદિમાં પડતો થકો પુષ્ટઆલંબનની મદદથી આત્માને ધારે છે—બચાવે છે. આ આલંબનને સેવનાર પતિ, અશઠ-નિષ્કપટભાવને ધારણ કરે છે. (૪૯)

આલંબણહીણો પુણ, નિવહઈ ખલિઓ અહે દુરુત્તારે । ઇય નિઠ્ઠારણસેવી, પડઈ ભવોહે અગાહમ્મિ ॥૫૦॥

[આવશ્યક નિર્યુક્તિ ૧૧૮૭ ઇતિ]

આલંબન સિવાય ગત્તાદિમાં સ્ખલિત થયો હતો નીચે દુષ્ટ સ્થાનમાં પડે છે, એવી રીતે કારણ સિવાય સેવનાર અગાધ ભવસાગરમાં પડે છે. (૫૦) ॥૪૧૨॥

તથા 'પઢમપાડસંસિ' તિં અહિં આષાઢ અને શ્રાવણ આ બે માસ-પ્રાવૃદ્ ઋતુ છે. તેમાં આષાઢ માસ તે પ્રથમ પ્રાવૃદ્, અથવા ચાર માસના પ્રમાણવાળો વર્ષાકાળ તે પ્રાવૃદ્ એમ વિવક્ષિત છે. તેમાં સીતેર દિવસના પ્રમાણવાળા પ્રાવૃદ્ના બીજા ભાગને વિષે તો વિહાર કરીને જવું કલ્પે જ નહિ, અને પચ્ચાશ દિનના પ્રમાણવાળા પ્રથમ ભાગને વિષે કારણે જવું કલ્પે તેમાં પણ વીશ દિનના પ્રમાણવાળા પ્રથમ ભાગમાં ગ્રામાંતર જવું કલ્પે નહિ. કારણ કે તે સમયે પૃથ્વી જંતુઓ વડે વ્યાકુલ હોય છે. કહ્યું છે કે—

एत्थ य अणभिग्गहियं, वीसइराइं सवीसयं मासं । तेण परमभिग्गहियं, गिहिनायं कत्तियं जाव ॥५१॥

[બૃહત્કલ્પ૦ ૪૨૮૨ નિશીથ માષ્ય ૩૧૫૧ દશાશ્રુત સ્કંધ નિં ૬૬ તિ]

શ્રાવણ બહુલ (ગુજરાતી આષાઢ વદિ) પંચમી વગેરેમાં સાધુ રહે છતાં પણ ગૃહસ્થો પાસે રહેવાનું ચોક્કસ નહિ કરેલ હોઈ જો કોઈ ગૃહસ્થ પૂછે કે—હે આર્યો! તમે અત્રે રહ્યા છો કે નહિ? ત્યારે હજી પણ કાંઈ ચોક્કસ કરેલું નથી એમ મુનિ કહે. આવી રીતે અનિશ્ચિત ક્યાં સુધી કહેવું તે કહે છે—વીસ દિવસ અથવા પચ્ચાશ દિવસ પર્યંત. પર્યુષણા બાદ ચોક્કસ કરવું-ગૃહસ્થોને યાવત્ કાર્તિક પૂર્ણિમા પર્યંત રહેવાનું જણાવવું. (૫૧)

કોઈ પણ મરકી વગેરે ઉપદ્રવો વડે નીકળવાનો સંભવ હોવાથી અનભિગૃહીત-અનિશ્ચિતપણું છે. કહ્યું છે કે—

असिवादिकारणेहिं, अहवा वासं न सुदु आरद्धं । अभिवक्ष्यमि वीसा, इयरेसु सवीसई मासो ॥५२॥

[બૃહત્કલ્પ૦ ૪૨૮૩ નિશીથ માષ્ય ૩૧૫૨ દશાશ્રુત સ્કંધ નિં ૬૭ ઇતિ]

અશિવ-ઉપદ્રવ અને રાજભય વગેરે કારણોને લઈને અથવા જે ક્ષેત્રમાં રહેલ હોય તે ક્ષેત્રમાં દુષ્કાળ પડેલ હોય તો વિહાર પણ કરે. જે સંવત્સરોમાં અધિક માસ હોય છે તે સંવત્સરમાં આષાઢી પૂર્ણિમાથી વીસ દિવસ પર્યંત અનભિગૃહીક વસે, અધિક માસ ન હોય ત્યારે પચ્ચાસ દિન પર્યંત અચોક્કસપણે રહે. (૫૨) વર્ષાકાળમાં વિહાર કરવાથી નીચેનાં દોષો લાગે છે.

छक्कायविराहणया, आवडणं विसमखाणुकटेसु । वुज्झण अभिहण रुक्खोल्लासावए तेण उवचए ॥५३॥

અક્ષુન્નેસુ પહેસુ, પુઢવી ઉદગં ચ હોઈ દુવિહં તુ । ઉલ્લપયાવણઅગણી, ઇહરા પળઓ હરિયકુંથુ ॥૫૪॥

[બૃહત્કલ્પ૦ ૨૬૩૬-૩૭ નિશીથ માષ્ય ૩૧૨૫-૨૬ ઇતિ]

છકાયના જીવની વિરાધના થાય, કાદવ વગેરેમાં અથવા વિષમ સ્થાનમાં પડવું થાય, ખીલા અથવા કાંટાઓને વિષે પગ વીધાય, નદી વગેરેના પ્રવાહમાં તણાવું પડે, માર્ગમાં જતાં અભિધાત થાય, ભીજાવાના ભયથી વૃક્ષનો આશ્રય કરે તે વૃક્ષનું વાયુથી પડવું થાય. શ્વાપદ-હિંસક પ્રાણીઓનો ભય થાય, અન્ય લોકો ચોર અથવા ગુપ્તચરની શંકા કરે, હલનચલન વગેરેથી રહિત રસ્તાઓમાં પૃથ્વીની તથા ભૂમિ અને અંતરિક્ષ (આકાશ સંબંધી) એમ બે પ્રકારના અપૂકાયની વિરાધના થાય, ભીજાયેલ ઉપધિઓને તપાવે ત્યારે અગ્નિનો આરંભ થાય, અગ્નિના આરંભમાં અવશ્ય વાયુનો આરંભ થાય, ઇતરથા-જો ન તપાવે તો પન્નગદ્ગ ઉત્પન્ન થાય, વળી દુર્વાદિ તથા કુંથુઆ વગેરેની વિરાધના થાય. (૫૩-૫૪)

આ કારણથી પ્રાવૃદ્ ઋતુને વિષે શું કરવું? તે કહે છે—અવધિભૂત-એક ગ્રામથી ઉત્તર-આગળના ગ્રામોનું ઉલ્લંઘન ન કરવું તે ગ્રામાનુગ્રામ. તેન—ગ્રામની ક્રમશઃ પરંપરા વડે અથવા એક ગ્રામથી બીજો ગ્રામ લધુ (નાનો) અને પાછળથી વસેલ તે અનુગ્રામ, ગ્રામ અને અનુગ્રામરૂપ ગ્રામાનુગ્રામને વિષે 'દૂઝિત્તણ' તિં દ્રોતું—વિહાર કરવા માટે (ન કલ્પે) આ ઉત્સર્ગમાર્ગ છે. અપવાદ માર્ગ કહે છે કે—'પંચે' ત્યાદિં પૂર્વાક્તવત્. વિશેષ એ કે—'પ્રવ્યથેત' ગામમાંથી કોઈક બહાર કાઢે, અથવા પાણીનો પ્રવાહ આવે છતાં તેથી નાસી જવું પડે. કહ્યું છે કે—

आबाहे दुग्भिक्खे, भए दओघंसि वा महंतंसी । परिषवणतालणं वा, जया परो वा करेज्जासि ॥५५॥

[બૃહત્કલ્પ૦ માં ૨૭૩૯ તિ]

1. આ મર્યાદા સંપ્રતકાળમાં પ્રવર્તતી નથી. અત્યારે તો આષાઢી ચૌદસથી ૪ ચાતુર્માસ ચોક્કસ થાય છે.

માનસિક પીડા છતે અથવા ગામ બહાર કોઈ કાઢે છતે ૧, દુર્ભિક્ષમાં ૨, ભયને વિષે ૩, પાણીનો મહાન્ પ્રવાહ આવ્યે છતે ૪, અને કોઈક દેખી જ્યારે પરાભવ અથવા તાડન કરે તેમ હોય ત્યારે વર્ષાકાળમાં પણ સાધુ વિહાર કરે ૫. તથા વર્ષાસુ-વર્ષાકાળમાં વર્ષો-વૃષ્ટિ તે વર્ષાવર્ષો અથવા વર્ષાકાળને વિષે આવાસથી રહેવારૂપ વર્ષાવાસ તે જઘન્ય-કાર્તિકી પૂર્ણિમા પર્યંત સીતેર દિવસપ્રમાણ, મધ્યમ વૃત્તિ વડે ચાતુર્માસપ્રમાણ અને ઉત્કૃષ્ટથી છમાસ પર્યંત છે. કહ્યું છે કે—

इय सत्तरी जहन्ना, असिई नउई वीसुत्तरसयं च । जइ वासे मगसिरे, दस राय तिति उक्कोसा ॥५६॥

માસમિત્થ: ॥

[બૃહત્કલ્પ ૪૨૮૫ દશાશ્રુત સ્કંધ નિ ૬૧ નિશીથ ભાષ્ય ૩૧૫૪ ઇતિ]

ભાદ્રપદ શુક્લ પંચમી પછી કાર્તિક પૂર્ણિમા પર્યંત જઘન્યથી સીતેર દિવસો થાય છે અને ભાદ્રપદ (મારવાડી) કૃષ્ણ દશમીથી કાર્તિક પૂર્ણિમા પર્યંત એંશી દિવસો, શ્રાવણ પૂર્ણિમાથી કાર્તિક પૂર્ણિમા પર્યંત નેવું દિવસો, આષાઢ પૂર્ણિમાથી કાર્તિક પૂર્ણિમા પર્યંત એક સો વીશ દિવસો, આ બધા મધ્યમ છે. જો માગશર માસમાં વૃષ્ટિ થાય તો અપવાદ માર્ગથી દશ દિવસ રહે, દશ દિવસ પછી પણ વૃષ્ટિ થાય તો બીજા દશ દિવસ રહે, એમ ત્રીજી વાર પણ દશ દિવસ રહે અર્થાત્ માર્ગશીર્ષ પૂર્ણિમા પછી પણ વૃષ્ટિ થાય, કાદવ વગેરે હોય તો પણ અવશ્ય વિહાર કરે. આ પંચમાસિક જ્યેષ્ઠ કલ્પ અવગ્રહ છે. (૫૬)

હવે છ માસનો અવગ્રહ કહે છે—

काळण मासकर्म, तत्थेव ठियाण तीते [तीत] मगसिरे । सालंबणाण छम्मासिओ उ जेडुगहो होइ ॥५७॥

[બૃહત્કલ્પ ૪૨૮૬ દશાશ્રુત સ્કંધ નિ ૭૦ નિશીથ ભાષ્ય ૩૧૫૬ ઇતિ]

જે ક્ષેત્રને વિષે આષાઢ પૂર્ણિમા પર્યંત માસકલ્પ કરીને પણ બીજા ચોમાસા માટે યોગ્ય ક્ષેત્ર ન હોવાથી ત્યાં જ ચાતુર્માસ રહેલ હોય અને ચાતુર્માસ બાદ વૃષ્ટિ વગેરેના કારણથી માર્ગશીર્ષ પૂર્ણિમા પર્યંત રહેલ આલંબન સહિત મુનિઓને જ છમાસિક જ્યેષ્ઠ અવગ્રહ હોય છે. (૫૭)

'પજ્જોસવિયાણ' તિ ૦ પરીતિ—સમસ્તપણાએ ઉષિતાનાં—રહેલાઓને અર્થાત્ પર્યુષણ કલ્પ વડે નિયમવાળી વસ્તુ પ્રત્યે ગ્રહણ કરનાર મુનિઓને, પર્યુષણ કલ્પ તે ઊણોદરતાનું કરવું, નવ વિકૃતિનો સર્વથા ત્યાગ, પીઠ, ફલક વગેરે સંસ્તારકનું ગ્રહણ, ઉચ્ચારાદિ સંબંધી માત્રકનું ગ્રહણ કરવું, લોચનું કરવું, શિષ્યને દીક્ષા ન આપવી, પહેલાં લીધેલ ભસ્મ-રાખ, ડગલ વગેરેનું તજવું, નવીનોનું ગ્રહણ કરવું, વર્ષાકાળમાં મદદ કરનાર ડબલ ઉપકરણનું ધરવું, નવીન ઉપકરણનું ગ્રહણ ન કરવું અને પાંચ કોશથી આગળ જવાનું વર્જવું. ઇત્યાદિ. કહ્યું છે કે—

द्वद्वद्ववणाऽऽहारे, विगई संधार मत्तए लोए । सच्चित्ते अच्चित्ते, वोसिरणं गहणधरणाइ ॥५८॥

[નિશીથ ભાષ્ય ૩૧૬૬ તિ]

'દ્વદ્વદ્વવણ'તિ ૦ નિશીથસૂત્રમાં દ્વાર ગાથા છે તેનો અક્ષરાર્થ અહિં કહેવાય છે—આહારને વિષે ઊણોદરતા, વિકૃતિ (વિગઈ) નો ત્યાગ, સંસ્તારક અને માત્રકનું ગ્રહણ, લોચકરણ, સચિત્ત-શિષ્ય ન કરવો, અચિત્ત-પૂર્વે ગ્રહણ કરેલ ભસ્મ, ડગલ વગેરેનો ત્યાગ, ઋતુબદ્ધ (ચોમાસા સિવાયના કાળ) કાળમાં પણ ગ્રહણ કરેલ વસ્ત્રપાત્રાદિનું ગ્રહણ કરવું. (૫૮)

મંગલાદિકના કારણને વિષે આહારનો ત્યાગ કરવો અર્થાત્ ઋતુબદ્ધ કાળમાં જે આહાર લેવાય છે તે આહાર ચોમાસામાં ત્યાજ્ય છે. જો આવશ્યકાદિ કૃત્યમાં હાનિ ન થાય તો ચાર માસના ઉપવાસ કરે, તે ન બની શકે તો ત્રણ માસ, બે માસ કે એક માસખમાણ કરે. તે ન થઈ શકે તો ક્રમશઃ એકેક દિવસની હાનિ કરીને અર્થાત્ ૨૮-૨૮-૨૭ દિવસ તપ કરે. છેવટે એકાંતર ઉપવાસ કરે. જો નિત્ય આહાર કરે તો પ્રત્યાખ્યાનની વૃદ્ધિ કરે અર્થાત્ જો પહેલાં 'નવકારસી' કરતો હોય તો પોરસી કરે, એમ ક્રમશઃ કરતો થકો યોગની વૃદ્ધિ કરે.

જ્ઞાન એ જ અર્થ પ્રયોજન છે જેને તે જ્ઞાનાર્થ, તેનો જે ભાવ તે જ્ઞાનાર્થતા, તથા—જ્ઞાનાર્થપણા વડે, અન્ય આચાર્યાદિ પાસે અપૂર્વ શ્રુતસ્કંધ છે તે આચાર્ય, આહાર પ્રત્યે પ્રત્યાખ્યાન કરવાની ઇચ્છાવાળા છે, તે કારણથી શ્રુતસ્કંધ, તેની પાસેથી જો

ગ્રહણ ન કરાય તો તે આચાર્યાદિથી શ્રુતસ્કંધનો નાશ થાય. આ કારણથી તેને ગ્રહણ કરવા માટે ગ્રામાનુશામ પ્રત્યે વિચરવું કલ્પે. એવી રીતે દર્શનના પ્રયોજન વડે અર્થાત્ દર્શનપ્રભાવક શાસ્ત્ર (સમ્મત્યાદિ) ના પ્રયોજનવાળાએ અને ચારિત્રના પ્રયોજનપણાએ તો જે ક્ષેત્રમાં રહેલ તે ક્ષેત્રની અનેષણા અને સ્ત્રી વગેરેના દોષ વડે દુષ્ટતાથી ચારિત્રની રક્ષા માટે તેમજ 'આચરિયઠવજ્ઞાણ' સિં સમાહારદ્વંદ્વપણાથી આચાર્ય અને ઉપાધ્યાય એકવચનાંત છે, 'સે' તે સાધુ 'વીસુંભેજ્જ' સિં વિષ્વક-શરીરથી જુદા થાય અર્થાત્ તે સાધુના આચાર્ય અને ઉપાધ્યાય મરણ પામે, તે કારણથી તે ગચ્છમાં અન્ય આચાર્યાદિકના અભાવથી અન્ય ગણનો આશ્રય કરવા માટે અથવા 'વીસુંભેજ્જ' સિં તે સાધુનો આચાર્યાદિ વિશ્વાસ પામેલ હોય, તે કારણથી અત્યંત રહસ્ય કાર્ય કરવા માટે તથા વર્ષાક્ષેત્ર-ચોમાસાના ક્ષેત્રથી બહાર રહેનારા આચાર્ય, ઉપાધ્યાયોનું વૈયાવૃત્ત્ય કરવા માટે આચાર્યાદિ વડે મોકલાયેલ સાધુને વિહાર કરવો કલ્પે. કહ્યું છે કે—

અસિવે ઓમોચરિણ, રાયદુદ્ધે ભણ વ ગેલન્ને । નાણાઈતિગસ્સડ્ઝા ૩, વીસુંમળ ૪ પેસળેળં ૫ ચ ॥૫૧॥

[નિશીથ ભાષ્ય ૩૧૨૯, બૃહત્કલ્પ ૨૭૪૧ ઇતિ]

ઉપદ્રવ હોતે છતે, દુર્ભિક્ષાદિને લઈને આહાર ન મળવાથી, રાજાનો દ્વેષ થવાથી, ભય હોતે છતે, ગ્લાન છતે—આ પ્રમાણે કારણો ઉત્પન્ન થવાથી વર્ષાકાળમાં વિહાર કરવો કલ્પે અથવા જ્ઞાનાદિ રત્નત્રય માટે ૩, આચાર્યાદિનું મરણ થવાથી ૪; અને પોતાના આચાર્યાદિદ્વારા મોકલાયેલ સાધુને ચોમાસામાં પણ વિહાર કરવો કલ્પે. (૫૯) ॥૪૧૩॥

પંચ અણુઘાતિતા પત્રતા, તંજહા—હથાકર્મ્મ કરેમાળે, મેહુળં પડિસેવમાળે, રાતીમોયળં મુંજમાળે, સાગારિતપિંડં મુંજમાળે, રાયપિંડં મુંજમાળે ॥ સૂ. ૪૧૪ ॥

(મૂ.) પાંચ અનુદ્ધાતિકો—મહાપ્રાયશ્ચિત્તને યોગ્ય કહેલા છે, તે આ પ્રમાણે—૧. હસ્તકર્મ કરતો થકો, ૨. ^૧ અતિક્રમ વગેરેથી મૈથુન સેવતો થકો (અનાચારપણે નહિ), ૩. રાત્રિ ભોજન કરતો થકો, ૪. શય્યાતરના પિંડને ભોગવતો થકો અને ૫. રાજપિંડને ભોગવતો થકો ॥૪૧૪॥

(ટી.) 'અણુઘાદય' સિં જે તપવિશેષને લઘૂકરણરૂપ ઉદ્ધાત નથી તે અનુદ્ધાત અર્થાત્ જેમ શ્રુતમાં કહેલું છે તેમ (પ્રાયશ્ચિત્તરૂપ) તપ આપવો (પરંતુ ઓછો ન આપવો) તે તપ, પ્રતિસેવા વિશેષથી છે જેઓને તે અનુદ્ધાતિકો, ૧. હસ્તકર્મ સિદ્ધાંતમાં પ્રસિદ્ધ છે, તેને કરતો થકો, ૨. મૈથુનમ્—અતિક્રમથી અતિચાર સુધી અબ્રહ્મને સેવતો થકો, ૩. ખવાય છે તે ભોજન, રાત્રિને વિષે ભોજન તે રાત્રિભોજન, તે દ્રવ્યથી અશનાદિ, ક્ષેત્રથી સમય ક્ષેત્રને વિષે, કાળથી ૧ દિવસે લીધેલું અને બીજે દિવસે ભોગવ્યું, ૨. દિવસે ગ્રહણ કર્યું અને રાત્રિએ ભોગવ્યું, ૩. રાત્રિએ ગ્રહણ કર્યું અને દિવસે ભોગવ્યું તેમજ ૪. રાત્રિએ ગ્રહણ કર્યું અને રાત્રિએ ભોગવ્યું એવી રીતે ચતુર્ભંગરૂપ છે, અને ભાવથી રાગદ્વેષ વડે ભોજન કરતો થકો. હવે 'સંતિ મે સુહમા પાળા' [દશવૈ ૬૧૨૪-૨૬ સિં] ઈત્યાદિ ત્રણ ગાથામાં દોષો જણાવ્યા છે. વળી પણ કહ્યું છે કે—

જહ વિ હુ ફાસુગદવ્વં, કુંથૂ પળગા તહા વિ દુપ્પસ્સા । પચ્ચક્કં નાળી વિ હુ, રાઈમતં પરિહરંતિ ॥૬૦॥

જહ વિ ચ પિવીલિગાહ, દીસંતિ પઈવજોહ્ઝજોણ । તહ વિ ખલુ અળાહ્ઞં, મૂલવચવિરાહણા જેળં ॥૬૧॥

[બૃહત્કલ્પ ૨૮૬૩-૬૪ નિશીથ ભાષ્ય ૩૪૧૧-૧૨ સિં]

જો કે પ્રાશુક દ્રવ્ય-પક્વાત્રાદિ હોય, તો પણ તેમાં આગંતુક કુંથુઆ અને પનક વગેરે સૂક્ષ્મ પ્રાણીઓ રાત્રિમાં દુઃખે જોઈ શકાય તેવા હોય છે. વળી પ્રત્યક્ષ જ્ઞાની-કેવલી વગેરે પણ રાત્રિભોજનને પરિહરે છે. જો કે તેમાં 'આમાં જીવોત્પત્તિ છે કે નહીં?' તે જાણે છે તો પણ રાત્રિએ ભોજન કરતા નથી. (૬૨)

૧. મૈથુન સેવવાની ઇચ્છા તે અતિક્રમ, તે તરફ ગમન તે વ્યતિક્રમ અને સામગ્રીનો મિલાપ તે અતિચાર, ત્યાં સુધી પ્રાયશ્ચિત્તને યોગ્ય છે પણ ક્રાયાએ સેવવાથી અનાચાર થાય છે અને સર્વથા વ્રતભંગ થાય છે. એ સાધુને પાછી દીક્ષા આપવી એ ૪ વિધાન છે.

પદ્ધપિ દીવા વગેરેના પ્રકાશથી કીડીઓ વગેરે દેખી શકાય છે તથાપિ નિશ્ચયે અનાયીર્ણ છે કેમ કે તેથી પ્રાણાતિપાતવિરમણરૂપ મૂળવ્રતની વિરાધના થાય છે. (૬૧)

૪ અગાર-ગૃહ સહિત વર્તે છે તે સાગર, તે જ સાગરિક અર્થાત્ શય્યાતર, તેનો પિંડ-આહાર અને ઉપધિરૂપ (ન કલ્પે), તે સિવાયની વસ્તુ શય્યાતર થતી નથી. કલ્પું છે કે—

તળ-છાર-ઢગલ-મલ્લગ-સેજ્જા-સંધાર-પીઢ-લેવાઈ । સેજ્જાયરપિંડો સો, ન હોઈ સેહો ય સોવહિઓ ॥૬૨॥

[નિશીથ માષ્ય ૧૧૫૪ બૃહત્કલ્પ ૩૫૩૫ તિ]

ધાસ, રાખ, ડગલ, મારીનું પાત્ર, શય્યા, સંસ્તારક, પીઠ, લેપ વગેરે અને ઉપધિ સહિત શિષ્ય-આ વસ્તુઓ શય્યાતર પિંડ તરીકે ગણાતી નથી. (૬૨)

સાગારિક પિંડને ભોગવતાં નીચેના દોષો થાય—

તિત્થકરપડિકુટ્ટો, અન્નાય [અજ્ઞાતોચ્છે ન ભવતિ] ઊગ્ગોડવિ ય ન સુજ્ઞે [પરિચયાત્] ।

અવિમુક્તિ અલાઘવયા, દુલ્લહસેજ્જા ય વોચ્છેદો ॥૬૩॥

[પદ્ધા ૧૭૧૮ તિ]

તીર્થકરોએ નિષેધેલ છે માર્ટે ગ્રહણ કરવાથી તેમની આજ્ઞાનો ભંગ થાય છે, નજીકમાં વસવાથી આહારમાં અજ્ઞાત થતો નથી અર્થાત્ ગૃહસ્થના ઘરના આહારને જાણે છે, પરિચયવશાત્ ફરીફરીને ત્યાં જ જવાથી ઉદ્ગમાદિ દોષની શુદ્ધિ ન થાય, આહારની લોભુપતા થાય, તે કારણથી શય્યાતરના ઘરને છોડે નહિ, શરીર અને ઉપકરણની લાઘવતા ન થાય, શય્યા વસતિની દુર્લભતા થાય અથવા કોઈ જગ્યા આપે જ નહિ. (૬૩)

પડિબંધનિરાકરણં, કેઈ અન્ને ડ ગિહી અગહણસ્સ ।

તસ્સાઠટ્ટણ [શય્યાતરાર્વર્જનમિત્યર્થઃ] આણં ઇત્થડવરે વેતિ માવત્થં ॥૬૪॥

[પદ્ધા ૧૭૧૯ તિ]

કેટલાકએક આચાર્યો શય્યાતર પિંડ લેવામાં પ્રતિબંધના નિરાકરણ-ભંગરૂપ દોષને કહે છે, અન્ય આચાર્યો નહિ ગ્રહણ કરવા યોગ્યનું ગ્રહણ કરવામાં ગૃહિ-આસક્તિરૂપ દોષ કહે છે. વળી કોઈક આચાર્યો શય્યાતર પિંડમાં આવર્જન દોષ-સ્વાધ્યાયાદિના સંભળાવવાથી બંધાવવાપણારૂપ દોષને કહે છે. અન્ય આચાર્યો આજ્ઞા કહે છે. (૬૪)

રાજાનો પિંડ તે રાજપિંડ, તેને ભોગવતો થકો. અહિં ચક્રવર્તી વગેરે રાજા જાણવા. કલ્પું છે કે—

જો મુદ્ધા-અમિસિત્તો, પંચહિં સહિઓ ય મુંજણ રજ્જં । તસ્સ ડ પિંડો વજ્જો, તવ્વિવરીયમ્મિ મયણા ડ ॥૬૫॥

[નિશીથ માષ્ય ૨૪૧૭ તિ]

મસ્તક વડે જે અભિષેક કરાયેલ હોય અર્થાત્ મુકુટબદ્ધ રાજા હોય, સેનાપતિ, અમાત્ય, પુરોહિત, શ્રેષ્ઠી અને સાર્થવાહ, આ પાંચ સહિત રાજ્યને ભોગવતો હોય તેના ઘરનો પિંડ વર્જવો. ઉક્ત રાજાથી વિપરીત હોય અર્થાત્ સામાન્ય રાજા હોય તેના ઘરના પિંડ વિષયમાં ભજના જાણવી. (૬૫)

હવે પિંડનું સ્વરૂપ કહે છે—

અસણાઈયા ચડરો, વત્થે પાણ ય કંબલે ચેવ । પાડછળણ ય તહા, અદ્ધવિહો રાયપિંડો તુ ॥૬૬॥

[નિશીથ માષ્ય ૨૫૦૦ તિ]

૧. અશન, ૨. પાન, ૩. ખાદિમ, ૪. સ્વાદિમ, ૫. વજ્ર, ૬. પાત્ર, ૭. કંબલ અને ૮. રજોહરણ આ આઠ પ્રકારે રાજપિંડ છે. (૬૬)

દોષો આજ્ઞાભંગ વગેરે, પ્રવેશ કરનાર અને નીકળનાર ઈશ્વરાદિદ્વારા રાજકુળને વિષે સાધુને આવવા-જવામાં સ્ખલના થાય તેથી ભિક્ષા અને સ્વાધ્યાયનો વિષાત થાય, અપમંગલની બુદ્ધિ વડે હીલણા કરે, પ્રભૂત અન્નાદિ મળવાથી લોભ થાય, એમણાની શુદ્ધિ ન થાય અને લોકોને ચોરાદિની શંકા થાય-ઈત્યાદિ દોષો થાય. ॥૪૧૪॥

પંચર્હિ ઠાળેર્હિ સમળે નિર્ગંથે રાયંતેરમણુપવિસમાળે નાઠ્ઠમતિ, તંજહા—નગરં સિતા સવ્વતો સમંતા ગુત્તે ગુત્તદુવારે, બહવે સમળમાહણા ણો સંચારંતિ ભત્તાતે વા પાળાતે વા નિક્કલમિત્તતે વા પવિસિત્તતે વા તેસિં વિત્તવણદ્ધતાતે રાતંતેરમણુપવિસેજ્જા ૧, પાઠિહારિતં વા પીઢ-ફલગ-સેજ્જા-સંધારગં પચ્ચપ્પિણમાળે રાયંતેરમણુપવિસેજ્જા ૨, હતસ્સ વા ગયસ્સ વા દુદ્ધસ્સ આગચ્છમાળાસ્સ ભીતે રાયંતેરમણુપવિસેજ્જા ૩, પરો વળં સહસા વા બલસા વા બાહાતે ગહાય રાયંતેરમણુપવિસેજ્જા ૪, બહિતા વળં આરામગતં વા ઉજ્જાણગતં વા રાયંતેરજ્જણો સવ્વતો સમંતા સંપરિકિંચિત્તા ણં નિવેસેજ્જા ૫ । ઇચ્છેતેર્હિ પંચર્હિ ઠાળેર્હિ સમળે નિર્ગંથે જાવ ણાતિક્કમતિ ॥ સૂ. ૪૧૫ ॥

(મૂ) પાંચ કારણો વડે શ્રમણ નિર્ગથ, રાજાના અંતઃપુરને વિષે પ્રવેશ કરતો થકો આજ્ઞા પ્રત્યે ઉલ્લંઘનો નથી, તે આ પ્રમાણે—૧. નગર ચોરતરફથી—પરચકના ભયને લઈને દિશા વિદિશાથી કિલ્લા વડે વીંટાયેલ હોય અને દરવાજા બંધ કરેલ હોય, તેથી શ્રમણ માહણો નગરથી બહાર ભાતપાણીને માટે નીકળવાને અને પ્રવેશ કરવાને સમર્થ થતા નથી, માટે તે સાધુઓના નિમિત્તે અંતઃપુરમાં રહેલ રાજાને અથવા રાણીને વિજ્ઞાપિ કરવા માટે રાજાના અંતઃપુરમાં પ્રવેશ કરે. ૨. જે વસ્તુ લઈને પાછી અપાય તે પ્રાતિહારિક-પીઠ એટલે પાટ વગેરે, ફલક-ઓઠું આપવાનું પાટિયું, સંસ્તારક, આ વસ્તુઓને પાછી સોંપવા માટે અંતઃપુરમાં પ્રવેશ કરે. ૩. દુષ્ટ અથ અથવા હસ્તિ સામે આવતો હોવાથી તેનાથી ભય પામતો થકો રાજાના અંતઃપુરમાં પ્રવેશ કરે. ૪. કોઈ અન્ય પુરુષ અકસ્માત અથવા બળથી હાથથી ગ્રહણ કરીને (પકડીને) રાજાનું અંતઃપુરમાં પ્રવેશ કરાવે. ૫. નગરથી બહાર આરામમાં ગયેલ અથવા ઉદ્યાનમાં ગયેલ સાધુ પ્રત્યે, રાજાના અંતઃપુર-પરિવાર ચોરતરફથી વીંટીને કીડા કરવા માટે રહેવાનું કરે ત્યારે તે સાધુ, રાજાના અંતઃપુરમાં રહેલ કહેવાય. આ પાંચ કારણો વડે શ્રમણનિર્ગથ યાવત્ આજ્ઞા પ્રત્યે ઉલ્લંઘન કરતો નથી. ॥૪૧૫॥

(ટી) 'નાઠ્ઠમતિ' આજ્ઞા અથવા આચારને ઉલ્લંઘે નહિ. નગર હોય સર્વતઃ—બધીંયે દિશાઓમાં, સમંતાત્—વિદિશાઓમાં અથવા સર્વતઃ શબ્દથી શું કહેવું પ્રાપ્ત થાય છે સમંતાત્—ચોરતરફથી ગુપ્ત—ગઢ વડે વીંટાયેલ હોવાથી અને ગુપ્તદ્વાર—દરવાજો બંધ કરેલો હોવાથી. શ્રામ્યન્તિ—તપસ્યા કરે છે તે શ્રમણો. 'વધ મ કરો' આવી રીતે (કહેવાની) પ્રવૃત્તિ છે જેઓની તે માહણો, અર્થાત્ ઉત્તરગુણ અને મૂળગુણવાળા સંધતો, શ્રમણો તે શાક્યાદિ સાધુઓ અને માહણો તે બ્રાહ્મણો. 'નો સંચારંતિ' તિં સમર્થ થતા નથી. ભક્તને માટે અથવા રાણીને માટે નગરથી નીકળવાને, તેમજ નગરથી બહાર ભિક્ષાને યોગ્ય કુલોને વિષે ભિક્ષા કરીને પાછા પ્રવેશ કરવાને માટે શક્તિમાન થતા નથી તેથી તે શ્રમણાદિના પ્રયોજનને વિષે અંતઃપુરમાં રહેલ રાજાને અથવા પ્રમાણભૂત રાણીને નિવેદન કરવાને માટે રાજાના અંતઃપુરમાં પ્રવેશ કરે. અહિં શાક્યાદિ (શ્રમણો) ના પ્રયોજનમાં જે રાજાને નિવેદન કરવું તે અપવાદ અપવાદરૂપ છે કેમ કે તેઓનું અસંયત અને અવિરતપણું હોય છે. આ નિવેદન કિંચિત્ આત્મંતિક સંધાદિના પ્રયોજનને અવલંબન કરનારાઓને માટે થાય છે એમ જાણવું—આ એક, કરેલ પ્રયોજન વડે—કાર્ય પૂર્ણ થવાથી જે પાછો લઈ જવાય છે તે પ્રતિહાર, પ્રયોજનપણાથી પ્રાતિહારિક પીઠ—પાટ વગેરે, ફલક—અવષ્ટમ્બ (ઓઠા માટે રાખેલ) પાટિયું, શય્યા—બધા અંગે કરેલ ફલકાદિરૂપ પથારી, સંસ્તારક—ઘણું નાનું (પાથરણું) અથવા શય્યા એટલે શયન અને તેના માટે સંસ્તારક બિછાવવું તે શય્યાસંસ્તારક (અહિં દ્વંદ્વ સમાસમાં એકવત્ ભાવથી 'પીઠફલકશય્યાસંસ્તારક' આ પ્રયોગ થયેલ છે.) 'પચ્ચપ્પિણમાળે' તિં આર્ષપણાથી છે. પ્રત્યર્પયિતું—તે પાછા સોંપવા માટે અંતઃપુરમાં પ્રવેશ કરે, કેમ કે જેની પાસેથી જે (વસ્તુ) લાવેલ હોય તે ત્યાં જ (પાછી) મૂકવા યોગ્ય છે—આ બ્રીજું, આવતા દુષ્ટ અથ વગેરેથી ભય પામીને અંતઃપુરમાં પ્રવેશ કરે—આ ત્રીજું, પરઃ—પોતાથી ભિન્ન (અન્ય) સહસા—અકસ્માત્, બલસા—બલ વડે હઠથી (અહિં સકાર તો આગમિક છે) બન્ને ભુજાઓને ગ્રહણ કરીને કોઈ પ્રવેશ કરાવે—આ ચોથું, 'બહિયા વ' તિં નગરશિથી બહાર આરામમાં

ગયેલ અથવા ઉદ્યાનમાં ગયેલ નિર્ગ્રથને, આરામ તે વિવિધ પુષ્પની જાતિઓ વડે ઉપશોભિત અને ઉદ્યાન તો ચંપકના વન વગેરેથી ઉપશોભિત જાણવું, 'સંપરિક્ષિત્વિત્' તિન્ન ચોતરફથી વીંટીને કીડાદિને માટે ગયેલ વાસ કરે—આ પાંચમું કારણ છે. 'ઇન્વેરહી'ત્યાદિન્ન વડે નિગમન છે. અહિં ગ્રહણ સિવાય પીડાદિનો અસંભવ હોવાથી તેનું ગ્રહણ પણ આ (સોંપવાનું) કહેવાથી સંગ્રહ કરેલું જાણવું. આ સંબંધી ગાથા નીચે પ્રમાણે—

અંતેરં ચ તિવિહં, જુત્રં નવયં ચ કન્નગાણં ચ । ઇક્કેક્કં પિ ય દુવિહં, સદ્ધાણે ચેવ પરઠાણે ॥૬૭॥

એસામન્નયરં રત્તો, અંતેરં તુ જો પવિસે । સો આણાઅણવત્થં, મિચ્છત્તવિરાહણં પાવે ॥૬૮॥

[નિશીથ માષ્ય ૨૫૧૩-૧૪ તિ]

સ્ત્રીઓનું અન્ત:પુર ત્રણ પ્રકારે છે, તે આ પ્રમાણે—છૂર્ણ-વૃદ્ધ સ્ત્રીઓનું, તરુણ સ્ત્રીઓનું અને કન્યાઓનું. તે દરેક સ્વસ્થાનમાં અને પરસ્થાનમાં એમ બે પ્રકારે છે અર્થાત્ સ્વસ્થાન તે પોતાનું રહેવાનું સ્થાન અને પરસ્થાન તે ઉદ્યાનાદિમાં વાસ.

આ ઉક્ત પ્રકારવાળા કોઈ પણ રાજાના અન્ત:પુરમાં જે મુનિ પ્રવેશ કરે તે આજ્ઞાનો ભંગ કરનાર, મિથ્યાત્વી અને સંધમાદિની વિરાધનાનો ભાજન બને. (૬૭-૬૮)

સદ્ધાઈંદિયત્થોવઓગદોસા ન એસણં સોહે । સિંગારકહાકહણે, ણયરુમ્મય ય બહુદોસા ॥૬૯॥

બહિયા વિ [નિર્ગતસ્યેત્યર્થ:] હોતિ દોસા, કેરિસિગા કહણગિપ્પહણાઈયા ।

ગચ્ચો બાડસિયત્તં, સિંગારાણં ચ સંખરણં ॥૭૦॥

[નિશીથ માષ્ય ૨૫૧૮-૧૯ તિ]

ગીત વગેરે ઇન્દ્રિયોના વિષયને વિષે ચિત્ત જવાથી ઈર્ષ્યા અથવા એષણાની શુદ્ધિ ન થાય. તે સ્ત્રીઓ દ્વારા પૂછાયો થકો શુંગારાદિ કથાઓને કહે છે તે માં પોતાથી, પરથી અને ઉભયથી ઘણા દોષો ઉત્પન્ન થાય. આ સ્વસ્થાન સંબંધી દોષો જાણવા.

ગામથી બહાર પરસ્થાન-ઉદ્યાનાદિમાં રહેલ અન્ત:પુરમાં ગયેલ સાધુને કેવા દોષો હોય તે કહે છે—પૂર્વોક્ત શુંગારાદિ કથાનું કથન, અનેષણીયનું ગ્રહણ વગેરે દોષો થાય છે, ગર્વ ઉત્પન્ન થાય, બકુશના દોષવાળો થાય અને શુંગારિક શબ્દોને સાંભળી અથવા જોઈને પોતાના પૂર્વકાળમાં કરેલ રતિક્રિયા સંબંધી શુંગારોનું સ્મરણ થાય, ત્યાર બાદ પ્રતિગમન વગેરે દોષો પણ થાય. (૬૯-૭૦)

વિતિયપદ્ અપવાદ इत्यर्थ:]મળાભોગા ૧, વસહિ પરિક્ષેવ ૨ સેજ્જસંથારે ૩ ।

હયમાઈદુઢાણં, આવયમાણાણ કજ્જેસુ ૫ ॥૭૧॥

[નિશીથ માષ્ય ૨૫૨૦ તિ]

૧. અનાભોગથી—અજાણતાં પ્રવેશ કરે, ૨. અન્ય વસતિના અભાવથી ઉદ્યાનાદિમાં રહેલ અન્ત:પુરમાં પ્રવેશ, ૩. શય્યાસંસ્તારકના ગ્રહણ અને અર્પણ માટે, ૪. સન્મુખ આવતા દુષ્ટ અશ્વાદિના ભયથી સ્વદેહની રક્ષાને માટે અને ૫. કુલ, ગણ તથા સંઘના કાર્યના પ્રસંગથી અન્ત:પુરમાં પ્રવેશ કરે. (૭૧) ॥૪૧૫॥

અન્તરં અન્ત:પુર સંબંધી સૂત્ર હોવાથી સ્ત્રીવિષયક કહ્યું હવે પણ સ્ત્રીવિષયક ક્રિયાવિશેષને કહે છે—

પંચહિં ઠાણેહિમિત્થી પુરિસેણ સદ્ધિં અસંવસમાણી વિ ગમ્મં ધરેજ્જા, તંજહા—ઈત્થી દુવ્વિયડા દુન્નિસણ્ણા સુક્કપોગલે અધિદ્ધિજ્જા, સુક્કપોગલસંસિદ્ધે વ સે વત્થે અંતો જોણીતે અણપવિસેજ્જા, સઈ વ સે સુક્કપોગલે અણપવેસેજ્જા, પરો વ સે સુક્કપોગલે અણપવેસેજ્જા, સીઓદગવિયડેણ વા સે આયમમાણીતે સુક્કપોગલા અણપવિસેજ્જા । ઇચ્ચેતેહિં પંચહિં ઠાણેહિં જાવ ધરેજ્જા (૧) ।

પંચહિં ઠાણેહિમિત્થી પુરિસેણ સદ્ધિં સંવસમાણી વિ ગમ્મં નો ધરેજ્જા, તંજહા—અપ્પત્તજોવ્વણા ૧, અતિકંતંતજોવ્વણા ૨, જાતિવંડા ૩, ગેલત્રપુઢા ૪, દોમણંસિતા ૫ ઇચ્ચેતેહિં પંચહિં ઠાણેહિં જાવ (ગમ્મં) નો ધરેજ્જા (૨) ।

પંચહિં ઠાણેહિમિત્થી પુરિસેણ સદ્ધિં સંવસમાણી વિ ગમ્મં નો ધરેજ્જા, તંજહા—નિચ્ચોડયા, અણોડયા,

વાવન્નસોયા, વાવિદ્ધસોયા, અણંગપડિસેવિણી । ઇચ્ચેતેહિં પંચહિં ઠાણેહિમિત્થી પુરિસેણ સદ્ધિં સંવસમાણી વિ ગમ્મં ણો ધરેજ્જા (૩) ।

પંચહિં ઠાણેહિં ઇત્થી પુરિસેહિં સદ્ધિં સંવસમાણી વિ ગમ્મં નો ધરેજ્જા તંજહા—ઉડમિ ણો ણિગામપડિસેવિણી તાવિ ભવતિ, સમાગતા વા સે સુક્કપોગલા પડિવિદ્ધંસંતિ, ઉદિન્ને વા સે પિત્તસોણિતે, પુરા વા દેવકમ્મુણા, પુત્તફલે વા નો નિવ્વિદ્ધે ભવતિ । ઇચ્ચેતેહિં જાવ નો ધરેજ્જા (૪) ॥ સૂ. ૪૧૬ ॥

(મૂ.૦) પાંચ પ્રકાર વડે સ્ત્રી, પુરુષની સાથે સમાગમ ન કરતી થકી ગર્ભને ધારણ કરે, તે આ પ્રમાણે—સ્ત્રી વસ્ત્ર રહિત છતી પુરુષના સ્પર્શિત વીર્યવાળા સ્થાન ઉપર ખરાબ રીતે બેઠેલી હોય ત્યારે પુરુષના પતિત વીર્યના પુદ્ગલોને ગુહ્ય પ્રદેશ વડે આકર્ષણ કરે તેથી ગર્ભને ધરે ૧, વીર્યના પુદ્ગલોથી ખરડાયેલ વસ્ત્રને અજાણતાં રુધિરના નિરોધને અર્થે પોતાની યોનિમાં પ્રક્ષેપે તેથી ગર્ભને ધરે, ૨. પુત્રની ઇચ્છાવાળી અને શીલની રક્ષાને ઇચ્છતી કોઈક સ્ત્રી, સ્વયં વીર્યના પુદ્ગલોને ગ્રહણ કરીને યોનિમાં પ્રક્ષેપે તેથી ગર્ભને ધરે ૩, પુત્રને માટે, સાસુ પ્રમુખ બીજી સ્ત્રી, તે સ્ત્રીની યોનિમાં પોતાના હસ્ત વડે વીર્યના પુદ્ગલોને પ્રક્ષેપે ૪, તળાવ વગેરે શીતળ જલમાં શુદ્ધિને કરતી છતી ત્યાં પૂર્વપતિત વીર્યના પુદ્ગલો યોનિમાં પ્રવેશ કરે તેથી ગર્ભને ધરે. ૫. આ પાંચ કારણ વડે યાવત્ પુરુષની સંધાતે સમાગમ ન કરતી છતી સ્ત્રી ગર્ભને ધારણ કરે. (૧) પાંચ પ્રકાર વડે સ્ત્રી પુરુષ સાથે સમાગમ કરતી છતી પણ ગર્ભને ધારણ કરે નહિ, તે આ પ્રમાણે—ઋતુ ન આવવાથી અપ્રાપ્તયોવના ૧, ઋતુનો નાશ થવાથી અતિકાંતયોવના ૨, જન્મથી વંધ્યા ૩, રોગથી પીડાયેલી ૪, શોક વગેરેથી માનસિક પીડાવાળી ૫. આ પાંચ પ્રકારની સ્ત્રી પુરુષ સાથે સમાગમ કરતી છતી પણ ગર્ભને ધારણ ન કરે. (૨) પાંચ પ્રકાર વડે સ્ત્રી, પુરુષની સાથે સમાગમ કરતી છતી પણ ગર્ભને ધારણ ન કરે, તે આ પ્રમાણે—નિત્ય ઋતુવાળી અથવા પ્રદરના રોગવાળી ૧, ઋતુના અભાવવાળી ૨, રોગથી ગર્ભાશયરૂપ છિદ્રનો નાશ પામેલ સ્ત્રી ૩, વાયુ વગેરેથી વ્યાપ્ત થયેલ ગર્ભાશયરૂપ છિદ્રવાળી સ્ત્રી ૪, ઘણા પુરુષોને સેવનારી વેશ્યાદિ સ્ત્રી ૫. આ પાંચ પ્રકાર વડે સ્ત્રી, પુરુષની સાથે સમાગમ કરતી છતી પણ ગર્ભને ધારણ કરે નહિ. (૩) પાંચ પ્રકાર વડે સ્ત્રી, પુરુષ સાથે સમાગમ કરતી છતી પણ ગર્ભને ધારણ ન કરે, તે આ પ્રમાણે—જે ઋતુના સમયર્થે વિષે અતિ વિષયને સેવનારી હોતી નથી ૧, જે સ્ત્રી વીર્ય પુદ્ગલો યોનિમાં પ્રાપ્ત થયા છતાં પણ યોનિના દોષથી નાશ પામે છે ૨, જે સ્ત્રીને ઉત્કટ (વિશેષ) પિત્તપ્રધાન રુધિર હોય ૩, ગર્ભના સમયથી પહેલાં દેવતાના અનુભાવથી શક્તિનો નાશ થયેલ હોય ૪, પૂર્વભવમાં પુત્રરૂપ ફલને યોગ્ય કર્મ કરેલ ન હોય. ૫. આ પાંચ પ્રકાર વડે સ્ત્રી, પુરુષ સાથે સમાગમ કરતી છતી પણ ગર્ભને ન ધરે. (૪) ॥૪૧૬॥

(ટી.૦) 'પંચહિં' इत्यादिं સૂત્ર ચતુષ્ઠય સુગમ છે. વિશેષ એ કે—'દુર્વિચર' તિં વિવૃત્તા—અનાચ્છાદિતા, તે ઉત્તરીય વસ્ત્ર—સાડી વગેરેની અપેક્ષાએ પણ હોય, આ કારણથી દુઃશબ્દ વડે વિશેષણ અપાય છે અર્થાત્ દુષ્ટ રીતે વસ્ત્ર રહિત—સર્વથા વસ્ત્ર રહિત સ્ત્રી. અથવા વિવૃત્તોસ્કા—ખુલ્લા સાથળવાળી સ્ત્રી તે દુર્વિવૃત્તા, જે સ્ત્રી દુર્વિવૃત્તા છતી, દુર્નિષણ્ણા—વિરૂપપણે—ખરાબ રીતે બેઠેલી થકી કોઈપણ રીતે પુરુષથી નીકળેલ શુક્ર (વીર્ય) ના પુદ્ગલવાળી ભૂમિ, પાટ વગેરે આસન પ્રત્યે ગુહ્ય પ્રદેશ વડે દબાવીને બેઠેલી તે દુર્વિવૃત્ત—દુર્નિષણ્ણા, કોઈ પણ રીતે પુરુષથી નીકળેલ અને આસનમાં રહેલ વીર્યના પુદ્ગલોને સ્ત્રી, યોનિના આકર્ષણ વડે સંગ્રહ કરે ૧, વીર્યથી ખરડાયેલ વસ્ત્રને 'સે' તે સ્ત્રી, પોતાની યોનિના અંત—મધ્યમાં પ્રક્ષેપે (અહિં વસ્ત્ર ઉપલક્ષણ છે) તથાવિધ બીજું પણ કેશીની માતાના કેશ—પ્રક્ષેપની જેમ ખરજવાને માટે અથવા રક્તના નિરોધને માટે તેણીદ્વારા પ્રયોગ કરાયો થકો પ્રવેશ થાય ૨, સ્વયં—પુત્રની અર્થાં હોવાથી શીલની રક્ષા કરનારી હોવાથી તે સ્ત્રી, શુક્ર પુદ્ગલોને યોનિમાં પોતે પ્રક્ષેપે ૩, 'પરો વ' તિં સાસુ વગેરે પુત્રના અર્થે 'સે' તેણીની યોનિમાં વીર્યના પુદ્ગલોને પ્રવેશ કરાવે ૪, તથા 'વિચર' તિં સિદ્ધાંતની ભાષાથી જળ તે અનેક પ્રકારે હોય માટે તેથી કહે છે—તળાવ વગેરેમાં રહેલું જે ઠંડુ

જળ, તેના વડે 'સે' તે આચમન-શુદ્ધિ કરનારી સ્ત્રીની (યોનિમાં) પૂર્વે પડેલા ઉદકમાં રહેલા શુક્રના પુદ્ગલોનો પ્રવેશ થાય પ. 'ઇચ્છેણ્હી' ત્યાદિં નિગમન છે. (૧) પ્રાય: બાર વર્ષ પર્યંત આર્તવના અભાવથી અપ્રાપ્ત યૌવનવાળી સ્ત્રી હોય છે ૧, અતિકાંત (ગયેલ) યૌવનવાળી સ્ત્રી પંચાવન અથવા પચ્ચાશ વર્ષથી આર્તવના અભાવથી હોય છે ૨, કહ્યું છે કે—

માસિ માસિ રજઃ સ્ત્રીણામજસ્રં સ્રવતિ ત્ર્યહમ્ । વત્સરાદ્ દ્વાદશાદૂર્ધ્વં યાતિ પચ્ચાશતઃ ક્ષયમ્ ॥૭૨॥

પૂર્ણ ષોડશવર્ષા સ્ત્રી, પૂર્ણવિંશેન સંગતા । શુદ્ધે ગર્ભાશયે, માંગે, રક્તે, શુક્રે ઽનિલે હરિ ॥૭૩॥

વીર્યવન્તં સુતં સૂતે, તત્તોન્યૂનાદ્યો: પુનઃ । રોગ્યલ્પાયુરધન્યો વા, ગર્ભો ભવતિ નૈવ વા ॥૭૪॥

સ્ત્રીઓનું ૨૪ સ્ દરેક માસમાં ત્રણ દિન પર્યંત સતત શ્રવે છે, બાર વર્ષથી ઉપરાંત આવે છે અને પચ્ચાશ વર્ષથી ઉપરાંત ક્ષય થાય છે (૭૨) સંપૂર્ણ સોળ વર્ષવાળી સ્ત્રી સંપૂર્ણ વીશ વર્ષવાળા પુરુષની સાથે સંગ કરતી હતી, શુદ્ધ ગર્ભાશય હતે ૧, શુદ્ધ યોનિમાર્ગ હતે ૨, શુદ્ધ રક્ત હતે ૩, શુદ્ધ શુક્ર હતે ૪, શુદ્ધ વાયુ હતે ૫, અને શુદ્ધ હૃદય હતે ૬ (૭૩) વીર્યવાળા પુત્રને જન્મ આપે છે, તેથી ન્યૂન વર્ષવાળા સ્ત્રી પુરુષના સમાગમથી રોગી, અલ્પાયુ અને અધન્ય ગર્ભ થાય છે અથવા ગર્ભ થતો જ નથી (૭૪)

અર્થાત્ ગર્ભાશયાદિ ષટ્ક શુદ્ધ હોય તો શ્રેષ્ઠ ગર્ભ થાય છે. આ રહસ્ય છે. જાતે:—જન્મથી આરંભીને વંધ્યા-બીજના અભાવવાળી તે જાતિવંધ્યા ૩, ગ્લાનપણ વડે સ્પર્શાયેલી-રોગથી પીડાયેલી તે ગ્લાન્યસ્પૃષ્ટા ૪ તથા દૌર્મનસ્ય—શોક વગેરે છે જેણીને તે દૌર્મનસ્યિકા અથવા શોક વગેરે ઉત્પન્ન થયેલ છે જેણીને તે દૌર્મનસ્યિકા પ. 'ઇચ્છેણ્હી' ત્યાદિં નિગમન છે. (૨) નિત્ય—ત્રણ દિવસ નહિ પણ સતત ઋતુ-રક્તની પ્રવૃત્તિ છે જેણીને તે નિત્યઋતુકા ૧, રક્તરૂપ અથવા શાસ્ત્રપ્રસિદ્ધ (શુદ્ધ) ઋતુ નથી વિદ્યમાન જેણીને તે અનૂતુકા ૨, તે આ પ્રમાણે—

ઋતુસ્તુ દ્વાદશ નિશાઃ, પૂર્વાસ્તિસોઽત્ર નિન્દિતાઃ । એકાદશી ચ યુગ્માસુ સ્યાત્ પુત્રોઽન્યાસુ કન્યકા ॥૭૫॥

પર્મં સઙ્ગોચમાયાતિ, દિનેઽતીતે યથા તથા । ઋતાવતીતે યોનિઃ સા, શુક્રં નૈવ પ્રતીચ્છતિ ॥૭૬॥

માસેનોપચિતં રક્તં ધમનીપ્યામૃતૌ પુનઃ । ઈષત્કૃષ્ણં વિગન્ધં ચ, વાયુર્યોનિમુખાન્નુદેદ્ ॥૭૭॥

ઋતુ તો બાર રાત્રિ પર્યંત હોય છે, તેમાં પૂર્વની ત્રણ રાત્રિઓ નિદિત છે, અગિયારમી રાત્રિ અને યુગ્મા (બેકી સંખ્યા) ૪-૬-૮-૧૦-૧૨મી રાત્રિને વિષે પુત્ર થાય અને અન્ય ૫-૭-૯મી રાત્રિને વિષે પુત્રી થાય. દિવસ વ્યતીત થયે છે તે જમ પદ્મકમલ સંકોચ પામે છે તેમ ઋતુ ગયે છે તે યોનિ સંકોચ પામે છે તેથી શુક્રને ગ્રહણ કરતી નથી. માસ વડે સંચિત થયેલ રક્ત બે ધમની (નાડી) વડે ઋતુમાં આવે છે, વળી વાયુ, કંઈક કાળું અને દુર્ગંધી રક્તને પ્રેરે છે—બહાર કાઢે છે. (૭૫-૭૬-૭૭)

તથા વ્યાપન્ન—રોગથી નાશ પામેલ છે ગર્ભાશયના છિદ્રરૂપ શ્રોત જેણીનું તે વ્યાપન્નશ્રોતા ૩, તથા વ્યાદિગ્ધ-વાયુ વગેરેથી વ્યાપ્ત, અથવા વ્યાવિદ્ધ-ગર્ભાશય વિદ્યમાન છે તો પણ હણાયેલ શક્તિવાળું, ઉક્તરૂપ શ્રોત છે જેણીનું તે વ્યાદિગ્ધશ્રોતા અથવા વ્યાવિધશ્રોતા ૪, તથા મૈથુનમાં પ્રધાન અંગ પુરુષચિહ્ન અને ભગ છે તેના નિષેધરૂપ અનંગેન—અનંગ વડે કૃત્રિમ લિંગાદિ વડે અથવા અનંગે—મુખાદિકને વિષે પ્રતિસેવા (ચુંબન વગેરે) છે જેણીને અથવા અનંગ—કામ પ્રત્યે અન્ય અન્ય પુરુષના સંપર્કથી અતિશય પ્રતિ સેવે છે તેવા સ્વભાવવાળી જે સ્ત્રી તે અનંગપ્રતિષેવિણી તથા પ્રકારની વેશ્યાની જેમ પ. (૩) તથા ઋતુકાળને વિષે બીજ-વીર્યનું પતન થાય ત્યાં સુધી પુરુષ પ્રત્યે નિકામ—અત્યંત સેવતી નથી આવા સ્વભાવવાળી સ્ત્રી તે નોનિકામપ્રતિષેવિણી ૧, 'વા' અને અપિ શબ્દ ઉત્તર વિકલ્પની અપેક્ષાએ સમુચ્ચ અર્થમાં છે. 'સમાગતા વા સે' તે સ્ત્રીની યોનિમાં પ્રાપ્ત થયેલ શુક્ર પુદ્ગલો, યોનિના દોષથી નાશ પામે છે (શક્તિહીન થાય છે) અથવા પુરુષચિહ્નના વિરુદ્ધ છિદ્ર-પ્રવાહને લઈને યોનિથી બહાર પડતા થકા વિધ્વંસ પામે છે ૨, ઉદીર્ણ—સ્ત્રીનું શોષિત અત્યંત પિત્તપ્રધાન હોય છે તે બીજ રહિત હોય છે ૩, પુરા વા—ગર્ભના સમયથી અગાઉ દેવની ક્રિયા વડે—દેવતાના પ્રભાવ વડે ગર્ભધારણની શક્તિનો ઉપઘાત થાય અથવા દેવ અને કાર્મણ (કામણ) તથા વિધિ દ્રવ્યનો સંયોગ તે દેવકાર્મણ, તેથી ગર્ભને ન ધરે ૪, પુત્રરૂપ ફળ તે પુત્રફળ

અથવા જે કર્મનું પુત્રરૂપ ફળ છે તે પુત્રફળ, તે ફળને નહિ મેળવેલ અથવા પુત્રના ફળરૂપ કર્મને નહિ કરેલ હોય, “થેવં બહુનિવ્વેસ”^૧ ઇત્યાદિમાં નિર્વેશ શબ્દનો લોભ અર્થ દેખાતો હોવાથી, અથવા પુત્રરૂપ ફળ છે જેનું તે પુત્રફળ અર્થાત્ દાન, તે પૂર્વ જન્મમાં આપેલું નથી. નિર્વેષ શબ્દ દેવાના અર્થવાળો હોવાથી ‘નાનિવિટ્ઠં લબ્ધમિ’ સ્તિ૦ આખા સિવાય મળે નહિ ૫. (૪) ॥૪૧૬॥

શ્રીના અધિકારથી જ સાધ્વીની વસ્ત્રવ્યતા વડે ગુંથાયેલ આ બે સૂત્ર કહે છે—

પંચર્હિ ઠાળેર્હિ નિગ્ગંથા ય નિગ્ગંથીઓ ય એગતઓ ઠાળં વા સેજ્જં વા નિસીહિયં વા ચેતેમાણા ણાતિક્કમંતિ, તંજહા—અત્થેગઈયા નિગ્ગંથા ય નિગ્ગંથીઓ ય એગં મહં અગામિતં છિન્નાવાયં દીહમદ્ધમડવિમણુપવિટ્ઠા, તત્થેગયતો ઠાળં વા સેજ્જં વા નિસીહિયં વા ચેતેમાણા ણાતિક્કમંતિ ૧, અત્થેગતિયા ણિગ્ગંથા ય નિગ્ગંથીઓ ય ગામંસિ વા ણગરંસિ વા જાવ રાયહારિંસિ વા વાસં ઉવાગતા, એગતિતા યત્થ ઉવસ્સયં લભંતિ, એગતિતા ણો લભંતિ, તત્થેગતતો ઠાળં વા જાવ નાતિક્કમંતિ ૨, અત્થેગતિતા નિગ્ગંથા ય નિગ્ગંથીઓ ય નાગકુમારાવાસંસિ વા સુવણ્ણકુમારાવાસંસિ વા વાસં ઉવગતા તત્થેગ[યઓ] જાવ નાતિક્કમંતિ ૩, આમોસગા દીસંતિ, તે ઇચ્છંતિ નિગ્ગંથીઓ ચીવરપડિતાતે પડિગાહેત્તે, તત્થેગતઓ ઠાળં વા જાવ નાતિક્કમંતિ ૪, જુવાણા દીસંતિ, તે ઇચ્છંતિ નિગ્ગંથીઓ મેહુણપડિતાતે પડિગાહિત્તે, તત્થેગતતો ઠાળં વા જાવ નાતિક્કમંતિ ૫. ઇચ્ચેતેર્હિ પંચર્હિ ઠાળેર્હિ જાવ નાતિક્કમંતિ^૨ ।

પંચર્હિ ઠાળેર્હિ સમણે નિગ્ગંથે અચેલે સચેલિયાર્હિ નિગ્ગંથીર્હિ સદ્ધિ સંવસમાણે નાદિક્કમતિ, તંજહા—ચિત્તચિત્તે સમણે નિગ્ગંથે નિગ્ગંથેહિમવિજ્જમાણેર્હિ અચેલે સચેલિયાર્હિ નિગ્ગંથીર્હિ સદ્ધિ સંવસમાણે ણાતિક્કમતિ ૧, એવમેતેણં ગમણં દિત્તચિત્તે, જક્ક્યાવિટ્ઠે, ઉમ્માયપત્તે, નિગ્ગંથીપ્પવાવિયત્તે, સમણે ણિગ્ગંથે ણિગ્ગંથેર્હિ અવિજ્જમાણેર્હિ અચેલે સચેલિયાર્હિ ણિગ્ગંથીર્હિ સદ્ધિ સંવસમાણે ણાતિક્કમતિ ॥ સૂ. ૪૧૭॥

(મૂઠ) પાંચ કારણ વડે નિર્ગ્રંથીઓ અને નિર્ગ્રંથીઓ એકત્ર કાપોત્સર્ગ, શય્યા-શયન અને સ્વાધ્યાયાદિ સ્થાન પ્રત્યે કરતા થકા આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરે નહિ, તે આ પ્રમાણે—કેટલાક સાધુ અને સાધ્વીઓ એક મોટી અનિચ્છનીય, સાર્થ, ગોકુલ વગેરેના આવ-જાવ વગરની, ઘણા લાંબા માર્ગવાળી અટવીમાં દુઃકાલાદિના કારણથી પેઠા થકા તે અટવીમાં એક ઠેકાણે કાપોત્સર્ગ, શય્યા અને સ્વાધ્યાય સ્થાનને કરતા થકા આજ્ઞાનું અતિક્રમણ કરે નહિ ૧, કેટલાએક નિર્ગ્રંથ અને નિર્ગ્રંથીઓ ગામને વિષે, નગરને વિષે યાવત્ રાજધાનીને વિષે રહેવાને આવેલા તેમાં કેટલાએક સાધુ કે સાધ્વીઓ ઉપાશ્રયને મેળવે છે અને કેટલાએકને ઉપાશ્રય મળતો નથી તો તેવા પ્રસંગમાં એકત્ર સ્થાનને કરતા થકા યાવત્ આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરે નહિ ૨, કેટલાએક નિર્ગ્રંથ અને નિર્ગ્રંથીઓ, નાગકુમારના આવાસ (મંદિરો) ને વિષે અથવા સુવર્ણકુમારના મંદિરોને વિષે વાસને પામેલા (રહેલા) ત્યાં એકત્ર કાપોત્સર્ગ યાવત્ સ્વાધ્યાયને કરતા છતાં આજ્ઞાને ઉલ્લંઘન નહિ ૩, ચોરો દેખાય છે, તે વસ્ત્રને લેવાની બુદ્ધિએ સાધ્વીઓને પકડવાને સારુ ઇચ્છે છે તેની રક્ષા માટે એકત્ર સ્થાનને કરતા યાવત્ આજ્ઞાને ઉલ્લંઘન નહિ ૪, યુવાનો દેખાય છે તે મૈથુનની બુદ્ધિએ સાધ્વીઓને પકડવાને સારુ ઇચ્છે છે, તેની રક્ષા માટે એકત્ર સ્થાનને કરતા યાવત્ આજ્ઞાને ઉલ્લંઘન નહિ ૪, યુવાનો દેખાય છે તે મૈથુનની

૧. થોડું કે બહુ નિર્વેશ અર્થાત્ થોડો કે ઘણો લાભ.

૨. નાતિક્કમંતિ । પંચર્હિ ઠાળેર્હિ સમણે નિગ્ગંથે અચેલે સચેલિયાણં મજ્જે ઠાળં વા સેજ્જં વા નિસીહિયં વા ચેતેમાણે નાદિક્કમમિ તંજહા-દુહઓ દુહારિયત્થાઈણે અચેલે, ઠાળાઈ અચેલે, ઉક્કુદ્ધયાસણિ અચેલે, પડિમટાઈ અચેલે, વીરાસણિ અચેલે । પંચર્હિ-ઇત્યધિકઃ પાઠઃ માં મધ્યેઽસ્તિ । [મુ. જંબુવિજય સંપાદિત]

બુદ્ધિએ સાધ્વીઓને પકડવાને સારુ ઈચ્છે છે, તેની રક્ષાને માટે એકત્ર સ્થાનને કરતા યાવત્ આજ્ઞાનો અતિક્રમ કરે નહિ. ૫. આ પાંચ કારણો વડે યાવત્ આજ્ઞાને અતિક્રમે નહિ. (૧) પાંચ કારણો વડે વસ્ત્ર રહિત શ્રમણ નિર્ગ્રંથ, વસ્ત્રવાળી સાધ્વીઓની સાથે રહેતો થકો આજ્ઞાને ઉલ્લંઘતો નથી, તે આ પ્રમાણે—શોક વગેરેથી વ્યગ્ર શૂન્ય ચિત્તવાળો શ્રમણ નિર્ગ્રંથ અન્ય સાધુઓ અવિદ્યમાન હોવાથી અચલેક સાધુ, વસ્ત્રવાળી સાધ્વીઓની સાથે વસતો થકો આજ્ઞાને ઉલ્લંઘતો નથી ૧, એવી રીતે આના સમાન આલાપક વડે હર્ષના અતિરેકથી દમચિત્ત ૨, યક્ષ વગેરે દેવથી અધિષ્ઠિત ૩, વાયુ વગેરેથી ઉન્માદને પામેલ ૪, અને સાધ્વીએ કારણવશાત્ પોતાના પુત્રને દીક્ષા અપાવેલ તે બાલ હોવાથી અચલેક શ્રમણ હોય ૫, તે અન્ય નિર્ગ્રંથો અવિદ્યમાન હોવાથી વસ્ત્રવાળી સાધ્વીઓની સાથે વસતા થકા આજ્ઞાને ઉલ્લંઘતો નથી. ॥૪૧૭॥

(ટી૦) 'પંચર્હિ' ઇત્યાદિ સુગમ છે. વિશેષ એ કે—'ણ્યઓ' તિંં એકત્ર 'ઠાળ' તિંં કાયોત્સર્ગને અથવા બેસવાને 'સેજ્જ' તિંં શયનને, 'નિસીહિય' તિંં સ્વાધ્યાય સ્થાનને 'ચેતયંતઃ' કરતા થકા આજ્ઞા પ્રત્યે ઉલ્લંઘતો નથી. 'અત્થિ' તિંં હોય છે. 'ણ્યય' તિંં કેટલાએક, એકા—અદ્વિતીય 'મહતી' વિસ્તારવાળી અગામિકા—ગામ વગરની અથવા અકામિકા—અનિચ્છનીય એવી, તથા સાર્થ અને ગોકુલ વગેરેનું ગમનાગમન જેણીમાં નાશ પામેલ છે તે છિન્નાપાત્તા, લાંબો માર્ગ છે જેણીને વિષે તે દીર્ઘાડવા 'દીહમદ્ધ' શબ્દમાં 'મ' કાર આગમિક છે. અથવા જેણીના ઉતરવામાં લાંબો કાળ છે તે દીર્ઘાદ્ધા, એવી અટવી—કાંતારને વિષે દુર્ભિક્ષાદિ કારણવશાત્ પ્રવેશેલા, તત્ર—અટવીમાં 'ણ્યય' તિંં એકત્ર સ્થાનાદિ પ્રત્યે કરતા થકા આગમને વિષે કહેલ સામાચારીને ઉલ્લંઘતો નથી ૧, તથા જ્યાં રાજાનો અભિષેક થાય છે તે રાજધાનીમાં નિવાસને પામ્યા. 'ણ્યયા યત્થ' તિંં એકા અર્થાત્ કેટલાએક નિર્ગ્રંથો અથવા નિર્ગ્રંથીઓ (ચકાર પુનઃ અર્થ વાચ્ય છે) અત્ર—ગામાદિને વિષે ઉપાશ્રય—ગૃહપતિનું ઘર વગેરેને, તથા 'અત્થે' તિંં ગૃહપતિના ઘર વગેરે ઉપાશ્રયને ન મેળવીને 'ણ્યયા' કેટલાએક નાગકુમારના મંદિર વગેરેમાં નિવાસને પામ્યા, અથવા 'અત્થે' તિંં અહિં સંબંધ કરાય છે કે નિવાસને પામેલ હોય છે. તે નાગકુમારના મંદિર વગેરેનું અતિ શૂન્યપણું હોવાથી અથવા ઘણા મનુષ્યોના આશ્રયપણાથી અને નાયકપણું ન હોવાથી નિર્ગ્રંથીઓની રક્ષાને માટે એકત્ર સ્થાનને જ કરતા થકા આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરતા નથી ૨-૩, જે લૂંટે છે તે આમોષકા—ચોરો દેખાય છે, તે ચોરો, 'ચીવરવડિયા' તિંં ચીવરની પ્રતિજ્ઞા વડે—વસ્ત્રોને અમે ગ્રહણ કરશું આવા અભિપ્રાય વડે જ્યાં સાધ્વીઓને પકડવા માટે ઈચ્છે છે ત્યાં સાધુઓ તેની રક્ષાને માટે એકત્ર સ્થાનાદિકને કરે ૪, તથા મૈથુનની પ્રતિજ્ઞા વડે—મૈથુનને માટે (તે ચોરો સાધ્વીઓનું શીળ ખંડન કરવા ઈચ્છે ત્યારે તેમની રક્ષા માટે) ૫. આ અપવાદ સૂત્ર છે. અને ઉત્સર્ગ—સૂત્ર અપવાદ સહિત ભાષ્યની ગાથાઓ વડે જાણવા યોગ્ય છે. તે ગાથાઓ આ પ્રમાણે જાણવી—

મયળપયાણ ચઠ્ઠહં, [એકઃ સાધુરેકા સ્ત્રીત્યાદિભઙ્ગકાનામિત્યર્થઃ] અન્નતરજુણ ડ સંજણ સંતે ।

જે મિકલૂ વિહરેજ્જા, અહવા વિ કરેજ્જ સજ્જાયં ॥૭૮॥

[નિશીથ ભાષ્ય ૨૩૪૬ તિ]

ભજનાપદ ચારની મધ્યે ૧ એક સાધુ અને એક સ્ત્રી, ૨ બે સાધુ અને બે સ્ત્રી, ૩ એક સાધુ અને બે સ્ત્રી અને ૪ બે સાધુ અને એક સ્ત્રી—આ ચાર ભાંગામાંથી કોઈ પણ ભાંગાયુક્ત થકો જે સાધુ વિચરે અથવા સ્વાધ્યાયને કરે. (૭૮) તેમજ—

અસણાદિં વાડ્ડહારે, ઉચ્ચારાદિં ચ આચરેજ્જાહિ ।

નિદુરમસાધુજુત્તં, અન્નતરકહં ચ જો કહણ [સ્ત્રીભિઃ સહેતિ] ॥૭૯॥

[નિશીથ ભાષ્ય ૨૩૪૭ તિ]

ચતુર્વિધ અશનાદિ આહારને કરે, ઉચ્ચારાદિનું આચરણ કરે, નિદુર—ખરાબ અને સાધુને અયોગ્ય એવા કોઈપણ આહારાદિકની કથા સ્ત્રીઓની આગળ કહે. (૭૯) હવે તેનાં દોષો કહે છે.

સો આણા—અણવત્થં, મિચ્છત્તવિરાહણં તહા દુવિહં । પાવઈ જમ્હા તેણં, ણ ડ પણ વિવજ્જેજ્જા ॥૮૦॥

[નિશીથ ભાષ્ય ૨૩૪૮ તિ]

આજ્ઞાનો ભંગ કરે—અનવસ્થાને પામે, મિથ્યાત્વને પ્રાપ્ત થાય, તથા દેશવિરાધના અને સર્વવિરાધના એમ બે પ્રકારની વિરાધનાને પામે જેથી સાધુએ આ ચતુર્ભંગીરૂપ પદને પરિહરવું. (૮૦)

સાધુઓનો આ ઉત્સર્ગ માર્ગ છે. હવે અપવાદ માર્ગ કહે છે—

બીયપયમણપ્પજ્જે[અપવાદોડનાત્મવશાંત્યર્થઃ], ગેલન્નુવસગરોહગદ્ધાણે ।

સંભમભયવાસાસુ ય, ચંતિયમાણ નિક્કમણે ॥૮૧॥

[નિશીથ માધ્ય ૨૩૪૯ તિ]

આત્માના પરતંત્રપણામાં, ગ્લાનપણામાં (રોગાદિમાં), ઉપસર્ગમાં, નગરના રોધમાં, રસ્તામાં, ચિત્તના ભ્રમમાં, ભયમાં અને વરસાદમાં, તથા ક્ષાતિક-પિતા વગેરેના નિષ્ક્રમણમાં અર્થાત્ પિતા, ભાઈ અને પુત્રાદિની દીક્ષામાં—આવા કારણમાં સાધુઓને સાધ્વીઓની સાથે રહેવામાં દોષ નથી. (૮૧)

ક્ષિપ્તચિત્તવાદિ વડે અચેલ (વજ્ર રહિત), શોક વડે ક્ષિપ્તચિત્ત-શૂન્ય (વિહ્વલ) ચિત્ત, તેની પ્રતિજાગરિકા-સંભાળ કરનારા સાધુઓ વિદ્યમાન નથી, તેથી સાધ્વીઓ પુત્રાદિકની જેમ તેની સારી રીતે રક્ષા કરે છે. આ હેતુથી સાધુ પણ આજ્ઞાને અતિક્રમતો નથી ૧, હર્ષના અતિરેકથી દમચિત્ત-ગર્વિત ચિત્તવાળો ૨, યક્ષાવિષ્ટ-દેવતા વડે અધિષ્ઠિત ૩, વાયુ વગેરેના ક્ષોભથી ઉન્મત્ત (ગાંડો) થયેલ ૪, સાધ્વીએ કારણવશાત્ પુત્રાદિને દીક્ષા અપાવેલ તે બાળપણથી અચેલ, અથવા તથા પ્રકારના વૃદ્ધતાદિ વડે મોટો પણ અચેલ હોય છે. અહિં ભાષ્યમાં કહેલ ઉત્સર્ગ અને અપવાદ આ પ્રમાણે છે—

જે મિક્ખૂ ચ સચેલે, ઠાળનિસીયણ તુયટ્ટણં વાવિ । ચેણ્ણ સચેલાણં, મજ્ઞંમિ ય આણમાઈણિ ॥૮૨॥

[નિશીથ માધ્ય ૩૭૭૭ તિ]

પૂર્વોક્ત ચતુર્ભંગી વડે સચેલક સાધુ, સચેલક સાધ્વીઓની સાથે સ્થાન-કાયોત્સર્ગ, બેસવું, સ્વાધ્યાય, સૂવું વગેરે કરે તે આજ્ઞાભંગ વગેરે દોષને પામે. (૮૨)

इय संदंसणसंभासणेहिं भिन्नकहविरहजोगेहिं[दोषा भवन्तीति] ।

તથા સિજ્જાતરાદિપાસણ, બોચ્છેય દુદિટ્ઠધમ્મત્તિ ॥૮૩॥

[બૃહત્કલ્પ ૩૭૧૩ તિ]

સાધ્વીઓની સાથે જોવું, સંભાષણ કરવું, આહારાદિ સંબંધી ભિન્ન ભિન્ન કથાઓ વડે વિરહના યોગો વડે દોષો થવા પામે છે. શય્યાતરાદિ વડે જોવાય તો વસતિને આપે નહિ અને અવજા કરે કે 'તમારા આચાર સારા નથી' ઇત્યાદિ. (૮૩)

संवरिण वि हु दोसा, किं पुण एगतरणिमिण उभओ वा । दिट्ठमदिट्ठवं मे, दिट्ठिययारे भवे खोभो ॥૮૪॥

[નિશીથ માધ્ય ૩૭૮૧ इत्युत्सर्गः ति]

સચેલક સાધુ અને સચેલક સાધ્વીઓ હોતે છતે પણ ચોક્કસ આ દોષો છે તો પછી આ બેમાંથી એક નગ્ન હોય અથવા બન્ને નગ્ન હોય તો દોષનું કહેવું જ શું? અર્થાત્ બહુ દોષ થાય. વળી મારું ન જોવા લાયક અંગ એણે જોયું, એવી રીતે પરસ્પર દૃષ્ટિનો પ્રચાર થયે છતે ચિત્તનો ક્ષોભ થાય અને ક્ષોભ પામેલ ઉભય વર્ગ અનાચારનું સેવન કરે ઇત્યાદિ દોષો થાય. (૮૪) આ ઉત્સર્ગ માર્ગ છે. હવે અપવાદ કહે છે—

बीयपदमणप्पज्जे, गेलन्नुवसगरोहगद्धाने । समणाणं असईए, समणीपब्बाविण चेव ॥૮૫॥

[નિશીથ માધ્ય ૩૭૭૯ તિ]

આત્માના પરતંત્રપણામાં, રોગી અવસ્થામાં, ઉપસર્ગમાં, નગરના રોધમાં, રસ્તામાં તથા સાધ્વીએ અપાવેલ દીક્ષાવાળા સાધુને, સાધુઓનો અભાવ હોતે છતે એકત્ર રહેવું કલ્પે. (૮૫) ॥૪૧૭॥

ધર્મ પ્રત્યે અતિક્રમે નહિ એમ કહ્યું, તેનો અતિક્રમ તે આશ્રવરૂપ છે માટે તેના દ્વારોને અને તેના પ્રતિપક્ષપણાથી સંવર દ્વારોને, વળી દંડક્રિયાલક્ષણ-આશ્રવવિશેષોને પરિજ્ઞા સૂત્રથી અગાઉના સૂત્ર પર્યંત કહે છે—

પંચ અસવદારા પન્નત્તા, તંજહા—મિચ્છત્તં, અવિરતી, પમાદો, કસાયા, જોગા । પંચ સંવરદારા પન્નત્તા, તંજહા—સમ્મત્તં, વિરતી, અપમાદો, અકસાતિત્તમજોગિત્તં । પંચ દંડા પન્નત્તા, તંજહા—અઢ્ઢા[ઢ્ઢા]દંડે, અણઢ્ઢા[ઢ્ઢા]દંડે, હિંસાદંડે, અકસ્માદંડે [અકમ્માદંડે] દિટ્ઠીવિપ્પરિયાસિતાદંડે ॥ સૂ. ૪૧૮॥

આરંભિયા પંચ કિરિતાઓ પન્નત્તાઓ, તંજહા—આરંભિતા ૧ પરિગ્ગહિતા ૨ માતાવત્તિતા ૩ અપચ્ચક્ષણકિરિયા ૪ મિચ્છાદંસણવત્તિતા ૫ ।

મિચ્છદિટ્ઠિયાણં નેરઙ્કયાણં પંચ કિરિતાઓ પન્નત્તાઓ, તંજહા—[આરંભિતા ૧, પારિગ્ગહિતા ૨, માતાવત્તિતા ૩, અપચ્ચક્ષણકિરિયા ૪], જાવ મિચ્છાદંસણવત્તિતા ૫ । એવં સચ્ચેસિં નિરંતરં જાવ મિચ્છદિટ્ઠિતાણં વેમાણિતાણં, નવરં વિગલિંદિતા મિચ્છદિટ્ઠી ણ ભણંતિ, સેસં તહેવ ।

પંચ કિરિયાઓ પન્નત્તાઓ, તંજહા—કાતિતા ૧ અધિકરણિતા ૨ પાતોસિતા ૩ પારિતાવણિતા ૪ પાણાતિવાતકિરિયા ૫, નેરઙ્કયાણં પંચ એવં ચેવ નિરંતરં જાવ વેમાણિયાણં ૧ ।

પંચ કિરિતાઓ પન્નત્તાઓ, તંજહા—આરંભિતા જાવ મિચ્છાદંસણવત્તિતા ૪ નેરઙ્કયાણં પંચ કિરિતા [ઓ એવં ચેવ], નિરંતરં જાવ વેમાણિયાણં ૨ ।

પંચ કિરિયાઓ પન્નત્તાઓ, તંજહા—દિટ્ઠિતા ૧, પુટ્ઠિતા ૨, પાડોચ્ચિતા ૩, સામંતોવણિવાઙ્કયા ૪ સાહત્થિતા ૫ । એવં નેરઙ્કયાણં જાવ વેમાણિયાણં ૨૪, ૩ ।

પંચ કિરિયાઓ પન્નત્તાઓ, તંજહા—નેસત્થિયા ૧ આણવણિયા ૨ વેયારણિયા ૩ અણાભોગવત્તિયા ૪ અણવકંઠવત્તિયા ૫, એવં જાવ વેમાણિયાણં ૨૪, ૪ ।

પંચ કિરિયાઓ પન્નત્તાઓ, તંજહા—પેજ્જવત્તિયા ૧ દોસવત્તિયા ૨ પઓગકિરિયા ૩ સમુદાણકિરિયા ૪ ઇરિયાવહિયા ૫ । એવં મણુસ્સાણ વિ, સેસાણં નત્થિ ૫ ॥ સૂ. ૪૧૯॥

(મૂ.) પાંચ આશ્રવનાં દ્વારો કહેલા છે, તે આ પ્રમાણે—મિથ્યાત્વ, અવિરતિ, પ્રમાદ, કષાય અને યોગ. પાંચ સંવરના દ્વારો કહેલા છે, તે આ પ્રમાણે—સમ્યક્ત્વ, વિરતિ, અપ્રમાદ, અકષાયીપણું અને અયોગીપણું. પાંચ દંડ કહેલા છે, તે આ પ્રમાણે—અર્થદંડ, અનર્થદંડ, હિંસાદંડ, અકસ્માદંડ અને દષ્ટિવિપર્યાસદંડ. ॥૪૧૮॥

પાંચ ક્રિયાઓ કહેલી છે, તે આ પ્રમાણે—આરંભિકી ૧, પારિગ્રહિકી ૨, માયાપ્રત્યયિકી ૩, અપ્રત્યાખ્યાન ક્રિયા ૪, અને મિથ્યાદર્શનપ્રત્યયા ૫. મિથ્યાદષ્ટિ નૈરયિકોને પાંચ ક્રિયાઓ કહેલી છે, તે આ પ્રમાણે—યાવત્ મિથ્યાદર્શનપ્રત્યયા. એવી રીતે નિરંતર સર્વ દંડકોને વિષે યાવત્ મિથ્યાદષ્ટિ વૈમાનિકોને પાંચ ક્રિયાઓ કહેલી. વિશેષ એ કે—એકેન્દ્રિય અને વિકલેન્દ્રિયને વિષે મિથ્યાદષ્ટિ વિશેષણ ન કહેવું કારણ કે તેઓ સદાય મિથ્યાદષ્ટિ છે. બાકીનું તેમજ જાણવું. પાંચ ક્રિયાઓ કહેલી છે, તે આ પ્રમાણે—કાયિકી, અધિકરણિકી, પ્રાદેશિકી, પારિતાપનિકી અને પ્રાણાતિપાતિકી. નૈરયિકોને પાંચ ક્રિયાઓ કહેલી છે એ પ્રમાણે જ નિરંતર યાવત્ વૈમાનિકોને પાંચ ક્રિયા છે ૧. પાંચ ક્રિયાઓ કહેલી છે, તે આ પ્રમાણે—આરંભિકી યાવત્ મિથ્યાદર્શનપ્રત્યયા, નૈરયિકોને પાંચ ક્રિયાઓ છે એમ નિરંતર યાવત્ વૈમાનિકોને પાંચ ક્રિયાઓ છે. ૨. પાંચ ક્રિયાઓ કહેલી છે, તે આ પ્રમાણે—દષ્ટિજા, પુષ્ટિજા, પ્રાતીત્યિકી, સામંતોપનિપાતિકી અને સ્વાહસ્તિકી, એવી રીતે નિરંતર યાવત્ વૈમાનિકોને પાંચ ક્રિયાઓ છે ૩. પાંચ ક્રિયાઓ કહેલી છે, તે આ પ્રમાણે—નૈસૃષ્ટિકી, આજ્ઞાપનિકી, વૈદારણિકી, અનાભોગપ્રત્યયા અને અનવકાંક્ષપ્રત્યયા, એવી રીતે યાવત્ વૈમાનિકોને

૧. પ્રથમ આરંભિકી વગેરે ક્રિયાના સૂત્રમાં મિથ્યાદષ્ટિ વિશેષણ છે અને આ સૂત્ર વિશેષણ રહિત છે એટલો ફેર છે.

પાંચ ક્રિયા છે ૪. પાંચ ક્રિયાઓ કહેલી છે, તે આ પ્રમાણે—પ્રેમપ્રત્યયા, દ્વેષપ્રત્યયા, પ્રયોગક્રિયા, સમુદાનક્રિયા અને ઇર્ષ્યાપથિકી, એવી રીતે મનુષ્યોને પણ પાંચ ક્રિયાઓ છે. બીજા ત્રેવીશ દંડકના જીવોને નથી કેમ કે ઇર્ષ્યાપથિકી ક્રિયા કષાય રહિત મનુષ્યમાં જ હોય છે. ॥૪૧૮॥

(દી૦) 'પંચે' ત્યાદિં સુગમ છે. વિશેષ એ કે—આશ્રવર્ણ—જીવરૂપ તળાવને વિષે કર્મરૂપ જલનું એકત્ર થવું (આવવું) તે આશ્રવ અર્થાત્ કર્મનું બાંધવું. તેના દરવાજાની જેમ દ્વારો—ઉપાયો તે આશ્રવદ્વારો. તથા સંવરણ—જીવરૂપ તળાવને વિષે કર્મરૂપ જળનું રૂંધન—અટકાવ કરવો તે સંવર, તેના દ્વારો—ઉપાયો તે સંવરદ્વારો અર્થાત્ મિથ્યાત્વ વગેરે આશ્રવોના ક્રમ વડે વિપર્યયરૂપ સમ્યક્ત્વ, વિરતિ, અપ્રમાદ, અકષાધીપણું અને અયોગીપણું. આ લક્ષણવાળા [સંવરના દ્વારો] પ્રથમ અધ્યયનની જેમ કહેવા. 'દળ્હયતે' આત્મા અથવા અન્ય પ્રાણી જેના વડે દંડાય છે તે દંડ, તેમાં ત્રસોની અથવા સ્થાવર જીવોની પોતાના અથવા અન્યના ઉપકારને માટે જે હિંસા તે અર્થદંડ, વિપરીતપણાથી—નિરર્થક હિંસા તે અનર્થદંડ, આ કરેલ હિંસાવાળો છે, હિંસા કરે છે, હિંસા કરશે એવા આશયથી જે સર્પ અથવા વૈરી વગેરેનો વધ તે હિંસાદંડ, 'અકસ્માદંડ' તિં મગધ દેશને વિષે ગોવાલના બાલક અને સ્ત્રી વગેરેમાં અકસ્માત્ શબ્દ પ્રસિદ્ધ છે. તે અહિં પ્રાકૃત ભાષામાં પણ તેમજ પ્રયોગ કરેલ છે. તેમાં અન્ય (અમુક) ના વધ માટે પ્રહાર કર્યો છે તે બીજાનો જે વધ થઈ જાય તે અકસ્માત્ દંડ, 'આ શત્રુ છે' એવી બુદ્ધિથી મિત્રનો પણ જે વધ થઈ જાય તે દૃષ્ટિવિપર્યાસ દંડ. આ પાંચ દંડ તેર ક્રિયાસ્થાનોને વિષે કહેલા છે, માટે પ્રસંગથી બાકીના આઠે ક્રિયાસ્થાનો કહે છે. તેમાં પોતાની જ્ઞાતિ વગેરેને માટે જે જુદું બોલવું તે મૃષાક્રિયા ૧, આત્મા (સ્વ) વગેરેને માટે અદત્તાનું જે લેવું તે અદત્તાદાનક્રિયા ૨, કોઈ પણ કારણ વડે કંઈ પણ પરાભવ નહિં કરેલ પુરુષનું મન દુભાવવું તે અધ્યાત્મક્રિયા ૩, જ્ઞાતિ વગેરે મદથી ઉન્મત્ત થયેલાનું બીજાઓની હીલનાદિ કરવી તે માનક્રિયા ૪, માતા, પિતા અને સ્વજનાદિકનો અલ્પ અપરાધ છે તે પણ બાળવું, ડાંમ દેવો અને તાડન કરવું વગેરે તીવ્રદંડનું જે કરવું તે અમિત્રક્રિયા ૫, શઠતા વડે મન, વાણી અને કાયાનું પ્રવર્તવું તે માયાક્રિયા ૬, મહાન્ સાવધ આરંભ અને પરિગ્રહને વિષે લોભથી પરાભવગ્નામેલાનું જે પ્રવર્તવું તે લોભક્રિયા ૭, અને ઉપશાંતિમોહાદિ (ગુણાઠાણાવાલા) નું જે એકવિધ (શાતાવેદનીય) કર્મનું બંધન તે ઇર્ષ્યાપથિકી ક્રિયા ૮. આ સંબંધની ગાથા નીચે પ્રમાણે—

અઢ્ઢા ૧ ણઢ્ઢા ૨ હિંસા ૩ ડકમ્હા ૪ વિઢ્ઢી ય ૫ મોસે ૬ ડવિત્રે ય ૭ ।

અજ્ઞત્થ ૮ માણ ૧ મિત્તે ૧૦ માયા ૧૧ લોભે ૧૨ રિયાવહિયા ૧૩ ॥૮૬॥

[આવ૦ સં૦ તિ]

અર્થક્રિયા, અનર્થક્રિયા, હિંસાક્રિયા, અકસ્માત્ ક્રિયા, દૃષ્ટિકી ક્રિયા, મૃષાક્રિયા, અદત્તાદાન ક્રિયા, અધ્યાત્મ ક્રિયા, માનક્રિયા, અમિત્ર ક્રિયા, માયાક્રિયા, લોભક્રિયા અને ઇર્ષ્યાપથિકી ક્રિયા. (૮૬)

'નવર' વિગલિંદિ' ત્યાદિં એકેન્દ્રિય, દ્વીન્દ્રિય, ત્રીન્દ્રિય અને ચતુરિન્દ્રિયને વિષે મિથ્યાદૃષ્ટિ વિશેષણ કહેવું નહિં, કેમ કે તેઓને હંમેશા સમ્યક્ત્વના અભાવ વડે વ્યવસ્થેદ-જુદા કરવા યોગ્ય નથી અને સાસ્વાદનના અલ્પત્વ વડે વિવક્ષિતપણું પણ નથી. કાયિકી—કાયાની પ્રવૃત્તિ ૧, ખડ્ગાદિ વડે ધનારી (ક્રિયા) તે અધિકરણિકી ૨, મત્સરથી થયેલી તે પ્રાદેશિકી ૩, દુઃખને ઉત્પન્ન કરવારૂપ ક્રિયા તે પારિતાપનિકી ૪, અને પ્રાણાતિપાત પ્રસિદ્ધ છે ૫. 'વિઢ્ઢિયા' અશ્વ વગેરે ચિત્રકર્માદિને જોવા માટે જવારૂપ ક્રિયા દૃષ્ટિજ ૧, 'પુઢ્ઢિયા' જીવાદિને રાગ વડે પૂછવાથી અથવા સ્પર્શ કરવાથી જે કરાતિ ક્રિયા તે પુષ્ટિજ કે સ્પૃષ્ટિજ ૨, 'પાઢુચ્ચિયા' જીવાદિકોને આશ્રયોને જે ક્રિયા તે પ્રાતીત્યિકી ૩, 'સામંતોવણિવાઢયા' અશ્વ વગેરે અને રથાદિકની લોકમાં શ્લાઘા કરાતે છે તે અશ્વ વગેરેના માલિકને હર્ષ થવાથી જે ક્રિયા થાય તે સામંતોપનિપાતિકી ૪, 'સાહત્થિયા' પોતાના હાથમાં ગ્રહણ કરેલ જીવાદિ વડે જીવને મારવાથી જે ક્રિયા થાય તે સ્વાહસ્તિકી ૫. 'નેસત્થિયા' યંત્રાદિ વડે જીવ, અજીવોને કાઢવાની—ફેંકવાથી જે ક્રિયા થાય તે નૈસૃષ્ટિકા ૧, 'આણવણિયા' જીવ અને અજીવોને મંગાવવાથી જે ક્રિયા થાય તે આજ્ઞાપનિકી ૨, 'વિચારણિયા' જીવ અજીવોને વિદારવાથી જે ક્રિયા થાય તે વૈદારિણી ૩, 'અણાભોગવત્તિયા' ઉપયોગ

વિના પાત્ર વગેરે લેવાથી અને મૂકવાથી જે ક્રિયા ધ્યાય તે અનાભોગપ્રત્યયા ૪, 'અણવકંઘવત્તિયા'—આ લોક અને પરલોક સંબંધી દોષની અપેક્ષા (દરકાર) ન કરનારની જે ક્રિયા તે અનવકાંક્ષ પ્રત્યયા ૫. 'પેજ્જવત્તિયા' રાગના નિમિત્તવાળી તે પ્રેમપ્રત્યયા ૧, 'દોસવત્તિયા' દ્વેષના નિમિત્તવાળી તે દ્વેષપ્રત્યયા ૨, કાયાદિના જે વ્યાપારો તે પ્રયોગક્રિયા ૩, (આઠે) કર્મનું ગ્રહણ કરવું તે સમુદાનક્રિયા ૪, અને યોગના નિમિત્તથી થતા જે બંધ તે ઇયાપિથિકી ૫. આ પ્રેમાદિ ક્રિયાપંચક, સામાન્ય પદમાં છે. ચતુર્વિંશતિ દંડકમાં મનુષ્યપદને વિષે જ સંભવે છે. ઇયાપિથિકક્રિયાનો ભાવ ઉપશાંતમોહાદિ ત્રણ ગુણાણાવાળાને જ હોવાથી કહે છે કે—'એવ' મિત્યાદિં અહિં એકેન્દ્રિય વગેરેને સામાન્યપણે ક્રિયા કહેલી છે તે પૂર્વભવની અપેક્ષાએ બધી પણ સંભવે છે એમ વિચારવું. દ્વિસ્થાનકને વિષે બે પ્રકાર વડે ક્રિયાનું પ્રકરણ કહેવું છે. અહિં તો પાંચ પ્રકાર વડે અને નરકાદિ ચોવીશ દંડકના આશ્રયથી કહ્યું છે તે વિશેષ સમજવું. ક્રિયાઓનું વિસ્તૃત વ્યાખ્યાન દ્વિસ્થાનકના પ્રથમ ઉદ્દેશથી જાણવું. ॥૪૧૯॥

અનંતર કર્મબંધનના કારણભૂત ક્રિયાઓ કહેલી છે, હવે તેની જ નિર્જરાના ઉપાયભૂત પરિજ્ઞાને કહે છે—

પંચવિધા પરિજ્ઞા પન્નત્તા, તંજહા—ઉવહિપરિજ્ઞા, ઉવસ્સયપરિજ્ઞા, કસાયપરિજ્ઞા, જોગપરિજ્ઞા, ભત્તપાણપરિજ્ઞા ॥ સૂ. ૪૨૦॥

પંચવિધે વવહારે પન્નત્તે, તંજહા—આગમે, સુત્તે, આણા, ધારણા, જીતે । જહા સે તત્થ આગમે સિતા આગમેણં વવહારં પટ્ટવેજ્જા ૧, ણો સે તત્થ આગમે સિયા, જહા સે તત્થ સુત્તે સિતા સુત્તેણં વવહારં પટ્ટવેજ્જા ૨, ણો સે તત્થ સુત્તે સિતા એવં જાવ જહા સે તત્થ જીતે સિતા જીતેણં વવહારં પટ્ટવેજ્જા ૫, ઇચ્છેતેહિં પંચહિં વવહારં પટ્ટવેજ્જા તંજહા—આગમેણં જાવ જીતેણં । જહા જહા સે તત્થ આગમે જાવ જીતે તહા તહા વવહારં પટ્ટવેજ્જા । સે કિમાહુ મંતે? આગમબલિયા સમણા નિગંથા! ઇચ્છેતં પંચવિધં વવહારં જતા જતા જહિં જહિં તતા તતા તહિં તહિં અણિસ્સિતોવસ્સિતં સમ્મં વવહરમાણે સમણે નિગંથે આણાતે આરાધતે ભવતિ ॥ સૂ. ૪૨૧॥

(મૂ.૦) પાંચ પ્રકારની પરિજ્ઞા (વસ્તુના સ્વરૂપને જાણવું અને જાણવાપૂર્વક પ્રત્યાખ્યાન કરવું) કહેલ છે, તે આ પ્રમાણે—
ઉપધિની પરિજ્ઞા, ઉપાશ્રયની પરિજ્ઞા, કષાયની પરિજ્ઞા, યોગની પરિજ્ઞા અને ભક્તપાનની પરિજ્ઞા. ॥૪૨૦॥
પાંચ પ્રકારનો વ્યવહાર—સાધુઓની પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિરૂપ કહેલ છે, તે આ પ્રમાણે—૧. જેના વડે અર્થ જણાય તે આગમ તે કેવળ, મન:પર્યવ, અવધિ, ચૌદ પૂર્વ, દશ પૂર્વ અને નવ પૂર્વરૂપ છે. તે જ્ઞાનવાળાનો જે વ્યવહાર તે આગમવ્યવહાર, ૨. નવ પૂર્વથી ન્યૂન શ્રુતજ્ઞાનવાળાનો વ્યવહાર તે શ્રુતવ્યવહાર, ૩. દેશાંતરમાં રહેલ ગીતાર્થ પુરુષને અગીતાર્થદ્વારા જે અતિયારોનું ગૂઢાર્થ પદ વડે પૂછાવવું અને તેના કહ્યા મુજબ અન્યને પ્રાયશ્ચિત્તનું દેવું તે આજ્ઞાવ્યવહાર, ૪. પૂર્વે ગીતાર્થ કોઈકને આલોચણા દીધી હોય તેને ધારી રાખવું અને તે ધારણા પ્રમાણે અન્યને પ્રાયશ્ચિત્તનું દેવું તે ધારણાવ્યવહાર અને ૫. દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાલ-ભાવ-સંહનન વગેરેને અપેક્ષીને જે ગીતાર્થ પુરુષોએ આચર્યું હોય તેથી નિરવધ હોય, અન્ય ગીતાર્થ વડે તેનો નિષેધ ન કરાયો હોય તે જીતવ્યવહાર—આ વ્યવહારમાં જેનો જે કેવલાદિ આગમવ્યવહાર હોય તે આગમ વડે વ્યવહારને પ્રવર્તવે અને જેનો આગમવ્યવહાર ન હોય અને શ્રુતવ્યવહાર હોય, તો તે શ્રુત વડે વ્યવહારને પ્રવર્તવે તથા જેનો શ્રુતવ્યવહાર ન હોય અને આજ્ઞાવ્યવહાર હોય તો તે આજ્ઞા વડે પ્રવર્તવે, એ રીતે ધારણાવ્યવહારવાળો ધારણા વડે વ્યવહાર પ્રવર્તવે અને જીતવ્યવહારવાળો જીત વડે વ્યવહાર પ્રવર્તવે—આ પાંચ પ્રકાર વડે વ્યવહારને વિષે પ્રવર્તવે. આગમથી યાવત્ જીતથી તેમાં જેવા જેવા પ્રકારનો આગમ યાવત્ જીતવ્યવહાર તેનો હોય તેવા તેવા પ્રકારના વ્યવહારને પ્રવર્તવે. હે ભગવન્! આ પાંચ વ્યવહારમાં તમે મુખ્ય કોને કહો છો? ગુરુ કહે છે—આગમવ્યવહારને કારણ કે આગમવ્યવહારના બળવાળા શ્રમણ નિર્ગ્રંથો હોય

છે. આ ઉક્ત પાંચ વ્યવહારને જ્યારે જ્યારે જે જે પ્રયોજનને વિષે જે જે વ્યવહાર ઉચિત હોય તે તે અવસરે તે તે પ્રયોજનને વિષે તેને સર્વ પ્રકારની આશંસા રહિત મુનિઓ વડે અંગીકાર કરાયેલ એવા વ્યવહારને સમ્યગ્ રીતે પ્રવર્તવિતો-પ્રાયશ્ચિતાદિને દેતો થકો શ્રમણ નિર્ગ્રંથ આજ્ઞાનો આરાધક થાય છે. અર્થાત્ આગમ વ્યવહારના અભાવમાં શ્રુતવ્યવહારની મુખ્યતા છે, શ્રુતના અભાવમાં આજ્ઞાવ્યવહારની મુખ્યતા છે, તેના અભાવમાં ધારણાવ્યવહારની મુખ્યતા છે અને ધારણાવ્યવહારના અભાવમાં જીતવ્યવહારની મુખ્યતા છે. સાંપ્રત કાળમાં આગમ વ્યવહાર નથી, એ શેષ ચાર વ્યવહાર છે તેમાં પણ મુખ્યતાએ જીતવ્યવહાર જ છે. ॥૪૨૧॥

(ટી૦) 'પંચેવિહે' ત્યાદિ- સુગમ છે. વિશેષ એ કે-સારી રીતે જાણવું તે પરિજ્ઞા અર્થાત્ વસ્તુના સ્વરૂપનું જ્ઞાન અને જ્ઞાનપૂર્વક પ્રત્યાખ્યાન. આ પરિજ્ઞા દ્રવ્યથી અને ભાવથી એમ બે પ્રકારે છે, તેમાં ઉપયોગ રહિતને દ્રવ્યથી અને ઉપયોગવાળાને ભાવથી હોય છે. કહ્યું છે કે-“ભાવપરિજ્ઞા જાણણ પચ્ચક્કણં ચ ભાવેણ” ભાવત: જાણવું અને પ્રત્યાખ્યાન કરવું તે ભાવપરિજ્ઞા છે. તેમાં ઉપધિ-રજોહરણ વગેરે, અધિક, અશુદ્ધ અથવા સર્વ ઉપધિની પરિજ્ઞા તે ઉપધિપરિજ્ઞા. એવી રીતે શેષ પદો પણ જાણી લેવા. વિશેષ એ કે-ઉપાશ્રીયતે-સંયમરૂપ આત્માના પાલન માટે જે સેવાય છે તે ઉપાશ્રય. ॥૪૨૦॥

આ પરિજ્ઞા વ્યવહારવાળાને હોય છે તેથી વ્યવહારને પ્રરૂપતાં થકા કહે છે કે-‘પંચે’ ત્યાદિ- વ્યવહારવું તે વ્યવહાર, મુમુક્ષુની પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિરૂપ વ્યવહાર છે. અહિં તો તેનું કારણ હોવાથી જ્ઞાનવિશેષ પણ વ્યવહાર છે. આગમ્યતે-જેના વડે પદાર્થો જણાય છે તે આગમ-કેવળ, મન:પર્યવ, અવધિ, ચૌદ પૂર્વ, દશ પૂર્વ અને નવ પૂર્વરૂપ ૧, શેષ શ્રુત-આચારપ્રકલ્પાદિ શ્રુત, ૧૧ વગેરે પૂર્વાનું શ્રુતપણું છતે પણ અતીદ્રિયાર્થ-સૂક્ષ્મ જ્ઞાનના હેતુપણાને લઈને કેવળજ્ઞાનની જેમ અતિશયવાળું હોવાથી ‘આગમ’ (શબ્દ) નો વ્યપદેશ કર્યો છે ૨, જે અગીતાર્થની આગળ ગૂઢ અર્થવાળા પદો વડે દેશાંતરમાં રહેલ ગીતાર્થને નિવેદન કરવાને માટે અતિચારનું (ગીતાર્થ) જણાવવું અને બીજા ગીતાર્થનું પણ તે પ્રમાણે (તેના જણાવ્યા મુજબ) પ્રાયશ્ચિત્તનું આપવું તે આજ્ઞા ૩, ગીતાર્થ એટલે સૂત્ર અને અર્થનો જાણ અને સંવિજ્ઞ એટલે ક્રિયાપાત્ર એવા પુરુષે દ્રવ્યાદિની અપેક્ષાએ જે અપરાધમાં જેવી રીતે જે વિશુદ્ધિ કરી હોય તેને અવધારીને (યાદ રાખીને) જે અન્ય પુરુષ, તે દોષમાં તેવી જ રીતે વિશુદ્ધિ કરાવે તે ધારણા અથવા ગચ્છનો ઉપકાર કરનારાઓએ બતાવેલા સમસ્ત અનુચિત પ્રવૃત્તિના ઉચિત પ્રાયશ્ચિત્ત પદોને (તેની પાસેથી) વૈધાવૃત્તના કરનારા વગેરેનું જે ધારી રાખવું તે ધારણા ૪, તથા દ્રવ્ય (સચિત અચિત્તાદિ), ક્ષેત્ર (દેશ, માર્ગાદિ), કાળ (સુભિક્ષ, દુર્ભિક્ષાદિ), ભાવ (રોગી, પુષ્ટ વગેરે) પુરુષ [સહન કરવા સમર્થ છે કે નહિ] પ્રતિસેવા (૨આકુટિ, પ્રમાદ, દર્પ અને કલ્પથી) ની અનુવૃત્તિ વડે સંહનન, ધૈર્ય વગેરેની હાનિને અપેક્ષીને જે પ્રાયશ્ચિત્તનું દેવું અથવા જે ગચ્છમાં સૂત્રથી ભિન્ન (છતાં પણ) કારણથી જે પ્રાયશ્ચિત્તનો વ્યવહાર પ્રવત્તેલ હોય અને બીજા ઘણા [ગીતાર્થ] પુરુષો વડે પરંપરાએ અનુસરાયેલ હોય તે જીતવ્યવહાર છે. આ સંબંધમાં ગાથાઓ નીચે પ્રમાણે છે—

આગમસુયવવહારો, સુણહ[મુણહ] જહા ધીરપુરિસપત્તો ।

પચ્ચક્કણો ય પરોક્કણો, સૌઽવિ અ દુવિહો મુણેયવ્વો ॥૮૭॥

[વ્યવહાર માધ્ય ૪૦૨૧ તિ]

જેમ ધીર-જ્ઞાની પુરુષોએ આગમવ્યવહાર અને શ્રુતવ્યવહારને કહેલા છે તેમ હું કહું છું તે તમે સાંભળો, તે પણ પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષથી બે પ્રકારે જાણવો. (૮૭)

પચ્ચક્કણો વિ ય દુવિહો, ઈદિયજો ચેવ નો ય ઈદિયઓ । ઈદિયપચ્ચક્કણો વિ ય, પંચસુ વિસણુ નેયવ્વો ॥૮૮॥

[વ્યવહાર માધ્ય ૪૦૩૦ તિ]

૧. નવમા પૂર્વની ત્રીજી વસ્તુ આચાર નામની છે તેને જાણનારને ત્રિકાલનું જ્ઞાન હોવાથી તે ભૂત, ભાવી પદાર્થને શ્રુતજ્ઞાનના બળથી જાણી શકે છે તેથી ન્યૂન શેષ પૂર્વધરને તેનું જ્ઞાન હોતું નથી. ૨. જાણી જોઈને અનુચિત પ્રવૃત્તિ તે આકુટિ ૧, પ્રમાદથી અનુચિત પ્રવૃત્તિ તે પ્રમાદ ૨, દર્પ-ગર્વ વડે અનુચિત પ્રવૃત્તિ ૩, તથા કલ્પ-અપવાદપદે અનુચિત પ્રવૃત્તિ ૪ માટે તેનું પ્રાયશ્ચિત્ત આશયને લઈને અપાય.

પ્રત્યક્ષ પણ બે પ્રકારે છે-ઈન્દ્રિયજન્ય અને નોઈન્દ્રિય (આત્મા) જન્ય. ઈન્દ્રિયપ્રત્યક્ષ પણ શબ્દાદિ પાંચ વિષયોને વિષે જાણવો. (૮૮)

નોઈન્દ્રિયપચ્ચક્ષો, વવહારો સો સમાસઓ તિવિહો । ઓહિ-મળપજ્જવે યા, કેવલનાળે ય પચ્ચક્ષો ॥૮૯॥

[વ્યવહાર ભાષ્ય ૪૦૩૧ તિ]

નોઈન્દ્રિયપ્રત્યક્ષ વ્યવહાર સંક્ષેપથી ત્રણ પ્રકારે એટલે અવધિ, મનઃપર્યવ અને કેવળજ્ઞાનરૂપ પ્રત્યક્ષ છે. (૮૮)

પચ્ચક્ષાગમસરિસો, હોઈ પરોક્ષો વિ આગમો જસ્સ । ચંદમુહી વ ઓ સો વિ હુ, આગમવવહારવં હોઈ ॥૯૦॥

[વ્યવહાર ભાષ્ય ૪૦૩૫ તિ]

જેના પરોક્ષ આગમ[જ્ઞાન] પણ પ્રત્યક્ષ જેવા હોય તે આગમવ્યવહારી હોય છે, જેમ ચંદ્રના જેવા મુખવાળી કન્યા ચંદ્રમુખી કહેવાય છે. (૮૦)

પારોક્ષં વવહારં, આગમઓ સુયહરા વવહરંતિ । ચોદસ-દસપુવ્વધરા, નવપુવ્વિગ ગંધહત્તી ય ॥૯૧॥

[વ્યવહાર ભાષ્ય ૪૦૩૭ તિ]

જે ચૌદપૂર્વી, દશપૂર્વી અને નવપૂર્વી શ્રુતધરો આગમદ્વારા લાભાલાભ વગેરે કારણોને વિશિષ્ટ જ્ઞાન વડે જાણવાથી પરોક્ષ સંબંધી વ્યવહાર પ્રત્યે પ્રવર્તે છે તે ગંધહસ્તિ સમાન છે. (૮૧)

જં જહમોલ્લં રયણં, તં જાણઈ રયણવાણિઓ નિઠણં । ^૧હય જાણઈ પચ્ચક્ષી, જો સુજ્ઞઈ જેણ દિત્તેણં ॥૯૨॥

[વ્યવહાર ભાષ્ય ૪૦૪૩ તિ]

જેમ નિપુણ રત્નવણિક (ઝવેરી) જે રત્ન જેટલા મૂલ્યનું છે તેને સારી રીતે જાણે છે અર્થાત્ કોઈ રત્ન મોટું છતાં પણ ઓછું મૂલ્ય આપે છે અને કોઈક નાનું છતાં પણ અદ્ભુત ગુણવાળું જાણીને અધિક મૂલ્ય આપે છે તેમ પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનીથી અપાતા પ્રાયશ્ચિત્ત વડે પુરુષ શુદ્ધ થાય છે અર્થાત્ કોઈક પુરુષવિશેષનો અલ્પ અપરાધ છતે પણ અધિક પ્રાયશ્ચિત્ત આપે છે અને કોઈક પુરુષવિશેષનો મહાન્ અપરાધ છતે પણ અલ્પ પ્રાયશ્ચિત્ત આપે છે. (૮૨)

કપ્પસ્સ ય નિજ્જુત્તિં, વવહારસ્સેવ પરમનિઠણસ્સ, જો અત્થઓ વિયાણઈ, સો વવહારી અણુનાઓ ॥૯૩॥

તં ચેવડણુસજ્જંતે, વવહારવિહિં પઠંજઈ જહુત્તં । ઇસો સુયવવહારો, પન્નત્તો વીયરાગેહિં ॥૯૪॥

[વ્યવહાર ભાષ્ય ૪૪૩૫-૩૬ તિ]

પરમ નિપુણ શ્રીભદ્રબાહુસ્વામીએ રચેલ ^૨બૃહત્કલ્પાદિ કલ્પસૂત્ર અને વ્યવહારસૂત્ર તથા તેની (સ્વોપણ) નિર્યુક્તિને જે અર્થથી જાણે છે તે વ્યવહારી અનુજ્ઞાત છે. (૮૩)

કુલ, ગણ વગેરેના કાર્યને વિષે વ્યવહાર ઉપસ્થિત થયે છતે ઉક્ત સૂત્રનાં પાઠનો ઉચ્ચાર કરીને અને તેના અર્થને દેખાડતો થકો ઉક્ત સૂત્રનું અનુસરણ કરીને જેમ કહેલું છે તેમ વ્યવહારની વિધિનો પ્રયોગ કરે તેને વીતરાગોએ શ્રુતવ્યવહારી કહેલ છે. (૮૪)

અપરકમ્મો તવસ્સી, ગંતું જો સોહિકારગસમીવે । ન ચણ્ણં આગંતું, સો સોહિકરો વિ દેસાઓ ॥૯૫॥

અહ પઢવેઈ સીસં, દેસંતરગમણનક્રુચેછ્છાઓ । ઇચ્છામડજ્જો! કાઠં, સોહિં તુભ્મં સગાસંમિ ॥૯૬॥

[વ્યવહાર ભાષ્ય ૪૪૪૦-૪૧ તિ]

તપસ્વી શુદ્ધિકરણની ઈચ્છાવાળો છે પણ આલોચના કરાવનાર આચાર્યની પાસે જવા માટે શક્તિમાન્ નથી અને તે આચાર્ય પણ દેશાંતરથી આવવા માટે શક્તિમાન્ નથી. (૮૫)

૧. થોવં તુ મહત્તસ્સ વિ કાસતિ અજસ્સ વિ બહું તુ । ઇતિ વ્યવહાર ભાષ્યે-ઉત્તરાર્ધમ્ ।

૨. બૃહત્કલ્પાદિ સૂત્રો, નવમા પૂર્વમાંથી ઉદ્ભવીને રચેલ છે અને તેની નિર્યુક્તિ પણ તેમજે ૪ રચેલ છે.

ત્યારે શું કરવું તે સંબંધી કહે છે-આલોચન કરવાની ઈચ્છાવાળો મુનિ દેશાંતરમાં જવાને અશક્ત હોવાથી આલોચનાચાર્યનીપાસે પોતાના શિષ્યને મોકલે અને કહેવરાવે કે “હે આર્ય! આપશ્રીની પાસે શુદ્ધિ કરવાને હું ઈચ્છું છું.” (૮૬)

સો વ્યવહારવિહિનુ, અણુસજ્જિતા સુઓવસેણં । સીસસ્સ દેહ આણં, તસ્સ ઇમં દેહ પચ્છિત્તં ॥૧૭॥

[વ્યવહાર ભાષ્ય ૪૪૮૧ ગૂઢપદૈરુપદિશતીતિ ૩]

વ્યવહારની વિધિને જાણનાર તે આલોચનાચાર્ય, બૃહત્કલ્પ અને વ્યવહારસૂત્રને અનુસરીને રાગદ્વેષ રહિત, મોકલાવેલ શિષ્યને અથવા પોતાના શિષ્યને ગૂઢ પદો વડે આજ્ઞા કરે છે અને કહે છે કે-તેને તારે આ પ્રાયશ્ચિત્ત આપવું, આ આજ્ઞાવ્યવહાર છે. (૮૭)

જેગડ્ઝ્ઞયા દિટ્ઠં, સોહીકરણં પરસ્સ કીરંતં । તારિસયં ચેવ પુણો, ઉપ્પન્નં કારણં તસ્સ ॥૧૮॥

[વ્યવહાર ભાષ્ય ૪૫૧૫]

સો તંમિ ચેવ દવ્વે, છેત્તે કાલે ય કારણે પુરિસે । તારિસયં ચેવ પુણો, કરિંતુ આરાહઓ હોઈ ॥૧૯॥

[વ્યવહાર ભાષ્ય ૪૫૧૭]

જે પુરુષે અન્યનું કરવામાં આવતું શુદ્ધિકરણ જે પ્રકારે જોયું હોય તે ધારી રાખે, ફરીથી કોઈક વખતે જોનાર પુરુષને અથવા અન્યને તેવા પ્રકારનું જ કારણ ઉત્પન્ન થયું હોય ત્યારે તે પુરુષ તેવા પ્રકારના દ્રવ્યમાં, ક્ષેત્રમાં, કાળમાં, ભાવમાં, કારણમાં અને પુરુષ વિષયમાં (પૂર્વ જોયેલ) પ્રાયશ્ચિત્ત આપતો થકો આરાધક થાય છે. આ ધારણાવ્યવહાર કહેવાય છે. (૯૮-૯૯) પ્રકારાંતરે વળી કહે છે કે-

વેયાવચ્ચકરો વા, સીસો વા દેસહિંદઓ વા વિ । ¹દેસં અવધારેતો, ચઠ્ઠઓ હોઈ વ્યવહારો ॥૧૦૦॥

[વ્યવહાર ભાષ્ય ૪૫૧૮]

આચાર્ય[દિનું વૈયાવૃત્ત્ય કરનાર શિષ્ય, અથવા અન્ય મુનિઓને દેશો દેખાડતો થકો વિચરનાર શિષ્ય અલ્પબુદ્ધિ હોવાથી સમસ્ત છેદસૂત્રના અર્થને ધારવા માટે સમર્થ નથી તેથી તેના ઉપકાર માટે કેટલાએક ઉપયોગી અર્થપદોને આચાર્ય આપે છે, તેને ધરતો થકો કાર્યને કરે છે તે ચતુર્થ ધારણાવ્યવહાર હોય છે. (૧૦૦)

બહુસો બહુસ્સુણ્હિં, જો વત્તો નો નિવારિઓ હોઈ । વત્તણુવત્તપમાણં (વત્તો) જીણ કયં હવઈ એયં ॥૧૦૧॥

[વ્યવહાર ભાષ્ય ૪૫૪૨]

બહુશ્રુત પુરુષો વડે અનેક વાર આચરાયેલ હોય, અન્ય બહુશ્રુત પુરુષોએ તેનો નિષેધ કરેલ ન હોય, આ પરંપરાએ પ્રવર્તેલ વ્યવહાર તે જીતવ્યવહાર પ્રમાણ કરવા યોગ્ય છે. (૧૦૧)

જં જસ્સ ડ પચ્છિત્તં, આચરિયપરંપરા અવિરુદ્ધં । જોગા ય બહુવિહીયા, એસો ખલુ જીયકપ્પો ડ ॥૧૦૨॥

[વ્યવહાર ભાષ્ય ૧૨]

જે પ્રાયશ્ચિત્ત, જે આચાર્યના ગચ્છમાં આચાર્યની પરંપરાએ અવિરુદ્ધ હોય અર્થાત્ પૂર્વપુરુષોની મર્યાદાને ઉલ્લંઘન કરનાર ન હોય, સામાચારીના ભેદથી યોગો બહુ વિધિવાળા છે અર્થાત્ સામાચારી ભેદે વિધિમાં ભેદ હોય છે, આ જીત વ્યવહાર છે. (૧૦૨)

જીત એટલે આચરણ કરાયેલું, એનું લક્ષણ આ પ્રમાણે છે-

અસદ્દેણ સમાદિત્તં, જં કથ્થઈ કેણઈ અસાવજ્જં । ન નિવારિયમત્તેહિં, બહુમણુમયમેયમાચરિયં ॥૧૦૩॥

[બૃહત્કલ્પ ૪૪૧૧]

૧. ડુમોહતા ન તરતિ અવધારેડં બહું જો તુ । ઇતિ વ્યવહાર ભાષ્યે-ઉત્તરાર્થમ્ ।

કોઈક પુષ્ટ આલંબનાદિ કારણને લઈને કોઈ પણ અશઠ (ગીતાર્થ) પુરુષે જે કંઈ પણ આચરેલ હોય તે, તથા અસાવધ-દોષ રહિત હોય, તથા તત્કાલીન તથાવિધ ગીતાર્થ પુરુષોએ નિવારણ કરેલ ન હોય; પરંતુ બહુ ગીતાર્થોને અનુમત અને બહુ ગુણવાળું હોય તે આચરિત-જીત વ્યવહાર કહેવાય છે. (૧૦૩)

આગમ વગેરે વ્યવહારોના પ્રવર્તનને વિષે ઉત્સર્ગ અને અપવાદને કહે છે—‘યથે’ તિં કેવળ વગેરે છમાંથી કોઈ પણ એક પ્રકાર, ‘સે’ તે વ્યવહાર કરનારના કહેલ લક્ષણ તે પાંચ વ્યવહારોની મધ્યમાં અથવા તસ્મિન્—તે પ્રાયશ્ચિત્તદાન વગેરેના વ્યવહારકાળમાં અથવા વ્યવહાર કરવા યોગ્ય વસ્તુના વિષયમાં કેવલ વગેરે આગમ હોય તેવા પ્રકારના આગમ વડે પ્રાયશ્ચિત્તદાનાદિ વ્યવહારને પ્રવર્તવે પરંતુ શેષ શ્રુતાદિ વડે નહિ. છ પ્રકારના આગમને વિષે પણ કેવલજ્ઞાનનો અવધ્ય (સફળ) બોધ હોવાથી કેવલજ્ઞાન વડે વ્યવહાર કરે, તેના અભાવમાં મનઃપર્યવ વડે, એવી રીતે પ્રધાનતરના અભાવમાં કમશઃ બીજા વ્યવહારને પ્રવર્તવે. હવે વ્યવહાર કરવા યોગ્ય વગેરેમાં તેનો જો આગમવ્યવહાર ન હોય તો જેવા પ્રકારનું તેમાં શ્રુત હોય તેવા પ્રકારના શ્રુતજ્ઞાન વડે વ્યવહારને પ્રવર્તવે. ‘ઈચ્છેઈ’ ઈત્યાદિ સામાન્યથી નિગમન છે. જેવા જેવા પ્રકારના આ આગમ વગેરે વ્યવહાર હોય તેવા તેવા પ્રકારના વ્યવહારને પ્રવર્તવે. આ વિશેષ નિગમન છે. આ પાંચ વ્યવહારો વડે વ્યવહાર કરનારના ફળને પ્રશ્નદ્વારા કહે છે—‘સે કિમે’ ત્યાદિં હે ભગવન્! હવે બીજું શું કહો છો? બહારકો કહે છે—પ્રતિપાદન કરે છે, કોણ? આગમબલિકો—કહેલ જ્ઞાનવિશેષ બળવાળા શ્રમણનિર્ગુથો કેવલી વગેરે ‘ઈચ્છેયં’ તિં આગળ કહેવામાં આવનાર અથવા તે શું? તે કહે છે—ઈત્યેવં—ઉક્તરૂપ ઇતં—પ્રત્યક્ષને કં—કોને? પ્રાયશ્ચિત્તદાનાદિરૂપ પાંચ પ્રકારના વ્યવહારને સમ્મં વવહરમાણે સમ્યક્ પ્રવર્તવતો થકો, કેવી રીતે? ‘સમ્મં’ તિં સમ્યક્, તે પણ કેવી રીતે? જે જણાવે છે યદા યદા—જે જે અવસરમાં જે જે પ્રયોજનને વિષે અથવા ક્ષેત્રને વિષે જે જે ઉચિત છે તેને તે તે કાળને વિષે તે તે પ્રયોજનાદિ વિષે, કેવા પ્રકારને? તે કહે છે—અનિશ્ચિતૈઃ—સર્વ આશંસા રહિત ‘પુરુષો વડે ઉપાશ્રિત—અંગીકાર કરાયેલ એવા અનિશ્ચિતોપાશ્રિત વ્યવહારને અથવા નિશ્ચિત—શિષ્યત્વાદિ વડે સ્વીકારેલ, અને ઉપાશ્રિત—વૈયાવૃત્ત્યનું કરવાપણું વગેરે વડે અત્યંત સમીપમાં રહેલ તે નિશ્ચિતોપાશ્રિત, અથવા નિશ્ચિત—રાગ અને ઉપાશ્રિત—દ્વેષ, આ બે અથવા નિશ્ચિત—આહારાદિ મેળવવાની ઈચ્છા અને ઉપાશ્રિત—શિષ્ય પ્રતીચ્છક (શિષ્યના ઈચ્છક) કુળ વગેરેની અપેક્ષા, તે બે નથી જેમાં તે અનિશ્ચિતોપાશ્રિત (આ ક્રિયાવિશેષણ છે) સર્વથા પક્ષપાતરહિતપણે જેમ છે તેમ વ્યવહાર પ્રવર્તવે. આ સંબંધમાં ગાથા જણાવે છે—

“રાગો ડ હોઈ નિસ્સા, ડવસ્સિઓ ડોસસંજુતો”

“રાગ સહિત તે નિશ્રાવાળો છે અને દ્વેષ સહિત તે ઉપાશ્રિત છે.”

અહવળ આહારાઈ, ડાહી મજ્જં તુ ઇસ નિસ્સા ડ । સીસો પહિચ્છઓ વા, હોઈ ડવસ્સા કુલાઈયા ॥૧૦૪॥

મને આહારાદિ નહિ આપશે તે નિશ્રા અને શિષ્ય ઘશે એવી ઈચ્છાવાળો અથવા કુળ વગેરેની અપેક્ષાવાળો તે ઉપશ્રા. (૧૦૪)

આજ્ઞાયા—જિનેશ્વરના ઉપદેશરૂપ આજ્ઞાનો આરાધક થાય છે. હન્ત આહુરેવ આ પ્રારંભમાં ગુરુવચન પ્રત્યે જાણવું. ॥૪૨૧॥

શ્રમણના પ્રસ્તાવથી તેના વૃત્તાંતને જ બે સૂત્ર વડે કહે છે—

સંજતમણુસ્સાણં સુત્તાણં પંચ જાગરા પન્નત્તા, તંજહા—સદ્દા જાવ ફાસા । સંજતમણુસ્સાણં જાગરાણં પંચ સુત્તા પન્નત્તા, તંજહા—સદ્દા જાવા ફાસા । અસંજયમણુસ્સાણં સુત્તાણં વા જાગરાણં વા પંચ જાગરા પન્નત્તા, તંજહા—સદ્દા જાવ ફાસા ॥ સૂ. ૪૨૨॥

પંચહિં ઠાળેહિં જીવા રતં આદિયંતિ, તંજહા—પાળાતિવાતેણં જાવ પરિગ્ગહેણં ૧ । પંચહિં ઠાળેહિં જાવ રતં વમંતિ,

તંજહા—પાળાતિવાતવેરમણેણં જાવ પરિગ્ગહવેરમણેણં ॥ સૂં ૪૨૩ ॥

પંચમાસિયં પંચં ભિક્ષુપટિમં પટિવત્તસ્સ અણગારસ્સ કપ્પંતિ પંચ દત્તીઓ ભોયણસ્સ પટિગાહેત્તે, પંચ પાળગસ્સ ॥ સૂં ૪૨૪ ॥

પંચવિધે ઉવઘાતે પન્નત્તે, તંજહા—ઉગ્ગમોવઘાતે, ઉપ્પાયણોવઘાતે, એસણોવઘાતે પરિકમ્મોવઘાતે, પરિહરણોવઘાતે. પંચવિહા વિસોહી પન્નત્તા, તંજહા—ઉગ્ગમવિસોધી, ઉપ્પાયણવિસોધી, એસણાવિસોધી પરિકમ્મણ(ણા)વિસોધી પરિહરણા[ણ]વિસોધી ॥ સૂં ૪૨૫ ॥

(મૂં) સૂતેલા સંયત પુરુષોના—સાધુઓના પાંચ વિષયો જાગૃત હોય છે, કર્મબંધનના હેતુરૂપ હોય છે, તે આ પ્રમાણે—શબ્દ, રૂપ, રસ, ગંધ અને સ્પર્શ. જાગૃત સંયતોના પાંચ વિષયો સૂતેલા હોય છે અર્થાત્ કર્મબંધના કારણરૂપ હોતા નથી, તે આ પ્રમાણે—શબ્દ યાવત્ સ્પર્શ. સૂતેલા અથવા જાગતા અસંયત મનુષ્યોના પાંચ વિષયો જાગૃત હોય છે અર્થાત્ કર્મબંધના કારણરૂપ હોય છે, તે આ પ્રમાણે—શબ્દ યાવત્ સ્પર્શ. ॥૪૨૨ ॥

પાંચ કારણો વડે જીવો કર્મરૂપ રજને ગ્રહણ કરે છે, તે આ પ્રમાણે—પ્રાણાતિપાત વડે યાવત્ પરિગ્રહ વડે. પાંચ કારણો વડે જીવો કર્મરૂપ રજને વમે છે—ખપાવે છે, તે આ પ્રમાણે—પ્રાણાતિપાતના વિરમણ વડે યાવત્ પરિગ્રહના વિરમણ વડે. ॥૪૨૩ ॥

પાંચ માસના પ્રમાણવાળી પાંચમી ભિક્ષુની પડિમાને સ્વીકારેલ અણગારને પાંચ દત્તિ ભોજનની અને પાંચ દત્તિ પાણીની ગ્રહણ કરવી કલ્પે છે. ॥૪૨૪ ॥

પાંચ પ્રકારે ઉપધાત—આહારાદિની અશુદ્ધતા કહેલ છે, તે આ પ્રમાણે—ઉદ્ગમોપધાત—ગૃહસ્થથી ઉત્પન્ન થતા આધાકર્માદિ સોળ દોષ, ઉત્પાદનોપધાત—સાધુથી થતા પાત્રી વગેરે સોળ દોષ, એષણોપધાત—ઉભયથી થતા શંકિતાદિ દશ દોષ, પરિકર્મ્મોપધાત—વસ્ત્ર પાત્રનું છેદન અને શીવણકર્મમાં મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન અને પરિહરણોપધાત—પ્રતિસેવા વડે ઉપધિ વગેરેનું અકલ્પનીયપણું અર્થાત્ એકાકી વિચરનારા સાધુએ સંવેલ ઉપધિ દોષવાળી થાય છે. એવી રીતે વસતિમાં અધિક કાળ રહેનારને પણ આ દોષ જાણવા. પાંચ પ્રકારની વિશોધિ કહેલ છે, તે આ પ્રમાણે—ઉદ્ગમવિશોધિ, ઉત્પાદનવિશોધિ, એષણાવિશોધિ, પરિકર્મ્મવિશોધિ અને પરિહરણવિશોધિ. પૂર્વોક્ત ઉપધાતથી વિપરીત અર્થાત્ ઉદ્ગમાદિ દોષ ન લગાડનારને વિશોધિ હોય છે. ॥૪૨૫ ॥

(ટીં) સ્પષ્ટ છે. વિશેષ એ કે—‘સંજયે’ ત્યાદિં સંયત મનુષ્યો—સાધુઓને સુમાનાં—નિદ્રાવાળાને, જાગે છે તે જાગ્યો—નહિ સૂતેલા અર્થાત્ જાગતાની જેમ જાગતા. અહિં આ ભાવના વિચારવી—શબ્દાદિ (વિષયો) જ સૂતેલા સાધુઓને જવલત અગ્નિની જેમ નહિ હણાયેલ શક્તિવાળા હોય છે કેમ કે કર્મબંધના અભાવના કારણભૂત અપ્રમાદનો તે વખતે તેઓને અભાવ હોવાથી શબ્દાદિ કર્મબંધના કારણભૂત થાય છે. બીજા સૂત્રની ભાવના એ છે કે—જાગૃત સાધુઓના શબ્દાદિ વિષયો, સૂતેલાની માફક સૂતેલ ભસ્મથી ઢંકાયેલ અગ્નિની માફક હણાયેલી શક્તિવાળા હોય છે કેમ કે કર્મબંધના કારણભૂત પ્રમાદનો તે વખતે તેઓને અભાવ હોવાથી કર્મબંધના કારણ થતા નથી. સંયતથી વિપરીત જ અસંયતો માટે તેને આશ્રયીને કહે છે—‘અસંજય’ ત્યાદિં સ્પષ્ટ છે. વિશેષ એ કે—પ્રમાદીપણાને લઈને (સુપ્ત કે જાગૃત) બન્ને અવસ્થામાં પણ કર્મબંધના કારણ થવા વડે અપ્રતિહત શક્તિપણાથી શબ્દાદિ વિષયો જાગૃતની જેમ જાગૃત હોય છે. ॥૪૨૨ ॥

સંયત અને અસંયતના અધિકારથી તેના વ્યતિકરને કહેનારા બે સૂત્રો છે તે સુગમ છે. વિશેષ એ કે ‘જીવ’ તિં અસંયત જીવો ‘રયં’ તિં જીવના સ્વરૂપને ઉપરંજન (મલિન) કરવાથી રજની માફક રજ—કર્મને ‘આદ્યંતિ’ તિં ગ્રહણ કરે છે—બાંધે છે. ‘જીવ’ તિં સંયત જીવો, ‘વર્મંતિ’ તિં તજે છે—ખપાવે છે. ॥૪૨૩ ॥

સંપૂતના અધિકારથી જ અન્ય બે સૂત્ર કહે છે—'પંચમાસિ' ત્યાદિં સ્પષ્ટ છે. ॥૪૨૪॥ વિશેષ એ કે—ઉપઘાત તે અશુદ્ધતા, આધાકર્માદિ સોળ પ્રકારના ઉદ્ગમ દોષો વડે ભાત, પાણી, ઉપકરણ ને સ્થાનની અશુદ્ધતા તે ઉદ્ગમોપઘાત, એવી રીતે સર્વત્ર જાણવું. વિશેષ એ કે—ઉત્પાદનયા—પોતાથી ઉત્પન્ન થવા વડે ધાત્રી વગેરે સોળ ઉત્પાદના દોષો વડે, પરિકર્મ-વસ્ત્ર, પાત્રાદિના છેદન અને શીવવા વગેરેથી તેનો ઉપઘાત—અકલ્પનીયપણું. તેમાં વસ્ત્રનો પરિકર્મોપઘાત આ પ્રમાણે જાણવો—
તિળપરિ ફાલિયાળ, વત્થં જો ફાલિયં તુ સંસીવે ।

પંચહં દ્યુતરું ઈર્ણિકાદ્યન્યતરત્, સો પાવઙ આળમાર્ણિ ॥૧૦૫॥

[નિશીથ માધ્ય ૭૮૭ તિ]

ઉત્સર્ગમાર્ગે તો અખંડિત વસ્ત્ર વાપરવું, અપવાદ માર્ગમાં જે સાધુ ત્રણથી અધિક થીંગડાં આપે અને ઉન વગેરે પાંચ પ્રકારના વસ્ત્રમાંથી કોઈ પણ એક પ્રકારના વસ્ત્રને શીવે, તે સાધુ આજ્ઞાભંગાદિ દોષને પામે છે. (૧૦૫)

પાત્રનો પરિકર્મોપઘાત આ પ્રમાણે જાણવો—

અવલક્ષણેગબંધે, દુગતિગઅરેગબંધણં વા વિ ।

જો પાંચ પરિવૃદ્ધિ પરિમુદ્ધક્તે, પરં દિવદ્ધાઓ માસાઓ ॥૧૦૬॥

[નિશીથ માધ્ય ૭૫૦ તિ]

ઉત્સર્ગથી બંધ વગરનું સમચોરસ પાત્ર વાપરવું, અપવાદથી અપલક્ષણ—હુંડાદિ દોષવાળું એક, બે અને ત્રણ બંધવાળું વાપરવું, આથી અધિક બંધવાળું વાપરવું નહિ અને વાપરવા યોગ્ય કહેલ બંધવાળું પાત્ર પણ દોઢ માસથી ઉપરાંત જે વાપરે તેને આજ્ઞાભંગાદિ દોષ લાગે છે. (૧૦૮)

હવે વસતિ સંબંધી કહે છે—

ધૂમિય ધૂમિય વાસિય, ડુજ્જોડ્ય બલિકડા અવત્તા ય । સિત્તા સંમદ્ધા વિ ય, વિસોહિકોર્ડિં ગયા વસહી ॥૧૦૭॥

[નિશીથ માધ્ય ૨૦૪૮ બૃહત્કલ્પ માધ્ય ૫૮૪ પચ્ચવં ૭૦૧ તિ]

ધૂમિતા—સુકુમાર દ્રવ્યના લેપ કરવા વડે ભીંતને કોમળ કરેલ, ધૂમિત—ખડી, ચૂનો વગેરેથી ભીંતને સફેદ કરેલ, વાસિત—અગર, શિલારસ, ધૂપ વગેરે સુગંધી દ્રવ્યથી વાસિત કરેલ, રત્ન, દીપ વગેરેથી ઉદ્યોત કરેલ, ચોખા વગેરેથી બલિનો વિધાન કરેલ, અવ્યક્તા—છાણા અને માટીથી જલ વડે ભૂમિતળને લીપેલ, સિક્તા—ફક્ત જળ વડે સીંચેલ, સંમૃષ્ટા—સાવરણીથી પ્રમાર્જન કરેલ—આવા પ્રકારની વસતિ (જગ્યા) સાધુને નિમિત્તે નહિ કરેલ હોવાથી વિશુદ્ધ કોટિને પ્રાપ્ત થયેલ છે, શુદ્ધ છે. (૧૦૭) પરંતુ તેમ જો સાધુના નિમિત્તે કરાય તો દોષવાળી થાય છે.

પરિહરણા—આસેવા, તેથી ઉપધિ વગેરેની અશુદ્ધતા છે. તેમાં ઉપધિની અશુદ્ધતા આ પ્રમાણે—એકાકી વિચરનાર સાધુ વડે જે સેવાયેલ ઉપકરણ તે હણાયેલું થાય છે—અશુદ્ધ થાય છે. આ આચારની વ્યવસ્થા છે. "જગ્મણ અપ્પહિબ્બજ્ઞણ, જહ્વિ વિરેણં નં ઉવહંમે" ઇતિ વચનાત્—ગચ્છથી ભ્રષ્ટ થયેલ સાધુ એકાકીપણે જો જાગૃત રહે છે—દૂધ વગેરેમાં પ્રતિબંધ કરતો નથી તે જો ઘણે કાર્ણે ગચ્છમાં આવે તો પણ તેની ઉપધિ દોષવાળી થતી નથી; નહિતર તો દોષવાળી થાય છે. વસતિમાં પણ શેષ કાળમાં એક માસ અને ચોમાસામાં ચાર માસથી અધિક રહેવાથી કાલાતિકાંતતા થાય છે. બે માસ અને ચતુર્માસને વર્જ્યાં સિવાય ફરીથી ત્યાં વસતાં થકાં સાધુઓને વસતિના દોષોના નામથી ઉપસ્થાપના દોષ થાય છે. કહ્યું છે કે—

ઉડવાસા સમતીતા, કાલાતીતા ડ સા ધવે સેજ્જા । સા ચેવ ઉવદ્ધાણા, દુગુણા દુગુણં અવજ્જિત્તા ॥૧૦૮॥

[બૃહત્કલ્પ ૫૧૫ તિ]

ઋતુબદ્ધકાલ અને વર્ષાકાલની સ્થિતિ ઉપરાંત રહે તો કાલાતિકાંત વસતિ થાય છે. અને તેજ ઋતુબદ્ધ અને વર્ષાકાલના બેગુણા થઈ ગયા પહેલાં તે સ્થાને આવે તો ઉપસ્થાપના દોષવાળી વસતિ થાય છે. (૧૦૮)

આહારની પણ પરિજ્ઞાપનિકાના કરનાર પ્રત્યે અકલ્પ્યતા છે. કહ્યું છે કે—

વિહિગહિયં વિહિમુત્તં, અદેરેગં મત્તપાણ મોત્તવ્વં । વિહિગહિયં વિહિમુત્તે, એત્થ ય ચરો ભવે મંગા ॥૧૦૧॥

[ઓષ નિં ૫૧૨ તિ]

ઉદ્ગમાદિ દોષ રહિત અને સરસ કે નિરસ એમ વિભાગ વડે પાત્રમાં જુદું નહિ કરેલ તે વિધિગ્રહિત અને કટકા કરીને ચૂર્ણ કરીને જે ખાવું તે વિધિભુક્ત કહેવાય છે, ઉક્ત વિધિથી બીજી રીતે ગ્રહણ કરેલ જે ભોગવવા યોગ્ય ભક્તપાન તે અકલ્પનીય છે. અહિં વિધિગ્રહિત અને વિધિભુક્ત આ બે પદને વિષે ચાર ભાંગા થાય છે, તે આ પ્રમાણે—૧. વિધિથી ગ્રહિત અને વિધિથી ભુક્ત, ૨. વિધિથી ગ્રહિત અને અવિધિથી ભુક્ત, ૩. અવિધિથી ગ્રહિત અને વિધિથી ભુક્ત અને ૪. અવિધિથી ગ્રહિત અને અવિધિથી ભુક્ત. (૧૦૮)

^૧અહવા વિ ય વિહિગહિયં, વિહિમુત્તં તં ગુરુહંણુનાયં । સેસા નાણુનાયા, ગહણે દિન્ને વ નિજ્જુહણા ॥૧૧૦॥

અથવા વિધિ વડે ગ્રહણ કરેલું અને વિધિ વડે ભોગવેલું તે ગુરુ વડે અનુજાત છે. શેષ ત્રણ ભાંગા અનુજાત નથી માટે ગ્રહણ કરવામાં અને દેવામાં ત્રણ ભાંગા ત્યાજ્ય છે. (૧૧૦)

ઉદ્ગમાદિ વડે જ આહારોની કલ્પતા-વિશુદ્ધિઓ છે. ॥૪૨૫॥

ઉપશાત અને વિશુદ્ધિની વૃત્તિવાળા જીવો, અધાર્મિક અને ધાર્મિકપણના બોધિના અલાભ અને લાભના સ્થાનોમાં પ્રવર્તે છે, તેનું પ્રતિપાદન કરવા માટે બે સૂત્ર છે—

પંચહિં ઠાણેહિં જીવ દુલ્લભબોધિયત્તાં કમ્મં પગરેતિ, તંજહા—અરહંતાણં અવન્નં વદમાણે ૧ અરહંતપન્નત્તસ્સ ધમ્મસ્સ અવન્નં વદમાણે ૨ આયરિયત્તવજ્જાયાણં અવન્નં વદમાણે ૩ ચાઉવણ્ણસ્સ સંઘસ્સ અવન્નં વયમાણે ૪ વિવક્કતવબંભચ્ચેરાણં દેવાણં અવન્નં વદમાણે ૫ । પંચહિં ઠાણેહિં જીવા સુલભબોધિયત્તાં કમ્મં પગરેતિ, તંજહા—અરહંતાણં વન્નં વદમાણે જાવ વિવક્કતવબંભચ્ચેરાણં દેવાણં વન્નં વદમાણે ॥ સૂં ૪૨૬ ॥

(મૂં) પાંચ કારણો વડે જીવો, દુર્લભબોધિપણાએ કર્મને કરે છે—બાંધે છે, તે આ પ્રમાણે—અરિહંતનો અવર્ણવાદ બોલતો થકો ૧, અરિહંતભાષિત ધર્મનો અવર્ણવાદ બોલતો થકો ૨, આચાર્ય, ઉપાધ્યાયનો અવર્ણવાદ બોલતો થકો ૩, ચતુર્વિધ સંધનો અવર્ણવાદ બોલતો થકો ૪, અને ઉત્કૃષ્ટ તપ અને બ્રહ્મચર્યને પાળવાથી થયેલ દેવોના અવર્ણવાદને બોલતો થકો ૫. પાંચ કારણો વડે જીવો, સુલભબોધિપણાએ કર્મને કરે છે—બાંધે છે, તે આ પ્રમાણે—અરિહંતોના ગુણને બોલતો થકો યાવત્ ઉત્કૃષ્ટ તપ અને બ્રહ્મચર્યના પાલનથી થયેલ દેવોના ગુણને બોલતો થકો. ॥૪૨૬॥

(ટીં) 'પંચહી' ત્યાદિં સુગમ છે. વિશેષ એ કે—દુર્લભ છે બોધિ-જિનધર્મ જેને તે દુર્લભબોધિ. તેના ભાવરૂપ દુર્લભબોધિતા વડે અથવા દુર્લભબોધિતા માટે મોહનીય વગેરે કર્મ કરે છે—બાંધે છે. અરિહંતોની નિંદાને બોલતો થકો. કહ્યું છે કે—

નત્થી અરહંતત્તી, જાણં વા કીસ મુંજ એ એ ।

પાહુડિયં તુવજીવશ્સમવસરણાદિરૂપામ્, એમાઈ જિણાણ ઉ અવન્નો ॥૧૧૧॥

અર્હન પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણ વડે ગ્રહણ કરવા યોગ્ય નથી અથવા ગૃહસ્થાવાસને વિષે ત્રણ જ્ઞાનસંપન્ન હોવા છતાં ભોગોને કેમ ભોગવે છે? કેવલજ્ઞાન ઉત્પન્ન થયે છતે પણ દેવરચિત સમવસરણાદિ મહાશ્રદ્ધિને કેમ ભોગવે છે? ઈત્યાદિ કથનરૂપ જિનેશ્વરોના અવર્ણવાદ છે.

અરિહંતો થયા નથી એમ કદાપિ કહેવું નહિં, કારણ કે—તેમણે કહેલ પ્રવચનનો સાક્ષાત્કાર છે. વળી ભોગોનો અનુભવ કરવો વગેરે તેમને દોષરૂપ નથી કેમકે તેમને અવશ્ય વેદવા યોગ્ય સાતાવેદનીય અને તીર્થકરનામાદિ કર્મના નિર્જરણના ઉપાય

૧. ગાથાવૃત્તિમાં 'અહવા વિ અવિહિગહિયં' આ પ્રમાણે પાઠ છે તેથી તૃતીય ભંગ પણ અનુજાત કહેલ છે અને શેષ-બીજો ચોથો એ બે ભંગ નિષિદ્ધ છે. મૂળ ગાથામાં અથવા અને અપિ શબ્દ હોવાથી ગાથાવૃત્તિ પ્રમાણે સંભવે છે.

હોય છે. વળી વીતરાગપણાથી સમવસરણાદિને વિષે પ્રતિબંધનો અભાવ હોવાથી દોષ નથી ૧, અરિહંતપ્રજ્ઞમ્ શ્રુતચારિત્રરૂપ ધર્મનો “પ્રાકૃત ભાષા વડે ગુંથાયેલ શ્રુત છે, વળી ચારિત્ર વડે શું ફળ છે? દાન જ શ્રેય છે” ઇત્યાદિ અવર્ણવાદ બોલતો થકો કર્મબંધ કરે છે. અહિં ખુલાસો કરે છે કે-શ્રુતનું પ્રાકૃતભાષાપણું દોષરૂપ નથી, કારણ બાળ વગેરે જીવોને સુખપૂર્વક અભ્યાસ કરવા માટે ઉપકારી છે તથા મોક્ષનું અનંતર કારણ હોવાથી ચારિત્ર જ શ્રેષ્ઠ છે ૨, “આ બાળક છે” ઇત્યાદિ આચાર્ય, ઉપાધ્યાયના અવર્ણવાદને બોલતો થકો કર્મબંધ કરે છે. અહિં ઉત્તર એ છે કે-બુદ્ધિ વગેરેથી વૃદ્ધપણું હોવાથી બાલત્વાદિ દોષરૂપ નથી ૩, ચાર વર્ણો-પ્રકારો, શ્રમણ વગેરે છે જેમાં તે ચતુર્વર્ણ, (અહિં સ્વાર્થિક અણુ પ્રત્યય છે) તે જ ચાતુર્વર્ણ, તે સંઘના અવર્ણવાદને બોલતો થકો. દા. ત. -“આ સંઘ શો? જે સમુદાયના બળ વડે પશુના સંઘની જેમ અમાર્ગને પણ માર્ગરૂપ કરે છે, આમ કહેવું ઉચિત નથી, કારણ કે સંઘને જ્ઞાનાદિક ગુણનો સમુદાય છે. અને જ્ઞાનાદિ ગુણ વડે જ માર્ગને માર્ગરૂપ કરે છે ૪, વિપકવ-સારી રીતે પરિનિષ્ઠિત: અર્થાત્ પ્રકર્ષ પર્યંત પ્રાપ્ત થયેલ તપ અને બ્રહ્મચર્ય ભવાંતરને વિષે (હતું) જેઓનું અથવા વિપકવ-ઉદયમાં આવેલ તપ અને બ્રહ્મચર્યના હેતુપૂર્વક દેવાયુષ્કાદિ કર્મ જેઓને તે વિપકવ તપ બ્રહ્મચર્યવાળા દેવોના અવર્ણવાદને બોલતો થકો. દા. ત. દેવો નથી જ-કોઈ વખતે પણ જોવામાં આવતા જ નથી અથવા કામમાં આસક્ત ચિત્તવાળા વિટની જેવા અવિરતિઓ વડે શું? અર્થાત્ કંઈ જ નહિ. વળી અનિમેષ અને ચેષ્ટા રહિત મરણ પામતા એવા અને શાસનના કાર્યમાં અનુપયોગી એવા દેવો વડે શું પ્રયોજન છે? ઇત્યાદિ અવર્ણવાદ ન બોલવો. કેમકે દેવો છે, કારણ કે-તેના વડે કરાયેલા અનુગ્રહ અને ઉપધાત વગેરે જોવાય છે. કામની આસક્તિ તો મોહ અને સાતાવેદનીય કર્મના ઉદયથી છે. કહ્યું છે કે-

एत्थ पसिद्धी मोहणीयसायवेयणियकम्मउदयाओ । कामपवत्ता विरई, कम्मोदयओ घिय न तेसिं ॥૧૧૨॥

દેવોની નિદામાં આ પ્રમાણે જવાબ આપવો કે-મોહનીય અને સાતાવેદનીય કર્મના ઉદયથી દેવો કામમાં આસક્ત છે, કામ્ય મોહનીયના ઉદયથી તેઓને વિરતિ નથી. (૧૧૨)

अणिमिस देवसहावा, निच्छेद्वाउणुत्तरा उ कयकिच्चा । कालणुभावा तित्थुन्नई पि अन्नत्थ कुव्वंति ॥૧૧૩॥

દેવસ્વભાવથી તેઓ અનિમેષ છે, કૃતાર્થ થયેલ હોવાથી નવીન ચેષ્ટા રહિત છે. કાળના અનુભાવથી તીર્થની ઉત્તતિને પણ અન્યત્ર-મહાવિદેહ વગેરેને વિષે કરે છે. (૧૧૩)

अर्हंतोनो वर्णवाद-पशवाद आ प्रमाणे कहेवो-

जियरागदोसमोहा, सव्वनू तियसनाहकयपूया । अच्चंतसच्चवयणा, सिवगइगमणा जयंति जिणा ॥૧૧૪॥

રાગ, દ્વેષ અને મોહને જીતેલા, સર્વજ્ઞ, દેવોના સ્વામી-ઈદ્રો વડે પૂજા કરાયેલા, અત્યંત સત્ય વચનવાળા અને મોક્ષગતિમાં જવાવાળા જિનેશ્વરો જય પામે છે. (૧૧૪)

अरिहंतप्रवृत्ति धर्मनी श्लाघा आ प्रमाणे करवी.

वत्थुपयासणसूरो, अइसरयणाण सायरो जयइ । सव्वजयजीवबंधुरबंधू दुविहोऽवि जिणधम्मो ॥૧૧૫॥

વસ્તુઓને પ્રકાશવામાં સૂર્ય, અતિશય રત્નોનો સાગર, સમસ્ત જગતના જીવોનો સ્નેહાળ બંધુ (સમાન) એવો બે પ્રકારનો જિનધર્મ જય પામે છે. (૧૧૫)

आचार्यनी स्तुति आ प्रमाणे करवी-

तेसि नमो तेसि नमो, भावेण पुणो वि तेसि चेव नमो । अणुवकयपरहियरया, जे नाणं देंति भव्वाणं ॥૧૧૬॥

[પસ્રાવ૦ ૧૬૦૦ સ્તિ]

તેઓને નમસ્કાર હો! તેઓને નમસ્કાર હો! ભાવથી ફરીને તેઓને નમસ્કાર હો! ઉપકાર નહિ કરેલ બીજા જીવોના હિતમાં રક્ત (તત્પર) થયા થકા જે ભવ્ય જીવોને જ્ઞાન આપે છે. (૧૧૬)

ચતુર્વિધ શ્રમણાસંઘની પ્રશંસા આ પ્રમાણે—

एयंमि पूइयंमि, नत्थि तयं जं न पूइयं होइ । भुवणे वि पूअणिज्जो, न गुणी संघाओ जं अन्नो ॥११७॥

સંઘની પૂજા કર્યે છે તે એવો કોઈ નથી જે પૂજિત થતો નથી, કારણ કે—ત્રિભુવનમાં પણ સંઘથી પૂજવા યોગ્ય અન્ય ગુણી કોઈ નથી અર્થાત્ સંઘ જ સર્વોત્કૃષ્ટ પૂજ્ય છે. (૧૧૭)

દેવોનો યશવાદ આ પ્રમાણે—

देवाण अहो सीलं, विसयविसमोहिया वि ञ्णिणभवणे । अच्छरसाहिं पि समं, हासाई जेण न करेति ॥११८॥

અહો ઈતિ આશ્રયે! દેવોનું અદ્ભુત શીલ છે કેમ કે વિષયરૂપ વિષય વડે તેઓ મોહિત છે પણ જિનભવનમાં અપ્સરાઓની સાથે પણ હાસ્વાદિને કરતા નથી. (૧૧૮) ॥૪૨૬॥

સંયત અને અસંયતનો વ્યતિકર 'પંચ પડિસંલીણા' ઇત્યાદિથી આરંભીને આરોપણ સૂત્ર પર્યંત કહે છે—

પંચ પડિસંલીણા પત્રત્તા, તંજહા—સોત્તિંદિયપડિસંલીણે જાવ ફાસિંદિયપડિસંલીણે । પંચ અપ્પડિસંલીણા પત્રત્તા, તંજહા—સોત્તિંદિયઅપ્પડિસંલીણે જાવ ફાસિંદિયઅપ્પડિસંલીણે । પંચવિધે સંવરે પત્રત્તે, તંજહા—સોત્તિંદિયસંવરે જાવ ફાસિંદિયસંવરે । પંચવિધે અસંવરે પત્રત્તે, તંજહા—સોઈંદિયઅસંવરે જાવ ફાસિંદિયઅસંવરે ॥ સૂ. ૪૨૭॥

પંચવિધે સંજમે પત્રત્તે, તંજહા—સામાતિતસંજમે, હેદોવદ્ધાવણિયસંજમે, પરિહારવિસુદ્ધિતસંજમે, સુહમસંપરાયસંજમે અહકચ્ચાય[ચરિત્ત]સંજમે ॥ સૂ. ૪૨૮॥

एगिंदिया णं जीवा असमारभमाणस्स पंचविधे संजमे कज्जति, तंजहा—पुढविकातितसंजमे जाव वणस्सतिकातितसंजमे । एगिंदिया णं जीवा समारभमाणस्स पंचविधे असंजमे कज्जति, तंजहा—पुढविकातितअसंजमे जाव वणस्सतिकातितअसंजमे ॥ સૂ. ૪૨૯॥

પંચિંદિયા ણં જીવા અસમારભમાણસ્સ પંચવિધે સંજમે કજ્જતિ, તંજહા—સોત્તિંદિતસંજમે જાવ ફાસિંદિતસંજમે । પંચિંદિયા ણં જીવા સમારભમાણસ્સ પંચવિધે અસંજમે કજ્જતિ, તંજહા—સોત્તિંદિયઅસંજમે જાવ ફાસિંદિયઅસંજમે, સવ્વપાણ-ભૂય-જીવ-સત્તા-ણં અસમારભમાણસ્સ પંચવિધે સંજમે કજ્જતિ, તંજહા—એગિંદિતસંજમે જાવ પંચેદિતસંજમે, સવ્વપાણ-ભૂય-જીવ-સત્તા ણં સમારભમાણસ્સ પંચવિધે અસંજમે કજ્જતિ, તંજહા—એગિંદિતઅસંજમે જાવ પંચેદિતઅસંજમે ॥ સૂ. ૪૩૦॥

પંચવિધા તણવણસ્સતિકાતિતા પત્રત્તા, તંજહા—અગ્ગબીયા, મૂલબીયા, પોરબીયા, ચંધબીયા, બીયરુહા ॥ સૂ. ૪૩૧॥

(મૂ.૦) પાંચ ઇન્દ્રિયોને ગોપવનારા-વશ કરનારા પ્રતિસંલીન કહેલા છે, તે આ પ્રમાણે—શ્રોત્રેન્દ્રિયપ્રતિસંલીન યાવત્ સ્પર્શેન્દ્રિયપ્રતિસંલીન. પાંચ ઇન્દ્રિયોને નહિ ગોપવનારા ઇન્દ્રિયવશવર્તિ-અપ્રતિસંલીન કહેલા છે, તે આ પ્રમાણે—શ્રોત્રેન્દ્રિયઅપ્રતિસંલીન યાવત્ સ્પર્શનેન્દ્રિયઅપ્રતિસંલીન. પાંચ પ્રકારે સંવર કહેલ છે, તે આ પ્રમાણે—શ્રોત્રેન્દ્રિયનો સંવર યાવત્ સ્પર્શનેન્દ્રિયનો સંવર. પાંચ પ્રકારે અસંવર કહેલ છે, તે આ પ્રમાણે—શ્રોત્રેન્દ્રિયનો અસંવર યાવત્ સ્પર્શનેન્દ્રિયનો અસંવર. ॥૪૨૭॥

પાંચ પ્રકારે સંયમ કહેલ છે, તે આ પ્રમાણે—સામાયિક સંયમ, છેદોપસ્થાપનીય સંયમ, પરિહારવિશુદ્ધિક સંયમ, સૂક્ષ્મસંપરાય સંયમ અને યથાખ્યાતચારિત્ર સંયમ ॥૪૨૮॥

એકેન્દ્રિય જીવો પ્રત્યે સંઘટ્ટાદિક ઉપદ્રવરૂપ સમારંભ નહિ કરનારને પાંચ પ્રકારનો સંયમ થાય છે, તે આ પ્રમાણે--
 પૃથ્વીકાયિકનો સંયમ યાવત્ વનસ્પતિકાયિકનો સંયમ. એકેન્દ્રિય જીવો પ્રત્યે સંઘટ્ટાદિરૂપ સમારંભ કરનારને પાંચ પ્રકારનો અસંયમ થાય છે, તે આ પ્રમાણે-પૃથ્વીકાયિકનો અસંયમ યાવત્ વનસ્પતિકાયિકનો અસંયમ ॥૪૨૮॥
 પંચેન્દ્રિય જીવો પ્રત્યે સમારંભ નહિ કરનારને પાંચ પ્રકારનો સંયમ થાય છે, તે આ પ્રમાણે-શ્રોત્રેન્દ્રિયનો સંયમ યાવત્ સ્પર્શનેન્દ્રિયનો સંયમ. પંચેન્દ્રિય જીવો પ્રત્યે સમારંભ કરનારને પાંચ પ્રકારનો અસંયમ થાય છે, તે આ પ્રમાણે-શ્રોત્રેન્દ્રિયનો અસંયમ યાવત્ સ્પર્શનેન્દ્રિયનો અસંયમ. સર્વ પ્રાણી-બેઈન્દ્રિયાદિ, ભૂત-વનસ્પતિના જીવો, જીવ-પંચેન્દ્રિયો અને સત્ત્વો-પૃથ્વીકાય વગેરે ચાર, તેઓનો સમારંભ નહિ કરનારને પાંચ પ્રકારનો સંયમ થાય છે, તે આ પ્રમાણે-એકેન્દ્રિયનો સંયમ યાવત્ પંચેન્દ્રિયનો સંયમ. સર્વ પ્રાણી, ભૂત, જીવ અને સત્ત્વો પ્રત્યે સમારંભ કરનારને પાંચ પ્રકારનો અસંયમ થાય છે, તે આ પ્રમાણે-એકેન્દ્રિયનો અસંયમ યાવત્ પંચેન્દ્રિયનો અસંયમ. ॥૪૩૦॥
 પાંચ પ્રકારના બાદર વનસ્પતિકાયિકો કહેલા છે, તે આ પ્રમાણે-અગ્રમાં બીજવાળા-કોરંટક વગેરે, મૂળમાં બીજવાળા-ઉત્પલકંદ વગેરે, પર્વમાં બીજવાળા-વાંશ, શેરડી વગેરે, સ્કંધમાં બીજવાળા-^૧ શલ્લકી વગેરે અને બીજરુહ બીજથી ઊગનારા વડ વગેરે. ॥૪૩૧॥

(ટી૦) આ સૂત્ર સ્પષ્ટ છે. વિશેષ એ કે-યથામોગ્ય પ્રધાનપણાથી શ્રોત્રેન્દ્રિય વગેરેનો ક્રમ જાણવો. શ્રોત્રેન્દ્રિય વગેરેનું પ્રધાનપણું ક્ષયોપશમના વિશેષણપણાએ^૨ કરાયેલું છે. પ્રતિસંલીન અને અપ્રતિસંલીન એ બે સૂત્રને વિષે ધર્મી (શુભ અને અશુભ ભાવવાળો) પુરુષ કહ્યો અને સંવર તથા અસંવરના બે સૂત્રોને વિષે તો ધર્મ-શુભાશુભભાવરૂપ કહ્યો છે. ॥૪૨૭॥

સંયમવું તે સંયમ અર્થાત્ પાપનો વિરામ, સમ-રાગદ્વેષ રહિત, તેનો અય-ગમન અર્થાત્ પ્રવૃત્તિ તે સમાય, સમાય જ સમાપને વિષે થયેલ, સમાય વડે થયેલ અથવા સમાયનો વિકાર-અંશ અથવા સમાય છે પ્રયોજન જેનું તે સામાયિક. કહ્યું છે કે-

રાગદ્વેસવિરહિઓ, સમો તિ અયણં અઠ તિ ગમણં તિ । સમગમણં તિ સમાઓ, સ એવ સામાઈયં નામ ॥૧૧૧॥

અહવા ભવં સમાપ, નિવ્વત્તં તેણ તમયં વા વિ । જં તપ્પઓયણં વા, તેણ વ સામાઈયં નેયં ॥૧૨૦॥

[વિશેષાવશ્યક ૩૪૭૭-૭૮ તિ]

સમ એટલે રાગદ્વેષનો વિરહ અય એટલે અયન-ગમન. સમ તરફ ગમન કરવું તે સમાય, અને તેજ સામાયિક.

(૧૨૧)

અથવા સમનો લાભ થવાથી નિવૃત્ત એટલે થયેલું તે. અથવા તન્મય તે અથવા તેવું (સમનું) જે પ્રયોજન તે સામાયિક જાણવું. (૧૨૦)

અથવા સમ-જ્ઞાનાદિ ત્રયને વિષે અથવા ત્રણ વડે અયન-ગમનરૂપ સમાય, તે જ સામાયિક છે. કહ્યું છે કે-

અહવા સમાઈ સમ્મત્તનાણ-ચરણાઈ તેસુ તેહિં વા । અયણં અઓ સમાઓ, સ એવ સામાઈયં નામ ॥૧૨૧॥

[વિશેષાવશ્યક ૪૩૭૯ તિ]

અથવા સમનો એટલે સમ્યક્ત્વ, જ્ઞાન અને ચારિત્રને વિષે અથવા તેઓ વડે અય એટલે ગમન કરવું તે સમાય તેજ સામાયિક છે. (૧૨૧)

રાગાદિ રહિત લક્ષણ સમનો આય-ગુણોનો લાભ અથવા સમ-જ્ઞાનાદિ ગુણોનો આય-લાભ તે સમાય, તે જ

૧. શલ્લકી એ એક જાતનો ધાસચારો છે, તે હાથીને બહુ પ્રિય છે. ૨. ચાર સ્પર્શવાળા ભાષાવર્ગજ્ઞાના પુદ્ગલોને ગ્રહણ કરવાનું સામર્થ્ય શ્રોત્રેન્દ્રિયને વિષે જ છે. શેષ ઇન્દ્રિયો તો આઠ સ્પર્શવાળા પુદ્ગલોને ગ્રહણ કરનારી છે. તે ચાર ઇન્દ્રિયોને વિષે પણ ચક્ષુ વગેરેના ક્રમથી પ્રધાનતા છે.

સામાયિક. કહ્યું છે કે—

અહવા સમસ્સ આઓ, ગુણાણ લાભો તિ જો સમાઓ સો । અહવા સમાણમાઓ, જેઓ સામાઈયં નામ ॥૧૨૨॥

[વિશેષાવશ્યક ૩૪૮૦ તિ]

અથવા સમનો આય એટલે ગુણોનો જે લાભ તે સમાય, અથવા સમોનો આય તે સામાયિક જાણવું. (૧૨૨)

અથવા સામ્નિ—મૈત્રીને વિષે અથવા મૈત્રી વડે ગમન-વર્તન તે સમાય અથવા મૈત્રી ભાવનાનો આય-લાભ તે સમાય. તે જ સામાયિક. કહ્યું છે કે—

અહવા સામં મેત્તી, તત્થ અઓ તેણ વ તિ સામાઓ । અહવા સામસ્સાઓ, લાભો સામાઈયં નામ ॥૧૨૩॥

[વિશેષાવશ્યક ૩૪૮૧ તિ]

અથવા સામ એટલે સર્વ જીવોની મૈત્રીમાં અય એટલે ગમન અથવા તે વડે વર્તન તે સમાય અથવા સામનો આય એટલે લાભ તે સામાયિક છે. (૧૨૩)

સાવધ યોગની વિરતિરૂપ સર્વ ચારિત્ર પણ સામાન્યતઃ સામાયિક જ છે અને છેદ વગેરે વિશેષો વડે તો વિશેષણવાળું ચારિત્ર અર્થથી અને શબ્દથી નાનાપણાને ભજે છે. પ્રથમ ચારિત્ર વિશેષણના અભાવથી સામાન્ય શબ્દને વિષે જ સામાયિક નામે રહે છે, તે બે પ્રકારે છે—ઈત્વરકાલિક-થોડા કાળનું અને યાવત્-જીવપર્યંતનું. થોડા કાળનું ચારિત્ર બધાય પ્રથમ અને ચરમ તીર્થકરના તીર્થોને વિષે જે શિષ્યને વ્રતનું આરોષણ નથી કરેલ તેને હોય છે અને યાવજીવ પર્યંતનું તો મધ્યમ ભાવીશ જિનેશ્વર અને મહાવિદેહના તીર્થકરોના તીર્થોને વિષે હોય છે. તેઓને વિષે ઉપસ્થાપનાનો અભાવ હોવાથી સામાયિકરૂપ સંયમ તે સામાયિક સંયમ. આ પ્રમાણે સર્વત્ર વાક્યસમાસ કરવો. અહિં આ સંબંધી ગાથાઓ દર્શાવે છે—

સવ્વમિણં સામાઈયં, છેદાદિવિસેસઓ પુણ વિભિન્નં । અવિસેસિયમાદિમયં, ઠિયમિહ સામન્નસત્રાણ ॥૧૨૪॥

સાવજ્જજોગવિરહં તિ, તત્થ સામાઈયં દુહા તં ચ । ઇત્તરમાવકહ તિ ય, પદ્ધમં પદ્ધમંતિમજિણાણં ॥૧૨૫॥

તિત્થેસુ અણારોવિયવયસ્સ સેહસ્સ થોવકાલીયં । સેસાણમાવકહિયં, તિત્થેસુ વિદેહયાણં ચ ॥૧૨૬॥

[વિશેષાવશ્યક ૧૨૬૨-૬૪ તિ]

સર્વ ચારિત્રો સામાયિક છે, માત્ર છેદાદિ વિશેષણોથી ભિન્ન ભિન્ન છે, પહેલું ચારિત્ર વિશેષણ રહિત હોવાથી સામાન્ય સંજ્ઞામાં છે, એટલે સાવધ યોગની વિરતિ તે સામાયિક ચારિત્ર છે. તેના બે ભેદ છે. ૧ ઈત્વરકાલિક અને ૨ યાવત્કથિક. પહેલાં અને છેલ્લા જિનેશ્વરના તીર્થમાં અનારોપિત મહાવ્રતવાળા શિષ્યને થોડા કાળનું જે ચારિત્ર હોય છે તે પહેલું ઈત્વર કાલિક સામાયિક અને શેષ તીર્થકરોના તીર્થમાં તથા મહાવિદેહ ક્ષેત્રમાં સર્વ સાધુઓને યાવત્કથિક સામાયિક હોય છે. (૧૨૪-૧૨૫-૧૨૬)

પૂર્વ પર્યાયનો છેદ અને વ્રતોને વિષે ઉપસ્થાપન-પુનઃ આરોપણ છે જેને વિષે તે છેદોપસ્થાપન, તે જ છેદોપસ્થાપનિક અથવા છેદ અને ઉપસ્થાપન છે વિદ્યમાન જેમાં તે છેદોપસ્થાપનિક અથવા પૂર્વ પર્યાયના છેદ વડે ઉપસ્થાન કરાય છે—આરોપાય છે જે મહાવ્રતલક્ષણ ચારિત્ર તે છેદોપસ્થાપનીય, તે પણ બે પ્રકારે છે—નિરતિચાર અને સાતિચાર. જે નિરતિચાર છે તે ઈત્વરકાલિક સામાયિકવાળા શિષ્યને આરોપાય છે અથવા શ્રી પાર્શ્વનાથ ભગવંતના સાધુને પાંચ મહાવ્રતરૂપ ધર્મના અંગીકારમાં હોય છે અને જે સાધુને મૂળ પ્રાયશ્ચિત્ત પ્રાપ્ત થયેલ હોય તેને સાતિચાર હોય છે. આ સંબંધમાં બે ગાથા જણાવે છે—

પરિયાયસ્સ ડ છેઓ, જત્થોવદ્ધાવણં વણ્ણં ચ । છેઓવદ્ધાવણમિહ, તમણિયારેતરં દુવિહં ॥૧૨૭॥

સેહસ્સ નિરહ્યારં, તિત્થંતરસંકમે વ તં હોજ્જા । મૂલગુણઘાણો સાહ્યારમુખ્યં ચ ઠિયકપ્પે ॥૧૨૮॥

[વિશેષાવશ્યક ૧૨૬૮-૬૯ તિ]

જે ચારિત્રમાં પૂર્વ પર્યાયનો છેદ અને વ્રતોમાં ઉપસ્થાપન કરાય, તે અહિં છેદોપસ્થાપનીય કહેવાય છે. તે સાતિચાર અને નિરતિચાર એમ બે ભેદ છે. નવદીક્ષિત શિષ્યને અથવા તીર્થાન્તર સંક્રમણ કરતા સાધુઓને આ નિરતિચાર છેદોપસ્થાપનીય ચારિત્ર હોય છે. અને મૂળગુણધાતિને પૂનર્વ્રતારોપ કરતાં સાતિચાર છેદોપસ્થાપનીય હોય છે. આ બન્ને સ્થિત કલ્પ હોય છે. સ્થિતાસ્થિત કલ્પમાં નથી હોતા.^૧

પરિહરણ-છોડવું તે પરિહાર અર્થાત્ તપવિશેષ, તેના વડે વિશુદ્ધ અથવા પરિહારવિશેષ કરી શુદ્ધ છે જેમાં તે પરિહાર વિશુદ્ધ, તે જ પરિહારવિશુદ્ધિક, તે બે પ્રકારે છે-નિર્વિશમાનક અને નિર્વિષ્ટકાયિક. નિર્વિશમાનક-તપવિશેષને સેવનારા-કરનારાઓનું જે ચારિત્ર તે નિર્વિશમાનક અને નિર્વિષ્ટકાયિક-આરાધેલ (કરેલ) વિવક્ષિત ચારિત્રના સમૂહવાળાઓનું જે ચારિત્ર તે નિર્વિષ્ટકાયિક, આ સંબંધી બે ગાથાઓ જણાવે છે—

પરિહારેણ વિસુદ્ધઃ, સુદ્ધો ય તવો જહિં વિસેસેણ । તં પરિહારવિસુદ્ધઃ, પરિહારવિસુદ્ધિયં નામ ॥૧૨૯॥

તં દુવિક્ષ્યં નિવિસ્સમાણનિવ્વિઢ્ઢકાઙ્ગવસેણ । પરિહારિયાણુપરિહારિયાણ કપ્પટ્ટિયસ્સ વિ ય ॥૧૩૦॥

[વિશેષાવશ્યક ૧૨૭૦-૭૧ તિ]

પરિહાર-તપવિશેષ વડે વિશુદ્ધ અથવા પરિહારવિશેષ વડે શુદ્ધ તપ છે જે ચારિત્રમાં તે સ્વાર્થિક પ્રત્યયના ગ્રહણથી પરિહારવિશુદ્ધક થાય છે. તેના બે ભેદ-નિર્વિશમાનક અને નિર્વિષ્ટકાયિક, તેનું સ્વરૂપ આ પ્રમાણે—આ તપને સ્વીકારનારાઓનો નવનો ગણ હોય છે, તેમાંથી ચાર પરિહારકો-તપના કરનારા, ચાર અનુપરિહારકો એટલે વૈયાવૃત્ત્યના કરનારા અને એક વાયનાચાર્ય અર્થાત્ ગુરુભૂત હોય છે. તેમાં ચાર પરિહારકો તે નિર્વિશમાનક કહેવાય છે અને શેષ ચાર અનુપરિહારકો અને કલ્પસ્થિત-વાચનાચાર્ય નિર્વિષ્ટકાયિક કહેવાય છે. (૧૨૯-૧૩૦)

નિર્વિશમાનક ચાર મુનિઓનો પરિહાર આ પ્રમાણે હોય છે-ગ્રીષ્મઋતુમાં (ઉનાળામાં) જઘન્યથી એક ઉપવાસ, મધ્યમથી છઠ્ઠ અને ઉત્કૃષ્ટથી અઢમ, શિશિર (શીમાળા) માં તો જઘન્યથી છઠ્ઠ, મધ્યમથી અઢમ અને ઉત્કૃષ્ટથી ચાર ઉપવાસ, વર્ષાઋતુમાં જઘન્યથી અઢમ, મધ્યમથી ચાર ઉપવાસ અને ઉત્કૃષ્ટથી પાંચ ઉપવાસ અને પારણાને વિષે (દરેક ઋતુમાં) આયંબિલ કરે છે. બાકીના ચાર અનુપરિહારિક અને વાયનાચાર્યને હંમેશા આયંબિલ જ કરવાનું હોય છે. એવી રીતે ચાર પરિહારકો છ માસ પર્યંત ઉક્ત તપ કરે, ત્યાર બાદ વાયનાચાર્ય છ માસ પર્યંત તપ કરે [શેષ આઠમાંથી એક વાયનાચાર્ય થાય અને સાત વૈયાવૃત્ત્યના કરનારા હોય] આ કલ્પ અઢાર મહિને પૂર્ણ થાય છે. સૂક્ષ્મા-લોભની કિટ્ટિકા (અસંખ્યાત વિભાગરૂપ સૂક્ષ્મ અણુઓ) વાળા સંપરાયો-કષાયો છે જે ચારિત્રને વિષે તે સૂક્ષ્મસંપરાય, તે પણ બે પ્રકારે-વિશુદ્ધમાન અને સંકિલશ્યમાન. ક્ષપકશ્રેણી અથવા ઉપશમશ્રેણી પ્રત્યે આરોહકને આઠ વિશુદ્ધમાન હોય છે અને સંકિલશ્યમાન તો પરિણામવશાત્ ઉપશમશ્રેણીથી પડનારાઓને હોય છે. તે વિષયમાં કહેલું છે કે—

કોધાં સંપરાયો, તેણ જઓ સંપરીઙ્ગ સંસારં । તં સુહુમસંપરાયં, સુહુમો જત્થાવસેસો સે ॥૧૩૧॥

સેઢિં વિલગ્ગઓ તં, વિસુદ્ધમાણં તઓ ચયંતસ્સ । તહ સંકિલિસ્સમાણં, પરિણામવસેણ વિત્તેયં ॥૧૩૨॥

[વિશેષાવશ્યક ૧૨૭૭-૭૮ તિ]

કોષ આદિ સંપરાય કહેવાય છે. કેમકે તેથી આત્મા સંસારમાં ભમે છે. અને તે કષાય જ્યાં સૂક્ષ્મ અવશેષ હોય, તે સૂક્ષ્મ સંપરાય કહેવાય, આ સૂક્ષ્મ સંપરાય ચારિત્ર શ્રેણિ ચડતાને વિશુદ્ધમાનક હોય અને ત્યાંથી પડતાને પરિણામવશાત્ સંકિલશ્યમાનક હોય છે. (૧૩૧-૧૩૨)

૧. ઉદેશિક વગેરે દશ પ્રકારનો કલ્પ જેમાં સ્થિત-કાયમ હોય તે સ્થિતકલ્પ. આ કલ્પ પ્રથમ જિન અને અંતિમ જિનના તીર્થમાં હોય છે.

અથ શબ્દ યથાર્થવાચક છે અર્થાત્ કષાય રહિતપણાને લઈને યથાર્થ, આખ્યાત-કહેલ તે યથાખ્યાત, તે જ સંયમ યથાખ્યાત સંયમ. ઉપશાંતમોહ અને ક્ષીણમોહવાળા છદ્મસ્થને અને સયોગી અયોગી કેવલીને આ સંયમ હોય છે. કહ્યું છે કે-
અહસદો જાહત્યો, આહોઽભિવિહીએ કહિયમક્ષાયં । ચરણમક્સાયમુદિયં, તમહક્ષાયં અહક્ષાયં ॥૧૩૩॥

[વિશેષાવશ્યક ૧૨૭૧ તિ]

‘અથ’ શબ્દ યથાર્થપણામાં ‘આહ’ અભિવિધમાં ‘ખ્યાત’ શબ્દ કહેલ અર્થમાં છે અર્થાત્ યથાર્થપણે અભિવિધએ કહેલ કષાય રહિત જે ચારિત્ર તે અથાખ્યાત અથવા યથાખ્યાત સંયમ કહેવાય છે. (૧૩૩) કહ્યું છે કે—

તં દુવિકમ્પં છઝમત્થ કેવલિવિહાણંઓ પુણેક્કેકં । ક્ષય-સમજ-સજોગાજોગિ, કેવલિવિહાણંઓ દુવિહં ॥૧૩૪॥

[વિશેષાવશ્યક ૧૨૮૦ તિ]

તેના બે ભેદ છે, એક છદ્મસ્થ સંબંધી અને બીજું કેવળી સંબંધી. પુનઃ તે દરેક બે-બે પ્રકારે છે. છદ્મસ્થને (અગીયારમાં ગુણઠાણે મોહના) ઉપશમથી થયેલું અને (બારમા ગુણઠાણે મોહના) ક્ષયથી થયેલું. સયોગી કેવળીને (તેરમા ગુણઠાણે) અને અયોગી કેવળીને (ચૌદમા ગુણઠાણે) એમ કેવળીને પણ બે પ્રકારે છે. (૧૩૪)

‘ઈર્ણિદિયા ણં જીવ’ તિં એકેન્દ્રિય જીવો પ્રત્યે (‘ણ’ શબ્દ વાક્યના અલંકારમાં છે.) અસમારંભમાન-સંઘટ્ટાદિ વડે સંબંધને નહિ કરનારને સત્તર પ્રકારના સંયમના મધ્યમાં પાંચ પ્રકારના સંયમ-વિશેષ વિરામનો અનાશ્રય થાય છે, તે આ પ્રમાણે—પૃથ્વીકાયિક જીવોને વિષે સંયમ-સંઘટ્ટાદિકથી વિરામ તે પૃથ્વીકાયિક સંયમ. એવી રીતે બીજા પદો પણ જાણવા. અસંયમસૂત્ર, સંયમસૂત્રની જેમ વિપર્યય વડે વ્યાખ્યા કરવા યોગ્ય છે. ॥૪૨૮॥

‘પંચેદિયાણ’ મિત્યાદિં અહિં સત્તર પ્રકારના સંયમમાંથી પંચેન્દ્રિય^૧ સંયમલક્ષણ ભેદને, ઇન્દ્રિયના ભેદ વડે જુદી વિવક્ષા કરવાથી, પાંચ પ્રકારપણું છે. તેમાં પંચેન્દ્રિયના અનારંભમાં શ્રોત્રેન્દ્રિયના વ્યાધાતનું પરિવર્જન તે શ્રોત્રેન્દ્રિય સંયમ, એવી રીતે ચક્ષુરિન્દ્રિય સંયમ વગેરે પણ કહેવા. અસંયમસૂત્ર, સંયમસૂત્રથી વિપર્યય વડે જાણવું. ‘સવ્વપાણે’ ત્યાદિં પૂર્વે એકેન્દ્રિય અને પંચેન્દ્રિય જીવોના આશ્રય વડે સંયમ અને અસંયમ બને કહ્યા. અહિં તો સર્વ જીવોના આશ્રય વડે કહેલ છે. આ કારણથી જ ‘સર્વ’ શબ્દનું ગ્રહણ કરેલ છે.

પ્રાણા દ્વિત્રિચતુઃ પ્રોક્તા મૂતાસ્તુ તરવઃ સ્મૃતાઃ । જીવાઃ પચ્છેન્દ્રિયા જ્ઞેયાઃ શેષાઃ સત્ત્વા इतीरિતાઃ ॥૧૩૫॥

દ્વિ, ત્રિ અને ચતુરિન્દ્રિયો પ્રાણો કહેવાય છે, તરુઓ-વનસ્પતિકાયિકો ભૂતો કહેવાય છે, પંચેન્દ્રિયો જીવો જાણવા અને બાકીના પૃથ્વી, અપ્, તેઉ અને વાયુકાયિકો સત્ત્વો કહેવાય છે. (૧૩૫)

અહિં સત્તર પ્રકારના સંયમમાંથી આદિના નવ ભેદો^૨ સંગ્રહેલા છે. એકેન્દ્રિય સંયમના ગ્રહણ વડે પૃથ્વી વગેરે પાંચ પ્રકારના સંયમનું ગ્રહણ કરેલ હોવાથી આના વિપરીતપણાથી અસંયમસૂત્ર છે. ॥૪૩૦॥

‘તણવણસ્સઈ’ તિં તૂણ વનસ્પતિઓ-બાદર વનસ્પતિઓ અગ્રબીજ વગેરેના કમથી કોરંટક, ઉત્પલકંદ, વાંશ, શલ્લકી તથા વડ વગેરે જાણવા. આની વ્યાખ્યા પૂર્વે કરેલ છે. ॥૪૩૧॥

પંચવિધે આયારે પન્નત્તે, તંજહા—ણાણાયારે, દંસણાયારે, ચરિત્તાયારે, તવાયારે, વીરિયાયારે ॥ સૂં ૪૩૨॥

પંચવિધે આયારપકપ્પે પન્નત્તે, તંજહા—માસિતે ડગ્ધાતિતે, માસિએ અણુગ્ધાતિએ, ચાઝમાસિએ ડગ્ધાઈએ, ચાઝમ્માસિએ અણુગ્ધાતિએ, આરોવણા । આરોવણા પંચવિહા પન્નત્તા, તંજહા—પઙ્કવિયા, ઠવિયા, કસિણા, અકસિણા, હાહહહા ॥ સૂં ૪૩૩॥

૧. પૃથ્વી, અપ્, અગ્નિ, વાયુ, વનસ્પતિ, દ્વિ, ત્રિ, ચઉ, પંચેન્દ્રિય, અજીવ, પ્રેક્ષા, ઉપેક્ષા, પ્રમાર્જના, પરિષ્ઠાપત્તિકા, મન, વચન અને કૌંપ—આ સત્તર પ્રકારના સંયમમાંથી પંચેન્દ્રિય સંયમરૂપ એક ભેદના આ પાંચ પેટા ભેદો છે.

૨. વિકલેન્દ્રિયના ત્રણ, પંચેન્દ્રિયનો એક અને એકેન્દ્રિયના પૃથ્વી વગેરે પાંચ-આ પ્રમાણે નવ ભેદો છે.

(૫૦) પાંચ પ્રકારે આચાર કહેલા છે, તે આ પ્રમાણે—જ્ઞાનાચાર, દર્શનાચાર, ચારિત્રાચાર, તપાચાર અને વીર્યાચાર. ॥૪૩૨॥
પાંચ પ્રકારે આચારપ્રકલ્પ એટલે નિશીથસૂત્ર કહેલ છે, તે આ પ્રમાણે—૧. લઘુમાસિક, ૨. ગુરુમાસિક, ૩. લઘુચાતુર્માસિક, ૪. ગુરુચાતુર્માસિક અને ૫. આરોપણા. આ પાંચ પ્રકારના પ્રાયશ્ચિત્તને કહેનાર નિશીથસૂત્ર છે. આરોપણા પાંચ પ્રકારે કહેલ છે, તે આ પ્રમાણે—પ્રસ્થાપિતા, સ્થાપિતા, પૂર્ણા, અપરિપૂર્ણા અને જે પ્રાયશ્ચિત્ત તત્કાળ દેવાય તે હાહહહા. ॥૪૩૩॥

(ટી૦) આચરવું તે આચાર અર્થાત્ જ્ઞાનાદિ વિષયમાં આસેવા-પ્રવૃત્તિ. જ્ઞાનનો આચાર કાળ વગેરે આઠ પ્રકારનો છે, દર્શન-સમક્રિતનો આચાર નિઃશંકિતાદિ આઠ પ્રકારનો છે, ચારિત્રનો આચાર પાંચ સમિતિ અને ત્રણ ગુપ્તિના ભેદથી આઠ પ્રકારનો છે, તપનો આચાર અનશનાદિના ભેદથી બાર પ્રકારનો છે તથા વીર્યનો આચાર આજ્ઞાદિમાં જે વીર્યનું ન ગોપવલું અર્થાત્ ફોરવવું તે જ છે. ॥૪૩૨॥

આચારસ્ય—પ્રથમ અંગ (સૂત્ર) ના પદવિભાગસામાચારીલક્ષણ પ્રકૃષ્ટ કલ્પ-ઉત્કૃષ્ટ આચારનો કહેનાર હોવાથી પ્રકલ્પ તે આચારપ્રકલ્પ અર્થાત્ નિશીથ અધ્યયન (છેદસૂત્ર) પાંચ પ્રકારે છે, કારણ કે—તે પાંચ પ્રકારના પ્રાયશ્ચિત્તનો કહેનાર છે, તે આ પ્રમાણે—નિશીથ સૂત્રમાં કોઈક ઉદ્દેશકોને વિષે લઘુમાસ પ્રાયશ્ચિત્તની પ્રાપ્તિ કહેવાય છે ૧, કોઈક ઉદ્દેશકોને વિષે ગુરુમાસની પ્રાપ્તિ ૨, એવી રીતે લઘુચાતુર્માસ ૩, ગુરુચાતુર્માસ ૪, અને આરોપણ ૫, કહેલ છે. તેમાં માસ વડે થયેલું તે માસિક તપ, તે ઉદ્ધાત-ભાગ પાડેલ છે જેમાં તે ઉદ્ધાતિક અર્થાત્ લઘુ. કહ્યું છે કે—

અદ્ધેણ છિન્નસેસં, પુવ્વદ્ધેણં તુ સંજુયં કાઠં । દેજ્જાહિ લહુયદાણં, ગુરુદાણં તત્તિયં ચેવ ॥૧૩૬॥

આ ગાથાની ભાવના માસિક તપને આશ્રયીને બતાવાય છે. અર્ધમાસ વડે છેદેલ માસના શેષ પંદર દિવસ, તે માસની અપેક્ષાએ પૂર્વના અર્થાત્ પચ્ચીશ દિવસના અર્ધ ભાગ વડે—સાડાબાર દિવસ વડે યુક્ત કરેલ સાડીસત્યાવીશ દિવસો થાય છે. આ લઘુમાસિક પ્રાયશ્ચિત્ત આપવું અને ગુરુમાસિક પ્રાયશ્ચિત્ત તો તેટલું જ અર્થાત્ ત્રીશ દિવસનું આપવું. (૧૩૬)

આરોપણા તો "ચઢાવણત્તિ ભણિયં હોઈ" અર્થાત્ પ્રાયશ્ચિત્તમાં ઉમેરો કરવો તે આરોપણા કહેવાય છે. જે સાધુ, જેમ અતિચારને સેવેલ છે તેમ જ આલોચના કરે છે, તેને પ્રતિસેવા વડે થયેલ જ લઘુમાસ, ગુરુમાસ વગેરે પ્રાયશ્ચિત્ત અપાય છે અને જે સાધુ, જેમ અતિચાર સેવેલ છે તેમ આલોચના કરતો નથી તેને તેટલું તો પ્રાયશ્ચિત્ત અપાય છે જ અને માયા વડે થયેલું અન્ય (વધારાનું) પ્રાયશ્ચિત્ત અપાય છે, તે આ આરોપણા. 'આરોવણે' તિં ઉક્ત સ્વરૂપવાળી આરોપણા. 'પઢવિય' તિં ઘણા પ્રાયશ્ચિત્તના આરોપણને વિષે જે ગુરુમાસ વગેરે પ્રાયશ્ચિત્તને પ્રસ્થાપે છે—વહન કરવા માટે શરૂ કરે છે તેની અપેક્ષાએ પ્રસ્થાપિત કહેવાય છે. 'ઠવિય' તિં જે પ્રાયશ્ચિત્ત મળ્યું તે પ્રાયશ્ચિત્તને સ્થાપન કર્યું પરંતુ વહન કરવું શરૂ કર્યું નહિ કેમ કે આચાર્યાદિનું વૈયાવૃત્ત્ય કરવા માટે, તે પ્રાયશ્ચિત્તને વહન કરતો થકો વૈયાવૃત્ત્યને કરી શકતો નથી અને વૈયાવૃત્ત્યની સમાપ્તિમાં તો કરશે તે માટે તે સ્થાપિતા કહેવાય છે ૨, કૃત્સ્ના—જેમાં ઓષ ઓછું કરાતું નથી. ઓષ એટલે આ 'તીર્થમાં' છ માસ પર્યંત જે તપ છે તે કારણથી છ માસની ઉપર જે માસોને પ્રાપ્ત થયેલ અપરાધી હોય તેઓને કાપણ-તપનું અનારોપણ છે, જેમ પ્રથમાં ચાર સેતિકાથી વધારે ધાન્યનું ઝાટન (પતન) થાય છે તેમ [અર્થાત્ માપ કરતાં વધારે ધાન્ય સમાઈ ન શકવાથી નીચે પડે છે તેમ છ માસથી વધારે તપ ન અપાય] ઓષના અભાવથી તે પરિપૂર્ણા કહેવાય છે ૩, અકૃત્સ્ના એટલે જેમાં છ માસથી અધિક છે તે આરોપણાને જ ઓષાય છે કેમ કે છ માસથી અધિક તપને દૂર કરવા વડે અપરિપૂર્ણા છે ૪. 'હાહહહે' તિં જે લઘુમાસ અને ગુરુમાસાદિ પ્રાયશ્ચિત્ત પ્રાપ્ત થયેલ હોય તે જે આરોપણાને વિષે તરત જ અપાય છે તે હાહહહા કહેલ છે. ૫. એનું વિશેષ સ્વરૂપ નિશીથ સૂત્ર વીશમાં ઉદ્દેશકથી જાણવું. ॥૪૩૩॥

૧. પ્રથમ જિનના તીર્થમાં બાર માસ પર્યંત, મધ્યમ બાવીશ તીર્થમાં અષ્ટ માસ પર્યંત અને ચરમ જિનના તીર્થમાં છ માસ પર્યંત ઉત્કૃષ્ટ તપ છે.

આ સંયત અને અસંયતગત વસ્તુવિશેષોનો વ્યતિકર મનુષ્યક્ષેત્રને વિષે જ હોય છે માટે મનુષ્યક્ષેત્રમાં વર્તતી વસ્તુઓને 'જંબુદ્વીવે'—ત્યાદિથી આરંભીને 'ઉસુયારા નત્થિ' સ્તિ° આ અંત્ય ગ્રંથ વડે સૂત્રકાર કહે છે.

જંબુદ્વીવે દીવે મંદરસ્સ પવ્વયસ્સ પુરત્થિમેળં સીયાતે મહાણદીતે ઉત્તરેણં પંચ વક્ખારપવ્વતા પન્નત્તા, તંજહા—માલવંતે, ચિત્તકૂડે, પમ્હકૂડે, નલિણકૂડે, એસેલે ૧ । જંબૂમંદરપુરત્થિમેળં સીતાતે મહાણદીતે દાહિણેણં પંચ વક્ખારપવ્વતા પન્નત્તા, તંજહા—તિકૂડે, વેસમળકૂડે, અંજણે, માતંજણે, સોમળસે ૨ । જંબૂમંદરપચ્ચત્થિમેળં સીઓતાતે મહાણદીતે દાહિણેણં પંચ વક્ખારપવ્વતા પન્નત્તા, તંજહા—વિજ્જુપ્પમે, અંકાવતી, પમ્હાવતી, આસીવિસે, સુહાવહે ૩ । જંબૂમંદરપચ્ચત્થિમેળં સીતોતાતે મહાણદીતે ઉત્તરેણં પંચ વક્ખારપવ્વતા પન્નત્તા, તંજહા—ચંદપવ્વતે, સૂરપવ્વતે, ણાગપવ્વતે, દેવપવ્વતે, ગંધમાદણે ૪ ।

જંબૂમંદરદાહિણેણં દેવકુરાણે કુરાણે પંચ મહદ્દહા પન્નત્તા, તંજહા—નિસહદહે, દેવકુરુદહે, સૂરદહે, સુલસદહે, વિજ્જુપ્પમદહે ૫ । જંબૂમંદરઉત્તરેણં ઉત્તરકુરાતે કુરાણે પંચ મહદ્દહા પન્નત્તા, તંજહા—નીલવંતદહે, ઉત્તરકુરુદહે, ચંદદહે, ઇરાવળદહે, માલવંતદહે ૬ । સવ્વે વિ ણં વક્ખારપવ્વયા (તેણં) સીયા—સીઓયાઓ મહાણદીઓ મંદરં વા પવ્વતં તેણં પંચ જોયણસતાઈ ઉઠ્ઠંઉચ્ચત્તેણં પંચગાઉયસતાઈ ઉવ્વેહેણં ૭ ।

ધાયઈસંડદીવપુરત્થિમદ્દે ણં મંદરસ્સ પવ્વતસ્સ પુરત્થિમેળં સીતાતે મહાણતીતે ઉત્તરેણં પંચ વક્ખારપવ્વતા પન્નત્તા, તંજહા—માલવંતે એવં જધા જંબુદ્વીવે તથા જાવ પુક્ખરવરદીવજ્ઞપચ્ચત્થિમદ્દે વક્ખારા દહા ય વક્ખારપવ્વયાણં ઉચ્ચત્તં ભાણિતવ્વં । સમયક્ષેત્તે ણં પંચ ભરહાઈ પંચ ઇરવતાઈ એવં જધા ચઉદ્ધાણે બિતીયઉદ્દેસે તથા એત્થ વિ ભાણિતવ્વં । સમયક્ષેત્તે ણં પંચ ભરહાઈ પંચ ઇરવતાઈ એવં જધા ચઉદ્ધાણે બિતીયઉદ્દેસે તથા એત્થ વિ ભાણિયવ્વં જાવ પંચ મંદરા પંચ મંદરચૂલિતાઓ, ણવરં ઉસુયારા નત્થિ ॥ સૂ° ૪૩૪ ॥

ઉસમે ણં અરહા કોસલિણે પંચધણુસતાઈ ઉઠ્ઠંઉચ્ચત્તેણં હોત્થા ૧ । ભરહે ણં રાયા ચાઉરંતચક્કવટ્ટી પંચ ધણુસયાઈ ઉઠ્ઠંઉચ્ચત્તેણં હોત્થા ૨, બાહુબલી ણમળગારે એવં ચેવ ૩, બંધી ણામજ્જા એવં ચેવ ૪, એવં સુંદરી વિ ૫ ॥ સૂ° ૪૩૫ ॥

(મૂ°) જંબુદ્વીપને વિષે (મેરુ નામના) પર્વતની પૂર્વ દિશામાં સીતા નામની મહાનદીની ઉત્તર દિશામાં પાંચ વક્ષસ્કાર પર્વતો કહેલા છે, તે આ પ્રમાણે—માલ્યવંત, ચિત્રકૂટ, પદ્મકૂટ, નલિનકૂટ અને એકશીલ ૧, જંબુદ્વીપના મેરુપર્વતની પૂર્વ દિશામાં સીતા મહાનદીની દક્ષિણ દિશાએ પાંચ વક્ષસ્કાર પર્વતો કહેલા છે, તે આ પ્રમાણે—ત્રિકૂટ, વૈશ્રમણકૂટ, અંજન, માતંજન અને સોમનસ ૨, જંબુદ્વીપના મેરુપર્વતની પશ્ચિમ દિશામાં સીતોદા મહાનદીની દક્ષિણ દિશાએ પાંચ વક્ષસ્કાર પર્વતો કહેલા છે, તે આ પ્રમાણે—વિદ્યુત્પ્રભ, અંકાવતી, પમ્હાવતી, આશીવિષ અને સુખાવહ ૩, જંબુદ્વીપના મેરુપર્વતની પશ્ચિમ દિશામાં સીતોદા મહાનદીની ઉત્તર દિશાએ પાંચ વક્ષસ્કાર પર્વતો કહેલા છે, તે આ પ્રમાણે—ચંદ્રપર્વત, સૂર્યપર્વત, નાગપર્વત, દેવપર્વત અને ગંધમાદન ૪, જંબુદ્વીપના મેરુપર્વતની દક્ષિણ દિશામાં દેવકુરુ નામા કુરુક્ષેત્રને વિષે પાંચ મહાદ્રહો કહેલા છે, તે આ પ્રમાણે—નિષધદ્રહ, દેવકુરુદ્રહ, સૂર્યદ્રહ, સુલસદ્રહ અને વિદ્યુત્પ્રભદ્રહ ૫, જંબુદ્વીપના મેરુપર્વતની ઉત્તર દિશામાં ઉત્તરકુરુ નામા કુરુક્ષેત્રને વિષે પાંચ મહાદ્રહો કહેલા છે, તે આ પ્રમાણે—નીલવંતદ્રહ, ઉત્તરકુરુદ્રહ, ચંદ્રદ્રહ, ઐરાવણદ્રહ અને માલ્યવંતદ્રહ ૬, બધાય વક્ષસ્કાર પર્વતો સીતા અને સીતોદા મહાનદી અથવા મેરુપર્વતની દિશામાં પાંચ સો યોજનના ઊંચા અને પાંચ સો ગાઉની ઊંડાઈવાળા છે ૭, ધાતકીખંડ દ્વીપના પૂર્વાર્ધને વિષે મેરુપર્વતની પૂર્વ દિશામાં સીતા મહાનદીની ઉત્તર દિશાએ પાંચ વક્ષસ્કાર પર્વતો કહેલા છે, તે આ પ્રમાણે—માલ્યવંત એમ યાવત્ જેમ જંબુદ્વીપને વિષે કહેલ છે તેમ, યાવત્ પુષ્કરવરદ્વીપાર્ધના

પશ્ચિમાર્દ્રમાં વક્ષસ્કાર પર્વતો, દ્રહો અને ઊંચપણું કહેવું. સમયક્ષેત્રને વિષે પાંચ ભરત અને પાંચ ઐરાવત છે એમ જેવી રીતે ચોથા ઠાણાના બીજા ઉદ્દેશાને વિષે કહેલ છે તેમ અહિં પણ કહેવું યાવત્ પાંચ મેરુ, પાંચ મેરુની ચૂલકાઓ છે. વિશેષ એ કે-ઈષુકાર પર્વતો અહિં કહેવાના નથી, કારણ કે-આ પાંચમું ઠાણું છે. ॥૪૩૪॥

કોશલ દેશમાં ઉત્પન્ન થયેલ માટે કૌશલિક શ્રી ઋષભદેવ અરિહંત પાંચ સો ધનુષ્યની ઊંચાઈવાળા હતા ૧, યાતુરંત ચકવર્તી ભરત મહારાજ પાંચ સો ધનુષ્યની ઊંચાઈવાળા હતા ૨, એવી રીતે બાહુબલી નામના અણગાર ૩, ગ્રાહ્મી નામની આર્યા ૪, એમ સુંદરી નામા સાધ્વી પણ પાંચ સો ધનુષ્યની ઊંચાઈવાળી હતી ૫. ॥૪૩૫॥

(ટી૦) આ સૂત્ર સરલ છે. વિશેષ એ કે-માલ્યવંત નામના ગજદંત પર્વતથી પ્રદક્ષિણા કરવા વડે ચાર સૂત્રથી કહેલ વીશ વક્ષસ્કાર પર્વતો જાણવા. અહિં દેવકુરુ ક્ષેત્રમાં નિષધ નામના વર્ષધરપર્વતથી ઉત્તર દિશાએ આઠસો ને ચોત્રીશ યોજન તથા એક યોજનના સાત ભાગ કરીએ તેવા ચાર ભાગ ૮૩૪^૧/_૭ ને ઉલ્લંઘીને સીતોદા મહાનદીના પૂર્વ અને પશ્ચિમ કિનારાને વિષે વિચિત્રકૂટ અને ચિત્રકૂટ નામાં બે પર્વતો છે, તે એક હજાર યોજનના ઊંચા, મૂળના ભાગમાં એક હજાર યોજનના લાંબા-પહોળા અને ઉપરના ભાગમાં પાંચસો યોજનના લાંબા-પહોળા, પ્રસાદ વડે સુંદર અને પોતાના નામવાળા દેવના નિવાસભૂત છે, તે બે પર્વતની ઉત્તર દિશામાં અનંતર કહેલ અંતરવાળો, સીતોદા મહાનદીના મધ્ય ભાગમાં રહેલ, દક્ષિણ અને ઉત્તર એક હજાર યોજનનો લાંબો, પૂર્વ પશ્ચિમ પાંચ સો યોજનનો પહોળો, બે વેદિકા અને બે વનખંડ વડે ઘેરાયેલો, દશ યોજનનો ઊંડો દ્રહ છે. વળી વિવિધ મણિમય દશ યોજનના (કમળ) નાલવાળો, અર્દ્ર યોજનની જાડાઈવાળો, એક યોજનની પહોળાઈવાળો અને અર્દ્રયોજનની વિસ્તારવાળી તથા એક ગાઉની ઊંચાઈવાળી કર્ણિકા (ડોડા) વડે યુક્ત, નિષધ નામા દેવના નિવાસભૂત ભવન વડે શોભિત મધ્યભાગવાળો મહાપદ્મકમળ છે, તેનાથી અર્દ્ર પ્રમાણવાળા એક સો આઠ પદ્મકમળો વડે અને આ કમળોથી અન્ય, સામાનિક વગેરે દેવોના નિવાસભૂત પદ્મકમળોની એક લાખ સંખ્યા વડે ચોતરફથી ઘેરાયેલ તે મહાપદ્મ વડે શોભિત છે મધ્યભાગ જેનો એવો નિષધ નામનો મહાદ્રહ છે. એવી રીતે બીજા દ્રહોમાં પણ નિષધ સમાન વક્તવ્યતા, પોતાના નામ સમાન દેવોના નિવાસો અને કહેલ અંતરો જાણવા. વિશેષ એ કે-નીલવાન મહાદ્રહ, વિચિત્રકૂટ અને ચિત્રકૂટ પર્વતની વક્તવ્યતા વડે પોતાના નામ સમાન દેવોના આવાસભૂત યમક નામા બે પર્વતોથી અંતર રહિત જાણવો. ત્યાર બાદ દક્ષિણથી શેષ ચાર દ્રહો જાણવા. આ બધાય દ્રહો દશ દશ કાંચનક નામા પર્વત વડે યુક્ત છે. તે પર્વતો એક સો યોજનના ઊંચા, મૂળમાં એક સો યોજનના પહોળા, ઉપરના ભાગમાં પચાસ યોજનના પહોળા અને પોતાના સમાન નામવાળા દેવોના આવાસ વડે પ્રત્યેક (દ્રહોથી) દશ દશ યોજનના અંતરે પૂર્વ અને પશ્ચિમ દિશામાં રહેલ છે. આ વિચિત્રકૂટાદિ પર્વતો અને દ્રહનિવાસી દેવોની અસંખ્યેય યોજનના પ્રમાણવાળા બીજા જંબૂદ્વીપને વિષે બાર હજાર યોજનના પ્રમાણવાળી અને તેના નામવાળી નગરીઓ છે. 'સર્વેવિ ણ' મિત્યાદિં જંબૂદ્વીપ સંબંધી બધા વક્ષસ્કાર પર્વતો 'તૈર્ણ' તિં પ્રસિદ્ધ સીતા અને સીતોદા બે નદીને આશ્રયીને અર્થાત્ નદીની દિશાએ અથવા મેરુપર્વત પ્રત્યે-તેની દિશાએ તેમાં ગંજદત જેવા આકારવાળા માલ્યવંત, સૌમનસ, વિદ્યુત્પ્રભ અને ગંધમાદન પર્વતો, મેરુ પ્રત્યે-તે દિશાએ યથોક્ત સ્વરૂપવાળા છે. અનંતર કહેલ આ સાત સૂત્ર ધાતકીખંડના અને પુષ્કરાર્દ્ર દ્વીપના પૂર્વાર્દ્ર અને પશ્ચિમાર્દ્રને વિષે જાણવા. આ હેતુથી જ કહ્યું છે કે-‘एवं जहा जंबू’ इत्यादिं समय-કાળવિશિષ્ટ જ ક્ષેત્ર તે સમયક્ષેત્ર અર્થાત્ મનુષ્યક્ષેત્ર, તેમાં જ સૂર્યની ગતિથી જાણવા યોગ્ય ઋતુ અને અયનાદિ કાળયુક્તપણું છે ‘जाव पंच मंदर’ તિં અહિં યાવત્ શબ્દથી પાંચ હૈમવત ક્ષેત્રો, પાંચ હૈરાણ્યવત ક્ષેત્રો અને પાંચ શબ્દાપાતી (વૃત્તવૈતાઢ્ય) પર્વતો ઇત્યાદિકની યોજના કરીને બધુંય ચતુઃસ્થાનકના દ્વિતીય ઉદ્દેશકના અનુસારે કહેવું. વિશેષ એ કે-‘उसुयार’ તિં ચોથા સ્થાનમાં ચાર ઈષુકાર પર્વતો કહ્યા છે, અહિં તે કહેવા નહિ કેમ કે અહિં પંચસ્થાનકપણું છે. ॥૪૩૪॥

અનંતર મનુષ્યક્ષેત્રમાં વસ્તુઓ કહી માટે તેના અધિકારથી ભરતક્ષેત્રમાં વર્તમાન અવસર્પિણી કાળના ભૂષણભૂત

ઋષભદેવ અને તેના સંબંધથી અન્ય વસ્તુઓ પંચસ્થાનકમાં અવતારતાં થકા સૂત્રપંચકને કહે છે. 'ઉસમે જ' મિત્યાદિં સુગમ છે. વિશેષ એ કે—'કોસલિ' તિં કોશલ દેશમાં ઉત્પન્ન થવાથી (ભગવાન) કૌશલિક, ભરતાદિ (ચાર) ઋષભ જિનના સંતાનો છે. ॥૪૩૫॥

આ ઋષભાદિ સર્વબુદ્ધ (જાગ્રત) હતા અને બુદ્ધ તો ભાવથી મોહના ક્ષયથી અને દ્રવ્યથી નિદ્રાના ક્ષયથી થાય છે, માટે દ્રવ્ય બોધના કારણને બતાવતા થકા સૂત્રકાર કહે છે—

પંચહિં ઠાળેહિં સુતે વિબુજ્ઞેજ્ઞા, તંજહા—સદેણં, ફાસેણં, મોયણપરિણામેણં, ણિદ્ધક્ખણં, સુવિણદંસણેણં ॥ સૂ. ૪૩૬॥

પંચહિં ઠાળેહિં સમણે ણિગંથે [ણિગંથિ] ણિગ્ગહમાણે વા અવલંબમાણે વા ણાતિક્કમતિ, તંજહા—ણિગંથિં ચ ણં અગ્ગયરે પસુજાતિ' વા પક્કિજાતિ' વા ઓહાતેજ્ઞા, તત્થ ણિગંથે ણિગંથિં ગેણહમાણે વા અવલંબમાણે વા નાતિક્કમતિ ૧, ણિગંથે ણિગંથિં દુગ્ગંસિ વા વિસમંસિ વા પક્કલમાણિં વા પવ્વહમાણિં વા ણિગ્ગહમાણે વા અવલંબમાણે વા ણાતિક્કમતિ ૨, ણિગંથે ણિગંથિં સેતંસિ વા પણગંસિ વા પંકંસિ વા ઉદગંસિ વા ઉક્કસમાણિં વા ઉવુજ્ઞમાણિં વા ગેણહમાણે વા અવલંબમાણે વા ણાતિક્કમતિ ૩, ણિગંથે ણિગંથિં નાવં આરુહમાણે વા ઓરુહમાણે વા ણાતિક્કમતિ ૪, ચેત્તિત્તં દિત્તિત્તં જક્કાઈટ્ઠં ઉમ્માયપત્તં ઉવસગ્ગપત્તં સાહિગરણં સપાયચ્છિત્તં [જાવ] ભત્તપાણપડિયાતિક્કિચ્છં અટ્ટજાયં વા નિગ્ગંથે નિગ્ગંથિં ગેણહમાણે વા અવલંબમાણે વા ણાતિક્કમતિ ૫ ॥ સૂ. ૪૩૭॥

(મૂ.) પાંચ કારણ વડે સૂતેલ માણસ જાગ્રત થાય, તે આ પ્રમાણે—શબ્દને સાંભળવાથી, હાથ વગેરેનો સ્પર્શ થવાથી, ભૂખ લાગવાથી, નિદ્રાનો ક્ષય થવાથી અને સ્વપ્નો જોવાથી. ॥૪૩૬॥

પાંચ કારણ વડે શ્રમણનિર્ગ્રંથ સાધ્વીને ભુજાદિ વડે ગ્રહણ કરતો થકો અથવા હસ્ત વડે અવલંબન કરતો થકો આજ્ઞાને ઉલ્લંઘતો નથી, તે આ પ્રમાણે—સાધ્વીને કોઈક ઉન્મત્ત બળદ વગેરે પશુજાતીય અથવા ગૌપ વગેરે પક્ષિજાતીય મારે ત્યારે અન્ય સાધ્વીનો અભાવ હોય તો સાધુ સાધ્વીને ગ્રહણ કરતો થકો આજ્ઞાને ઉલ્લંઘતો નથી ૧, સાધુ દુર્ગ-મુશ્કેલીવાળા માર્ગમાં, વિષમ-ખાડા પથરા વગેરેથી વ્યાપ્ત પર્વતમાં ગતિ વડે સ્પર્શના પામતી અથવા ભૂમિ પર પડતી સાધ્વીને ગ્રહણ કરતો થકો અથવા અવલંબન કરતો થકો આજ્ઞાને ઉલ્લંઘતો નથી ૨, સાધુ કાદવવાળા પાણીમાં, કાદવમાં, અન્ય સ્થાનથી આવેલ પાતળા કાદવમાં અથવા પાણીમાં લપસતી અથવા તણાતી સાધ્વીને ગ્રહણ કરતો થકો અથવા અવલંબન કરતો થકો આજ્ઞાને ઉલ્લંઘતો નથી ૩, નિર્ગ્રંથ, સાધ્વીને નાળા ઉપર ચડાવતો થકો અથવા નાળાથી ઉતારતો થકો આજ્ઞાને ઉલ્લંઘતો નથી ૪, શૂન્ય ચિત્તવાળી, અહંકારયુક્ત ચિત્તવાળી, દેવના આવેશવાળી, ઉન્માદ પામેલી (ગાંડી), ઉપસર્ગને પામેલી, કલહ માટે તૈયાર થયેલી, પ્રાયશ્ચિત્તને પામેલી યાવત્ ભક્તપાનના પ્રત્યાખ્યાનને કરેલી સાધ્વી મૂર્છા વડે પડતી થકી અથવા પતિ વગેરે વડે ચલાયમાન કરાતી થકી સાધ્વીને ગ્રહણ કરતો થકો અથવા અવલંબન કરતો થકો સાધુ આજ્ઞાને ઉલ્લંઘતો નથી. ॥૪૩૭॥

(ટી.) 'પંચહી' ત્યાદિં સુગમ છે. વિશેષ એ કે—અહિં નિદ્રાનો ક્ષય તે અનંતર કારણ છે અને નિદ્રા ક્ષયના કારણપણાએ શબ્દાદિ જાગ્રત થવાના કારણપણાએ કહેલ છે. ભોજન પરિણામ તે ખાવાની ઇચ્છા. ॥૪૩૬॥

અનંતર દ્રવ્ય જાગ્રત કારણથી કહ્યો, હવે અનુષ્ઠાનથી આજ્ઞાને નહિ ઉલ્લંઘનાર ભાવ જાગ્રતને જણાવવા માટે કહે છે—'પંચહી' ત્યાદિં સુગમ છે. વિશેષ એ કે—'ગિણહમાણે' તિં બાહુ વગેરે અંગને વિષે ગ્રહણ કરતો થકો અને અવલંબમાન-પડતી સાધ્વીને બાહુ વગેરેને વિષે ગ્રહણ કરીને ધારણ કરતો થકો અથવા "સર્વગિયં તુ ગહણં, કરેણ અવલંબણં તુ

દેસમિ" અર્થાત્ સર્વાંગીથી ગ્રહણ અને દેશમાં હસ્તથી અવલંબન છે, પોતાના આચારને અથવા આજ્ઞાને અતિક્રમતો નથી. સાધ્વીના અભાવમાં ગીતાર્થ, સ્થવિર પણ જેવો તેવો સાધુ નહિ, પશુજાતીય મસ્ત બળદ વગેરે, પક્ષિજાતીય ગીધ વગેરે 'આહાણ્જ' તિં૦ મારે-મારવા આવે ત્યારે ગ્રહણ કરતો થકો કારણિકપણાથી ઉલ્લંઘતો નથી. નિષ્કારપણાને વિષે તો દોષો છે. કહ્યું છે કે—

મિચ્છતં ઝઙ્ગાહો, વિરાહણા ફાસભાવસંબંધો । પટિગમણાઈ દોસા, મુત્તામુત્તે ય નાયવ્વા ॥૧૩૭॥

[બૃહત્કલ્પ૦ ૬૧૭૦ નિશીથ ધાષ્ય ૫૧૨૦ તિ]

સાધ્વીનો કાંટો કાઢનાર સાધુને જોઈને લોકો એમ કહે કે—આ સાધુઓ જેમ બોલે છે તેમ વર્તતા નથી. લોકો મિથ્યાત્વ પામે ઉઝાહ-શાસનની નિંદા થાય, સંયમની વિરાધના થાય, સ્પર્શથી પરસ્પર વિકાર ઉદ્ભવે, પરિણામે ભુક્તભોગીને અને અભુક્તભોગીને પ્રતિગમનાદિ-મૈથુનાદિ દોષો થાય—(૧૩૭) આ એક કારણ.

તથા દુઃખપૂર્વક જ્યાં જવાય તે દુર્ગ—'તિવિહં ચ હોઝ દુર્ગ, રુઝખે સાવયમણુસ્સદુર્ગ' [બૃહત્કલ્પ૦ ૬૧૮૩ તિ]' - તે ત્રણ પ્રકારે છે. વૃક્ષદુર્ગ—ગાઢ અડી, આપદદુર્ગ—જ્યાં હિંસક પ્રાણી હોય અને મ્લેચ્છાદિ જ્યાં હોય તે મનુષ્યદુર્ગ, ત્યાં અથવા માર્ગમાં. તથા વિષમ ગતિ—ખાડો, પાષાણ વગેરેથી વ્યાકુળ પર્વતને વિષે ચાલવાથી સ્ખલના પામતી અથવા જમીન ઉપર પડતી, અથવા—

મૂમીઃ અસંપત્તં, પત્તં વા હત્થજાણુગાદીર્હિં । પક્ખુલણં નાયવ્વં, પવહણં મૂમીઃ ગત્તેર્હિં ॥૧૩૮॥

[બૃહત્કલ્પ૦ ૬૧૮૬ તિ]

ભૂમિ ઉપર નહિ પડેલ અથવા હાથ અને જાનુથી પડવું તે પ્રસ્ખલન અને સર્વાંગે ભૂમિ ઉપર અથવા ખાડા વગેરેમાં પડવું તે પ્રપતન જણાવું. (૧૩૮)

આવા સંયોગોમાં સાધ્વીને ગ્રહણ કરતો થકો સાધુ આજ્ઞાને ઉલ્લંઘતો નથી—આ બીજું કારણ. જળ સહિત પંક (ગ્રીખલ) અથવા પનક, જેમાં ખૂંચી જવાય તે સેકમાં, પંક-કાદવમાં, પનક-આવતા પાતળા દ્રવ્ય-પ્રવાહી કર્દમમાં અથવા રણની આર્દ્રભૂમિમાં, 'અપકસંતી' પંક અને પનકને વિષે લપસી જતી અથવા અપોહ્યમાનાં—સજલ પંક કે પનકમાં કે ઉદકને વિષે તણાતી થકી સાધ્વીને ગ્રહણ કરતો થકો (સાધુ) આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરતો નથી. અહિં બે ગાથા જણાવે છે—

પંકો યલ્લુ ચિક્ખલ્લો, આગંતુ પતણુઓ દ્રવો પણઓ ।

સો ચ્ચિય સજલો સેઓ, સીઝ્જ્જ્જ્જ જત્થ દુવિહે વિ [તિ] ॥૧૩૯॥

પંકપણણુ નિયમા, ઓગસણં વુભ્મણં [બુઝ્ઝણં] સિયા સેય ।

નિમિયમિ નિમજ્જણયા, સજલે સેય સિયા દો વિ ॥૧૪૦॥

[બૃહત્કલ્પ૦ ૬૧૮૮-૮૯ તિ]

પંક એટલે ચિખિલ્લ, આવતો પાતળો દ્રવ્યભૂત કર્દમ તે પનક, વળી તે જે જળ સહિત તે પંક અથવા પનક, જેમાં ખૂંચી જવાય તે સેક કહેવાય છે. (૧૩૯)

પંક અને પનકમાં ચોક્કસ લપસવું થાય છે અને સેકમાં તણાવું થાય છે. માટી વિનાના જામેલ સેકમાં ખૂંચવું થાય છે અને સજળ સેકમાં તણાવું થાય છે—આ ત્રીજું કારણ. (૧૪૦)

નાવ ઉપર 'આરુહમાણે' તિં૦ ચડાવતો થકો, 'આરુહમાણે' તિં૦ ઉતારતો થકો આજ્ઞાને ઉલ્લંઘતો નથી—આ ચોથું કારણ. ક્ષિત્ર-નાશ પામેલ છે રાગ, ભય અને અપમાન વડે ચિત્ત જેણીનું તે ક્ષિત્રચિત્તવાળી, તેને અવલંબન આપતો થકો સાધુ આજ્ઞાભંગ કરતો નથી. કહ્યું છે કે—

1: "નિઘ્કારણમિ ગુરુણા, તથા વિ આણાદિતો દોસા" આ ઉત્તરાર્દ ગાથાવૃત્તિકારે મૂળગ્રંથમાંથી લીધેલ છે. તેનો અર્થ આ પ્રમાણે—કારણ વિના સાધ્વીનું અવલંબન કરતો થકો ચતુર્ગુરુ પ્રાયશ્ચિત્ત અને આજ્ઞાભંગાદિ દોષો પામે છે.

રાગેણ વા ભરણ વા, અહવા અવમાણિયા મહંતેણં । એતેહિં ચિત્તચિત્ત, ૧વણિયા તે પરૂવિયા લોણે ॥૧૪૧॥

[બૃહત્કલ્પ ૬૧૧૫ તિ]

રાગ વડે, ભય વડે અથવા કોઈ મોટા વડે અપમાન કરાયેલી, આ કારણો વડે લોકને વિષે ઉદાહરણરૂપે કહેવાયેલા વણિક વગેરેની જેમ ક્ષિમચિત્તવાળી થાય છે, દા. ત. કોઈક વણિકની સ્ત્રી, પતિનું મરણ સાંભળવાથી રાગ વડે ક્ષિમ (શૂન્ય) ચિત્તવાળી થઈ ગઈ. (૧૪૧)

સન્માનથી અહંકારવાળું છે ચિત્ત જેણીનું તે દમચિત્તવાળી, તે પ્રત્યે.

ઇતિ એસ અસંમાણા, ચિત્તો સમ્માણઓ ભવે દિત્તો । અગ્ની વ ઇંધણેણં, દિપ્પઈ ચિત્તં ઇમેહિં તુ ॥૧૪૨॥

“લાભમણ વ મત્તો અહવા જેઠળ દુજ્જયં સત્તું” ॥૧૪૩॥ તિ—

[બૃહત્કલ્પ ૬૨૪૨-૪૩]

અનંતર કહેલ અપમાનથી ક્ષિમચિત્તવાળો થાય છે, વળી સન્માનથી દમચિત્તવાળો થાય છે, ઈંધણ વડે જેમ અગ્નિ દમ થાય છે તેમ સન્માનથી ચિત્ત દમ થાય છે. લાભના મદથી અથવા દુર્જય શત્રુને જીતવાથી પણ મદવાળો થાય છે. (૧૪૨-૧૪૩)

યક્ષેણ—દેવ વડે અધિષ્ઠિત થયેલી તે યક્ષાવિષ્ણ, તે પ્રત્યે. કહ્યું છે કે—‘પુવ્વભવવેરિણં, અહવા રાગેણ રાગિયા સંતી । એહિં જક્ખઈડ્ઢ’ [બૃહત્કલ્પ ૬૨૫૮ તિ] પૂર્વભવના વેરી વડે અથવા સ્નેહ વડે રાગવાળી થઈ થકી—આ બંને કારણો વડે યક્ષોદ્વારા આવેશ કરાય છે. ઉન્માદ—ઉન્મત્તતાને પામેલી તે ઉન્માદપ્રાપ્તા, તે પ્રત્યે. કહ્યું છે કે—

ઉમ્માઓ ખલુ દુવિહો, જક્ખાણ્સો ય મોહણિજ્જો ય । જક્ખાણ્સો વુત્તો, મોહેણ ઇમં તુ વોચ્છમિ ॥૧૪૪॥

“રૂવગં દઢ્ઢુણં, ઉમ્માઓ અહવ પિત્તમુચ્છાણ” ॥૧૪૫॥

[બૃહત્કલ્પ ૬૨૬૩-૬૪ તિ]

ઉન્માદ બે પ્રકારનો છે. એક યક્ષાદિ દેવના આવેશજન્ય અને બીજો મોહનીયકર્મજન્ય. યક્ષાવેશ કહ્યો, હવે મોહજન્ય આવેશ કહે છે. સુંદર અંગોપાંગ જોઈને કોઈકને ઉન્માદ થાય છે અથવા પિત્તના પ્રકોપથી થાય છે. ઉપલક્ષણથી વાતાદિના પ્રકોપને અંગે પણ થાય છે. (૧૪૪-૧૪૫)

ઉપદ્રવને પ્રાપ્ત થયેલી તે ઉપસર્ગપ્રાપ્તા, તે પ્રત્યે. અહિં પણ કહેલું છે કે—

તિવિહે ય ઉવસ્સગ્ગે, દિવ્વે માણુસ્સણે તિરિક્ખે ય । દિવ્વે ય પુવ્વમણિણ, માણુસ્સે આભિઓગે ય ॥૧૪૬॥

“વિજ્ઞાણ મંતેણ ય ચુત્તેણ વ જોહિયાં અણપ્પવસા” ॥૧૪૭॥

[બૃહત્કલ્પ ૬૨૬૧-૭૦ તિ]

દેવો સંબંધી, મનુષ્ય સંબંધી અને તિર્યંચ સંબંધી—એમ ત્રણ પ્રકારે ઉપસર્ગ છે. તેમાં દિવ્ય ઉપસર્ગ પૂર્વે કહેલ છે અને મનુષ્યકૃત ઉપસર્ગો અભિયોગ (પ્રયોગ) થી થાય છે, તે વિદ્યા વડે મંત્ર વડે અથવા ચૂર્ણ વડે પ્રયોગ કરવાથી પરવશ થાય છે.

અધિકરણ સહિત તે સાધિકરણ અર્થાત્ કલહ કરવા માટે તૈયાર થઈ હોય તેને, પ્રાયશ્ચિત્ત સહિત તે સપ્રાયશ્ચિત્તા, તેને અહિં ભાવના એ કે—

અહિગરણંમિ કયંમિ ડ, યામેડમુવહિયાણ પચ્છિત્તં । તપ્પદમયાભરણં, હોઈ કિલંતા વ વહમાણી ॥૧૪૮॥

[બૃહત્કલ્પ ૬૨૭૧]

અધિકરણ—કલહ કર્યો છતે ખમાવવાને માટે ઊઠેલી અથવા પ્રથમપણાએ પ્રાયશ્ચિત્તને વહન કરતી થકી ભયથી બિન્ન થયેલી અથવા પ્રાયશ્ચિત્તને વહન કરતી થકી તપ વડે બિન્ન થયેલી હોય છે. (૧૪૮)

આ ભવ પર્યંત જેણીએ ભક્ત-પાન પ્રત્યાખ્યાન કરેલ છે તે ભક્તપાનપ્રત્યાખ્યાતા, તે પ્રત્યે. આ સંબંધમાં જણાવે છે કે—

અટ્ટં વા હેડં વા, સમણીણં વિરહિણે કહિંતસ્સ । મુચ્છાણ વિવહિયાણ, કપ્પઈ ગહણં પરિત્ત્રાણ ॥૧૪૯॥

[બૃહત્કલ્પ ૬૨૮૨ ઇતિ]

અન્ય સાધ્વીઓના વિરહમાં એકાકી સાધ્વીએ અનશન કરેલ હોય તે સાધ્વીની આગળ પ્રયોજનને અથવા હેતુને કહેવાવાળા સાધુને, જો મૂર્છા વડે સાધ્વી પડતી હોય તો તેણીનું ગ્રહણ અથવા અવલંબન કરવું કલ્પે. (૧૪૮)

અદ્વો તિ જીએ કજ્જં, સંજાયં એસ અદ્વજાયા ડા । તં પુણ સંજમભાવા, ચાલિજ્જંતીં સમવલંબે ॥૧૫૦॥

[બૃહત્કલ્પ ૦ ૬૨૮૬ તિ પચ્ચમમિતિ]

દીક્ષાથી ભ્રષ્ટ કરાવનાર પોતાના પતિ વગેરેથી જાતં—ઉત્પન્ન થયેલ [કાર્ય] જેણી વડે તે અર્થજાતા અર્થાત્ પતિ કે યોરાદિ વડે સંયમથી ચલાયમાન કરાતી સાધ્વી પ્રત્યે ગ્રહણ અથવા અવલંબન કરવું કલ્પે. (૧૫૦)

આ પાંચમું કારણ. ॥૪૩૭॥

અનંતર જે સ્થાનોને વિષે વર્તતો થકો નિર્ગ્રંથ ધર્મ પ્રત્યે ઉલ્લંઘતો નથી તે સ્થાનો કહ્યા. હવે તે નિર્ગ્રંથવિશેષ આચાર્ય, જે અતિશયોને વિષે વર્તતો થકો ધર્મને ઉલ્લંઘતો નથી તે અતિશયોને કહે છે.

આયરિયઠવજ્ઞાયસ્સ ણં ગણંસિ-પંચ અતિસેસા પગ્ગા, તંજહા—આયરિયઠવજ્ઞાણ અંતો ઠવસ્સગસ્સ પાણ નિગિજ્ઞિય નિગિજ્ઞિય, પપ્ફોડેમાણે વા પમજ્જેમાણે વા ણાતિક્કમતિ ૧, આયરિયઠવજ્ઞાણ અંતો ઠવસ્સગસ્સ ઠચ્ચારપાસવળં વિર્ગિચમાણે વા વિસોહમાણે વા ણાતિક્કમતિ ૨, આયરિયઠવજ્ઞાણ પમ્મુ ઇચ્છા વેયાવહિયં કરેજ્જા ઇચ્છા ણો કરેજ્જા ૩, આયરિયઠવજ્ઞાણ અંતો ઠવસ્સગસ્સ ઇગરાયં વા દુરાતં વા [ઈગાગી] વસમાણે ણાઠ્ઠમ્મ ૪, આયરિયઠવજ્ઞાણ બાહિં ઠવસ્સગસ્સ ઇગરાતં વા દુરાતં વા વસમાણે ણાતિક્કમતિ ૫ ॥ સૂ. ૪૩૮ ॥

(મૂ.) આચાર્ય, ઉપાધ્યાયના ગચ્છને વિષે પાંચ^૧ અતિશયો કહેલા છે, તે આ પ્રમાણે—આચાર્ય, ઉપાધ્યાય, બહારથી આવીને ઉપાશ્રયની અંદર પ્રવેશ કરે ત્યારે પગને યત્નો વડે રજોરહણાદિથી બીજા સાધુઓદ્વારા ઝટકાવતો થકો અથવા હળવે હળવે લુંછાવતો થકો આજ્ઞાને ઉલ્લંઘે નહિ ૧, આચાર્ય, ઉપાધ્યાય ઉપાશ્રયની અંદર ઉચ્ચાર, પ્રશ્નવણને પરિણામ કરાવતો થકો, પગ વગેરેની વિશુદ્ધિને કરાવતો થકો આજ્ઞાને ઉલ્લંઘે નહિ ૨, આચાર્ય, ઉપાધ્યાય સમર્થ છે—જો ઇચ્છા થાય તો વૈયાવૃત્ત્ય—આહારાદિનું સાધુઓને દેવું કરે—આપે અને જો ઇચ્છા ન થાય તો વૈયાવૃત્ત્યને ન કરે, પરંતુ આચાર્યને ભિક્ષા માટે ભ્રમણ કરવું કલ્પે નહિ ૩, આચાર્ય, ઉપાધ્યાય ઉપાશ્રયની અંદર એક રાત્રિ અથવા બે રાત્રિ પર્યંત એકલા વસતા થકો આજ્ઞાને ઉલ્લંઘે નહિ ૪, આચાર્ય, ઉપાધ્યાય ઉપાશ્રયની બહાર એક રાત્રિ અથવા બે રાત્રિ પર્યંત એકાકી વસતા થકો આજ્ઞાને ઉલ્લંઘે નહિ. ॥૪૩૮॥

(ટી.) 'આયરિય' ત્યાદિ ૦ આચાર્ય એ ૪ ઉપાધ્યાય તે આચાર્યોપાધ્યાય, તે કેટલાએકને અર્થનો દાયક હોવાથી આચાર્ય અને બીજાઓને સૂત્રપાઠના દાયક હોવાથી ઉપાધ્યાય, તેના અથવા આચાર્ય અને ઉપાધ્યાયના પરંતુ શેષ સાધુઓના નહિ. 'ગણે' સાધુના સમુદાયમાં^૨ વર્તનારના અથવા વર્તનાર^૩ બન્નેના અથવા ગણના વિષયમાં અર્થાત્ શેષ સાધુઓના સમુદાયની અપેક્ષાએ અતિશેષ—પાંચ અતિશયો કહેલા છે, તે આ પ્રમાણે—ઉપાશ્રયમાં પ્રવેશ કરતાં આચાર્ય, ઉપાધ્યાય બન્ને પગને ગ્રહણ કરી કરીને ખંખેરાતી ધૂલિથી, જેમ બીજા સાધુઓ ધૂળ વડે ન ભરાય તેમ વચનદ્વારા શિક્ષા આપીને^૪ આભિગ્રહિક મુનિદ્વારા અથવા અન્ય સાધુદ્વારા પોતાના રજોરહણથી અથવા ઉનના પાદપ્રોચ્છનથી ઝટકાવતો થકો અથવા પ્રમાર્જન કરાવતો થકો—ધીમે ધીમે સાફ કરાવતો થકો (આજ્ઞાને) ઉલ્લંઘતો નથી. અહિં આ ભાવાર્થ છે—અહિં રહેલ આચાર્ય, કુલ, ગણ વગેરેના કાર્ય પ્રસંગે બહાર નીકળેલ, તે પાછા આવેલ તે ઉત્સર્ગમાર્ગે પ્રથમ વસતિથી બહાર બન્ને પગને ઝટકાવે છે. જો ત્યાં સામાનિક ગૃહસ્થ હોય તો વસતિની અંદર ઝટકાવે. પ્રસ્ફોટન—ઝટકાવવું તે પણ પ્રમાર્જનવિશેષ છે. તે દૃષ્ટિના વ્યાપારરૂપ પ્રત્યુપેક્ષાપૂર્વક

૧. બીજા સામાન્ય સાધુઓને ન હોય તેથી એમની વિશેષતા હોય. ૨. આચાર્ય એ ૪ ઉપાધ્યાય. ૩. આચાર્ય અને બીજા ઉપાધ્યાય.

૪. જે મુનિએ અભિગ્રહ લીધો હોય કે આચાર્ય મહારાજ બહારથી આવે ત્યારે તેમનું પાદપ્રોચ્છન મારે કરવું તે આભિગ્રહિક મુનિ.

છે તેથી અહિં સાત ભાંગા થાય છે—૧. દષ્ટિથી જોતો નથી અને પ્રમાર્જન કરતો નથી, ૨. દષ્ટિથી જોતો નથી પણ પ્રમાર્જન કરે છે, ૩. દષ્ટિથી જુએ છે પણ પ્રમાર્જન કરતો નથી, ૪. દષ્ટિથી જુએ છે અને પ્રમાર્જન કરે છે. જે તે દષ્ટિથી જોવાય છે અને પ્રમાર્જન કરાય છે (તેમાં ચાર ભાંગા થાય છે) માઠી રીતે જોયેલ અને માઠી રીતે પ્રમાર્જેલ, ૫. માઠી રીતે જોયેલ અને સારી રીતે પ્રમાર્જેલ, ૬. સારી રીતે જોયેલ અને માઠી રીતે પ્રમાર્જેલ અને ૭. સારી રીતે જોયેલ અને સારી રીતે પ્રમાર્જેલ આ સાત ભાંગાઓમાં છેલ્લો ભાંગો શુદ્ધ છે. શેષ છ ભાંગામાં સામાચારી નથી. જો સાગારિક જોનાર હોય તો સાત તાલ માત્ર અથવા સાત પગલા ભરવા માત્ર કાળ બહાર રહીને સાગારિક ગયે છે તે બન્ને પગને ઝટકાવે. કહ્યું છે કે—અઙ્વાણ્ગમિ બાહિં, અચ્છતિ મુહુત્તમં થેર' [વ્યવહાર ભાષ્ય ૨૫૨૪ તિ] “ગૃહસ્થ જનાર હોય તો સ્થવિરો મુહૂર્તમાત્ર બહાર રહે છે” અહિં મુહૂર્ત શબ્દમાં ‘ક’ શબ્દ અલ્પાર્થવાચક હોવાથી સાત તાલમાન જાણવો. ત્યાર બાદ વસતિમાં પ્રવેશ કરે. કોણ કોના વડે આચાર્યના પાદયુગલનું પ્રમાર્જન કરે તે કહે છે.

અભિગ્ગહિયસ્સ અસંઈ, તસ્સેવ રઓહેરેણ અન્નયરો । પાઠ્છણુત્તિણ વ, પુંછઈ ડ અણ્ણપુત્તેણ ॥૧૫૧॥

[વ્યવહાર ભાષ્ય ૨૫૨૬ તિ]

કોઈએ અભિગ્રહ લીધેલ હોય કે આચાર્ય પાછા ઉપાશ્રયમાં આવે ત્યારે તેના પાદોનું લુંચન મારે કરવું. તે સાધુ જો હોય તો તેણે પ્રમાર્જન કરવું. તે આચાર્યના રજોરહરણ વડે અથવા અન્ય મુનિએ નહિં વાપરેલ હોય તેવા રજોરહરણ વડે પાદલુંચન કરે અને જો અભિગ્રહિક સાધુ હાજર ન હોય તો બીજા સાધુ, આચાર્યના રજોરહરણ વડે અથવા અન્ય મુનિએ નહિં વાપરેલ રજોરહરણ વડે પાદપ્રોચ્છન કરે. (૧૫૧)

વસતિમાં પ્રવેશ કરનારનો વિધિ આ પ્રમાણે—

વિપુલાં અપરિમોગે, અત્તણઓવાસણ વ બેઢસ્સ । એમેવ ય મિક્ખુસ્સ વિ, નવરં બાહિં ચિરયરં તુ ॥૧૫૨॥

[વ્યવહાર ભાષ્ય ૨૫૨૭]

વિશાળ વસતિ છતે નહિ ભોગવેલ સ્થાનને વિષે અને સાંકડી વસતિમાં પોતાના સંસ્તારકના સ્થાનમાં બેઠેલા આચાર્યના બન્ને પાદ પ્રમાર્જન કરવા યોગ્ય છે. ગણાવચ્છેદક વગેરે બીજાનો પણ આ જ વિધિ છે. ફક્ત અન્ય મુનિ, બહાર ઘણી વખત સુધી રહે છે. (૧૫૨)

એટલો જ આ અતિશય.

આચાર્ય, વિશેષ વખત બહાર ન રહે. જો ઘણો વખત રહે તો કયા દોષો લાગે? તે કહે છે—

તણ્ણહભાવિયસ્સા, [સુકુમારાચાર્યસ્ય] પઢિચ્છમાણસ્સ [બહિસ્તાત્] મુચ્છમાઈયા ।

ચદ્ધાઈયણગિલાણે[પ્રચુરદ્રવપાને ગ્લાનત્વે], સુત્તથવિરાહણા ચેવ ॥૧૫૩॥ [વ્યવહાર ભાષ્ય ૨૫૩૩ તિ]

તૃષ્ણા અને તાપ વડે પીડાયેલ સુકુમાર આચાર્યને વિશેષ સમય બહાર રહેવાથી મૂર્ચ્છા વગેરે થવા પામે, તૃષ્ણા વડે ઘણું પાણી પીએ તથા ભોજનનું અજીર્ણ થવાથી ગ્લાન (માંદા) થાય અને ગ્લાનપણાથી આચાર્યનું મૃત્યુ થાય અથવા સૂત્રાર્થની હાનિ થવાથી અજાણ સાધુઓને જ્ઞાનાદિની વિરાધના થાય. (૧૫૩)

શેષ સાધુઓ ઘણો વખત બહાર રહે તો પણ દોષો ન થાય, કેમ કે તેઓએ શ્રમને જીતેલ છે.

દસવિહવેયાવચ્ચે, સગ્ગામ બહિં ચ નિચ્ચવાયામો । સીડ્ણહસહા મિક્ખૂ, ણ ય હાણી વાયણાઈયા ॥૧૫૪॥

[વ્યવહાર ભાષ્ય ૨૫૩૯-૪૦ इत्येकोऽतिशयः]

દશ પ્રકારના વૈયાવૃત્ય નિમિત્તે જ્યાં રહેલ હોય તે સ્વગ્રામમાં અને અન્ય ગામને વિષે અનેક વખત જવા આવવા

૧. આ ચોથા ભાંગાના ચાર અને પ્રથમના ત્રણ મળી સાત ભાંગા છે.

વગેરેથી ધ્યાયમ થાય છે. વળી સાધુઓ, શીત અને ઉષ્ણને સહન કરનારા હોય છે તેથી તેઓને વાયનાદિકની હાનિ થતી નથી-આ એક અતિશય. (૧૫૪)

ઉપાશ્રયના મધ્યે વડીનીતિ અને લઘુનીતિને બંધુય પરઠવતો થકો, પગ વગેરેમાં થયેલ અશુદ્ધિને વિશુદ્ધ કરાવતો થકો અથવા શૌચભાવ વડે તદન શુદ્ધિને કરાવતો થકો ઉલ્લંઘન કરતો નથી. એક વાર શુદ્ધિ કરાવી તે વિવેચના અને બહુ વાર શુદ્ધિ કરવી તે વિશેષન. કહ્યું છે કે—

સવ્વસ્સ છટ્ટુણ વિર્ગિચના ઉ પુયપાદહત્થલગ્ગસ્સ ।

ફુસણ ધુવણા વિસોહણ, સ કિં ચ બહુસો ય નાણત્તં ।।૧૫૫।।

[બૃહત્કલ્પ ૦ ૫૮૧૩ ઇતિ નાતિક્રામતિ]

હાથ વડે અથવા પાત્ર વડે ગ્રહણ કરીને સર્વથા પરઠવાય તે વિવેચના અને પુત, હાથ અને પગમાં લાગેલ અશુદ્ધિને હાથ વડે યોજીને અથવા ધોઈને જે સાફ કરવું તે વિશેષના અથવા એક વાર શુદ્ધ કરવું તે વિવેચના અને અનેક વાર શુદ્ધ કરવું તે વિશેષના જાણવી. આ વિવેચના અને વિશેષનાનું નાનાપણું છે. (૧૫૫)

અહિ ભાવાર્થ આ પ્રમાણે જાણવો-આચાર્ય, ઉત્સર્ગમાર્ગે દોષના સંભવથી વિચારભૂમિ-સ્થંડિલભૂમિએ ન જાય, તે ખતાવે છે-આ આચાર્ય શ્રુતવાન્-શાસ્ત્રજ છે ઇત્યાદિ ગુણથી પ્રથમ રસ્તામાં વ્યાપારીઓ એક વખત વિચારભૂમિ પ્રત્યે જવામાં ઊભા થવું વગેરે વિનયાદિ કરતા હતા, ત્યાર બાદ બીજી વખતે આચાર્યના જવા આવવામાં આજસથી તે વણિકો અભ્યુત્થાનાદિને કરતા નથી અને પરાક્રમુખ થાય છે. આ પ્રમાણે જોઈને અન્ય લોકો શંકા પામે કે-જરૂર આ આચાર્ય હમણાં પતિત થયેલ હશે, કેમ કે વ્યાપારીઓ અભ્યુત્થાનાદિ કરતા નથી, એવી રીતે અન્ય જીવો મિથ્યાત્વને પામે વગેરે દોષો થાય છે. કહ્યું છે કે—

સુયવં તવસ્સિ પરિવારવં ચ વણિયંતરાવણુદ્ધાણે । [અન્તરાપણો વીધી]

દુદ્ધાણનિગમમિ ય [દ્વિર્નિગમે], હાણી ય [વિનયસ્ય] પરંમુહાડવન્નો ।।૧૫૬।।

[વ્યવહાર ભાષ્ય ૨૫૪૩ તિ]

શ્રુતવાન્, તપસ્વી અને પરિવારવાળા આ આચાર્ય છે, એમ રસ્તામાં પોતાના હાટમાં રહેલ વ્યાપારીઓ એક વખત જવામાં અભ્યુત્થાનાદિ કરતા હતા, બીજી વખત જવામાં વિનયની હાનિ થવાથી તે લોકો પરાક્રમુખ થાય છે અને જરૂર આ ઘણી વખત ખાય છે ઇત્યાદિ અવર્ણવાદ બોલે. (૧૫૬)

ગુણવંત જતો વણિયા, પૂઈતડન્ને વિસન્નયા તંમિ ।

પઢિઓ તિ અણુદ્ધાણે [અનુત્થાને], દુવિહનિયત્તી અભિમુહાણં ।।૧૫૭।।

[વ્યવહાર ભાષ્ય ૨૫૪૪ તિ]

વ્યાપારીઓ ગુણવાન્ અન્ય સાધુઓને પણ પૂજે છે પરંતુ આ આચાર્યનો હમણાં વિનય કરતા નથી માટે આ આચાર્ય પતિત જણાય છે એમ વિચારીને શ્રાવકપણું કે દીક્ષા લેવાને માટે આવેલા ગૃહસ્થો પરાક્રમુખ થાય છે. એવી રીતે બહાર સ્થંડિલભૂમિ જવામાં આચાર્યને દોષ લાગે છે. (૧૫૭)

દેષી લોકોદ્વારા મરણ, બંધન અને તિરસ્કાર વગેરે બીજા દોષો પણ વ્યવહારભાષ્યથી જાણવા. આ બીજો અતિશય.

પ્રમુ:—સમર્થ, જો વૈયાવૃત્ત્ય કરવામાં ઈચ્છા-અભિલાષા થાય તો વૈયાવૃત્ત્ય-લક્ષ્યપાનના ગવેષણ અને ગ્રહણથી સાધુઓને વાસ્તે દેવારૂપ કરે અને જો વૈયાવૃત્ત્ય કરવામાં ઈચ્છા ન થાય તો ન કરે, ભાવાર્થ એ છે કે-આચાર્યને ભિક્ષા માટે ભ્રમણ કરવું કલ્પે નહિ. (૧૫૭) કહ્યું છે કે—

ઉપ્પન્નનાણા જહ નો અહંતિ, ચોત્તીસબુદ્ધાસયા જિર્ણિદા ।

एवं गणी अङ्गुणोचवेओ, सत्था व नो हिंङइ इङ्गिमं तु ।।૧૫૮।।

[વ્યવહાર ભાષ્ય ૨૫૭૧ તિ]

જેવી રીતે કેવલજ્ઞાન ઉત્પન્ન થયે છે તે ચોત્રીશ બુદ્ધ (સર્વજ્ઞ) અતિશયવાળા જિર્ણદ્રો ભિક્ષાને અર્થે ફરતા નથી તેવી રીતે અજગણીસંપદારૂપ ગુણયુક્ત આચાર્ય શાસ્તા-તીર્થકરની માફક કરતા નથી. (૧૫૮)

ભિક્ષા જવામાં આચાર્યને નીચેનો દોષો લાગે છે—

ભારે વેદના વા, હિંદંતે ડચ્ચનીયસાસો વા । [બૃહત્કલ્પ ૨૫૭૪]

આફયણછઙ્ગનાઈ [પ્રચુરપાનકદેરામાનાદૌ છર્દાદયો] ગેલત્રે પોરિસીભંગો ॥૧૫૧॥ [વ્યવહાર ભાષ્ય ૨૫૭૬ સિ]

આહારના ભાર વડે પીડા થાય અથવા ટેકરા ઉપરના ગામને વિષે ઊંચા-નીચા રસ્તા હોવાથી ભિક્ષા માટે ફરવા વડે શ્વાસ (દમ) ચડે અને મૂર્છા આવવાથી વિશેષ પાણી પીવાને કારણે શર્દા-ઉવટી વગેરે થાય, તથા ગ્લાન થવાથી સૂત્રાર્થપોરિસીનો ભંગ થાય. (૧૫૮)

આ વગેરે અનેક દોષો વ્યવહારભાષ્યમાં કહેલા છે ત્યાંથી જાણવા. આ દોષો સામાન્ય સાધુને પણ પ્રાપ્ત: સમાન હોય છે તથાપિ ગચ્છના અથવા તીર્થના મહાનુ ઉપકાર કરનારા હોવાથી અથવા રક્ષા કરનારા હોવાથી આચાર્યનો અતિશય કહેલ છે (અર્થાત્ ભિક્ષા માટે ન જાય). કહ્યું છે કે—

જેન કુલં આયતં, તં પુરિસં આયરેણ રક્ષિજ્જા । ન હુ તુંભંમિ વિણઢે, અરયા સાહારયા હોતિ ॥૧૬૦॥ [તિ તૃતીયઃ]

જે પુરુષને કુલ સ્વાધીન છે તે પુરુષની આદર વડે રક્ષા કરવી. પૈકાનો નાશ થયે છતે તેના આધારવાળા અરકો-આરાઓ હોતા નથી અર્થાત્ આચાર્ય આધારભૂત છે (૧૬૦) — આ ત્રીજો અતિશય.

ઉપાશ્રયની અંદર એક રાત્ર પર્યંત વિદ્યાદિના સાધન માટે એકાકી એકાંતમાં વસતા થકા આચાર્ય આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરતા નથી. તેમને આગળ કહેવામાં આવનાર દોષોનો અસંભવ હોય છે, બીજાને તો દોષોનો સદ્ભાવ છે—આ ચતુર્થ અતિશય જાણવો. એવી રીતે પાંચમો અતિશય પણ જાણવો. આ બન્નેનો ભાવાર્થ આ પ્રમાણે છે—ઉપાશ્રયની અંદર વક્ષારક-ગુપ્તસ્થાનમાં જો પૃથક્ રહે અથવા ઉપાશ્રયની બહાર શૂન્ય ગૃહાદિને વિષે રહે, તો સામાચારી નથી. ક્યા દોષો લાગે તે જણાવતાં કહે છે કે—
તબ્ભાવુવઓગેણં, રહિણ કંમાદિ સંજમે મેદો । મેરા વ લંધિયા મે, વેહાણસમાદ્ધિ નિલ્લેયા ॥૧૬૧॥

[વ્યવહાર ભાષ્ય ૨૬૧૪ સિ]

પુરુષવેદના ઉપયોગ વડે મનુષ્ય ન હોતે છતે હસ્તકર્મદિ કરવાથી સંયમમાં ભેદ-દોષ થાય છે અને મેં મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન કર્યું એમ ઉદાસીન ભાવ (કંટાળા) વડે વૈદ્યાયસાદિ મરણને સ્વીકારે છે. (૧૬૧)

જહ વિ ચ નિગ્ગયભાવો, તહા વિ રક્ષિજ્જર્જઈ સ અત્તેહિં । વંસકહિલ્લે છિત્તો વિ વેણુઓ પાવણ ન મહિં ॥૧૬૨॥

[વ્યવહાર ભાષ્ય ૨૬૧૫ સિ]

જો કે સંયમના ભાવથી રહિત હોય તો પણ સમુદાયમાં રહેવાથી બીજા મુનિઓદ્વારા તેનું રક્ષણ કરાય છે. જેમ વંશના સમુદાયમાંથી છેદાયલ વેણુક (શાખા) પૃથિવી ઉપર પડતો નથી, કેમ કે વચમાં ઘણી વંશજાલ હોય છે. (૧૬૨)

વીસું વસઓ દપ્પા, ગણિ-આયરિણ ચ હોઈ એમેવ । સુત્તં પુણ કારણિયં, મિક્કહુસ્સવિ કારણેડણુત્તા ॥૧૬૩॥

[વ્યવહાર ભાષ્ય ૨૬૧૬ સિ]

નિષ્કારણ ગર્વથી જુદા વસનારા ગણી અને આચાર્યને આ પ્રમાણે દોષ થાય છે. પ્રશ્ન—તો સૂત્રમાં એકાકી રહેવાની આજ્ઞા કેમ કરી? ઉત્તર—સૂત્રમાં કારણ પ્રસંગે એકાકી રહેવાની આજ્ઞા છે. ભિક્ષુને પણ કારણે બહાર રહેવાની આજ્ઞા છે. (૧૬૩)

શું કારણ? તે કહે છે—

વિજ્જાણં પરિવાડિં, પલ્લે પલ્લે કરેતિ આયરિયા । ડિહંતો મહપાણે, અંતો બાહિં ચ વસહીણ ॥૧૬૪॥

[વ્યવહાર ભાષ્ય ૨૬૧૭ સિ]

વિદ્યાઓની પરિપાટી 'પર્વ પર્વમાં આચાર્ય કરે છે. દા. ત. મહાપ્રાણ. તે કારણે વસતિની અંદર અથવા બહાર એકાકી રહે છે. (૧૬૪) મહાપ્રાણ ધ્યાન બાર વર્ષ પૂર્ણ થાય છે. ॥૪૩૮॥

આચાર્યના ગણને વિષે ^૨અતિશયો કહ્યા, હવે તેના જ અતિશયથી વિપર્યત્ભૂત ગણથી નીકળવાના કારણો કહે છે— પંચહિં ઠાળેહિં આયરિયઽવજ્ઞાયસ્સ ગણાવક્કમણે પન્નતે, તંજહા—આયરિયઽવજ્ઞાણ ગણંસિ આણં વા ધારણં વા નો સમ્મં પઠંજિત્તા ભવતિ ૧, આયરિયઽવજ્ઞાણ ગણંસિ અધારાયણિયાતે કિતિકમ્મં વેણઇયં ણો સમ્મં પઠંજિત્તા ભવતિ ૨, આયરિયઽવજ્ઞાણ ગણંસિ જે સુયપજ્જવજ્ઞાતે ધારિંતિ તે કાલે કાલે નો સમ્મમણુપવાદેત્તા ભવતિ ૩, આયરિયઽવજ્ઞાણ ગણંસિ સગણિતાતે વા પરગણિયાતે વા નિગંધીતે બહિલ્લેસે ભવતિ ૪, મિત્તે ણાતીગણે વા સે ગણાતો અવક્કમેજ્જા તેસિં સંગહોવગ્ગહટ્ટયાતે ગણાવક્કમણે પન્નતે ૫ ॥ સૂ. ૪૩૯ ॥

પંચવિહા ઇન્દ્રીયમંતા મણુસ્સા પન્નત્તા; તંજહા—અરહંતા, ચક્કવટ્ટી, બલદેવા, વાસુદેવા, ભાવિયપ્પાણો અણગારા ॥ સૂ. ૪૪૦ ॥

॥ પંચમઙ્ગાણસ્સ બિઙ્ગો ઉદ્દેસો ॥

(મૂ) પાંચ કારણ વડે આચાર્ય ઉપાધ્યાયનું ગચ્છથી નીકળવું થાય છે, તે આ પ્રમાણે—આચાર્ય, ઉપાધ્યાય પોતાના ગચ્છમાં આજ્ઞા-સંયમયોગોમાં પ્રવર્તનરૂપ અથવા ધારણા-અકૃત્યથી નિવર્તનરૂપ, તે બન્નેને સારી રીતે પ્રયુજનાર થતો નથી ૧, આચાર્ય, ઉપાધ્યાય ગચ્છમાં યથારાત્નિક-દીક્ષાદિમાં નાના મોટાની અપેક્ષાએ વંદન વ્યવહાર તથા વિનયને સારી રીતે પ્રયુજનાર થતો નથી ૨, આચાર્ય, ઉપાધ્યાય ગચ્છમાં જે શ્રુતના પર્યાય-ઉદ્દેશક, અધ્યયન વગેરેને ધારે છે તેને યથાયોગ્ય કાળે સારી રીતે ભણાવનાર થતો નથી ૩, આચાર્ય, ઉપાધ્યાય ગચ્છમાં રહેલ સ્વગચ્છ સંબંધી અથવા પરગચ્છ સંબંધી સાધ્યોને વિષે ખરાબ લેશ્યાવાળો-આસક્ત થાય છે ૪, તે આચાર્ય વગેરેના મિત્ર, જ્ઞાતિ-સ્વજનવર્ગ કોઈ પણ કારણથી ગચ્છમાંથી નીકળેલ હોય તેઓને અંગીકાર કરવા માટે અને વસ્ત્રાદિ વડે ઉપચંબ-ટેકો આપવા માટે ગણથી નીકળવું થાય છે ૫. ॥૪૩૮॥

પાંચ પ્રકારના ઋદ્ધિવાળા મનુષ્યો કહેવા છે, તે આ પ્રમાણે—અર્હતો, ચક્રવર્તીઓ, બળદેવો, વાસુદેવો અને ભાવિતાત્મા અણગારો. ॥૪૪૦॥

(ટી) 'પંચહી' ત્યાદિં સુગમ છે. વિશેષ એ કે—આચાર્ય, ઉપાધ્યાયનું અથવા આચાર્ય અને ઉપાધ્યાયનું ગચ્છથી નીકળવું તે ગણાપક્કમણ કહેલું છે. આચાર્ય, ઉપાધ્યાય ગણના વિષયનાં યોગોને પ્રવર્તનરૂપ આજ્ઞાને અથવા નહિ કરવા યોગ્યને વિષે નિવર્તનરૂપ ધારણાને યથાયોગ્ય પ્રવર્તન કરનારા તે બન્નેમાં થતા નથી. અહિં તાત્પર્ય એ છે કે—સાધુ સમુદાયના દુર્વિનીતપણાથી આચાર્ય, ઉપાધ્યાયો યોગાદિને વિષે તેઓને જોડવા માટે અશક્ત થયા થકા ગણથી નીકળે છે. કાલિકાચાર્યની જેમ. આ એક કારણ. ગણના વિષયમાં યથારાત્નિક પણાએ—યથાજયેષ્ઠ દીક્ષાપર્યાયદિ વડે મોટા પ્રત્યે કૃતિકર્મ તથા વિનયને સારી રીતે પ્રયુજનાર થતો નથી, કારણ કે—આચાર્યની સંપદા વડે અભિમાનથી યુક્ત હોય. આ કારણથી આચાર્ય પણ પ્રતિકમણ ક્ષામણાદિને વિષે ઉચિત મુનિઓનો ઉચિત વિનય કરવો જ જોઈએ—આ બીજું. આચાર્ય ઉપાધ્યાય, જે શ્રુતના પર્યાયો-ઉદ્દેશક, અધ્યયનાદિ પ્રકારોને વિસ્મરણ ન થવાથી હૃદયમાં ધારે છે તે શ્રુતપર્યાયોને યથાવસરે સાધુઓને ભણાવતો નથી. 'ગણે' ત્તિં આ શબ્દનો અહિં સંબંધ કરાય છે તથા ગણના વિષયમાં અર્થાત્ ગણ પ્રત્યે તત્ત્વ—આચાર્યનું અવિનીતપણું હોવાથી સુખમાં લંપટપણું હોવાથી અથવા મંદ પ્રજ્ઞાવાળો હોવાથી ગચ્છથી નીકળે છે—આ ત્રીજું. ગણમાં વર્તમાન આચાર્ય ઉપાધ્યાય, 'સગણિયાર'

૧. કોઈ પણ વિદ્યાનું ગ્રહણ કૃષ્ણ ચતુર્દશીના દિવસે અથવા શુકલ પ્રતિપદાએ થાય છે તથા ચંદ્રસૂર્યગ્રહણમાં પણ વિદ્યાસાધન થાય છે.
૨. અહિં અતિશયના વિષયમાં વ્યવહારભાષ્ય અને દીકામાં ઘણો વિસ્તાર છે.

ત્તિં સ્વગચ્છન્તી અને 'પરગણિયા' ત્તિં પરગચ્છન્તી સાધ્વીને વિષે તથાવિધ અશુભ કર્મના વશવર્તિપણાને લઈને સકલ કલ્યાણના આધારભૂત સંયમરૂપ મહેલના મધ્યથી બહિર્લેશ્ય—બહાર લેશ્યા—અંતઃકરણ જેનું તે બહિર્લેશ્ય અર્થાત્ આસક્ત થાય છે. આ પ્રમાણે ગચ્છથી નીકળે છે. અધિક ગુણપણાને લઈને આ અસંભવિત છે એમ ન કહેવું, કહ્યું છે કે—

કમ્માઈ નૂળં ઘણચિક્કણાઈં ગરુયાઈં વજ્જસારાઈં । નાણઠ્ઠયં પિ પુરિસં, પંધાઓ ઉપ્પહં નેતિ ॥૧૬૫॥

વજ્જ જેવા ભારી અને ચીકણા એવા નિબિડ કર્મો, ચોક્કસ જ્ઞાનાદ્ય પુરુષને પણ માર્ગથી પતિત કરીને ઉન્માર્ગમાં લઈ જાય છે. આ ચોથું. (૧૬૫)

'સે' તે આચાર્યાદિના મિત્ર અને સ્વજનવર્ગ કોઈપણ કારણથી ગચ્છથી નીકળેલ હોય, આ કારણથી તે મિત્ર અને સ્વજનના, સંગ્રહાદિને અર્થે ગચ્છથી નીકળવું કહેલું છે સંગ્રહ—તેઓનો સ્વીકાર અને ઉપગ્રહ—વજ્જાદિ વડે સહાય, આ પાંચમું કારણ. ॥૪૩૮॥

હમણાં જ આચાર્યનું ગણથી નીકળવું કહ્યું, તે આચાર્ય ઋદ્ધિવાળો મનુષ્યવિશેષ હોય છે માટે આ અધિકારથી ઋદ્ધિવાળા મનુષ્યવિશેષોને કહે છે—'પંચવિહે' ત્યાદિં સુગમ છે. વિશેષ એ કે—ઋદ્ધિ—આમર્ષોષધિ વગેરે સંપત્તિ, તે આ પ્રમાણે—આમર્ષોષધિ—સ્પર્શમાત્રથી રોગ શાંત થાય ૧, વિપ્રુઠોષધિ—વડી નીત અને લઘુ નીત ઔષધિરૂપ હોય ૨, ખેલોષધિ—શ્લેષ્મ ઔષધિરૂપ હોય ૩, જલ્લોષધિ—શરીરનો મેલ ઔષધિરૂપ હોય ૪, સર્વોષધિ—શરીરની તમામ વસ્તુઓ ઔષધિરૂપ હોય ૫, આશીવિષત્વ—શાપ અને અનુગ્રહ કરવામાં સામર્થ્ય ૬, આકાશગામિત્વ ૭, અક્ષીણમહાનસિકત્વ—રસવતીમાં અંગુષ્ઠ રાખવાથી ૧ ખૂટે નહિ ૮, વૈક્રિયકરણશક્તિ ૯, આહારક શરીરપણું ૧૦, તેજોલેશ્યાનું મૂકવું ૧૧, પુલાકપણું—આ લબ્ધિવાળામાં ચક્રવર્તિના સૈન્યને પણ ચૂર્ણ કરવાનું સામર્થ્ય હોય ૧૨, ક્ષીરાશ્રવણું ૧૩, મધુઆશ્રવણું ૧૪, સર્પિ (ઘૂત) આશ્રવણું ૧૫, (દૂધ, મધ અને ઘૂત જેવા ક્રમશઃ આ લબ્ધિવાળાના વચનો શ્રોતાને મધુર લાગે) કોષ્ઠબુદ્ધિતા—કોઠારમાંથી જેમ ધાન્ય ખૂટે નહિ તેવી રીતે અખૂટ જ્ઞાનશક્તિ ૧૬, બીજબુદ્ધિતા (ત્રિપદી માત્રથી દ્વાદશાંગી રચવાની શક્તિ. આ લબ્ધિ ગણધરમહારાજને હોય) ૧૭, પદાનુસારિતા—એક પદને ધારવા માત્રથી તેના અનુસંધાન વડે અનેક પદોને જાણવાની શક્તિ ૧૮, સંભિન્નશ્રોતૃત્વ—એકી સાથે બધાય શબ્દોનું સાંભળવું અર્થાત્ ચક્રવર્તિના સૈન્યમાં જે વાજાં વાગે તે તમામ એકી સાથે સાંભળી શકે તેવી શક્તિ ૧૯, પૂર્વધરતા ૨૦, અવધિજ્ઞાન ૨૧, મનઃપર્યવજ્ઞાન ૨૨, કેવળજ્ઞાન ૨૩, અર્હત્લબ્ધિ—તીર્થંકરપણું અગર તેના જેવી ઋદ્ધિ વિકુર્વવાની શક્તિ—અંબડની જેમ ૨૪, ગણધર લબ્ધિ ૨૫, ચક્રવર્તિપણું ૨૬, બલદેવપણું ૨૭, અને વાસુદેવપણું ૨૮. ઇત્યાદિક અનેક લબ્ધિઓ જાણવી. કહ્યું છે કે—

ઉદયચ્ચયચ્ચઓવસમોવસમસમુત્થા બહુપ્પગારાઓ । एवं परिणामवसा, लंढीओ होंति जीवाणं ॥૧૬૬॥

આવી રીતે જીવોને શુભ, શુભતર અને શુભતમ પરિણામના વશથી અનેક પ્રકારની લબ્ધિઓ ઉત્પન્ન થાય છે તે કહે છે—વૈક્રિય અને આહારક નામકર્મના ઉદયજન્ય ક્રમશઃ વૈક્રિય લબ્ધિ અને આહારક લબ્ધિ હોય છે, ક્ષાયક સમકિત વગેરે લબ્ધિઓ કર્મના ક્ષયથી હોય છે. અક્ષીણમહાનસાદિ લબ્ધિઓ દાનાંતરાય અને લાભાંતરાય વગેરે ક્રમશઃ ક્ષયોપશમજન્ય હોય છે, ઉપશમસમકિત અને ઉપશમચારિત્ર મોહનીય કર્મના ઉપશમજન્ય હોય છે.

તે આવા પ્રકારની પ્રચુરા અથવા અતિશયવાળી ઋદ્ધિ વિદ્યમાન છે જેઓને તે ઋદ્ધિવાળા. ભાવિત—સદ્ભાવના વડે વાસિત કરેલ છે આત્મા જેઓએ તે ભાવિતાત્મા અનગારો, એઓનું તો ઋદ્ધિમાનપણું આમર્ષોષધિ વગેરેથી છે. અર્હતાદિ ચારને યથાસંભવ આમર્ષોષધિ વગેરેથી અર્હત્પણું હોય છે. ॥૪૪૦॥

॥ પંચમ સ્થાનક દ્વિતીય ઉદ્દેશકનો ટીકાનુવાદ સમાપ્ત ॥

૧. આ લબ્ધિવાળો જો ઘણાને ખવરાવે તો પણ ખૂટે નહિ, પરંતુ પોતે ખાય ત્યારે ખૂટે.

|| અથ પદ્મમસ્થાનકાધ્યયને તૃતીય ઉદ્દેશઃ ||

દ્વિતીય ઉદ્દેશક કહ્યો, હવે તૃતીય ઉદ્દેશક આરંભાય છે. આનો આ પ્રમાણે અભિસંબંધ છે—અનંતર ઉદ્દેશકને વિષે પ્રાયઃ જીવના ધર્મો પ્રરૂપાયા, હવે જીવ અને અજીવના ધર્મો કહેવાય છે. આવા પ્રકારના સંબંધ વડે આવેલું આ ઉદ્દેશકનું પહેલું સૂત્ર—પંચઅત્થિકાયા પત્રત્તા, તંજહા—ધમ્મત્થિકા, અધમ્મત્થિકા, આગાસત્થિકા, જીવત્થિકા, પોગલત્થિકા। ધમ્મત્થિકા અવગ્ને, અગંધે, અરસે, અફાસે, અરૂવી, અજીવે, સાસતે, અવદ્વિતે, લોગદવ્વે । સે સમાસઓ પંચવિધે પત્રત્તે, તંજહા—દવ્વઓ, છેત્તઓ, કાલઓ, ભાવઓ, ગુણઓ । દવ્વઓ ણં ધમ્મત્થિકા અગં દવ્વં । છેત્તઓ લોગપમાણમેત્તે । કાલઓ ણ કયાતિ ણાસી, ન કયાઈ ન ભવતિ, ણ કયાઈ ણ ભવિસ્સઈ, ધુવિં ચ ભવતિ ય ભવિસ્સતિ ય, ધુવે, ણિતિતે, સાસતે, અક્ખઈ, અવ્વતે, અવદ્વિતે, ણિચ્છે । ભાવતો અવગ્ને, અગંધે, અરસે, અફાસે । ગુણતો ગમણગુણે ૧ ।

અધમ્મત્થિકા અવગ્ને એવં ચેવ, ણવરં ગુણતો ઠાણગુણે ૨ । આગાસત્થિકા અવગ્ને એવં ચેવ, ણવરં છેત્તઓ લોગાલોગપમાણમેત્તે, ગુણતો અવગાહણગુણે, સેસં તં ચેવ ૩ ।

જીવત્થિકા ણં અવગ્ને એવં ચેવ, ણવરં દવ્વઓ ણં જીવત્થિકા અણંતાઈ દવ્વાઈ, અરૂવી જીવે સાસતે, ગુણતો ઉવઓગુણે, સેસં તં ચેવ ૪ ।

પોગલત્થિકા પંચવગ્ને, પંચરસે, ડુગંધે, અટ્ટફાસે, રૂવી, અજીવે, સાસતે, અવદ્વિતે જાવ દવ્વઓ ણં પોગલત્થિકા અણંતાઈ દવ્વાઈ, છેત્તઓ લોગપમાણમેત્તે, કાલતો ણ કયાઈ ણાસિ જાવ ણિચ્છે, ભાવતો વત્તમંતે, ગંધમંતે, રસમંતે, ફાસમંતે, ગુણતો ગહણગુણે ॥ સૂ. ૪૪૧ ॥

પંચ ગતીતો પત્રત્તાઓ, તંજહા—નિરયગતી, તિરિયગતી, મણુયગતી, દેવગતી, સિદ્ધગતી ॥ સૂ. ૪૪૨ ॥

(મૂ.) પાંચ અસ્તિકાઓ કહેલા છે, તે આ પ્રમાણે—ધર્માસ્તિકા, અધર્માસ્તિકા, આકાશાસ્તિકા, જીવાસ્તિકા અને પુદ્ગલાસ્તિકા. ધર્માસ્તિકા વર્ણ રહિત, ગંધ રહિત, રસ રહિત, સ્પર્શ રહિત, અરૂપી, અજીવ, શાશ્વત, અવસ્થિત—તેજ રૂપે કાયમ રહેનાર અને લોક (વ્યાપી) દ્રવ્ય છે. તે સંક્ષેપથી પાંચ પ્રકારે છે, તે આ પ્રમાણે—દ્રવ્યથી, ક્ષેત્રથી, કાળથી, ભાવથી અને ગુણથી. દ્રવ્યથી ધર્માસ્તિકા એક દ્રવ્ય, ક્ષેત્રથી ચૌદ રાજલોકપ્રમાણ, કાળથી ક્યારે પણ ન હતો એમ નહિ, ક્યારે પણ ન હોય એમ નહિ અને ક્યારે પણ ન હશે એમ નહિ પરંતુ પૂર્વે હતો, વર્તમાનમાં છે અને ભવિષ્યમાં હશે એવી રીતે ત્રિકાળભાવી હોવાથી ધ્રુવ (નિયત) છે, શાશ્વત, અક્ષય, અવ્યય, અવસ્થિત અને નિત્ય છે. ભાવથી અવર્ણ, અગંધ, અરસ અને અસ્પર્શવાળો છે તથા ગુણથી ચલન—સહાયક ગુણવાળો છે ૧, અધર્માસ્તિકા—અવર્ણ વગેરે એ પ્રમાણે જ છે. વિશેષ એ કે—ગુણથી સ્થિર—સહાયક ગુણવાળો છે ૨, આકાશાસ્તિકા—અવર્ણ વગેરે એમ જ છે. વિશેષ એ કે—ક્ષેત્રથી લોકલોકપ્રમાણ છે, ગુણથી અવગાહના—દાન (અવકાશ) ગુણવાળો છે, બીજું તેમ જ છે ૩, જીવાસ્તિકા—અવર્ણ વગેરે એમ જ છે. વિશેષ એ કે—દ્રવ્યથી જીવાસ્તિકા અનંત દ્રવ્યો છે, અરૂપી, જીવ—પ્રાણને ધારણ કરનાર અને શાશ્વત છે, ગુણથી ઉપયોગ ગુણવાળો છે. બીજું તેમ જ છે ૪, પુદ્ગલાસ્તિકા પાંચ વર્ણવાળો, પાંચ રસવાળો, બે ગંધવાળો, આઠ સ્પર્શવાળો, રૂપી, અજીવ, શાશ્વત અને અવસ્થિત છે યાવત્ દ્રવ્યથી

પુદ્ગલાસ્તિકાય અનંત દ્રવ્યો છે, ક્ષેત્રથી લોકપ્રમાણ (ચૌદ રાજ) માત્ર, કાળથી ક્યારે પણ ન હતો એમ નથી યાવત્ નિત્ય છે, ભાવથી વર્ણવાળો, ગંધવાળો, રસવાળો અને સ્પર્શવાળો છે, ગુણથી ગ્રહણ ગુણવાળો છે. ॥૪૪૧॥

પાંચ ગતિ કહેલી છે, તે આ પ્રમાણે—નરકગતિ, તિર્યંચગતિ, મનુષ્યગતિ, દેવગતિ અને સિદ્ધિગતિ. ॥૪૪૨॥

(ટી૦) 'પંચે' ત્યાદિં આ સૂત્રનો આ પ્રમાણે સંબંધ છે—અનંતર સૂત્રને વિષે જીવાસ્તિકાયવિશેષો ઋદ્ધિવાળા કહ્યા, અહિં તો અસંખ્યેય અને અનંત પ્રદેશલક્ષણ ઋદ્ધિવાળા સમસ્ત અસ્તિકાયો કહેવાય છે, આ સંબંધ વડે આ સૂત્રની વ્યાખ્યા પ્રથમ અધ્યયનની જેમ અનુસરણ કરવા યોગ્ય છે. વિશેષ એ કે—ધર્માસ્તિકાય વગેરે શા માટે ઉપન્યાસ કરેલ? તે માટે કહેવાય છે કે—ધર્માસ્તિકાય શબ્દમાં ધર્મરૂપ આદિ પદનું માંગલિકપણું છે. પ્રથમ ધર્માસ્તિકાયનો ઉપન્યાસ છે, વળી ધર્માસ્તિકાયના પ્રતિપક્ષપણાથી અધર્માસ્તિકાયનો, ત્યાર બાદ ધર્માસ્તિકાયાદિનો આધારભૂત હોવાથી આકાશાસ્તિકાયનો, પુનઃ તેનો આધારભૂત હોવાથી જીવાસ્તિકાયનો, વળી તેનો સહાયક હોવાથી પુદ્ગલાસ્તિકાયનો ક્રમશઃ ઉપન્યાસ કરેલ છે. હવે ધર્માસ્તિકાયાદિનું સ્વરૂપ ક્રમશઃ કહે છે—'ધમ્મત્થિકાર' ત્યાદિં વર્ણ, ગંધ, રસ અને સ્પર્શના પ્રતિષેધથી 'અરૂંચિ' તિં ૩૫—મૂર્તિ અર્થાત્ વર્ણાદિમત્પણું છે જેને તે રૂપી અને જે રૂપી નહિ તે અરૂપી—અમૂર્ત, તથા અજીવ—અચેતન, દરેક ક્ષણે સત્તામાં વ્યાપ્ત હોવાથી શાશ્વત, તે જ સ્વરૂપે નિત્ય હોવાથી અવસ્થિત છે. લોકનું અંશભૂત દ્રવ્ય તે લોકદ્રવ્ય. કહ્યું છે કે—'પંચત્થિકાયમઙ્ગ, લોગમણાઙ્ગિનિહળ' [ધ્યાનશં ૫૩] ઇતિ પંચાસ્તિકાયમય લોક અનાદિઅનંત છે.

હવે ઉક્ત સ્વરૂપનો વિસ્તાર કરવા માટે અને અનુકતના કથન માટે કહે છે કે—સમાસતઃ—સંક્ષેપથી પાંચ પ્રકારે છે, વિસ્તારથી તો વિશેષ પ્રકારે પણ થાય. કેવી રીતે? તે કહે છે—દ્રવ્યતો—દ્રવ્યપણાને આશ્રયીને, ક્ષેત્રતઃ—ક્ષેત્ર (અવગાહના) ને આશ્રયીને, એવી રીતે કાળથી અને ભાવથી 'ગુણતઃ'—કાર્યતઃ અર્થાત્ કાર્યને આશ્રયીને, તેમાં દ્રવ્યથી ધર્માસ્તિકાય એકેક દ્રવ્ય છે, કારણ કે—તથાવિધ એક પરિણામથી એક સંખ્યાનો જ અહિં ભાવ છે. ક્ષેત્રતઃ—લોકના પ્રમાણવાળું તે લોકપ્રમાણ—અસંખ્યેય પ્રદેશો, તેનું પરિણામ છે જેને તે લોકપ્રમાણ માત્ર. કાલતઃ—ક્યારે પણ ન હતો એમ નહિ ઇત્યાદિ ત્રણ કાળનો નિર્દેશ છે. એ જ વિષય સુખે સમજાય તેથી વ્યતિરેક વડે કહે છે—હતો, હોય છે અને હશે. એવી રીતે ત્રિકાળભાવી હોવાથી ધ્રુવ છે. કાળના એક વિભાગની અપેક્ષાએ જ ધ્રુવપણું ન થાઓ માટે સર્વકાળમાં એમ જ હોવાથી નિયત છે. કાળના અનેક વિભાગોની અપેક્ષાએ જ નિયતપણું ન થાઓ માટે પ્રલયના અભાવથી શાશ્વત છે, એમ સદા ભાવ વડે અક્ષય છે, પર્યાયનો નાશ હોતે હતે પણ અનંતરાયપણાને લઈને અવ્યય છે. એમ દ્રવ્ય અને પર્યાયલક્ષણ ઉભય રૂપ વડે અવસ્થિત છે. આ પ્રકારે ઓધથી નિત્ય છે. અથવા જે કારણથી આ ત્રૈકાલિક છે એ જ કારણથી અવશ્યભાવીપણાથી આદિત્ય (સૂર્ય) ના ઉદયની જેમ ધ્રુવ છે. એક રૂપપણાથી નિયત છે. દરેક ક્ષણે વિદ્યમાનપણાથી શાશ્વત છે. આ કારણથી જ અવયવી દ્રવ્યની અપેક્ષાએ અક્ષય છે અથવા પરિપૂર્ણ હોવાથી અક્ષત છે. અવયવની અપેક્ષાએ અવ્યય છે. નિશ્ચલપણાથી અવસ્થિત છે. તાત્પર્ય એ છે કે—નિત્ય છે અથવા ઈન્દ્ર, શક વગેરે શબ્દોની જેમ ધ્રુવાદિ શબ્દો પર્યાયવાચક છે. વિવિધ દેશમાં ઉત્પન્ન થયેલ શિષ્યને જ્ઞાન થવા માટે ઉપન્યાસ કરેલ છે. ગુણથી ગમન—ગતિ, તેનો ગુણ અર્થાત્ ગતિપરિણામને પ્રાપ્ત થયેલ જીવ અને પુદ્ગલોને સહકારી કારણપણાથી મત્સ્યોને જલની જેમ કાર્ય છે જેનું તે ગમન—ગુણ, અથવા ગમનને વિષે ગુણ—ઉપકાર છે જેનાથી તે ગમનગુણ. 'एवं चेव' તિં જેમ ધર્માસ્તિકાય કહ્યો એમ અધર્માસ્તિકાય પણ કહેવો. જે ફરક છે તે બતાવે છે કે—'ઢાળગુણે' તિં અધર્માસ્તિકાય સ્થિતિરૂપ કાર્યને કરે છે અથવા જેનાથી સ્થાન—સ્થિતિને વિષે ઉપકાર થાય છે તે સ્થાન ગુણ. 'લોગાલોગે' ત્યાદિં લોક અને અલોકરૂપ ઉભય વ્યક્તિનું જે પ્રમાણ—અનંત પ્રદેશો તે જ પરિમાણ છે જેનું તે લોકાલોકપ્રમાણ માત્ર. અવગાહના—જીવ વગેરેને આશ્રયરૂપ ગુણ—કાર્ય છે જેનું અથવા જેનાથી અવગાહનાને વિષે ઉપકાર થાય છે તે અવગાહના ગુણ. 'अणंताइं दव्वाइं' તિં અનંત જીવોનું પ્રત્યેકમાં દ્રવ્યપણું હોવાથી અનંત જીવ દ્રવ્યો છે. 'अरूची जीवे' તિં જીવાસ્તિકાય અમૂર્ત છે તથા ચેતનવાળો છે. ઉપયોગ—સાકાર અને અનાકાર ભેદરૂપ ચૈતન્યગુણ—ધર્મ છે જેનો તે ઉપયોગગુણ.

બાકીનું જેમ અધર્માસ્તિકાયાદિનું કહેલું છે તેમ કહેવું. જીવાસ્તિકાય અને પુદ્ગલાસ્તિકાય લોકપ્રમાણ છે, કારણ કે તે બન્નેનો લોકને વિષે સદ્ભાવ છે. 'ગહનગુણે' તિં ગ્રહણ-ઔદારિક શરીરાદિપણાએ ગ્રાહ્યતા અથવા ઇન્દ્રિયો વડે ગ્રાહ્યતા છે. અથવા વણાદિમાનપણાથી પરસ્પર સંબંધલક્ષણ પુદ્ગલનો ગુણ-ધર્મ છે જેનો તે ગ્રહણગુણ. ॥૪૪૧॥

અનંતર અસ્તિકાયો કહ્યા, અસ્તિકાયવિશેષ જીવાસ્તિકાયના સંબંધવાળી વસ્તુઓને કહે છે-અધ્યયનની સમાપ્તિ પર્યંત યાવત્ આવી રીતે મહાસંબંધ છે. તેમાં 'પંચે' ત્યાદિં ગતિ-સૂત્ર સુગમ છે. વિશેષ એ કે-ગમન (જવું) તે ગતિ ૧, અથવા જેમાં જવાય છે તે ગતિ-ક્ષેત્રવિશેષ ૨, અથવા જે કર્મ પુદ્ગલના સમુદાય વડે જવાય છે તે ગતિ અર્થાત્ નામકર્મની ઉત્તરપ્રકૃતિરૂપ ૩, અથવા તેના વડે કરાયેલી જીવની અવસ્થા^૧ ૪, તેમાં નરકને વિષે ગતિ $\frac{૧}{૪}$, નિરય એવી ગતિ તે નિરયગતિ અથવા નરકને પ્રાપ્ત કરાવનારી ગતિ તે નરકગતિ, એવી રીતે તિર્યચોને વિષે $\frac{૧}{૪}$, તિર્યચ સંબંધી ગતિ, અને તિર્યચપણાને પ્રાપ્ત કરાવનારી ગતિ તે તિર્યચગતિ, એમ મનુષ્યગતિ અને દેવગતિ જાણવી. સિદ્ધિને વિષે ગતિ એટલે જવું અથવા સિદ્ધિ એવી ગતિ તે^૨ સિદ્ધિગતિ. અહિં નામકર્મની પ્રકૃતિ નથી. ॥૪૪૨॥

અનંતર સિદ્ધિગતિ કહી તે સિદ્ધિ, ઇન્દ્રિયના વિષયોને અને કષાય વગેરેને આશ્રયીને મુડિતપણું કર્યે છેતે હોય છે માટે ઇન્દ્રિયના વિષયોને તથા ઇન્દ્રિયમુંડ અને કષાયમુંડ વગેરેને કહેવા માટે ઇચ્છતા સૂત્રકાર ત્રણ સૂત્ર કહે છે—

પંચ ઈંદિયત્થા પન્નત્તા, તંજહા—સોતિંદિયત્થે જાવ ફાસિંદિયત્થે ૧ । પંચ મુંડા પન્નત્તા, તંજહા—સોતિંદિયમુંડે જાવ ફાસિંદિયમુંડે ૨ । અહવા પંચ મુંડા પન્નત્તા, તંજહા—કોહમુંડે, માણમુંડે, માયામુંડે, લોભમુંડે, સિરમુંડે ૩ ॥ સૂ. ૪૪૩ ॥

અહેલોગે ણં પંચ બાયરા પન્નત્તા, તંજહા—પુઢવિકાઢયા, આઝ[કાઢયા], વાઝ[કાઢયા], વળસ્સઢ[કાઢયા], ઓરાલા તસા પાળા ૧ । ડહ્લોગેણં પંચ બાદરા [પન્નત્તા, તંજહા—એવં] ઇતે ચેવ ૨ । તિરિયલોગે ણં પંચ બાદરા પન્નત્તા, તંજહા—ઈર્મિંદિયા જાવ પંચિંદિયા ૩ । પંચવિધા બાયરતેઝકાઢયા પન્નત્તા, તંજહા—ઈંગાલે, જાલા, મુમ્મુરે, અચ્ચી, અલાતે ૧ । પંચવિધા બાદરાઝકાઢયા પન્નત્તા, તંજહા—પાઈળવાતે, પઢીળવાતે, દાહિળવાતે, ડોડીળવાતે, વિદિસંવાતે ૨ । પંચવિધા અચિત્તા વાઝકાઢયા પન્નત્તા, તંજહા—અંક્રતે, ધતે, પીલિતે, સરીરાળુગતે, સંમુચ્છિમે ૩ ॥ સૂ. ૪૪૪ ॥

(મૂં) પાંચ ઇન્દ્રિયોના વિષયો કહેલા છે, તે આ પ્રમાણે—શ્રોત્રેન્દ્રિયનો વિષય (શબ્દ) યાવત્ સ્પર્શેન્દ્રિયનો વિષય (સ્પર્શ) ૧, પાંચ મુંડ (દૂર કરવું) કહેલા છે, તે આ પ્રમાણે—શ્રોત્રેન્દ્રિયનો મુંડ અર્થાત્ શ્રોત્રેન્દ્રિયને વિષે રાગાદિનું દૂર કરવું યાવત્ સ્પર્શેન્દ્રિય મુંડ ૨, અથવા પાંચ મુંડ કહેલા છે, તે આ પ્રમાણે—ક્રોધમુંડ-ક્રોધને દૂર કરવો, એવી રીતે માનમુંડ, માયામુંડ અને લોભમુંડ, તથા કેશનો લોચ કરવો તે શિરમુંડ ૩. ॥૪૪૩॥

અધોલોકને વિષે પાંચ બાદર કહેલા છે, તે આ પ્રમાણે—પૃથ્વીકાયિકો, અપ્કાયિકો, વાયુકાયિકો, વનસ્પતિકાયિકો અને સ્થૂલ ત્રસ પ્રાણીઓ ૧, ઊર્ધ્વલોકમાં પાંચ બાદર કહેલા છે, તે આ પ્રમાણે—પૂર્વોક્ત પાંચ ભેદો જાણવા ૨, તિર્ય્ણલોકમાં પાંચ બાદર કહેલા છે, તે આ પ્રમાણે—એકેન્દ્રિયો યાવત્ પંચેન્દ્રિયો ૩, પાંચ પ્રકારના બાદર તેજસકાયિકો કહેલા છે, તે આ પ્રમાણે—અંગારા, જ્વાળા, મુર્મુરા-રાખ વડે મિશ્રિત અગ્નિ, અર્ચિય-શિખા સહિત અગ્નિ અને ઉંબારીયું-સળગતું લાકડું કે છાણું ૧, પાંચ પ્રકારના બાદર વાયુકાયિકો કહેલા છે, તે આ પ્રમાણે—પૂર્વ દિશાનો વાયુ,

૧. ચાર વ્યુત્પત્તિના ગ્રહણને જણાવવા માટે ૪નો અંક છે. પહેલી વ્યુત્પત્તિના અર્થમાં રત્નપ્રભાદિને આશ્રયીને જીવનું ગમન, દ્વિતીયમાં નરકક્ષેત્રના વિષયમાં, તૃતીયમાં નરક અવસ્થાનું હેતુભૂત કર્મ અને ચોથામાં ઉદયમાં આવેલ નરકભવ.

૨. સિદ્ધિગતિમાં પ્રથમની બે વ્યુત્પત્તિ લાગે, પાછલી બે નહિ કારણ કે કર્મનો અભાવ છે.

પશ્ચિમ દિશાનો વાયુ, દક્ષિણ દિશાનો વાયુ, ઉત્તર દિશાનો વાયુ અને વિદિશાનો વાયુ ૨, પાંચ પ્રકારના અચિત્ વાયુકાયિકો કહેલા છે, તે આ પ્રમાણે—આકાંત એટલે પગ વગેરેના દબાવવાથી થયેલો વાયુ, ધ્માત-ધમણ વગેરેથી થયેલ વાયુ, પીડિત તે ભીંજાયેલ વસ્ત્રને નીચોવવાથી થયેલ વાયુ, શરીરાનુગત-શરીરમાં રહેલ ઓડકાર અને આસાદિરૂપ વાયુ, સમ્પૂર્ણમ-વીંઝણા વગેરેથી ઉત્પન્ન થયેલ વાયુ. ॥૪૪૪॥

(ટી૦) 'પંચે' ત્યાદિં સુગમ છે. વિશેષ એ કે—ઇન્દનાદિન્દ્રો—પરમ ઐશ્વર્યવાન્ હોવાથી ઇન્દ્ર-જીવ, સર્વ વિષયની ઉપલબ્ધિ (સાક્ષાત્કાર) અને સર્વ ભોગલક્ષણ પરમ ઐશ્વર્યના યોગથી તે જીવનું લિંગ-ચિહ્ન તે ઇન્દ્રિય, અથવા તે ચિહ્ન વડે જોવાયેલું, સરજાયેલું, સેવાયેલું, અપાયેલું તે ઇન્દ્રિય-શ્રોત્રાદિ પાંચ, તે નામાદિના ભેદથી ચાર પ્રકારે છે. તેમાં નામ, સ્થાપના સુગમ છે. દ્રવ્યેન્દ્રિયના બે ભેદ નિર્વૃત્તિ અને ઉપકરણેન્દ્રિય. ભાવેન્દ્રિયના બે ભેદ-લબ્ધિઇન્દ્રિય અને ઉપયોગઇન્દ્રિય. નિર્વૃત્તિ એટલે આકાર, તે બાહ્ય નિર્વૃત્તિ અને અભ્યંતર નિર્વૃત્તિ, તેમાં બાહ્ય નિર્વૃત્તિ (આકાર) અનેક પ્રકારની છે અને અભ્યંતર નિર્વૃત્તિ ક્રમશઃ શ્રોત્રેન્દ્રિયની કંઠબ પુષ્પના આકારવાળી, ચક્ષુઇન્દ્રિયની મસૂરના ધાન્ય જેવી, શ્રાણેન્દ્રિયની અતિમુક્ત પુષ્પની ચંદ્રિકા જેવી, રસનેન્દ્રિયની કુરુપ્ર જેવી અને સ્પર્શનેન્દ્રિયની નાના (વિવિધ) પ્રકારની સંસ્થાનવાળી છે. વિષયને ગ્રહણ કરવામાં જે અભ્યંતર નિર્વૃત્તિની શક્તિ તે 'ઉપકરણેન્દ્રિય છે, છેદવા યોગ્ય પદાર્થને છેદવામાં ખડ્ગની ધારા સમાન છે અર્થાત્ ખડ્ગ સમાન અભ્યંતર નિર્વૃત્તિ (આકાર) અને તેની ધારા સમાન ઉપકરણેન્દ્રિય છે, જે શક્તિ હણાયે છતે (અભ્યંતર) નિર્વૃત્તિનો સદ્ભાવ હોતે છતે પણ વિષયને ગ્રહણ કરી શકતી નથી. જે લબ્ધિઇન્દ્રિય છે તે ઇન્દ્રિયના આવરણરૂપ કર્મ-જ્ઞાનાવરણ અને દર્શનાવરણના ક્ષયોપશમરૂપ છે અને જે ઉપયોગઇન્દ્રિય છે તે સ્વવિષયમાં વ્યાપારરૂપ છે. અહિં વિશેષાવશ્યકની ગાથાઓ નીચે પ્રમાણે છે—

ઈદો જીવો સવ્વોલલક્ષિભોગપરમેસરત્તણઓ । સોત્તાદિભેદમિદિયમિહ તલ્લિંગાદિભાવાઓ ॥૧૬૭॥

તન્નામાદિ ચઢઢા, દવ્વં નિવ્વ(વ્વિ)ત્તિ ઓવકરણં ચ । આકારો નિવ્વત્તી, ચિત્તાં બજ્ઞાં ઇમા અંતો ॥૧૬૮॥

પુપ્ફં કલંબુયા, ધન્નમસૂરાડત્તિમુત્તચંદો ય । હોઈ ખુર[ર(મ)]પ્પો નાણાગિઈં ય સોઈંદિયાઈં ॥૧૬૯॥

વિસયગ્ગહણસમત્થં, ઉવગરણં ઈંદિયંતરં તં પિ । જં નેહ તદુવચા, ગિણહઈં નિવ્વત્તિભાવે વિ ॥૧૭૦॥

[વિશેષાવશ્યક ૨૧૧૩-૧૬ તિ]

સર્વ ઉપલબ્ધિ અને સર્વ ભોગના પરમેશ્વરપણાથી ઇન્દ્ર એટલે જીવ કહેવાય છે. તે જીવના લિંગાદિ ભાવથી શ્રોત્રાદિ ભેદે પાંચ પ્રકારની ઇન્દ્રિયો છે. તે ઇન્દ્રિય નામાદિ ચાર ભેદે છે. તેમાં દ્રવ્ય ઇન્દ્રિય નિર્વૃત્તિ અને ઉપકરણ એમ બે પ્રકારે છે. બાહ્ય નિર્વૃત્તિ તે વિચિત્ર પ્રકારની આકૃતિ છે. અને અંતર નિર્વૃત્તિ અનુક્રમે કંઠબ, પુષ્પ, મસૂર, ધાન્ય, અતિમુક્તક પુષ્પના ચાંદલા અથવા ચંદ્ર કુરુપ્ર (અસ્ત્રો) અને વિવિધ પ્રકારના આકારવાળી શ્રોત્રાદિ ઇન્દ્રિયો છે. વિષય ગ્રહણ કરવાને સમર્થ ઇન્દ્રિયાંતર તે પણ ઉપકરણેન્દ્રિય કહેવાય છે. કેમકે તેનો ઉપઘાત થવાથી અને નિર્વૃત્તિના સદ્ભાવે પણ વિષય ગ્રહણ થતું નથી. (૧૬૭-૧૭૦)^૨

લલ્લુવઓગા ભાવિંદિયં તુ લલ્લિ ત્તિ જો ખઓવસમો । હોઈ તયાવરણાણં, તલ્લામે ચેવ સેસં પિ ॥૧૭૧॥

[વિશેષાવશ્યક ૨૧૧૭ તિ]

લબ્ધિ અને ઉપયોગ એ બે ભાવેન્દ્રિય છે. તેમાં ઇન્દ્રિયાવરણીય કર્મનો જે ક્ષયોપશમ તે લબ્ધિ છે. તે લબ્ધિ પ્રાપ્ત થાય તો જ બીજી દ્રવ્યેન્દ્રિય પ્રાપ્ત થાય. (૧૭૧)

વિશેષ એ કે-લબ્ધિઇન્દ્રિય પ્રાપ્ત થયા પછી બાહ્ય અભ્યંતર નિર્વૃત્તિ ઇન્દ્રિય પ્રાપ્ત થાય, ત્યાર બાદ ઉપકરણેન્દ્રિય પ્રાપ્ત

૧. અંગોપાંગ નામકર્મના ઉદયથી છે. ૨. વિશેષ ત્રિજ્ઞાસુએ વિશેષાવશ્યક એવું.

થાય અને ત્યાર પછી ઇન્દ્રિયના વિષયમાં વ્યાપારરૂપ ઉપયોગઈન્દ્રિય પ્રાપ્ત થાય.

જો સવિસયવાવારો, સો ઉવઓગો સ ચેગકાલમિ । એગે ચેવ તમ્હા, ઉવઓગેર્ગિંદિઓ સવ્વો ॥૧૭૨॥

[વિશેષાવશ્યક ૨૧૧૮ તિ]

શ્રોત્રાદિ ઇન્દ્રિયનો જે પોતાના શબ્દાદિ વિષયમાં પરિચ્છેદ (જ્ઞાન) રૂપ વ્યાપાર તે ઉપયોગ, તે એક સમયમાં દેવાદિકોને પણ એક જ (ઇન્દ્રિયનો) હોય છે તેથી ઉપયોગની અપેક્ષાએ સર્વ જીવો એકેન્દ્રિય કહેવાય છે. (૧૭૨)

ર્ગિંદિયાદિભેદા, પઠુચ્ચ સેસિંદિયાઈ જીવાણં । અહવા પઠુચ્ચ લક્ષિંદિયં પિ પર્ચિંદિયા સવ્વે ॥૧૭૩॥

[વિશેષાવશ્યક ૨૧૧૯ તિ]

શેષ ઇન્દ્રિય-નિર્વૃત્તિ તથા ઉપકરણરૂપ દ્રવ્યેન્દ્રિય અને લઘ્વિરૂપ ભાવેન્દ્રિયની અપેક્ષાએ જીવોના એકેન્દ્રિય, બેઈન્દ્રિયાદિ ભેદો કહેવા છે અથવા લઘ્વિઈન્દ્રિયની અપેક્ષાએ સર્વ જીવો પંચેન્દ્રિય છે. (૧૭૩)

સર્વ જીવો પંચેન્દ્રિય કેમ હોઈ શકે? તે ભાષ્ય ગાથા વડે બતાવે છે.

જં કિર બડલાઈણં, દીસઈ સેસંદિઓવલંભો વિ । તેણડલ્લિ તદાવરણકલ્લઓવસમસંભવો તેસિં ॥૧૭૪॥

[વિશેષાવશ્યક ૩૦૦૦ તિ]

જે કારણથી બકુલ વગેરે વૃક્ષોને વિષે મનુષ્યની માફક સર્વ વિષયોનો સાક્ષાત્કાર જોવાય છે તે સ્પષ્ટ બતાવે છે— શૃંગારયુક્ત સજ્જ થયેલી સ્ત્રીના સુંદર મદિરાના કોગળા (રસ) વડે ૧, સ્વશરીરના સ્પર્શ વડે અને ઓષ્ઠચુંબન વડે ૨, ચંદન વગેરે સુગંધ વડે ૩, સુંદર રૂપ જોવા વડે ૪, અને મધુર સ્વરના ઉચ્ચાર વડે બકુલ વૃક્ષ કળે છે માટે તેને પાંચ ઇન્દ્રિયના ક્ષયોપશમનો સંભવ છે. (૧૭૪)

'અર્થ્યન્તે' ક્રિયાના અર્થો જીવો વડે ઇચ્છાય છે અથવા અર્ચન્તે—જણાય છે તે અર્થો. ઇન્દ્રિયોના અર્થો તે ઇન્દ્રિયાર્થો અર્થાત્ તેના શબ્દાદિ વિષયો જેના વડે સંભળાય છે તે શ્રોત્ર અને શ્રોત્રરૂપ ઇન્દ્રિય તે શ્રોત્રેન્દ્રિય. તેનો અર્થ—ગ્રહણ કરવા યોગ્ય (વિષય) તે શ્રોત્રેન્દ્રિયાર્થ અર્થાત્ શબ્દ. એવી રીતે ક્રમશઃ રૂપ, ગંધ, રસ અને સ્પર્શ, ચક્ષુ વગેરે ઇન્દ્રિયોના અર્થો—વિષયો છે. મુંડન તે મુંડ-દૂર કરવું, તે બે પ્રકારે છે—દ્રવ્યથી અને ભાવથી, તેમાં દ્રવ્યથી મસ્તકના કેશનું દૂર કરવું અને ભાવથી તો ઇન્દ્રિયના વિષયમાં પ્રાપ્ત થયેલ રાગ દ્વેષને અથવા કષાધોને ચિત્તથી દૂર કરવા. મુંડનલક્ષણ ધર્મના યોગથી પુરુષ મુંડ કહેવાય છે. શ્રોત્રેન્દ્રિયને વિષે અથવા શ્રોત્રેન્દ્રિય વડે મુંડ, પાદેન ચ્ચલ્લ ઇત્યાદિવત્' પગ વડે લંગડો ઇત્યાદિની જેમ, શ્રોત્રેન્દ્રિય મુંડશબ્દ વિષયમાં રાગાદિના ખંડનથી શ્રોત્રેન્દ્રિયાર્થમુંડ, એવી રીતે સર્વત્ર જાણવું. કોષને વિષે મુંડ તે કોષમુંડ, તેનું છેદન કરવાથી, એવી રીતે માન વગેરેને વિષે પણ જાણવું. મસ્તકને વિષે અથવા મસ્તક વડે મુંડ તે શિરોમુંડ. ॥૪૪૩॥

આ મુંડિતપણું બાદર જીવવિશેષોને હોય છે માટે ત્રણ લોકની અપેક્ષાએ બાદર જીવકાયોની પ્રરૂપણા માટે ત્રણ સૂત્ર કહે છે—'અહે' ત્યાદિં સુગમ છે. વિશેષ એ કે—અધોલોક અને ઊર્ધ્વ લોકને વિષે બાદર તેજસ્કાયિક જીવો નથી માટે પાંચ બાદરકાયો કહ્યા, અન્યથા છ હોય. અધોલોકગ્રામોને વિષે જે બાદર તેજસો છે તે અલ્પ હોવાથી તેની (અત્ર) વિવક્ષા કરી નથી અને જે બે ઊર્ધ્વ કપાટ (ચૌદ રાજ લોકપ્રમાણ બે ઊર્ધ્વ કપાટ) ને વિષે છે તે ઉત્પન્ન થવાવાળા હોવા વડે ઉત્પત્તિના સ્થાનમાં નહિ રહેલ હોવાથી અહિં વિવક્ષ્યા નથી. 'ઓરાલ તસ' તિં ઋસપણું તેઉ તથા વાઉને વિષે પણ પ્રસિદ્ધ છે. એટલે તેનો નિષેધ કરવા વડે હ્રીન્દ્રિયાદિનું ગ્રહણ કરવા માટે ઓરાલા—એકેન્દ્રિયની અપેક્ષાએ સ્થૂલ—મોટા. એક ઇન્દ્રિય—કરણસ્પર્શનલક્ષણ તે એકેન્દ્રિય જાતિનામકર્મના ઉદયથી અને તદાવરણ કર્મના ક્ષયોપશમથી છે જેઓને તે પૃથિવી વગેરે એકેન્દ્રિય જાણવા. એમ

૧. જો કે 'યદ્ ભેદેસ્તદ્વાદાલ્લે' તિ ૨-૨-૪૬ આ સિદ્ધહેમવ્યાકરણ સૂત્રથી અહિં વિરોધ નથી તો પણ પાણિનીય સૂત્રના અનુસારે વિરોધાભાસ હોય. પરંતુ ત્યાં પણ અપ્રવૃત્તિ વડે અથવા અરંજનથી વિકૃતિપણું જાણવું માટે જ્યાં વિકૃતિ થાય છે ત્યાં 'યેનાન્નવિકાર:' એ સૂત્રથી તૃતીયા વિલક્ષિત હોય છે.

દ્વીન્દ્રિયાદિ પણ જાણવા. વિશેષ એ કે-એમને ઇન્દ્રિયવિશેષ અને જાતિવિશેષ કહેવા. એકેન્દ્રિયો છે એમ કહ્યું, હવે પાંચ સ્થાનકને અનુસરનારા તેઓને વિશેષથી ત્રણ સૂત્ર વડે કહે છે—'પંચવિહે' ત્યાદિં અંગારા પ્રસિદ્ધ છે, જવાલા છેદાયેલ મૂળવાળી અગ્નિની શિખા, અખંડ મૂળવાળી જે અગ્નિશિખા તે અર્ચિ, ભસ્મ વડે મિશ્ર અગ્નિના કણીઆરૂપ મુખ્મુર, અલાત-ઊંભાડીયું. પૂર્વ દિશાનો વાયુ તે પ્રાચીન વાત, પ્રતીચીન-પશ્ચિમ, દક્ષિણ પ્રસિદ્ધ છે, ઉદીચીન-ઉત્તર, તેનાથી જુદો વાયુ તે વિદિશાનો વાયુ. પગ વગેરેથી દબાવે છતે ભૂતલાદિકને વિષે જે થાય છે તે આક્રાન્ત વાયુ, ધમણ વગેરેને વિષે ધમાતે છતે જે વાયુ થાય છે તે ધ્માત, જલથી ભીંજાયેલ વસ્ત્રને નીચોવતે છતે જે વાયુ થાય છે તે પીડિત, ઓડકાર, ઉચ્છ્વાસ વગેરે શરીરાનુગત વાયુ અને પંખા વગેરેથી થયેલ વાયુ તે સમ્મૂર્ચિભ. આ પવનો પ્રથમ અચેતન હોય છે. ત્યાર બાદ સચેતન પણ થાય છે. ॥૪૪૪॥

પૂર્વે પંચેન્દ્રિયો કહ્યા, માટે પંચેન્દ્રિયવિશેષોને કહે છે અથવા અનંતર સચેતન અને અચેતન વાયુકાથો કહ્યા, તેઓની નિર્ગ્થો જ રક્ષા કરે છે માટે તેઓને કહે છે—

પંચ નિયંઠા પત્રત્તા, તંજહા—પુલાતે, બઝસે, કુસીલે, ગિયંઠે, સિણાતે ૧ । પુલાતે પંચવિહે પત્રત્તે, તંજહા—ણાણપુલાતે, દંસણપુલાતે, ચરિત્તપુલાતે, લિંગપુલાતે, અહાસુહમપુલાતે નામં પંચમે ૨ । બઝસે પંચવિધે પત્રત્તે, તંજહા—આભોગબઝસે, અણાભોગબઝસે, સંવુડબઝસે, અસંવુડબઝસે, અહાસુહમબઝસે નામં પંચમે ૩ । કુસીલે પંચવિહે પત્રત્તે, તંજહા—ણાણકુસીલે, દંસણકુસીલે, ચરિત્તકુસીલે, લિંગકુસીલે, અહાસુહમકુસીલે નામં પંચમે ૪ । નિયંઠે પંચવિહે પત્રત્તે, તંજહા—પઢમસમયનિયંઠે, અપઢમસમયનિયંઠે, ચરિમસમયનિયંઠે, અચરિમસમયનિયંઠે, અહાસુહમનિયંઠે નામં પંચમે ૫ । સિણાતે પંચવિધે પત્રત્તે, તંજહા—અચ્છવી ૧ અસબલે ૨ અકમ્મંસે ૩ સંસુદ્ધણાણદંસણધરે અરહા જિણે કેવલી ૪ અપરિસ્સાવી ૫, ૬ ॥ સૂ. ૪૪૫ ॥

(મૂ.૦) પાંચ પ્રકારના નિર્ગ્થો (નિયંઠા) કહેલા છે, તે આ પ્રમાણે—૧. પુલાક તે કણ રહિત તુષ સમાન અર્થાત્ સંયમના સાર રહિત, ૨. બકુશ તે સંયમને કાબરો (મલિન) કરનાર, ૩. કુશીલ તે ઉત્તરગુણમાં દોષ લગાડનાર, ૪. નિર્ગ્થ તે ઉપશાંતમોહ અથવા ક્ષીણમોહવાળો, ૫. સ્નાતક તે ઘાતી કર્મરૂપ મળને ધોવાથી શુદ્ધ થયેલ. (૧) પુલાક પાંચ પ્રકારે કહેલ છે, તે આ પ્રમાણે—જ્ઞાનમાં અતિચાર લગાડનાર તે જ્ઞાનપુલાક, એવી રીતે દર્શનપુલાક, ચારિત્રપુલાક, વેષમાં દોષ લગાડનાર તે લિંગપુલાક અને કંઈક પ્રમાદથી મન વડે જ્ઞાનાદિમાં સૂક્ષ્મ અતિચાર લગાડનાર તે યથાસૂક્ષ્મપુલાક નામનો પંચમ ભેદ છે. (૨) બકુશ પાંચ પ્રકારે છે, તે આ પ્રમાણે—જાણીને દોષ લગાડે તે આભોગબકુશ, અજાણતાં દોષ લગાડે તે અનાભોગબકુશ, છાની રીતે દોષ લગાડે તે સંવૃત્તબકુશ, ખુલ્લી રીતે દોષ લગાડે તે અસંવૃત્તબકુશ અને આંખનો ભેલ દૂર કરવા વગેરે સૂક્ષ્મ દોષને સેવે તે યથાસૂક્ષ્મબકુશ નામનો પંચમ ભેદ છે. (૩) કુશીલ પાંચ પ્રકારે છે, તે આ પ્રમાણે—જ્ઞાનકુશીલ, દર્શનકુશીલ, ચારિત્રકુશીલ, લિંગકુશીલ અને યથાસૂક્ષ્મકુશીલ. (૪) નિર્ગ્થ પાંચ પ્રકારે કહેલ છે, તે આ પ્રમાણે—નિર્ગ્થપણાના પ્રથમ સમયમાં વર્તનાર તે પ્રથમસમયનિર્ગ્થ, નિર્ગ્થપણાના સમય સિવાયના શેષ સમયોમાં વર્તનાર તે અપ્રથમસમયનિર્ગ્થ, નિર્ગ્થપણાના છેલ્લા સમયમાં વર્તનાર તે ચરમસમયનિર્ગ્થ, નિર્ગ્થપણાના છેલ્લા સમય સિવાયના શેષ સમયમાં વર્તનાર તે અચરમસમયનિર્ગ્થ અને નિર્ગ્થપણાના બધાય સમયોમાં વર્તનાર તે યથાસૂક્ષ્મ નામનો ૧ પંચમ ભેદ છે. (૫) સ્નાતક પાંચ પ્રકારે કહેલ છે, તે આ પ્રમાણે—અચ્છવી-શરીર રહિત ૧, અશબલ-અતિચાર રહિત ૨, અકમ્મશિ-કર્મને બપાવેલ હોવાથી ૩, સંશુદ્ધ

૧. આ પાંચ ભેદોમાં પેલો અને ત્રીજો ભેદ સૂક્ષ્મ ઋષુસૂત્ર નય વડે છે, બીજો અને ચોથો ભેદ સ્મૂલ ઋષુસૂત્ર નયની અપેક્ષાએ છે અને પાંચમો ભેદ વ્યવહારથી છે, એમ ત્રણે નયને આશ્રયીને આ ભેદો છે.

જ્ઞાનદર્શનને ધરનાર અર્હત્ જિન કેવલી ૪, અને અપરિશ્રાવી-સર્વ યોગને રૂપવાથી નિષ્ક્રિય ૫ (દ). ॥૪૪૫॥
 (ટી૦) 'પંચ નિયંત્રે' ત્યાદિં સૂત્રપટ્ટક સુગમ છે. વિશેષ એ કે-મિથ્યાત્વ વગેરે (ચૌદ) આભ્યંતર ગ્રંથથી અને ધર્મોપકરણ સિવાય ધન વગેરે (નવ) બાહ્ય ગ્રંથથી જે નીકળેલા-છૂટેલા તે નિર્ગ્રંથો. પુલાક: તંદુલ (ચોખા) ના કણથી શૂન્ય પલાલ, તેની માફક. તપ અને શ્રુતના હેતુવાળી સંઘાદિના પ્રયોજનમાં ચક્રવર્તી વગેરેને પણ ચૂર્ણ કરવામાં સામર્થ્યવાળી લબ્ધિના ઉપજીવન-પ્રયોગ વડે અથવા જ્ઞાનાદિમાં અતિચારને સેવવા વડે જે સંયમરૂપ સાર, તેથી રહિત તે પુલાક. અહિં કહેલું છે કે—જિનપ્રણીતાદાગમાત્ સદૈવાપ્રતિપાતિનો જ્ઞાનાનુસારેણ ક્રિયાનુષ્ઠાયિનો લબ્ધિમુપજીવન્તો નિર્ગ્રંથ પુલાકા ભવન્તી [તત્ત્વાર્થ માં સિદ્ધં ૧૧૪૮ તિ] “જિનેશ્વરે કહેલ આગમથી સદૈવ અપ્રતિપાતિ જ્ઞાનના અનુસારે ક્રિયા કરનારા સાધુઓ લબ્ધિ વડે ઉપજીવન કરતા થકા પુલાક થાય છે.” બકુશ એટલે શબલ અર્થાત્ કાબરો. શરીર અને ઉપકરણ સંબંધી વિભૂષાની અનુવર્તિપણાને લઈને શુદ્ધિ અને અશુદ્ધિમિશ્રિત ચારિત્ર હોય છે. આ બકુશ પણ દ્વિવિધ છે. કહ્યું છે કે—મોહનીયક્ષય, પ્રતિ પ્રસ્થાપિતા: શરીરોપકરણવિભૂષાનુવર્તિન: [તત્ત્વાર્થ માં સિદ્ધં ૧૧૪૮ તિ] “મોહનીયનો ક્ષય કરવા ભણી તૈયાર થયેલા શરીર અને ઉપકરણની શોભાની અનુવર્તિ વડે બકુશ હોય છે. શરીરમાં પ્રગટ વ્યતિકર વડે હાથ, પગ અને મુખનું ધોવું, આંખ, કાન અને નાસિકાદિ અવંધવોમાંથી ખરાબ મેલ વગેરેનું દૂર કરવું, દાંતને સાફ કરવા અને કેશોનું સંસ્કારવું તે દેહની શોભાને અર્થ આચરનારાઓ શરીરબકુશો છે. ઉપકરણબકુશો તો અકાળને વિષે ધોયેલ ચોલપટ્ટક અને અંતરકલ્પાદિ સ્વચ્છ વસ્ત્રમાં પ્રીતિવાળા, પાત્ર અને દંડ વગેરેને પણ તેલની માત્રા વડે ઉજળા કરીને શોભા માટે ઉપકરણને ધારણ કરે છે. બન્ને પ્રકારના બકુશો પણ ઋદ્ધિ અને યશની ઇચ્છાવાળા હોય છે, તેમાં ઘણા વસ્ત્ર અને પાત્ર પ્રમુખ ઋદ્ધિને ‘અને આ વિશિષ્ટ ગુણવાળા સાધુઓ છે’ ઇત્યાદિ પ્રવાદરૂપ ખ્યાતિ (પ્રશંસા) ને ઇચ્છે છે. વળી સાતાગારવના આશ્રયવાળા હોઈને દિવસ રાત્રિની અંદર કરવા યોગ્ય ક્રિયાઓને વિષે સારી રીતે ઉદ્યમવાળા થતા નથી. અવિવિક્ત પરિવારવાળા-અસંયમથી જુદા નહિ, જંધાને ઘસનાર, તેલ વગેરેથી શરીરને શુદ્ધ કરનાર અને કાતર વડે કાપેલ કેશવાળો પરિવાર છે જેઓનો—આ ભાવ છે. બહુ છેદ અને શબલ-દોષ વડે યુક્ત અર્થાત્ સર્વછેદ અને દેશછેદને યોગ્ય અતિચાર વડે ઉત્પન્ન થયેલ શબલત્વ દોષયુક્ત નિર્ગ્રંથ બકુશો હોય છે.” તેથી કુત્સિત-ઉત્તરગુણની પ્રતિસેવા વડે અથવા સંજવલન કષાયના ઉદય વડે દૂષિત હોવાથી અષાદશ સહજ ભેદવાળું (સદોષ) શીલ છે જેનું તે કુશીલ. આ કુશીલ બે પ્રકારે છે. કહેલું છે કે—દ્વિવિધા: કુશીલા: પ્રતિસેવનકુશીલા: કષાયકુશીલાશ્ચ। [તત્ત્વાર્થ માં સિદ્ધં ૧૧૪૮ તિ] “બે પ્રકારના કુશીલો છે—૧. પ્રતિસેવનકુશીલ અને ૨. કષાયકુશીલ, તેમાં જે નિર્ગ્રંથપણા પ્રત્યે તત્પર થયેલા, ઇન્દ્રિયને કાબૂમાં નહિ રાખનારા, કોઈ પણ પ્રકારે કિંચિત્ પિંડવિશુદ્ધિ, સમિતિ, ભાવના, તપ, પ્રતિમા અને અભિગ્રહાદિરૂપ ઉત્તરગુણોને વિષે વિરાધના કરતા થકા સર્વજ્ઞની આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરે છે તે પ્રતિસેવના કુશીલો છે. જે સત્સંયતોને પણ ક્વચિત્ સંજવલન કષાયો ઉદીરાય છે અર્થાત્ કષાયો કરે છે તે ‘કષાયકુશીલો છે.’ મોહનીય કર્મરૂપ ગ્રંથથી નીકળેલ તે નિર્ગ્રંથ, તે ક્ષીણકષાય અથવા ઉપશાંતકષાય હોય છે. સમસ્ત ધાતિકર્મરૂપ મળના સમૂહને ધોયેલ હોવાથી સ્નાન કરેલની જેમ સ્નાત-ન્હાયેલો તે જ સ્નાતક, તે સયોગી કેવલી અથવા અયોગી કેવલી હોય છે. હવે એ જ પુલાકાદિ ભેદથી કહેવાય છે. પુલાકમાં આસેવપુલાક પાંચ પ્રકારે છે અને લબ્ધિપુલાકનું એક વિધપણું હોવાથી ભેદ નથી. સ્પષ્ટિત અને મિલિત વગેરે અતિચારો વડે જ્ઞાનને આશ્રયીને આત્માને અસાર કરતો થકો જ્ઞાન-પુલાક છે, એવી રીતે કુદર્શનીઓના પરિચયાદિ વડે દર્શનપુલાક, મૂળ અને ઉત્તરગુણમાં પ્રતિસેવનાથી ચારિત્રપુલાક, યથોક્ત લિંગથી અધિક લેવાથી અથવા નિષ્કારણ અન્ય લિંગ (વેષ) ને કરવાથી લિંગપુલાક, કિંચિત્ પ્રમાદથી અથવા મનથી અકલ્પનીય વસ્તુના ગ્રહણથી યથાસૂક્ષ્મપુલાક નામનો પંચમ છે. બે પ્રકારવાળો બકુશ પણ પાંચ પ્રકારે છે, તેમાં ઇચ્છાપૂર્વક

૧. પ્રતિસેવના કુશીલો ઉત્તરગુણમાં દોષ લગાડે છે, કષાયકુશીલો ઉત્તરગુણમાં પણ દોષ લગાડતા નથી છતાં પણ કષાયો હોવાથી કષાયોની ઉદીરણ થાય છે. આને લઈને જ ભગવતી સૂત્રમાં કષાયકુશીલને છ વેશ્યાઓ કહેલી છે.

શરીર અને ઉપકરણની શોભાને કરનાર તે આભોગબદ્ધકુશ. સહસ્રાકારી-અનાયાસે ઉપયોગ વિના કરનાર તે અનાભોગબદ્ધકુશ; પ્રચ્છન્ન કરનાર તે સંવૃત્તબદ્ધકુશ, પ્રગટ કરનાર તે અસંવૃત્તબદ્ધકુશ (મૂળ અને ઉત્તરગુણને આશ્રયી સંવૃત્તપાશું અને અસંવૃત્તપાશું છે), કોઈક પ્રમાદી અથવા આંખ વગેરેના મેલને દૂર કરતો થકો યથાસૂક્ષ્મબદ્ધકુશ નામનો પંચમ છે. દ્વિવિધ કુશીલ પણ પાંચ પ્રકારે છે, તેમાં જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર અને લિંગને આશ્રયીને પ્રતિસેવના કરવાથી જ્ઞાનાદિ કુશીલ છે. લિંગને બદલે કોઈક ગ્રંથમાં તપ દેખાય છે, તથા 'આ તપ કરે છે' એમ (અન્ય વડે) અનુમોદના કરાયો થકો હર્ષને પ્રાપ્ત થયો છતો યથાસૂક્ષ્મકુશીલ. પ્રતિસેવના વડે આ પાંચ ભેદ છે. કષાયકુશીલ પણ એમ જ જાણવો. વિશેષ એ કે-વિદ્યાદિ જ્ઞાનનો પ્રયોગ કરતો થકો જ્ઞાનકુશીલ, દર્શનગ્રંથ (શાસનપ્રભાવક શાસ્ત્ર) નો પ્રયોગ કરતો થકો દર્શનકુશીલ, શાપ (શ્રાપ) ને આપતો થકો ચારિત્રકુશીલ, કષાયો વડે અન્ય વેષને કરતો થકો લિંગકુશીલ અને મન વડે કષાયોને કરતો થકો યથાસૂક્ષ્મકુશીલ જાણવો. ચૂર્ણિકારની વ્યાખ્યા તો આ પ્રમાણે—^૧સમ્યગારાધનવિપરીતા પ્રતિગતા વા સેવના પ્રતિસેવના, સા પદ્મસુ જ્ઞાનાદિષુ યેષાં તે પ્રતિસેવનાકુશીલાઃ, કષાયકુશીલાસ્તુ પદ્મસુ જ્ઞાનાદિષુ યેષાં કષાયૈર્વિરાધના ક્રિયત્ત્વેતિ । સમ્યગ્ આરાધનાથી વિપરીત સેવના અથવા છોડેલી છે સેવના તે પ્રતિસેવના જ્ઞાનાદિ પાંચને વિષે છે જેઓને તે પ્રતિસેવનાકુશીલો. કષાયકુશીલો તો જેઓને જ્ઞાનાદિ પાંચને વિષે કષાયો વડે વિરાધના કરાય છે તે જાણવા. અંતર્મૂહૂર્ત પ્રમાણ વિશિષ્ટ નિર્ગ્રંથ સંબંધી અદ્વા (કાળ) ના પ્રથમ સમયમાં વર્તમાન તે પ્રથમસમયનિર્ગ્રંથ, પ્રથમ સમય સિવાય શેષ સમયોમાં વર્તનાર તે બીજો, અંતિમ સમયમાં વર્તનાર તે ત્રીજો, છેલ્લા સમય સિવાયના શેષ સમયોમાં વર્તનાર તે ચોથો અને બધા સમયોમાં વર્તનાર તે પાંચમો. આ રીતે એઓના વિવક્ષા વડે ભેદ છે. છવિ-શરીરના અભાવથી કાયયોગનો નિરોધ કર્યે છતે અછવિ અથવા અવ્યથક હોય છે ૧, અતિચાર રહિત હોવાથી અશબલ ૨, કર્મને ખપાવેલ હોવાથી અકર્મ્માશક ૩, જ્ઞાનાંતર (મત્યાદિ ચાર જ્ઞાન) વડે સંપર્કપાશું ન હોવાથી સંશુદ્ધ જ્ઞાન, દર્શનને ધરનાર, પૂજાને યોગ્ય હોવાથી અર્હન્ અથવા જેને કંઈ પણ રહસ્ય (ગુપ્ત) નથી તે અરહા, કષાયોને જીતવાથી જિન, પરિપૂર્ણ જ્ઞાનાદિ રત્નત્રય છે જેને તે કેવલી ૪, નિષ્ક્રિયપણાથી સકલ યોગનો નિરોધ કર્યે છતે અપરિશ્રાવી ૫. કોઈક ગ્રંથમાં વળી અર્હન્ જિનને પાંચમા ભેદ તરીકે દર્શાવેલ છે. આ સંબંધમાં ભાષ્ય ગાથાઓ જણાવે છે—

હોઈ પુલાઓ દુવિહો, લદ્ધિપુલાઓ તહેવ ઇયરો ય । લદ્ધિપુલાઓ સંઘાઈકજ્ઞે ઇયરો ય પંચવિહો ॥૧૭૫॥
નાળે દંસણચરણે, લિંગે અહસુહુમય નાયવ્વો । નાળે દંસણચરણે, તેસિં તુ વિરાહણ અસારો ॥૧૭૬॥
લિંગપુલાઓ અન્નં, નિઠ્ઠારણઓ કરેઈ સો લિંગં । મળસા અકપ્પિયાઈ, નિસેવઓ હોઈ[ઈ]અહાસુહુમો ॥૧૭૭॥
સરીરે ઉવકરણે વા બાઠસિયત્તં દુહા સમવ્ખાયાં । સુકિલ્લવત્થાણિ ધરે, દેસે સવ્વે સરીરંમિ ॥૧૭૮॥
આભોગમણાભોગે, સંવુડમસ્સંવુડે અહાસુહુમે । સો દુવિહો વી બઠસો, પંચવિહો હોઈ નાયવ્વો ॥૧૭૯॥
આભોગે જાણંતો, કરેઈ દોસં તહા અણાભોગે । મૂલુત્તરેહિં સંવુડ, વિવરીય અસંવુડો હોઈ ॥૧૮૦॥
અચ્છિ મુહ મજ્જમાણો, હોઈ અહાસુહુમઓ તહા બઠસો । પડિસેવણા કસાણ, હોઈ કુસીલો દુહા ઇસો ॥૧૮૧॥
નાળે દંસણચરણે, તવે ય અહસુહુમય ય બોધવ્વે । પડિસેવણાકુસીલો, પંચવિહો ઋ મુણેયવ્વો ॥૧૮૨॥
નાણાદી ઉવજીવઈ, અહસુહુમો અહ ઇમો મુણેયવ્વો ।
સાઙ્ગજ્ઞંતો રાગં, વચ્ચઈ ઇસો તવચ્ચરણી ઇણ તપશ્ચરણીત્યેવમનુમોદમાનો હર્ષ વ્રજતીત્યર્થઃ ॥૧૮૩॥
એમેવ કસાયંમિ[વિ], પંચવિહો ચેવ હોઈ કુસીલો ડ ।
કોહેણં વિજ્ઞાઈ, પઠંજ એમેવ માણાઈ એમેવ માનાદિભિરિત્યર્થઃ ॥૧૮૪॥
એમેવ દંસણતવે, સાવં પુણ દેઈ ઋ ચરિત્તંમિ । મળસા કોહાદીણિ કરેઈ, અહ સો અહાસુહુમો ॥૧૮૫॥

૧. "સમ્યારહિણ વિવરીયા પડિગયા વા સેવણા પડિસેવણા, પંચસુ, ગાણાણસુ, કસાયકુસીલો જસ્સ પંચસુ ગાણાણસુ કસાણિં વિરાહણા કજ્જતિ સો કસાયકુસીલો તિ" इति उत्तराध्ययन चूर्णौ षष्ठे क्षुल्लकनिर्ग्रन्थीयाध्ययने ॥ (શ્રી જંબૂવિજયજી સં.)

પદમા ૧ પદમે ૨ ચરમ ૩ અચરિમે ૪ અહસુહુમે ૫ હોઈ નિગ્ગંથે ।

અચ્છવિ ૧ અસ્સબલે યા ૨ અકમ્મ ૩ સંસુદ્ધ અરહજિના ૫ ॥૧૮૬॥

[ઉત્તરાં ૨-૧૨, ૧૪ ઇતિ]

આ બાર ગાથાઓ 'પ્રાય: ઉક્તાર્થ' છે. ॥૪૪૫॥

નિર્ગંથોને જ ઉપધિવિશેષનું પ્રતિપાદન કરવા માટે બે સૂત્ર કહે છે—

કપ્પતિ ણિગ્ગંથાણ વા ણિગ્ગંથીણ વા પંચ વત્થાઈં ધારિત્તે વા પરિહરિત્તે વા, તંજહા—જંગિતે, મંગિતે, સાણતે, પોત્તિતે, તિરીડપટ્ટે, ણામં પંચમણ । કપ્પતિ નિગ્ગંથાણ વા નિગ્ગંથીણ વા પંચ રયહરણાઈં ધારિત્તે વા પરિહરિત્તે વા, તંજહા— ડણિણ, ડટ્ટિતે, સાણતે, પચ્ચાપિચ્ચિયણ મુંજાપિચ્ચિયણ[પિચ્ચિતે] નામં પંચમે ॥ સૂ. ૪૪૬॥

(મૂ) સાધુઓને અથવા સાધ્વીઓને પાંચ પ્રકારના વસ્ત્રો રાખવા માટે તથા પહેરવા માટે કલ્પે છે, તે આ પ્રમાણે— જાંગમિક-કંબલ વગેરે, ભાંગિક-વનસ્પતિવિશેષ અતસીમય વસ્ત્ર, સાનક-શણના સૂત્રનું વસ્ત્ર, પોતક-કપાસનું વસ્ત્ર અને વૃક્ષની છાલનું વસ્ત્ર. સાધુઓને અથવા સાધ્વીઓને પાંચ પ્રકારના રજોહરણ ગ્રહણ કરવા માટે અને વાપરવા માટે કલ્પે છે, તે આ પ્રમાણે—ઉનનું, ઉંટના લોમ-વાળનું, શણના સૂત્રનું, બલ્લજ નામના ઘાસવિશેષની કૂટેલ છાલનું અને કૂટેલ મુંજ નામના ઘાસવિશેષનું. ॥૪૪૬॥

(ટી) 'કપ્પતી' ત્યાદિં સુગમ છે. વિશેષ એ કે—કલ્પન્તે—યોગ્ય છે, પરિગ્રહમાં રાખવા માટે અને પહેરવા માટે અથવા "ધારણયા ઉવભોગો, પરિહરણા હોઈ પરિભોગો" તિં એક વખત ઉપભોગ તે ધારણા અને વારંવાર ભોગવવું તે પરિહરણા કહેવાય છે. 'જંગિણ' તિં કંબલાદિ 'મંગિણ' તિં—ભંગા—અતસી અને અતસીમય વસ્ત્ર તે ભાંગિક, 'સાણ' તિં શણના સૂત્રમય તે સાનક. 'પોત્તિ' તિં પોત એ જ પોતક અર્થાત્ કપાસનું વસ્ત્ર. 'તિરીડવટ્ટે' તિં વૃક્ષની છાલમય વસ્ત્ર. કહ્યું છે કે—

જંગમજાયં જંગિય, તં પુણ વિગલિંદિયં ચ પંચેદી । એકેકં પિ ય હત્તો, હોઈ વિભાગેણ ણેગવિહં ॥૧૮૭॥

[બૃહત્કલ્પં ૩૬૬૧ તિ]

જંગમ-ત્રસ જીવોથી ઉત્પન્ન થયેલું વસ્ત્ર તે જાંગમિક, તે વળી વિકલેન્દ્રિય અને પંચેન્દ્રિયના અવયવથી નિષ્પન્ન છે, તેમાં પણ એકેક વિભાગ વડે વિચારતાં અનેક પ્રકારો હોય છે. (૧૮૭)

પટ્ટ સુવત્તે મલયે, અંસુય ચીર્ણંસુણ ય વિગલિંદી । ડન્નોટ્ટિય મિયલોમે, કુતવે કિટ્ટીય પંચેદી ॥૧૮૮॥

[બૃહત્કલ્પં ૩૬૬૨ તિ]

પટ્ટ-શ્રેષ્ઠ વસ્ત્ર, સુવર્ણ-વર્ણસૂત્ર કેટલાંએક કૃમીઓનો થાય છે (રેશમી), મલય-મલબાર દેશમાં ઉત્પન્ન થયેલું વસ્ત્ર, અંશુક-સુકોમળ વસ્ત્ર, ચીનાંશુક-કોશીર જાતના કૃમીથી ઉત્પન્ન થયેલું હોવાથી ચીન દેશમાં થયેલું રેશમી વસ્ત્ર—આ વિકલેન્દ્રિય જીવોના અવયવથી બનેલા હોય છે. તથા ઉનનું વસ્ત્ર, ઉંટના વાળનું વસ્ત્ર, મૃગલોમ-સસલાના વાળનું વસ્ત્ર, કુતપ-બકરાના વાળનું વસ્ત્ર, ગાડર વગેરેના ઉન, રોમ વગેરે અવયવોથી બનેલું વસ્ત્ર તે કિટ્ટીજ વસ્ત્ર—આ પંચેન્દ્રિય જીવોના અવયવથી બનેલા વસ્ત્રો હોય છે. (૧૮૮)

અયસી વંસીમાઈ ય, મંગિયં સાણયં તુ સણવક્કે । પોત્તં કપ્પાસમયં, તિરીડરુક્ખા તિરિડપટ્ટો ॥૧૮૯॥

[બૃહત્કલ્પં ૩૬૬૩ તિ]

અતસીથી બનેલું અને વંશી નામની વનસ્પતિ વગેરેથી બનેલું તે ભાંગિક, શણની છાલથી બનેલું તે સાનક, કપાસથી બનેલું તે પોતક અને તિરિડ વૃક્ષની છાલથી બનેલું તે તિરીડપટ્ટ જાણવું. (૧૮૯)

૧. શ્રી ભગવતી સૂત્રના ૨૫મા શતકના છઠ્ઠા ઉદ્દેશમાં ૩૬ દ્વાર વડે વિસ્તારથી વર્ણન છે. અને પ્રવચનસારોદ્ધારમાં ૮૩માં દ્વારમાં પણ વર્ણન છે.

અહિં પાંચ પ્રકારના વસ્ત્ર કહે છે તે પણ ઉત્સર્ગથી કપાસનું અને ઉનનું જ વસ્ત્ર ગ્રહણ કરવા યોગ્ય છે. કહ્યું છે કે—

“કપ્પાસિયા ડ દોત્રી ડત્રિય ંક્કો ય પરિભોગો” [બૃહત્કલ્પ ૩૬૬૪] ઇતિ અર્થાત્ કપાસના બે વસ્ત્ર અને ઉનનું

એક વસ્ત્ર વાપરવું.

કપ્પાસિયસ્સ અસઈ, વાગયપટ્ટો ય કોસિયારો ય । અસઈ ય ડત્રિયસ્સા, વાગય કોસેજ્જપટ્ટો ય ॥૧૯૦॥

[બૃહત્કલ્પ ૩૬૬૮]

કપાસનું વસ્ત્ર ન મળે છે તે વૃક્ષની છાલનું વસ્ત્ર, તેના અભાવમાં પટ્ટ વસ્ત્ર અને તેના અભાવમાં કોશેટાથી ઉત્પન્ન થયેલું વસ્ત્ર ગ્રહણ કરવું. જો ઉનનું વસ્ત્ર ન મળે તો તેના સ્થાનમાં બલ્લજ-છાલનું વસ્ત્ર, તે ન મળે તો કોશેટાથી ઉત્પન્ન થયેલું વસ્ત્ર અને તેના અભાવમાં પટ્ટ વસ્ત્ર લેવું. અહિં પટ્ટ શબ્દથી તિરીડપટ્ટ કહેવાય છે અને ‘ય’ શબ્દથી અતસી વંશીમય વસ્ત્ર પણ લેવું. (૧૮૦) તે પણ અલ્પ મૂલ્યવાળું લેવા યોગ્ય છે. પાટલીપુત્ર (પટના) સંબંધી અઢાર રૂપિયાથી આરંભીને એક લાખ રૂપિયા સુધીનું વસ્ત્ર મહામૂલ્યવાનું કહેવાય છે. (એ સમયમાં અઢાર રૂપિયા સુધીનું વસ્ત્ર સાધુને લેવું કલ્પતું હતું.)

જેના વડે રજ હરાય છે—દૂર કરાય છે તે રજોહરણ. કહ્યું છે કે—

હરઈ રયં જીવાણં, બજ્જં અભ્મંતરં ચ જં તેણં । રયહરણં તિ પવુચ્ચઈ, કારણકજ્જોવયારાઓ ॥૧૯૧॥

જેના વડે જીવોની બાધ અને અભ્યંતર રજ હરાય છે તે, કારણમાં કાર્યનો ઉપચાર કરવાથી, રજોહરણ કહેવાય છે. (૧૮૧)

‘ડત્રિયં’ તિ ૦ ગાડરના રોમથી બનેલું, ‘ડટ્ટિયં’ તિ ૦ ઉંટના રોમથી બનેલું, ‘સાનકં’ શણના સૂત્રથી બનેલું, ‘પચ્ચાપિચ્ચિય’ તિ ૦ બલ્લજ નામના ઘાસવિશેષની કૂટેલી છાલથી બનેલું, મુંજ-શરપણી-એક જાતના ઘાસથી બનેલું રજોહરણ. કહ્યું છે કે—

પાડંછણયં ડુવિહં, ઓસગિયમાવવાઈયં ચેવ । ંક્કેક્કં પિ ય ડુવિહં, નિવ્વાઘાયં ચ વાઘાયં ॥૧૯૨॥

[નિશીથ ભાષ્ય ૮૧૧]

ઔત્સર્ગિક અને આપવાદિકના ભેદથી રજોહરણ બે પ્રકારનું છે, તે એકેક પણ નિર્વ્યાધાતવાળું અને વ્યાધાતવાળું એમ બે ભેદ છે. ઔત્સર્ગિક રજોહરણ બે નિષ્કાપટ્ટક સહિત-એક બહાર અને એક અંદર વસ્ત્રના વીંટનરૂપ, અને ખુલ્લા દંડવાળું રજોહરણ તે આપવાદિક. ઉનની દશીવાળું તે નિર્વ્યાધાતિક અને તે સિવાયનું વ્યાધાતવાળું જાણવું. (૧૮૨)

જં તં નિવ્વાઘાયં, તં ંગં ડત્રિયં તિ નાયવ્વં । [ઔત્સર્ગિકં ચ] ડસ્સગિયવાઘાયં, ડટ્ટિયસંણપચ્ચમુંજં ચ ॥૧૯૩॥

નિવ્વાઘાયવવાઈ, દારુગદંડુણિયાર્હિં દસિયાર્હિં । અવવાઈય વાઘાયં, ડટ્ટીસંણવચ્ચમુંજમયં ॥૧૯૪॥

[નિશીથ ભાષ્ય ૮૨૩-૨૪ તિ]

જે ઔત્સર્ગિક નિર્વ્યાધાતિક તે એક ઉનનું રજોહરણ હોય છે અને ઔત્સર્ગિક વ્યાધાતિક ઉંટના રોમમય, શણમય, બલ્લજદર્ભની આકૃતિ જેવું તૃણવિશેષથી બનેલું અને મુંજ-શરથી બનેલું જાણવું. નિર્વ્યાધાતવાળું આપવાદિક તે લાકડાના દંડ સહિત દશીઓથી બનેલું અને આપવાદિક વ્યાધાતવાળું છે ઉંટના રોમમય, શણમય, બલ્લજ અને મુંજથી બનેલું જાણવું. (૧૮૩-૧૮૪) ॥૪૪૬॥

જેમ શ્રમણોને વસ્ત્ર અને રજોહરણાદિક ધર્મમાં સહાયક છે તેમ અન્ય કાયાદિ પણ સહાયક છે, માટે તેને કહે છે—
ધમ્મં ંગં ચરમાણસ્સ પંચ ણિસ્સાઠાણા પન્નત્તા, તંજહા—છ઼઼કાયા, ગળો, રાયા, ગાહાવતી, સરીરં ॥ સૂ. ૪૪૭॥
પંચ ણિહી પન્નત્તા, તંજહા—પુત્તણિહી ૧, મિત્તણિહી ૨, સિપ્પણિહી ૩ ધણિણિહી ૪ ધન્નણિહી ૫ ॥ સૂ. ૪૪૮॥
પંચવિધે સોતે પન્નત્તે, તંજહા—પુઢવિસોતે, આડસોતે, તેડસોતે, મંતસોતે, બંમસોતે ॥ સૂ. ૪૪૯॥

(મૂ૦) ધર્મને આચરનાર સાધુને પાંચ નિશ્રા (આલંબન સ્થાન) કહેલ છે, તે આ પ્રમાણે—છકાય, ગણ, રાજા, ગૃહપતિ (શય્યાતર) અને શરીર. ॥૪૪૭॥

પાંચ નિધાન કહેલા છે, તે આ પ્રમાણે—પુત્રરૂપ નિધિ, મિત્રનિધિ, શિલ્પનિધિ, ધનનિધિ અને ધાન્યનિધિ—કોઠાર. ॥૪૪૮॥

પાંચ પ્રકારે શૌચ કહેલ છે, તે આ પ્રમાણે—પૃથ્વીશૌચ—માટી વગેરેથી શુદ્ધ કરવારૂપ, પાણીથી શુદ્ધિ કરાય તે જલશૌચ, અગ્નિથી શુદ્ધિ કરાય તે અગ્નિશૌચ, મંત્રથી શુદ્ધિ કરાય તે મંત્રશૌચ અને બ્રહ્મચર્યરૂપ શુદ્ધિ તે બ્રહ્મશૌચ. ॥૪૪૯॥

(શી૦) 'ધમ્મ' મિત્યાદિં શ્રુત—ચારિત્રરૂપ ધર્મને (જે શબ્દ વાક્યાલંકારમાં છે) સેવનાર (મુનિઓ) ને પાંચ નિશ્રાસ્થાનો—આલંબનના સ્થાનો અર્થાત્ સહાયના હેતુઓ કહેલા છે. પૃથ્વી વગેરે છકાયો, તેઓનું સંયમમાં ઉપકારપણું આગમમાં પ્રસિદ્ધ છે. પૃથ્વીકાયને આશ્રયીને કહ્યું છે કે—

ઠાળ-નિસીય-તુયટ્ટણ-ઉચ્ચારાઈળ ગહળ નિક્કહેવે । ઘટ્ટળ-ડગલળ-લેવો, એમાઈ પઓયળં બહુહા ॥૧૧૫॥

[ઓષનિર્યુક્તિ ૩૪૨ પિણ્ડ નિં ૧૫ તિ]

કામોત્સર્ગ કરવો, બેસવું, શયન કરવું, ઉચ્ચાર પ્રશ્નવશાદિનું ગ્રહણ અને પરઠવું, ઘટ્ટક-લેપવાળા પાત્રને કોમળ કરનાર, ડગલક-પાષાણખંડ અને પાત્રને આપવામાં આવતો લેપ ઇત્યાદિ પ્રસંગે અચિત્ત પૃથ્વીકાયનું ગ્રહણ કરવામાં અને મૂકવામાં બહુધા પ્રયોજન હોય છે. (૧૮૫)

અપ્પકાયને આશ્રયીને કહે છે—

પરિસેય-પિયળ-હત્થાઈધોયળે ચીરધોયળે ચેવ । આયમળ-માળધુવળે, એમાઈ પઓયળં બહુહા ॥૧૧૬॥

[ઓષનિર્યુક્તિ ૩૪૭ પિણ્ડ નિં ૨૩ તિ]

ચાંદા વગેરે ઉપર પાણી વડે સીંચવું, પીવું, હાથ વગેરેનું ધોવું, વસ્ત્રનું ધોવું, આચમન લેવું અને પાત્રનું ધોવું ઇત્યાદિ કાર્યમાં બહુધા અચિત્ત અપ્પકાયનું પ્રયોજન હોય છે. (૧૮૬)

તેજસ્કાયને આશ્રયીને કહે છે—

ઓયળ વંજળ પાળળ આયામુસિળોદળં ચ કુમ્માસા । ડગલળ-સરક્ક-સૂઈ-પિપ્પલમાઈ ય ઉવઓગો ॥૧૧૭॥

[ઓષનિર્યુક્તિ ૩૫૧ પિણ્ડ નિં ૩૭ તિ]

શાલી વગેરે ભોજન, પકાવેલ શાક, કાંજીનું પાણી—ગરમ કરેલ છાશની આશ, ઓસામણ, ઉષ્ણોદક—ત્રણ વખત ઉભરો આવેલ જળ, 'ચ' શબ્દ વડે માંડાદિ, ફુલ્માષા—અડદના બાકળા, ડગલક-પકાવેલ ઈંટના ટુકડા, રાખ, લોઢાની સોય અને શિષ્પલક—કિંચિત્ વક કુર-અસ્ત્રા વિશેષ ઇત્યાદિ અચિત્ત અગ્નિકાયનો ઉપયોગ થાય છે. (૧૮૭) અહિં શાલી વગેરે અગ્નિમાં પકાવેલ હોવાથી અગ્નિકાયપણું કહેવાય છે.

વાયુકાયને આશ્રયીને કહે છે—

દહ્મળ વત્થિળળ વા, પઓયળં હોજ્જ વાઠળા મુળિળો । ગેલત્તમ્મિ વિ હોજ્જા, સચિત્તમીસે પરિહરેજ્જા ॥૧૧૮॥

[ઓષનિર્યુક્તિ ૩૬૨ પિણ્ડ નિં ૪૨ તિ]

દત્તિક—ચામડાની કોથળીના વાયુ વડે અથવા ધમણના વાયુ વડે મુનિને પ્રયોજન હોય છે પણ તે ગ્લાનપણામાં હોય તો સચિત્ત વાયુ અને મિશ્ર વાયુનો પરિહાર કરવો પરંતુ અચિત્તનો ઉપયોગ કરવો. (૧૮૮)

વનસ્પતિને આશ્રયીને કહે છે—

સંધાર-પાય-દંડગ-ખોમિયકપ્પા ય પીઠ-ફલગાર્દ । ઓસહ-મેસજ્જાણિ ય, એમાઇ પઓયણં તરુસુ ॥૧૧૧॥

[ઓષનિર્યુક્તિ ૩૬૪ પિણ્ડ નિં ૪૬ તિ]

સંધારો, પાત્રા, દાંડો, કૌમિક-શણ વગેરેનું વસ્ત્ર, કપાસ, પીઠ, ફલક વગેરે, ઔષધ અને ભૌષજ્ય ઇત્યાદિ અથિત વનસ્પતિનું પ્રયોજન હોય છે. (૧૮૮)

ત્રસકાયમાં પંચેન્દ્રિય તિર્યચને આશ્રયીને કહ્યું છે કે—

ચમ્મટ્ટિ દંત-નહ-રોમ-સિંગ-અમિલાઇછળ-ગોમુત્તે । ચીર-દહિમાઇયાણં, પંચેદિયતિરિયપરિમોગો ॥૨૦૦॥

[ઓષનિર્યુક્તિ ૩૬૮ પિણ્ડ નિં ૫૦ તિ]

ચર્મ, હાડકાં, દાંત, નખ, રોમ, શીંગડાં વગેરે, અશ્વાત્ત છાણ, ગોમૂત્રાદિ, દૂધ, દહિં વગેરે, પંચેન્દ્રિય તિર્યચોના અથિત અવયવો સાધુઓના ઉપયોગમાં આવે છે. (૨૦૦) કેટલાએક રોગોમાં દાંત, નખાદિનો ઉપયોગ પણ કરાય છે.

એવી રીતે વિકલેન્દ્રિય, મનુષ્ય અને દેવાદિની સહાયતા કહેવા યોગ્ય છે તથા ગણ-ગચ્છની ઉપકારિતા "એક્કસ કઓ ધમ્મો" [ઉપદેશમાલા ૧૫૬-૧૬૧ તિ] [એકલાને ધર્મ ક્યાંથી હોય?] ઇત્યાદિ ગાથાના સમૂહથી જાણવી.

ગુરુપરિવારો ગચ્છો, તત્થ વસંતાણ નિજ્જરા વિઝલા । વિણયાઠ તથા સારણમાઈહિં ન દોસપઢિવંતી ॥૨૦૧॥

[પચ્ચવસ્તુ ૬૧૬ તિ]

ગુરુનો પરિવાર-સાધુ સમુદાય તે ગચ્છ, તેમાં વસતાં થકાં ઘણી નિર્જરા થાય છે કેમ કે ગુણવાનનો વિનય કરવાથી તથા સારણા વગેરેથી ક્યારે પણ દોષની પ્રતિપત્તિ થતી નથી, પરંતુ [સુ]ગુરુકુળવાસમાં વસવાથી ગુણની વૃદ્ધિ જ થાય છે. (૨૦૧)

અન્નોન્નાવેક્ખાણ, જોગમિ તહિં તહિં પયઙ્કંતો । નિયમેણ ગચ્છવાસી, અસંગપયસાહગો નેયો ॥૨૦૨॥

[પચ્ચવસ્તુ ૬૧૯ તિ]

પરસ્પરની અપેક્ષાએ-એક બીજાને જોઈને તે તે વિનયાદિ યોગને વિષે પ્રવર્તતો થકો ગચ્છવાસી મુનિ, નિશ્ચયથી અસંગપદનો (મોક્ષપદનો) સાધક જાણવો. (૨૦૨)

દુષ્ટ મનુષ્યોથકી સાધુનું રક્ષણ કરવાથી રાજાનું ધર્મમાં સહાયકપણું છે. લૌકિકોએ કહ્યું છે કે—

ક્ષુદ્રલોકાકુલે લોકે, ધર્મ્મ કુર્યુઃ કથં હિ તે । ક્ષાન્તા દાન્તા અહન્તારક્ષેદ્રાજા તાન્ રક્ષતિ ॥૨૦૩॥

અરાજકો હિ લોકેઽસ્મિન્, સર્વતો વિદુતે મયાત્ । રક્ષાર્થમસ્ય સર્વસ્ય, રાજાનમસુજત્ પ્રભુઃ ॥૨૦૪॥

ક્ષુદ્ર લોકો વડે વ્યાકુળ લોકને વિષે જો રાજા સાધુઓની રક્ષા ન કરે તો શાંતિવાળા, ઇન્દ્રિયોને દમનારા અને હિંસા નહિ કરનારા સાધુઓ કેવી રીતે ધર્મ કરી શકે? (૨૦૩)

વળી રાજા વગરના આ જગતમાં સર્વથા ઉપદ્રવ થયે છતે આ બધાની ભયથી રક્ષા કરવાને માટે જ ઈશ્વરે રાજાને ઉત્પન્ન કર્યો છે. (૨૦૪)

ગૃહપતિ તે શય્યા-વસતિનો આપનાર (શય્યાતર), તે પણ નિશ્રાનું સ્થાન છે. તે સ્થાનના દાન વડે સંયમમાં ઉપકાર કરનાર છે. કહ્યું છે કે—

ધૃતિસ્તેન દત્તા મતિસ્તેન દત્તા ગતિસ્તેન દત્તા સુખં તેન દત્તમ્ ।

ગુણશ્રીસમાલિન્નિતેભ્યો વરેભ્યો મુનિભ્યો મુદા યેન દત્તો નિવાસઃ ॥૨૦૫॥

ગુણરૂપ લક્ષ્મીને આલિંગન કરનાર પ્રધાન મુનિઓને જેણે પ્રેમથી નિવાસ-સ્થાન આપ્યું, તેણે ધૈર્ય આપ્યું, મતિ આપી, ગતિ આપી અને સુખ પણ આપ્યું. (૨૦૫)

જો દેહ ઉવસ્સયં, જહ્વરાણ તવનિયમજોગજુતાણં । તેણં દિન્ના વત્થત્રપાણસયણાસણવિગપ્પા ॥૨૦૬॥

શ્રાવક અથવા ભદ્રક વગેરે જે કોઈ તપ, નિયમ, યોગ વડે યુક્ત થયેલા યતિવર્યોને ઉપાશ્રય આપે છે તેણે વસ્ત્ર, અન્ન, પાન, શયન અને આસનના પ્રકારો આપ્યા; કેમ કે વસતિના આધારથી જ વસ્ત્રાદિકનો ઉપયોગ કરાય છે. (૨૦૬)

શરીરની ધર્મમાં સહાયતા પ્રસિદ્ધ જ છે. કહ્યું છે કે—

શરીરં ધર્મં સંયુક્તં રક્ષણીયં પ્રયત્નતઃ । શરીરાચ્છ્રવતેધર્મઃ પર્વતાત્ સલીલં યથા ॥૨૦૭॥

ધર્મં ચરતઃ સાધોર્લોકે નિશ્રાપદાનિ પઞ્ચૈવ । રાજા ગૃહપતિરપરઃ ષટ્કાયા ગણ-શરીરે ચ ॥૨૦૮॥

શરીર ધર્મ સંયુક્ત છે માટે પ્રયત્નથી પણ રક્ષણ કરવા યોગ્ય છે. જેમ પર્વત પરથી પાણી ઝરે છે તેમ શરીરથી ધર્મ ઝરે છે-હોય છે. (૨૦૭) લોકને વિષે ધર્મને આચરનાર સાધુને પાંચ નિશ્રાપદો છે, તે આ-રાજા, ગૃહપતિ, ષટ્કાય, ગણ અને શરીર. (૨૧૦) શેષ સુગમ છે. ॥૪૪૭॥

શ્રમજ્ઞાના નિશ્રાસ્થાનો કહ્યા, હવે નિધિરૂપ લૌકિક નિશ્રાસ્થાન પાંચ પ્રકારે પ્રતિપાદન કરતાં થકા કહે છે—'પંચ નિહી' ત્યાદિં સુગમ છે. વિશેષ એ કે-જેને વિષે અતિશય સ્થપાય છે તે નિધિ, અર્થાત્ વિશિષ્ટ રત્નસુવર્ણાદિ દ્રવ્યનું પાત્ર. નિધિની જેમ નિધિ, પુત્રરૂપ નિધિ તે પુત્રનિધિ. દ્રવ્યને મેળવનાર પુત્ર માતાપિતાના નિર્વાહનો હેતુભૂત થવાથી તેમજ સ્વભાવે તે બંને (માતા-પિતાને) આનંદ અને સુખનો કરનાર હોવાથી પુત્ર નિધિરૂપ છે. અન્ય શાસ્ત્રકારોએ કહ્યું છે કે—

જન્માન્તરફલં પુણ્યં તપોદાન સમુદ્ભવમ્ । સન્તતિઃ શુદ્ધવંશ્યા હિ પરત્રેહં ચ શર્મ્મણે ॥૨૦૯॥

શુદ્ધ વંશમાં ઉત્પન્ન થયેલી સંતતિ, તપ અને દાનથી ઉત્પન્ન થયેલ પુણ્યરૂપ જન્માંતરના ફળભૂત છે, તે આ લોક અને પરલોકને વિષે સુખને માટે થાય છે. (૨૧૦)

મિત્રરૂપ નિધિ તે મિત્રનિધિ કેમ કે અર્થ અને કામના સાધકપણાથી આનંદનો હેતુ છે. કહ્યું છે કે—

કુતસ્તસ્યાસ્તુ રાજ્ય શ્રીઃ કુતસ્તસ્ય મૃગેક્ષણાઃ । યસ્ય શૂરં વિનીતં ચ નાસ્તિ મિત્રં વિચક્ષણમ્ ॥૨૧૦॥

જેને શૂર, વિનીત અને વિચક્ષણ મિત્ર નથી તેને રાજ્યલક્ષ્મી ક્યાંથી હોય? અને મૃગલોચની સ્ત્રી તેને ક્યાંથી હોય? અર્થાત્ ન હોય. (૨૧૦)

શિલ્પ-ચિત્ર વગેરેનું વિજ્ઞાન, તે જ નિધિ તે શિલ્પનિધિ. આ શિલ્પ વિદ્યાના ઉપલક્ષણરૂપ છે, તેથી પુરુષાર્થના સાધનભૂત હોવાથી વિદ્યા નિધિ જ ગણાય છે. કહ્યું છે કે—

વિદ્યાયા રાજપૂજ્યઃ સ્યાદ્વિદ્યાયા કામિનીપ્રિયઃ । વિદ્યા હિ સર્વલોકસ્ય વશીકરણકાર્મ્મણમ્ ॥૨૧૧॥

વિદ્યા વડે રાજાને પૂજ્ય થાય, વિદ્યા વડે કામિનીને પ્રિય થાય, તથા વિદ્યા જ સમગ્ર લોકને વશીકરણ કરવામાં મંત્રભૂત છે. (૨૧૧) ધનનિધિ તે કોઠાર. ॥૪૪૮॥

અનંતર નિધિ કહ્યો, તે દ્રવ્યથી પુત્રાદિ અને ભાવથી કુશલ અનુષ્ઠાનરૂપ બ્રહ્મ છે, તે વળી શૌચપણાએ કહેવાની ઈચ્છાવાળા સૂત્રકાર પ્રસંગથી શેષ શૌચને પણ કહે છે—'પંચવિહે' ત્યાદિં સ્પષ્ટ છે. વિશેષ એ કે-શુચિનો ભાવ તે શૌચ અર્થાત્ શુદ્ધિ, તે દ્રવ્યથી અને ભાવથી એમ બે પ્રકારે છે. તેમાં પ્રથમના ચોર દ્રવ્ય શૌચ છે અને પાંચમું તો ભાવશૌચ છે. પૃથ્વી વડે-માટી વડે શૌચ અર્થાત્ ઘસવું અને લેપન કરવું, શરીરાદિથી દુગંધનીય મળ અને ગંધનું દૂર કરવું તે પૃથ્વીશૌચ ૧, અહિં પૃથ્વીશૌચનું અભિધાન કર્યું છે તે પણ બીજાઓ વડે જે પૃથ્વીશૌચનું લક્ષણ કહેવાય છે તે બતાવે છે—

एका लिङ्गे गुदे तिस्रस्तथैकत्र करे दश। उभयोः सप्त विज्ञेया मृदः शुद्धौ मनीषिभिः ॥

एतच्छौचं गृहस्थानां द्विगुणं ब्रह्मचारिणाम्। त्रिगुणं वानप्रस्थानां यतीनां च चतुर्गुणम् ॥२१२॥

માટી વડે શુદ્ધિ લિંગને વિષે એક વાર, ગુદાસ્થાનને વિષે ત્રણ વાર, એક હાથમાં દશ વાર અને બન્ને હાથને વિષે સાત વાર હાથ પુરુષોએ માટી વડે શુદ્ધિ જાણવી. આ પ્રમાણે ગૃહસ્થોને શૌચ છે, બ્રહ્મચારીને એથી બમણું, વાનપ્રસ્થોને ત્રણગણું

અને યતિઓને ચતુર્ગુણ શૌચ છે. (૨૧૨)

ઉપર જણાવેલ કથન અન્યમતિઓનું છે તે અહિં સમ્મત (માન્ય) નથી, પરંતુ ગંધ વગેરેના નાશ માત્રને શૌચપણાએ વિવક્ષિત હોવાથી અને તેનું જ યુક્તિયુક્તપણું હોવાથી શૌચ છે. પાણી વડે શૌચ તે અપ્શૌચ અર્થાત્ ધોવું ૨, અગ્નિ વડે અથવા અગ્નિના વિકારભૂત ભસ્મ વડે શૌચ તે તેજસ્શૌચ ૩, એવી રીતે શુચિ વિદ્યા વડે શૌચ તે મંત્રશૌચ ૪, બ્રહ્મ-બ્રહ્મચર્યાદિ કુશળ અનુષ્ઠાનરૂપ શૌચ તે બ્રહ્મશૌચ ૫. આ બ્રહ્મના કથન વડે ચાર પ્રકારનું સત્યાદિ શૌચ પણ સંગ્રહેલું છે, તે આ પ્રમાણે—

સત્યં શૌચં તપઃ શૌચં શૌચમિન્દ્રિયનિગ્રહઃ સર્વભૂતદયા શૌચં, જલશૌચં ચ પશ્ચમમ્ ॥૨૧૩॥

સત્યશૌચ ૧, તપઃશૌચ ૨, ઇન્દ્રિયના નિગ્રહરૂપ શૌચ ૩, અને સર્વ પ્રાણીઓની દયારૂપ શૌચ ૪, [આ ચતુર્વિધ તાત્ત્વિક શૌચ છે] અને પાંચમું જળશૌચ (બાહ્ય) છે. (૨૧૩)

લૌકિકોએ વળી સાત પ્રકારે શૌચ કહેલું છે કે—

સપ્ત સ્નાનાનિ પ્રોક્તાનિ સ્વયમેવ સ્વયંભુવા । દ્રવ્ય-માવવિશુદ્ધ્યર્થમૃષીણાં બ્રહ્મચારિણામ્ ॥૨૧૪॥

આનેયં વારુણં બ્રાહ્મં વાયવ્યં દિવ્યમેવ ચ । પાર્થિવં માનસં ચૈવ સ્નાનં સપ્તવિધં સ્મૃતમ્ ॥૨૧૫॥

આનેયં ધસ્મના સ્નાનમવગાહ્યં તુ વારુણમ્ । આપોહષ્ટામયં બ્રાહ્મં વાયવ્યં તુ ગર્વાં રજઃ ॥૨૧૬॥

સૂર્યદષ્ટં તુ યદ્ દૃષ્ટં તદિવ્યમૃષયો વિદુઃ । પાર્થિવં તુ મૃદા સ્નાનં મનઃ શુદ્ધિસ્તુ માનસમ્ ॥૨૧૭॥

સ્વયંભુએ સ્વયમેવ ઋષિઓને, બ્રહ્મચારીઓને દ્રવ્ય તથા ભાવની વિશુદ્ધિને માટે સાત પ્રકારના સ્નાનો કહેલા છે. અગ્નિ સંબંધી ૧, જળ સંબંધી ૨, બ્રહ્મ સંબંધી ૩, વાયવ્ય ૪, દિવ્ય ૫, પૃથ્વી સંબંધી ૬, અને માનસ-મન સંબંધી ૭. આ સાત પ્રકારે સ્નાન કહેલું છે. ભસ્મ (રાખ) વડે સ્નાન કરવું અગ્નિ સંબંધી ૧, જળ વડે અવગાહવું (નિહાવું) તે જળ સંબંધી ૨, સંધ્યા તથા વંદના ક્રિયામાં આપોહિષ્ટામય મંત્ર વડે સ્નાન તે બ્રાહ્મ્ય ૩, ગાયોત્રી રજરૂપ વાયવ્ય સ્નાન ૪, પ્રથમ સૂર્યને જોઈને જ પછી અન્ય વસ્તુ જોવી તેને ઋષિઓ દિવ્યસ્નાન કહે છે ૫, માટી વડે સ્નાન તે પૃથ્વીસ્નાન ૬, અને મનની શુદ્ધિ તે માનસસ્નાન છે ૭. (૨૧૪-૨૧૭) ॥૪૪૮॥

અનંતર બ્રહ્મશૌચ કહ્યું તે જીવની શુદ્ધિરૂપ છે અને જીવને (સાક્ષાત્) છબસ્થ જાણતા નથી, કેવલી તો જાણે છે, આ સંબંધથી છબસ્થને ન જાણવા યોગ્ય અને કેવલીને જાણવા યોગ્ય વસ્તુનું પ્રતિપાદન કરવા માટે બે સૂત્ર કહે છે—

પંચ ઠાણાઈ છઠમત્યે સવ્વભાવેણં ણ જાણતિ ણ પાસતિ, તંજહા—ધમ્મત્થિકાતં, અધમ્મત્થિકાતં, આગાસત્થિકાયાં, જીવં અસરીરપડિબદ્ધં, પરમાણુપોગ્ગલં । ઇયાણિ ચેવ ઉપ્પન્નનાણદંસંજથરે અરહા જિણે કેવલી સવ્વભાવેણં જાણતિ પાસતિ, ધમ્મત્થિકાતં જાવ પરમાણુપોગ્ગલં ॥ સૂ. ૪૫૦॥

અધોલોગે ણં પંચ અણુત્તરા મહતિમહાલતા મહાનિરયા પન્નત્તા, તંજહા—કાલે, મહાકાલે, રોરુતે, મહારોરુતે, અપ્પતિદ્ધાણે ૧ । ઉચ્છલોગે ણં પંચ અણુત્તરા મહતિમહાલતા મહાવિમાણા પન્નત્તા, તંજહા—વિજયે, વેજયંતે, જયંતે, અપરાજિતે, સવ્વટ્ઠસિદ્ધે ૨ ॥ સૂ. ૪૫૧॥

પંચ પુરિસજાતા પન્નત્તા, તંજહા—હિરિસત્તે, હિરિમણસત્તે, ચલસત્તે, થિરસત્તે, ઉદતણસત્તે ॥ સૂ. ૪૫૨॥

પંચ મચ્છા પન્નત્તા, તંજહા—અણુસોતચારી, પડિસોતચારી, અંતચારી, મજ્ઞચારી, સવ્વચારી । એવામેવ પંચ ધિક્કલાગા પન્નત્તા, તંજહા—અણુસોતચારી જાવ સવ્વચારી ॥ સૂ. ૪૫૩॥

પંચ વળીમગા પન્નત્તા, તંજહા—અતિધિવળીમતે, કિવિણવળીમતે, માહણવળીમતે, સાણવળીમતે, સમણવળીમતે ॥ સૂ. ૪૫૪॥

અન્યને સંગ્રામાદિકને વિષે અવિચલરૂપ સત્ત્વ છે જેને તે હ્રીસત્ત્વ, તથા લજ્જા વડે પણ મનમાં જ સત્ત્વ છે જેને પરંતુ શીત વગેરેને વિષે કંપ વગેરે વિકારના ભાવથી શરીરને વિષે સત્ત્વ નથી તે હ્રીમનઃસત્ત્વ, ચલ (ક્ષણભંગુર) સત્ત્વ છે જેને તે ચલસત્ત્વ, એનાથી વિપરીત-નિશ્ચળ હોવાથી સ્થિરસત્ત્વ, ઉદયને પામતું પ્રવર્દ્ધમાન-વધતું છે સત્ત્વ જેને તે ઉદયનસત્ત્વ. ॥૪૫૨॥

અનંતર સત્ત્વવાળો પુરુષ કહ્યો છે તે ભિક્ષુ (સાધુ) જ છે માટે તેનું સ્વરૂપ પ્રતિપાદન કરવા માટે દાર્ષ્ટીક 'પંચ મચ્છે' ત્યાદિં બે સૂત્ર કહે છે. મત્સ્યને લગતું વિવરણ પૂર્વની જેમ સ્પષ્ટ છે.^૧ ભિક્ષાક-સાધુ તો અનુશ્રોતચારીની જેમ અનુશ્રોતચારી-ઉપાશ્રયથી શરૂ કરીને ભિક્ષા કરનાર તે પ્રથમ, પ્રતિશ્રોતચારીની જેમ પ્રતિશ્રોતચારી તે દૂરના ઘરોથી આરંભીને ઉપાશ્રયથી સન્મુખ ગોચરી કરનાર-આ દ્વિતીય, અંતચારી-પડખાના ઘરોમાં ગોચરી કરનાર-આ ત્રીજો, શેષ બે સુગમ છે. ॥૪૫૩॥

ભિક્ષાકના અધિકારથી ભિક્ષુકવિશેષને જ પાંચ પ્રકારે કહે છે. 'પંચે' ત્યાદિં સ્ફુટ છે. વિશેષ એ કે-બીજાઓને પોતાનું દુઃખિતપણું દર્શાવવા વડે અનુકૂળ ભાષણથી જે દ્રવ્ય મેળવાય છે તે 'વની' પ્રતીત છે. તેને પિબતિ-આસ્વાદે છે અથવા 'પાતીતિ' સાચવે છે તે વનીપ; તે જ વનીપક અર્થાત્ યાયક. અહિં પ્રસ્તુતમાં તો અતિથિ વગેરેનો જે ભક્ત હોય છે તેની પ્રશંસા કરવા વડે તેને દાનની સન્મુખ કરે છે તે વનીપક, ભોજનના સમયમાં ઉપસ્થિત થયેલ પ્રાધૂર્ણક (મહેમાન) અતિથિ. તેના (દાતારના) દાનની પ્રશંસા વડે તે ભક્ત પાસેથી મેળવવાને ઇચ્છે છે તે અતિથિને આશ્રયીને વનીપક તે અતિથિવનીપક. કહ્યું છે કે-

પાણ દેહ લોગો, ઉવગારિસુ પરિણિ વ જુસિં વા । જો પુણ અદ્ધાચિત્તં, અતિહિં પૂણં તં દાણં ॥૧૧૮॥

[નિશીથ માષ્ય ૪૪૨૫ इति]

પ્રાપ્ત: ઘણા લોકો ઉપકારીઓને, પરિચયવાળાઓને અને પ્રીતિવાળાઓને (મિત્રાદિને) દાન આપે છે પણ તે દાન કહેવાય નહિ, પરંતુ માર્ગમાં ચાલવાથી થાકેલ અતિથિને જે દાતાર પૂજે છે, દાન આપે છે તે દાનનું મહાફળ છે. (૨૧૮)

આવી રીતે બીજા પણ વનીપકો જાણવા. વિશેષ એ કે-દુઃખમાં રહેલા રંક વગેરે. ઉદાહરણ:-

કિવિણેસુ દુમ્મણેસુ ય, અબંધવાયંકિજુગિયંગેસુ । પૂયાહિજ્જે લોણ, દાણપડાગં હરહિં દેતો ॥૧૧૯॥

[નિશીથ માષ્ય ૪૪૨૪]

કૃપણોને-દરિદ્રીઓને, ઇંછના વિયોગાદિ વડે થયેલ દુર્મનવાળા-દુઃખિત હૃદયવાળાઓને અથવા દુર્બળોને, અબંધવ-સ્વજન ભાઈ વગેરેથી રહિત મનુષ્યોને, રોગવાળાઓને અને લંગડા, ઠુંકા વગેરે ખંડિત અંગવાળા મનુષ્યોને દાતાર દાન આપતો થકો દાનની પતાકાને વિસ્તારે છે કેમ કે માનાદિ પૂજાને ઇચ્છતા લોકો સત્કાર કરનાર પ્રત્યે સત્કાર કરે છે પરંતુ નિઃસ્વાર્થવૃત્તિ વડે કૃપણાદિ (રંકાદિ) ને જે દેવાય છે તે જ દાન શ્રેષ્ઠ કહેવાય છે. (૨૧૮)

માહન એટલે બ્રાહ્મણો. આ સંબંધી ઉદાહરણ-

લોયાણુગ્ગહકારિસુ, ભૂમીદેવેસુ બહુફલં દાણં । અવિ નામ બંધબંધુસુ, કિં પુણ છક્કમ્મનિરયાણં ॥૧૨૦॥

[નિશીથ માષ્ય ૪૪૨૩]

પિંડપ્રદાનના દેવા વડે લોકોને ઉપકાર કરનારા ભૂદેવો-બ્રાહ્મણોને વિષે નામ માત્ર ગુણ રહિત જાતિ માત્ર બ્રાહ્મણોને વિષે દેવાતું દાન બહુ ફળવાળું થાય છે તો યજન, યાજનાદિ ષટ્કર્મને કરનારાઓને વિષે દાન દેવાથી મહાફળ થાય તેમાં તો કહેવું જ શું? (૨૨૦) શ્વાનવનીપક નીચે પ્રમાણે જાણવા-

અવિ નામ હોજ્જ સુલભો, ગોણાઈં તળાઈ આહારો । છિચ્છિક્કારહયાણં, નહુ સુલભો હોજ્જ સુણતાણં ॥૨૨૧॥

૧. ચોથા ઠાણમાં કહેવાઈ ગયેલ છે.

કેલાસમવળા ઇ, ગુજ્ઞગા આગયા મર્હિ । ચરંતિ જક્ષરૂવેળં, પૂયાડપૂયાહિતાડહિતા ॥૨૨૨॥

[નિશીથ માષ્ય ૪૪૨૬-૨૭]

ગાય વગેરેને તૃણાદિ ખોરાક સુલભ હોય છે, પરંતુ છિછિ-તિરસ્કાર વડે હણાયેલ જ્ઞાનોને ક્યારે પણ ખોરાક સુલભ થતો નથી તેથી તેને દેવામાં વિશેષ લાભ છે. તે જ્ઞાનો કૂતરારૂપ નથી કિંતુ ગુહ્યક દેવવિશેષો, કેલાસભુવનથી ભૂમિ ઉપર આવીને યક્ષરૂપે જ્ઞાનની આકૃતિ વડે ફરે છે તેથી તેઓની પૂજા વડે હિત થાય છે અને પૂજા ન કરવાથી અહિત થાય છે. (૨૨૧-૨૨૨)

શ્રમણો પાંચ પ્રકારના છે-^૧નિર્ગ્રંથો, શાક્ય-બૌદ્ધ સાધુઓ, તાપસો, ગૈરિકો-ભગવા વસ્ત્રવાળા સંન્યાસીઓ અને આજીવિકોગોશાલક મતવાળા. શાક્ય વનીપકો સંબંધે કહ્યું છે કે—

પુજાંતિ ચિત્તકમ્મહિયા, વ કારુણિયદાણરુણો ય । અવિ કામગદ્ધમેસુ વિ, ન તસ્સેર કિં પુણ જતીસુ? ॥૨૨૩॥

[નિશીથ માષ્ય ૪૪૨૧ ઇતિ]

ચિત્રના કાર્યમાં સ્થિર રહેલાની જેમ કરુણાવાળા અને દાનની રુચિવાળા શાક્યાદિકો ભોજન કરે છે તેથી તેઓને અવશ્ય ભોજન આપવું. વિષયને વિષે ગૃહ્ય થયેલ બ્રાહ્મણોને વિષે આપેલું દાન પણ જો નાશ પામતું નથી તો પછી યતિઓ (શાક્યાદિ સાધુઓ) ને વિષે આપેલું દાન કેમ નાશ પામે? અર્થાત્ બહુ ફળવાળું થાય. (૨૨૩)

એમ તાપસવનીપક^૨ વગેરે પણ જાણવા. ॥૪૫૩॥

વનીપક કુલ્લો, તે સાધુવિશેષ છે અને સાધુ અચેલક હોય છે તેથી અચેલપણાની પ્રશંસાના સ્થાનકો કહે છે—

પંચર્હિ ઠાળોર્હિ અચેલે પસત્થે ભવતિ, તંજહા—અપ્પા પહિલેહા ૧, લાઘવિતે પસત્થે ૨, રૂવે વેસાસિતે ૩, તવે અણુજાતે ૪, વિઝલે ઇંદિયનિગ્ગહે ૫ ॥ સૂં ૪૫૫ ॥

પંચ ઉક્કલા પત્તતા, તંજહા—દંડુક્કલે, રજ્જુક્કલે, તેણુક્કલે, દેસુક્કલે, સવ્વુક્કલે ॥ સૂં ૪૫૬ ॥

પંચ સમિતીતો પત્તતાઓ, તંજહા—ઇરિયાસમિતી, માસાસમિતી જાવ પારિહાવણિયાસમિતિ ॥ સૂં ૪૫૭ ॥

(પૂં) પાંચ પ્રકાર વડે અચેલક સાધુ પ્રશંસનીય થાય છે, તે આ પ્રમાણે—અલ્પ પ્રત્યુપેક્ષા-થોડી ઉપધિ હોવાથી થોડું પડિલેહણ હોય ૧, પ્રશસ્ત લાઘવપણું—અલ્પ ઉપધિ અને રાગાદિ અલ્પ હોય ૨, વૈશ્વાસિકરૂપ-વિશ્વાસ ઉપજાવનાર વેષ ૩, જિનેશ્વરોને અનુમત ઉપકરણ સંલીનતારૂપ તથા ૪, અને મહાન્ ઈન્દ્રિયોનો નિગ્રહ હોય ૫. ॥૪૫૫॥

પાંચ પ્રકારના ઉત્કટો—પ્રચંડ પુરુષો કહેલા છે, તે આ પ્રમાણે—અપરાધમાં આકરો દંડ કરનાર તે દંડઉત્કટ ૧, રાજ્ય-ઐશ્વર્યમાં ઉત્કટ તે રાજ્યોત્કટ ૨, ચોરીમાં ઉત્કટ તે સ્તેનઉત્કટ ૩, દેશમાં ઉત્કટ તે દેશોત્કટ ૪, અને સર્વમાં ઉત્કટ તે સર્વોત્કટ ૫. ॥૪૫૬॥

પાંચ સમિતિઓ (સમ્યક્પ્રકારે પરિણામની ચેષ્ટા) કહેલી છે, તે આ પ્રમાણે—ઈયાસમિતિ—ગમનાગમનમાં સમ્યક્ પ્રવૃત્તિરૂપ, ભાષાસમિતિ—હિત, મિત અને સંદેહ રહિત બોલવારૂપ, એષણાસમિતિ—બેતાલીશ દોષ રહિત આહારના ગ્રહણરૂપ વિશુદ્ધિ, આદાનભાંડમાત્રનિર્ણયપણાસમિતિ—ઉપધિ વગેરેને લેવા-મૂકવામાં જયણા પ્રવૃત્તિરૂપ, પારિષાપનિકાસમિતિ—ઉચ્ચાર, પાસવણ, શ્લેષ્મ, મલ, નાકની લીંટ વગેરેને યતનાપૂર્વક પરઠવવારૂપ. ॥૪૫૭॥

(શ્લોક) 'પંચહી' ત્યાદિં સુગમ છે. વિશેષ એ કે—નથી વિદ્યમાન ચેલાનિ—વસ્ત્રો જેને તે અચેલક જિન^૩ કલ્પિક વિશેષ, તે

૧. અર્હિ શાક્યાદિ શ્રમણો જાણવા કારણ કે તેઓ ગૃહસ્થને ઘેર ભોજન કરે છે પરંતુ નિર્ગ્રંથોને તો ભિક્ષાચર્યા હોય છે.

૨. ઉત્કટ અતિથિ વગેરે વનીપકના પ્રસંગમાં કહેવાયેલી ગાથાઓ લૌકિક મતની માન્યતાને અંગે છે.

૩. વસ્ત્ર અને પાત્રની લખિયુક્ત ચિનકલ્પિક માત્ર રજોહરણ અને મુખવસ્ત્રિકારૂપ દ્વિવિધ ઉપકરણના ધારક હોય છે.

વસ્ત્રના અભાવથી જ [વસ્ત્ર રહિત] હોય છે. તથા 'જિનકલ્પિક વિશેષ અને સ્થવિરકલ્પિક મુનિ અલ્પ, અલ્પ મૂલ્યવાળા, પ્રમાણોપેત, જીર્ણ અને મલિન વસ્ત્રવાળા હોવાથી અચેલક કહેવાય છે. 'પ્રશસ્તઃ' તીર્થંકર અને ગણધરાદિ વડે પ્રશંસાયેલ છે. અચેલકને અલ્પ પ્રત્યુપેક્ષા-થોડી પડિલેહણા હોય એમ સમજવું, કેમ કે પડિલેહણ કરવા યોગ્ય તથાવિધ ઉપધિનો અભાવ હોય છે જેથી સ્વાધ્યાય વગેરેની હાનિ થતી નથી ૧, તથા લઘુનો ભાવ તે લાઘવ, તે જ લાઘવિક દ્રવ્યથી અને ભાવથી પણ રાગના વિષયના અભાવથી ૨, પ્રશસ્ત-અનિધ હોય, તથારૂપ સાધુ વેષ વૈશ્વાસિક-નિર્લોભતાનો સૂચક હોવાથી વિશ્વાસના પ્રયોજનભૂત થાય ૩, ઉપકરણની સંલીનતારૂપ તપ અનુજ્ઞાત-જિનેશ્વરને સમ્મત હોય ૪, તથા વિપુલ ઈન્દ્રિયોનો મહાનિગ્રહ હોય. ઉપકરણ સિવાય સ્પર્શ (ચામડી) ને પ્રતિકૂળ શીત, વાત અને તાપ વગેરે સહન થતા નથી એટલે ઉપકરણ ધર્મમાં સહાયક છે ૫. ॥૪૫૫॥

ઈન્દ્રિયોનો નિગ્રહ સત્ત્વથી ઉત્કટ પુરુષો વડે જ શક્ય છે માટે ઉત્કટના ભેદોને કહે છે—'પંચે' ત્યાદિં વિશેષ એ કે—'ઉક્કલ્' તિં આકરા અથવા વૃદ્ધિવાળા, તેમાં દંડ-આજ્ઞા અથવા અપરાધને વિષે દંડવું અથવા સૈન્ય છે પ્રકૃષ્ટ જેનો અથવા તેના વડે-આજ્ઞાદિ વડે જ આકરો છે તે દંડોત્કટ અથવા દંડ વડે 'ઉત્કલયતિ' વૃદ્ધિને જે પામે તે દંડોત્કટ. આવી રીતે સર્વત્ર જાણવું. વિશેષ એ કે-રાજ્ય-પ્રભુતા, સ્ત્રોનો-ચોરલોકો, દશ-મંડળ અને સર્વ એટલે આ બધાધનો સમુદાય. ॥૪૫૫॥

અસંયત, દંડાદિ વડે આકરો હોય છે, સંયત તો સમિતિઓ વડે ઉત્કટ-આકરો હોય છે, માટે સમિતિઓને કહે છે—'પંચે' ત્યાદિં સુગમ છે. વિશેષ એ કે-સમ્-એકીભાવ વડે 'ઈતિ'—પ્રવૃત્તિ તે સમિતિ, અર્થાત્ સારા એકાગ્ર પરિણામની ચેષ્ટા. ઈરણમીર્યા—ગમનમાં સમિતિ તે ઈયાસમિતિ. કહ્યું છે કે—ઈયાસમિતિર્નામ રથ-શકટ-યાન-વાહના-ક્રાન્તેષુ માર્ગેષુ સૂર્યરશ્મિપ્રતાપિતેષુ પ્રાસુકવિવિક્તેષુ યુગમાત્રદૃષ્ટિના ભૂત્વા ગમનાગમનં કર્તવ્યમ્ । [આવં હારિં તિ] "રથ અને ગાડું વગેરે યાન અને અશ્વાદિ વાહનો વડે ગમન કરાયેલ, સૂર્યના કિરણો વડે તપેલ, અચિત અને વિવિક્ત-સ્ત્રી વગેરેથી જુદા માર્ગને વિષે યુગ માત્ર (ધોંસરાપ્રમાણ) દૃષ્ટિ વડે જોઈને ગમનાગમન કરવું તે ઈયાસમિતિ કહેવાય છે." બોલવું તે ભાષા અને ભાષામાં સમિતિ તે ભાષાસમિતિ, કહ્યું છે કે—ભાષાસમિતિર્નામ હિતમિતાસન્દિગ્ધાર્થભાષણમ્ [તત્ત્વાર્થ માં ૧૫ તિ] "હિતંકર, મિત અને સંદેહ રહિત અર્થનું કહેવું તે ભાષાસમિતિ" ૨, તથા ગવેષવું તે એષણા, ગવેષણ, ગ્રહણ અને ગ્રાસની એષણાના ભેદો અથવા શંકાદિ લક્ષણવાળા ભેદોમાં સમિતિ તે એષણાસમિતિ કહ્યું છે કે—एषणासमितिर्नाम गोचरगतेन मुनिना सम्यगुपयुक्तेन नवकोटिपरिशुद्धं ग्राह्यम् । "ગોચરી ગયેલ સાધુએ સમ્યગ્ ઉપયોગ વડે નવ કોટિથી સર્વથા શુદ્ધ આહારાદિ ગ્રહણ કરવા યોગ્ય છે." ભાંડમાત્રતમામ ઉપધિને વિષે લેવા મૂકવાના વિષયમાં સુંદર ચેષ્ટા તે આદાનભાંડમાત્ર-નિષેપણાસમિતિ. આ વિષયમાં પૂર્વે કહેલા અપ્રત્યુપેક્ષિત-અપ્રમાર્જિતાદિ સાંત ભાંગા થાય છે ૪, ઉચ્ચાર, પ્રશ્નવણ-મૂત્ર, ખેલ-શ્લેષ્મ [થૂંક], જલ્લ-મેલ અને સિંધાન-નાકમાં ઉત્પન્ન થયેલ શ્લેષ્મ-લોંટ. અહિં પણ તે જ સાત ભાંગા થાય છે. ॥૪૫૭॥

સમિતિનું પ્રરૂપણ જીવની રક્ષા વાસ્તે કરેલ છે તેથી જીવના સ્વરૂપનું પ્રતિપાદન કરવા માટે આઠ સૂત્ર કહે છે—
પંચવિધા સંસારસમાવજ્રગા जीवा पत्रत्ता, तंजहा—एर्गिदिता जाव पंचेदिता १। एर्गिदिवा पंचगइया पंचागतिता पत्रत्ता, तंजहा—एर्गिदिए एर्गिदितेसु उववज्जमाणे एर्गिदितेहिंतो वा जाव पंचेदिएहिंतो वा उववज्जेजा, से चेव णं २से एर्गिदिते एर्गिदितत्तं विप्पजहमाणे एर्गिदितत्ताते वा जाव पंचेदितत्ताते वा गच्छेज्जा २। बेइंदिया पंचगतिता

૧. બીજા જિનકલ્પિક મુનિઓ ત્રિવિધ, ચતુર્વિધ, પંચવિધ, નવવિધ, દશવિધ, અગ્યારવિધ અને દ્વાદશવિધ ઉપકરણધારી હોય છે.
૨. આ સૂત્રમાં જે 'સે' શબ્દ કહેલ છે તેમાંથી પ્રથમના સે શબ્દ વડે ભૂતકાળમાં જે એકેન્દ્રિય જીવ તે જ વર્તમાન કાળમાં એકેન્દ્રિયપણાને જોડે છે તે બીજા 'સે' શબ્દથી જણાવેલ છે. આથી એકાંત અનિત્ય પક્ષનું નિરસન કરેલ છે અને 'ગચ્છેજ્જા' શબ્દ ભવિષ્યકાળને સૂચવે છે. આથી ત્રણે કાલમાં સત્તા સ્થાપન કરેલ છે.

પંચાગર્યા એવં ચેવ ૩ । એવં જાવ પંચેદિયા । પંચેદિયા પંચગતિતા પંચાગતિતા પત્રતા, તંજહા—પંચેદિયા જાવ ગચ્છેજ્જા ૪-૫-૬ । પંચવિધા સવ્વજીવા પત્રતા, તંજહા—કોહકસાચી જાવ લોભકસાચી, અકસાચી ૭ । અહવા પંચવિધા સવ્વજીવા પત્રતા, તંજહા—નેરિયા જાવ દેવા, સિદ્ધા ૭ ॥ સૂ૦ ૪૫૮॥

અહ મંતે! કલ-મસૂર-તિલ-મુગ-માસ-ણિપ્ફાવ-કુલત્થ-આલિસંદગ-સતીળ-પલિમંથગાળં એતેસિ ણં ધત્રાણં કોઢ્ઠાઉત્તાણં જધા સાલીણં જાવ કેવતિતં કાલં જોણી સંચિદ્ધતિ? ગોયમા! જહણ્ણેણં અંતોમુહુત્તં ઉક્કોસેણં પંચ સંવચ્છરાઈ, તેણ પરં જોણી પમિલાયતિ, જાવ તેણ પરં જોણીવોચ્છેદે પણ્ણત્તે ॥ સૂ૦ ૪૫૯॥

પંચ સંવચ્છરા પત્રતા, તંજહા—ળકખત્તસંવચ્છરે, જુગસંવચ્છરે, પમાણસંવચ્છરે, લકખણસંવચ્છરે, સર્ણિચરસંવચ્છરે ૧। જુગસંવચ્છરે પંચવિહે પત્રત્તે, તંજહા—ચંદે, ચંદે, અભિવદ્ધિતે, ચંદે, અભિવદ્ધિતે ચેવ ૨, પમાણસંવચ્છરે પંચવિધે પત્રત્તે, તંજહા—ળકખત્તે, ચંદે, ઉક, આદિચ્ચે, અભિવદ્ધિતે ૩, લકખણસંવચ્છરે પંચવિહે પત્રત્તે, તંજહા—

સમગં નકખત્તા જોગં, જોયંતિ સમગં ઉદૂ પરિણમંતિ । ણચ્ચુળ્હ ણાતિસીતો, બહૂદતો હોતિ નકખત્તે ॥૧॥

સસિ સગલપુણ્ણમાસી, જોતેતિ વિસમચારિણકખત્તે । કઢ્ઠૂતો બહૂદતો વા, તમાહુ સંવચ્છરં ચંદં ॥૨॥

વિસમં પવાલિણો પરિણમંતિ અણુદુસુ દેતિ પુપ્ફફલં । વાસં ણ સમ્મ વાસત્તિ, તમાહુ સંવચ્છરં કમ્મં ॥૩॥

પુલ્લવિદગાળં તુ રસં પુપ્ફફલાળં તુ દેતિ આદિચ્ચો । અપ્પેણ વિ વાસેણં, સમ્મં નિપ્પજ્જણ સાસં ॥૪॥

આદિચ્ચતેયતવિતા, ધણ-લવ-દિવસા ઉક પરિણમંતિ । પૂરેતિ ય [રેણુ]થલતાઈ, તમાહુ અભિવદ્ધિતં જાણે ॥૫॥

॥ સૂ૦ ૪૬૦॥

(૫૦) પાંચ પ્રકારના સંસારી જીવો કહેલા છે, તે આ પ્રમાણે—એકેન્દ્રિયો યાવત્ પંચેન્દ્રિયો ૧, એકેન્દ્રિયો પાંચ ગતિવાળા અને પાંચ આગતિવાળા કહેલા છે, તે આ પ્રમાણે—એકેન્દ્રિય એટલે એકેન્દ્રિયના આયુષ્યના ઉદયવાળો જીવ, એકેન્દ્રિયને વિષે ઉપજતો થકો એકેન્દ્રિયમાંથી યાવત્ પંચેન્દ્રિયોમાંથી આવીને ઉપજે તે જ એકેન્દ્રિય જીવ, તે એકેન્દ્રિયપણાને છોડતો થકો એકેન્દ્રિયપણામાં યાવત્ પંચેન્દ્રિયપણામાં જાય—ઉપજે ૨, બેઠેન્દ્રિય જીવો પાંચ ગતિવાળા અને પાંચ આગતિવાળા પૂર્વોક્ત રીતે જાણવા ૩, એવી રીતે યાવત્ તેઠેન્દ્રિયો, ચેરિન્દ્રિયો અને પંચેન્દ્રિયો પાંચ ગતિ અને પાંચ આગતિવાળા કહેલા છે, તે આ પ્રમાણે—પંચેન્દ્રિયના આયુષ્યના ઉદયવાળા જીવ, પંચેન્દ્રિયોને વિષે ઉપજતો થકો એકેન્દ્રિયોમાંથી યાવત્ પંચેન્દ્રિયોમાંથી આવીને ઉત્પન્ન થાય. તે જ પંચેન્દ્રિય જીવ, તે પંચેન્દ્રિયપણાને છોડતો થકો એકેન્દ્રિયપણામાં યાવત્ પંચેન્દ્રિયપણામાં જાય—ઉત્પન્ન થાય. ૪-૫-૬. પાંચ પ્રકારના સર્વ જીવો કહેલા છે, તે આ પ્રમાણે—કોષકષાયી, માનકષાયી, માયાકષાયી, લોભકષાયી અને અકષાયી ૭, અથવા પાંચ પ્રકારના સર્વ જીવો કહેલા છે, તે આ પ્રમાણે—નેરિયકો યાવત્ દેવો અને સિદ્ધ જીવો. ॥૪૫૮॥

હે ભગવન્! વટાણા, મસૂર, તિલ, મગ, અડદ, વાલ, કુળથી, ચોળા, તુવેર અને કાળા ચણા—આ ધાન્યોને કોઠારમાં ઘાલ્યા હોય (જેમ શાલિના વિષયમાં ત્રીજા ઠાણામાં કહેલું છે તેમ અહિં પણ કહેલું) તો યાવત્ કેટલા કાળ પર્યંત સચિત્તયોનિ રહે? ઉત્તર—હે ગૌતમ! જઘન્યથી અંતર્મુહૂર્ત સુધી અને ઉત્કૃષ્ટથી પાંચ વર્ષ પર્યંત સચિત્તયોનિ રહે છે, ત્યાર પછી યોનિભ્રાન થાય છે (કરમાય છે). ત્યાર પછી યોનિનો વિચ્છેદ—નાશ થાય છે. ॥૪૫૮॥

પાંચ સંવત્સરો કહેલા છે, તે આ પ્રમાણે—નક્ષત્રસંવત્સર, યુગસંવત્સર, પ્રમાણસંવત્સર, લક્ષણસંવત્સર અને શનૈશ્વરસંવત્સર ૧, યુગસંવત્સર પાંચ પ્રકારે કહેલ છે, તે આ પ્રમાણે—ચંદ્રસંવત્સર, ચંદ્રસંવત્સર, અભિવદ્ધિતસંવત્સર,

ચંદ્રસંવત્સર અને અભિવર્દિતસંવત્સર ૨, પ્રમાણસંવત્સર પાંચ પ્રકારે કહેલ છે, તે આ પ્રમાણે—નક્ષત્ર, ચંદ્ર, ઋતુ, આદિત્ય (સૂર્ય) અને અભિવર્દિતસંવત્સર ૩, લક્ષણસંવત્સર પાંચ પ્રકારે કહેલ છે, તે આ પ્રમાણે—સમાનપંચાંગે કૃતિકાદિ નક્ષત્રો કાર્તિક પૂર્ણિમાદિ તિથિઓની સાથે સંબંધ કરે છે. સમપણાએ ઋતુઓ પરિણમે છે, અત્યંત ઉષ્ણ નહિં તેમ શીત નહિં અને બહુ ઉદકવાળો જે હોય છે તે લક્ષણથી નક્ષત્રસંવત્સર કહેવાય છે. (૧) જે સંવત્સરમાં ચંદ્રમા તમામ પૂર્ણિમાઓની સાથે સંબંધ કરે છે તથા નક્ષત્રો માસના નામથી વિષમચારી હોય છે અર્થાત્ કાર્તિક પૂર્ણિમાએ કૃતિકાને બદલે ભરણી અને રોહિણી હોય, અતિશીત અને અતિતાપ હોય તેમ બહુ પાણી હોય તેને શાસ્ત્રકારો લક્ષણથી ચંદ્રસંવત્સર કહે છે. (૨) વિષમપણાએ વૃક્ષો અંકુરાદિ અવસ્થાને પામે છે, ઋતુ સિવાય પુષ્પ તથા ફળાદિને આપે છે, સારી રીતે વર્ષાદિ વરસતો નથી તેને શાસ્ત્રજ્ઞો કર્મસંવત્સર કહે છે અથવા ઋતુ કે સાવનસંવત્સર પણ કહેવાય છે. (૩) જે સંવત્સરમાં પૃથ્વીનો રસ અને ઉદકનો રસ (મધુરપણું અને ચીકણ) સૂર્ય આપે છે તેને લઈને અલ્પવૃષ્ટિથી પણ સારી રીતે ધાન્યની પેદાશ થાય છે તેને પડિતો લક્ષણથી સૂર્યસંવત્સર કહે છે. (૪) જે સંવત્સરમાં સૂર્યના તેજથી તપેલ એવા મુહૂર્ત, લવ, દિવસ અને ઋતુઓ પરિણમે છે તથા પવન વડે ઊડેલ ધૂળથી જમીન પૂરાય છે તેને વિદ્વાનો લક્ષણથી અભિવર્દિતસંવત્સર કહે છે. હે શિષ્ય! તું પણ તેમ જ જાણ. ॥૪૬૦॥

(ટી૦) 'પંચવિહે' ત્યાદિં સ્ફુટ છે. વિશેષ એ કે—સંસાર સમાપ્તકો—સંસારમાં વર્તનારા જીવો. વિપ્રજન્મ—સર્વથા છોડતો થકો. સર્વ જીવો એટલે સંસારી અને સિદ્ધો. અકષાયી તે ઉપશાંતમોહ વગેરે. ॥૪૫૮॥

જીવોના અધિકારથી વનસ્પતિ જીવોને આશ્રયીને પાંચ સ્થાનકને કહે છે—'અહે' ત્યાદિં ત્રીજા સ્થાનકની જેમ વ્યાખ્યા કરવી. વિશેષ એ કે—કલા—વટાણા, મસૂર તે ચણકિકા પણ કહેવાય છે, તિલ, મગ અને માષ (અડદ) પ્રતીત છે. નિષ્કાવ—વાલ, કુલત્ય—ચોળા જેવી ચિપટી હોય છે અર્થાત્ કુળથી, આલિસિદ્ધયા—ચોળા, સર્જના—તુવેર અને પલિમન્યા—કાળા ચણા. ॥૪૫૮॥

અનંતર સંવત્સરના પ્રમાણ વડે યોગિનો. વ્યતિક્રમ કહ્યો, હવે તે સંવત્સર વિચારાય છે માટે 'પંચ સંવચ્છરે' ત્યાદિં સૂત્રચતુષ્ટય છે. 'નક્ષત્રસંવચ્છરે' તિં અહિં ચંદ્રનો નક્ષત્ર મંડળ સંબંધી ભોગકાળ તે નક્ષત્રમાસ, તે સત્યાવીશ દિવસ અને એક દિવસના સડસઠ ભાગ કરીએ તેવા એકવીશ ભાગ $૨૭\frac{૧}{૨૦}$ એવી રીતે બાર માસનો આ નક્ષત્રસંવત્સર છે. તે ત્રણ સો સત્યાવીશ દિવસ અને સડસઠીઆ એકાવન ભાગ $૩૨૭\frac{૧}{૨૦}$ નો થાય છે ૧, એમ પાંચ સંવત્સરનો એક યુગ થાય છે. તેના એક વિભાગભૂત કહેવાતા લક્ષણવાળા ચંદ્રાદિ યુગસંવત્સર ૨, પ્રમાણ—દિવસ વગેરેના પરિમાણ વડે ઓળખાતો વક્ષમાણ નક્ષત્રસંવત્સર વગેરે જ પ્રમાણસંવત્સર ૩, તે જ વક્ષમાણસ્વરૂપ લક્ષણોની પ્રધાનતાથી લક્ષણસંવત્સર ૪, અને જેટલા કાળ વડે શનૈશ્વર (ગ્રહ) એક નક્ષત્રને અથવા બારે રાશિઓને ભોગવે તે શનૈશ્વરસંવત્સર કહેવાય છે. શ્રીચંદ્રપ્રજ્ઞપિમાં કહ્યું છે કે—'સનિચ્છરસંવચ્છરે અઢાવિસવિહે પત્રતે—અમ્મીઈ સવળે જાવ ઉત્તરાસાઢા, જં વા સનિચ્છરે મહાગહે તીસાં સંવચ્છરેહિં સવ્વં નક્ષત્રમંડલં સમાળેઈ" [ચંદ્ર ૧૦૧૨૦૫૮ તિ] શનૈશ્વરસંવત્સર અઠવાવીશ પ્રકારે કહેલ છે—અભિજિત, શ્રવણ યાવત્ ઉત્તરાસાઢા. અથવા શનૈશ્વર મહાગ્રહ, ત્રીશ વર્ષે સમસ્ત નક્ષત્રમંડળને પૂર્ણ કરે છે અર્થાત્ એકેક રાશિને અઢી અઢી વર્ષ ભોગવે છે ૫.

યુગસંવત્સર પાંચ પ્રકારે છે, તે આ પ્રમાણે—'ચંદ્રે' તિં ઓગળત્રીશ દિવસ અને બાસઠીઆ બત્રીશ ભાગ $૨૮\frac{૩૨}{૬૩}$ આ પ્રમાણવાળો કૃષ્ણપ્રતિપદાથી આરંભીને પૂર્ણિમાએ પૂર્ણ થયેલ તે ચંદ્રમાસ, તે માસના પ્રમાણ વડે બાર માસના પરિમાણવાળો ચંદ્રસંવત્સર હોય છે. તેનું પ્રમાણ આ પ્રમાણે—ત્રણ સો ચોપન દિવસ અને બાસઠીઆ બાર ભાગ $૩૫૪\frac{૨}{૬૩}$. આ પ્રમાણવાળો બીજો અને ચોથો ચંદ્રસંવત્સર પણ સમજવો. 'અભિવર્દિત' તિં એકત્રીશ દિવસ અને એક દિવસના એક સો ચોવીશ ભાગ કરીએ તેવા એક સો એકવીશ ભાગપ્રમાણ અભિવર્દિતમાસ $૩૧\frac{૧૨૧}{૧૨૪}$. આવા પ્રકારના માસ વડે બાર માસના પ્રમાણવાળો

ત્રીજો અભિવર્દિત સંવત્સર હોય છે, તે પ્રમાણ વડે ત્રણ સો ત્રાશી દિવસ અને બાસઠીયા ચુમ્માલીશ ભાગ ૩૮૩^{૪૫}/_{૬૨} આ પ્રમાણવાળો પાંચમો અભિવર્દિતસંવત્સર જાણવો. આ ચંદ્રાદિ પાંચ સંવત્સર વડે એક યુગ થાય છે. તે પાંચ સંવત્સરના મધ્યે અભિવર્દિત નામના સંવત્સરને વિષે અધિક માસ પડે છે. (૨) પ્રમાણસંવત્સર પાંચ પ્રકારે કહેલ છે તેમાં નક્ષત્રસંવત્સર ઉક્ત લક્ષણવાળો છે પરંતુ ત્યાં કેવળ નક્ષત્રમંડળનો ચંદ્રભાગ માત્ર વિવક્ષિત છે અને અહિં તો દિવસ ભાગ વગેરેનું પ્રમાણ વિવક્ષિત છે. ચંદ્ર અને અભિવર્દિતસંવત્સર પણ ઉક્ત લક્ષણવાળા જ છે પરંતુ ત્યાં યુગના વિભાગ કહેલ છે અને અહિં તો દિવસાદિના પ્રમાણ વડે કહેલ છે. આ વિશેષ (બેદ) છે. 'ઉઝ'—ઋતુસંવત્સર, ત્રીશ અહોરાત્રના પ્રમાણવાળો ઋતુમાસ, તેવા બાર ઋતુમાસ વડે સાવનમાસ અને કર્મમાસ નામના પર્વાય (અપરનામ) વડે થયેલ ત્રણ સો સાઠ ૩૬૦ અહોરાત્રપ્રમાણવાળો છે. 'આઈચ્ચ' તિં આદિત્યસંવત્સર, તે સાડાત્રીશ દિવસનો એક માસ, એવા બાર માસ વડે થયેલ ત્રણ સો છાસઠ (૩૬૬) અહોરાત્રપ્રમાણવાળો હોય છે. (૩) અનંતર કહેલ એ જ નક્ષત્રાદિ સંવત્સર, લક્ષણની પ્રધાનતા વડે લક્ષણસંવત્સર કહેવાય છે. હવે નક્ષત્રને કહે છે—'સમગ' ગાહા, સમક-સમપણાએ કૃતિકાદિ નક્ષત્રનો યોગ-કાર્તિક પૂર્ણિમાદિ તિથિઓની સાથે સંબંધ જોડે છે—કરે છે તાત્પર્ય એ છે કે—નક્ષત્રો તિથિઓને વિષે મુખ્યતાથી હોય છે; જેમ કાર્તિકી પૂર્ણિમાને વિષે કૃતિકાનક્ષત્ર હોય. કહ્યું છે કે—

જેઢો વચ્ચઈ મૂલેળ, સાવળો (વચ્ચઈ) ધળિઢાહિં । અદાસુ ય મગસિરો, સેસા નક્ષત્રનામિયા માસા ॥૨૨૪॥

જ્યેષ્ઠ માસની પૂર્ણિમાને દિવસે મૂળ નક્ષત્ર હોય છે, શ્રાવણની પૂર્ણિમા ધનિષ્ઠા નક્ષત્રની સાથે સંયોગ કરે છે, માર્ગશીર્ષ પૂર્ણિમાનો આદ્રા નક્ષત્ર સાથે યોગ હોય છે, બાકીના મહિનાઓ નક્ષત્રના નામવાળા હોય છે અર્થાત્ પોષની પૂર્ણિમાએ પુષ્ય નક્ષત્ર, માઘમાં મઘા નક્ષત્ર, એમ અન્ય પણ સમજી લેવા. (૨૨૪)

જે વર્ષમાં સમપણાએ ઋતુઓ પરિણમે છે, પરંતુ વિષમપણાએ નહિ અર્થાત્ કાર્તિકી પૂર્ણિમા પછી અંતર રહિત હેમંતઋતુ પોષ માસની પૂર્ણિમા પછી શિશિરઋતુ જ આવે છે એવી રીતે અન્ય ઋતુઓ પણ આવે છે. જે વર્ષમાં અત્યંત ગરમી નથી અને જેમાં અત્યંત શીત નથી તે નાતિઉષ્ણાનાતિશીત અને જેમાં ઘણું પાણી છે તે બહૂદક, તે લક્ષણથી નક્ષત્ર હોય છે. નક્ષત્રની ગતિરૂપ લક્ષણ વડે લક્ષિત હોવાથી નક્ષત્રસંવત્સર છે. આ ગાથામાં પાંચમો અને આઠમો અંશક (વિભાગ) પંચકલ (પાંચ માત્રાવાળો) છે, માટે આ ગાથા વિચિત્ર છે એમ છંદશાસ્ત્રને જાણનારાઓ વડે ઉપદેશાય છે. 'બહુલા વિચિત્ર' તિં બહુલ વિચિત્ર ગાથાના લક્ષણથી પત્તિ-પંચકલ ગણ છે. (૧) 'સસિ' ગાહા 'સસિ' તિં વિભક્તિના લોપથી શશિના-ચંદ્ર સાથે સમસ્ત પૂર્ણિમાઓ અર્થાત્ બધી પૂનમની રાત્રિઓ જે વર્ષમાં યોગવાળી હોય છે અથવા જેમાં ચંદ્રમા બધી પૂર્ણિમાઓને જોડે છે—સંબંધ કરે છે, વિષમચારી-પથાયોગ્ય તિથિઓને વિષે નહિ વર્તનાર નક્ષત્રો છે જેમાં તે વિષમચારી નક્ષત્ર, અત્યંત શીત અને ગરમીના સદ્ભાવથી કટૂક તથા બહૂદક-ઘણું પાણી. અહિં પ્રાકૃતપણાથી દીર્ઘત્વ છે, તેને જાણનારા વિદ્વાનો લક્ષણથી ચંદ્રસંવત્સર કહે છે, કેમ કે ચંદ્રની ચાર-ગતિરૂપ લક્ષણ વડે લક્ષિત છે. (૨) 'વિસમ' ગાહા—વિષમ-વિષમતાએ પ્રવાલ-પલ્લવાંકુર, તે વિદ્યમાન છે જેને તે પ્રવાલવાળા-વૃક્ષો પરિણમે છે અર્થાત્ પ્રવાલપણાના લક્ષણવાળી અવસ્થા વડે પ્રાપ્ત થાય છે અથવા પ્રવાલવાળા વૃક્ષો વિષમપણે પરિણમે છે એટલે અંકુરનું ઊગવું વગેરે અવસ્થાને પામે છે. તથા ઋતુઓ સિવાયમાં-પોતાના કાળ વિનાના સમયમાં પુષ્પ તથા ફળને આપે છે, જેમ સ્વરૂપ વડે ચૈત્રાદિ માસમાં પુષ્પાદિને દેવાવાળા આપ્રવૃક્ષો માઘાદિ માસમાં પુષ્પાદિને આપે છે. તથા જે વર્ષમાં મેઘ બરાબર વૃષ્ટિને વરસાવતો નથી તેને લક્ષણથી કાર્ણસંવત્સર કહે છે. તેના ઋતુસંવત્સર અને સાવનસંવત્સર એવા બે પર્વાય નામ છે. (૩) 'પુઢવિ' ગાહા—જે વર્ષમાં પૃથ્વીના રસને ઉદકના રસને—માપુર્ય અને ચીકાણના સ્વરૂપવાળા રસને તથા પુષ્પ તેમ જ ફળના રસને પણ તેવા પ્રકારના સ્વભાવથી સૂર્ય આપે છે. મતલબ કે તથાવિધ ઉદકના અભાવમાં પણ આપે છે જેથી થોડા વર્ષાદિ વડે પણ સમ્યગ્-જોઈએ તેટલું સસ્ય (શાલિ વગેરે ધાન્ય) ઉત્પન્ન થાય છે. તે લક્ષણથી આદિત્યસંવત્સર કહેવાય છે. (૪) 'આઈચ્ચ' ગાહા—સૂર્યના

તેજ વડે તપેલ પૃથ્વી વગેરેના તાપમાં પણ ઉપચારથી ક્ષણ વગેરે તપ્યાં એમ માનવું. તેમાં ક્ષણ-મુહૂર્ત, લવ-ઓગણપચ્ચાશ ઉચ્છ્વાસના પ્રમાણવાળો, દિવસ-અહોરાત્ર, ઋતુ બે માસપ્રમાણ. 'પરિણમંતિ'—અતિક્રમે છે જેમાં અને જે વાયુ વડે ઊડેલ રેણુથી ભૂમિના પ્રદેશવિશેષોને પૂરે છે તેને આચાર્યો, લક્ષણથી અભિવર્દિતસંવત્સર કહે છે. 'જાણ' સિંહ શિખા! તું પણ તેને તેમજ સમજ. (૫) આ સંવત્સરનું વ્યાખ્યાન તત્ત્વાર્થની ટીકા વગેરેના અનુસારે પ્રાપ્ત લખેલ છે. ॥૪૬૦॥

અનંતર સંવત્સર કલ્પો, તે કાળરૂપ છે, કાળ વ્યતીત થયે છતે શરીરથી નીકળવું થાય છે, આ હેતુથી તેના માર્ગને નિરૂપણ કરતા થકા સૂત્રકાર કહે છે—

પંચવિધે જીવસ્સ ણિજ્જાયમાળે પગ્ગત્તે, તંજહા—પાતેહિં, ઠરૂહિં, ડરેણં, સિરેણં, સવ્વંગેહિં । પાણિં ણિજ્જાયમાળે નિરયંગામી ભવતિ, ઠરૂહિં ણિજ્જાયમાળે તિરિયગામી ભવતિ, ડરેણં નિજ્જાયમાળે મણુયગામી ભવતિ, સિરેણં ણિજ્જાયમાળે દેવગામી ભવતિ, સવ્વંગેહિં નિજ્જાયમાળે સિદ્ધિગતિપજ્જવસાળે પળ્લગ્ગત્તે ॥ સૂ. ૪૬૧॥
પંચવિધે છેદણે પગ્ગત્તે, તંજહા—ઉપ્પાછેદણે, વિયચ્છેયણે, બંધણચ્છેયણે, પણસચ્છેદણે, દોધારચ્છેદણે । પંચવિધે આણંતરિતે પગ્ગત્તે, તંજહા—ઉપ્પાયણંતરિતે, વિયાણંતરિતે, પતેસાણંતરિતે, સમયાણંતરિતે, સામણ્ણાણંતરિતે ॥ સૂ. ૪૬૨॥

પંચવિધે અણંતતે પગ્ગત્તે, તંજહા—ણામાણંતતે, ઠવ્વાણંતતે, દવ્વાણંતતે, મણ્ણાણંતતે, પદેસાણંતતે । અહવા પંચવિધે અણંતતે પગ્ગત્તે, તંજહા—ણંતોણંતતે, દુહતોણંતતે, દેસવિત્થારાણંતતે, સવ્વવિત્થારાણંતતે, સાસયાણંતતે ॥ સૂ. ૪૬૩॥

(મૂ.૦) પાંચ પ્રકારે જીવને કાયામાંથી નીકળવાનો માર્ગ છે, તે આ પ્રમાણે—બન્ને પગથી, બન્ને સાથળથી, હૃદય(છાતી)થી, મસ્તકથી અને સર્વ અંગથી. બન્ને પગથી નીકળતો થકો જીવ નરકગામી (નરકમાં જનારો) થાય છે, બન્ને સાથળથી નીકળતો થકો જીવ તિર્યગામી થાય છે, હૃદયથી નીકળતો થકો જીવ મનુષ્યગામી થાય છે, મસ્તકથી નીકળતો થકો જીવ દેવગામી થાય છે અને સમસ્ત અંગથી નીકળતો થકો જીવ સિદ્ધિગતિ પર્યવસાન (અંત) વાળો કહેલ છે. ॥૪૬૧॥

પાંચ પ્રકારે છેદન કહેલું છે, તે આ પ્રમાણે—૧. દેવત્વ વગેરે અન્ય પર્યાયના ઉત્પાદ વડે જીવાદિ દ્રવ્યના વિભાગરૂપ છેદ તે ઉત્પાદછેદન, ૨. જીવાદિનું જ મનુષ્યત્વાદિ પર્યાયના વ્યય (નાશ) વડે છેદવું તે વ્યયચ્છેદન, ૩. જીવની અપેક્ષાએ કર્મનું છેદવું તે બંધછેદન, ૪. જીવને જ નિર્વિભાગ અવયવરૂપ પ્રદેશથી બુદ્ધિ વડે પૃથક્-જુદું કરવું તે પ્રદેશચ્છેદન તથા ૫. જીવાદિ દ્રવ્યનું દ્વિધા-બે ભાગરૂપે કરવું તે દ્વિધાકારચ્છેદન. ॥૪૬૨॥

પાંચ પ્રકારે આનંતર્ય-નિરંતર અવિરહ કહેલ છે, તે આ પ્રમાણે—૧. ઉત્પાદનો નિરંતર અવિરહ-દેવ, નરકગતિમાં અસંખ્યાત સમયનો હોય, ૨. વ્યયનો નિરંતર અવિરહ-દેવ, નરકગતિમાં અસંખ્યાત સમયનો હોય, ૩. ^૧પ્રદેશનો નિરંતર અવિરહ, ૪. સમયનો નિરંતર અવિરહ અને ૫. સામાન્યતઃ નિરંતર અવિરહ. પાંચ પ્રકારે અનંતક કહેલ છે, તે આ પ્રમાણે—નામઅનંતક-કોઈનું અનંતક એવું નામ હોય, જેમ ચૌદમા અનંતજિન, સ્થાપનાઅનંતક-અનંતકની કલ્પના (બુદ્ધિ વડે) અક્ષાદિની સ્થાપના તે સ્થાપનાઅનંતક, દ્રવ્યઅનંતક-અણુ વગેરે દ્રવ્યની અનંતતા, ગણનાઅનંતક-અવિવક્ષિત અણુ વગેરેની સંખ્યાના વિષયવાળી સંખ્યા-ગણત્રીવિશેષ^૨ ગણનાઅનંતક અને પ્રદેશોની સંખ્યારૂપ

૧. દેશ અને સમયનો અવિરહ શાશ્વત છે. જીવ અને કર્મપ્રદેશના સંબંધરૂપ અવિરહ ભવ્યને સંસારી અવસ્થા પર્યંત છે, પછી સિદ્ધ અવસ્થામાં સદાયને માટે વિરહ છે. અભવ્ય જીવનો કર્મપ્રદેશની સાથે હંમેશ માટે અવિરહ છે.
૨. દ્રવ્યઅનંતકમાં દ્રવ્યની મુખ્યતાએ અનંતતા હોય છે, અહિં ગણનાઅનંતકમાં દ્રવ્યની વિવક્ષા નથી, સામાન્ય ગણત્રી વિષયક છે.

અન્તંતા તે પ્રદેશઅન્તક. વળી પાંચ પ્રકારે અન્તક કહેલ છે, તે આ પ્રમાણે—આયામ-લંબાઈલક્ષણ એક શ્રેણીરૂપ ક્ષેત્ર તે એક અન્તક, લંબાઈ અને પહોળાઈથી બે પ્રકારે અન્તક તે પ્રતરક્ષેત્રરૂપ દ્વિધા અન્તક, રુચક પ્રદેશની અપેક્ષાએ પૂર્વાદિ દિશામાંથી કોઈ પણ દિશારૂપ ક્ષેત્રના દેશનો તેના પ્રદેશની અપેક્ષાએ વિસ્તારલક્ષણ અન્તક તે દેશવિસ્તારાન્તક, સર્વ આકાશના પ્રદેશનું અન્તપણું તે સર્વવિસ્તારાન્તક અને જીવાદિ દ્રવ્યનું જે અનાદિઅન્તપણું તે શાશ્વતાન્તક. ॥૪૬૩॥

(ટી૦) 'પંચવિહે' ત્યાદિં વ્યક્ત છે. વિશેષ એ કે-નિર્ણાણ-મરણના સમયમાં જીવનો શરીરમાંથી નીકળવાનો માર્ગ તે નિર્ણાણમાર્ગ અર્થાત્ પગ વગેરે. 'પાપર્હિ' તિં માર્ગભૂત અને કરણ (સાધન) તાને પામેલ બન્ને પગદ્વારા જીવ શરીરથી નીકળે છે. એવી રીતે બન્ને સાધનદ્વારા ઈત્યાદિને વિષે પણ જાણવું. હવે ક્રમશઃ આ નીકળવાના માર્ગના ફળને કહે છે—બન્ને પગદ્વારા શરીરથી નીકળતો જીવ 'નિરયગામિ' તિં (અહિં પ્રાકૃતપણાથી અનુસ્વાર છે) નરકમાં જનારો હોય છે. એવી રીતે અન્યત્ર પણ જાણવું. વિશેષ એ કે-બંધાય અંગો તે સર્વાંગો, તેઓમાંથી નીકળતો થકો સિદ્ધિગતિને પામે છે. સિદ્ધિગતિરૂપ પર્યવસાન-બ્રમણનો અંત છે જેને તે સિદ્ધિગતિપર્યવસાન કહેલ છે. ॥૪૬૧॥

નિર્ણાણ તો આપુષ્યનું છેદન કર્યે હતે થાય છે માટે છેદને પ્રરૂપતા થકા સૂત્રકાર કહે છે—'પંચવિહે' ત્યાદિં સ્પષ્ટ છે. વિશેષ એ કે—'ઉષ્ય' તિં દેવત્વાદિ પર્યાયિન્તરના ઉત્પાદ વડે જીવાદિ દ્રવ્યનો વિભાગરૂપ છેદ તે ઉત્પાદચ્છેદન, 'વિય' તિં વ્યય, મનુષ્યત્વાદિ પર્યાયના નાશ વડે જીવાદિને જ છેદવું તે વ્યયછેદન, બંધનસ્ય—જીવની અપેક્ષાએ કર્મના બંધનું છેદવું-વિણસવું તે બંધછેદન તથા (પુદ્ગલના) સ્કંધોની અપેક્ષાએ તો સંબંધનું છેદવું [અણુરૂપ જૂદા થવું] તે બંધનચ્છેદન, જવસ્કંધને જ નિર્વિભાગ અવયવરૂપ પ્રદેશોથી બુદ્ધિ વડે છેદવું-પૃથક્ કરવું તે પ્રદેશચ્છેદન, તથા જીવાદિ દ્રવ્યનું જે દ્વિધા-બે વિભાગરૂપ કરવું તે દ્વિધાકાર, તે જ છેદન તે દ્વિધાકારચ્છેદન. ત્રિધાકારાદિના આ ઉપલક્ષણરૂપ છે. આ કથન વડે દેશથી છેદન કહું. અથવા ઉત્પાદ-ઉત્પત્તિનું છેદન એટલે વિરહ, જેમ નરકગતિમાં બાર મુહૂર્તનો છે. વ્યયચ્છેદન એટલે ઉદ્વર્તના-અ્યવનનો વિરહ, તે પણ એ પ્રમાણે જ (બાર મુહૂર્તનો) છે. બંધનવિરહ-જેમ ઉપશાંત મોહવાળાને સમવિધ^૧ કર્મબંધનની અપેક્ષાએ (વિરહ હોય). પ્રદેશનું છેદન તે પ્રદેશવિરહ, જેમ વિસંયોજેલ-ક્ષય કરેલ અન્તાનુબંધી^૨ વગેરે કર્મપ્રદેશોનો પ્રદેશવિરહ હોય છે. બે ધારા છે જેની તે દ્વિધારા, તદ્દરૂપ છેદન તે દ્વિધારાછેદન. આના ઉપલક્ષણપણાથી એક ધારાદિ છેદન પણ જાણવું તે ક્ષુર-અક્ષો, તરવાર અને ચકાદિ છેદન શબ્દના સામ્યથી અહિં ગ્રહણ કરેલ છે. પ્રદેશચ્છેદના સ્થાનમાં ક્યાંક 'પંથચ્છેયણે' તિં બ્રહ્માય છે. પથિચ્છેદન એટલે માર્ગનું છેદવું અર્થાત્ માર્ગનું ઉલ્લંઘવું એવો અર્થ જાણવો. ॥૪૬૨॥

છેદનનું વિપર્યય આન્તર્તય છે, માટે તેને કહે છે—'પંચવિહે' ત્યાદિં આન્તર્તય-નિરંતર અચ્છેદન અર્થાત્ અવિરહ, ઉત્પાદનો અવિરહ જેમ નરકગતિમાં જીવોને ઉત્કર્ષથી અસંખ્યાત સમયો સુધી છે, એવી રીતે વ્યયનો પણ અવિરહ જાણવો. પ્રદેશોનો અને સમયોનો અવિરહ તો પ્રતીત જ છે. વિવક્ષા નહિ કરાએલ ઉત્પાદ, વ્યાપ્તિ વિશેષણવાળું આન્તર્તય માત્ર શામાન્ય આન્તર્તય છે. અથવા શ્રામણ્ય-ચારિત્રના આકર્ષના^૩ વિરહ (અભાવ) વડે જે આન્તર્તય (સતત અવિરહ) તે શ્રામણ્યઆન્તર્તય છે અથવા બહુ જીવોની અપેક્ષાએ શ્રામણ્ય-સંધમની પ્રતિપત્તિ-સ્વીકાર વડે આન્તર્તય છે, તે અષ્ટ સમય પર્યંત છે.

૧. એક સાતાવેદનીયનો બંધ હોવાથી શેષ સાત કર્મના બંધનો વિરહ હોય છે.

૨. ઉપશમશ્રેણી પરિવળજ્વજ્વાહાર અન્તાનુબંધી ચતુષ્ઠયની વિસંયોજના અર્થાત્ ક્ષપણાવિશેષ કરે છે, શેષ મિથ્યાત્વાદિની ઉપશમના કરે છે તેને અન્તાનુબંધીના કર્મપ્રદેશોનો વિરહ હોય છે અર્થાત્ સત્તામાં હોતા નથી પરંતુ પુનઃ મિથ્યાત્વ પ્રત્યયે બાંધે ખરો જેથી વિસંયોજના કહેવાય છે.

૩. ચારિત્રના પરિણામને છોડીને પુનઃ ગ્રહણ તે આકર્ષ કહેવાય છે.

અનંતરસૂત્રમાં સમય અને પ્રદેશોનું આનંતર્ય કહ્યું. તે સમય અને પ્રદેશો અનંતા છે માટે અનંતકને જ પ્રરૂપતાં થકા સૂત્રકાર કહે છે—‘પંચવિહે’ ત્યાદિં સૂત્રદ્વય પ્રતીતાર્ય છે. વિશેષ એ કે—નામ વડે અનંતક તે નામઅનંતક, અનંતક એવું જેનું નામ. જેમ સિદ્ધાંતભાષાએ વસ્ત્ર (અનંતક) છે ૧, સ્થાપના જ અથવા સ્થાપના વડે અક્ષાદિનું સ્થાપવું ૨, શરીર અને ભવ્ય શરીરાદિથી વ્યતિરિક્ત (જુદું) ગણનીય અણુ વગેરે દ્રવ્યોનું અનંતક તે દ્રવ્યઅનંતક ૩, ગણના [સંખ્યાના] લક્ષણ અનંતક તે અવિવક્ષિત અણુ વગેરે સંખ્યાના વિષયકો (કિંતુ) સંખ્યાવિશેષ ગણનાનંતક ૪, સંખ્યા (ગણત્રી) કરવા યોગ્ય પ્રદેશોનું અનંતક તે પ્રદેશાનંતક ૫. આયામ (લંબાઈ) લક્ષણ એક અંશ વડે અનંતક તે એકતઃ અનંતક અર્થાત્ એક શ્રેણીવાળું ક્ષેત્ર ૧, આયામ અને વિસ્તાર બન્નેથી જે અનંતક તે દ્વિધા અનંતક—પ્રતર ક્ષેત્ર ૨, રુચકની અપેક્ષાએ પૂર્વાદિ દિશામાંથી કોઈ પણ એક દિશાલક્ષણ દેશનો ક્ષેત્રનો જે વિસ્તાર—પહોળાઈ, તેના પ્રદેશની અપેક્ષાએ અનંતક તે દેશવિસ્તારાનંતક ૩, સર્વ આકાશના વિસ્તારરૂપ યોથું અનંતક ૪ અને શાશ્વત એવું અનંતક તે શાશ્વતાનંતક કેમ કે અનંત સમયની સ્થિતિવાળા હોવાથી જે જીવાદિ દ્રવ્ય અનાદિઅનંત છે—શાશ્વતઅનંતક છે ૫. ॥૪૬૩॥

આવા પ્રકારના પદાર્થોનો બોધ જ્ઞાનથી થાય છે, માટે જ્ઞાનના સ્વરૂપનું નિરૂપણ કરવા માટે સૂત્રકાર કહે છે—
પંચવિહે ણાણે પન્નતે, તંજહા—આભિણિબોહિયણાણે, સુયણાણે, ઓહિણાણે, મળપજ્જવણાણે, કેવલણાણે ।
પંચવિહે ણાણાવરણિજ્ઞે કમ્મે પન્નતે, તંજહા—આભિણિબોહિયણાણાવરણિજ્ઞે જાવ કેવલનાણાવરણિજ્ઞે ॥૪૬૪॥
(મૂ૦) પાંચ પ્રકારે જ્ઞાન કહેલ છે, તે આ પ્રમાણે—મતિજ્ઞાન, શ્રુતજ્ઞાન, અવધિજ્ઞાન, મનઃપર્યવજ્ઞાન અને કેવલજ્ઞાન. પાંચ

પ્રકારે જ્ઞાનાવરણીય કર્મ કહેલ છે, તે આ પ્રમાણે—મતિજ્ઞાનાવરણીય યાવત્ કેવલજ્ઞાનાવરણીય. ॥૪૬૪॥
(ટી૦) ‘પંચવિહે’ ત્યાદિં પાંચ સંખ્યારૂપ ભેદો છે જેના તે પંચવિધ, જાણવું તે જ્ઞાન. આ ભાવ સાધન છે અર્થાત્ સંવિત્-સમ્યક્ પ્રકારે બોધ અથવા જેના વડે કે જેનાથી જણાય તે જ્ઞાન અર્થાત્ તેના આવરણનો ક્ષય અથવા ક્ષયોપશમ. અથવા જેમાં જણાય તે જ્ઞાન—તદાવરણના ક્ષય અથવા ક્ષયોપશમના પરિણામયુક્ત આત્મા, અથવા જાણે છે તે જ્ઞાન, તે જ સ્વવિષયના ગ્રહણરૂપ હોવાથી ‘પ્રજ્ઞસ’ અર્થથી તીર્થકરોએ અને સૂત્રથી ગણધરોએ પ્રરૂપેલું છે. કહ્યું છે કે—

અત્થં ભાસદ્ અરૂહા, સુત્તં ગંથંતિ ગણહરા નિઠણં । સાસણસ્સ હિયદ્ધાણ, તઓ સુત્તં પવત્તદ્ ॥૨૨૫॥

[આવશ્યક નિર્યુક્તિ ૧૨ વિશેષાવશ્યક ૧૧૧૯ તિ]

અરિહંતો અર્થને જ કહે છે—સૂત્રને નહિ, ગણધરો સૂક્ષ્મ અર્થને કહેનાર સૂત્રને ગૂંથે છે—રચે છે અથવા નિયતગુણવાળા સૂત્રને રચે છે તેથી શાસનના હિતને માટે સૂત્ર પ્રવર્તે છે. (૨૨૫)

અથવા પ્રાજ્ઞાત્-તીર્થકરથી અથવા પ્રાજ્ઞે-પ્રાજ્ઞ પુરુષો વડે, અથવા પ્રજ્ઞા વડે આત્મ-પ્રાપ્ત થયેલું અથવા સ્વાધીન કરેલું તે પ્રાજ્ઞાત્, પ્રજ્ઞાત્, પ્રાજ્ઞાત્ અથવા પ્રજ્ઞાત્, તે આ પ્રમાણે—અભિ-અવિપર્યયરૂપ હોવાથી અર્થને સન્મુખ, નિઃસંશયરૂપ હોવાથી નિયત, બોધ-જાણવું તે અભિનિબોધ, તે જ સ્વાર્થમાં ‘ઈદ્’ પ્રત્યય ગ્રહણ કરવાથી આભિનિબોધિક, અથવા અભિનિબોધને વિષે થયેલું અથવા અભિનિબોધ વડે થયેલું અથવા અભિનિબોધરૂપ અથવા તેના પ્રયોજનવાળું તે આભિનિબોધિક જ્ઞાન. અથવા જે અર્થને સન્મુખ તે કાર્યભૂતને નિશ્ચિત જાણે છે તે આભિનિબોધિક અર્થાત્ અવગ્રહાદિરૂપ મતિજ્ઞાન જ. તેનું સ્વસંવેદિત રૂપ હોવાથી અર્થાત્ ભેદના ઉપચારથી અથવા જેના વડે (ક્ષયોપશમ વડે), જેનાથી અથવા જેને વિષે અભિનિબોધ થાય છે તે આભિનિબોધિક, તેના આવરણભૂત કર્મના ક્ષયોપશમરૂપ છે, આ ભાવાર્થ છે. અથવા આત્મા જ અભિનિબોધરૂપ ઉપયોગના પરિણામ વડે અનન્ય (અભિજ્ઞ) હોવાથી જાણે છે તે આભિનિબોધિક, તદ્રૂપ જ્ઞાન તે આભિનિબોધિક જ્ઞાન. ભાષ્યકારે કહ્યું છે કે—

૧. આ ત્રણે વ્યુત્પત્તિમાં ક્ષયોપશમ વડે, ક્ષયોપશમથી અને ક્ષયોપશમને વિષે-એમ જાણવું.

અત્યાભિમુહો નિયઓ, બોહો જો સો મઓ અભિનિબોહો । સો ચેવાધિણિબોહિયમહવ જહાજોગમાજોજ્ઞં ॥૨૨૬॥

તં તેણં તઓ તમ્મિ ય, સો વાડધિણિબુજ્ઞણ તઓ વા તં ।

[વિશેષાવશ્યક ૮૦-૮૧ તિ]

અર્થની (પદાર્થની) અભિમુખ એટલે પદાર્થની હાજરીમાં ઉત્પન્ન થતો નિશ્ચિત એટલે સંશય રહિતબોધ, તે અભિનિબોધ કહેવાય છે. અને તે જ આભિનિબોધિક જ્ઞાન છે. અથવા (બીજી રીતે પણ) જેમ વ્યુત્પત્તિથી ઘટે તેમ યોજવું, (૨૨૬) તેને તે વડે તે થકી-તે છેતે (આત્મા-જાણે) અથવા તે જાણે તે અભિનિબોધ.

[આત્મા વડે] જે 'સંભળાય છે તે શ્રુત અર્થાત્ શબ્દ જ, કેમ કે ભાવશ્રુતનું કારણ હોવાથી કારણમાં કાર્યનો ઉપચાર કરેલ છે. અથવા જે વડે, જેથી, જે છેતે સંભળાય છે તે શ્રુત અર્થાત્ તદાવરણીય (શ્રુતજ્ઞાનાવરણીય) કર્મના ક્ષયોપશમરૂપ છે. અથવા શ્રુતના ઉપયોગરૂપ પરિણામથી અનન્ય હોવાથી આત્મા જ સાંભળે છે માટે ^૩આત્મા જ શ્રુત છે. શ્રુતરૂપ જ્ઞાન તે શ્રુતજ્ઞાન. ભાષ્યકાર કહે છે—

તં તેણં તઓ તમ્મિ ય, સુણેહ સો વા સુયં ચ તેણંતિ ॥૨૨૭॥

[વિશેષાવશ્યક ૮૧ તિ]

તે તે વડે તે થકી- તે છેતાં સંભળાય અથવા તે સાંભળે, તે શ્રુત. (૨૨૭)

જે વડે, જેથી, જે છેતે અર્થ જણાય તે અવધિ, 'અવધીયતે' [અહિં 'અવ' અવ્યય હોવાથી અનેકાર્થ છે માટે] નીચે નીચે વિસ્તારપૂર્વક (રૂપી વસ્તુ) 'ધીયતે' જણાય છે તે અવધિ, અથવા અવ-મર્યાદા વડે (પરસ્પર દ્રવ્યાદિની) વસ્તુ જણાય છે તે અવધિ, અવધિજ્ઞાનાવરણનો ક્ષયોપશમ જ હોય કેમ કે અવધિજ્ઞાનના ઉપયોગનો હેતુ છે. અથવા અવધાન-જાણવું તે અવધિ અર્થાત્ પદાર્થના વિષયનો બોધ, અવધિરૂપ જ્ઞાન તે અવધિજ્ઞાન. ભાષ્યકારે કહ્યું છે કે—

તેણાવધીયતે તંમિ, વાડવહાણં ચ તોડવહી સો ય । મજ્ઞાયા જં તાણ, દવ્વાઈ પરોપ્પરં મુણઈ ॥૨૨૮॥

[વિશેષાવશ્યક ૮૨ તિ]

તે વડે અથવા તે છેતે, ઈન્દ્રિય અને મનની મદદ સિવાય સાક્ષાત્ આત્માથી અર્થ જણાય, તે અવધિ, તે અવધિ મર્યાદારૂપ છે. કેમકે તે અવધિજ્ઞાન વડે (આત્મા) દ્રવ્યાદિ પરસ્પર મર્યાદિત જાણે છે. (૨૨૮)

પરિ-સર્વ પ્રકારે અવનં-જવું કે જાણવું તે અવ, અથવા 'અવનં' તે અવ કે આય, અર્થાત્ જવું અને જાણવું તે પર્યાયવાચક શબ્દો છે. પરિ+અવ:-પર્યવ, પરિ+અય:-પર્યય, પરિ+આય:-પર્યાય, મનમાં અથવા મનનો પર્યવ, પર્યવ અથવા પર્યાય તે (ક્રમશઃ) મન:પર્યવ, મન:પર્યય અથવા મન:પર્યાય. સર્વતઃ તત્—મનમાં^૪ કે ^૫મનનો પરિચ્છેદ-બોધ, આ અર્થ સમજવો. તે જ જ્ઞાન તે મન:પર્યવજ્ઞાન, મન:પર્યયજ્ઞાન અથવા મન:પર્યાયજ્ઞાન, અથવા મનના પર્યાયો, પર્યાયો અથવા પર્યવો, ભેદો-ધર્મો અર્થાત્ બ્રાહ્મ વસ્તુના આલોચનાદિ પ્રકારો, તેઓને વિષે અથવા તેઓનું જ્ઞાન તે મન:પર્યાયજ્ઞાન, મન:પર્યયજ્ઞાન અથવા મન:પર્યવજ્ઞાન. ભાષ્યકાર કહે છે કે—

પજ્જવણં પજ્જયણં, પજ્જાઓ વા મણંમિ મણસો વા । તસ્સ વ પજ્જાયાદિન્નાણં મણપજ્જવન્નાણં ॥૨૨૯॥

[વિશેષાવશ્યક ૮૩ તિ]

મનને વિષે અથવા મન સંબંધી પર્યવન, પર્યયન અથવા પર્યાય. અથવા તેના (મનના) પર્યાય આદિનું જ્ઞાન તે મન:પર્યવજ્ઞાન. (૨૨૯)

કેવલ-મતિ વગેરે જ્ઞાનની અપેક્ષા રહિત હોવાથી અસહાય, અથવા આવરણ મલરૂપ કલંક રહિત હોવાથી શુદ્ધ અથવા તે પ્રથમપણાએ જ સમસ્ત ધાતિકર્મના આવરણના અભાવ વડે સંપૂર્ણરૂપે ઉત્પન્ન થવાથી સકળ, અથવા તેના જેવું અન્ય

૧. અહિં શબ્દ શ્રુતજ્ઞાનનું કારણ હોવાથી શ્રુત છે. ૨. અહિં ક્ષયોપશમ શ્રુતજ્ઞાનનો હેતુ (સાધન) હોવાથી શ્રુતરૂપ છે.

૩. આત્મા જ શ્રુતથી કથયિત્ અભિનિબોધ હોવાથી શ્રુતરૂપ છે. ૪. બ્રાહ્મ મનોદ્રવ્યના સમુદાયને વિષે.

૫. બ્રાહ્મ મન સંબંધી સમસ્ત પ્રકારે જાણવું.

જ્ઞાન ન હોવાથી અસાધારણ અથવા જોયનું અનંતપણું હોવાથી અનંત-યથાવસ્થિત સમગ્ર ભૂત, વર્તમાન અને ભાવિભાવનાં સ્વભાવને પ્રકાશ કરનાર જ્ઞાન-આ ભાવના છે. કેવલરૂપ જ્ઞાન તે કેવલજ્ઞાન. ભાષ્યમાં કહ્યું છે કે—

કેવલમેગં સુદ્ધં, સગલમસાહારણં અણંતં ચ । પાયં ચ નાણસદ્ધો, નાણ[મ]સમાણાહિગરણોડયં ॥૨૩૦॥

[વિશેષાવશ્યક ૮૪ તિ]

એક (અસહાય), શુદ્ધ, પરિપૂર્ણ, અસાધારણ અને અનંત એવું જે જ્ઞાન તે કેવલજ્ઞાન. ઘણું કરીને આ જ્ઞાન શબ્દ, જ્ઞાનની વ્યાખ્યામાં સમાસ કરતાં સમાન અધિકરણવાળો છે. મનઃપર્યવ જ્ઞાનને વિષે (વ્યધિકરણરૂપ) તત્પુરુષ સમાસને પણ બતાવેલ હોવાથી ગાથામાં 'પ્રાયઃ' શબ્દ કહેલ છે પ. (૨૩૦)

અહિં સ્વામી, કાળ, કારણ, વિષય અને પરોક્ષત્વના સાધર્મ્યથી અને મતિ, શ્રુતજ્ઞાનનો સદ્ભાવ છતે શેષ જ્ઞાનનો સદ્ભાવ થવાથી આદિમાં મતિ અને શ્રુતજ્ઞાનનો ઉપન્યાસ કરેલ છે, તે આ પ્રમાણે—જે મતિજ્ઞાનનો સ્વામી છે તે શ્રુતજ્ઞાનનો સ્વામી છે. 'જત્ય મતિનાણં તત્ય સુયનાણં' 'જ્યાં મતિજ્ઞાન છે ત્યાં શ્રુતજ્ઞાન છે.' [નન્દી સૂ. ૧૫] ઈતિ વચનાત્, જેટલો મતિજ્ઞાનનો સ્થિતિકાળ તેટલો જ શ્રુતજ્ઞાનનો સ્થિતિકાળ છે. પ્રવાહની અપેક્ષાએ અતીત વગેરે સર્વ કાળ જ છે. સમક્રિતથી નહિ પોલી એવી એક જીવની અપેક્ષાએ કંઈક અધિક છાસઠ સાગરોપમપ્રમાણ કાળ છે. તથા જેમ મતિજ્ઞાન ક્ષયોપશમના હેતુવાળું છે તેમ શ્રુતજ્ઞાન પણ છે. વળી જેમ મતિજ્ઞાન ઓધથી-સામાન્યતઃ સર્વ દ્રવ્યાદિના વિષયવાળું છે તેમ શ્રુતજ્ઞાન પણ છે. તથા જેમ મતિજ્ઞાન પરોક્ષ છે તેમ શ્રુતજ્ઞાન પણ પરોક્ષ છે. તથા મતિજ્ઞાન અને શ્રુતજ્ઞાનનો ભાવ છતે જ અવધિ વગેરે જ્ઞાનનો સદ્ભાવ છે. ભાષ્યકાર કહે છે કે—

જં સામિ-કાલ-કારણ-વિસય-પરોક્ષત્તળેહિં તુલ્લાઈ । તબાવે સેસાઈ, તેણાઈ મહસુયાઈ ॥૨૩૧॥

[વિશેષાવશ્યક ૮૫ તિ]

આ બન્ને (મતિ-શ્રુત) જ્ઞાન સ્વામી-કાળ-કારણ-વિષય અને પરોક્ષપણાથી તુલ્ય હોવાથી, તથા તે બે જ્ઞાનની હાજરીમાં જ બાકીના જ્ઞાન થતા હોવાથી મતિ-શ્રુતજ્ઞાનને સર્વજ્ઞાનની આદિમાં કહ્યાં છે. (૨૩૧).

મતિપૂર્વક શ્રુત હોવાથી અથવા વિશિષ્ટ મતિના અંશ (ભેદ) રૂપ હોવાથી શ્રુતની પહેલાં મતિનો ઉપન્યાસ કરેલ છે. ભાષ્યમાં કહ્યું છે કે—

મહપુલ્લં જેણ સુયં, તેણાઈ મઈ વિસિદ્ધો વા । મહમેઓ ચેવ સુયં, તો મહસમણંતરં મણિયં ॥૨૩૨॥

[વિશેષાવશ્યક ૮૬ તિ]

મતિપૂર્વક શ્રુત કહ્યું છે, તેથી મતિ આદિમાં છે, અથવા શ્રુતજ્ઞાન એ મતિજ્ઞાનનો વિશિષ્ટ ભેદ જ છે, તે કારણથી પણ મતિજ્ઞાન પછી શ્રુતજ્ઞાન કહ્યું છે. (૨૩૨)

કાળ, વિપર્યય, સ્વામી અને લાભના સાધર્મ્યથી મતિજ્ઞાન અને શ્રુતજ્ઞાન પછી અવધિજ્ઞાનનો ઉપન્યાસ છે તે હવે બતાવે છે. પ્રવાહની અપેક્ષાએ જેટલો મતિ, શ્રુતજ્ઞાનનો સ્થિતિકાળ છે તથા (તેના) આધારભૂત સમક્રિતથી અપતિત એક જીવની અપેક્ષાએ જેટલો છે તેટલો જ કાળ અવધિજ્ઞાનનો પણ છે. જેમ મતિ, શ્રુતજ્ઞાનનો વિપર્યય (વિપરીતપણું) જ્ઞાનમાં (અજ્ઞાનરૂપે) થાય છે એવી રીતે અવધિજ્ઞાન પણ મિથ્યાદૃષ્ટિને વિભંગજ્ઞાનરૂપ થાય છે. જે મતિ, શ્રુતજ્ઞાનનો સ્વામી છે તે જ અવધિજ્ઞાનનો સ્વામી થાય છે. વિભંગજ્ઞાનવાળા દેવાદિને સમ્યગ્દર્શનની પ્રાપ્તિ થયે છતે એકી સાથે ત્રણ જ્ઞાનના લાભનો સંભવ છે. કહ્યું છે કે—'કાલ-વિવજ્જય-સામિત્ત-લાભસાહમ્મઓડવહી તત્તો [વિશેષાવશ્યક ૮૭ તિ] ૧. કાળ, ૨. વિપર્યય, ૩. સ્વામિત્વ અને ૪. લાભના સાધર્મ્યથી મતિ, શ્રુતજ્ઞાન પછી અવધિજ્ઞાનનો ઉપન્યાસ કરેલ છે. તથા છબ્રસ્થ, વિષય, ભાવ અને પ્રત્યક્ષત્વના સાધર્મ્યથી અવધિજ્ઞાન પછી મનઃપર્યવજ્ઞાનનો ઉપન્યાસ છે. તે બતાવે છે—જેમ અવધિજ્ઞાન છબ્રસ્થને હોય છે તેમ મનઃપર્યવ જ્ઞાન પણ છદ્મસ્થને હોય છે, જેમ અવધિજ્ઞાન રૂપી દ્રવ્યના વિષયવાળું છે તેમ મનઃપર્યવ

જ્ઞાન પશુરૂપિ દ્રવ્યના વિષયવાળું છે. વળી જેમ અવધિજ્ઞાન ક્ષાયોપશમિક ભાવમાં છે તેમ મન:પર્યવ જ્ઞાન પણ ક્ષાયોપશમિક ભાવમાં છે. વળી જેમ અવધિજ્ઞાન પ્રત્યક્ષ છે તેમ મન:પર્યવ જ્ઞાન પણ પ્રત્યક્ષ છે. કહ્યું છે કે—“માણસમેતો છુમત્યવિસયભાવાદિસામન્ના” [વિશેષાવશ્યક ૮૭ તિ] છુમસ્થપણું, વિષય અને ભાવાદિના સાધર્મ્યથી અવધિજ્ઞાન પછી મન:પર્યવ જ્ઞાનનો ઉપન્યાસ છે.

મન:પર્યવ જ્ઞાન પછી કેવલજ્ઞાનનો ઉપન્યાસ છે. કારણ અપ્રમત્ત સાધુરૂપ સ્વામીના સાધર્મ્યથી તેનું બધાય જ્ઞાનમાં ઉત્તમપણું છે, તે આ પ્રમાણે—જેમ મન:પર્યવ જ્ઞાન ઉત્તમ પતિને જ થાય છે તેમ કેવલજ્ઞાન પણ ઉત્તમ પતિને જ થાય છે. જે જીવ સર્વ જ્ઞાન (મત્યાદિ) પ્રાપ્ત કરે છે તે ચોક્કસ અંતમાં કેવલજ્ઞાનને પ્રાપ્ત કરે છે. જેમ મન:પર્યવ જ્ઞાન વિપર્યય સહિત હોતું નથી તેમ કેવલજ્ઞાન પણ વિપર્યય સહિત હોતું નથી. કહ્યું છે કે—

અંતે કેવલમુત્તમજ્ઞસામિત્વાવસાળાભાઓ । एत्थं च मतिसुयाई, परोक्खमियरं च पच्चवक्खं ॥૨૩૩॥

[વિશેષાવશ્યક ૮૮ તિ]

ઉત્તમપણાથી, પતિરૂપ સ્વામિત્વથી અને છેવટમાં લાભ થવાથી અંતમાં કેવલજ્ઞાનનો ઉપન્યાસ છે. પાંચ જ્ઞાનોમાં મતિ અને શ્રુતજ્ઞાન એ બે પરોક્ષ છે અને શેષ ત્રણ જ્ઞાન પ્રત્યક્ષ છે. (૨૩૩) ॥૪૬૩॥

ઉપર વર્ણવેલ જ્ઞાનને આવરણ કરનાર જ્ઞાનાવરણ કર્મ છે તેથી તેના સ્વરૂપને કહેવા માટે સૂત્ર—‘પંચે’ ત્યાદિં સુગમ છે. ॥૪૬૪॥

જ્ઞાનાવરણ કર્મ કહ્યું, તેનો નાશ કરવા માટે ઉપાયવિશેષ સ્વાધ્યાયના ભેદોને કહે છે—

પંચવિધે સર્જ્જાઈ પન્નત્તે, તંજહા—વાયણા, પુચ્છણા, પરિયટ્ટણા, અણુપ્પેહા, ધમ્મકહા ॥ સૂં ૪૬૫॥

પંચવિધે પચ્ચવક્ખાણે પન્નત્તે, તંજહા—સદ્દહણસુદ્ધે, વિણયસુદ્ધે, અણુભાસણાસુદ્ધે, અણુપાલણાસુદ્ધે, ખાવસુદ્ધે ॥ સૂં ૪૬૬॥

પંચવિધે પઢિક્કમણે પન્નત્તે, તંજહા—આસવદારપઢિક્કમણે, મિચ્છત્તપઢિક્કમણે, કસાયપઢિક્કમણે, જોગપઢિક્કમણે, ખાવપઢિક્કમણે ॥ સૂં ૪૬૭॥

(મૂં) પાંચ પ્રકારે સ્વાધ્યાય કહેલ છે, તે આ પ્રમાણે—શિષ્યોને ભણાવવું તે વાચના, સૂત્રમાં સંશય પડ્યે છતે ગુરુ વગેરેને શિષ્યે પૂછવું તે પૂછના, સૂત્રનું પરાવર્તન કરવું—ગણવું તે પરાવર્તના, સૂત્રના અર્થનું ચિંતન કરવું તે અનુપ્રેક્ષા અને ધર્મની વ્યાખ્યા કરવી તે ધર્મકથા. ॥૪૬૫॥

પાંચ પ્રકારે પ્રત્યાખ્યાન કહેલા છે, તે આ પ્રમાણે—૧. શ્રદ્ધાન વડે શુદ્ધ, ૨. કૃતિકર્માદિરૂપ ગુરુના વિનય વડે શુદ્ધ, ૩. ગુરુની સન્મુખ અંજલિ જોડીને શુદ્ધ અક્ષરો વડે—‘વોસિરામિ’ બોલવું તે અનુભાષણાશુદ્ધ, ૪. સંકટના સમયમાં પણ અખંડિતપણે પાળવું તે અનુપાલણાશુદ્ધ અને ૫. આ લોક વગેરેની આશંસાદિ (વાંછાદિ) દોષ રહિત તે ભાવશુદ્ધ. ॥૪૬૬॥

પાંચ પ્રકારે પ્રતિક્રમણ (શુભ યોગથી અશુભ યોગમાં ગયેલાનું ફરીને શુભ યોગમાં આવવું) કહેલ છે, તે આ પ્રમાણે—૧. આશ્રવદ્વાર—પ્રાણાતિપાતાદિથી નિવર્તવું, ૨. મિથ્યાત્વથી નિવર્તવું, ૩. કષાયથી નિવર્તવું, ૪. અશુભ યોગથી નિવર્તવું અને ૫. આશ્રવદ્વાર વગેરે સમુચ્ચય અશુભ ભાવથી નિવર્તવું. ॥૪૬૭॥

(ટીં) ‘પંચવિધે’ ત્યાદિં સુગમ છે. વિશેષ એ કે—‘સુ’ ઉત્તમ આ—મર્યાદા વડે અધ્યયન-શ્રુતને વિશેષ અનુસરવું તે સ્વાધ્યાય. જે શિષ્ય કહે છે તે પ્રત્યે—ભણવા માટે કહેનાર શિષ્ય પ્રત્યે ગુરુનો પ્રયોજકભાવ તે વાચના અર્થાત્ ભણાવવું. વાચના લીધેલ શિષ્યે પણ સંશયાદિ ઉત્પન્ન થયે છતે પુનઃ પૂછવું અર્થાત્ પૂર્વે ભણેલ સૂત્રાદિ સંબંધી શંકા વગેરેમાં પ્રશ્ન કરવો તે પૂછના, પૂછવાથી વિશેષ શુદ્ધ થયેલ સૂત્રનું વિસ્મરણ ન થાય તેટલા સારુ પરાવર્તના કરવી અર્થાત્ સૂત્રનું ગુણન કરવું.

સૂત્રની જેમ અર્થને વિષે પણ વિસ્મૃતિનો સંભવ છે તેથી અર્થ પણ વારંવાર વિચારવા યોગ્ય છે, માટે અનુપ્રેક્ષવું તે અનુપ્રેક્ષા અર્થાત્ વિચારવું. એમ અભ્યાસ કરેલ શ્રુત વડે ધર્મકથા કરવા યોગ્ય છે. શ્રુતરૂપ ધર્મની જે કથા (વ્યાખ્યા) તે ધર્મકથા. ॥૪૬૫॥

ધર્મકથારૂપ મંથન (રવૈયા) વડે સારી રીતે મંથન કરેલ છે જેઓએ એવા ભવ્ય જીવો શુદ્ધ પ્રત્યાખ્યાન અંગીકાર કરે છે, માટે પ્રત્યાખ્યાન કહે છે—‘પંચવિહે’ ત્યાદિં ‘પ્રતિ’—(પ્રમાદના) નિષેધથી ‘આ’—મર્યાદા વડે ‘ખ્યાન’ તે કથન—સ્વીકારવું અર્થાત્ પ્રમાદના નિષેધથી મર્યાદાપૂર્વક જે સ્વીકારવું તે પ્રત્યાખ્યાન. શ્રદ્ધાન વડે—‘તેમ જ છે’ એવા પ્રત્યય [વિશ્વાસ] લક્ષણ વડે શુદ્ધ-દોષ રહિત તે શ્રદ્ધાનશુદ્ધ, શ્રદ્ધાનના અભાવમાં પ્રત્યાખ્યાન અશુદ્ધ થાય છે. એવી રીતે સર્વત્ર જાણવું, અહિં નિર્ધુક્તિની ગાથાઓ જણાવે છે—

પચ્ચક્ષ્ણાણં સવ્વણ્ણુદેસિયં જં જહિં જયા કાલે । તં જો સદ્દહરૂ નરો, તં જાણસુ સદ્દહણસુદ્ધ ॥૨૩૪॥

[આવં માં ૨૪૬]

સર્વજ્ઞપ્રણીત પ્રત્યાખ્યાન સત્યાવીશ પ્રકારે છે—પાંચ મહાવ્રતરૂપ મૂળ અને દશવિધ ઉત્તરપ્રત્યાખ્યાન—અનાગતાદિ દશ ભેદ અથવા નવકારસી વગેરે દશ અદ્વા પચ્ચક્ષ્ણાણના ભેદરૂપ, તથા શ્રાવકના બાર વ્રતરૂપ પ્રત્યાખ્યાન. તે જ્યાં—સ્થવિરકલ્પ વગેરે કલ્પમાં, અથવા ભરતાદિ ક્ષેત્રને વિષે જે કાળમાં—સુભિક્ષ, દુર્ભિક્ષાદિ અથવા પ્રભાત વગેરે કાળને વિષે પ્રત્યાખ્યાનને જે મનુષ્ય સદ્દહે છે તેને તું શ્રદ્ધાનશુદ્ધ જાણ. (૨૩૪)

વિનયશુદ્ધ આ પ્રમાણે—

કિંકમ્મસ્સ વિસોહિં, પંડજં જો અહીંમઇરિત્તં । મળવયળકાયગુત્તો, તં જાણસુ વિળયઓ સુદ્ધ ॥૨૩૫॥

[આવં માં ૨૪૮ તિ]

જે જીવ, મન, વચન અને કાયાથી ગુપ્ત થયો કૃતિકર્મ—વંદનકાર્યની અન્યૂનાધિક વિશુદ્ધને પ્રયુજે છે તે પ્રત્યાખ્યાન કરનારને તું વિનયશુદ્ધ જાણ. (૨૩૫)

અનુભાષણશુદ્ધ આ પ્રમાણે—

અણુભાસઇ ગુરુવયળં, અક્ખરપયવંજળેહિં પરિસુદ્ધં । પંજલિહો અભિમુહો, તં જાણંણુભાસણાસુદ્ધ ॥૨૩૬॥

[આવં માં ૨૪૯]

વંદન કરીને પ્રત્યાખ્યાનને કરતો થકો, ગુરુની સન્મુખ અંજલિ જોડીને રહેલ શિષ્ય, અક્ષર, પદ અને વ્યંજન વડે પરિશુદ્ધ ગુરુના વચનને અનુસરીને બોલે છે તેને તું અનુભાષણશુદ્ધ જાણ. વિશેષ એ કે—ગુરુ ‘વોસિરિઈ’ એમ કહે છે અને શિષ્ય ‘વોસિરામિ’ બોલે. (૨૩૬)

અનુપાલનાશુદ્ધ આ પ્રમાણે—

કંતારે દુભ્મિક્ખે, આયંકે વા મહયા [મહતીત્યર્થઃ] સમુપ્પજે । જં પાલિયં ન મળં, તં જાણંણુપાલણાસુદ્ધ ॥૨૩૭॥

[આવં માં ૨૫૦ તિ]

મહાનૂ અરણ્યને વિષે, મહાદુર્ભિક્ષાને વિષે અને મહાનૂ જ્વરાદિ રોગ ઉત્પન્ન થયે છતે જે પાલન કર્યું, ભાંગ્યું નહિ તે અનુપાલનાશુદ્ધ તું જાણ. (૨૩૭)

ભાવશુદ્ધ આ પ્રમાણે—

રાગેળ વ દોસેળ વ, પરિણામેળ વ [ઇહલોકાદ્યાશંસાલક્ષણેન] ન દૂસિયં જં તુ ।

તં ધ્વલુ પચ્ચક્ષ્ણાણં, ભાવવિસુદ્ધં મુણેયવ્વં ॥૨૩૮॥

[આવં માં ૨૫૧ તિ]

રાગ વડે, દ્વેષ વડે અથવા ઇહલોકાદિ આશંસારૂપ પરિણામ વડે જે દૂષિત ન હોય તે ચોક્કસ પ્રત્યાખ્યાન ભાવવિશુદ્ધ જાણવું. (૨૩૮)

નિર્ધુક્તિમાં છઠ્ઠું જ્ઞાનશુદ્ધ પણ કહેલું છે. કહ્યું છે કે—

પચ્ચક્ષણં જાણઈ, કપ્પે જં જંમિ હોઈ કાયવ્વં । મૂલગુણઉત્તરગુણે, તં જાણસુ જાણણાસુદ્ધં ॥૨૩૧॥

[આવ૦ મા૦ ૨૪૭ ત્તિ]

જે કાળમાં જે કલ્પને વિષે મૂલગુણ અને ઉત્તરગુણોના વિષયમાં જે પ્રત્યાખ્યાન કરવા યોગ્ય છે તેને જે જાણે છે તેને તું જ્ઞાનશુદ્ધ જાણ. (૨૩૧)

અહિં તો પાંચ સ્થાનકના અનુરોધથી આ છઠ્ઠું પ્રત્યાખ્યાન કહ્યું નથી અથવા શ્રદ્ધાનશુદ્ધ પદ વડે સંગ્રહ કરેલ છે કારણ કે—શ્રદ્ધાનનું જ્ઞાનવિશેષપણું હોય છે. ॥૪૬૬॥

પ્રત્યાખ્યાન ક્રીધે છતે કદાચિત્ અતિચાર સંભવે છે તેથી પ્રતિક્રમણ કરવું જોઈએ, માટે પ્રતિક્રમણનું નિરૂપણ કરતા થકા સૂત્રકાર કહે છે—‘પંચવિહે’ ત્યાદિં પ્રતીયં—પ્રતિકૂળ ક્રમણં—ગમન કરવું જોઈએ, તે પ્રતિક્રમણ. અહિં તાત્પર્ય એ છે કે—શુભ યોગોથી અશુભ યોગો પ્રત્યે ગયેલનું પુનઃ શુભ યોગોને વિષે પાછું આવવું તે પ્રતિક્રમણ. કહ્યું છે કે—

સ્વસ્થાનાઘત્ પરં સ્થાનમ્ પ્રમાદસ્ય વશાદ્ગતઃ । તત્રૈવ ક્રમણં ભૂયઃ પ્રતિક્રમણમુચ્યતે ॥૨૪૦॥

ક્ષાયોપશમિકાઢ્ઢાવાદૌદયિકસ્ય વશં ગતઃ । તત્રાપિ ચ સ એવાર્થઃ પ્રતિકૂલગમાત્ સ્મૃતઃ ॥૨૪૧॥

પ્રમાદના વશથી પોતાના સ્થાનથી પરસ્થાનમાં ગયેલ જીવનું જે ફરીથી સ્વસ્થાનમાં જ આવવું તે પ્રતિક્રમણ કહેવાય. (૨૪૦) અથવા ક્ષાયોપશમિક ભાવથી ઔદયિક ભાવને વશ થયેલ જીવનું ફરીથી ક્ષાયોપશમિક ભાવમાં આવવું અર્થાત્ તે જ પ્રતિક્રમણ છે. (૨૪૧)

વિષયના ભેદથી પ્રતિક્રમણ પાંચ પ્રકારે છે, તેમાં પ્રાણાતિપાતાદિ આશ્રવના દ્વારોથી પ્રતિક્રમણ-નિવર્તવું અર્થાત્ ફરીથી ન કરવું તે આશ્રવદ્વારપ્રતિક્રમણ-અસંયમનું પ્રતિક્રમણ એ રહસ્ય છે. આભોગ (જાણપૂર્વક), અનાભોગ (અજાણપણે) અને સહસાકાર વડે મિથ્યાત્વમાં જવાની નિવૃત્તિ કરવી તે મિથ્યાત્વપ્રતિક્રમણ. એવી રીતે કષાયથી નિવર્તવું તે કષાયપ્રતિક્રમણ. યોગનું પ્રતિક્રમણ તો અશુભ-મન-વચન-કાયાના વ્યાપારોનું નિવર્તન કરવું તે, અને વિશેષરૂપે વિવક્ષા નહિ કરેલ આશ્રવદ્વારાદિનું પ્રતિક્રમણ જ ભાવ-પ્રતિક્રમણ છે. કહ્યું છે કે—

મિચ્છતાઈ ન ગચ્છઈ, ન ય ગચ્છાવેઈ નાણુજાણાઈ । જં મળવઠ્ઠકાર્ણહિં, તં મળિયં ભાવપઢિક્કમણં ॥૨૪૨॥

સ્વયં જે મન, વચન અને કાયાથી મિથ્યાત્વાદિને પામતો નથી, અન્યને પમાડતો નથી અને અનુમોદતો નથી તેને ભાવપ્રતિક્રમણ કહેલ છે. (૨૪૨)

વિશેષની વ્યાખ્યામાં તો કહેલા જ ચાર ભેદો છે. કહ્યું છે કે—

મિચ્છત્તપઢિક્કમણં, તહેવ અસ્સંજમે પઢિક્કમણં । કસાયાણ પઢિક્કમણં, જોગાણ ય અપ્પસત્થાણં ॥૨૪૩॥

[આવ૦ નિ૦ ૧૨૬૪ ત્તિ]

મિથ્યાત્વનું પ્રતિક્રમણ ૧, અસંયમનું પ્રતિક્રમણ ૨, કષાયોનું પ્રતિક્રમણ ૩ અને અપ્રશસ્ત યોગોનું પ્રતિક્રમણ ૪. (૨૪૩) ॥૪૬૭॥

ભાવપ્રતિક્રમણ તો શ્રુત વડે ભાવિત મતિવાળાને હોય છે માટે વાચના યોગ્ય અને શીખવવા યોગ્ય શ્રુત છે તેથી તેને બતાવવા સારુ બે સૂત્ર કહે છે—

પંચહિં ઠાણેહિં સુત્તં વાણ્જજા, તંજહા—સંગહટ્ટયાતે, ઠવગ્ગહ[ણ]ટ્ટયાતે, ણિજ્જર[ણ]ટ્ટયાતે, સુત્તે વા મે પજ્જવજાતે
ખવિસ્સતિ, સુત્તસ્સ વા અવોચ્છિત્તિણયટ્ટયાતે । પંચહિં ઠાણેહિં સુત્તં સિવ્વજ્જા, તંજહા—ણાણટ્ટયાતે,
દંસણટ્ટયાતે, ચરિત્તટ્ટયાતે, વુગ્ગહવિમોત્તણટ્ટયાતે, અહત્થે વા ભાવે જાણિસ્સામીતિ કટ્ઠુ ॥ સૂ૦ ૪૬૮॥

(મૂ૦) પાંચ કારણો વડે ગુરુ શિષ્યને સૂત્રની વાચના આપે-ભણાવે, તે આ પ્રમાણે—૧. શિષ્યોને શ્રુતનો સંગ્રહ થાઓ એવા પ્રયોજનથી, ૨. જો શિષ્યો ભણોલા હોય તો આહારાદિને સુખે મેળવવાથી ગચ્છને આધારભૂત થાઓ એવા હેતુથી, ૩. શિષ્યોને ભણાવવાથી મને કર્મની નિર્જરા થાઓ એવા હેતુથી, ૪. શિષ્યને ભણાવવાથી મારું શ્રુત વિશેષ સ્પષ્ટ (પાર્કું) થશે એવા હેતુથી, ૫. ઘણા કાળપર્યંત સૂત્રનો વિચ્છેદ ન થાય, પરંપરા ચાલે તેવા પ્રયોજનથી. પાંચ કારણો વડે શ્રુતને શીખવવું-ભણવું, તે આ પ્રમાણે—૧. તત્ત્વના નિર્ણયરૂપ જ્ઞાનને અર્થે, ૨. તત્ત્વાર્થના શ્રદ્ધાનરૂપ સમ્યગ્દર્શનને માટે, ૩. સદનુષ્ઠાનરૂપ ચારિત્રને અર્થે, ૪. વ્યુદ્ગ્રહ-અસત્ કદાગ્રહથી બીજાને છોડાવવા માટે અને ૫. જો હું જાણીશ તો યથાર્થ પદાર્થોનું મને જ્ઞાન થશે તેવા હેતુથી શ્રુત ભણો. ॥૪૬૮॥

(ટી૦) 'પંચહી' ત્યાદિં સુગમ છે. વિશેષ એ કે—સુત્ત—^૧શ્રુતને અથવા ^૨સૂત્રમાત્રને ભણાવે, તેમાં સંગ્રહ-શિષ્યોને શ્રુતનું ગ્રહણ, તે જ અર્થ-પ્રયોજન માટે અર્થાત્ સંગ્રહરૂપ પ્રયોજનને માટે અથવા સંગ્રહ એ જ અર્થ-પ્રયોજન છે જેને તે સંગ્રહાર્થ, તેના ભાવરૂપ સંગ્રહાર્થતા વડે એટલે શ્રુતનો એઓને (શિષ્યોને) સંગ્રહ થાઓ એવા પ્રયોજન વડે અથવા આ શિષ્યો જે મારા વડે સંગ્રહિત છે-શિષ્યરૂપે કરેલા છે-આવી રીતે સંગ્રહાર્થપણાએ અર્થાત્ શિષ્યોના સંગ્રહને માટે ૧, એવી રીતે ઉપગ્રહાર્થ માટે અથવા ઉપગ્રહાર્થપણાએ એમ જ (ભણાવવાથી) શિષ્યો, ભક્તપાન અને વજ્રાદિને મેળવવામાં સમર્થપણાએ આધારભૂત થાઓ આ ભાવ છે ૨, નિર્જરાઈ માટે અર્થાત્ મને કર્મોની નિર્જરા જ થાઓ આ હેતુથી ૩, શ્રુત વા—ગ્રંથ, મે—વાચના આપનાર એવા મને પર્યવજાત-વિશેષ થશે અર્થાત્ શાસ્ત્ર સ્ફુટપણાએ થશે ૪, અવિચ્છિન્નપણાએ નયન-શ્રુતનું કાળાંતરમાં પમાડવું અર્થાત્ ચિરકાળ પર્યંત ચાલે તે અવ્યવચ્છિત્તિનય (શાસ્ત્રની પરંપરા અખંડિત ચાલે), તે જ પ્રયોજનને માટે તત્ત્વોનું જાણવું તે જ્ઞાન, તેઓનું શ્રદ્ધાન તે દર્શન, સદનુષ્ઠાન તે ચારિત્ર, વ્યુદ્ગ્રહ એટલે મિથ્યાભિનિવેશ, તેનું મૂકવું અથવા તેથી બીજાઓને મૂકાવવું તે વ્યુદ્ગ્રહમોચન, તેના પ્રયોજન માટે અથવા તેના પ્રયોજનપણાએ. 'અહત્યે' તિંં યથાસ્થાન્—જેમ છે તેમ રહેલા અથવા યથાર્થાન્—જેવા પ્રકારના પ્રયોજનને ભાવાન્—જીવાદિકોને અથવા યથાર્થાન્—યથા દ્રવ્યોને ભાવાન્—પર્યાયોને હું જાણીશ-એ હેતુથી શીખે છે. ॥૪૬૮॥

યથાવસ્થિત ભાવો ઊર્ધ્વલોકને વિષે સૌધર્માદિક છે માટે તેના વિષયવાળા ત્રણ સૂત્રને તથા અધોલોકને વિષે નારકાદિ ચોવીશ દંડક છે માટે તેના વિષયવાળા ચોવીશ સૂત્રને તથા તિર્યગ્લોકને વિષે જંબૂદીપ વગેરે છે માટે તત્સંબંધી વસ્તુવિષયક ચાર સૂત્રને કહે છે—

સોહમ્મીસાણેસુ ણં કપ્પેસુ વિમાણા પંચવણ્ણા પત્તતા, તંજહા—કિણ્ણહા જાવ સુક્કિલ્લા ૧ ૧ સોહમ્મીસાણેસુ ણં કપ્પેસુ વિમાણા પંચજોયણસયાઈ ઉઢ્ઢં ઉચ્ચત્તેણં પત્તતા ૨ । બંભલોગ-લંતતેસુ ણં કપ્પેસુ દેવાણં ભવધારણિજ્જસરીરગા ઉક્કોસેણં પંચરયણીઓ ઉઢ્ઢં ઉચ્ચત્તેણં પત્તતા ૩ ।

નેરહયા ણં પંચવત્તે પંચરસે પોગલે બંધેસુ વા બંધંતિ વા બંધિસ્સંતિ વા તંજહા—કિણ્ણહે જાવ સુક્કિલ્લે, તિત્તે જાવ મધુરે, एवं જાવ વેમાણિતા ૨૪, ૪ ॥ સૂ૦ ૪૬૯ ॥

જંબુદીવે દીવે મંદરસ્સ પવ્વયસ્સ દાહિણેણં ગંગં મહાનદિં પંચ મહાનદીઓ સમપ્પેતિ, તંજહા—જડણા, સરઝ, આદી, કોસી, મહી ૧ । જંબૂમંદરસ્સ દાહિણેણં સિંધુ મહાણદિં પંચ મહાનદીઓ સમપ્પેતિ, તંજહા—સતલ્હ, વિતત્થા, વિભાસા, ઇરાવતી, ચંદ્રભાગા ૨ । જંબૂમંદરસ્સ ઉત્તરેણં રત્તં મહાણદિં પંચ મહાનદીઓ સમપ્પેતિ, તંજહા—કિણ્ણહા, મહાકિણ્ણહા, નીલા, મહાનીલા, મહાતીરા ૩ । જંબૂમંદરસ્સ ઉત્તરેણં રત્તાવતિં—મહાનદિં પંચ મહાનદીઓ

૧. અહિં સૂત્ર શબ્દથી સૂત્ર અને અર્થ બન્ને સમજવા, કેમ કે શ્રુત શબ્દ જ્ઞાનવાચક છે.

૨. સૂત્ર માત્રથી અક્ષરાત્મક સૂત્રનો પાઠમાત્ર લેવો. સૂત્ર તો જ્ઞાનરૂપ શ્રુતનું કારણ છે.

સમર્પ્યોતિ તંજહા—ઈંદા, ઈંદસેના, સુસેના, વારિસેના, મહાભોગા ૪ ॥ સૂ. ૪૭૦ ॥

પંચ તિલ્થગરા કુમારવાસમજ્ઞાવસિત્તા મુંડે જાવ પવ્વતિતા, તંજહા—વાસુપુજ્જે, મલ્લી, અરિદ્ધનેમી, પાસે, વીરે ॥ સૂ. ૪૭૧ ॥

ચમરચંચાતે ણં રાયધાણીતે પંચ સભાતો પન્નત્તાઓ, તંજહા—સભા સુધમ્મા, ઉવવાતસભા, અભિસેયસભા, અલંકારિતસભા, વવસાતસભા ॥ એમને ણં ઈંદદ્ધાણે ણં પંચ સભાઓ પન્નત્તાઓ, તંજહા—સભા સુહમ્મા જાવ વવસાતસભા ॥ સૂ. ૪૭૨ ॥

પંચ ણક્ખત્તા પંચતારા પન્નત્તા, તંજહા—ધણિદ્ધા, રોહિણી, પુણવ્વસૂ, હત્થો, વિસાહા ॥ સૂ. ૪૭૩ ॥

ઝીવા ણં પંચદ્ધાણિવ્વત્તિતે પોગ્ગલે પાવકમ્મત્તાતે ચિર્ણિસુ વા ચિર્ણંતિ વા ચિર્ણિસ્સંતિ વા, તંજહા—રર્ણિદિતિવ્વત્તિતે જાવ પંચેદિતિવ્વત્તિતે, એવં- 'ચિર્ણ ઉવચિર્ણ બંધ ઉદીર વેદ તથા ણિજ્જરા ચેવ ॥'

પંચપતેસિતા ચ્ચંધા અર્ણંતા પળ્લણત્તા ॥ પંચ પતેસોગાદા પોગ્ગલા અર્ણંતા પળ્લણત્તા જાવ પંચગુણલુક્ખા પોગ્ગલા અર્ણંતા પળ્લણતા ॥ સૂ. ૪૭૪ ॥

॥ પંચમદ્ધાણસ્સ તદ્દઓ ઉદ્દેસો પંચમદ્ધાણં સમત્તં ॥

(મૂ.) સૌધર્મ અને ઈશાન દેવલોકને વિષે પાંચ વર્ણવાળા વિમાનો કહેલા છે, તે આ પ્રમાણે—કાળા યાવત્ ધોળા ૧, સૌધર્મ અને ઈશાન દેવલોકને વિષે વિમાનો પાંચ સો યોજન ઊર્ધ્વ ઊંચપણે કહેલા છે ૨, બ્રહ્મલોક અને લાંતક કલ્પને વિષે દેવોના ભવધારણીય શરીરો ઉત્કૃષ્ટથી પાંચ હાથના ઊર્ધ્વ ઊંચપણે કહેલ છે ૩, નૈરયિકો, પાંચ વર્ણ અને પાંચ રસવાળા પુદ્ગલોને બાંધ્યા, બાંધે છે અને બાંધશે, તે આ પ્રમાણે—કૃષ્ણ યાવત્ શુક્લ વર્ણવાળા, તિક્ત યાવત્ મધુર રસવાળા, એવી રીતે યાવત્ વૈમાનિકો સુધી જાણવું. (૨૪) ૪. ॥૪૬૮॥

જંબૂદ્વીપ નામના દ્વીપને વિષે મેરુપર્વતની દક્ષિણ દિશાએ ગંગા નામની મહાનદીને વિષે પાંચ મહાનદીઓ ભળે છે, તે આ પ્રમાણે—યમુના, સરયૂ, આદી, કૌષિકી અને મહી ૧, જંબૂદ્વીપમાં મેરુપર્વતની દક્ષિણ દિશાએ સિંધુ મહાનદીને વિષે પાંચ મહાનદીઓ ભળે છે, તે આ પ્રમાણે—સતદ્રૂ, વિભાસા, વિતત્થા, ઐરાવતી અને ચંદ્રભાગા ૨, જંબૂદ્વીપમાં મંદર પર્વતની ઉત્તર દિશાએ રક્તા મહાનદી પ્રત્યે પાંચ મહાનદીઓ ભળે છે, તે આ પ્રમાણે—કૃષ્ણા, મહાકૃષ્ણા, નીલા, મહાનીલા અને મહાતીરા ૩, જંબૂદ્વીપમાં મંદર પર્વતની ઉત્તર દિશાએ રક્તાવતી મહાનદી પ્રત્યે પાંચ મહાનદીઓ ભળે છે, તે આ પ્રમાણે—ઈંદ્રા, ઈંદ્રસેના, સુષેણા, વારિષેણા અને મહાભોગા ૪. ॥૪૭૦॥

પાંચ તીર્થકરો, રાજ્ય ભોગવ્યા સિવાય કુમારવસ્થાને વિષે વસીને મુંડિત થયા યાવત્ પ્રવ્રજિત થયા, તે આ પ્રમાણે—શ્રી વાસુપૂજ્ય, શ્રી મલિનાથ, શ્રી અરિષ્ટનેમિ, શ્રી પાર્શ્વનાથ અને શ્રી મહાવીર પ્રભુ. ॥૪૭૧॥

અસુરકુમારેન્દ્રની ચરમચંચા રાજધાનીમાં પાંચ સભાઓ કહેલી છે, તે આ પ્રમાણે—સુધર્મા સભા, જેમાં ઈંદ્ર ઉત્પત્ત થાય છે તે ઉપપાત સભા, અભિષેક સભા, અલંકાર સભા અને જેમાં ધાર્મિક પુસ્તકના વાંચનથી તત્ત્વના નિશ્ચયને કરે છે તે વ્યવસાય સભા. એક એક ઈંદ્રના સ્થાનમાં પાંચ સભાઓ કહેલ છે, તે આ પ્રમાણે—સુધર્મા સભા યાવત્ વ્યવસાય સભા. ॥૪૭૨॥

પાંચ નક્ષત્રો પાંચ પાંચ તારાવાળા કહેલ છે, તે આ પ્રમાણે—ધનિષ્ઠા, રોહિણી, પુનર્વસુ, હસ્ત અને વિશાખા. ॥૪૭૩॥

જીવોએ પાંચ સ્થાન વડે નિર્વર્તિત—એકત્ર કરેલ પુદ્ગલોને પાપકર્મપણાથી વૃદ્ધિ કર્યા એટલે કે—અલ્પ પ્રદેશવાળા પુદ્ગલોને બહુ પ્રદેશવાળા કર્યા, વૃદ્ધિ કરે છે અને વૃદ્ધિને કરશે, તે આ પ્રમાણે—એકેન્દ્રિયપણાએ નિર્વર્તિત યાવત્

પંચેન્દ્રિયપણાએ નિર્વર્તિત (એકત્ર કરેલ), એવી રીતે ચય-કર્મ પુદ્ગલોને પ્રદેશો વડે વધાર્યા, ઉપચય-ફરી ફરી વધાર્યા, બંધ-શિથિલ બંધવાળા બાંધેલ કર્મને ગાઢ બંધવાળા કર્યા, ઉઢીર-ઉદયમાં નહિ આવેલ કર્મને કરણવીર્ય વડે આકર્ષીને ઉદયમાં લાવ્યાં, વેદ-વિપાકથી ભોગવ્યા, નિર્જરા-જીવપ્રદેશથી દૂર કર્યા. પાંચ પ્રદેશવાળા રક્ષકો અનંતા કહેલા છે. પાંચ આકાશ-પ્રદેશને અવગાહીને રહેલા પુદ્ગલો અનંતા કહેલા છે વાવત્ પાંચગુણ લૂખા પુદ્ગલો અનંતા કહેલા છે. ॥ ૪૭૪ ॥

(ટી૦) આ બધાય સૂત્રો સુગમ છે. વિશેષ એ કે—'બંધિસુ' તિં શરીરાદિપણાએ બાંધ્યા. ॥૪૬૮॥

'લક્ષિણેને' તિં ભરતક્ષેત્રમાં, 'સમર્પ્યોતિ' તિં—સમ્યક્પ્રકારે પ્રાપ્ત થાય છે—મળે છે. 'ઉત્તરેણે' તિં ઔરવત ક્ષેત્રમાં. ॥૪૭૦॥

પૂર્વતર સૂત્રમાં ભરતક્ષેત્રની વક્તવ્યતા કહી, માટે તેના પ્રસ્તાવથી ભરતક્ષેત્રમાં ઉત્પન્ન થયેલ તીર્થંકર સંબંધી સૂત્ર છે, તે સુગમ છે. વિશેષ એ કે—કુમારોનો રાજ્યસત્તા સિવાય વાસ તે કુમારવાસ, તેમાં 'અજ્ઞાવસિત્' તિં વસીને. ॥૪૭૧॥

ભરતાદિક્ષેત્રના પ્રસ્તાવથી ક્ષેત્રભૂત ચમરચંચાદિ વક્તવ્યતાને કહેનાર બે સૂત્ર છે. ચમરચંચા તે અસુરકુમારના રાજા ચમરેન્દ્રની રત્નપ્રભા પૃથ્વીમાં રાજ્યાની છે. સુધર્મા સભા એટલે જેમાં શય્યા છે, જેમાં ઉત્પન્ન થાય છે તે ઉપપાત સભા, જેમાં રાજ્યાભિષેક વડે સિંચન કરાય છે તે અભિષેક સભા, જેમાં વિભૂષા કરાય છે તે અલંકાર સભા, જ્યાં પુસ્તકના વાંચનથી વ્યવસાય-તત્ત્વના નિશ્ચયને કરે છે તે વ્યવસાય સભા. આ સભાઓ યથાક્રમે ઈશાન કોણમાં જાણવી. ॥૪૭૨॥

દેવના નિવાસ સંબંધી અધિકારથી નક્ષત્ર સૂત્ર છે. ॥૪૭૩॥

નક્ષત્રાદિરૂપ દેવપાણું તો જીવોને કર્મપુદ્ગલના સંચયથી થાય છે માટે ચયાદિ સૂત્રષટ્ક જણાવેલ છે. પુદ્ગલો વિવિધ પરિણામવાળા છે માટે પુદ્ગલો સંબંધી સૂત્રો છે. એની વ્યાખ્યા પૂર્વની જેમ અધ્યયનની સમાપ્તિ પર્યંત સુગમ જ છે. ॥૪૭૪॥

॥ પંચમસ્થાનકના તૃતીય ઉદ્દેશકનો ટીકાનુવાદ સમાપ્ત ॥

॥ પંચમ અધ્યયન સંપૂર્ણ ॥

- ધર્માનુષ્ઠાનના ત્રણ ભેદ : (૧) સતત અભ્યાસ (૨) વિષય અભ્યાસ (૩) ભાવ અભ્યાસ

(૧) સતત અભ્યાસ : લોકોત્તર ગુણની પ્રાપ્તિની યોગ્યતા પ્રાપ્ત કરવાવાળા માતાપિતા વગેરે વિનયી યોગ્ય આત્માઓની સાથે વિનયાદિ યુક્ત વર્તન કરવું.

(૨) વિષયાભ્યાસ : પૂજાના ઉત્કૃષ્ટ વિષયરૂપ જે માર્ગના સ્વામી અરિહંત છે એમના વિષયમાં પૂજા કરવા રૂપ જે અભ્યાસ અર્થાત્ ધર્મક્રિયા કરવાનો અભ્યાસ.

(૩) ભાવાભ્યાસ : સંસારથી ઉદ્દેગના ભાવપૂર્વક સમ્યગ્દર્શન વગેરે ભાવોનો અભ્યાસ.

સતતાભ્યાસ તેમજ વિષયાભ્યાસમાં ધર્માનુષ્ઠાન વ્યવહારનયથી ઉપાદેય માનેલ છે, નિશ્ચયનયથી આ બન્ને પ્રકારના ધર્માનુષ્ઠાન સમકિત યુક્ત ન હોવાથી અધર્મરૂપથી માન્યા છે.

ભાવાભ્યાસ વ્યવહાર તેમજ નિશ્ચય બન્ને નયોથી ધર્મરૂપ જ છે.

સંસારથી ઉદ્દેગપૂર્વકની જે ક્રિયા તે મોક્ષફળ સાધક સંપૂર્ણ રૂપથી બને છે તેમજ સંસારથી ઉદ્દેગ નથી અને ધર્માનુષ્ઠાન થાય છે તે મોક્ષ ફળ સાધક બને છે તેમજ મોક્ષ ફળબાધક પણ બની શકે છે. એટલે આરાધક આત્માને

ભાવાભ્યાસ અનુષ્ઠાનની તરફ જાગૃત રહેવું જોઈએ.

- જયપ્રસાદ

|| અથ ષષ્ઠસ્થાનકાધ્યયનમ્ ||

પાંચમા અધ્યયનનું વ્યાખ્યાન કર્યું હવે સંખ્યાક્રમના સંબંધવાળું જ ષટ્સ્થાનક નામનું આ છઠ્ઠું અધ્યયન શરૂ કરાય છે. આ અધ્યયનનો વિશેષ સંબંધ એ છે કે-આ અધ્યયનની પૂર્વના અધ્યયનમાં જીવાદિ પર્વાયની પ્રરૂપણા કરી, અહિં પણ તે જ કરાય છે. એવી રીતે આવેલ સંબંધવાળા ચાર અનુયોગવિશિષ્ટ આ અધ્યયનનું આદિ સૂત્ર—

છર્હિ ઠાળેર્હિ સંપન્ને અણગારે અરિહતિ ગણં ધારેત્તે, તંજહા—સઙ્ગી પુરિસજ્જાતે ૧, સચ્ચે પુરિસજ્જાતે ૨, મેહાવી પુરિસજ્જાતે ૩, બહુસ્સુતે પુરિસજ્જાતે ૪, સત્તિમં ૫, અપ્પાધિકરણે ૬ || સૂ. ૪૭૫ ||

છર્હિ ઠાળેર્હિ નિર્ગંથે નિર્ગંથિં ગિણ્હમાણે વા અવલંબમાણે વા નાઇક્કમઇ, તંજહા—ચિત્તચિત્તં, દિત્તચિત્તં, જક્કાતિટ્ઠં, ઉમ્માતપત્તં, ઉવસગ્ગપત્તં, સાહિકરણં || સૂ. ૪૭૬ ||

છર્હિ ઠાળેર્હિ નિર્ગંથા નિર્ગંથીઓ ય સાહમ્મિતં કાલગતં સમાયરમાણા ણાઇક્કમંતિ, તંજહા—અંતોર્હિતો વા બાર્હિ ણીણેમાણા ૧, બાર્હિર્હિતો વા નિબ્બાર્હિ ણીણેમાણા ૨, ઉવેહમાણા વા ૩, ઉવાસમાણા વા ૪, અણુત્રવેમાણા વા ૫, તુસિણીતે વા સંપવ્વયમાણા ૬ || સૂ. ૪૭૭ ||

(પૂ. ૦) છ સ્થાનક-ગુણ વડે સંપન્ન (યુક્ત) અણગાર, ગચ્છને મર્યાદામાં ધારણ કરવા માટે યોગ્ય હોય છે, તે આ પ્રમાણે—
ધર્મમાં શ્રદ્ધાવાનુ પુરુષવિશેષ ૧, સર્વ જીવો માટે હિતકારક સત્યવાનુ પુરુષવિશેષ ૨, મેધાવી-મર્યાદાવાળો અથવા બુદ્ધિમાનુ પુરુષવિશેષ ૩, બહુશ્રુત પુરુષવિશેષ ૪, શક્તિમાનુ-શરીરાદિના સામર્થ્યવાળો ૫, અને અધિકરણ એટલે કલહ રહિત ૬. || ૪૭૫ ||

છ કારણ વડે નિર્ગંથ સાધુ, સાધ્વીને હસ્તાદિ વડે ગ્રહણ કરતો થકો અથવા અવલંબન-ટેકો આપતો થકો આજ્ઞાને ઉલ્લંઘતો નથી, તે આ પ્રમાણે—શોક વગેરેથી શૂન્ય ચિત્તવાળીને, હર્ષથી ગર્વિત ચિત્તવાળીને, યક્ષાદિના આવેશવાળીને, વાયુ વગેરેથી ઉન્માદ પામેલી (ધેલી) ને, ઉપસર્ગપ્રાપ્તા-મનુષ્યાદિ વડે લઈ જવાતી તેમ જ કલહ કરતીને. || ૪૭૫ ||

છ પ્રકાર વડે સાધુ અને સાધ્વીઓ (તથાવિધ સાધુઓનો અભાવ હોતે છતે એકત્ર મળીને) કાળગત થયેલ સાધર્મિક-સાધુ પ્રત્યે આદર કરતા થકા અર્થાત્ ઉપાડવું વગેરે વ્યવહારને કરતા થકા આજ્ઞાને ઉલ્લંઘતા નથી, તે આ પ્રમાણે—
ગૃહસ્થો ન હોય તો ઉપાશ્રયથી બહાર લઈ જતા થકા ૧, બહારથી અત્યંત દૂર વનાદિમાં લઈ જતા થકા ૨, ઉપેક્ષા કરતા થકા અર્થાત્ 'ઉપેક્ષા' શબ્દ વડે નીહરણ ક્રિયા-છેદન બંધનાદિને કરતા થકા અથવા તેના સ્વજનાદિ વડે કરાતી અગ્નિસંસ્કારાદિ ક્રિયામાં ઉપેક્ષા કરતા થકા ૩, રાત્રિના જાગરણ વડે તેની ઉપાસના-મૃતકની રક્ષા કરતા થકા ૪, આજ્ઞા આપતા થકા-મૃતકના શરીરને પરઠવવા માટે તેના સ્વજનવર્ગને આજ્ઞા આપતા થકા ૫, ગૃહસ્થોના અભાવમાં સાધુઓ સ્વયં તેને પરઠવવા માટે મૌનપણે જતા થકા ૬-આ છ પ્રકારે આજ્ઞાને ઉલ્લંઘે નહિ. || ૪૭૭ ||

(ટી. ૦) સૂત્રનો અભિસંબંધ આ પ્રમાણે છે. પૂર્વ સૂત્રને વિષે પાંચગુણવાળા રૂક્ષ પુદ્ગલો અનંતા કહ્યા છે. આ ભાવોને કહેવાવાળા અર્થથી અર્હતો અને સૂત્રથી ગણધરો છે એમ કહ્યું. ગુણો વડે યુક્ત અણગારને ગણ ધારણ કરવાની યોગ્યતા હોય છે તે ગુણવાળા જ ગણધરોના ગુણોને દેખાડવા માટે આ સૂત્ર કહેલું છે. આવા પ્રકારના સંબંધવાળા આ સૂત્રની વ્યાખ્યા કરાય છે. સંહિતાદિનો વિસ્તાર તો પ્રતીત જ છે. વિશેષ એ કે-ગુણવિશેષ છ સ્થાનો વડે સંપન્ન (યુક્ત) અનગાર-ભિક્ષુ, ગચ્છને મર્યાદામાં ધારણ કરવા માટે અથવા પાલન કરવા માટે યોગ્ય હોય છે. 'સદ્ધિ' ત્તિં શ્રદ્ધાવાનુ-અશ્રદ્ધાવાળો તો સ્વયં

મર્યાદામાં નહિ વર્તવાથી બીજાઓને મર્યાદા વડે સ્થાપવામાં અસમર્થ હોવાથી ગણને ધારણ કરવા માટે અયોગ્ય છે. એવી રીતે સર્વત્ર ભાવના કરવા યોગ્ય છે. પુરુષજાત-પુરુષવિશેષ, અહિં છ સ્થાન (ગુણો) વડે કહીને પણ 'શ્રાદ્ધપુરુષજાત' જે કહ્યું તે ધર્મ અને ધર્મીના અભેદ ઉપચારથી કહ્યું છે. અન્યથા શ્રાદ્ધત્વ, સત્યત્વ ઇત્યાદિ વક્તવ્ય થાય ૧, 'સત્ય' સત્—જીવો માટે હિતપણાએ અથવા કરેલ પ્રતિજ્ઞામાં શૂરપણા વડે સત્ય. આવા પ્રકારનો પુરુષ-સત્યવાળો ગચ્છનો પાલક અને આદેય વચનવાળો થાય ૨, મેધાવી-મર્યાદા વડે પ્રવર્તે છે, આવા ભાવવાળો પુરુષ જ ગચ્છને મર્યાદામાં પ્રવર્તવાનાર હોય છે અથવા મેધા-શ્રુતને ગ્રહણ કરવાની શક્તિ (બુદ્ધિ) છે વિદ્યમાન જેને તે મેધાવી, આવો પુરુષ જ બીજા પાસેથી શીઘ્ર શ્રુતને ગ્રહણ કરીને શિષ્યોને ભણાવવામાં સમર્થ થાય છે ૩, બહુ-પ્રભૂત, સૂત્ર અને અર્થરૂપ શ્રુત છે જેને તે બહુશ્રુત, જો તેવો ન હોય તો ગણને ઉપકાર કરનાર ન થાય. કહ્યું છે કે—

સીસાણ કુણઙ્ગ કહ સો, તહાવિહો હંદિ નાળમાઈંગં । અહિયાહિયસંપત્તિં, સંસારુછેયર્ણિ પરમં? ॥૧॥

તથાવિધ અબહુશ્રુત, શિષ્યોને સંસારનો નાશ કરનારી જ્ઞાનાદિક ગુણોની અધિકાધિક ઉત્તમ સંપત્તિને કેમ કરી શકશે?(૧)

કહ સો જયઝ અગીઓ, કહ વા કુણઝ અગીયનિસ્સાર । કહ વા કરેઝ ગચ્છં, સબાલવુઙ્ગાઝલં સો ઝ ॥૨॥

તે અગીતાર્થ કેવી રીતે પ્રયત્ન કરે? અથવા અગીતાર્થની નિશ્રાએ રહેલ શું હિતને કરે? અથવા બાળ અને વૃદ્ધ વડે આકુળ ગચ્છને અગીતાર્થ કેવી રીતે પ્રવર્તવાી શકે? ૪. (૨)

શક્તિવાળો-શરીર, મંત્ર, તંત્ર અને પરિવાર વગેરેના સામર્થ્યયુક્ત. તે વિવિધ આપત્તિઓને વિષે ગચ્છનો અને પોતાનો નિસ્તારક થાય છે ૫, 'અપ્યાહિગરણં' તિં અલ્પ-નથી વિદ્યમાન સ્વપક્ષ અને પરપક્ષવિષયક અધિકરણ-વિગ્રહ જેને તે અલ્પાધિકરણ પુરુષજાત, તે અનુવર્તકપણાએ ગણને અહાનિ-લાભકારક થાય છે ૬.

ગ્રંથાતરમાં તો ગુણીનું આવું સ્વરૂપ કહેલું છે—

સુત્તથે નિમ્માઓ, પિયદદ્ધમ્મોડગુવત્તણાકુસલો । જાઈકુલસંપન્નો, ગંભીરો લક્ષ્મિમંતો ય ॥૩॥

સંગહુવગ્ગહનિરઓ કયકરણો પવયણાણુરાગી ય । એવિહો ઝ મણિઓ, ગણસામી જિણવરિદિહિં ॥૪॥

[પચ્ચવં ૧૩૧૫-૧૬ સિ]

સૂત્રાર્થને વિષે નિષ્ણાત ૧, પ્રિયધર્મી ૨, દૃઢધર્મી ૩, અનુવર્તનામાં કુશળ-ઉપાયને જાણનાર ૪, જાતિસંપન્ન ૫, કુલસંપન્ન ૬, ગંભીર ૭, ઉપકરણાદિને આશ્રયીને લબ્ધિવાળો ૮, સંગ્રહ અને ઉપગ્રહને વિષે તત્પર, અર્થાત્ ઉપદેશાદિ વડે સંગ્રહ અને વજ્રાદિ વડે ઉપગ્રહ (સહાય), અન્ય આચાર્યો વજ્રાદિ વડે ઉપગ્રહ કહે છે ૯-૧૦, કરેલ ક્રિયાના અભ્યાસવાળો ૧૧, પ્રવચનનો અનુરાગી ૧૨, અને 'ય' શબ્દથી સ્વભાવે જ પરમાર્થમાં પ્રવર્તેલ, આવા પ્રકારનો ગચ્છાધિપતિ જિનેવરેન્દ્રોએ કહેલ છે. (૩-૪) ॥૪૭૫॥

અનંતર ગણધરના ગુણો કલ્યા અને ગણધરકૃત મર્યાદા વડે વર્તતો નિર્ગ્રંથ આજ્ઞા પ્રત્યે ઉલ્લંઘન કરતો નથી. આ કારણથી બે સૂત્ર વડે તે કહે છે, તેમાં પાંચમા સ્થાનકને વિષે પ્રથમ વ્યાખ્યાન કરેલ છે તથાપિ કંઈક વિશેષ કહેવાય છે. 'મ્હણ્ણ'—ગ્રીવા (ગરદન) વગેરેમાં ગ્રહણ કરતો થકો, 'અવલંબયન્'—હાથ અને વજ્રના છેડા વગેરેમાં ગ્રહણ કરીને અવલંબતો થકો, આજ્ઞાને ઉલ્લંઘતો નથી. શોક વડે થયેલ ક્ષિપ્ત-નષ્ટ ચિત્તવાળી સાધ્વીને ૧, હર્ષ વડે થયેલ દમ્ભ-ગર્વિત ચિત્તવાળીને ૨, પક્ષાવિષ્ટ-દેવતા વડે અધિષ્ઠિતને ૩, વાયુ વગેરેથી ઉન્માદ પામેલી (ગાંડી) ને ૪, ઉપસર્ગને પામેલીને—તિર્થંચ અને મનુષ્યાદિ વડે લઈ જવાતીને ૫, સાધિકરણ-કલહ કરનારી (સાધ્વી) ને ૬. ॥૪૭૬॥

વક્ષ્યમાણ-કહેવામાં આવતા છ સ્થાન વડે નિર્ગ્રંથો-સાધુઓ અને નિર્ગ્રંથીઓ-સાધ્વીઓ, તથાવિધ નિર્ગ્રંથના અભાવમાં એકત્રિત થયા થકા સાધર્મિક-સમાન ધર્મયુક્ત (કાળગત) સાધુ પ્રત્યે 'સમાચરમાણે' તિં સાધર્મિક પ્રત્યે સંમોદિયમાણા—

સ્થાનકોમાં ઉત્પન્ન થયેલ જ્ઞાન દર્શનને ધરનાર અહંત (તીર્થંકર), જિન (સામાન્ય કેવલી) યાવત્ સર્વ ભાવ વડે જાણે છે, દેખે છે, તે આ પ્રમાણે—ધર્માસ્તિકાયને યાવત્ શબ્દને. ॥૪૭૮॥

છ ૭ સ્થાનકોને વિષે સર્વ જીવોને એવી ઋદ્ધિ નથી, દ્યુતિ નથી, યશ નથી, શારીરિક બલ નથી, આત્મિક વીર્ય નથી, પુરિષકાર (અભિમાન) નથી અને યાવત્ પરાક્રમ નથી, તે આ પ્રમાણે—જીવને અજીવ કરવાની શક્તિ નથી ૧, અજીવને જીવ કરવાની શક્તિ નથી ૨, એક સમયમાં બે ભાષા બોલવાની શક્તિ નથી ૩, સ્વયં કરેલ કર્મને હું વેદું અથવા ન વેદું એમ કરવાની શક્તિ નથી ૪, પરમાણુપુદ્ગલને છેદવા માટે, ભેદવા માટે અથવા અગ્નિકાય વડે બાળવા માટે શક્તિ નથી ૫, લોકના અંતથી બહાર અલોકમાં જવા માટે શક્તિ નથી ૬. ॥૪૭૯॥

જીવોની રાશિરૂપ છ ૭ જીવનિકાયો કહેલા છે, તે આ પ્રમાણે—પૃથિવીકાયિકો યાવત્ ત્રસકાયિકો. ॥૪૮૦॥

તારકના જેવા આકારવાળા છ ૭ તારક ગ્રહો કહેલા છે, તે આ પ્રમાણે—શુક્ર, બુધ, બૃહસ્પતિ (ગુરુ), અંગારક—મંગળ, શનૈશ્વર (શનિ) અને કેતુ. ॥૪૮૧॥

છ પ્રકારના સંસારમાં રહેલા જીવો કહેલા છે, તે આ પ્રમાણે—પૃથ્વીકાયિકો યાવત્ ત્રસકાયિક જીવો. પૃથ્વીકાયિકો, છ ગતિવાળા અને છ આગતિવાળા કહેલા છે, તે આ પ્રમાણે—પૃથ્વીકાયિક સંબંધી આપુખ્યના ઉદયવાળા જીવ, પૃથ્વીકાયિકોને વિષે ઉપજતો થકો, પૃથ્વીકાયિકોમાંથી યાવત્ ત્રસકાયિકોમાંથી ઉત્પન્ન થાય. તે જ પૃથ્વીકાયિક જીવ, તે પૃથ્વીકાયિકપણાને છોડતો થકો પૃથ્વીકાયિકપણાએ યાવત્ ત્રસકાયિકપણાએ જાય—ઉત્પન્ન થાય. અપૂકાયિકો પણ છ ગતિવાળા અને છ આગતિવાળા કહેલા છે, એ પ્રમાણે યાવત્ ત્રસકાયિકો પણ જાણવા. ॥૪૮૨॥

છ પ્રકારે સર્વ જીવો કહેલા છે, તે આ પ્રમાણે—આગ્નિનિબોધિક (મતિ) જ્ઞાની યાવત્ કેવલજ્ઞાની અને અજ્ઞાની અથવા છ પ્રકારે સર્વ જીવો કહેલા છે, તે આ પ્રમાણે—એકેન્દ્રિયો યાવત્ પંચેન્દ્રિયો અને અનિન્દ્રિયો અથવા છ પ્રકારે સર્વ જીવો કહેલા છે, તે આ પ્રમાણે—ઔદારિકશરીરી, વૈકિયશરીરી, આહારકશરીરી, તૈજસશરીરી, કાર્મણશરીરી અને અશરીરી (સિદ્ધ). ॥૪૮૩॥

છ પ્રકારે તૃણ (બાદર) વનસ્પતિકાયિકો કહેલા છે, તે આ પ્રમાણે—અગ્રમાં બીજ વાળા, મૂળમાં બીજવાળા, પર્વમાં બીજવાળા, સ્કંધમાં બીજવાળા, બીજથી ઊગનારા અને સંમૂર્ચિતમો—બળેલ જમીનમાં બીજ વિના ઊગનારા ઘાસ વગેરે. ॥૪૮૪॥

(ટી૦) 'છહી' ત્યાદિં અહિં છબ્રસ્થ એટલે વિશિષ્ટ અવધિ વગેરેથી રહિત પરંતુ અકેવલી^૧ નહિં. જો.કે ધર્મ, અધર્મ, આકાશ અને શરીરથી વિન્ન થયેલ જીવને પરમાવધિવાળો નથી જાણતો, તો પણ પરમાણુ અને શબ્દને જાણે છે જ; કારણ તે બન્નેનું રૂપીપણું છે અને અવધિજ્ઞાનનો રૂપીપદાર્થ જાણવાનો વિષય છે. આ સૂત્ર અને એનાથી વિપર્યયભૂત સૂત્ર પૂર્વે (પંચમસ્થાનમાં) પ્રાયઃ વ્યાખ્યા કરાયેલ છે. ॥૪૭૮॥

છબ્રસ્થની ધર્માસ્તિકાયાદિને જાણવાની શક્તિ નથી એમ કહ્યું હવે સર્વ જીવોની જે વસ્તુઓને વિષે જેવી રીતે શક્તિ નથી, તે વસ્તુઓને તે પ્રમાણે કહે છે—'છહી' ત્યાદિં છ સ્થાનોને વિષે સંસારી અને મુક્ત સ્વરૂપ સર્વ જીવોની શક્તિ નથી. ઋદ્ધિ—વિભૂતિ, ઈતિ એટલે આવા પ્રકારની વિભૂતિ વડે જીવાદિ અજીવાદિરૂપે ન કરાય અર્થાત્ જીવો જે વિભૂતિથી જીવાદિકને અજીવરૂપે કરી શકે તેવી શક્તિ નથી. 'વા' શબ્દ વિકલ્પમાં છે. એવી રીતે દ્યુત—પ્રભા અર્થાત્ માહાત્મ્ય. યાવત્ શબ્દથી 'જસે ઇ વા બલે ઇ વા વીરિણે ઇ વા પુરિસકારપરક્રમે ઇ વ' તિં આ સૂત્રની અનેક વખત વ્યાખ્યાન કરાયેલ છે માટે અહિં વ્યાખ્યા કરતા નથી. 'જીવં વે' ત્યાદિં જીવને અજીવની કરણતામાં અર્થાત્ જીવને અજીવ કરવા માટે ૧, અથવા અજીવને

૧. છબ્રસ્થનો અકેવલી અર્થ કરવાથી વિશિષ્ટ અવધિજ્ઞાની વગેરેનો પણ અકેવલીમાં સમાવેશ થાય છે, પરંતુ અહિં તે ઇષ્ટ નથી કારણ કે પરમાણુ અને શબ્દ રૂપી હોવાથી તેઓને તેનો સાક્ષાત્કાર થાય છે.

જીવની કરણતામાં ૨, 'એગસમયેણ વ' તિં અથવા યુગપત્-એકી સાથે સત્ય અસત્યાદિ બે ભાષા બોલવા માટે ૩, અથવા સ્વયં કરેલ કર્મને હું ભોગવું અથવા ન ભોગવું, આવી રીતે અહિં ઈચ્છાને વશ વેદવામાં અને ન વેદવામાં બળ નથી. અભિપ્રાય એ છે કે-બાહ્યબળની જેમ જીવોને ઈચ્છાના વશથી કર્મનું ખપાવવું અને ન ખપાવવું નથી, પરંતુ અનાભોગ-ઈચ્છા સિવાય થયેલ તે બન્ને (કર્મનું ખપાવવું કે ન ખપાવવું) હોય છે. અન્યત્ર કેવલી સમુદ્ઘાતથી અર્થાત્ કેવલી જ્યારે સમુદ્ઘાત કરે છે ત્યારે કર્મને ખપાવવા માટે ઈચ્છાપૂર્વક કરે છે અને ખપાવે છે; તે સિવાય અન્યત્ર સ્થાનમાં નહિ અથવા બીજી રીતે પણ ભાવના કરવા યોગ્ય છે ૪, અથવા પરમાણુપુદ્ગલને ખૂગાડી વડે બે વિભાગ કરીને છેદવા માટે અથવા સોય વગેરેથી લીધીને ભેદવા માટે શક્તિ નથી, છેદાદિ હોતે છતે પરમાણુત્વની હાનિનો પ્રસંગ થાય. પરમાણુના અતિ સૂક્ષ્મપણાને લીધે અગ્નિકાય વડે બળવાપશું થતું નથી ૫, અથવા લોકના અંતથી બહાર ગમનપણામાં શક્તિ નથી, કેમ કે તેથી તો અલોકને પણ લોકપણાની પ્રાપ્તિ થશે. ॥૪૭૮॥

જીવને અજીવરૂપ કરવા માટે સામર્થ્ય નથી એમ કહ્યું તેથી જીવ પદાર્થનું જ બહુધા પ્રરૂપણ કરવા માટે 'છજ્જીવનિકાયે' ત્યાદિં સૂત્રના વિસ્તારને કહે છે-આ સુગમ છે. વિશેષ એ કે જીવોની નિકાયો-રાશિઓ તે જીવનિકાયો. અહિં જીવનિકાયો કહીને જે પૃથ્વીકાયિક વગેરે શબ્દો વડે નિકાયવાળા કહ્યા તે તેઓના અભેદનું ઉપદર્શન કરવા માટે છે. એકાંત વડે સમુદાયથી સમુદાયવાળા ભિન્ન નથી કારણ કે વ્યતિરેક-(પ્રતિપક્ષ) વડે પ્રતીયમાન નથી. ॥૪૮૦॥

તારાના જેવા આકારવાળા ગ્રહો તે તારકગ્રહો, લોકને વિષે નવ ગ્રહો પ્રસિદ્ધ છે, તેમાં ચંદ્ર, સૂર્ય અને રાહુનો તારા જેવો આકાર ન હોવાથી બીજા છ શુક્ર, બુધ વગેરે તારાના જેવા આકારવાળા કહ્યા. 'સુક્રે'તિં શુક્ર, 'બહસ્સઈ' તિં બૃહસ્પતિ, અંગારક તે મંગળ, 'સનિચ્છરે' તિં શનૈશ્વર. ॥૪૮૧॥

સંસારસમાપન્નક જીવસૂત્રને વિષે પૃથ્વીકાયિક વગેરે જીવપણાએ કહ્યા, પૂર્વ સૂત્રમાં તો નિકાયપણો કહ્યા, આ વિશેષ હોવાથી પુનરુક્તતા નથી. ॥૪૮૨॥

જાની સૂત્રને વિષે મિથ્યાત્વ વડે હણાયેલ જ્ઞાનવાળા અજ્ઞાનીઓ ત્રણ પ્રકારે છે. ઇન્દ્રિયસૂત્રમાં અનિન્દ્રિયો એટલે 'અપયત્તિકો, કેવલીઓ અને સિદ્ધો. શરીરસૂત્રને વિષે યદ્યપિ અંતરાણ ગતિમાં (વાટે વહેતાં) કાર્મણશરીરીનો સંભવ છે તેથી વ્યતિરિક્ત (ભિન્ન) તૈજસ શરીરવાળાનો અસંભવ છે તથાપિ એકતર-અત્યંત એકની વિવક્ષા ન કરવા વડે ભેદરૂપ વ્યાખ્યા કરવા યોગ્ય છે. અશરીરી એટલે સિદ્ધ. ॥૪૮૩॥

તૃણવનસ્પતિકાયિકો બાદર વનસ્પતિ જીવો. મૂળબીજો તે ઉત્પલ-(કમળ) નો કંદ વગેરે ઇત્યાદિ પૂર્વે વ્યાખ્યા કરેલ છે ૪. વિશેષ એ કે-સમ્પૂર્ણિયમો એટલે બળેલ જમીનમાં બીજ ન છતે પણ તે તૃણ વગેરે ઉત્પન્ન થાય છે તે સમજવા. ॥૪૮૪॥

જેમ સ્વીકારેલ તેમ અધ્યયનની શરૂઆતમાં જીવો પ્રરૂપ્યા, હવે તેઓના જ જે દુર્લભ પર્યાયવિશેષો છે તેઓને તે પ્રમાણે કહે છે—

જ દ્વાળાઈ સવ્વજીવાણં ણો સુલભાઈ ભવંતિ, તંજહા—માણુસ્સણ ભવે ૧, આયરિણે છેત્તે જમ્મં ૨, સુક્કલે પચ્ચાયાતી ૩, કેવલિપન્નત્તસ્સ ધમ્મસ્સ સવળતા ૪, સુતસ્સ વા સદ્દહણતા ૫, સદ્દહિતસ્સ વા પત્તિતસ્સ [પતિયાઈસ્સ] વા રોહિતસ્સ વા સમ્મં કાણં ફાસણતા ॥ સૂ. ૪૮૫॥

જ ઈંદિયથા પન્નત્તા, તંજહા—સોતિંદિયથે જાવ ફાસિંદિયથે નોઈંદિયથે ॥ સૂ. ૪૮૬॥

જ્ઞિહે સંવરે પન્નત્તે, તંજહા—સોતિંદિયસંવરે જાવ ફાસિંદિયસંવરે નોઈંદિયસંવરે । જ્ઞિહે અસંવરે પન્નત્તે, તંજહા—સોતિંદિયઅસંવરે જાવ ફાસિંદિયઅસંવરે નોઈંદિયઅસંવરે ॥ સૂ. ૪૮૭॥

૧. જ્યાં સુધી ઇન્દ્રિયપર્યાયિ પૂરી ન કરી હોય ત્યાં સુધી અનિન્દ્રિય હોય છે.

૨. ઇન્દ્રિયોનો સદ્ભાવ હોય છે તો પણ ક્ષયોપશમિકભાવરૂપ ઇન્દ્રિયોનો અભાવ હોવાથી કેવલીને અનિન્દ્રિય કહેવાય છે.

છવ્વિહે સાતે પત્રત્તે, તંજહા—સોતિંદિયસાતે જાવ નોઈદિયસાતે । છવ્વિહે અસાતે પત્રત્તે, તંજહા—સોતિંદિયઅસાતે જાવ નોઈદિતઅસાતે ॥ સૂ. ૪૮૮॥

છવ્વિહે પાયચ્છિત્તે પત્રત્તે, તંજહા—આલોચનારિહે, પડિક્કમનારિહે, તદુભયારિહે, વિવેગારિહે, વિઝવસગ્ગારિહે, તવારિહે ॥ સૂ. ૪૮૯॥

(મૂ૦) ૯૭ સ્થાનો સર્વ જીવોને સુલભ હોતા નથી, તે આ પ્રમાણે—મનુષ્ય સંબંધી ભવ ૧, આર્યક્ષેત્રને વિષે જન્મ ૨, ઉત્તમ કુળને વિષે ઉત્પન્ન થવું ૩, કેવલીપ્રરૂપિત ધર્મનું સાંભળવું ૪, સાંભળેલ ધર્મની સદ્દેશા કરવી ૫, શ્રદ્ધા કરેલનું અથવા પ્રતીત કરેલનું અથવા રુચિ વિષય કરેલ ધર્મનું સમ્યગ્ રીતે કાયા વડે સ્પર્શવું—આચરવું ૬—આ ૯૭ દુર્લભ છે. ॥૪૮૫॥

૯૭ ઈન્દ્રિયોના વિષયો કહેલા છે, તે આ પ્રમાણે—શ્રોત્રેન્દ્રિયનો વિષય યાવત્ સ્પર્શેન્દ્રિયનો વિષય અને નોઈન્દ્રિય (મન) નો વિષય. ॥૪૮૬॥

૯૭ પ્રકારે સંવર કહેલ છે, તે આ પ્રમાણે—શ્રોત્રેન્દ્રિયનો સંવર યાવત્ સ્પર્શેન્દ્રિયનો સંવર અને નોઈન્દ્રિય (મન) નો સંવર. ૯૭ પ્રકારે અસંવર કહેલ છે, તે આ પ્રમાણે—શ્રોત્રેન્દ્રિયનો અસંવર યાવત્ સ્પર્શેન્દ્રિયનો અસંવર અને નોઈન્દ્રિયનો અસંવર. ॥૪૮૭॥

૯૭ પ્રકારે સાત—સુખ કહેલું છે, તે આ પ્રમાણે—મનોજ શબ્દ સાંભળવાથી સુખ થાય તે શ્રોત્રેન્દ્રિયસાતા, યાવત્ ઈષ્ટ વિષયના ચિંતનથી સુખ થાય તે નોઈન્દ્રિય (મન)ની સાતા. ૯૭ પ્રકારે અસાત—દુઃખ કહેલ છે, તે આ પ્રમાણે—અમનોજ શબ્દ સાંભળવાથી દુઃખ થાય તે શ્રોત્રેન્દ્રિયઅસાતા યાવત્ અનિષ્ટ વિષયના ચિંતનથી દુઃખ થાય તે નોઈન્દ્રિય (મન) ની અસાતા. ॥૪૮૮॥

૯૭ પ્રકારે પ્રાયશ્ચિત્ત કહેલ છે, તે આ પ્રમાણે—ગુરુને નિવેદન કરવાથી જે પાપની શુદ્ધિ થાય તે આલોચના યોગ્ય, મિથ્યા—દુષ્ટ દેવાથી જે પાપની શુદ્ધિ થાય તે પ્રતિક્રમણ યોગ્ય, આલોચના અને પ્રતિક્રમણએ બન્નેથી જે પાપની શુદ્ધિ થાય તે તદુભય યોગ્ય, આધાકર્માદિ અશુદ્ધ આહારને પરઠવવાથી જે પાપની શુદ્ધિ થાય તે વિવેક યોગ્ય, કાયોત્સર્ગ કરવાથી જે પાપની શુદ્ધિ થાય તે વ્યુત્સર્ગ યોગ્ય અને નીવી વગેરે તપ કરવાથી જે પાપની શુદ્ધિ થાય તે તપ યોગ્ય. ॥૪૮૯॥

(ટી૦) ‘છઙ્ઘાણાઈ’ ત્યાદિં ૯૭ વસ્તુઓ, સર્વ જીવોને સુલભ—સુખે પ્રાપ્ત થતી નથી અર્થાત્ દુઃખે મળે છે, પરંતુ અલભ્ય નથી, કારણ કે—કેટલાએક જીવોને તેનો લાભ થાય છે, તે આ પ્રમાણે—મનુષ્ય સંબંધી ભવ તે સુલભ નથી. કહ્યું છે કે—

નનુ પુનરિદમતિદુર્લભમગાધસંસારજલધિવિમ્બ્રષ્ટમ્ । માનુષ્યં ચ્છદ્યોતકતદિલ્લતાવિલસિતપ્રતિમમ્ ॥૬॥

ખદ્યોત અને વીજળીના ઝળકારાના વિલાસ જેવું ચંચલ આ મનુષ્યપણું અગાધ સંસારરૂપ સમુદ્રમાં જે ગુમાવ્યું તે ફરીથી મળવું અતિ દુર્લભ છે. (૫) એમ સાડાપચ્ચીશ દેશરૂપ આર્યક્ષેત્રને વિષે જન્મ થવો તે પણ દુર્લભ છે.

અહિં પણ કહ્યું છે કે—

સત્યપિ ચ માનુષત્વે દુર્લભતરમાર્થભૂમિસમ્ભવનમ્ । યસ્મિન્ ધર્માચરણપ્રવળત્વં પ્રાપ્નુયાત્ પ્રાણી ॥૬॥

મનુષ્યપણું પ્રાપ્ત થયે છતે પણ આર્યભૂમિમાં ઉત્પન્ન થવું અત્યંત દુર્લભ છે, જે ક્ષેત્રને વિષે પ્રાણી ધર્મના આચરણથી રુચિપણાને પ્રાપ્ત થાય. (૬) ઈશ્વાકુ વગેરે કુળને વિષે પ્રત્યાયાતિ (જન્મ) સુલભ નથી. કહ્યું છે કે—

આર્યક્ષેત્રોત્પત્તૌ સત્યામપિ સત્કુલં ન સુલભં સ્યાત્ । સચ્ચરણગુણમણીનાં પાત્રં પ્રાણી ભવતિ યત્ર ॥૭॥

આર્યક્ષેત્રને વિષે ઉત્પન્ન થયે છતે પણ સત્કુળ મળવું સુલભ હોતું નથી, જે સત્કુળમાં પ્રાણી આચરણના ગુણરૂપ

મણિઓનું પાત્ર થાય છે. (૭) કેવલીપ્રજ્ઞમ ધર્મની શ્રવણતા (સાંભળવું) પણ દુર્લભ છે. કહ્યું છે કે—

સુલમા સુરલોયસિરી, રયણાયરમેહલા મહી સુલહા । નિવ્વુહસુહજગિયરુઈ, જિણવયણસુઈ જણ દુલહા ॥૮॥

દેવલોકની લક્ષ્મી મળવી સુલભ છે, સમુદ્રના છેડા સુધી પૃથ્વી મળવી સુલભ છે; પરંતુ મોક્ષસુખમાં ઉત્પન્ન થયેલ છે અથિ જેનાથી એવી જિતવચનની શ્રુતિ (સાંભળવું) જગતમાં દુર્લભ છે. (૮)

અથવા શ્રવણ કરેલ ધર્મની શ્રદ્ધાનતા દુર્લભ છે. કહ્યું છે કે—

આહચ્ચ સવળં લહ્હુ, સદ્ધા પરમદુલ્લહા । સોચ્ચા નેઆડયં મગ્ગં, બહવે પરિષસ્સઈ ॥૯॥ [ઉત્તરાં ૩૧૯ તિ]

કદાચિત્ ધર્મના શ્રવણને પ્રાપ્ત કરીને પણ શ્રદ્ધા થવી પરમ દુર્લભ છે, કારણ કે ઘણા જીવો ન્યાયી-સમ્યગ્ માર્ગને સાંભળીને પણ પરિભ્રષ્ટ થાય છે. (૯)

સામાન્યથી શ્રદ્ધાન કરેલને, યુક્તિઓ વડે પ્રતીત (નિશ્ચય) કરેલને અથવા પ્રીતિક-સ્વવિષયમાં ઉત્પન્ન કરેલ પ્રીતિવાળાને અથવા રોચિત-કરેલ ઇચ્છાવાળા ધર્મને સમ્યગ્-અવિરતની જેમ મનોરથમાત્ર વડે નહિ પરંતુ યાવત્ કાયા વડે સ્પર્શવું દુર્લભ છે. કહ્યું છે કે—

ધમ્મં પિ હુ સંદ્દહંતયા, દુલ્લહયા કાણ ફાસયા । ઇહ કામગુણેસુ મુચ્છિયા, સમયં ગોયમ! મા પમાયઈ ॥૧૦॥

[ઉત્તરાં ૧૦૧૨૦ તિ]

સર્વજ્ઞપ્રણીત ધર્મને સદ્દહતાં છતાં પણ કાયા વડે સ્પર્શનતા-આચરણ કરવી દુર્લભ છે કેમ કે આ જગતમાં શબ્દાદિ વિષયોને વિષે જીવો મૂર્ચ્છિત-ગૂઢ છે. આથી ધર્મની સામગ્રી પામીને 'હે ગૌતમ! સમય માત્ર પ્રમાદ ન કર. (૧૦)

મનુષ્યભવ વગેરેનું દુર્લભપણું પ્રમાદ વગેરેમાં આસક્ત પ્રાણીઓને જ હોય છે પરંતુ સઘળાને નહિ, તેથી મનુષ્ય ભવને આશ્રયીને કહ્યું છે કે—

સ્યં પુણ એવં ખલુ, અન્નાણ-પમાયદોસઓ નેયં । જં દોહા કાયઠેઈ, મણિયા ઇર્મિદિયાઈણં ॥૧૧॥

એસા ય અસઈદોસાસેવણઓ ધમ્મવજ્જચિત્તાણં । તા ધમ્મે જઈયવ્વં, સમ્મં સઈ વી[ધી]રપુરિસેર્હિ ॥૧૨॥

[ઉપં પદ ૧૬, ૧૮ તિ]

આ મનુષ્ય જન્મનું દુર્લભપણું આ પ્રકારે નિશ્ચયે જાણવું. અજ્ઞાન અને પ્રમાદના દોષથી એકેન્દ્રિયાદિ જીવોની દીર્ઘકાયસ્થિતિ કહેલી છે અર્થાત્ એકેન્દ્રિયાદિમાં ગયેલ પ્રાણીનો અસંખ્યાત કે અનંતકાળ નીકળી જાય છે. વારંવાર દોષના સેવવાથી ધર્મથી રહિત ચિત્તવાળા જીવોની આ પ્રકારે કાયસ્થિતિ હોય છે તે કારણથી ધીરપુરુષોએ હંમેશા સારી રીતે ધર્મને વિષે યત્ન કરવો યોગ્ય છે. ॥૪૮૫॥

મનુષ્યપણું વગેરે સુલભ અને દુર્લભ, ઇન્દ્રિયોના વિષયોનો સંવર અને અસંવર કર્યો છતે હોય છે અને તે બન્ને છતે સાતા અને અસાતા થાય છે અને તે બન્નેનો નાશ પ્રાયશ્ચિત્તથી થાય છે, માટે ઇન્દ્રિયના વિષયોને, ઇન્દ્રિયના સંવર અને અસંવરને, સાતા તેમજ અસાતાને અને પ્રાયશ્ચિત્તને પ્રરૂપતા થકા સૂત્રષટ્કને કહે છે—આ સૂત્રો સુગમ છે. વિશેષ એ કે—'છ ઇંદિયત્થ' તિં મનનું આંતરકરણપણાએ કરણપણું હોવાથી અને કરણનું ઇન્દ્રિયપણું હોવાથી અથવા અન્ય દર્શનના શાસ્ત્રની રૂઢિ વડે મનનું ઇન્દ્રિયપણું હોવાથી છ ઇન્દ્રિયાર્થો છે એમ કહ્યું. તેમાં શ્રોત્રેન્દ્રિય વગેરેના અર્થો-વિષયો શબ્દ વગેરે, 'નોંઈન્દિયત્થ' તિં ઔદારિકાદિત્વ અને વિષયના ઉપરિચ્છેદક (બોધક) રૂપ ઉભયધર્મયુક્ત ઇન્દ્રિય છે તે ઇન્દ્રિયના ઔદારિકાદિત્વ ધર્મલક્ષણ દેશના નિષેધથી નોંઈન્દ્રિય-મન; અથવા 'નો' શબ્દનું સાદૃશ્ય અર્થપણું હોવાથી વિષયના પરિચ્છેદકપણાએ

૧. ગૌતમસ્વામીને ઉદેશીને વીરપ્રભુએ કહેલ શ્રીઉત્તરાધ્યયન સૂત્રની આ ગાથા છે. ૨. દ્રવ્યેન્દ્રિય-નિવૃત્તિ અને ઉપકરણરૂપ.
૩. ભાવેન્દ્રિય-લબ્ધિ અને લયોપશમરૂપ. મન દ્રવ્યેન્દ્રિયરૂપ નથી, ભાવેન્દ્રિયરૂપ છે.

ઇન્દ્રિયોના જેવું મન છે અથવા ઇન્દ્રિયોની સાથે પ્રવર્તનાર તે નોઇન્દ્રિય-મનઃ, તેનો અર્થ-વિષય જીવાદિ પદાર્થ તે નોઇન્દ્રિયાર્થ. ॥૪૮૬-૪૮૭॥^૧

શ્રોત્રેન્દ્રિય દ્વાર વડે મનોજ શબ્દના શ્રવણથી જે સાત-સુખ તે શ્રોત્રેન્દ્રિયસાત. એવી રીતે શેષ ઇન્દ્રિય સંબંધી પણ સાત જાણવા. ઇષ્ટના ચિંતનથી થતું જે સુખ તે નોઇન્દ્રિયસાત. ॥૪૮૮॥

ગુરુને નિવેદન કરવા વડે જે શુદ્ધિ થાય છે તે આલોચનાઈ ૧, મિથ્યા દુષ્કૃત (દેવા) વડે જે શુદ્ધિ થાય છે તે પ્રતિક્રમણાઈ ૨, આલોચના અને પ્રતિક્રમણ એ બન્નેથી જે શુદ્ધિ થાય છે તે તદુભયાઈ ૩, પરિષ્ઠાપન ક્રીધે છે તે આધાકર્માદિક (આહાર) માં જે શુદ્ધિ થાય છે તે વિવેકાઈ ૪, જે કાયાની ચેષ્ટાના નિરોધથી શુદ્ધિ થાય છે તે વ્યુત્સર્ગાઈ ૫, નીવી વગરે તપ વડે શુદ્ધિ જે થાય છે તે તપોઈ. ॥૪૮૯॥

પ્રાયશ્ચિત્તને વહન કરનાર મનુષ્યો જ છે, માટે મનુષ્યના અધિકારવાળા 'છવ્વિહા મણુસ્સા' इत्यादि° સૂત્રથી આરંભીને યાવત્ લોકસ્થિતિ સૂત્રથી પૂર્વના સૂત્ર સુધી કહે છે—

છવ્વિહા મણુસ્સા પન્નત્તા, તંજહા—જંબૂદીવગા, ધાયઇસંડદીવપુરચ્છિમદ્ધગા, ધાયઇસંડદીવપચ્ચત્થિમદ્ધગા, પુક્કરવરદીવદ્ધુપુરત્થિમદ્ધગા, પુક્કરવરદીવદ્ધુપચ્ચત્થિમદ્ધગા, અંતરદીવગા । અહવા છવ્વિહા મણુસ્સા પન્નત્તા, તંજહા—સંમુચ્છિમમણુસ્સા ૩-કમ્મભૂમગા ૧, અકમ્મભૂમગા ૨, અંતરદીવગા ૩, ગમ્મવક્કંતિયમણુસ્સા ૩-કમ્મભૂમગા ૧, અકમ્મભૂમગા ૨, અંતરદીવગા ૩ ॥ સૂ. ૪૯૦॥

છવ્વિહા ઇઙ્ઘીમંતા મણુસ્સા પન્નત્તા, તંજહા—અરહંતા, ચક્કવટ્ટી, બલદેવા, વાસુદેવા, ચારણા, વિજ્ઞાહરા । છવ્વિહા અણિઙ્ઘીમંતા મણુસ્સા પન્નત્તા, તંજહા—હેમવતગા, હેરગ્રવતગા, હરિવસ્સગા, રમ્મગવસ્સગા, કુરુવાસિણો, અંતરદીવગા ॥ સૂ. ૪૯૧॥

છવ્વિહા ઓસપ્પિણી પન્નત્તા, તંજહા—સુસમસુસમા જાવ દુસ્સમદુસ્સમા । છવ્વિહા ઉસ્સપ્પિણી પન્નત્તા, તંજહા—દુસ્સમદુસ્સમા જાવ સુસમસુસમા ॥ સૂ. ૪૯૨॥

જંબુદીવે દીવે ભરહેરવતેસુ વાસેસુ તીતાતે ઉસ્સપ્પિણીતે સુસમસુસમાતે સમાતે મણુયા છ ધણુસહસ્સાઈ ઉઙ્ઘમુચ્ચત્તેણં હોત્થા, છચ્ચ અદ્ધપલિઓવમાઈ પરમાઉ પાલયિત્થા ૧, જંબુદીવે દીવે ભરહેરવતેસુ વાસેસુ ઇમીસે ઓસપ્પિણીય સુસમસુસમાય સમાય એવં ચેવ ૨, જંબૂ [દીવે દીવે] ભરહેરવતે [સુ વાસેસુ] આગમેસ્સાય ઉસ્સપ્પિણીય સુસમસુસમાય સમાય એવં ચેવ જાવ છચ્ચ અદ્ધપલિઓવમાઈ પરમાઉ પાલયિસ્સંતિ ૩, જંબુદીવે દીવે દેવકુરુત્તરકુરાસુ મણુયા છદ્ધણુસહસ્સાઈ ઉઙ્ઘં ઉચ્ચત્તેણં પન્નત્તા, છચ્ચ અદ્ધપલિઓવમાઈ પરમાઉ પાલયંતિ ૪। એવં ધાયઇસંડદીવપુરત્થિમદ્ધે વિ ચત્તારિ આલાવગા જાવ પુક્કરવરદીવદ્ધુપચ્ચત્થિમદ્ધે (વિ) ચત્તારિ આલાવગા ॥ સૂ. ૪૯૩॥

છવ્વિહે સંઘયણે પન્નત્તે, તંજહા—વયિરોસમ્ભનારાયસંઘયણે, ઉસમ્ભનારાયસંઘયણે, નારાયસંઘયણે, અદ્ધનારાયસંઘયણે, ચીલિયાસંઘયણે, સેવદ્ધસંઘયણે ॥ સૂ. ૪૯૪॥

છવ્વિહે સંઠાણે પન્નત્તે, તંજહા—સમચરંસે, ગગ્ગોહપરિમંડલે, સાતી, ખુજ્જે, વામણે, હુંડે ॥ સૂ. ૪૯૫॥

(મૂ.) છ પ્રકારના મનુષ્યો કહેલા છે, તે આ પ્રમાણે—જંબૂદીપમાં ઉત્પન્ન થયેલા ૧, પાતકીખંડ દ્વીપના પૂર્વાર્ધમાં ઉત્પન્ન થયેલા ૨, પાતકીખંડ દ્વીપના પશ્ચિમાર્ધમાં ઉત્પન્ન થયેલા ૩, પુષ્કરવર દ્વીપાર્ધના પૂર્વાર્ધમાં ઉત્પન્ન થયેલા ૪, પુષ્કરવર

૧. સૂ. ૪૮૭ ની વ્યાખ્યા સુગમ હોવાથી ટીકાકારે કરી નથી.

દ્વીપાર્દના પશ્ચિમાર્દમાં ઉત્પન્ન થયેલા ૫, અને અંતરદ્વીપોમાં ઉત્પન્ન થયેલા ૬. અથવા છ પ્રકારના મનુષ્યો કહેલા છે, તે આ પ્રમાણે—સંમૂર્ચિછમ મનુષ્યો ત્રણ પ્રકારે—કર્મભૂમિમાં ઉત્પન્ન થયેલા ૧, અકર્મભૂમિમાં ઉત્પન્ન થયેલા ૨, અને અંતરદ્વીપોમાં ઉત્પન્ન થયેલા ૩, ગર્ભજ મનુષ્યો ત્રણ પ્રકારે—કર્મભૂમિમાં ઉત્પન્ન થયેલા ૧, અકર્મભૂમિમાં ઉત્પન્ન થયેલા ૨ અને અંતરદ્વીપોમાં ઉત્પન્ન થયેલા ૩. ॥૪૮૦॥

છ પ્રકારના ઋદ્ધિવાળા મનુષ્યો કહેલા છે, તે આ પ્રમાણે—અરહંતો ૧, ચકવર્તીઓ ૨, બળદેવો ૩, વાસુદેવો ૪, જંઘાચારણાદિ મનુષ્યો ૫, અને વિદ્યાધરો ૬. છ પ્રકારના ઋદ્ધિ રહિત મનુષ્યો કહેલા છે, તે આ પ્રમાણે—હેમવંતક્ષેત્રના ૧, હૈરણ્યવંતક્ષેત્રના ૨, હરિવર્ષક્ષેત્રના ૩, રમ્યક્ષેત્રના ૪, દેવકુરુ અને ઉત્તરકુરુરૂપ કુરુક્ષેત્રના ૫. તથા અંતરદ્વીપોના ૬. આ બધા યુગલિકો ઐશ્વર્યરહિત હોય છે. ॥૪૮૧॥

છ પ્રકારે અવસર્પિણી (કાળ) કહેલ છે, તે આ પ્રમાણે—સુષમસુષમા યાવત્ દુષ્ષમદુષ્ષમા, છ પ્રકારે ઉત્સર્પિણી (કાળ) કહેલ છે, તે આ પ્રમાણે—દુષ્ષમદુષ્ષમા યાવત્ સુષમસુષમા. ॥૪૮૨॥

જંબૂદ્વીપ નામના દ્વીપમાં ભરત અને ઐરવતક્ષેત્રને વિષે અતીત ઉત્સર્પિણીમાં સુષમસુષમા નામા સમા-આરાને વિષે મનુષ્યો છ હજાર ધનુષ્ય (ત્રણ ગાઉ) ઉંચા હતા. છ અર્દ્ર (ત્રણ) પલ્યોપમનું પરમ્ આયુષ્ય ભોગવનાર હતા ૧, જંબૂદ્વીપ નામના દ્વીપમાં ભરત તથા ઐરવતક્ષેત્રને વિષે આ અવસર્પિણીમાં સુષમસુષમા નામના આરાને વિષે એમ જ જાણવું ૨, જંબૂદ્વીપ નામા દ્વીપમાં ભરત તથા ઐરવતક્ષેત્રને વિષે આવતા ઉત્સર્પિણીને વિષે સુષમસુષમા નામના સમા (આરા) માં એમ જ જાણવું યાવત્ છ અર્દ્ર (ત્રણ) પલ્યોપમનું ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય ભોગવશે. ૩. જંબૂદ્વીપ નામના દ્વીપમાં દેવકુરુ તથા ઉત્તરકુરુક્ષેત્રને વિષે મનુષ્યો, છ હજાર ધનુષ્ય (૩ કોશ) ઊંચાઈવાળા કહેલા છે અને છ અર્દ્ર (૩) પલ્યોપમનું પરમ આયુષ્ય ભોગવે છે ૪, પૂર્વાક્ત રીતે ધાતકીખંડ દ્વીપના પૂર્વાર્દમાં ચાર આલાપકો કહેવા યાવત્ [ધાતકીખંડ દ્વીપના પશ્ચિમાર્દમાં, પુષ્કરવર દ્વીપાર્દના પૂર્વાર્દમાં] પુષ્કરવરદ્વીપના પશ્ચિમાર્દમાં ચાર આલાપકો કહેવા. ॥૪૮૩॥

છ પ્રકારે સંઘયણ કહેલ છે, તે આ પ્રમાણે—વજ્રઋષભનારાય સંઘયણ ૧, ઋષભનારાય સંઘયણ ૨, નારાય સંઘયણ ૩, અર્દ્રનારાય સંઘયણ ૪, કીલિકા સંઘયણ ૫, અને સેવાર્ત સંઘયણ ૬. ॥૪૧૪॥

છ પ્રકારે સંસ્થાન કહેલ છે, તે આ પ્રમાણે—સમયતુરણ ૧, ન્યગ્રોધપરિમંડળ ૨, સાદિ ૩, કુબ્જ ૪, વામન ૫, અને હુંડક ૬. ॥૪૮૫॥

(ટી૦) આ સૂત્ર સ્પષ્ટાર્થવાળું છે. વિશેષ એ કે—‘અહવા છત્વિહે’ તિં અહિં કર્મભૂમિ વગેરે ભેદથી સંમૂર્ચિછમ મનુષ્યો ત્રણ પ્રકારે છે તથા ગર્ભજ મનુષ્યો પણ ત્રણ પ્રકારના છે. એવી રીતે છ પ્રકારના મનુષ્યો છે. ॥૪૮૦॥

‘ચારણ’ તિં જંઘાચારણ અને વિદ્યાચારણ મુનિઓ અને વિદ્યાધરો તે વૈતાલ્ય વગેરેમાં વસનારા મનુષ્યો. ॥૪૮૧॥

‘છચ્ચધણુસહસ્સાઈ’ તિં ત્રણ કોશ. ‘છચ્ચ અદ્ભપલિઓવમાઈ’ તિં ત્રણ પલ્યોપમ. ॥૪૮૨॥

સંહનન-કહેવામાં આવનાર ઉપમાન વડે ઉપમેયરૂપ હાડકાનો સંચય. અન્ય આચાર્યો સંઘયણને શક્તિવિશેષ કહે છે. વજ્ર-કીલિકા, ઋષભ-ચોતરફથી વીંટવાનું પટ્ટ (પાટો), નારાય-બન્ને પડખેથી મર્કટબંધ, જેમાં બે અસ્થિ બન્ને પડખેથી મર્કટબંધ વડે બંધાયેલ હોય અને પટ્ટની આકૃતિવાળા ત્રીજા હાડકા વડે વીંટાયેલ હોય, વળી તેના ઉપર તે ત્રણ હાડકાને ભેદનારું ખીલીના આકારવાળું વજ્ર નામનું હાડકું હોય તે વજ્રઋષભનારાય નામનું પ્રથમ સંહનન. જેમાં ફક્ત ખીલી નથી તે ઋષભનારાય નામનું બીજું સંઘયણ, જેમાં બન્ને પડખાએ મર્કટબંધ હોય (પરંતુ પટ્ટ તથા કીલિકા ન હોય) તે ત્રીજું નારાય, જ્યાં એક પડખાથી મર્કટબંધ અને બીજા પડખામાં ખીલી હોય તે ચોથું અર્દ્રનારાય, ખીલીથી વીંધાયેલ બે હાડકાના સંચયવાળું પાંચમું કીલિકા નામનું અને બે હાડકાના છેડાને સ્પર્શનરૂપ સેવા પ્રત્યે પ્રાપ્ત થયેલું (અર્થાત્ તેલમર્દનાદિ સેવાની આકાંક્ષાવાળું)

શ્રી સ્થાનાન્ગ સૂત્ર સાનુવાદ ભાગ ૨ ૬ સ્થાનકાધ્યયને આત્માનાત્મવન્તૌ જાતિકુલાર્યાઃ લોકસ્થિતિઃ ૪૧૬-૪૧૮ સૂત્રાણિ
તે સેવાર્ત નામનું છઠ્ઠું સંઘપણ જાણવું. શક્તિવિશેષપક્ષમાં તો શક્તિવિશિષ્ટ લાકડા વગેરેની જેમ દંડપણું તે સંહનન સમજવું.
કહ્યું છે કે—

વજ્જરિસહનારાયં, પઢમં બીયં ચ રિસભનારાયં । નારાયમદ્ધનારાય[યં], ચીલિયા તહય છેવટ્ઠં ॥૧૩॥

રિસહો ય હોઈ પટ્ટો, વજ્જં પુણ ચીલિયં વિયાણાહિ । ઉમઓ મક્કહબંધં, નારાયં તં વિયાણાહિ ॥૧૪॥

[બૃહત્સં ૧૭૩-૭૪ તિ]

પ્રથમ વજ્જરુષભનારાય, બીજું રુષભનારાય, નારાય, અર્ધનારાય, કીલિકા અને છઠ્ઠું સેવાર્ત સંઘપણ છે. (૧૩)

રુષભ અર્થાત્ પાટો, વજ્જ અર્થાત્ કીલિકા જાણવી, બન્ને બાજુ મર્કટબંધ તે નારાય જાણવું. (૧૪) વિવેચન ઉપર કરેલ છે. ॥૪૮૪॥

સંસ્થાન—અવયવોની સ્થનાત્મક શરીરની આકૃતિરૂપ છે. તેમાં સમા—શરીરના લક્ષણરૂપ કહેલ પ્રમાણથી અવિરોધી એવી ચાર અક્ષિ (હાંસ) છે જેને તે સમયતુરસ્થ સંસ્થાન, અહિં અક્ષિ એટલે ચાર દિશાના વિભાગ વડે જણાતા શરીરના અવયવો છે તેથી જેના બધાય અવયવો શરીર સંબંધી લક્ષણના કહેલ પ્રમાણથી અવ્યભિચારવાળા છે પરંતુ ન્યૂનાધિક પ્રમાણવાળા નથી તેના જેવું તે સમયતુરસ્થ ૧, વડના ઝાડ જેવા વિસ્તાર (ધેરાવા) વાળું તે ન્યગ્રોધપરિમંડલ, જેમ વડવૃક્ષ ઉપરના ભાગમાં સંપૂર્ણ અવયવવાળો હોય છે અને નીચેના ભાગમાં તેવો હોતો નથી તેમ આ સંસ્થાન પણ નાભિથી ઉપર બહુલ વિસ્તારવાળું છે અને નીચેના ભાગમાં તો હીનાધિક પ્રમાણવાળું હોય છે ૨, 'સાદી' તિં અહિં 'આદિ' શબ્દથી ઊંચાઈરૂપ નાભિની નીચેનો દેહભાગ ગ્રહણ કરાય છે, તે શરીર-લક્ષણના કહેલ પ્રમાણને ભજનાર તે આદિ સાથે જે વર્તે છે તે સાદિ, આખું શરીર અવિશિષ્ટ આદિ સાથે વર્તે છે, માટે આ વિશેષણ છે. અન્યથા (નહિતર) ઉપપત્તિ-સંગતિ ન થવાથી અહિં વિશિષ્ટતા પ્રાપ્ત થાય છે. સાદિ-ઉત્સેધબહુલ અર્થાત્ પરિપૂર્ણ ઊંચાઈ ૩, 'ચુજ્જે' તિં અધસ્તનકાયમડલ-ન્યૂનાધિક, અહિં 'અધસ્તનકાય' શબ્દથી પગ, હાથ, શિર અને ગ્રીવા કહેવાય છે, તે જેમાં શરીરલક્ષણના કહેલ પ્રમાણથી વ્યભિચારી (અસુંદર) હોય અને વળી જે શેષ શરીર (પીઠ, ઉદર, હૃદય) યથોક્ત પ્રમાણવાળું હોય તે કુબ્જ સંસ્થાન ૪, 'વામણ' તિં મડલકોષ્ઠ, જેમાં હાથ, પગ, શિર અને ગ્રીવા યથોક્ત પ્રમાણવાળાં હોય અને શેષ શરીર મડલ-ન્યૂનાધિક પ્રમાણવાળું હોય તે વામન ૫, 'હુંડિ' તિં સર્વત્ર અસંસ્થિત-અયુક્ત હોય, પ્રાયઃ જેનું એક પણ અવયવ શરીરલક્ષણના કહેલ પ્રમાણની સાથે મળતું ન હોય તે અસંસ્થિત હુંડક નામનું સંસ્થાન છે ૬. કહ્યું છે કે—

૧ તુલ્લં ૧ વિત્થરબહુલં ૨, ઊસ્સેહબહું ચ ૩ મહકોઢં ૪ ચ । હેઢિલ્લકાયમડહં ૫, સવ્વત્થાસંઠિયં હુંડં ૬ ॥૧૫॥

[બૃહત્સં ૧૭૬ તિ]

પ્રથમ સંસ્થાન તુલ્ય-પ્રમાણોપેત શરીરવાળું છે, બીજું નાભિના ઉપરના ભાગમાં શ્રેષ્ઠ છે, ત્રીજું નાભિથી નીચેના ભાગમાં સુંદર છે, ચોથું શિર, ગ્રીવા, હસ્ત અને પાદ સિવાય શેષ અવયવથી અસુંદર છે, પાંચમાં શિર, ગ્રીવા, હસ્ત અને પાદ અસુંદર હોય, છઠ્ઠામાં બધાય અવયવો અસુંદર હોય. (૧૫) આ ગાથામાં સૂત્રમાં કહેલ ક્રમની અપેક્ષાએ ૨ચોથા અને પાંચમા સ્થાનમાં વ્યત્યય-ઊલટસુલટ દેખાય છે. ॥૪૮૫॥

છટ્ટાણા અણત્તવઓ અહિતાતે, અસ્ખાતે, અખમાતે, અનીસેસા, અણાણુગામિયત્તાતે ભવંતિ, તંજહા—પરિતાપ, પરિયાલે, સુતે, તવે, લાભે, પૂયાસક્કરે। છટ્ટાણા અત્તવઓ હિતાતે જાવ આણુગામિત્તાતે ભવંતિ, તંજહા—પરિયાપ

૧. સવ્વત્થ સુલક્ષણં પઢમં ॥ નાહોઈ ડવરિં બીઝં, તહામહો પિઢિડયરડરવજ્જં । સિરિગીવ પાણિ પાપ, સુલક્ષણં તં ચડત્થં તુ ॥૧૬૪॥ વિવરીયં પંચમંગં, સવ્વત્થ અલક્ષણં ભવે હટ્ટં ।

૨. ધણે સ્વળે ચોથું વામન અને પાંચમું કુબ્જ સંસ્થાન બોવાય છે. સંગ્રહણી વગેરે ગ્રંથમાં તેમ અન્ય સૂત્રમાં પણ તેમજ બોવાય છે. કર્મગ્રંથમાં તો આ સૂત્રમાં જણાવેલ ૪ ક્રમ દેખાય છે.

પરિયાલે જાવ પૂતાસક્કારે ॥ સૂ૦ ૪૯૬॥

છવ્વિહા જાઈઆરિયા મણુસ્સા પન્નત્તા, તંજહા—

અંબદ્ધા ય કલંદા ય, વેદેહા વૈદિગા દિયા । હારિતા ચુંચુળા ચેવ, છપ્પેતા ઇન્ધજાતિઓ ॥૧॥

છવ્વિહા કુલારિયા મણુસ્સા પન્નત્તા, તંજહા—ઠગ્ગા, ભોગા, રાઈના, ઇક્ખાગા, ણાતા, કોરવ્વા ॥ સૂ૦ ૪૯૭॥

છવ્વિધા લોગહિતી પન્નત્તા, તંજહા—આગાસપતિહિતે વાતે, વાયપતિહિતે ઉદધી, ઉદધિપતિહિતા પુઢવી, પુઢવિપઈહિયા તસા થાવરા પાળા, અજીવા જીવપઈહિયા, જીવા કમ્મપતિહિયા ॥ સૂ૦ ૪૯૮॥

(મૂ૦) ૧) સ્થાનકો માનના કારણથી, અનાત્મવાળાને અર્થાત્ કષાયવાળાને અહિતને માટે, અશુભને માટે, અશાંતિને માટે, અકલ્યાણને માટે અને અશુભની પરંપરાને માટે થાય છે, તે આ પ્રમાણે—પર્યાય-વચની અપેક્ષાએ અથવા દીક્ષાની અવસ્થાએ મોટાઈ ૧, શિષ્યાદિનો ઘણો પરિવાર ૨, મહાનું પૂર્વગતાદિ શ્રુત ૩, અનશનાદિ મહાત્મ ૪, અન્નાપાનાદિનો મહાલાભ ૫ અને મહાનું પૂજાપૂર્વક સત્કાર ૬—આ અર્હકારના કારણરૂપ થાય છે. ૨) સ્થાનકો આત્મવાનને—કષાય રહિતને હિતને માટે યાવત્ શુભની પરંપરાને માટે થાય છે, તે આ પ્રમાણે—મહાનું પર્યાય, મહાનું પરિવાર યાવત્ મહાનું પૂજાસત્કાર. ॥૪૯૬॥

૩) પ્રકારે જાતિઆર્ય (વિશુદ્ધ માતૃપક્ષવાળા) મનુષ્યો કહેલા છે, તે આ પ્રમાણે—અંબજો-બ્રાહ્મણ પુરુષ અને વૈશ્ય સ્ત્રીથી ઉત્પન્ન થયેલા, કલંદો, વૈદેહો, વૈદિગાતિતો, હરિતો અને ચુંચુળો આ ૧ ઈભ્યજાતિઓ છે. (૧) ૪) પ્રકારે કુલાર્યો (વિશુદ્ધ પિતૃપક્ષવાળા) મનુષ્યો કહેલા છે, તે આ પ્રમાણે—૧. ઉગ્રકુળના, ૨. ભોગકુળના, ૩. રાજન્યકુળના, ૪. ઈક્ષ્વાકુ વંશના, ૫. જ્ઞાતકુળના અને ૬. કૌરવકુળના મનુષ્યો. ॥૪૯૭॥

૫) પ્રકારે લોકની સ્થિતિ કહેલી છે, તે આ પ્રમાણે—આકાશને આધારે વાયુ રહેલ છે ૧, વાયુને આધારે ધનોદધિ રહેલ છે ૨, ધનોદધિને આધારે પૃથ્વી રહેલ છે ૩, પૃથ્વીને આધારે ત્રસ સ્થાવર જીવો રહેલા છે ૪, જીવને આધારે અજીવો-ઔદારિકાદિ પુદ્ગલો રહેલા છે ૫, અને જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મને આધારે જીવો રહેલા છે ૬. ॥૪૯૮॥

(ટી૦) 'અણત્તવઓ' તિં કષાય રહિત આત્મા જ આત્મા હોય છે કેમ કે પોતાના સ્વરૂપમાં અવસ્થિત છે, પરંતુ જે કષાય રહિત ન હોય તે અનાત્મવાન અર્થાત્ કષાય સહિત, તેને અહિત-અપથ્યને માટે, અશુભ-પાપને માટે અથવા અસુખ-દુઃખને માટે, અક્ષમ-અસંગતપણા માટે અથવા અશાંતિ માટે, અનિઃશ્રેયસ્-અકલ્યાણ માટે, અનનુગામિકત્વ-અશુભના અનુભવ-પરંપરાને માટે થાય છે; કેમ કે માનના કારણપણાથી ઐહિક અને પારલૌકિક દોષને ઉત્પન્ન કરનાર છે, પર્યાય-જન્મકાળ અથવા પ્રવ્રજ્યાકાળ, તે મહાન માનનું કારણ છે, માટે 'મહાન' એવું વિશેષણ ગ્રહણ કરવું, અથવા ગૃહસ્થની અપેક્ષાએ અલ્પ દીક્ષાપર્યાય પણ માનનો હેતુ જ થાય છે, તેમાં મહાન જન્મપર્યાય 'બાહુબલિની જેમ અહિતને માટે થાય છે ૧, એમ બીજા પણ પથસંભવ કહેવા, વિશેષ એ કે—'પરિયાલે' તિં શિષ્યાદિ પરિવાર ૨, શ્રુત-પૂર્વગતાદિ. કહ્યું છે કે—

જહ જહ બહુસ્સુઓ સંમઓ ય સીસગણસંપરિવુડો ય । અવિણિચ્છિઓ ય સમણ, તહ તહ સિદ્ધંતપડિણીઓ ॥૧૬॥

[સમ્મતિં ૩/૬૬] इति

બહુશ્રુત હોય, બહુ જનને સમ્મત હોય, શિષ્યના સમુદાય સહિત હોય પરંતુ જો સિદ્ધાંતના વિષયમાં અનિશ્ચિત, તત્ત્વનો જાણનાર ન હોય તો સિદ્ધાંતનો પ્રત્યનીક-શત્રુ થાય છે. ૩ (૧૬)

તપ-અનશનાદિ ૪, અન્નાદિનો લાભ ૫, સ્તુત્યાદિ પૂજાપૂર્વક સત્કાર તે વસ્ત્રાદિ વડે અભ્યર્ચન અથવા પૂજાને વિષે

૧. બાહુબલિ દીક્ષાપર્યાયે લઘુ હોવા છતાં પણ જન્મપર્યાયે મોટા હોવાથી 'મારાથી નાના અઢાણ ભાઈઓને વંદન કેમ કરાય?' એવું માનનું કારણ થયું હતું.

આદર તે પૂજાસત્કાર દ. ॥૪૮૬॥

જાતિ-માતૃપક્ષ, તેના વડે આર્ય-પાપ રહિત નિર્દોષ તે જાતિઆર્યો અર્થાત્ વિશુદ્ધ માતાથી ઉત્પન્ન થયેલા 'અંબઢા' ઇત્યાદિ આ છએ પણ ઇભ્યજાતિઓ છે. જેઓ હાથીને યોગ્ય છે તે ઇભ્યો, જેના દ્રવ્યના સ્તૂપ-(ઢગલા) થી આસ્થાદિત અંબાડી સહિત ઊભેલો હાથી ન દેખાય તે ઇભ્યો એમ સંભળાય છે, અર્થાત્ એક તરફ હાથી ઊભો રાખેલ હોય અને એક તરફ ઘડેલ સુવર્ણનો ઢગલો કરેલ હોય તો તે ઢગલા વડે હાથી દેખાય નહિ એટલું દ્રવ્ય જેના ઘરમાં હોય તે 'ઇભ્ય' કહેવાય છે. તેઓની જાતિઓ તે ઇભ્યજાતિઓ, તે છ પ્રકારે છે. પિતાનો પક્ષ તે કુળ, પ્રથમ રાજા ઋષભદેવે આરક્ષક (કોટવાળ) પણાએ જે સ્થાપેલા તેના વંશજો તે ઊગ્રકુળવાળા, જે ગુરુપણાએ સ્થાપેલા તેના વંશજો તે ભોગકુળવાળા, જે મિત્રપણાએ સ્થાપેલા તેના વંશજો તે રાજન્યો, પ્રથમ પ્રજાપતિ ઋષભદેવના વંશજો તે ઇક્વાકુઓ, મહવીર પ્રભુના પૂર્વજો તે જ્ઞાતકુળવાળા અને શાંતિનાથના પૂર્વજો કૌરવો અથવા કુળો લોકરૂઢિથી જાણવા યોગ્ય છે. ॥૪૮૭॥

જાતિઆર્ય, કુળઆર્યાદિરૂપ લોકની સ્થિતિ (મર્યાદા) છે માટે લોકસ્થિતિની સમીપતાથી તે જ કહે છે—'છવ્વિહે' ત્યાદિં આ પૂર્વે કહેવાઈ ગયું છે. વિશેષ એ કે-અજીવો-ઔદારિકાદિ પુદ્ગલો તે જીવોને વિષે પ્રતિષ્ઠિત (રહેલા) છે. આ અવધારણ (નિશ્ચિત) વચન ન જાણવું, કેમ કે જીવના વિરહથી પણ અત્યંત અજીવોનું રહેવું થાય છે-પૃથ્વી સિવાય પણ જેમ ત્રસ સ્થાવર જીવો રહેલા છે તેમ. તથા જીવો જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મોને વિષે પ્રતિષ્ઠિત (રહેલા) છે. 'પ્રાયઃ કર્મરહિત જીવોનો અભાવ હોય છે. ॥૪૮૮॥

અનંતર કર્મપ્રતિષ્ઠિત જીવો કહ્યા, તેઓની દિશાઓને વિષે જ ગત્યાદિ હોય છે માટે દિશાઓ અને તેઓને વિષે ગતિ વગેરેને પ્રરૂપતા થકા સૂત્રકાર કહે છે—

છદિસાઓ પત્રત્તાઓ, તંજહા—પાતીળા, પડીળા, દાહિળા, ઉતીળા, ઉઢ્ઠા, અધા। છહિં દિસાહિં જીવાળં ગતી પવત્તતિ, તંજહા—પાયીળાળ જાવ અધાળ ૧। એવમાગતી ૨, વક્કંતી ૩, આહારે ૪, વુઢ્ઠી ૫, નિવુઢ્ઠી ૬, વિગુલ્લળા ૭, ગતિપરિતાતે ૮, સમુઘાતે ૯, કાલસંજોગે ૧૦, દંસળાભિગમે ૧૧, ણાળાભિગમે ૧૨, જીવાભિગમે ૧૩, અજીવાભિગમે ૧૪, એવં પંચેદિયતિરિક્ખજોણિયાળ વિ મળુસ્સાળ વિ ॥ સૂ. ૪૧૧॥

છહિં ઠાળેહિં સમળે નિગ્ગંથે આહારમાહારેમાળે ણાતિક્કમતિ, તંજહા—

૨વેયળ-વેયાવચ્ચે, ઇરિયઢ્ઠાળ ય સંજમઢ્ઠાળ। તહ પાળવત્તિયાળ, છઢ્ઠં પુળ ધમ્મચિંતાળ ॥૧॥

છહિં ઠાળેહિં સમળે નિગ્ગંથે આહારં વોલ્લિદમાળે ણાતિક્કમતિ તંજહા—

આતંકે ઉવસગ્ગે તિતિક્કલ્લળે બંભચેરુત્તીળ ॥ પાળિદયાતવહેઠં, સરીરવુલ્લેયળઢ્ઠાળ ॥૧॥ ॥ સૂ. ૫૦૦॥

(મૂ.) છ દિશાઓ કહેલ છે, તે આ પ્રમાણે—પૂર્વ, પશ્ચિમ, દક્ષિણ, ઉત્તર, ઊર્ધ્વ અને અધોદિશા. છ દિશાઓ વડે જીવોની ઉત્પત્તિસ્થાનમાં જવારૂપ ગતિ પ્રવર્તે છે ૧, એમ ઉત્પત્તિસ્થાન પ્રત્યે આવવારૂપ આગતિ ૨, ઉત્પત્તિસ્થાનમાં ઉત્પન્ન થવું તે વ્યુત્કાન્તિ ૩, આહાર ૪, શરીરની વૃદ્ધિ ૫, શરીરની હાનિ તે નિર્વૃદ્ધિ ૬, શરીરની વિકુર્વણા ૭, ગતિપર્યાય તે ચાલવા માત્ર ૮, વેદનાદિ સમુદ્ઘાત ૯, દિવસ વગેરે કાળનો સંયોગ ૧૦, સામાન્ય બોધરૂપ અવધિ વગેરે દર્શન વડે અભિગમ જાણવું ૧૧, વિશેષ બોધરૂપ અવધિ વગેરે જ્ઞાન વડે અભિગમ ૧૨, જીવોના સ્વરૂપને પ્રત્યક્ષથી જાણવું ૧૩, પુદ્ગલાદિ અજીવોના સ્વરૂપને પ્રત્યક્ષથી જાણવું ૧૪, એમ પંચન્દ્રિય તિર્યચોને અને મનુષ્યોને પણ જાણવા. ॥૪૮૯॥

૧. આ કથન સંસારી જીવોની અપેક્ષાએ છે.

૨. પિણ્ડ નિર્ચુક્તિ માં આ બે ગાથા છે. ૬૬૨-૬૩ । પ્રવચનસારમાંથી ઉદ્ધરેલ છે. એક ગાથા ઓધનિર્ચુક્તિમાં પણ છે. ૫૮૦.

છ કારણો વડે શ્રમણનિર્ગ્રંથ, આહારને કરતો થકો આજ્ઞાને ઉલ્લંઘે નહિ, તે આ પ્રમાણે—શુધા વેદનીયને ઉપશમાવવા માટે ૧, વૈયાવૃત્ત્યને કરવા માટે ૨, ઈધસિમિતિને શોધવા માટે ૩, સંયમની રક્ષાને માટે ૪, પ્રાણોના નિવહિને માટે ૫ અને સ્વાધ્યાયાદિરૂપ ધર્મના ચિંતન માટે ૬. ॥૧॥ છ કારણ વડે શ્રમણનિર્ગ્રંથ આહારનો ત્યાગ કરતો થકો આજ્ઞાને ઉલ્લંઘે નહિ, તે આ પ્રમાણે—જવરાદિ રોગને વિષે ૧, રાજા કે સ્વજનાદિ વડે કરાયેલ ઉપસર્ગને વિષે ૨, તિતિક્ષણ-અધિક સહન કરવાને વિષે-બ્રહ્મચર્યની રક્ષાને અર્થે ૩, જીવોની દયા પાળવાને અર્થે ૪, ઉપવાસાદિ તપને અર્થે ૫, અને શરીરનો ત્યાગ-અનશન કરવા માટે ૬. ॥૫૦૦॥

(ટી૦) 'છદિસાઓ' इत्यादि० સૂત્રસમૂહ ત્રીજા સ્થાનકમાં જ વ્યાખ્યાન કરેલ છે તથાપિ કાંઈક કહેવાય છે. પ્રાચીન-પૂર્વ, પ્રતીચીના-પશ્ચિમ, દક્ષિણ પ્રતીત છે, ઉદીચીના-ઉત્તર, ઊર્ધ્વ અને અધોદિશા પ્રતીત છે. વિદિશાઓ, વિદિશારૂપે હોવાથી દિશાઓ નથી માટે 'છ' જ દિશાઓ કહેલી છે અથવા એ જ છ દિશાઓ વડે જીવોના કહેવામાં આવનાર ગતિ વગેરે પદાર્થો પ્રાયઃ પ્રવર્તે છે અથવા ષટ્સ્થાનકના' અનુરોધ વડે વિદિશાઓની વિવક્ષા કરી નથી, માટે 'છ' જ દિશાઓ કહેલી છે. છ દિશાઓ વડે જીવોની ગતિ અર્થાત્ ઉત્પત્તિસ્થાન પ્રત્યે જવું પ્રવર્તે છે કેમ કે તેઓનું અનુશ્રેણી-સમશ્રેણી વડે ગમન છે. એવી રીતે ચૌદ સૂત્રો સમજવા. વિશેષ એ કે-ગતિ અને આગતિ બન્ને પ્રજાપકના સ્થાનની અપેક્ષાવાળા પ્રસિદ્ધ જ છે. ૧-૨, વ્યુત્કાન્તિ-ઉત્પત્તિસ્થાનને પામેલાનું ઉપજવું, તે પણ ઋજુગતિમાં છ દિશાઓને વિષે જ હોય છે ૩, આહાર પ્રતીત છે, તે પણ છ દિશાઓમાં જ છે કેમ કે આ છ દિશાઓના પ્રદેશોમાં અવગાહીને રહેલા પુદ્ગલોનું જ જીવ વડે સ્પર્શન છે અને સ્પર્શલ પુદ્ગલોનો જ આહાર છે ૪, એવી રીતે છ દિશાપણું યથાભોગ્ય વૃદ્ધિ વગેરેમાં પણ વિચારવું. શરીરની વૃદ્ધિ ૫, નિર્વૃદ્ધિત-શરીરની જ હાનિ ૬, શરીરની જ વિકુર્વણ-વૈક્રિય કરવું ૭, ગતિપર્યાય તે ગમન માત્ર, પણ પરલોકગમનરૂપ નહિ કેમ કે તેનું ગતિ અને આગતિ શબ્દ વડે ગ્રહણ કરેલ છે ૮, વેદનાદિ સાત પ્રકારના સમુદ્ધાત ૯, કાળસંયોગ-સમયક્ષેત્રની અંદર આદિત્યાદિ પ્રકાશના સંબંધ લક્ષણવાળો ૧૦, દર્શન તે સામાન્યગ્રાહી બોધ, તે અહિં ગુણપ્રત્યય અવધિ વગેરે પ્રત્યક્ષરૂપ લેવા, તેના વડે અભિગમ વસ્તુઓનો પરિચ્છેદ અથવા વસ્તુની પ્રાપ્તિ તે દર્શનાભિગમ ૧૧, એવી રીતે જ્ઞાનાભિગમ પણ જાણવો ૧૨, જીવાભિગમ-ગુણપ્રત્યય અવધિ વગેરે પ્રત્યક્ષથી જીવોને જાણવું ૧૩, અજીવાભિગમ-પુદ્ગલગાસ્તિકાધ્યને જાણવો તે પણ તેમજ અવધ્યાદિથી પ્રત્યક્ષ જાણવો ૧૪. 'એવ' મિતિ० ચૌદ સૂત્રો કહ્યા છે તેમ ઓવીશ દંડકની વિચારણામાં 'પૌંચિદિયતિરિક્ત્વજોગિયાણં છર્હિં દિસાહિં ગઈ' इत्यादि० ચૌદ સૂત્રો કહેવા, તેમજ મનુષ્ય સંબંધી ચૌદ સૂત્રો પણ કહેવા. શેષ નારકાદિ (૨૨) દંડકોમાં છ દિશાઓને વિષે ગતિ વગેરેનો સમસ્તપણાએ અસંભવ છે, તે આ પ્રમાણે—નારકાદિ બાવીશ દંડકના જીવવિશેષોને નારક અને દેવોને વિષે ઉત્પન્ન થવાનો અભાવ છે, ઊર્ધ્વ અને અધોદિશાની વિવક્ષા વડે ગતિ અને આગતિનો અભાવ છે તેથી તેઓને દર્શન, જ્ઞાન, જીવ અને અજીવના અભિગમો, ગુણપ્રત્યયિક અવધિલક્ષણ પ્રત્યક્ષરૂપ સંભવતા નથી. ભવપ્રત્યયિક અવધિના પક્ષમાં તો નારક અને જ્યોતિષ્કો તિર્યક્ અવધિવાળા, ભવનપતિ અને વ્યંતરો ઊર્ધ્વ અવધિવાળા અને વૈમાનિકો તો અધોઅવધિવાળા હોય છે. બાકીના દંડકવાળા જીવો અવધિ રહિત છે. આ ભાવના છે અને વિવક્ષાપ્રધાન સૂત્રો છે, પ્રાયઃ અન્ય સૂત્રોમાં પણ એમજ જાણવું. ॥૪૯૯॥

અનંતર સૂત્રમાં મનુષ્યોને અજીવોનો બોધ કહ્યો, માટે મનુષ્યના સંબંધથી સંયત મનુષ્યોને આહાર ગ્રહણ અને અગ્રહણ કરવાના કારણો બે સૂત્ર વડે કહે છે—'છહી' ત્યાદિ० સુગમ છે. વિશેષ એ કે-અશનાદિક આહારને વાપરતો થકો પુષ્ટ કારણપણાથી આજ્ઞાને ઉલ્લંઘતો નથી, પરંતુ પુષ્ટ કારણ વિના રાગાદિ ભાવથી તો ઉલ્લંઘન કરે છે. તે પુષ્ટ કારણ આ

૧. મેરુના રુચકથી શરૂ થતી વિદિશાઓની અપેક્ષાએ પ્રવૃત્તિને ન હોવા છતાં પણ પ્રજાપકાદિ વિદિશાની અપેક્ષાએ ગતિ વગેરેની પ્રવૃત્તિ છે માટે છ સ્થાનકના અનુરોધથી એમ કહ્યું. ૨. ગુણપ્રત્યય જ અવધિ ગ્રહણ કરવો અને પંચેન્દ્રિય તિર્યક્ મનુષ્યો કહેવા પરંતુ ભવપ્રત્યય અવધિ ગ્રહણ ન કરવો અને દેવ, નારકો કહેવા નહિં. આ પ્રસંગમાં શો નિયમ છે? માટે કહે છે કે વિવક્ષાદિ

પ્રમાણે—'વેયણગાહા' વેદના-ભૂખની બાધા ૧, આચાર્યાદિના કાર્યને કરવું તે વૈયાવૃત્ત્ય ૨, આ બે પ્રસંગમાં આહારાદિને કરે અર્થાત્ વેદનાને ઉપશમાવવા માટે અને વૈયાવૃત્ત્યને માટે, ઈર્ષ્યા-ગમન, તેની વિશુદ્ધિ-યુગ માત્ર રાખેલ દષ્ટિપાશું તે ઈર્ષ્યાવિશુદ્ધિ, તે વાસ્તે-ઈર્ષ્યાવિશુદ્ધિ અર્થે. (અહિં વિશુદ્ધિ શબ્દના લોપથી 'ઈર્ષ્ય' એમ કહ્યું છે.) ભૂખનો હોય તો ઈર્ષ્યાની વિશુદ્ધિને વિષે અશક્ત થાય તેથી ઈર્ષ્યાવિશુદ્ધિ માટે, 'ચ' સમુચ્ચય અર્થમાં ૩, પ્રેક્ષા, ઉત્પ્રેક્ષા અને પ્રમાર્જનાદિ લક્ષણ સંયમને અર્થે ૪, 'તથા' શબ્દ કારણાંતરના સમુચ્ચયમાં ઉચ્છ્વાસાદિ પ્રાણો અથવા બલરૂપ પ્રાણ, તેઓની અથવા તેની વૃત્તિ-પાલન માટે અર્થાત્ પ્રાણોને સારી રીતે ટકાવવા માટે ૫, વળી છઠ્ઠું કારણ ધર્મની ચિંતા માટે અર્થાત્ ગુણન (પરાવર્તન) અને અનુપ્રેક્ષા માટે-આ છ કારણો આહાર કરવાના કહેલા છે. આ સંબંધમાં ભાષ્યની બે ગાથા જણાવે છે—

નત્થિ હુહારે સરિસા, વિયણા મુંજિજ્જ તપ્પસમણઢા । છઠ્ઠો [બુધ્ધિતઃ] વેયાવચ્ચં, ન તરિ કાઉં અઓ મુંજે ॥૧૭॥

ઈરિયં ન ચ સોહેઈ, પેહાઈયં [જહોવઙ્ક] ચ સંજમં કાઉં । થામો વા પરિહાયઈ, ગુણણુપ્પેહાસુ ચ અસત્તો ॥૧૮॥

[પિણ્ડ નિર્યુક્તિ ૨૬૩-૨૬૪ તિ]

કુધા સમાન કોઈ વેદના નથી તેથી તેને શાંત કરવા માટે આહાર કરે ૧, ક્ષુધિત વૈયાવૃત્ત્ય કરી શકે નહિ તેથી આહાર કરે ૨, ઈર્ષ્યાને શોધી ન શકે માટે આહાર કરે ૩, યથોક્ત સંયમ પાળી શકે નહિ માટે આહાર કરે ૪, બળ ક્ષીણ થાય માટે આહાર ગ્રહણ કરે ૫, અને ગુણન તથા અનુપ્રેક્ષાદિ સ્વાધ્યાયમાં ક્ષુધિત અશક્ત થાય માટે આહાર કરે ૬. (૧૭-૧૮)

'વોચ્છિદમાણે' તિ° આહારને છોડતો થકો આતંક-જવરાદિ રોગ ઉત્પન્ન થયે છતે ૧, રાજા અને સ્વજનાદિજન્ય પ્રતિકૂળ અને અનુકૂળ સ્વભાવવાળા ઉપસર્ગ થયે છતે ૨, તિતિક્ષણ-વિશેષ સહન કરવામાં, કોનો? બ્રહ્મચર્ય ગુમિનો અર્થાત્ ચોથા વ્રતના સંરક્ષણનો, કારણ કે આહારના ત્યાગ કરનારનું જ બ્રહ્મચર્ય સુરક્ષિત થાય ૩, પ્રાણીદયા-સંપાતિમ (ચોતરફથી) આવીને પડતા ત્રસાદિ જીવોનું સંરક્ષણ અને એક ઉપવાસથી આરંભીને છ માસ પર્યંત તપ, પ્રાણીની દયા અને તપ, તે બન્નેનો હેતુ તે દયાના નિમિત્તે ૪, તપના નિમિત્તે ૫, તથા શરીર વ્યવસ્થેદાર્ય-દેહના ત્યાગ (અનશન) માટે ૬, આહારને છોડતો થકો આજ્ઞા પ્રત્યે ઉલ્લંઘનો નથી. આ સંબંધમાં બે ગાથા નીચે પ્રમાણે જાણવી—

આયંકો જરમાઈ, રાયા સન્નાયગા ચ ઉવસગ્ગે । બંધવયપાલણઢા, પાણિદયા વાસમહિયાઈ ॥૧૯॥

તવહેઉ ચતુત્થાઈ, જાવ ચ હમ્માસિઓ તવો હોઈ । છઠ્ઠું સરીરવોચ્છેયણઢયા હોઅણાહારો ॥૨૦॥

[પિણ્ડ નિર્યુક્તિ ૬૬૭-૬૬૮ તિ]

પ્રાયઃ બન્ને ગાથા ઉક્તાર્થ છે. વિશેષ એ કે—'વાસમહિયાઈ' વખદિ વરસતે છતે, ધૂમસ પડતે છતે અથવા સૂક્ષ્મ દેડકાદિથી વ્યાપ્ત ભૂમિ થયે છતે પ્રાણીદયાને નિમિત્તે મુનિ આહાર વહોરવા ન જાય. ॥૫૦૦॥

શ્રમણને આહાર ન લેવાના કારણો કહ્યા, આ સંબંધથી શ્રમણાદિ જીવને અનુચિતપાશું ઉત્પન્ન કરનારા ઉન્માદના સ્થાનો કહે છે—

છહિં ઠાણેહિં આતા ઉમ્માયં પાઉણેજ્જા, તંજહા—અરહંતાણમવણ વદમાણે ૧, અરહંતપન્નત્તસ્સ ધમ્મસ્સ અવત્તં વદમાણે ૨, આયરિયઉવજ્જાયાણમવત્તં વદમાણે ૩, ચાઉવ્વત્તસ્સ સંઘસ્સ અવત્તં વદમાણે ૪, જક્કાંવેસેણ ચેવ ૫, મોહણિજ્જસ્સ ચેવ કમ્મસ્સ ઉદણં ૬ ॥ સૂ° ૫૦૧॥

છવ્વિધે પમાતે પન્નત્તે, તંજહા—મજ્જપમાતે, ણિદ્ધપમાતે, વિસયપમાતે, કસાયપમાતે, જૂતપમાતે, પહિલેહણાપમા ॥ સૂ° ૫૦૨॥

(મૂ°) છ કારણો વડે આત્મા ઉન્માદને પામે, તે આ પ્રમાણે—અહંતોના અવર્ણવાદને બોલતો થકો ૧, અહંતપ્રરૂપિત ધર્મના અવર્ણવાદને બોલતો થકો ૨, આચાર્ય, ઉપાધ્યાયના અવર્ણવાદને બોલતો થકો ૩, ચતુર્વિધ સંપ્રદાના અવર્ણવાદને

બોલતો થકો જ, યજ્ઞ (વ્યંતરાદિ) ના આવેશ વડે પ. અને મોહનીય કર્મના ઉદયથી દ. ॥૫૦૧॥

છ પ્રકારના પ્રમાદ કહેલા છે, તે આ પ્રમાણે—મદિરારૂપ પ્રમાદ, નિદ્રા પ્રમાદ, વિષય પ્રમાદ, કષાય પ્રમાદ, ધૂત-જુગાર અને પડિલેહણને વિષે પ્રમાદ. ॥૫૦૨॥

(ટી૦) 'છહી' ત્યાદિં આ સૂત્ર પંચમ સ્થાનકમાં જ પ્રાયઃ વ્યાખ્યાન કરાયેલ છે. વિશેષ એ કે—છ સ્થાનો વડે આત્માજીવ ઉન્માદ—ધેલછાને પ્રાપ્ત થાય. મહામિથ્યાત્વલક્ષણ ઉન્માદ, તીર્થકસાદિના અવર્ણવાદ—અપયશ બોલનારને હોય છે જ અથવા તીર્થકસાદિના અવર્ણવાદ વડે કોપ પામેલ પ્રવચન (શાસન) દેવથી આ (નિંદા કરનાર) ગ્રહણરૂપ થાય અર્થાત્ શાસનદેવ તેને ગાંડો કરે. પાકાંતર વડે 'ઉમ્માયપમાય' ન્તિં ઉન્માદ—ગાંડાઈ સહિત તે જ પ્રમાદ—ઉત્કૃષ્ટ ઉન્મત્તતા, ભાનની શૂન્યતાથી ઉન્માદ પ્રમાદ અથવા ઉન્માદ અને પ્રમાદ એટલે અહિતમાં પ્રવૃત્તિ અને હિતમાં અપ્રવૃત્તિરૂપ ઉન્માદને પામે. 'અવત્ર' ત્તિં અવર્ણ—અશ્વાધા (નિંદા) અથવા અવજ્ઞાને બોલતો થકો અથવા વ્રજન્—કરતો થકો, 'ધમ્મસ્સ' ત્તિં શ્રુત અથવા ચારિત્રરૂપ ધર્મનો, આચાર્ય, ઉપાધ્યાયનો, ચતુર્વર્ણ—શ્રમણાદિ ભેદ વડે ચાર પ્રકારના સંઘનો અવર્ણવાદ બોલતો થકો, યજ્ઞાવેશ વડે—કોઈપણ નિમિત્તથી કોપ પામેલ દેવના અધિક્ષિતપણાને લીધે તેમજ મિથ્યાત્વ, વેદ તથા શોકાદિરૂપ મોહનીયના ઉદય વડે આત્મા ઉન્માદ પામે છે. ॥૫૦૧॥

ઉન્માદનો સહચર (સાથે રહેનાર) પ્રમાદ છે માટે તેને કહે છે—'છવ્વિહે' ત્યાદિં છ પ્રકારે પ્રકર્ષ વડે ઉન્મત્ત થવું તે પ્રમાદ અર્થાત્ પ્રમત્તપણું—સદુપયોગનો અભાવ કહેલ છે, તે આ પ્રમાણે—મદ્ય (દારુ) વગેરે (માદક દ્રવ્ય), તે જ પ્રમાદના કારણથી મદ્યપ્રમાદ. કહ્યું છે કે—

ચિત્તપ્રાન્તિર્જાયતે મદ્યપાન્નાચ્ચિત્તે પ્રાન્તે પાપચર્યામુપૈતિ ।

પાપં કૃત્વા દુર્ગતિં યાન્તિ મૂઢાસ્તસ્માન્મદ્યં નૈવ દેયં ન પેયમ્ ॥૨૧॥

મદ્યના પાનથી ચિત્તને વિષે ભ્રાંતિ થાય છે, ચિત્ત ભ્રાંતિ થયે છતે પાપકાર્યમાં પ્રવર્તે છે, પાપે કરીને મૂઢ લોકો દુર્ગતિમાં જાય છે તે કારણથી દારુ પીવો જ નહિ અને બીજાને આપવો (પાવો) પણ નહિ. (૨૧) એમ સર્વત્ર જાણવું. વિશેષ એ કે—નિદ્રા પ્રતીત છે, તેનો દોષ આ પ્રમાણે—

નિદ્રાશીલો ન શ્રુતં નાપિ વિત્તં લબ્ધું શક્તો હીયતે ચૈવ તાપ્સ્યામ્ ।

જ્ઞાનદ્રવ્યામાવતો દુઃખભાગી લોકદ્વૈતે સ્યાદતો નિદ્રયાડલમ્ ॥૨૨॥

નિદ્રાશીલ (ઊંઘણશી) પુરુષ, શ્રુત અને વિત્ત મેળવવા માટે શક્તિમાન થતો નથી, ઊલટો શ્રુત અને વિત્તથી હીન થાય છે, જ્ઞાન અને ધનના અભાવથી બન્ને લોકમાં દુઃખી થાય છે, આ કારણથી નિદ્રા વડે સર્ધું. (૨૨) વિષયો—શબ્દાદિ, તેઓની પ્રમાદતા આ પ્રમાણે—

વિષયવ્યાકુલચિત્તો હિતમહિતં વા ન વેતિ જનુરયમ્ । તસ્માદનુચિત્તચારી ચરતિ ચિરં દુઃખકાન્તારે ॥૨૩॥

વિષય વડે વ્યાકુળ ચિત્તવાળો, હિત અથવા અહિતને જાણતો નથી તેથી અનુચિત વર્તન કરનાર આ પ્રાણી, દુઃખરૂપ કંતારમાં ચિરકાળ ભ્રમણ કરે છે. (૨૩) કોષ વગેરે કષાયો. તેની પણ પ્રમાદતા આ પ્રમાણે જાણવી—

ચિત્તરત્નમસદ્ક્લિષ્ટમાન્તરં ધનમુચ્યતે । યસ્ય તન્મુષિતં દૌર્બૈસ્તસ્ય શિષ્ટા વિપત્તયઃ ॥૨૪॥ [હારિં અષ્ટકં ૨૪/૭]

ક્લેશ રહિત ચિત્તરૂપ રત્ન આંતરિક ધન કહેવાય છે, જેનું તે ધન (કષાયો) દોષો વડે લુંટાયેલું છે તેને વિપત્તિઓ પ્રાપ્ત થાય છે. (૨૪) ધૂત-જુગાર પ્રસિદ્ધ છે, તે પણ પ્રમાદ જ છે. કહ્યું છે કે—

દુષ્તાસક્તસ્ય સચ્ચિત્તં ધનં કામાઃ સુચેષ્ટિતમ્ । નશ્યન્ત્યેવ પરં શીર્ષં નામાપિ ચ વિનશ્યતિ ॥૨૫॥

ધૂતમાં આસક્ત મનુષ્યનું સારું ચિત્ત, ધન, સુખ, ભોગ અને સદ્વર્તન તો નાશ પામે જ છે, પરંતુ મસ્તક અને નામ પણ નાશ પામે છે. (૨૫)

સારી રીતે તપાસવું તે પ્રત્યુપેક્ષણા. તે દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવના બેદથી ચાર પ્રકારની છે. તેમાં વસ્ત્ર, પાત્રાદિ ઉપકરણોની અને અશનપાનાદિ આહારોની ચક્ષુ વડે જોવારૂપ દ્રવ્ય પ્રત્યુપેક્ષણા, કાયોત્સર્ગ અને બેસવા કે સૂવારૂપ સ્થાનની, સ્થંડિલોના માર્ગની અને વિહારક્ષેત્રની ચોક્કસ કરવારૂપ ક્ષેત્રપ્રત્યુપેક્ષણા, યોગ્ય અનુષ્ઠાન કરવા માટે કાળવિશેષની પર્યાલોચના (વિચારણા) તે કાળપ્રત્યુપેક્ષણા અને ધર્મજાગરિકાદિરૂપ ભાવપ્રત્યુપેક્ષણા. કહ્યું છે કે—

કિં કયં કિં વા સેસં, કિં કરણિજ્ઞં તવં ચ ન કરેમિ? । પુષ્વાવરત્તકાલે, જાગરઓ માવપહિલેહા ॥૨૬॥

[ઓષ નિં ૨૬૨ સ્તિ]

મેં શું કર્યું? અથવા શું કરવાનું બાકી છે? શું કરવા યોગ્ય છે? હું તપને કરતો નથી, એવી રીતે મધ્યરાત્રિ કાળ વીત્યા (ગયા) બાદ પાછળના કાળમાં જાગૃત-ચિંતવન કરનારને ભાવ પરિલેહણા હોય છે. (૨૬)

પ્રત્યુપેક્ષણામાં પ્રમાદ-શિથિલતા અથવા આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન તે પ્રત્યુપેક્ષણા પ્રમાદ છે, આ કથન વડે પ્રમાર્જના, વિક્ષાયયાદિને વિષે અને ઈચ્છાકાર, મિથ્યાકારાદિ દશવિધ સામાચારીરૂપ વ્યાપારોને વિષે જે પ્રમાદ થાય છે તે બતાવેલ છે, કેમ કે તેનું પણ સામાચારીમાં અંતર્ગતપણાને લઈને છઠ્ઠા પ્રમાદ લક્ષણને વિષે અવ્યભિચારીપણું છે. ॥૫૦૨॥

અનંતર પ્રત્યુપેક્ષાપ્રમાદ કહ્યો, હવે તદ્વિશિષ્ટ તેને જ-પ્રમાદયુક્તાદિ પરિલેહણાને કહે છે—

છવ્વિધા પમાયપહિલેહા[હળા] પન્નતા, તંજહા—

^૧આરમ્ભા, સંમદ્ધા, વજ્જેતવ્વા ય મોસલી તતિતા । પપ્પોહણા ચરત્થી, વક્ષિત્તા વેતિયા છદ્ધા ॥૧॥

છવ્વિધા અપ્પમાયપહિલેહા[હળા] પન્નતા, તંજહા—

અણચ્ચાવિતં, અવલિતં, અણાણુર્બંધે, અમોસલિં, ચેવ । છપ્પુરિમા નવ ચોહા, પાણીપાણવિસોહળી ॥૨॥

॥ સૂં ૫૦૩॥

છ લેસાઓ પન્નતાઓ, તંજહા—કળ્હલેસા જાવ સુક્કલેસા । પંચોદિયતિરિક્ખજોણિયાણં છ લેસાઓ પન્નતાઓ, તંજહા—કળ્હલેસા જાવ સુક્કલેસા, એવં મણુસ્સ- દેવાળ વિ ॥ સૂં ૫૦૪॥

સક્કસ્સ ણં દેવિંદસ્સ દેવરત્તો સોમસ્સ મહારત્તો છ અગ્ગમહિસીતો પન્નતાઓ । સવ્વકસ્સ ણં દેવિંદસ્સ દેવરણ્ણો જમસ્સ મહારત્તો છ અગ્ગમહિસીઓ પન્નતાઓ ॥ સૂં ૫૦૫॥

ઈસાણસ્સ ણં દેવિંદસ્સ મઙ્ગિમપરિસા દેવાળં છ પલિઓવમાઈ ઠિતી પન્નતા— ॥ સૂં ૫૦૬॥

છ દિસાકુમારિમહત્તરિતાતો પન્નતાઓ, તંજહા—રૂતા, રૂતંસા, સુરૂવાં, રૂયાવતી, રૂયકંતા, રૂતપ્પમા । છ વિજ્જુકુમારિમહત્તરિતાતો પન્નતાઓ, તંજહા—આલા, સક્કા^૨, સતેરા, સોતામણી, ઈંદા, ઘણવિજ્જુયા ॥ સૂં ૫૦૭॥

ધરણસ્સ ણં નાગકુમારિંદસ્સ નાગકુમારણ્ણો છ અગ્ગમહિસીઓ પન્નતાઓ, તંજહા—આલા, સક્કા^૨, સતેરા, સોતામણી, ઈંદા, ઘણવિજ્જુયા । ભૂતાણંદસ્સ ણં નાગકુમારિંદસ્સ નાગકુમારણ્ણો છ અગ્ગમહિસીઓ પન્નતાઓ, તંજહા—રૂતા, રૂતંસા, સુરૂતા, રૂતાવતી, રૂતકંતા, રૂતપ્પમા । જધા ધરણસ્સ તથા સવ્વેસિં દાહિગિલ્લાણં જાવ ઘોસસ્સ । જધા ભૂતાણંદસ્સ તથા સવ્વેસિં ઉત્તરિલ્લાણં જાવ મહાઘોસસ્સ ॥ સૂં ૫૦૮॥

ધરણસ્સ ણં નાગકુમારિંદસ્સ નાગકુમારણ્ણો છ સામાણિયસાહસ્સીઓ પણ્ણતાતો, એવં ભૂતાણંદસ્સ વિ જાવ મહાઘોસસ્સ ॥ સૂં ૫૦૯॥

૧. ઓધનિયુક્તિમાં ૨૬૬-૬૫ ગાથા છે. પંચવસ્તુમાં ૨૪૫, ૨૩૮, નિશીય ભાષ્યમાં ૧૪૨૮ અને ૧૪૩૨મી ગાથા છે. ૨. અલા, મક્કા શ્રી જંબુવિજયજી સંપાદિતમાં આ નામ છે.

(મૂ૦) છ પ્રકારે પ્રમાદયુક્ત પડિલેહણ કહેલી છે, તે આ પ્રમાણે—આરભટા-વિપરીત કરવી અથવા ઉતાવળથી કરવી ૧, સંમર્દા-જેમાં વચ્ચના મધ્ય પ્રદેશને વિષે સળ પડેલા ચાર ખૂણાઓ થાય છે તે ૨, મોસલી-પડિલેહણ કરતા વચ્ચના ભાગ વડે તિર્યગ્, ઊર્ધ્વ કે નીચે સંઘટ્ટો કરવારૂપ ૩, પ્રસ્ફોટના-૨૪ વડે મિશ્રિત વચ્ચની જેમ અત્યંત કંપાવવારૂપ ૪, વિભિન્ના-પડિલેહણ કરેલ વચ્ચને નહિ પડિલેહણ કરેલ વચ્ચમાં મૂકવારૂપ ૫, અને ૬ વેદિકા-ઊર્ધ્વ વેદિકાદિ પાંચ પ્રકારે છે. આ છ પ્રકારે પ્રમાદયુક્ત પ્રતિલેખના વર્જવા યોગ્ય છે. ૥૧ ॥ છ પ્રકારે અપ્રમાદયુક્ત પડિલેહણ કહેલી છે, તે આ પ્રમાણે—વચ્ચ અને શરીરને જેમાં નચાવે (કંપાવે) નહિ તે અનર્તિત ૧, વચ્ચ અથવા શરીર જેમાં વળે નહિ તે અવલિત ૨, જેમાં અત્યંત ઝાટકવું નથી તે અનનુબંધી ૩, જેમાં વચ્ચના સંઘટ્ટારૂપ મોસલી નથી તે અમોસલી ૪, વચ્ચને પહોળું કરી આંખ વડે જોઈને તેના આગલા ભાગને ઉથલાવી અને જોઈને ત્રણ પ્રસ્ફોટક કરવા તેથી તેને ઉથલાવીને ચક્ષુથી જોઈ ફરીથી બીજા ત્રણ પ્રસ્ફોટક કરવા તે છપુરિમા ૫ તથા નવ ખોટકા તે ત્રણ ત્રણ ખોટકા ત્રણ ત્રણ પ્રમાર્જનાથી અંતરિત ત્રણ વાર હાથ ઉપર કરવારૂપ પાંચમી ૫ અને હાથ ઉપર કુંચું વગેરે જીવોનું શોધન કરવું તે છઠ્ઠી ૥૨ ॥ ૥૫૦૩ ॥

છ લેશ્યાઓ કહેલી છે, તે આ પ્રમાણે—કૃષ્ણ લેશ્યા યાવત્ શુક્લલેશ્યા. પંચેન્દ્રિયતિર્યંચયોનિકોને છ લેશ્યાઓ કહેલી છે, તે આ પ્રમાણે—કૃષ્ણલેશ્યા યાવત્ શુક્લલેશ્યા. એવી રીતે મનુષ્ય અને દેવોને પણ છ લેશ્યાઓ કહેલી છે. ૥૫૦૪ ॥ શક નામના દેવેન્દ્ર, દેવના રાજાના સોમ નામના મહારાજા (લોકપાળ)ની છ અગ્રમહિષીઓ કહેલી છે. એમ જ યમ નામના લોકપાળની છ અગ્રમહિષીઓ કહેલી છે. ૥૫૦૫ ॥

ઈશાન નામના દેવેન્દ્રની મધ્યમ પરિષદના દેવોની છ પત્ન્યોપમની સ્થિતિ કહેલી છે. ૥૫૦૬ ॥

દિશાકુમારિકામાં છ મહત્તરિકા-શ્રેષ્ઠ દેવીઓ કહેલી છે, તે આ પ્રમાણે—રૂપા, રૂપાંશા, સુરૂપા, રૂપાવતી, રૂપકાંતા અને રૂપપ્રભા. વિદ્યુત્કુમારિકામાં છ મહત્તરિકા-શ્રેષ્ઠ દેવીઓ કહેલી છે, તે આ પ્રમાણે—આલા, શકા, શતેરા, સૌદામિની, ઈંદ્રા અને ઘનવિદ્યુતા ૥૫૦૭ ॥

ધરણેન્દ્ર નામના નાગકુમારેન્દ્ર-નાગકુમારના રાજાની છ અગ્રમહિષીઓ કહેલી છે, તે આ પ્રમાણે—આલા, શકા, શતેરા, સૌદામિની, ઈંદ્રા અને ઘનવિદ્યુતા. ભૂતાનંદ નામના નાગકુમારેન્દ્ર-નાગકુમારના રાજાની છ અગ્રમહિષીઓ કહેલી છે, તે આ પ્રમાણે—રૂપા, રૂપાંશા, સુરૂપા, રૂપાવતી, રૂપકાંતા અને રૂપપ્રભા. જેમ ધરણેન્દ્રની અગ્રમહિષીઓના નામો કહ્યા, તેમ બધા દક્ષિણ દિશાના ઈન્દ્રોની અગ્રમહિષીઓના નામો કહેવા, યાવત્ ઘોષ નામના સ્તનિતકુમારેન્દ્રની ઈન્દ્રાણીઓના નામો એ પ્રમાણે જ જાણવા. જેમ ભૂતાનંદ નામના ઈન્દ્રની અગ્રમહિષીઓના નામો કહ્યા, તેમ બધાય ઉત્તર દિશાના ઈન્દ્રોની અગ્રમહિષીઓના નામો કહેવા, યાવત્ મહાઘોષ નામના સ્તનિતકુમારેન્દ્રની ઈન્દ્રાણીઓના નામો એ પ્રમાણે જાણવા. ૥૫૦૮ ॥

ધરણ નામના નાગકુમારેન્દ્ર-નાગકુમારના રાજાના છ હજાર સામાનિક દેવો કહેલા છે, એવી રીતે ભૂતાનંદના યાવત્ મહાઘોષ નામના ઈન્દ્રના પણ સમજવા. ૥૫૦૯ ॥

(દી૦) 'છવ્વિહે' ત્યાદિં છ પ્રકારે ઉક્ત લક્ષણ પ્રમાદ વડે પ્રત્યુપેક્ષા તે પ્રમાદપ્રત્યુપેક્ષા કહેલી છે, તે આ પ્રમાણે—વિતહકરણંમિ તુરિયં, અન્નં અન્નં ચ ગિપ્હ આરમ્હા । અંતો વ હોજ્જ કોળા, નિસિયણ તત્થેવ સંમદ્ધા ॥૨૭ ॥

ગુરુગ્ગહાદઠાણં, પપ્પોહણ રેણુગુંદિણ ચેવા વિક્કહેવં તુક્કહેવો, વેહ્યપણં ચ છદ્દોસા ॥૨૮ ॥

[પચ્ચવં ૨૪૬-૭ ત્તિ]

'આરમ્હાં' આરભટા-અપર્ષાર્થ કરવારૂપ અથવા શીઘ્ર બંધુંય શરૂ કરનારની અથવા એક વચ્ચ અર્ધું પડિલેહણ કીધે છતે જે અન્ય અન્ય વચ્ચને ગ્રહણ કરવું તે આરભટા, તે સદોષ હોવાથી વર્જનીય છે. આ પ્રમાણે સર્વત્ર સંબંધ કરવા યોગ્ય છે ૧. સમર્દા-જેમાં વચ્ચના મધ્ય ભાગને વિષે સળ પડેલા ખૂણા થાય છે, અથવા જેમાં પ્રત્યુપેક્ષણીય ઉપધિના વીટલા ઉપર

બેસીને પડિલેહણ કરે છે તે સમ્મદા ૨, મોસલી-પડિલેહણ કરાતા વચ્ચના ભાગ વડે તિરછો, ઊર્ધ્વ અથવા નીચે સંઘટ્ટનરૂપ 'તદય' તિં ૩૧ પ્રમાદ યુક્ત પ્રત્યુપેક્ષણ, કોઈક સ્થળે 'અદ્યાગદ્વણા ય' તિં એવો પણ પાઠ દેખાય છે, ત્યાં શુરુના અવગ્રહાદિરૂપ અસ્થાનમાં પડિલેહણ કરેલી ઉપધિનું સ્થાપવું તે અસ્થાનસ્થાપના ૩, પ્રસ્ફોટના-૨જથી ખરડાયેલ વચ્ચની જેમ વિશેષ કંપાવવારૂપ યોધી ૪, 'વિક્ષિત્ત' તિં વચ્ચને પડિલેહણને ત્યાર બાદ અન્યત્ર-વચ્ચના પડદા વગેરે ઉપર જે મૂકે છે અથવા વચ્ચના છોડા વગેરેનું જે ઊંચે ઉછાળવું તે વિક્ષિમા કહેવાય છે ૫, 'વેદ્ય' તિં વેદિકા પાંચ પ્રકારે છે, તેમાં ઊર્ધ્વ વેદિકા-જેમાં બન્ને જાનુ ઉપર બન્ને હાથ રાખીને પડિલેહણ કરે છે તે ૧, બન્ને જાનુની નીચે બન્ને હાથ રાખીને પડિલેહણ કરે છે તે અધોવેદિકા ૨, એવી રીતે બન્ને જાનુની પડમે બન્ને હાથને લઈને કરે તે તિર્યગ્ વેદિકા ૩, બન્ને બાહુની અંદર બન્ને જાનુને કરીને કરે તે દ્વિધાવેદિકા ૪ અને એક જાનુને બન્ને બાહુની અંદર કરીને કરે તે એકતોવેદિકા ૫-આ પાંચ પ્રકારે છઠ્ઠી પ્રમાદપ્રત્યુપેક્ષણનો પ્રક્રમ છે ૬. (૨૭-૨૮)

ઉક્ત લક્ષણથી વિપરીત સ્વરૂપવાળી પ્રત્યુપેક્ષણને જ કહે છે—'છવ્વિહે' ત્યાદિં છ પ્રકારે પ્રમાદથી વિપરીતરૂપ અપ્રમાદ વડે પ્રત્યુપેક્ષણ તે અપ્રમાદપ્રત્યુપેક્ષણ, તે આ પ્રમાણે—

વત્થે અપ્પાણંમિ ય, ચઠ્ઠા અણચ્ચાવિયં અવલિયં ચ । અણુબંધિ નિરંતરયા, તિરિડઙ્કડહઘટ્ટણા મુસલી ॥૨૧॥

છપ્પુરિમા તિરિયકણ, નવ છોડા તિત્તિ તિત્તિ અંતરિયા । તે પુણ વિયાણિયવ્વા, હત્થમિ પમજ્જણતિણં ॥૩૦॥

[પચ્ચવં ૨૪૦, ૨૪૨ તિ]

'અણચ્ચાવિ' જેમાં વચ્ચ અથવા આત્મા (શરીર) નાચનારની જેમ નાચેલ નથી તે અનર્તિત પ્રત્યુપેક્ષણ, વચ્ચને અથવા પોતાને નચાવે છે એવી રીતે અહિં ચાર ભાંગા થાય છે ૧, જેમાં વચ્ચ અથવા શરીર વાળેલું કર્યું નથી તે અવલિત, અહિં પણ તેમજ ચતુર્ભંગી જાણવી ૨, જેમાં નિરંતર પ્રસ્ફોટક વગેરેનો અનુબંધ વિદ્યમાન નથી તે અનનુબંધી, (અહિં સમસાંત 'ઈન્' પ્રત્યય થયેલ છે) અથવા અનુબંધી નહિ તે અનનુબંધી ૩, કહેલ લક્ષણવાળી મોસલી જેમાં નથી તે અમોસલી ૪, 'છપ્પુરિમા નવ છોડ' તિં તેમાં વચ્ચ પ્રસારિત કીધે છતે તેના પ્રથમ ભાગને ચક્ષુ વડે જોઈને, તેને પાછો ફેરવીને અને જોઈને ત્રણ પુરિમા-પ્રસ્ફોટકો કરવા તથા તેને પુનઃ ફેરવીને આંખો વડે જોઈને ફરીથી બીજા ત્રણ પ્રસ્ફોટકો કરવા, એવી રીતે આ છ તથા નવ ખોટકો તે ત્રણ ત્રણ પ્રમાજનના ત્રણ ત્રણ અંતર વડે અંતરિત કરવા. એમ બે પદ વડે પાંચમી અપ્રમાદ પ્રત્યુપેક્ષણ પુરિમ અને ખોટકોના સદશપણાથી કહી ૫, પાળે:—હસ્તની ઉપર ડુંધુઆ વગેરે જીવોની 'વિસોહણિ' તિં વિશોધનારૂપ પ્રમાજના તે પ્રત્યુપેક્ષણ કરાતા વચ્ચથી જ ઉક્ત ન્યાય વડે ખોટકોથી અંતરિત નવ વાર કરવી, આ છઠ્ઠી અપ્રમાદ પ્રત્યુપેક્ષણ છે. ૬.(૨૯-૩૦)

વચ્ચ અને આત્માને વિષે આ બે પદ વડે ચાર ભાંગા થાય છે, તે આ પ્રમાણે—વચ્ચ નહિ નચાવેલ અને શરીર નહિ નચાવેલ ૧, વચ્ચને નહિ નચાવેલ પણ શરીરને નચાવેલ ૨, વચ્ચને નચાવેલ પણ શરીરને નહિ નચાવેલ ૩, વચ્ચ અને શરીર બન્નેને નચાવેલ ૪-આ ચાર ભાંગામાં પ્રથમ ભાંગો શુદ્ધ છે, એવી રીતે બીજા પ્રકારે અવલિતમાં ચાર ભાંગા કરવા. શેષ ઉક્તાર્થ છે. ॥૫૦૩॥

પ્રમાદયુક્ત અને અપ્રમાદયુક્ત આ પ્રત્યુપેક્ષા લેશ્યાવિશેષથી (શુભાશુભથી) થાય છે માટે લેશ્યા સૂત્ર કહેલ છે. લેશ્યાના અધિકારથી જ પંચેન્દ્રિયતિર્યય, મનુષ્યો અને દેવ સંબંધી સૂત્રો છે. દેવતા સંબંધી 'સક્કે' ઇત્યાદિક અગ્રમહિષી સંબંધી વગેરે. અવગ્રહમતિ સૂત્રથી પ્રથમવર્તી સૂત્રો છે, તે સુગમ છે. વિશેષ એ કે-દેવોને જાતિની અપેક્ષાએ (સમુચ્ચય) ૨અવસ્થિતરૂપ છ લેશ્યાઓ સમજવી. ॥૫૦૪-૫૦૮॥

૧. છ પ્રસ્ફોટકો, નવ ખોટકો, નવ પ્રમાર્જના અને એક દૃષ્ટિ પડિલેહણ એમ વચ્ચની પડિલેહણના પચ્ચીસ પ્રકારો છે.

૨. દેવોને દ્રવ્ય લેશ્યાઓ (દૃષ્ટવશાદિ દ્રવ્યરૂપ) અવસ્થિત-કાયમ હોય છે અને દ્રવ્ય લેશ્યાની સાન્નિધ્યથી થતા આત્માના પરિણામરૂપ ભાવલેશ્યાઓ પરાવર્ત થાય છે.

અનંતર દેવની વક્તવ્યતા કહી અને દેવો ભવપ્રત્યયથી જ વિશિષ્ટ મતિવાળા હોય છે માટે મતિના ભેદોને સૂત્રચતુષ્ટય વડે કહે છે—

‘છવ્વિહા ઊગ્ગમતી પન્નત્તા, તંજહા—છિપ્પમોગિણ્હતિ, બહુમોગિણ્હતિ, બહુવિધમોગિણ્હતિ, ધુવમોગિણ્હતિ, અણિસ્સિયમોગિણ્હતિ, અસંદિદ્ધમોગિણ્હતિ । છવ્વિહા ઈહમતી પન્નત્તા, તંજહા—છિપ્પમીહતિ, બહુમીહતિ, જાવ અસંદિદ્ધમીહતિ । છવ્વિધા અવાયમતી પન્નત્તા, તંજહા—છિપ્પમવેતિ, જાવ અસંદિદ્ધં અવેતિ । છવ્વિધા ધારણા પન્નત્તા, તંજહા—બહું ધરેતિ, બહુવિધં ધરેતિ, પોરાણં ધરેતિ, દુદ્ધરં ધરેતિ, અણિસ્સિતં ધરેતિ, અસંદિદ્ધં ધરેતિ ॥ સૂ. ૫૧૦ ॥

(મૂ) છ પ્રકારે સામાન્ય ગ્રહણરૂપ અવગ્રહમતિ કહેલ છે, તે આ પ્રમાણે—ક્ષિપ્ર-ક્ષયોપશમની નિર્મળતાથી શંખ વગેરેના શબ્દને શીઘ્ર ગ્રહણ કરે છે ૧, બહુ-શંખ, ભેરી વગેરે સમુદાયની અપેક્ષાએ ઘણી જાતના શબ્દને ગ્રહણ કરે છે ૨, બહુવિધ-શંખ વગેરેના શબ્દને મધુરત્વાદિ ઘણા પર્યાયોથી ગ્રહણ કરે છે ૩, ધ્રુવ-જે એક વખત ગ્રહણ કરેલ હોય તે સ્થિરપણે ગ્રહણ કરે છે ૪, અનિશ્ચિત-ધ્વજ વગેરે લિંગ (ચિહ્ન) સિવાય ગ્રહણ કરે છે ૫, અસંદિગ્ધ-સંશય રહિત ગ્રહણ કરે છે. ૬. છ પ્રકારે ઈહા-વિચારણા તર્કરૂપ મતિ કહેલ છે, તે આ પ્રમાણે—ક્ષિપ્ર-શીઘ્ર વિચારે છે, બહુ વિચારે છે યાવત્-સંદેહ રહિત વિચારે છે. છ પ્રકારે અવાયનિર્ણયરૂપ મતિ કહેલી છે, તે આ પ્રમાણે—ક્ષિપ્ર-નિશ્ચય કરે છે યાવત્ સંદેહ રહિત નિશ્ચય કરે છે. છ પ્રકારે યાદ રાખવારૂપ ધારણા કહેલી છે, તે આ પ્રમાણે—બહુ ધારણા કરે છે, બહુ-પ્રકારે ધારણા કરે છે, પુરાણ-બહુકાલીન (જૂની) ને ધારણા કરે છે, હૃદ્ધર-ગહનને ધારણા કરે છે. ધ્વજ વગેરે લિંગ સિવાય ધારણા કરે છે અને અસંદિગ્ધ-સંશય રહિત ધારણા કરે છે. ॥૫૧૦॥

(ટી) ‘છવ્વિહા ઊગ્ગમે’ ત્યાદિં મતિ-આભિનિબોધિકરૂપ, તે ચાર પ્રકારે છે. અવગ્રહ, ઈહા, અપાય અને ધારણા. પ્રથમ સામાન્યતઃ અર્થને ગ્રહણ કરવું તે અવગ્રહ અને તદ્દરૂપ મતિ તે અવગ્રહમતિ બે પ્રકારે છે : વ્યંજનાવગ્રહમતિ અને અર્થાવગ્રહમતિ. અર્થાવગ્રહમતિ બે પ્રકારે-નિશ્ચયથી અને વ્યવહારથી. વ્યંજનાવગ્રહના ઉત્તરકાળ પછી એક સમયની સ્થિતિવાળી પહેલી (નૈશ્ચયિકી) અને બીજી તો અંતર્મુદૂર્ત પ્રમાણાવાળી અવાયરૂપ છતાં પણ તે ઉત્તરકાળરૂપ ઈહા અને અપાયના કારણભૂત થવાથી અવગ્રહમતિરૂપે ઉપચાર કરેલ છે. કહ્યું છે કે—

સામન્નમેત્તગહ્ણં, નૈચ્છઇઓ સમયમોગહો પદ્ધમો । તત્તોડ્ઞંતરમીહિયવત્થુવિસેસસ્સ જોડવાઓ ॥૩૧॥

સો પુણ ઈહાવાયાવેક્ખાડડવાગ્ગહો તિ ઉવયરિઓ । एस विसेसावेक्खं, सामन्नं गेण्हए जेण ॥૩૨॥

[વિશેષાવશ્યક ૨૮૨-૮૩ તિ]

સામાન્ય માત્રનું ગ્રહણ તે પ્રથમ એક સમયનો નૈશ્ચયિક અર્થાવગ્રહ છે, ત્યારબાદ તરત ઈહિત વસ્તુવિશેષનો જે નિશ્ચય તે અવાય. તે અપાય પુનઃ (આગળના) ઈહા અને અપાયની અપેક્ષાએ ઉપચારથી અર્થાવગ્રહ છે, કેમ કે ભાવી વિશેષની અપેક્ષાએ સામાન્ય અર્થને ગ્રહણ કરે છે. (૩૧-૩૨)

તત્તોડ્ઞંતરમીહા, તત્તોડવાઓ ય તવ્વિસેસસ્સ । इय सामन्नविसेसावेक्खा जावंतिमो भेओ ॥૩૩॥

सव्वत्थेहावाया निच्छयओ मौत्तुमाइ सामन्नं । संववहारत्थं पुण, सव्वत्थावग्गहोडवाओ ॥૩૪॥

ततमजोगाभावे-डवाउ च्विय धारणा तदंतमि । सव्वत्थ वासणा पुण, मणिया कालंतर सई य ॥૩૫॥

[વિશેષાવશ્યક ૨૮૪-૮૬ તિ]

ઉપચરિત અર્થાવગ્રહ પછી તદ્વિશેષની ઈહા અને ત્યારપછી અવાય એ પ્રમાણે સામાન્ય વિશેષની અપેક્ષાએ છેક છેલ્લા ભેદ સુધી બન્ને કરવા. પ્રથમના સામાન્યને મૂકીને સર્વત્ર નિશ્ચયથી ઈહા અને અવાય છે પણ સંવ્યવહાર માટે સર્વત્ર અવાય તે

અવગ્રહ છે. તરતમયોગના અવાયમાં અભાવ જ થાય અને તેનાં અંતમાં ધારણા થાય તથા ધારણાના ભેદરૂપ વાસના અને સ્મૃતિ તો કાળાંતરમાં પણ હોય છે. (૩૩-૩૪-૩૫)

વ્યવહારથી અવગ્રહરૂપ મતિને આશ્રયીને પ્રાયઃ 'ષડ્વિધપણું' વ્યાખ્યાન કરવા યોગ્ય છે, તે આ પ્રમાણે—શીઘ્ર ગ્રહણ કરે છે અર્થાત્ ક્ષયોપશમની પટુતાથી મતિ, તળાઈ વગેરેના સ્પર્શને તરત જ જાણે છે અથવા મતિવિશિષ્ટ પુરુષ જાણે છે. 'બહુ' તિં શય્યા ઉપર બેસતો થકો પુરુષ તેમાં રહેલ સ્ત્રી, પુષ્પ, ચંદન અને વજ્રાદિના સ્પર્શને બહુ-ભિન્ન જાતીય છતાં દરેકને જાણે છે. આ સ્ત્રીનો સ્પર્શ છે ઈત્યાદિ. 'બહુવિહ' તિં ઘણા પ્રકારના ભેદો છે જેના તે બહુવિધ, અર્થાત્ સ્ત્રી વગેરેના ભિન્ન ભિન્ન શીત, સ્નિગ્ધ, મૃદુ, કઠિન વગેરે ભેદરૂપ સ્પર્શને ગ્રહણ કરે છે—જાણે છે. 'ધ્રુવ' તિં અત્યંત સર્વદા. જ્યારે જ્યારે સ્ત્રી વગેરેની સાથે તે સ્પર્શ વડે યોગ થાય છે ત્યારે ત્યારે તે તે સ્પર્શને તે પુરુષ જાણે છે. મતલબ કે—ઈન્દ્રિય છતે અને ઉપયોગ છતે જ્યારે આ વિષય સ્પર્શલો હોય છે ત્યારે તેને જાણે છે જ. 'અણિસ્સિય' તિં લિંગ-ચિહ્નથી નિશ્ચિત થયેલ તે નિશ્ચિત કહેવાય છે, જેમ પહેલાં જૂઈના પુષ્પોનો અત્યંત શીત, મૃદુ અને સ્નિગ્ધાદિરૂપ સ્પર્શ અનુભવેલ છે તે અનુમાન-લિંગ વડે તે વિષયને ન જાણતો થકો જ્યારે (સ્વતઃ) જ્ઞાન થાય છે ત્યારે લિંગ સિવાય અનિશ્ચિતને ગ્રહણ કરે છે એમ કહેવાય છે. 'અસંદિગ્ધ' તિં અસંદિગ્ધ-સકળ સંશયોદિ દોષ રહિત નિશ્ચિત, યથા સ્ત્રી વગેરેના સ્પર્શને ગ્રહણ કરતો થકો સ્ત્રીનો જ આ સ્પર્શ છે, આ ચંદનનો જ સ્પર્શ છે એવી રીતે ચોક્કસ કરે છે. એવી રીતે ઈલા, અપાય અને ધારણા મતિનું ષડ્વિધપણું છે. વિશેષ એ કે—ધારણામાં ક્ષિપ્ર અને ધ્રુવ આ બે પદને છોડીને 'પુરાણ અને દુર્ધર' આ બન્ને પદયુક્ત ષડ્વિધપણું કહ્યું, તેમાં પુરાણ એટલે બહુકાલીન, દુર્ધર એટલે ગહન ચિત્ર વગેરે. ક્ષિપ્ર, બહુ અને બહુવિધોદિ પદષટ્કના પ્રતિપક્ષથી પણ છ પ્રકારે અવગ્રહાદિ મતિ હોય છે માટે મતિના અઠવાવીશ ભેદોને બાર પ્રકાર વડે ગુણવાથી ત્રણ સો ને છત્રીશ ભેદો થાય છે. ભાષ્યકારે કહ્યું છે કે—

જં બહુ ૧ બહુવિહ ૨ ચિખ્પા ૩, ડણિસ્સિય ૪ નિચ્છિય ૫ ધ્રુવે ૬ યર ૧૨ વિમિત્તા ।

પુણરોગહાદઓ તો, તં છત્તીસતિસયભેદં ॥૩૬॥

[વિશેષાવશ્યક ૩૦૭ તિ]

બહુ ૧, બહુવિધ ૨, ક્ષિપ્ર ૩, અનિશ્ચિત ૪, નિશ્ચિત ૫ અને ધ્રુવ ૬, ઈતર-અબહુ ૭, અબહુવિધ ૮, અક્ષિપ્ર ૯, નિશ્ચિત ૧૦, અનિશ્ચિત ૧૧ અને અધ્રુવ ૧૨ આ બાર ભેદો થાય છે, તેને અવગ્રહાદિ અઠવાવીશ ભેદો વડે ગુણવાથી ત્રણ સો ને છત્રીશ ભેદો થાય છે. (૩૬)

નાનાસદ્સમૂહં, બહુ પિહં મુણઈ ભિન્નજાઈયં ૧ । બહુવિહમણેગભેદં, ઇક્કેકં નિદ્ધમહુરાદિ ૨ ॥૩૭॥

ચિખ્પમચિરેણ ૩ તં ચિય, સરુવઓ જં અનિસ્સિયમર્લિંગં ૪ ।

નિચ્છ(ચ્છિ?)યમસંસયં જં ૫ ધ્રુવમચ્ચંતં ન ડ કયાઈ ૬ ॥૩૮॥ [વિશેષાવશ્યક ૩૦૮-૧ તિ]

નગારું, શંખ વગેરેના વિવિધ પ્રકારના શબ્દને ભિન્નભિન્ન જાતિપણે જાણે તે બહુ ૧, તે દરેક ભેદને સ્નિગ્ધ, મધુરાદિ પ્રકાર વડે જાણે તે બહુવિધ ૨, શીઘ્ર જાણે તે ક્ષિપ્ર ૩, તેને લિંગરહિત સ્વરૂપથી જાણે તે અનિશ્ચિત ૪, સંશય રહિત જાણે તે નિશ્ચિત-અસંદિગ્ધ ૫ અને કદાચિત્ નહિ પણ નિરંતર જાણે તે ધ્રુવ ૬. (૩૭-૩૮)

ઇત્તો ચ્ચિય પઢિવક્કહં, સાહેજ્જા નિસ્સિય વિસેસો વા । પરધમ્મેહિ વિમિસ્સં, નિસ્સિયમવિનિસ્સિયં ઇયરં ॥૩૯॥

[વિશેષાવશ્યક ૩૧૦ તિ]

આ બહુ વગેરેના પ્રતિપક્ષભૂત અબહુ વગેરે છ ભેદોને જાણી લેવા. નિશ્ચિત અને અનિશ્ચિતમાં તફાવત છે. પરધર્મો વડે મિશ્ર તે નિશ્ચિત અને પરધર્મોથી અમિશ્રિત તે અનિશ્ચિત સમજવું. (૩૯)

અહિં ભાવના આ પ્રમાણે વિચારવી—ચિરકાળ વડે જાણવું તે અક્ષિપ્ર, લિંગ (ધૂમાદિ) થી અગ્નિ વગેરેનું જાણવું તે

૧. નૈશ્વર્યિક અર્થાવગ્રહ એક સમયનું હોવાથી તેના ક્ષિપ્રાદિ ભેદો ન થઈ શકે.

૨. આમાં ચાર બુદ્ધિના ભેદો મેળવવાથી મતિજ્ઞાનના ત્રણ સો ને ચાલીશ ભેદો થાય છે.

નિશ્રિત, અનિશ્રિત તે સંદિગ્ધ-સંદેહવાળું અને કદાચિત્ જાણે તે અધુવ (કોઈક વ્યક્તિ ક્યારેક બહુ આદિ રૂપે જાણે અને કોઈક વખતે અબહુ આદિ રૂપે જાણે તે અધુવ) અથવા નિશ્રિત અને અનિશ્રિતમાં બીજી રીતે આ વિશેષ છે. નિશ્રિતને ગ્રહણ કરે છે અર્થાત્ મૃગ વગેરેના ધર્મવિશિષ્ટ ગવાદિક પદાર્થને ગ્રહણ કરે છે-જાણે છે (આ પરધર્મ વડે વિપરીત ઉપલબ્ધિરૂપે નિશ્રિત છે) ગાયના ધર્મો વડે વિશિષ્ટ ગાયને જાણે છે (યથાર્થ ઉપલબ્ધિ) તે અનિશ્રિત છે.^૧ અહિં જેના અમે અર્થ નથી કર્યા તે સ્પષ્ટ જ છે. ॥૫૧૦॥

હમણાં જ મતિ કહી અને વિશિષ્ટ મતિવાળા તપશ્ચર્યાને કરે છે, માટે તપના ભેદોને કહેવા માટે બે સૂત્રને સૂત્રકાર કહે છે.

છવ્વિહે બાહિરતે તવે પન્નત્તે, તંજહા—અળસણં, ઓમોદરિતા, ખિક્ખાતરિતા, રસપરિચ્ચાતે, કાયકિલેસો, પહિસંલીણતા । છવ્વિધે અબ્બંતરતે તવે પન્નત્તે, તંજહા—પાયચ્છિત્તં, વિણઓ, વેયાવચ્ચં, [તહેવ] સજ્ઞાઓ, જ્ઞાણં, વિઠસ્સાગ્ગો ॥સૂં ૫૧૧॥

છવ્વિહે વિવાદે પન્નત્તે, તંજહા—ઓસક્કતિત્તા, ઉસ્સક્કહિત્તા, અણુલોમહિત્તા, પહિલોમતિત્તા, મહિત્તા, મેલતિત્તા ॥ સૂં ૫૧૨॥

(મૂ૦) છ પ્રકારે બાહ્ય તપ કહેલ છે, તે આ પ્રમાણે—અનશન—આહારના ત્યાગરૂપ, એક ઉપવાસથી માંડીને છ માસ પર્યંત ઊનોદરિકા—ન્યૂન ક્વલાદિ ગ્રહણરૂપ, ભિક્ષાચર્યા—વિચિત્ર અભિગ્રહયુક્ત વૃત્તિસંક્ષેપરૂપ, રસપરિત્યાગ—હીર વગેરે રસના ત્યાગરૂપ, કાયકલેશ—આસન વગેરે કરવારૂપ અને પ્રતિસંલીનતા—ઈન્દ્રિયાદિને વશ કરવારૂપ છ પ્રકારે અભ્યંતર—આંતરિક તપ કહેલ છે, તે આ પ્રમાણે—પ્રાયશ્ચિત્ત, વિનય, વૈયાવૃત્ય તેમજ સ્વાધ્યાય, ધ્યાન અને વ્યુત્સર્ગ—દ્રવ્યથી અને ભાવથી પરિત્યાગરૂપ. ॥૫૧૧॥

છ પ્રકારે વિવાદ—પોતાના મતનું વિશેષ સ્થાપન કરવું કહેલ છે, તે આ પ્રમાણે—સમયની રાહ જોવા માટે કાળક્ષેપ કરીને જે વિવાદ કરાય છે તે અવશ્વષ્ટ્ય ૧, અવસર મેળવીને જયને માટે ઉત્સાહવાળો થઈને જે વિવાદ કરાય છે તે ઉત્પ્વષ્ટ્ય ૨, વિવાદમાં રહેલ અધ્યક્ષ વગેરેને અનુકૂળ કરીને જે વિવાદ કરાય છે તે અનુલોમ કરીને ૩, સર્વથા સામર્થ્ય હોવાથી અધ્યક્ષાદિને પ્રતિકૂળ કરીને જે વિવાદ કરાય છે તે પ્રતિલોમ કરીને ૪, અધ્યક્ષોની સેવા કરીને જે વિવાદ કરાય છે તે ભક્ત્યા ૫, પોતાના પક્ષપાતીઓદ્ધાર કારણિકો (અધ્યક્ષો) ને ભેળવીને અર્થાત્ પોતાના પક્ષમાં લઈને જે વિવાદ કરાય છે તે ભેળવિત્તા ૬. ॥૫૧૨॥

(ટી૦) 'છવ્વિહે' ત્યાદિં આ સૂત્ર ઉક્તાર્થ છે, તો પણ કિંચિત્ સ્વરૂપ કહેવાય છે. 'બાહિરતે' તિં બાહ્ય એટલે તપ પ્રત્યે આચરનારને લૌકિકો વડે પણ તપરૂપે જણાતું હોવાથી પ્રાયઃ બાહ્ય છે, શરીરને તપાવનાર હોવાથી અથવા તપતિ—શરીર તથા કર્મને જે તપાવે છે તે તપ, તેમાં અનશન—અભોજન અર્થાત્ આહારનો ત્યાગ, તે બે પ્રકારે ઈત્વર (અલ્પકાલીન) અને યાવત્કથિત. આ તીર્થને આશ્રયીને ઈત્વર તે એક ઉપવાસથી આરંભીને છ માસ પર્યંત છે, યાવત્કથિક તો આજન્મભાવી—જીવનપર્યંત, તે ત્રણ પ્રકારે છે—પાદપોગમન, ઈગિતમરણ અને ભક્તપરિક્ષા, જેનું વ્યાખ્યાન પૂર્વે કરેલું છે ૧, 'ઓમોચરિય' તિં અવમ—ઊણું ઉદર—જઠર તે અવમોદર, તેનું કરવું તે અવમોદરિકા, તે દ્રવ્યથી ઉપકરણ અને ભક્તપાનના વિષયવાળી પ્રતીતિ છે અને ભાવથી તો કોષાદિના ત્યાગરૂપ છે ૨, ભિક્ષાને અર્થે ચર્યા (કરવું) તે ભિક્ષાચર્યા, તે જ તપ નિર્જરાના અંગભૂત હોવાથી અનશનવત્ અથવા સામાન્યથી ગ્રહણમાં પણ વિચિત્ર અભિગ્રહ યુક્તપણાને લીધે વિશિષ્ટવૃત્તિસંક્ષેપરૂપ આ (ભિક્ષાચર્યા) ગ્રહણ કરવી. જે માટે અહિં આગળ કહે છે કે—'છવ્વિહા ગોચરચરિય' તિં આ અત્યંત ભિન્ન નથી. ભિક્ષાચર્યામાં અભિગ્રહો,

૧. અવગ્રહમતિ વગેરેનું વિશેષ સ્વરૂપ જણાવાના જિજ્ઞાસુએ ભાષ્યમાં જોવું.

દ્રવ્યાદિ વિષયપણાએ ચાર પ્રકારે છે. તેમાં દ્રવ્યથી અલેપકારી (વાલ વગેરે) દ્રવ્યને જ ગ્રહણ કરીશ, ક્ષેત્રથી પરગ્રામ, પાંચ ઘર વગેરેથી મેળવેલ, કાળથી પૂર્વાક્ષ વગેરે આગલા બે પ્રહરોદિમાં અને ભાવથી ગાયન વગેરેમાં પ્રવૃત્ત થયેલ પાસેથી મેળવેલ ૩, રસાઃ—ક્ષીર વગેરે રસો, તેનો પરિત્યાગ તે રસપરિત્યાગ ૪, કાયકલેશ-શરીરને કલેશ આપવો તે વીરાસનાદિ અનેક પ્રકારે છે ૫, પ્રતિસંલીનતા-ગુપ્તતા, તે ઈન્દ્રિય, કષાય અને યોગના વિષયવાળી અથવા વિવક્ત (પૃથક્) શયન અને આસનતાવાલી છે ૬. 'અભિમતરણ' તિં લૌકિકો વડે (તપ સ્વરૂપે) નહિ જણાતું હોવાથી તંત્રાંતરીઓ-જૈનતરોદ્ધારા પરમાર્થથી નહિ સેવાયેલ હોવાથી અને મોક્ષની પ્રાપ્તિમાં અંતરંગભૂત હોવાથી અભ્યંતર તપ છે. પ્રાયશ્ચિત્ત-કહેલ વિશિષ્ટ સ્વરૂપવાળું આલોચનાદિ દશ પ્રકારે છે ૧, વિશેષે કરી જેના વડે કર્મ દૂર કરાય છે તે વિનય. કહ્યું છે કે—

જમ્હા વિણયઈ કમ્મં, અદ્ધવિહં ચાઉરંતમોક્ષાણ । તમ્હા ઉ વયંતિ વિરુ, વિણયં તિ વિલીણસંસારા ॥૪૦॥

[આવશ્યક નિર્ણયિક્તિ ૧૨૩૧ ઇતિ]

ચાતુરંત-ચતુર્ગતિરૂપ સંસારથી મોક્ષ-છૂટવા માટે જેનાથી અષ્ટવિધ કર્મનો નાશ કરાય છે તે કારણથી નાશ થયેલ છે સંસાર જેનો એવા વિદ્વાનો-કેવલીઓ, તેને વિનય કહે છે. તે જ્ઞાનાદિ ભેદથી સાત પ્રકારે છે ૨.

વ્યાવૃત્ત-તલ્લીનતા (સેવા) નો ભાવ તે વૈયાવૃત્ત્ય, અર્થાત્ ધર્મના સાધનને અર્થે અન્નાદિનું આપવું. કહ્યું છે કે—

૧'વૈયાવચ્ચં વાવડમાવો, ઇહ ધમ્મસાહણમિત્તં । અણ્ણાઈયાણ વિહિણા, સંપાયણમેસ ભાવત્થો ॥૪૧॥

વૈયાવચ્ચ એટલે વ્યાવૃત્ત તે ધર્મ-સાધનનું કારણ છે. એટલે ભણાવનારને વિધિ વડે અન્ન-વસ્ત્ર વગેરે પૂરાં પાડવાં. (૪૧)

આચરિય ઉવજ્ઞાણ, ધેરતવસ્સીગિલાણસેહાણં । સાહમિયકુલગણસંઘસંગયં તમિહ કાયવ્વં ॥૪૨॥

આચાર્ય ૧, ઉપાધ્યાય ૨, સ્થવિર ૩, તપસ્વી ૪, ગ્લાન (રોગી) ૫, શૈક્ષ ૬, સાધર્મિક ૭, ફુલ ૮, ગણ ૯ અને સંઘ ૧૦. અહિં આ દશનું ઉચિત વૈયાવૃત્ત્ય કરવા યોગ્ય છે. (૪૨)

સુષ્ટુ—સારી આ—મર્યાદા વડે અધ્યાય—અધ્યયન કરવું તે સ્વાધ્યાય-વાચના, પૃચ્છના, પરાવર્તના, અનુપ્રેક્ષા અને ધર્મકથારૂપ પાંચ પ્રકારે છે ૪. ધ્યાવવું-ચિંતવવું તે ધ્યાન, એકાગ્રચિંતા ચિત્તવૃત્તિનિરોધરૂપ તે ચાર પ્રકારે પૂર્વે વ્યાખ્યા કરેલ છે, તે ચાર પૈકી નિર્જરાના હેતુભૂત હોવાથી ધર્મધ્યાન અને શુક્લધ્યાન તપ છે અને બંધનના હેતુભૂત હોવાથી આર્ત, રોદ્ર એ તપ નથી પણ કર્મબંધ છે. ૫. વ્યુત્સર્ગ-પરિત્યાગ, તે બે પ્રકારે-દ્રવ્યથી અને ભાવથી. દ્રવ્યથી ગણ, શરીર, ઉપધિ અને આહારના વિષયવાળો (ત્યાગ), ભાવથી તો ક્રોધાદિના વિષયવાળો અર્થાત્ ક્રોધાદિના ત્યાગરૂપ ૬, આ બે તપ વિષયક સૂત્રનું વિશેષ સ્વરૂપ દશવૈકાલિક સૂત્રની હારિભદ્રિય ટીકાના પ્રથમ અધ્યયનની તપની વ્યાખ્યાથી જાણવું. ॥૫૦૧॥

અનંતર કહેલ અર્થને વિષે કોઈ એક વિવાદ કરે છે માટે વિવાદના સ્વરૂપને કહે છે—'છવ્વિહે' ત્યાદિં છ ભેદવાળો, કોઈક અર્થમાં જુદી રીતે સ્વીકારનાર બન્ને વ્યક્તિનું જે કથન તે વિવાદ કહેલ છે, તે આ પ્રમાણે—'ઓસક્કઈત્ત' તિં ઓસરીને-સમયના લાભ માટે કાળક્ષેપ કરીને જે વિવાદ કરાય છે તે અવશ્યજ્ઞ્ય કહેવાય છે, એવી રીતે સર્વત્ર જોડવું. ક્યાંક તો 'ઓસક્કાવઈત્ત' તિં પાઠ છે તેમાં પ્રતિવાદીને કોઈપણ છળ (બ્હાના) વડે કાળક્ષેપ કરાવીને ફરીથી અવસર મેળવીને જે વિવાદ કરાય છે તે ૧, 'ઓસક્કઈત્ત' તિં મેળવેલ અવસરપણા વડે ઉત્સુક થઈને વિવાદ કરાય તે ઉત્ત્વજ્ઞ્ય, 'ઉત્સક્કાવઈત્ત' તિં પાકાંતરમાં બીજાને ઉત્સુકતાવાળો કરીને અવસર મેળવીને જયનો અર્થો (ઇચ્છુક) જે વિવાદ કરે છે તે ૨, 'અણુલોમઈત્ત' તિં વિવાદમાં રહેલ અધ્યક્ષોને સામ નીતિ વડે અનુકૂળ કરીને અથવા પ્રતિપક્ષીને પ્રથમ તેના પક્ષનો સ્વીકાર કરવા વડે અનુકૂળ કરીને ૩, 'પહિલોમઈત્ત'—સર્વથા સામાર્થ્ય હોતે છતે પ્રતિપક્ષીને અથવા અધ્યક્ષોને પ્રતિકૂળ કરીને ૪,

૧. ઉદ્ધતમિદં ગાથાદ્વયં દશવૈં હાં ।

'મંદિત' તિં અધ્યક્ષોને ભક્ત્વા—સારી રીતે સેવીને પ, 'ભેલિત' તિં પોતાના પક્ષપાતીઓની સાથે કારણિકો-અધ્યક્ષોને મિશ્ર કરીને-મેળવીને દ, ક્વચિત્ તો 'ભેયિત' તિં પાઠ છે. તેમાં ભેદ પડાવીને, કોઈપણ ઉપાય વડે પ્રતિપક્ષી ઉપર કારણિકોને દ્વેષી કરીને અથવા પોતાના પક્ષનું ગ્રહણ કરનારા કરીને, આ તાત્પર્ય છે. ॥૫૧૨॥

વિવાદ કરીને તેથી નિવૃત્ત ન થયેલ કેટલાએક, ક્ષુદ્ર પ્રાણીઓને વિષે ઉત્પન્ન થાય છે માટે તેનું નિરૂપણ કરતાં થકા સૂત્રકાર કહે છે—

છઞ્ચિહાં છુદ્ધા પાણા પન્નત્તા, તંજહા—બેદિતા, તૈદિતા, ચઠરિદિતા સંમુચ્છિમપંચેદિતિરિક્ખજોણિતા, તેઝકાતિતા, વાઝકાતિતા ॥ સૂ. ૫૧૩॥

છઞ્ચિહાં ગોચરચરિયા પન્નત્તા, તંજહા—પેડા, અદ્ધપેડા, ગોમુત્તિતા, પતંગવીહિયા, સંબુક્કવટ્ટા, ગંતુંપચ્ચાગતા ॥ સૂ. ૫૧૪॥

જંબૂદીવે દીવે મંદરસ્સ પવ્વત્તસ્સ ય દાહિણેણમિમીસે રત્તણપ્પભાતે પુદ્ધવીએ છ અવકંતમહાનિરતા પન્નત્તા, તંજહા—લોલે, લોલુપ, ઉદ્ધે, નિદ્ધે, જરતે, પજ્જરતે । ચઠત્થીએ ણં પંકપ્પભાતે પુદ્ધવીતે છ અવકંતમહાનિરતા પન્નત્તા, તંજહા—આરે, વારે, મારે, રોરે, રોરુતે, ખાઢખડે ॥ સૂ. ૫૧૫॥

(પૂ.) છ પ્રકારના ક્ષુદ્ર-અધમ પ્રાણીઓ કહેલા છે, તે આ પ્રમાણે—બેઈન્દ્રિયો, તેઈન્દ્રિયો, ચઠરિદિયો, સંમૂર્ચિમ પંચેન્દ્રિય તિરિયયોનિકો, તેજસ્કાપિકો અને વાયુકાપિકો. ॥૫૧૩॥

છ પ્રકારની ગોચરચર્યા-ભિક્ષાને અર્થે ફરવું (ગોચરી) કહેલી છે, તે આ પ્રમાણે—જે ગોચરીમાં સાધુ, પેટીની માફક ચોરસ ગ્રામાદિ ક્ષેત્રના વિભાગ કરીને ભ્રમણ કરે છે તે પેટા ૧, જે ગોચરીને વિષે અગ્નિ દિશાથી ગોચરીમાં પ્રવેશીને ઈશાન દિશાએ આવીને વાયવ્ય દિશાએ જાય છે ઈત્યાદિ તે અર્ધપેટા ૨, પરસ્પર સામા ઘરોની પંક્તિમાં જઈને ફરીથી બીજી પંક્તિમાં અને પછી પ્રથમ પંક્તિમાં—આવા ક્રમથી ભિક્ષા માટે ભ્રમે છે તે ગોમૂત્રિકા ૩, પતંગીઆની માફક અનિશ્ચિત ગોચરી તે પતંગવીહિકા ૪, શંખની જેમ ગોળ ભ્રમણરૂપ ગોચરી તે સંબુક્કવૃત્તા, તેમાં ક્ષેત્રના બહાર ભાગથી ફરીને મધ્ય ભાગમાં આવવું તે અભ્યંતરસંબુક્કવૃત્તા અને જેમાં મધ્ય ભાગથી ફરીને બહાર જાય છે તે બાહ્યસંબુક્કવૃત્તા ૫, ઉપાશ્રયથી નીકળીને ઘરોની એક પંક્તિમાં ગોચરી કરતો થકો ક્ષેત્રના પર્યંત સુધી જઈને, ત્યાંથી પાછો વળીને ઘરોની બીજી પંક્તિમાં ભિક્ષા માટે ફરે છે તે ગત્વાપ્રત્યાગતા છે. ॥૫૧૪॥

જંબૂદીપ નામના દ્વીપને વિષે મેરુપર્વતની દક્ષિણ દિશાએ આ રત્નપ્રભા પૃથ્વીને વિષે છ અપકાંત-અત્યંત રૌદ્ર મહાનરકાવાસાઓ કહેલા છે, તે આ પ્રમાણે—લોલ, લોલુપ, ઉદ્ધ, નિદ્ધ, જરક અને પ્રજરક. ચોથી પંકપ્રભા પૃથ્વીને વિષે છ અપકાંત મહાનરકાવાસાઓ કહેલા છે, તે આ પ્રમાણે—આર, વાર, માર, રોર, રોરુક અને ખાડખડ. ॥૫૧૫॥

(ટી.) 'છઞ્ચિહ' ત્યાદિં સુગમ છે. વિશેષ એ કે-ક્ષુદ્ર એટલે અધમ. કહ્યું છે કે—અલ્પમધ્યમં પણક્કીં કુરં સરઘાં નટીં ચ ષ્ઠ ક્ષુદ્રાન્ બુવતે । “અલ્પ, અધમ, વેશ્યા સ્ત્રી, કૂર, મધમાખી અને નટી—આ છને ક્ષુદ્ર કહેવાય છે.” વિકલેન્દ્રિય, તેઉ અને વાહિના અનંતર ભવમાં મોક્ષગમનના અભાવથી અધમપણું છે, જે માટે કહ્યું છે કે—

મૂદગપંકપ્પમવા, ચઠરો હરિયા ડ છચ્ચ સિજ્ઝેજ્ઝા । વિગલા લમેજ્જ વિરહં, ન હુ કિંચિ લમેજ્જ સુહુમત્સા ॥૪૩॥

[બૃહત્સં. ૨૧૭]

પૃથ્વીકાય, અપ્કાય અને ચોથી પંકપ્રભા નરકમાંથી ઉત્પન્ન થયેલ મનુષ્યો એક સમયે ચાર સિદ્ધ થાય છે અને વનસ્પતિમાંથી ઉત્પન્ન થયેલ છ સિદ્ધ થાય છે, વિકલેન્દ્રિયમાંથી ઉત્પન્ન થયેલ વિરતિને પામે છે પરંતુ સિદ્ધ થતા નથી તથા

સૂક્ષ્મત્રસતેઉ વાઉ કિંચિત્ પણ પ્રાપ્ત ન કરે અર્થાત્ અનંતરભવમાં સમકિત પણ મેળવે નહિ. આ ઉક્ત છ સ્થાનોને વિષે દેવોની ઉત્પત્તિ ન હોવાથી ક્ષુદ્ર છે. (૪૩) કલ્પું છે કે—

પુદ્ગલી-આઉ-વળસ્સઈ-ગભ્મે પજ્જતસંઘજીવીસુ । સગ્ગચ્ચુયાણ વાસો, સેસા પહિસેહિયા ઠાળા ॥૪૪॥

[બૃહત્સં ૧૮૦ ઇતિ]

પૃથ્વીકાય, અપ્કાય, વનસ્પતિકાય અને ગર્ભજ પર્યાપ્તા સંખ્યાત આયુષ્યવાળા મનુષ્ય અને તિર્યચોને વિષે સ્વર્ગથી અયલેલ દેવોનો વાસ છે અર્થાત્ ઉપજવું છે. શેષ સ્થાનોને વિષે દેવોની ઉત્પત્તિનો નિષેધ છે. (૪૪)

સમ્મૂર્ઞિમ પંચેન્દ્રિયતિર્યચોનું અધમપણું તો તેઓને વિષે દેવોની ઉત્પત્તિ ન હોવાથી કહેલ છે તથા પંચેન્દ્રિયપણું છતે પણ મન રહિતપણાથી વિવેકના અભાવ વડે નિર્ગુણ છે. વાચનાંતરમાં તો સિંહો, વાઘો, વૃકા-વરુઓ, દીપડાઓ, ઋક્ષો-રીંછો અને તરક્ષો-ચિત્રાદિ-આ છ ક્ષુદ્ર જંતુઓ કૂર કહેલા છે. ॥૫૧૩॥

અનંતર સત્ત્વવિશેષો કલ્યા અને સર્વે સત્ત્વો-જીવોને પીડા ન કરવાથી સાધુઓને ભિક્ષાચર્યા કરવા યોગ્ય છે. તે છ પ્રકારે છે એમ બતાવવા માટે 'છલ્લિહે' ત્યાદિ 'ગોચરચરિય' તિં ગો-બળદનું ચરવું તે ગોચર, તેની માફક જે ચર્યા-ફરવું તે ગોચરચર્યા. તાત્પર્ય આ છે કે-જેમ બળદ ઊંચ નીચ તુણોને વિષે સામાન્યથી ચરવામાં પ્રવર્તે છે તેમ રાગદ્વેષ રહિત સાધુને ઊંચ નીચ મધ્યમ કુળોને વિષે, ધર્મના સાધનભૂત દેહના પરિપાલન માટે ભિક્ષાર્થે જે ચરવું-ફરવું તે ગોચરચર્યા છે. આ એક સ્વરૂપવાળી છતાં પણ અભિગ્રહવિશેષથી છ પ્રકારે છે. પહેલી પેટા-વંશના દલમય વચ્ચાદિના સ્થાનભૂત લોકપ્રસિદ્ધ (પેટી) છે. તે ચોરસ હોય છે. સાધુ, અભિગ્રહવિશેષથી જે ચર્યામાં ગ્રામાદિ ક્ષેત્રને વિષે પેટીની માફક ચોરસ વિભાગ કરતો થકો વિચરે છે તે પેટા કહેવાય છે ૧, એવી રીતે અર્ધપેટી પણ આના અનુસારે કહેવી ૨, ગો-બળદનું મૂત્રવું તે ગોમૂત્રિકા, તેની માફક જે ચર્યા તે ગોમૂત્રિકા, આ પરસ્પર સન્મુખ ધરોની પંક્તિમાંથી એક પંક્તિમાં જઈને વળી બીજી પંક્તિમાં, વળી પહેલી પંક્તિમાં, એવી રીતે ક્રમ વડે ભાવવું ૩, પતંગ-શલભ તેની વીથિકા (માર્ગ) ની માફક જે ચર્યા તે પતંગવીથિકા, પતંગીઆની ગતિ જ અનિયત ક્રમવાળી હોય છે, એવી રીતે જે અચોક્કસ ક્રમવાળી ચર્યા તે તેના જેવી સમજવી 'જ', 'સંબુકવટ્ટ' તિં સંબુક-શંખ, તેની માફક-શંખના ભ્રમણની જેમ જે વૃત્ત (ગોળાઈવાળી) ચર્યા તે સંબુકવૃત્ત. આ બે પ્રકારે-તેમાં જે ચર્યાને વિષે ક્ષેત્રના બહારના ભાગથી શંખની જેમ વૃત્તત્વ-ગોળાઈવાળી ગતિ વડે ભ્રમતો થકો ક્ષેત્રના મધ્ય ભાગમાં આવે છે તે અભ્યંતરસંબુકા અને જેમાં મધ્ય ભાગથી બહાર જાય છે તે બહિઃસંબુકા ૫, 'ગંતું પચ્ચાગય' તિં ઉપાશ્રયથી નીકળીને ઘરોની પંક્તિમાં ભિક્ષા કરતો થકો ક્ષેત્રના પર્યંત (છેડા) સુધી જઈને પાછો આવીને ફરીથી બીજા ઘરોની પંક્તિમાં જે ચર્યાને વિષે ભિક્ષા કરે છે તે ગત્વાપ્રત્યાગતા છે ૬.^૧ ॥૫૧૪॥

અનંતર સાધુચર્યા કહી, માટે ચર્યાના પ્રસ્તાવથી આ સાધુચર્યાના ફળને ભોગવનારાઓના સ્થાનવિશેષોને કહેવા માટે બે સૂત્ર કહે છે—'જંબૂદીવે' ત્યાદિં સુગમ છે. વિશેષ એ કે—'અવકંત' તિં અપકાન્તાઃ-સર્વ શુભ ભાવોથી અપગત-ભ્રષ્ટ થયેલા અર્થાત્ બીજાથી અત્યંત કનિષ્ઠ અથવા અપકાન્તા-અમનોહર બધાય નરકાવાસાઓ આવા છે, પરંતુ આ વિશેષતઃ અમનોહર છે એમ બતાવવા માટે આ વિશેષણ છે એમ સંભાવના કરાય છે, આ નરકાવાસોની પ્રરૂપણા આ પ્રમાણે—

તેરિક્કારસ નવ સત્ત, પંચ તિત્રેવ હોંતિ ઇક્કો ય । પત્થહસંઘા ઇસા, સત્તસુ વિ કમેણ પુદ્ગલીસુ ॥૪૫॥

[બૃહત્સં ૨૫૩ તિ]

તેર, અગિયાર, નવ, સાત, પાંચ, ત્રણ અને એક-આ પ્રમાણે ક્રમશઃ સાત પૃથ્વીને વિષે પ્રસ્તુત (પાથડા) ની સંખ્યા છે. (૪૫)

૧. આ ભિક્ષાચર્યાના વિષયમાં ચિત્ર સહિત વિસ્તૃત વિવેચન ભીનમાળથી પ્રકાશિત દશલોકાલિક ભાષાંતરમાં છે.

એવી રીતે એકંદર ઓગણપચ્યાસ પાથડાઓ છે, આ પ્રસ્તટોને વિષે ક્રમથી એટલા જ (૪૮) સીમંતકાદિ વૃત્ત (ગોળ) આકારવાળા નરકેંદ્રો^૧ છે. તેમાં સીમંતકની પૂર્વાદિ દિશાઓને વિષે (દરેકમાં) ઓગણપચ્યાસની સંખ્યાએ નરકાવાસાઓ છે અને વિદિશાઓને વિષે (દરેકમાં) અડતાલીશની સંખ્યા છે, ત્યારબાદ દરેક પ્રસ્તટમાં દિશાએ અને વિદિશાએ એક એક નરકાવાસની ન્યૂનતા વડે (છેવટ) સાતમી નરકમાં દિશાઓમાં એક એક જ નરકાવાસાઓ છે અને વિદિશાઓમાં નથી. કહ્યું છે કે—

एगुणवन्ननिरया, सेढी सीमंतगस्स पुब्बेण । उत्तरओ अवरेण य, दाहिणओ चेव बोद्धव्वा ॥૪૬॥

અડયાલીસં નિરયા, સેઢી સીમંતગસ્સ બોદ્ધવ્વા । પુવ્વુત્તરેણ નિયમા, એવં સેસાસુ વિદિસાસુ ॥૪૭॥

एकैको य दिसासु, मज्झे निरओ भवेऽपइङ्गणो । विदिसानिरयविरहियं, तं पयरं पंचगं जाण ॥૪૮॥

[વિમાન૦ ૧૪-૧૬ તિ]

સીમંતક નરકાવાસાઓની પૂર્વ, ઉત્તર, દક્ષિણ અને પશ્ચિમ દિશામાં ઓગણપચ્યાસ નરકાવાસાઓની શ્રેણીઓ જાણવી. સીમંતક નરકાવાસાની ઈશાન કોણે અડતાલીશ નરકાવાસાઓની શ્રેણીઓ જાણવી, એવી રીતે શેષ ત્રણ વિદિશાઓમાં પણ ૪૮ શ્રેણીઓ જાણવી. સાતમી નરકમાં દરેક દિશાઓમાં એક એક નરકાવાસો છે અને મધ્યમાં અપ્રતિષ્ઠાન નામે નરકાવાસો છે. વિદિશાઓ નરકાવાસ સિવાયની છે, તે છેલ્લો પ્રતર પાંચ નરકાવાસમય જાણવો. (૪૬-૪૭-૪૮)

સીમંતકની પૂર્વાદિ દિશાઓમાં સીમંતકપ્રભાદિ નરકાવાસાઓ હોય છે. કહ્યું છે કે—

सीमंतकपप्पभो खलु निरओ सीमंतगस्स पुब्बेण । सीमंतगमज्झिमओ, उत्तरपासे मुणेयव्वो ॥૪૯॥

સીમંતાવત્તો પુણ નિરઓ સીમંતગસ્સ અવરેણ । સીમંતગાવસિદ્ધો, દાહિણપાસે મુણેયવ્વો ॥૫૦॥

સીમંતક નરકાવાસાની પૂર્વ સીમંતકપ્રભ નામના નરકાવાસ છે અને ઉત્તર પડખે સીમંતકમધ્યમ નામે છે. સીમંતકની પશ્ચિમ દિશાએ સીમંતાવર્ત અને દક્ષિણ બાજુ સીમંતકાવશિષ્ટ નામના નરકાવાસ સમજવા. (૪૯-૫૦)

પૂર્વાદિ દિશાઓને વિષે સીમંતકની અપેક્ષાએ પ્રત્યેક આવલિકાઓને વિષે તૃતીયાદિ વિલય વગેરે નરકાવાસાઓ હોય છે. એ પ્રમાણે આ લોલ વગેરે છ નરકાવાસાઓ પણ આવલિકાગતોની મધ્યે વિમાનનરકેંદ્ર નામના ગ્રંથમાં કહેલા છે. તે ગ્રંથમાં કહ્યું છે કે—'લોલે તહ લોલુપ્ત ચેવ' [વિમાન૦ ૩૦] આ બન્ને આવલિકાના પર્યંતમાં રહેલા છે. 'ઉદ્દુલ્લે ચેવ નિદ્દુલ્લે' [વિમાન૦ ૨૭] તિં ઉદગ્ધ અને નિર્દગ્ધ આ બન્ને સીમંતકપ્રભથી વીશમાં અને એકવીશમાં છે. તથા 'જરણ તહ ચેવ પજ્જરણ' [વિમાન૦ ૨૯] તિં જરક તથા પ્રજરક, પાંત્રીશમાં અને છત્રીશમાં છે. કેવલ લોલ અને લોલુપ્ત એવા પ્રકારના શુદ્ધ પદો વડે બધાય નરકાવાસાઓની પૂર્વ દિશાની આવલિકામાં કથન છે.

ઉત્તર દિશા વગેરેની આવલિકાઓને વિષે વળી સવિશેષ એ જ નામો વડે નરકાવાસાઓ કહેવાય છે, તે આ પ્રમાણે—લોલમધ્ય, લોલુપ્તમધ્ય ઇત્યાદિ, એવી રીતે પશ્ચિમમાં લોલાવર્ત અને દક્ષિણમાં લોલવશિષ્ટ ઇત્યાદિ. કહ્યું છે કે—

मज्झा उत्तरपासे, आवत्ता अवरओ मुणेयव्वो । सिद्धा दाहिणपासे, पुव्विल्लाओ विभइयव्वो ॥૫૧॥

[વિમાન૦ ૩૨ તિ]

ઉક્તાર્થ છે. (૫૧)

અહિં તો^૨ દક્ષિણ દિશાના આવલિકાગત નરકાવાસાના વિવક્ષિતપણાથી લોલવશિષ્ટ ઇત્યાદિ વક્તવ્યમાં પણ સામાન્ય નામ જ વિશેષ રહિત વિવક્ષિત છે એમ સંભવે છે. (૫૧)

'ચઉત્થી' તિં પંકપ્રભામાં અપકાન્તા અથવા અપકાન્તા ઇત્યાદિ પૂર્વોક્ત રીતે જાણવું. અહિં સાત પ્રસ્તટ અને સાત

૧. નરકાવાસાઓમાં મુખ્ય નરકાવાસા તે ઇંદ્રક કહેવાય છે.

૨. દક્ષિણ દિશા અત્યંત અશુભ છે, ત્યાં વેદના અત્યંત હોય છે, વળી પ્રાયઃ કૃષ્ણપાશિક છવોની ઉત્પત્તિ હોય છે.

જ નરકેદ્રકો છે. કહ્યું છે કે—

આરે મારે નારે, તત્થે તમય ય હોઈ બોદ્ધવ્વે । ઝાઢઝાઢે ય ઝાઢઝાઢે, ઈદયનિરયા ચઠ્ઠીયે ॥૫૨॥

[વિમાન૦ ૧૦ત્તિ]

આર, માર, નાર, તામ્ર, તમસ્ક, ખાડખડ અને ખંડખડ—આ સાત ઈદ્રક નરકાવાસાઓ ચોથી નરકમાં જાણવા. (૫૨)

આ પ્રમાણે—આર, માર અને ખાડખડ, આ ત્રણ નરકેન્દ્રકો છે અને બીજા વાર, રોર અને રોરુક આ ત્રણ તો પ્રકીર્ણક છે અથવા ઈદ્રકો જ નામાંતરથી કહેલા છે એમ સંભવે છે. ॥૫૧૫॥

અનંતર અસાધુચર્યાના ફળને ભોગવનારાઓના સ્થાનો કહ્યા છે. હવે (અહિંથી) સાધુચર્યાના ફળને ભોગવનારાઓના સ્થાનવિશેષોને કહે છે

બંધલોગે ણં કમ્પે છ વિમાણપત્થઢા પત્તતા, તંજહા—અરતે, વિરતે, ણીરતે, નિમ્મલે, વિતિમિરે, વિસુદ્ધે ॥સૂ૦ ૫૧૬॥
ચંદસ્સ ણં જોતિસિંદસ્સ જોતિસરત્તો છ ણક્કલ્લતા પુવ્વંભાગા સમલ્લેતા તીસતિમુહુતા પત્તતા, તંજહા—પુવ્વા
મદ્વયા, કત્તિતા, મહા, પુવ્વા ફગ્ગુણી, મૂલો, પુવ્વા આસાઢા । ચંદસ્સ ણં જોતિસિંદસ્સ જોતિસરણ્ણો છ
ણક્કલ્લતા ણત્તંભાગા અવઙ્ગલ્લેતા પત્તરસમુહુતા પત્તતા, તંજહા—સત્તમિસતા, મરણી, અદ્દા, અસ્સેસા, સાત્તી,
જેઢ્ઢા । ચંદસ્સ ણં જોતિસિંદસ્સ જોતિસરત્તો છ ણક્કલ્લતા ઉભયંભાગા દિવઙ્ગલ્લેતા પણયાલીસમુહુતા પત્તતા,
તંજહા—રોહિણી, પુણવ્વસૂ, ઉત્તરા ફગ્ગુણી, વિસાહા, ઉત્તરાઆસાઢા, ઉત્તરા મદ્વયા ॥ સૂ૦ ૫૧૭॥

(મૂ૦) બ્રહ્મલોક નામના પાંચમા દેવલોકને વિષે છ વિમાનના પ્રસ્તાપો કહેલા છે, તે આ પ્રમાણે—અરજ, વિરજ, નિરજ,
નિર્મળ, વિતિમિર અને વિશુદ્ધ. ॥૫૧૬॥

ચંદ્ર નામના જ્યોતિષ્કના ઈદ્ર, જ્યોતિષ્કના રાજાના છ નક્ષત્રો, પૂર્વભાગ—અગ્રથી અર્થાત્ નહિ પ્રાપ્ત થયેલ ચંદ્રની
સાથે જોડાય છે તે નક્ષત્રો સમાન ક્ષેત્રવાળા અને ત્રીશ મુહૂર્તના ભોગવાળા કહેલા છે, તે આ પ્રમાણે—પૂર્વાભાદ્રપદા,
કૃત્તિકા, મૃગશિરા, પૂર્વાષાઢા, મૂળ અને પૂર્વાષાઢા. ચંદ્ર નામના જ્યોતિષ્કના ઈદ્ર, જ્યોતિષ્કના રાજાના છ નક્ષત્રો,
નક્તભાગા—ચંદ્રની સાથે યોગવાળા, અર્ધક્ષેત્રવાળા અને પંદર મુહૂર્તવાળા કહેલા છે, તે આ પ્રમાણે—શતભિષા,
ભરણી, આર્દ્રા, અશ્લેષા, સ્વાતિ અને જ્યેષ્ઠા. ચંદ્ર નામના જ્યોતિષ્કના ઈદ્ર, જ્યોતિષ્કના રાજાના છ નક્ષત્રો,
ઉભયભાગવાળા બન્ને પડખે (પૂર્વતઃ ને પૃષ્ઠતઃ) ચંદ્રની સાથે જોડાયેલા, દોઢ ક્ષેત્રવાળા અને પીસાલીશ મુહૂર્તવાળા
કહેલા છે, તે આ પ્રમાણે—રોહિણી, પુનર્વસુ, ઉત્તરાષાઢા, વિશાખા, ઉત્તરાષાઢા અને ઉત્તરાભાદ્રપદા. ॥૫૧૭॥

(ટી૦) 'બંધે' ત્યાદિં 'બંધલો' તિં પાંચમા દેવલોકને વિષે જ છ વિમાનના પ્રસ્તાપો કહેલા છે. કહ્યું છે કે—

તેરસ ૧-૨ બારસ ૩-૪ છ ૫ પંચ, ચેવ ૬ ચત્તારિ ૭-૮, ૯-૧૦, ૧૧-૧૨ ચઠ્ઠસુ કમ્પેસુ ।

મેવેજ્જેસુ તિય તિય ૩-૩-૩, ણો ય અણુત્તરેસુ ૧ મવે ॥૫૨॥

[વિમાન૦ ૧૨૧ ત્તિ]

પેલા બીજા દેવલોકમાં તેર, ત્રીજા ચોથામાં બાર, પાંચમાં છ, છઠ્ઠામાં પાંચ, સાતમાં ચાર, આઠમાં ચાર, નવમાં
દશમાં ચાર, અગ્યારમાં બારમાં ચાર, ગ્રૈવેયકની હેઠલી ત્રિકમાં ત્રણ, મધ્યમ ત્રિકમાં ત્રણ અને ઉપરિમ ત્રિકમાં ત્રણ તથા
અનુત્તર વિમાનમાં એક એવં એકંદર બાસઠ પ્રતર છે. ૧૩-૧૨-૬-૫-૧૬-૮-૧ મળી એકંદર ૬૨, તે આ પ્રમાણે—અરજ
વગેરે પ્રસ્તાપો સુગમ જ છે. (૫૩) ॥૫૧૭॥

અનંતર વિમાનની વક્તવ્યતા કહી, માટે તેના પ્રસ્તાવથી નક્ષત્ર સંબંધી વિમાનની વક્તવ્યતાને ત્રણ સૂત્રો વડે
'ચંદસ્સે' ત્યાદિં સ્પષ્ટ છે. વિશેષ એ કે—'પુવ્વંભાગ' તિં પૂર્વ ભાગ અર્થાત્ અગ્ર વડે (આગળથી) સેવે છે અર્થાત્ નહિ
પ્રાપ્ત થયેલ ચંદ્રની સાથે સેવ્યન્તે—પૂર્વ ભાગ પર્યંત જોડાય છે. અહિં પ્રાકૃતપણાથી અનુસ્વાર છે. ચંદ્રને અગ્રભોગવાળા આ

નક્ષત્રોને અપ્રાપ્ત થયેલ ચંદ્ર ભોગવે છે. એવી રીતે લોકશ્રી (ગ્રંથ) માં કહેલી ભાવના છે. તે જ ગ્રંથમાં કહ્યું છે કે—“પુલ્વા તિત્રિ ય મૂલો, મહ કિત્તિય અગિમા જોગા” ત્રણ પૂર્વા-પૂર્વાફાલ્ગુની, પૂર્વાષાઢા, પૂર્વાભાદ્રપદા, મૂળ, મઘા અને કૃત્તિકા, આ છ નક્ષત્રો અગ્નિમ (આગળથી) યોગવાળા હોય છે. ‘સમ’ સ્થૂલ ન્યાયને આશ્રયીને ત્રીશ મુહૂર્તમાં ભોગવવા યોગ્ય આકાશદેશ લક્ષણક્ષેત્ર છે જેઓને તે સમક્ષેત્રવાળા, આ જ કારણથી કહે છે કે—ત્રિશન્મુહૂર્ત્તીને ત્રીશ મુહૂર્ત્ત પર્યંત ચંદ્રની સાથે ભોગ છે જેઓને તે ત્રીશ મુહૂર્ત્તના ભોગવાળા. ‘ણત્તં ભાગ’ તિં નક્ષત્રભાગ-ચંદ્રના સમાન યોગવાળા. કહ્યું છે કે—અદ્વાસેસા સાઈ સયમિસમભિઈ ય જેદ્દ સમજોગા” આદ્રા, અશ્વેષા, સ્વાતિ, શતભિષા, અભિજિત્ અને જ્યેષ્ઠા-આ છ નક્ષત્રો સમાન યોગવાળા છે, માત્ર ભરણીના સ્થાને લોકશ્રી સૂત્રમાં અભિજિત્ કહેલ છે, આ ભતાંતર દેખાય છે. ‘અપાર્દ્ધ’-સમક્ષેત્રની અપેક્ષાએ અર્ધ જ ક્ષેત્ર છે જેઓને તે અપાર્દ્ધક્ષેત્રવાળા, હવે અર્ધક્ષેત્રપણું જ કહે છે—‘પંચદશમુહૂર્ત્તની’ તિં પંદર મુહૂર્ત્તવાળા. ‘ઉભયભાગ’ તિં ચંદ્ર વડે ઉભયતઃ બન્ને ભાગથી અર્થાત્ પૂર્વથી અને પાછળથી સેવાય છે જે નક્ષત્રો તે ઉભયભાગવાળા અર્થાત્ ચંદ્રને પૂર્વથી અને પાછળથી ભોગને પ્રાપ્ત થાય છે. એ પ્રમાણે લોકશ્રી ગ્રંથમાં ભાવના કહેલી છે. કહ્યું છે કે—‘ઉત્તરતિત્રિ વિસાહા, પુણવ્વસૂ રોહિણી ઉભયજોગા” ત્રણ ઉત્તરા અર્થાત્ ઉત્તરાભાદ્રપદા, ઉત્તરાફાલ્ગુની, ઉત્તરાષાઢા. વિશાખા, પુનર્વસુ અને રોહિણી આ છ નક્ષત્રો ઉભયયોગવાળા છે. બીજું અપાર્દ્ધ છે જેમાં તે દ્વયપાર્દ્ધ અર્થાત્ દોઢ ક્ષેત્ર છે જેઓને તે દ્વયપાર્દ્ધ જેથી પીસ્તાલીશ મુહૂર્ત્તવાળા છે. અન્ય દશ નક્ષત્રો પશ્ચિમ-પાછળથી યોગવાળા છે. પૂર્વભાગાદિ નક્ષત્રોનો આ ગુણ છે—

ઉક્તક્રમેણ નક્ષત્રૈર્યુજ્યમાનસ્તુ ચન્દ્રમાઃ । સુભિક્ષકૃદ્વિપરીતં યુજ્યમાનોઽન્યથા ભવેત્ ॥૫૪॥

ઉક્ત ક્રમ વડે નક્ષત્રો સાથે યોગવાળો થયો થકો ચંદ્રમા સુભિક્ષનો કરનાર છે અને વિપરીતપણે જોડાયો થકો ચંદ્રમા વિપરીત-દુર્ભિક્ષનો કરનાર થાય છે. (૫૪) ॥૫૧૭॥

અનંતર ચંદ્રનો વ્યતિકર કહ્યો, માટે કિંચિત્ શબ્દના સામ્યથી અથવા તેના વર્ણના સામ્યથી અભિચંદ્ર નામના કુલકરનું સૂત્ર અને તેના વંશમાં જન્મના સંબંધથી ભરતનું સૂત્ર અને શ્રીપાર્શ્વનાથનું સૂત્ર છે તથા જિનના સાધર્મ્યપણાથી શ્રીવાસુપૂજ્ય સૂત્ર અને શ્રીચંદ્રપ્રભ સંબંધી સૂત્રને કહે છે—

અભિચંદે નં કુલકરે છ ધણુસયાઈ ઉઢ્ઠંઉચ્ચત્તેણં હોત્થા ॥ સૂં ૫૧૮॥

મરહે નં રાયા ચાઉરંતચક્કવટ્ટી છ પુલ્વસતસહસ્સાઈ મહારાયા હોત્થા ॥ સૂં ૫૧૯॥

પાસસ્સ નં અરહતો પુરિસાદાણિયસ્સ છસ્સતા વાદીણં સદેવમણુયાસુરાતે પરિસાતે અપરાજિતાણં સંપયા હોત્થા ।

વાસુપુજ્જે નં અરહા છહિં પુરિસસતેહિં સદ્ધિં મુંડે જાવ પવ્વહિતે । ચંદપ્પમે નં અરહા છમ્માસે છઉમત્થે હોત્થા

॥ સૂં ૫૨૦॥

તેઈદિયા નં જીવાણં અસમારભમાણસ્સ છવ્વિધે સંજમે કજ્જતિ, તંજહા—ઘાણમાતો સોક્ખાતો અવવરોવેત્તા

ભવતિ, ઘાણામતેણં દુક્ખેણં અસંજોગેત્તા ભવતિ, જિભ્મામાતો સોક્ખાતો અવવરોવેત્તા ભવતિ એવં એવં એવં

ફાસામાતો વિ । તેઈદિયા નં જીવાણં સમારભમાણસ્સ છવ્વિધે અસંજમે કજ્જતિ, તંજહા—ઘાણમાતો સોક્ખાતો

વવરોવેત્તા ભવતિ, ઘાણામણં દુક્ખેણં સંજોગેત્તા ભવતિ, જાવ ફાસામતેણં દુક્ખેણં સંજોગેત્તા ભવતિ

॥ સૂં ૫૨૧॥

(મૂં) અભિચંદ્ર નામના ચોથા કુળકર, ઊંચાઈ વડે છ સો ધનુષ્ય પ્રમાણ ઊર્ધ્વ હતા, ॥૫૧૮॥

ભરત રાજા, ચાતુરંત ચક્રવર્તી, છ લાખ પૂર્વ સુધી મહારાજા હતા. ॥૫૧૯॥

પુરુષોને વિષે આદાનીય પાર્શ્વનાથ અરિહંતને દેવ, મનુષ્ય અને અસુરયુક્ત પર્ષદાને વિષે અપરાજિત-જય મેળવનારા

એવા છ સો વાદી મુનિઓની સંપદા હતી. વાસુપૂજ્ય અરહંતે છ સો પુરુષોની સાથે મુંડ થઈને યાવત્ દીક્ષા લીધી. ચંદ્રપ્રભ અર્હંત છ મહિના પર્યંત છઘ્ઘસ્થપણે હતા. ॥૫૨૦॥

તેઈદ્રિય જીવોનો આરંભ નહિ કરનારને છ પ્રકારે સંયમ થાય છે, તે આ પ્રમાણે—બ્રાહ્મમય-ગંધના ગ્રહણરૂપ સૌખ્યથી ભ્રષ્ટ નહિ કરનાર થાય છે ૧, બ્રાહ્મમય દુઃખ-ગંધને ગ્રહણના અભાવરૂપ દુઃખથી નહિ જોડનાર થાય છે ૨, જિહ્વામય-રસના આસ્વાદરૂપ સૌખ્યથી ભ્રષ્ટ નહિ કરનાર થાય છે ૩, જિહ્વામય દુઃખથી નહિ જોડનાર થાય છે ૪, સ્પર્શમય સૌખ્યથી ભ્રષ્ટ નહિ કરનાર થાય છે ૫ અને સ્પર્શમય દુઃખથી નહિ જોડનાર થાય છે ૬. તેઈદ્રિય જીવોનો આરંભ કરનારને છ પ્રકારે અસંયમ થાય છે, તે આ પ્રમાણે—બ્રાહ્મમય સુખથી ભ્રષ્ટ કરનાર થાય છે ૧, બ્રાહ્મમય દુઃખથી સંયોગ કરનાર થાય છે ૨, યાવત્ સ્પર્શમય દુઃખથી સંયોગ કરનાર થાય છે. ॥૫૨૧॥

(ટી૦) 'અભિચંદે' ત્યાદિં આ સૂત્રો સુગમ છે. વિશેષ એ કે—અભિચંદ્ર, આ અવસર્પિણીમાં ચોથા કુળકર થયેલ છે. ॥૫૧૮॥ 'ચાતુરન્ત' ત્તિં ત્રણ સમુદ્ર અને હિમવાન્ (પર્વત) લક્ષણ 'ચાર (દિશારૂપ) અંત છે જેમાં ચતુરંતાપૃથ્વી, તેનો આ સ્વામી તે ચાતુરંત અને ચાતુરંત એવો ચક્રવર્તી તે ચાતુરંત ચક્રવર્તી, ધરૂપૂર્વશતસહસ્ર-છ લાખ પૂર્વ સુધી મહારાજા હતા. (ચોરાશી લાખ વર્ષને ચોરાશી લાખ વડે ગુણવાથી પૂર્વ થાય છે.) ॥૫૧૯॥

'આદાણીયસ્સ' ત્તિં જે સ્વીકાર કરાય છે તે આદાનીય, અર્થાત્ ઉપાદેય પુરુષોની મધ્યે જે આદાનીય તે પુરુષાદાનીય અથવા પુરુષ એવા આદાનીય તે પુરુષાદાનીય, તેને અહિં ચંદ્રપ્રભસ્વામીનો છઘ્ઘસ્થપર્યાય છ માસ પર્યંત દેખાય છે, પરંતુ આવશ્યક (નિર્યુક્તિ) માં તો પદ્મપ્રભુનો આ (છ માસ) જણાવ્યો છે. ચંદ્રપ્રભનો તો ત્યાં ત્રણ માસ કહેલ છે માટે આ મતંતર જણાવો. ॥૫૨૦॥

છઘ્ઘસ્થ તો ઈદ્રિયનો ઉપયોગવાળો હોય છે માટે ઈદ્રિયના સામિપ્યરૂપ સંબંધ વડે તેઈદ્રિયને આશ્રિત સંયમ અને અસંયમ પ્રત્યે પ્રતિપાદન કરતા થકા બે સૂત્રને કહે છે—'તેઈદ્રિય' ત્યાદિં સુગમ છે. વિશેષ એ કે—'અસમારમમાણસ્સ' ત્તિં નાશ નહિ કરનારને 'ઘાણામાડ'ત્તિં બ્રાહ્મ-નાસિકામય સૌખ્યથી અર્થાત્ ગંધના ગ્રહણરૂપ સૌખ્યથી નાશ નહીં કરનાર થાય છે. બ્રાહ્મમય-ગંધગ્રહણના અભાવરૂપ દુઃખ દુઃખથી સંયોગ નહિ કરનાર થાય છે. અહિં અવ્યપરોપણ-નાશ નહિં કરવું અને અસંયોજન-નહિ જોડવું તે અનાશ્રવરૂપ હોવાથી સંયમ છે અને બીજું-વ્યપરોપણ તથા સંયોજન તે અસંયમ છે. ॥૫૨૧॥

આ સંયમ અને અસંયમની પ્રરૂપણા મનુષ્ય ક્ષેત્રમાં જ હોય છે માટે મનુષ્ય ક્ષેત્રમાં રહેલી અને છ સ્થાનકમાં અવતરનારી વસ્તુની પ્રરૂપણાના પ્રકરણને 'જંબુદ્વીવે' ત્યાદિં ૫૫ સૂત્રના પ્રમાણને કહે છે—

જંબુદીવે દીવે છ અકમ્મભૂમીઓ પન્નત્તાઓ, તંજહા—હેમવતે, હેરણ્ણવતે, હરિવસ્સે, રમ્મગવસ્સે, દેવકુરા, ઉત્તરકુરા ૧ । જંબુદીવે દીવે છ વ્વાસા પન્નત્તા, તંજહા—મરહે, ઇરવતે, હેમવતે, હેરણ્ણવ, હરિવસ્સે રમ્મગવસ્સે ૨ । જંબુદીવે દીવે છ વાસહરપવ્વતા પન્નત્તા, તંજહા—ચુલ્લહિમવંતે, મહાહિમવંતે, નિસદ્દે, નીલવંતે, રૂપ્પી, સિહરી ૩ । જંબૂમંદરદાહિણેણ છ કૂડા પન્નત્તા, તંજહા—ચુલ્લહિમવંતકૂડે, વેસમણકૂડે, મહાહિમવંતકૂડે, વેરુલિતકૂડે, નિસદ્દકૂડે, રુયગકૂડે ૪ । જંબૂમંદરઉત્તરેણ છ કૂડા પન્નત્તા, તંજહા—નેલવંતકૂડે, ઉવદંસણકૂડે, રુપ્પિકૂડે, મણિકંચણકૂડે, સિહરીકૂડે, તિર્ગિંછિકૂડે ૫ ।

જંબુદ્વીવે દીવે છ મહદ્દા પન્નત્તા, તંજહા—પઠમદ્દહે, મહાપઠમદ્દહે, તિર્ગિંછિદ્દહે, કેસરિદ્દહે, મહાપોંડરીયદ્દહે, પુંડરીયદ્દહે ૬ । તત્થ ણં છ દેવતાઓ મહિન્દ્રિયાઓ જાવ પલિઓવમદ્દિત્તિતાતો પરિવસંતિ, તંજહા—સિરિ, હિરિ,

ધિતિ, કિત્તિ, બુદ્ધિ, લક્ષ્મી ૭ ।

જંબૂમંદરદાહિણેણં છ મહાનદીઓ પત્તાઓ, તંજહા—ગંગા, સિંધુ, રોહિતા, રોહિતંસા, હરી, હરિકંતા ૮ । જંબૂમંદરઉત્તરેણં છ મહાનદીઓ પત્તાઓ, તંજહા—નરકંતા, નારિકંતા, સુવન્નકૂલા, રુપ્પકૂલા, રક્તા, રક્તવતી ૯ । જંબૂમંદરપુરિત્થિમેણં સીતાતે મહાનદીતે ઉભયકૂલે છ અંતરનદીઓ પત્તાઓ, તંજહા—ગાહાવતી, દહવતી, પંકવતી તત્તજલા, મત્તજલા, ઉમ્મત્તજલા ૧૦ । જંબૂમંદરપચ્ચત્થિમેણં સીતોદાતે મહાનદીતે ઉભયકૂલે છ અંતરનદીઓ પત્તાઓ, તંજહા—હીરોદા, સીહસોતા, અંતોવાહિણી, ઉમ્મિમાલિણી, ફેણમાલિણી, ગંધીરમાલિણી ૧૧, ધાયડસંદદીવપુરિત્થિમદ્દે ણં છ અકર્મભૂમીઓ પત્તાઓ, તંજહા—હેમવણ્ણ એવં જહા જંબુદ્ધીવે ૨ [તહા નદી] જાવ અંતરનદીતો ૨૨, જાવ પુક્કરવદીવપ્પચ્ચત્થિમદ્દે ણિણિતવ્વં ૫૫ ॥ સૂ. ૫૨૨ ॥

છ ઉદૂ પત્તા, તંજહા—પાડસે, વરિસારત્તે, સરણ, હેમંતે, વસંતે, ગિમ્હે ૧ ॥ સૂ. ૫૨૩ ॥

છ ઓમરક્તા પત્તા, તંજહા—તતિતે પવ્વે, સત્તમે પવ્વે, એક્કારસમે પવ્વે, પત્તારસમે પવ્વે, એણૂણવીસડમે પવ્વે, તેવીસડમે પવ્વે ૨ । છ અરિરક્તા પત્તા, તંજહા—ચડત્થે પવ્વે, અહ્મમે પવ્વે, દુવાલસમે પવ્વે, સોલસમે પવ્વે, વીસડમે પવ્વે, ચડવીસડમે પવ્વે ૩ ॥ સૂ. ૫૨૪ ॥

(મૂ.) જંબુદ્વીપ નામના દ્વીપમાં છ અકર્મભૂમિઓ કહેલી છે, તે આ પ્રમાણે—હેમવત, હૈરણ્યવત, હરિવર્ષ, રમ્યકુવર્ષ, દેવકુરુ અને ઉત્તરકુરુ ૧, જંબુદ્વીપ નામના દ્વીપમાં છ^૧ વર્ષક્ષેત્ર કહેલા છે, તે આ પ્રમાણે—ભરત, ઐરવત, હૈમવત, હૈરણ્યવત, હરિવર્ષ અને રમ્યકુવર્ષ ૨, જંબુદ્વીપ નામના દ્વીપમાં છ વર્ષધર^૨ પર્વતો કહેલા છે, તે આ પ્રમાણે—યુલ્લહિમવત, મહાહિમવંત, નિષધ, નીલવાન, રૂપી (રુક્મિ) અને શિખરી ૩, જંબુદ્વીપમાં મેરુપર્વતની દક્ષિણ દિશાએ છ કૂટો—શિખરો કહેલા છે, તે આ પ્રમાણે—યુલ્લહૈમવતકૂટ, વૈશ્રમણકૂટ, મહાહૈમવતકૂટ, વૈદુર્યકૂટ, નિષધકૂટ અને રુચકકૂટ ૪, જંબુદ્વીપમાં મેરુપર્વતની ઉત્તર દિશાએ છ કૂટો કહેલા છે, તે આ પ્રમાણે—નીલવાનકૂટ, ઉપદર્શનકૂટ, રુક્મિકૂટ, મહિસ્યનકૂટ, શિખરીકૂટ અને તિગિચ્છકૂટ ૫. (છ વર્ષધર પર્વત ઉપર રહેલા સિદ્ધાયતનકૂટને છોડીને શેષ કૂટોમાંથી પ્રથમ અને અંત્ય એમ બે બે કૂટનું અહિં ગ્રહણ કરેલ છે.) જંબુદ્વીપ નામના દ્વીપમાં છ મહાદ્રહો કહેલા છે, તે આ પ્રમાણે—પદ્મદ્રહ, મહાપદ્મદ્રહ, તિગિચ્છદ્રહ, કેસરીદ્રહ, મહાપૌંડરિકદ્રહ અને પુંડરીકદ્રહ ૬, ત્યાં મહર્દિક છ દેવીઓ યાવત્ એક પલ્યોપમની સ્થિતિવાળી વસે છે, તે આ પ્રમાણે—શ્રી ૧, હ્રી ૨, પુતિ ૩, કીર્તિ ૪, બુદ્ધિ ૫ અને લક્ષ્મી ૬. ૭, જંબુદ્વીપમાં મેરુપર્વતની દક્ષિણ દિશાએ છ મહાનદીઓ કહેલી છે, તે આ પ્રમાણે—ગંગા, સિંધુ, રોહિતા, રોહિતાંશા, હરી અને હરિકંતા ૮, જંબુદ્વીપમાં મેરુપર્વતની ઉત્તર દિશાએ છ મહાનદીઓ કહેલી છે, તે આ પ્રમાણે—નરકંતા, નારીકંતા, સુવર્ણકૂલા, રૌપ્યકૂલા, રક્તા અને રક્તવતી ૯, જંબુદ્વીપમાં મેરુપર્વતની પૂર્વ દિશાએ સીતા મહાનદીના બન્ને કિનારાએ છ અંતરનદીઓ કહેલી છે, તે આ પ્રમાણે—ગ્રાહવતી, દ્રહવતી, પંકવતી, તમ્મજલા, મત્તજલા અને ઉન્મત્તજલા ૧૦, જંબુદ્વીપમાં મેરુપર્વતની પશ્ચિમ દિશાએ સીતોદા મહાનદીના બન્ને કિનારાએ છ અંતરનદીઓ કહેલી છે, તે આ પ્રમાણે—હીરોદા, સિંહશ્રોતા, અંતર્વાહિની, ઉર્મિમાલિની, ફેનમાલિની અને ગંધીરમાલિની ૧૧, ધાતકીખંડ દ્વીપના પૂર્વાર્દમાં છ અકર્મભૂમિઓ કહેલી છે, તે આ પ્રમાણે—હેમવત. ઇત્યાદિ જેમ જંબુદ્વીપમાં કહ્યું તેમ નદી યાવત્ અંતરનદી પર્યંત ૧૧ સૂત્રો કહેવા. ૨૨, યાવત્^૩ પુષ્કરવર દ્વીપાર્દના પશ્ચિમાર્દમાં

૧. બે કે વર્ષક્ષેત્ર સાત છે તથાપિ અહિં ચત્સથાનકના અનુરોધથી છ કહેલા છે અથવા વર્ષધર પર્વતોના સંબંધથી છ કહેલા છે.
૨. વર્ષ-ક્ષેત્રને ધારણ કરનારા અર્થાત્ મર્ષદા કરનાર તે વર્ષધર. ૩. યાવત્ શબ્દથી ધાતકીખંડ દ્વીપના પશ્ચિમાર્દમાં ૧૧ સૂત્ર અને પુષ્કરવર દ્વીપાર્દના પૂર્વાર્દમાં ૧૧ સૂત્ર સમજવા અર્થાત્ જંબુદ્વીપ સંબંધી ૧૧, ધાતકીખંડ સંબંધી ૨૨ અને પુષ્કરાર્દના ૨૨ મળી કુલ ૫૫ સૂત્ર.

પણ એમ જ કહેવું ૫૫. ॥૫૨૨॥

છ ઋતુ કહેલી છે, તે આ પ્રમાણે—પાઉસ (પ્રાવૃટ) આષાઢ શ્રાવણ માસ, વર્ષાઋતુ-ભાદ્રપદ અને આશ્વિન, શરદ-કાર્તિક અને માર્ગશીર્ષ, હેમંત-પોષ તથા માઘમાસ, વસંત-ફાલ્ગુન તથા ચૈત્ર અને ગ્રીષ્મ-વૈશાખ, જ્યેષ્ઠમાસ ૧.

॥૫૨૩॥

છ અવમરાત્રદિવસનો ક્ષય કહેલ છે, તે આ પ્રમાણે—અમાવસ્યા કે પૂર્ણિમા વડે ઓળખાતો પક્ષ તે પર્વ, તેમાં લૌકિક ગ્રીષ્મઋતુની અપેક્ષાએ જે ત્રીજો પક્ષ-આષાઢ કૃષ્ણપક્ષ તેમાં, સાતમો પર્વ ભાદ્રપદ કૃષ્ણપક્ષમાં, અગ્યારમો પર્વ કાર્તિક કૃષ્ણપક્ષમાં, પંદરમો પર્વ પોષ કૃષ્ણપક્ષમાં, ઓગણીશમો પર્વ ફાગણ કૃષ્ણપક્ષમાં અને ત્રેવીશમો પર્વ વૈશાખ કૃષ્ણપક્ષમાં તિથિનો ક્ષય થાય છે ૨, છ અતિરાત્ર-દિવસની વૃદ્ધિ કહેલી છે, તે આ પ્રમાણે—ચતુર્થ પર્વ-આષાઢ શુક્લપક્ષમાં, અષ્ટમ પર્વ-ભાદ્રપદ શુક્લપક્ષમાં, દ્વાદશમ પર્વ-કાર્તિક શુક્લ પક્ષમાં, ષોડશ પર્વ-પોષ શુક્લપક્ષમાં વીસમો પર્વ-ફાલ્ગુન શુક્લપક્ષમાં અને ચોવીશમો પર્વ-વૈશાખ શુક્લપક્ષમાં દિનની વૃદ્ધિ થાય છે. ॥૫૨૪॥

(ટી૦) આ સૂત્રો સુગમ છે. વિશેષ એ કે-કૂટ સંબંધી સૂત્રોમાં હિમવત વગેરે વર્ષધર પર્વતોને વિષે દ્વિસ્થાનકમાં કહેલ ક્રમ વડે બે બે કૂટો જાણી લેવા. ॥૫૨૨॥

અનંતર વર્ણન કરેલ ક્ષેત્રમાં કાળ હોય છે, માટે કાળવિશેષના નિરૂપણ માટે 'છ ઋતુ' ઇત્યાદિ ત્રણ સૂત્ર છે તે સુગમ છે. વિશેષ એ કે-'ઋતુ' તિં બે માસપ્રમાણ કાળવિશેષ ઋતુ, આષાઢ અને શ્રાવણ માસ પ્રાવૃટ છે, એવી રીતે બીજી ઋતુઓ ક્રમથી જાણવી. લૌકિક વ્યવહારમાં તો શ્રાવણ વગેરે બે બે માસની^૧વર્ષા, શરદ, હેમંત, શિશિર, વસંત અને ગ્રીષ્મ એવી ઋતુઓ જણાવી છે. ॥૫૨૩॥

'ઓમરત્ત' તિં અવમા-હીન રાત્રિ તે અવમરાત્ર અર્થાત્ દિનક્ષય. 'પવ્વ' તિં અમાવસ્યા અથવા પૌર્ણમાસી, તેના વડે ઓળખાતો પક્ષ પણ પર્વ છે. લૌકિક ગ્રીષ્મઋતુમાં જે ત્રીજો પર્વ-આષાઢ કૃષ્ણપક્ષ તેમાં તિથિ ઘટે છે, સપ્તમ પર્વ-ભાદ્રપદ કૃષ્ણપક્ષ તેમાં, એવી રીતે એક માસ વડે અંતરિત માસોના કૃષ્ણપક્ષો સર્વત્ર પર્વો જાણવા. કહ્યું છે કે—

આષાઢબહુલપક્ષે, મદ્વણ કતિણ અ પોસે ચ । ફગ્ગુણ વહિસાહેસુ ચ, બોદ્ધવ્વા ઓમરત્તાઽ ॥૫૫॥

અષાઢ કૃષ્ણ પક્ષમાં, ભાદ્રપદ, કાર્તિક, પોષ, ફાલ્ગુન અને વૈશાખ માસમાં હીર રાત્રિ અર્થાત્ દિન ક્ષય જાણવો. (૫૫)

'અરૂરત્ત' તિં અતિરાત્ર-અધિક દિન અર્થાત્ દિવસની વૃદ્ધિ, ચતુર્થ પર્વ-આષાઢનો શુક્લપક્ષ. એવી રીતે અહિં એક માસ વડે અંતરિત મહિનાઓના શુક્લપક્ષો સર્વત્ર પર્વો છે. ॥૫૨૪॥

આ અતિરાત્રાદિક અર્થ જ્ઞાનથી જણાય છે માટે અધિકૃત અધ્યયનમાં અવતરનાર જ્ઞાનના કથન માટે સૂત્રદ્રવ્યને કહે છે—

આભિણિબોહિયણાણસ્સ ણં છવ્વિહે અત્થોગ્ગહે પન્નત્તે, તંજહા—સોઈદિયત્થોગ્ગહે જાવ નોઈદિયત્થોગ્ગહે

॥ સૂ. ૫૨૫॥

છવ્વિહે ઓહિણાણે પન્નત્તે, તંજહા—આણુગામિતે, અણાણુગામિતે, વહુમાણતે, હાયમાણતે, પહિવાતી, અપહિવાતી

॥ સૂ. ૫૨૬॥

૧. શ્રાવણ, ભાદ્રવ્યો વર્ષાઋતુ એ ક્રમથી છ ઋતુ બે બે માસની જાણવી. એમાં પ્રાવૃટ ઋતુ ગણેલ નથી અને શિશિર ઋતુ ગણેલ છે. એકંદર ઋતુની સંખ્યા છ છે. સારંગધર નામના વૈદ્યક ગ્રંથ (લૌકિક) માં છ ઋતુઓના ક્રમમાં પ્રાવૃટ ઋતુ ગણેલ છે, પરંતુ શિશિર ગણેલ નથી.

નો કપ્પઙ્ગ-નિગંધાણ વા નિગંધીણ વા इमाई छ अवतणाई वदितते तंजहा—अलियवयणे, हीलियवयणे, खिसितवयणे, फरुसवयणे, गारस्थियवयणे, विउसवितं वा पुणो उदीरितते ॥ सू० ५२७॥

(મૂ૦) આભિનિબોધિક-મતિજ્ઞાનનો છ પ્રકારે અર્થાવગ્રહ કહેલ છે, તે આ પ્રમાણે—શ્રોત્રેન્દ્રિયનો અર્થાવગ્રહ યાવત્ નોઈન્દ્રિય-મનનો અર્થાવગ્રહ. ॥૫૨૫॥

છ પ્રકારે અવધિજ્ઞાન કહેલ છે, તે આ પ્રમાણે—આનુગામિક-ચક્ષુની માફક દેશાંતરમાં પણ સાથે આવનારું, અનાનુગામિક-સ્થાનમાં રહેલ દીપકની જેમ સાથે નહિ આવનારું, વર્દમાન-પ્રતિસમયે વૃદ્ધિ પામતું, હીયમાન-પ્રતિસમયે હાનિ પામતું, પ્રતિપાતી-સમગ્ર લોકપર્યંત દેખીને પણ નાશ પામતું, અપ્રતિપાતી-નાશ નહિ પામનારું જ્ઞાન-સમગ્ર લોકને દેખીને એક પ્રદેશ પણ અલોકને દેખવાની શક્તિવાળું જ્ઞાન અપ્રતિપાતી છે. ॥૫૨૬॥

નિર્ગ્રંથિ અથવા નિર્ગ્રંથીને આ છ પ્રકારના અવચન (નહિ કહેવા યોગ્ય વચનો) બોલવા માટે કલ્પે નહિ, તે આ પ્રમાણે—અલીક-અસત્ય વચન, હીલિત-ઈર્ષ્યાળુ વચન, ખિંસિત-મર્મપ્રકાશનરૂપ વચન, પુરુષ—‘હે દુષ્ટ, હે મૂર્ખ’ ઇત્યાદિ કઠોર વચન, ગૃહસ્થવચન—હે પુત્ર, હે ભ્રાતૃ’ ઇત્યાદિ અને ઉપશાંત થયેલ કષાયાદિને પુનઃ ઉદીરવારૂપ વચન. ॥૫૨૭॥

(ટી૦) ‘આમી’ ત્વાદિં સુગમ છે. વિશેષ એ કે—‘અર્થસ્ય’ સામાન્યનું અર્થાત્ શ્રોત્રેન્દ્રિયાદિદ્વારા પ્રથમ વિકલ્પ રહિત અને ‘આ શબ્દ છે’ ઇત્યાદિ વિકલ્પરૂપ ઉત્તર (આગળના) વિશેષની અપેક્ષાએ સામાન્યનું ગ્રહણ કરવું તે અર્થાવગ્રહ, આ નૈશ્વયિક એક સમયપ્રમાણ અને વ્યવહારિક તો અંતર્મુહૂર્તપ્રમાણ છે. અર્થ વડે વિશેષિત હોવાથી વ્યંજનાવગ્રહનો વ્યુદાસઃ (નિષેધ) છે, કેમ કે વ્યંજનાવગ્રહ ચાર પ્રકારે જ છે. ॥૫૨૫॥

‘આણુગામિ’ ત્તિં અનુગમનશીલ-પાછળ ચાલનાર તે અનુગામી, તે જ આનુગામિક-દેશાંતરમાં ગયેલ જ્ઞાનીને પણ જે લોચનની માફક સાથે ચાલે છે તે ૧, જે તે દેશ-સ્થાનમાં રહેલ જ્ઞાનીને જ હોય, કેમ કે તે દેશના નિબંધન-કારણભૂત લયોપશમથી થયેલ હોય છે. દા. ત. સ્થાનમાં રહેલ બદ્ધદીપકની જેમ, દેશાંતરમાં ગયેલ જ્ઞાનીને જે નષ્ટ થાય છે તે અનાનુગામિક ૨. કહ્યું છે કે—

अणुगामिओऽणुगच्छइ, गच्छन्तं लोचणं जहा पुरिसं । इयरो य नाणुगच्छइ, ठिअप्पईवो व्व गच्छंतं ॥ ૫૬ ॥

[વિશેષાવશ્યક ૭૧૫ તિ]

અન્ય સ્થળે જનારા પુરુષની સાથે લોચનની પેઠે જે અવધિજ્ઞાન સાથે જાય છે તે અનુગામિક અવધિજ્ઞાન કહેવાય (નારક અને દેવનું). સ્થિરદીપકની પેઠે જે અવધિ જનારા પુરુષની સાથે ન જાય તે અનનુગામિક અવધિજ્ઞાન કહેવાય (મનુષ્ય અને તિર્યચ). (૫૫)

જે જ્ઞાન, ક્ષેત્રથી અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગ માત્ર વિષયવાળું, કાળથી આવલિકાના અસંખ્યાતમા ભાગ માત્ર વિષયવાળું, દ્રવ્યથી તેજો અને ભાષા (વર્ણણા) દ્રવ્યના^૧ અંતરાલ (મધ્ય) વર્તિ દ્રવ્યના વિષયવાળું અને ભાવથી દ્રવ્યગત સંખ્યેય પર્યાયના વિષયવાળું જઘન્યથી ઉત્પન્ન થઈને પુનઃ વૃદ્ધિ-વિષયના વિસ્તારને પામતું છતું ઉત્કર્ષથી અલોકમાં લોકના પ્રમાણ જેટલા અસંખ્યાત ખંડોને (આ ક્ષેત્રથી), અસંખ્યાતી ઉત્સર્પિણી અને અવસર્પિણીને (આ કાળથી), સમસ્ત રૂપી દ્રવ્યોને (દ્રવ્યથી) અને દરેક દ્રવ્યમાં રહેલ અસંખ્યેય પર્યાયોને (ભાવથી) વિષયી કરે છે (જાણે છે) તે વર્દમાન ૩. કહ્યું છે કે—

पइसमयमसंखेज्जइभागहियं कोइ संखभागहियं । अन्नो संखेज्जगुणं, खेतमसंखेज्जगुणमन्नो ॥ ૫૭ ॥

“પેછ્છઈ વિવજ્ઞમાણં, હાયંતં વા તહેવ કાલં પિ” ઇત્યાદિ. [વિશેષાવશ્યક ૭૩૦-૩૧ તિ]

ક્ષેત્રથી અંગુલના અસંખ્યેય ભાગાદિ વિષયવાળું અવધિજ્ઞાન, પ્રતિસમય અસંખ્યભાગ અધિક, કોઈક સંખ્યભાગ અધિક, અન્ય સંખ્યગુણ અધિક અને વળી કોઈક અસંખ્યેય ગુણ અધિક વધતું જુએ છે તે વર્દમાન. આ પરિણામની વિશુદ્ધિથી થાય છે. કોઈક અવધિજ્ઞાન વડે ઉત્કર્ષથી સર્વ લોકપર્યત દેખીને પણ સંકલેશવશાત્ ઓછું જુએ છે તો કોઈક અસંખ્યભાગહીન, અન્ય સંખ્યભાગહીન, કોઈ સંખ્યગુણહીન અથવા કોઈક અસંખ્યગુણહીન પણ જુએ છે તે હીયમાન અવધિજ્ઞાન કહેવાય છે. એવી રીતે કાળના વિષયમાં પણ જાણવું. (૫૭)

જે જથ્થાથી અંગુલના અસંખ્યેય ભાગમાત્ર ક્ષેત્ર વિષયવાળું અને ઉત્કર્ષથી સર્વ લોક-ચૌદ રાજપ્રમાણ વિષયવાળું ઉત્પન્ન થઈને પણ ફરીથી સંકલેશના વશથી ક્રમથી વિષયની સંકોચાત્મક (ઓછાશરૂપ) હાનિને પામે છે યાવત્ અંગુલના અસંખ્યેય ભાગમાત્ર ક્ષેત્રને જુએ છે તે હીયમાન ૪, પડવાના સ્વભાવવાળું તે પ્રતિપાતી. ઉત્કૃષ્ટથી લોકના વિષયવાળું થઈને (સમગ્ર લોકને જોઈને) પણ પડે છે ૫, તેથી વિપરીત-નહિ પડનારું તે અપ્રતિપાતી છે. જે અવધિ વડે અલોકનો એક પ્રદેશ પણ જોવાય તે અવધિ અપ્રતિપાતી જ છે. કહ્યું છે કે—“ઉક્ષોસ લોગમિત્તો પઢિવાઈ, પરં અપઢિવાઈ” [આવશ્યક નિર્ચયિત્તિ ૫૩ તિ] ઉત્કૃષ્ટથી સમગ્ર લોકને જોનારું અવધિજ્ઞાન પણ પ્રતિપાતી છે તેથી ઉપર ૨એક પ્રદેશ અલોકમાં જોનારું જ્ઞાન અપ્રતિપાતી જ છે ૬. ॥૫૨૬॥

આવા પ્રકારના જ્ઞાનવાળાઓને જે વચનો બોલવા માટે કલ્પે નહિ તેને કહે છે—‘નો કપ્પતી’ ત્યાદિં સુગમ છે. વિશેષ એ કે—‘અવયણાઈ’ તિં નમ્ઃ—કુત્સિત અર્થવાળું હોવાથી કુત્સિત વચનો, તે અવચનો અલોક એટલે—‘દિવસે તું કેમ પ્રચલા કરે છે અર્થાત્ ઊભા કે બેઠા નિદ્રા કેમ લે છે’ ઇત્યાદિ પ્રશ્નમાં ‘હું પ્રચલા કરતો નથી’ ઇત્યાદિ કહેવું ૧, હીલિત-ઈષ્યપૂર્વક ગણિ, વાચક, જયેષ્ઠાર્ય ઇત્યાદિ કહેવું તે ૨, ખિસિત-જન્મકર્માદિને ઉઘાડવાથી ૩, પરુષ-દુષ્ટ, શૈક્ષ ઇત્યાદિ કહેવું તે ૪, ‘ગાર’ તિં અગાર-ગૃહની વૃત્તિવાળા અર્થાત્ ગૃહમાં રહેલા તે ગૃહસ્થો, તેઓનું જે વચન તે અગારસ્થિતવચન, પુત્ર, મામા, ભાણેજ ઇત્યાદિ. કહ્યું છે કે—

અરિરે માહણપુત્તા, અવ્વો બપ્પો તિ માય મામો તિ ।

મઠ્ઠિય સામિય ગોમિય (મોગિ), [લહુઓ લહુઓ ય ગુરુઆ ય] ॥૫૮॥

[બૃહત્કલ્પ ૬૧૧૬ તિ]

અરેરે બ્રાહ્મણ અથવા પુત્ર! એ પ્રમાણે આમંત્રણ વચન બોલે તો માસલધુ, બાપ, ભાઈ, મામો ઇત્યાદિ જો કહે તો ચતુર્લધુ અને ભર્તા, સ્વામિન, ભોગિન ઇત્યાદિ ગૌરવવાળા વચનો કહે તો ચતુર્ગુરુ પ્રાપ્તશ્રિત પ્રાપ્ત થાય. ૫ (૫૮)

વ્યવશમિત-ઉપશાંત થયેલને ફરીથી ઉદીરવા માટે બોલવું કલ્પે નહિ. આ પ્રક્રમ અવચનપણાથી એનું છે. આ કથન વડે ઉદીરણ-વચન નામનું છઠ્ઠું અવચન કહ્યું.

આમિય વોસમિયાઈ, અહિગરણાઈ તુ જે ડદીરેત્તિ । તે પાવા નાયવ્વા, તેસિં ચારોવળા ઇળમો ॥૫૯॥

[બૃહત્કલ્પ ૬૧૧૮ નિશીથ પાષ્ય ૧૮૧૮ ઇતિ]

ખમાવીને ઉપશાંત કરેલા અધિકરણો-કલહોને જે જીવો પુનઃ ઉદીરે છે તે પાપાત્માઓ જાણવા. તેઓને આ આરોપણ છે. (૫૯) ॥૫૨૭॥

અવચનોને વિષે પ્રાયશ્ચિત્તોનો પ્રસ્તાર થાય છે માટે તેને કહે છે—

૧. તેજોવર્ગજ્ઞાના દ્રવ્યથી ઉપર અર્થાત્ સૂક્ષ્મ હોવાથી તેજસ શરીરને અગ્રહણરૂપ દ્રવ્ય અને ભાષાથી પ્રથમ અર્થાત્ ખાદ્ય હોવાથી ભાષાને અગ્રહણરૂપ તે તેજોભાષામધ્યવર્તિ દ્રવ્ય.

૨. અલોક અરૂપી હોવાથી રૂપી પદાર્થના વિષયવાળું અવધિજ્ઞાન અલોકને જોઈ શકે નહિ પરંતુ શક્તિરૂપે સમજવું અર્થાત્ અલોકમાં જો લોક જેવા અસંખ્યાતા બીજા લોક હોય તો તેને પણ જોઈ શકે.

છ કપ્પસ્સ પથારા પન્નત્તા, તંજહા—પાળાતિવાયસ્સ વાયં વયમાણે ૧, મુસાવાયસ્સ વાદં વયમાણે ૨, અદિન્નાદાણસ્સ વાયં વયમાણે ૩, અવિરતિવાયં વયમાણે ૪, અપુરિસવાયં વયમાણે ૫, દાસાવાયં વયમાણે ૬, ઇચ્છેતે છ કપ્પસ્સ પથારે પથરેત્તા સમ્મમપરિપૂરેમાણો તદ્ધાણપત્તે ॥ સૂ૦ ૫૨૮॥

છ કપ્પસ્સ પલિમંથૂ પન્નત્તા, તંજહા—કોકુતિતે સંજમસ્સ પલિમંથૂ ૧, મોહરિતે સચ્ચવયણસ્સ પલિમંથૂ ૨, ચક્ખુલોલુતે ઇરિતાવહિતાતે પલિમંથૂ ૩, તિંતિણિતે ઇસણાગોતરસ્સ પલિમંથૂ ૪, ઇચ્છાલોભિતે મુતિમગ્ગસ્સ પલિમંથૂ ૫, ભિજ્જાણિદાણકરણે મોક્કમગ્ગસ્સ પલિમંથૂ ૬, સવ્વત્થ ભગવતા અણિતાણતા પસત્થા ॥ સૂ૦ ૫૨૯॥

છવ્વિધા કપ્પઠિતી પન્નત્તા, તંજહા—સામાતિતકપ્પઠિતી, છેદોવદ્ધાવણિતકપ્પઠિતી, નિવ્વિસમાણકપ્પઠિતી, ણિવ્વિદ્ધકપ્પઠિતી, જિણકપ્પઠિતી, થેરકપ્પઠિતી ॥ સૂ૦ ૫૩૦॥

સમણે ભગવં મહાવીરે છટ્ટેણં ભત્તેણં અપાણણં મુંડે જાવ પવ્વહ્ણે । સમણસ્સ ણં ભગવઓ મહાવીરસ્સ છટ્ટેણં ભત્તેણં અપાણણં અણંતે અણુત્તરે જાવ સમુપ્પન્ને । સમણે ભગવં મહાવીરે છટ્ટેણં ભત્તેણં અપાણણં સિદ્ધે જાવ સવ્વદુક્ખપ્પહીણે ॥ સૂ૦ ૫૩૧॥

સળંકુમાર-માહિંદેસુ ણં કપ્પેસુ વિમાણા છ જોયણસયાઈં ઉઢ્ઠંઉચ્ચત્તેણં પન્નત્તા । સળંકુમાર-માહિંદેસુ ણં કપ્પેસુ દેવાણં ભવધારણિજ્જગા સરીરગા ઉઢ્ઠોસેણં છ રતણીઓ ઉઢ્ઠંઉચ્ચત્તેણં પન્નત્તા ॥ સૂ૦ ૫૩૨॥

(૫૦) સાધુના આચારની વિશુદ્ધિને માટે છ પ્રસ્તારો—પ્રાયશ્ચિત્તની રચનાના વિશેષો કહેલા છે, તે આ પ્રમાણે—પ્રાણાતિપાતની વાર્તા કે વાણીને બોલતો થકો ૧, મૃષાવાદ સંબંધી વાર્તાને બોલતો થકો ૨, અદત્તાદાનની વાર્તાને બોલતો થકો ૩, અવિરતિ—અબ્રહ્મવાદ અથવા સ્ત્રી સંબંધી વાદને બોલતો થકો ૪, ‘આ પુરુષ નપુંસક છે’ એમ પુરુષવાદને બોલતો થકો ૫, ‘આ દાસ છે’ એમ દાસવાદને બોલતો થકો ૬, એવી રીતે છ, સાધુ સંબંધી આચારના પ્રસ્તાર—પ્રાયશ્ચિત્તની રચનાના વિશેષોને પ્રસ્તારીને—સ્વીકારીને સમ્યક્ પરિપૂર્ણ ન કરતો થકો—સમર્થન ન કરતો થકો તે સ્થાનને પ્રાપ્ત થાય છે અર્થાત્ સ્વયં પ્રાયશ્ચિત્તનો ભાગી થાય છે. ॥૫૨૮॥

સાધુના આચારના છ પલિમંથૂ—વિઘાતક કહેલા છે, તે આ પ્રમાણે—કૌકુચિત—કુચેષ્ટા કરનાર સંયમનો વિઘાતક થાય છે ૧, મૌખ્ય—બહુ બોલનારો સત્ય વચનનો વિઘાતક થાય છે ૨, ચંચળ ચક્ષુવાળો—આંડુંઅવળું જોનારો ઈર્ષ્યાસંમિતિનો ઘાતક થાય છે ૩, લાભ ન થવાથી ખેદ કરનાર તે તિત્તિહિક, એષણાપ્રધાન ગોચરીનો ઘાતક થાય છે અર્થાત્ એષણાની શુદ્ધિ કરતો નથી ૪, ઈચ્છાલોભિક—અત્યંત લોભી નિષ્પરિગ્રહરૂપ મુક્તિમાર્ગનો વિઘાતક થાય છે ૫, લોભ વડે નિયાણું કરનાર સમ્યગ્દર્શનાદિરૂપ મોક્ષમાર્ગનો વિઘાતક થાય છે ૬. સર્વત્ર ભગવાને અનિદાનતા—અપ્રાર્થના પ્રશસ્ત કહેલી છે. ॥૫૨૯॥

છ પ્રકારે કલ્પસ્થિતિ—સાધુના આચારની મર્યાદા કહેલી છે, તે આ પ્રમાણે—શય્યાતરપિંડ વગેરે ન લેવારૂપ ચાર અવસ્થિત કલ્પલક્ષણ મર્યાદા તે સામાયિક કલ્પસ્થિતિ ૧, અચેલકાદિરૂપ દશ અવસ્થિત કલ્પરૂપ મર્યાદા તે છેદોપસ્થાપનીય કલ્પસ્થિતિ ૨, પરિહારવિશુદ્ધિકના કલ્પને વહન કરનારની મર્યાદા તે નિર્વિશમાનક કલ્પસ્થિતિ ૩, પરિહારવિશુદ્ધિકના કલ્પને જેઓએ વહન કરેલ છે તેની મર્યાદા તે નિર્વિષ્ટ કલ્પસ્થિતિ ૪. જિનકલ્પિક સંબંધી મર્યાદા તે જિનકલ્પસ્થિતિ ૫ અને સ્થવિરકલ્પિક સંબંધી મર્યાદા તે સ્થવિરકલ્પસ્થિતિ ૬. ॥૫૩૦॥

શ્રમણ ભગવાન્ મહાવીર પાણી રહિત છઠ્ઠ ભક્ત વડે મુંડ યાવત્ પ્રવ્રજિત થયા. શ્રમણ ભગવંત મહાવીરને પાણી રહિત છઠ્ઠ ભક્તવડે અનંત, અનુત્તર યાવત્ કેવળજ્ઞાન-દર્શન ઉત્પન્ન થયું. શ્રમણ ભગવંત મહાવીર, પાણી રહિત છઠ્ઠ ભક્ત વડે સિદ્ધ થયા યાવત્ સર્વ દુઃખથી રહિત થયા. ॥૫૩૧॥

સનત્કુમાર અને માહેન્દ્ર નામના દેવલોકને વિષે વિમાનો ઊંચાઈ વડે છ સો યોજનના કહેલા છે. સનત્કુમાર અને માહેન્દ્ર નામના કલ્પને વિષે દેવોના ભવધારણીય શરીરો ઊંચાઈ વડે ઉત્કૃષ્ટથી છ હાથના કહેલા છે. ॥૫૩૨॥

(ટી૦) 'છ કપ્પે' ત્યાદિં કલ્પ-સાધુનાં આચાર, તેની વિશુદ્ધિ માટે હોવાથી આચાર સંબંધી પ્રસ્તારો-પ્રાયશ્ચિત્ત રચનાવિશેષો. તેમાં પ્રાણાતિપાતનો વાદ-વાર્તા અથવા વાચાને બોલતા સાધુને વિષે પ્રાયશ્ચિત્તનો પ્રસ્તાર થાય છે ૧, જેમ બીજા મનુષ્યો વડે નાશ પામેલ દેડકા ઉપર મૂકેલ પગવાળા સાધુને જોઈને કુલ્લક (લઘુ) સાધુ બોલ્યો-હે સાધો! તમારા વડે દેડકો મરાયો. સાધુએ કહ્યું-નથી મરાયો, (પ્રથમથી જ મરાયેલ છે.) કુલ્લક બોલ્યો-તમારે વિષે બીજું વ્રત પણ નથી. ત્યાર બાદ કુલ્લક ભિક્ષાચર્યાથી નિવૃત્ત થઈને આચાર્ય પાસે આવે છે. આ એક પ્રાયશ્ચિત્તનું સ્થાન છે. ત્યારબાદ સાધુથી દેડકો મરાયો છે આ પ્રાયશ્ચિત્તાંતર છે. ત્યાર પછી અભ્યાખ્યાત સાધુ (દોષ અપાયેલ સાધુ) ને આચાર્ય પૂછ્યું કે-તમારા વડે દેડકો મરાયો છે? ત્યારે તે સાધુ બોલ્યા-નથી મરાયો. અહિં કુલ્લકને પ્રાયશ્ચિત્તાંતર છે. વળી કુલ્લક કહે છે-તે સાધુ ફરીથી પણ જૂઠું બોલે છે. ત્યારે સાધુ બોલ્યા-ગૃહસ્થોને પૂછો. વૃષભ-સમર્થ મુનિઓને જઈને પૂછે છે, આ પ્રાયશ્ચિત્તાંતર છે. એ પ્રમાણે જે ખોટું બોલે છે તેને મૃષાવાદ દોષ જ છે અને જે ખરેખર મારેલને ગોપવે છે તેને બન્ને (હિંસા અને મૃષા) દોષ છે ૧. કહ્યું છે કે—

ઓમો ચોઙ્ગંતો, દુપેહિયાઈસુ સંપસારેઈ । [પર્યાલોચયતિ] અહમિવ ણં ચોઈસ્સં, ન ય લભણ તારિસં છિદ્ધં ॥૬૦॥

અન્નેણ ઘાઇય દહુરંમિ દહ્ધં ચલણં કયં ઓમો । વહિઓ હા ઇસ તુમે, ન વત્તિ બીયં પિ તે નત્થિ ॥૬૧॥

. [બૃહત્કલ્પ ૬૧૩૫-૩૬ તિ]

દુઃપ્રત્યુપેક્ષિતાદિને વિષે સ્ખલિત થયેલ કુલ્લક મુનિ, રાત્તિક (જ્યેષ્ઠ મુનિ) વડે પ્રેરણા કરાવો થકો, એમ વિચારે છે કે 'હું પણ જ્યેષ્ઠ મુનિ પ્રત્યે પ્રેરણા કરીશ પરંતુ તેવા પ્રકારનું છિદ્ર મળતું નથી.' અન્યદા ભિક્ષાપર્યટન માટે જતાં કોઈક વડે મરાયેલ દેડકા ઉપર રાત્તિકે પગ આપ્યો ત્યારે કુલ્લક બોલ્યો-હા! તમે આ દેડકાને માર્યો. રાત્તિકે કહ્યું-મેં નથી માર્યો. કુલ્લક બોલ્યો-તમારું બીજું વ્રત પણ ગયું. આવી રીતે બોલનારને પ્રાયશ્ચિત્ત આવે છે. (૬૦-૬૧)

મૃષાવાદ સંબંધી વાદ-વિકલ્પને અથવા વાર્તાને બોલતા સાધુને વિષે પ્રાયશ્ચિત્તનો પ્રસ્તાર થાય છે, તે આ પ્રમાણે—કોઈક સંખડી (જમણાવાર) માં અકાળપણથી નિષિદ્ધ કરાયેલ બે સાધુઓ બીજે સ્થળે ગયા, ત્યાર બાદ મુહૂર્તાંતરને વિષે રત્નાધિકે કહ્યું કે-સંખડીમાં અમે જઈએ છીએ, કેમ કે ત્યાં હમણાં ભોજનનો સમય છે. ત્યારે લઘુ મુનિ કહે છે કે-નિષિદ્ધ કરાયેલ હું હવે ફરીથી ત્યાં જવા ઈચ્છતો નથી. ત્યાર બાદ લઘુમુનિ નિવૃત્ત થઈને આચાર્યની પાસે આલોચે છે કે—આ રત્નાધિક (જ્યેષ્ઠ) મુનિ દીન, કરુણ વચન વડે વાચે છે, નિષિદ્ધ કરાયા છતાં પણ પ્રવેશે છે. એપણા પ્રત્યે પ્રેરે છે—નાશ કરે છે ઇત્યાદિ. ત્યારપછી રત્નાધિક પ્રત્યે આચાર્ય પૂછે છે—હે સાધો! આપ એમ કરો છો? ત્યારે તે બોલ્યા—એમ નહિ ઇત્યાદિ પૂર્વવત્ પ્રસ્તાર જાણવો ૨. કહ્યું છે કે—

મોસંમિ સંખડીય, મોયગગહણં અદત્તદાણંમિ । આરોવળપત્થારો તં ચેવ ઇમં તુ નાણતં ॥૬૨॥

દીણ-કલુણેહિં જાયઇ, પહિસિદ્ધો વિસઇ ઇસણં હણઇ । જંપઇ મુહપ્પિયાણિ ય, જોગ-તિગિચ્છા-નિમિત્તાઇ ॥૬૩॥

[બૃહત્કલ્પ ૬૧૪૨-૪૩ તિ]

મૃષાવાદને વિષે સંખડીનું ઉદાહરણ છે અને અદત્તાદાનમાં મોદક ગ્રહણનું દંષ્ટાંત છે, તે બન્નેની આરોપણામાં પ્રાયશ્ચિત્તનો

એવી રીતે અદત્તાદાનના વાદને બોલે છે. અહિં ભાવના એ છે કે—એક ઘરમાં ભિક્ષા મળી, તે લઘુમુનિએ ગ્રહણ કરી. જેટલામાં આ લઘુમુનિ ભાજનને શુદ્ધ કરે છે તેટલામાં રત્નાધિક મુનિએ સંખ્તીમાં મોદક મેળવ્યા તેને જોઈને લઘુમુનિ ત્યાંથી નિવૃત્ત થઈને આચાર્યની આગળ નિવેદન કરે છે કે—આ રત્નાધિક મુનિએ અદત્ત મોદકો લીધેલ છે ઈત્યાદિ. પ્રસ્તાર પૂર્વવત્, ૩, એવી રીતે અવિરતિકા—અબ્રહ્મ, તેનો વાદ કે વાર્તા અથવા નથી વિદ્યમાન વિરતિ જેણીને તે અવિરતિકા—શ્રી, તેણીનો વાદ કે વાર્તા, તેણીની આસેવાના કથનરૂપ વાદને કહે છે, તે આ પ્રમાણે—અવમ (લઘુ મુનિ) વિચારે છે કે—આ મુનિ રત્નાધિકપણા વડે મને સ્પહિતાદિ સ્થાનમાં પ્રેરે છે—વારંવાર કહે છે તેથી રોષ વડે તેની ઉપર ખોટું આળ આપે છે.

[बृहत्कल्प० ६१५० ति]

પ્રસ્તારની ભાવના પૂર્વની માફક સમજવી જ. અપુરુષ-‘આ નપુંસક છે’ એવી રીતે વાક, વાર્તા બોલે છે. અહિં સમાસ પ્રતીત જ છે. ભાવના એ છે કે-આચાર્ય પ્રત્યે કહે છે કે-આ સાધુ નપુંસક છે. આચાર્ય પૂછે છે-તું કેમ જાણે છે? તે કહે છે કે-એ મુનિના નિજક-સંબંધીઓએ મને કહ્યું કે શું તમોને નપુંસકને દીક્ષા દેવી કલ્પે છે? અને મને પણ કંઈક તેના લક્ષણ દેખવાથી આશંકા પડી છે. પ્રસ્તાર પૂર્વવત્, કહ્યું છે કે-

दीसइ य पाडिरूवं, ठिय-चंकंमिय-सरीर-मासासी । बहुसो अपुरिसवयणे, वित्थारारोवणं कुज्जा ॥६६॥

[बृहत्कल्प० ६१५३-५४ ति]

હવે દાસવાદને કહે છે, ભાવના એ છે કે-કોઈક કહે કે-આ દાસ છે. આચાર્ય પૂછે છે કે-કેવી રીતે? તે કહે-આના દેહનાઆકારો દાસપણાને કહે છે. પ્રસ્તાર પૂર્વવત્, કહ્યું છે કે—

देहेण वी विरूवो, खुज्जो वडभो य^१बाहिरप्पाओ । फुडमेवं आगारा, कहंति जह एस खरओ ति॥६८॥

[बृहत्कल्प० ६१५७-५८ ति]

કોઈક સાધુ, રત્નાધિકને ઉદ્દેશીને આચાર્ય પ્રત્યે કહે છે કે-આ સાધુ ખરક-દાસ છે. આચાર્ય ખૂંછે છે-તું કેમ જાણે છે? તે કહે છે કે-તેના ઢેહના આકારો જ કહે છે. શ્રીકૃષ્ણ, ઉદ્ભાંડ-બરાબર વચ્ચેને નહિ ધારણ કરવાથી અપ્રાવૃત્ત, અત્યંત નીચ

139

આસન પર બેસવાના સ્વભાવવાળો, તથા દારુણ સ્વભાવવાળો છે. વળી શરીરથી પણ વિરૂપ (કુબ્જ), મડલ-ન્યૂન અંગવાળો, બાહ્યપાદ (પગ) વાળો ઇત્યાદિ તેના સ્ફૂટ આકારો જ બતાવી આપે છે કે-આ ખરક (દાસ) છે. (૬૭-૬૮)

આચાર્ય કહે કે—

કેઈ સુરૂવ વિરૂવા, યુજ્જા મહા ય બાહિરપ્પાયા ન હુ તે પરિમવિયલ્લા, વયણં વ અણારિયું વોતું ॥૬૯॥

[બૃહત્કલ્પ ૬૧૫૧ તિ]

અહિં નામકર્મના ઉદયની વિચિત્રતાથી કોઈ નીચ કુળમાં ઉત્પન્ન થયેલા દાસાદિ પણ સુરૂપ હોય છે અને રાજકુળાદિમાં ઉત્પન્ન થયેલા પણ વિરૂપ હોય છે તથા કુબ્જ, મડલ અને બાહ્યપાદવાળા પણ હોય છે તેથી પરાભવ કરવા યોગ્ય નથી, માટે “આ દાસ છે” એવું અનાર્ય વચન કહેવું નહિ. ૬ (૬૮)

એવા પ્રકારના આ અનંતર કહેલ છ કલ્પ-સાધુના આચાર સંબંધી પ્રસ્તાર-પ્રાયશ્ચિત્તની રચનાના વિશેષોને માસગુરુ વગેરે પારાશિક પર્યતને પ્રસ્તાર્ય-સ્વીકારથી આત્માને વિષે પ્રસ્તુત-પ્રસ્તારોને કરીને અથવા પ્રસ્તાર કરનાર-ખોટું આળ આપનાર સાધુ સમ્યક્ નહિ પૂરતો થકો અર્થાત્ કહેવા યોગ્ય અર્થના અસત્યપણાને લઈને અભ્યાખ્યાન (કથન) ના સમર્થનને કરવા માટે શક્તિમાન ન થયો થકો ઊલટી વાણીને કરતો થકો તેના જ-પ્રાણાતિપાતાદિના કરનારના જ સ્થાનને પ્રાપ્ત થાય છે, તે તત્સ્થાનપ્રાપ્ત સ્યાત્ અર્થાત્ પ્રાણાતિપાતાદિને કરનારની જેમ દંડ કરવા યોગ્ય થાય. અથવા પ્રસ્તારોને વિસ્તારીને અભ્યાખ્યાન આપનાર (સાધુ) આચાર્યદ્વારા અપ્રતિપૂર્યન્-અન્ય અન્ય વિશ્વાસભૂત વચનો વડે કહેલ અર્થને અસત્ય નહિ કરતો થકો તે સ્થાનને પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય થાય છે, અર્થાત્ તે પ્રાયશ્ચિત્તપદમાં વિવાદ કરતો થકો રહે છે પરંતુ પદાંતરને આરભતો નથી તેને તે પદ પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય છે. શેષ સુગમ છે. ॥૫૨૮॥

કલ્પના અધિકારમાં બે સૂત્ર છે—‘છ કપ્પે’ ત્યાદિં છ કલ્પના આચારને પરિમન્થન-નાશ કરે છે તે પરિમન્થુઓ. (ઉણાદિ ગણથી પરિમન્થવઃ સિદ્ધ થાય છે) પાઠાંતર વડે પરિમન્થા કહેવા અર્થાત્ ઘાતકો. અહિં મન્થ બે પ્રકારે છે : દ્રવ્યથી અને ભાવથી. કહ્યું છે કે—

દવ્વમિ મંથઓ ખલુ, તેણામંથિજ્જન જહા દહિયં । દહિતુલ્લો ખલુ કપ્પો, મંથિજ્જઈ કુક્કુર્યાઈહિં ॥૭૦॥

[બૃહત્કલ્પ ૬૩૧૬ તિ]

દ્રવ્યતઃ પરિમન્થ મંથાનક-રવૈયો છે, તેના વડે જેમ દહિંનું મન્થન કરાય છે તેમ દહિંતુલ્ય સાધુના આચારનું કૌકુર્યાદિ વડે મન્થન કરાય છે. (૭૦)

‘કુક્કુરુઈ’ તિં (‘કુરુ’ ધાતુ અવસ્યંદન અર્થમાં છે.) આ વચનથી કુત્સિત-અપ્રત્યુપેક્ષિતવ વગેરેથી કુચિત-ખરાબ છે આચાર જેનો તે કુકુચિત, તે જ કૌકુચિત. અથવા કુકુર્યા-અવસ્યંદનરૂપ પ્રયોજન છે જેનું તે કૌકુચિક. તે ત્રણ પ્રકારે-સ્થાન, શરીર અને ભાષાથી. કહ્યું છે કે—‘ઠાળે સરીર ભાસા તિવિહો પુણ કુક્કુરુઈ સંપાસેણ’ [બૃહત્કલ્પ ૬૩૧૯ તિ]’ સ્થાન, શરીર અને ભાષા આ ત્રણ પ્રકારે સમાસથી કૌકુચિક કહેલ છે. જે યંત્રની જેમ અથવા નાયનારીની જેમ ભમે છે તે સ્થાનથી કૌકુચિક, જે હસ્તાદિથી પાષાણાદિને ફેંકે છે તે શરીરથી કૌકુચિક છે. કહ્યું છે કે—

કરગોફળધણુપાયાઈહિ ઉચ્છ્રહઈ પથરાઈઈ । મમુહાદાદિયથળપુયવિકંપણં ણહ્વાઈત્તં ॥૭૧॥

[બૃહત્કલ્પ ૬૩૨૩ તિ]

હાથ, ગોફણ, ધનુષ્ય અને પગ વગેરેથી પથરા વગેરેને જે પ્રબલતાથી ફેંકે છે તે શરીરકૌકુચિક, ભૂ-ભમર, દાઢ, સ્તન અને પુતોના કંપનને જે કરે છે તે નટ્ટપાતિત્વ અર્થાત્ નર્તકીપણું કહેવાય છે. જે સંદિત મુખવાદિત્રાદિને કરે છે તથા જેમ બીજાને હસવું આવે તેવું બોલે છે તે ભાષાકૌકુચિક કહેવાય છે. (૭૧) કહ્યું છે કે—

૧. આ ત્રણ પ્રકારના કૌકુચિકને ગાથાવૃત્તિમાં માસલધુ પ્રાયશ્ચિત્ત કહેલ છે.

હેલિય મુહવાઈત્તે, જંપડ ય તહા જહા પરો હસડ ॥ કુળડ ય રુપ, બહુવિહે વઘાડિયદેસમાસાઓ ॥૭૨॥

[બૃહત્કલ્પ ૬૩૨૪ તિ]

મોદેથી વાજિંત્ર જેવું બોલે છે તથા જેમ બીજાઓ હસે તેવું વચન બોલે છે અથવા બહુવિધ મયૂર, હંસ, કોયલ વગેરે જીવોના સ્વરને કરે છે અને અનાર્ય દેશની ભાષાને બોલે કે જેથી બધાને હાસ્ય ઉત્પન્ન થાય તે ભાષાકૌકુચિક છે. (૭૨)

આ ત્રણ પ્રકારનો કૌકુચિક, પૃથ્વી વગેરેના સંરક્ષણથી લઈને કાયગુપ્તિ પર્યંત સંયમ (૧૭) નો યથાસંભવ પરિમન્થુ (નાશક) હોય છે જ ૧, 'મોહરિ' તિં મુર્ખ—અતિશયનની જેમ અતિભાષણ છે જેને તે મુખર. તે જ મૌખરિક—બહુબોલો અથવા મુખ વડે શત્રુને લાવે છે—કરે છે તે 'નિપાતનથી' મૌખરિક. કહ્યું છે કે—'મુર્ખરિસ્સ ગોત્રનામં, આવહઈ મુહેળા ભાસંતો' [બૃ.ક. ૬૩૨૭] મૌખરિકનું ગુણાનિષ્પત્ત નામ છે કેમ કે મુર્ખન—મુખના દોષ વડે બોલતો થકો અરિ—શત્રુને આવહતિ—કરે છે. તે સત્ય વચનનો—મૃષાવાદની વિરતિનો પરિમન્થુ છે કારણ કે—મૌખર્ય હોતે છતે મૃષાવાદનો સંભવ છે ૨, 'વક્ષુલોલ'તિં ચક્ષુ વડે લોલ—ચંચળ અથવા ચંચળ છે ચક્ષુ જેના તે ચક્ષુલોલ અર્થાત્ જે સ્તૂપાદિને જોતો થકો જાય છે. આ ધર્મકથાદિના ઉપલક્ષણરૂપ કહ્યું છે કે—

આલોચંતો વચ્ચઈ, થૂમ્માઈણિ કહેઈ વા ધમ્મં । પરિયટ્ટણાણુપેહણ, ણ પેહ પંથં અણુવત્તો ॥૭૩॥

[બૃહત્કલ્પ ૬૩૩૦ તિ]

સ્તૂપ-દેવકુળ, આરામાદિને જોતો થકો જાય છે અથવા ધર્મને કહે છે અથવા પરિવર્તના, અનુપ્રેક્ષા કરતો થકો જાય છે અથવા સામાન્યથી ઉપયોગ રહિત થકો પંથને બરોબર જોતો નથી તે ચક્ષુલોલ કહેવાય છે. 'ઈરિયાવહિ' તિં ઈર્ષા—ગમન તેના પન્થા—માર્ગ તે ઈર્ષાપથ, તેમાં થયેલી જે સમિતિ તે ઈર્ષાસમિતિ, તેના લક્ષણવાળી ઈર્ષાપથિકી, તેણીનો પરિમન્થુ. (૭૩) કહ્યું છે કે—

છક્કાયાળ વિરાહણ, સંજમ આયાઈ કંટગાઈયા । આવહણ માળમેઓ, ચ્છદ્ધે ઉઘ્ઘાહ પરિહાણી ॥૭૪॥

[બૃહત્કલ્પ ૬૩૩૧ ઇતિ]

ઉપયોગ રહિતપણાએ માર્ગમાં જનારને સંયમને અંગે છકાયની વિરાધના થાય અને આત્માની વિરાધના થાય, પગમાં કાંટા વગેરે ભોંકાય, વિષમ પ્રદેશમાં પડવું થાય, પાત્રનો ભંગ થાય, પ્રાયુર્ય—ઘણું ભક્તપાન ભૂમિ પર પડવે છતે ઉઘાહ થાય અને સૂત્રાર્યની પરિહાનિ થાય, આ ચક્ષુલોલના દોષો છે. (૭૪)

'તિતિણિ' તિં તિતિણિક, લાભ ન થયે છતે ખેદથી યત્કિંચિત્ બોલનાર, તે ખેદ પ્રધાનપણાને લઈને ઉદ્ગમાદિ (૪૨) દોષ રહિત ભક્તપાનાદિના ગવેષણા અને ગ્રહણરૂપ એષણાપ્રધાન જે ગોચર—ગાયની જેમ મધ્યસ્થપણાએ ભિક્ષાર્યે ફરવું તે એષણાગોચર, તેનો પરિમન્થુ અર્થાત્ ખેદ સહિત તો અનેષણીય આહારને પણ ગ્રહણ કરે છે ૪, 'ઈચ્છાલોભિ' તિં ઈચ્છાઅભિલાષરૂપ લોભ તે ઈચ્છાલોભ અર્થાત્ મહાલોભ, જેમ શુક્લ શુક્લ એટલે અતિશુક્લ તે છે જેને તે ઈચ્છાલોભિક—મહાન્ ઈચ્છાવાળો અર્થાત્ અધિક ઉપધિવાળો. કહ્યું છે કે—'ઈચ્છાલોભો ડ ઉવહિમફરે' [બૃહત્કલ્પ ૬૩૩૨ તિ]—અતિરેક (વધારે) ઉપધિવાળો તે ઈચ્છાલોભિક, તે મુક્તિમાર્ગ—નિષ્પરિગ્રહપણું—અલોભપણું તે જ માર્ગની જેમ નિવૃત્તિપુરના માર્ગનો પરિમન્થુ છે ૫, 'ભિજ્જ' તિં લોભ, તેના વડે જે નિદાન કરવું અર્થાત્ ચકવર્તી, ઇન્દ્રાદિની ઋદ્ધિની યાયના કરવી તે સમ્યગ્દર્શનાદિરૂપ મોક્ષમાર્ગનો પરિમન્થુ છે કેમ કે તે આર્તધ્યાનરૂપ છે. 'ભિધ્યા'ના ગ્રહણથી જે પુનઃ અલોભવાળાને 'ભવનિર્વેદ, માર્ગાનુસારિતાદિનું પ્રાર્થવું તે મોક્ષમાર્ગનો પરિમન્થુ નથી એમ દર્શાવેલ છે. શંકા—તીર્થંકરપણાદિનું પ્રાર્થવું તે રાજ્યાદિના પ્રાર્થનાની જેમ દોષવાળું નથી, તેથી તે વિષયમાં નિદાન કરવું તે મોક્ષનો પરિમન્થુ નથી. સમાધાન—એમ નથી.

1. "ધવનિજ્વેઓ મગ્ગા-ણુસારિઆ ઇદ્ધફલસિદ્ધિ" ઉત્પાદિ ૪૫ લીયરાય-નામક પ્રાર્થના સૂત્રમાં.

કહ્યું છે કે—‘સવ્ત્થે’ ત્યાદિં—રાજ્યાદિના વિષયમાં તો દૂર રહો પરંતુ તીર્થકરપણું, ચરમશરીરીપણું વગેરે વિષયમાં પણ ‘ભગવતા’ જિનેશ્વરે અનિદાનતા—નહિ પ્રાર્થવું જ ‘પસત્થ’ તિં પ્રશંસેલ છે. કહ્યું છે કે—

ઇહપરલોગનિમિત્તં, અવિ તિત્થગરત્તચરમદેહત્તં । સવ્ત્થેસુ ભગવયા, અણિયાણત્તં પસત્થં તુ ॥૭૫॥

[બૃહત્કલ્પ ૬૩૩૪ તિ]

‘આ તપના પ્રભાવથી ચક્રવર્ત્યાદિ ઋદ્ધિને પામું’ તે આ લોકના નિમિત્તવાળું અને ‘ઇન્દ્ર, સામાનિક વગેરેની ઋદ્ધિને પામું’ તે પરલોકના નિમિત્તવાળું નિયાણું નિષેધેલ છે એટલું જ નહિ પણ ‘તીર્થકરત્વ, ચરમદેહત્વ મને પ્રાપ્ત થાઓ’ એ નિદાન પણ નિષેધેલ છે કારણ કે સર્વત્ર ભગવાને અનિદાનતાને જ પ્રશસ્ત કહેલ છે. (૭૫)

એવી રીતે જ સામાયિકની શુદ્ધિ થાય. કહ્યું છે કે—

પડિસિદ્ધેસુ વિ દોસે, વિહિંસુ ય ઈસિ રાગભાવે વિ । સામાયં અસુદ્ધં, સુદ્ધં સમયાર દોણં પિ ॥૭૬॥

સાધુઓને નિષિદ્ધ વસ્તુને વિષે દ્રેષ છતે અને ક્રિયિત્ સ્વગુરુ, ધર્માચાર્ય, ઉપકરણાદિ વિહિત વસ્તુને વિષે રાગ છતે પણ સામાયિક અશુદ્ધ હોય છે અને બન્નેનો—રાગદ્રેષનો અભાવ છતે સમતામાં સામાયિક શુદ્ધ હોય છે. (૭૬)

અંતિમ—છેલ્લા બે પરિમન્થમાં વિશેષ છે તે બતાવે છે—

આહારોવહિદેહેસુ, ઇચ્છાલોભો ડ સજ્જઈ । નિયાણકારી સંગં તુ, કુરુતે ડદ્ધદેહિકં ॥૭૭॥

આહાર, ઉપધિ અને દેહને વિષે ઇચ્છા, લોભ (અભિલાષરૂપ) પ્રવર્તે છે અને નિયાણું કરનાર તો ઔર્ધ્વદેહિક—પારલૌકિક પ્રાર્થનારૂપ સંગને કરે છે અર્થાત્ ઔદિક અભિલાષરૂપ ઇચ્છા, લોભ અને પારલૌકિક અભિલાષરૂપ નિદાન છે. (૭૭)

‘કપ્પટિઈ’ ત્યાદિં કલ્પસ્ય—કલ્પસૂત્રાદિમાં કહેલ સાધુના આચાર—સામાયિક, છેદોપસ્થાપનીયાદિની સ્થિતિમર્યાદા તે કલ્પસ્થિતિ. સામાયિક કલ્પની સ્થિતિ આ પ્રમાણે જાણવી—

સિજ્જાયરપિંડે ય ૧, ચાડજ્જામે ય પુરિસજિડે ય ૨ । કીકમ્મસ્સ ય કરણે ૪, ચત્તારિ અવઢિગ્ગા કપ્પા ॥૭૮॥

[બૃહત્કલ્પ ૬૩૬૧ તિ]

શય્યા આપવા વડે જ તરે છે તે શય્યાતર—વસતિદાતા, તેના પિંડનો નિષેધ ૧, ચાર મહાવ્રત ૨, પુરુષજયેષ્ઠ—દીક્ષાદિ પધાયિ વડે નાના મોટાનો વ્યવહાર ૩, અને યથાયોગ્ય વંદન કરવું તે કૃતિકર્મ ૪, આ સામાયિક કલ્પવાળા સાધુઓને અવશ્યભાવી ચાર કલ્પો છે અર્થાત્ મધ્યમ બાવીશ જિન તથા મહાવિદેહના મુનિઓનો આ કલ્પ છે. (૭૮)

આચેલક્કુ ૧ દેસિય ૨ સપઢિક્કમણે ૩ ય રાયપિંડે ૪ ય । માસં ૫ પજ્જોસવણા ૬, છપ્પેટડણવઢિયા કપ્પા ॥૭૯॥

[બૃહત્કલ્પ ૬૩૬૨ તિ]

અચેલક ૧, ઉદેશિક ૨, પ્રતિકમણ ૩, રાજપિંડ ૪, માસકલ્પ ૫ અને પર્યુષણા ૬. આ છ અનવસ્થિત કલ્પ છે અર્થાત્ અવશ્ય કર્તવ્ય નથી. (૭૯)

છેદોપસ્થાપનીય કલ્પની સ્થિતિ આ પ્રમાણે જાણવી—

આચેલક્કુ ૧ દેસિય ૨ સેજ્જાયર ૩ રાયપિંડ ૪ કીકમ્મે ૫ ।

વય ૬ જેઢુ ૭ પઢિક્કમણે ૮ માસં ૯ પજ્જોસવણકપ્પે ૧૦ ॥૮૦॥

[બૃહત્કલ્પ ૬૩૬૪ તિ]

‘અચેલક, ‘ઉદેશિક, ‘શય્યાતર, ‘રાજપિંડ, ‘કૃતિકર્મ, ‘વ્રત, ‘જયેષ્ઠ, ‘પ્રતિકમણ, ‘માસકલ્પ, ‘પર્યુષણા કલ્પ. (૮૦) આ દશ કલ્પો પહેલા અને છેલ્લા જિનના મુનિઓને અવશ્યભાવી છે. આ દશ કલ્પો ત્રીજા અધ્યયનની જેમ જાણવા.

‘નિવ્વિસમાણકપ્પટ્ટિઈ, નિવિટ્ઠકપ્પટ્ટિઈ’ તિં પરિહારવિશુદ્ધિ કલ્પને વહન કરનારા તે નિર્વિશમાનકો અને જેઓએ આ કલ્પ (પૂર્વે) વહન કરેલ છે તે નિર્વિષ્ટકાપિકો કહેવાય, તેઓની સ્થિતિ—મર્યાદા તે પ્રમાણે જ કહેવાય છે અર્થાત્

નિર્વિશમાનકલ્પસ્થિતિ, નિર્વિષકલ્પસ્થિતિ.

પરિહારિય છમ્માસે, તહ અણુપરિહારિયા વિ છમ્માસે । કમ્પહ્મિઓ છમાસે, એતે અઢારસા[રસ વિ] માસ ॥૮૧॥

[બૃહત્કલ્પ ૬૪૭૪ તિ]

^૧પ્રથમ છ માસ પર્યંત ચાર પરિહારિકો (ચાર જણ) પ્રસ્તુત તપને વહન કરે છે, ત્યારબાદ છ માસ પર્યંત ચાર અનુપરિહારિકો (સેવા કરનારા) તપને વહન કરે છે, ત્યારબાદ છ માસ પર્યંત કલ્પસ્થિત-એક વાયનાચાર્ય તપને વહન કરે છે, એવી રીતે એ તપ વહન કરનારાઓને અઢાર મહિના થાય છે. (૮૧)

જિનકલ્પની સ્થિતિ આ પ્રમાણે જાણવી—

ગચ્છમ્મિ ડ નિમ્માયા, ધીરા જાહે ય ગહિયપરમત્થા । અગ્ગહ જોગઅભિગ્ગહે, ડવિતિ જિણકપ્પિયચરિત્તં ॥૮૨॥

[બૃહત્કલ્પ ૬૪૮૩ તિ]

જ્યારે ગચ્છને વિષે પ્રવ્રજ્યા, શિક્ષાપદાદિને વિષે નિષ્ણાત હોય, ધીર-ઉત્પત્તિકી વગેરે બુદ્ધિવાળો અથવા પરિષદ તથા ઉપસર્ગને વિષે નિશ્ચલ હોય, પરમાર્થનો જાણ હોય, તથા અગ્રહ-સાત પિરૈષણામાંથી પ્રથમથી બે પિરૈષણાનો ત્યાગ અને પાંચ ગ્રહણ કરવા યોગ્ય પિરૈષણાના વિષયમાં અભિગ્રહ કરનાર હોય ત્યારે જિનકલ્પિક ચારિત્રને સ્વીકારે છે. (૮૨)

एवमादिका (अग्नहजोगभिग्गहे) ति—सात पिरेषणां कोईकना अग्रहमां अने योग्यना अभिग्रहमां अभुक् वडे जे ग्रहण करवु—आवा प्रकारना स्वरूपमां परमार्थने ग्रहण करेवा समजवा.

સ્થવિરકલ્પની સ્થિતિ આ પ્રમાણે જાણવી—

સંજમકરણુજ્જોયા [ઉદ્યોગા:], નિપ્પાયાગ નાણ-દંસણ-ચરિત્તે ।

દીહાત વુઢ્ઢવાસે, વસહીદોસેહિ ય વિમુક્કા ॥૮૩॥

[બૃહત્કલ્પ ૬૪૮૫]

સત્તર પ્રકારના સંયમને પાળનારા તે સંયમ કરનારા, તપ વડે શાસનને દીપાવનારા તે ઉદ્યોતકો, અથવા સંયમ અનુષ્ઠાનમાં ઉદ્યોગ-પ્રયત્નવાળા, તથા શિષ્યોને વિષે જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્રની પ્રાપ્તિ કરાવનારા એવા તેઓ જ્યારે દીર્ઘાયુષ્યક્ષીણજંઘાબળવાળા થાય છે ત્યારે વૃદ્ધવાસ (તે જ ક્ષેત્રમાં વાસ) કરે છે, તો પણ વસતિના દોષ વડે વિમુક્ત રહે છે અર્થાત્ નિર્લેપ રહે છે. (૮૩) ઇત્યાદિક સ્થિતિ. ॥૫૩૦॥

આ કલ્પની સ્થિતિ મહાવીર પ્રભુએ બતાવી છે, આ સંબંધી મહાવીરની વક્તવ્યતાવાળા ત્રણ સૂત્ર છે તથા એમણે જ આ અને બીજા પણ કલ્પની સ્થિતિ બતાવી છે માટે કલ્પ-દેવલોક વિષયક બે સૂત્ર ઉપન્યાસ કરેલ છે. આ સૂત્રપંચક સુગમ છે. વિશેષ એ કે-છટ્ઠભક્ત વડે-બે ઉપવાસ વડે, અપાનક-પાણી પીવાના પરિહાર વડે, યાવાત્ શબ્દથી 'નિવ્વાધાણ નિરાવરણે કસિણે પહિપુણે કેવલવરનાણદંસણે' તિં વ્યાધાત રહિત, આવરણ રહિત, સમસ્ત, પરિપૂર્ણ, શ્રેષ્ઠ કેવલજ્ઞાન-દર્શન જાણવું. 'સિદ્ધે' જાવ તિ કરણાત્ 'બુદ્ધે મુત્તે અંતકંડે પરિનિવ્વુડે' તિં વસ્તુતત્ત્વના જાણ, મુક્ત, અંતના કરનારા અને પરમ સ્વસ્થીભૂત થયા એમ જાણવું. ॥૫૩૧-૫૩૨॥

કહેલ સ્વરૂપવાળા દેવના શરીરને વિષે આહારનો પરિણામ છે તેથી આહારના પરિણામનું નિરૂપણ કરવા માટે કહે છે—

છવ્વિહે ખોયણપરિણામે પત્તે, તંજહા—મણુણે, રસિતે, પીણણિજ્જે, બિંહણિજ્જે, દીવણિજ્જે (મયણિજ્જે), દપ્પણિજ્જે । છવ્વિહે વિસપરિણામે પત્તે, તંજહા—ઢક્કે, મુત્તે, નિવતિતે, મંસાણુસારી, સોણિતાણુસારી, અદ્ધિમિંજાણુસારી ॥ સૂં ૫૩૩॥

૧. આ વિષયમાં પૂર્વે લખાઈ ગયેલ છે. કુલ નવ જણા તપ કરનારા હોય છે, તેમાં ચાર તપ કરે છે, ચાર વૈધાવૃત્ત કરે છે અને એક વાયનાચાર્ય હોય છે.

છવ્વિહે, પટ્ટે પત્રતે, તંજહા—સંસયપટ્ટે, વુગ્ગહપટ્ટે, અણુજોગી, અણુલોભે, તહણાણે, અતહણાણે ॥ સૂ. ૫૩૪॥
ચમરચન્દ્રા ણં રાયહાણી ઉક્કોસેણં છમ્માસા વિરહિતા ઉવવાતેણં । એમમેગે ણં ઈદદ્ધાણે ઉક્કોસેણં છમ્માસા વિરહિતે
ઉવવાતેણં । અધેસત્તમા ણં પુઢવી ઉક્કોસેણં છમ્માસા વિરહિતા ઉવવાતેણં । સિદ્ધિગતી ણં ઉક્કોસેણં છમ્માસા
વિરહિતા ઉવવાતેણં ॥ સૂ. ૫૩૫॥

(મૂ.) છ પ્રકારે ભોજનનો પરિણામ-સ્વભાવ કહેલ છે, તે આ પ્રમાણે—૧. મનોજ-ઇચ્છવા યોગ્ય, ૨. રસિક-મધુરતાદિ
યુક્ત, ૩. પ્રીણનીય-રસાદિ ધાતુઓને શાંત કરનાર, ૪. બુંહણીય-ધાતુઓને પુષ્ટ કરનાર, ૫. મદનીય-કંદર્પનો
ઉદય કરનાર અથવા દીપનીય-જઠરાગ્નિને વધારનાર અને ૬. દર્પણીય-બળ અથવા ઉત્સાહને વધારનાર. છ.
પ્રકારે વિષનો પરિણામ કહેલ છે, તે આ પ્રમાણે—સર્પ વગેરેની દાઢના ઝેરથી ડંખ મારેલ પ્રાણીને જે પીડા કરનાર
વિષ તે દંદ-જંગમ વિષ ૧, જે વિષ ખાવાથી પીડા કરે છે તે ભુક્ત-સોમિલ વગેરે ૨, જે વિષ મનુષ્યાદિ ઉપર પડ્યું
છતું પીડા કરે છે નિપતિત-ત્વચાનું વિષ કે દંદિવિષ ૩, માંસાનુસારી-કંઈક માંસધાતુ પર્યંત વ્યાપક વિષ ૪,
શોણિતાનુસારી-કંઈક લોહી પર્યંત વ્યાપક વિષ ૫, અસ્થિમિજાનુસારી-કંઈક હાડકાની મિજા પર્યંત વ્યાપક વિષ ૬.
॥૫૩૩॥

છ પ્રકારે પ્રશ્ન કહેલ છે, તે આ પ્રમાણે—કોઈક અર્થમાં સંશય પડવાથી પ્રશ્ન પૂછાય તે સંશયપ્રશ્ન ૧, કદાચલ વડે
બીજાના પક્ષને દોષ દેવા માટે પ્રશ્ન પૂછાય તે વ્યુદ્ગ્રહપ્રશ્ન ૨, વ્યાખ્યાનમાં પ્રરૂપણાને માટે જે ગ્રંથકાર જ પ્રશ્ન કરે
છે તે અનુયોગી ૩, બીજાને અનુકૂળ કરવા માટે જે પ્રશ્ન કરાય તે અનુલોભ ૪, જે પ્રશ્નમાં પૂછવા યોગ્ય અર્થને વિષે
શુરુનું જેવું જ્ઞાન છે તેવું જ પૂછનારનું પણ જ્ઞાન છે તે તથાજ્ઞાન-જાણવાવાળાનો પ્રશ્ન ૫, નહિ જાણતો થકો પૂછે છે
તે અતથાજ્ઞાન ૬. ॥૫૩૪॥

ચરમચંચા રાજધાની, ઉત્કૃષ્ટથી ઉપપાત વડે છ માસના વિરહવાળી છે. દરેક ઈન્દ્રિયા સ્થાન, ઉત્કૃષ્ટથી ઉપપાત વડે
છ માસના વિરહવાળા છે. અધઃ સપ્તમ પૃથ્વી-સાતમી નરક, ઉત્કૃષ્ટથી ઉપપાત વડે છ માસના વિરહવાળી છે.
સિદ્ધગતિ ઉત્કૃષ્ટથી ઉપપાત વડે છ માસના વિરહવાળી અર્થાત્ ઉત્કૃષ્ટથી છ મહિના પર્યંત કોઈ જીવનું ઉપરોક્ત
સ્થાનમાં ઉપજવું થાય નહિ. ॥૫૩૫॥

(ટી.) 'છવ્વિહે ધોયણે' ત્યાદિં ભોજન-આહારવિશેષનો પરિણામ અર્થાત્ પર્યાય, સ્વભાવ કે ધર્મ. 'મણુજે' તિં મનોજ-
ઇચ્છા યોગ્ય ભોજન, આ એક તેનો પરિણામ, પરિણામવાળાની સાથે અભેદ ઉપચાર હોવાથી ૧, રસિક-માધુર્યાદિ યુક્ત ૨,
પ્રીણનીય-રસાદિ ધાતુઓને શમન કરનારું (પ્રસન્ન કરનારું) ૩, બુંહણીય-ધાતુઓની વૃદ્ધિ કરનારું ૪, દીપનીય-જઠરના
અગ્નિબળને ઉત્પન્ન કરનારું, પાઠાંતરમાં તો મદનીય છે તેનો અર્થ કામનો ઉદય કરનારું ૫, દર્પણીય-બળ વધારનારું, અન્ય
આચાર્યો ઉત્સાહને વધારનારું કહે છે ૬. અથવા ભોજનનો પરિણામ-વિપાક તે મનોજ છે તે શુભપણાથી અથવા મનોજ
ભોજનના સંબંધીપણાથી, એવી રીતે અન્ય પણ જાણવા. પરિણામના અધિકારથી આવેલું વિષ-પરિણામસૂત્ર પણ એમ જ
જાણવું. વિશેષ એ કે—'હક્કે' તિં દાઢના વિષાદિ વડે ઉસાયેલ પ્રાણીને જે પીડા કરનારું વિષ તે દંદ-જંગમવિષ ૧, જે વિષ
ખાધું છતું પીડે છે તે ભુક્ત કહેવાય છે તે સ્થાવર વિષ ૨, વળી જે વિષ નિપતિત-ઉપર પડ્યું છતું પીડે છે તે નિપતિત-ત્વચાનું
વિષ અને દંદિનું વિષ ૩, આ પ્રમાણે સ્વરૂપથી ત્રિવિધ વિષ છે. કિંચિત્ માંસાનુસારી-માંસ ધાતુ સુધી વ્યાપક ૪, કિંચિત્
શોણિતાનુસારી ૫ અને કિંચિત્ અસ્થિમિજાનુસારી વિષ તેમજ જાણવું ૬. આ ત્રિવિધ વિષ કાર્યથી છે. એવી રીતે એકંદર છ
પ્રકારે વિષ છે તેથી તેના પરિણામ પણ છ પ્રકારે છે. ॥૫૩૩॥

૧. દંદિનું વિષ સર્પાદિમાં તથા મનુષ્યમાં પણ હોય છે.

એવા પ્રકારના અર્થોનો નિર્ણય, અતિશય વગરના જીવને આત્મપુરુષને પૂછવાથી થાય છે, માટે પ્રશ્નના વિભાગને કહે છે—‘છવ્વિહે’ ત્યાદિં પૂછવું તે પ્રશ્ન. કોઈક અર્થમાં સંશય પડ્યો છે તે પ્રશ્ન કરાય છે તે સંશયપ્રશ્ન ૧. કહ્યું છે કે—

જઇ તવસા વોદાણં, સંજમઓડણાસવો તિ તે કહ ગુ । દેવત્તં જંતિ જઈ? ગુરુગ્રહ સરાગસંજમઓ ॥૮૪॥

પ્રશ્ન—જો તપ વડે^૧ વ્યવદાન-કર્મનો નાશ અને સંયમથી અનાશ્રવ-નવા બંધાતા કર્મનો અટકાવ થાય છે તો તમારા મતમાં યતિઓ દેવપણાને કેમ પ્રાપ્ત થાય છે? ગુરુ સમાધાન કરે છે કે—સરાગ સંયમથી દેવપણું પ્રાપ્ત થાય છે. (૮૪)

વ્યુદ્ગ્રહ-મિથ્યા અભિનિવેશ વડે અર્થાત્ વિપરીત સ્વીકારવાથી પરપક્ષને દોષ આપવા માટે જે પ્રશ્ન કરાય છે તે વ્યુદ્ગ્રહ પ્રશ્ન. કહ્યું છે કે—

સામન્નાઽ વિસેસો, અન્નોડણન્નો વ હોજ્જ જઇ અન્નો । સો નત્થિ ચપુપ્પં પિવડણન્નો સામન્નમેવ તયં ॥૮૫॥

[વિશેષાવશ્યકં ૩૪ તિ]

સામાન્યથી વિશેષ ભિન્ન છે કે અભિન્ન? જો અન્ય-ભિન્ન છે તો વિશેષ સામાન્યથી રહિત હોવાથી આકાશના પુષ્પની જેમ નથી જ અને જો અનન્ય-અભિન્ન છે તો તે^૨ સામાન્ય જ છે. ૨ (૮૫)

‘અનુયોગી’ તિં અનુયોગ-વ્યાખ્યાન-પ્રરૂપણા છે જેમાં અર્થાત્ પ્રરૂપણા માટે જે પ્રશ્ન કરાય છે તે અનુયોગી. યથા—‘ચઙ્ઘિં સમર્ણિં લોગો’ ઇત્યાદિ પ્રરૂપણા માટે ‘કઙ્ઘિં સમર્ણિં’ ઇત્યાદિ ગ્રંથકાર જ (સ્વયં) પ્રશ્ન કરે તે ૩, ‘અનુલોમે’ અનુકૂળ કરવા માટે બીજાને જે પ્રશ્ન કરાય છે, જેમ કે તમોને ક્ષેમ-કલ્યાણ છે ઇત્યાદિ પૂછવું તે અનુલોમ ૪, ‘તહનાપે’ તિં પૂછવા યોગ્ય અર્થમાં પૂછવા યોગ્ય (ગુરુ)નું જેવું જ્ઞાન છે તેવું જ જ્ઞાન પૂછનારનું જે પ્રશ્નમાં છે તે તથાજ્ઞાન-જાણતાં પૂછવું તે ગૌતમાદિનો પ્રશ્ન. યથા—‘કેવઙ્કાલેણં ભંતે! ચમરચંચા રાયહાણી વિરહિયા ઉવવાણ’ ઇત્યાદિં અર્થ—હે ભદ્રન્ત! કેટલા કાળ પર્યંત ચમરચંચા રાજાની ઉપપાતથી વિરહિત છે? ઇત્યાદિ ૫, આનાથી વિપરીત તે અતથાજ્ઞાન અર્થાત્ ન જાણતાં થકાં પ્રશ્ન કરવો ૬, ક્વચિત્ ‘છવ્વિહે અટ્ટે’ એવો પાઠ છે, ત્યાં ત્યાં સંશયાદિ વડે અર્થવિશેષ કરવા યોગ્ય છે. ॥૫૩૪॥

અહિં અનંતર સૂત્રમાં અતથાજ્ઞાન પ્રશ્ન બતાવ્યો તે પ્રશ્નમાં ઉત્તર વસ્તુ વડે ભાવવા યોગ્ય છે તે બતાવે છે. ‘ચમરચંચે’ ત્યાદિં ચરમ નામના દક્ષિણ દિશાના—અસુરકુમારનિકાયનાં નાયકની ચંચા નામની નગરી તે ચમરચંચા, જે નગરી જંબૂદ્વીપ સંબંધી મેરુપર્વતની દક્ષિણ દિશાએ તિરછા અસંખ્યાતા દ્વીપ સમુદ્રને ઉલ્લંઘીને અરુણવર દ્વીપની બાહ્ય વેદિકાના અંતથી અરુણોદ સમુદ્રમાં બેતાળીશ હજાર યોજન અવગાહીને ચરમ નામના અસુરરાજનો તિગિચ્છકૂટ નામનો સત્તર સો એકવીશ યોજનનો ઊંચો ઉત્પાત પર્વત છે તેની દક્ષિણ દિશાએ સાધિક છ સો કરોડ યોજન અરુણોદ સમુદ્રમાં તિર્થગ્ જઈને નીચે રત્નપ્રભા પૃથ્વીમાં ચાલીશ હજાર યોજન અવગાહીને જંબૂદ્વીપપ્રમાણ (લક્ષ યોજન) વ્યવસ્થિત છે. તે ચમરચંચા રાજધાની ઉત્કૃષ્ટથી છ માસ પર્યંત વિરહિત-ઉપપાતથી રહિત છે અર્થાત્ અહિં ઉત્પન્ન થતા દેવોનો છ માસ પર્યંત ઉત્કૃષ્ટતઃ વિરહ હોય છે. (ત્યારબાદ અવશ્ય કોઈ ઉપજે જ). વિરહના અધિકારથી જ આ ત્રણ સૂત્ર છે. ‘એ ત્યાદિં એકેક ઈંદ્રનું સ્થાન-ચમરાદિ સંબંધી આશ્રયસ્થાન^૩ ભવન, નગર, વિમાનરૂપ. તે ઉત્કૃષ્ટથી પાવત્ છ માસ સુધી ઈંદ્રની અપેક્ષાએ ઉપપાતથી રહિત હોય છે. અધઃ એટલે સત્તમી, અહિં સાતમી કોઈક રીતે રત્નપ્રભા પણ (પશ્ચાન્નુપૂર્વાએ) થાય છે માટે તેના વ્યચ્છેદને સારુ અધઃ શબ્દનું ગ્રહણ છે તેથી તમઃતમા એવો અર્થ છે. તે છ મહિના સુધી ઉત્કૃષ્ટતઃ ઉપપાતથી રહિત હોય છે. કહ્યું છે કે—

ચઽવીસઈ મુહુત્તા ૧, સત્ત અહોરત્ત ૨ તહ ય પન્નરસ ૩ । માસો ય ૪ દો ય ૫ ચઽરો ૬, હમ્માસા વિરહકાલો ૭ ॥૮૬॥

[બૃહત્સં ૨૮૧ તિ]

૧. શ્રી ભગવતી સૂત્રમાં તુંગીઆ નગરીના શ્રાવકોએ પાર્શ્વનાથના સંતાનીય મુનિઓને આ પ્રશ્ન કરેલ છે અને તેઓએ તેમને તે ઉત્તર આપેલ છે તેનું ત્યાં સવિસ્તર વર્ણન છે. ૨. સામાન્ય વિશેષની ચર્ચા વિશેષાવશ્યકમાં સવિસ્તર છે.
૩. ભવનપતિનું આશ્રયસ્થાન ભવન, વ્યંતરનું નગર અને જ્યોતિષ્ક અને વૈમાનિકનું આશ્રયસ્થાન વિમાન છે.

પ્રથમ નરકમાં ચોવીશ મુહૂર્ત, બીજામાં સાત અહોરાત્ર, ત્રીજામાં પંદર અહોરાત્ર, ચોથીમાં એક માસ, પાંચમીમાં બે માસ, છઠ્ઠીમાં ચાર માસ અને સાતમી નરકમાં છ માસ સુધી ઉત્કૃષ્ટથી વિરહકાળ છે. ઉપપાત અને ઉદ્વર્તના (ત્યાંથી નીકળવું) બન્ને આશ્રયી એટલો જ છે. સર્વત્ર જઘન્યથી એક સમય છે. (૮૬)

સિદ્ધિગતિમાં ઉપપાત ગમન માત્ર કહેવાય છે, પરંતુ જન્મ નહિ કેમ કે તેના હેતુઓનો સિદ્ધને અભાવ હોય છે. કહ્યું છે કે—

एगसमओ जहन्नं, उक्कोसेणं हवन्ति छम्मासा । विरहो सिद्धिगईए, उव्वड्ढणवज्जिणा नियमा ॥८७॥

[बृहत्सं ३४५ इति]

જઘન્યથી એક સમય અને ઉત્કર્ષથી છ માસ પર્યંત સિદ્ધિગતિમાં ઉપપાતનો વિરહ હોય છે અને ઉદ્વર્તન-અવન રહિત નિશ્ચયથી હોય છે અર્થાત્ ક્યારે પણ સિદ્ધના જીવો પુનઃ સંસારમાં આવતા નથી. (૮૭) શેષ સુગમ છે. ॥૫૩૫॥

અનંતર ઉપપાતનો વિરહ કહ્યો અને ઉપપાત તો આયુષ્યનો બંધ થયે છે તે હોય છે માટે આયુર્બંધરૂપ 'છવ્વિહે' ત્યાદિં સૂત્રને કહે છે.

છવ્વિહે આડયબંધે પન્નત્તે, તંજહા—જાતિનામનિધત્તાઉત્તે, ગતિનામનિધત્તાઉત્તે, ઠિતિનામનિધત્તાઉત્તે, ઓગાહણાનામનિધત્તાઉત્તે, પદેસણામનિધત્તાઉત્તે અણુભાવણામનિહત્તાઉત્તે । નેરતિયાણં છવ્વિહે આડયબંધે પન્નત્તે, તંજહા—જાતિનામનિહત્તાઉત્તે જાવ અણુભાવણામનિહત્તાઉત્તે એવં જાવ વેમાણિયાણં । નેરડયા ણિયમં છમ્માસાવસેસાઉત્તા પરભવિયાડયં પગરેતિ । એવામેવ અસુરકુમારા વિ જાવ થણિયકુમારા । અસંખેજ્જવાસાડયસન્નિ-પંચેદિયતિરિક્ખજોણિયા ણિયમં છમ્માસાવસેસાડયા પરભવિયાડયં પગરેતિ । અસંખેજ્જવાસાડયા સન્નિમણુસ્સા નિયમં જાવ પગરેતિ, વાણમંતરા, જોતિસિતા વેમાણિતા જહા ણેરતિતા ॥ સૂં ૫૩૬ ॥

છવ્વિધે ભાવે પન્નત્તે, તંજહા—ઓદતિતે, ઉવસમિતે, રુતિતે, રુતોવસમિતે. પારિણામિતે, સન્નિવાઇ ॥ સૂં ૫૩૭ ॥

(મૂં) છ પ્રકારે આયુષ્યનો બંધ કહેલો છે, તે આ પ્રમાણે—નામકર્મની ઉત્તરપ્રકૃતિરૂપ એકેન્દ્રિયાદિ જાતિ સાથે જે આયુષ્યનો કર્મપુદ્ગલની રચનાવિશેષ નિષેક કરેલ તે જાતિનામનિધતાયુ ૧, એવી રીતે ગતિ સાથે નિષેક કરેલ આયુ તે ગતિનામનિધતાયુ ૨, સ્થિતિ સાથે નિષેક કરેલ આયુ તે સ્થિતિનામનિધતાયુ ૩, અવગાહના સાથે નિષેક કરેલ આયુ તે અવગાહનાનામનિધતાયુ ૪, પ્રદેશ સાથે નિષેક કરેલ આયુ તે પ્રદેશનામનિધતાયુ ૫, અને અનુભવ (રસ) સાથે નિષેક કરેલ આયુ તે અનુભવનામનિધતાયુ ૬. નૈરયિકોને છ પ્રકારે આયુષ્યનો બંધ કહેલ છે, તે આ પ્રમાણે—જાતિનામનિધતાયુ, યાવત્ અનુભવનામનિધતાયુ, એવી રીતે યાવત્ વૈમાનિકો પર્યંત જાણવું. નૈરયિકો નિયમા-અવશ્ય છ માસ અવશેષ આયુષ્યવાળા પરભવ સંબંધી આયુષ્યને બાંધે છે. એવી રીતે અસુરકુમારો પણ યાવત્ સ્થાનિકુમારો પણ જાણવા અર્થાત્ જ્યારે પોતાનું છ માસ આયુષ્ય બાકી રહે ત્યારે પરભવનું આયુષ્ય બાંધે છે. અસંખ્યાત વર્ષના આયુષ્યવાળા સંજી પંચેન્દ્રિય તિર્યચ્યોનિકો (યુગલીકો) પોતાનું છ માસ અવશેષ આયુષ્ય રહે ત્યારે પરભવ સંબંધી આયુષ્યને બાંધે છે. અસંખ્યાત વર્ષના આયુષ્યવાળા સંજી મનુષ્યો યાવત્ પોતાનું છ માસ આયુષ્ય બાકી રહે ત્યારે પરભવનું આયુષ્ય બાંધે છે. વાનવ્યંતરો, જ્યોતિષ્કો અને વૈમાનિકો નૈરયિકોની જેમ જાણવા.

॥૫૩૫॥

છ પ્રકારે ભાવ કહેલ છે, તે આ પ્રમાણે—ઔદયિક, ઔપશમિક, શાયિક, શાયોપશમિક, પારિશામિક અને સન્નિપાતિક.

॥૫૩૭॥

(ટીં) આ સુગમ છે. વિશેષ એ કે—આયુષ્યનો બંધ તે આયુર્બંધ. એકેન્દ્રિયજાતિ વગેરે પાંચ પ્રકારે છે, તે જ નામ-નામકર્મની

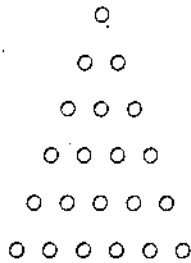
ઉત્તરપ્રકૃતિવિશેષ અથવા જીવનો પરિણામ, તેની સાથે નિષ્પત્ત (નિષેક કરેલ) જે આયુ તે જાતિનામનિધતાયુ, નિષેક એટલે કર્મપુદ્ગલોની પ્રતિસમય અનુભવનરૂપ રચના. કહ્યું છે કે—

મોતુળ સગમબાહં, પદમાણ ઠિણ્ણં બહુતરં દવ્વં । સેસે વિસેસહીણં, જાવુક્કસ્સંતિ સવ્વાર્સિ ॥૮૮॥

[કર્મપ્રકૃતિબન્ધનકરણે ૮૩ તમી ગાથા]

અનુદય કાળરૂપ પોતાની અભાધાને મૂકીને પ્રથમ સ્થિતિમાં બહુતર દ્રવ્ય-ધણા કર્મ પરમાણુ અને શેષ સ્થિતિઓને વિષે વિશેષથી હીન, હીનતર યાવત્ ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ પર્યંત કર્મપુદ્ગલોની પ્રતિસમય અનુભવરૂપ રચના થાય છે અર્થાત્ બધી કર્મપ્રકૃતિઓની રચના એ પ્રમાણે થાય છે.

સ્થાપના આ પ્રમાણે—

તથા ગતિ-નારકાદિ ત્રાર પ્રકારે, શેષ તેમજ જાણવું, ઇતિ ગતિનામનિધતાયુ. સ્થિતિ એટલે કોઈક વિવક્ષિત ભાવ વડે અથવા આયુષ્યકર્મ વડે જે સ્થિર રહેવું તે સ્થિતિ. તે જ નામ-પરિણામ (ધર્મ) તે સ્થિતિનામ, તે વડે વિશિષ્ટ નિષ્પત્ત જે દલિકરૂપ આયુ તે સ્થિતિનામનિધતાયુ. અથવા આ સૂત્રમાં જાતિનામ, ગતિનામ અને અવગાહના નામના ગ્રહણથી જાતિ, ગતિ અને અવગાહનાને પ્રકૃતિ માત્ર કહ્યું અને સ્થિતિ, પ્રદેશ અને અનુભાગ નામના ગ્રહણથી તેઓની જ સ્થિતિ વગેરે કહ્યા. અને તે સ્થિતિ વગેરે, જાતિ વગેરે નામના સંબંધીપણાથી નામકર્મરૂપ જ છે. એવી રીતે નામ શબ્દ સર્વત્ર કર્મના અર્થમાં ઘટે છે, માટે સ્થિતિરૂપ નામકર્મ તે સ્થિતિનામ, તેની સાથે નિષ્પત્ત જે આયુ તે સ્થિતિનામનિધતાયુ, જેમાં જીવ અવગાહે છે (રહે છે) તે અવગાહના-ઔદારિકાદિ શરીર, તેણીનું નામ તે ઔદારિકાદિ શરીરનામકર્મ તે અવગાહનાનામ, તેની સાથે જે નિષ્પત્તાયુ તે અવગાહનાનામનિધતાયુ. આયુઃકર્મ દ્રવ્યરૂપ પ્રદેશોનું નામ-તેવા પ્રકારની પરિણતિ તે પ્રદેશનામ અથવા પ્રદેશરૂપ નામકર્મવિશેષ તે પ્રદેશનામ, તેની સાથે જે નિષ્પત્તાયુ તે પ્રદેશનામનિધતાયુ. અનુભોગ-આયુના દ્રવ્યોનો જ વિપાક-રસ, તત્સ્વરૂપ જ નામ-પરિણામ તે અનુભાગનામ અથવા અનુભાગરૂપ નામકર્મ તે અનુભાગનામ, તેની સાથે જે નિષ્પત્તાયુ તે અનુભાગનામનિધતાયુ. પ્રશ્ન-શા માટે જાત્યાદિ નામકર્મ વડે આયુઃ વિશેષાય છે? ઉત્તર-આયુષ્યનું પ્રધાનપણું બતાવવા માટે. જે કારણથી નારકાદિ આયુનો ઉદય થયે છે તે જાતિ વગેરે નામકર્મનો ઉદય થાય છે અને નારકાદિ ભવનો ઉપગ્રાહક આયુષ્ય જ છે. પ્રજ્ઞામિ (શ્રી ભગવતીસૂત્ર) માં કહ્યું છે કે—''નેરણ્ણં ભંતે! નેરણ્ણસુ ઉવવજ્જંહ? અનેરણ્ણં નેરણ્ણસુ ઉવવજ્જંહ? ગોયમા! નેરણ્ણં નેરણ્ણસુ ઉવવજ્જંહ'' [ભગવતી સૂત્ર ૪૧૧૨ તિ] પ્રશ્ન-હે ભદ્રન્ત! નૈરયિક, નૈરયિકોને વિષે ઉપજે કે અનેરયિક ઉપજે? ઉત્તર-હે ગૌતમ! નૈરયિક (નારકાયુના ઉદયવાળો જીવ) નૈરયિકોને વિષે ઉપજે છે.

તાત્પર્યાર્થ એ છે કે-નારકાયુના અનુભવરૂપ પ્રથમ સમયમાં જ નારક કહેવાય છે અને તેના સહચારી પંચેન્દ્રિય જાતિ વગેરે નામકર્મોનો પણ ઉદય થાય છે. અહિં આયુનાબંધનો નિષ્કેપ કીધે છે તે ખરૂંવિધપણું કહ્યું, તે આયુષ્યબંધના અભિન્નપણાથી અને બંધાયેલને જ આયુષ્યનો વ્યપદેશ છે. 'નિયમ' તિં અવશ્ય ભાવથી 'છમ્માસાવસેસાઉય' તિં છ મહિના અવશેષ (બાકી) છે જેઓને તે છ માસ અવશેષા. તે આયુ છે જેઓને તે છમ્માસઅવશેષાયુષ્કા. પરભવ વિદ્યમાન છે

જેમાં તે પરભવિક એવું જે આયુ તે પરભવિકાયુ છે પ્રકુર્વન્તિ—બાંધે અસંખ્યેય વર્ષોનું આયુ જેઓને છે. તે અસંખ્યેયવર્ષાયુષ્કા, એવા સંજીઓ—મનવાળા પંચેન્દ્રિયતિર્થયોનિકો, તે અસંખ્યેયવર્ષાયુષ્કસંજિપંચેન્દ્રિયતિર્થયોનિકો. અહિં સંજી શબ્દનું ગ્રહણ અસંખ્યેય વર્ષાયુષ્કવાળા સંજીઓ જ હોય છે એમ નિયમ બતાવવા માટે છે પરંતુ અસંખ્યેય વર્ષના આયુષ્યવાળા અસંજીઓના વ્યવસ્થેદને માટે નથી, કેમ કે તેઓનો અસંભવ છે. આ સંબંધી બે ગાથાઓ નીચે પ્રમાણે છે—

નિરહસુરઅસંઘાઠ, તિરિમણુઆ સેસાં ઉ છમ્માસે । ઇગવિગલા નિરુવક્કમતિરિમણુયા આંડયતિભાગે ॥૮૯॥

અવસેસા સોવક્કમ, તિભાગ-નવભાગ-સત્તવીસદમે । બંધંતિ પરમવાડે, નિયયમવે સવ્વજીવા ઉ ॥૯૦॥

નૈરયિકો, દેવો અને અસંખ્યાત વર્ષના આયુષ્યવાળા તિર્થય તથા મનુષ્યો—યુગલીઆઓ પોતાનું છ માસ અવશેષ આયુ રહે ત્યારે પરભવના આયુષ્યને બાંધે છે. એકેન્દ્રિય, વિકલેન્દ્રિય અને નિરુપક્રમ આયુષ્યવાળા તિર્થય મનુષ્યો—સંખ્યાત વર્ષાયુષ્કો (કોડ પૂર્વ પર્થત આયુષ્યવાળા) પોતાનો ત્રીજો ભાગ અવશેષ રહે છે તે પરભવિક આયુષ્યને બાંધે છે. શેષ સોપક્રમ આયુષ્યવાળા મનુષ્ય અને તિર્થયો પોતાના આયુષ્યનો ત્રીજો ભાગ બાકી રહે ત્યારે પરભવિક આયુષ્યને બાંધે છે અથવા નવમે ભાગે કે સત્યાવીશમે ભાગે આયુષ્યને બાંધે છે.

અન્ય આચાર્યોએ આ જ હકીકત આવી રીતે કહેલી છે. અહિં તિર્થય અને મનુષ્યો પોતાના આયુષ્યનો ત્રીજો ભાગ બાકી રહે છે તે પરભવ સંબંધી આયુષ્યના બંધને યોગ્ય થાય છે. દેવ, નારકો છ માસ શેષ આયુ રહે છે તે પરભવાયુ બંધને યોગ્ય થાય છે, તેમાં તિર્થય મનુષ્યોએ 'તૃતીય ત્રિભાગમાં આયુષ્યના ત્રણ વિભાગ કરવા તેમાંથી પ્રથમના બે ભાગ છોડીને શેષ ત્રીજા ભાગમાં જો આયુષ્ય ન બાંધ્યું તો પછી વળી શેષ રહેલ તૃતીય વિભાગના તૃતીય ત્રિભાગમાં અર્થાત્ પોતાના આયુષ્યના નવમા ભાગમાં આયુષ્ય બાંધે છે. એવી રીતે સંક્ષિપ્ત—અવશિષ્ટ આયુના તૃતીય ત્રિભાગમાં જ્યાં સુધી સર્વ જઘન્ય બંધકાળ અને ઉત્તરકાળ શેષ રહે છે ત્યાં સુધી આ કાળમાં તિર્થય અને મનુષ્યો આયુષ્યને બાંધે છે અને શેષ રહેલ કાળ તે અસંક્ષેપકાળ કહેવાય છે. દેવ અને નૈરયિકોએ પણ જો છ માસ શેષ આયુ રહે છે તે (પરભવિક) આયુષ્ય ન બાંધ્યું હોય તો ત્યારબાદ છ માસ શેષ રહેલ પોતાના આયુષ્યને ત્યાં સુધી સંક્ષેપે છે કે યાવત્ સર્વ જઘન્ય આયુબંધકાળ અને ઉત્તરકાળ શેષ રહે છે. અહિં આ સંક્ષિપ્તકાળમાં પરભવના આયુને દેવ અને નૈરયિકો બાંધે છે અને શેષ રહેલ કાળ તે અસંક્ષેપકાળ છે. ॥૫૩૬॥

અનંતર આયુકર્મનો બંધ કલ્પો અને આયુ ઔદયિક ભાવનો હેતુ છે માટે ઔદયિક ભાવ અને ભાવના સાધર્મ્યથી શેષ ભાવોનું પ્રતિપાદન કરતા સૂત્રકાર કહે છે—

'છવ્વિહે ભાવે' ઇત્યાદિ, ભવનં ભાવઃ—થવું તે ભાવ અર્થાત્ પર્યાય, તેમાં ઔદયિક બે પ્રકારે. ઉદય અને ઉદયનિષ્પત્ત. ઉદય તે આઠ કર્મપ્રકૃતિઓના ઉદયરૂપ—શાંત અવસ્થાના પરિત્યાગ વડે ઉદીરણાવલિકાને ઉલ્લંઘીને ઉદયાવલિકામાં સ્વકીય સ્વકીય રૂપ વડે વિપાક લક્ષણ છે. અહિં આ પ્રમાણે વ્યુત્પત્તિ કરવી—ઉદય જ ઔદયિક. ઉદયનિષ્પત્ત તો કર્મોદયથી ઉત્પત્ત થયેલ જીવને માનુષ્યત્વાદિ પર્યાયરૂપ છે. તેમાં ઉદય વડે થયેલ અથવા ઉદયમાં થયેલ તે ઔદયિક, એવી રીતે વ્યુત્પત્તિ છે. ઔપશમિક પણ બે પ્રકારે—ઉપશમ અને ઉપશમનિષ્પત્ત. દર્શનમોહનીય કર્મના અનંતાનુબંધી વગેરે ભેદનો ઉપશમ કરનારને અથવા ઉપશમશ્રેણીએ ચડેલ જીવને અનંતાનુબંધી વગેરે મોહનીયના ભેદોને ઉપશમાવવાથી ઉદયના અભાવરૂપ ઉપશમ

1. આયુષ્યનો ત્રીજો ભાગ બાકી રહે ત્યારે જો પરભવિક આયુનો બંધ ન થાય તો શેષ રહેલ ત્રીજા ભાગમાં એટલે નવમાં ભાગમાં બંધ પડે, ત્યારે ન બંધાય તો સત્યાવીશમે ભાગે એમ ત્રીજે ત્રીજે ભાગે બંધ કરતા યાવત્ ત્યાં સુધી કહેવું કે જ્યાં સુધી અંતર્મુદ્ગત અવશેષ આયુ રહે ત્યારે પરભવનું આયુ બંધાય. આ અવશિષ્ટ જઘન્ય બંધકાળ છે, આયુષ્યના બંધને અંતર્મુદ્ગત લાગે અને શેષ બંધ પછી અંતર્મુદ્ગત પર્થત ઉત્તરકાળરૂપ અબાધાકાળ રહે, આ અસંક્ષેપકાળ સમજવો.
2. દેવ, નારકો પણ જો છ માસ આયુ શેષ રહે ત્યારે પરભવાયુ ન બાંધે તો તેનું પણ સંક્ષેપ યાવત્ અંતર્મુદ્ગત આયુ બાકી રહે ત્યાં સુધી બંધકાળ જણવો. આયુબંધ પછી શેષ અબાધાકાળ રહે.

હોય છે. ઉપશમ એ જ ઔપશમિક. ઉપશમનિષ્પન્ન તો ઉપશાંત ક્રોધ ઈત્યાદિ ઉદયના અભાવ ફળરૂપ આત્માનો પરિણામ છે. આ ભાવના. ઉપશમ વડે થયેલું તે ઔપશમિક. ક્ષાયિક બે પ્રકારે ક્ષય અને ક્ષયનિષ્પન્ન. તેમાં ક્ષય તે જ્ઞાનાવરણાદિ ભેદરૂપ એજ કર્મપ્રકૃતિઓનો નાશ અર્થાત્ કર્મોનો અભાવ એ જ ક્ષય. ક્ષય એ જ ક્ષાયિક (આ વ્યુત્પત્તિ છે.) ક્ષયનિષ્પન્ન તો તત્ફલરૂપ વિચિત્ર કેવળજ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્રાદિ આત્મપરિણામ છે. તેમાં ક્ષય વડે થયેલ તે ક્ષાયિક. આ વ્યુત્પત્તિ છે. ક્ષાયોપશમિક દ્વિવિધ છે, ક્ષાયોપશમ અને ક્ષાયોપશમનિષ્પન્ન. કેવળજ્ઞાનના પ્રતિબંધક (રોધક) જ્ઞાનાવરણ, દર્શનાવરણ, મોહનીય અને અંતરાયરૂપ ચાર ધાતિકર્મોનો ક્ષાયોપશમ છે. અહિં ક્ષાયોપશમ એટલે ઉદયમાં આવેલ કર્મોનો ક્ષય અને ઉદયમાં નહિ આવેલ કર્મના વિપાકને આશ્રયીને ઉપશમ, એમ ગ્રહણ કરાય છે. (પ્રદેશોદયથી વેદાય છે) શંકા-ઔપશમિક પણ એમ જ છે. સમાધાન-એમ નથી. ઉપશમને વિષે પ્રદેશના અનુભવ વડે પણ વેદવાનું નહિ હોવાથી અને ક્ષાયોપશમમાં તો પ્રદેશ વડે વેદવું હોવાથી બન્નેમાં તફાવત છે. આ ક્ષાયોપશમ ક્રિયારૂપ જ છે. ક્ષાયોપશમ જ ક્ષાયોપશમિક અને ક્ષાયોપશમનિષ્પન્ન તો આત્માનો આભિનિર્બોધિક (મતિ) જ્ઞાનાદિ લબ્ધિપરિણામ જ છે. ક્ષાયોપશમ વડે ઉત્પન્ન થયેલ તે ક્ષાયોપશમિક. આ વ્યુત્પત્તિ છે. પરિણામવું તે પરિણામ-પૂર્વાવસ્થાને નહિ ત્યાગ કરેલનો જ તે ભાવમાં જવું. કહ્યું છે કે—

પરિણામો હ્યર્થાન્તરગમનં ન ચ સર્વથા વ્યવસ્થાનમ્ । ન ચ સર્વથા વિનાશઃ પરિણામસ્તદ્વિદામિષ્ટઃ ॥૧૧॥

પરિણામ જ અર્થાન્તરમાં જવારૂપ છે પરંતુ સર્વથા વ્યવસ્થાન (સ્થિતિ) રૂપ નથી તેમ સર્વથા નાશરૂપ નથી. એવી રીતે પરિણામના સ્વરૂપને જાણનારાઓને ઈષ્ટ છે. (૯૧)

અને તે જ પારિણામિક કહેવાય છે, તે સાદિ અને અનાદિભેદ વડે દ્વિવિધ છે. તેમાં સાદિ જૂના ધી વગેરેનો તેના ભાવના સાદિપણાથી અને અનાદિ પારિમાણિક ભાવ તો ધર્માસ્તિકાધાદિને છે કેમ કે તેના ભાવનું તેઓને અનાદિપણું છે. સન્નિપાત તે મેલક (મિલાપ) તેના વડે થયેલ તે સાન્નિપાતિક. આ ભાવ ઔદયિકાદિ પાંચ ભાવોના દ્વયાદિ સંયોગથી સંભવ અને અસંભવની અપેક્ષા સિવાય છવીશ ભંગરૂપ છે. તેમાં દ્વિકસંયોગે દશ, ત્રિકસંયોગે પણ દશ જ, ચતુષ્કસંયોગમાં પાંચ અને પંચકસંયોગમાં તો એક જ ભંગ છે. એવી રીતે એકંદર છવીશ ભાંગા છે. અહિં અવિરુદ્ધ પંદર સાન્નિપાતિક ભેદો ઈચ્છાય છે. તે આ પ્રમાણે—

ઔદય્ય ચ્ચ ઔવસમિષ્ણ, પરિણામિક્કેક્કો ગઈચઠ્ઠે વિ । ચ્ચયજોમેણ વિ ચઠરો, ^૧તયમાવે ચુવસમેણ પિ ॥૧૨॥

ઉવસમસેઢી ઈક્કો, કેવલિણો વિ ય તહેવ સિદ્ધસ્સ । અવિરુદ્ધસન્નિવાહ્યમેયા એમેતે પત્તરસ ॥૧૩॥

આ બન્ને ગાથાની વ્યાખ્યા ટીકાકાર સ્વયં કરે છે—ઔદયિક, ક્ષાયોપશમિક અને પારિણામિકનિષ્પન્ન (ત્રિકસંયોગથી થયેલ) સાન્નિપાતિક એકેક ભેદ ચારે ગતિમાં પણ હોય છે, તે આ પ્રમાણે—ઔદયિક નારકપણું, ક્ષાયોપશમિક ઈન્દ્રિયાદિપણું (ભાવેન્દ્રિયની અપેક્ષાએ) અને પારિણામિક જીવપણું, એવી રીતે તિર્યચ, મનુષ્ય અને દેવમાં પણ જોડવું. એમ ગતિભેદ વડે ચાર ભેદો તથા ક્ષય (ક્ષાયિક) ના યોગ વડે ચાર ભાંગા તે જ ચાર ગતિમાં (ચતુષ્કસંયોગી) થાય છે. અભિલાપ આ પ્રમાણે—ઔદયિક નારકપણું, ક્ષાયોપશમિક ઈન્દ્રિયો, ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ અને પારિણામિક જીવપણું છે. એવી રીતે ^૨તિર્યચાદિ ગતિમાં પણ કહેવું. એઓને વિષે પણ ક્ષાયિક સમ્યક્ષ્ટિ જીવો હોય છે. જો એમ નહિ માનીએ તો અધિકૃત-ઉક્ત ભંગોની ઉપપત્તિ (પ્રાપ્ત) નહિ થાય. 'તયમાવે' તિં ક્ષાયિકના અભાવમાં અને ચ શબ્દથી શેષ ત્રણના સદ્ભાવમાં ઉપશમભાવ (ના સંયોગ)

૧. તુલના અનુયોગદ્વારે હારિં પૂ. ૨૧૧

૨. ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ ચારે ગતિમાં હોય છે, કેમ કે 'પઙ્કવગો ડ મણુસ્સો, નિટ્ઠવગો ય હોઈ ચઠસુ ગઈસુ' અર્થાત્ ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વનો પ્રારંભ મનુષ્ય જ હોય પરંતુ નિષ્કાપક ચારે ગતિમાં હોય કેમ કે મરણ પામીને ચારે ગતિમાં (પૂર્વ આયુષ્ય બાંધેલ હોવાથી) જાય તેમાં અસંખ્ય વર્ષવાળા મનુષ્ય, તિર્યચ અને નરકગતિમાં ત્રીજી સુધી તથા વૈમાનિક દેવમાં જાય ત્યાં ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વનો નિષ્કાપક હોય. વિશેષ જિજ્ઞાસુએ કમ્પયડી કે વિશેષાવશ્યક જોવું.

વડે પણ ચાર ભંગ જ થાય છે, કેમ કે ઉપશમ માત્રનો ચારે ગતિમાં સદ્ભાવ છે. અભિલાપ પણ તેમજ કરવો; પરંતુ એટલું વિશેષ કે—સમ્યક્ત્વના સ્થાનમાં ^૧ઉપશાંત કષાયપણું કહેવું. આ ચતુષ્કસંયોગી આઠ ભાંગા અને પૂર્વ કહેલ ત્રિકસંયોગી ચાર ભાંગા મળી બાર ભાંગા થયા. ઉપશમશ્રેણીમાં (પંચસંયોગી) એક ભાંગો કેમ કે ઉપશમશ્રેણીનો મનુષ્ય (ગતિ) માં જ સદ્ભાવ છે. અભિલાપ પૂર્વની જેમ. વિશેષ એ કે—મનુષ્યના વિષયમાં જે (ઉપશમભાવે ચારિત્ર અને ક્ષાયિકભાવે સમ્યક્ત્વ. શેષ ત્રણ ભાવ પૂર્વવત) કેવલીનો તો એક જ (ત્રિકસંયોગી) ભંગ છે—ઔદયિક મનુષ્યપણું, ક્ષાયિક ^૨સમ્યક્ત્વ વગેરે અને પારિણામિક જીવત્વ તેમજ સિદ્ધનો (દ્વિકસંયોગી) એક જ ભંગ છે—ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ વગેરે અને પારિણામિક જીવત્વ. એવી રીતે આ કહેલ ત્રણ ભંગ સહિત પૂર્વોક્ત અવિરુદ્ધ બાર ભેદો મેળવતાં એકંદર સાન્નિપાતિક પંદર ભાંગાઓ થાય છે. (૯૨-૯૩)

ઠવસમિષ્ણ ૨ ચ્ચઈષ વિ ય ૧, ચ્ચયઠવસમ ૧૮ ઠવસ ૨૧ પારિણામે ય ૩ । દો નવ અઢારસગં, ઇગ્વીસા તિત્રિ મેષણં ॥૧૪॥

ઔપશમિક ભાવ બે ભેદે છે, ક્ષાયિક ભાવ નવ ભેદે છે, અઢાર ભેદે ક્ષાયોપશમિક ભાવ છે, ઔદયિક ભાવ એકવીશ ભેદે છે અને પારિણામિક ભાવ ત્રણ ભેદે છે. એકંદર ત્રેપન ભેદ થાય છે. (૯૪)

સમ્મ ૧ ચરિત્તે ૨ પદમે, દંસણ ૧ નાળે ય ૨ દાળ ૩ લામે ય ૪ ।

ઠવભોગ ૫ ભોગ ૬ વીરિય ૭, સમ્મ ૮ ચરિત્તે ય ૧ તહ વીષ ૨ ॥૧૫॥

પ્રથમ ઔપશમિક ભાવમાં ઉપશમ સમકિત અને ઉપશમ ચારિત્ર એ બે ભેદ હોય છે. ઉપશમ સમકિત દર્શનમોહનીયના ઉપશમથી અને ઉપશમ ચારિત્ર ચારિત્રમોહનીયના ઉપશમથી હોય છે. બીજા ક્ષાયિક ભાવમાં કેવલદર્શન ૧, કેવલજ્ઞાન ૨, દાન ૩, લાભ ૪, ભોગ ૫, ઉપભોગ ૬, વીર્ય ૭, ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ ૮ અને ક્ષાયિક ચારિત્ર (ક્ષાયિક લબ્ધિ) ૯. આ નવ ભેદો હોય છે. (૯૫)

ચઠનાળ ૪ ડનાળતિયં ૩, દંસણતિય ૩ પંચ દાળલઢ્ઢીઓ ૫ । સમ્પત્તં ૧ ચારિત્તં ચ ૧ સંજમાસંજમે ૧ તઈષ ॥૧૬॥

ત્રીજા ક્ષાયોપશમિક ભાવમાં મતિ વગેરે ચાર જ્ઞાન ૪, ત્રણ અજ્ઞાન ૩, ચક્ષુદર્શનાદિ ત્રણ દર્શન ૩, દાનાદિ પાંચ ક્ષયોપશમિક લબ્ધિ ૫, ક્ષયોપશમ સમકિત ૧, ક્ષયોપશમ સર્વવિરતિરૂપ ચારિત્ર ૧ અને સંયમાસંયમ એટલે દેશવિરતિપણું ૧—આ અઢાર ભેદો હોય છે. (૯૬)

ચઠગઈ ૪ ચઠક્કસાયા ૪, લિંગતિયં ૩ લેસ છક્ક ૬ અનાળં ૧ ।

મિચ્છત્ત ૧ મસિદ્ધત્તં ૧ અસંજમે ૧ તહ ચઠત્થે ઠ ૪ ॥૧૭॥

ચોથા ઔદયિક ભાવમાં ચાર ગતિ ૪, ચાર કષાય ૪, ત્રણ લિંગ (વેદ) ૩, લેશ્યા ૬, ^૩અજ્ઞાન ૧, મિથ્યાત્વ ૧, અસિદ્ધત્વ (સંસારીપણું) ૧ અને અસંયમ ૧—આ એકવીશ ભેદો છે.

પંચમગમ્મિ ય ભાવે, જીવ ૧ અમવ્વત્ત ૨ મવ્વતા ૩ ચેવ । પંચળહ વિ ભાવાણં, મેયા એમેવ તેવન્ના ॥૧૮॥

પાંચમા પારિણામિક ભાવમાં જીવત્વ ૧, અભવ્યત્વ ૨ અને ભવ્યત્વ ૩—આ ત્રણ ભેદ છે. એવી રીતે પાંચ ભાવોના મળીને એકંદર ત્રેપન ^૪ભેદો થાય છે. (૯૮) ॥૧૫૩॥

અનંતર ભાવો કહ્યા, તેમાં અપ્રશસ્તભાવોને વિષે પ્રવર્તન કર્યું હોય ૧, અને પ્રશસ્ત ભાવોને વિષે પ્રવર્તન ન કર્યું હોય ૨, તથા વિપરીત શ્રદ્ધાન ૩, અથવા વિપરીત પ્રરૂપણા કરી હોય ૪, તેને વિષે પ્રતિક્રમણ કરવા યોગ્ય છે માટે પ્રતિક્રમણને કહે છે—

૧. પૂર્વે ઉપશાંત કોષ ઇત્યાદિ નિર્દેશ કરેલ હોવાથી પૂર્વે એમ કહ્યું, સૂત્રનું અનુકરણ કરવા માટે એ પ્રમાણે બન્ને નિર્દેશ કરેલ છે. અનંતાનુબંધી ક્રોધાદિ શાંત થયે છતાં ઉપશમ સમ્યક્ત્વ હોય ૧. ૨. કેવલજ્ઞાનાદિના ઉપલક્ષણરૂપ છે.
૩. પૂર્વે અજ્ઞાનના ત્રણ ભેદો ક્ષાયોપશમિક ભાવમાં ગણ્યા તે જ્ઞાનાવરણ કર્મના ક્ષયોપશમરૂપ બોધલક્ષણ ગણવા અને અહિં ઉદયભાવમાં સામાન્યતઃ અજ્ઞાન ૧ કહ્યું તે જ્ઞાનાવરણ અને મિથ્યાત્વમોહનીયના ઉદયજન્ય સમજવું.
૪. વિશેષ જિજ્ઞાસુએ આ વિષયમાં ચતુર્થ કર્મગ્રંથ જોવો.

છવિહે પડિક્કમણે પત્રત્તે, તંજહા—ઉચ્ચારપડિક્કમણે, પાસવળપડિક્કમણે, ઇત્તિરિતે, આવકહિતે, જં કિંચિમિચ્છા, સોમણતિતે ॥ સૂ. ૫૩૮ ॥

કતિતાળવ્વત્તે છતારે પળ્લત્તે, અસિલેસાળવ્વત્તે છતારે પત્રત્તે ॥ સૂ. ૫૩૯ ॥

જીવા ણં છટ્ટાણનિવ્વત્તિતે, પોગ્ગલે પાવકમ્મત્તાતે ચિર્ણિસુ વા ૩, તંજહા—પુઢવિકાઇયનિવ્વત્તિતે જાવ તસકાયણિવ્વત્તિતે. એવં—

ચિણ ઉવચિણ બંધ-ઉદીર-વેય તથ નિજ્જરા ચેવ ૪ ।

છપ્પતેસિયા ણં સ્વંધા અણંતા પળ્લત્તા. છપ્પતેસોગાઢા પોગ્ગલા અણંતા પળ્લત્તા । છસ્સમયટ્ટિતીતા પોગ્ગલા અણંતા પળ્લત્તા । છગ્ગુણકાલગા પોગ્ગલા જાવ છગ્ગુણલુલ્લખા પોગ્ગલા અણંતા પળ્લત્તા ॥ સૂ. ૫૪૦ ॥

॥ છટ્ટાણં છટ્ટમજ્જયણં સમત્તં ॥

(મૂ.) છ પ્રકારે પ્રતિક્રમણ-મિથ્યા દુષ્કૃત કરવું કહેલ છે, તે આ પ્રમાણે—વડીનીત કરીને જે ઈર્ષ્યાવહિ પરિક્કમવી તે ઉચ્ચારપ્રતિક્રમણ ૧, લઘુનીત કરીને જે ઈર્ષ્યાવહિ પરિક્કમવી તે પ્રશ્રવણપ્રતિક્રમણ ૨, દૈવસિક અને રાત્રિક (રાઈ) વચ્ચે ઈત્તરિક (થોડા કાળનું) પ્રતિક્રમણ ૩, મહાવ્રતગ્રહણ અથવા ભક્તપરિજ્ઞાદિ (અનશન) રૂપ યાવત્કથિક (જાવજીવનું) પ્રતિક્રમણ ૪, અનાભોગથી કે સહસાકારાદિથી જે કોઈ વિપરીત આચર્યું હોય તે વિષયમાં 'મેં આ ખોટું કયું' એમ સમજીને મિથ્યા મિ દુક્કડ (મિથ્યાદુષ્કૃત) દેવું તે જે કિંચિ મિચ્છાપ્રતિક્રમણ ૫, સૂતાં ઊઠીને કે સ્વપ્નને વિષે જે કોઈ દોષ લાગ્યો હોય તેનું જે પ્રતિક્રમણ કરવું તે સ્વપ્નાંતિકપ્રતિક્રમણ ૬. ॥૫૩૮॥

કૃતિકા નક્ષત્ર, છ તારાવાળો કહેલ છે. અશ્વેષા નક્ષત્ર છ તારાવાળો કહેલ છે. ॥૫૩૯॥

જીવો છ સ્થાન વડે નિર્વર્તિત-ઉપાર્જિત પુદ્ગલોને પાપકર્મપણે એકત્ર કરેલ છે, એકત્ર કરે છે અને એકત્રિત કરશે, તે આ પ્રમાણે—પૃથિવિકાય વડે નિર્વર્તિત યાવત્ ત્રસકાય વડે નિર્વર્તિત, એવી રીતે ૧ય, ઉપચય, બંધ, ઉદીરણ, વેદન તેમજ નિર્જરાને કરેલ છે, કરે છે અને કરશે. છ પ્રદેશવાળા સ્કંધો (દ્રવ્યતઃ) અનંતા કહેલ છે. (ક્ષેત્રતઃ) છગુણ કાળા પુદ્ગલો યાવત્ છગુણ લૂખા પુદ્ગલો અનંતા કહેલા છે. ॥૫૪૦॥

(ટી.) 'છવિહે પડિક્કમણે' इत्यादि પ્રતિક્રમણ એટલે પ્રાયશ્ચિત્તના બીજા ભેદરૂપ મિથ્યાદુષ્કૃત કરવું. તેમાં ઉચ્ચાર-વડીનીતનો ત્યાગ કરીને (પરઠવીને) જે ઈર્ષ્યાપથિકીનું પ્રતિક્રમવું તે ઉચ્ચારપ્રતિક્રમણ. એવી રીતે પ્રશ્રવણના વિષયમાં પણ જણવું કહ્યું છે કે—

ઉચ્ચાર પાસવળં, ભૂમીએ વોસિરિત્તુ ઉવત્તો । ઓસિરિઠ્ઠણં તત્તો, ઇરિયાવહિયં પડિક્કમઇ ॥૧૧॥

ઉપયોગયુક્ત ભૂમિમાં ઉચ્ચાર અને પ્રશ્રવણનો ત્યાગ કરીને, ત્યાંથી પાછો ફરીને ઈરિયાવહિ પરિક્કમે. (૯૯)

વોસિરઇ મત્તગે જઇ તો, ન પડિક્કમઇ ય મત્તગં જો ડ । સાહુ પરિઢવેઈ, નિયમેણ પડિક્કમઇ સો ડ ॥૧૦૦॥

જે સાધુ માત્રક (પાત્રા)માં પ્રશ્રવણનો ત્યાગ કરે છે તે પ્રતિક્રમે નહિ પરંતુ જે માત્રકને પરઠવે છે તે સાધુ નિયમથી પ્રતિક્રમે છે. (૧૦૦)

'ઇત્તરિય' તિં ઈત્તર-સ્વલ્પકાળ સંબંધી દૈવસિક રાત્રિકાદિ, 'આવકહિય' તિં યાવત્કથિક-યાવત્ જીવનપર્યંત-મહાવ્રત કે ભક્તપરિજ્ઞાદિરૂપ. આનું પ્રતિક્રમણપણું તો વિશેષ નિવૃત્તિ (ત્યાગ) રૂપ ૨સાર્થક યોગથી છે. 'જં કિંચિ મિચ્છા' શ્લેષમ' (થૂક) અને સિંધાન-નાકની લીંટીને અવિધિ વડે ત્યાગવામાં આભોગ (જાણીને), અનાભોગ (અજાણતાં) અને

૧. ચય-ઉપચયાદિની વિશેષ વ્યાખ્યા પૂર્વે અધ્યયનમાં વર્ણવાઈ ગયેલ છે.

૨. પાપથી નિર્વર્તવું-પાછું ફરવું, પુનઃ ન કરવું તે પ્રતિક્રમણ. આ સાર્થકપણું મહાવ્રત કે ભક્તપરિજ્ઞામાં છે.

સહસાકાર વગેરેથી અસંયમસ્વરૂપ જે કાંઈ મિથ્યા-અયથાર્થ વિષયવાળું (આચર્યું હોય તો) 'આ મેં મિથ્યા કર્યું' એવી રીતે સ્વીકારપૂર્વક મિથ્યા દુષ્કૃત કરવું તે યત્કિંચિત્મિથ્યાપ્રતિક્રમણ. કહ્યું છે કે—

સંયમજોગે અબ્બુદ્ધિયસ્સ જં કિંચિ વિતહમાયરિયં । મિચ્છા એયં તિ વિયાણિક્કણ મિચ્છ તિ કાયવ્વં ॥૧૦૧॥

[આવશ્યક નિર્યુક્તિ ૬૮૨ તિ]

સંયમયોગને વિષે તત્પર થયેલા સાધુએ પણ જે કાંઈ વિપરીત આચર્યું હોય તો 'આ મિથ્યા કર્યું છે' એમ જાણીને 'મારું પાપ મિથ્યા થાઓ' એમ મિથ્યાદુષ્કૃત દેવું. (૧૦૧)

खेलं सिंघाणं वा, अप्पडिलेहापमज्जिउं तह य । वोसिरिय पडिक्कमई, तं पि य मिच्छुक्कडं देह ॥१०२॥

શ્લેષમ કે સિંધાનક-નાકના મેલને નહિ જોઈને તથા નહિ પ્રમાર્જને પરકવીને પ્રતિક્રમે છે તેનું પણ મિથ્યા દુષ્કૃત આપે છે. (૧૦૨)

'સોમણંતિ' તિં સૂવાની ક્રિયાના અંતમાં થયેલું તે સ્વપ્નાંતિક-સૂઈને ઊઠેલા સાધુઓ અવશ્ય ઈર્ષાવહીને પ્રતિક્રમે છે. અથવા સ્વપ્ન-નિદ્રાવશમાં વિકલ્પ, તેનો અંત-વિભાગ તે સ્વપ્નાંત, તેમાં થયેલું તે સ્વપ્નાંતિક. સ્વપ્નવિશેષમાં સાધુઓ અવશ્ય પ્રતિક્રમણ કરે છે. કહ્યું છે કે—

गमणागमण विहारे, सुत्ते वा सुमिणदंसणे राओ । नावानइसंतारे, इरियावहियापडिक्कमणं ॥१०३॥

[આવશ્યક નિર્યુક્તિ ૧૫૪૭ તિ]

ગમનાગમનમાં, વિહારમાં, સૂવામાં, રાત્રિને વિષે સ્વપ્નદર્શનમાં, નાવ વડે નદીને ઉતરવામાં ઈર્ષાપથિકી પ્રતિક્રમણ કરાય છે. (૧૦૩)

'આઝલમાઝલા' સોવણવત્તિયા'ં' ઇત્યાદિં પ્રતિક્રમણ સૂત્ર છે. સ્વપ્નમાં કરેલ પ્રાણાતિપાતાદિને વિષે પ્રતીપક્કમણપાછું ફરવારૂપ સાર્થક ગતિ વડે કાયોત્સર્ગલક્ષણ પ્રતિક્રમણ આ પ્રમાણે કહ્યું છે—

पाणिवह-मुसावाए, अदत्त-मेहुण-परिगहे चेव । सयमेगं तु अणूणं, उसासाणं हवेज्जहि ॥१०४॥

[આવશ્યક નિર્યુક્તિ ૧૫૫૨]

પ્રાણીના વધમાં, મૃષાવાદમાં, અદત્તમાં, મૈથુનમાં અને પરિગ્રહના સંબંધમાં સ્વપ્નને વિષે દોષ કર્યો હોય, કરાવ્યો હોય કે અનુમોદ્યો હોય તો તેમાં અન્યૂન એક સો ઉચ્ચ્વાસપ્રમાણ કાયોત્સર્ગ કરવો અર્થાત્ 'ચંદેસુ નિમ્મલયરા' સુખી ચાર લોગસ્સનો કાઉસંગ કરવો. લોગસ્સના એક પદનો એક ઉચ્ચ્વાસપ્રમાણ કાળ ગણેલ છે. (૧૦૪) ॥૫૩૮॥

અનંતર પ્રતિક્રમણ કહ્યું તે આવશ્યક પણ કહેવાય છે અને આવશ્યક તો નક્ષત્ર-ઉદયાદિના અવસરમાં કરે છે માટે નક્ષત્ર સૂત્ર છે તે અધ્યયનની સમાપ્તિ પર્યંત પૂર્વના અધ્યયનની જેમ જાણવા. ॥૫૩૮-૫૪૦॥

॥ છઠ્ઠા સ્થાનકનો ટીકાનુવાદ સમાપ્ત ॥

● પરિગ્રહ વિરમણ વ્રતને વૃક્ષની ઉપમા :

- (૧) વિશુદ્ધ સમ્યગ્દર્શન કંદની નીચે રહેનાર મૂળ છે. (૨) ચિત્તની સ્વસ્થતા રૂપ ધૃતિ કંદ છે. (૩) મોક્ષ સાધક વિનય-વેદિકા સમાન છે. (૪) ત્રેલોક્ય વ્યાપી આરાધના રૂપ વિસ્તીર્ણ શાખાઓ છે. (૫) મન-વચન-ક્રિયાના સાત્ત્વિક વ્યાપાર નાની શાખા સ્થાનીય છે. (૬) જુદા-જુદા ઉત્તર ગુણો પુષ્પ છે. (૭) અનાશ્રવ ફળ સ્થાનીય છે. (૮) મેરુ પર્વતની શિખરની જેમ સિદ્ધશિવાની પ્રાપ્તિ સંવર વૃક્ષનો સાર છે.

— કુમાર શ્રમણકૃત 'પ્રશ્ન વ્યાકરણ ભાષાન્તરે, પૃ. ૬૩

|| અથ સમ્પ્રથમસ્થાનકાધ્યયનમ્ ||

છઠ્ઠા અધ્યયનનું વ્યાખ્યાન કર્યું હવે સાતમું શરૂ કરાય છે. અનંતર અધ્યયનમાં છ સંખ્યાયુક્ત પદાર્થો પ્રરૂપાયા અને આ અધ્યયનમાં તો તે જ પદાર્થો સાત સંખ્યાયુક્ત પ્રરૂપાય છે, એવી રીતના સંબંધથી આવેલ ચાર અનુયોગવાળા આ અધ્યયનનું આ આદિસૂત્ર—

સત્તવિહે ગણાવક્રમણે પત્રત્તે, તંજહા—સવ્વધમ્મા રોતેમિ ૧, એગિતા રોણમિ, એગિયા ણો રોણમિ ૨, સવ્વધમ્મા વિતિગિચ્છામિ ૩, એગિતા વિતિગિચ્છામિ, એગિતા નો વિતિગિચ્છામિ ૪, સવ્વધમ્મા જુહુણામિ ૫, એગિતા જુહુણામિ, એગિયા ણો જુહુણામિ ૬, ઇચ્છામિ ણં મંતે। એગલ્લવિહારપડિમં ઉવસંપજ્જિત્તા ણં વિહરિત્તે ૭
|| સૂ. ૫૪૧ ||

(મૂ૦) સાત પ્રકારે પ્રયોજનવિશેષને લઈને ગણાપક્રમણ-ગચ્છથી નીકળવું કહેલું છે, તે આ પ્રમાણે—નિર્જરાના હેતુભૂત શ્રુત, ચારિત્રરૂપ સર્વે ધર્મોને હું ઇચ્છું છું, તે અમુક બીજા ગચ્છમાં જવાથી પ્રાપ્ત થાય છે માટે તેના અર્થે હે ભદ્રન્ત! હું ગચ્છથી નીકળું છું ૧, કેટલાએક શ્રુત, ચારિત્રરૂપ ધર્મો પ્રત્યે રુચિ કરું છું અને કેટલાએક ધર્મો પ્રત્યે રુચિ કરતો નથી. માટે તેના સારુ હું ગચ્છથી નીકળું છું ૨, સર્વ ધર્મો પ્રત્યે સંશય કરું છું માટે તેનું નિવારણ કરવા સારુ ગચ્છથી નીકળું છું ૩, કેટલાએક ધર્મો પ્રત્યે સંશય કરું છું અને કેટલાએક ધર્મોને વિષે સંશય નથી કરતો માટે તેનું નિવારણ કરવા અર્થે હું ગચ્છથી નીકળું છું ૪, સર્વ ધર્મોને હું બીજા માટે આપું પણ તે સ્વગચ્છમાં પાત્ર નથી માટે તેના સારુ હું ગચ્છથી નીકળું છું ૬, એવી છ રીતે ગુરુને પૂછીને ગચ્છાંતરમાં જવું. તથા હે ભદ્રન્ત! હું એકલવિહારની પ્રતિમાને ગ્રહણ કરીને વિહાર કરવા માટે ઇચ્છું છું એમ ગુરુને પૂછીને ગચ્છથી નીકળી એકલો વિચરે ૭. || ૫૪૧ ||

(દી૦) 'સત્તવિહે' ત્યાદિં આનો પૂર્વ સૂત્રની સાથે અભિસંબંધ છે. અનંતર સૂત્રમાં પુદ્ગલો પર્યાયથી કહ્યા. અહિં તો પુદ્ગલ વિષયના જ ક્ષયોપશમથી જે અનુષ્ઠાનવિશેષ જીવને પ્રાપ્ત થાય છે તેનું સમ્પ્રવિધપણું કહેવાય છે, એવી રીતે આવેલ સંબંધવાળા આ સૂત્રની વ્યાખ્યા જાણવી. સંહિતાદિનો ક્રમ તો પ્રસિદ્ધ જ છે. વિશેષ એ કે—સમ્પ્રવિધ તે સાત પ્રકાર. ગણ-ગચ્છથી અપક્રમણ-નીકળવું તે ગણાપક્રમ તીર્થંકરાદિકોએ કહેલું છે, તે આ પ્રમાણે—નિર્જરાના હેતુભૂત સર્વ ધર્મોને સૂત્ર અને અર્થરૂપ ઉભય વિષયવાળા શ્રુતભેદોને અર્થાત્ અપૂર્વશ્રુતનું ગ્રહણ, વિસ્મરણ થયેલનું સંધાન (પુનઃ સ્મરણ) અને પૂર્વ ભણેલના પ્રાવર્તનરૂપને અને ક્ષપણ-તપ, વેદ્યાવૃત્તરૂપ ચારિત્રધર્મો પ્રત્યે 'રોચ્યામિ' રુચિવિષયક કરું છું—ઇચ્છું છું તે અમુક પરગચ્છમાં પ્રાપ્ત થાય છે પરંતુ અહિં સ્વગચ્છમાં મળે તેમ નથી તેથી તેને મેળવવા માટે હે ભદ્રન્ત! હું સ્વગચ્છમાંથી નીકળું છું, એવી રીતે ગુરુને પૂછવાદ્વારા એક ગણાપક્રમણ કહ્યું ૧, શંકા-સર્વ ધર્મો પ્રત્યે રુચિવિષય કરું છું એમ કહેવામાં કેવી રીતે પૃચ્છા અર્થ જણાય છે? સમાધાન—'ઇચ્છામિ ણં મંતે! એગલ્લવિહારપડિમં' इत्यादिं પૃચ્છાંવચનના સમાનપણાથી જણાય છે. રુચિની તો કરવાની ઇચ્છારૂપ અર્થતા છે. 'પતિયામી રોણમી' અહિં વ્યાખ્યા કરેલની જેમ છે. ક્વચિત્ 'સવ્વધમ્મં જાણામિ, એવંપિ એ અવક્રમે' આ પ્રમાણે પાઠ છે ત્યાં હું જ્ઞાની છું માટે મારે ગણ વડે શું? અર્થાત્ ગચ્છની શી જરૂર છે? એમ અહંકારથી પણ નીકળે છે ૧, 'એગિયા' ત્તિં કોઈએક શ્રુતધર્મો પ્રત્યે અથવા ચારિત્રધર્મો પ્રત્યે રુચિ કરું છું—ઇચ્છું છું અને કોઈએક શ્રુતધર્મો પ્રત્યે અથવા ચારિત્રધર્મો પ્રત્યે ઇચ્છતો નથી, આ કારણથી ઇચ્છિત ધર્મોને સ્વગચ્છમાં કરવાની સામગ્રીના અભાવથી હે ભદ્રન્ત! હું નીકળું છું—આ બીજું ૨, ઉક્ત લક્ષણવાળા સર્વ ધર્મો પ્રત્યે વિચિકિત્સા કરું છું—તેના વિષયમાં સંશય કરું છું તેથી

સંશયનું નિરાકરણ કરવા માટે સ્વગણથી નીકળું છું આ ત્રીજું ૩, એવી રીતે કોઈક ધર્મો પ્રત્યે સંશય કરું છું અને કોઈક ધર્મો પ્રત્યે સંશય કરતો નથી માટે નીકળું છું—આ ચોથું ૪, 'જુહોમિ' સ્તિં જુહોમિ—બીજાઓને આપું છું પરંતુ સ્વગણમાં પાત્ર નથી આ હેતુથી નીકળું છું—આ પાંચમું ૫, એમ છઠ્ઠું પણ સમજવું દ, હે ભદ્રન્ત! એકાકીપણે ગચ્છમાંથી નીકળીને જિનકલ્પિકાદિપણા વડે જે વિહાર—વિચરવું તેની જે પ્રતિમાની પ્રતિપત્તિપ્રતિષ્ઠા તે એકાકીવિહારપ્રતિમા, તેને અંગીકાર કરીને વિચરવા માટે હું નીકળું છું—આ સાતમું ૭. અથવા સર્વ ધર્મો પ્રત્યે હું રુચિ કરું છું—શ્રદ્ધાન કરું છું તેને સ્થિર કરવા માટે નીકળું છું ૧, કોઈ ધર્મો પ્રતિ રુચિ કરું છું—સદહું છું અને કોઈક ધર્મને સદહતો નથી માટે નહિ સદહેલ ધર્મોનું શ્રદ્ધાન કરવા માટે નીકળું છું, આ બે પદ વડે સર્વવિષય અને દેશવિષયવાળા સમ્યગ્દર્શનને અર્થે ગચ્છથી નીકળવું કહ્યું ૨, એવી રીતે સર્વવિષય અને દેશવિષય સંશય—કથનસૂચક 'સર્વધમ્મા વિચિક્ષિચ્છામિ' इत्यादि० બે પદ વડે જ્ઞાનને અર્થે ગચ્છથી નીકળવું કહ્યું ૩-૪, સર્વ ધર્મો પ્રત્યે 'જુહોમિ' 'જુહોતિ' શબ્દના અદનાર્થપણાથી ભક્ષણ અર્થ છે અને ભક્ષણ અર્થની આ સેવાવૃત્તિ બતાવવાથી આચરું છું, સેવું છું યાવત્ રહું છું ૫, કોઈએકને સેવું છું માટે સેવાતા બધાય ધર્મોની વિશેષ સેવાને માટે અને નહિ સેવાયેલ ક્ષપણ—તપ, વૈયાવૃત્ત્યાદિ ચારિત્રધર્મોની આ સેવા અર્થે નીકળું છું એવી રીતે આ બે પદ વડે તેમજ ચારિત્રને અર્થે અપક્રમણ કહ્યું ૬. કહ્યું છે કે—

નાળઢ્ઢ દંસળઢ્ઢ, ચરળઢ્ઢ એવમાઈ સંકમળં । સંભોગઢ્ઢ વ પુળો, આચરિયઢ્ઢ વ ણાયવ્વં ॥૧॥

[નિશીથ માખ્ય ૫૪૫૮ ઇતિ]

જ્ઞાનને અર્થે, દર્શન—સમ્યક્ત્વને અર્થે, ચારિત્રને અર્થે ઇત્યાદિ કારણે ગચ્છાંતરમાં સંક્રમણ (ગમન) કરવા યોગ્ય છે. વળી સંભોગને અર્થે અને આચાર્યાદિને અર્થે જાણવું. (૧) તેમાં જ્ઞાનને અર્થે—

સુતસ્સ વ અત્થસ્સ વ, ઉમયસ્સ વ કારણા ઉ સંકમળં । વીસજ્ઞિયસ્સ ગમળં, મીઓ ય નિયત્તે કોઈ ॥૨॥

[નિશીથ માખ્ય ૫૪૫૯ ઇતિ]

સ્વગચ્છમાં સૂત્ર વગેરેનું જ્ઞાન શૂન્ય હોવાથી સૂત્ર, અર્થ ઉભયને મેળવવા માટે અન્ય ગચ્છમાં જાય છે પરંતુ સ્વકીય આચાર્ય વડે વિસર્જિત કરાયેલ—આજ્ઞા અપાયેલ શિષ્યનું અન્ય ગચ્છમાં ગમન યોગ્ય છે અને આજ્ઞા અપાયેલ કોઈક શિષ્ય, તે પરગચ્છના આચાર્યોનું કઠિન ચારિત્ર સાંભળીને બીકથી પાછો ફરે છે—સ્વગચ્છમાં આવે છે. (૨)

દર્શનપ્રભાવક (સમ્મતિ, તત્ત્વાર્થાદિ) શાસ્ત્રને માટે જાય છે તે દર્શનાર્થે, ચારિત્રને અર્થે આ પ્રમાણે જાણવું—

ચરિત્તઢ્ઢ દેસિ દુવિહા[દેસો દ્વિવિધા દોષા इत्यर्थः], एसणदोसा य इत्थिदोसा य ।

[તત્તોગણાપક્રમણં ભવતિ] ગચ્છામિ ય સીયંતે, આચસમુત્થેહિં દોસેહિં ॥૩॥

[નિશીથ માખ્ય ૫૪૬૧ બૃહત્કલ્પ માં ૫૪૪૦ સ્તિ]

ચારિત્રને અર્થે બે પ્રકારના દોષો હોય છે અર્થાત્ એષણાના દોષો અને સ્ત્રી સંબંધી દોષોને વિષે અને પોતાથી ઉત્પન્ન થયેલ દોષો વડે ગચ્છમાં સીદાય છે તેથી ગચ્છથી અપક્રમણ—નીકળવું થાય છે. (૩)

સંભોગને અર્થે એટલે જે ગચ્છમાં ઉપસંપદા લીધેલ હોય તે ગચ્છથી પણ સ્થાનલક્ષણ વિસંભોગના કારણ હોતે છતે નીકળે છે. આચાર્યને અર્થે—આચાર્યને મહાકલ્પશ્રુત વગેરે શ્રુત નથી અર્થાત્ તેનું જ્ઞાન નથી, આ હેતુથી તે શ્રુતને ભણાવવા માટે શિષ્યનો ગણાંતરમાં સંક્રમ થાય છે. અહિ પોતાના ગુરુ પ્રત્યે પૂછીને જ ગુરુદ્વારા આજ્ઞા અપાયેલ શિષ્યે નીકળવું જોઈએ, એવી રીતે સર્વત્ર પૂછણ અર્થે વ્યાખ્યા કરવા યોગ્ય છે. ઉક્ત કારણવશાત્ પક્ષાદિ કાળથી ઉપર ગુરુએ આજ્ઞા ન આપેલ હોય તો પણ શિષ્ય જાય (આ વિધેય છે;) કારણ સિવાય ગચ્છમાંથી નીકળવું તે અવિધેય છે—આચરવા યોગ્ય નથી. કહ્યું છે કે—

આચરિયાર્ણ મયા, પચ્છિત્તમયા ન સેવઈ અકિચ્ચં । વૈયાવચ્ચજ્ઞયણેસુ સજ્જઈ તદુવઓળેણં ॥૪॥

[નિશીથ માખ્ય ૫૪૫૫ સ્તિ]

ગચ્છમાં રહેવાથી આચાર્યદિકના ભયને લઈને તથા પ્રાયશ્ચિત્તના ભયથી અકૃત્યને સેવે નહિ, વળી વૈધાવૃત્ત્યમાં અને અધ્યયન-ભણવું તેમાં સૂત્રાર્થના ઉપયોગ વડે તત્પર રહે છે. (૪)

एगो इत्थीगम्मो, तेणादिभया य अल्लिययगारे [गृहस्थान्] । कोहादी च उदित्रे, परिनिव्वावन्ति से अन्ने ॥५॥

[निशीथ भाष्य ૫૪૫૬ સિ]

એકાકી રહેનાર સાધુ સ્ત્રી વડે ગમ્ય થાય છે અને ચોરાદિના ભયથી ગૃહસ્થોનો આશ્રય કરે છે, પરંતુ ગુરુકુળમાં વસવાથી આ દોષો થતા નથી. વળી ક્રોધાદિનું ઉદીરણ કરતાં તેને બીજા સાધુઓ નિવારે છે-શાંત કરે છે, (૫) આ હેતુથી અન્યત્ર સંવિજ્ઞ સાધુઓને વિષે સંક્રમણ કરવું. ॥૫૪૧॥

એવી રીતે શ્રદ્ધાનના સ્થૈર્યાદિના અર્થે અથવા ગચ્છથી નીકળેલ કોઈકને વિભંગજ્ઞાન પણ હોય માટે તેના ભેદોને કહે છે—

सत्तविहे विभंगणाणे पन्नत्ते, तंजहा—एगदिसिं लोगाभिगमे १, पंचदिसिं लोगाभिगमे २, किरियावरणे जीवे ३, मुदग्गे जीवे ४, अमुदग्गे जीवे ५, रूवी जीवे ६, सव्वमिणं जीवा ७ ।

તત્થ ખલુ ઇમે પઢમે વિભંગણાણે-જયા ણં તહારૂવસ્સ સમણસ્સ વા માહણસ્સ વા વિભંગણાણે સમુપ્પજ્જતિ, સે ણં તેણં વિભંગણાણેણં સમુપ્પન્નેણં પાસતિ પાતીણં વા પઢિણં વા દાહિણં વા ઉદીણં વા ઉઙ્ઙં વા જાવ સોહમ્મે કપ્પે, તસ્સ ણમેવં ભવતિ-અત્થિ ણં મમ અતિસેસે ણાણદંસણે સમુપ્પન્ને-एगदिसिं लोगाभिगमे, संतेगतिया समणा वा माहणा वा एवमाहंसु-पंचदिसिं लोगाभिगमे, जे ते एवमाहंसु मिच्छं ते एवमाहंसु, पढमे विभंगणाणे १ ।

અહાવરે દોઢ્વે વિભંગણાણે, જતા ણં તહારૂવસ્સ સમણસ્સ વા માહણસ્સ વા વિભંગણાણે સમુપ્પજ્જતિ, સે ણં તેણં વિભંગણાણેણં સમુપ્પન્નેણં પાસતિ પાતીણં વા પઢિણં વા દાહિણં વા ઉદીણં વા ઉઙ્ઙં જાવ સોહમ્મે કપ્પે, તસ્સ ણમેવં ભવતિ-અત્થિ ણં મમ અતિસેસે ણાણદંસણે સમુપ્પન્ને-पंचदिसिं लोगाभिगमे, संतेगतिता समणा वा माहणा वा एवमाहंसु-एगदिसिं लोगाभिगमे, जे ते एवमाहंसु मिच्छं ते एवमाहंसु, दोच्चे विभंगणाणे २ ।

અધાવરે તઢ્વે વિભંગણાણે, જયા ણં તહારૂવસ્સ સમણસ્સ વા માહણસ્સ વા વિભંગણાણે સમુપ્પજ્જતિ, સે ણં તેણં વિભંગણાણેણં સમુપ્પન્નેણં પાસતિ પાણે અતિવાતેમાણે મુસં વતમાણે અદિન્નમાદિતમાણે મેહુણં પઢિસેવમાણે પરિગ્ગહં પરિગિણ્હમાણે રાતિભોયણં ભુંજમાણે વા, પાવં ચ ણં કમ્મં કીરમાણં ણો પાસતિ, તસ્સ ણમેવં ભવતિ-અત્થિ ણં મમ અતિસેસે ણાણદંસણે સમુપ્પન્ને કિરિતાવરણે જીવે, સંતેગતિતા સમણા વા માહણા વા એવમાહંસુ-नो किरितावरणे जीवे, जे ते एवमाहंसु, मिच्छं ते एवमाहंसु, तच्चे विभंगणाणे ३ ।

અહાવરે ચઠ્ઠ્વે વિભંગણાણે જયા ણં તહારૂવસ્સ સમણસ્સ વા માહણસ્સ વા જાવ સમુપ્પજ્જતિ, સે ણં તેણં વિભંગણાણેણં સમુપ્પન્નેણં દેવામેવ પાસતિ, બાહિરબ્ધંતરતે પોગ્ગલે પરિતાદિતિતા પુઢેગત્તં ણાણત્તં ફુસિતા ફુરિતા ફુડિતા વિકુલ્લિતાણં ચિદ્ધિત્તે, તસ્સ ણમેવં ભવતિ-અત્થિ ણં મમ અતિસેસે ણાણદંસણે સમુપ્પન્ને, મુદગ્ગે જીવે, સંતેગતિતા સમણા વા માહણા વા એવમાહંસુ-अमुदग्गे जीवे, जे ते एवमाहंसु मिच्छं ते एवमाहंसु, चउत्थे विभंगणाणे ४ ।

અહાવરે પંચમે વિભંગણાણે, જયા ણં તહારૂવસ્સ સમણસ્સ જાવ સમુપ્પજ્જતિ, સે ણં તેણં વિભંગણાણેણં સમુપ્પન્નેણં દેવામેવ પાસતિ, બાહિરબ્ધંતરે પોગ્ગલે અપરિતાદિતિતા પુઢેગત્તં જાવ વિકુલ્લિતાણં

ચિદ્વિત્તે, તસ્સ ણમેવં ભવતિ-અત્થિ જાવ સમુપ્પન્ને-અમુદગ્ગે જીવે, સંતેગતિતા સમણા વા માહણા વા એવમાહંસુ-મુદગ્ગે જીવે, જે તે એવમાહંસુ મિચ્છંતે એવમાહંસુ પંચમે વિભંગણાણે ૫ ।

અહાવરે છઠ્ઠે વિભંગણાણે, જયા ણં તથારૂવસ્સ સમણસ્સ વા માહણસ્સ વા જાવ સમુપ્પજ્જતિ, સે ણં તેણં વિભંગણાણેણં સમુપ્પન્નેણં દેવામેવ પાસતિ, બાહિરબ્બંતરતે પોગલે પરિતાદિતિતા વા અપરિયાદિતિતા વા પુઢેગતં ણાણતં ફુસિત્તા જાવ વિકુલ્લિત્તાણં ચિદ્વિત્તે, તસ્સ ણમેવં ભવતિ-અત્થિ ણં મમ અતિસેસે ણાણદંસણે સમુપ્પન્ને, રૂઘી જીવે, સંતેગતિતા સમણા વા માહણા વા એવમાહંસુ-અરૂઘી જીવે, જે તે એવમાહંસુ મિચ્છંતે એવમાહંસુ, છઠ્ઠે વિભંગણાણે ૬ ।

અહાવરે સત્તમે વિભંગણાણે, જયા ણં તથારૂવસ્સ સમણસ્સ વા માહણસ્સ વા વિભંગણાણે સમુપ્પજ્જતિ, સે ણં તેણં વિભંગણાણેણં સમુપ્પન્નેણં પાસઇ સુહુમેણં વાયુકાતેણં ફુડં પોગલકાયં દંતં વેતંતં ચલંતં ચુલ્લંતં ફંદંતં ષટ્ઠંતં ઉદીરંતં તંતં ભાવં પરિણમંતં, તસ્સ ણમેવં ભવતિ-અત્થિ ણં મમ અતિસેસે ણાણદંસણે સમુપ્પન્ને, સલ્લમિણં જીવા, સંતેગતિતા સમણા વા માહણા વા એવમાહંસુ-જીવા ચેવ અજીવા ચેવ, જે તે એવમાહંસુ મિચ્છંતે એવમાહંસુ, તસ્સ ણમિમે ચત્તારિં જીવનિકાયા ણો સમ્મમુવગતા ભવંતિ, તંજહા-પુઢવિકાઇયા [આઠુ કેઠુ] જાવ વાઠકાઇયા, ઇચ્ચેતેહિં ચઉહિં જીવનિકાઈહિં મિચ્છાદંડં પવત્તેઇ સત્તમે વિભંગણાણે ૭ ॥ સૂ. ૫૪૨ ॥

(મૂ. ૦) સાત પ્રકારે વિભંગજ્ઞાન અર્થાત્ મિથ્યાત્વસહિત અવધિ કહેલું છે, તે આ પ્રમાણે-પૂર્વાદિ એક દિશામાં લોકનો બોધ ૧, પાંચ દિશામાં લોકનો બોધ ૨, જીવ વડે કરાતી પ્રાણાતિપાતાદિ ક્રિયાને જ દેખવાથી અને કર્મને નહિ દેખવાથી ક્રિયાવરણ જીવ છે એવી માન્યતાવાળું વિભંગજ્ઞાન ૩, બાહ્ય અભ્યંતર પુદ્ગલથી રચાયેલ શરીરવાળો જીવ છે એવી માન્યતાવાળું વિભંગજ્ઞાન ૪, બાહ્ય અભ્યંતર પુદ્ગલથી રહિત શરીરવાળો જીવ છે એવી માન્યતાવાળું વિભંગજ્ઞાન ૫, રૂપી જીવ છે એવી માન્યતાવાળું ૬, વાયુ વડે કંપનાર પુદ્ગલના સમૂહને દેખવાથી તમામ વસ્તુઓ જીવો જ છે એવા નિશ્ચયવાળું સાતમું વિભંગજ્ઞાન ૭, તે સાત પ્રકારના વિભંગજ્ઞાનમાં નિશ્ચયતઃ આ પ્રથમ વિભંગજ્ઞાન છે-જ્યારે તથારૂપ શ્રમણ-બાળતપસ્વીને અથવા માહણને વિભંગજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે ત્યારે તે શ્રમણાદિ ઉત્પન્ન થયેલ વિભંગજ્ઞાન વડે દેખે છે (તે કહે છે)-એક પૂર્વ દિશાને કે પશ્ચિમ દિશાને કે દક્ષિણ દિશાને અથવા ઉત્તર દિશાને અથવા ઊર્ધ્વ દિશાને યાવત્ સૌધર્મ દેવલોક સુધી દેખે છે (અધોલોકનું દેખવું દુષ્કર છે). તે શ્રમણાદિનો આ પ્રમાણે અભિપ્રાય છે કે-મને અતિશયવાળું જ્ઞાન, દર્શન ઉત્પન્ન થયેલ છે તેથી (એક દિશામાં જ લોકનો અભિગમ-સાક્ષાત્કાર થવાથી) એક દિશામાં જ લોકનો અભિગમ છે. કેટલાએક શ્રમણો કે માહણો એમ કહે છે કે-પાંચ દિશામાં લોકનો અભિગમ છે. જે લોકો એમ કહે છે તેઓ મિથ્યા કહે છે, આ પ્રથમ પ્રકારનું વિભંગજ્ઞાન ૧.

હવે બીજું વિભંગજ્ઞાન કહે છે-જ્યારે તથારૂપ શ્રમણને અથવા માહણને વિભંગજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે ત્યારે તે શ્રમણાદિ વિભંગજ્ઞાન વડે દેખે છે તે કહે છે-પૂર્વ દિશાને, પશ્ચિમ દિશાને, દક્ષિણ દિશાને, ઉત્તર દિશાને અને ઊર્ધ્વ દિશાને યાવત્ સૌધર્મ દેવલોક સુધી. તેને આ પ્રમાણે અભિપ્રાય થાય છે કે-મને અતિશયવાળું જ્ઞાન, દર્શન ઉત્પન્ન થયેલ છે તેથી પાંચ દિશામાં જ લોકનો અભિગમ છે (તેને અધોલોકનો બોધ નથી.) કેટલાએક શ્રમણો અથવા માહણો એમ કહે છે કે-એક દિશામાં લોકનો અભિગમ (બોધ) છે જેઓ એ પ્રમાણે કહે છે, તેઓ મિથ્યા કહે છે. આ બીજું વિભંગજ્ઞાન છે ૨.

હવે ત્રીજું વિભંગજ્ઞાન કહે છે. જ્યારે તથારૂપ શ્રમણને અથવા માહણને વિભંગજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે ત્યારે તે શ્રમણ કે માહણ ઉત્પન્ન થયેલ વિભંગજ્ઞાન વડે દેખે છે તે કહે છે-પ્રાણાતિપાત (જીવહિંસા) ને કરતા, મૃધા વચનને બોલતા,

અદમ્ભને ગ્રહણ કરતા, મૈથુન સેવતા, પરિગ્રહને ગ્રહણ કરતા અને રાત્રિભોજનને કરતા જીવોને દેખે છે પણ તેના હેતુભૂત કર્મને દેખતો નથી, અને તેનો અભિપ્રાય એમ થાય છે કે-મને અતિશયવાળા જ્ઞાન, દર્શન ઉત્પન્ન થયા છે તેથી ક્રિયાવરણ જીવ છે. કેટલાએક શ્રમણો કે માહણો એમ કહે છે કે-ક્રિયાવરણ જીવ નથી પરંતુ કર્માવરણ જીવ છે. જેઓ એમ કહે છે તેઓ ખોટું કહે છે. આ ત્રીજું વિભંગજ્ઞાન ૩.

હવે ચોથું વિભંગજ્ઞાન કહે છે-જ્યારે તથારૂપ શ્રમણ અથવા માહણને વિભંગજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે ત્યારે તે ઉત્પન્ન થયેલ વિભંગજ્ઞાન વડે દેવોને જ દેખે છે, તે કહે છે-શરીરથી બહારના અને શરીરથી અંદરના ક્ષેત્રમાં રહેલા વૈકિય વર્ગજ્ઞાના પુદ્ગલોને ગ્રહણ કરીને દેશકાળના ભેદ વડે એકત્વ અથવા અનેકરૂપત્વ વિકુર્વિને રહે છે. કેવી રીતે? તે જ પુદ્ગલોને સ્પર્શીને, પોતાનું વીર્ય ફોરવીને, પ્રગટ થઈને, વૈકિય કરીને ઉત્તરવૈકિપણાએ રહે છે. તેને જોઈને તેનો એમ અભિપ્રાય થાય છે કે-મને અતિશયવાળા જ્ઞાન, દર્શન ઉત્પન્ન થયેલ છે તેથી મુદગ્ર-બાહ્ય અભ્યંતર પુદ્ગલથી રચાયેલ શરીરવાળો જીવ છે. કેટલાએક શ્રમણો કે માહણો એમ કહે છે કે-અમુદગ્ર જીવ છે. જેઓ એમ કહે છે તેઓ મિથ્યા કહે છે, આ ચોથું વિભંગજ્ઞાન ૪.

હવે પાંચમું વિભંગજ્ઞાન કહે છે-જ્યારે તથારૂપ શ્રમણને કે માહણને વિભંગજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે ત્યારે તે શ્રમણ અથવા માહણ ઉત્પન્ન થયેલ વિભંગજ્ઞાન વડે દેવોને જ દેખે છે તે કહે છે. બાહ્ય કે અભ્યંતર પુદ્ગલને ગ્રહણ કર્યા સિવાય પૃથક્પણાએ નાનાપણાએ યાવત્ વૈકિય કરીને રહે છે, આ ભવધારણીય શરીરની અપેક્ષાએ છે, તે દેવોને જોઈને તેનો એવો અભિપ્રાય થાય છે કે-મને અતિશયવાળા જ્ઞાન, દર્શન ઉત્પન્ન થયેલ છે તેથી અમુદગ્ર-બાહ્ય અભ્યંતર પુદ્ગલને ગ્રહણ કર્યા-સિવાય રચાયેલ અવયવવાળા શરીરયુક્ત જીવ છે. કેટલાએક શ્રમણો કે માહણો એમ કહે છે કે મુદગ્ર જીવ છે. જેઓ એમ કહે છે તેઓ ખોટું કહે છે. આ પાંચમું વિભંગજ્ઞાન ૫.

હવે છઠ્ઠું વિભંગજ્ઞાન કહે છે-જ્યારે તથારૂપ શ્રમણને અથવા માહણને વિભંગજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે ત્યારે તે ઉત્પન્ન થયેલ વિભંગજ્ઞાન વડે દેવોને જ દેખે છે, તે કહે છે-બાહ્ય અને અભ્યંતર પુદ્ગલોને ગ્રહણ કરીને અથવા નહીં ગ્રહણ કરીને દેશકાળાદિ ભેદ વડે નાનારૂપણાએ સ્પર્શીને યાવત્ વિકુર્વિને રહે છે તે દેવોને જોઈને તેનો એમ અભિપ્રાય થાય છે કે-મને અતિશયવાળા જ્ઞાન, દર્શન ઉત્પન્ન થયેલ છે તેથી રૂપી જીવ છે. કેટલાએક શ્રમણો કે માહણો એમ કહે છે કે અરૂપી જીવ છે, જેઓ એમ કહે છે તેઓ ખોટું કહે છે, આ છઠ્ઠું વિભંગજ્ઞાન ૬.

હવે સાતમું વિભંગજ્ઞાન કહે છે-જ્યારે તથારૂપ શ્રમણ અથવા માહણને વિભંગજ્ઞાન ઉપજે છે ત્યારે તે ઉત્પન્ન થયેલ જ્ઞાન વડે દેખે છે તે કહે છે મંદવાયુ વડે સ્પર્શાયેલ પુદ્ગલકાય-રાશિને કંપતું, વિશેષતઃ કંપતું, સ્વસ્થાનથી અન્યત્ર નીચે ઉતરતું, થોડું ચાલતું, અન્ય વસ્તુને સ્પર્શતું, અન્ય વસ્તુને પ્રેરતું, અનેક પ્રકારના ભાવપર્યાય વડે પરિણમતું દેખે છે તે જોનારનો અભિપ્રાય એમ થાય છે કે-મને અતિશયવાળા જ્ઞાન, દર્શન ઉત્પન્ન થયેલ છે તેથી આ બધુંય ચાલતા પુદ્ગલકાય જીવો છે. કંપનલક્ષણ જીવના સ્વભાવયુક્ત હોવાથી કેટલાએક શ્રમણો કે માહણો એમ કહે છે કે-જીવો અને અજીવો બને છે. જેઓ એમ કહે છે તેઓ મિથ્યા કહે છે. આવો વિભંગવાળાનો નિશ્ચય છે, પરંતુ તે વિભંગવાળાને આ કહેવાતા ચાર જીવનિકાયો. યથાર્થ સમજાયા નથી, તે આ પ્રમાણે-પૃથ્વીકાયિકો, અપૂકાયિકો, તેજસ્કાયિકો અને વાયુકાયિકો આ હેતુથી આ ચાર નિકાયોને વિષે મિથ્યાદંડ-હિંસાને પ્રવર્તાવે છે, આ સાતમા પ્રકારનું વિભંગજ્ઞાન છે.

(માહણ એટલે મિથ્યાદષ્ટિ જીવ સમજવા.) ॥૫૪૨॥

(ટી૦) 'સત્તવિદે' ત્યાદિં સાપ્તવિધ-સાત પ્રકારે. વિરુદ્ધ અથવા અપર્યાય, અન્યથા વસ્તુનો ભંગ-વિકલ્પ છે જેમાં તે વિભંગ, વિભંગ એવું જે જ્ઞાન તે વિભંગજ્ઞાન કેમ કે સાકારપણું છે, અર્થાત્ મિથ્યાત્વ સહિત અવધિ છે. 'એગદિસિં' તિં એક દિશામાં અર્થાત્ પૂર્વાદિક એક દિશા વડે લોકાભિગમ-લોકનો અવબોધ, આ એક વિભંગજ્ઞાન. બીજી દિશાઓમાં લોકને નહિ જાણવા

વડે તેનો નિષેધ કરવાથી એની વિભંગતા છે ૧, પાંચ દિશાઓમાં લોકનો અભિગમ (બોધ) છે પરંતુ કોઈ પણ એક દિશામાં નહિ, અહિં પણ એક દિશામાં લોકનો નિષેધ કરવાથી વિભંગતા છે ૨, જીવ વડે કરાતી પ્રાણાતિપાતાદિ ક્રિયા માત્રને જ જોવાથી અને તેના હેતુભૂત કર્મને નહિ જોવાથી ક્રિયા જ આવરણ-કર્મ છે જેને તે ક્રિયાવરણ-કોણ આ? જીવ છે અર્થાત્ ક્રિયાવરણ જીવ છે એવી રીતના નિશ્ચયમાં તત્પર જે વિભંગ તે ત્રીજું. કર્મને નહિ જોવા વડે નહિ સ્વીકારવાથી જ એની વિભંગતા છે. એવી રીતે આગળના ભેદોમાં પણ વિભંગતા સમજવી ૩, 'મુદગમે' તિં બાહ્ય અભ્યંતર પુદ્ગલથી રચાયેલ શરીરવાળો જીવ છે એવા અવધ્વન-નિશ્ચયવાળું, કારણ કે ભવનપતિ વગેરે દેવોને બાહ્ય અભ્યંતર પુદ્ગલના ગ્રહણપૂર્વક વૈક્રિયનું કરવું જોવાય છે—આ ચોથું ૪, 'અમુદગમે જીવે' તિં બાહ્ય અભ્યંતર પુદ્ગલના ગ્રહણ સિવાય વૈક્રિયવાળા દેવોને જોવાથી બાહ્ય અભ્યંતર પુદ્ગલ સિવાય રચાયેલ અવયવયુક્ત શરીરવાળો જીવ છે એવા નિશ્ચયવાળું પાંચમું વિભંગજ્ઞાન ૫, 'રૂવો જીવે' તિં દેવોને વૈક્રિય શરીરવાળા જોવાથી રૂપી જ જીવ છે એવા નિશ્ચયવાળું છઠ્ઠું ૬, 'સવ્વમિણં જીવ' તિં વાયુ વડે કંપતા પુદ્ગલકાયને જોવાથી આ બધી વસ્તુઓ જીવો જ છે કેમ કે તે ચલન ધર્મયુક્ત છે, એવા નિશ્ચયવાળું સાતમું વિભંગજ્ઞાન છે, આ સંગ્રહ-સંક્ષેપ વચન છે ૭, 'તત્ત્વે' ત્યાદિં તે જ વિભંગજ્ઞાનવાળો 'પાસડ' તિં ઉપલક્ષણપણાથી જાણે છે. અન્યથા વિભંગનું જ્ઞાનપણું નહિ થાય. 'પાર્ણં વે' ત્યાદિં 'વા' શબ્દ વિકલ્પાર્થવાળા છે. 'ઉઠ્ઠં જાવ સોહમ્મો કણો' આ વચનથી સૌધર્મ દેવલોકથી ઉપર પ્રાયઃ બાલતપસ્વીઓ જોતા નથી એમ બતાવ્યું તથા મનુષ્યલોકમાં રહેલા અવધિવાળાને પણ અધોલોક દુઃખે જાણવા યોગ્ય છે તો પછી વિભંગજ્ઞાનીના સંબંધમાં તો કહેવું જ શું? અર્થાત્ દુર્બોધ હોય જ માટે અધોદિશાનો બોધ અહિં કહેલ નથી. અધોલોકની દુર્બોધિતા તો ત્રીજા સ્થાનકમાં કહેલી છે. 'એવં ભવઈ' તિં આવા પ્રકારનો વિકલ્પ થાય છે તે આવી રીતે—મને અતિશેષ-શેષજ્ઞાનોને ઉલ્લંઘી ગયેલું અર્થાત્ અતિશયવાળું જ્ઞાન, દર્શન અથવા જ્ઞાન વડે દર્શન તે જ્ઞાનદર્શન થયેલ છે; તેથી એક દિશાને જોવા વડે તેમાં જ લોકનો ઉપલંબ (સાક્ષાત્કાર) થવાથી કહે છે કે—એક દિશામાં લોકનો અભિગમ (બોધ) છે અર્થાત્ એક દિશા માત્ર જ લોક છે. 'સન્તિ'—કેટલાએક શ્રમણો અથવા માહણ્યો વિદ્યમાન છે, તે આ પ્રમાણે કહે છે—અન્ય પાંચ દિશાઓમાં પણ લોકનો અભિગમ છે કેમ કે તે દિશાઓમાં પણ લોકના અભિગમનું વિદ્યમાનપણું છે. શ્રમણાદિ એમ કહે છે કે—પાંચ દિશાઓમાં પણ લોકનો અભિગમ છે, તે શ્રમણાદિ મિથ્યાવચન કહે છે. આ પહેલું વિભંગજ્ઞાન ૧, હવે અપર (બીજું) 'પાર્ણં વા' इत्यादिं वा શબ્દ ચકાર (અને) અર્થમાં જાણવો. વિકલ્પ (અથવા) અર્થપણામાં તો પાંચ દિશાની પર્યતા (જોવાપણું) પ્રાપ્ત નહિ થાય, પરંતુ એક દિશાની જ પ્રાપ્તિ થાય છે અને તેમ થવાથી પ્રથમ અને દ્વિતીય ભંગનો ભેદ નહિ થાય. ક્યાંક 'વા' શબ્દો દેખાતા નથી ૨, પ્રાણોને હજતા થકા ઇત્યાદિને વિષે જોવાને આ અર્થ પ્રાપ્ત થાય છે. 'નો કિરિયાવરણે' તિં ક્રિયાવરણ નહિ પરંતુ કર્માવરણ એવો અર્થ છે ૩, 'દેવામેવ' તિં ભવનવાસી વગેરે દેવોને જ 'બાહિરભંતરે' તિં શરીરના અવગાહ ક્ષેત્રથી બહારના અને અભ્યંતર-અવગાહન ક્ષેત્રમાં રહેલા, વૈક્રિયવર્ગજ્ઞાના પુદ્ગલોને 'પર્યાયાય' સમસ્તપણે વૈક્રિય સમુદ્ઘાત વડે ગ્રહણ કરીને 'પુદ્ગલં' તિં દેશકાળના ભેદ વડે પૃથક્ (જુદા) અર્થાત્ કદાચિત્—કોઈક એકત્વ-એકરૂપપણું, અનેકરૂપપણું ઉત્તરવૈક્રિયપણા વડે વિકુર્વં 'ચિદ્દેત્ત' તિં રહેલા માટે પ્રવર્તવાને, આ શેષ વાક્યનો સંબંધ છે. કેવી રીતે વિકુર્વં? તે કહે છે. 'ફુસિત્તા' આત્મા વડે લીર્યને ફોરવીને અથવા પુદ્ગલોને ચલાવીને, 'સ્ફુટિત્વા' પ્રકાશીભૂત થઈને અથવા પુદ્ગલોને પ્રગટ કરાવીને, વાચનાંતરમાં તો બીજા બે પદ દેખાય છે તેમાં 'સંવર્ત્ય' સાર પુદ્ગલોને એકત્ર કરીને અને 'નિવર્ત્ય'—અસાર પુદ્ગલોને જુદા કરીને (છોડીને) અથવા સમસ્ત પ્રાપ્ત પુદ્ગલો વડે ઉત્તરવૈક્રિય શરીરના એકપણા અને અનેકપણા પ્રત્યે સ્પર્શને—પ્રારંભીને તથા સ્ફુરણ કરીને—પ્રગટ કરીને સમ્—એકીભાવ વડે વર્તિત—સામાન્યતઃ નિષ્પન્ન કરીને, નિવર્તિત—સર્વથા પરિપૂર્ણ કરીને, શું થાય છે? વૈક્રિય કરીને

૧. પાસડ શબ્દનો અર્થ પર્યતિ-દેખે અને દેખવું તે દર્શનપણું છે, માટે અહિં ઉપલક્ષણથી જાણવું એવો અર્થ કરવો. -

પરંતુ ઔદત્તરિકપણાએ નહિ 'તસ્યે' તિં વિભંગજ્ઞાનવાળાને બાહ્ય અભ્યંતર પુદ્ગલ ગ્રહણમાં પ્રવર્તતા દેવોને જોવાથી એમ થાય છે—આવો વિકલ્પ થાય છે કે—'મુદગ્ગે' તિં બાહ્ય અભ્યંતર પુદ્ગલથી સ્થાયેલ શરીરવાળો જીવ છે ૪, હવે પાંચમું કહે છે—બાહ્ય અભ્યંતર પુદ્ગલોને નહિ ગ્રહણ કરીને, અહિં ગ્રહણના નિષેધને વૈક્રિય સમુદ્ધાતના અપેક્ષિતપણાથી ઉત્પત્તિક્ષેત્રમાં રહેલા પુદ્ગલોને તો ઉત્પત્તિકાળમાં ગ્રહણ કરીને ભવધારણીય શરીરનું એકપણું એક દેવની અપેક્ષાએ અથવા કંઠાદિ અવયવોની અપેક્ષાએ નાનાપણું તો અનેક દેવોની અપેક્ષાએ અથવા હસ્તાંગુલિ વગેરે અવયવોની અપેક્ષાએ વિકુર્વાને રહેવા માટે પ્રવર્તતાને દેખે છે ઇત્યાદિ શેષ પૂર્વવત્ જાણવું. બાહ્ય પુદ્ગલના ગ્રહણ વિના તો ઉત્તરવૈક્રિયનું એકપણું કે અનેકપણું થાય જ નહિ, માટે અહિં ભવધારણીય જ સ્વીકારેલ છે, તે એવી રીતે બાહ્ય અભ્યંતર પુદ્ગલથી રહિત સ્થાયેલ શરીરવાળા દેવોને જોવાથી તેને એવો વિકલ્પ થાય છે—'અમુદગ્ગે' તિં બાહ્ય અભ્યંતર પુદ્ગલ સિવાય સ્થાયેલ અવયવયુક્ત શરીરવાળો જીવ છે ૫, 'રૂવી જીવે' તિં પુદ્ગલોના ગ્રહણમાં અને અગ્રહણમાં એક અને અનેક રૂપ દેવોમાં જોવાથી રૂપવાળો જ જીવ છે એવો નિશ્ચય થાય છે, કારણ તેના અરૂપને ક્યારે પણ જોવાતું નથી ૬, 'સુહુમે' ત્યાદિં સૂક્ષ્મ-મંદવાયુ વડે પરંતુ સૂક્ષ્મનામકર્મના ઉદયમાં વર્તનાર વાયુ વડે નહિ કેમ કે વસ્તુઓને ચલાવવાનું તેનું સામર્થ્ય નથી, 'ફુડં' તિં સ્પર્શલ પુદ્ગલકાય-પુદ્ગલરાશિને 'ણ્યંતં'—કંપતું, વ્યેજમાન—વિશેષ કંપતું, ચલન્તં—સ્વસ્થાનથી અન્યત્ર જતું, ક્ષુબ્ધન્તં—નીચે ઉતરતું, સ્પન્દન્તં—થોડું ચાલતું, ઘટ્ટ્યન્તં—અન્ય વસ્તુને સ્પર્શતું, ઉદારયન્તં—અન્ય વસ્તુને પ્રેરતું—ચલાવતું, તં તં—નહિ કહેવા યોગ્ય અનેક પ્રકારના ભાવ-પર્યાયને પરિણમન્તં—પ્રાપ્ત થતું (દેખે છે, તેને જોઈને) 'તં સવ્વમિણં' તિં આ બધુંય પુદ્ગલજાત-કાય જીવો છે કેમ કે જીવનો ધર્મ કંપનલક્ષણ છે. જે ચાલતા પદાર્થોને પણ શ્રમણાદિ જીવો અને અજીવો કહે છે તે મિથ્યા છે એવા પ્રકારના વિભંગવાળાનો અભિપ્રાય છે. 'તસ્સ ણ' તિં તે વિભંગજ્ઞાનવાળાને 'ઈમે' તિં કહેવામાં આવનારા સમ્યગ્ ઉપગત થયા નથી અર્થાત્ નહિ ચલન અવસ્થામાં જીવપણાએ બોધના વિષયભૂત થયા નથી, તે આ પ્રમાણે—પૃથ્વી, અપ્, તેઉ અને વાયુકાયિકો, કારણ કે ચલન અને દોહદાદિ ધર્મવાળા ત્રસોને જ અને દોહદાદિ ત્રસ ધર્મવાળા વનસ્પતિઓને જ જીવપણાએ જાણે અને પૃથ્વી વગેરેને તો વાયુના ચલન વડે અને પોતાની મેળે ચલન વડે ત્રસપણાએ જ જાણે તથા સ્થાવરજીવપણાએ તો તેઓ સ્વીકારતાં નથી, 'ઈચ્છેતેહિં' તિં આ હેતુથી ઉક્ત ચાર જીવનિકાયોને વિષે મિથ્યાત્વપૂર્વક દંડ-હિંસા તે મિથ્યા દંડ, તેને પ્રવર્તવે છે અર્થાત્ તેના સ્વરૂપથી અજાણ હોઈને તે જીવો પ્રત્યે હણે છે અને અપલાપ કરે છે. આ સારાંશ છે. આ સાતમું વિભંગજ્ઞાન છે ૭. ॥૫૪૨॥

મિથ્યાદંડને પ્રવર્તવે છે એમ કહ્યું અને દંડ તો જીવોને વિષે થાય છે, માટે યોનિના સંગ્રહથી જીવોને કહે છે—સત્તવિધે જોણિસંગહે પત્તત્તે, તંજહા—અંડજા, પોતજા, જરાડજા, રસજા, સંસેદગા, સંમુચ્છિમા, ઊભિગા । અંડગા સત્તગતિતા સત્તાગતિતા પત્તત્તા, તંજહા—અંડગે અંડગેસુ ઊવવજ્જમાણે અંડતેહિંતો વા પોતજેહિંતો વા જાવ ઊભિર્હિંતો વા ઊવવજ્જેજા, સે ચેવ ણં સે અંડતે અંડગતં વિપ્પજહમાણે અંડગત્તાતે વા પોતગત્તાતે વા જાવ ઊભિયત્તાતે વા ગચ્છેજ્જા । પોત્તગા સત્તગતિતા સત્તાગતિતા, એવં ચેવ સત્તજ્જહ વિ ગતિરાગતી માણિયવ્વા, જાવ ઊભિય તિ ॥ સૂ. ૫૪૩॥

આયરિયઊવજ્જાયસ્સ ણં ગણંસિ સત્ત સંગહદ્ધાણા પત્તત્તા, તંજહા—આયરિયઊવજ્જાઈ ગણંસિ આણં વા ધારણં વા સમ્મં પઠંજિત્તા ભવતિ ૧, એવં જધા પંચદ્ધાણે જાવ આયરિયઊવજ્જાઈ ગણંસિ આપુચ્છિયચારિ યાવિ ભવતિ નો અણાપુચ્છિયચારિ યાવિ ભવતિ ૫, આયરિયઊવજ્જાઈ ગણંસિ અણુપ્પત્તાઈ ઊવગરણાઈ સમ્મં ઉપ્પાઈત્તા ભવતિ ૬, આયરિયઊવજ્જાઈ ગણંસિ પુવ્વુપ્પત્તાઈ ઊવકરણાઈ સમ્મં સારક્ખિત્તા સંગોવિત્તા ભવતિ, ણો અસમ્મં સારક્ખિત્તા સંગોવિત્તા ભવતિ ૭ ।

આયરિયઽવજ્ઞાયસ્સ ણં ગણંસિ સત્ત અસંગહઠાણા પન્નત્તા, તંજહા—આયરિયઽવજ્ઞાણ ગણંસિ આણં વા ધારણં વા નો સમ્મં પઠંજિત્તા ભવતિ ૧ । એવં જાવ ઽવગરણાણં નો સમ્મં સારક્ખેત્તા સંગોવેત્તા ભવતિ ૭ ॥ સૂ. ૫૪૪ ॥ સત્ત પિંડેસણાઓ પન્નત્તાઓ સત્ત પાણેસણાઓ પન્નત્તાઓ । સત્ત ડગ્ગહપડિમાતો પન્નત્તાઓ । સત્ત સત્તિક્કયા પણ્ણત્તા । સત્ત મહજ્ઞયણા પણ્ણત્તા । સત્તસત્તમિયા ણં ભિક્ખુપડિમા એકૂણપણ્ણત્તાતે રાતિંદિણ્ણમેગેણ ય છણ્ણત્તેણં ભિક્ખાસતેણં અહાસુત્તં (અહા અત્થં) જાવ આરાહિયા વિ ભવતિ ॥ સૂ. ૫૪૫ ॥

(મૂ.) સાત પ્રકારે ઉત્પત્તિસ્થાનવિશેષ વડે જીવોના સંગ્રહરૂપ યોનિસંગ્રહ કહેલ છે, તે આ પ્રમાણે—અંડજો—ઈંડાથી ઉત્પન્ન થયેલ પક્ષી વગેરે ૧, પોતજો—વસ્ત્રાકાર ચામડી વિશેષ વડે વીંટળાઈને ઉત્પન્ન થયેલા હાથી, વાગુલ વગેરે ૨; જરાયુજો—ગર્ભ (આળ) ના વીંટાવામાં જન્મેલા મનુષ્ય, ગાય વગેરે ૩, રસજો—બોળો કે કાંજી વગેરેમાં ઉત્પન્ન થયેલા ડ, સંસ્વેદજો—પસીનાથી ઉત્પન્ન થયેલ યૂકા (જૂ), લીખ વગેરે ૫, સમ્પૂર્ણિયમ—કૃમિ વગેરે ૬ અને ઉદ્ભિજજ—ભૂમિને ભેદીને ઉત્પન્ન થયેલા ખંજનક વગેરે ૭. અંડજ સાત ગતિવાળા અને સાત આગતિવાળા કહેલા છે, તે આ પ્રમાણે—અંડજ—અંડજ સંબંધી આયુષ્યના ઉદયવાળો જીવ, અંડજોને વિષે ઉપજતો થકો અંડજોમાંથી અથવા પોતજોમાંથી યાવત્ ઉદ્ભિજજોમાંથી ઉત્પન્ન થાય, તે જ અંડજ, અંડજપણાને છોડતો થકો અંડજપણાએ અથવા પોતજપણાએ યાવત્ ઉદ્ભિજજપણાએ જાય—તેમાં ઉત્પન્ન થાય. પોતજો સાત ગતિવાળા અને સાત આગતિવાળા છે, એવી રીતે સાત પ્રકારના જીવભેદોને સાત ગતિ તથા આગતિ કહેવી. યાવત્ ઉદ્ભિજજ સુધી એમ જ છે. ॥૫૪૩॥

આચાર્ય—ઉપાધ્યાયના ગચ્છમાં જ્ઞાનાદિના અથવા શિષ્યાદિના સંગ્રહરૂપ સાત સંગ્રહસ્થાનો કહેલા છે, તે આ પ્રમાણે—આચાર્ય—ઉપાધ્યાય, ગચ્છમાં વિધિના આદેશરૂપ આજ્ઞા અને અકૃત્યના નિષેધરૂપ ધારણાને સારી રીતે પ્રવર્ત્તાવનાર હોય છે ૧, એવી રીતે જેમ પાંચમા સ્થાનકમાં કહ્યું છે તેમ અહિં કહેવું. તે હકીકત બતાવે છે—યથાયોગ્ય મોટા પ્રત્યે વંદન કરનારા હોય છે ૨, શાસ્ત્રને જાણનારાઓ શિષ્યોને ઉચિત કાળે સારી રીતે ભણાવનારા હોય છે ૩, ગ્લાન અને શૈક્ષના વૈયાવૃત્ત્ય માટે સારી રીતે તત્પર હોય છે ૪, આચાર્ય—ઉપાધ્યાય, ગચ્છને પૂછીને પ્રવૃત્તિ કરનાર હોય છે પરંતુ ગચ્છને પૂછ્યા સિવાય પ્રવૃત્તિ કરનાર હોતા નથી ૫, નહિ મેળવેલ ઉપકરણોને નિર્દોષપણે મેળવનાર હોય છે ૬ અને આચાર્ય—ઉપાધ્યાય, ગચ્છમાં પૂર્વે મેળવેલ ઉપકરણના સારી રીતે રક્ષણ કરનાર અને ગોપવનાર હોય છે, પરંતુ જેમ તેમ ન રાખે ૭. આચાર્ય—ઉપાધ્યાયના ગચ્છમાં સાત અસંગ્રહસ્થાનો કહેલા છે, તે આ પ્રમાણે—આચાર્ય—ઉપાધ્યાય, ગચ્છમાં આજ્ઞા અથવા ધારણા પ્રત્યે સમ્યગ્ રીતે પ્રવર્ત્તાવનાર હોય નહિ ૧, એવી રીતે યાવત્ ઉપકરણને સારી રીતે સાચવનાર કે ગોપવનાર હોય નહિ ૭. ॥૫૪૪॥

સાત પિંડેષણાઓ—આહાર લેવાના પ્રકાર કહેલ છે, તે આ પ્રમાણે—અસંસૃષ્ટા, સંસૃષ્ટા, ઉદ્ભૂતા, અલ્પલેપા, અવગૃહીતા, પ્રગૃહીતા અને ઉજ્જિગતધર્મા. સાત પાણી સંબંધી એષણાઓ એમ જ કહેલી છે, પરંતુ ચોથામાં વિવિધપણું છે. સાત વસતિ સંબંધી અવગ્રહરૂપ અવગ્રહ પ્રતિમાઓ કહેલ છે. સાત સમૈકકો કહેલ છે, તે આ પ્રમાણે—સ્થાનસમૈકક ૧, નૈષેધિકસમૈકક ૨, ઉચ્ચારપ્રશ્નવિધિસમૈકક ૩, શબ્દસમૈકક ૪, રૂપસમૈકક ૫, પરક્રિયાસમૈકક ૬, અન્યોન્યક્રિયાસમૈકક ૭. આ આચારાંગસૂત્રના બીજા શ્રુતસ્કંધને વિષે ચૂડારૂપ અધ્યયનવિશેષો છે. સાત મહાઅધ્યયનો કહેલા છે, તે આ પ્રમાણે—પુંડરીક ૧, ક્રિયાસ્થાન ૨, આહારપરિજ્ઞા ૩, પ્રત્યાખ્યાનક્રિયા ૪, અનાચારશ્રુત ૫, આર્દ્રકકુમારીય ૬ અને નાલંદીય ૭. સુયગડાંગ સૂત્રના બીજા શ્રુતસ્કંધમાં આ સાત અધ્યયનો છે. સમસમખિકા નામની ભિશુપ્રતિમા ઓગણપચ્યાસ અહોરાત્ર વડે તથા એક સોને છત્રુ ભિક્ષાની દત્તિ વડે થાય છે. એ વિધિ વડે એ પ્રતિમા સૂત્રમાં કહ્યા પ્રમાણે, નિર્યુજિત વગેરે અર્થમાં કહ્યા પ્રમાણે કલ્પ પ્રમાણે આરાધન કરેલી થાય છે. ॥૫૪૫॥

(ટી૦) 'સન્નિવિહે' इत्यादि० योनिभिः—ઉત્પત્તિસ્થાનના વિશેષો વડે જીવોનો સંગ્રહ તે યોનિસંગ્રહ. તે સાત પ્રકારે છે અર્થાત્ યોનિ (ઉત્પત્તિસ્થાન) ના ભેદથી સાત પ્રકારના જીવો છે. અંડજા-પક્ષી, મત્સ્ય અને સર્પ વગેરે ૧, પોત-વચ્ચની માફક ઉત્પન્ન થયેલા અથવા વહાણથી ઉત્પન્ન થયેલાની જેમ (ખુલ્લા) જન્મેલા અર્થાત્ જરાયુ (જર) થી વીંટાયેલા નહિ તે પોતજો-હાથી, વાગુલ વગેરે ૨, જરામાં-ગર્ભ (આળ) ના વેષ્ટનમાં જન્મેલા અર્થાત્ ઓળથી વીંટાયેલા તે જરાયુજો-મનુષ્ય વગેરે ૩, રસ-તીમન એટલે બોડો, કાંજી વગેરેમાં ઉત્પન્ન થયેલ રસજો (ચલિતરસમાં બેઈદ્રિય જીવો ઉપજે છે) ૪, પરસેવાથી ઉત્પન્ન થયેલા તે સંસ્વેદજો-પૂકા વગેરે ૫, સમ્મૂર્ચન વડે ઉત્પન્ન થયેલા તે સમ્મૂર્ચિમ્મો-કૃમિ વગેરે ૬, ઉદ્ભિદો-ભૂમિના ભેદથી ઉત્પન્ન થયેલા તે ઉદ્ભેદજો, ખંજનક વગેરે ૭. હવે અંડજાદિની ગતિ આગતિનું પ્રતિપાદન કરવા માટે 'અંડયે' ત્યાદિં સૂત્ર સમક છે તેમાં મરેલાઓને અંડજાદિ યોનિલક્ષણ સાત ગતિઓ છે જેઓને તે સાત ગતિવાળા. તથા એ જ અંડજાદિ સાત યોનિઓથી આગતિ-ઉત્પત્તિ છે જેઓને સાત આગતિવાળા. 'एवं चैवं' તિં જેમ અંડજોની સાત પ્રકારે ગતિ આગતિ કહી તેમ પોતજાદિ સહિત અંડજાદિ સાત જીવભેદોની ગતિ આગતિ કહેવી. 'जाव उब्भिय' તિં સાતમા ઉદ્ભેદજ સૂત્ર પર્યંત. શેષ સુગમ છે. ॥૫૪૩॥

પૂર્વે યોનિસંગ્રહ કહ્યો, માટે સંગ્રહના પ્રસ્તાવથી સંગ્રહસ્થાન સંબંધી સૂત્રને કહે છે—'आयरिण' ત્યાદિં આચાર્ય ઉપાધ્યાયના (આ સમાહારદંદ અથવા કર્મધારય છે.) ગણ-ગચ્છમાં જ્ઞાનાદિના અથવા શિષ્યો સંબંધી સંગ્રહના સ્થાનો તે સંગ્રહસ્થાનો. આચાર્ય, ઉપાધ્યાય ગચ્છમાં વિધિવિષયક આદેશરૂપ આજ્ઞાનો અથવા નિષેધ વિષયક આદેશરૂપ ધારણાનો સમ્યક્ પ્રયોગ કરનાર હોય છે. એવી રીતે જ જ્ઞાનાદિનો સંગ્રહ અથવા શિષ્યોનો સંગ્રહ થાય. તેમ નહિ કરવાથી જ્ઞાનાદિનો નાશ જ થાય, જે પ્રસિદ્ધ જ છે. કહ્યું છે કે—

जहिं नत्थि सारणा वारणा यं पडिचोयणा य गच्छमि । सो उ अगच्छो गच्छो, मोत्तव्वो संजमत्थीहिं ॥૬॥

[बृहत्कल्प० ४४६४ ति]

વીસરી ગયેલને સંભારી આપવું તે સારણા, અકર્તવ્યનો નિષેધ કરવો તે વારણા, વિપરીત રીતે પ્રવર્તનારને સન્માર્ગે ચઢવાની પ્રેરણા કરવી તે ચોયણા અને નિષેધ કરેલ હોય છતાં તેમાં વારંવાર પ્રવર્તનારને નિષ્ક્રુર વચન વડે કહેવું તે પડિચોયણા. આ સારણાદિ જે ગચ્છમાં નથી તે ગચ્છ અગચ્છ જ છે, તેથી સંયમના અર્થી જીવોએ તેવા ગચ્છનો ત્યાગ કરવો યોગ્ય છે. (૬)

'एवं जहा पंचठाणे' तिं तच्चेदं—

આયરિયઠવજ્ઞાણે ણં ગણંસિ અહારાઈણિયાણે કિતિકમ્મં પડંજિત્તા ભવતિ ૨ આયરિયઠવજ્ઞાણે ણં ગણંસિ જે સુયપ્જવજાતે ધારેઈ તે કાલે કાલે સમ્મં અણુપ્પવાહિતા ભવઈ ૩ આયરિયઠવજ્ઞાણે ણં ગણંસિ ગિલાણસેહવેયાવચ્ચં સમ્મં અબ્બુહિત્તા ભવઈ ૪ આયરિયઠવજ્ઞાણે ણં ગણંસિ આપુચ્છિયચારિ યાવિ ભવઈ, નો અણાપુચ્છિયચારી ૫ (આનો શબ્દાર્થ મૂલાર્થમાં લખેલ છે) (પાછળના) બે સ્થાન તો અહિં જ કહેલ છે, તેની વ્યાખ્યા સુગમ જ છે. વિશેષ એ કે—આપ્રચ્છન એટલે ગચ્છને પૂછવું. કહ્યું છે કે—

सीसे जइ आमंते, पडिच्छगा तेण बाहिरं भावं । अह इयरे तो सीसा, ते वि समत्तंमि गच्छंति ॥७॥

तरुणा बाहिरभावं, न य पडिलेहोवही ण कीकम्मं । मूलगपत्तसरिसगा, परिभूया वच्चिमो थेरा ॥८॥

[बृहत्सं० १४५७-५८ ओष नि० १३४-३५ ति]

આચાર્યે બધાય ગચ્છવાસી સાધુઓને આમંત્રીને ક્ષેત્રની તપાસ કરનાર સાધુઓને મોકલવા, પરંતુ જો બધાયને આમંત્રણ ન કરે તો જે દોષો થાય તે બતાવે છે. જો આચાર્ય કેવલ શિષ્યોને આમંત્રણ કરે તો પ્રતીચ્છકો-ભણવાની ઇચ્છાવાળા અન્ય મુનિઓ આમંત્રણ ન કરવાથી બાહ્ય ભાવને પામે. અહો! આ આચાર્યને બધાય કાર્યમાં પોતાના શિષ્યો જ પ્રમાણભૂત

છે પરંતુ અમે નથી; તેથી રાગદ્વેષ વડે આચાર્ય દૂષિત હોવાથી એમની પાસે કોણ રહે? અને જો શિષ્ય સિવાય બીજા પ્રતીચ્છકોને આમંત્રણ કરે તો શિષ્યો બાહ્ય ભાવને પામે. તે વિચારે કે—પ્રતીચ્છકો જ એમના કૃપાપાત્ર છે તો અમે શા માટે ગુરુની સેવા કરીએ? અને તે પ્રતીચ્છકો તો સૂત્રાર્થ ગ્રહણની સમાપ્તિ થયે છતાં પોતાના ગચ્છમાં ચાલ્યા જાય છે તેથી આચાર્ય, શિષ્યો અને પ્રતીચ્છકો ઉભયથી ભ્રષ્ટ થાય છે. વળી જો વૃદ્ધોને આમંત્રણ કરે તો તરુણો બાહ્ય ભાવને પામે અને ગુરુની અથવા ક્ષેત્રની તપાસ કરનારા સાધુઓના ઉપકરણોની પ્રત્યુપેક્ષા કરે નહિ તથા કૃતિકર્મ (વંદન) અને ભક્તપાનનું લાવવું વગેરે કરે નહિ અને આવા પ્રકારના ભયથી તરુણોને જ પૂછે અને વૃદ્ધોને ન પૂછે તો વૃદ્ધો વિચારે કે—અમે મૂળાના પત્ર સરખા અસાર થયા તેથી અમે પરાભવને પામીએ છીએ માટે ગચ્છાંતરમાં જઈએ માટે જો બધા મુનિઓને ન પૂછે તો ઘણા દોષો થાય છે તેથી સર્વને પૂછવું તે જ હિતાવહ છે. (૭-૮)

'અણુપ્પન્નાઈ' તિં નહિ મેળવેલા વસ્ત્રપાત્રાદિ ઉપકરણોને સમ્યગ્ ઓખણાદિ શુદ્ધિ વડે ઉત્પન્ન કરનાર થાય છે ૬. સંરક્ષયિતા—ચોરાદિથી ઉપાય વડે સંરક્ષણ કરનાર થાય છે, સંગોપયિતા—સાગારિક-ગૃહસ્થથી અલ્પ કરવા વડે અર્થાત્ તેને ખબર ન પડે તેમ અથવા મલિનતાથી રક્ષણ કરવા વડે સારી રીતે ગોપાવનાર હોય છે ૭. એવી રીતે સંગ્રહસ્થાનથી વિપર્યભૂત અસંગ્રહસૂત્ર પણ વિચારવું. ॥૫૪૪॥

અનંતર આજ્ઞા પ્રત્યે પ્રયુજનાર નહિ હોય એમ કહ્યું અને આજ્ઞા તો પિંડેષણાદિ વિષયવાળી છે માટે પિંડેષણાદિ સૂત્રપટ્ટકને કહે છે. 'સત્ત પિંડેસણાઠ' તિં પિંડ એટલે સિદ્ધાંતની ભાષાએ ભોજનની એખણાલેવાના પ્રકારો તે પિંડેષણા. તે આ પ્રમાણે—

સંસદ્દ ૧ મસંસદ્દા ૨, ઉદ્દદ ૩ તહ અપ્પલેવિયા ૪ ચેવ । ઉગ્ગહિયા ૫ પગ્ગહિયા ૬, ઉજ્જિયધમ્મા ય ૭ સત્તમિયા ॥૧॥

સંસૃષ્ટ, અસંસૃષ્ટ, ઉદ્ધતા, અલ્પલેપા, અવગૃહીતા, પ્રગૃહીતા, ઉજ્જિતધર્મા આ સાતમી પિંડેષણા જાણવી. (૮)

આ ગાથાની વ્યાખ્યા સ્વયં ટીકાકાર કરે છે—અહિં અસંસૃષ્ટા હાથ અને પાત્ર વડે 'વિચારવી. 'અસંસદ્દે' હત્યે અસંસદ્દે મત્તે, અક્કરહિયત્તિ વુત્તં ભવઈ' અર્થાત્ નહિ ખરડાયેલ હાથ અને નહિ ખરડાયેલ-પાત્ર હોય, એવી રીતે અપાયેલું ગ્રહણ કરવાથી પહેલી અસંસૃષ્ટા થાય છે. (મુખથી સુખે ઉચ્ચારણ કરવા સારુ ગાથામાં 'અન્યથા પાઠ છે) ૧, બીજી સંસૃષ્ટા હાથ અને પાત્રથી વિચારવી 'સંસદ્દે' હત્યે સંસદ્દે મત્તે, 'ખરહિયત્તિ' વુત્તં ભવઈ' ખરડાયેલ હાથ અને ખરડાયેલ પાત્ર વડે અપાયેલું ગ્રહણ કરવાથી બીજી સંસૃષ્ટા થાય છે ૨, ઉદ્ધતા—સ્થાલી વગેરેમાં પોતાના યોગ વડે પીરસવા માટે ભોજનજાત (પ્રકાર) કાઢવું હોય તેમાંથી 'અસંસદ્દે' હત્યે અસંસદ્દે મત્તે સંસદ્દે વા મત્તે સંસદ્દે વા હત્યે' અર્થાત્ નહિ ખરડાયેલ હાથ, નહિ ખરડાયેલ પાત્ર અથવા ખરડાયેલ પાત્ર કે ખરડાયેલ હાથ હોય એવી રીતે ગ્રહણ કરવાથી ત્રીજી ૩, ચોથી અલ્પલેપા. અહિં અલ્પ શબ્દ અભાવવાચક છે અર્થાત્ નિર્લેપ પૃથક્ (પૌવાં) વગેરે ૨લેવાથી ચોથી ૪, અવગૃહીતા—ભોજનકાળમાં શરાવ વગેરેમાં ગ્રહણ કરેલ જ જે ભોજન હોય તેમાંથી લેવાથી પાંચમી ૫, પ્રગૃહીતા એટલે ભોજનવેળાએ દેવા માટે ઉઘત થયેલાએ (પીરસવાને અર્થે) હસ્તાદિ વડે ગ્રહણ કરેલ ભોજનજાત હોય અથવા પોતાના હસ્તાદિ વડે ભોજન કરવા માટે જે આહાર લીધો હોય તે લેવાથી છઠ્ઠી ૬, ઉજ્જિતધર્મા—જે પરિત્યાગ કરવા યોગ્ય ભોજન હોય, જેને અન્ય દ્વિપદ વગેરે (શ્રમણ માહણાદિ) ઈચ્છે નહિ તેવું અથવા અર્દ્ધ છોડેલો આહાર ગ્રહણ કરવાથી સાતમી ૭. આ રહસ્ય છે. પાનક (પાણી) ની એખણ એ જ છે. વિશેષ એ કે—ચોથી અલ્પલેપામાં વિવિધપણું છે, તેમાં આયામ-ઓસામણ, સોવીરક-કાંજ આદિ (ઉજ્જોદક, તંદુલોદક) નિર્લેપ જાણવું. (ઈશ્વરસ, દ્રાક્ષજલ, આંબલવાણી લેપકૃત છે, તે લેવા યોગ્ય નથી.)

'ઉગ્ગહપડિમ' તિં ગ્રહણ કરાય છે તે અવગ્રહ અર્થાત્ વસતિ. તે વિષયમાં પ્રતિમા-અભિગ્રહો તે અવગ્રહપ્રતિમા.

તેમાં “આવા પ્રકારનો ઉપાશ્રય મારે ગ્રહણ કરવો પણ બીજા પ્રકારનો નહિ.” એવી રીતે પ્રથમથી જ વિચારીને તેને જ યાચીને લેવાથી પ્રથમા ૧, જે સાધુને આવો અભિગ્રહ હોય છે તે કહે છે- ‘હું નિશ્ચય આ સાધુઓને વાસ્તે અવગ્રહને ગ્રહણ કરીશ અને બીજાઓના ગ્રહણ કરેલ અવગ્રહ હોતે છતે તેમાં વાસ કરીશ’ આવા અભિગ્રહવાળાને બીજી, પહેલી સામાન્યથી છે અને બીજી તો ગચ્છમાં રહેલા સાંભોગિક અને અસાંભોગિક એવા ઉદત વિહારી મુનિઓને છે, જે માટે તેઓ એક બીજાને અર્થે યાયે છે ૨, ત્રીજી આ પ્રમાણે-બીજાને અર્થે હું યાચીશ પરંતુ બીજાઓએ ગ્રહણ કરેલ વસતિમાં હું રહીશ નહિ. આ પ્રતિમા તો અહા! (યથા) લંદિક સાધુઓને હોય છે, જે માટે તે સાધુઓ અવશેષ રહેલ સૂત્રને આચાર્ય પાસેથી (ભણવા સારુ) ઇચ્છતો થકો આચાર્યને અર્થે વસતિ યાયે છે ૩, ચતુર્થી-વળી હું બીજાઓને અર્થે વસતિને યાચીશ નહિ પરંતુ બીજાઓએ ગ્રહણ કરેલ વસતિને વિષે રહીશ, આ પ્રતિમા તો ગચ્છમાં જ જિનકલ્યાદિના (સ્વીકાર) માટે પરિકર્મ (પૂર્વ સેવા) કરનારા અભ્યુદત વિહારી સાધુઓને હોય છે ૪, પાંચમી-હું પોતાના વાસ્તે અવગ્રહને ગ્રહણ કરીશ પરંતુ બીજા બે, ત્રણ, ચાર, પાંચને વાસ્તે નહિ, આ પ્રતિમા જિનકલ્પિકને હોય છે ૫, છઠ્ઠી-હું જે સંબંધી અવગ્રહને ગ્રહણ કરીશ તે સંબંધી જો કટ (સાદડી) વગેરે સંસ્તારક હોય તો ગ્રહણ કરીશ, નહિતર ઉત્કૃટક (ઉભડક) અથવા નિષણ્ણ (કામોત્સર્ગ) ના એક ભેદમાં અથવા બેસીને રાત્રિને વ્યતીત કરીશ. આ છઠ્ઠી પણ જિનકલ્પિકાદિને હોય છે ૬, આ જ પૂર્વોક્ત સમમી છે. વિશેષ એ કે-પાથરેલ જ શિલાદિકને ગ્રહણ કરીશ, પણ બીજું નહિ ૭. આ સૂત્રત્રયાર્થ કોઈક સૂત્રપુસ્તકમાં જ દેખાય છે. ‘સત્તસત્તિક્કય’ તિં ૭દેશક ન હોઈને એક સરપણાએ એકકો-અધ્યયનવિશેષો, આચારાંગ સૂત્રના દ્વિતીય શ્રુતસ્કંધમાં ચૂડારૂપ એવા તે સમુદાયથી સાત છે તેને લઈને સમૈકકો કહેવાય છે, તેનું એક પણ અધ્યયન સમૈકક કહેવાય છે, તેમજ નામ હોવાથી એવી રીતે તે સાત છે. પ્રથમ સ્થાનસમૈકક, બીજો નેષધિકીસમૈકક, ત્રીજો ઉચ્ચારપ્રશ્રવણવિધિસમૈકક, ચોથો શબ્દસમૈકક, પાંચમો રૂપસમૈકક, છઠ્ઠો પરક્રિયાસમૈકક અને સાતમો અન્યોન્યક્રિયાસમૈકક છે. ‘સત્ત મહજ્ઞયણ’ તિં ૭ સૂયગડાંગ સૂત્રના બીજા શ્રુતસ્કંધમાં મહાન્તિ-પ્રથમ શ્રુતસ્કંધના અધ્યયનોથી (ગ્રંથથી) મોટા અધ્યયનો તે મહાઅધ્યયનો, તેના નામ આ પ્રમાણે-પુંડરીક ૧, ક્રિયાસ્થાન ૨, આહારપરિજ્ઞા ૩, પ્રત્યાખ્યાનક્રિયા ૪, અનાચારશ્રુત ૫, આર્દ્રકકુમારીય ૬ અને નાલંદીય ૭, ‘સત્તસત્તમિય’ તિં ૭ સમસમમ-ઓગણપચાસ દિવસો છે જેણીમાં તે સમસમમિકા, તે પ્રતિમા, સાત દિવસના સાત સમક વડે યથોત્તર-આગળ આગળ વધતી જતી દત્તિઓ વડે થાય છે. તેમાં પ્રથમ સમકમાં એક દત્તિ ભક્તની અને એક દત્તિ પાણીની યાવત્ સમમ સમકમાં બન્નેની સાત-સાત દત્તિઓ હોય છે. બિલ્લુની પ્રતિમા-સાધુનો અભિગ્રહવિશેષ, તે ઓગણપચાસ અહોરાત્ર વડે થાય છે, કેમ કે સાત સમક એટલે ઓગણપચાસ જ થાય. વળી એક સો છત્રું બિલ્લા (દત્તિ) થાય કેમ કે પ્રથમ સમકમાં સાત, બીજામાં તેથી બમણી ચૌદ વગેરે યાવત્ સાત સમકમાં ઓગણપચાસ હોય છે. બધી એકત્ર કરતાં એક સો છત્રું થાય છે. ભક્તની બિલ્લા (દત્તિ) એટલી છે અને પાણીની બિલ્લા પણ એટલી જ છે પરંતુ તે અહીં ગણેલ નથી. એનું સ્વરૂપ આ પ્રમાણે-

પડિમાસુ સત્તગા સત્ત, પઢમે તત્ત્થ સત્તપ્પ । એકેક્કં ગિણ્ણપ્પ મિલ્લં, બિહ્ણ દોન્નિ દોન્નિ ઋ ॥૧૦॥

એવમેક્કેક્કિયં મિલ્લં, હુમેજ્જેક્કેક્કસત્તપ્પ । ગિણ્ણહં અંતિમે જાવ, સત્ત સત્ત દિણે દિણે ॥૧૧॥

અહવાએક્કેક્કિયં દત્તિં, જા સત્તેક્કેક્કસત્તપ્પ । આપ્પસો અત્થિ એસો વિ, સિંહવિક્કમસન્નિમ્મો ॥૧૨॥

પ્રથમ સમકમાં દરરોજ એક એક દત્તિ લેવાથી સાત, બીજામાં બે બે લેવાથી ચૌદ, ત્રીજામાં એકવીશ, ચોથામાં અઢાવીશ, પાંચમાં પાંત્રીશ, છઠ્ઠામાં બેતાલીશ અને સાતમા સમકમાં સાત સાત દત્તિ દરરોજ લેવાથી ઓગણપચાસની સંખ્યા થાય છે. અથવા બીજી રીતે એકેકા સમકમાં એકેક દત્તિને ઘટાડવી અર્થાત્ વિપરીત ક્રમથી લેવી તે પેલા સમકમાં ઓગણપચાસ યાવત્ સાતમા સમકમાં સાત થાય, આ આદેશ (કથન) પણ સિંહની ગતિ માફક છે. એકંદર બન્ને રીતે એક સો

છનું દત્તિ થાય છે. (૧૦-૧૧-૧૨)

'અહાસુત' તિં યથાસૂત્ર-સૂત્રને ઉલ્લંઘન ન કરવા વડે યાવત્ શબ્દથી 'અહાઅત્ય'—યથાર્થ-નિર્ધુક્તિ વગેરે વ્યાખ્યાને ઉલ્લંઘન ન કરવા વડે 'અહાતત્ત્વ'—યથાતત્ત્વ-સમ્પ્રસમ્પ્રમિકા એ નામના અર્થને ઉલ્લંઘન ન કરવા વડે અર્થાત્ નામને સત્યાર્થ કરવા વડે, 'અહામગ્'—ક્ષાયોપશમિક ભાવરૂપ માર્ગને ઉલ્લંઘન ન કરવા વડે અર્થાત્ ઔદયિકભાવ (પ્રમાદાદિ) માં ન જવા વડે 'અહાકર્મ'—યથાકલ્પ અર્થાત્ કલ્પનીયને ઉલ્લંઘન ન કરવા વડે અથવા પ્રતિમાના સમ્યગ્ આચારોને ઉલ્લંઘન ન કરવા વડે 'સમ્મં કારણ'—કાયાની પ્રવૃત્તિ વડે પરંતુ મનોમાત્રથી જ નહિ, 'ફાસિયા' સ્પૃષ્ટા—સ્વીકાર કાળમાં વિધિ વડે ગ્રહણ કરેલી, 'પાલિયા' ફરી ફરીને ઉપયોગપૂર્વક પ્રતિજાગરણ-સંભારવા વડે રક્ષણ કરેલી, 'સોહિયા' શોભિતા—પ્રતિમાની સમાપ્તિમાં ગુરુ વગેરેને આપીને શેષ ભોજનના આસેવન (વાપરવા) વડે અથવા 'શોધિતા'—અતિચારને ટાળવા વડે કે તેને આલોવવા વડે, 'તોરિયા'—તીર-પારને પહોંચાડેલી, કાળની અવધિ પૂર્ણ થયે છતે પણ તેમાં કિંચિત્ કાળ (અધિક) રહેવા વડે, 'કિટ્ટિયા' કીર્તિતા—પારણાને દિવસે 'આ અભિગ્રહવિશેષ આ પ્રતિમામાં મેં કર્યો હતો અને તે આરાધેલ છે, હમણાં હું છૂટો છું' એવી રીતે ગુરુની સમક્ષ કીર્તન કરવાથી, 'આહારિયા'—આ ઉક્ત સંપૂર્ણ પ્રકારો વડે પૂર્ણ કરેલી તે આરાધિતા હોય છે. પ્રત્યાખ્યાનની અપેક્ષાએ અન્યત્ર એઓનું વ્યાખ્યાન આ રીતે જાણવું.

ઉચિત્ કાલે વિહિણા, પત્તં જં ફાસિયં તયં મણિયં । તહ પાલિયં તુ અસઈ, સમ્મં ઉવઓગપઢિયરિયં ॥૧૩॥

ગુરુદાનસેસમોયણસેવળયાય ઉ સોહિયં જાણ । પુત્રે વિ થેવકાલાવત્થાણા તોરિયં હોઈ ॥૧૪॥

મોયણકાલે અમુગં, પચ્ચક્ખાયાં તિ મુજં કિટ્ટિયયં । આરાહિયં પયારેહિં, સમ્મમેહિં નિટ્ટિયિયં ॥૧૫॥

ઉચિત કાળે વિધિ વડે જે પચ્ચક્ખાણ ગ્રહણ કર્યું તે સ્પર્શવું કહેવાય છે અર્થાત્ સાધુ કે શ્રાવક, પ્રત્યાખ્યાનના સ્વરૂપને સારી રીતે જાણનાર સૂર્યોદય થયે છતે જ (સ્વ) આત્માની સાક્ષીએ અથવા ચૈત્ય કે સ્થાપનાચાર્યની સાક્ષીએ પોતે સ્વીકારેલ વિવક્ષિત પ્રત્યાખ્યાનને ચારિત્રપાત્ર ગુરુની સમીપ અંજલિ જોડીને લઘુતર સ્વર વડે ગુરુ વચન પ્રત્યે બોલતો થકો પ્રત્યાખ્યાન સ્વીકારે છે ત્યારે સ્પૃષ્ટ કહેવાય છે અર્થાત્ ગુરુ 'પચ્ચક્ખાઈ' કહે ત્યારે 'પચ્ચક્ખામિ' ઈત્યાદિ કહે (ગુરુ પ્રત્યાખ્યાન આપતાં હોય ત્યારે જો પ્રત્યાખ્યાન આવડતું હોય તો મનમાં એ પાઠને બોલવો જોઈએ. અને ન આવડતું હોય તો પચ્ચક્ખામિ અને વોસિરામિ તો અવશ્ય બોલવું જોઈએ.) ૧, સતત ઉપયોગપૂર્વક સાવધાન રહેલને પાલિત થાય છે ૨, ગુરુને આપીને શેષ ભોજન કરવા વડે શોભિત થાય છે ૩, પ્રત્યાખ્યાનનો કાળ પૂર્ણ થયે છતે પણ સ્તોક કાળ સ્થિર રહેવાથી તિરિત થાય છે ૪, 'ભોજનકાળમાં મેં અમુક પ્રત્યાખ્યાન કર્યું હતું' એમ સ્મરણ કરીને ભોજન કરનારને કીર્તિત થાય છે ૫, આ બધાય પ્રકારો વડે નિષ્ઠા પાર પહોંચાડેલને આરાધિત થાય છે. (૧૩-૧૪-૧૫) ॥૧૪૫॥

સમ્પ્રસમ્પ્રકાદિ પ્રતિમા તો પૃથિવીમાં જ કરાય છે, માટે પૃથિવીને પ્રતિપાદન કરવા સારુ સૂત્રકાર કહે છે—

અધેલોગે ણં સત્ત પુઢવીઓ પન્નત્તાઓ, સત્ત ઘણોદધીતો પન્નત્તાઓ, સત્ત ઘણવાતા પન્નત્તા, સત્ત તણુવાતા પન્નત્તા, સત્ત ઉવાસંતરા પન્નત્તા । એતેસુ ણં સત્તસુ ઉવાસંતરેસુ સત્ત તણુવાયા પતિહિતા । એતેસુ ણં સત્તસુ તણુવાતેસુ સત્ત ઘણવાતા પતિહિતા । એસુ ણં સત્તસુ ઘણવાતેસુ સત્ત ઘણોદધી પતિહિતા । એતેસુ ણં સત્તસુ ઘણોદધીસુ પિંડલગપિહુલસંઠાણસંઠિતાઓ સત્ત પુઢવીઓ પન્નત્તાઓ, તંજહા—પઢમા જાવ સત્તમા । એતાસિ ણં સત્તણં પુઢવીણં સત્ત ણામધેજ્જા પન્નત્તા, તંજહા—ઘમ્મા, વંસા, સેલા, અંજણા, રિદ્ધા, મઘા, માઘવતી । એતાસિ ણં સત્તણં પુઢવીણં સત્ત ગોત્તા પન્નત્તા, તંજહા—રતણપ્પમા, સક્કરપ્પમા, વાલુયપ્પમા, પંકપ્પમા, ધૂમપ્પમા, તમા, તમતમા ॥ સૂ. ૫૪૬ ॥

(મૂ.) અધોલોકમાં સાત પૃથ્વીઓ કહેલી છે, સાત ઘનોદધિઓ કહેલ છે, સાત ઘનવાતો કહેલ છે, સાત તણુવાતો (વાયુઓ)

કહેલ છે, સાત આકાશાંતરો કહેલા છે. આ સાત આકાશના અંતરોમાં સાત તનુવાતો રહેલા છે, આ સાત તનુવાતોમાં સાત ધનવાતો રહેલા છે, આ સાત ધનવાતોને વિષે સાત ધનોદધિઓ રહેલા છે, આ સાત ધનોદધિઓને વિષે પટલક પુષ્પભાજન-પુષ્પની છાબડીની માફક સ્થૂલ સંસ્થાન વડે રહેલ સાત પૃથિવીઓ રહેલી છે, તે આ પ્રમાણે—પ્રથમા યાવત્ સપ્તમી. આ સાત પૃથ્વીઓના સાત નામો કહેલા છે, તે આ પ્રમાણે—ધર્મા, વંશા, શૈલા, અંજના, રિષ્ટા, મધા અને માધવતી. આ સાત પૃથિવીઓના સાત ગોત્રો કહેલા છે, તે આ પ્રમાણે—રત્નપ્રભા, શર્કરાપ્રભા, વાલુકાપ્રભા, પંકપ્રભા, ધૂમપ્રભા, તમઃપ્રભા અને તમસ્તમઃપ્રભા. ॥૫૪૬॥

(ટી૦) 'અહે લોહ' इत्यादि० અધોલોકના ગ્રહણથી ઊર્ધ્વલોકમાં પણ પૃથ્વીની સત્તા જણાય છે, ત્યાં એક ઈષત્પ્રાગ્ભારા નામની પૃથ્વી છે. અહિં જો કે પ્રથમ પૃથ્વીના ઉપરના નવ સો યોજન તિર્થગ્લોકમાં હોય છે, તો પણ દેશથી ઊણી છતાં પણ પૃથ્વી છે તેથી દોષ નથી. આ સાત પૃથ્વીઓ ક્રમથી જાડાઈથી એક લાખ ને એંશી હજાર યોજન વગેરે પ્રમાણવાળી છે. કહ્યું છે કે—

પદમા અસીસહસ્તા ૧, ચત્તીસા ૨ અઢવીસા ૩ વીસા ચ ૪ ।

અઢાર ૫ સૌલ ૬ અઢ ચ ૭, સહસ્સ લક્ષ્મીવર્તિ કુજ્જા ॥૧૫॥

[બૃહત્સં ૨૪૧ ઇતિ]

પ્રથમ પૃથ્વી એક લાખને એંશી હજાર, બીજી એક લાખને બત્રીશ હજાર, ત્રીજી એક લાખને અઠ્યાવીશ હજાર, ચોથી એક લાખને વીશ હજાર, પાંચમી એક લાખને અઢાર હજાર, છઠ્ઠી એક લાખને સોળ હજાર તથા સાતમી એક લાખને આઠ હજાર યોજનની જાડાઈવાળી છે. (૧૫)

અધોલોકના અધિકારથી અધોલોક સંબંધી વસ્તુના સૂત્રો યાવત્ બાદર સૂત્રથી પહેલાના સૂત્ર પર્યંતના સૂત્રો સુગમ છે. વિશેષ એ કે—ધનોદધીઓનું બીહલ્ય (જાડાઈપણું) વીશ હજાર યોજન છે અને ધનવાયુઓ, તનુવાયુઓ તથા આકાશાંતરોનું બીહલ્ય અસંખ્યાત યોજન છે. કહ્યું છે કે—

સવ્વે વીસસહસ્તા, બાહલ્લેણ ધનોદધી નેયા । સૈસાણં તુ અસંખા, અહો અહો જાવ સત્તમિયા ॥૧૬॥

[બૃહત્સં ૨૪૨ તિ]

સર્વ ધનોદધી જાડાઈમાં વીસ હજાર યોજન છે. અને શેષ ધનવાયુ આદિ અસંખ્ય યોજન જાડાઈમાં નીચે સાતમી નરક પૃથ્વી સુધી જાણવાં. (૧૬)

છત્રને અતિક્રમીને છત્ર તે છત્રાતિચ્છત્ર, તેના જેવું સંસ્થાન—આકાર અર્થાત્ નીચેનું છત્ર ઘોટું અને ઉપરનું નાનું, એવા આકારે રહેલા તે છત્રાતિચ્છત્ર સંસ્થાનસંસ્થિતા. તાત્પર્ય એ છે કે—સાતમી પૃથ્વી સાત રાજ વિસ્તારવાળી છે. છઠ્ઠી વગેરે તો એકેક રાજ હીન છે અર્થાત્ છેવટે પહેલી નરક એક રાજની છે. કોઈક પ્રતમાં 'પિંડલગપિહુલસંઠાણસંઠિયા' આવો પાઠ છે ત્યાં પિંડલગ એટલે પટલક પુષ્પભાનજ (છાબડી) ની માફક પહોળા સંસ્થાન વડે સંસ્થિતા—રહેલ તે પટલકપુષ્પલસંસ્થાન—સંસ્થિતા જાણવી. 'પૃથુલપૃથુલસંસ્થાનસંસ્થિતા' એવો પણ કોઈક પ્રતમાં પાઠ છે તે સ્પષ્ટ જ છે. 'નામધેજ્જ' તિં નામો. 'ગોત્ત' તિં ગોત્રો, તે પણ નામો છે પરંતુ નામ પ્રમાણે ગુણયુક્ત અર્થવાળા ગોત્રો છે અને ધમ્માદિ નામો તો જુદા છે અર્થાત્ તે સાર્થક નથી, સામાન્યતઃ છે. સાર્થક તો સુખે સમજવા યોગ્ય છે. ॥૫૪૬॥

સાત અવકાશાંતરો પૂર્વે પ્રરૂપાયા, તેઓને વિષે બાદર વાયુઓ હોય છે માટે તેની પ્રરૂપણાને અર્થે કહે છે—

સત્તવિહા બાયરવાઝકાઙ્યા પત્રત્તા, તંજહા—પાતીળવાતે, પડીળવાતે, દાહિળવાતે, ડડીળવાતે, ડઢેવાતે, અહેવાતે, વિદિસિવાતે ॥ સૂ. ૫૪૭॥

સત્ત સંઠાણા પત્રત્તા, તંજહા—દીહે, રહસ્સે, વટ્ટે, તંસે, ચરંસે, પિહુલે, પરિમંડલે ॥ સૂ. ૫૪૮॥

સત્ત ભયદ્વાળા પત્રતા, તંજહા—ઇહલોગભતે, પરલોગભતે, આદાણભતે, અકમ્હાભતે, વેયણાભતે, મરણભતે, અસિલોગભતે ॥ સૂ. ૫૪૯॥

સત્તર્હિ ઠાળેર્હિ છઠમત્થં જાળેજ્જા, તંજહા—પાળે અતિવાતેત્તા ભવતિ, મુસં વદિત્તા ભવતિ, અદિન્નમાતિત્તા ભવતિ, સદ્-ફરિસ-રસ-રૂવ-ગંધે આસાદેત્તા ભવતિ, પૂતાસક્કારમણુવૂહેત્તા ભવતિ, ઇમં સાવજ્જંતિ પણ્ણવેત્તા, પહિસેવેત્તા, ભવતિ, ણો જધાવાદી તધાકારી યાવિ ભવતિ । સત્તર્હિ ઠાળેર્હિ કેવલી જાળેજ્જા, તંજહા—ણો પાળે અતિવાતેત્તા ભવતિ જાવ જધાવાદી તધાકારી યાવિ ભવતિ ॥૫૫૦॥

(મૂ.૦) સાત પ્રકારના બાદર વાયુકાષ્ઠિકો કહેલા છે, તે આ પ્રમાણે—પૂર્વનો વાયુ ૧, પશ્ચિમનો વાયુ ૨, દક્ષિણનો વાયુ ૩, ઉત્તરનો વાયુ ૪, ઊંચો વાયુ ૫, અધોવાયુ ૬ અને વિદિશાનો વાયુ ૭. ॥૫૪૭॥

સાત સંઠાણો કહેલા છે, તે આ પ્રમાણે—દીર્ઘ-લાંબું ૧, ઇસ્વ (ટૂંકું) ૨, વર્તુલ-ગોળાકાર ૩, ત્ર્યસ-શીર્ષોડાના આકારે અર્થાત્ ત્રિકોણ ૪, ચતુરસ-ચોમૂણું ૫, પૃથુલ-પહોળું ૬, પરિમંડળ-વલયના જેવા આકારવાળું ૭. ॥૫૪૮॥

સાત ભયના સ્થાનો કહેલા છે, તે આ પ્રમાણે—ઈલોક ભય-મનુષ્યને અન્ય મનુષ્યથી ઉત્પન્ન થયેલ ૧; પરલોકભય-વિજાતીય તિર્યચાદિથી ઉત્પન્ન થયેલ ૨, આદાનભય-ધનને અર્થે ચોરાદિથી ઉત્પન્ન થયેલ ૩, અકસ્માતભય-બાહ્ય નિમિત્ત સિવાય વીજળી વગેરેથી ઓચિંતો થયેલ ૪, વેદનાભય-જવરાદિની પીડાથી ઉત્પન્ન થયેલ ૫, મરણભય ૬ અને અપકીર્તિનો ભય ૭. ॥૫૪૯॥

સાત હેતુભૂત સ્થાનો વડે છદ્મસ્થને જાણી શકાય, તે આ પ્રમાણે—જીવોનો વિનાશ કરનાર હોય છે ૧, મૃષા બોલનાર હોય છે ૨, અદત્ત લેનાર હોય છે ૩, શબ્દ, સ્પર્શ, રસ, રૂપ અને ગંધનો ભોગવનાર હોય છે ૪, પૂજા સત્કારને અનુમોદનાર હોય છે અર્થાત્ પૂજા સત્કાર થવાથી રાજી થાય છે ૫, 'આ સાવધ-પાપસહિત છે' એમ પ્રરૂપીને પણ આધાકર્માદિ દોષને સેવનાર હોય છે ૬, જેવું બોલે છે તેવું આચરણ કરનારે હોતો નથી ૭. આ સાત લક્ષણ વડે છદ્મસ્થને જાણીએ, સાત લક્ષણ વડે કેવલીને જાણીએ. તે આ પ્રમાણે—પ્રાણીઓનો વિનાશ કરનાર હોતો નથી યાવત્ જેવું બોલે છે તેવું આચરણ પણ કરનાર હોય છે. ॥૫૫૦॥

(ટી.૦) 'સત્તવિહા બાયરે' ત્યાદિં સૂક્ષ્મ વાયુઓમાં ભેદ નથી તેથી બાદરનું ગ્રહણ કરેલ છે. ભેદ તો દિશા અને વિદિશાઓના ભેદથી સ્પષ્ટ જ છે. ॥૫૪૭॥

વાયુઓ અદૃશ્ય જ છે તો પણ સંસ્થાનવાળા અને ભયવાળા છે, માટે સંસ્થાન અને ભયસૂત્ર કહ્યાં છે. સંસ્થાનસૂત્રો અને ભયસૂત્રો પ્રસિદ્ધ છે. તેના વિશેષરૂપ પ્રતરધન વગેરે અન્ય (શાસ્ત્ર) થી જાણવા. ॥૫૪૮॥

'સત્ત ભયદ્વાળે' ત્યાદિં મોહનીયની પ્રકૃતિથી ઉત્પન્ન થયેલ આત્માનો (વિકૃત) પરિણામ તે ભય. તેના સ્થાનો આશ્રયો તે ભયસ્થાનો. તેમાં મનુષ્યાદિકને સ્વજાતીય અન્ય મનુષ્યાદિથી થયેલ ભય તે ઈલોકભય. અહિં અધિકૃત ભયવાળાની જાતિને વિષે જે લોક તે ઈલોક, તેથી જે ભય તે ઈલોકભય. આ વ્યુત્પત્તિ છે ૧, વિજાતીય-તિર્યચ, દેવાદિથી મનુષ્યાદિને જે ભય થાય છે તે પરલોકભય ૨, ગ્રહણ કરાય છે તે આદાન અર્થાત્ ધન, તેના અર્થે ચોરાદિથી થતો જે ભય તે આદાનભય ૩, અકસ્માતથી જ-બાહ્ય નિમિત્તની અપેક્ષા સિવાય ઘર વગેરેમાં જ રહેલાને રાત્રિ વગેરેને વિષે જે ભય થાય તે અકસ્માતભય ૪, વેદના-પીડાદિથી જે ભય થાય તે વેદનાભય ૫, મરણભય તો પ્રતીત છે ૬, અશ્લોકભય-અપકીર્તિનો ભય અર્થાત્ આ પ્રમાણે કાર્ય કરવામાં મહાન અપયશ થાય છે તેમ વિચારી તેવા ભયથી અકાર્યમાં પ્રવર્તે નહિં ॥૫૪૯॥

ભય તો છદ્મસ્થને જ હોય છે અને તે જે સ્થાનો વડે જણાય છે તે સ્થાનોને કહે છે—'સત્તર્હિ ઠાળેર્હિ' इत्यादिं હેતુભૂત સાત સ્થાનો વડે છદ્મસ્થને જાણે, તે આ પ્રમાણે—પ્રાણીઓનો અતિપાત (નાશ) કરનાર, તેઓને ક્યારેક નાશ કરનાર

હોય છે, અહિં પ્રાણાતિપાતન એવા વક્તવ્યમાં પણ ધર્મ અને ધર્મીના અભેદથી 'અતિપાતયિતા' કથન વડે ધર્મી કહેલ છે. પ્રાણીઓને મારવાથી આ છદ્મસ્થ છે એમ નિશ્ચય કરાય છે. કેવલી તો ચારિત્રાવરણ કર્મના ક્ષીણપણથી નિરતિચાર ચારિત્રપણને લઈને અપ્રતિસેવી હોવાથી ક્યારે પણ પ્રાણીઓનો નાશ કરનાર હોય નહિ. એવી રીતે સર્વત્ર ભાવના જાણવી ૧, (છદ્મસ્થ) અસત્ય બોલનાર હોય છે ૨, અદત્તને લેનાર હોય છે ૩, શબ્દાદિ વિષયો ને આસ્વાદનાર હોય છે ૪, પૂજા સત્કાર-પુષ્પ વડે અર્ચન અને વસ્ત્રાદિ અર્ચનમાં 'અનુબંધયિતા'—બીજાએ પોતાનું સન્માન કરવાથી તેનું અનુમોદન કરનાર અર્થાત્ પૂજાદિમાં હર્ષ પામનાર ૫, 'આ આધાકર્માદિ સાવધપાપસહિત છે' એવી રીતે પ્રવૃત્તિને તેનું જ પ્રતિસેવન કરનાર હોય છે ૬, સામાન્યથી જેમ બોલનાર છે તેમ કરનાર નથી. જુદી રીતે કહીને જુદી રીતે કરનાર હોય છે ૭. 'ચાપિ' શબ્દ સમુચ્ચયમાં છે. આ સાત સ્થાનો વિપર્યસ્તપણાએ કેવલીને જણાવનારા હોય છે માટે તેનું પ્રતિપાદન કરનાર કેવલી સૂત્ર છે, તે સુગમ છે. ॥૫૫૦॥

કેવલીઓ તે પ્રવ્રજ્યાના યોગપણથી નાભેયશ્ચબલદેવાદિની જેમ પ્રાયઃ ગોત્રવિશેષવાળા જ હોય છે, આ હેતુથી 'સત્ત મૂલગોત્રે' ત્યાદિં ગ્રંથ વડે ગોત્રના વિભાગને કહે છે—

સત્ત મૂલગોત્રા પત્રત્તા, તંજહા—કાસવા, ગોતમા, વચ્છા, કોચ્છા, કોસિતા, મંડવા, વાસિદ્ધા । જે કાસવા તે સત્તવિધા પત્રત્તા, તંજહા—તે કાસવા, તે સંડેલ્લા, તે ગોલ્લા, તે વાલા, તે મુંજતિણો, તે પવ્વ[પેચ્છ]તિણો, તે વરિસકળ્હા । જે ગોયમા તે સત્તવિધા પત્રત્તા, તંજહા—તે ગોયમા, તે ગમ્મા, તે ભારદ્વા, તે અંગરિસા, તે સક્કરામા, તે શક્કરામા, તે ઉદત્તામા । જે વચ્છા તે સત્તવિધા પત્રત્તા, તંજહા—તે વચ્છા, તે અગ્ગેયા, તે મિત્તેયા, તે સામલિણો, તે સેલતતા, તે અદ્ધિસેણા, તે વીયકળ્હા । જે કોચ્છા તે સત્તવિધા પત્રત્તા, તંજહા—તે કોચ્છા, તે મોગ્ગલાયણા, તે પિંગાયણા, તે કોડીણો, તે મંડલિણો, તે હારિતા, તે સોમમ્મી । જે કોસિતા તે સત્તવિધા પત્રત્તા, તંજહા—તે કોસિતા, તે કચ્ચાતણા, તે સાલંકાતણા, તે ગોલિકાતણા, તે પક્કિલિકાતણા, તે અગ્ગિચ્ચા, તે લોહિચ્ચા । જે મંડવા તે સત્તવિધા પત્રત્તા, તંજહા—તે મંડવા, તે આરિદ્ધા, તે સંમુત્તા, તે તેલા, તે એલાવચ્ચા, તે કંડિલ્લા, તે ચારાતણા । જે વાસિદ્ધા તે સત્તવિધા પત્રત્તા, તંજહા—તે વાસિદ્ધા, તે ઝંજાયણા, તે જારુકળ્હા, તે વગ્ધાવચ્ચા, તે કોડિના, તે સન્ની, તે પારાસરા ॥ સૂં ૫૫૧ ॥

(મૂં) સાત મૂળ ગોત્રો કહેલા છે, તે આ પ્રમાણે—કાશ્યપો, ગૌતમો, વત્સો, કુત્સો, કૌશિકો, મંડવો અને વાશિષ્ઠો. જે કાશ્યપો છે તે સાત પ્રકારના છે, તે આ પ્રમાણે—તે કાશ્યપો, તે શાંડિલ્યો, તે ગૌડો, તે વાલો, તે મુંજતિણો, તે પવ્વપેચ્છતિણો અને વૃષકર્ણો છે. જે ગૌતમો છે તે સાત પ્રકારના છે, તે આ પ્રમાણે—તે ગૌતમો, તે ગર્ગો, તે ભારદ્વાજો, તે અંગિરસો, તે શક્કરાવો, તે ભાસ્કરાવો અને તે ઉદન્નાવો. જે વત્સો છે તે સાત પ્રકારના છે, તે આ પ્રમાણે—તે વત્સો, તે અગ્ગેયો, તે મૈત્રયો, તે સામિલિણો, તે સેલતતો, તે અસ્થિસેનો અને તે વીયકમ્હો. જે કુત્સો છે તે સાત પ્રકારના કહેલા છે, તે આ પ્રમાણે—તે કુત્સો, તે મૌદ્ગલાયનો, તે પિંગલાયનો, તે કોડીનો, તે મંડલિકો, તે હારિતો અને તે સોમજો. જે કૌશિકો છે તે સાત પ્રકારના કહેલા છે, તે આ પ્રમાણે—તે કૌશિકો, તે કાત્યાયનો, તે શાલંકાયનો, તે ગોલિકાયનો, તે પક્કિકાયનો, તે આન્નેયો અને તે લોહિતો. જે મંડવો છે તે સાત પ્રકારના કહેલા છે, તે આ પ્રમાણે—તે મંડવો, તે અરિષ્ઠો, તે સમુત્તો, તે તેલો, તે એલાપત્યો, તે કાંડિલ્યો અને તે જારાયનો. જે વાશિષ્ઠો છે તે સાત પ્રકારના કહેલા છે, તે આ પ્રમાણે—તે વાશિષ્ઠો, તે ઊંજાયણો, તે જરેકન્હો, તે વ્યાઘ્રાપત્યો, તે કૌડિન્યો, તે સંજી અને તે પારાસરો. ॥૫૫૧॥

(ટી૦) આ સૂત્ર સુગમ છે. વિશેષ એ કે—ગોત્રો એટલે તથાપ્રકારના એક એક પુરુષથી ઉત્પન્ન થયેલા સંતાનો. ઉત્તર ગોત્રની અપેક્ષાએ મૂળભૂત—આદિભૂત ગોત્રો તે મૂળ ગોત્રો. કાશમાં થયેલ તે કાશ્ય—રસ, તેને પીધેલ તે કાશ્યપ, તેના અપત્યોવંશજો

તે કાશ્યપો. શ્રી મુનિસુવ્રત અને શ્રી નેમિનાથને છોડીને શેષ જિનો અને ચક્રવર્તી વગેરે ક્ષત્રિયો, સાતમા ગણધર (મૌર્યપુત્ર) વગેરે બ્રાહ્મણો અને જંબૂસ્વામિ વગેરે ગૃહપતિઓ (વૈશ્યો) કાશ્યપ ગોત્રવાળા છે. અહિં ગોત્રનો ગોત્રવાળા સાથે અભેદ કરીને આ પ્રમાણે નિર્દેશ (કાશ્યપો) કરેલ છે. અન્યથા 'કાશ્યપ' એમ કહેવું થાત. એવી રીતે સર્વત્ર સમજવું. ગૌતમના અપત્યો તે ગૌતમો. શ્રી મુનિસુવ્રત અને શ્રી નેમિનાથ જિન, નારાયણ (લક્ષ્મણ) અને પદ્મ (રામચંદ્ર) સિવાય શેષ વાસુદેવ અને બલદેવો (ક્ષત્રિય), ઈંદ્રભૂતિ વગેરે ત્રણ ગણધરો (બ્રાહ્મણો) અને વૈર (વજ્ર) સ્વામિ (વૈશ્ય) છે. વત્સના અપત્યો તે વત્સો-શય્યાંબવ (દશવૈકલિકના કર્તા) વગેરે. એવી રીતે 'કોચ્છં સિવમૂઢં પિય' આ વચનથી કુત્સો શિવભૂતિ વગેરે. એમ કૌશિકો ષડુલૂક (ત્રૈશિક મતને ઉત્પન્ન કરનાર) વગેરે. મંડુના અપત્યો તે મંડવો. વશિષ્ઠના અપત્યો તે વાશિષ્ઠો. છઠ્ઠા ગણધર (મંડિક) અને આર્યસુહસ્તિ (સંપ્રતિ રાજાના ગુરુ) વગેરે તથા જે કાશ્યપો છે તે સાત પ્રકારના છે. એક કાશ્યપ શબ્દના વ્યપદેશપણાએ કાશ્યપો જ છે અને બીજા તો કાશ્યપગોત્રવિશેષભૂત શંડિલ વગેરે પુરુષના અપત્યરૂપ શંડિલ્ય વગેરે જાણવા. ॥૫૫૧॥

આ મૂળગોત્ર અને પ્રતિગોત્ર (શાખા) નો વિભાગ નયવિશેષના મતથી થાય છે માટે નયના વિભાગને કહે છે—

સત્ત મૂલનયા પત્રત્તા, તંજહા—નેગમે, સંગહે, વવહારે, ઉજ્જુસુતે, સદ્દે, સમભિરૂઢે, એવંભૂતે ॥ સૂ. ૫૫૨ ॥

(મૂ.૦) સાત મૂળનયો કહેલા છે, તે આ પ્રમાણે—નૈગમ, સંગ્રહ, વ્યવહાર, ઋજુસૂત્ર, શબ્દ, સમભિરૂઢ અને એવંભૂત ॥૫૫૨॥
(ટી.૦) 'સત્ત મૂલે' ત્યાદિં મૂળભૂત નયો તે મૂળ નયો સાત છે અને ઉત્તર નયો તો સાત સો છે. કહ્યું છે કે—

एकैको य सयविहो, सत्त नयसया हवन्ति एवं तु । अत्रो वि य आपसो, पंचेव सया नयाणं तु ॥૧૭॥

[આવશ્યક નિર્ણયિત ૫૪૨ વિશેષાવશ્યક ૨૨૬૪ તિ]

મૂળ નૈગમાદિ સાત નય છે, તે દરેકના સો સો ભેદ કરવાથી સાત સો નયો થાય છે. બીજો પણ આદેશ છે—મત છે તે મતથી પાંચસો નયોના ભેદ થાય છે, કેમ કે તે મત વડે શબ્દ, સમભિરૂઢ અને એવંભૂત આ ત્રણે નયોને એક શબ્દ નય તરીકે વિવક્ષા કરવાથી મૂળ પાંચ નય થાય છે. 'અપિ' શબ્દ વડે નૈગમ નયનો સંગ્રહ અને વ્યવહારમાં અંતર્ભાવ કરવાથી છ નય અથવા સંગ્રહ, વ્યવહાર, ઋજુસૂત્ર અને શબ્દ આ ચાર નય અથવા દ્રવ્યાર્થિક અને પર્યાયાર્થિક એમ બે મૂળ ભેદ પણ નયના થાય છે. (૧૭)

जावइया वयणपहा, तावइया चेव हुंति नयवाया । जावइया नयवाया, तावइया चेव परसमय ॥૧૮॥

[સમ્પત્તિ ૩૧૪૭ તિ]

જેટલા વચનના માર્ગો—પ્રકારો છે તેટલા જ નયના વાદો છે અને જેટલા નયના વાદો છે તેટલા જ પરસમયો—અન્યતીર્થિકોના સિદ્ધાંતો છે. (૧૮)

અનંતધર્માત્મક વસ્તુને વિષે એક ધર્મને સમર્થન કરવામાં દક્ષ લક્ષણબોધવિશેષ તે નય છે. તેમાં 'નેગમે' તિ ૦ એક માનો વડે નહિ, પણ મહાસત્તા, સામાન્ય વિશેષ અને વિશેષ જ્ઞાનો વડે માન કરે છે અથવા નિશ્ચય કરે છે તે નૈગમ. કહ્યું છે કે—

जोगाई माणाई, सामन्नोभयविसेसनाणाई । जं तेहिं मिणइ तो, जोगमो णओ जोगमाणो ति ॥૧९॥

[વિશેષાવશ્યક ૨૧૮૬ તિ]

જેના એક માનો—પ્રમાણો નથી પરંતુ ઘણા માનો છે સામાન્ય—મહાસત્તારૂપ ૧, 'ઉલ્લય, જેમકે—વૃક્ષત્વ, ગાત્વ, ગજત્વાદિ સામાન્ય વિશેષરૂપ અપાંતરાલ સામાન્ય ૨ અને નિત્ય દ્રવ્યમાં રહેલ અંત્ય સ્વરૂપવાળા, વિષ્ણુ આકારવાળા તથા બુદ્ધિના

૧. જેમ વનસ્પતિ એ સામાન્ય છે, વૃક્ષત્વ એ ઉલ્લય સ્વરૂપ છે કેમ કે અન્ય વિશેષ તૃણાદિ વનસ્પતિની અપેક્ષાએ એ વિશેષ છે અને આમ નીલાદિ વિશેષોની અપેક્ષાએ સામાન્ય છે, એવી રીતે વિશેષ અને સામાન્ય અપેક્ષાએ છે, અત્યંત વિશેષ જેનો ભેદ ન થાય તે કેવલ વિશેષ સ્વરૂપ છે.

હેતુરૂપ જે વિશેષો ઉ, તે સામાન્ય, ઉભય અને વિશેષ સ્વરૂપના ગ્રાહક જે જ્ઞાનો તે સામાન્ય, ઉભય અને વિશેષ-ગ્રાહક જ્ઞાનો છે, તેના વડે જે પ્રમાણ કરે છે અથવા નિશ્ચય કરે છે તેથી નૈગમનય એક માનવાળો નથી પરંતુ વિચિત્ર પરિચ્છેદવાળો છે. (૧૯)

અથવા નિગમ-અર્થના બોધોને વિષે કુશળ અથવા બોધોને વિષે થયેલ તે નૈગમ અથવા નૈકે ગમાઃ—નથી એક માર્ગો જેના તે નૈકગમ. કહ્યું છે કે—

લોગત્થનિબોહા વા, નિગમા તેસુ કુસલો ભવો વાડયં । અહવા જં નેગમમો, નેગપહો નેગમો તેણં ॥૨૦॥

[વિશેષાવશ્યક ૨૧૮૭ તિ]

લોકમાં રહેલા જીવાદિ પદાર્થોને જાણવાના અનેક પ્રકારોને વિષે જે કુશળ હોય અથવા બોધોને વિષે થયેલ હોય અથવા વસ્તુને જાણવાના જેના એક માર્ગો—પ્રકારો નથી તે નૈગમ કહેવાય છે. (૨૦)

આ નય સર્વત્ર ‘સત્’ એવી રીતે અનુરૂપ આકારના અવબોધના હેતુભૂત મહાસત્તાને ઈચ્છે છે ૧, અનુવૃત્ત (અભિન્ન) અને વ્યાવૃત્ત (ભિન્ન) અવબોધના હેતુભૂત સામાન્ય વિશેષરૂપ દ્રવ્યત્વ વગેરે ૨, અને વ્યાવૃત્ત (ભિન્ન) અવબોધના હેતુભૂત નિત્ય દ્રવ્યમાં રહેલું અંત્ય સ્વરૂપવાળું વિશેષને ઈચ્છે છે ૩. શંકા-એવી રીતે આ નૈગમનય, સમ્યગ્દષ્ટિ જ થાઓ, કેમ કે સામાન્ય અને વિશેષ (બન્ને) ને સાધુની જેમ સ્વીકારવામાં તત્પર હોય છે. સમાધાન-એમ નથી કારણ કે સામાન્ય અને વિશેષ વસ્તુઓને અત્યંત ભેદ વડે સ્વીકારવામાં તત્પર હોવાથી તેને સમ્યગ્દષ્ટિપણું નથી. ભાષ્યકાર કહે છે કે—

જં સામન્નવિસેસે, પરોપ્પરં વત્થુઓ ય સો મિન્ને । મન્નઈ અચ્ચંતમઓ, મિચ્છાદિઢ્ઠી કળાવો વ્વ ॥૨૧॥

દોહિ વિ નર્હિં નીયં, સત્થમુલૂણ તહ વિ મિચ્છત્તં । જં સવિસયપ્પહાનત્તણેણ અન્નોત્તનિરવેક્ખા ॥૨૨॥

[વિશેષાવશ્યક ૨૧૯૪-૯૫ તિ]

જે કારણથી સામાન્ય અને વિશેષને નૈગમનય, વસ્તુથી એટલે દ્રવ્ય, ગુણ, કર્મ અને પરમાણુરૂપ આધારથી પરસ્પર અત્યંત ભેદરૂપ (ભિન્ન) માને છે, આ કારણથી કણાદ (વૈશેષિક મત સ્થાપક) ની જેમ મિથ્યાદષ્ટિ છે. દ્રવ્યાર્થિક અને પર્યાયાર્થિકરૂપ ઉભય નય વડે બધું પોતાનું શાસ્ત્ર ઉલૂકે (કણાદે) સમર્થેલું છે તો પણ મિથ્યાદષ્ટિ છે કારણ કે સ્વસ્વ વિષયના પ્રધાનપણાએ કરીને અન્યોન્ય નિરપેક્ષ સ્વીકારેલ છે અને જૈનાગમમાં તો ‘સ્યાત્’ શબ્દ વડે લાચિત્ત હોવાથી પરસ્પર સાપેક્ષ સ્વીકારેલ છે. (૨૧-૨૨)

ભેદોનું સંગ્રહવું અથવા ભેદોને સંગ્રહે છે અથવા જેના વડે ભેદો સંગ્રહ કરાય છે તે સંગ્રહ. કહ્યું છે કે—‘સંગ્રહણં સંગિનહ્, સંગિજ્ઞંતે વ તેણ જં થેયા । તો સંગ્રહો’ [વિશેષાવશ્યક ૨૨૦૩ તિ] સામાન્ય રૂપે સર્વ વસ્તુઓને એકઠી કરવી તે સંગ્રહ, અથવા સામાન્ય રૂપે સર્વ વસ્તુને જે એકઠી કરે તે સંગ્રહ અથવા તેથી સર્વ ભેદો સામાન્ય રૂપે સંગ્રહાય તે સંગ્રહ. તાત્પર્ય એ છે કે—આ નય નિશ્ચયે સામાન્યનું પ્રતિપાદન કરવામાં તત્પર છે. ‘સત્’ એમ કહે છે તે સામાન્ય જ સ્વીકારે છે, પરંતુ વિશેષ નહિ અને તેમજ માને છે. (આ નયવાદી કહે છે કે—) વિશેષો, સામાન્યથી અર્થાતરભૂત (ભિન્ન) છે કે અનર્થાતરભૂત (અભિન્ન) છે? જો ભિન્ન છે તો તે નથી જ, કેમ કે આકાશના પુષ્પની જેમ, સામાન્યથી જુદા છે અને જો અભિન્ન છે તો વિશેષો સામાન્ય માત્ર છે કેમ કે જુદા નથી. કહ્યું છે કે—

સદિતિ ભણિયમિ જમ્હા, સવ્વત્થાણુપ્પવત્તણ બુદ્ધી । તો સવ્વં તમ્મત્તં, નત્થિ તદત્થંતરં કિંચિ ॥૨૩॥

કુંમો ભાવાણન્નો, જઈ તો ભાવો અહઽન્નહાઽભાવો । एवं पडादओ वि हु, भावा नत्र ति तम्मत्तं ॥૨૪॥

[વિશેષાવશ્યક ૨૨૦૭-૮ તિ]

જે કારણથી ‘સત્’ (વિદ્યમાન) છે એમ કહે છે તે સર્વત્ર ત્રણ ભુવનમાં રહેલ વસ્તુઓને વિષે બુદ્ધિ પ્રવર્તે છે એવી કોઈ પણ વસ્તુ નથી કે જે ‘સત્’ કહે છે તે જણાતી નથી તે કારણથી સર્વ તન્માત્ર-સત્તા માત્ર જ છે તેથી અર્થાતર-જુદી કોઈ વસ્તુ

જ નથી. કુંભ-ઘડો, ભાવથી અર્થાત્ સત્તાથી અન્ય (જૂદો) છે કે અનન્ય (અભિન્ન) છે? જો અનન્ય છે તો સત્તા માત્ર જ છે અથવા જો ભાવ-સત્તાથી ભિન્ન છે તો તે ખરવિખાણ (સસલાના શીંગડા) વત્ અભાવરૂપ છે એમ પટ (વસ્ત્ર) વગેરે પણ પ્રત્યેક અનન્ય સત્તા માત્ર જ છે. (૨૩-૨૪)

વ્યવહરવું, વ્યવહારે છે અથવા વ્યવહાર છે-જેના વડે સામાન્યને દૂર કરાય છે અથવા વિશેષોને આશ્રયીને વ્યવહારમાં તત્પર તે વ્યવહારનય છે. કહ્યું છે કે—

ववहरणं ववहरण, स तेण ववहीरते व सामन्नं । ववहारपरो य जओ, विसेसओ तेण ववहारो ॥૨૫॥

[વિશેષાવશ્યક ૨૨૧૨ તિ]

વ્યવહાર કરવો તે વ્યવહાર, અથવા જે વ્યવહાર કરે છે તે વ્યવહાર. અથવા જે સામાન્યનો તિરસ્કાર કરે છે તે વ્યવહાર અથવા જે માટે વિશેષથી લોકવ્યવહારમાં તત્પર છે, તેથી તે વ્યવહારનય કહેવાય છે. (૨૫)

આ નય તો વિશેષને પ્રતિપાદન કરવામાં તત્પર છે. ‘સત્’ એમ કહે છતાં ઘટાદિ વિશેષોને જ સ્વીકારે છે કેમ કે તેઓનું જ વ્યવહારમાં પ્રયોજનપણું છે, પરંતુ ઘટાદિ વિશેષોથી સામાન્ય જૂદું નથી, કેમ કે તેનું વ્યવહારમુક્તપણું છે. (આ નયવાદી કહે છે કે સામાન્ય, વિશેષોથી ભિન્ન છે કે અભિન્ન? જો ભિન્ન હોત તો વિશેષોથી જૂદું જણાત, પરંતુ જૂદું જણાતું નથી અને જો અભિન્ન છે તો વિશેષ માત્ર જ છે, કારણ કે—તેના સ્વરૂપની જેમ વિશેષોથી જૂદું નથી. કહ્યું છે કે—

उवलंभव्ववहाराभावाओ ¹तव्विसेसभावाओ । तं नत्थि खपुप्फं पिव, संति विसेसा सपच्चक्खं ॥૨૬॥

[વિશેષાવશ્યક ૨૨૧૪ તિ]

પ્રાપ્ત થતા (જણાતા) વ્યવહારના અભાવથી તથા નિર્વિશેષ ભાવથી એટલે વિશેષ વડે જૂદો હોવાથી સામાન્ય, આકાશપુષ્પની જેમ નથી અને વિશેષો તો પ્રત્યક્ષ છે—ઘટ પટાદિ વિશેષો જણાય છે. (૨૬)

લોકના સંવ્યવહારમાં તત્પર તે વ્યવહાર નય છે, તે બતાવે છે—આ નય, પાંચ વર્ણવાળી ભ્રમરાદિ વસ્તુમાં પણ અતિશયપણાથી કૃષ્ણપણાને જ માને છે. કહ્યું છે કે—

बहुतरओ ति य तं चिय, गमेइ संते वि सेसए मुयइ । संववहापरतया, ववहारो लोगमिच्छंतो ॥૨૭॥

[વિશેષાવશ્યક ૨૨૨૧ ઇતિ]

સંવ્યવહારમાં તત્પર હોઈને લોકને ઈચ્છતો થકો વ્યવહારનય, બહુતરપણાથી કૃષ્ણવર્ણાદિ મુખ્યને માને છે અને શેષ વર્ણો, ગૌણપણાએ વિદ્યમાન છતાં પણ તેને છોડે છે. (૨૭)

ઋજુ-વકના વિપર્યયપણાથી અર્થાત્ સરલપણાથી સન્મુખ શ્રુત—જ્ઞાન છે જેનું તે ઋજુશ્રુત અથવા ઋજુ—અતીત અને અનાગત (કાળરૂપ) વકના પરિત્યાગથી વર્તમાન વસ્તુને સૂત્રયતિ—જણાવે છે તે ઋજુસૂત્ર. કહ્યું છે કે—

उज्जुं रिउं(रूजुं) सुयं, नाणमुज्जु सुयमस्स सोऽयमुज्जुसुओ । सुत्तयइ वा जमुज्जुं, वत्थुं तेणुज्जुसुत्तो ति ॥૨૮॥

[વિશેષાવશ્યક ૨૨૨૨ તિ]

ઋજુ એટલે અવક અને શ્રુત એટલે બોધ. આથી જેનો અવકબોધ તે ઋજુ શ્રુત અથવા જે વસ્તુને અવકપણે સરળતાથી કહે તે ઋજુસૂત્ર. (૨૮)

આ નય તો વર્તમાનકાલીન, સ્વકીય વસ્તુને લિંગ, વચન અને નામાદિ વડે ભિન્ન છતાં પણ એકરૂપે સ્વીકારે છે, શેષ અવસ્તુ છે, તે આ પ્રમાણે—અતીત અને ભવિષ્યત્ કાળ ભાવરૂપ નથી કેમ કે અતીતકાળ વિનષ્ટ હોવાથી અને ભવિષ્યત્ કાળ અનુપપ્ત્ય હોવાથી બન્ને અદૃશ્ય હોઈને અર્થાત્ જણાતા ન હોવાથી આકાશપુષ્પવત્ (અવસ્તુ) છે તથા પરકીય પણ (પરધનનો

1. તદ્વિશેષભાવથી આ પાઠનો આવો અર્થ કરવો કે, સામાન્ય એ વિશેષના જ ભાવરૂપ હોવાથી.

જેમ) અવસ્તુ છે કેમ કે નિષ્કળ છે. આકાશકુસુમવત્ તે કારણથી વર્તમાન અને સ્વકીય વસ્તુ છે તે લિંગાદિ વડે ભિન્ન છતાં પણ સ્વરૂપને છોડતી નથી. લિંગભિન્ન-‘તટઃ, તટી, તટમ્’^૧ અને વચનભિન્ન તે ‘આપઃ, જલમ્’ અને નામાદિ વડે ભિન્ન તે નામ, સ્થાપના, દ્રવ્ય અને ભાવથી ભિન્ન. કહ્યું છે કે—

તમ્હા નિજગં સંપયકાલીયં લિંગ-વચનભિન્નં પિ । નામાદિભેદવિહિયં, પઢિવજ્જઈ વત્થુમુજ્જુસુઓ ॥૨૧॥

[વિશેષાવશ્યક ૨૨૨૬ ઇતિ]

એ પ્રમાણે સાંપ્રતકાલીન લિંગ અને વચનથી ભિન્ન હોવા છતાં, નામ-સ્થાપનાદિ યુક્ત સ્વકીય વસ્તુને આ ઋજુસૂત્ર નય અંગીકાર કરે છે. (૨૮)

‘શપનં’-બોલાવવું અથવા બોલાવે છે અથવા જેના વડે વસ્તુ બોલાવાય-કહેવાય છે તે શબ્દ. તે શબ્દના વાચ્ય અર્થને ગ્રહણ કરવા વડે અભેદ-ઉપચારથી આ નય પણ શબ્દનય કહેવાય છે. જેમ કૃતકૃત્ય વગેરે લક્ષણવાળું હેતુના અર્થને પ્રતિપાદન કરનારં પદ [પંચમ વિભક્તિવાળું] હેતુ જ કહેવાય છે. કહ્યું છે કે—

સવર્ણં સવ(પ)ઈ સ તેર્ણં, વ સમ્પણ વત્થુ જં તઓ સદ્દો । તસ્સડત્થપરિગ્ગહઓ, નઓ વિ સદ્દો ત્તિ હેતુ વ્વ ॥૩૦॥

[વિશેષાવશ્યક ૨૨૨૭ ઇતિ]

બોલાવવું તે શબ્દ, અથવા જે વડે વસ્તુ બોલાવાય તે શબ્દ કહેવાય તે શબ્દનો વાચ્યાર્થ ગ્રહણ કરવાથી આ નય પણ હેતુની જેમ શબ્દનય કહેવાય છે. (૩૦)

આ નય, નામકુંભ, સ્થાપનાકુંભ અને દ્રવ્યકુંભ (વસ્તુરૂપે) નથી જ એમ માને છે, કેમ કે તે આકાશપુષ્પવત્ જળ લાવવારૂપ તત્કાર્યને કરતા નથી. વળી ભિન્ન લિંગ અને ભિન્ન વચનવાળી વસ્તુ એક નથી, કેમ કે લિંગ અને વચનના ભેદથી જ કુટા, વૃક્ષ ઇત્યાદિવત્ સ્ત્રી, પુરુષની જેમ ભિન્ન છે. આ હેતુથી ઘટઃ, કુટઃ, કુંભ આ શબ્દો સ્વપર્યાય ધ્વનિ વડે કહેવા યોગ્ય એક જ છે અર્થાત્ ત્રણે શબ્દો પુર્લિંગે છે તથા એકવચનાંત છે, એટલે એક છે. કહ્યું છે કે—

તં ચિય રિડસુત્તમયં, પચ્ચુપ્પજં વિસેસિયતરં સો । ઇચ્છઈ માવઘઢં ચિય, જં ન ડ નામાદઓ તિન્નિ ॥૩૧॥

[વિશેષાવશ્યક ૨૨૨૮ ઇતિ]

તે જ વર્તમાનકાલીન અને સ્વકીય વસ્તુરૂપ ઋજુસૂત્રના મતને વિશેષિતતર-વિશેષણપણે આ નય ઈચ્છે છે; માત્ર ભાવ ઘટને જ માને છે પરંતુ નામાદિ ત્રણને ઘટપણે માનતો નથી. ૫ (૩૧)

નાના (વિવિધ) અર્થોને વિષે નાના સંજ્ઞાના સારી રીતે અભિરોહણથી સમભિરૂઢ છે. કહ્યું છે કે—

જં જં સન્નં માસઈ, તં તં ચિય સમભિરોહણ જમ્હા । સન્નંતરત્થવિમુહો, તઓ કઓ સમભિરૂઢો ત્તિ ॥૩૨॥

[વિશેષાવશ્યક ૨૨૨૯ ઇતિ]

જે જે ઘટાદિલક્ષણો સંજ્ઞા, નામને કહે છે તે તે સંજ્ઞાને જ અનુસરે છે. અને સંજ્ઞાંતર અર્થથી વિમુખ એટલે કુટ, કુંભાદિ શબ્દના અર્થથી-વિમુખ હોવાથી આ નય સમભિરૂઢ કહેવાય છે. (૩૨)

આ નય એમ માને છે કે-ઘટ, કુટ વગેરે શબ્દો ભિન્ન છે, કેમ કે ભિન્ન પ્રવૃત્તિના નિમિત્તપણાથી ઘટ, પટાદિ શબ્દવત્ ભિન્ન અર્થને જણાવનારા છે, તે આ પ્રમાણે—‘ઘટનાત્ ઘટઃ’ વિશિષ્ટ ચેષ્ટાવાળો તે ઘટ, તથા કુટકૌટિલ્યે—કૂટવાથી કુટ, કૌટિલ્ય (કુટિલતા) ના યોગથી કુટ, આ હેતુથી ઘટ, અન્ય છે અને કુટ પણ અન્ય જ છે. ૬

જેવી રીતે શબ્દનો અર્થ છે તેવી રીતે પદાર્થ વિદ્યમાન થયો થકો અર્થ છે અને અન્યથા ભૂત અસત્-વસ્તુભૂત નથી. આવા પ્રકારના મંતવ્યમાં તત્પર તે એવંભૂત નય છે. ભાષ્યકાર કહે છે કે—

૧. તટ પુર્લિંગે છે, તટી શબ્દ સ્ત્રીલિંગ છે અને તટમ્ નપુંસકલિંગ છે.

एवं जहसद्दृत्थो, संतो भूओ तयऽन्नहाऽभूओ । तेणेवंभूयनओ, सद्दृत्थपरो विसेसेण ॥३३॥ [विशेषा० २२५१]

જે પ્રમાણે શબ્દનો અર્થ અર્થાત્ ઘટ એટલે ચેષ્ટાવાળો પદાર્થ ઇત્યાદિરૂપે શબ્દનો અર્થ છે તે પ્રમાણે જે ઘટાદિ પદાર્થ વિદ્યમાન હોય તે જ વિદ્યમાન અર્થ (પદાર્થ) છે, તેથી અન્યથા અર્થાત્ શબ્દના અર્થને ઉલ્લંઘીને જે પદાર્થ હોય તે તત્ત્વથી ઘટાદિ અર્થ (પદાર્થ) ન કહેવાય. આ હેતુથી એવંભૂત નય સમભિરૂઢ નયથી વિશેષતઃ શબ્દના અર્થમાં તત્પર છે. (૩૩)

આ નય તો સ્ત્રીના મસ્તક પર રહેલ, જલાહરણ (જળ લાવવું) વગેરે ચેષ્ટાવાળા જ ઘટ શબ્દવાચ્ય પદાર્થને માને છે, પરંતુ સ્થાન (ધરના ખૂણામાં રહેલ) અને ભરણ (કૂવા વગેરેમાં પાણીથી ભરાતો) વગેરે ક્રિયાંતરને પ્રાપ્ત થયેલ ઘટને માનતો નથી. ૭

शुद्धं द्रव्यं समाश्रित्य सङ्ग्रहस्तदशुद्धितः । नैगम-व्यवहारौ स्तः शेषाः पर्यायमाश्रिताः ॥३४॥

अन्यदेव हि सामान्यमभिन्नज्ञानकारणम् । विशेषोऽप्यन्य एवेति मन्यते नैगमो नयः ॥३५॥

सद्रूपतानતિક્રान्तस्वસ્વभावમिदं जगत् । सत्तारूपतया सर्वं सङ्गृह्यन् सङ्ग्रहो मतः ॥३६॥

व्यवहारस्तु तामेव प्रतिवस्तु व्यवस्थिताम् । तथैव दृश्यमानत्वाद् व्यवहारयति देहिनः ॥३७॥

तत्रर्जुसૂત્રનીતિઃ સ્યાત્ શુદ્ધપર્યાયસંસ્થિતા । નશ્વરસ્યૈવ ભાવસ્ય ભાવાત્ સ્થિતિવિયોગતઃ ॥૩૮॥

अतीता-ऽनागता-ऽऽकार-कालसंस्पर्शवर्जितम् । वर्तमानतया सर्वमृजुसूत्रेण सूत्र्यते ॥३९॥

विरोधिलिङ्ग-सङ्ख्यादिभेदाद्विन्नस्वभावताम् । तस्यैव मन्यमानोऽयं शब्दः प्रत्यवतिष्ठते ॥४०॥

तथाविधस्य तस्यापि वस्तुनः क्षणवृत्तिनः । ब्रूते समभिरूढस्तु संज्ञाभेदेन भिन्नताम् ॥४१॥

एकस्यापि ध्वनेर्वाच्यं सदा तन्नोपपद्यते । क्रियाभेदेन भिन्नत्वादेवंभूतोऽभिन्यते ॥४२॥

આ શ્લોકોનો અર્થ નીચે પ્રમાણે છે—

શુદ્ધ દ્રવ્યને આશ્રયીને સંગ્રહનય છે અને તેની (દ્રવ્યની) અશુદ્ધિથી નૈગમ અને વ્યવહાર આ બે નય છે. શેષ ચાર નયો પર્યાયને આશ્રયેલા છે (૩૪). અભિન્ન જ્ઞાનના કારણભૂત સામાન્ય જુદું જ છે અને વિશેષ પણ જુદું જ છે. (ભિન્ન જ્ઞાનનું કારણ છે) એવી રીતે નૈગમ નય (ઉભયને જુદા જુદા) માને છે (૩૫). સ્વસ્વભાવલક્ષણ 'સત્' રૂપતાને નહિ ઉલ્લંઘન કરાયેલ આ જગત્ છે એમ સત્તારૂપપણા વડે સર્વને સંગ્રહ-એકત્ર કરતો થકો સંગ્રહનય માનેલ છે. (૩૬) વ્યવહારનય, પ્રત્યેક વસ્તુમાં રહેલ 'સત્' ને જ (ભિન્ન) માને છે, કેમ કે તેમજ દેખાતું હોવાથી પ્રાણીઓનો 'વ્યવહાર થાય છે (એકરૂપ હોય તો વ્યવહાર ન થાય) (૩૭) તેમાં ઋજુસૂત્રની માન્યતા શુદ્ધ પર્યાયમાં જ રહેલી છે, વિનાશ ભાવના ભાવથી સ્થિતિના વિયોગથી જ અતીત અને અનાગત આકારસ્વરૂપ કાળના સંબંધવર્જિત (માત્ર) વર્તમાનપણા વડે સર્વ ઋજુસૂત્ર નયથી જણાય છે (૩૮-૩૯) તે ઘટાદિ વસ્તુને જ સ્ત્રીલિંગાદિ વિરોધ લિંગ અને એકવચનાદિ સંખ્યાદિ ભેદથી ભિન્ન સ્વભાવને માનતો થકો આ શબ્દ નય રહે છે. (૪૦) તેવા પ્રકારની-લિંગ અને સંખ્યાના અભેદવાળી અને ક્ષણવૃત્તિવાળી ઘટાદિ-વસ્તુઓને પણ (કુટ-કુંભાદિ) સંજ્ઞાના ભેદ વડે ભિન્નતાને સમભિરૂઢ નય માને છે (૪૧) સદા એક ધ્વનિનો વાચ્ય અર્થ હોય તેને પણ ક્રિયાના ભેદ વડે ભિન્ન હોવાથી એ નય સ્વીકારતો નથી, એવી રીતે એવંભૂતનય (ક્રિયાકારીપણાએ) વસ્તુને માને^૨ છે. (૪૨) ॥૫૫૨॥

1. પાલી લાવવું, પ્રજા આદિ પર પોટીસ કરવી વગેરે લોકવ્યવહાર તે વિશેષ વડે જ થાય છે એકરૂપે 'સત્' હોય તો બધે કાર્ય એક સ્વરૂપે જ થાય અને લોકો ભિન્ન ભિન્ન કાર્યમાં કેવી રીતે પ્રવર્તી શકે?

2. સારાંશ એ છે કે-નૈગમનય સામાન્ય, વિશેષ ઉભયસ્વરૂપે વસ્તુ માને છે પરંતુ એકાંત ભેદસ્વરૂપે માને છે, સ્થાત્ અભેદ માનતો નથી. સંગ્રહ નય વસ્તુ સામાન્યરૂપે જ માને છે, આ નયથી વેદાંતમતની ઉત્પત્તિ છે. વ્યવહારનય, વસ્તુને વિશેષરૂપે જ માને છે. ઋજુસૂત્રનય વસ્તુને ક્ષણભંગુર માને છે. આ નયથી બૌદ્ધમતની ઉત્પત્તિ છે. શબ્દ નય શબ્દનો જે અર્થ છે તે સ્વરૂપે વસ્તુ હોય તેને માને છે, સમભિરૂઢનય વસ્તુની સંજ્ઞાને માને છે અર્થાત્ પ્રવૃત્તિને મુખ્ય માને છે અને એવંભૂત નય ક્રિયા કરતી વસ્તુને માને છે. વિશેષ જિજ્ઞાસુઓએ વિશેષાવશ્યક બાબ્થ ઓવું.

प्रश्न-केवी रीते सात सो नयो अथवा असंख्य नयो सात नयोमां ज अंतर्भाषि थाय छे? समाधान-जेम वक्ताना विशेषधी असंख्येय स्वरो पञ्च सात स्वरोमां ज समाय छे तेम, अे स्वरोना संबंधधी -

स्वरोना स्वरूपनुं प्रतिपादन करवा सारु 'सत्त सरे' त्यादि० स्वरोना प्रकरणेने कळे छे.

सत्त सरा पन्नत्ता, तंजहा—

सज्जे, रिसभे, गंधारे, मज्झिमे, पंचमे सरे । धेवते चेव, नेसादे, सरा सत्त वियाहिता ॥१॥

एतेसि णं सत्तण्हं सराणं सत्त सरट्ठाणा पन्नत्ता, तंजहा—

सज्जं तु अगगजिब्भाते, उरेण रिसभं सरं । कंठुग्गतेण गंधारं, मज्झजिब्भाते मज्झिमं ॥२॥

णासाते पंचमं बूया, दंतोद्वेण य रेवतं [धेवतं] । मुद्धाणेण य नेसातं, सरट्ठाणा वियाहिता ॥३॥

सत्त सरा जीवनिस्सिता पन्नत्ता, तंजहा—

सज्जं रवति मऊरो, कुक्कुडो रिसभं सरं । हंसो णदति गंधारं, मज्झिमं तु गवेलगा ॥४॥

अह कुसुमसंभवे काले, कोइला पंचमं सरं । छट्ठं च सारसा कौचा, नेसायं सत्तमं गतो ॥५॥

सत्त सरा अजीवनिस्सिता पन्नत्ता, तंजहा—

सज्जं रवति मुइंगो, गोमुही रिसभं सरं । संखो णदति गंधारं, मज्झिमं पुण झल्लरी ॥६॥

चउचलणपतिट्ठाणा, गोहिया पंचमं सरं । आडंबरो रेवतं, महाभेरी य सत्तमं ॥७॥

एतेसि णं सत्तण्हं सराणं सत्त सरलक्खणा पन्नत्ता, तंजहा—

सज्जेण लभति वित्तिं, कतं च ण विणस्सति । गावो मित्ता य पुत्ता य, नारीणं चेव वल्लभो ॥८॥

रिसभेणं उ एसज्जं, सेणावच्चं धणाणि य । वत्थगंधमलंकारं, इत्थिओ सयणाणि त ॥९॥

गंधारे गीतजुत्तिण्णा, वज्जवित्ती कलाहिया । भवन्ति कतिणो पन्ना, जे अन्ने सत्थपारगा ॥१०॥

मज्झिमसरसंपन्ना, भवन्ति सुहजीविणो । खायती पीयती देती, मज्झिमं सरमस्सितो ॥११॥

पंचमसरसंपन्ना, भवन्ति पुढवीपती । सूरा संगहकत्तारो, अणेगगणणातगा ॥१२॥

रेवतसरसंपन्ना, भवन्ति कलहप्पिया । साउणिता वग्गुरिता, सोयरिया मच्छबंधा य ॥१३॥

चंडाला मुट्ठिया मेता [मेया], जे अन्ने पावकम्मिणो । गोघातगा य जे चोरा, नेसातं सरमस्सितो ॥१४॥

एतेसि णं सत्तण्हं सराणं तयो गामा पण्णत्ता, तंजहा—सज्जगामे, मज्झिमगामे, गंधारगामे।

सज्जगामस्स णं सत्त मुच्छणातो पन्नत्ताओ, तंजहा—

मंगी कोरव्वी या, हरी य रयणी य सारकंता य । छट्ठी य सारसी णाम, सुद्धसज्जा य सत्तमा ॥१५॥

मज्झिमगामस्स णं सत्त मुच्छणातो पन्नत्ताओ, तंजहा—

उत्तरमंदा रयणी, उत्तरा उत्तरासमा । अस्सो कंता य सोवीरा, अभिरु हवति सत्तमा ॥१६॥

गंधारगामस्स णं सत्त मुच्छणातो पन्नत्ताओ, तंजहा—

णंदी त खुदिमा पूरिमा य चउत्थी य सुद्धगंधारा । उत्तरगंधारा वि त, पंचमिता हवति मुच्छा उ ॥१७॥

सुद्धतरमायामा सा, छट्ठी णियमसो उ णायव्वा । अह उत्तरायता कोडीमा त सा सत्तमी मुच्छा ॥१८॥

सत्तस्सरा कतो संभवन्ति गेयस्स का भवति जोणी? । कतिसमता उस्सासा? कति वा गेयस्स आगारा ॥१९॥

સત્ત સરા ણાભીતો, ભવંતિ ગીતં ચ રુદ્રજોષીતં । પાદસમતા[સમા] ઉસ્સાસા, તિન્નિ ય ગીયસ્સ આગારા ॥૨૦॥
 આઈમિઠ આરખંતા, સમુલ્લહંતા ય મજ્જાગારંમિ । અવસાણે ય ખવેંતા, તિન્નિ ય ગેયસ્સ આગારા ॥૨૧॥
 છ દોસે અદ્ધ-ગુણે, તિન્નિ ય વિત્તાઈ દો ય ભણિતીઓ । જાણાહિતિ સો ગાહિતિ, સુસિન્નિખતો રંગમજ્જંમિ ॥૨૨॥
 ખીતં દુતં રહસ્સં, ગાયંતો મા ત ગાહિ ઉત્તાલં । કાકસ્સરમણુનાસં ચ, હોંતિ ગેયસ્સ છ દોસા ॥૨૩॥
 પુણ્ણં ૧ રત્તં ૨ ચ અલંકિયં ૩ ચ વત્તં ૪ તથા અવિધુદ્ધં ૫ ।
 મધુરં ૬ સમ ૭ સુકુમારં ૮, અદ્ધ ગુણા હોંતિ ગેયસ્સ ॥૨૪॥
 ડર-કંઠ-સિરપસત્થં ચ, ગિજ્જતે મડઅ-રિખિતપદબદ્ધં । સમતાલ-પડુક્ખેવં, સત્તસ્સરસીભરં ગેયં ॥૨૫॥
 નિદ્દોસં સારવંતં ચ, હેઝજુત્તમલંકિયં । ડવળીતં સોવયારં ચ, મિતં મધુરમેવ ય ॥૨૬॥
 સમમદ્ધસમં ચેવ, સવ્વત્થ વિસમં ચ જં । તિન્નિ વિત્તપ્પયારાઈ, ચડત્થં નોપલબ્ભતી ॥૨૭॥
 સઙ્કતા પાગતા ચેવ, દુવિધા ભણિતીઓ આહિતા । સરમંડલંમિ ગિજ્જંતે, પસત્થા ઇસિખાસિતા ॥૨૮॥
 કેસી ગાતતિ મધુરં, કેસી ગાતતિ ખરં ચ રુક્ખં ચ । કેસી ગાયતિ ચડરં, કેસિ વિલંબં દુતં કેસી ॥
 વિસ્સરં પુણ કેરિસી? ॥૨૯॥
 સામા ગાયતી મધુરં, કાલી ગાયતિ ખરં ચ રુક્ખં ચ । ગોરી ગાતતિ ચડરં, કાણ વિલંબં દુતં અંધા ॥
 વિસ્સરં પુણ પિંગલા ॥૩૦॥
 તંતિસમં તાલસમં, પાદસમં લયસમં ગહસમં ચ । નીસસિકુસસિતસમં, સંચારસમા સરા સત્ત ॥૩૧॥
 સત્ત સરા ય તતો ગામા, મુચ્છણા એકવિંસતી । તાણા એકૂણપણ્ણાસા, સંમત્તં સરમંડલં ॥૩૨॥ ॥ સૂં ૫૫૩ ॥
 ॥ ઇતિ સરમંડલં સમત્તં ॥

(મૂં) સાત સ્વરો કહેલા છે, તે આ પ્રમાણે—નાસા, કંઠ, હૃદય, જીભ, દાંત અને તાલુ. આ છ સ્થાનથી ઉત્પન્ન થયેલ તે
 ૫૬૪ સ્વર ૧, બળદની માફક જે ધોર કરે છે તે ઋષભસ્વર ૨, વિવિધ પ્રકારના પવિત્ર ગંધવાળો તે ગાંધારસ્વર ૩,
 મહાનાદવાળો તે મધ્યમસ્વર ૪, પાંચ સ્થાનથી ઉત્પન્ન થયેલ તે પંચમસ્વર ૫, શેષ સ્વરોને અનુસંધાન કરનાર તે
 પૈવતસ્વર ૬ અને જે અન્ય સ્વરોને પરાભવ પમાડે છે તે નિષાદસ્વર ૭. આ સાત સ્વરો કહેલા છે. ॥૧॥ આ સાત
 સ્વરોના સાત સ્વરસ્થાનો કહેલા છે, તે આ પ્રમાણે—૫૬૪ સ્વર તો જિહ્વાના અગ્રભાગ વડે ૧, ઋષભ સ્વર હૃદય
 વડે ૨, ગાંધારસ્વર કંઠના ઉગ્રપણા વડે ૩ અને મધ્યમસ્વર જીભના મધ્યભાગ વડે છે ૪ ॥૨॥ નાસા વડે પંચમસ્વર
 ૫, દાંત અને હોઠ વડે પૈવતસ્વર ૬ અને મસ્તક વડે નિષાદસ્વર કહે છે ૭. આ સ્વરના સ્થાનો કહેલા છે ॥૩॥ સાત
 સ્વરો જીવનિશ્ચિત-જીવોથી નીસરેલા કહેલા છે, તે આ પ્રમાણે—મયૂર, ૫૬૪ સ્વરને કહે છે. ૧, કૂકડો ઋષભસ્વરને
 કહે છે ૨, હંસ ગાંધારસ્વરને કહે છે ૩ અને ગવેલકો-ઘેટાઓ મધ્યમ સ્વરને કહે છે ૪ ॥૪॥ અને કુસુમસંભવકાળ
 (વસંત માસ) માં કોયલ, પંચમ સ્વરને કહે છે ૫. સારસ અને કાંચ પક્ષીઓ છઠ્ઠા પૈવતસ્વરને કહે છે ૬ અને સાતમા
 નિષાદસ્વરને હાથીઓ કહે છે. ૭ ॥૫॥ સાત સ્વરો અજીવનિશ્ચિત-જીવના પ્રયોગ વડે અજીવથી નીસરેલા કહેલા
 છે, તે આ પ્રમાણે—મૃદંગ-માદલ (નરધું) ૫૬૪ સ્વરને કહે છે ૧, ગોમુખી-રણશીંગડું ઋષભસ્વરને કહે છે ૨, શંખ,
 ગાંધાર સ્વરને કહે છે ૩ અને ઝાલર મધ્યમસ્વરને કહે છે ૪ ॥૬॥ ચાર ચરણો વડે ભૂમિ પર રહેલ અને ગોધા (ધો)
 ના ચામડા વડે બંધાયેલ વાજિત્રવિશેષ ગોપિકા-દડવડી પંચમસ્વરને કહે છે ૫, આડંબર-ઢોલ, પૈવત (રૈવત) સ્વરને
 કહે છે ૬ અને મહાભેરી નિષાદસ્વરને કહે છે. ૭ ॥૭॥ આ ઉક્ત સ્વરોના સાત સ્વરલક્ષણો કહેલા છે, તે આ

પ્રમાણે—ષડ્જ સ્વર વડે આજીવિકાને મેળવે છે અને કરેલ કાર્યનો નાશ થતો નથી (સિદ્ધ થાય છે). વળી ગાયોની, મિત્રોની અને પુત્રોની પ્રાપ્તિ થાય છે તથા સ્ત્રીઓને વલ્લભ થાય છે ॥૮॥ ઋષભસ્વર વડે ઐશ્વર્ય, સૈન્યનું નાયકપણું, ઘણું ધન, વસ્ત્ર, ગંધ, અલંકાર, સ્ત્રીઓ અને પલ્લંકાદિ શયનને મેળવે છે ॥૯॥ ગાંધાર સ્વરમાં ગાવાની યુક્તિને જાણનારા, પ્રધાન આજીવિકા, કલા વડે અધિકતા, કાવ્ય કરવામાં નિપુણ અને જે અન્ય ધનુર્વેદાદિ શાસ્ત્રના પણ પારંગત થાય છે ॥૧૦॥ મધ્યમ સ્વર વડે સંપન્ન પુરુષો, સુખે જીવનારા—યશ—કીર્તિવાળા થાય છે, ખાએ છે, પીએ છે અને દાન આપે છે અને મધ્યમ સ્વર વડે આશ્રિત હોય છે ॥૧૧॥ પંચમસ્વર વડે સંપન્ન પુરુષો, પૃથ્વીપતિ (રાજા) થાય છે, વળી શૂરા, ધનાદિનો સંગ્રહ કરનારા તથા અનેક જાણના નાયકો અને કુટુંબના નાયકો થાય છે ॥૧૨॥ રૈવતસ્વર વડે સંપન્ન, પુરુષો, કલહપ્રિય થાય છે, શાકુનિકો—પક્ષીઓને મારનારા વાઘરી, શૌકરિકો—સૂવરને હણનારા શિકારી અને મચ્છવંધો—માછી થાય છે ॥૧૩॥ ચાંડાલો, મુષ્ટિકો (મલ્લો),^૧ મેદો—ઢેદ અને જે અન્ય પાપકર્મના કરનારા ગાયના ઘાતકો તથા ચોરો છે તે નિષાદસ્વરને આશ્રયેલા છે ॥૧૪॥ ઉક્ત સાત સ્વરોના મૂર્ચનાના સમૂહરૂપ ત્રણ ગ્રામો કહેલા છે, તે આ પ્રમાણે—ષડ્જગ્રામ, મધ્યમગ્રામ અને ગાંધારગ્રામ. ષડ્જ ગ્રામથી અન્ય અન્ય સ્વરને ઉત્પન્ન કરનારી સાત મૂર્ચનાઓ કહેલી છે, તે આ પ્રમાણે—મંગી ૧, કૌરવી ૨, હરી ૩, રજની ૪, સારકાંતા ૫, છઠ્ઠી સારસા ૬ અને સાતમી શુદ્ધ ષડ્જા નામે છે ॥૧૫॥ મધ્યમ ગ્રામની સાત મૂર્ચનાઓ કહેલી છે, તે આ પ્રમાણે—ઉત્તરમંદા ૧, રજની ૨, ઉત્તરા ૩, ઉત્તરાસમા ૪, અચકાંતા ૫, સૌવીરા ૬ અને અભીરુ સાતમી ૭ હોય છે ॥૧૬॥ ગાંધાર ગ્રામની સાત મૂર્ચનાઓ કહેલી છે, તે આ પ્રમાણે—નંદીતા ૧, શુદ્રિમા ૨, પૂરિમા ૩, ચોથી શુદ્ધ ગાંધારા ૪, પાંચમી મૂર્ચના તે ઉત્તરગાંધારા હોય છે ॥૧૭॥ સુષ્ટુતર આપામા નિયમથી છઠ્ઠી જાણવી ૬ અને સાતમી ઉત્તરાયતા અથવા કોડીમાતસા નામે છે^૭ ॥૧૮॥ આ સાત સ્વરો કયા સ્થાનથી ઉત્પન્ન થાય છે ૧, ગેયગીતની કઈ યોનિ—જાતિ હોય છે ૨, કેટલા સમયના ઉચ્છ્વાસો—(કાળ) પ્રમાણ છે ૩ તથા ગેયના કેટલા આકારો (સ્વરૂપો) છે. ૪, આ ચાર પ્રશ્નો છે. ઉત્તર—સાત સ્વરો નાભિથી ઉત્પન્ન થાય છે ૧, અને રુદિતયોનિ—જાતિવાળું ગીત છે ૨, છંદનો પાદ (ચરણ) બોલવામાં જેટલો કાળ લાગે તેટલો સમય ગીતના ઉચ્છ્વાસો હોય છે ૩ અને ગીતના ત્રણ આકારો છે ૪ ॥૨૦॥ ગીતનો આરંભ કરતાં આદિમાં કોમળ—મધુર ધ્વનિ, મધ્યમ ભાગમાં મોટો ધ્વનિ અને અંત ભાગમાં ગીત ધ્વનિને મંદ કરતો થકો હોય છે. આ ત્રણ ગેયના આકાર (સ્વરૂપ છે) ॥૨૧॥ ગીત સંબંધી છ દોષો, આઠ ગુણો, ત્રણ વૃત્તો—પદના પ્રકારો અને બે ભાષાઓ જે જાણશે તે સુશિક્ષિત, રંગમંડપ મધ્યે સારી રીતે ગાયન કરશે ॥૨૨॥ ભીતભયાકુળ મનથી ગાય ૧, દ્રુત—ઉતાવળથી ગાય ૨, લઘુ સ્વરથી ગાય ૩, અતિ તાલ આપતો અથવા અસ્થાને તાલ આપતો ગાય ૪, કાગડાની માફક ધુરધુર સ્વરે ગાય ૫, અને નાસિકા મધ્યે સ્વર કરીને ગાય—આ છ ગીતના દોષો છે; માટે હે ગાયક! તું આ રીતે ગાયન ન કર ॥૨૩॥ સ્વર કલા વડે સંપૂર્ણ ગવાય તે પૂર્ણ ૧, ગીતના રાગ વડે ગવાય તે રક્ત ૨, પરસ્પર શુભ સ્વરોને વિશેષ સ્ફુટ કરવાપૂર્વક ગવાય તે અલંકૃત ૩, અક્ષર અને સ્વરને સ્ફુટ કરવાપૂર્વક ગવાય તે વ્યક્ત ૪, અશુભ સ્વર રહિત ગવાય તે અવિદ્યુષ્ટ ૫, મધુર સ્વરે કોયલની માફક ગવાય તે મધુર ૬, તાલ, વંશ અને સ્વરના સમાપણાએ ગવાય તે સમ ૭, અને સ્વરધોલનાદિ પ્રકારો વડે લાલિત્ય (છટા) સહિત કર્ણને પ્રિય ગવાય તે સુકુમાર ૮. આ આઠ ગુણો વડે યુક્ત શોભન ગેય હોય છે ॥૨૪॥ ઉર, કંઠ અને શિરદ્વારા પ્રશસ્ત—વિશુદ્ધ, મૃદુ—મધુર સ્વર વડે બહુ ધોલનાવાળું, ગેય પદ વડે બદ્ધ—ગુંથાયેલું, સમતાલના પ્રશ્નેપવાળું

૧. આગમોદય સમિતિવાળી પ્રતિમાં 'સેયા' શબ્દ છે પરંતુ બાબુવાળી પ્રતમાં તથા દીપિકામાં 'મેયા' શબ્દ છે તેથી ભેદો (ઢેદ) આ અર્થ અનુવાદમાં લખેલ છે 'સેયા' શબ્દનો અર્થ બરોબર સમજાતો નથી પરંતુ સેકા-કર્દમા એવો અર્થ કરવાથી કર્દમવત્ મલિન આચરણ કરનારા અંત્યજ વર્ગના સમજાય છે.

અને અક્ષરાદિ સાત સ્વર વડે સમતાવાળું જે ગીત ગવાય છે તે સુંદર છે ॥૨૫॥ સૂત્રવિષયક બત્રીશ દોષ રહિત તે નિર્દોષ, અર્થયુક્ત તે સારવત્, હેતુયુક્ત, અલંકૃત, ઉપનીત-ઉપસંહાર યુક્ત, સોપચાર-અવિરુદ્ધાદિ, મિત્ત-પ્રમાણવાળું અને મધુર આ અષ્ટગુણોપેત ગેય કરવો ॥૨૬॥ જે ચાર ચરણ વડે અને ગુરુ લઘુ અક્ષર વડે સમાન હોય તે સમ, જેમાં પહેલા અને ત્રીજા ચરણની તથા બીજા અને ચોથા ચરણની સમાનતા હોય તે અર્દ્ધસમ અને ત્રીજું સર્વત્ર વિષમ હોય. આ ત્રણ વૃત્ત (છંદ) ના પ્રકારો છે. ચોથો પ્રકાર ઉપલબ્ધ નથી ॥૨૭॥ સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત આ બે ભાષાઓ કહેલી છે, તેમાં સંસ્કૃત-નમો દુર્વારિણાદિ, અને પ્રાકૃત 'ધમ્મો મંગલમુક્કિદ્' इत्यादि० ષડ્જાદિ સ્વર મંડલ મધ્યે ગાયે છતે ઋષીઓએ પ્રશસ્ત-ઉત્તમ કહેલી છે ॥૨૮॥ કેવી સ્ત્રી મધુર ગાય છે ૧, કેવી સ્ત્રી કર્કશ અને રુક્ષ ગાય છે ૨, કેવી સ્ત્રી ચતુર-દક્ષ ગાય છે ૩, કેવી સ્ત્રી મંદ ગાય છે ૪, કેવી સ્ત્રી શીઘ્ર ગાય છે ૫ ॥૨૯॥ અને કેવી સ્ત્રી શીઘ્ર વિસ્વર-વિરુદ્ધ સ્વરને ગાય છે? આ પ્રશ્નનો ઉત્તર-સ્થામા (કિંચિત્ કાલી) સ્ત્રી અથવા સોળ વર્ષના વયવાળી સ્ત્રી મધુર ગાય છે ૧, કાલી સ્ત્રી કર્કશ અને ઋક્ષ ગાય છે ૨, ગોરી સ્ત્રી ચતુર ગાય છે ૩, કાણી સ્ત્રી મંદ ગાય છે ૪, આંધળી સ્ત્રી શીઘ્ર ગાય છે ૫ ॥૩૦॥ અને કપિલાકાબરચિત્રા (ભૂરા) વર્ણવાળી સ્ત્રી વિસ્વર ગાય છે. વીણાદિ તંત્રીના શબ્દથી મળેલ તે તંત્રીસમ ૧, તાલ સાથે મળેલ તે તાલસમ ૨, છંદના ચરણ સાથે મળેલ તે યાદસમ ૩. તંત્રીના રાગ સાથે મળેલ તે લયસમ ૪, પ્રથમથી જે સ્વર ગ્રહણ કરેલ હોય તે છેવટ સુધી તે જ સ્વર વડે ગાવું તે ગ્રહસમ ૫, ગાતાં થકાં શ્વાસોચ્છવાસથી ભરાઈ ન જાય તે ઉચ્છ્વાસ નિશ્વાસસમ ૬, અંગુલી વડે તંત્રીનો આવાજ સ્વરની સાથે મળેલ હોય તે સંયાસમ ૭-આ સાત સ્વર વડે વિશુદ્ધ ગાન હોય છે. ॥૩૧॥ સાત સ્વર, ત્રણ ગ્રામ, એકવીશ મૂર્ચના અને ઓગણપચાસ તાન છે. ॥૩૨॥ ॥૫૫૩॥

(ટી૦) આ સુગમ છે. વિશેષ એ કે-સ્વરણ-આવાજ થવો તે સ્વરો-શબ્દવિશેષો. 'સજ્જે' ત્યાદિ० શ્લોકો. છથી ઉત્પન્ન થયેલ તે ષડ્જ. કહ્યું છે કે—

નાસાં કણ્ઠમુરસ્તાલુ જિહ્વાં દન્તાંશ્ચ સંશ્રિતઃ । ષડ્ભિઃ સજ્જાયતે યસ્માત્તસ્માત્ ષડ્જ ઇતિ સ્મૃતઃ ॥૪૩॥

નાસા, કંઠ, હૃદય, તાલુ, જીભ અને દાંતને આશ્રયીને છ (સ્થાન) થી ઉત્પન્ન થાય છે તે કારણથી આ ષડ્જ સ્વર કહેવાય છે. (૪૩) તથા ઋષભ-બળદ, તેની માફક જે સ્વર વર્તે છે ઋષભ સ્વર છે. કહ્યું છે કે—

વાયુઃ સમુત્થિતો નાભેઃ કણ્ઠશીર્ષસમાહતઃ । નર્હત્યૃષભવદ્ યસ્માત્ તસ્માદૃષમ ઉચ્યતે ॥૪૪॥

નાભિથી ઉઠેલ અને કંઠ તથા મસ્તકમાં હજાએલ વાયુસ્વરૂપ સ્વર, બળદની જેમ નાદ કરે છે તે કારણથી ઋષભ સ્વર કહેવાય છે. (૪૪) તથા ગંધ વિદ્યમાન છે જે સ્વરમાં તે ગંધાર, તે જ ગંધાર અર્થાત્ ગંધને વહન કરનાર વિશેષ. કહ્યું છે કે—

વાયુ સમુત્થિતો નાભેઃ કણ્ઠશીર્ષસમાહતઃ । નાનાગન્ધાવહઃ પુણ્યો ગાન્ધારસ્તેન હૈતુના ॥૪૫॥

નાભિથી ઉઠેલ અને કંઠ તથા શીર્ષ વડે હજાએલ વાયુ, નાના પ્રકારના ગંધોને વહન કરતો થકો શુભ સ્વરને ઉત્પન્ન કરે છે તે હૈતુથી ગંધાર કહેવાય છે. (૪૫) તથા કાયાની મધ્યમાં થયેલ તે મધ્યમ, જે માટે કહ્યું છે કે—

વાયુઃ સમુત્થિતો નામેરુરોહદિ સમાહતઃ । નાર્ભિ પ્રાપ્તો મહાનાદો મધ્યમત્વં સમશ્નુતે ॥૪૬॥

નાભિથી ઉઠેલ અને ઉર (વક્ત્રસ્થલ) તથા હૃદયમાં હજાએલ વાયુ પુનઃ નાભિને પ્રાપ્ત થયો થકો મહાનાદરૂપ મધ્યમપણાનો આશ્રય કરે છે (૪૬) તથા ષડ્જાદિ પાંચ સ્વરોના નિર્દેશકમને આશ્રયીને પૂરણ કરનાર તે પંચમ અથવા નાભિ વગેરે પાંચ સ્થાનોમાં પ્રમાણ કરે છે તે પંચમ સ્વર. કહ્યું છે કે—

વાયુઃ સમુત્થિતો નામેરુરોહત્કણ્ઠશિરોહતઃ । પચ્ચસ્થાનોત્થિતસ્યાસ્ય પચ્ચમત્વં વિધીયતે ॥૪૭॥

નાભિથી ઉઠેલ અને ઉર, હૃદય, કંઠ તથા શિરમાં હજાએલ વાયુસ્વરૂપ આ પાંચ સ્થાનથી ઉઠેલ સ્વરને પંચમપણું કહેવાય છે (૪૭) શેષ સ્વરો પ્રત્યે અનુસંધાન કરે છે તે નિરુક્તિવશાત્ ધૈવત. કહ્યું છે કે—

અભિસન્ધયતે યસ્માદેતાન્ પૂર્વોચ્ચિતાન્ સ્વરાન્ । તસ્માદસ્ય સ્વસ્યાપિ ધૈવતત્વં વિધીયતે ॥૪૮॥

જે માટે આ પૂર્વે ઉઠેલ સ્વરોને સાંધે છે તેથી આ સ્વરનું પણ ધૈવતપણું કહેવાય છે (૪૮) (પાઠાંતરથી રૈવત છે) જે સ્વરમાં (અન્ય) સ્વરો બેસી જાય છે તે નિષાદ. કહ્યું છે કે—

નિષીદન્તિ સ્વરા યસ્માન્નિષાદસ્તેન હેતુના । સર્વાશ્વાભિભવત્યેષ યદાદિત્યોઽસ્ય દૈવતમ્ ॥૪૯॥

જે હેતુથી (અન્ય) સ્વરો બેસી જાય અને જે બધાય સ્વરોનો પરાભવ કરે છે તેને લઈને નિષાદસ્વર કહેવાય છે અને આનો આદિત્ય દેવતા છે. (૪૯) આ પ્રમાણે સાત સ્વરો 'વિયાહિયા' વ્યાખ્યા કરાયા ॥૧-૨-૩॥

કર્જ્જ કરણાયત્તં, જીહ્વા ય સરસ્સ તા અસંખેજ્જા । સર્વ[અ]સંખમસંખેજ્જા, કરણસ્સાસંખયત્તાઓ ॥૫૦॥

સત્ત ય સુત્તનિબદ્ધા, કહ ન વિરોહો? તઓ ગુરુ આહ । સત્તણુબાઈ સવ્વે, બાયરગહણં ચ ગેયં વા ॥૫૧॥

શંકા—કાર્ય તો કારણને આધીન છે અને સ્વરનું કારણ જીભ છે અને તે તો અસંખ્ય રૂપવાળી છે તેથી સ્વરોનું સંખ્યાત (સાત) પણું કઈ રીતે? સમાધાન—વિશેષથી અસંખ્યાત સ્વરો છે તો પણ સામાન્યથી બધાય સાત સ્વરોની અંદર સમાઈ જાય છે અથવા સ્થૂલ સ્વરોને અને ગીતોને આશ્રયીને સાત સ્વરો કહેલા છે. ૫૦-૫૧મી ગાથાનો આ ભાવાર્થ છે.

સ્વરોને નામથી કહીને કારણથી તેનું નિરૂપણ કરવા માટે શરૂ કરે છે—'एषसिणं' इत्यादि० તેમાંથી નાભિથી ઉઠેલ વિકાર રહિત સ્વર, આભોગથી (ઉપયોગથી) અથવા અનાભોગથી (ઉપયોગ રહિત) જે પ્રદેશ પામીને વિશેષ શક્તિને પ્રાપ્ત કરે છે તે પ્રદેશ સ્વરને ઉપકારક છે માટે સ્વરસ્થાન કહેવાય છે. 'सज्जं' मित्यादि० બે શ્લોક છે અને બ્રૂયાત્ આ પદથી સર્વત્ર ક્રિયા કહેલી છે. ૫૨જી તો પ્રથમ સ્વર જ, અગ્રભૂત જીભ તે અગ્રજિહ્વા અર્થાત્ જિહ્વાગ્ર, તેના વડે યદ્યપિ ૫૨જ સ્વરના ઉચ્ચારમાં સ્થાનાંતરોનો પણ પ્રયોગ કરાય છે અથવા સ્વરાંતરોને વિષે અગ્રજિહ્વાનો વ્યાપાર કરાય છે. તો પણ તે ત્યાં અતિશય વ્યાપારવાળી છે, તેને લઈને તેના વડે (જિહ્વા વડે) તેને જ (૫૨જને જ) કહે એમ કહ્યું. ઉરો-વૃક્ષ તેના વડે ઋષભસ્વર, 'कण्ठगगणं' ति० કંઠ એવો ઉગ્રક-ઉત્કટ તે કંઠોગ્ર, તેના વડે અથવા કંઠનું જે ઉગ્રપણું તેના વડે અર્થાત્ કંઠના ઉગ્રપણા વડે અથવા કંઠથી જે ઉદ્ગતિ સ્વર નીકળવારૂપ ક્રિયા, તદ્દરૂપ કંઠોદ્ગત વડે ગંધાર કહે. જિહ્વાના મધ્યભાગરૂપ મધ્યજિહ્વા વડે મધ્યમ કહે તથા દાંત અને હોઠ તે દંતોષ્ઠ, તેના વડે ધૈવત અથવા રૈવત કહે. 'जीवनिस्सिय' ति० જીવ વડે આશ્રય કરાયેલા અથવા જીવથી નીસરેલા, 'सज्जं' ઇત્યાદિ શ્લોક, નવતિ-અવાજ કરે છે, 'गवेलग' ति० ગાયો અને એકલો-ઘેટાઓ તે ગવેલકો અથવા ગવેલકો તે ઘેટાઓ જ છે. 'अहकुसुम' ઇત્યાદિ રૂપક ગાથાનું કથન—

विषमाक्षरपादं वा पादैरसमं दशधर्मवत् । तन्त्रेऽस्मिन् यदसिद्धं गाथेति तत् पण्डितैर्ज्ञेया ॥૫૨॥

વિષમ અક્ષરને પાદ (ચરણ) વડે સમાન ન હોય, દશ ધર્મની જેમ અને આ છંદશાસ્ત્રમાં જે સિદ્ધ-અનિયમિત હોય તે ગાથા છે એમ પંડિતોએ જાણવું. (૫૨)

ઇતિ વચનાત્ 'अथे' ति० વિશેષાર્થ છે. વિશેષાર્થતા તો આ પ્રમાણે છે. જેવી રીતે ઘેટાઓ અવિશેષ (સામાન્ય) પણે મધ્યમ સ્વરને બોલે છે તેમ કોકિલા પંચમ સ્વરને બોલતી નથી, પરંતુ કુસુમસંભવકાળમાં જ બોલે છે. પુષ્પોના બાહુલ્યથી વનસ્પતિને વિષે સંભવ છે જે કાળમાં તે કુસુમસંભવકાળ અર્થાત્ મધુ-વસંતમાં ॥૫૫॥ 'अजीवनिस्सिय' ति० તેમજ જાણવું. વિશેષ એ કે-જીવના પ્રયોગથી અજીવથી નીસરેલા સાત સ્વરો છે 'सज्जं' इत्यादि શ્લોક. મૃદંગ-માદલ, ગોમુખી એટલે કાહલા (રણશીંગડું), જે કારણથી તેના મુખમાં ગાયનું શીંગડું અથવા બીજું શીંગડું કરાય છે. 'चउ' इत्यादि શ્લોકો. ચાર ચરણો વડે પૃથ્વી ઉપર પ્રતિષ્ઠાન છે જેણીનું તે ચતુશ્ચરાપ્રતિષ્ઠાના, ગોધા (ધો) ના ચર્મ વડે બંધાયેલ તે ગોધિકા વાજિંત્રવિશેષ, દર્દરિકા એવું બીજું નામ છે તે. આડંબર એટલે ઢોલ, સાતમું એટલે નિષાદ ॥૬-૭॥ 'एषसिणं' इत्यादि 'सत्त' ति० સ્વરના ભેદથી સમ સ્વરના લક્ષણો યથાયોગ્ય ફળની પ્રાપ્તિમાં જે અવ્યભિચારી સ્વરૂપો થાય છે. તેને જ ફલથી કહે છે—'सज्जेण' इत्यादि સાત શ્લોકો. ૫૨જ સ્વર વડે વૃત્તિ-જીવિકાને પામે છે આ અર્થ-૫૨જનું આ લક્ષણ-સ્વરૂપ છે કે ૫૨જ સ્વરયુક્ત પ્રાણી

જેના વડે જીવનને મેળવે છે. આ જીવન મનુષ્યની અપેક્ષાએ સમજાય છે કારણ કે આ મનુષ્યનું લક્ષણપણું છે. તેનું કરેલું કાર્ય વિનાશ પામતું નથી અર્થાત્ તેનો પ્રયાસ નિષ્ફળ થતો નથી તથા ગાયો, મિત્રો અને પુત્રો હોય છે. 'एसज्ज'—અર્થ, ગાંધારસ્વરમાં ગીતની યુક્તિને જાણનારાઓ વર્ણવૃત્તયઃ—શ્રેષ્ઠ આજીવિકાવાળા, કલા વડે અધિક, કવિઓ—કાવ્યને કરનારા, પ્રાણા-સદ્બોધવાળા અને કહેલ ગીતયુક્તિ વગેરેથી અન્ય ધનુર્વેદોથી શાસ્ત્રમાં પારંગત તેઓ થાય છે. શકુન-સિંચાણારૂપ પક્ષી વડે જે નિર્વાહ કરે છે, પાપર્દિ-શિકારને કરે છે અથવા પક્ષીઓને મારે છે તે શાકુનિકો, વાગુરા એટલે મૃગાનું બંધન (પાશ), તેના વડે જે નિર્વાહ કરે છે, વાગુરિકો. સૂવર વડે કે સૂવરના વધને અર્થે ભ્રમણ કરે છે અથવા સૂવરોને મારે છે તે સૌકરિકો. મૌષિકો-મલ્લો ॥૮-૧૪॥ 'एतेषां' इत्यादि० તેમાં વ્યાખ્યાન ગાથા—

सज्जाइ तिहा गामो, स समूहो मुच्छणाण विण्णोओ । ता सत्त एक्कमेक्के, तो सत्त सराण इग्वीसा ॥५३॥

अन्नसरविसेसे, उप्पायतस्स मुच्छणा भणिया । कत्ता व मुच्छिओ इव, कुणई मुच्छ व सो व त्ति ॥५४॥

ખજાદિ ત્રણ-૫૬૪, મધ્યમ અને ગાંધાર ત્રણ ગ્રામો છે, ગીત તે નાદસ્વરૂપ છે વાદ્ય, નાદની શક્તિ વડે વખાણાય છે અને ગીત તથા વાદ્ય (વાજિત્ર) ને અનુસરીને નૃત્ય છે આ હેતુથી ગીત, વાદ્ય અને નૃત્ય એ ત્રણે નાદને 'આધીન' છે. અને તે નાદ વિશેષ મૂર્ચનાના સમૂહરૂપ ગ્રામ છે, તે દરેક ગ્રામમાં સાત સાત મૂર્ચનાઓ છે. તે બધીય મળીને સાત સ્વરોની એકવીશ મૂર્ચનાઓ થાય છે. અન્યોન્ય સ્વરવિશેષોને ઉત્પન્ન કરનાર નાદને મૂર્ચના કહેવાય છે અર્થાત્ એક સ્વર ઉપાડીને જ્યારે બીજો સ્વર ઉત્પન્ન કરે છે ત્યારે મૂર્ચના થાય છે અથવા નાદનો કર્તા, સાંભળનારા મનુષ્યોને મૂર્ચિતની જેવા કરે છે અથવા કર્તા પોતે પણ મૂર્ચિતની જેવો થાય છે તેથી મૂર્ચના કહેવાય છે. (૫૩-૫૪)

અહિં મંગી વગેરે એકવીશ મૂર્ચનાઓના સ્વરવિશેષો પૂર્વગત (પૂર્વ સંબંધી) સ્વર-પ્રાબુતમાં કહેલા છે, હમણાં તો તે શાસ્ત્રથી નીકળેલા ભરત, વૈશાખિલાદિ શાસ્ત્રથી જાણવા ॥૧૫-૧૮॥ 'सत्तस्सरा कओ' गाहा० અહિં ચાર પ્રશ્નો છે તેમાં કુતઃ—કયા સ્થાનથી ૧, કો યોનિઃ—કઈ જાતિ ૨, તથા કેટલા સમયો છે જેમાં તે કતિસમયા, ઉચ્છ્વાસા-કેટલા પરિમાણ કાલવાળા ૩, તથા આકારો-આકૃતિઓ અર્થાત્ સ્વરૂપો ૪ ॥૧૯॥ 'सत्तसरा' गाहा० પ્રશ્નના જવાબરૂપ અર્થવાળી ગાથા સ્પષ્ટ છે. વિશેષ એ કે-રુદિતયોનિ-જાતિ સમાનરૂપપણાએ છે જેને તે રુદિતયોનિક, પાદસમયા ઉચ્છ્વાસા-જેટલા સમયથી છંદનો ચરણ લઈ જવાય છે-કહેવાય છે તેટલા સમયપ્રમાણ ઉચ્છ્વાસો ગીતમાં હોય છે. ॥૨૦॥ આકારોને કહે છે 'आई' गाहा० આદિમાં મૃદુ-કોમલ તે આદિ મૃદુ ગીત. આરમ્ભમાળાઃ (આ) અહીં સમુદિત ત્રણની અપેક્ષાએ બહુવચન છે, પ્રારંભ કરતાં થકાં અન્યથા એક જ આકાર છે. બીજા બે આકારો કહેવામાં આવતાં લક્ષણવાળા જૂદા છે તથા 'समुद्रहन्तश्च' मोटा ગીતની ધ્વનિથી, મધ્યકારે-મધ્યભાગમાં તથા અવસાને-છેવટમાં ક્ષપયન્તો ગીતધ્વનિને મંદ કરતો થકો (એમ) ગીતના ત્રણ આકારો-સ્વરૂપો થાય છે. અર્થાત્ ગીતધ્વનિ શરૂમાં કોમલ, મધ્યમાં તાર (ઉચ્ચ) અને અંતમાં મંદ થાય છે ॥૨૧॥ વળી બીજું- 'छ दोसे' दारगाहा० છ દોષો છોડવા યોગ્ય છે તેને કહે છે—'भीयं' गाहा० ભીત-ડરપોક માણસ ૧, દુત-ઉતાવળું ૨, 'रहस्सं' ह्रस्व स्वर-લઘુ શબ્દ, પાકાંતરથી 'उपिच्छं' धासयुक्त અને ઉતાવળું ૩, 'उत्तालं' 'उत्त' प्राबल्य અર્થમાં છે તેથી અતિતાલ અથવા અસ્થાનમાં તાલ અને તાલ તો કંશિકાદિ શબ્દવિશેષ છે ૪, 'काकस्वरं' श्लक्षाश्रव्य स्वर-ઘોષરું સ્વર ૫, અનુનાસ-સાનુનાસિક અર્થાત્ નાસિકાથી કરેલું સ્વર ૬, શું? તે કહે છે-ગાથામાં પ્રવર્તેલ હે ગાયક! તું ગાઈશ નહિ શું? જે આ ગેયના છ દોષો છે અર્થાત્ છ દોષયુક્ત ગાઈશ નહિ ॥૨૨-૨૩॥ આઠ ગુણોને કહે છે—'पुत्रं' गाहा० સ્વર કલા વડે પૂર્ણ ૧, ગેયના રાગ વડે અનુરક્ત તે રક્ત ૨, અન્ય અન્ય સ્ફુટ શુભ સ્વરોને કરવાથી અલંકૃત ૩, અક્ષર અને સ્વરને સ્ફુટ કરવાથી વ્યક્ત ૪, અવિષુદ્ધ—વિકોશનની જેમ જે ખરાબ સ્વર ન હોય તે અવિષુદ્ધ ૫, કોકિલાના અવાજની જેમ મધુર સ્વર તે મધુર

1. અત્ર ગાથાવૃત્તિમાં ૮૬ શ્લોકો છે અને ધણી જ વિસ્તૃત વ્યાખ્યા છે.

દ, તાલ, વંશ અને સ્વરાદિને સમ્યક્ અનુગત-અનુસરેલ તે સમ ૭, લલિત અથવા આનંદિતની જેમ જે સ્વર ધોલનાના પ્રકારરૂપ શબ્દને સ્પર્શવા વડે શ્રોત્રોદ્રિયને સુખ ઉપજાવવાથી સુકુમાર ૮-આ ઉક્ત અષ્ટગુણોથી યુક્ત ગેય હોય છે; અન્યથા વિરંબના છે ॥૨૪॥ વળી બીજું-‘ઝર’ ગાઠાં ઉર-વક્ષ, કંઠ અને શિરમાં પ્રશસ્ત-વિશુદ્ધ. અર્થ આ પ્રમાણે-જે ઉરમાં સ્વર વિશાળ તે ઉરવિશુદ્ધ, કંઠમાં વર્તેલ સ્વર જો નહિ ફૂટ્યો (નૂટ્યો) તો કંઠવિશુદ્ધ, શિરમાં પ્રાપ્ત સ્વર જો અનુનાસિક ન હોય તો શિરવિશુદ્ધ અથવા ઉર, કંઠ અને શિરને વિષે શ્લેષ્મ (કફ) વડે અવ્યાકુલરૂપ વિશુદ્ધ-પ્રશસ્ત હોતે છતે જે સ્વર તે ઉર-કંઠ-શિર-પ્રશસ્ત છે. ચકાર ગેયના ગુણાંતરને વિષે સમુચ્ચયમાં છે. ‘ગીયતે’-ઉચ્ચારણ કરામ છે તે ગેય એમ સંબંધ કરામ છે. વિશિષ્ટ શું? તે કહે છે-મૃદુક-મધુર સ્વર, રિભિત-જે અક્ષરોને વિષે ધોલના વડે સંચરતો થકો સ્વર રંગાતિની જેમ ધોલનાબહુલ છે. ‘પદવદ્ધ’ ગેય પદો વડે બદ્ધ-ગુંથેલું, અહિં ત્રણ પદનો કર્મધારય છે, અર્થાત્ મૃદુરિભિતપદબદ્ધ ‘સમતાલ પડુલ્લેખ’ તિં સમ શબ્દ-પ્રત્યેકને સંબંધ કરે છે તેથી સમતાલ-હસ્તતાલો, ઉપચારથી તેનો ધ્વનિ છે-જેમાં તે સમતાલ, તથા સમપ્રત્યુક્ષેપ અથવા સમપ્રતિક્ષેપ મુરજ (મૃદંગ) કંશિકા વગેરે આતોદ્યનો જે ધ્વનિ તે રૂપ અથવા નૃત્યત્ પાદક્ષેપ લક્ષણ છે જેમાં તે સમપ્રત્યુક્ષેપ કે સમપ્રતિક્ષેપ તથા ‘સત્તસરસીભર’ તિં સાત સ્વરો, સીત્તર-અક્ષરાદિ વડે સમાન છે જેમાં તે સમસ્વરસીત્તર. તે આ-

અક્ષરસમં ૧ પયસમં ૨, તાલસમં ૩ લયસમં ૪ ગહસમં ૫ ।

નીસસિક્કસસિયસમં ૬, સચ્ચારસમં ૭ સરાસત્ત ॥૫૫॥

[અનુયોગદ્વાર સૂં ૨૬૦[૧૦] સિ]

અક્ષરસમ, પદસમ, તાલસમ, લયસમ, ગ્રહસમ, નિઃશ્વસિતોચ્છ્વસિતસમ, સંચારસમ આ સાત સ્વર છે. (૫૫)

આ ગાથા સ્વર પ્રકરણના અંત્યની સમીપમાં-છેલ્લેથી અગાઉની ગાથામાં ‘તંતિ સમ’ ઇત્યાદિરૂપ કહેલી છે તો પણ અહિં અક્ષરસમ ઇત્યાદિ વ્યાખ્યા કરાય છે; કેમ કે (શ્રી હરિભદ્રસૂરિકૃત) અનુયોગદ્વારની ટીકામાં એ પ્રમાણે જોવાય છે. ટીકાકાર ગાથાની વ્યાખ્યા કરે છે-તેમાં દીર્ઘ અક્ષરમાં દીર્ઘ સ્વર કરાય છે, દ્રસ્વમાં દ્રસ્વ, પ્લુતમાં પ્લુત અને સાનુનાસિકામાં સાનુનાસિક તે અક્ષરસમ ૧, જે ગેયપદ નામિક વગેરે અન્યતર બંધ વડે બાંધેલ જે સ્વરમાં પડે છે તે ત્યાં જ જે ગાનમાં ગવાય છે તે પદસમ ૨, જે પરસ્પર હણાયેલ હસ્તતાલ સ્વરનું અનુકરણ કરનાર હોય છે તે તાલસમ ૩, શૃંગ, લાકડા વગેરેમાંથી કોઈએક અંગુલિકોશિક (સમૂહ) વડે હણાયેલ જે તંત્રીના સ્વરનો પ્રકાર તે લય, અને તેને અનુસરતો થકો ગાવાવાળાનો જે ગેય તે લયસમ ૪, પ્રથમથી વંશતંત્રી વગેરેથી જે સ્વર ગ્રહેલ છે તે સમાન ગાતો થકો ગ્રહસમ ૫, લીધેલ નિઃશ્વાસ અને ઉચ્છ્વાસના માનને ઉલ્લંઘન નહિ કરતો જે ગેય તે નિઃશ્વસિતોચ્છ્વસિત સમ ૬, તે જ વંશ, તંત્રી વગેરે વડે અંગુલીના સંચારથી સમ ગવાય છે તે સંચારસમ ૭-આ ઉક્ત સમસ્વરાત્મક ગેય છે ॥૨૫॥ જે ગેયમાં સૂત્રનો બંધ (ગુંથન) તે આ અષ્ટગુણવાળો જ કરવો. તે કહે છે-નિદ્ધોસં સિલોગો, તત્ર નિર્દોષ “અલિયમુવઘાય જળય” [આવશ્યક નિર્વૃક્તિ ૮૮૧-૮૪, બૃહત્કલ્પ ૨૭૮-૨૮૧ સિ] અલિક, ઉપધાતજનક ઇત્યાદિ સૂત્રના સંબંધમાં બત્રીશ દોષ રહિત ૧, સારવત્-અર્થ વડે યુક્ત ૨, હેતુયુક્ત-અર્થને જણાવનાર કારણયુક્ત ૩, અલંકૃત-કાવ્યના અલંકાર યુક્ત ૪, ઉપનીત-ઉપસંહાર-નીચોડ યુક્ત ૫, સોપચાર-અનિષ્કર, અવિરુદ્ધ અને અલજજનીય નામવાળું અથવા ઉત્પ્રાસ (યમક) સહિત ૬, મિત-પદ, ચરણ અને અક્ષરો વડે પરિણામવાળું ૭, મધુર ત્રય પ્રકારે-શબ્દથી, અર્થથી અને નામથી ૮ ગેય હોય છે: ઇતિ શેષ ॥૨૬॥ ‘તિત્રિય વિતાઈ’ તિં જે કહ્યું તેની વ્યાખ્યા-‘સમ’ સિલોગો તેમાં પાદો વડે અને અક્ષરો વડે સમ. તત્ર ચાર પાદ-ચરણ વડે અને લઘુ અક્ષર વડે સમ ૧, અર્દ્ધસમ તો એકતર સમ અને વિષમ તો સર્વત્ર પાદ અને અક્ષરોની અપેક્ષાએ હોય છે. અન્ય આચાર્યો તો કહે છે કે-જ્યાં ચારે ચરણોને વિષે સમ અક્ષરો હોય અને અર્દ્ધસમ જ્યાં પ્રથમ અને તૃતીય ચરણનું સમપણું તથા દ્વિતીય અને ચતુર્થ ચરણનું સમપણું હોય, તથા સર્વત્ર બધાય ચરણોને વિષે વિષમ-વિષમાક્ષર, યદ્-જે હેતુથી વૃત્ત-છંદ હોય છે તેથી ત્રણ વૃત્તના પ્રજાતો-પદના પ્રકારો થાય છે. આને લઈને ચોથો ભેદ ઉપલબ્ધ થતો નથી ॥૨૭॥ ‘દોત્રિય મણિઓ’ તિં

આની વ્યાખ્યા 'સક્કયા' સિલોગો 'ભણિતિ' એટલે બાષા. આહિયા—કહેલી છે. સ્વરમંડલે—ખડ્ગાદિ સ્વરના સમૂહમાં કહેલી છે, શેષ સુગમ છે ॥૨૮॥ કેવી સ્ત્રી કેવું ગાય? આ પ્રશ્નને કહે છે—'કેસી' ગાહા, કેસી—કેવી, ખર—કર્કસ્થાન, રૂક્ષ—પ્રસિદ્ધ છે, ચતુર—દક્ષ, વિલંબ—મંદમંદ, દ્રુત—શીઘ્ર ॥૨૯॥ 'વિસ્સરં પુણ કેરિસિ' ત્તિ, વિસ્વરને કેવી સ્ત્રી ગાય છે? આ ચરણ ગાથાથી અધિક છે. ઉત્તર કહે છે—'સામા' ગાહાં સુગમ છે, 'પિંગલા'—કપિલા (ભૂરા રંગવાળી) ॥૩૦॥ 'તંતિ' ગાહાં તંત્રીસમ-વીણાદિ તંત્રીના શબ્દ વડે તુલ્ય અને મળેલ; શેષ પૂર્વવત્. વિશેષ એ કે 'પાદો' વૃત્ત(છંદ)નો ચરણ, તંત્રીસમ ઇત્યાદિને વિષે ગેયનો સંબંધ કરવા યોગ્ય છે તથા ગેયને—સ્વરો, અનર્થાતિરભૂત—અભેદ હોવાથી કહ્યું કે 'સંચાર સમા સરાસત્' અન્યથા સંચારસમ એમ વાચ્ય હોય અથવા તંત્રીસમા, તાલસમા ઇત્યાદિ વાચ્ય હોય. આ સ્વરમંડલ સંક્ષેપાર્થવાળો છે. ॥૩૧॥ 'સત્તસરા' સિલોગો, તતા—તાંતણવાળી તંત્રી તાન કહેવાય છે તેમાં ખડ્ગાદિ પ્રત્યેક સ્વરને સાત તાનો વડે ગવાય છે એવી રીતે ઓગણપચ્ચાસ તાનો સપ્તતંત્રિકાવાળી વીણામાં હોય છે, એવી રીતે એકતંત્રિકામાં અને ત્રિતંત્રિકામાં પણ હોય છે અને કંઠ વડે ગવાતા તાનો પણ ઓગણપચ્ચાસ જ હોય છે ॥૩૨॥ ॥૫૫૩॥

અનંતર ગાનથી લૌકિક કાયક્લેશ કલ્પો, હવે લોકોત્તર કાયક્લેશ (તપસ્વરૂપ) ને કહે છે—

સત્તવિધે કાયકિલેસે પ્ણજતે, તંજહા—ઠાળાતિતે, ઠક્કુડુયાસણિતે, પઢિમઢાતી, વીરાસણિતે, જેસજ્જિતે, દંડાયતિષ, લગંડસાતી ॥ સૂં ૫૫૪॥

જંબુદ્વીવે દીવે સત્ત વાસા પત્રત્તા, તંજહા—ખરહે, ઇરવતે, હેમવતે, હેરન્નવતે, હરિવાસે, રમ્મગવાસે, મહાવિદેહે। જંબુદ્વીવે દીવે સત્ત વાસહરપવ્વતા પત્રત્તા, તંજહા—ચુલ્લહિમવંતે, મહાહિમવંતે, નિસઢે, નીલવંતે, રુપ્પી, સિહરી, મંદરે। જંબુદ્વીવે દીવે સત્ત મહાનદીઓ પુરત્થાભિમુહીઓ લવણસમુદ્દં સમપ્પેતિ, તંજહા—ગંગા, રોહિતા, હિરી, સીતા, ણરકંતા, સુવણ્ણકૂલા, રત્તા। જંબુદ્વીવે દીવે સત્ત મહાનદીઓ પચ્ચત્થાભિમુહીઓ લવણસમુદ્દં સમપ્પેતિ, તંજહા—સિંધૂ, રોહિતંસા, હરિકંતા, સીતોદા, ણારીકંતા, રુપ્પકૂલા, રત્તાવતી।

ધાયઇસંડદીવપુરત્થિમઢ્ઢે ણં સત્ત વાસા પત્રત્તા, તંજહા—ખરહે જાવ મહાવિદેહે। ધાયઇસંડદીવપુરત્થિમઢ્ઢે ણં સત્ત વાસહરપવ્વતા પત્રત્તા, તંજહા—ચુલ્લહિમવંતે જાવ મંદરે। ધાયઇસંડદીવપુરત્થિમઢ્ઢે ણં સત્ત મહાનદીઓ પુરત્થાભિમુહીઓ કાલોદસમુદ્દં સમપ્પેતિ, તંજહા—ગંગા જાવ રત્તા। ધાયઇસંડદીવપુરત્થિમઢ્ઢે ણં સત્ત મહાનદીઓ પચ્ચત્થાભિમુહીઓ લવણસમુદ્દં સમપ્પેતિ તંજહા—સિંધૂ જાવ રત્તાવતી। ધાયઇસંડદીવપચ્ચત્થિમઢ્ઢે ણં સત્ત વાસા એવં ચેવ, ણવરં પુરત્થાભિમુહીઓ લવણસમુદ્દં સમપ્પેતિ પચ્ચત્થાભિમુહીઓ કાલોદં, સેસં તં ચેવ।

પુક્કરવરદીવપુરત્થિમઢ્ઢે ણં સત્ત વાસા તહેવ, ણવરં પુરત્થાભિમુહીઓ પુક્કરોદં સમુદ્દં સમપ્પેતિ, પચ્ચત્થાભિમુહીઓ કાલોદં સમુદ્દં સમપ્પેતિ, સેસં તં ચેવ। એવં પચ્ચત્થિમઢ્ઢે વિ, ણવરં પુરત્થાભિમુહીઓ કાલોદં સમુદ્દં સમપ્પેતિ પચ્ચત્થાભિમુહીઓ પુક્કરોદં સમુદ્દં સમપ્પેતિ, સવ્વત્થ વાસા વાસહરપવ્વતા ણદીઓ ય ભાણિતવ્વાણિ ॥ સૂં ૫૫૫॥

જંબુદ્વીવે દીવે ખારહે વાસે તીતાતે ડસ્સપ્પિણીતે સત્ત કુલકરા હોત્થા, તંજહા—

મિત્તદામે સુદામે ય, સુપાસે ય સયંપપ્પે। વિમલઘોસે સુઘોસે ય, મહાઘોસે ય સત્તમે ॥૧॥

જંબુદ્વીવે દીવે ખારહે વાસે ઇમીસે ઓસપ્પિણીતે સત્ત કુલકરા હોત્થા તંજહા—

પઢમિત્થ વિમલવાહણ ૧, ચક્કુમ ૨ જસમં ૩ ચડત્થમભિચંદં ૪। તત્તો પસેગતી ૫, પુણ મરુદેવે ચેવ ૬ નાંખી ય ૭ ॥૧॥

એતેસિ ણં સત્તરહં કુલકરાણં સત્ત ભારિયાઓ હોત્થા, તંજહા—

ચંદ્રજસા ૧ ચંદ્રકંતા ૨ સુરુચ ૩ પઢિરુચ ૪, ચક્ષુકંતા ય ૫ । સિરિકંતા ૬ મરુદેવા ૭ કુલકરિત્થીણ નામાઈ ॥૨॥

જંબુદીવે રીવે ભારહે વાસે આગમેસાતે ઉસ્સપ્પિણીતે સત્ત કુલકરા ભવિસ્સંતિ, તંજહા—

મિત્તવાહણે સુભોમે ય સુપ્પમે ય સયંપમે । દત્તે સુહુમે [સુહે સુરુચે ય] સુબંધુ ય, આગમેસેણ હોક્કલ્લી ॥૧॥

વિમલવાહણે ણં કુલકરે સત્તવિધા રુક્ખા ઉવભોગત્તાતે હવ્વમાગર્ચ્છિસુ, તંજહા—

મત્તંગતા ત મિંગા, ચિત્તંગા ચેવ હોતિ ચિત્તરસા । મણિયંગા ત અણિયણા, સત્તમગા કપ્પરુક્ખા ય ॥૧॥

॥ સૂ. ૫૫૬ ॥

સત્તવિધા દંડનીતી પન્નત્તા, તંજહા—હક્કારે, મક્કારે, ધિક્કારે, પરિભાસે, મંડલબંધે, ચારતે, છવિચ્છેદે ॥સૂ. ૫૫૭॥

ણમેગસ્સ ણં રત્નો ચાઉરંતચક્કવટ્ઠિસ્સ ણં સત્ત ઈર્ગિદિયરત્થા પન્નત્તા, તંજહા—ચક્કરત્થે ૧ છત્તરય્થે ૨

ચમ્મરય્થે ૩ દંડરત્થે ૪ અસિરત્થે ૫ મણિરય્થે ૬ કાકણિરત્થે ૭ । ણમેગસ્સ ણં રત્નો ચાઉરંતચક્કવટ્ઠિસ્સ સત્ત

પંચેદિયરત્થા પન્નત્તા, તંજહા—સેણાવતીરત્થે ૧ ગાહાવતિરત્થે ૨ વજ્જિતિરય્થે ૩ પુરોહિતરય્થે ૪ ઇત્થિરત્થે ૫,

આસરત્થે ૬ હત્થિરય્થે ૭ ॥ સૂ. ૫૫૮ ॥

સત્તહિં ઠાળેહિં ઓગાઢં દુસ્સમં જાણેજ્જા, તંજહા—અકાલે વરિસઈ ૧, કાલે ણ વરિસઈ ૨, અસાધૂ પુજ્જંતિ ૩,

સાધૂ ણ પુજ્જંતિ ૪, ગુરૂહિં જળો મિચ્છં પઢિવત્થો ૫, મળોદુહતા ૬, વતિદુહતા ૭ ।

સત્તહિં ઠાળેહિં ઓગાઢં સુસમં જાણેજ્જા, તંજહા—અકાલે ન વરિસઈ ૧, કાલે વરિસઈ ૨, અસાધૂ ણ પુજ્જંતિ ૩,

સાધૂ પુજ્જંતિ ૪, ગુરૂહિં જળો સમ્મં પઢિવત્થો ૫, મળોસુહતા ૬, વતિસુહતા ૭ ॥ સૂ. ૫૫૯ ॥

(મૂ.) સાત પ્રકારે કાયકલ્લેશ તથા કહેલ છે, તે આ પ્રમાણે—સ્થાનાતિગ-કાઉસગ્ગ કરનાર ૧, ઉત્તુકાસનિક-ઉભડક

બેસનાર ૨, પ્રતિભાસ્થાયિ-વિશુ પ્રતિમાને વહન કરનાર ૩, વીરાસનિક-સિદ્ધાસન પર બેસનારની જેમ-અદ્ધર

બેસનાર ૪, નૈષધિક-સમપાદ અને પૂતાદિ સ્થાપીને બેસનાર ૫, દંડાપતિક-દંડના પર દેહને પસારનાર ૬ અને

લગંડાથી-વાંકા લાકડાની માફક ભૂમિને પીઠ નહિ અડનાર ૭. ॥૫૫૪॥

જંબુદ્વીપ નામના દ્વીપમાં સાત ક્ષેત્રો કહેલા છે, તે આ પ્રમાણે—ભરત, ઔરવત, હૈમવત્ હૈરણ્યવત્, હરિવર્ષ, રમ્યક્ષર્ષ

અને મહાવિદેહ. જંબુદ્વીપ નામના દ્વીપમાં સાત વર્ષધર પર્વતો કહેલા છે, તે આ પ્રમાણે—ચૂલહિમવાન, મહાહિમવાન,

નિષધ, નીલવાન, રુક્મિ, શિખરી અને મેરુ. જંબુદ્વીપ નામના દ્વીપમાં પૂર્વ દિશાની સન્મુખ વહનવાળી સાત મહાનદીઓ

લવણસમુદ્રમાં મળે છે, તે આ પ્રમાણે—ગંગા, રોહિતા, હરિત, સીતા, નરકાંતા, સુવર્ણકૂલા અને રક્તા. જંબુદ્વીપ

નામના દ્વીપમાં પશ્ચિમદિશાની સન્મુખ વહનવાળી સાત મહાનદીઓ, લવણસમુદ્રમાં મળે છે, તે આ પ્રમાણે—સિંધુ,

રોહિતાંશા, હરિકાંતા, સીતાંદા, નારીકાંતા, રુપ્યકૂલા અને રક્તવતી. ધાતકીખંડ નામના દ્વીપના પૂર્વાર્ધમાં સાત ક્ષેત્રો

કહેલા છે, તે આ પ્રમાણે—ભરત યાવત્ મહાવિદેહ. ધાતકીખંડ દ્વીપના પૂર્વાર્ધમાં સાત વર્ષધર પર્વતો કહેલા છે, તે

આ પ્રમાણે—ચૂલહિમવાન યાવત્ મેરુ. ધાતકીખંડ દ્વીપના પૂર્વાર્ધમાં પૂર્વદિશાની સન્મુખ વહનવાળી સાત મહાનદીઓ

કલોદ સમુદ્રમાં મળે છે, તે આ પ્રમાણે—ગંગા યાવત્ રક્તા. ધાતકીખંડ દ્વીપના પૂર્વાર્ધમાં પશ્ચિમની સન્મુખ વહનવાળી

સાત મહાનદીઓ લવણસમુદ્રમાં મળે છે, તે આ પ્રમાણે—સિંધુ યાવત્ રક્તવતી. ધાતકીખંડ દ્વીપમાં પશ્ચિમાર્ધને વિષે

સાત ક્ષેત્રો એ જ પ્રમાણે—ભરતાદિ ક્ષેત્રો, તથા ચૂલહિમવાનાદિ પર્વતો અને ગંગાદિ નદીઓ છે. વિશેષ એ કે-પૂર્વ

દિશાની સન્મુખ વહનવાળી નદીઓ લવણસમુદ્રમાં મળે છે અને પશ્ચિમ દિશાની સન્મુખ વહનવાળી નદીઓ કાલોદ સમુદ્રમાં મળે છે. શેષ સિમજ છે. પુષ્કરવરદ્વીપાર્દમાં પૂર્વાર્દને વિષે સાત ક્ષેત્રો, પર્વતો, નદીઓ વગેરે તેમજ છે. વિશેષ એ કે-પૂર્વદિશાની સન્મુખ વહનવાળી નદીઓ પુષ્કરોદ સમુદ્રમાં મળે છે અને પશ્ચિમ દિશાની સન્મુખ વહનવાળી નદીઓ કાલોદ સમુદ્રમાં મળે છે. શેષ તેમજ છે. એવી રીતે પુષ્કરવરદ્વીપાર્દના પશ્ચિમાર્દને વિષે પણ જાણવું. વિશેષ એ કે-પૂર્વ દિશાની સન્મુખ વહનવાળી નદીઓ કાલોદ સમુદ્રમાં મળે છે અને પશ્ચિમ દિશાની સન્મુખ વહનવાળી નદીઓ પુષ્કરોદ સમુદ્રમાં મળે છે. સર્વત્ર ક્ષેત્રો, વર્ષધર પર્વતો અને નદીઓ કહેવા યોગ્ય છે. ॥૫૫૫॥ જંબૂદ્વીપ નામના દ્વીપમાં ભરતક્ષેત્રને વિષે અતીત ઉત્સર્પિણી કાળમાં સાત કુલકરો હતા, તે આ પ્રમાણે—મિત્રદામ ૧, સુદામ ૨, સુપાર્થ ૩, સ્વયંપ્રભ ૪, વિમલઘોષ ૫, સુઘોષ ૬ અને સાતમો મહાઘોષ નામનો હતો. ૭ ॥૫૫૬॥ જંબૂદ્વીપ નામના દ્વીપમાં ભરતક્ષેત્રને વિષે આ વર્તમાન અવસર્પિણી કાળમાં સાત કુલકરો હતા, તે આ પ્રમાણે—તેમાં પ્રથમ વિમલવાહન ૧, ચક્ષુષ્માન ૨, યશસ્વાન ૩, ચોથો અભિચંદ્ર ૪, ત્યારબાદ પ્રસેનજિત ૫, છઠ્ઠો મરુદેવ ૬ અને સાતમો નાભિ નામનો કુલકર હતો ૭. ॥૫૫૭॥ આ સાત કુલકારોની ક્રમશઃ સાત ભાર્યાઓ હતી, તે આ પ્રમાણે—ચંદ્રયશા ૧, ચંદ્રકાંતા ૨, સુરૂપા ૩, પ્રતિરૂપા ૪, ચક્ષુકાંતા ૫, શ્રીકાંતા ૬ અને મરુદેવી ૭. આ કુલકરની સ્ત્રીઓના નામો જાણવા ॥૨॥ જંબૂદ્વીપ નામના દ્વીપમાં ભરતક્ષેત્રને વિષે આવતી ઉત્સર્પિણીમાં સાત કુલકરો થશે. તે આ પ્રમાણે—મિત્રવાહન ૧, સુભોમ ૨, સુપ્રભ ૩, સ્વયંપ્રભ ૪, દત્ત ૫, સુહુમ ૬, [૫ શુભ-૬ સુરૂપ] અને સુબંધુ ૭. આ સાત કુલકરો આગામી ઉત્સર્પિણીમાં થશે. ॥૨॥ વિમલવાહન નામના કુલકરના સમયમાં સાત પ્રકારના કલ્પવૃક્ષો, ઉપભોગપણાએ શીઘ્ર આવતા હતા. તેથી પૂર્વે (દશ પ્રકારના હતા) મતાંગક-સુખે પીવા યોગ્ય મધને દેવાવાળા ૧, ભૃંગા-ભૃંગારાદિ વિવિધ ભાજનને આપનારા ૨, ચિત્રાંગા-વિવિધ પ્રકારની પુષ્પમાળાને દેનારા ૩, ચિત્રસા-મધુર વગેરે વિચિત્ર રસને દેનારા ૪, મણ્યંગા-ભૂષણને આપનારા ૫, અનગ્રા-વિશિષ્ટ વસ્ત્રોને દેવાવાળા ૬, અને કલ્પવૃક્ષો-કહેલ વૃક્ષોથી જુદા-સામાન્યથી ઈચ્છિત ફળને દેનારા હતા ૭ ॥૫૫૮॥

અપરાધીને શિક્ષા દેવારૂપ સાત પ્રકારની દંડનીતિ કહેલી છે, તે આ પ્રમાણે—પહેલા, બીજા કુલકરના સમયમાં અપરાધીને ફક્ત 'હ' એટલું જ કહેવામાં આવતું તેથી યુગલીઆઓ અત્યંત લજિજત થતા હતા તે 'હકાર' નામની દંડનીતિ ૧, ત્રીજા, ચોથા કુલકરના સમયમાં સ્વલ્પ અપરાધને વિષે 'હકાર' પરંતુ વિશેષ અપરાધમાં 'મ' કહેવામાં આવતું તે 'મકાર' દંડનીતિ ૨, પાંચમા, છઠ્ઠા અને સાતમા કુલકરના સમયમાં ઉત્કૃષ્ટ અપરાધને વિષે 'પિક્' કહેવામાં આવતું તે 'પિક્કાર' દંડનીતિ ૩, પરિભાષા-અપરાધી પ્રત્યે ક્રોધના આવેશપૂર્વક કહેવું કે 'તું અહિં આવીશ નહિ' તે ૪, મંડલબંધ-આ સ્થાનથી તું જઈશ નહિ' ઇત્યાદિ કહેવારૂપ દંડ ૫, ચારક-કેદખાનામાં નાખવું, ૬ અને છવિચ્છેદ-હસ્ત, પાદ વગેરેનું છેદવું. ૭. આ સાત દંડનીતિ છે. ॥૫૫૯॥

પ્રત્યેક ચાતુરંગ ચક્રવર્તી રાજાને પૃથ્વીના પરિણામરૂપ સાત એકેન્દ્રિય રત્નો કહેલા છે, તે આ પ્રમાણે—ચક્રરત્ન ૧, છત્રરત્ન ૨, ચર્મરત્ન ૩, દંડરત્ન ૪, અસિરત્ન ૫, મણિરત્ન ૬ અને કાકણિરત્ન ૭. દરેક ચાતુરંગ ચક્રવર્તી રાજાને સાત પંચેન્દ્રિય રત્નો કહેલા છે, તે આ પ્રમાણે—સેનાપતિરત્ન ૧, ગૃહપતિરત્ન-કોકારનો અપિયતિ ૨, વર્દકીરત્ન- (સૂતાર) ૩, પુરોહિતરત્ન-શાંતિકર્મ કરનાર ૪, સ્ત્રીરત્ન ૫, અશ્વરત્ન ૬ અને હસ્તિરત્ન ૭. ॥૫૬૦॥

સાત પ્રકાર વડે ઉતરેલો-આવેલો દુષ્પ્રમકાળને જાણવો, તે આ પ્રમાણે—અકાળમાં વરસે ૧, યોગ્ય કાળમાં ન વરસે ૨, અસાધુજનો લોકો વડે પૂજાય છે ૩, સાધુજનો પૂજાતા નથી ૪, માતા, પિતા અને ધર્માચાર્યાદિ ગુરુઓને વિષે વિનયના અભાવરૂપ મિથ્યાભાવને લોકોએ આશ્રયેલ છે ૫, માનસિક દુઃખપશું ૬ અને વાચિક દુઃખપશું ૭. સાત પ્રકાર વડે ઉતરેલો-આવેલ સુષ્પ્રમકાળને જાણવો, તે આ પ્રમાણે—અકાળે વરસે નહિ ૧, યોગ્ય કાળે વરસે ૨,

અસપ્તધુઓ પૂજાતા નથી ઉ, સાધુઓ પૂજાય છે ૪, ગુરુઓને વિષે વિનય કરવારૂપ સમ્યગ્ભાવને લોકોએ સ્વીકારેલ છે ૫, માનસિક સુખપણું છે ૬ અને વાચિક સુખપણું છે ૭. ॥૫૫૮॥

(૧૧૦) 'સત્ત્વિહં' ત્યાદિં પ્રાયઃ પૂર્વજ આ વ્યાખ્યાન કરાયું છે તો પણ કિંચિત્ લખીએ છીએ. કાયસ્ય—શરીરને કલેશ-ખેદ પીડા તે કાયકલેશ-બાહ્યતપવિશેષ. સ્થાનાયતિક, સ્થાનાતિગ અથવા સ્થાનાતિદ એટલે કાષોત્સર્ગ કરનાર, અહિં ધર્મ અને ધર્માના અભેદથી એવી રીતે ઉપન્યાસ કરેલ છે, અન્યથા કાયકલેશના પ્રકૃષ્ટપણાથી તે જ કહેવા યોગ્ય થાય, પરંતુ કાયકલેશવાળો નહિ અને અહિં તો કાયકલેશવાળો કહેલ છે, એવી રીતે સર્વત્ર સમજવું ૧, ઉત્કૃષ્ટકાસનિક પ્રસિદ્ધ છે ૨, પ્રતિભાસ્થાયી-ભિક્ષુની પ્રતિભાને કરનાર ઉ, વીરાસનિક-જે સિદાસન પર બેઠેલાની જેમ જ રહે છે તે જાણવો ૪, નૈષધિક સમ પદ પુતા વગેરે નિષધામાં બેસનાર ૫, દંડાયતિક-પ્રસારિતદેહ-દંડની જેમ શરીરને લંબાવનાર ૬ અને લગંડશાયી-ભૂમિને પીઠ નહિ લગાડનાર ૭. ॥૫૫૮॥

આ કાયકલેશરૂપ તપ મનુષ્યલોકમાં જ છે, માટે તેના પ્રતિપાદનમાં તત્પર 'જંબુદ્વીવે' ત્યાદિં પ્રકરણ કહેલ અર્થવાળું છે. ॥૫૫૫॥

મનુષ્યક્ષેત્રના અધિકારથી જ તત્સંબંધી કુલકર, કલ્પવૃક્ષ, નીતિ, રત્ન અને દુષ્પ્રમાદિ ચિહ્નવાળા આ સૂત્રો પાઠસિદ્ધ છે. વિશેષ એ કે—'આગમિસ્સેણ હોક્ષ્વઈ' તિં આવતા કાલરૂપ હેતુ વડે થશે તથા વિમલવાહન નામના પ્રથમ કુલકર હોતે છે તે સાત પ્રકારના હતા, તેની પૂર્વે દશ પ્રકારના હતા. રુક્ષા—કલ્પવૃક્ષો. 'ઉવભોગાર્થા'—ઉપભોગપણાએ 'હવ્વં' શીઘ્ર આવેલા હતા અર્થાત્ ભોજનાદિના સંપાદન વડે તત્કાલીન મનુષ્યોને ઉપભોગમાં આવેલા હતા. 'મત્તંગયા ય' ગાહાં મત્ત-મદ, તેના કારણપણાથી મદ્ય, અહિં મત્ત-શબ્દ વડે કહેવાય છે તેના અંગભૂત-કારણભૂત અથવા તે જ અંગો-અવયવો છે જેના તે મત્તાંગો અર્થાત્ સુખે પીવા લાયક મદ્યના દેવાવાળા ('ચકાર' પૂર્ણ અર્થમાં છે.) 'મિંગા'—સંજ્ઞા શબ્દ હોવાથી ભૃંગારાદિ વિવિધ ભાજનને એકત્ર કરનાર તે ભૃંગાર, 'ચિત્તંગા'—ચિત્ર-અનેક પ્રકારની માલ્ય (પુષ્પમાળા) ના કારણપણાથી ચિત્રાંગો ઉ, 'ચિત્તરસા'—મધુરાદિ મનોહર વિચિત્ર રસો જેની પાસેથી મેળવાય છે તે ચિત્રરસો ૪, 'મણિયંગા'—આભરણના કારણભૂત મણિઓ એ અંગો છે જેઓને તે મણ્યંગો-ભૂષણને આપનારા ૫, 'અણિયંગા' અનગ્નને કરનારા હોવાથી અનગ્ના-વિશિષ્ટ વસ્ત્રને દેનારા અથવા-આ સંજ્ઞા શબ્દ છે. ૬, 'કપ્પરુક્ષ' તિં ઉક્ત વૃક્ષોથી વ્યતિરિક્ત (જૂદા) સામાન્યથી કલ્પેલ ફળને દેવા વડે કલ્પના, કલ્પમાં પ્રધાન વૃક્ષો તે કલ્પવૃક્ષો. ॥૫૫૬॥

'દંડનીઈ' તિં દંડવું તે દંડ-અપરાધીને શિક્ષા. તેમાં અથવા તેની અથવા તે જ નીતિ-ન્યાય તે દંડ નીતિ 'હક્કારે' તિં 'હ' આ પ્રેરણા અર્થમાં છે, તેનું કરવું તે હક્કાર. આ ભાવાર્થ છે—પ્રથમ અને દ્વિતીય કુલકરના સમયમાં અપરાધીને દંડ હક્કાર માત્ર હતો. તેટલા માત્રથી જ અપરાધી, બધુંય લઈ લેવાએલાની જેમ મોતાને માનતો થકો ફરીથી અપરાધ કરતો નહિ. એ પ્રમાણે તેને દંડનીતિપણું હતું. ૧. એવી રીતે 'મા' એમ અપરાધીને નિષેધાર્થનું કરવું તેનું નામ 'માકાર'. તૃતીય, ચતુર્થ કુલકરના સમયમાં મહાન્ અપરાધ થયે છતે 'માકાર' દંડ હતો અને થોડા અપરાધમાં તો 'હક્કાર' જ હતો ૨ તથા 'પિક્' અધિક પ્રેરણા (તિરસ્કાર) ના અર્થમાં છે. તેનું કરવું-ઉચ્ચારવું તે પિક્કાર. પાંચમા, છઠ્ઠા અને સાતમા કુલકરના સમયમાં મહાન્ અપરાધને વિષે પિક્કારનો દંડ, જઘન્ય અપરાધમાં હક્કાર અને મધ્યમ અપરાધમાં માકાર દંડ હતો ૩. કહ્યું છે કે—

પદમ-બીયાણ પદમા, તદ્વ્ય-ચરુત્થાણ અભિનવા બીયા । પંચમ-છદ્વસ્સ ય સત્તમસ્સ તદ્વ્યા અભિનવા ઉ ॥૫૬॥

[આવં નિર્યુક્તિ ગાથા ૧૬૮]

પહેલા અને બીજા કુલકરની પહેલી હક્કાર નીતિ, ત્રીજા-ચોથાની અભિનવ-બીજી મક્કાર નીતિ, તથા પાંચમા-છઠ્ઠા અને સાતમાની ત્રીજી અભિનવ પિક્કાર નીતિ જાણવી. (૫૬)

પૂલ કહેવું તે પરિભાષા-અપરાધી પ્રત્યે, કોપના આટોપ વડે, તું અહિંથી જઈશ નહિ એમ કહેવું તે ૪, મંડલબંધ-

ઈગિત હોત, તેમાં બંધ અર્થાત્ 'આ પ્રદેશથી જવું નહિ' એવા પ્રકારનું વચનલક્ષણ દંડ અથવા પરિવારલક્ષણ પુરુષના મંડલમાં જવાના નિષેધરૂપ દંડ ૫, ચારક-કેદખાનું ૬, છવિચ્છેદ-હાથ, પગ, નાસિકા વગેરેનો છેદ ૭. આ હમણાં કહેલી ચાર પાછલી દંડનીતિ ભરત ચક્રવર્તીના કાળમાં થઈ. બીજા આચાર્યો એમ કહે છે કે—ચાર છેલ્લી દંડનીતિમાંથી પ્રથમની બે દંડનીતિ ઋષભપ્રભુના કાળમાં હતી અને બીજી બે (ચારક-છવિચ્છેદ) ભરતમહારાજના કાળમાં થઈ.

કહ્યું છે કે—

પરિભાસણા ડ પદમા, મંડલિબંધમિ હોઝ બીયા ડ । ચારગ-છવિચ્છેદાદી, મરહસ્સ ચડવિહા નીઈ ॥૫૭॥

[આવ૦ માષ્ય ૩ ગાથા]

પહેલી પરિભાષણા, (ન જઈશ એમ ક્રોધ કરીને અપરાધીને કહેવું તે) બીજી મંડલી બંધ (આ સ્થળેથી તારે ન જવું એમ અપરાધીને કહેવું તે) ત્રીજી ચારક (જેલ-બંધીખાનું) અને ચોથી છવિચ્છેદ (અપરાધીના હાથ-પગાદિ કાપી નાખવા તે) આ ચાર પ્રકારની ભરતની દંડનીતિ છે. (૫૭) ॥૫૫૭॥

'ચક્કરયણે' ત્યાદિં તે તે જાતિમાં જે વસ્તુ ઉત્કૃષ્ટ હોય છે તેને રત્ન કહેવાય છે. આ વચનથી ચક્રાદિ જાતિઓને વિષે જે વીર્ય (સામર્થ્ય) થી ઉત્કૃષ્ટ હોય છે તેને ચક્રરત્ન વગેરે માનવા યોગ્ય છે. તેમાં પૃથ્વીના પરિણામરૂપ સાત એકેન્દ્રિય રત્નો છે. તે રત્નોનું પ્રમાણ આ પ્રમાણે જાણવું.

ચક્કં છત્તં દંડો, તિન્નિ વિ ય્યાઈ વામતુલ્લાઈ । ચમ્મં દુહત્થદીહં, બત્તીસં અંગુલાઈ અસી ॥૫૮॥

ચરંગુલો મળી પુણ, તસ્સહ્મં ચેવ હોઝ વિત્થિન્નો । ચરંગુલપ્પમાણા, સુવન્નવરકાગળી નેયા ॥૫૯॥

[બૃહત્સં ૩૦૧-૨ સ્તિ]

ચક્ર, છત્ર અને દંડ આ ત્રણે રત્ન એક વામ-ચાર હાથપ્રમાણ હોય છે, ચમ્મરત્ન બે હાથ દીર્ઘ (લાંબું) હોય છે અને અસિરત્ન બત્રીશ અંગુલ દીર્ઘ હોય છે. મણિરત્ન ચાર અંગુલપ્રમાણ લાંબું અને બે અંગુલપ્રમાણ પહોળું હોય છે, તથા ચાર અંગુલપ્રમાણ જાત્ય સુવર્ણમય કાકિણીરત્ન જાણવું. (૫૮-૫૯)

સેનાપતિ-સૈન્યનો નાયક, ગૃહપતિ-કોઠારમાં જોડાયેલ, વર્દકી-સૂતાર, પુરોહિત-શાંતિકર્મ કરનાર. (સીરત્ન, હસ્તિરત્ન, અશ્વરત્ન) આ ચૌદ રત્નો પ્રત્યેક એક એક હજાર યક્ષો વડે અધિષ્ઠિત છે. ॥૫૮॥

'ઓગાદં' તિં અવતરેલી અથવા રહેલી પ્રકર્ષને પામેલી (દુષ્ખમા) અકાલ-વર્ષાકાલ નહિ. અસાધુઓ એટલે અસંયતો. ગુરુષુ—માતા, પિતા અને ધર્માચાર્યોને વિષે મિચ્છં—મિથ્યાભાવ અર્થાત્ વિનયના નાશને 'પ્રતિપત્તઃ' આશ્રમેલ. મળોદુહયા-મનનું અથવા મન વડે દુઃખિતપણું, અથવા દુઃખ કરવાપણું કે દ્રોહ કરવાપણું, એવી રીતે 'વયદુહયા' પણ વ્યાખ્યા કરવા યોગ્ય છે. 'સમ્મં' તિં સમ્યગ્ભાવ અર્થાત્ વિનય ॥૫૮॥

આ દુષ્ખમા અને સુખમા, સંસારી જીવોને દુઃખ અને સુખને અર્થ છે માટે સંસારી જીવોની પ્રરૂપણા માટે કહે છે—
સત્તવિહા સંસારસમાવત્તગા જીવા પત્તતા, તંજહા—નેરતિતા, તિરિક્ખજોણિતા, તિરિક્ખજોણિણીતો, મણુસ્સા, મણુસ્સીઓ, દેવા, દેવીઓ ॥૫૬૦॥

સત્તવિધે આઠમેદે પત્તત્તે, તંજહા—

'અજ્ઞવસાણ-નિમિત્તે આહારે વેયણા-પરાધાતે । ફાસે આણાપાણુ સત્તવિધં મિજ્જણ આઠ ॥૧॥ સૂ૦ ૫૬૧॥

સત્તવિધા સવ્વજીવા પત્તતા, તંજહા—પુઢવિકાઈયા, આઠકાઈયા, તેઠકાઈયા, વાઠકાઈયા, વણસ્સતિકાઈયા, તસકાઈયા, અકાઈયા । અહવા સત્તવિહા સવ્વજીવા પત્તતા, તંજહા—કળહલેસા જાવ સુક્કલેસા, અલેસા

॥ સૂ૦ ૫૬૨॥

(મૂ૦) સાત-પ્રકારના સંસારસમાપનક-સંસારી જીવો કહેલા છે, તે આ પ્રમાણે—નૈરયિકો, તિર્યચો, તિર્યચણીઓ, મનુષ્યો, મનુષ્યણીઓ, દેવો અને દેવીઓ ॥૫૭૦॥

સાત પ્રકારે આયુષ્યનો ભેદ (ત્રૂટવું) કહેલ છે, તે આ પ્રમાણે—રાગ, સ્નેહ અને ભયરૂપ^૧ અધ્યવસાય વડે આયુષ્ય ભેદાય છે ૧, દંડ, શસ્ત્રાદિ નિમિત્ત વડે ૨, અધિક આહાર કરવાથી અથવા આહારના અભાવથી ૩, શૂલાદિ પીડારૂપ વેદનાથી ૪, ગર્તા-ખાડા વગેરેમાં પડવારૂપ પરાઘાતથી અથવા સ્વહસ્તે આત્મઘાત કરવાથી ૫, સર્પ વગેરેના સ્પર્શથી ૬ અને અસોચશ્વાસના નિરોધથી ૭. આ સાત પ્રકારના ઉપક્રમ-કારણોથી સોપક્રમ આયુષ્યવાળા પ્રાણીનું આયુષ્ય ભેદાય છે (ત્રૂટે છે) ॥૧॥ ॥૫૬૧॥

સાત પ્રકારના સર્વ જીવો કહેલા છે, તે આ પ્રમાણે—પૃથ્વીકાયિકો, અપ્કાયિકો, તેજસ્કાયિકો, વાયુકાયિકો, વનસ્પતિકાયિકો, ત્રસકાયિકો અને અકાયિકો (સિદ્ધો) અથવા સાત પ્રકારના સર્વ જીવો કહેલા છે, તે આ પ્રમાણે—કૃષ્ણલેશ્યાવાળા યાવત્ શુક્લલેશ્યાવાળા અને અલેશ્યી-અયોગી તથા સિદ્ધો. ॥૫૬૨॥

(ટી૦) 'સત્તે' ત્યાદિં સરલ છે. ॥૫૬૦॥

સંસારી જીવોનું સંસરણ આયુષ્યનો ભેદ થયે છતે હોય છે માટે તેને બતાવતા થકા સૂત્રકાર કહે છે—'સત્તે' ત્યાદિં તેમાં 'આડયખેદે' તિં આયુષો—જીવિતવ્યનો ભેદ-ઉપક્રમ તે આયુર્ભેદ. તે સાત પ્રકારના નિમિત્તને પ્રાપ્ત કરેલ હોવાથી સાત પ્રકારે જ છે. 'અજ્ઞવસાણ' ગાહાં રાગ, સ્નેહ અને ભયાત્મક અધ્યવસાય તે અધ્યવસાન ૧, નિમિત્ત-દંડ, શાબૂક અને શસ્ત્રાદિ ૨, અહિં સમાહાર દ્વંદ્વ છે તેથી અધ્યવસાન અને નિમિત્ત પ્રાપ્ત થયે છતે આયુષ્ય ભેદાય છે. આ સંબંધમાં આહારે—ભોજન અધિક કીધે છતે ૩, વેદના-આંખ વગેરેની પીડા ૪, પરાઘાત-ખાડામાં પડવું વગેરેથી ઉઠેલ. અહિં પણ સમાહાર દ્વંદ્વ છે તેથી વેદના અને પરાઘાત હોતે છતે ૫ 'સ્પર્શો'—તેવા પ્રકારના સર્પ વગેરે સંબંધી સ્પર્શ થયે છતે ૬, 'આણાપાણુ'—રૂંધાયેલ ઉચ્છ્વાસ અને નિશ્વાસને આશ્રયીને ૭. એ પ્રમાણે સાત પ્રકારે આયુષ્ય ભેદાય છે અથવા અધ્યવસાન આયુષ્યના ઉપક્રમનું કારણ છે. એવી રીતે નિમિત્ત વગેરે યાવત્ 'આણાપાણુ' (આનપાન) પર્યંત વ્યાખ્યાન કરવા યોગ્ય છે, કેમ કે અધ્યવસાનાદિ પદોને પ્રથમા વિભક્તિના એકવચનાંતપણાથી એમ સપ્તવિધપણાથી આયુષ્ય સંબંધી ભેદના હેતુઓના સાત પ્રકારે આયુષ્ય ભેદાય છે. આ આયુષ્યનો ભેદ, સોપક્રમ આયુષ્યવાળા જીવોને જ હોય છે, પરંતુ બીજાઓને—નિરુપક્રમ આયુષ્યવાળાને હોય નહિ. શંકા—જો એવી રીતે આયુષ્ય ભેદાય છે તો તેથી કૃતનાશ-કરેલનો નાશ અને નહી કરેલનું આવવું થાય, કેવી રીતે? એક સો વર્ષના બાંધેલ આયુષ્યનો, મધ્યમાં જ નાશ થવાથી કૃતનાશ અને જે કર્મ વડે તે ભેદાય છે તે નહિ કરેલ કર્મનું જ આવવું થાય છે. એવી રીતે મોક્ષનો અવિશ્વાસ થાય અને તેથી ચારિત્રમાં અપ્રવૃત્તિ વગેરે દોષો થાય. કહ્યું છે કે—

કમ્પોવક્કામિજ્જહ, અપત્તકાલં પિ જહ તઓ પત્તા । અકયાગમકયનાસા, મોક્ષાણાસાસઓ દોસા ॥૬૦॥

[વિશેષાવશ્યક ૨૦૪૭ તિ]

બહુકાજે વેદવાયોગ્ય કર્મ પણ અપ્રાપ્ત કાળમાં ઉપક્રમ કરાય છે તેથી અકૃતાગમ, કૃતનાશ અને મોક્ષમાં અવિશ્વાસ આ દોષો થશે તે બતાવે છે—જો હમણાંજ અલ્પ સ્થિતિરૂપ ઉપક્રમવાળું કરેલું કર્મ-વેદાય છે તો પૂર્વે નહિ કરેલ કર્મનું જ આવવું થયું, એમ અકૃતાગમ દોષ, અને પૂર્વે દીર્ઘસ્થિત્યાદિરૂપે બાંધેલ (કરેલ) કર્મને જો અપવર્તના (ઘટાડો) કરણરૂપ ઉપક્રમ વડે નાશ કરેલ તો તેથી કૃતનાશ દોષ થાય અને એમ થવાથી મોક્ષમાં પણ અવિશ્વાસ થાય. કેમ કે સિદ્ધના જીવોને પણ નહિ કરેલ કર્મના આગમન વડે કર્મનો પ્રસંગ આવશે. (૬૦)

૧. કોઈ સુંદર સ્ત્રીને જોઈને તેના રાગ-મોહને લીધે તે ન મળવાથી આયુષ્ય ભેદાય છે, સ્નેહવાળા ભાઈ વગેરેનું મરણ સાંભળીને તેના ઉપરના મોહને લીધે લક્ષ્મણની જેમ મૃત્યુ થાય છે. સોમિલ વગેરેની જેમ ભયથી આયુષ્ય ભેદાય છે.

આનું સમાધાન એ છે કે—જેમ એકસો વર્ષ વડે ભોગવવા યોગ્ય ભોજનને પણ અગ્નિક (ભસ્મક) વ્યાધિ વડે બાધિતને થોડા કાળ વડે પણ ભોગવતા થકા કૃતનાશ પણ નથી અને અકૃતાગમ પણ નથી તેની માફક અહિં પણ સમજવું.

કહ્યું છે કે—

ન હિ દીહકાલિયસ્સ વિ, ણાસો તસ્સાણુમ્હોઽપિ ચિપ્પં । બહુકાલાહારસ્સ વ, દુયમગિયરોગિણો મોગો ॥૬૧॥

[વિશેષાવશ્યક ૨૦૪૮ તિ]

જેમ બહુકાળે ભોગવવા યોગ્ય આહારનો ભસ્મક રોગવાળો શીઘ્ર પણ ભોગ કરી લે છે તેમ દીર્ઘકાળ પર્યંત ભોગવવા યોગ્ય કર્મનો શીઘ્ર પણ અનુભવ કરીને નાશ કરે છે. (૬૧)

સર્વ્વં ચ પરસતયા, મુજ્જઈ કમ્મમણુભાગો મ્હયં । તેણાવસ્સાણુમ્હે, કે કયનાસાદાં તસ્સ? ॥૬૨॥

[વિશેષાવશ્યક ૨૦૪૯ તિ]

સર્વ—આઠે પ્રકારનું પણ કર્મ, પ્રદેશના અનુભવદ્વારાએ અવશ્ય વેદાય છે અને અનુભાગથી—રસના અનુભવ વડે તો ભજના છે અર્થાત્ કોઈ જીવ વેદે છે અને કોઈ જીવ અધ્યવસાયવિશેષ વડે રસઘાત કરવાથી નથી વેદતો. (૬૨) ભગવતીસૂત્રમાં કહ્યું છે કે—“તથા જં જં તં અણુભાગકમ્મં તં અત્થેગઈયં વેણ્ઠિ અત્થેગઈયં નો વેણ્ઠિ તથા જં જં પરસંકમ્મં તં નિયમા વેણ્ઠિ” इति આગમવચનાત્ આ કારણથી જ પ્રસન્નચંદ્ર રાજર્ષિ વગેરે જીવોએ બાંધેલ નરકયોગ્ય કર્મને પ્રદેશોદય વડે નિરસ ભોગવ્યું પરંતુ અનુભાગથી નહિ કેમ કે શુભ અધ્યવસાય વડે રસનો નાશ કરેલ. આ કારણથી જ તેને નરક યોગ્ય બાંધેલ કર્મ, પ્રદેશોદય વડે ભોગવતાં છતાં રસ રહિત હોવાથી દુઃખવિપાકરૂપ હોય નહિ. એવી રીતે પ્રદેશોદય વડે અવશ્ય કર્મો વેદાતા હોવાથી તેને કૃતનાશાદિ ક્યા દોષો હોય? અર્થાત્ ન જ હોય.

કિંચિદકાલે વિ ફલં, પાઙ્ગઈ પચ્ચય ય કાલેણં । તહ કમ્મં પાઙ્ગઈ, કાલેણ વિ પચ્ચય અન્નં ॥૬૩॥

[વિશેષાવશ્યક ૨૦૫૦ તિ]

અથવા જેમ કોઈ આમ્ર, રાયણ વગેરે ફલો, જેટલા કાળ વડે વૃક્ષમાં રહ્યા છતાં પાકે છે તેની અપેક્ષાએ ખાડામાં નાખવું, પલાલાદિમાં રાખવું વગેરે ઉપાયોથી થોડા કાળ વડે પણ પકાવાય છે અને અન્ય વૃક્ષમાં રહેલા ફળો ઉપાયના અભાવથી સ્વપાકકાલે પાકે છે તેમ આયુષ્કાદિ કર્મો પણ અધ્યવસાનાદિ હેતુથી બંધકાલ વડે બાંધેલ શતવર્ષાદિસ્થિતિરૂપ કાળની અપેક્ષાએ અંતર્મુહૂર્ત કાલ વડે પણ પકાય છે (ભોગવાય છે) અને બીજી સ્થિતિ તો ઉપામ રહિત પોતાના સંપૂર્ણ કાલ વડે પાકે છે—વેદાય છે. ॥૬૩॥

જહ વા દીહા રજ્જુ, ડજ્જઈ કાલેણ પુજિયા ચિપ્પં । વિતઓ પહો ડ સુસ્સંઈ, પિંડીમ્હો ડ કાલેણં ॥૬૪॥

[વિશેષાવશ્યક ૨૦૬૧]

જેમ લાંબી કરેલ દોરડી, એક બાજુથી બળતી થકી ઘણા કાલ વડે બળે છે પરંતુ પુંજી કરેલ—એકત્ર કરેલ દોરડી તો તરત જ વળી જાય છે એ દૃષ્ટાંતે આયુષ્કાદિ કર્મો, પ્રતિસમયે ક્રમથી વેદાતા થકા ઘણા કાલે વેદાય છે પરંતુ અપવર્તન કરીને વેદાતા કર્મો અલ્પ કાલ વડે જ વેદાય છે. વળી જેમ જળથી ભીંજાયેલ વસ્ત્રને છૂટું મૂકવાથી જલદી સૂકાય છે પરંતુ પિંડીભૂત (એકત્રિત) વસ્ત્ર તો ઘણા કાલે સૂકાય છે, એવી રીતે કર્મોના સંબંધમાં પણ સમજવું. ॥૬૪॥ ॥૫૬૧॥

આ આયુષ્યનો ભેદ, કથંચિત્ સર્વ જીવોને હોય છે માટે તેને કહે છે—“સત્તે” ત્યાદિં બે સૂત્ર સુગમ છે. વિશેષ એ કે—બધાય જીવો તે સર્વજીવો અર્થાત્ સંસારી અને સિદ્ધો. તથા ‘અકાઈય’ તિં સિદ્ધો—છ પ્રકારના કાયરૂપ અવ્યપદેશપણાથી. ‘અલેશ્યાઃ’ સિદ્ધો અથવા અયોગીઓ. ॥૫૬૨॥

અનંતર કૃષ્ણલેશ્યાવાળા વગેરે જીવના ભેદો કહ્યા, તેમાં કૃષ્ણલેશ્યાવાળો થયો થકો બ્રહ્મદત્તની જેમ નારકપણે પણ ઉપજે છે. આ હેતુથી બ્રહ્મદત્તના સ્વરૂપને કહેવા માટે કહે છે—

બંધદત્તે નંરાયા ચાડરંતચક્કવટ્ટી સત્ત ધળૂં ડડ્ડંડચ્ચત્તેણં સત્ત ય વાસસતાઈ પરમાડં પાલડ્ડત્તા કાલમાસે કાલં કિચ્ચા અધે સત્તમાતે પુઢવીતે અપ્પતિટ્ઠાણે ણરણ ણેરતિતત્તાતે ડવવત્તે ॥ સૂ. ૫૬૩॥

મલ્લી ણં અરહા અપ્પસત્તમે મુંડે ભવિત્તા અગારાતો અણગારિયં પવ્વડ્ડણ, તંજહા—મલ્લી વિદેહરાયવરકત્તગા ૧, પડિબુદ્ધી ઇક્ખાગારાયા ૨, ચંદચ્છાયે અંગારાયા ૩, રુપ્પી કુણાલાધિપતી ૪, સંખે કાસીરાયા ૫, અદીણસત્તુ કુરુરાયા ૬, જિતસત્તુ પંચાલરાયા ૭ ॥ સૂ. ૫૬૪॥

(મૂ.) બ્રહ્મદત્ત નામના રાજા, ચાતુરંત ચક્રવર્તી સાત ધનુષ્ય પ્રમાણ ઊર્ધ્વ ઊંચાઈ વડે સાત સો વર્ષનું પરમ આયુષ્ય પાળીને, મરણના સમયે મરણ કરીને અધઃ સપ્તમી પૃથ્વીને વિષે અપ્રતિષ્ઠાન નામના નરકાવાસમાં નૈરયકિપણાએ ઉત્પન્ન થયો. ॥૫૫૩॥

મલ્લિનાથ અર્હત, પોતે સાતમા મુંડ થઈને, ગૃહવાસથી નીકળીને અણગારપણાને ગ્રહણ કરેલ છે, તે આ પ્રમાણે—મલ્લિ નામની વિદેહ દેશના કુંભરાજની શ્રેષ્ઠ કન્યા ૧, પ્રતિબુદ્ધિ નામનો ઇક્ષ્વાકુરાજ—સાકેતપુરનો પતિ ૨, ચંદ્રછાય નામનો અંગદેશનો રાજા ૩, રુક્મિ નામનો કુણાલ દેશનો અધિપતિ ૪, શંખ નામનો કાશી દેશનો રાજા ૫, અદીનશત્રુ નામનો કુરુદેશનો રાજા ૬, જિતશત્રુ નામનો પાંચાલદેશનો રાજા ૭. ॥૫૬૪॥

(ટી.) 'બંધદત્તે' ત્યાદિં સુગમ છે. ॥૫૬૩॥

બ્રહ્મદત્ત ઉત્તમ પુરુષ છે માટે તેના અધિકારથી ઉત્તમ પુરુષવિશેષ સ્થાનમાં ઉત્પન્ન થયેલ મલ્લિ (નાથ) ની વક્તવ્યતાને કહે છે—'મલ્લીણં' ઈત્યાદિ, મલ્લિ નામના અર્હત, 'અપ્પસત્તમે' તિં પોતે સાતમા—સાતનું પૂરણ અથવા આત્મા, સાતમો છે જેનો તે આત્મસપ્તમ, મલ્લિ શબ્દનું સ્ત્રીલિંગપણું છે તે પણ અર્હત શબ્દની અપેક્ષાએ પુલ્લિંગમાં નિર્દેશ છે. વિદેહ દેશના રાજાની શ્રેષ્ઠ કન્યા ૧, તથા પ્રતિબુદ્ધિ નામના ઇક્ષ્વાકુરાજ, સાકેતપુરનો નિવાસી ૨, ચંદ્રછાય નામનો અંગ દેશનો રાજા, ચંપાનો નિવાસી ૩, રુક્મિ નામનો કુણાલ દેશનો અધિપતિ, શ્રાવસ્તી નગરીનો વસનારો ૪, શંખ નામનો કાશી દેશનો રાજા, વારાણસીનો નિવાસી ૫, અદીનશત્રુ નામનો કુરુદેશનો નાથ, હસ્તિનાગપુરનો વસનારો ૬, જિતશત્રુ નામનો પાંચાલ દેશનો રાજા, કાંપિલ્ય નગરનો નાયક ૭. પ્રવ્રજ્યામાં ભગવાનનું આત્મસપ્તમપણું તો કહેલ^૧ પ્રધાન પુરુષોએ પ્રવ્રજ્યા ગ્રહણના સ્વીકાર (કબૂલાત) ની અપેક્ષાએ જાણવું, જે કારણથી દીક્ષિત ભગવાને (દીક્ષા લીધા પછી) તેઓને દીક્ષા આપી તથા બાહ્ય^૨ પરિષદરૂપ ત્રણ સો પુરુષો અને અવ્યંતર પરિષદરૂપ ત્રણ સો સ્ત્રીઓ સાથે પરિવરેલ ભગવાને દીક્ષા લીધી, એ પ્રમાણે જ્ઞાતાસૂત્રને વિષે સંભળાય છે. ડવતં ચ—''પાસો મલ્લી ય તિહિં તિહિં સણહિં'' તિં [આવગ્નિં ૨૨૪] તિ પાર્શ્વનાથ અને મલ્લિનાથ ભગવાને ત્રણસેં ત્રણસેં પુરુષોની સાથે દીક્ષા લીધી'' એવી રીતે બીજા પણ વિરોધાભાસોને વિષે વિષયના વિભાગો સંભવે છે તે નિપુણ પુરુષોએ શોધવા યોગ્ય છે. શેષ સુગમ છે. અહિં એમનું ચરિત્ર, મલ્લિ નામના જ્ઞાતાસૂત્રના અધ્યયનમાં સંભળાય છે—જંબૂદ્વીપના અપર (પશ્ચિમ) વિદેહમાં સલિલાવતી વિજયને વિષે વીતશોકા નામની રાજધાનીમાં મહાબલ નામનો રાજા, છ બાલમિત્રોની સાથે દીક્ષા લેતો હતો, ત્યાં મહાબલ મુનિને તે મિત્રો અણગારોએ એમ કહ્યું કે—જે તપને તમે આદરસો (કરશો) તે તપ અમે પણ કરશું, એવી રીતે સ્વીકારેલ તે મિત્રોને વિષે જ્યારે તે મુનિઓ, મહાબલ મુનિને અનુસરતાં થકાં ચતુર્થ ભક્ત (એક ઉપવાસ) કરતા હતા ત્યારે આ (મહાબલ) અષ્ટમ વગેરે કરતો હતો. એવી રીતે (માયાથી) આ મુનિ સ્ત્રીનામગોત્રકર્મને બાંધતો હતો—(દ્રવ્યવેદરૂપ અંગોપાંગ નામકર્મ, જે ભાવ વેદના ઉદયનું કારણ છે) અને અર્હત વગેરેનો

૧. ભગવાને છએ જણાએ કબૂલાત આપેલ કે અમે દીક્ષા ગ્રહણ કરશું તેની અપેક્ષાએ ભગવાન સાતમા છે; અન્યથા તો તેઓ છએ જણા પોતાના રાજ્યમાં ગયા અને ભગવાનને કેવલજ્ઞાન પ્રાપ્ત થયા બાદ દીક્ષા લીધેલ છે.

૨. મલ્લિનાથ ભગવાનની પરિષદમાં પુરુષો બહાર બેસતા અને સ્ત્રીઓ અંદર બેસતી કેમ કે તેઓ સ્ત્રીવેદે તીર્થંકર થયેલ. જો કે ભગવાન અવેદી છે તથાપિ વ્યવહારનું ખંડન કરાય નહિ.

વાત્સલ્ય (ભક્તિ) વગેરે કરવારૂપ હેતુઓ વડે (વીશ સ્થાનકના આરાધન વડે) તીર્થંકર નામકર્મને બાંધ્યું. ત્યારબાદ તે મહાબલ વગેરે મુનિઓ જીવનના ક્ષયથી જ્યંત નામના વિમાનમાં અનુત્તર સુરપણાએ ઉત્પન્ન થયા, ત્યાંથી અલીને મહાબલ, વિદેહદેશને વિષે મિથિલા નામની રાજધાનીમાં કુંભક નામના રાજાની પ્રભાવતી દેવીની (કૂક્ષિમાં) તીર્થંકરપણાએ ઉત્પન્ન થયા. મલ્લિ એવું નામ માતપિતાએ આપ્યું, તેથી અન્ય (બીજા છ) યથોક્ત સાકેતાદિ નગરમાં ઉપજ્યા. ત્યારબાદ મલ્લિ, દેશે ત્રિણા એક સો વર્ષના થયા ત્યારે અવધિ વડે તે છ મિત્રોને જાણતા હતા અને તેઓને પ્રતિબોધવાને માટે ઘરના ઉપવનને વિષે છ ગર્ભગૃહયુક્ત અને તેના મધ્યભાગમાં સુવર્ણમય શુભિર (પોલાણવાળી), મસ્તકમાં છિદ્રવાળી, પદ્મકમળના ઢાંકણવાળી, એવી પોતાની પ્રતિમા કરાવી. તે પ્રતિમાને વિષે દરરોજ પોતાના ભોજનનો એક કવલ પ્રક્ષેપ કરતા હતા. આ તરફ સાકેતપુરમાં પદ્માવતીદેવી (રાણી) એ કરાવેલ નાગપજા (પૂજા) માં જલજ વગેરે દેદીપ્યમાન પંચવર્ણવાળા કુસુમોથી બનાવેલ શ્રીદામગંડક (દડો) ને જોઈને પ્રતિબુદ્ધિ રાજાએ ‘અહો! આ અપૂર્વ ભક્તિવાળું છે.’ એમ વિસ્મયથી અમાત્ય (મંત્રી) ને કહ્યું- તે ક્યાંય પજા આવું શ્રીદામગંડ જોયું છે? અમાત્ય બોલ્યો-મલ્લિ, વિદેહવર રાજકન્યા સંબંધી શ્રીદામગંડકની અપેક્ષાએ આ લાખમે અંશે પજા શોભા વડે વર્તતો નથી. ત્યાર બાદ રાજા બોલ્યો-તે કન્યા કેવી છે? મંત્રી બોલ્યો-એના જેવી અન્ય કોઈ પજા કન્યા નથી. એમ સાંભળીને ઉત્પન્ન થયેલ છે અનુરાગ જેને એવા પ્રતિબુદ્ધિ રાજાએ મલ્લિને વરવા માટે દૂતને મોકલ્યો ૧. તથા ચંપામાં ક્યારેક યાત્રા (મુસાફરી) થી પાછો ફરેલ, ચંપા નગરીનો વસનાર, વહાણ વડે વ્યાપાર કરનાર, અર્હતક નામના શ્રાવકે, દિવ્ય કુંડલની જોડીને ભેટણારૂપે (રાજા પ્રત્યે) ઢોકતે છતે ચંદ્રચંદ્ર રાજાએ પૂછ્યું-તમે બહુશઃ સમુદ્રને ઉલ્લંઘન કરો છો તેમાં કાંઈ આશ્ચર્ય જેવું જોયું? તે શ્રાવક બોલ્યો-હે સ્વામિન! આ યાત્રામાં સમુદ્ર મધ્યે અમને ધર્મથી ચલાવવા માટે કોઈક દેવે ઉપસર્ગ કર્યો. અમારું ચલન ન હોતે છતે સંતુષ્ટ થયેલ તે દેવ કુંડલની બે જોડી અમને આપી. તેમાંથી એક જોડી અમોએ કુંભકરાજાને ભેટ આપી. તે રાજાએ પજા મલ્લિ કન્યાના બન્ને કાનમાં કુંડલો પોતાના હાથે પહેરાવ્યા. ત્રિભુવનમાં આશ્ચર્યભૂત તે કન્યાને અમે જોઈ છે. એમ સાંભળીને પૂર્વની માફક આ રાજાએ પજા દૂતને મોકલ્યો ૨. તથા શ્રાવસ્તિમાં રુક્મિરાજા, પોતાની દીકરી સંબંધી ચાતુર્માસિક સ્નાન મહોત્સવને વિષે નગરીના ચૌટામાં બનાવેલ મહામંડપને વિષે વિભૂતિ (શોભા) વડે સ્નાન કરાયેલી, ત્યાં જ બેઠેલ પિતાના પાદવંદનને માટે આવેલી, એવી રીતે તે કન્યાને ખોળામાં બેસાડીને તેના લાવણ્યને જોતો થકો રાજા બોલ્યો-હે વર્ષધર! આના જેવો કોઈ પજા કન્યા સંબંધી સ્નાનનો મહોત્સવ તે જોયો છે? તે બોલ્યો-દેવ! વિદેહવર રાજા કન્યા સંબંધી સ્નાન મહોત્સવની અપેક્ષાએ લક્ષાંશે પજા આ મહોત્સવ રમણીયપણાએ વર્તતો નથી. એમ સાંભળીને રાજાએ દૂતને મોકલ્યો ૩. તથા અન્યદા મલ્લિ સંબંધી દિવ્ય કુંડલની સંધિ (સાંધ) ત્રૂટી, તેને સાંધવા માટે કુંભક રાજાએ સુવર્ણકારોને હુકમ કર્યો, પરંતુ તે કુંડલોને સાંધવા માટે તેઓ સમર્થ થયા નહિ તેથી રાજાએ તેઓને (કોપથી) નગરમાંથી કાઢ્યા. તે સોનીઓ વાણારસીમાં જઈને શંખ રાજાના આશ્રયે ગયા. શંખરાજાએ પૂછ્યું કે-તમોને શા કારણથી કુંભરાજાએ દેશમાંથી દૂર કર્યા? તેઓ બોલ્યા-મલ્લિ કન્યા સંબંધી ત્રૂટેલ કાનના કુંડલને સાંધવા માટે અમો અશક્ય છીએ. તે કન્યા કેવી છે એમ રાજાના પૂછવાથી તે સોનીઓ પાસેથી મલ્લિનું રૂપ સાંભળીને રાજાએ તેમજ દૂતને મોકલ્યો ૪. તથા ક્યારેક મલ્લિનો મલ્લદિત્ર નામનો નાનો ભાઈ ચિત્રકારો દ્વારા સભાને ચીતરાવતો હતો તેમાં એક લબ્ધિવિશેષવાળા યુવાન ચિત્રકારે પડદાના અંતમાં રહેલી મલ્લિકન્યાના પગના અંગૂઠાને જોઈને તેના અનુસારે મલ્લિકના જેવું તદ્રૂપ (ચિત્ર) બનાવ્યું, ત્યારબાદ મલ્લદિત્ર કુમારે અંત:પુર સહિત ચિત્રસભામાં પ્રવેશ કર્યો અને વિચિત્ર ચિત્રના રૂપોને જોતાં થકા મલ્લિકના રૂપ (ચિત્ર) ને જોયું. આ સાક્ષાત્ મલ્લિ છે એમ માનતો થકો ગુરુદેવભૂત જ્યેષ્ઠ ભગિની (મોટી બહેન)ની સમીપે હું અવિનયથી આવ્યો એમ ચિંતવતો થકો અત્યંત લજ્જાને પામ્યો, ત્યારે આ ચિત્ર છે એમ તેની ધાવમાતાએ કહ્યું. ત્યારબાદ ^૧અસ્થાનમાં

૧. મોટી બહેનનું ચિત્ર હોવાથી મોટી બહેન મા સમાન ગણાય તેથી કુમારને ત્યાં અંત:પુર સહિત આવતાં લજ્જા થાય માટે આ ચિત્ર અસ્થાને છે; કારણ કે પૂર્વકાળમાં મર્યાદા બહુ જળવાતી. હાલ પાશ્ચાત્ય વાતાવરણને લીધે મર્યાદાનો લોપ થયો છે.

આ ચિત્ર, તે-ચિત્રકારે લખ્યું (ચીતર્યું) છે એમ ધારીને કોપ પામેલ તેણે તે ચિત્રકારને મારવાનો આદેશ કર્યો. [તે કડક અમલ સાંભળીને] બધીય ચિત્રકારોની શ્રેણી [જ્ઞાતિ મળીને વિનંતી કરી] તેને વધથી મૂકાવ્યો તો પણ કુમારે સદંશક (અંગૂઠો) છેદાવીને ચિત્રકારને દેશનિકાલનો હુકમ કર્યો. તે ચિત્રકાર હસ્તિનાગપુરમાં અદીનશત્રુ રાજાના આશ્રયે ગયો. ત્યારે રાજાએ તેને દેશમાંથી નીકળવાનું કારણ પૂછ્યું, તેણે પથાર્ય હકીકત કહે છે તે દૂતને રાજાએ મોકલ્યો પ. તથા કદાચિત્ ચોક્ષા નામની પરિવ્રાજિકાએ મલ્લિના ભવનમાં પ્રવેશ કર્યો અને દાન ધર્મ તથા શૌચધર્મ પ્રત્યે વારંવાર ઉપદેશ આપતી એવી તેને મલ્લિસ્વામિની જીતતી હતી. જીતાયેલી એવી તે ચોક્ષા કોપ પામીને કાંપિલ્યપુરમાં જિતશત્રુ રાજાને આશ્રયે ગઈ. રાજાએ તેને પૂછ્યું કે-હે ચોક્ષે! તું બહુ સ્થળે ફરે છે આ કારણથી કોઈ સ્થળમાં અમારા અંત:પુરની પુરંધ્રી-(સુંદર સ્ત્રી) ના જેવી કોઈપણ સ્ત્રી તે જોઈ છે? તે બોલી-વિદેહવર રાજકન્યાની અપેક્ષાએ તમારા અંત:પુરની પુરંધ્રીઓ લાખમે અંશે પણ રૂપસૌભાગ્યાદિ ગુણો વડે વર્તતી નથી. એમ સાંભળીને તેમજ રાજા દૂતને મોકલતો હતો ક. એવી રીતે આ છએ દૂતોએ કુંભક રાજા પ્રત્યે કન્યાની પાચના કરી. તે રાજાએ દૂતોને અપદ્ધારથી (પાછલના દરવાજાથી) કઢાવ્યા. દૂતના વચનો સાંભળવાથી કોપ પામેલ તે છએ રાજાઓએ તરત જ મિથિલા તરફ પ્રયાણ કર્યું. તેઓને આવતા સાંભળીને કુંભકરાજા, બલવાહન (સૈન્ય) સહિત દેશની સીમાના અંતમાં જઈને રણરંગના રસિકપણાએ તે રાજાઓની વાટ જોતો થકો રહ્યો. આવ્યે છતે તે રાજાઓને વિષે સંગ્રામ લાગ્યો (મચ્યો). પરબલના બહુલપણાથી હણાયેલ કેટલાએક પ્રધાન (મુખ્ય) પુરુષવાળું, અત્યંત તીક્ષ્ણ સેંડકો બાણના પ્રહારો વડે જર્જરિત (ખોખલું કરેલું), જયકુંજર (શ્રેષ્ઠ હાથીવાળું) અત્યંત કર્કશ કુરુપ્ર (વાંકું શસ્ત્ર) ના પ્રહાર વડે કૂદતા ઘોડાઓના સમૂહથી પડેલ ઘોડેસ્વારવાળું, ઊંચા મદોન્મત્ત હાથીઓ વડે ચૂર્ણ કરાયેલ ચક્રને ધારણ કરનારના ચક્રવાળું, છેદેલ છત્ર અને પડેલ પતાકાવાળું, હવે નાસીને કઈ દિશામાં જઈએ એમ ભયથી કાયર બનેલું એવું કુંભક રાજાનું સૈન્ય ભંગાણને પામ્યું તેથી કુંભક રાજા સંગ્રામથી નિવૃત્ત થઈને, કિલ્લાના દરવાજા બંધ કરીને અંદર તૈયાર થયો થકો રહ્યો. ત્યારપછી તે પરસૈન્યના જય માટે ઉપાયને નહિ મેળવનાર, અતિ વ્યાકૂલ માનસવાળા પિતાને જોઈને સારી રીતે આત્માસન આપતી થકી મલ્લિએ કહ્યું કે- 'હું તમોને મારી કન્યા આપીશ' એમ દરેક (રાજાને) કહેવામાં તત્પર પ્રચ્છન્ન પુરુષોને મોકલવાના ઉપાય વડે (તમે) છએ રાજાઓને નગરીમાં પ્રવેશ કરાવો. કુંભક રાજાએ તેમજ કર્યું, છએ રાજાઓએ પ્રવેશ કર્યો. પૂર્વ રચેલ ગર્ભગૃહને વિષે મલ્લિની પ્રતિમાને જોઈને 'આ મલ્લિ છે' એમ માનતા થકા તેના રૂપ, ધૌવન અને લાવાણ્યને વિષે મૂર્છિત થયા થકા અનિમેષ દષ્ટિથી તેને જ જોતા થકા રહ્યા. ત્યારબાદ મલ્લિ ત્યાં આવ્યા. પ્રતિમાનું ઢાંકણું દૂર કર્યું તેથી તેની ગંધ, સર્પાદિના મડદાના ગંધથી અત્યંત દુર્ગંધમય ઉછલી. તેથી તે રાજાઓ, નાસિકાને ઢાંકીને પરાક્ષમુખથઈને રહ્યા. ત્યારે મલ્લિ, તે છએ રાજાઓ પ્રત્યે એમ બોલી-શા માટે હે રાજાઓ! તમે આ પ્રમાણે ઢાંકેલ નાસિકાવાળા અને પરાક્ષમુખીભૂત થયા છો? તેઓ બોલ્યા-ગંધ વડે પરાભવ પામવાથી. ફરીથી મલ્લિ બોલી-હે દેવોને પ્રિય રાજાઓ! જો દરરોજ અતિમનોહર આહારના એક કવલના પ્રક્ષેપથી આવા પ્રકારના પુદ્ગલનો પરિણામ (દુર્ગંધમય) પ્રવર્તે છે, તો પછી શ્લેષ્મ, વમન, પિત્ત, શુક્ર, શોષિત અને પરુને શ્રવનારા (ઝરનારા) તથા દુરંત ઉચ્છ્વાસ-નિઃશ્વાસવાળા, દુર્ગંધી પુરિષ (વિષ્ટા) થી પૂરેલા, ચય-વૃદ્ધિ અને અપચય-હાનિવાળા, તથા શટન, પતન અને વિધ્વંસન ધર્મવાળા એવા આ ઔદારિક શરીરનો કેવા પ્રકારનો પરિણામ થશે? તે હેતુથી તમો મનુષ્ય સંબંધી કામભોગને વિષે આસક્ત ન થાઓ. કિંચ—

કિં થ તયં પમ્હુઙ્, જં થ તયા મો જયંતપવરંમિ । વુચ્છા સમયનિબદ્ધ, દેવા! તં સંમરહ જાઈ ॥૬૫॥ [જ્ઞાતાધર્મ ૧૮ તિ]

જ્યારે આપણે જયંત નામના પ્રવર-અનુત્તર વિમાનને વિષે વચ્ચા હતા, તે સમયમાં જે બંધન-કોલ કરેલું હતું તે શું તમારાથી ભૂલાઈ ગયું? અતઃ હે દેવો! તમે તે જાતિને સંભારો. (૬૫)

એમકહે છતે છએ રાજાઓને જાતિસ્મરણ ઉત્પન્ન થયું. હવે મલ્લિ બોલી-હે રાજાઓ! હું દીક્ષા લઈશ, તમે શું કરશો? તેઓ બોલ્યા-અમે પણ દીક્ષા લેશું. ત્યારે મલ્લિ બોલી-જો એ પ્રમાણે તમારો નિશ્રય છે તો તમે તમારા નગરમાં જાઓ અને તમારા પુત્રોને રાજ્યોને વિષે સ્થાપન કરો. ત્યારબાદ મારી પાસે પ્રગટ થાઓ. તેઓએ પણ તેમજ સ્વીકાર્યું. ત્યારપછી તે

રાજાઓને લઈને મલિલ, કુંભક રાજાની પાસે આવ્યા. તેના બન્ને ચરણમાં તે રાજાઓને પડાવ્યા—પગે લગાડ્યા, કુંભક રાજા પણ તેઓને મહાન્ પ્રમોદ વડે પૂજવા લાગ્યો અને સ્વસ્થાનોને વિષે વિસર્જન કર્યા અને મલિલએ સાંવત્સરિક મહાદાન દીધા પછી પોષ શુદ એકાદશીમાં, અહમ્બલકત્ત વડે અશ્વની નક્ષત્રને વિષે, તે છ રાજાઓ અને નંદ, નંદિમિત્ર વગેરે નાગવંશના આઠ કુમારોની^૧ સાથે તથા બાહ્ય પર્ષદાના ત્રણ સો પુરુષો અને અભ્યંતર પર્ષદાની ત્રણ સો સ્ત્રીઓની સાથે દીક્ષા લીધી. કેવલજ્ઞાન ઉપજ્યા પછી તે છ રાજાઓને દીક્ષા આપી. ॥૫૬૪॥

આ સાતે સમ્યગ્દર્શન છતે દીક્ષિત થયા માટે સામાન્યથી દર્શનના નિરૂપણને અર્થે કહે છે—

સત્તવિહે દંસણે પન્નત્તે, તંજહા—સમ્મદંસણે, મિચ્છદંસણે, સમ્મામિચ્છદંસણે, ચક્ખુદંસણે, અચક્ખુદંસણે, ઓહિદંસણે, કેવલદંસણે ॥ સૂ. ૫૬૫॥

છઠમત્થવીયારાગે ણં મોહણિજ્જવજ્જાઓ સત્ત કમ્મપયડીઓ વેદેતિ, તંજહા—ણાણાવરણિજ્જં, દરિસણાવરણિજ્જં, વેયણિજ્જં, આઠયં, નામં, ગોતમંતરાતિતં ॥ સૂ. ૫૬૬॥

સત્ત ઠાણાઈ છઠમત્થે સઙ્ગભાવેણં ન યાણતિ ન પાસતિ, તંજહા—ધમ્મત્થિકાયં, અધમ્મત્થિકાયં, આગાસત્થિકાયં, જીવં અસરીરપડિબદ્ધં, પરમાણુપોગ્ગલં, સદ્દં, ગંધં । ઇયાણિ ચેવ ઉપ્પન્નણાણે જાવ જાણતિ પાસતિ, તંજહા—ધમ્મત્થિકાયં જાવ ગંધં ॥ સૂ. ૫૬૭॥

સમણે ભગવં મહાવીરે વયરોસંભણારાતસંઘયણે સમચરંસસંઠાણસંઠિતે સત્ત રયણીઓ ઉઙ્ગ ઉચ્ચત્તેણં હોત્થા ॥ સૂ. ૫૬૮॥

સત્ત વિકહાઓ પન્નત્તાઓ, તંજહા—ઈત્થિકહા, ભત્તકહા, દેસકહા, રાયકહા, મિઠકોલુણિતા દંસણમેયણી ચરિત્તમેયણી ॥ સૂ. ૫૬૯॥

આયરિયઉવજ્જાયાસ્સ ણં ગણંસિ સત્ત અતિસેસા પન્નત્તા, તંજહા—આયરિયઉવજ્જાપ અંતો ઉવસ્સગસ્સ પાતે ણિગિજ્ઞિય ણિગિજ્ઞિય પપ્પોડેમાણે વા પમજ્જમાણે વા પાતિક્કમતિ, એવંજધા પંચદ્વાણે જાવ્ બાહિ ઉવસ્સગસ્સ ઇગરાંત વા દુરાંત વા વસમાણે નાતિક્કમતિ, ઉવકરણાતિસેસે ભત્તપાણાતિસેસે ॥૫૭૦॥

સત્તવિધે સંજમે પન્નત્તે, તંજહા—પુઢવિકાતિતસંજમે જાવ તસકાતિતસંજમે, અજીવકાયસંજમે । સત્તવિધે અસંજમે પન્નત્તે, તંજહા—પુઢવિકાતિતઅસંજમે જાવ તસકાતિતઅસંજમે અજીવકાયઅસંજમે । સત્તવિધે આરંમે પન્નત્તે, તંજહા—પુઢવિકાતિતઆરંમે જાવ અજીવકાતઆરંમે । એવમણારંમે વિ, એવં સારંમે વિ, એવમસારંમે વિ, એવં સમારંમે વિ, એવં અસમારંમે વિ, જાવ અજીવકાયઅસમારંમે ॥ સૂ. ૫૭૧॥

(મૂ.) સાત પ્રકારે દર્શન કહેલું છે, તે આ પ્રમાણે—સમ્યગ્દર્શન, મિથ્યાદર્શન, સમ્યગ્મિથ્યા—મિશ્રદર્શન. ચક્ષુદર્શન, અચક્ષુદર્શન, અવપિદર્શન અને કેવલદર્શન. ॥૫૬૫॥

છઠમ્થ વીતરાગ ૧૧-૧૨મા ગુણકાણાવાળો મોહનીયને વર્ણને સાત કર્મપ્રકૃતિઓને વેદે છે, તે આ પ્રમાણે—જ્ઞાનાવરણીય, દર્શનાવરણીય, વેદનીય, આયુષ્ક, નામ, ગોત્ર અને અંતરાય. ॥૫૬૬॥

સાત સ્થાન વસ્તુઓને અવપિજ્ઞાન વિશેષ જ્ઞાન રહિત છઠમ્થ, સાક્ષાત્કારથી જાણે નહિ અને દેખે નહિ, તે આ પ્રમાણે—ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય, આકાશાસ્તિકાય, શરીરથી રહિત જીવ, પરમાણુ-પુદ્ગલ, શબ્દ અને ગંધ આ સાતને જાણે. દેખે નહિ. એ સાત પદાર્થોને ઉત્પન્ન જ્ઞાનવાળો જ યાવત્ જાણે, દેખે છે તે આ પ્રમાણે—ધર્માસ્તિકાયને યાવત્ ગંધને. ॥૫૬૭॥

૧. આગમોદય સમિતિવાળી પ્રતમાં અન્યૈષ્ટાષ્ટમિઃ પાઠ નથી અને શ્રી જંબૂવિજયજી સંપાદિતમાં છે. અને નાગવંશકુમારે આગમોદય સમિતિવાળી પ્રતમાં છે અને શ્રી જંબૂવિજયજી સંપાદિતમાં નાગવંશકુમારે પાઠ છે.

શ્રમણ ભગવંત મહાવીર, વજ્રશ્ચલનારાય સંઘયણ અને સમ્યકિરસ સંસ્થાન વડે સંસ્થિત (શરીરરૂપ) સાત હાથના ઊર્ધ્વ-ઊંચપણે હતા. ॥૫૬૮॥

સાત વિકલાઓ-સંયમનો વિદ્વાત કરનારી કલાઓ કહેલી છે, તે આ પ્રમાણે—ભ્રીકલા, ભોજનકલા, દેશકલા, રાજકલા, મૃદુકારિણી-પુત્રાદિના વિયોગથી દુઃખિત માતાદિ વડે કરાયેલ કારુણ્યરસપ્રધાન વિલાપરૂપ કોમળ કલા, દર્શનભેદિની કુતીર્થિકોની પ્રશંસારૂપ કલા, ચારિત્રભેદની-આ કાળમાં પ્રમાદની બહુલતાને લઈને ચારિત્ર નથી ઇત્યાદિ કથનરૂપ. ॥૫૬૯॥

આચાર્ય-ઉપાધ્યાયના ગચ્છ વિષયમાં સાત અતિશયો કહેલા છે, તે આ પ્રમાણે—આચાર્ય ઉપાધ્યાય, ઉપાશ્રયની અંદર પોતાના બન્ને ચરણોને ગ્રહણ કરાવીને (શિષ્યો પાસેથી) ધૂલીને ઝટકાવતો થકો અથવા પ્રમાર્જન કરાવતો થકો આજ્ઞાને અતિક્રમે નહિ ૧, એવી રીતે જેમ પાંચમા ઠાણામાં કહેલ છે તેમ [ઉપાશ્રયની અંદર ઉચ્ચારાદિને પરઠવતો થકો ૨, પોતાની ઈચ્છા હોય તો વૈયાવૃત્ય-સાધુઓને અન્નાદિ આપે અને ઈચ્છા ન હોય તો ન આપે ૩, તથા ઉપાશ્રયની અંદર એક રાત્રિ અથવા બે રાત્રિ એકાકી વસે ૪] યાવત્ ઉપાશ્રયની બહાર એક રાત અથવા બે રાત એકાકી વસતો થકો આજ્ઞાને અતિક્રમે નહિ ૫, ઉપકરણાતિશય-બીજા સાધુઓ કરતાં આચાર્ય, શ્રેષ્ઠ અને બહુલ વજ્રને ધારણ કરે ૬, ભક્તપાનાતિશય-શેષ સાધુઓ કરતાં શ્રેષ્ઠ ભોજન કરે ૭. ॥૫૭૦॥

સાત પ્રકારે સંયમ કહેલો છે, તે આ પ્રમાણે—પૃથ્વીકાયિકનો સંયમ યાવત્ ત્રસકાયિકનો સંયમ અને અજીવકાયસંયમ. સાત પ્રકારે અસંયમ કહેલો છે, તે આ પ્રમાણે—પૃથ્વીકાયિકનો અસંયમ-સંઘટ્ટો વગેરે કરવાથી યાવત્ ત્રસકાયિકનો અસંયમ, અજીવકાયનો અસંયમ-પુસ્તકાદિમાં અયત્ના કરવારૂપ. સાત પ્રકારે આરંભ કહેલ છે, તે આ પ્રમાણે—પૃથ્વીકાયિકનો આરંભ (વંધ) યાવત્ ત્રસકાયિકનો આરંભ, અજીવકાયઆરંભ-પુસ્તકાદિને આશ્રયીને ઉત્પન્ન થયેલ જીવોના આરંભરૂપ સમજવો. એવી રીતે અનારંભમાં પણ જાણવું. માનસિક સંકલ્પરૂપ સારંભ પણ એમજ, સંકલ્પ ત્યાગરૂપ અસમારંભ પણ એમજ, બીજાને પીડા ઉત્પન્ન કરવારૂપ સમારંભ પણ એમજ, અન્યને પીડા ન ઉપજાવવારૂપ અસમારંભ પણ એમજ સાત ભેદે જાણવો યાવત્ અજીવકાયસમારંભ ॥૫૭૧॥

(ટી૦) 'દંસણે' ત્યાદિં સુગમ છે, પરંતુ સમ્યગ્દર્શન તે સમ્યક્ત્વ. મિથ્યાદર્શન તે મિથ્યાત્વ અને સમ્યગ્-મિથ્યાદર્શન તે મિશ્ર. આ ત્રણ પ્રકારનું દર્શન પણ ત્રણ પ્રકારના દર્શનમોહનીય કર્મના 'ક્ષય, ક્ષયોપશમ અને ઉદયથી થાય છે અને તેવા પ્રકારની રુચિરૂપ સ્વભાવવાળું છે. ચક્ષુદર્શનાદિ તો દર્શનાવરણીય કર્મના ચાર ભેદના યથા સંભવ ૨ ક્ષયોપશમ અને ક્ષયથી થાય છે તથા સામાન્યના ગ્રહણરૂપ (બોધ) સ્વભાવવાળું છે, તે પ્રમાણે—૩ શ્રદ્ધાન અને ૪ સામાન્ય ગ્રહણને દર્શન શબ્દ વડે વાચ્ય હોવાથી સાત પ્રકારે દર્શન કહેલું છે. ॥૫૬૫॥

અનંતર કેવલદર્શન કહ્યું તે છદ્મસ્થ અવસ્થા બાદ થાય છે માટે છદ્મસ્થના સંબંધવાળા સૂત્ર બે અને વિપર્યયસૂત્ર (એક) છે. 'છઝમત્યે' ત્યાદિં સુગમ છે. વિશેષ એ કે—છમ્પનિ—બે આવરણરૂપ કર્મ અને અંતરાયરૂપ કર્મને વિષે જે રહે છે તે છદ્મસ્થ અર્થાત્ નહિ ઉત્પન્ન થયેલ કેવલજ્ઞાન અને દર્શનવાળા એવો આ વીતરાગ-ઉપશાંત મોહપણાથી અથવા શીણમોહપણાથી-રાગના ઉદયથી રહિત. 'સત્ત' તિં મોહના ક્ષયથી અથવા ઉપશમથી સાતને વેદે છે પરંતુ આઠને નહિ. આથી જ કહે છે કે—'મોહણિજ્જવજ્જા ડ' તિં ॥૫૬૬-૫૬૭॥

૧. સમ્યગ્દર્શન ત્રિવિધ દર્શનમોહનીયના ક્ષય, ક્ષયોપશમ કે ઉપશમથી થાય છે અને સમ્યક્ત્વમોહનીયના ઉદયથી હોય છે. મિથ્યા દર્શન તો મિથ્યામોહનીયના ઉદયથી અને મિશ્રદર્શન મિશ્રમોહનીયના ઉદયથી જ હોય છે.
૨. ચક્ષુદર્શનાદિ ત્રણ ક્ષયોપશમથી હોય છે અને કેવલદર્શન તો ક્ષયથી જ હોય છે.
૩. સૂં ૫૬૭ની ટીકાકારે વ્યાખ્યા કરી નથી. આગલા ઠાણામાં એની સવિશેષ વ્યાખ્યા કરેલી છે.

આને જ જિન જાણે છે એમ કહ્યું. તે વર્તમાન તીર્થમાં મહાવીર જિન છે તેથી તેના સ્વરૂપને અને તેમણે નિષેધેલ વિકથાના ભેદોને કહે છે—‘સમણે’ इत्यादि० બે સૂત્ર સુગમ છે. ॥૫૬૮॥

વિશેષ એ કે—‘વિકહાડ’ તિં ચાર પ્રસિદ્ધ છે અને વ્યાખ્યા પણ (ચોથા ઠાણામાં) કરેલ છે. ‘મિડકાલુગિય’ તિં શ્રોતાના હૃદયને કોમલતા ઉત્પન્ન કરવાથી મૃદ્ધી એવી આ કારુણિકિ—કરુણાવાળી તે મૃદુકારુણિકી અર્થાત્ પુત્રાદિના વિયોગજન્ય દુઃખ વડે દુઃખી થયેલ માતાદિ વડે કરાયેલ કારુણ્ય રસગર્ભિત પ્રલાપ—રુદનપ્રધાન કથા, તે આ પ્રમાણે—

हा पुत्त पुत्त हा वच्छ!, वच्छ!, मुक्कामि कहमणाहाहं? । एवं कलुणविलावा, जलंतजलणेऽज्ज सा पडिया ॥६६॥

હા ઈતિ બેદે! પુત્ર હા પુત્ર, હા વત્સ, હા વત્સ, તારાથી મૂકાયેલ હું અનાથ છું અર્થાત્ તું મને નિરાધાર મૂકીને કેમ ચાલ્યો ગયો? એવી રીતે કારુણિક-દયા ઉત્પન્ન કરનાર વિલાપરૂપ બળતા અગ્નિમાં તે સ્ત્રી આજે પડેલી છે. (૬૬)

દર્શનભેદિની—જ્ઞાનાદિ અતિશયવાળા કુતીર્થકની પ્રશંસારૂપ—

सूक्ष्मयुक्तिशतोपेतं सूक्ष्मबुद्धिकरं परम् । सूक्ष्मार्थदर्शिभिर्दृष्टं श्रोतव्यं बौद्धशासनम् ॥६७॥

સૂક્ષ્મ યુક્તિશતોપેતં સૂક્ષ્મ બુદ્ધિકરં પરમ્ । સૂક્ષ્મ અર્થદર્શિભિર્દૃષ્ટં શ્રોતવ્યં બૌદ્ધશાસનમ્ ॥૬૭॥

એવી રીતે કહેવાથી શ્રોતાઓને તેના અનુરાગથી સમ્યગ્દર્શનનો ભેદ-ભંગ થાય.

सोही य नत्थि नवि दितं करेता नविय केइ दीसंति । तित्थं च नाणदंसण, निज्जवगा चेव वोच्छिन्न ॥६८॥

ચારિત્રભેદિની—હમણાં (આ દૂષમકાળમાં) સાધુઓમાં મહાવ્રતો સંભવતા નથી; કારણ કે પ્રમાદનું બહુલપણ હોય છે, અતિચારનું પ્રાચુર્ય હોય છે તથા અતિચારના શોષક આચાર્ય અને તેની શુદ્ધિ કરવાવાળા સાધુ તથા શુદ્ધિનો અભાવ હોય છે માટે ફક્ત જ્ઞાન અને દર્શનથી તીર્થ પ્રવર્તે છે તેથી જ્ઞાન અને દર્શનના કર્તવ્યોને વિષે જ યત્ન કરવા યોગ્ય છે.

આ કથનથી સ્વીકારેલ ચારિત્રવાળાને પણ ચારિત્રથી વિમુખપણું ઉત્પન્ન થાય છે તો પછી ચારિત્રને સન્મુખ લેવાની ઇચ્છાવાળાનું કહેવું જ શું? આ ચારિત્રભેદિની કથા છે. ॥૫૬૯॥

વિકથાઓને વિષે વર્તતા સાધુઓને આચાર્યો નિષેધે છે, કેમ કે તેઓનું સાતિશયપણું હોય છે માટે આચાર્યના અતિશયોને પ્રતિપાદન કરવા માટે કહે છે ‘આયરિય’ ત્યાદિં પંચમસ્થાનમાં વ્યાખ્યાત પ્રાપ્ત છે તો પણ કંઈક કહેવાય છે—આચાર્ય, ઉપાધ્યાય. ‘નિગૃહ્ય નિગૃહ્ય’—અંતર્ભૂતકારિત અર્થપણાને લઈને વિસ્તરતી પગની ધૂલિને ગ્રહણ કરાવીને પાદપ્રોછન વડે વૈધાવૃત્ત્યને કરનાર સાધુઓ દ્વારા પ્રસ્ફોટનને કરાવતો થકો, પ્રમાર્જન કરાવતો થકો આજ્ઞાને અતિક્રમતો નથી. શેષ સાધુઓ, ઉપાશ્રયથી બહાર આ કરે છે માટે આચાર્યનો જ અતિશય છે. ‘एवं’ ઇત્યાદિથી આ સૂચવે છે—‘આયરિયઽવજ્ઞાણ અંતો ડવસ્સયસ્સ ડચ્ચારપાસવર્ણ વિગિંચેમાણે વા વિસોહેમાણે વા ણાઙ્કમઙ્ક ૨, આયરિયઽવજ્ઞાણ પથૂ ઇચ્છા વેયાવડિયં કરેજ્ઞા ઇચ્છા નો કરેજ્ઞા ૩, આયરિયઽવજ્ઞાણ અંતો ડવસ્સયસ્સ ઇગરાયં વા દુરાયં વા સંવસમાણે નાઙ્કમઙ્ક ૪, આયરિયઽવજ્ઞાણ બાહિં ડવસ્સયસ્સ ઇગરાયં વા દુરાયં વા સંવસમાણે નાઙ્કમઙ્ક ૫’ [સૂ. ૪૩૮ તિ]

વ્યાખ્યા કરાયેલ જ આ છે ૫, અધિક આ છે. ઉપકરણાતિશેષ—બીજા સાધુઓની અપેક્ષાએ પ્રધાન, ઉજવેલ વસ્ત્ર વગેરે ઉપકરણતા છે.

કહ્યું છે કે—

आयरियगिलाणाणं, मइला मइला पुणो वि धोवन्ति । मा हु गुरुण अवन्नो, लोगम्मि अजीरणं इयरे ॥६९॥

[ઓષ નિં ૩૫૧ તિ]

1. આ પાઠનો અર્થ સ્પષ્ટ છે તેમ મૂલાનુવાદમાં લખેલ પણ છે.

બધા મુનિઓએ વર્ષાકાળની અગાઉથી જ વસ્ત્રો ધોવા યોગ્ય છે, પરંતુ આચાર્યાદિને વિશેષ છે તે બતાવે છે—સિદ્ધાંતના અર્થની વ્યાખ્યાના અધિકારી આચાર્ય, ઉપાધ્યાયાદિને તથા ગ્લાનોને મલિન વસ્ત્રો વારંવાર ધોવાયોગ્ય છે, કેમ કે મલિન વસ્ત્રને પહેરવાથી ગુરુનો અવર્ણવાદ લોકમાં ‘મ’ થાઓ અને ગ્લાન મુનિઓને અજીર્ણ ‘મ’ થાઓ. (૬૮) આ હેતુથી તેઓને વિશેષ છે.

દ ભક્તપાનનો અતિશેષ—શ્રેષ્ઠતર ભાતપાણીનો ઉપભોગ. કહ્યું છે કે—

કલમોયણો ડ પયસા, પરિહાણી જાલ કોદ્વુભ્મજ્જી । તત્થ ડ મિડ તુપ્પતરં, જત્થ ય જં અચ્ચિયં દોસું ॥૭૦॥

[ઓષં નિં માં ૩૦૭ તિ]

કલમોદન—કલમશાલિ ચોખા, દૂધ વડે મિશ્રિત ઉત્કૃષ્ટથી ગ્રહણ કરવા યોગ્ય છે, તેના અલાભમાં હીનતાએ પાવત્ કોદ્રવાની ભાજી લેવી પરંતુ તેમાં કોમળ અને વિશેષ ચીકાશવાળી પથ્થ લેવી. વળી જે ક્ષેત્ર અને દેશને વિષે અર્થિત—બહુ લોકોને ઈષ્ટ ઉત્કૃષ્ટ દ્રવ્ય હોય તે લેવું. (૭૦)

ગુણો આ પ્રમાણે—

સૂતથથિરીકરણં, વિણઓ ગુરુપૂય સેહબહુમાણો । દાણવતિસદ્ધુવુહી, બુદ્ધીબલવદ્ધણં ચેવ ॥૭૧॥

[ઓષં નિં ૬૦૯ તિ]

આચાર્યની સેવામાં રહેલા ગુણોને કહે છે—સૂત્ર અને અર્થનું સ્થિર કરવું, આચાર્યનો વિનય, ગુરુની પૂજા, શિષ્યનું બહુમાન, ‘દાતારની શ્રદ્ધામાં વૃદ્ધિ અથવા દાણ—અર્થોનું દાન, વડે—વચનની શુદ્ધિ, સદ્ધ—શબ્દ અને અપશબ્દનું જ્ઞાન થાય અને બુદ્ધિબલનું વર્દન—વિશેષ ભોધની શક્તિ પ્રાપ્ત થાય. (૭૧) ॥૫૭૦॥

આ આચાર્યના અતિશયો, સંયમના ઉપકારને માટે જ કરાય છે પરંતુ સગાદિ વડે નહિ. આ હેતુથી સંયમને અને તેના વિપક્ષભૂત અસંયમને તથા અસંયમના ભેદભૂત આરંભાદિ ત્રણને વિપક્ષ સહિત પ્રતિપાદન કરતા થકા સૂત્રકાર, અતિદેશ સહિત સૂત્રાદિકને કહે છે—‘સત્તવિહે’ इत्यादि० સુગમ છે. વિશેષ એ કે—સંયમ—પૃથ્વી વગેરેને સંઘટ્ટ, પરિતાપ અને મારવા વગેરેના વિષયથી વિરામ પામવું તે. ‘અજીવકાયસંજમે’ તિં પુસ્તકાદિરૂપ અજીવકાયનું ગ્રહણ અને ઉપભોગનો વિરામ તે સંયમ અને વિરામ નહિ પામવું તે અસંયમ છે. આરંભાદિ તો અસંયમના ભેદો છે, તેનું લક્ષણ આ પૂર્વે કહેલું છે—

‘આરંભો ડહવઓ, પરિતાવકરો મ્હે સમારંમ્મો । સંકપ્પો સંરંમ્મો, સુદ્ધનયાણં તુ સવ્વેસિં ॥૭૨॥

જીવોને જે ઉપદ્રવ કરવો—મારવો તે આરંભ. જીવોને પરિતાપ કરવો—પીડા કરવી તે સમારંભ અને જીવોને મારવાનો સંકલ્પ કરવો તે સંરંભ કહેવાય છે. આ બધાય શુદ્ધ નયના મત વડે છે. (૭૨)

શંકા—અપદ્રાવણ—મારવું અને પરિતાપરૂપ આરંભાદિ કહ્યા, તે અજીવકાયને અચેતનપણાએ કરી યુક્ત નથી અને તેના અયોગથી—અજીવકાયોને આરંભાદિ પણ યુક્ત નથી. સમાધાન—પુસ્તકાદિ અજીવોને વિષે જે આશ્રય કરેલ જીવો છે તેની અપેક્ષાએ અજીવકાયની પ્રાધાન્યતાથી અજીવકાયના આરંભાદિ વિરુદ્ધ થતા નથી. ॥૫૭૧॥

અનંતર સંયમ વગેરે કહ્યા, તે જીવના વિષયવાળા છે, માટે જીવવિશેષોને સ્થિતિથી પ્રતિપાદન કરતા થકા સૂત્રકાર સૂત્રયતુષ્ઠ્યને કહે છે—

1. ‘દાણવડ સદ્ધુવુહિ’ નો અર્થ પ્રથમ સમુદાયનો અર્થ છે, અને બીજો અર્થ પદનો છેદ કરી ભિન્ન ભિન્ન અર્થ કરેલ છે. ગાથાવૃત્તિમાં આ પ્રમાણે છે.

2. તુલના સંકપ્પો સંરંમ્મો પરિતાવકરો મ્હે સમારંમ્મો । આરંમ્મો ડહવઓ સવ્વનયાણં તુ સુદ્ધાણં ॥ [૧૮૧૩ इति निरुद्ध भाष्ये]

अध भंते। अदसि-कुसुंभ-कोद्व-कंगु-रालग वरा-कोदूसग-सण-सरिसव-मूलगबीयाणं एतेसि णं धन्नाणं कोट्टाउत्ताणं पल्लाउत्ताणं जाव पिहिताणं केवतितं कालं जोणी संचिद्धति? गोयमा! जहण्णेणं अंतोमुहुत्तं उक्कोसेणं सत्त संवच्छराइ, तेण परं जोणी पमिलायति जाव जोणीवोच्छेदे पण्णत्ते १ ॥ सू० ५७२॥

बायरआउकाइयाणं उक्कोसेणं सत्त वाससहस्साइ ठिती पन्नत्ता २ । तच्चाए णं वालुयप्पभाते पुढवीते उक्कोसेणं नेरइयाणं सत्त सागरोवमाइ ठिती पण्णत्ता ३ । चउत्थीते णं पंकप्पभाते पुढवीते जहण्णेणं नेरइयाणं सत्त सागरोवमाइ ठिती पन्नत्ता ४ ॥ सू० ५७३॥

सक्कस्स णं देविंदस्स देवरत्तो वरुणस्स महारत्तो सत्त अग्गमहिंसीतो पन्नत्ताओ। ईसाणस्स णं देविंदस्स देवरत्तो सोमस्स महारत्तो सत्त अग्गमहिंसीतो पन्नत्ताओ। ईसाणस्स णं देविंदस्स देवरत्तो जमस्स महारत्तो सत्त अग्गमहिंसीतो पन्नत्ताओ ॥ सू० ५७४॥

ईसाणस्स णं देविंदस्स देवरत्तो अर्ब्भितरपरिसाते देवाणं सत्त पलिओवमाइ ठिती पन्नत्ता। सक्कस्स णं देविंदस्स देवरत्तो अग्गमहिंसीणं देवीणं सत्त पलिओवमाइ ठिती पन्नत्ता। सोहम्मे कप्पे परिग्गहियाणं देवीणं उक्कोसेणं सत्त पलिओवमाइ ठिती पन्नत्ता ॥ सू० ५७५॥

सारस्सयमाइच्चाणं सत्त देवा सत्त देवसत्ता पन्नत्ता। गद्धतोय-तुसियाणं देवाणं सत्त देवा सत्त देवसहस्सा पन्नत्ता ॥ सू० ५७६॥

सणकुमारे कप्पे उक्कोसेणं देवाणं सत्त सागरोवमाइ ठिती पन्नत्ता। माहिंदे कप्पे उक्कोसेणं देवाणं सातिरेगाइ सत्त सागरोवमाइ ठिती पन्नत्ता। बंभलोगे कप्पे जहण्णेणं देवाणं सत्त सागरोवमाइ ठिती पन्नत्ता ॥ सू० ५७७॥

बंभलोय-लंततेसु णं कप्पेसु विमाणा सत्त जोयणसत्ताइ उड्डं उच्चत्तेणं पन्नत्ता ॥ सू० ५७८॥

भवणवासीणं देवाणं भवधारणिज्जा सरीरगा उक्कोसेणं सत्त रयणीओ उड्डं उच्चत्तेणं, एवं वाणमंतराणं एवं जोइसियाणं ।

सोहम्मीसाणेसु णं कप्पेसु देवाणं भवधारणिज्जगा सरीरा सत्त रयणीओ उड्डं उच्चत्तेणं पन्नत्ता ॥ सू० ५७९॥

णंदिस्सरवरस्स णं दीवस्स अंतो सत्त दीवा पन्नत्ता, तंजहा—जंबुदीवे १, धायइसंडे २, पोक्खरवरे ३, वरुणवरे ४, खीरवरे ५, घयवरे ६, खोयवरे ७ । णंदीसरवरस्स णं दीवस्स अंतो सत्त समुद्धा पन्नत्ता, तंजहा—लवणे १, कालोदे २ पुक्खरोदे ३, वरुणोदे ४, खीरोदे ५, घओदे ६, खोतोदे ७ ॥ सू० ५८०॥

सत्त सेढीओ पन्नत्ताओ, तंजहा—उज्जुआयता १, एगतो वंका २, दुहतो वंका ३, एगतो खहा ४, दुहतो खहा ५, चक्कवाला ६, अद्धचक्कवाला ७ ॥ सू० ५८१॥

चमरस्स णं असुरिंदस्स असुरकुमाररत्तो सत्त अणिता सत्त अणिताधिपती पन्नत्ता, तंजहा—पत्ताणिते १, पीढाणिते २, कुंजरणिते ३, महिसाणिते ४, रहाणिते ५, नट्टाणिते ६, गंधव्वाणिते ७ । दुमे पायत्ताणिताधिपती एवंजहा पंचट्टाणे (सू० ४०४) जाव किंनरे रधाणिताधिपती, रिट्ठे णट्टाणियाधिपती, गीतरती गंधव्वाणिताधिपती। बलिस्स णं वइरोयणिंदस्स वइरोयणरत्तो सत्तअणीया सत्त अणिताधिपती पन्नत्ता, तंजहा—पत्ताणिते जाव गंधव्वाणिते। महद्दुमे पत्ताणिताधिपती जाव किंपुरिसे रधाणिताधिपती, महारिट्ठे णट्टाणिताधिपती, गीतजंसे गंधव्वाणिताधिपती।

ધરણસ્સ ણં નાગકુમારિદસ્સ નાગકુમારરત્તો સત્ત અણીતા સત્ત અણિતાધિપતી પત્તત્તા, તંજહા—પત્તાણિતે જાવ ગંધવ્વાણિતે। રુદ્દેસેણે પત્તાણિતાધિપતિ જાવ આણંદે રધાણિતાધિપતી, નંદણે ણટ્ટાણિયાધિપતિ, તેતલી ગંધવ્વાણિયાધિપતી ।

મૂતાણંદસ્સ સત્ત અણિયા સત્ત અણિયાહિવઈ પત્તત્તા, તંજહા—પત્તાણિતે જાવ ગંધવ્વાણીયે। દક્ષે પત્તાણિયાહિવતી જાવ ણંદુત્તરે રધાણિયાહિપતી, રતી ણટ્ટાણિયાહિવતી, માણસે ગંધવ્વાણિયાહિવતી, એવં જાવ ઘોસમહાઘોસાણં નેયવ્વં ।

સક્કસ્સ ણં દેવિંદસ્સ દેવરત્તો સત્ત અણિયા સત્ત અણિયાહિવતી પત્તત્તા, તંજહા—પત્તાણિયે જાવ ગંધવ્વાણિયે । હરિણેગમેસી પત્તાણીયાધિપતી જાવ માદરે રધાણિતાધિપતી, સેતે ણટ્ટાણિતાહિવતી, તુંબુરૂ ગંધવ્વાણિતાધિપતી। ઈસાણસ્સ ણં દેવિંદસ્સ દેવરત્તો સત્ત અણીયા સત્ત અણિયાહિવઈ પત્તત્તા, તંજહા—પત્તાણિતે જાવ ગંધવ્વાણિતે । લહુપરક્કમે પત્તાણિયાહિવતી જાવ મહાસેતે ણટ્ટાણિયાહિવતી ણારતે ગંધવ્વાણિતાધિપતી, સેસં જહા પંચટ્ટાણે (સૂ. ૪૦૪), એવં જાવ અચ્ચુતસ્સ તિ નેતવ્વં ॥ સૂ. ૫૮૨॥

ચમરસ્સ ણં અસુરિંદસ્સ અસુરકુમારરત્તો દુમસ્સ પત્તાણિતાહિપતિસ્સ સત્ત કચ્છાઓ પત્તત્તાઓ, તંજહા—પદમા કચ્છા જાવ સત્તમા કચ્છા । ચમરસ્સ ણમસુરિંદસ્સ અસુરકુમારરત્તો દુમસ્સ પત્તાણિતાધિપતિસ્સ પદમાય કચ્છાય ચઉસાદિં દેવસહસ્સા પત્તત્તા, જાવતિતા પદમા કચ્છા તલ્લિગુણા દોચ્ચા કચ્છા, જાવડયા દોચ્ચા કચ્છા તલ્લિગુણા તચ્ચા કચ્છા, એવં જાવતિતા છટ્ટા કચ્છા, તલ્લિગુણા સત્તમા કચ્છા । એવં બલિસ્સ વિ, ણવરં મહદુમે સદિંદેવસાહસ્સિતો, સેસં તં ચેવ । ધરણસ્સ એવં ચેવ, ણવરમટ્ટાવીસં દેવસહસ્સા, સેસં તં ચેવ । જધા ધરણસ્સ એવં જાવ મહાઘોસસ્સ નવરં પત્તાણિતાધિપતી અન્ને, તે પુવ્વમણિતા ।

સક્કસ્સ ણં દેવિંદસ્સ દેવરત્તો હરિણેગમેસિસ્સ સત્ત કચ્છાઓ પત્તત્તાઓ, તંજહા—પદમા કચ્છા એવં જહા ચમરસ્સ તહા જાવ ઽચ્ચુતસ્સ, ણાણત્તં પત્તાણિતાધિપતિણં તે પુવ્વમણિતા । દેવપરિમાણમિમં-સક્કસ્સ ચઉરાસીતિં દેવસહસ્સા, ઈસાણસ્સ અસીતીં દેવસહસ્સા, દેવા ઇમાતે ગાધાતે અણુગંતવ્વા

"ચઉરાસીતિ અસીતિ, બાવત્તરિ સત્તરી ય સટ્ટી ય । પત્તા ચત્તાલીસા, તીસા વીસા દસ સહસ્સા ॥૧॥" જાવ ઽચ્ચુતસ્સ લહુપરક્કમસ્સ દસ દેવસહસ્સા જાવ જાવતિતા છટ્ટા કચ્છા તલ્લિગુણા સત્તમા કચ્છા ॥ સૂ. ૫૮૩॥

(મૂ.) હે ભગવન! અલસી, કુસુંભ (કરડી), કોદ્રવા, કાંગ, રાલ, સણ, સરસવ અને મૂલાના બીજ, આ ધાન્યોને કોઠારમાં ઘાલીને, પાલામાં ઘાલીને, યાવત્ ઢાંકીને રાખ્યા હોય, તો કેટલા કાલપર્યંત, તેની યોનિ સચિત્ત રહે? ઉત્તર—હે ગૌતમ! જઘન્યથી અંતર્મુહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટથી સાત વર્ષ પર્યંત યોનિ કાયમ રહે. ત્યારબાદ યોનિ મ્વાન થાય છે યાવત્ યોનિનો નાશ કહેલ છે. ૧ ॥૫૭૨॥

બાદર અપ્કાયના જીવોની ઉત્કૃષ્ટતાથી સાત હજાર વર્ષની સ્થિતિ કહેલી છે ૨, ત્રીજી વાલુકાપ્રભા પૃથ્વી (નરક) માં ઉત્કૃષ્ટથી નૈરયિકોની સાત સાગરોપમની સ્થિતિ કહેલી છે ૩. ચોથી પંકપ્રભા પૃથ્વીમાં જઘન્યથી નૈરયિકોની સાત સાગરોપમની સ્થિતિ કહેલી છે ૪. ॥૫૭૩॥

શક નામના દેવેંદ્ર, દેવના રાજાના વરુણ નામના મહારાજા (લોકપાલ) ની સાત અગ્રમહિષીઓ કહેલી છે. ઈશાન નામના દેવેંદ્ર, દેવના રાજાના સોમ નામના મહારાજા (લોકપાલ)ની સાત અગ્રમહિષીઓ કહેલી છે. ઈશાનેંદ્ર

નામના દેવેન્દ્ર-દેવના રાજાના યમ નામના મહારાજા (લોકપાલ) ની સાત અગ્રમહિષીઓ કહેલી છે. ॥૫૭૪॥
ઈશાન નામના દેવેન્દ્ર-દેવના રાજાની અભ્યંતર પર્ષદાના દેવોની સાત પલ્યોપમની સ્થિતિ કહેલી છે. શક નામના દેવેન્દ્ર-દેવના રાજાની અગ્રમહિષી દેવીની સાત પલ્યોપમની સ્થિતિ કહેલી છે. સૌધર્મ દેવલોકમાં પરિગ્રહિતા દેવીઓની ઉત્કૃષ્ટથી સાત પલ્યોપમની સ્થિતિ કહેલી છે. ॥૫૭૫॥

સારસ્વત અને આદિત્ય નામના લોકાંતિક દેવના સાત દેવો, સાતસો દેવોના પરિવારવાળા કહેલા છે. ગદતોય અને તુષિત નામના લોકાંતિક દેવના સાત દેવો, સાત હજાર દેવોના પરિવારવાળા કહેલા છે. ॥૫૭૬॥

સનત્કુમાર દેવલોકમાં ઉત્કૃષ્ટથી દેવોની સાત સાગરોપમની સ્થિતિ કહેલી છે. માહેન્દ્ર દેવલોકમાં ઉત્કૃષ્ટથી દેવોની કંઈક અધિક સાત સાગરોપમની સ્થિતિ કહેલી છે. બ્રહ્મલોક નામના દેવલોકમાં જયન્ધી દેવોની સાત સાગરોપમની સ્થિતિ કહેલી છે. ॥૫૭૭॥

બ્રહ્મલોક અને લાંતક નામના દેવલોકને વિષે વિમાનો સાતસો યોજનના ઉર્ધ્વ ઊંચપણે કહેલા છે. ॥૫૭૮॥

ભવનપતિ દેવોના ભવધારણીય શરીરો, ઉત્કૃષ્ટથી સાત હાથના ઊર્ધ્વ ઊંચપણાએ કહેલા છે. એવી રીતે વાનવ્યંતરોના એમજ જ્યોતિષ્કોના જાણવા. સૌધર્મ અને ઈશાનદેવલોકને વિષે દેવોના ભવધારણીય શરીરો સાત હાથના ઊર્ધ્વ ઊંચપણે કહેલા છે. ॥૫૭૯॥

નંદીશ્વર દ્વીપના અંતર્વર્તી-અંદર રહેલા સાત દ્વીપો કહેલા છે, તે આ પ્રમાણે-જંબૂદ્વીપ નામનો દ્વીપ ૧, પાતકીખંડ દ્વીપ ૨, પુષ્કરવર ૩, વરુણવર ૪, ક્ષીરવર ૫, ધૃતવર ૬ અને ક્ષોદ્રવર ૭. નંદીશ્વર દ્વીપના અંતર્વર્તી સાત સમુદ્રો કહેલા છે, તે આ પ્રમાણે-લવણ ૧, કાલોદ્ર ૨, પુષ્કરોદ્ર ૩, વરુણોદ્ર ૪, ક્ષીરોદ્ર ૫, ધૃતોદ્ર ૬, અને ક્ષોદ્રોદ્ર ૭. ॥૫૮૦॥

સાત શ્રેણીઓ અર્થાત્ આકાશના પ્રદેશની પંક્તિઓ કહેલી છે, તે આ પ્રમાણે-સ્રવલ-લાંબી શ્રેણી તે ઋજુઆપતા ૧, એક દિશાએ વાંકી તે એકતોવકા ૨, બે દિશાએ વાંકી તે ઉભયતોવકા ૩, એક દિશાએ અંકુશના જેવા આકારવાળી શ્રેણી ૪, બે દિશાએ અંકુશના જેવા આકારવાળી શ્રેણી ૫, વલયના જેવા આકારવાળી શ્રેણી તે ચક્રવાલા ૬ અને અર્ધવલયાકારે શ્રેણી તે અર્ધચક્રવાલા ॥૫૮૧॥

ચમર નામના અસુરેન્દ્ર, અસુરકુમારના રાજાના સાત અનિકો (સૈન્યો) અને સાત અનિકાધિપતિઓ કહેલ છે તે આ પ્રમાણે-પાદાત્ય અનિક (પદાતિ સૈન્ય) ૧, અશ્વનું સૈન્ય ૨, કુંજર (હાથી) નું સૈન્ય ૩, મહિષ (પાડા) નું સૈન્ય ૪, રથનું સૈન્ય ૫, નૃત્યનું સૈન્ય ૬ અને ગાંધર્વનું સૈન્ય ૭. દ્રુમ નામનો પાદાત્ય સૈન્યનો અધિપતિ. એવી રીતે જેમ પાંચમા સ્થાનમાં કહેલું છે તેમ કહેવું યાવત્ કિન્નરનામા રથના સૈન્યનો અધિપતિ ૫, રિષ્ટ નામનો નૃત્યના સૈન્યનો અધિપતિ ૬, અને ગીતરતિ નામનો ગાંધર્વ સૈન્યનો અધિપતિ ૭. બલીનામા, વૈરોચનેન્દ્ર, વૈરોચન રાજાના સાત સૈન્યો અને સાત સૈન્યના અધિપતિઓ કહેલા છે, તે આ પ્રમાણે-પાદાત્ય સૈન્ય યાવત્ ગાંધર્વ સૈન્ય. મહાદ્રુમ નામનો પાદાત્ય સૈન્યનો નાયક યાવત્ કિંપુરુષ નામનો રથ સૈન્યનો નાયક ૫, મહારિષ્ટ નામનો નૃત્યસૈન્યનો નાયક અને ગીતયશા નામનો ગાંધર્વ સૈન્યનો નાયક. ધરણ નામના નાગકુમારેન્દ્ર નાગકુમારના રાજાના સાત સૈન્ય અને સાત સૈન્યના નાયકો કહેલા છે, તે આ પ્રમાણે-પાદાત્ય સૈન્ય યાવત્ ગાંધર્વ સૈન્ય, રુદ્રસેન નામનો પાદાત્ય સૈન્યનો અધિપતિ યાવત્ આનંદ નામનો રથ સૈન્યનો અધિપતિ ૫, નંદન નામનો નૃત્ય સૈન્યનો અધિપતિ અને તેતલી નામનો ગાંધર્વ સૈન્યનો અધિપતિ. ભૂતાનંદ નામના (નાગકુમારના) ઈંદ્રના સાત સૈન્ય અને સાત સૈન્યના નાયકો કહેલા છે, તે આ પ્રમાણે-પાદાત્યસૈન્ય યાવત્ ગાંધર્વ સૈન્ય. દક્ષ નામનો પાદાત્ય સૈન્યનો નાયક, યાવત્ નંદોત્તર નામનો રથસૈન્યનો નાયક ૫, રતિ નામનો નાટ્યસૈન્યનો નાયક ૬, અને માનસ નામનો ગાંધર્વસૈન્યનો નાયક. એવી

રીતે યાવત્ ધોષ અને મહાધોષ પર્યંત ઇંદ્રોના સાત સૈન્ય અને સાત સૈન્યના નાયકો જાણવા. શક નામના દેવેન્દ્ર-દેવના રાજાના સાત સૈન્ય અને સાત સૈન્યના નાયકો કહેલા છે, તે આ પ્રમાણે—પાદાત્યસૈન્ય યાવત્ ગાંધર્વસૈન્ય, હરિશ્ચૈગમેષી નામનો પાદાત્ય સૈન્યનો નાયક યાવત્ માઢર નામનો રથસૈન્યનો નાયક ૫, શ્વેત નામનો નાટ્ય સૈન્યનો નાયક ૬ અને તુંબરુ નામનો ગાંધર્વ સૈન્યનો નાયક ૭. ઈશાન નામનો દેવેન્દ્ર, દેવના રાજાના સાત સૈન્ય અને સાત સૈન્યના નાયકો કહેલા છે, તે આ પ્રમાણે—પાદાત્યસૈન્ય યાવત્ ગાંધર્વ સૈન્ય. લઘુપરાક્રમ નામનો પાદાત્ય સૈન્યનો નાયક યાવત્ મહાશ્વેત નામનો નાટ્યાધિપતિ અને નારત નામનો ગાંધર્વ સૈન્યનો અધિપતિ. શેષ જેમ પાંચમા સ્થાનમાં કહેલ છે તેમ જાણવું. એ પ્રમાણે યાવત્ અચ્યુતનામા ઇંદ્રના પણ સાત સૈન્ય અને સાત સૈન્યના અધિપતિઓ જાણવા. ॥૫૮૨॥

ચમર નામનો અસુરેન્દ્ર, અસુરકુમારના રાજાના દ્વમ નામના પાદાત્ય સૈન્યના નાયકના સાત કચ્છાઓ—કટકના સમૂહો કહેલા છે, તે આ પ્રમાણે—પ્રથમા કચ્છા યાવત્ સપ્તમી કચ્છા. ચમર નામના અસુરેન્દ્ર, અસુરકુમારના રાજાના દ્વમ નામના પાદાત્યસૈન્યના નાયકની પ્રથમ કચ્છા (ટોળા) માં ચોસઠ હજાર દેવો કહેલા છે. જેટલા દેવો પહેલી કચ્છામાં છે તેથી બમણા દેવો બીજી કચ્છામાં છે, બીજી કચ્છાથી બમણા દેવો ત્રીજી કચ્છામાં છે. એવી રીતે જેટલા દેવો છઠ્ઠી કચ્છામાં છે તેથી બમણા દેવો સાતમી ^૧ કચ્છામાં છે. એવી રીતે બલીંદ્રને વિષે પણ કહેવું. વિશેષ એ કે—મહાદ્વમ નામના પદાતિ સૈન્યના અધિપતિની પહેલી કચ્છામાં સાઠ હજાર દેવો છે. બીજું તેમજ જાણવું અર્થાત્ બીજી વગેરે કચ્છામાં તેથી બમણા બમણા જાણવા. ધરણેન્દ્રને પણ એમજ કહેવું. વિશેષ એ કે—અઢાલીશ હજાર દેવો પદાતિ સૈન્યના અધિપતિની પ્રથમ કચ્છામાં જાણવા. બીજું તેમજ જાણવું. જેવી રીતે ધરણેન્દ્રનું કહ્યું એ પ્રમાણે યાવત્ મહાધોષ પર્યંત (અઢાર) ^૨ ઇંદ્રને વિષે કહેવું. વિશેષ એ કે—પદાતિ સૈન્યના નાયકો અન્ય છે તે પૂર્વે કહેલા છે. શક નામના દેવેન્દ્ર, દેવના રાજાના હરિશ્ચૈગમેષી દેવની સાત કચ્છાઓ કહેલી છે, તે આ પ્રમાણે—પહેલી કચ્છા યાવત્ સાતમી કચ્છા, એમ જેવી રીતે ચમરેન્દ્રનું કહ્યું તેમ યાવત્ અચ્યુતેન્દ્રનું કહેવું. પાદાત્ય સૈન્યના અધિપતિઓનું વિવિધપણું છે તેના નામો પૂર્વે કહેલા છે. દેવોનો પરિમાણ આ પ્રમાણે—શકને ચોરાશી હજાર દેવો છે અર્થાત્ શકના હરિશ્ચૈગમેષી દેવની પહેલી કચ્છામાં એટલા દેવો છે, બીજી વગેરેમાં બમણા બમણા છે. ઈશાનેન્દ્રના લઘુપરાક્રમ નામના પાદાત્ય સૈન્યના નાયકની પહેલી કચ્છામાં એંસી હજાર દેવો છે એમ દેવોનો પરિમાણ આ ગાથા વડે જાણવા યોગ્ય છે.—ચોરાશી હજાર ૧, એંસી હજાર ૨, બોંતેર હજાર ૩, સિતેર હજાર ૪, સાઠ હજાર ૫, પચ્ચાશ હજાર ૬, ચાલીશ હજાર ૭, ત્રીશ હજાર ૮, વીશ હજાર ૯ અને દશ હજાર ૧૦ ॥૧॥ ^૨ યાવત્ અચ્યુતેન્દ્રના લઘુપરાક્રમ નામના સેનાધિપતિની પહેલી કચ્છામાં દશ હજાર દેવો છે, એમ બમણા બમણા દરેક કચ્છામાં જાણવા. યાવત્ જેટલા દેવો છઠ્ઠી કચ્છામાં છે તેથી બમણા સાતમી કચ્છામાં દેવો છે. ॥૫૮૩॥

(ટી૦) 'અહે' ત્યાદિ૦—સૂત્ર સિદ્ધ છે. વિશેષ એ કે 'અથ' શબ્દ પરિપ્રશ્ન અર્થવાળો છે. 'ભદન્ત' શબ્દ, ગુરુના આમંત્રણમાં છે. 'અયસી'—અલસી, ફુસુંબ-લઢા (કરડી), રાલક-કંગૂ વિશેષ, સણ-ત્વક્ (છિલટા) પ્રધાન ધાન્યવિશેષ, સર્પપો-સરસવો. મૂલક-શાકવિશેષ, તેના બીજો તે મૂલકબીજો. 'કકાર'નો લોપ અને સંધિ થવાથી 'મૂલાબીય' ત્તિ એમ પ્રતિપાદન કર્યું.

૧. પહેલી કચ્છામાં ચોસઠ હજાર, બીજીમાં એક લાખ ને અઠવાલીશ હજાર, ત્રીજીમાં બે લાખ ને છપ્પન હજાર, ચોથીમાં પાંચ લાખ અને બાર હજાર, પાંચમીમાં દશ લાખ ને ચોવીશ હજાર, છઠ્ઠીમાં વીશ લાખ ને અઠતાલીશ હજાર અને સાતમી કચ્છામાં ચાલીશ લાખ ને છત્રુ હજાર દેવો છે.

૨. પાંચ ઇંદ્રોના ૧-૩-૫-૭-૧૦ પદાતિ સેનાપતિનું નામ હરિશ્ચૈગમેષા અને પાંચ ઇન્દ્રોના ૨-૪-૬-૮-૧૨ સેનાપતિનું નામ લઘુપરાક્રમ જાણવું. અર્થાત્ જે સૌધર્મમાં તે પ્રાણતમાં અને જે ઈશાનમાં તે અચ્યુતમાં જાણવું.

બાકીના પર્યાયો લોકરૂઢિથી જાણવા. યાવત્ શબ્દના ગ્રહણથી 'મંચાઉત્તાણં માલાઉત્તાણં ઓલિત્તાણં લિત્તાણં લંઙિયાણં મુદિયાણં' તિં જાણવું. આની વ્યાખ્યા પૂર્વની જેમ (ત્રીજા સ્થાનમાં કહેવાયેલ છે), વળી યાવત્ શબ્દથી 'પવિઙ્ગસદ્ વિઙ્ગસદ્ સે વીણ અવીણ ભવઈ તેણ પર' તિં જાણવું. ॥૫૭૨॥

'બાદરઆડકાઝયાણં' તિં સૂક્ષ્મ અપૂકાય જીવોની તો અંતર્મુહૂર્ત જ સ્થિતિ છે (માટે બાદર વિશેષણ છે) એવી રીતે આગળ પણ વિશેષણ આપવાનું ફલ-પ્રયોજન યથાસંભવ-પોતાની બુદ્ધિ વડે જોડવું. ॥૫૭૩॥

અનંતર નારકો કહ્યા માટે સ્થિતિ અને શરીરાદિ વડે તેના સાર્થમ્યથી દેવોની વક્તવ્યતાને કહેવાની ઇચ્છાવાળા સૂત્રકાર, સૂત્રના વિસ્તારને કહે છે—'સક્વાસે' ત્યાદિં આ સુગમ છે. વિશેષ એ કે—વરુણસ્સ મહારત્નો—પશ્ચિમ દિશામાં વર્તનાર વરુણ લોકપાલને, સોમસ્ય—પૂર્વ દિશાના લોકપાલ સોમને, દક્ષિણ દિશાના લોકપાલ યમને. ॥૫૭૪-૫૭૮॥

અનંતર દેવોનો અધિકાર કહ્યો અને દેવોના આવાસોવાળા દ્વીપસમુદ્રો છે માટે તેના અર્થે 'નંદીસરે' ત્યાદિં બે સૂત્ર છે તે સુગમ છે. ॥૫૮૦॥

આ દ્વીપસમુદ્રો, પ્રદેશોની શ્રેણીના સમૂહાત્મક ક્ષેત્રના આધારવાળા અને શ્રેણીથી રહેલા છે માટે શ્રેણીની પ્રરૂપણાને કહે છે. 'સત્તસેઢી' ત્યાદિં શ્રેણયઃ—પ્રદેશોની પંક્તિઓ ઋજવી-સરલા એવી આયતા-લાંબી તે ઋજવાયતા સ્થાપના-૧, 'એકઓ વંકા' એક દિશામાં વાંકી L ૨, 'દુહઓ વંકા' બન્ને તરફથી વાંકી સ્થાપના □ ૩, 'એકઓ યજ્ઞ' એક દિશામાં અંકુશના જેવા આકારવાળી 7 ૪, 'દુહઓ યજ્ઞ' બંને દિશામાં અંકુશના જેવા આકારવાળી 8 ૫. ચક્રવાલા-વલયના જેવા આકારવાળી ○ ૬, અર્ધચક્રવાલા-અર્ધવલયના જેવા આકારવાળી C ૭. આ એકતોવકા વગેરે શ્રેણીઓ લોકના પર્યંતમાં રહેલ પ્રદેશોની અપેક્ષાએ સંભાવના કસાય છે. ॥૫૮૧॥

ચક્રવાલ અને અર્ધચક્રવાલાદિ ગતિવિશેષ વડે ભ્રમણયુક્ત ગર્વિતપણાથી દેવસૈન્યો હોય છે તે હેતુથી દેવસૈન્યના પ્રતિપાદનને અર્થે 'ચમરે' ત્યાદિં પ્રકરણ છે. તે સુગમ છે. વિશેષ એ કે—પીઠાનીક તે અશ્વસૈન્ય, નાટ્યનીક—નાચવાવાળાઓનો સમૂહ, ગંધર્વાનીક—ગાવાવાળાઓનો સમૂહ, 'એવં જહા પંચમઠાણ' તિં અતિદેશથી સોમે આસરાયા પીઠાણીયાહિર્વૈ ૨ વૈકુંઠ્ય હસ્થિરાયા કુંજરાણિયાહિર્વૈ ૩ લોહિયક્ષ્મે મહિસાણિયાહિર્વૈ ૪ એમ જાણવું. અર્થાત્ સોમનામા અશ્વરાજ ૧, પીઠ-અશ્વસૈન્યનો સ્વામી ૨, વૈકુંઠ્યનામા હસ્તિરાજ, કુંજરસૈન્યનો સ્વામિ ૩, તથા લોહિતાક્ષનામા મહિષ (પાડા) ના સૈન્યનો સ્વામી છે ૪. એવી રીતે આગળના સૂત્રોને વિષે જાણવું. તથા ધરણેંદ્રની માફક બધાય દક્ષિણ દિશાવાળા ભવનપતિના ઈંદ્રોની સેના અને સેનાધિપતિઓ કહેવા. અને ભૂતાનંદની માફક ઉત્તર દિશાઓના ઈંદ્રોની સેના અને સેનાધિપતિઓ કહેવા. 'કચ્છ' તિં સમૂહ. જેમ ધરણેંદ્રને માટે કહ્યું તેમ બધાય ભવનપતિના મહાધોષ પર્યંત (૧૮) ઈંદ્રોને માટે કહેવું; માત્ર પાદાત્ય સૈન્યના નાયકો અન્ય જાણવા. તે પૂર્વે અનંતર સૂત્રમાં કહેલા છે. 'નાળતં' તિં શકાદિથી આરંભીને આનંત પ્રાણતેંદ્ર પર્યંત એકાંતરિત ઈંદ્રોના હરિણીગમેધીનામા પાદાત્ય સૈન્યના નાયકો છે અને ઈશાનાદિથી આરંભીને અરણ્યાચ્યુતેંદ્ર પર્યંત એકાંતરિત ઈંદ્રોના સેનાધિપતિનું લઘુપરાક્રમ નામ છે. 'દેવે' ત્યાદિ, પ્રથમ કચ્છ સંબંધી દેવો, આ ગાથા વડે જાણવા. 'ચતુરાસી' ગાથાં ચોરાશી ઇત્યાદિ પદો, ક્રમશઃ સૌધર્માદિને વિષે જોડવા. વિશેષ એ કે—વિશતિ—વીશ 'આ પદ, આનંત પ્રાણતને વિષે જોડવું; કારણ કે તે બન્નેમાં પણ પ્રાણતનામા ઈંદ્રનું એકપણું છે. 'દશ' આ પદ આજ્ઞાત અને અચ્યુતકલ્પને વિષે જોડવું; કેમ કે અચ્યુત નામના ઈંદ્રનું (બન્ને દેવલોકમાં) એકપણું છે. ॥૫૮૩॥

આ અનંતર કહેલું બધુંય વચન વડે પ્રતીતિ કરવા યોગ્ય છે તેથી વચનના ભેદોને કહે છે—
સત્તવિધે વચનવિકલ્પે પત્રત્તે, તંજહા—આલાવે, અણાલાવે, ડલાવે, અણુલાવે [અણુલાવે], સંલાવે, પલાવે, વિપ્પલાવે ॥ સૂ. ૫૮૪॥

સત્તવિધે-વિણે પન્નત્તે, તંજહા—ણાણવિણે, દંસણવિણે, ચરિત્તવિણે, મણવિણે, વતિવિણે, કાયવિણે, લોગોવયારવિણે । પસત્થમણવિણે સત્તવિધે પન્નત્તે, તંજહા—અપાવત્તે, અસાવજ્જે, અકિરિત્તે, નિરુવક્કેસે, અણહવકરે, અચ્છવિકરે, અભૂતાભિસંકળે ૧ । અપ્પસત્થમણવિણે સત્તવિધે પન્નત્તે, તંજહા—પાવત્તે, સાવજ્જે, સકિરિત્તે, સઠવક્કેસે, અણહવકરે, છવિકરે, ભૂતાભિસંકળે ૨ । પસત્થવડ્ઢવિણે સત્તવિધે પન્નત્તે, તંજહા—અપાવત્તે, અસાવજ્જે, જાવ અભૂતાભિસંકળે ૩ । અપસત્થવડ્ઢવિણે સત્તવિધે પન્નત્તે, તંજહા—પાવત્તે જાવ ભૂતાભિસંકળે ૪ । પસત્થકાતવિણે સત્તવિધે પન્નત્તે, તંજહા—આઠત્તં ગમણં, આઠત્તં ઠાણં, આઠત્તં નિસીયણં, આઠત્તં તુઅટ્ઢણં, આઠત્તં ઉલ્લંઘણં, આઠત્તં પલ્લંઘણં, આઠત્તં સર્વ્વિદિયજોગજુંજણતા ૫ । અપસત્થકાતવિણે સત્તવિધે પન્નત્તે, તંજહા—અણાઠત્તં ગમણં જાવ અણાઠત્તં સર્વ્વિદિયજોગજુંજણતા ૬ । લોગોવતારવિણે સત્તવિધે પન્નત્તે, તંજહા—અભ્માસંવત્તિતં, પરચ્છંદાણુવત્તિતં, કજ્જહેઠં, કતપડિકતિતા, અત્તગવેસણતા, દેસકાલણ્ણતા, સવ્વથ્થેસુ અપડિલોમતા ॥ સૂ. ૫૮૫ ॥

(મૂ.) સાત પ્રકારે વચનનો વિકલ્પ—ભેદ કહેલ છે, તે આ પ્રમાણે—થોડું બોલવું તે આલાપ ૧, ખરાબ વચન બોલવું તે અનાલાપ ૨, કાકુ ઉક્તિ વડે—પ્રશંસા વચન તે ઉલ્લાપ ૩, કાકુ ઉક્તિ વડે નિદિતવચન તે અનુલ્લાપ ૪, પરસ્પર ભાષણ કરવું તે સંલાપ ૫, નિરર્થક વચન બોલવું તે પ્રલાપ ૬, વિવિધ પ્રકારે નિરર્થક બોલવું તે વિપ્રલાપ ૭. ॥૫૮૪॥

સાત પ્રકારે વિનય કહેલ છે, તે આ પ્રમાણે—જ્ઞાનનો વિનય ૧, દર્શનનો વિનય ૨, ચારિત્રનો વિનય ૩, વિનયને યોગ્ય ગુરુ વગેરેને વિષે કુશલ મનની પ્રવૃત્તિ તે મનવિનય ૪, તેમના વિષયમાં કુશલ વાણીની પ્રવૃત્તિ તે વચનવિનય ૫, તેમના વિષયમાં કુશલ કાયાની પ્રવૃત્તિ તે કાયવિનય ૬, લોકોનો ઉપચારરૂપ વ્યવહારિક વિનય તે લોકોપચાર વિનય ૭. પ્રશસ્ત મનનો વિનય સાત પ્રકારે કહેલો છે, તે આ પ્રમાણે—અપાપક—શુભ ચિંતનરૂપ ૧, અસાવધ—ચોરી વગેરે નિદિતકર્મ રહિત ૨, અક્રિય—કાયિકાદિ ક્રિયા રહિત ૩, નિરુપકલેશ—શોકાદિ પીડા રહિત ૪, અનાશ્રવકર—પ્રાણાતિપાતાદિ આશ્રવ રહિત ૫, અક્ષયિકર—પ્રાણીઓને વ્યથા (પીડા) નહિ કરનાર ૬ અને અભૂતાભિશંકન—જીવોને શંકા ઉત્પન્ન નહિ કરાવનાર અર્થાત્ અભય દેનાર ૭. અપ્રશસ્ત મનનો વિનય સાત પ્રકારે કહેલ છે, તે આ પ્રમાણે—પાપક—અશુભ ચિંતનરૂપ ૧, સાવધ—ચોરી વગેરે નિદિત કર્મવાળું ૨, સક્રિય—કાયિકાદિ ક્રિયાયુક્ત ૩, સોપકલેશ—શોકાદિ પીડાવાળું ૪, આશ્રવકર—પ્રાણાતિપાતાદિ આશ્રવને કરનાર ૫, ક્ષયિકર—પ્રાણીઓને વ્યથા કરનાર ૬, અને ભૂતાભિશંકન—પ્રાણીઓને શંકા ઉત્પન્ન કરાવનાર—ભયકારી ૭. પ્રશસ્ત વાણીનો વિનય સાત પ્રકારે કહેલ છે, તે આ પ્રમાણે—અપાપક, અસાવધ યાવત્ અભૂતાભિશંકન. અપ્રશસ્ત વાણીનો વિનય સાત પ્રકારે કહેલ છે, તે આ પ્રમાણે—પાપક, યાવત્ ભૂતાભિશંકન. પ્રશસ્ત કાયાનો વિનય સાત પ્રકારે કહેલ છે, તે આ પ્રમાણે—ઉપયોગપૂર્વક—ગમન જવું ૧, ઉપયોગપૂર્વક સ્થાન—કાયોત્સર્ગાદિનું કરવું—સ્થિર રહેવું ૨, ઉપયોગપૂર્વક બેસવું ૩, ઉપયોગપૂર્વક સૂવું ૪, ઉપયોગપૂર્વક ડેલી પ્રમુખને ઉલ્લંઘવું ૫, ઉપયોગપૂર્વક અર્ગલા—ઠાસણી વગેરેને અતિક્રમવું ૬, અને ઉપયોગપૂર્વક સમસ્ત ઈન્દ્રિયોના યોગો—વ્યાપારોનું પ્રવર્ત્તાવું ૭. અપ્રશસ્ત કાયાનો વિનય સાત પ્રકારે કહેલ છે, તે આ પ્રમાણે—ઉપયોગ વિના જવું (ઊભા રહેવું, બેસવું, સૂવું, ઉલ્લંઘવું, પ્રલંઘવું.) યાવત્ ઉપયોગ વિના સમસ્ત ઈન્દ્રિયોના યોગોનું પ્રવર્ત્તાવું. લોકોપચાર વિનય સાત પ્રકારે કહેલ છે, તે આ પ્રમાણે—અભ્યાસવર્તિપણું—શ્રુતાદિના અર્થે આચાર્યાદિની પાસે શિષ્યાદિએ બેસવું ૧, પરાભિપ્રાયાનુવર્તિપણું—બીજાના અભિપ્રાય પ્રમાણે વર્તવું ૨, શ્રુતની પ્રાપ્તિ વગેરે કાર્યને અર્થે વિનયનું કરવું ૩, કૃતપ્રતિકૃતિતા—ગુરુ વગેરેને ભક્તિાદિ આપવાથી પ્રસન્ન થઈને સૂત્રાદિ મને ભજાવશે એ

હેતુથી ગુરુ વગેરેનો વિનય કરવો ૪, આર્ત-દુઃખથી પીડાએલનો વિનય કરવો ૬, સર્વ અર્થને વિષે અપ્રતિલોભતા-
બધાય પ્રયોજનને વિષે અનુકૂલતાએ પ્રવર્તવું. ॥૫૮૫॥

(ટી૦) 'સત્તવિહે' ત્યાદિં સાત પ્રકારે વચન-ભાષણનો વિકલ્પ-ભેદ તે વચનવિકલ્પ કહેલ છે, તે આ પ્રમાણે—આઠ સ્તોક અર્થપણથી થોડું બોલવું તે આલાપ ૧, નવઃ કુત્સાર્થપણથી 'અશીલા' ઈત્યાદિની જેમ કુત્સિત (નિદિત) આલાપ તે અનાલાપ ૨. ઉલ્લાપ-કાકુ (ઉક્તિ) વડે વર્ણન કરવું—'કાકા વર્ણનમુલ્લાપ' આ વચનથી ૩. તે જ કુત્સિત વર્ણન અનુલાપ, કોઈક પ્રતિમાં વળી અનુલાપ એવો પાઠ છે. તેમાં અનુલાપ-ફરી ફરીને બોલવું 'અનુલાપો મુહુર્ભાષા' [અમરકોષ ૧૬ ત્તિ] આ વચનથી ૪, સંલ્લાપ-પરસ્પર બોલવું 'સંલાપો ભાષણ મિથઃ' [અમરકોષ ૧૬ ત્તિ] આ વચનથી ૫, પ્રલાપ-નિરર્થક વચન 'પ્રલાપોડનર્થકં વચઃ' [અમરકોષ ૧૫] આ વચનથી ૬, તેજ વિવિધ વચનરૂપ વિપ્રલાપ છે. ॥૫૮૪॥

આ વચનના વિકલ્પોની મધ્ય કેટલાએક વિકલ્પો, વિનય અર્થવાળા પણ થાય માટે વિનયના ભેદને પ્રતિપાદન કરવા માટે કહે છે—'સત્તવિહે' ત્યાદિં સાત પ્રકારે, જેના વડે આઠ પ્રકારનું કર્મ દૂર કરાય છે તે વિનય કહેલ છે, તે આ પ્રમાણે-જ્ઞાન-આભિનિબોધિક-મતિ વગેરે પાંચ પ્રકારે કહેલ છે તે જ વિનય તે જ્ઞાનવિનય, અથવા જ્ઞાનનો વિનય-ભક્તિ વગેરેનું કરવું તે જ્ઞાનવિનય. કહ્યું છે કે—

૧ મત્તી ૧ તહ બહુમાણો ૨, તદિદ્ધૃત્યાણ સમ્મ માવળયા ૩ ।

વિહિગહણ ૪ બ્માસો વિ ય ૫, एसो विणओ जिणाभिहिओ ॥૭૩॥

ભક્તિ-બાહ્યઉપચારરૂપ ૧, બહુમાન-અંતરંગનો પ્રેમ ૨, જ્ઞાન વડે જાણેલ પદાર્થની સમ્યગ્ભાવના-વિચારણા ૩, વિધિપૂર્વક ગ્રહણ ૪, અને વારંવાર અભ્યાસ કરવો ૫, આ પાંચ પ્રકારે જ્ઞાનનો વિનય જિનંદ્રોએ કહેલ છે. (૭૩)

દર્શન-સમ્યક્ત્વ, તે જ વિનય તે દર્શનવિનય અથવા દર્શનનો. દર્શનથી અભિન્ન હોવાથી દર્શનની-સમ્યક્ત્વગુણ વડે અધિક પુરુષોની શુશ્રૂષણા-સેવા અને અનાશાતનારૂપ વિનય તે દર્શનવિનય. કહ્યું છે કે—

सुस्सूसणा अणासायणा य विणओ उ दंसणे दुविहो । दंसणगुणाहिएसुं, कज्जइ सुस्सूसणाविणओ ॥૭૪॥

શુશ્રૂષણા અને અનાશાતના રૂપ દર્શન વિનય બે પ્રકારે છે. તેમાં દર્શન ગુણાધિકનો શુશ્રૂષણા આદિ વિનય કરવો જોઈએ. (૭૪)

શુશ્રૂષણા વિનય દશ પ્રકારે છે, તે બતાવે છે—

सक्कार १ बभुद्धाणे २, सम्माणा ३ सणअभिगहो तह य ४ ।

आसणमणुप्पयाणं ५, कीकम्मं ६, अंजलिगहो य ७ ॥૭૫॥

इतस्सऽणुगच्छणया ८, ठियस्स तह पज्जुवासणा भणिया ९ ।

गच्छंताणुव्वयणं १०, एसो सुस्सूसणाविणओ ॥૭૬॥

સ્તવન વંદનાદિ વડે સત્કાર ૧, વિનયને યોગ્ય પુરુષોને જોઈને આસનથી ઉઠવું તે અભ્યુત્થાન ૨, વસ્ત્રપાત્રાદિ વડે પૂજા કરવી તે સન્માન ૩, આસનાભિગ્રહ-વળી બેઠા પછી આદરપૂર્વક આસનને લાવીને 'અહિં બેસો' એમ નિમંત્રણ કરવું ૪, આસનાનુપ્રદાન-આસનને એક સ્થાનથી બીજા સ્થાનમાં લઈ જવું ૫, કૃતિકર્મ-દ્વાદશાવર્ત વંદન કરવું ૬, શેષ પ્રગટ છે, (તે આ) અંજલિગ્રહ-હસ્તાંજલિનું જોડવું ૭. આવતાની સન્મુખ જવું ૮, બેઠેલાની પર્યુપાસના-વિશેષ સેવા કરવી ૯, અને જતાંની પાછળ મૂકવા જવું. ૧૦ આ દશ પ્રકારે શુશ્રૂષણા વિનય છે. (૭૫-૭૬)

ઉચિત ક્રિયારૂપ આ દર્શનમાં શુશ્રૂષણા વિનય છે અને અનાશાતના વિનય તો અનુચિત ક્રિયાની નિવૃત્તિ (ત્યાગ) રૂપ

૧. વિનયના અર્થવાળી સર્વે ગાથાઓ શ્રી હરિભદ્રસૂરિ કૃત દશવૈકાલિકની ટીકાની છે.

છે, તે પંદર પ્રકારે છે. આહ ચ-

તિત્થગર ૧ ધમ્મ ૨ આયરિય ૩, વાયગે ૪ થેર ૫ કુલ ૬ ગણે ૭ સંઘે ૮ ।

સંભોગિય ૯ કિરિયાણ ૧૦, મહનાનાઈણ ૧૫ ચ તહેવ ॥૭૭॥

તીર્થંકર ૧, ધર્મ ૨, આચાર્ય ૩, ઉપાધ્યાય ૪, સ્થવિર ૫, કુલ ૬, ગણ ૭, સંઘ ૮, સાંભોગિક-એક સામાચારીવાળા સાધુ ૯, ક્રિયા-આસ્તિકતા ૧૦, મતિ વગેરે પાંચ જ્ઞાન ૧૫ આ પંદર સ્થાનો છે. (૭૭)

અહિં ભાવના એ છે કે-તીર્થંકરની અનાશાતનામાં તથા તીર્થંકરપ્રરૂપિત ધર્મની અનાશાતનામાં વર્તવું. એવી રીતે સમજવું.

કાયવ્વા પુણ મત્તી, बहुमाणो तहय वन्नवाओ य । अरंहतमाइयाणं, केवलनाणावसाणाणं ॥૭૮॥

વળી અરહંતથી માંડીને કેવલજ્ઞાન પર્યંત પંદર સ્થાનની ભક્તિ કરવી, બહુમાન કરવું અને યશોગાન કરવું. (૭૮)

દર્શનવિનય કહ્યો, હવે ચારિત્રવિનય કહેવાય છે. તેમાં ચારિત્ર જ વિનય અથવા ચારિત્રનો જ શ્રદ્ધાનાદિરૂપ વિનય તે ચારિત્રવિનય. આહ ચ-

सामाइयादिचरणस्स सदहणया १ तहेव काएणं । संफासणं २ परूवण ३, मह पुरओ भव्वसत्ताणं ॥૭૯॥

સામાયિકાદિ ચારિત્રનું શ્રદ્ધાન કરવું ૧, તેમજ કાયા વડે સ્પર્શવું-કરવું ૨, તથા ભવ્યજીવોની આગળ પ્રરૂપવું-સભાના પ્રબંધ વડે વિસ્તારથી વ્યાખ્યાન કરવું-આ પ્રમાણે ત્રણ પ્રકારે ચારિત્રનો વિનય છે. (૭૯)

મન, વચન અને કાયાનો વિનય તો મન વગેરેના વિનયને યોગ્ય સ્થાનને વિષે કુશલ પ્રવૃત્તિ વગેરે છે. કહ્યું છે કે-મળવડ્ડકાઈયવિણઓ, આયરિયાઈણ સવ્વકાલં પિ । અકુસલાણ નિરોહો, કુસલાણમુર્ફરણં તહ ચ ॥૮૦॥

આચાર્યાદિનો સર્વકાલમાં પણ મન, વચન અને કાયા વડે વિનય તો અકુશલ યોગનો નિરોધ અને કુશલ યોગોની ઉદીરણા-પ્રવૃત્તિ કરવારૂપ સમજવો. (૮૦)

લોકોનો ઉપચાર-વ્યવહાર તેના વડે અથવા તે જ વિનય તે લોકોપચાર વિનય, પ્રશસ્ત અને અપ્રશસ્ત મન, વચન અને કાયા સંબંધી દરેકના સાત પ્રકારોને તથા લોકોપચાર વિનયને સાત પ્રકારે કહે છે-‘પસત્થમણે’ ત્યાદિં સૂત્રસમૂહ સુગમ છે. વિશેષ એ કે-પ્રશસ્ત શુભ મનનું વિશેષ લઈ જવું તે વિનય અર્થાત્ પ્રવર્તવું તે પ્રશસ્તમનોવિનય, તેમાં અપાપક-શુભ વિચારણારૂપ ૧, અસાવધ-ચોરી વગેરે નિદિત કર્મના અનાલંબન (ત્યાગ) રૂપ ૨, અક્રિય-કાયિકી અને આધિકરણિકી વગેરે ક્રિયા રહિત ૩, નિરુપકલેશ-શોકાદિ બાધા રહિત ૪, ‘સ્તુ પ્રશ્રવણ’ આ વચનથી આસ્તવ-આશ્રવ કર્મનું ગ્રહણ-તેને કરવાના સ્વભાવવાળો તે આસ્તવકર. તેના નિષેધથી-અનાસ્તવકર અર્થાત્ પ્રાણાતિપાતાદિ આશ્રવવર્જિત ૫, અક્ષયિકર-પ્રાણીઓને વ્યથા વિશેષરૂપ ક્ષયને નહિ કરનાર તે અક્ષયિકર ૬, અભૂતાભિશંકન-જેનાથી ભૂતો-જીવો શંકા પામતા નથી-ડરતા નથી તે અભૂતાભિશંકન અર્થાત્ અભયને કરનાર ૭, આ સાત પદોનો પ્રાયઃ સદૃશ અર્થ હોતો છતે પણ શબ્દનયના અભિપ્રાયથી ભેદ જાણવો અથવા બીજી રીતે પણ જાણવો. એવી રીતે શેષ પણ જાણવું. યોગને કાબૂમાં રાખનાર ઉપયોગવાળાનું જે ગમન તે આયુક્તગમન એમ સર્વત્ર જાણવું. વિશેષ એ કે સ્થાન-ઊભું રહેવું કાયોત્સર્ગાદિ, ‘નિસીયણં’ બેસવું, તુલ્યઙ્ગ-સૂવું, ઊલ્લંઘન-ડેલી વગેરેનું અતિક્રમવું. પ્રલંઘન-અર્ગલા-આગળીઉં વગેરેનું અતિક્રમવું. બધીય ઈંદ્રિયોના યોગો-વ્યાપારો, અથવા બધાય જે ઈંદ્રિયના યોગોની યોજનતા કરવી તે સર્વેન્દ્રિયયોગયોજનતા. ‘અભ્માસવત્તિયં’ તિં સમીપમાં વર્તવાપણું અર્થાત્ શ્રુતાદિના અર્થી જીવોએ આચાર્યાદિની સમીપ રહેવું ૧, ‘પરચ્છંદાણુવત્તિયં’ બીજાના અભિપ્રાય પ્રમાણે વર્તવાપણું ૨, ‘કન્જજેઠં’-કાર્યના હેતુથી આ અર્થ શ્રુતની પ્રાપ્તિ વગેરે કાર્યના હેતુને લઈને અર્થાત્ હું એમની પાસેથી શ્રુતને પામ્યો છું માટે વિશેષતઃ તેમના વિનયમાં વર્તવું જોઈએ અને તેમનું અનુચ્છાન કરવું જોઈએ ૩, તથા ‘કૃતપ્રતિકૃતિતા’-ભોજનાદિ વડે ઉપચાર કીધે છતે ગુરુઓ પ્રસન્ન થયા થકા સૂત્રાદિના દાનથી મારા ઉપર પ્રત્યુપકાર કરશે માટે ભક્ત્યાદિના દાન પ્રત્યે મારે

પ્રયત્ન કરવો જોઈએ જ, આર્ત-દુઃખથી પીડાયેલને ઔષધાદિનું ગવેષવું તેજ આર્તગવેષણતા અર્થાત્ પીડિતને ઉપકાર કરવો અથવા 'આત્મના'—પોતે કે આત્મ થઈને (સ્વજનભૂત થઈને) ગવેષવું—સારી કે માઠી સ્થિતિનું અન્વેષણ-શોધન કરવું પ, દેશકાલજ્ઞતા—અવસરને જાણવાપણું ૬, સર્વ અર્થને અપ્રતિલોભતા—અનુકૂળપણું ૭. ॥૫૮૫॥

વિનયથી કર્મનો ધાત થાય છે, તે સમુદ્ઘાતમાં વિશિષ્ટતર થાય છે માટે સમુદ્ઘાતના પ્રરૂપણને અર્થે કહે છે—

સત્ત સમુદ્ઘાતા પત્રતા, તંજહા—વેદનાસમુદ્ઘાતે, કસાયસમુદ્ઘાતે, મારણંતિયસમુદ્ઘાતે, વેઽવિચયસમુદ્ઘાતે, તેજસસમુદ્ઘાતે, આહારસમુદ્ઘાતે, કેવલિસમુદ્ઘાતે, મણુસ્સાણં સત્ત સમુદ્ઘાતા ફ્વં ચેવ ॥ સૂ. ૫૮૬॥

(મૂ.૦) સાત સમુદ્ઘાતો—એકીભાવ વડે પ્રબલતાથી કર્મપ્રદેશોના ધાતરૂપ કહેલા છે, તે આ પ્રમાણે—વેદના સમુદ્ઘાત ૧, કષાય સમુદ્ઘાત ૨, મારણાંતિક સમુદ્ઘાત ૩, વૈકિયસમુદ્ઘાત ૪, તેજસ સમુદ્ઘાત ૫, આહારક સમુદ્ઘાત ૬, અને કેવલી સમુદ્ઘાત ૭. મનુષ્યોને સાત સમુદ્ઘાતો કહેલા છે એ પ્રમાણે જ. ॥૫૮૬॥

(ટી.૦) સત્ત 'સમુદ્ઘાત' ત્યાદિં 'હન્' ધાતુ હિસા અને ગતિ અર્થમાં છે. 'હનનં' ઘાત—હણવું તે ધાત, 'સમ્'—એકીભાવમાં 'ઉત્'—પ્રાબલ્યમાં તેથી (આ અર્થ થાય છે) એકીભાવ વડે અને પ્રબલતાથી—ઘાત—નિર્જરા તે સમુદ્ઘાત. પ્રશ્ન—કોનું અને કેની સાથે એકીભાવમાં જવું છે? ઉત્તર—આત્માનું વેદના અને કષાયાદિના અનુભવરૂપ પરિણામ સાથે અર્થાત્ જ્યારે આત્મા; વેદનીયાદિના અનુભવરૂપ જ્ઞાન વડે પરિણત થાય છે ત્યારે અન્ય જ્ઞાનથી પરિણત હોતો નથી. પ્રશ્ન—પ્રબલતાથી ઘાત કેવી રીતે? ઉત્તર—જે હેતુથી વેદનીયાદિ સમુદ્ઘાત વડે પરિણત (જીવ) કાલાંતરમાં અનુભવવા યોગ્ય, ઘણા વેદનીયાદિ કર્મપ્રદેશોને ઉદીરણાકરણ વડે આકર્ષિને (ખેંચીને) ઉદયમાં પ્રભેષી, અનુભવીને નિર્જરે છે. અર્થાત્ આત્માના પ્રદેશોની સાથે મળી ગયેલ કર્મપ્રદેશોને સાડે છે—દૂર કરે છે. કહ્યું છે કે—'પુલ્લકયકમ્મસાડણં તુ નિજ્જરા' [મૂલાચારે ૪૪૫ તિ] પૂર્વ કરેલ કર્મનું શાટન—નાશ તે નિર્જરા છે. તે વેદનાદિ ભેદ વડે સાત પ્રકારે થાય છે. તેથી કહે છે—સાત સમુદ્ઘાતો પ્રરૂપેલા છે, તે આ પ્રમાણે—વેદનાસમુદ્ઘાત ઈત્યાદિ. તેમાં વેદના સમુદ્ઘાત અસાતાવેદનીય કર્મના આશ્રયવાળો છે. કષાય સમુદ્ઘાત, કષાયનામના ચારિત્રમોહનીય કર્મના આશ્રયવાળો છે. મારણાંતિક સમુદ્ઘાત, અંતર્મુહૂર્ત શેષ આયુષ્ક કર્મના આશ્રયવાળો છે. વૈકુર્વિક, તેજસ અને આહારક આ ત્રણ સમુદ્ઘાત, શરીરનામકર્મના આશ્રયવાળા છે. કેવલીસમુદ્ઘાત તો સાતા અને અસાતાવેદનીય શુભ, અશુભ નામ, તથા ઉચ્ચ, નીચ ગોત્ર, આ ત્રણ કર્મના આશ્રયવાળો છે તેમાં વેદનીય કર્મના સમુદ્ઘાત વડે જોડાયેલ આત્મા, 'કષાયપુદ્ગલનું' શાટન કરે છે. મારણાંતિક સમુદ્ઘાત વડે જોડાયેલ આત્મા, આયુષ્ક કર્મના પુદ્ગલોનો ધાત કરે છે. વૈકિયસમુદ્ઘાત વડે જોડાયેલ આત્મા તો જીવના પ્રદેશોને શરીરથી બહાર કાઢીને શરીરનાં વિષ્કંભ (પહોળાઈ) જેટલો પહોળો અને લંબાઈથી સંખ્યાત યોજનના દંડને કરે છે, કરીને પૂર્વ બાંધેલ વૈકિય શરીરનામકર્મના યથાસ્થૂલ પુદ્ગલોને શાટન કરે છે. યથોક્તમ્ "વેઽવિચયસમુદ્ઘાણં સમોહણઙ્ગ સમોહણિતા સંખેજ્જાઈં જોયણાઈં દંડં નિસરઈં ૨ ત્તા અહાબાયરે પોગલે પરિસાહેઈં" [ત્કલ્પસૂત્રં તિ] વૈકિયસમુદ્ઘાત વડે સમવહે છે, સમવહીને સંખ્યાત યોજન પ્રમાણ દંડને કરે છે, કરીને પૂર્વ બાંધેલા યથા બાદર પુદ્ગલોને (આત્મપ્રદેશથી) દૂર કરે છે.

એવી રીતે તેજસ અને આહારકસમુદ્ઘાત, પણ વ્યાખ્યા કરવા યોગ્ય છે. કેવલીસમુદ્ઘાત વડે જોડાયેલ કેવલી, વેદનીયાદિ કર્મના પુદ્ગલોનો નાશ કરે છે. અહિં છેલ્લો (કેવલી) સમુદ્ઘાત આઠ સમયનો છે અને શેષ છ સમુદ્ઘાતો તો અસંખ્યાત સમયના છે. ચોવીશ દંડકની વિચારણામાં સાતે સમુદ્ઘાતો મનુષ્યોને જ હોય છે, માટે કહે છે—'મણુસ્સાણં સત્તે'

1. અન્ય નવીન કષાયમોહનીયના ઘણા પુદ્ગલોને કષાયપ્રત્યયથી બાંધે છે.

2. 'વેઽવિચયસમુદ્ઘાણં સમોહણિતા સંખેજ્જાઈં જોઅણાઈં દંડં નિસરઈં—તંજહા—રચણાં વહરાણં વેરુલિઆણં લોહિઅક્ષાણં મસારગલ્લાણં હંસગભ્માણં પુલયાણં સોગંધિયાણં જોઈરસાણં અંજણાણં અંજણપુલયાણં જાયરુવાણં સુમ્મણાં અંકાણં ફલિહાણં રિદ્ધાણં અહાબાયરે પુગલે પરિસાહેઈં' इति पशुषुष्णा कल्पसूत्रे महावीर चरिते पाठः । (मु. श्री जंबुविजयजी सं.)

ત્યાદિં 'एवं चेव' ति० સામાન્ય સૂત્રની જેમ સાતે સમુદ્ધાત ઉચ્ચારવા. ॥૫૮૬॥

જિનેશ્વરોએ કહેલ, આ સમુદ્ધાતાદિક વસ્તુને અન્યથા પ્રરૂપતો થકો પ્રવચન (સંધ) બાહ્ય થાય છે, જેમ નિહવો સંધબાહ્ય થયા માટે તેઓની વક્તવ્યતાને ત્રણ સૂત્ર વડે કહે છે—

સમણસ્સ ણં ભગવતો મહાવીરસ્સ તિર્થસિ સત્ત પવતણનિણ્હગા પન્નત્તા, તંજહા—બહુરતા ૧, જીવપતેસિતા ૨, અવ્વત્તિતા ૩, સામુચ્છેઇતા ૪, દોકિરિતા ૫, તેરાસિતા ૬, અબદ્ધિતા ૭. એતેસિ ણં સત્તપ્પહં પવયણનિણ્હગાણં સત્ત ધમ્માતરિતા હોત્થા, તંજહા—જમાલિ ૧, તીસગુત્તે ૨, આસાદે ૩, આસમિત્તે ૪, ગંગે ૫, છલુણ ૬, ગોદ્દામાહિલે ૭. એતેસિ ણં સત્તપ્પહં પવયણનિણ્હગાણં સત્ત ઉપ્પત્તિનગરા હોત્થા, તંજહા—સાવત્થી ૧, ઉસખપુરં ૨, સેતવિતા ૩, મિહિલ ૪, ઉલ્લુગાતીરં ૫. પુરિમંતરંજિ ૬, દસપુર ૭, ણિણ્હગઉપ્પત્તિનગરાઈ ॥૧॥ ॥૫૮૭॥

(મૂળ) શ્રમણભગવાન્ મહવીરના તીર્થમાં પ્રવચન-આગમને ઉત્થાપન કરનારા સાત નિહવો કહેલા છે, તે આ પ્રમાણે—
બહુરતા-ઘણા કાળે વસ્તુની ઉત્પત્તિને માનનારા ૧, છેલ્લા પ્રદેશમાં જીવત્વને માનનારા ૨, અવ્યક્તિકો-સાધુ વગેરેને જાણવામાં સંદેહવાળા ૩, સામુચ્છેદિકો-ક્ષણિકભાવને માનનારા ૪, એક સમયમાં બે ક્રિયાને માનનારા ૫, જીવ, અજીવ અને નોજીવ, એમ ત્રણ રાશિને પ્રરૂપનારા ૬ અને અબદ્ધિકો-જીવને સ્પર્શ માત્ર કર્મ છે પણ બદ્ધ નથી એમ પ્રરૂપનારા ૭, આ સાત પ્રવચનને ઉત્થાપનાર નિહવોના સાત ધર્માચાર્યો હતા, તે આ પ્રમાણે—^૧જમાલી ૧, તિષ્ઠગુમ ૨, આષાઢ ૩, અશ્વમિત્ર ૪, ગંગ ૫, ખુલુક (રોહગુમ) ૬, અને ગોષ્ઠામાહિલ ૭—આ સાત પ્રવચનને ઉત્થાપનાર નિહવોની ઉત્પત્તિના સાત નગરો હતા, તે આ પ્રમાણે—શ્રાવસ્તી ૧, ઋષભપુર ૨, શ્વેતાંબિકા ૩, મિથિલા ૪, ઉલ્લુકાતીર ૫, અંતરંજિકા ૬, અને દશપુર ૭, આ નિહવોની ઉત્પત્તિના નગરો છે. ॥૧॥ ॥૫૮૭॥

(ટીકા) 'સમણે' ત્યાદિ, સુગમ છે. વિશેષ એ કે-પ્રવચન-આગમ પ્રત્યે અપલાપ કરે છે, અન્યથા પ્રરૂપે છે તેને પ્રવચનનિહવો જિનેદ્રોએ કહેલા છે. તેમાં 'બહુરય' તિં ક્રિયામાં આસક્તરૂપ એક એક સમય વડે-(ક્રિયાકાલરૂપ એક સમયમાં) વસ્તુની ઉત્પત્તિ ન માનવાથી અને ઘણા સમયો વડે ઉત્પત્તિને માનવાથી 'બહુષુ'—ઘણા સમયોને વિષે રતા:—આસક્ત થયેલા તે બહુરતા: અર્થાત્ દીર્ઘકાલમાં દ્રવ્યની ઉત્પત્તિને પ્રરૂપનારા ૧, તથા પ્રદેશ જ જીવ છે જેઓને તે જીવપ્રદેશ, તે જ જીવ પ્રાદેશિકો અથવા જીવના પ્રદેશમાં જીવને સ્વીકારવાથી જીવપ્રદેશ (વાદ) વિદ્યમાન છે જેઓને તે જીવપ્રાદેશિકો અર્થાત્ છેલ્લા પ્રદેશમાં જીવને પ્રરૂપનારા, આ રહસ્ય છે. ૨, તથા અવ્યક્ત-અપ્રગટ વસ્તુ સ્વીકારવાથી અવ્યક્ત (વાદ) વિદ્યમાન છે જેઓને તે અવ્યક્તિકો અર્થાત્ સંયતાદિને જાણવામાં સંદિગ્ધ બુદ્ધિવાળા આ ભાવના છે [કોણ જાણે? આ સંયમી છે કે અસંયમી છે ઇત્યાદિ સંશયવાળા] ૩. તથા સમુચ્છેદ, ઉત્પત્તિ થયા પછી તરત જ સમસ્તપણાએ અને પ્રકર્ષથી છેદ તે સમુચ્છેદ-વિનાશ. સમુચ્છેદને જે કહે છે તે સામુચ્છેદિકો અર્થાત્ ક્ષણમાં ક્ષય પામનારા ભાવો છે એમ પ્રરૂપનારા ૪, બે ક્રિયા, એકત્રિત થયે છે તે દ્વિક્રિયા. તે કહેવાય છે અથવા તેને અનુભવે છે તે દ્વિક્રિયા અર્થાત્ કાલના અભેદથી (એક સમયે) બે ક્રિયાના અનુભવને પ્રરૂપનારા ૫, તથા જીવ, અજીવ અને નોજીવના ભેદરૂપ ત્રણ રાશિનો સમુદાય તે ત્રિરાશિ, તેનું પ્રયોજન છે જેઓને તે ત્રિરાશિકો અર્થાત્ ત્રણ રાશિને પ્રરૂપનારા ૬, તથા જીવ વડે કર્મ સ્પર્શપિલું છે પરંતુ સ્કંધના બંધની જેમ બાંધેલું નથી તે અબદ્ધ છે જેઓના મતમાં તે અબદ્ધિકો અર્થાત્ સ્પર્શલ કર્મના વિપાકને પ્રરૂપનારા ૭. 'ધમ્માચરિય' તિં ઉક્ત પ્રરૂપણાદિ લક્ષણ શ્રુતધર્મના નાયકપણાએ કરીને પ્રધાન-આચાર્યો તે ધર્માચાર્યો અર્થાત્ તે મતનો (પ્રથમ) ઉપદેશ કરનારા-તેમાં જમાલી

૧. ચૌદ, સોળ, બસે ચૌદ, બસે ને વીશ, બસો ને અઠવાવીશ, પાંચસે ને ચુમાલીશ, અને પાંચસે ચોરાશી વર્ષે અનુક્રમે ભગવાનના કેવલજ્ઞાન પછી આ નિહવો થયા છે.

ક્ષત્રિયકુમાર. જે શ્રમણભગવાન્ મહાવીરસ્વામીનો ભાણેજ, ભગવાનની સુદર્શના નામની પુત્રીનો ભર્તા (પતિ) પાંચસે પુરુષના પરિવાર સહિત ભગવાનની પાસે દીક્ષા લઈને આચાર્યપણાને પ્રાપ્ત થયો. ત્યારબાદ વિચરતો થકો શ્રાવસ્તી નગરીમાં તેન્દુક નામના ચૈત્યમાં આવ્યો. અનુચિત આહારથી ઉત્પન્ન થયેલ રોગવાળા તેણે વેદનાથી પરાભવ પામવા વડે શયનને અર્થે (શિષ્યોને) સંધારો પાથરવાનો હુકમ કર્યો. [તેઓ સંધારો પાથરવા લાગ્યા] તમે સંધારો કર્યો (પાથર્યો)? એમ પરિપ્રશ્ન કર્યો. સંધારાને કરનાર સાધુએ સંધારતે છતે પણ ‘પાથર્યો’ એમ જવાબ આપ્યો. જઈને જોયું તો સંધારો કરાતો જોયો. અશુભ કર્મના ઉદયથી વિપરીત બુદ્ધિવાળો થયો થકો તે જમાલી કહેવા લાગ્યો કે—જે ‘ક્રિયમાણં કૃતં’ [કજ્જમાણં કર્ડ] એમ ભગવાન્ કહે છે અર્થાત્ કરાતું હોય તે કર્યું તે અસત્ય છે, કેમ કે પ્રત્યક્ષ વિરુદ્ધ છે, આશ્રવણનહિ સાંભળવા યોગ્ય શબ્દની જેમ. અને પ્રત્યક્ષ વિરુદ્ધતા તો આની અર્દ્ધ પાથરેલ સંધારામાં નહિ પાથરવાપણું દેખાવાથી તેથી ક્રિયમાણપણાએ (કરાતું હોવાથી) પ્રત્યક્ષ સિદ્ધ હોઈને કૃતત્વ ધર્મ (કર્યું) દૂર કરાય છે, આ પ્રમાણે ભાવના છે.

કહ્યું છે કે—

સવ્ઘં ચિય સંધારો, ણ કજ્જમાણો કઢા તિ મે જમ્હા । બેઝ જમાલી સચ્ચં, ન કજ્જમાણં કયં તમ્હા ॥૮૧॥

[વિશેષાવશ્યક ૨૩૦૮ તિ]

આ કામળીઓથી કરાતો મારો સંધારો કર્યો નથી એમ સાક્ષાત્ જણાય છે. આ હેતુથી જે કાંઈ કરાતું હોય તે કર્યું કહેવાય નહિ, પરંતુ જે કરેલું હોય તે જ કર્યું કહેવાય. (૮૧)

આથી જ ભગવાને ભગવતી સૂત્રમાં કહ્યું છે કે ‘ચલમાણે ચલિણે ઉડિજ્જમાણે ઉડિણે વેઝ્જમાણે વેઝિ’—ચાલતું હોય તે ચાલ્યું, ઉડીરાતું હોય તે ઉડીર્યું અને વેઢાતું હોય તે વેઢ્યું” ઇત્યાદિ અસત્ય છે, એમ જમાલી કહે છે.

આવી રીતે પ્રરૂપણા કરતા જમાલીને સ્થવિરોએ એમ કહ્યું કે—હે આર્ય! ‘ક્રિયમાણં કૃતં’—કરાતું હોય તે કર્યું એમ કહેવું પ્રત્યક્ષ વિરુદ્ધ નથી. જો ક્રિયમાણ કરાતું હોય તે કર્યું નહિ સ્વીકારશો તો ક્રિયાના અનારંભ (શરુઆતથી પ્રથમ) સમયની જેમ પાછળ પણ (ક્રિયાની સમાપ્તિ પછી પણ) ક્રિયાના અભાવમાં કાર્યને કેમ સ્વીકારશો? આથી તો સદાકાળ (કાર્યનો) પ્રસંગ આવશે કેમ કે ક્રિયાના અભાવના અવિશિષ્ટ (સામાન્ય) પણાથી. વળી જે કે ‘અર્દ્ધ પાથરેલ સંધારામાં નહિ પાથરેલપણું જોવાથી’ તે પણ અયુક્ત છે, કારણ કે જ્યારે જે આકાશદેશમાં વસ્ત્ર પથરાય છે તે ત્યારે તે આકાશદેશમાં પથરાયેલું જ છે. એ પ્રમાણે પાછળના વસ્ત્રના પાથરણ સમયમાં અવશ્ય પથરાયેલું જ છે.

(ભાષ્યકાર) કહે છે—

જં જત્થ નમોદેસે, અત્થુવ્વહિ જત્થ જત્થ સમયમિ । તં તત્થ તત્થમત્થુયમત્થુવ્વંતં પિ તં ચેવ ॥૮૨॥

[વિશેષાવશ્યક ૨૩૨૧ ઇતિ]

જે સંધારો જે આકાશપ્રદેશમાં જે જે સમયે પથરાય છે તે સંધારો તે તે સમયમાં પથરાયેલો છે અને પથરાય છે, પણ ખરો કેમ કે વ્યવહાર નયની અપેક્ષાએ એમ માની શકાય છે. (૮૨) પરંતુ ‘ચલમાણે ચલિણે’ ઇત્યાદિ જે સૂત્રો છે તે નિશ્ચયનયના મતને અનુસરીને છે.

તે આ પ્રમાણે—વિશિષ્ટ સમયની અપેક્ષાવાળા ભગવાનના વચનો છે એવી રીતે સ્થવિરોએ કહ્યું, તો પણ જમાલીએ સ્વીકાર્યું નહિ, તે આ બહુતરધર્માચાર્ય ૧.

તથા વસુનામા ચૌદપૂર્વધર આચાર્યનો તિષ્ઠગુપ્તનામા શિષ્ય, વિચરતો થકો રાજગૃહમાં આત્મપ્રવાદનામા પૂર્વનો “એ ભંતે! જીવપ્પસે જીવે તિ વત્તવ્વં સિયા? નો ઇણદ્દે સમદ્દે, एवं दो तित्रि संखेज्जा वा असंखेज्जा जाव एक्केणां वि पएसेण ऊणे नो जीवे ति वतव्वं सिया, જમ્હા કસિણે પડિપુત્રે લોગાગાસપસતુલ્લપ્પસે જીવે તિ વત્તવ્વં

સિયા।' ૧

હે ભદ્રન્ત! એક જીવપ્રદેશને જીવ એમ કહેવાય? ઉત્તર-એ અર્થ સમર્થ નથી. એ પ્રમાણે બે, ત્રણ, સંખ્યાતા કે અસંખ્યાતા યાવત્ એક પ્રદેશ વડે ન્યૂન જીવપ્રદેશો પણ 'જીવ' એમ કહેવાય નહિ. આ હેતુથી કૃત્સ્ન, પ્રતિપૂર્ણ લોકાકાશના પ્રદેશને 'જીવ' એમ કહેવાય.

ઇત્યાદિક આલાપકને ભણતો થકો અશુભ કર્મના ઉદયથી ઉત્થિત-વિપરીત મતિવાળો થયો થકો એવી રીતે કહેવા લાગ્યો કે-જે એક વગેરે જીવપ્રદેશો નિશ્ચયે એક પ્રદેશ વડે હીન પ્રદેશો પણ 'જીવ' રૂપ વ્યપદેશને પામતા નથી પરંતુ ચરમ પ્રદેશ સહિત જ 'જીવ' રૂપ કથનને પામે છે. આ હેતુથી તે જ એક ચરમ પ્રદેશ 'જીવ' છે; કેમ કે જીવત્વનું તદ્ભાવભાવીપણું છે. કહ્યું છે કે-

एगादओ पएसा, न य जीवो न य पएसहीणो वि । जं तो स जेण पुत्रो, स एव जीवो[उत्तिम] पएसो त्ति ।। ૮૩।।

[વિશેષાવશ્યક ૨૩૩૬ તિ]

એકાદિ પ્રદેશ જીવ નહિ (સર્વ પ્રદેશમાંથી) એક પ્રદેશહીન હોય તે પણ જીવ નહિ, તો પછી જે પ્રદેશ વડે જીવપૂર્ણ મનાય છે તે પ્રદેશ જ જીવ કહેવાય. (૮૩)

આ પ્રમાણે કહેતા એવા તેને ગુરુએ કહ્યું કે-તેં જે આ કહ્યું તે અયુક્ત છે, કેમ કે જીવના અભાવનો પ્રસંગ આવશે. કેવી રીતે? તેં સ્વીકારેલ અંત્ય પ્રદેશ પણ અજીવ થાય. કારણ? આદ્ય પ્રદેશ તુલ્ય પરિણામવાળો હોવાથી પ્રથમ વગેરે પ્રદેશોની જેમ અથવા પ્રથમ વગેરે પ્રદેશો જીવ છે. કેમ કે શેષ પ્રદેશોના સમાન પરિમાણપણાથી અંત્ય પ્રદેશની જેમ. પરંતુ આ ચરમપ્રદેશ પૂરણ છે. [બધાય પ્રદેશોની સંખ્યાને પૂરણ કરે છે] તેથી કરીને ચરમપ્રદેશનું જીવપણું ઘટતું નથી, કેમ કે એક એકનું પૂરણપણું અવિશેષ (સામાન્ય) છે, કારણ કે એક પ્રદેશ સિવાય પણ તેનું અસંપૂર્ણપણું છે.

(ભાષ્યકાર) કહે છે કે-

गुरुणाऽभिहिओ जइ ते, पढमपएसो न संमओ जीवो । तो तप्परिणामो च्चिय, जीवो कहमंतिमपएसो? ।। ૮૪।।

[વિશેષાવશ્યક ૨૩૩૭]

આચાર્ય ભગવંતે કહ્યું કે-જો પ્રથમ પ્રદેશને તું જીવ માનતો નથી. તો પછી અંત્યપ્રદેશ પણ જીવ કેમ કહેવાય? તે પણ બીજા પ્રદેશોના જેવા જ પરિણામવાળો છે. અથવા એ અંત્યપ્રદેશને તું જીવરૂપ માને છે તો પ્રથમ પ્રદેશને કેમ માનતો નથી?(૮૪)

એવી રીતે ગુરુએ તેને (ઘણું) સમજાવ્યો, તો પણ તેણે સ્વીકાર્યું નહિ ત્યારે તેને સંઘથી બહિષ્કાર કર્યો. તેને આમલકલ્પા નગરીમાં મિત્રશ્રીનામા શ્રાવકે [આ નિહવ છે એમ જાણી તેને પ્રતિબોધવા માટે] સંખડી (ભોજનશાળા) માં ભોજન લેવાને અર્થે ઘરમાં લાવીને આગ્રહથી વિવિધ ખાદ્યક (ખાવા લાયક) વિગેરે પદાર્થોને સમીપે રાખીને ત્યારબાદ એક એક અવયવ-દરેક પદાર્થોનો એક એક અંશ આપીને બન્ને ચરણોમાં પડીને 'અહો હું ધન્ય છું, મેં સાધુઓને પ્રતિલાભ્યા.' એમ કહ્યું. ત્યારે તિષ્ઠગુપ્ત બોલ્યો-હે શ્રાવક! તેં અમારી મશ્કરી કરી કે શું? ત્યારે શ્રાવક બોલ્યો-તમારા સિદ્ધાંતથી જ મેં તમને પ્રતિલાભ્યા છે, પરંતુ જો વર્દમાનસ્વામીના સિદ્ધાંતથી કહેતા હો તો પ્રતિલાભ્યા નથી. એમ પ્રત્યુત્તર આપીને તે શ્રાવકે જીવપ્રદેશિકોના આ ધર્માચાર્યને પ્રતિબોધ્યો. ૨.

1. વિશેષાવશ્યકભાષ્યમાં આ પાઠ આ પ્રમાણે છે - एगो भंते! जीव पएसे जीवे त्ति वत्तव्वं सिया? नो इणद्धे समद्धे। एवं दो, तित्रि, जाव दस, संखेज्जा, असंखेज्जा भंते। जीव पएसा जीवत्ति वत्तव्वं सिया? नो इणद्धे समद्धे, एगपएसूणे वि जीवेण जीवेत्ति नो जीवेत्ति वत्तव्वं सिया, से केण अट्ठेण? जम्हा णं कसिणे पडिपुत्ते लोगागासपएसतुल्ले जीवे जीवेत्ति वत्तव्वं सिया। से तेण अट्ठेण० इति।
વિશેષાવશ્યક ભાગ-૧ ભાષાંતર પૃ. ૨૭૯

તથા આષાઢ [આચાર્ય] શ્વેતંબિકા નગરીમાં પોલાસ ઉદ્યાનને વિષે પોતાના શિષ્યોને આગાઢ યોગવહન કરાવતા હતા, પરંતુ તે જ રાત્રિમાં હૃદયશૂલના વ્યાધિ વડે અકસ્માત્ મરણ પામીને દેવ થયા. [આ વાતની ગચ્છમાં કોઈ સાધુને ખબર પડી નહિ ત્યારે તે દેવે અવધિજ્ઞાનથી પોતાના શિષ્યોનો યોગોદ્ધનાદિ વ્યતિકર જાણીને] શિષ્યોની અનુકંપાથી પોતાના જ કલેવર-મૃતશરીરમાં અધિષ્ઠિત થઈને, બધીય સામાચારીને અનુપ્રવર્તાવીને યોગની સમાપ્તિ શીઘ્ર કરી. [કારણ? તે ગચ્છમાં યોગવહન કરાવનારા કોઈ વાયનાચાર્ય ન હતા. ત્યારબાદ તે શરીરને છોડીને] મુનિઓને વંદન કરીને તે દેવે કહ્યું કે-હે ભદ્રન્તો! (પૂજ્યો) તમે પણ ક્ષમા કરશો. કેમ કે તમારી પાસેથી મેં (અવિરતિ છતાં પણ) વંદના કરાવી. [એમ કહી તે દેવ સ્વસ્થાને ગયો.] દેવના ગયા બાદ જે આષાઢ આચાર્યના શિષ્યોએ વિચાર્યું કે ઘણા કાલ પર્યંત અમોએ અસંયત [દેવ] ને વંદન કર્યું. એમ ચિંતવીને અવ્યક્ત મતનું અનુસરણ કર્યું તે આ પ્રમાણે—

કો જાણઈ કિં સાહુ, દેવો વા તો ન વંદણિજ્જો તિ । હોજ્જાડસંજયનમળં, હોજ્જ 'મુસં વાડયમમુગો તિ ॥૮૫॥

[વિશેષાવશ્યક ૨૩૫૧ તિ]

કોણ જાણે આ સત્ય સાધુ હશે? કે સાધુ વેષધારી દેવ હશે? એમાં કાંઈ નિર્ણય થતો નથી, માટે કોઈને પણ કોઈએ વંદન કરવું નહિ; કેમ કે આષાઢદેવની માફક અસંયતને વંદન થઈ જાય, અને અમુક આ વ્રતી છે એમ બોલવાથી મૃધાવાદ દોષ લાગે. (૮૫)

જે આષાઢ આચાર્યના શિષ્યો પ્રત્યે [સ્થવિરોએ કહ્યું કે]

થેરવયણં જઈ પેરે, સંદેહો કિં સુરો તિ સાહુ તિ । દેવે કહન્ર સંકા? કિં સો દેવો અદેવો તિ ॥૮૬॥

તેણ કહિયં તિ વ મઈ, દેવોડહં દેવદરિસણાઓ ય । સાહુ તિ અહં કહિયે, સમાણરૂવંમિ કિં સંકા? ॥૮૭॥

દેવસ્સ વ કિં વયણં, સચ્ચં તિ ન સાહુરૂવધારિસ્સ । ન પરોપ્પરં પિ વંદહ, જં જાણંતા વિ જયઓ તિ ॥૮૮॥

[વિશેષાવશ્યક ૨૩૬૦-૬૨ તિ]

સ્થવિરોએ તેમને કહ્યું કે-જો તમને બીજાઓને વિષે સંદેહ છે કે-શું આ સાધુ છે કે દેવ છે? તો તમને દેવમાં પણ આ દેવ છે કે દેવ નથી એવી શંકા કેમ થતી નથી? (૮૬) તેણે પોતે જ કહ્યું કે હું દેવ છું અને અમોએ પણ તેને જોવાથી આ દેવ છે એમ નિસ્સંદેહ છે એમ જો તમે કહેતા હો તો જે એમ કહે છે કે હું સાધુ છું અને સાધુના સમાન રૂપ (વેષ) જોવામાં આવે છે તો એમાં શી શંકા છે? (૮૭) અથવા શું દેવનું વચન સત્ય છે અને સાધુના રૂપને ધારણ કરનારનું વચન સત્ય નથી? જેથી તમે જાણતાં છતાં યતિઓ પણ પરસ્પર વંદન કરતા નથી ॥૮૮॥

એવી રીતે સ્થવિરોએ સમજાવ્યા છતાં પણ તેઓએ નહિ સ્વીકારવાથી તે સાધુઓને સંઘ બહાર કર્યા. ત્યારબાદ વિહાર કરતા થકા તે સાધુઓ રાજગૃહમાં આવ્યા. બલભદ્ર નામના રાજાએ [તેઓને પ્રતિબોધવા માટે] કટકમર્દ (કોટવાલ) દ્વારા મારવાનો હુકમ કર્યો. ત્યારે તેઓ બોલ્યા કે-સાધુઓ એવા અમોને તું શ્રાવક છતાં કેમ મરાવે છે? એમ સાંભળીને રાજાએ કહ્યું કે-અમે નથી જાણતા કે તમે ચોર છો કે ચારિક (ગુપ્તચર) છો? એમ પ્રત્યુત્તર આપવાથી તેઓને પ્રતિબોધ્યા. તે આ અવ્યક્ત મતનો ધર્માચાર્ય, આ આષાઢ આચાર્ય, અવ્યક્ત મતના પ્રરૂપકપણાએ નથી, પરંતુ પૂર્વાવસ્થામાં હતો અર્થાત્ તે સાધુઓનો ગુરુ હતો. ૩.

તથા અશ્વમિત્ર, જે મહાગિરિ [આચાર્ય] ના શિષ્ય કૌડિત્ય નામના મુનિનો શિષ્ય હતો, તે મિથિલાનગરીમાં લક્ષ્મીગૃહ નામના ચૈત્યને વિષે અનુપ્રવાદ નામના પૂર્વમાં-નૈપુણિક નામની વસ્તુને વિષે છિન્નછેદન નયની વક્તાવ્યતામાં "પદુષ્પન્નસમયનેરદયા વોચ્છિજ્જિસ્સંતિ, एवं जाव वेमाणिय त्ति, एवं बिइयाइसमएसु वत्तव्वं"—પ્રત્યુત્પન્ન-વર્તમાન-

સમયના (સર્વ) નૈરયિકો નાશ પામશે, એવી રીતે યાવત્ વૈમાનિકો પણ નાશ પામશે, એ પ્રમાણે દ્વિતીયાદિ સમયોમાં કહેવું, આવા પ્રકારના આલાપકને ભણતો થકો મિથ્યાત્વને પામ્યો, અને બોલ્યો કે-જ્યારે બધાય [જીવો] વર્તમાન સમયમાં ઉત્પન્ન થયેલા નાશ પામશે ત્યારે કર્મોનું વેદન ક્યાંથી થાય? કહ્યું છે કે—

‘एवं च कओ कम्माण, वेयणं सुकयदुक्कयाणं ति? उप्पायाणंतरओ सव्वस्स वि णाससब्भावा ॥૮૯॥

એવી રીતે સુકૃત અને દુષ્કૃત-પુણ્ય, પાપ કર્મોનું વેદન ક્યાંથી હોય કેમ કે ઉત્પાદ પછી તરત બધાય જીવોના નાશનો સદ્ભાવ છે. (૮૯)

આવા પ્રકારની પ્રરૂપણા કરતો તેને જોઈને ગુરુએ કહ્યું કે—

एगनयमणमिदं, सुत्तं वच्चाहि मा हु मिच्छत्तं । निरवेक्खो सेसाण वि, नयाण हिययं वियारेहि ॥૯૦॥

ન હિ સવ્વહા વિણાસો, અદ્ધાપજ્જાયમેત્તાનાસમિ । સપરપજ્જાયાણંતધમ્મિણો વત્થુણો જુત્તો ॥૯૧॥

[વિશેષાવશ્યક ૨૩૧૩ તિ]

अह सुत्ताउ त्ति मई, नणु सुत्ते सासयं पि निदिद्धं । वत्थुं दव्वड्ढाए, असासयं पज्जयड्ढाए ॥૯२॥

તત્થ વિ ન સવ્વનાસો, સમયાદિવિસેસેણં જઓઽમિહિયં । ઇહરા ન સવ્વણાસે, સમયાદિ વિસેસણં જુત્તં ॥૯૩॥

[વિશેષાવશ્યક ૨૩૧૪-૧૫ તિ]

આ સૂત્રવચન એક નયના મત વડે છે, તેને તું ગ્રહણ ન કર, કેમ કે અન્ય નયોની અપેક્ષા રહિત વચન મિથ્યાત્વ છે, માટે તું બીજા નયોનું-વચન પણ હૃદયમાં વિચાર. કારણ? ઋજુસૂત્રનયના અભિપ્રાયનું આ વચન છે, પણ સર્વનયાત્મક નથી (૯૦) કારણ અદ્ધાપયયિ માત્ર કાલકૃત અવસ્થાનો નાશ થયે છે તે વસ્તુનો સર્વથા નાશ થતો નથી, કેમ કે દરેક વસ્તુ સ્વપર્યાય અને પરપર્યાયોથી અનંત ધર્માત્મક છે (૯૧) જો પૂર્વોક્ત સૂત્રના પ્રમાણથી સર્વથા વસ્તુનો નાશ છે એમ તું માનતો હોય તો અન્ય સૂત્રમાં વસ્તુનું શાશ્વતપણું પણ દ્રવ્યાર્થતાએ બતાવેલું છે અને પર્યાયાર્થતાએ અશાશ્વતપણું બતાવેલું છે, તે સૂત્રાલાપક આ પ્રમાણે છે—

“नेइया णं मंते! किं सासया, असासया? गोयमा! सिय सासया, सिय असासया, से केणट्ठेण? गोयमा! दव्वड्ढयाए सासया, मावड्ढयाए असासया”

હે ભદ્રન્તે! નૈરયિકો શું શાશ્વત છે કે અશાશ્વત છે? ઉત્તર-હે ગૌતમ! સ્યાત્-કોઈ અપેક્ષાએ શાશ્વત છે અને સ્યાત્ અશાશ્વત છે. પ્રશ્ન-તે કેવી રીતે? ઉત્તર-હે ગૌતમ! દ્રવ્યાર્થપણે શાશ્વત છે અને ભાવ-પર્યાયાર્થપણે અશાશ્વત છે. (૯૨)

પૂર્વોક્ત સૂત્રમાં પણ સર્વથા નાશ કહેલો નથી; કારણ કે સમયાદિ વિશેષ વડે ત્યાં નાશ કહેલ છે. જો એમ નહિ માનીએ તો સમયાદિ વિશેષણ ઘટી શકે નહિ, અર્થાત્ વિશેષણ નિરર્થક થાય. (૯૩)

આવા પ્રકારનું ગુરુનું વચન તેણે સ્વીકાર્યું નહિ ત્યારે તેને ગુરુએ નિહવ તરીકે જાહેર કર્યો-સંઘથી બહિષ્કૃત કર્યો. ત્યારબાદ તે કાંપિલ્યપુરમાં આવ્યો. શુલ્કપાલ શ્રાવકો (પ્રતિબોધવા માટે) તેને મારવા લાગ્યા, ત્યારે તે બોલ્યો-અમોએ તમોને શ્રાવકો સાંભળ્યા છે તો (શ્રાવક છતાં) સાધુઓને કેમ મારો છો? ત્યારે શ્રાવકો બોલ્યા-તમારા (ક્ષણિક નાશ) સિદ્ધાંત વડે દીક્ષિત થયેલા સાધુઓ અને જે શ્રાવકો હતા તે તો નાશ પામ્યા અને તમે તથા અમે તો અન્ય છીએ, નવીન ઉત્પન્ન થયા છીએ. આવી રીતે તેઓનો પ્રત્યુત્તર સાંભળીને સમ્યક્ત્વને પામ્યો, તે આ સામુચ્છેદિકોનો અશ્મિત્રનામા ધર્માચાર્ય ઇ.

તથા ‘गंग’ इति० જે આર્યમહાગિરિ આચાર્યના શિષ્ય ધનગુપ્તનામા આચાર્યનો ગંગા નામે શિષ્ય હતો. તે ઉલ્લુકાતીરનામા નગરથી શરદ ઋતુમાં આચાર્યને વંદન કરવા માટે ચાલ્યો. ઉલ્લુકાનદીને ઉત્તરતો થકો મસ્તક પર ટાલ હોવાથી સૂર્યના

1. इदं सर्वमपि गाथापञ्चकम् आवश्यक सूत्रस्य हारिभद्र्यां वृत्तौ मूलभाष्यस्य जेड्डासुंदसण...॥१२६॥ इति गाथाया वृत्तौ उद्धृतम् ॥

કિરણોનો સમૂહ પડવા વડે ઉત્પન્ન થયેલ ઉજ્જા-તાપને અને બન્ને ચરણોથી [નદીમાં ચાલવા વડે] ઠંડા પાણીથી ઉત્પન્ન થયેલ અત્યંત શીત-ઠંડીને અનુભવતો થકો વિચારવા લાગ્યો કે-સૂત્રમાં કહ્યું છે કે-એક સમયમાં શીત કે ઉજ્જા એક ક્રિયા વેદાય છે, પરંતુ હું તો બે ક્રિયાને (એક સમયે) વેદું છું, આથી એક સમયમાં બે ક્રિયા વેદાય છે [એમ નિશ્ચય કર્યો]. પછી ગુરુની સમીપે જઈને, વંદન કરીને આચાર્યની આગળ પોતાનો અભિપ્રાય દર્શાવ્યો. ત્યારે આચાર્ય બોલ્યા-તું એમ બોલ નહિ. કારણ? એક સમયમાં બે ક્રિયાનું વેદન થાય જ નહિ, માત્ર સમય અને મનની અત્યંત સૂક્ષ્મતાને લઈને કમળના સેંકડો પત્રના શીઘ્ર ભેદનની જેમ ભેદ જણાતો નથી. એવી રીતે સમજાવ્યો છતાં પણ નહિ સ્વીકારતો એવો તે સંઘથી દૂર કરાયો. અન્યદા રાજગૃહનગરમાં મહાતપસ્તીરપ્રભા નામના નદ-દ્રહ વિશેષની સમીપે મણિનાગ નામના નાગના ચૈત્યમાં પર્ષદાની મધ્યે પોતાના (દ્વિક્રિયાવાદ) મતને નિવેદન કરતો થકો (જોઈને તેને) વિસ્તારવાળા દર્પ-અમર્ષગર્ભિત વાણી વડે મણિનાગે કહ્યું કે-રે રે દુષ્ટ શૈક્ષ! શા હેતુથી અમે વિદ્યમાન છતે આવી રીતે નહિ પ્રરૂપવા યોગ્ય (અસત્ય) વચનને તું પ્રરૂપે છે? જે કારણથી આ સ્થાનમાં જ રહેલ ભગવાન વર્દમાનસ્વામીએ પ્રરૂપેલું છે કે-એક સમયમાં એક જ ક્રિયા અનુભવાય છે તો પછી તું શું તેમનાથી (ભગવાનથી) પણ લષ્ટતર-વિશેષ જ્ઞાની થયો છે? આ વાદને તું છોડી દે. જો નહિ છોડીશ તો આ તારા મિથ્યાવાદરૂપ દોષથી હું તને મારીશ. એમ સાંભળીને ભય પામતો થકો તે પ્રતિબોધ પામ્યો. તે આ દ્વિક્રિયાવાદીઓનો ધર્માચાર્ય ૫.

તથા 'છલુ' તિં ૦ દ્રવ્ય, ગુણ, કર્મ, સામાન્ય, વિશેષ અને સમવાય લક્ષણ છ પદાર્થનો પ્રરૂપક હોવાથી અને ગોત્ર વડે કૌશિક હોવાથી ખડુલક જે નામાંતરથી રોહગુપ્ત છે તે અંતરજીપુરિમાં ભૂતગૂહ નામના વ્યંતરાયતનને વિષે રહેલ શ્રીગુપ્ત નામના આચાર્યને વંદનને અર્થે ગ્રામાંતરથી આવતાં પ્રવાદી વડે વજડાવેલ 'પડહક (હોલ) ના ધ્વનિને સાંભળીને દર્પગર્વ સહિત તેનો નિષેધ કર્યો. અર્થાત્ હું વાદ કરીશ એમ સ્વીકાર્યું. પછી આચાર્યને તેનું નિવેદન કરીને, તેમની પાસેથી માયૂરી વગેરે વિદ્યાઓને ગ્રહણ કરીને રાજસભામાં આવીને બલશ્રીનામા રાજાની આગળ પોકૃશાલનામા પરિવ્રાજક પ્રવાદીને બોલાવીને [તેની સાથે વાદ શરુ કર્યો] તેણે જીવ અને અજીવ લક્ષણ બે રાશિનું સ્થાપન કર્યું. ત્યારે રોહગુપ્તે તેની પ્રતિભા-શક્તિના પ્રતિધાતને માટે 'નોજીવ' લક્ષણ ત્રીજી રાશિને સ્થાપીને તથા તેની વિદ્યાઓને પોતાની વિદ્યા વડે પ્રતિધાત કરવાપૂર્વક તેને જીતીને ગુરુની આગળ આવીને સર્વ વૃત્તાંત નિવેદન કર્યું. ત્યારે ગુરુએ તેને આ પ્રમણે કહ્યું કે-હે શિષ્ય! [તે ત્રણ રાશિની પ્રરૂપણા કરી તે ખોટું કર્યું] તું રાજસભામાં પ્રવેશ કરીને કહે કે ત્રણ રાશિનું પ્રરૂપણ અપસિદ્ધાંતરૂપ (જૂઠું) છે, પરંતુ વાદીનો પરાભવ કરવા માટે મેં (કુયુક્તિરૂપે) કર્યું હતું. ત્યારે તે અભિમાનથી આચાર્ય પ્રત્યે બોલ્યો કે-રાશિ ત્રણ જ છે તે આ પ્રમાણે-જીવો સંસારી વગેરે, અજીવો ઘર વગેરે અને નોજીવો તો દૃષ્ટાંતસિદ્ધ છે. જેમ દંડનો આદિ, મધ્ય અને અગ્રછેડાનો ભાગ હોય છે એમ બધાય ભાવોનું ત્રિવિધપણું છે [ત્યારે ગુરુએ વિચાર્યું કે-આ ઘણા લોકોને ઉન્માર્ગે લઈ જશે, માટે રાજાની સમક્ષ એને જીતવો, એમ વિચારી રાજસભામાં જઈ તેની સાથે વાદ શરુ કર્યો, તેમાં છ માસ વ્યતીત થયા ત્યારે] રાજ સમક્ષ આચાર્ય કુત્રિકાપણ-ત્રણ ભુવન સંબંધી વસ્તુ જેમાં મળે એવો દેવતાધિષ્ઠિત હાટમાં જીવની યાચના કરતાં પૃથ્વી વગેરે જીવ મળવાથી, અજીવની યાચના કરતાં અચેતન લેષ્ટવ (ઢેકું) વગેરે મળવાથી અને નોજીવની યાચના કીધે છતે લેષ્ટવ વગેરે મળવાથી આચાર્યે તેનો નિગ્રહ કર્યો [રાજાએ તેનું અપમાન કર્યું] તે આ ખડુલક-ત્રૈરાશિકનો ધર્માચાર્ય ૬.

તથા ગોષ્ઠામાહિલ, જે દશપુર નગરમાં આર્યરક્ષિતસ્વામી (સાડાનવપૂર્વી) સ્વર્ગમાં ગયે છતે આચાર્યશ્રી દુર્બલિકા પુષ્પમિત્ર, ગચ્છની પરિપાલના કરતે છતે વિન્યનામના મુનિ, કર્મપ્રવાદનામા આઠમા પૂર્વને આચાર્ય પાસેથી સાંભળીને ગોષ્ઠામાહિલ પ્રત્યે કહ્યું કે-કર્મબંધના અધિકારમાં કિંચિત્ કર્મ જીવના પ્રદેશો વડે સ્પર્શાયેલ માત્ર કાલાંતર સ્થિતિને પામ્યા સિવાય નાશ પામે છે. શુષ્ક-સૂકી ભીંત ઉપર પડેલ (ફેંકેલ) ચૂર્ણની મૂઠીની જેમ [આ અકષાયી જીવોને આશ્રયીને સમજવું]

૧. આ પૃથ્વી સર્વ પરપ્રવાદથી શૂન્ય છે તેથી કોઈપણ મારો પ્રતિવાદી નથી.

વળી કિંચિત્ સ્પર્શયિલ અને બંધાયેલ-બદ્ધ-સ્પૃષ્ટ કર્મ, કાલાંતરે નાશ પામે છે, આર્દ્ર લેપવાળી (ભીનાશવાળી) ભીંત પર ફેંકેલ ચીકાશવાળા ચૂર્ણની જેમ. વળી કિંચિત્ કર્મ, સ્પર્શોલું, બાંધેલું, અને નિકાચિત કરેલું જીવની સાથે એકત્વપણાને પ્રાપ્ત થયું હોય- [તીવ્ર અધ્યવસાયાદિ વડે અપવર્તનાદિકરણને અયોગ્ય કર્યું હોય] તે-કાલાંતરે વેદાય છે-અવશ્ય ભોગવવું પડે છે. એવી રીતે સાંભળીને ગોષ્ઠામાહિલ બોલ્યો-એમ માનવાથી તો મોક્ષનો અભાવ પ્રાપ્ત થાય છે. કેવી રીતે? જીવથી કર્મ જૂદો નહિ થાય. કારણ? અન્યોઅન્ય વિભાગ રહિત બંધાયેલ હોવાથી પોતાના પ્રદેશની જેમ. કહ્યું છે કે-

સોઠં મળઈ સદોસં, વક્ષાણમિણં તિ પાવઈ જઓ તે । મોક્ષામાવો જીવપ્પેસકમ્માવિમાગાઓ ॥૧૪॥

નહિ કમ્મં જીવાઓ, અવેઈ અવિમાગાઓ પેસ વ્વ । તદળવગમાદમોક્ષો, જુત્તમિણં તેળ વક્ષાણં ॥૧૫॥

[વિશેષાવશ્યક ૨૫૧૫-૧૬ તિ]

વિન્ય મુનિ પાસેથી સાંભળીને ગોષ્ઠામાહિલ^૧ બોલ્યો કે-આ વ્યાખ્યાન દોષવાળું છે. કેમ કે એથી તો જીવના પ્રદેશનો અને કર્મનો વિભાગ-જૂદાપણું ન થવાથી મોક્ષનો અભાવ પ્રાપ્ત થશે (૮૪) ઉપરોક્ત કથનના અનુસારે તો જીવ અને કર્મનો અગ્નિ અને લોહપિંડની માફક તાદાત્મ્ય સંબંધ થવાથી કર્મ, એ જીવથી ક્યારે પણ દૂર નહિ થાય. પોતાના પ્રદેશની જેમ અને કર્મનો નાશ ન થવાથી મોક્ષ નહિ થાય તેથી આ મારું કથન યુક્ત છે કે સ્પૃષ્ટ (સ્પર્શયિલ) માત્રતારૂપ કર્મનો જીવની સાથે સંબંધ છે [સર્પકંચુકીવત્]. (૮૫)

તથા જીવ કર્મ વડે સ્પર્શયિલ છે પરંતુ બંધાતો નથી, વિયોગ થતો હોવાથી, કંચુક-સર્પની કાંચલીની જેમ સ્પર્શ માત્ર સંબંધવાળો જીવ છે. એમ સાંભળીને વિન્ય સાધુએ આ હકીકત આચાર્ય પાસે નિવેદન કીધે હતે આચાર્ય. વિન્યમુનિને જે જણાવ્યું તે સાંભળીને વિન્યમુનિએ ગોષ્ઠામાહિલને કહ્યું કે-ભો ભદ્ર! જે તે કહ્યું કે જીવથી કર્મ જૂદો થતો નથી. તેમાં (તારા કથનમાં) પ્રત્યક્ષ વડે બાધિત પ્રતિજ્ઞા છે અર્થાત્ પ્રત્યક્ષ વિરુદ્ધ માનવું છે. કારણ? આપુષ્કકર્મના વિયોગરૂપ મરણનું પ્રત્યક્ષપણું છે, હેતુ પણ અનેકાંતિક છે કેમ કે અન્યોઅન્ય અવિભાગ (એકત્ર) સંબંધવાળા ક્ષીર અને નીર વગેરેનો ઉપાય વડે વિયોગ થતો જોવાય છે. દૃષ્ટાંત પણ સાધનધર્મને અનુરૂપ નથી, કેમ કે સ્વપ્રદેશનું વિયોગપણું અસિદ્ધ છે, કારણ? તદ્વપતા વડે અનાદિસ્વરૂપ છે. જીવથી કર્મ ભિન્ન છે, વળી જે તે કહ્યું કે “જીવ, કર્મ વડે માત્ર સ્પર્શયિલ છે પરંતુ બંધાતો નથી.” ઇત્યાદિ, તે તારા કથનમાં શું જીવના દરેક પ્રદેશને આકાશની જેમ-(કર્મ) સ્પર્શોલું છે કે ત્વગ્ માત્ર [જીવના પર્યંત ભાગને] કંચુકની જેમ? જો આદ્ય પક્ષને તું સ્વીકારતો હો દૃષ્ટાંત અને દાષ્ટાંતિકનું વૈષમ્ય છે, કેમ કે કંચુક વડે દરેક પ્રદેશ, નહિ સ્પર્શયિલ હોવાથી અને જો બીજો પક્ષ કહેતો હો તેથી અપાંતરાલ ગતિ-ભ્રવાંતર જતાં કર્મ સાથે નહિ આવશે. કેમ કે પર્યંતવર્તિપણું હોવાથી બાહ્ય શરીરના મેલની જેમ. એ પ્રમાણે તો બધાય જીવો, મોક્ષને ભજનારા થશે, કેમ કે કર્મનું સાથે જવાપણું ન હોવાથી સિદ્ધની જેમ. ઇત્યાદિ પ્રતિપાદન કરાયો-સમજાવ્યો છતાં પણ તેણે એનો સ્વીકાર ન કર્યો, ત્યારે તેને નિહવ તરીકે જાહેર કર્યો-સંઘબાહ્ય કર્યો. તે આ ગોષ્ઠામાહિલ, અબદ્ધિક મતનો ધર્માચાર્ય ૭.

ઉત્પત્તિના નગરો સાતેના ક્રમશઃ સાતજ 'હોત્ય' તિ સામાન્યથી વર્તમાનપણાને વિષે પણ નગરોનું તદ્વિશેષગુણના અતીતપણાને લઈને અતીતનો નિર્દેશ કરેલ છે. 'સાવત્યી' ગાહા, ઋષભપુર તે રાજગૃહ, ઉલ્લુકાનદીના કાંઠા પર રહેલું નગર તે ઉલ્લુકાતીર નગર 'પુરી' તિ-નગરી, 'અન્તરંજીતિ' તેનું નામ. અહિં મકાર અલાક્ષણિક છે. 'દસપુર' તિ

૧. દીક્ષામાં ગોષ્ઠામાહિલ મોટો હતો છતાં આચાર્ય, યોગ્યતા જાણીને પુષ્પમિત્રને પોતાનું આચાર્ય પદ અર્પણ કરી સ્વર્ગે ગયા તે વખતે ગોષ્ઠામાહિલ અન્યત્ર વાદ માટે ગયેલ હતો, વાદીને જીતી આવ્યા બાદ પોતાને આચાર્ય પદ ન મળવાથી અભિમાન વડે આચાર્ય પાસેથી વાચના લેતો નહિ પરંતુ વિન્યમુનિ, આચાર્ય પાસેથી વાચના લઈ આવતા તે સાંભળતો હતો.

અનુસ્વારના લોપથી ॥૫૮૭॥^૧

આ નિન્હવો સંસારમાં ભ્રમતા થકા સાતા અને અસાતાના ભોગી થશે, માટે તેનું સ્વરૂપ સૂત્રદ્વય વડે કહે છે. સાતાવેયણિજ્જસ્સ કમ્મસ્સ સત્તવિધે અણુભાવે પત્તત્તે, તંજહા—મણુત્ત્રા સદ્દા, મણુત્ત્રા રૂઘા, જાવ મણુત્ત્રા ફાસા, મણોસુહતા, વતિસુહતા । અસાતાવેયણિજ્જસ્સ ણં કમ્મસ્સ સત્તવિધે અણુભાવે પત્તત્તે, તંજહા—અમણુત્ત્રા સદ્દા જાવ વતિદુહતા ॥ સૂ૦ ૫૮૮॥

મહાળક્ષ્મણે સત્તતારે પત્તત્તે ૧ । અભિતીયાદિતા સત્ત ણક્ષત્તા પુવ્વદારિતા પત્તત્તા, તંજહા—અભિતી, સવળો, ધણિદ્ધા, સત્તભિસતા, પુવ્વા ભદ્ધવતા, ઉત્તરા ભદ્ધવતા, રેવતી ૨ । અસ્સણિતાદિતા ણં સત્ત ણક્ષત્તા દાહિણદારિતા પત્તત્તા, તંજહા—અસ્સિણી, ભરણી, કિત્તિતા, રોહિણી, મિગસિર, અદ્દા, પુણવ્વસૂ ૩ । પુસ્સાદિતા ણં સત્ત ણક્ષત્તા અવરદારિતા પત્તત્તા, તંજહા—પુસ્સો, અસિલેસા, મધા, પુવ્વા ફગ્ગુણી, ઉત્તરાફગ્ગુણી, હત્થો, ચિત્તા ૪ । સાતિતાતિયા ણં સત્ત ણક્ષત્તા ઉત્તરદારિતા પત્તત્તા, તંજહા—સાતિ, વિસાહા, અણુરાહા, જેદ્ધા, મૂલો, પુવ્વાસાહા, ઉત્તરાસાહા ॥ સૂ૦ ૫૮૯॥

જંબૂદીવે દીવે સોમળસે વક્ખારપવ્વતે સત્ત કૂડા પત્તત્તા, તંજહા—સિદ્ધે ૧, સોમળસે ૨, તા બોધવ્વે મંગલાવતીકૂડે ૩ । દેવકુરુ ૪, વિમલ ૫, કંચળ ૬, વસિદ્ધકૂડે ૭ ત બોધવ્વે ॥ જંબૂદીવે દીવે ગંધમાયળે વક્ખારપવ્વતે સત્ત કૂડા પત્તત્તા, તંજહા—સિદ્ધે ૧ ત ગંધમાતળ ૨ બોધવ્વે ગંધિલાવતીકૂડે ૩ । ઉત્તરકુરુ ૪ ફલિહે ૫ લોહિતક્ષ ૬ આણંદળે ૭ ચેવ ॥ ૧૧ ॥ ॥ સૂ૦ ૫૯૦ ॥

બેતિંદિતાણં સત્ત જાતીકુલકોડિજોણીપમુહસયસહસ્સા પત્તત્તા ॥ સૂ૦ ૫૯૧ ॥
જીવા ણં સત્તદ્વાળનિવ્વત્તિતે પોગ્ગલે પાવકમ્મત્તાતે ચિર્ણિસુ વા ચિર્ણંતિ વા ચિર્ણિસ્સંતિ વા તંજહા—નેરતિયનિવ્વત્તિતે જાવ દેવનિવ્વત્તિતે, એવં ચિર્ણ જાવ ણિજ્જરા ચેવ ॥ સૂ૦ ૫૯૨ ॥
સત્ત પદેસિતા ખંધા અણંતા પળ્લન્તા સત્તપદેસોગાદા પોગ્ગલા જાવ સત્તગુણલુક્ખા પોગ્ગલા અણંતા પળ્લન્તા ॥ સૂ૦ ૫૯૩ ॥

॥ સત્તમદ્ધાણં સત્તમં અજ્ઞયણં સમ્પત્તં ॥

(મૂ૦) સાતાવેદનીય કર્મનો સાત પ્રકારે અનુભાવ-વિપાક કહેલો છે, તે આ પ્રમાણે—મનોજ્ઞ શબ્દો-કર્ણને સુખ ઉપજાવનાર જે સંભળાય છે તે પૂર્વોપાર્જિત સાતાવેદનીય કર્મના વિપાક-ફલરૂપ છે ૧, એમજ મનોજ્ઞ રૂપો ૨, યાવત્ મનોજ્ઞ સ્પર્શો ૫, મનનું શુભપણું કે સુખપણું ૬, તથા વચનનું શુભપણું કે સુખપણું ૭. અસાતાવેદનીય કર્મનો સાત પ્રકારે અનુભાવ-વિપાક કહેલ છે, તે આ પ્રમાણે—અમનોજ્ઞ શબ્દો, યાવત્ વચનની અશુભતા કે દુઃખતા. ॥૫૮૮॥ મધા નક્ષત્ર, સાત તારાવાળા કહેલ છે. અભિજિત્ વગેરે સાત નક્ષત્રો, પૂર્વદિશાના દ્વારવાળા કહેલા છે, અર્થાત્ આ નક્ષત્રોમાં પૂર્વ દિશાએ જવાથી સફળતા થાય છે, તે આ પ્રમાણે—અભિજિત્ ૧, શ્રવણ ૨, ધનિષ્ઠા ૩, શતભિષા ૪, પૂર્વાભાદ્રપદા ૫, ઉત્તરાભાદ્રપદા ૬ અને રેવતી ૭. અશ્વિની વગેરે સાત નક્ષત્રો દક્ષિણ દિશાના દ્વારવાળા કહેલા છે,

૧. આ સાત નિરૂવોમાંથી પહેલો, છઠ્ઠો અને સાતમો મૂકી શેષ ચાર, ઉપાયથી પાછા પ્રતિબોધ પામ્યા છે. અને ત્રણ બોધ પામ્યા નથી. નિરૂવવાદનું વિસ્તૃત વર્ણન વિશેષાવશ્યકની ટીકા તથા ઉત્તરાધ્યયન બૃહદ્વૃત્તિથી જોવું. કથાવિભાગમાં અહીં ટીકાનો અક્ષરશઃ અનુવાદ લખેલ નથી, પરંતુ સુબોધ થવા માટે કિંચિત્ સવિશેષ વિશેષાવશ્યકની ટીકાના આધારે લખેલું છે.

તે આ પ્રમાણે—અશ્વિની ૧, ભરણી ૨, કૃત્તિકા ૩, રોહિણી ૪, મૃગશીર્ષ ૫, આર્દ્રા ૬, અને પુનર્વસુ ૭. પુષ્ય વગેરે સાત નક્ષત્રો, પશ્ચિમ દિશાના દ્વારવાળા કહેલા છે, તે આ પ્રમાણે—પુષ્ય ૧, આશ્લેષા ૨, મઘા ૩, પૂર્વાષાઢ્યુની ૪, ઉત્તરાષાઢ્યુની ૫, હસ્તા ૬, અને ચિત્રા ૭. સ્વાતી વગેરે સાત નક્ષત્રો ઉત્તર દિશાના દ્વારવાળા કહેલા છે, તે આ પ્રમાણે—સ્વાતી ૧, વિશાખા ૨, અનુરાધા ૩, જ્યેષ્ઠા ૪, મૂલ ૫, પૂર્વાષાઢ્યા ૬ અને ઉત્તરાષાઢ્યા ૭ ॥૫૮૮॥

જંબુદ્વીપનામના દ્વીપમાં સોમનસનામા વક્ષસ્કાર પર્વતને વિષે સાત કૂટો—શિખરો કહેલા છે, તે આ પ્રમાણે—સિદ્ધકૂટ ૧, સોમનસ ૨, મંગલાવતીકૂટ ૩, દેવકુરુ ૪, વિમલ ૫, કંચન ૬, અને વિશિષ્ટકૂટ ૭. આ સાત કૂટો જાણવા ॥૧॥ જંબુદ્વીપનામા દ્વીપમાં ગંધમાદન નામના વક્ષસ્કાર પર્વતને વિષે સાત કૂટો કહેલા છે, તે આ પ્રમાણે—સિદ્ધકૂટ ૧, ગંધમાદન ૨, ગંધિલાવતીકૂટ ૩, ઉત્તરકુરુ ૪, સ્ફટિક ૫, લોહિતાક્ષ ૬, અને આનંદન ૭. આ સાત કૂટો જાણવા ॥૧॥ ॥૫૮૦॥

બૈંદ્રિય જીવોની જાતી કુલકોટિ યોનિ પ્રમુખ સાત લાખ કહેલી છે. ॥૫૮૧॥

જીવો, સાત સ્થાન વડે ઉપાર્જિત પુદ્ગલોને પાપકર્મપણાએ વૃદ્ધિ કરેલ છે, વૃદ્ધિ કરે છે અને વૃદ્ધિ કરશે, તે આ પ્રમાણે—નૈરયિક સ્થાન વડે નિવર્તિત ૧, તિર્યચ વડે નિવર્તિત ૨, તિર્યચણી વડે નિવર્તિત ૩, મનુષ્ય વડે નિવર્તિત ૪, મનુષ્યણી વડે નિવર્તિત ૫, દેવ વડે નિવર્તિત ૬, અને દેવી વડે નિવર્તિત ૭. એવી રીતે વૃદ્ધિ, યાવત્ નિર્જરામાં જાણવું. અર્થાત્ ઉપયય—વારંવાર વૃદ્ધિબંધ—પૂર્વે બાંધેલને નિબિડ કરવું. ઉદીરણ—ઉદયમાં નહિ આવેલા કર્મને આકર્ષીને ઉદયમાં લાવવું. વેદન—સ્વવિપાક વડે ભોગવવું અને નિર્જરવું તે જીવોએ કરેલ છે, કરે છે અને કરશે. ॥૫૮૨॥

સાત પ્રદેશવાળા સ્કંધો અનંતા કહેલા છે, સાત પ્રદેશમાં અવગાહીને રહેલા પુદ્ગલો યાવત્ [સાત સમયની સ્થિતિવાળા પુદ્ગલો] સાત ગુણ લુપ્તા પુદ્ગલો અનંતા કહેલા છે. ॥૫૮૩॥

૧૦) 'સાયે' ત્યાદિં સુગમ છે. વિશેષ એ કે 'અણુભાવે' તિં વિપાક ઉદય, રસ, મનોજ્ઞ શબ્દ વગેરે સાતાના ઉદયમાં તરણભૂત હોવાથી અનુભાવો જ કહેવાય છે તથા મનની શુભતા તે પણ સાતાના અનુભવમાં કારણભૂત હોવાથી સાતાનો અનુભાવ કહેવાય છે. એ પ્રમાણે વચનની શુભતા પણ જાણવી. અથવા મનની શુભતા તે સાતાનો અનુભાવ. કેમ કે તેણીનો ભાવ સાતાસ્વરૂપ છે. એવી રીતે વચનની શુભતા પણ જાણવી. એ પ્રમાણે અસાતાનો અનુભાવ પણ (સાતાથી વિરુદ્ધપણે) જાણવો. ॥૫૮૮॥

સાતા અને અસાતાના અધિકારથી સાતા અસાતાવાળા દેવવિશેષોના પ્રરૂપણને માટે સૂત્રપંચકને કહે છે—'મહે' પાદિ સુગમ છે. વિશેષ એ કે—પૂર્વદ્વાર છે જેઓનું તે પૂર્વદ્વારવાળા અર્થાત્ જે નક્ષત્રોને વિષે પૂર્વદિશામાં જવાય છે, એવી રીતે ૥ક્રીના પણ (દક્ષિણાદિ દ્વારવાળા) સાત સાત નક્ષત્રો જાણવા. આ અર્થમાં પાંચ મતો છે, જેથી ચંદ્રપ્રજ્ઞા સૂત્રમાં કહે છે—'તત્થ ચલુ ઇમાઓ પંચ પઢિવત્તીઓ પત્તત્તાઓ, તત્થેગે એવમાહંસુ કત્તિઆહિઆ સત્ત નક્કલ્લતા પુલ્લદારિયા પત્તત્તા ૧૦/૨૧ તિ]' "તેમાં આ પાંચ પ્રતિપત્તીઓ—મંતવ્યો—કહેલા છે તેમાં કેટલાએક એમ કહે છે કે કૃત્તિકાદિ સત્ત નક્ષત્રો પૂર્વદ્વારવાળા કહેલા છે." ૧, એવી રીતે બીજાઓ મઘાદિસત્ત ૨, અપર વળી ઘનિષ્ઠાદિસત્ત ૩, ઈતર અશ્વિની વગેરે સત્ત ૪, (ને અન્ય ભરણી વગેરે સત્ત ૫, (પૂર્વદ્વારવાળા છે) દક્ષિણ, પશ્ચિમ અને ઉત્તરદ્વારવાળા સાત સાત નક્ષત્રો, યથાયોગ્ય મત માણે ક્રમથી જ જાણવા. "વયં પુણ એવં વયામો—અભિયયાઈયા ણં સત્ત નક્કલ્લતા પુલ્લદારિયા પત્તત્તા [૧૦/૨૧ તિ]" (મે વળી એમ કહીએ છીએ કે—અભિજિત્ વગેરે સાત નક્ષત્રો પૂર્વદ્વારવાળા છે, એવી રીતે દક્ષિણાદિદ્વારવાળા પણ ક્રમશઃ જાણવા. તે અહિં છઠ્ઠા મતને સ્વીકારીને સૂત્રો પ્રવર્તેલા છે. લોકમાં તો પ્રથમ મતને આશ્રયીને આમ કહેવાય છે.—

રહનાદ્યમૃક્ષસકમૈન્દ્રયાં તુ મઘાદિકં ચ યામ્યાયામ્ । અપરસ્યાં મૈત્ર્યાદિકમથ સૌમ્યાં દિશિ ધનિષ્ઠાદિ ॥૧૬॥

મવતિ ગમને નરાણામભિમુખમુપસર્પ્યતાં શુભપ્રાપ્તૌ । અથ પૂર્વમૃક્ષસકમુદિષ્ટં મધ્યમમુદીચ્યામ્ ॥૧૭॥

પૂર્વાયામોદીચ્યં પ્રાતીચ્યં દક્ષિણામિધાનાયામ્। યામ્યં તુ ભવતિ મધ્યમમપરસ્વાં યાતુરાશાયામ્ ॥૧૮॥

યેડતીત્વ યાન્તિ મૂઢાઃ પરિઘાચ્છ્યામનિલદહનદિગ્રેચ્છામ્। નિપતન્તિ તેડચિરાદપિ દુર્વસને નિષ્ફલારમ્ભાઃ ॥૧૯॥

કૃતિકાદિ સાત નક્ષત્રો પૂર્વદિશામાં, મઘાદિક સાત નક્ષત્રો દક્ષિણ દિશામાં, અનુરાધાદિ સાત નક્ષત્રો પશ્ચિમ દિશામાં અને ધનિષ્ઠાદિ સાત નક્ષત્રો ઉત્તર દિશામાં દ્વારવાળા છે (૮૬) સન્મુખ જતાં મનુષ્યોને ગમનમાં શુભ પ્રાપ્તિ થાય છે, અને પૂર્વનક્ષત્રસમૂહ ઉત્તરદિશાએ ગમનમાં મધ્યમ કહેલ છે. (૮૭) ઉત્તરનક્ષત્રસમૂહ પૂર્વદિશાએ ગમનમાં મધ્યમ છે. દક્ષિણનક્ષત્રસમૂહ પશ્ચિમ દિશાએ ગમનમાં મધ્યમ છે અને પશ્ચિમનક્ષત્રસમૂહ, દક્ષિણ દિશાએ ગમનમાં મધ્યમ છે (૮૮) ઉપરોક્ત દિશાને ઉલ્લંઘીને જે મૂઢો જાય છે તે પરિઘશસ્ત્ર, વાયુ અને અગ્નિરૂપ દિગ્ગેખા સંબંધી કષ્ટમાં તરત જ પડે છે. અને નિષ્ફલારંભ કાર્યવાળા થાય છે (૮૯) ॥૫૮૯॥

દેવના અધિકારથી દેવોના નિવાસભૂત કૂટ વિષયક બે સૂત્ર છે—‘જંબૂ’ ઇત્યાદિ સુગમ છે. કેવલ ‘સૌમણસે’ તિં સૌમનસ નામના ગજદંતક પર્વત ઉપર દેવકુરુની પશ્ચિમે ‘કૂટાણિ’ શિખરો છે. ‘સિદ્ધે’ ગાહાં સિદ્ધાયતન વડે-ઓળખાતો કૂટ તે સિદ્ધકૂટ, મેરુની સમીપમાં છે. એવી રીતે બધાય ગજદંતક પર્વતોને વિષે સિદ્ધાયતનો છે. શેષ કૂટો તેની પરંપરાએ છે. ‘સૌમણસે’ તિં સૌમનસકૂટ, સૌમનસ નામના તેના અધિષ્ઠાતા દેવના ભવન વડે ઓળખાયેલું છે. મંગલાવતી વિજય સમાન નામવાળા દેવનું મંગલાવતી કૂટ છે, એવી રીતે દેવકુરુના દેવના નિવાસવાળો કૂટ તે દેવકુરુ કૂટ છે. યથાર્થ નામવાળા વિમળકૂટ અને કાંચનકૂટ કમશઃ વત્સા અને વત્સમિત્ર નામા અધોલોકમાં વસનારી બે દિક્કુમારી (દેવી) ના નિવાસભૂત છે. વશિષ્ઠકૂટ, વશિષ્ઠનામના દેવના નિવાસભૂત છે. એવી રીતે આગળના કૂટોમાં પણ સમજવું. ગંધમાદન પર્વત ગજદંતકજ છે. તે ઉત્તરકુરુની પશ્ચિમ દિશાએ છે. તત્ર ‘સિદ્ધે’ ગાહા, વિશેષ એ કે-સ્ફટિક કૂટ અને લોહિતાક્ષકૂટ, અધોલોકમાં વસનારી ભોગંકરા અને ભોગવતીનામા બે બે દિશાકુમારી (દેવી) ના નિવાસભૂત છે. ॥૫૯૦॥

કૂટોને વિષે પણ પુષ્પકરણીના જળમાં દ્વીન્દ્રિયો હોય છે માટે દ્વીન્દ્રિયસૂત્ર ‘બેઈન્દ્રિયાણ’ ઇત્યાદિ. જાતૌ—બેઈન્દ્રિયની જાતિમાં જે કુલકોટિઓ તે જાતિકુલકોટિઓ, તે એવી યોનિપ્રમુખો—બે લાખની સંખ્યાએ બેઈન્દ્રિયના ઉત્પત્તિસ્થાનદ્વારા તે જાતિકુલકોટિ યોનિપ્રમુખો. અહિં વિશેષણરૂપ પરપદ પ્રાકૃતપણાથી છે. તેઓની શતસહસ્રો—લાખો છે, તાત્પર્યાર્થ આ છે કે—દ્વીન્દ્રિયની જાતિમાં જે યોનિઓ છે તેમાંથી ઉત્પન્ન થયેલ જે કુલકોટિઓ છે તેઓની સંખ્યા સાત લાખની કહેલી છે. તેમાં યોનિ જેમ ગોમય (છાણ), તેમાં એક યોનિમાં પણ વિચિત્ર આકારવાળા કૃમિ વગેરે (બહુ) કુલો હોય છે. ॥૫૯૧॥

શેષ ‘ધ્રુવગણ્ડિકા સંબંધ સહિત પૂર્વવત્ વ્યાખ્યા કરવા યોગ્ય છે. ॥૫૯૨-૫૯૩॥

॥ ઇતિ શ્રીમદ અભયદેવસૂરિવિરચિત સ્થાનાંગ સૂત્રના

સાતમા સપ્તમસ્થાન નામના અધ્યાયનની ટીકાનો અનુવાદ સમાપ્ત ॥

૧. દરેક ઠાણામાં આ બે વર્ણનો આવે છે. એક કર્મના ઉપાર્જનાદિ સંબંધી તથા પુદ્ગલ સંબંધી તેથી ધ્રુવગણ્ડિકા કહેલ છે એમ સમજાય છે.

- “મુમુક્ષુ! માન સન્માનની લાલચથી ભક્તોના સમુદાયની ભૂખ વગેરે કારણોથી દેવીબળની ઉપાસના કર્યે જવી કોઈપણ મુનિ માટે લેશમાત્ર પણ ઈચ્છનીય નથી. એટલું જ નહિં સંબંધિતના એકમાત્ર શુદ્ધ લક્ષથી પણ દેવી ઉપાસના તરફ જવું ઠીક લાગતું નથી. —પંન્યાસ શ્રી ચંદ્રશેખરવિજયજી, ‘મુ.જી.બા.પો.’ પૃ. ૧૧૮ આ ઉદ્ગારો કેટલા મનનીય અને વિચારણીય છે એનો વિચાર આજના પ્રત્યેક ગચ્છાધિપતિ આચાર્ય ભગવંતે ઉપાધ્યાય તેમજ મુનિભગવંતોએ કરવો જોઈએ.

|| અથાષ્ટમસ્થાનકારવ્યમષ્ટમાધ્યયનમ્ ||

સાતમા અધ્યયનનું વ્યાખ્યાન કરાયું, હવે સંખ્યાક્રમના સંબંધથી આવેલું અષ્ટસ્થાનકનામા અષ્ટમ અધ્યયનનો આરંભ કરાય છે તેનું આદિ સૂત્ર—

અદ્વર્હિ ઠાળેહિં સંપન્ને અળગારે અરિહતિ એગલ્લવિહારપડિમં ઉવસંપજ્જિત્તા ણં વિહરિત્તે, તંજહા—સઙ્કી પુરિસજાતે, સત્ત્વે પુરિસજાતે, મેહાવી પુરિસજાતે, બહુસ્સુતે પુરિસજાતે, સત્તિમં, અપ્પાધિકરણે, ધિતિમં, વીરિતસંપન્ને || સૂ. ૫૧૪ ||

અદ્વિધે જોણિસંગહે પત્તત્તે, તંજહા—અંડગા, પોતગા, જાવ ઉબ્બિગા, ઉવવાતિતા ૧ । અંડગા અદ્વગતિતા અદ્વગતિતા પત્તત્તા, તંજહા—અંડર અંડેસુ ઉવવજ્જમાણે અંડરેહિંતો વા પોતતેહિંતો વા જાવ ઉવવાતિતેહિંતો વા ઉવવજ્જેજા, સે ચેવ ણં સે અંડતે અંડગત્તં વિપ્પજહમાણે અંડગત્તાતે વા પોતગત્તાતે વા જાવ ઉવવાતિતત્તાતે વા ગચ્છેજ્જા ૨ । એવં પોતગા વિ ૩ । જરાઉજા વિ ૪ । સેસાણં ગત્તીરાગતી ણત્થિ || સૂ. ૫૧૫ ||

જીવા ણમદ્વકમ્મપગડીતો ચિર્ણિસુ વા ચિર્ણંતિ વા ચિર્ણિસ્સંતિ વા, તંજહા—ણાણાવરણિજ્જં, દરિસણાવરણિજ્જં, વેયણિજ્જં, મોહણિજ્જં, આઉયં, નામં, ગોત્તં, અંતરાતિતં ।

નેરૂયા ણં અદ્વકમ્મપગડીઓ ચિર્ણિસુ વા ચિર્ણંતિ વા ચિર્ણિસ્સંતિ વા એવં ચેવ, એવં નિરંતરં જાવ વેમાણિયાણં ૨૪ ।

જીવા ણમદ્વકમ્મપગડીઓ ચિર્ણિસુ વા ચિર્ણંતિ વા ચિર્ણિસ્સંતિ વા એવં ચેવ । એવં નિરંતરં જાવ વેમાણિયાણં ।

જીવા ણમદ્વકમ્મપગડીઓ ઉવચિર્ણિસુ વા ૩ એવં ચેવ । 'એવં ચિર્ણ ૧, ઉવચિર્ણ ૨, બંધ ૩, ઉદીર ૪, વેય ૫, તદ્દ ણિજ્જરા ચેવ ૬ એતે છ ચઉવીસા ૨૪, દંડગા ણાણિયવ્વા || સૂ. ૫૧૬ ||

(મૂ.) આઠ સ્થાન—ગુણવિશેષ વડે સંપન્ન (યુક્ત) અણગાર, એકલવિહારની પ્રતિમાને સ્વીકારીને વિચરવા માટે યોગ્ય છે, તે આ પ્રમાણે—શ્રદ્ધાવાળો પુરુષપ્રકાર ૧, સત્યવાદી પુરુષપ્રકાર—પ્રતિજ્ઞાનો નિર્વાહ કરનાર ૨, મેધાવી પુરુષપ્રકાર—સૂત્ર—ગ્રહણની શક્તિવાળો અથવા મર્યાદામાં વર્તનાર ૩, બહુશ્રુત પુરુષપ્રકાર—જવન્યથી નવમા પૂર્વની ત્રીજી આચાર નામા વસ્તુને અને ઉત્કૃષ્ટથી દેશેણિજ્ઞા દશ પૂર્વને ધરનાર ૪, શક્તિમાન—કરેલ પાંચ પ્રકારની તપ વગેરેની તુલનાવાળો ૫, અલ્પાધિકરણ—કલહને નહિ કરનારો ૬, ધૃતિમાન—ચિત્તની સ્વસ્થતાવાળો સહનશીલ ૭, વીર્યસંપન્ન—અત્યંત ઉત્સાહવાળો ૮. || ૫૮૪ ||

આઠ પ્રકારે યોનિનો સંગ્રહ અર્થાત્ ઉત્પત્તિસ્થાનોના વિશેષ વડે જીવોનો સંગ્રહ કહેલો છે, તે આ પ્રમાણે—અંડજો,—ઉડાથી ઉપજેલા—હંસ વગેરે ૧, પોતજો—આવરણ રહિત ઉપજેલા હાથી વગેરે ૨, જરાયુજો—મનુષ્ય, ગાય વગેરે ૩, રસજો—ખાટી કાંઠ વગેરેમાં ઉપજેલા જીવો ૪, સંસ્વેદજો—પરસેવાથી ઉપજેલા 'જૂ' વગેરે ૫, સમ્મૂર્ચિમ—કૃમિ વગેરે ૬, યાવત્ ઉદ્ભિજો—મંજનક વગેરે ૭, અને ઔપપાતિકો—દેવ, નારક જીવો ૮. અંડજો આઠ ગતિવાળા અને આઠ આગતિવાળા છે, તે આ પ્રમાણે—અંડજા, અંડજોને વિષે ઉપજતો થકો અંડજોમાંથી કે પોતજોમાંથી યાવત્ ઔપપાતિકોમાંથી ઉત્પન્ન થાય, તે જ અંડજ, અંડજપણાને છોડતો થકો અંડજપણામાં કે પોતજપણામાં યાવત્

૧: અંડજ સંબંધી આયુષ્યના ઉદયવાળો જીવ સમજવો.

ઔપપાતિકપણામાં જાય. એ પ્રમાણે પોતજો પણ જાણવા. જરાયુજો પણ એમજ જાણવા. શેષ રસજાદિ પાંચને આઠ પ્રકારે ગતિ આગતિ નથી. ॥૫૧૫॥

જીવો, આઠ કર્મની પ્રકૃતિઓને એકત્ર કરેલ છે, કરે છે અને એકત્ર કરશે, તે આ પ્રમાણે—જ્ઞાનાવરણીય, દર્શનાવરણીય, વેદનીય, મોહનીય, આયુષ્ક, નામ, ગોત્ર અને અંતરાય. નૈરયિકો આઠ કર્મની પ્રકૃતિને એકત્ર કરેલ છે, કરે છે અને એકત્ર કરશે. જીવો આઠ કર્મની પ્રકૃતિને એકત્ર કરેલ છે, કરે છે અને કરશે. એ પ્રમાણે નિરંતર (આંતરા રહિત) ૨૪ દંડકોને વિષે વૈમાનિક પર્યંત કહેવું. જીવો આઠ કર્મપ્રકૃતિઓને પુષ્ટ કરતા હતા, પુષ્ટ કરે છે અને પુષ્ટ કરશે. એજ પ્રમાણે એમ ચય-એકત્ર કરવું, ૧, ઉપચય-પુષ્ટ કરવું ૨, બંધ-નિર્માપણ કરવું-બાંધવું ૩, ઉદીરણ-ઉદયમાં નહિ આવેલ કર્મને વીર્યવિશેષરૂપ ઉદીરણાકરણ વડે આકર્ષીને ઉદયમાં લાવવું ૪, વેદન-સ્વવિપાક વડે ભોગવવું ૫, અને નિર્જરા-કર્મપ્રદેશોને આત્મપ્રદેશોથી દૂર કરવું. ૬-આ છ પદ ચોવીશ દંડકોને વિષે કહેવા, એમ એક સો ચુમ્માલીશ આલાપક થાય, તેની સાથે પ્રથમના સામાન્યતઃ કહેલ છ આલાપક મેળવતાં એકંદર દોઢસો આલાપક થાય. ॥૫૮૬॥

(ટી૦) 'અઢહી' ત્યાદિં આ સૂત્રનો પૂર્વ સૂત્રની સાથે આ પ્રમાણે સંબંધ છે. અનંતર પુદ્ગલો કહ્યા, તે કાર્મણો-કર્મવર્ણણ સંબંધી, પ્રતિમાવિશેષને અંગીકાર કરનારાઓના, વિશેષતઃ નિર્જરાય છે માટે એકાકી વિહારરૂપ પ્રતિમાને યોગ્ય પુરુષ, નિરૂપણ કરાય છે. એવી રીતે સંબંધવાળા આ સૂત્રની વ્યાખ્યા-સંહિતાદિની ચર્ચા તો પ્રસિદ્ધ જ છે. વિશેષ એ કે-અષ્ટસ્થાનો-ગુણવિશેષો વડે સંપન્ન-યુક્ત અણગાર-સાધુ યોગ્ય થાય છે. 'एगल्ल' તિં એકાકીપણે વિહાર-ગ્રામાદિમાં વિચરવું તે જ પ્રતિમાઅભિગ્રહ તે એકાકી વિહારપ્રતિમા. જિનકલ્પ પ્રતિમા અથવા માસિકી વગેરે બિશ્વપ્રતિમા, તેને સ્વીકારીને. 'णम्' શબ્દ વાક્યના અલંકારમાં છે. 'विहत्तु'—ગ્રામાદિને વિષે વિચરવાને અર્થ, તે આ પ્રમાણે—'सद्धि' તિં શ્રદ્ધા-તત્ત્વોને વિષે શ્રદ્ધાન-આસ્તિક્યવાળો અથવા અનુષ્ઠાનોને વિષે પોતાની રુચિવાળો અર્થાત્ સકલ દેવના નાયકો વડે પણ નહિ ચલાવી શકાય એવા સમ્યક્ત્વ ચારિત્રવાળો, પુરુષજાત-પુરુષનો પ્રકાર ૧, તથા સત્ય-સત્યવાદી, પ્રતિજ્ઞામાં શૂર હોવાથી અથવા સત્યો-(જીવો)ને હિતકર હોવાથી સત્ય ૨, તથા શ્રુતને ગ્રહણ કરવાની શક્તિરૂપ મેધાવાળો હોવાથી મેધાવી અથવા 'मेराए धावति' તિં મેધાવી-મર્યાદામાં વર્તનારો ૩, તથા મેધાવીપણથી બહુ-પ્રચુરશ્રુત-આગમસૂત્ર તથા અર્થ છે જેની પાસે તે બહુશ્રુત, તે ઉત્કૃષ્ટથી અસંપૂર્ણ-કંઈક ન્યૂન દશ પૂર્વધર અને જઘન્યથી નવમા પૂર્વની ત્રીજી (આચાર) વસ્તુનો જાણનાર ૪, તથા શક્તિમાન્ સમર્થ, અર્થાત્ પાંચ પ્રકારની તુલના કરેલ છે જેણે એવો, તે આ પ્રમાણે—

तवेण सत्तेण सुत्तेण, एगत्तेण बलेण य । तुलणं पंचहा वुत्ता, जिणकप्पं पडिवज्जओ।।१।।[बृहत्कल्प० १३२८ ति]

તપ વડે, સત્ત્વ-ધૈર્યવડે, શ્રુત વડે, એકત્વ વડે અને બલ વડે, એમ પાંચ પ્રકારે જિનકલ્પ સ્વીકારનારને પ્રથમ તુલના કરવી કહેલ છે (૧)

તે આ પ્રમાણે—તપની તુલના યાવત્ દેવાદિક વડે ઉપસર્ગ થયે છતે છ માસ પર્યંત પણ ક્ષુધાને સહન કરે, ઉપવાસી રહે ૧, સત્ત્વની તુલના-ઉપાશ્રયમાં, ઉપાશ્રયની બહાર, શૂન્યગૃહ અને સ્મશાન વગેરેમાં રહેતા છતાં પણ ભયને પામે નહિ ૨, શ્રુતની તુલના-પોતાના નામની જેમ સર્વ શ્રુત કંઠાગ્ર હોય અને તેથી મેધાદિ વડે આચ્છાદિત સમયમાં પણ પોરસી વગેરે કાલને બરાબર જાણીને યોગ્ય સમયે સર્વ ક્રિયા કરે ૩, તથા એકત્વ તુલના-જો કે દીક્ષા લીધા પછી પુત્રાદિને વિષે સ્નેહનો પાસ છૂટેલ હોય છે તથાપિ ગચ્છમાં ગુરુ વગેરેને વિષે પ્રતિબંધ હોય છે તેના સ્નેહનો પણ ત્યાગ કરે અને એમ ચિંતવે કે-સર્વ આત્મા સમાન છે, કોઈ સ્વપર નથી એમ ભાવે ૪, હવે બલની તુલના કહે છે-શારીરિક બળ અને ભાવબલ, તેમાં શારીરિક બલ પણ બીજાઓથી વિશેષ હોવું જોઈએ, દૃઢ સંઘયણવાળો જ એ સ્વીકારી શકે, ભાવ-રાગ તે અપ્રશસ્ત અને પ્રશસ્ત તેમાં અપ્રશસ્ત તે પુત્રાદિ ઉપરનો અને પ્રશસ્ત-ગુરુ વગેરે ઉપરનો. તેમાં પ્રશસ્ત રાગનો પણ ક્રમે ક્રમે ત્યાગ કરે. જેટલો જેટલો રાગનો ત્યાગ તેટલો ભાવબલ જણાવો. ૫. આ પાંચ તુલના (ભાવના) વડે યુક્ત જિનકલ્પને અંગીકાર કરે છે.

અર્થાધિકરણ-કલહ રહિત દ, ધૃતિમાન-ચિત્તની સ્વસ્થતાયુક્ત અર્થાત્ અરતિ, રતિ, અનુકૂળ અને પ્રતિકૂળ ઉપસર્ગને સહન કરનાર ઇ, વીર્ય-ઉત્સાહનો અતિરેક, તેના વડે યુક્ત-અત્યંત ઉત્સાહવાળો ૮, અહિં આદિના ચાર પદોમાં જ દરેક પદને અંતે પુરુષજાત શબ્દ દેખાય છે, તેથી ત્યારપછીના ચાર પદોમાં પણ પુરુષજાત પદ સંબંધ કરવા યોગ્ય છે. ॥૫૮૪॥

એવા પ્રકારનો આ અણગાર, બધાય પ્રાણીઓના રક્ષણમાં સમર્થ હોય છે, માટે તે પ્રાણીઓની જ યોનિના સંગ્રહને અને ગતિઆગતિને કહે છે—‘અદ્વિવિહે’ ત્યાદિં સૂત્રચતુષ્ઠય સુગમ છે. વિશેષ એ કે-ઔપપાતિકો-દેવ, નારકો છે. ‘સૈસાણ’ તિં અંડજ, પોતજ અને જરાયુજ સિવાયના રસજાદિ જીવોની ગતિઆગતિ આઠ પ્રકારે નથી, કારણ કે રસજાદિ જીવો, બધાય ઔપપાતિક જીવોને વિષે ઉપજતા નથી પરંતુ પર્યંદ્રિયોમાં જ તેઓની ઉત્પત્તિ થાય છે. તેમ ઔપપાતિકો પણ બધાય રસજાદિ જીવોને વિષે ઉપજતા નથી, કેમ કે પર્યંદ્રિય અને એકંદ્રિયોમાં જ તેઓની ઉત્પત્તિ છે અને આ હેતુથી અંડજ, પોતજ અને જરાયુજના ત્રણ સૂત્રો જ હોય છે. ॥૫૮૫॥

અંડજાદિ જીવો આઠ પ્રકારના કર્મના સંચયથી જ થાય છે માટે ક્રિયાવિશેષરૂપ ચય વગેરે છ (બોલ) સામાન્યથી અને નરકાદિ (૨૪) પદોને વિષે પ્રતિપાદન કરતા થકા સૂત્રકાર કહે છે—‘જીવા ણ’ ઇત્યાદિ પૂર્વની જેમ વ્યાખ્યાન કરવું. વિશેષ એ કે-ચયન-વ્યાખ્યાનાંતરથી એકત્ર કરવું, ઉપચયન-પરિપોષવું, બંધન-નિર્માપણ કરવું-બાંધવું, ઉદીરણ-કરણ-યોગવીર્ય વડે આકર્ષાને દલિકનું ઉદયમાં દેવું-પ્રક્ષેપવું, વેદન-અનુભવ અર્થાત્ ઉદય, નિર્જરા-પ્રદેશોથી સાટન કરવું અર્થાત્ દૂર કરવું. લાઘવને માટે અતિદેશ કરતાં થકા સૂત્રકાર કહે છે—‘એવં ચેવ’ તિં જેમ ચયનરૂપ અર્થ ત્રણ કાલના વિશેષથી સામાન્ય વડે અને ચોવીશ દંડકોમાં કલ્પો એવી રીતે ઉપચય અર્થ પણ કહેવો, આ રહસ્ય છે. ‘એવં ચિણે’ તિં ઇત્યાદિ ગાથાનો ઉત્તરાર્દ પૂર્વની જેમ જાણવો. ‘એ છ’ ઇત્યાદિ જે કારણથી ચયન વગેરે છ પદો છે તેથી જ સામાન્ય સૂત્રપૂર્વક છ જ દંડક છે. ॥૫૮૬॥

અષ્ટવિધ કર્મના ચયાદિ હેતુને સેવીને વળી તેના વિપાકને જાણતો થકો પણ કર્મના બહુલપણાથી કોઈક આત્મા આલોચના કરતો નથી એમ બતાવતા થકા સૂત્રકાર કહે છે—

અદ્વિં ઠણેહિં માઈ માયં કઢુ નો આલોણ્જ્જા, નો પઢિવ્વજ્જેજ્જા જાવ નો પઢિવ્વજ્જેજ્જા, તંજહા—કરિંસુ વડહં ૧, કરેમિ વડહં ૨, કરિંસ્સામિ વડહં ૩, અકિત્તી વા મે સિયા ૪, અવણ્ણે વા મે સિયા ૫, અવણ્ણે વા મે સિયા ૬, કિત્તી વા મે પરિહાતિસ્સતિ ૭, જસે વા મે પરિહાતિસ્સતિ ૮ ।

અદ્વિં ઠણેહિં માઈ માયં કઢુ આલોણ્જ્જા જાવ પઢિવ્વજ્જેજ્જા, તંજહા—માતિસ્સ ણં અર્હિંસ લોણ ગરહિતે ભવતિ ૧, ઠવવાતે ગરહિતે ભવતિ ૨, આજાતી ગરહિતા ભવતિ ૩, એગમવિ માતી માતં કઢુ નો આલોણ્જ્જા જાવ નો પઢિવ્વજ્જેજ્જા નત્થિ તસ્સ આરાહણા ૪, એગમવિ માયી માયં કઢુ આલોણ્જ્જા જાવ પઢિવ્વજ્જેજ્જા અત્થિ તસ્સ આરાહણા ૫, બંહુતો વિ માતી માતાઓ કઢુ નો આલોણ્જ્જા જાવ [નો પઢિવ્વજ્જેજ્જા] નત્થિ તસ્સ આરાહણા ૬, બંહુઓ વિ માતી માયાઓ કઢુ આલોણ્જ્જા જાવ અત્થિ તસ્સ આરાહણા ૭, આયરિયઠવજ્જાયાસસ વા મે અતિસેસે નાણંસણે સમુપ્પજ્જેજ્જા, સે ય મમમાલોણ્જ્જા માતી ણં એસે ૮ ।

માતી ણં માતં કઢુ સે જહા નામણ અયાગરે તિ વા તંબાગરે તિ વા તઠઆગરે તિ વા સીસાગરે તિ વા રુપ્પાગરે તિ વા સુવન્નાગરે તિ વા તિલાગણી તિ વા તુસાગણી તિ વા ભુસાગણી તિ વા ણલાગણી તિ વા દલાગણી તિ વા સોંઢિતાલિત્થાણિ વા મંઢિતાલિત્થાણિ વા ગોલિયાલિત્થાણિ વા કુંભારાવાતે તિ વા કવેલુતાવાતે તિ વા ઇટ્ટાવાતે તિ વા જંતવાડચુલી તિ વા લોહારંબરિસાણિ વા તત્તાણિ સમજોતિભૂતાણિ કિંસુકફુલ્લસમાણાણિ ઠક્કાસહસ્સાઈ વિણિમ્મુતમાણાઈ ૨, જાલાસહસ્સાઈ પમુંચમાણાઈ ૨ ઇંગાલસહસ્સાઈ પવિક્કિરમાણાઈ ૨ અંતો અંતો જિયાયંતિ શ્વામેવ માતી માયં કઢુ અંતો અંતો જિયાઈ । જદિ વિ ત ણં અંત્રે કેતિ વદંતિ તં પિ ત ણં માતી જાણતિ અહમેસે

અભિસંકિજ્જામિ ૨ ।

માતી ણં માતં કટ્ટુ અણાલોતિતપડિક્કંતે કાલમાસે કાલં કિચ્ચા અણ્ણતરેસુ દેવલોગેસુ દેવતાતે ઉવવત્તારો ભવંતિ, તંજહા—નો મહિઙ્ગિણ્ણેસુ જાવ નો દુરંગતિતેસુ નો ચિરઙ્ગિતીણ્ણેસુ, સે ણં તત્થ દેવે ભવતિ ણો મહિઙ્ગિણ્ણે જાવ નો ચિરઙ્ગિતીતે, જા વિ ત સે તત્થ બાહિરબ્ભંતરિયા પરિસા ભવતિ સા વિ ય ણં નો આઢાતિ નો પરિયાણાતિ ણો મહરિહેણમાસણેણં ઉવનિમંતેતિ, ભાસં પિ ય સે ભાસમાણસ્સ જાવ ચત્તારિ પંચ દેવા અણુત્તા ચેવ અબ્બુઙ્ગેતિ—મા બહું દેવે! ભાસઠ ૨ ।

સે ણં તતો દેવલોગાઓ આઠકલ્લણં, ભવકલ્લણં, ઠિતિકલ્લણં, અણંતરં ચયં ચઇત્તા ઇહેવ માણુસ્સણે ભવે જાઈં ઇમાઈં કુલાઈં ભવંતિ, તંજહા—અંતકુલાણિ વા પંતકુલાણિ વા તુચ્છકુલાણિ વા દરિહકુલાણિ વા કિવણકુલાણિ વા ભિક્ષાગકુલાણિ વા તહપ્પગારેસુ કુલેસુ પુમત્તાતે પચ્ચાયાતિ, સે ણં તત્થ પુમે ભવતિ દુરુલ્લે, દુવગ્ગે, દુગ્ગંધે, દુરસે, દુફાસે, અણિદ્દે, અકંતે, અપ્પિણ, અમણુણ્ણે, અમણામે, હીણસ્સરે, દીણસ્સરે, અણિદ્ધસ્સરે, અકંતસ્સરે, અપિયસ્સરે, અમણુણ્ણસ્સરે, અમણામસ્સરે, અણાણ્ણવયણપચ્ચાયાતે । જા વિ ય સે તત્થ બાહિરબ્ભંતરિયા પરિસા ભવતિ સા વિ ત ણં નો આઢાતિ, નો પરિયાણાતિ, નો મહરિહેણં આસણેણં ઉવનિમંતેતિ, ભાસં પિ ત સે ભાસમાણસ્સ જાવ ચત્તારિ પંચ જણા અવુત્તા ચેવ અબ્બુઙ્ગેતિ—મા બહું અજ્જઠત્તો! ભાસઠ ૨ ।

માતી ણં માતં કટ્ટુ આલોચિતપડિકંતે કાલમાસે કાલં કિચ્ચા અણ્ણતરેસુ દેવલોગેસુ દેવતાણે ઉવવત્તારો ભવંતિ, તંજહા—મહિઙ્ગિણ્ણે જાવ ચિરઙ્ગિતીણ્ણેસુ, સે ણં તત્થ દેવે ભવતિ મહિઙ્ગિતે જાવ ચિરઙ્ગિતીતે હારવિરાતિતવચ્છે કઢકતુઢિતથંભિત્થુતે અંગદ-કુંડલ-મટ્ટગંડતલકત્રપીઢધારી, વિચિત્તહત્થાભરણે, વિચિત્તવત્થાભરણે, વિચિત્તમાલામઝલી, કલ્લાણગપવરવત્થપરિહિતે, કલ્લાણગપવરગંધમલ્લાણુલેવણધરે, માસરબોદી, પલંબવણમાલધરે, દિવ્વેણં વગ્ગેણં, દિવ્વેણં ગંધેણં, દિવ્વેણં રસેણં, દિવ્વેણં ફાસેણં, દિવ્વેણં સંષાતેણં, દિવ્વેણં સંઠાણેણં, દિવ્વાતે ઇઙ્ગીતે, દિવ્વાતે જૂતીણે, દિવ્વાતે પમાતે, દિવ્વાતે છાયાતે, દિવ્વાતે અચ્ચીણે, દિવ્વેણં તેણં [દિવ્વાતે છાયાતે દિવ્વાણે અચ્ચીણે દિવ્વેણં તેણં] દિવ્વાતે લેસ્સાતે દસ દિસાઓ ઉજ્જોવેમાણે, પમાસેમાણે, મહયાહતણઙ્ગીતવાતિ—તતંતીતલતાલ—તુઢિતઘણમુતિંગપડુપ્પવાતિતરવેણં દિવ્વાઈં ભોગભોગાઈં ધુજ્જમાણે વિહરતિ । જા વિ ત સે તત્થ બાહિરબ્ભંતરિયા પરિસા ભવતિ સા વિ ત ણમાઢાતિ પરિયાણાતિ મહરિહેણમાસણેણં ઉવનિમંતેતિ, ભાસં પિ ત સે ભાસમાણસ્સ જાવ ચત્તારિ પંચ દેવા અવુત્તા ચેવ અબ્બુઙ્ગેતિ—મા બહું દેવે! ભાસઠ ૨ । સે ણં તતો દેવલોગાતો આઠકલ્લણં ૩, જાવ ચઇત્તા ઇહેવ માણુસ્સણે ભવે જાઈં ઇમાઈં કુલાઈં ભવંતિ, અઙ્ગાઈં જાવ બહુજણસ્સ અપરિભૂતાઈં તહપ્પગારેસુ કુલેસુ પુમત્તાતે પચ્ચાતાતિ । સે ણં તત્થ પુમે ભવતિ સુરુલ્લે સુવગ્ગે સુગંધે સુરસે સુફાસે ઇદ્દે કંતે જાવ મણામે અહીણસ્સરે જાવ મણામસ્સરે આદેજ્જવતણપચ્ચાયાતે । જા વિ ય સે તત્થ બાહિરબ્ભંતરિયા પરિસા ભવતિ સા વિ ત ણં આઢાતિ જાવ બહુમજ્જઠત્તે । ભાસઠ ૨ । ॥ સૂ. ૫૯૭ ॥

(મૂ.) આઠ સ્થાનક-પ્રકાર વડે માયાવી, માયા વડે અતિચાર કરીને તેને આલોચે નહિ—ગુરુ આગળ પડિક્કમે નહીં પ્રતિક્રમે નહિ—મિથ્યાદુષ્ટતા આપે નહિ, યાવત્ પ્રાયશ્ચિત્ત તપને અંગીકાર કરે નહિ, તે આ પ્રમાણે—મેં ભૂતકાળમાં પાપ કર્યું છે તેની નિંદા કેમ કરું ૧, કરું છું—વર્તમાનમાં પણ દોષ—સેવું છું તો પછી કેમ આલોઉં અને ભવિષ્યકાળમાં પણ દોષને સેવીશ તો કેમ આલોચના કરું ૩, જો હું ગુરુ સમક્ષ પાપ પ્રકાશું તો મારી અપકીર્તિ થશે ૪, અવર્ણવાદ થાય ૫, અપનય—પૂજા સત્કારની હાનિ થાય ૬, કીર્તિની હાનિ થાય ૮, અથવા મારા યશની હાનિ થાય, અને નિયેના

આ આઠ સ્થાનક વડે માયાવી-માયા વડે અતિચાર કરીને આલોચના કરે યાવત્ યથાયોગ્ય પ્રાયશ્ચિત્ત-તપને અંગીકાર કરે, તે આ પ્રમાણે માયાવી અતિચારવાળાનો આ લોક-આજન્મ નિદિત થાય છે ૧, ઉપપાત-પરલોક નિદિત થાય છે અર્થાત્ કિલ્બિષિકાદિ દેવમાં ઉત્પત્તિ થાય છે ૨, કિલ્બિષિકાદિથી અવીને હીનજાત્યાદિમાં ઉપજવાથી આ જાતિ નિદિત થાય છે ૩, અતિચારરૂપ એક પણ માયા કરીને જે માયાવી આલોચે નહિ યાવત્ પ્રાયશ્ચિત્ત તપને સ્વીકારે નહિ તેને મોક્ષમાર્ગની આરાધના થતી નથી ૪, જે માયાવી, અતિચારરૂપ એક પણ માયાને કરીને આલોચે છે યાવત્ પ્રાયશ્ચિત્ત તપને સ્વીકારે છે તેને મોક્ષમાર્ગની આરાધના થાય છે ૫, જે માયાવી ઘણા અતિચારરૂપ માયાને કરીને આલોચે નહિ યાવત્ પ્રાયશ્ચિત્ત તપને સ્વીકારે નહિ તેને આરાધના થતી નથી ૬, જે માયાવી ઘણા અતિચારરૂપ માયાને કરીને આલોચે છે યાવત્ પ્રાયશ્ચિત્ત તપને સ્વીકારે છે તેને આરાધના થાય છે ૭, તથા જો મારા આચાર્ય-ઉપાધ્યાયને અતિશયવાળા જ્ઞાન; દર્શન ઉત્પન્ન થાય તો મને જ્ઞાનથી જાણે કે એણે અતિચારો કર્યા છે એવા ભયથી માયાવી, આલોચે યાવત્ યથાયોગ્ય પ્રાયશ્ચિત્ત તપને સ્વીકારે ૮. માયાવી, માયા કરીને કેવો થાય છે તે અહિં દૃષ્ટાંતદ્વારા બતાવે છે-જેમ લોહાકર-જ્યાં લોહું ધમાય છે તે, ત્રંબાકર-ત્રાંબું ગાળવામાં આવે છે તે, ત્રપાકર-ક્લર્થ ગાળવામાં આવે છે તે, સીસાકર-સીસું ગાળવામાં આવે છે, તે રુખ્યાકર-રૂપું (ચાંદી) ગાળવામાં આવે છે તે, સુવર્ણાકર-સોનું ગાળવામાં આવે છે તે, તિલના તૃણનો અગ્નિ, તુસ-કોદ્રવા વગેરેના ફોતરાનો અગ્નિ-ભૂસ-જવાદિના-ભૂસા (કુકશા)નો અગ્નિ, નલનો અગ્નિ, પાંદડાનો અગ્નિ, સુંડિકા (સુંડી)-દારુના લોટને બાફવાનો ભાજન તેના ચૂલાના સ્થાનો, થાલીઓ-હાંડલીઓના ચૂલાના સ્થાનો, મોટી ગોળીના ચૂલાના સ્થાનો, કુંભારને પચાવવાનું સ્થાન-નીભાડો, મળીયા પકાવવાનું સ્થાન, ઈંટો પકાવવાનું સ્થાન, ગોળ બનાવવા માટે કરવામાં આવતું ચૂલાનું સ્થાન અને લુહારની ભઠ્ઠી, એ પૂર્વોક્ત, તપેલા, તુલ્યજ્યોતિભૂત-જજ્વલ્યમાન અગ્નિના જેવા, કેશુડાના ફૂલ જેવા લાલ, પ્રચુર ઉલ્કાપાત જેવા, હજારો જવાલાઓને મૂકતા એવા, તથા હજારો અંગારા-અગ્નિના કણીઆઓને મૂકતા એવા, મધ્યે મધ્યે વિખેરાતા ઈંધનો વડે પ્રદિપ્ત થાય છે, ઈતિ દૃષ્ટાંત. હવે દાર્ષ્ટીતિક કહે છે-એ પ્રમાણે માયાવી, માયા કરીને અંદર અંદર પશ્ચાત્તાપરૂપ અગ્નિ વડે બળે છે. જો કે તેને અન્ય કોઈ કહે તો પણ માયાવી, એમ જાણે કે હું દોષનો કારક હોવાથી એનાથી શંકા પામું છું કેમ કે આ મારી જ વાત કરે છે. માયાવી, માયા કરીને આલોચના કર્યા વિના, પ્રતિકમ્પા વિના કાલને અવસરે કાલ-મરણને પામીને અન્યતર દેવલોકને વિષે (વ્યંતરાદિ) દેવપણાએ ઉત્પન્ન થાય છે, તે આ પ્રમાણે-મહર્લિક દેવોને વિષે નહિ યાવત્ દૂરંગતિક-સૌધર્માદિ દેવલોકને વિષે નહિ તેમ સાગરોપમ વગેરેની મોટી સ્થિતિવાળા દેવોને વિષે નહિ. તે માયાવી, દેવલોકમાં દેવ થાય છે તે મહર્લિક નહિ યાવત્ લાંબી સ્થિતિવાળો નહિ. ત્યાં તેની બાહ્ય પર્યદા-દાસાદિ, અભ્યંતર પર્યદા-સમીપના સંબંધીની જેવા દેવો જે હોય છે, તે પણ તેનો આદર કરતા નથી, સ્વામિપણે માનતા નથી. વળી મોટા પુરુષને યોગ્ય આસન વડે નિમંત્રણ કરતા નથી. ભાષાને પણ બોલતા એવા તેને યાવત્ ચાર પાંચ દેવો, ભાષણનો નિષેધ કરવા સારુ નહિ કહ્યા છતાં પણ ઉઠે છે. તે એમ કહે કે-હે દેવ! તું ઘણું બોલ નહિ, છાનો રહે. તે માયાવી વ્યંતરાદિ દેવલોકથી આયુષ્યના ક્ષય વડે, દેવભવના ક્ષય વડે, સ્થિતિના ક્ષય વડે આંતરા રહિત અવીને આ જ મનુષ્યભવને વિષે જે કુલો હોય છે તે કહે છે-અંતકુલો-શૂદ્રકુલો, પ્રાંતકુલો-ચાંડાલકુલો, તુચ્છ-અલ્પ કુટુંબવાળા કુલો, દરિદ્રકુલો, બિશ્વકના કુલો, અથવા કૃપણના કુલો હોય, તેવા પ્રકારના કુલોને વિષે પુરુષપણે અવતરે છે. તે પૂર્વોક્ત કુલોને વિષે કેવો પુરુષ થાય તે બતાવે છે-હીનરૂપવાળો, દુષ્ટ વર્ણ-કાળા વગેરે વર્ણવાળો, દુર્ગધવાળો, દુષ્ટ રસવાળો, દુષ્ટ સ્પર્શવાળો, અનિષ્ટ, અકાંત, અપ્રિય, અમનોજ્ઞ, અમણામ-મનને અણગમતો, હીન સ્વરવાળો, દીન સ્વરવાળો, અનિષ્ટ સ્વરવાળો, અકાંત સ્વરવાળો, અપ્રિય સ્વરવાળો, અમનોજ્ઞ સ્વરવાળો, અમણામ સ્વરવાળો, અને અનાદેય વચનવાળો થાય છે.

વળી જે ત્યાં તેની બાહ્ય પર્ષદા-દાસાદિ, અને અભ્યંતર પર્ષદા-પુત્રકલત્રાદિ, પરિવાર હોય છે તે તેનો આદર કરતા નથી, અને તેને સ્વામી તરીકે સ્વીકારતા નથી. મોટા પુરુષને યોગ્ય આસન વડે નિમંત્રણ કરતા નથી. ભાષાને પણ બોલતા એવા તેનો યાવત્ ચાર પાંચ જણા નિષેધ કરવા માટે નહિ કહ્યા છતાં પણ ઊઠે છે, તે એમ કહે છે કે-હે આર્ય પુત્ર! તું વિશેષ બોલ નહિ અર્થાત્ છાનો રહે.

માયાવી, માયાને કરીને તેને આલોચીને પ્રતિક્રમીને, કાલને અવસરે કાલ-મરણ પામીને અન્યતર દેવલોકને વિષે દેવપણે ઉત્પન્ન થાય છે, તે આ પ્રમાણે-મહર્દિકદેવોને વિષે યાવત્ ઘણા કાળની સ્થિતિવાળો દેવ થાય છે. કેવા પ્રકારનો થાય તે બતાવે છે-હાર વડે શોભિત વક્ષસ્થલ (હૃદય) વાળો, કડા અને તુટિત-બાજુબંધ વડે સ્થંભિત ભુજાવાળો, અંગદ (બાંધનું આભરણ) ને ધારણ કરનારો, કુંડલ વડે ઘસાયેલ કપોલ (ગાલ) તલ કર્ણપીઠ-કાનનો પાછલો ભાગ જેનો એવો, વિચિત્ર અંગુઠી (વીંટી) વગેરે હાથના આભરણવાળો, વિચિત્ર પ્રકારના વસ્ત્રના અલંકારવાળો, વિચિત્ર પ્રકારના પુષ્પોની શ્રેષ્ઠ માળાવાળો, કલ્યાણક-માંગલ્યપ્રધાન વસ્ત્રોને પહેરનારો, કલ્યાણકપ્રવર સુગંધ તથા માલ્ય-પુષ્પ, ચંદનાદિ વિલેપનને ધરનારો, દેહીપ્યમાન શરીરવાળો, લંબાયમાન વનમાળા નામના આભૂષણને ધરનારો, દિવ્ય-શ્રેષ્ઠ વર્ણ વડે, દિવ્ય ગંધ વડે, દિવ્ય રસ વડે, દિવ્ય સ્પર્શ વડે, દિવ્ય-વજ્રઋષભનારાચનામા (શક્તિવિશેષ) ^૧સંહનન વડે, દિવ્ય સમચતુરસ્ર સંસ્થાન વડે, દિવ્ય વિમાનાદિ ઋદ્ધિ વડે, દિવ્ય યુક્તિ વડે, દિવ્ય પ્રભાવ વડે, દિવ્ય છાયા-પ્રતિબિંબ વડે, દિવ્ય અર્ચ્યા-શરીરથી નીકળેલ તેજની જવાલા વડે, દિવ્ય શારીરિક તેજ વડે, દિવ્ય અંતઃકરણવૃત્તિરૂપ લેશ્યા વડે, દશ દિશાઓને વિષે સ્થૂલ વસ્તુઓને બતાવવાથી ઉદ્યોત કરતો થકો, સૂક્ષ્મ વસ્તુઓને બતાવવાથી પ્રકાશ કરતો થકો તથા પ્રધાન શબ્દ વડે રચાયેલ નાટ્યયુક્ત ગીત, કરેલ શબ્દવાળા વાજિંત્રો, તંત્રી (વીણા) હસ્તતાલ, કંશિકાના તાલ, ઢોલ વગેરે, વળી દક્ષતાથી વગાડેલ મેઘના જેવા ગંભીર ધ્વનિવાળો મૃદંગ, તેઓના અવાજ વડે દિવ્ય ભોગયોગ્ય ભોગ્યોને ભોગવતો થકો વિચરે છે. તે દેવલોકમાં તેની જે કાંઈ બાહ્ય અભ્યંતર પર્ષદા હોય છે તે પણ તેને આદર આપે છે, સ્વામી તરીકે સ્વીકારે છે અને મોટા પુરુષને યોગ્ય આસન વડે નિમંત્રણ કરે છે. ભાષાને પણ બોલતા એવા તેને સૌભાગ્યના અતિશયથી યાવત્ ચાર, પાંચ દેવો કહ્યા સિવાય ઊઠે છે, અને કહે છે-હે દેવ! તું ઘણું બોલ, ઘણું બોલ. ત્યારબાદ દેવલોકથી આયુષ્યના ક્ષય વડે, ભવના ક્ષય વડે, સ્થિતિના ક્ષય વડે યાવત્ અયવીને આ જ મનુષ્યભવને વિષે જે આ કુલો હોય છે તે કહે છે-આઢ્ય-ધનવાન્ યાવત્ ઘણા લોકોથી પણ પરાભવ નહિ પામેલ, તેવા પ્રકારના કુલોને વિષે પુરુષપણે અવતરે છે. તે કુલોને વિષે કેવો પુરુષ થાય તે બતાવે છે-સુરૂપવાળો, સુંદર વર્ણવાળો, સુગંધવાળો, સારા રસવાળો, સારા સ્પર્શવાળો, ઈષ્ટ, કાંત યાવત્ મનને ગમતો, અહીન-સંપૂર્ણ સ્વરવાળો યાવત્ મનને ગમતા સ્વરવાળો અને આદેયવચનવાળો થાય છે. વળી તેની ત્યાં જે બાહ્ય પર્ષદા દાસાદિ અને અભ્યંતર પર્ષદા પુત્રકલત્રાદિ હોય છે તે પણ તેનો આદર કરે છે. સ્વામી તરીકે સ્વીકારે છે યાવત્ હે આર્ય પુત્ર! ઘણું બોલ, ઘણું બોલ, એમ કહે છે. ॥૫૯૭॥

(ટી૦) 'અદ્વહી' ત્યાદિં 'માયી' તિં માયાવાળો, 'માયં' તિં ગુપ્તપણે માયાપ્રધાન અતિચાર, માયા વડે જ તેને કરીને આલોચે નહિ-ગુરુ સમક્ષ નિવેદન કરે નહિ, પ્રતિક્રમે નહિ-મિથ્યાદુષ્કૃત આપે નહિ. યાવત્ શબ્દથી નો નિંદેજ્ઞા-આત્મસાક્ષીએ નિંદે નહિ, નો ગરહેજ્ઞા-ગુરુ સમક્ષ નિંદે નહિ. નો વિઠ્ઠેજ્ઞા-અતિચારથી નિવર્તે નહિ. નો વિ સોહેજ્ઞા-શુદ્ધ ભાવરૂપ જળ વડે અતિચારરૂપ કલંકને શુદ્ધ કરે નહિ, નો અકરણતયા-ફરીથી ન કરવા વડે ઊઠે નહિ-તૈયાર થાય નહિ તથા યથાયોગ્ય પ્રાયશ્ચિત્તરૂપ તપકર્મને સ્વીકારે નહિ, તે આ પ્રમાણે-'કરેસું વાડહે' તિં મેં અપરાધ કરેલ છે અને કરેલ હોવાથી

૧. દેવોને અસ્થિના સમૂહરૂપ સંહનન હોતું નથી તેથી દેવો અસંધયણી કહેલા છે પરંતુ શક્તિવિશેષ સંહનન હોય છે. -

તેની નિંદાદિ કેવી રીતે યુક્ત થાય ૧, તથા 'કરેમિ વાડહ' હમણાં પણ તે અતિચારને હું કરું છું તો પછી નિવૃત્ત નહિ થયેલાને આલોચનાદિ ક્રિયા કેવી? ૨, તથા (ભવિષ્યમાં) હું કરીશ તો પછી આલોચનાદિ કરવું યુક્ત નથી ૩, શેષ સ્પષ્ટ છે. વિશેષ એ કે અકીર્તિ-એક દિશામાં વિસ્તારની અપ્રસિદ્ધિ, અવર્ણ-અયશ અર્થાત્ સર્વ દિશામાં વિસ્તરનારી અપ્રસિદ્ધિ, આ બે અવિદ્યમાન મારે થશે ૪-૫, અપનયો વા-પૂજા સત્કારાદિનું દૂર થવું મારે થશે. ૬, તથા વિદ્યમાન કીર્તિ અથવા યશની મારે હાનિ થશે ૭-૮, ઉક્ત અર્થના વિપર્યયને કહે છે- 'અદ્રહી' ત્યાદિં સુગમ છે. વિશેષ એ કે- 'માયી' તિં આસેવા-દોષ કરવાના જ અવસરમાં, પરંતુ આલોચનાદિ અવસરમાં નહિ, કારણ કે માયાવીની આલોચનાદિમાં પ્રવૃત્તિ હોતી નથી. માયા-અપરાધલક્ષણ કપટ કરીને આલોચે ઈત્યાદિ, માયાવીને જ આલોચના ન કરવામાં આ અનર્થ છે તે બતાવે છે- 'અર્સિ' તિં આ લોક- (જન્મ) ગર્હિત થાય છે. અતિચાર સહિતપણાને લઈને નિદિતપણું છે.

કહ્યું છે કે-

મીઠવિગ્ગનિલુક્કો, પાયડપચ્છન્નદોસસયકારી । અપ્પચ્ચયં જળંતો, જળસ્સ ધી જીવિયં જિયઇ ॥૨॥

[ઉપદેશમાલા ૪૭૮ તિ]

પ્રગટ અને ગુપ્ત સેંકડો દોષને કરનારો પ્રાણી, મને ગુરુ વગેરે શું કહેશે એવા ભયથી ઉદ્દેવગવાળો-અઘૈરવાળો, અને નિલુક્ક-સંઘ અને પુરુષાદિના ભયથી પોતાના આત્માને છુપાવનારો હોય છે. આથી જડ લોકોને અવિશ્વાસને ઉત્પન્ન કરતો થકો તે પ્રાણી, પિક્કારવા યોગ્ય જીવન વડે જીવે છે. (૨) આ એક ૧

તથા ઉપપાત્ત-દેવજન્મગર્હિત-કિલ્બિષિકાદિપણાથી, કહ્યું છે કે-

તવતેણે વઙ્ગતેણે, રૂવતેણે ય જે નરે । આયારભાવતેણે ય, કુવ્વઈ દેવકિલ્લિસં ॥૩॥ [દશવૈકાલિક ૫૧૨/૪૬ તિ]

તપચોર, વચનચોર, રૂપચોર, આચારચોર અને ભાવચોર જે સાધુ હોય છે તે કિલ્બિષદેવનું આયુષ્ય બાંધે છે (દેવાયુષ્ય બાંધતો હોય તો). (૩)

તપનો ચોર-તપ ક્યાં સિવાય દુર્બલ શરીર જોઈને કોઈ પૂછે કે-તમે ઘણું તપ કરો છો? ત્યારે કહે કે-સાધુ તો તપસ્વી હોય અથવા મૌન ધારે પરંતુ સ્પષ્ટ કહે નહિ ૧, શાસ્ત્રના રહસ્યને ન જાણે, પરંતુ વચનની કળા વડે લોકોને રીઝવે, શાસ્ત્રાર્થનો ખોટો ઉપદેશ કરે તે વચનનો ચોર ૨, તથા રાજકુમાર સરખો રૂપાળો જોઈને કોઈ પૂછે કે તમે રાજકુમાર છો? ત્યારે હા કહે તે રૂપનો ચોર ૩, તથા પોતે ક્રિયાપાત્ર ન હોય છતાં બાહ્ય આડંબર દેખાડી ક્રિયાપાત્રનો ડોળ કરે તે આચાર ચોર ૪, તથા સૂત્રાર્થમાં સંદેહ પડવાથી કોઈ ગીતાર્થને પૂછે તેમની પાસેથી ઉત્તર સાંભળીને કહે કે-હું પણ એ જાણું છું પણ તમારી પરીક્ષા કરવા સારુ પૂછ્યું હતું એમ પ્રપંચયુક્ત કહે તે ભાવનો ચોર ૫, આવો જે સાધુ હોય તે દેવકિલ્બિષિકના કર્મને કરે છે અર્થાત્ [દેવાયુષ્ય બાંધતો હોય તો] કિલ્બિષિકદેવ સંબંધી આયુષ્યને બાંધે છે. આ બીજું ૨.

આજાતિ-ત્યાંથી ચ્યવીને તેનું મનુષ્ય જન્મ, જાતિ, ઐશ્વર્ય, રૂપાદિ રહિતપણાને લઈને ગર્હિત થાય છે. કહ્યું છે કે-

તત્તો વિ સે ચઙ્ગતાણં, લલ્ભિમ્હી ઇલમૂયગં । નરગં તિરિક્ખજોણિં વા, બોહી જત્થ સુદુલ્લહા ॥૪॥

[દશવૈકાલિક ૫૧૨/૪૮ તિ]

દેવલોકથી ચ્યવીને તે મનુષ્યપણામાં પણ એલ મૂકતા-બકરીની જેમ મૂંગાપણું પામે અર્થાત્ અવ્યક્ત ભાષાવાળો થાય, અને પરંપરાએ નરક અને તિર્યચની યોનિને પામે અથવા જ્યાં બોધિ-જૈનધર્મની પ્રાપ્તિ અત્યંત દુર્લભ હોય તેવે સ્થળે ઉત્પન્ન થાય. (૪) આ ત્રીજું ૩.

તથા માયાવી, એક અતિચારરૂપ માયાને કરીને પણ જે આલોચે નહિ ઈત્યાદિ, તેને મોક્ષમાર્ગની આરાધના નથી. આ અનર્થ (હાનિ) છે. કહ્યું છે કે-

લજ્જાપ ગારવેણ ય, બહુસ્સુયમણ વા વિ દુચ્ચરિયં । જે ન કહિતિ ગુરૂણં, ન હુ તે આરાહગા હોતિ ॥૫॥

[ઉત્તર ૦ નિ ૦ ૨૧૭ ણિ]

અનુચિત અનુચાનને છુપાવવારૂપ લજ્જાથી, ઋદ્ધિ, રસ અને સાતારૂપ ગૌરવથી, તથા હું બહુશ્રુત છું માટે અલ્પશ્રુતજ્ઞ, મારો શલ્ય કેમ ઉદ્ધરશે અથવા હું એને વંદનાદિ કેમ કરું? આવા મદથી પણ જે પુરુષો, પોતાનું દુશ્ચરિત્ર-દોષ, ગુરુ સમક્ષ કહેતા નથી, તે ભારેકર્મી જીવો, આરાધક થતા નથી. (૫)

નવિ તં સત્થં વ વિસં, વ દુપ્પત્તો વ કુણ્ણ વેયાલો । જંતં વ દુપ્પત્તં, સપ્પો વ પમાહ્મો કુદ્ધો ॥૬॥

જં કુણ્ણ ભાવસલ્લં, અણુદ્ધિયં ઉત્તમકકાલમ્ । દુલ્લહ્બોહિઅત્તં, અણંતસંસારિયત્તં વા ॥૭॥ [ઓષ નિ ૦ ૮૦૩-૪ ણિ]

અનશનકાલમાં નહિ ઉદ્ધરેલું અતિચારરૂપ શલ્ય, જે કરે છે-દુઃખ આપે છે તે દુઃખ. શસ્ત્ર પણ કરે નહિ, વિષ પણ કરે નહિ, અથવા દુષ્પ્રયુક્ત-દુઃસાધિત વૈતાલ પણ કરે નહિ, દુષ્પ્રયુક્ત યંત્ર અથવા કોપ પામેલ સર્પ પણ પ્રમાદિ પુરુષને દુઃખ કરે નહિ, કેમ કે નહિ ઉદ્ધરેલું શલ્ય, દુર્લભબોધિપણું અથવા અનંત સંસારીપણું કરે છે. મતલબ કે-શસ્ત્રાદિ એક જન્મ પર્યંત દુઃખ આપે છે અને શલ્ય અનંતા જન્મો સુધી દુઃખ આપે છે. (૬-૭) આ ચોથું જ.

‘एकामपि’ ઇત્યાદિ વડે તો અર્થની પ્રાપ્તિ-કાર્યસિદ્ધિ કહેલી છે. કહ્યું છે કે—

उद्धरियसव्वसल्लो, मत्तपरिणैए धणियमाउत्तो । मरणाराहणजुत्तो, चंदगवेज्झं समाणेइ ॥८॥ [ઓષ નિ ૦ ૮૦૭ ણિ]

ઉદ્ધર કરેલ છે સર્વ શલ્યનો જેણે એવો અને ભક્તપરિણા-પ્રત્યાખ્યાનમાં અત્યંત ઉપયોગવાળો તથા મરણની આરાધનામાં યુક્ત પુરુષ, ચંદ્રકવેધને સંપૂર્ણ કરે છે અર્થાત્ સંપૂર્ણ આરાધનાને કરે છે. (૮)

આ એક પણ અતિચાર કરીને આલોચનાદિ કરનારને આરાધનારૂપ પાંચમું પ, એવી રીતે ઘણા અતિચારરૂપ માયા કરીને આલોચના ન કરવાથી અનર્થ થવારૂપ છઠ્ઠું અને આલોચના ન કરવાથી અર્થ-લાભ થવારૂપ સાતમું ૬-૭, તથા મારા આચાર્ય-ઉપાધ્યાયને અતિ શેષ-અતિશયવાળા જ્ઞાનદર્શન (જો) ઉત્પન્ન થાય (તો) મને જાણશે. ‘માઈ ગમેષ’—આ માયાવી છે. આ ઉલ્લેખ વડે આવા પ્રકારના ભયથી આલોચે છે, આ આઠમું ૮, શેષ સૂત્ર, આ લોક, ઉપપાત, અને આજાતિગર્હિતરૂપ ત્રણ પદના વિવરણથી જાણવા યોગ્ય છે. તેમાં માયાવી, માયાને કરીને અહિં કેવો થાય તે કહેવાય છે. આ શેષ વાક્ય સમજવું.

‘સે’ એટલે જે ભવતઃ (થતું) એ અર્થમાં પણ પ્રસિદ્ધ છે. યથા—દૃષ્ટાંતના ઉપન્યાસમાં છે ‘નામ’—સંભાવનામાં અથવા અલંકારમાં છે. અયઆકરઃ—લોહનો આકર અર્થાત્ જ્યાં લોહું ધમાય છે ‘ઈતિ’ શબ્દ ઉપદર્શનમાં અને ‘વા’ વિકલ્પમાં છે. તિલા—ધાન્ય વિશેષરૂપ તિલના અવયવો પણ તિલા-તલસરા. તેનો અગ્નિ અર્થાત્ તેને બાળવામાં પ્રવર્તેલ અગ્નિ તે તિલાગ્નિ, એવી રીતે બીજા અગ્નિવિશેષો જાણવા. વિશેષ એ કે—તુષાઃ—કોદ્રવા વગેરેના ફોતરા, બુસં—યવ વગેરેના કુકશા, નલઃ—પોલો સરના જેવા આકારવાળો તે નળ, દલ્લાનિ—પાંદડાંઓ, સુણિડકાઃ—પેટીના જેવા આકારવાળા દારુના લોટને બાફવાના ભાજનો, અથવા કવેલીઓ (કડાઈઓ) સંભવે છે. તેની લિંછાણિ—ચૂલીના સ્થાનો સંભવે છે. વૃદ્ધોએ કહ્યું છે કે—“ગોલિયસોંડિયમંડિયલિત્થાણિ અગ્નેરાશ્રયાઃ” અર્થાત્ “ગોલી, સુંડિકા અને ભંડિકાના લિંછો, અગ્નિના આશ્રયવાળા છે.” બીજાઓએ તો કહ્યું છે કે—દેશભેદની રૂઢિથી આ લોટને પચાવનારા અગ્નિ વગેરેના ભેદો છે. મેં પણ એનો આશ્રય કરીને જ સંભાવના કરેલ છે તથા ભંડિકા-સ્થાલીઓ (હાંડલીઓ), તેજ મોટી સ્થાલીઓ ગોલિકા, આ બે શબ્દ પ્રસિદ્ધ છે. લિંછાણિ—તે જ (ચૂલીના સ્થાનો) છે. કુંભારનો પાક-વાસણ પચાવવાનું સ્થાન, કવેલ્લુકાનિ—નળીઆઓ પ્રસિદ્ધ છે, તેઓનું પચાવવું પણ પ્રસિદ્ધ જ છે. જંતવાહચુલી—ઈશુચંત્રપાટચુલી અર્થાત્ ગોળ બનાવવા માટે કરાતી ચૂલી, ‘લોહારંબરિસાણિ’ લોહારના અંબરીષો-ભટ્ટીના સ્થાનો તે લોહકારામ્બરીષો, તમ-ઉષ્ણ, સમાન-તુલ્ય, જાજવલ્યમાનપણાથી, જ્યોતિષા—અગ્નિ વડે થયેલા તે સમજયોતિભૂત. કિંશુકફૂલ-ખાખરાનું ફૂલ (કેશુડા) તેની સમાન રક્ત પણાને લઈને ઉલ્કાની જેમ ઉલ્કાઅગ્નિના પિંડો, તેના સહસ્રો ‘આ’ શબ્દ પ્રચુરપણું બતાવનાર છે, મૂકે છે. મૂકે છે. એમ વારંવાર અર્થમાં દ્વિવચન છે. અંગારઅતિશય

નાના અગ્નિના કણોના સહસ્રો વિખેરે છે, વિખેરે છે. 'અંતો અંતો' અંદર અંદર ફિચાયોંતિ—ઈંધનો વડે દીપે છે. ઇતિ દષ્ટાંત, દાર્ષ્ટીક તો—'અવમેવે' ત્યાદિં એ પ્રમાણે ઇત્યાદિ, પશ્ચાત્તાપરૂપ અગ્નિ વડે જ્વલિત થાય છે—બળે છે. 'અહમેસે' તિં હું આ શંકા કરું છું, હું આશંકા કરું છું—દોષને કરનારો હોવાથી હું એનાથી શંકું છું, એમ સંભાવના કરું છું. કહ્યું છે કે—

નિચ્ચં સંકિયમીઓ, ગમ્મો સવ્વસ્સ ચ્છલિયચારિત્તો । સાહુજ્જણસ્સ અવમઓ, મઓ વિ પુણ દુગ્ગઈ જાઈ ॥૧૧॥

[ઉપદેશમાલાં ૨૨૬ તિ]

સ્ખલિત ચારિત્રવાળો—ખંડિત આચારવાળો, નિત્ય શંકિત અને ભયભીત રહે છે. બાલાદિ બધાય લોકને ગમ્ય હોય છે, અર્થાત્ તેને બધાય જાણે છે કે આ સ્ખલિત છે, સાધુજનને અવમત-માનવાયોગ્ય હોતો નથી. વળી મરણ પામીને પણ તે દુર્ગતિમાં જાય છે. (૯)

આ વાક્ય વડે અનાલોચકનો આ લોક ગર્હિત થાય છે એમ બતાવ્યું. 'સે જં તસ્સે' ઇત્યાદિ વડે અથવા પાઠાંતરથી માયી જં માયં કંઠુ માયાવી, માયાને કરીને, ઇત્યાદિ વડે ઉપપાતગર્હિત થાય છે એમ બતાવે છે—'કાલમાસે' તિં મરણના માસમાં ઉપલક્ષણથી મરણના દિવસે, મરણના મુહૂર્ત કાલં કિચ્ચા—મરણ પામીને અન્યતર વ્યંતરાદિના—'દેવલોકેષુ'—દેવપુરુષોની મધ્યે ઉવંવત્તારો—વચનના વ્યત્યય-બદલવાથી ઉપજનારો થાય છે, નો મહર્દિકેષુ—પરિવારાદિ ઋદ્ધિ વડે મોટી ઋદ્ધિવાળા દેવોમાં નહિ, શરીર અને આભરણાદિની શોભા વડે મહાદ્યુતિ (શોભા) વાળા દેવોમાં નહિ, વૈકિયાદિ શક્તિથી મહાનુભાગ-મહાપ્રભાવવાળા દેવોમાં નહિ, મહાબલ પ્રાણ (વીર્ય) વાળા દેવોમાં નહિ. મહાસૌખ્યવાળા અથવા મહેશ-મોટા ઐશ્વર્યવાળા દેવોને વિષે નહીં. નો દૂરગતિકેષુ—સૌધર્માદિ ગતિઓને વિષે નહિ, એક, બે વગેરે સાગરોપમની સ્થિતિવાળા દેવોને વિષે નહિ. જે કાંઈતેનો તે દેવલોકમાં બાહ્ય-નજીક નહિ દાસાદિની જેમ. અભ્યંતર-નજીકમાં રહેલો પુત્ર, ક્લત્રાદિની જેમ પરિવાર હોય છે તે પણ આદર કરતો નથી, સ્વામી તરીકે માનતો નથી. મહાન-મોટા પુરુષને યોગ્ય તે મહાર્દ, એવા આસન વડે નિમંત્રણ કરતો નથી. કિંબહુના? દુર્ભાગ્યના અતિશયથી તેને યાવત્ ચાર પાંચ દેવો બોલવાનો નિષેધ કરવા માટે ઉઠે છે—પ્રયત્ન કરે છે. કેવી રીતે? 'મા બહું' ઇત્યાદિ, ઘણું બોલ નહિ. આ વાક્ય વડે ઉપધાત સંબંધી ગર્હા કહી. આજાતિનું ગર્હિતપણું તો 'સે જં' ઇત્યાદિ વડે કહે છે—'સે' એટલે તે આલોચના નહિ કરનાર, તે વ્યંતરાદિસ્વરૂપ દેવલોકની અવધિ (સ્થિતિ) થી આપુક્ષય-આયુષ્ક કર્મના પુદ્ગલને નિર્જરવા વડે, ભવક્ષય-આયુઃકર્માદિના નિબંધનરૂપ દેવપર્યાયિના નાશ થવા વડે સ્થિતિક્ષય-આયુષ્યની સ્થિતિના બંધનો ક્ષય થવા વડે અથવા દેવભવના નિબંધભૂત શેષ કર્મના ક્ષય થવા વડે અનંતર-આયુષ્યના ક્ષય પછી તરત જ ચ્યવીને ઇહૈવ—આ પ્રત્યક્ષ માનુષ્યભવમાં પુરુષપણે ફરી આવે છે. આ સંબંધ છે. કયા કુલોને વિષે, કયા કુટુંબોને વિષે, કયા સંબંધોને વિષે અથવા કેવા પ્રકારોને વિષે? યાનિ ઇમાનિ વક્ષ્યમાણપણાએ પ્રત્યક્ષ હોય છે, તે આ પ્રમાણે—અંતકુલો—વરુટ, છિપા વગેરેના, પ્રાંતકુલો—ચંડાલ વગેરેના, તુચ્છકુલો—અલ્પ મનુષ્યવાળા અથવા અગંભીર (હલકા) આશાયવાળા, દરિદ્રકુલો—ઐશ્વર્ય રહિત, કૃપણકુલો—તર્કકણવૃત્તિવાળા (હઠાગ્રહવૃત્તિવાળા) નટ અને નગનાચાર્ય (નાગાઓ) ના કુલો, ભિક્ષુકુલો—ભીખ માગવાની વૃત્તિવાળા તેવા પ્રકારના લિંગિઓના કુલો. તેવા પ્રકારના અંતકુલાદિને વિષે ફરીને આવે છે અથવા ફરીને ઉપજે છે. 'પુમિ' તિં પુરુષ, 'અણિદ્દે' ત્યાદિં પ્રયોજનવશાત્ જે ઇચ્છેલ છે તે ઇષ્ટ, કાન્તિના યોગથી કાન્ત, પ્રિય-પ્રેમના વિષયવાળો, મનોહર-શુભ સ્વભાવવાળો તથા મન વડે ગમે છે—સૌભાગ્યથી અનુસ્મરણ કરાય છે તે મનોમ, આ ઇષ્ટાદિના નિષેધથી પ્રસ્તુત અનિષ્ટાદિ વિશેષણો છે તથા હીનસ્વર-ટૂંકો સ્વર, તથા દીન-દીનતાવાળો પુરુષ, તેના સંબંધીપણાથી સ્વર છે જેને તે (પુરુષ) પણ દીનસ્વર, અનાદેય વચનવાળો જે થયેલ છે તે અનાદેય પ્રત્યાજાત અથવા પ્રથમા વિભક્તિમાં એકવચનના લોપથી ઉત્પન્ન થયો થકો અનાદેય વચનવાળો હોય છે. શેષ સુગમ છે. યાવત્ 'માસડ' તિં આ વચન વડે પ્રત્યાજાતિનું ગર્હિતપણું કહ્યું.

'માયી' ઇત્યાદિ વડે આલોચના કરનારને ઇહલોકાદિ ત્રણ સ્થાનમાં અગર્હિતપણું ઉક્ત સ્વરૂપથી વિપર્યય સ્વરૂપને

કહે છે—હાર વડે સુશોભિત, વક્ષઃ—હૃદય છે જેનું તે 'હારવિરાજિતવક્ષઃ' તથા કડાઓ પ્રસિદ્ધ છે, તુટિત-બાહુના આભરણવિશેષો, તેના વડે સ્થભિત-સ્થિર કરેલ છે બન્ને ભુજાઓ જેની તે 'કટકતુટિતસ્થંભિતભુજૌ', 'અંગદે' ત્યાદિં બે કાન જ પીઠ સ્થાન છે, કુંડલના આધારપણાથી જેને તે કર્ણપીઠ, અને મૃષ્ટ-ઘસાયેલ, ગંડતલ-ગાલનો ભાગ અને કર્ણપીઠ, જે બેથી, તે મષ્ટગણ્ડતલકર્ણપીઠ, તદૂપ કુંડલો. અહિં વિશેષણભૂત ઉત્તર પદ પ્રાકૃતપણાથી અને કર્મધારય સમાસ છે. અંગદ-કેયૂર અર્થાત્ બાંહનું આભરણવિશેષ છે 'કુંડલ વડે મૃષ્ટગણ્ડતલકર્ણપીઠ' ને જે ધારણ કરે છે તે 'કુંડલમૃષ્ટગણ્ડતલકર્ણપીઠધારી' અથવા અંગદ, કુંડલ અને ઘસાયેલ ગંડતલ કર્ણપીઠ-કાનના આભરણવિશેષને જે ધારણ કરે છે તે 'અંગદકુંડલમૃષ્ટગણ્ડતલકર્ણપીઠધારી' તથા વિવિધ, હસ્તના આભરણો-વીંટી વગેરે છે જેને તે વિચિત્રહસ્તાભરણ, તથા વિચિત્ર વસ્ત્રો અને આભરણો છે જેને અથવા વસ્ત્રો જ આભરણો-ભૂષણો અથવા અવસ્થાભરણો-અવસ્થાને ઉચિત છે જેને તે 'વિચિત્રવસ્ત્રાભરણ અથવા વિચિત્રાવસ્થાભરણ, વિચિત્રમાલા-પુષ્પની માલા અને મૌલિ-શોખર (મુગટ) છે જેને અથવા વિચિત્ર માલાઓનો મૌલિ છે જેને તે વિચિત્રમાલામૌલિ, કલ્યાણક-માંગલ્ય, પ્રવર-મૂલ્યાદિ વડે શ્રેષ્ઠ-કીમતી વસ્ત્રો પહેરેલા છે જેણે અથવા તે વસ્ત્રો પ્રત્યેજ પરિહિત-વસેલ છે જે તે 'કલ્યાણકપ્રવરવસ્ત્રપરિહિત'. કલ્યાણકપ્રવર પાઠાંતરથી પ્રવર ગંધ માલ્ય-માલામાં સુંદર પુષ્પ અને અનુલેપન-ચંદન વગેરેનું વિલેપન, તેને જે ધારણ કરે છે તે કલ્યાણકપ્રવરગંધમાલ્યાનુલેપનધર, ભાસ્વરતેજસ્વી બોંદી-શરીર છે જેનું તે ભાસ્વરબોંદી, પ્રલંબા-લંબાયમાન વનમાલા-આભરણવિશેષને જે ધારણ કરે છે તે 'પ્રલંબનમાલધર' દિવ્ય-સ્વર્ગ સંબંધી-પ્રધાનવર્ણાદિ વડે યુક્ત, સંધાત-વજ્રઋષભનારાય લક્ષણ સંઘપણ (શક્તિવિશેષ) વડે, સમચતુરસ લક્ષણ સંસ્થાન વડે, વિમાનાદિ સ્વરૂપ ઋદ્ધિ વડે. યુક્ત્યા—તથાવિધ દ્રવ્યના યોજનરૂપ અન્ય અન્ય-ભક્તિરૂપ યુક્તિ વડે, પ્રભાવ-માહાત્મ્ય વડે પ્રતિબિંબરૂપ છાયા વડે 'અર્ચિષા'—શરીરથી નીકળેલ તેજની જવાલા વડે, શરીરની કાંતિરૂપ તેજ વડે, અંતઃકરણ પરિણામરૂપ શુક્લાદિ લેશ્યા વડે, ઉદ્યોતયમાનઃ સ્થૂલ વસ્તુને બતાવવાથી અને પ્રમાસંયમાનસ્તુ-સૂક્ષ્મ વસ્તુને બતાવવાથી, એઓનો એકાર્થિપણું હોતે છતે પણ દોષ નથી, કેમ કે ઉત્કર્ષ પ્રતિપાદકપણાએ કહેલ હોવાથી મહતા—પ્રધાન અથવા મોટા રવ-શબ્દ વડે આ સંબંધ છે. અહતઃ ગુંથેલ આરવ (શબ્દ) નું વિશેષણ છે. નાટ્ય-નાય, તે યુક્ત ગીત તે નાટ્યગીત, તે અને કરેલ શબ્દવાળા વાજિત્રો, તંત્રી-વીણા, તલ-હસ્તતાલ, તાલા-કેશિકા. 'તુડિય' તિં તૂર્યો-ઢોલ વગેરે, તે વાદિતતંત્રી તાલતૂર્યો, તેને તથા ધન-મેઘના જેવો જે મૃદંગનો ધ્વનિ ગાંભીર્યના સાધર્મ્યથી, તે આ પટુ-દક્ષતાથી જે વજડાવેલ તે ધનમૃદંગપટુપ્રવાદિત, તે દ્વંદ્વ સમાસ કરતે છતે તેઓનો જે રવ-સાધનભૂત શબ્દ વડે અથવા 'આહ ય' તિં આખ્યાનક વડે જ ગુંથેલ જે નાટ્ય, તેના વડે જે યુક્ત તે ગીત, શેષ તેમજ જાણવું. અહિં જે મૃદંગનું ગ્રહણ કરેલ છે તે વાજિત્રોની મધ્યે, તેનું પ્રધાનપણું હોવાથી ગ્રહણ કરેલ છે. કહ્યું છે કે—'મદ્દલસારાઈ તૂરાઈ' વાજિત્રોમાં સારભૂત મૃદંગ છે. ભોગ્યને યોગ્ય ભોગો-શબ્દાદિ તે ભોગભોગો, તેને અનુભવતો થકો વિચરે છે અર્થાત્ ક્રીડા કરે છે કે રહે છે. ભાષાને પણ બોલતા એવા તેને એક અથવા બે સૌભાગ્યના અતિશયથી યાવત્ પાંચ દેવો, વગર કહ્યે પણ-કોઈએ પ્રેરણા કર્યા સિવાય જ બોલવાની પ્રવૃત્તિ માટે ઘણું ભાષણ કરેલ એવા તેને પણ પોતાનું બહુમતપણું-સમ્મતપણું જણાવવા સારું ઉઠે છે. અને 'બહુ' इत्यादि કહે પણ છે. અર્થાત્ તમારું આ ભાષણ અમને ઈષ્ટ છે. આથી આલોચકનું ઉપપાત સંબંધી અગર્હિતપણું કહ્યું. એના કહેવાથી આ લોકમાં અગર્હિતપણું, લઘુતા (હળવાપણું), આઘ્રાદ વગેરે આલોચના ગુણના સદ્ભાવ વડે કહેવા યોગ્ય છે. આલોચનાના આ ગુણો છે—

लघुया ल्हार्इयजणणं, अप्परनियत्ति अज्जवं सोही । दुक्कररणं आढा, निस्सल्लत्तं च सोहिगुणा ॥१०॥

[व्यवहारभा० १/३१६]

જેમ ભારને ઉપાડનારો ભારને ઉતારવાથી હળવો થાય છે તેમ આલોચક પાપથી હળવો થાય છે તથા આઘ્રાદ-પ્રમોદની ઉત્પત્તિ થવાથી પોતાના અને પરના આત્માની નિવૃત્તિ-આલોચવાથી પોતે પાપથી છૂટે અને તેને જોઈને અન્ય પણ આલોચવાને માટે તૈયાર થાય, પ્રગટપણે દોષને કહેવાથી સરલતા થાય, તથા અતિચારમલને ધોવાથી-આત્માની શોધિ-

શુદ્ધતા થાય, તથા દુષ્કરપણું થાય; કારણ કે આલોચના કરવી ઘણી કઠિન છે. તથા આદર થાય અને શલ્ય રહિતપણું થાય. આ શોષિ-આલોચના કરવાના ગુણો છે. (૧૦)

હવે તેનાજ પ્રત્યાજ્ઞાતિ અર્ગિર્હિતપણાને કહે છે—‘સે ણં’ ઇત્યાદિ વડે, ‘અજ્ઞાઈ’ તિં ધનવાળા યાવત્ શબ્દથી ‘વિત્તાઈ’ દીપ્ત પ્રસિદ્ધ છે અથવા દમ્પ-ગૌરવવાળા ‘વિચ્છિન્નવિડલભવણસયણાસણજાણવાહણાઈ’ તેમાં વિસ્તીર્ણ-વિસ્તારવાળા, વિપુલ-ઘણા, ભવનો-ઘરો, શયનો-પર્થકાદિ, આસનો-સિંહાસન વગેરે, યાનો-રથાદિ, વાહનો-વેગસર અથ્થ વગેરે, આ જે કુલોને વિષે હોય તે ‘વિસ્તીર્ણવિપુલભવનશયનાસનયાનવાહનો’ ક્યાંક ‘વાહણાજ્ઞાઈ’ પાઠ છે તેમાં વિસ્તીર્ણ ભવનાદિ વડે આકીર્ણ અર્થાત્ સંકીર્ણ યુક્ત છે, એમ વ્યાખ્યાન કરવું. તથા ‘બહુધનબહુજાયરૂવરયયાઈ’ બહુ ધન ગણિમ-ગણગ્રી કરીને વેચાય તે, ધરિમ-તોલીને વેચાય તે છે જેને વિષે તે તથા બહુજાતરૂપ-સોનું અને રજત-ચાંદી છે જે કુલોને વિષે તે બહુધનબહુજાતરૂપરજતો, પાછળથી કર્મધારય સમાસ છે. ‘આઓગપઓગસંપડતાઈ’—આયોગ બમણાદિ લાભ વડે દ્રવ્યનો પ્રયોગ-ઋણ લેનારાઓને દેવું-વ્યાજ વગેરેના કરાર વડે આપવું તેમાં સંપ્રયુક્ત-પ્રવર્તેલા, અથવા તેના વડે સંપ્રયુક્ત-યુક્ત તે ‘આયોગપ્રયોગસંપ્રયુક્તો’ ‘વિચ્છિન્નવિડલભવણસયણાજાણવાહણાઈ’ ઘણા લોકોએ ભોજન કર્યા બાદ અવશેષપણાએ-મૂક્યે છતે અથવા વિભૂતિવાળા ત્રિવિધ પ્રકારના ખાવા લાયક ભોજન, ચૂષ્ય-ચૂસવા યોગ્ય, લેલ-ચાટવા યોગ્ય અને પેય-પીવા યોગ્ય વગેરે આહારના ભેદ યુક્તપણાએ પ્રચુર ભક્તપાનો છે જે કુલોને વિષે તે પ્રચુર ભક્તપાનો છે ‘બહુદાસીદાસગોમહિસગવેલયષ્પભૂયાઈ’ ઘણા દાસી, દાસો છે જેઓને વિષે તે તથા ગાય, ભેંસ પ્રસિદ્ધ છે. ગવેલકો તે ઘેડાઓ, તે પ્રભૂત-ઘણા છે, જે કુલોને વિષે તે ‘બહુદાસીદાસગોમહિસગવેલકપ્રભૂતો’. અહિં પાછળથી કર્મધારય છે. અથવા ઘણા દાસી વગેરે પ્રભૂત થયા છે જે કુલોને વિષે તે તેવા. ઘણા જનોને અપરિભૂત-પરાભવ નહિ કરવા યોગ્ય અથવા તૃતીયાના અર્થમાં છઠ્ઠી વિભક્તિ છે, તેથી ઘણા લોકો વડે અપરિભૂત-તિરસ્કાર નહી કરાયેલ, ‘અજ્ઞડત્તે’ તિં આર્યયોઃ—અપાપકર્મવાળા માખાપનો જે પુત્ર તે આર્યપુત્ર. આ કથન વડે આલોચકને, અનાલોચકની પ્રત્યાજ્ઞાતિથી વિપર્યય (ઊલટો) કહ્યો. ॥૫૮૭॥

કરેલ આલોચનાદિ અનુષ્ઠાન વિશિષ્ટ પુરુષો, સંવરવાળા હોય છે માટે સંવરને અને તેના વિપક્ષભૂત અસંવરને કહે છે—

અદ્ધવિહે સંવરે પન્નત્તે, તંજહા—સોતિંદિયસંવરે જાવ ફાસિંદિયસંવરે, મણસંવરે, વતિસંવરે, કાયસંવરે । અદ્ધવિહે અસંવરે પન્નત્તે, તંજહા—સોતિંદિયઅસંવરે જાવ કાયઅસંવરે ॥ સૂ. ૫૧૮॥

અદ્ધ ફાસા પન્નત્તા, તંજહા—કક્કલ્લહે, મડતે, ગરુતે, લહુતે, સીતે, ડસિણે, નિદ્ધે, લુક્કલ્લે ॥ સૂ. ૫૧૯॥

અદ્ધવિધા લોગઠિતી પન્નત્તા, તંજહા—આગાસપતિદ્ધિતે વાતે ૧, વાતપતિદ્ધિતે ડદ્દહી ૨, એવંજધા લ્લહ્હાણે જાવ જીવા કમ્પપતિદ્ધિતા ૬, અજીવા જીવસંગહીતા ૭, જીવા કમ્પસંગહીતા ॥ સૂ. ૬૦૦॥

(મૂ) આઠ પ્રકારે સંવર કહેલ છે, તે આ પ્રમાણે—શ્રોત્રેન્દ્રિયનો સંવર, યાવત્ સ્પર્શનેન્દ્રિયનો સંવર, મનસંવર, વચનસંવર અને કાયસંવર, આઠ પ્રકારે અસંવર કહેલ છે, તે આ પ્રમાણે—શ્રોત્રેન્દ્રિયનો અસંવર યાવત્ કાયનો અસંવર ॥૫૮૮॥ આઠ સ્પર્શો કહેલા છે, તે આ પ્રમાણે—કર્કશ-કરવતની જેમ ૧, મૃદુ-કમલના નાલની જેમ સુંવાળો ૨, ગુરુ-વજની જેમ ભારી ૩, લઘુ-અર્કતુલની જેમ હળવો ૪, શીત-ચંદ્રના કિરણની જેમ ઠંડો ૫, ઉષ્ણ-અગ્નિની જેમ ગરમ ૬, સ્નિગ્ધ-ઘીની જેમ ચીકણો ૭, અને ઋક્ષ-રાખની જેમ લૂખો ૮. ॥૫૮૯॥

આઠ પ્રકારે લોકની સ્થિતિ-મર્યાદા કહેલી છે, તે આ પ્રમાણે—આકાશને આધારે વાયુ રહેલ છે ૧, વાયુને આધારે ધનોદપિ રહેલ છે ૨, એવી રીતે છઠ્ઠા ઠાણામાં કહેલ છે તેમ કહેવું. અર્થાત્ ધનોદપિને આધારે પૃથ્વી રહેલી છે. ૩, પૃથ્વીને આધારે ત્રસસ્થાવર જીવો રહેલા છે ૪, જીવને આધારે શરીર, પુદ્ગલાદિરૂપ અજીવો રહેલા છે ૫, યાવત્

કર્મને આધારે સંસારી જીવો રહેલા છે દ, પુદ્ગલાદિ અજીવો, જીવો વડે સંગ્રહ કરાયા છે ૭, જીવો, જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મ વડે સંગ્રહ કરાયા છે-બંધાયેલા છે ૮. ॥૬૦૦॥

(ટી૦) 'અદ્ભવિહે' ત્યાદિં બે સૂત્રો સુગમ છે. ॥૫૯૮॥

અનંતર કાયસંવર કલ્પો, અને કાય આઠ સ્પર્શવાળો હોય છે માટે સ્પર્શસૂત્ર છે તે સુગમ છે. ॥૫૯૮॥

સ્પર્શો, આઠ જ છે. આ લોકસ્થિતિ છે માટે અહિંથી લોકની સ્થિતિ-મર્યાદાવિશેષને કહે છે. 'અદ્ભવિહે' ત્યાદિં સુગમ છે. 'एवं जहा छद्धाने' इत्यादिं आ प्रमाणे—उदधिपइड्डिया पुहवी धनोदधिने आधारे पृथ्वी છે ૩, પુદ્ગલપિડ્ડિયા તસા થાવરા પાળા—પૃથ્વીને આધારે મનુષ્ય વગેરે ત્રસ સ્થાવર જીવો છે ૪, 'अजीवा जीवपइड्डिया'—જીવને આધારે શરીર વગેરેના પુદ્ગલરૂપ અજીવો છે ૫, जीवा कम्मपइड्डिया—કર્મને વશ જીવો રહેલ હોવાથી કર્મને આધારે જીવો છે ૬, પુદ્ગલ, આકાશાદિ અજીવો, જીવો વડે સદ્ગૃહીતા—સ્વીકાર કરાયા છે; કારણ કે (સકર્મી) જીવોને, અજીવો વિના સર્વ વ્યવહારનો અભાવ હોય છે ૭, જીવો જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મો વડે સંગ્રહાયેલ-બંધાયેલા છે ૮, છઠ્ઠા પદમાં જીવના ઉપગ્રાહક-અવજંભપણાને લઈને કર્મની આધારતાની વિવક્ષા કરી અને અહિં તો તેની જ (કર્મની) જીવને બંધનપણારૂપ વિવક્ષા કરી છે, આ તફાવત છે. ॥૬૦૦॥

આ લોકની સ્થિતિ, સ્વસંપદ્ પુક્તગણિના વચનથી જણાય છે માટે ગણિની સંપદાને કહે છે—

અદ્ભવિહા ગણિસંપતા પત્રતા, તંજહા—આચારસંપતા ૧, સુયસંપતા ૨, સરીરસંપતા ૩, વતણસંપતા ૪, વાતણાસંપતા ૫, મતિસંપતા ૬, પતોગસંપતા ૭, સંગહપરિણા પામ અદ્ભા ૮ ॥ સૂ. ૬૦૧॥

एगमेगे णं महानिधी अड्ढचक्कवालपतिट्ठाणे अड्ढजोयणाई उड्ढउच्चत्तेणं पत्रत्ते ॥ સૂ. ૬૦૨॥

અદ્ભ સમિતીતો પત્રતાઓ, તંજહા—ઈરિયાસમિતી, ભાસાસમિતી, દસણાસમિતી, આયાણમંડ [નિક્કેવણાસમિતિ] ઉચ્ચારપા [સવળાં ખેલ સિંષાણગ જલ પરિહાવણિયા સમિતી] મળસ[મિતી] વડસ[મિતી] કાયસમિતી ॥૬૦૩॥

(મૂ૦) આઠ પ્રકારે ગણિ-આચાર્યની સંપદા-ભાવરૂપ સમૃદ્ધિ કહેલી છે, તે આ પ્રમાણે—આચાર-કિધારૂપ સંપત્તિ ૧, શ્રુત-ધણા શાસ્ત્રના બોધરૂપ સંપત્તિ ૨, શરીરસંપત્તિ-શરીરનું યોગ્ય પ્રમાણ અને સંપૂર્ણ અવયવાદિ ૩, વચનસંપત્તિ-આદેય અને મધુર વચનતાદિ ૪, વાચનાસંપત્તિ-શિષ્યોની યોગ્યતા જાણીને તેને સૂત્રાદિ વિષયમાં ઉદ્દેશનાદિ કરવું ૫, મતિસંપત્તિ-અવગ્રહાદિ બુદ્ધિરૂપ ૬, પ્રયોગસંપત્તિ-વાદના વિષયમાં પોતાની શક્તિનું અને દ્રવ્યક્ષેત્રાદિનું જ્ઞાન હોવું તે ૭, સંગ્રહપરિણાસંપત્તિ-બાલાદિને યોગ્ય ક્ષેત્રાદિ વિષયના જ્ઞાનરૂપ આઠમી સંપદા જાણવી. ॥૬૦૧॥ એક એક (દરેક) ચક્રવર્તીનો મહાનિધિ, આઠ ચક્ર (પૈડા) ઉપર મંજૂપા (પેટી) ની માફક રહેલ છે, અને આઠ આઠ યોજન ઊર્ધ્વ-ઊંચપણે કહેલ છે. ॥૬૦૨॥

આઠ સમિતિ-સમ્યક્ પ્રકારે આત્માની પ્રવૃત્તિ કહેલી છે, તે આ પ્રમાણે—ઈર્યાસમિતિ-જયણાપૂર્વક સાગ્રજણ હાથ દષ્ટિ ભૂમિ સામે રાખીને ચાલવું ૧, ભાષાસમિતિ-નિરવધ ભાષાનું ઉચ્ચારણ કરવું ૨, એધણાસમિતિ-બેંતાલીશ દોષરહિત શુદ્ધ ભાતપાણી વગેરે ગવેષવું ૩, આદાનભાંડ-માત્રનિક્ષેપણસમિતિ-વસ્ત્ર, પાત્રાદિ ઉપકરણને યત્નાએ લેવું મૂકવું ૪, ઉચ્ચાર, પ્રસ્તવણ, ખેલ, સિંધાન, મલ વગેરેનું યત્નાએ પરઠવવું ૫, મનની કુશલ પ્રવૃત્તિ કરવી ૬, અકુશલ વચનનો નિરોધ કરવો ૭ અને એક સ્થાનમાં-સ્થિરતા કરવારૂપ કાયસમિતિ ૮. ॥૬૦૩॥

(ટી૦) 'અદ્ભવિહા ગણિસંપતા'ઈત્યાદિં ગણ-ધણો અથવા અતિશયવાળો સમુદાય, ગુણોનો કે સાધુઓનો છે, જેને તે ગણી-આચાર્ય, તેની સંપત્ ભાવરૂપ સમૃદ્ધિ તે ગણિસંપત્, તેમાં આચરવું તે આચાર-અનુષ્ઠાન, તે જ સંપત્-વિભૂતિ, અથવા તેની સંપત્તિ-પ્રાપ્તિ તે આચારસંપત્, તે ચાર પ્રકારે છે, તે આ પ્રમાણે—સંયમપ્રવચોગયુક્તા અર્થાત્ ચારિત્રમાં હમેશાં સમાધિપૂર્વક

સાવધાનતા-૧, અસંપગ્રહ-આત્માને જાતિ વગેરેના અહંકારરૂપ આગ્રહનું વર્જવું ૨, અનિયતવૃત્તિ-અનિયત વિહાર ૩, વૃદ્ધશીલતા-શરીર અને મનથી નિર્વિકારતા ૪. (૧) એવી રીતે શ્રુતસંપત્ તે પણ ચાર પ્રકારે છે, તે આ પ્રમાણે-બહુશ્રુતતા-યુગપ્રધાન આગમતા અર્થાત્ જે યુગમાં જેટલા આગમો મોજૂદ હોય તે આગમોનું પારગામીપણું ૧, પરિચિતસૂત્રતા ૨, સ્વસ્મયાદિ ભેદથી વિચિત્રસૂત્રતા ૩, ઉદાત્તાદિના વિજ્ઞાનથી લોષ (ઉચ્ચાર) ની વિશુદ્ધિ કરવાપણું ૪. (૨) શરીરની સંપત્ ચાર પ્રકારે છે, તે આ પ્રમાણે-આરોહપરિણાહયુક્તતા-યોગ્ય લંબાઈ અને પહોળાઈ ૧, અનવત્રપતા-અલજજનીય અંગપણું ૨, પરિપૂર્ણ ઈન્દ્રિયપણું ૩, સ્થિર સંહનનપણું ૪. (૩) વચનસંપત્ ચાર પ્રકારે છે, તે આ પ્રમાણે-આદેયવચનતા ૧, મધુર વચનતા ૨, અનિશ્ચિતવચનતા અર્થાત્ મધ્યસ્થપણું ૩, અસંદિગ્ધવચનતા-નિસ્સંદેહ વચનતા ૪. (૪) વાચનાસંપત્ ચાર પ્રકારે છે, તે આ પ્રમાણે-શિષ્યની યોગ્યતા જાણીને ઉદ્દેશન કરવું ૧, પાકી બુદ્ધિવાળો શિષ્ય જાણીને સમુદ્દેશન કરવું ૨, પરિનિર્વાપ્યવાચના-પૂર્વે આપેલ આલાપકોને પરિપક્વ કરાવીને શિષ્યને ફરીથી સૂત્ર આપવું ૩, અર્થનિર્વાપણા-પૂર્વાપરની સંગતિ વડે અર્થની ગમનિકા-વિચારણા કરાવવી ૪. (૫) મતિસંપત્, અવગ્રહ, ઈહા, અપાય અને ધારણાના ભેદથી ચાર પ્રકારની છે ૬, પ્રયોગસંપત્ ચાર પ્રકારે છે. અહિં પ્રયોગ એટલે વાદનો વિષય, તેમાં વાદાદિ સામર્થ્યના વિષયમાં પોતાની શક્તિનું પરિજ્ઞાન ૧, પુરુષપરિજ્ઞાન-વાદી વગેરેનો કયો નય (મત) છે તેનું જ્ઞાન ૨, ક્ષેત્રનું પરિજ્ઞાન ૩, વસ્તુનું પરિજ્ઞાન. અહિં વસ્તુ એટલે વાદના સમયમાં રાજા, અમાત્ય વગેરેનું જ્ઞાન ૪. (૭) સંગ્રહપરિજ્ઞા-સંગ્રહ-સ્વીકારવું તેમાં પરિજ્ઞા-જ્ઞાનના આઠમી સંપત્, તે ચાર પ્રકારે છે, તે આ પ્રમાણે-બાલાદિને યોગ્ય ક્ષેત્રના વિષયવાળી ૧, પીઠ ફલકાદિના વિષયવાળી ૨, યથાસ્થાન્યે સ્વાધ્યાય અને ભિક્ષાના વિષયવાળી ૩, તથા યથોચિત વિનયના વિષયવાળી છે. ૪. (૮) ॥૬૦૧॥

આચાર્યો જ ગુણરૂપ રત્નોના નિધાનભૂત છે માટે નિધાનના પ્રસ્તાવથી નિધિના વ્યતિકરને કહે છે-‘એકે’ ત્યાદિ-એક એક મહાનિધિ, અષ્ટયકવાલપ્રતિજ્ઞાન-આઠ ચક્રની ઉપર રહેલો છે મંજૂષાની માફક. તેનું સ્વરૂપ આ પ્રમાણે-

નવયોજનવિવિધા બારસદીહા સમૂસિયા અદ્વ ૧ જક્ષસહસ્સપરિવુહા, ચક્ષુષ્પદ્વિયા નવ વિ ॥૧૧॥

નવ યોજનના વિસ્તારવાળા (પહોળા), બાર યોજનના લાંબા, આઠ યોજનના ઊંચા, એક હજાર યક્ષ વડે પરવરેલા (અધિષ્ઠિત) અને આઠ ચક્રના આધારે રહેલા નવે નિધાનો છે. (૧૧) ॥૬૦૨॥

દ્રવ્યનિધાનની વસ્તુવ્યતા કહી, હવે ભાવનિધાનભૂત સમિતિના સ્વરૂપને કહે છે-‘અદ્વ સમિર્ષ’ ત્યાદિ-સમ્યક્સારી રીતે ઈતિ-પ્રવૃત્તિ તે સમિતિ, ઈર્ષા-ગમનમાં સમિતિ-ચક્ષુના વ્યાપારપૂર્વક (સાવધાનપણે) પ્રવૃત્તિ તે ઈર્ષાસમિતિ ૧, એવી રીતે ભાષામાં નિરવદ્ય ભાષણથી ભાષાસમિતિ ૨, એષણામાં ઉદ્દગમ વગેરે (૪૨) દોષોને વર્જવાથી એષણાસમિતિ ૩, આ-દાન-લેવામાં ભાંડમાત્રા-ઉપકરણ માત્રાની અથવા ભાંડ-વસ્ત્રાદિ ઉપકરણની કે માટીમય પાત્રની અને માત્ર-સાધુના ભાજનવિશેષની નિષ્કેપણા-મૂકવામાં સારી રીતે પ્રત્યુપેક્ષિત-જોયેલ, અને સારી રીતે પ્રમાર્જલ ક્રમ વડે સમિતિ ૪, ઉચ્ચાર-વડીનીત, પ્રશ્રવણ-લઘુનીત, ખેલ (થૂંક), સિંધાન અને જલ (મેલ) ને પરઠવવામાં સમિતિ-સ્થંડિલની વિશુદ્ધિ વગેરેના ક્રમથી કરવી તે, તેમાં ખેલ-થૂંક, સિંધાન-નાસિકાનો શ્લેષ્મ (લીંટ) ૫, મનની કુશલતામાં મનસમિતિ ૬, અકુશલ વચનના નિરોધમાં વચનની સમિતિ ૭ અને સ્થાનાદિ-કાયોત્સર્ગાદિમાં કાયાની સમિતિ જાણવી ૮. ॥૬૦૩॥

સમિતિઓને વિષે અતિચાર વગેરેમાં આલોચના દેવી જોઈએ, માટે આલોચના કરાવનાર આચાર્ય, આલોચના કરનાર સાધુ અને પ્રાયશ્ચિત્તના સ્વરૂપને કહેવા માટે ત્રણ સૂત્રને કહે છે-

અદ્વિં ઠાળેહિં સંપન્ને અળગારે અરિહતિ આલોતણં પડિચ્છિત્તતે, તંજહા-આચારવં, આહારવં, વવહારવં, ઓવીલણ, પકુવ્વતે, અપરિસ્સાતી, નિજ્જવતે, અવાતદંસી ૧ । અદ્વિં ઠાળેહિં સંપન્ને અળગારે અરિહતિ અત્તદોસમાલોહિત્તણ, તંજહા-જાતિસંપન્ને, કુલસંપન્ને, વિણયસંપન્ને, ગાણસંપન્ને, દંસણસંપન્ને, ચરિત્તસંપન્ને,

ખંતે, દંતે ૨ ॥ સૂ. ૬૦૪ ॥

અદ્ભવિહે પાયચ્છિત્તે પત્રત્તે, તંજહા—આલોચનારિહે, પઢિક્કમનારિહે, તદુભયારિહે, વિવેગારિહે, વિઠસ્સગ્ગારિહે, તવારિહે, હેયારિહે, મૂલારિહે ॥ સૂ. ૬૦૫ ॥

અદ્ભ મતદ્ધાના પત્રત્તા, તંજહા—જાતિમતે, કુલમતે, બલમતે, રૂવમતે, તવમતે, સુત્તમતે, લાભમતે, ઇસ્સરિતમતે ॥ સૂ. ૬૦૬ ॥

(મૂ.) આઠ સ્થાન-ગુણ વડે સંપન્ન અણગાર, આલોચના આપવાને માટે યોગ્ય હોય છે, તે આ પ્રમાણે—જ્ઞાનાદિ પાંચ આચારવાળો ૧, આલોચનાના અતિચારોને ધારવાવાળો ૨, આગમ વગેરે પાંચ વ્યવહારના સ્વરૂપને જણાવવાળો ૩, જે લજ્જાથી અતિચારને આલોવે નહિ તેને લજ્જા મૂકાવનારો ૪, પ્રકર્ષથી શુદ્ધિને કરાવનારો ૫, આલોચના કરનારના દોષોને સાંભળીને બીજા આગળ નહિ પ્રકાશવાવાળો ૬, જેમ શિષ્ય તપને સંપૂર્ણ કરી શકે તેમ પ્રાયશ્ચિત્ત તપને દેવાવાળો ૭, સારી રીતે આલોચના ન કરવાથી થતા અનર્થોને બતાવનારો ૮—આઠ સ્થાન-ગુણ વડે સંપન્ન અણગાર, આલોવવા માટે યોગ્ય થાય છે, તે આ પ્રમાણે—જાતિસંપન્ન-ઉત્તમ જાતિમાં જન્મેલો ૧, કુલસંપન્ન ૨, વિનયસંપન્ન ૩, જ્ઞાનસંપન્ન ૪. દર્શનસંપન્ન ૫, ચારિત્રસંપન્ન ૬, ક્ષમાવાળો ૭, અને દાંત-ઈન્દ્રિયોને દમનારો. ॥૬૦૪॥

આઠ પ્રકારે પ્રાયશ્ચિત્ત કહેલ છે, તે આ પ્રમાણે—ગુરુ સમક્ષ નિવેદન કરવાથી જે પાપની શુદ્ધિ થાય તે આલોચનાને યોગ્ય ૧, મિથ્યાદુષ્ટ આપવાથી જે પાપની શુદ્ધિ થાય તે પ્રતિક્રમણને યોગ્ય ૨, આલોચના અને પ્રતિક્રમણ બન્નેથી જે પાપની શુદ્ધિ થાય તે તદુભયયોગ્ય ૩, લીધેલ આધાકર્માદિ આહારનો ત્યાગ કરવાથી જે શુદ્ધિ થાય તે વિવેકને યોગ્ય ૪, દુઃસ્વપ્નાદિ વડે થયેલ પાપની જે કામોત્સર્ગ કરવાથી શુદ્ધિ થાય તે વ્યુત્સર્ગને યોગ્ય ૫, પૃથ્વી વગેરેના સંઘટ્ટાથી થયેલ દોષની જે નીવી વગેરે તપથી શુદ્ધિ થાય તે તપને યોગ્ય ૬, ઘણા અતિચારને લગ્યાડવાથી તપ કરવામાં અશક્ત સાધુના શ્રમણપર્યાયનો છેદ કરવા વડે જે શુદ્ધિ થાય તે છેદને યોગ્ય ૭, પંચેન્દ્રિયનો વધ વગેરેથી મૂલ (મહાવ્રત) ગુણનો ઘાત થવાથી ફરીને મહાવ્રતનું આરોપણ કરવા વડે જે પાપની શુદ્ધિ થાય તે મૂલને યોગ્ય. ॥૬૦૫॥

આઠ મદના સ્થાનો કહેલા છે, તે આ પ્રમાણે—જાતિનો મદ તે પૂર્વભવમાં હરિકેશી મુનિએ કર્યો તેથી ચંડાલના કુલમાં ઉપન્યા ૧, કુલનો મદ, મહાવીરસ્વામીના જીવે મરિચીના ભવમાં કર્યો, તેથી બ્રાહ્મણીની કુખે ઉપન્યા ૨, બલનો મદ, શ્રેણિક રાજાએ કર્યો, તેથી નરકનું આયુષ્ય બાંધ્યું ૩, રૂપનો મદ, સનત્કુમાર ચક્રવર્તીએ કર્યો તેથી કાયા વિજાસી ૪, તપનો મદ-કૂરંગડુક મુનિએ પૂર્વભવમાં કરેલ જેથી એક પોરસી માત્ર પણ તપ કરી શક્યા નહિ ૫, શ્રુતનો મદ, સ્થૂલભદ્ર મુનિએ કર્યો, જેથી ગુરુએ ઉપરના ચાર પૂર્વ ભણાવવાનો નિષેધ કર્યો, સંઘના આગ્રહથી મૂલ પાઠ માત્ર ચાર પૂર્વ ભણાવ્યા ૬, લાભમદ, સુભૂમ ચક્રવર્તીએ કર્યો જેથી સમુદ્રમાં સૈન્ય સહિત ડૂબી મૂવો, અને ઐશ્વર્યમદ, દશાર્ણભદ્રે કર્યો, જેથી ઈન્દ્રે તેનું માનભંગ કર્યું પરંતુ દીક્ષા ગ્રહણ કરી આત્માને નિસ્તાર્યો. આ આઠે મદમાંથી જે કોઈ પણ એક જાત્યાદિ મદ કરે તે જાત્યાદિ હીન મેળવે. ॥૬૦૬॥

(ટી.) 'અદ્ભહી' ત્યાદિં સુગમ છે. વિશેષ એ કે—

આયરવમાયારં, પંચવિહં મુણ્ઙ્ જો અ આયરઙ્ । આહારવમવવહારે, આલોચંતસ્સ તં સવ્વં ॥૧૨॥

'આયરવં' તિં જ્ઞાનાદિ પાંચ પ્રકારના આચારવાળા જ્ઞાનક્રિયાથી યુક્ત ૧, 'આહારવં' તિં અવધારણવાળો—આલોચના કરવાવાળાએ નહિ આલોચેલ અતિચારોનો નિશ્ચય કરનાર (૧૨) ૨.

વવહારવ વવહારં, આગમમાઈ ડ મુણઈ પંચવિહં । ઓવીલુવગૂહંતં, જહ આલોણ્ડ તં સવ્વં ॥૧૩॥

‘વવહારવ’ તિં ઉક્ત સ્વરૂપવાળા આગમ, શ્રુત, આજ્ઞા, ધારણા અને જીતલક્ષણ પાંચ વ્યવહારનો જાણકાર ડ, ‘ઓવીલ’ તિં અપવ્રીડયતિ—લજજા રહિત કરે છે, અર્થાત્ જે લજજાથી બરોબર આલોચના નહિ કરતો હોય, તે જેમ બધાય દોષો સમ્યગ્ આલોચે તેમ કરે છે તે અપવ્રીડક. (૧૩)

“આલોચ્યમિ સોહિં, જો કારાવેઈ સો પકુવ્વીઓ”-‘પકુવ્વ’ તિં આલોચના કીધે છતે જે પ્રકર્ષથી શુદ્ધિને કરાવે છે તે પ્રકારી. ૫.

“જો અત્તસ્સ ડ દોસે, ન કહેઈ ય અપરિસાઈ સો હોઈ ॥”-‘અપરિસાઈ’ તિં જેના મુખથી (ગુમવાત) શ્રવતિ—નીકળતી નથી અર્થાત્ આલોચકના દોષોને સાંભળીને બીજા આગળ તેનું પ્રતિપાદન કરતો નથી એવા પ્રકારના સ્વભાવવાળો તે અપરિશ્રાવી. ૬

“નિજ્જવઓ તહ કુણઈ, નિવ્વહઈ જેણ પચ્છિત્ત”-‘નિજ્જવ’ તિં નિર્ધાપના કરાવે છે, એવી રીતે નિર્ધાપના કરે છે કે જેમ શિષ્ય, મોટા પ્રાયશ્ચિત્તનો પણ નિર્વાહ કરી શકે છે તે નિર્ધાપક. ૭

દુભ્મિક્ખદુબ્બલાઈ, ઇહલોણ જાણણ અવાણ ડ । દંસેઈ ય પરલોણ, દુલ્લહબોહિ સિ સંસારે ॥૧૪॥

‘અવાયદંસિ’ તિં અપાય-શિષ્યના ચિત્તનો ભંગ, અને અનિર્વાહ વગેરે, દુર્ભિક્ષ અને દુર્બલતાથી કરાયેલ અનર્થોને જુએ છે—એવા સ્વભાવવાળો અથવા સારી રીતે આલોચના ન કરવામાં દુર્લભબોધિપણું વગેરે અપાયો શિષ્યોને બતાવે છે તે અપાયદર્શી. (૧૪) ૮

જાઈ-કુલસંપન્નો, પાયમકિચ્ચં ન સેવઈ કિંચિ । આસેવિઠં ચ પચ્છા, તમ્મુણઓ સમ્માલોણ ॥૧૫॥

‘અત્તદોસ’ તિં પોતાનો અપરાધ. જાતિ-માતાનો પક્ષ, કુલ-પિતાનો પક્ષ, જે બન્ને પક્ષ વડે સંપન્ન હોય તે પ્રાયઃ અકૃત્યને કરે નહિ, કરીને પણ પશ્ચાત્તાપથી આલોચના કરે છે માટે બન્નેનું ગ્રહણ કરે છે. (૧૫)

વિનયસંપન્ન સુખપૂર્વક જ આલોચે છે ડ, તથા જ્ઞાનસંપન્ન, દોષના વિપાકને અથવા પ્રાયશ્ચિત્તને જાણે છે. કહ્યું છે કે—નાળેણ ડ સંપન્નો, દોસવિવાગં વિયાણિઠં ઘોરં । આલોણ્ડ સુહં ચિય, પાયચ્છિત્તં ચ અવગચ્છે ॥૧૬॥

જ્ઞાન સંપન્ન દોષોના ઘોર વિપાકને જાણીને સુખપૂર્વક આલોચે અને પ્રાયશ્ચિત્તને પ્રાપ્ત કરે છે. (૧૬)

સુદ્ધો તહ તિ સમ્મં, સદ્દહઈ દંસણેણ સંપન્નો । ચરણેણ ડ સંપન્નો, ન કુણઈ ભુજ્જો તમવરાહં ॥૧૭॥

દર્શનસંપન્ન, હું શુદ્ધ છું એમ સદહ છે ૫, ચારિત્રસંપન્ન તો વારંવાર તે અપરાધને કરતો નથી. સમ્યગ્ આલોચે છે અને પ્રાયશ્ચિત્તને નિર્વાહે છે. (૧૭)

“ખંતો આયરિણ્હિં, ફરુસં ભણિઓઽવિ ન વિ રુસે”- ક્ષાંત-ક્ષમાવાળો, આચાર્યે કકણ વચન કહ્યું હોય તો પણ ગુસ્સે થતો નથી. ૭

“દંતો સમત્થો વોદ્ધું, પચ્છિત્તં જમિહ વિજ્જતે તસ્સ”- દાન્ત-આપેલ પ્રાયશ્ચિત્તનો નિર્વાહ કરવા માટે સમર્થ હોય છે. ૮ ॥૬૦૪॥

‘આલોચણે’ ત્યાદિં વ્યાખ્યાતપ્રાયઃ છે. ॥૬૦૫॥

જાતિ વગેરે મદ હોતે છતે આલોચનમાં પ્રવર્તતો નથી માટે મદના સ્થાનનું સૂત્ર છે તે કહેલ અર્થવાળું છે. વિશેષ એ કે-મદસ્થાનો-મદના ભેદો. અહિં દોષો-“જાતિ વગેરે મદ-અહંકાર વડે ઉન્મત્ત થયેલ પુરુષ અહિં પિશાયની માફક દુઃખિત થાય છે અને પરભવમાં નિઃસંશય જાતિ વગેરેની હીનતાને પામે છે.” ॥૬૦૬॥

તેઓને વાદીઓને જ પ્રાયઃ શ્રુતનો મદ હોય છે માટે વાદીવિશેષોને બતાવતા થકા સૂત્રકાર કહે છે—

અદ્ધ અકિરિયાવાતી પન્નત્તા, તંજહા—ણાવાતી ૧, અણેગાવાતી ૨, મિતવાતી ૩, નિમ્મિતવાતી ૪, સાયવાતી ૫,

સમુચ્છેદવાતી ૬, ગિતાવાતી ૬, ણ સંતિ પરલોગવાતી ૮ ॥ સૂ. ૬૦૭ ॥

(મૂ૦) આઠ અક્રિયાવાદી-વસ્તુના સ્વરૂપને અયથાર્થપણે પ્રકાશનારા કહેલા છે, તે આ પ્રમાણે—એકવાદી—સમસ્ત વિશ્વમાં વ્યાપી રહેલ એક જ આત્મા છે એમ કહે છે ૧, અનેકવાદી—બધાય ભાવોને પરસ્પર વિગ્ર એકાંતે માને છે ૨, મિતવાદી અનંતાનંત જીવો છતાં અમુક સંખ્યાવાળા જીવો છે વગેરે પરિમિતપણે માને છે ૩, નિર્મિતવાદી—આ જગત્, ઈશ્વર, બ્રહ્મ અથવા પુરુષ વડે કરાયેલ છે એમ માને છે. ૪, સાતવાદી—સુખે રહેવું, મોજમજા કરવી, પરંતુ દુઃખરૂપ તપનિયમાદિને આચરવું નહિ એમ માને છે ૫, સમુચ્છેદવાદી—પ્રતિભણે દરેક વસ્તુ નાશ પામે છે એમ માને છે અર્થાત્ ક્ષણિકવાદી ૬, નિત્યવાદી—બધીય વસ્તુઓ ઉત્પાદ અને વિનાશ રહિત નિત્ય-સ્વરૂપ છે એમ માને છે. ૭, ન સંતિ પરલોકવાદી—મોક્ષ અને પરલોક નથી એમ માને છે ૮. ॥૬૦૭॥

(ટી૦) 'અદ્વ અકિરિયે' ત્વાદિં ક્રિયા-અસ્તિ (છે) એવા રૂપવાળી સમસ્ત પદાર્થના સમૂહમાં વ્યાપનારી, તે જ અયથાર્થ વસ્તુના વિષયપણાએ કરી કુત્સિતા (નિંદિતા) તે અક્રિયા 'નવઃ' શબ્દ કુત્સા અર્થમાં છે. તે અક્રિયાને જેઓ બોલે છે એવા સ્વભાવવાળા તે અક્રિયાવાદીઓ. યથાવસ્થિત વસ્તુ તો અનેકાંતાત્મક નથી પરંતુ એકાંતાત્મક જ છે, એ પ્રમાણે સ્વીકારવાવાળા અર્થાત્ નાસ્તિકો એ રીતે બોલનારા હોવાથી તેઓ પરલોકસાધક ક્રિયાને પણ પરમાર્થથી કહેતા નથી. તેઓના મતમાં વસ્તુઓનો સદ્ભાવ છતે પણ પરલોકને સાધક ક્રિયાના અધોગથી તેઓ અક્રિયાવાદીઓ જ છે. તે વાદીઓમાં એક જ આત્માદિ પદાર્થ છે એમ બોલે છે તે એકવાદી. અહિં દીર્ઘપણું તો પ્રાકૃતપણાને અંગે છે. એ મતને અનુસરનારાઓએ કહ્યું છે કે—

एक एव हि भूतात्मा, भूते भूते व्यवस्थितः । एकधा बहुधा चैव दृश्यते जलचन्द्रवत् ॥१८॥

એક જ ભૂતરૂપ આત્મા, પ્રત્યેક પ્રત્યેક ભૂત-જીવમાં વ્યવસ્થિત રહેલ છે પરંતુ એક પ્રકારે અને અનેક પ્રકારે જલ-ચંદ્રની જેમ દેખાય છે અર્થાત્ જેમ એક ચંદ્ર છતાં જલમાં તેના પ્રતિબિંબો પડવાથી અનેક ચંદ્ર દેખાય છે. (૧૮) (૧) બીજો એક વાદી તો આત્મા જ છે પરંતુ બીજો કોઈ પદાર્થ નથી એમ સ્વીકારનારો છે. 'તદુક્તમ્'—

पुरुष एवेदं गिनं सर्व्वं यद्भूतं यच्च भाव्यम् । उतामृतत्वस्येशानो यदन्नेनाति रोहति ॥१९॥

[શુક્લ યજુ. ૩૧૧૨ દ્વાદશારે નય ચક્રે પૂ. ૧૩૬ પં ૮ તિ]

यदेजति यन्नेजति यद्वरे यदु अन्तिके । यदन्तरस्य सर्वस्य यदु सर्वस्यास्य बाह्यतः ॥२०॥ [ईशावास्य. ૫ તિ]

પુરુષ જ આ અગ્નિ છે જે સર્વ થયેલ અને થશે અથવા અમરપણાનો નાયક છે જે અન્ન વડે વૃદ્ધિ પામે છે, જે કંપે છે, જે નથી કંપતો, જે દૂરે, એ સમીપમાં જે અંતરના અને સર્વ આના બાહ્યથી. (૧૯-૨૦) ઇતિ તથા વળી બીજા વાદીઓ કહે છે કે—

नित्यज्ञानविवर्त्तोयं क्षिति तेजो जलादिकः । आत्मा तदात्मकश्चेति सङ्गिरन्ते परे पुनः ॥२१॥

હમેશાં જ્ઞાનથી યુક્ત, પૃથ્વી, તેજ, જલ વગેરેવાળો આ આત્મા તદાત્મકજ છે એ પ્રમાણે એકપણું કહે છે. (૨૧) વળી શબ્દાદ્વેત (એક) વાદીઓ તો આ બધુંય વિશ્વ, શબ્દાત્મક છે, એવી રીતે એકત્વને માને છે. કહ્યું છે કે—

अनादि निधनं ब्रह्म शब्दतत्त्वं यदक्षरम् । विवर्त्तैर्दर्थभावेन प्रक्रिया जगतो यतः ॥२२॥ [वाक्य प. ૧૧ તિ]

શબ્દ તત્ત્વરૂપ જે અક્ષર, અર્થભાવ વડે વર્તે છે તે અનાદિઅનંત બ્રહ્મ છે જેથી આ જગતની પ્રક્રિયા છે (૨૨) અથવા સામાન્ય વાદી બધુંય એક જ સ્વીકારે છે, કેમ કે સામાન્યનું એકપણું છે, એવી રીતે અનેક પ્રકારે એકવાદી છે એનું અક્રિયાવાદીપણું તો તેનાથી અન્ય સદ્ભૂત-રહેલા 'છતાં ભાવોને 'નાસ્તિ'—નથી એમ પ્રતિપાદન કરવાથી અને યુક્તિઓ

1. અનેકપણારૂપ છતાં ભાવોનો નિષેધ અને એકાંતે એકપણારૂપ અયુક્તપણાનો સ્વીકાર કરવાથી એમને અક્રિયાવાદી કહ્યા.

વડે અઘટમાન, આત્માદૈત, પુરુષાદૈત અને શબ્દાદૈતાદિના અસ્તિપણાનો સ્વીકાર કરવાથી એમ આગળના વાદીઓના સંબંધમાં પણ જાણવું ૧, તથા કથંચિત્ એકપણું છતે પણ સર્વથા-એકાંતે ભાવોનું અનેકપણું કહે છે તે અનેકવાદી. પરસ્પર વિલક્ષણ-જૂદા જ ભાવો છે, તે જ પ્રમાણે પ્રમાણ કરાય છે. જેમ રૂપ, રૂપપણાએ (ભિન્ન છે) ભાવોના અભેદમાં તો જીવ, અજીવ, બદ્ધ, મુક્ત, સુખી, દુઃખી વગેરેનો એકપણાનો પ્રસંગ થવાથી દીક્ષાદિ નિરર્થક થશે. વિશેષ કહે છે-સામાન્યને અંગીકાર કરીને બીજા વાદીઓએ એકપણું વિવક્ષેલ છે, પરંતુ સામાન્ય ભેદ-વિશેષથી ભિન્ન અને અભિન્નપણાએ વિચારાતું ઘટમાન થતું નથી. એવી રીતે અવયવોથી અવયવી, ધર્મોથી ધર્મી, આ પ્રમાણે અનેકવાદી કહે છે. એનું પણ અક્રિયાવાદીપણું, સામાન્યાદિ રૂપપણાએ કરી ભાવોનું એકત્વ હોતે છતે પણ સામાન્યાદિના નિષેધ વડે છે. તેનો નિષેધ કરવાથી, કારણ કે સામાન્ય સર્વથા નથી એમ (યુક્ત) નથી. કેમ કે અભિન્ન જ્ઞાનના કથનના અભાવનો પ્રસંગ આવવાથી વળી સર્વથા ભિન્નપણું (સ્વીકાર્ય) છતે એક પરમાણુ સિવાય બધાય પરમાણુઓને અપરમાણુપણાનો પ્રસંગ આવે તથા અવયવી અને ધર્મી સિવાય પ્રતિનિયત ધર્મની વ્યવસ્થા નહિ થાય [અર્થાત્ આ કોના અવયવો છે એમ નહિ કહી શકાય તેથી સર્વસંકરપણું પ્રાપ્ત થાય.] અને ભેદ, અભેદ વિકલ્પરૂપ દૂષણ તો કથંચિત્ વાદના સ્વીકાર વડે અવકાશ રહિત છે ૨, તથા જીવોનું અનંતાનંતપણું છતે પણ મિતાનું-પરિમાણવાળા કહે છે-“ઉચ્છેદ પામવાવાળું જગત થશે-પ્રલય થશે. એ પ્રમાણે સ્વીકારવાથી અથવા પ્રમાણવાળો અંગૂઠાના પર્વ માત્ર, કે શ્યામક તંદુલ માત્ર જીવને કહે છે પરંતુ અપરિમિત અસંખ્યેય પ્રદેશાત્મકપણાએ કે અંગુલના અસંખ્યેય ભાગથી આરંભીને યાવત્ લોકને પૂરે છે. એવી રીતે અનિયત પ્રમાણપણે સ્વીકારતો નથી. અથવા મિત-સપ્તદ્વીપ સમુદ્રપણાએ લોકને કહે છે. અન્યથા ભૂત પણ કહે છે તે મિતવાદી. તેનું પણ અક્રિયાવાદીપણું વસ્તુતત્ત્વના નિષેધથી જાણવું ૩, તથા નિર્મિત-ઈશ્વર, બ્રહ્મ, પુરુષાદિ વડે કરાયેલ લોકને કહે છે તે નિર્મિતવાદી. તે પ્રમાણે જ તેઓ કહે છે-

આસીદદં તમોભૂતમપ્રજ્ઞાતર્તમલક્ષણમ્ । અપ્રતર્ક્યમવિજ્ઞેયં, પ્રસુપ્તમિવ સર્વતઃ ॥ [મનુ ૧/૫]

તસ્મિનેકાર્ણવીભૂતે નષ્ટસ્થાવરજઙ્ગમે । નષ્ટામરનરે ચૈવ પ્રણષ્ટોરગરાક્ષસે ॥

કેવલં ગહરીભૂતે મહાભૂતવિવર્જિતે । અચિન્ત્યાત્મા વિમુક્તશ્ચ શયાનસ્તપ્યતે તપઃ ॥

તત્ર તસ્ય શયાનસ્ય નામેઃ પદ્મં વિનિર્ગતમ્ તરુણરવિમણ્ડલનિષં હૃદ્યં કાશ્વનકર્ણિકમ્ ॥

તસ્મિન્ પદ્મે તુ મગવાન્ દણ્ડી યજ્ઞોપવીતસંયુક્તઃ । બ્રહ્મા તત્રોત્પન્નસ્તેન જગમાન્તરઃ સૃષ્ટ્યાઃ ॥

અવિતિઃ સુરસજ્જાનાં દિતિરસુરાણાં મનુર્મનુષ્યાણામ્ । વિનતા વિહન્ગમાનાં માતા વિશ્વપ્રકારાણામ્ ॥

કહુઃ સરીસૃપાણાં સુલસા માતા તુ નાગજાતીનામ્ । સુરભિશ્ચતુષ્પદાનામિલા પુનઃ સર્વજીજાનામ્ [જીવાનાં] ॥૨૩-૨૧॥

“અંધકારમય, નહિ જણાયેલું, લક્ષણ રહિત, તર્ક નહિ કરવા યોગ્ય, નહિ જાણવા યોગ્ય અને સર્વતઃ સૂતેલાની જેવું આ જગત પ્રથમ હતું. (૨૩) એકસરખા, સ્થાવર અને જંગમ રહિત, દેવ, મનુષ્ય રહિત, નાગ, રાક્ષસ સહિત (૨૪) કેવલ ગુફા જેવા, અને પંચ મહાભૂતથી રહિત એવા તે જગતને વિષે અચિન્ત્ય આત્મા-કલ્પના ન કરી શકાય એવી શક્તિવાળો ઈશ્વર, તેમાં સૂતો છતો તપને તપે છે. (૨૫) તેમાં સૂતા છતાં વિભુની નાભિથી મધ્યાહ્નના સૂર્યમંડલની કાંતિ જેવું સુંદર અને સુવર્ણની કણિકાવાળું પદ્મ (કમળ) નીકળ્યું (૨૬) તે પદ્મમાં દંડને ધારણ કરનાર અને જનોઈ સંયુક્ત ભગવાન્ બ્રહ્મા ત્યાં ઉત્પન્ન થયા. તેણે જગતની આઠ માતાઓ સરજી-રચી. (૨૭) દેવના સમૂહોની માતા અદિતિ ૧, અસુરોની માતા દિતિ ૨, મનુષ્યોની માતા મનુ ૩, સમસ્ત પ્રકારની પક્ષીઓની માતા વિનતા ૪, (૨૮) સરીસૃપો-વિંછુ વગેરેની માતા કદુ ૫, નાગની જાતિઓની માતા સુલસા ૬, ચતુષ્પદ-પશુઓની માતા સુરભી ૭, અને સર્વ બીજોની માતા ઈલા-પૃથ્વી ૮. (૨૯) આ પ્રમાણે પ્રમાણ આપે છે કે-બુદ્ધિમાન્ (પુરુષ) રૂપ કારણ વડે કરાયેલું આ જગત છે. કેમ કે ઘટની જેમ સંસ્થાન-આકારવાળું હોય છે ઈત્યાદિ.

અક્રિયાવાદીપણું તો એનું “ક્યારે પણ અનીદંશ જગત્ ન હતું અર્થાત્ એવું જ હતું.” આ વચનથી અકૃત્રિમ જગતની

અકૃત્રિમતાનો નિષેધ કર્યો છે કારણ કે ઈશ્વરાદિ વડે જગતનું કર્ત્તવ્ય નથી. (તેમ માનવાથી) કુંભારાદિને કર્ત્તવ્યપણાનો પ્રસંગ વ્યર્થ થશે અને કુંભારાદિની જેમ બુદ્ધિમાન કારણભૂત ઈશ્વરાદિને અનીશ્વરતાનો પ્રસંગ આવશે અર્થાત્ કુંભારાદિ સદૃશ ઈશ્વર થશે. વળી અશરીરપણાને લઈને ઈશ્વરને કારણના અભાવથી ક્રિયામાં અપ્રવૃત્તિ થાય અને શરીરપણું છતે ઈશ્વરના શરીરનું પણ અન્યકર્તા વડે થવું જોઈએ. એ પ્રમાણે તો અનવસ્થાનો પ્રસંગ થશે. ૪

તથા સાત-સુખ ભોગવવું એમ કહે છે, તે સાતવાદીને બતાવે છે-એ પ્રમાણે કોઈક વાદી હોય છે-સુખના અર્થાં જીવોએ સુખ ભોગવવું પરંતુ અસાત-દુઃખરૂપ તપ, નિયમ અને બ્રહ્મચર્યાદિ કરવું નહિ; કેમ કે કાર્યનું કારણને અનુરૂપપણું હોય છે. શુકલ-સફેદ તંતુઓ વડે આરંભેલું વસ્ત્ર, રક્ત થતું નથી પરંતુ શુકલ જ થાય છે. એવી રીતે સુખના સેવનથી સુખ જ થાય છે. કહ્યું છે કે—

મૃદ્ધી શય્યા પ્રાતરુત્થાય પેયા મક્તં મધ્યે પાનકં ચાપરાહ્ણે ।

દ્રાક્ષાખણ્ડં શર્કરા ચાર્દ્ધરાત્રે મોક્ષક્ષાન્તે શાક્યપુત્રેણ દષ્ટઃ ॥૩૦॥

કોમળ શય્યામાં શયન કરવું, સવારમાં ઊઠીને પીવા યોગ્ય પાણીને પીવું, મધ્યાહ્ને ભોજન કરવું, અપરાહ્ને-પાછલા બે પ્રહરમાં પાનક પીવું, અને અર્ધરાત્રિના સમયમાં દ્રાક્ષ, ખાંડ અને સાકર વાપરવી, એમ કરવાથી અંતમાં 'શાક્યપુત્રે (બુદ્ધ ભગવાને) મોક્ષ જોયેલ છે. (૧) [આ બોધોનું વચન છે] અક્રિયાવાદીપણું તો એનું પારમાર્થિક પ્રશ્નસુખરૂપ સંયમ અને તપને દુઃખપણે સ્વીકારવાથી અને કારણને અનુરૂપ કાર્યના સ્વીકારનું તો વિષયસુખથી અનનુરૂપ મોક્ષસુખને માનવા વડે બાધિતપણું હોવાથી. ૫

તથા સમુચ્છેદ-દરેક ક્ષણમાં નિરન્વય-સંબંધ રહિત નાશને જે કહે છે તે સમુચ્છેદવાદી. તે આ પ્રમાણે—“વસ્તુનું કાર્ય કરવાપણું ‘સત્’ છે, કાર્ય નહિ કરવામાં પણ વસ્તુતત્ત્વ સ્વીકાર્યે છતે ખરવિષાણ (ગધેડાના શીંગડા) ને પણ ‘સત્’પણાનો પ્રસંગ થશે અને નિત્ય વસ્તુ, કાર્યને ક્રમશઃ કરે નહિ કેમ કે નિત્યનું એક સ્વભાવપણું હોઈને કાલાંતરમાં થનાર બધાય કાર્યના ભાવનો પ્રસંગ આવે છે. જો એમ નહિ સ્વીકારશો તો દરેક ક્ષણમાં અન્ય અન્ય સ્વભાવની ઉત્પત્તિ થવા વડે નિત્યત્વની હાનિ થશે. એકી સાથે પણ કાર્યને કરે નહિ, કારણ કે એકી સાથે કાર્ય નહિ કરવાનું પ્રત્યક્ષ વડે સિદ્ધ છે. આ હેતુથી ક્ષણિક વસ્તુ જ કાર્યને કરે છે. એ રીતે અર્થક્રિયાકારીપણાથી ક્ષણિક વસ્તુ છે.” આ અક્રિયાવાદી એવી રીતે જાણવો-સંબંધ રહિત નાશના અભ્યુપગ અર્થાત્ માનવામાં જ પરલોકના અભાવને ઉત્પન્ન કરે છે તથા ફલના અર્થાં જીવોને ક્રિયામાં અપ્રવૃત્તિ ઉત્પન્ન કરે છે તથા સમસ્ત ક્રિયામાં પ્રવર્તકને અસંખ્યેય સમયમાં થનાર અનેક અક્ષરના ઉલ્લેખવાળા વિકલ્પનું પ્રતિસમય ક્ષયપણું થયે છતે એક ઈચ્છિત પ્રત્યયના અભાવથી સમસ્ત વ્યવહારનો ઉચ્છેદ થાય. આ કારણથી જ એકાંત ક્ષણિક મતથી કુંભારાદિ પાસેથી અર્થક્રિયા ઘટી શકતી નથી. તે કારણથી વસ્તુ પર્યાયથી સમુચ્છેદ-નાશવાળી છે પરંતુ દ્રવ્યથી નાશવાળી નથી. ૬

તથા નિયત એટલે વસ્તુને જે નિત્ય કહે છે તે નિત્યવાદી, તે આ પ્રમાણે—લોક નિત્ય છે કેમ કે ઉત્પાદ અને વિનાશના આવિર્ભાવ-પ્રગટ થવું અને તિરોભાવ-અંતર્ભાવ માત્રપણાથી તથા સસલાના શીંગડાની જેમ ‘અસત્’ નો ઉત્પાદ ન થવાથી, અને ઘટની જેમ ‘સત્’ નો વિનાશ ન થવાથી; કારણ કે ઘટ સર્વથા નાશ પામેલ નથી. કપાલાદિ અવસ્થા વડે તેનું પરિણામપણું હોવાથી. વળી કપાલાદિ અવસ્થાનું અપારમાર્થિકપણું હોવાથી અને માટીરૂપ સામાન્યનું જ પરમાર્થિકપણું હોવાથી અને મૃત્તિકારૂપ સામાન્યના અવિનષ્ટપણાથી. [આ નિત્યવાદીનો પક્ષ છે] સ્થિર એકરૂપપણે એકાંત નિત્યને સ્વીકારવા વડે સકલ ક્રિયાના લોપને સ્વીકારવાથી આ અક્રિયાવાદી છે ૭.

તથા ‘ન સન્તિ પરલોમે વા’ નેતિ—નથી વિદ્યમાન શાંતિ-મોક્ષ અને પરલોક-જન્માંતર અર્થાત્ મોક્ષ અને પરલોક

1. આ શ્લોક સુયગડાંગની દીકામાં પણ છે અને તે બૌદ્ધોનું મંતવ્ય છે. આ પ્રમાણે બૌદ્ધોના કોઈક ભેદમાં પૂર્વ મન્તવ્ય હશે એમ લાગે છે.

નથી એમ. જે કહે છે તે ન સંતિ પરલોકવાદી. તે આ પ્રમાણે—ખરવિષાણવત્ આત્મા નથી, કેમ કે પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણનો અવિષયભૂત છે. અને આત્માના અભાવથી પુણ્ય પાપ લક્ષણવાળું કર્મ નથી અને કર્મના અભાવથી પરલોક નથી અને મોક્ષ પણ નથી. જે આ ચૈતન્ય છે તે ભૂતનો ધર્મ છે [અર્થાત્ પંચમહાભૂતના સંયોગથી ચૈતન્યશક્તિ ઉત્પન્ન થાય છે પરંતુ પૃથક્ નથી એમ આ વાદીનો મત છે] ઉક્ત વાદીની અક્રિયાવાદિતા સ્ફુટ જ છે એનો મત સંગત (યોગ્ય) નથી. પ્રત્યક્ષાદિની અપ્રવૃત્તિ વડે આત્માદિનું નિરાકરણ (ખંડન) કરવા માટે અશક્ય હોવાથી. વસ્તુ છતે પણ પ્રમાણની અપ્રવૃત્તિ જોવાથી અને આગમવિશેષ વડે વસ્તુ સિદ્ધ થતી હોવાથી. તથા ભૂત ધર્મતા પણ ચૈતન્યની નથી. [નહિ વિકાર પામેલ પિત્ત, વાત, કફ વગેરેના આધારભૂત ભૂતો છે] વિવક્ષિત ભૂતોના અભાવમાં પણ જાતિસ્મરણ વગેરે જોવાથી ૮, અહિં આ આઠે વાદીઓનું પણ સૂચન માત્ર બતાવ્યું છે. વિશેષ વર્ણન તો અન્ય ગ્રંથથી જાણવું અથવા વિચારવું. ॥૬૦૭॥

આ ઉક્ત વાદીઓ, શાસ્ત્ર વડે સંસ્કાર પામેલ બુદ્ધિવાળા હોય છે માટે અજ્ઞસ્થાનકમાં અવતરવાવાળા શાસ્ત્રોને કહે છે. અદ્વિધે મહાનિમિત્તે પત્રત્તે, તંજહા—ખોમે, ઉપ્પાત્તે, સુવિણે, અંતલિક્ષે, અંગે, સરે, લક્ષણે, વંજણે ॥ સૂ. ૬૦૮ ॥

અદ્વિધા વયણવિભત્તી પત્રત્તા, તંજહા—

નિદેસે પઢમા હોતી, બીતિયા ઉવતેસણે । તતિમા કરણમિ કતા, ચઠત્થી સંપદાવણે ॥૧॥

પંચમી ત અવાતાણે, છઢી સસ્સામિવાયણે । સત્તમી સન્નિહાણત્થે, અઢમી આમંતણી ભવે ॥૨॥

તત્થ પઢમા વિભત્તી, નિદેસે સો ઇમો અહં વ તિ ૧ । બિતીતા ઉણ ઉવતેસે, મણ કુણ વ તિમં વ તં વ તિ ॥૩॥

તતિતા કરણમિ કતા, ણીતં વ્ર કંતં ચ તેણ વ મતે વા ૩ । હંદિ ણમો સાહાતે, હવતિ ચઠત્થી પદાર્ણમિ ॥૪॥

અપણે ણિણ્હસુ તત્તો, ઇત્તો તિ વ પંચમી અવાદાણે । છઢી તસ્સ ઇમસ્સ વ, ગતસ્સ વા સામિસંબંધે ॥૫॥

હવતિ પુણ સત્તમી તં ઇમમ્મિ આધાર-કાલ-ભાવે ત । આમંતણી ભવે અઢમી ઉ જહ હે જુવાણ તિ ॥૬॥

॥ સૂ. ૬૦૯ ॥

અઢ ઠાણાઈ છઠમત્થેણં સવ્વભાવેણં ણ યાણતિ ન પાસતિ, તંજહા—ધમ્મત્થિગાતં જાવ ગંધં વાતં, ઇતાણિ ચેવ ઉપ્પત્તનાણદંસણધરે [અરહા જિણે કેવલી જાણઈ પાસઈ] જાવ ગંધં વાતં ॥ સૂ. ૬૧૦ ॥

અદ્વિધે આઠવ્વેદે પત્રત્તે, તંજહા—કુમારભિચ્ચે, કાયચિગિચ્છા, સાલાત્તી, સલ્લહત્તા, જંગોલી, ભૂતવેજ્જા, હારતંતે, રસાતણે ॥ સૂ. ૬૧૧ ॥

(મૂ. ૦) આઠ પ્રકારે મહાનિમિત્ત-ભૂત, ભવિષ્યને જણાવનારું શાસ્ત્ર કહેલું છે, તે આ પ્રમાણે—ભૂમિના વિકારને સૂચન કરનારું શાસ્ત્ર તે ભૌમ ૧, સ્વાભાવિક રુધિરવૃદ્ધિ વગેરે થવાથી તેના ફલને સૂચવનારું શાસ્ત્ર તે ઉત્પાત ૨, સારા હીણા જોયેલ સ્વપ્નના ફલને સૂચવનારું સ્વપ્નશાસ્ત્ર ૩, ગાંધર્વનગરાદિકને જોવાથી શુભાશુભ ફલને સૂચવનારું તે આંતરિક્ષ શાસ્ત્ર ૪, ચક્ષુ શિર વગેરે અંગના ફરકવાથી શુભાશુભને સૂચવનારું તે અંગશાસ્ત્ર ૫, ધડજ વગેરે સ્વરના અનુસારે શુભાશુભ ફલને સૂચવનારું સ્વરશાસ્ત્ર ૬, સ્ત્રીપુરુષના લક્ષણ-અસ્થિ, માંસ વગેરે ઉપરથી શુભાશુભ ફળને સૂચવનારું તે લક્ષણશાસ્ત્ર ૭, વ્યંજન-તલ મસાદિ ઉપરથી શુભાશુભ ફળને સૂચવનારું તે વ્યંજનશાસ્ત્ર ૮. ॥૬૦૮॥ આઠ પ્રકારે વચનની વિભક્તિઓ—કર્તૃત્વ, કર્મત્વાદિ લક્ષણવાળો અર્થ જેના વડે વિભક્ત-અલગ કરાય છે તે ‘સુ ઔ જસ’ ઇત્યાદિ કહેલી છે, તે આ પ્રમાણે—નિર્દેશમાં પ્રથમા, ઉપદેશમાં દ્વિતીયા, કરણ-સાધનામાં તૃતીયા અને સંપ્રદાનમાં ચતુર્થી હોય છે ॥૧॥ અપાદાનમાં પંચમી, સ્વસ્વામિના સંબંધમાં છઢી અને સન્નિધાન-આધારમાં સપ્તમી તથા અજમી વિભક્તિ આમંત્રણમાં હોય છે. ॥૨॥ તે સાત વિભક્તિઓમાં પહેલી લિંગમાત્રના પ્રતિપાદનમાં છે જેમ—‘તે’

અથવા 'આ' એમ કહે છે. 'હું' આમ કહું છું અથવા 'દેવ' 'ગંગા' 'કુલ' વગેરે ૧, બીજી વિભક્તિમાં તો ઉપદેશક્રિયામાં છે જેમ-આ શ્લોકને ભણા. અથવા તે ઘડાને કર ઇત્યાદિ ૨. ॥૩॥ ત્રીજી વિભક્તિ કરણમાં કરેલી છે, જેના વડે કરાય તે કરણ-સાધન, જેમ-તે ગાડા વડે ધાન્ય લઈ જવાયું મારા વડે કુંડ કરાયું ઇત્યાદિ ૩. નમોયોગ અને સ્વાહાયોગમાં ચોથી હોય છે જેમ-નમો અર્હદ્ય, ઈદ્રાય સ્વાહા તથા પ્રદાનમાં એટલે સમ્યગ્બુદ્ધિ વડે પ્રકર્ષથી સાધુને માટે દેવું તે સંપ્રદાન તેમાં ચોથી હોય છે ૪. ॥૪॥ અપનયન-જૂદું કરવામાં અને ગ્રહણમાં પાંચમી હોય છે. જેમ કૂવામાંથી પાણી કાઢ, કોઠીમાંથી ધાન્ય ગ્રહણ કર ઇત્યાદિ ૫, છઠ્ઠી સ્વસ્વામિત્વના સંબંધમાં છે જેમ-તેનો, આનો અથવા ગયેલાનો આ નોકર છે. ॥૫॥ સાતમી વિભક્તિ. જેમાં ક્રિયા સ્થપાય તે સન્નિધાન-આધાર અર્થમાં હોય છે-કાલ, ભાવરૂપ ક્રિયાવિશેષણને વિષે હોય છે. જેમ-શરદકાલમાં સમચ્છન વન ખીલે છે, સૂર્ય અસ્ત થયે છે તે રાત્રિ પડી ઇત્યાદિ ૭, આઠમી આમંત્રણી-સંબોધની છે, યથા-હે યુવાન! હે રાજન! ઇત્યાદિ ॥૬॥ ॥૬૦૮॥

આઠ સ્થાનોવસ્તુઓને, સર્વ ભાવ વડે-સાક્ષાત્કારથી અતિશયવાળા અવધિજ્ઞાન રહિત, છદ્મસ્થ જણાતો નથી, દેખતો નથી, તે આ પ્રમાણે-ધર્માસ્તિકાય ૧, યાવત્ [શબ્દ વડે] અધર્માસ્તિકાય ૨, આકાશસ્તિકાય ૩, શરીર રહિત જીવ ૪, પરમાણુ પુદ્ગલ ૫, શબ્દ ૬, ગંધ ૭ અને વાયુ ૮. આ આઠ વસ્તુઓને જ ઉત્પન્ન થયેલ કેવલજ્ઞાન-દર્શનને ધરનાર, અર્હત, જિન, કેવલી જાણે છે, દેખે છે યાવત્ ગંધ અને વાયુ. ॥૬૧૦॥

આઠ પ્રકારે આયુર્વેદ-વૈદ્યકશાસ્ત્ર કહેલ છે, તે આ પ્રમાણે-કુમારભૂત-બાલકોના પોષણમાં પ્રધાનશાસ્ત્ર ૧, કાયચિકિત્સા-જ્વર અતિસારાદિ રોગની શાંતિને અર્થે ચિકિત્સા બતાવનારું શાસ્ત્ર ૨, શાલાક્ય-કાન, નાક, મુખ, નેત્ર વગેરે ગળાથી ઉપરના ભાગના રોગોને શલાકા (શળી) વડે ચિકિત્સા બતાવનારું શાસ્ત્ર ૩, શલ્યહત્યા-તૂણ, કાષ્ઠ, પાષાણ, રજ અને લોહ વગેરે શરીરમાં પેસેલ શલ્યને ઉદ્ધરનારું શાસ્ત્ર ૪, જંગોલી-સર્પ, કીડો અને લૂતા (કરોળીઓ) ના વિષનો નાશ કરનારું શાસ્ત્ર ૫, ભૂતવિદ્યા-ભૂત, યક્ષ, રાક્ષસાદિના નિગ્રહને માટે બલિ દેવું અને ગૃહની શાંતિ વગેરે બતાવનારું શાસ્ત્ર ૬, શારતંત્ર-શુક-(વીર્ય) ને પોષણ કરનારું અર્થાત્ વાજિકરણ શાસ્ત્ર ૭, રસાયણ-અમૃતરસની વૃદ્ધિ કરનારું અર્થાત્ શરીર, આયુષ્ય અને બુદ્ધિને પુષ્ટ કરનારું શાસ્ત્ર. ॥૬૧૧॥

(ટી૦) 'અદ્ધ મહાનિમિત્તે' ત્યાદિં અતીત, અનાગત અને વર્તમાન સંબંધી અતીન્દ્રિય ભાવોને જાણવામાં નિમિત્ત-વસ્તુથી ઉત્પન્ન થયેલ જે હેતુ તે નિમિત્ત, તેનું કથન કરનારા શાસ્ત્રો પણ નિમિત્તો કહેવાય છે. તે પ્રત્યેક શાસ્ત્રો સૂત્રથી સહજ (શ્લોક) પ્રમાણ. વૃત્તિથી લક્ષપ્રમાણ અને વાર્તિકથી કોટિપ્રમાણ છે તેથી મોટા એવા નિમિત્તો તે મહાનિમિત્ત શાસ્ત્રો. તેમાં ભૂમિનો વિકાર તે ભૌમ-ભૂકંપ વગેરે. તેના પ્રયોજનવાળું શાસ્ત્ર પણ ભૌમ જ છે એમ બીજા પણ શાસ્ત્રો કહેવા. વિશેષ અહિં ઉદાહરણ કહે છે—

શબ્દેન મહતા ભૂમિર્યદા રસતિ કમ્પતે । સેનાપતિરમાત્યશ્ચ રાજારાજ્યં ચ પીઢચતે ॥૩૧॥

મોટા શબ્દ વડે ભૂમિ જ્યારે અવાજ કરે છે અને કંપે છે ત્યારે સેનાપતિ, પ્રધાન, રાજા અને રાજ્ય પીડાય છે (૩૧) ઇત્યાદિ ૧, ઉત્પાદ-સ્વાભાવિક રુધિરની વૃષ્ટિ વગેરે ૨,

મૂત્રં વા કુરુતે સ્વપ્ને પુરીષં વાઽતિલોહિતમ્ । પ્રતિબુદ્ધેચ તદા કશ્ચિલ્લમતે સોઽર્થનાશનમ્ ॥૩૨॥

સ્વપ્નો યથા-કોઈક સ્વપ્નમાં અતિ રક્ત મૂત્રે છે અથવા અતિરક્ત વિષ્ટા કરે છે ત્યારે જો જાગે તો પુરુષ, 'દ્રવ્યના નાશને પામે છે (૩૨) ॥૩॥ અંતરિક્ષ-આકાશ, તેમાં થયેલ તે આંતરિક્ષ-ગંધર્વ નગરાદિ, યથા—

કપિલં સસ્યઘાતાય માન્નિજષ્ઠં હરણં ગવામ્ । અવ્યક્તવર્ણં કુરુતે બલક્ષોભં ન સંશયઃ ॥૩૩॥

ગન્ધર્વનગરં સિન્ધુધં સપ્રાકારં સતોરણમ્ । સૌમ્યા દિશં સમાશ્રિત્ય રાસસ્તદ્વિજયઙ્કરમ્ ॥૩૪॥

કપિલ વર્ણવાળું ધાન્યના નાશ માટે થાય છે. મજ્જઠના જેવા લાલવર્ણવાળું ગાયના હરણને કરે છે અને અવ્યક્ત

વર્ણવાળું ગંધર્વનગર, બલના ક્ષોભને કરે છે એ નિસ્સંદેહ છે (૩૩) સ્નિગ્ધ, કિલ્લા સહિત, તોરણ સહિત અને સૌમ્યા-ઉત્તર દિશાને આશ્રયીને ગંધર્વનગર હોય તો રાજાને વિજય કરવાવાળું છે (૩૪) ઇત્યાદિ ૪,

અંગ-શરીરના અવયવ તેનો વિકાર તે આંગ-મસ્તકનું ફરવું વગેરે. યથા—

દક્ષિણપાર્શ્વે સ્પન્દમભિધાસ્યે તત્કલં સ્ત્રિયા વામે । પૃથિવીલાભઃ શિરસિસ્થાનવિવૃદ્ધિર્લલાટે સ્યાદ્ ॥૩૫॥

જમણા પડખામાં ફરકવાનું જે ફલ પુરુષને છે તે ફલ સ્ત્રીને ડાબા પડખામાં હું કહીશ. મસ્તકમાં જો સ્ફુરણ થાય તો પૃથ્વીનો લાભ થાય અને લલાટમાં જો કંપન થાય તો સ્થાનની વૃદ્ધિ થાય (૩૫) ઇત્યાદિ, ૫,

સ્વર-ખડ્ગાદિ શબ્દ, તે નિમિત્તક આ પ્રમાણે—

સજ્જેણ લબ્ધર્થં વિત્તિં, કયં ચ ન વિણસ્સદ્ઽ ગાવો મિત્તા ય પુત્તા ય, નારીણં ચેવ વલ્લમો ॥૩૬॥

[સ્થાનાજ્ઞ સૂત્ર ૫૫૩]

ખડ્ગ સ્વર વડે આજીવિકાને મેળવે છે અને કરેલું કાર્ય વિનાશને પામતું નથી, ગાયો, મિત્રો અને પુત્રોની વૃદ્ધિ થાય છે તથા સ્ત્રીઓને વલ્લભ થાય છે. ઇત્યાદિ;

અથવા શકુન્તલસ્વર.

ચિવિચિવિસદ્ધો પુત્રો, સામાય સૂલિસૂલિ ધત્રો ડ । ચેરી ચેરી દિત્તો, ચિક્કુત્તી લામહેઠ તિ ॥૩૭॥

શ્યામા-દુર્ગા (કાળી ચકલી) નો ચિવિચિવિ શબ્દ, સંપૂર્ણ ફળને આપનાર છે. સૂલિસૂલિ શબ્દ, ધનને આપનાર હોવાથી ધન્ય છે, ચેરીચેરી શબ્દ, યુદ્ધ કરાવનાર હોવાથી દિપ્ત છે અને ચિક્કુત્તી શબ્દ લાભનો હેતુ છે [દુર્ગાનો સ્વર વામદિશામાં માર્ગે ગમન કરનારને સારો છે]. ઇત્યાદિ. ૬.

સ્ત્રી પુરુષોના લક્ષણ યથા—

અસ્થિષ્ઠ્વર્થાઃ સુખં માંસે ત્વચિ ભોગાઃ સ્ત્રિયોડક્ષિણુ । ગતૌ યાનં સ્વરે ચાજ્ઞા સર્વ્વં સત્ત્વે પ્રતિષ્ઠિતમ્ ॥૩૮॥

જે મનુષ્યના હાડકાં મજબૂત અને વજનદાર હોય તે ધનવાન થાય. જેના શરીરની ચામડી સુકોમળ હોય તે ખૂબ ભોગ ભોગવે, જેનું માંસ પુષ્ટ હોય તે સુખ ભોગવે, જેની આંખો તેજસ્વી હોય તેને સ્ત્રીનું ઘણું સુખ હોય, જેની ગતિ (ચાલ) સારી હોય તે વાહનનો ભોગી થાય, જેનો સ્વર શ્રેષ્ઠ હોય તેની આજ્ઞાનો અમલ થાય અને જે પુરુષ હિંમતસત્ત્વવાળો હોય તેમાં બધાય ગુણો રહે છે. (૧) ૭, વ્યંજન-મસા [તલ] વગેરે. યથા—“લલાટકેશઃ પ્રભુત્વાય” કપાળ અથવા કેશમાં જો વ્યંજન હોય તો પ્રભુતા-ઐશ્વર્યને માટે થાય છે ઇત્યાદિ ૮. ॥૬૦૮॥

આ શાસ્ત્રો, વચનની વિભક્તિઓના યોગ વડે કથન કરવા યોગ્યને પ્રતિપાદન કરનારા છે માટે વચનની વિભક્તિઓના સ્વરૂપને કહે છે—‘અઙ્ગવિહા વચણવિભક્તી’ ત્યાદિ જેના વડે એકત્વ, દ્વિત્વ અને બહુત્વ લક્ષણવાળો અર્થ કહેવાય છે તે વચનો અને કર્તૃત્વ અને કર્મત્વાદિ લક્ષણવાળો અર્થ જેણી વડે વિભક્ત-અલગ કરાય છે તે વિભક્તિ, વચનાત્મક વિભક્તિ તે વચનવિભક્તિ ‘સુ ઔ જસ’ ઇત્યાદિ, ‘નિદેસે’ સિલોગો, નિર્દેશવું તે નિર્દેશ-કર્માદિકારકશક્તિથી રહિત લિંગના અર્થ માત્રનું પ્રતિપાદન કરવું, તેમાં પ્રથમા વિભક્તિ હોય છે. યથા-‘તે’ કે ‘આ’ રહે છે, અથવા ‘હું’ રહું છું ૧, તથા ઉપદેશાય છે તે ઉપદેશન અર્થાત્ ઉપદેશ ક્રિયાના વ્યાપ્ત-સંબંધવાળું. ઉપલક્ષણથી આ વ્યાપ્ત ક્રિયાના સંબંધવાળું તે કર્મ, તેમાં દ્વિતીયા છે. યથા-આ શ્લોકોને ભણ, અથવા તે ઘડાને કર, તે પ્રત્યે આપે છે, ગામ પ્રત્યેહ-ભણી જાય છે ૨, તથા જેના વડે કરાય છે તે કર્મ અથવા ક્રિયા પ્રત્યે અત્યંત સાધક કરે છે તે કરણ-કર્તા ‘કૃત્યત્યુટો બહુલમ્’ [પાં ૩-૩-૧૧૩ ત્તિ] આ વચનથી તત્ર કરણમાં તૃતીયા કરેલી છે; જેમ કે-તે ‘ગાડા વડે’ ધાન્ય લઈ જવાયું, મારા વડે કુંડ કરાયું ૩, તથા ‘સંપદાવળે’ તિં—સત્કાર કરીને

૧. ગાથાવૃત્તિમાં આ વિષયને સૂચવનારા પાંસઠ શ્લોકો છે.

જેના માટે અપાવાય છે અથવા ઉપલક્ષણથી જેના માટે સારી રીતે અપાય છે તે સંપ્રદાપન અથવા સંપ્રદાન તેમાં ચતુર્થી. જેમ બિહુને માટે બિહુને અપાવે છે અથવા આપે છે. સંપ્રદાયનના ઉપલક્ષણપણાથી જ 'નમઃ', સ્વસ્તિ, સ્વાહા, સ્વધા, અલં, વષટ્, આ પદ વડે યુક્ત પદોને ચતુર્થી હોય છે. નમઃ શાખાયૈ-વૈરાટિકાયૈ, નમઃ વગેરે યોગોને પણ કેટલાએક સંપ્રદાન સ્વીકારે છે ૪, 'પંચમી' તિ- શ્લોકઃ અપાદીયતે અપ-જૂદા કરવાથી આ-મર્યાદા વડે દીયતે—'દો અવખંડને' [પાં ૧૧૪૮ તિ], આ વચનથી ખંડાય છે-ભેદાય છે અથવા આદીયતે-ગ્રહણ કરાય છે જેમાંથી તે અપાદાન અવધિમાત્ર આ અર્થ છે તેમાં પાંચમી થાય છે: જેમ કે-તે ઘરમાંથી ધાન્યને કાઢ-નીકાલ, અથવા કોઠામાંથી ધાન્યને ગ્રહણ કર પ, 'છઠ્ઠી સસ્સામિવાયણે' તિં સ્વ-પોતે અને સ્વામિ તે બંનેનું વચન-કથન, તે સ્વસ્વામીના વચનમાં અર્થાત્ સ્વ અને સ્વામીના સંબંધમાં છઠ્ઠી હોય છે; કેમ કે-તેનો, આનો અથવા ગયેલાનો આ ભૂત્ય-નોકર છે. 'વાયણે' તોહ-પ્રાકૃતપણાથી દીર્ઘપણું છે ૬. જેમાં ક્રિયા સ્થપાય છે તે સન્નિધાન-આધાર, તે જ અર્થ સન્નિધાનાર્થ, તેમાં સમ્પ્રતી છે. વિષયના ઉપલક્ષણપણાથી એના કાલ અને ભાવરૂપ ક્રિયા વિષયમાં સમ્પ્રતી છે. ત્યાં સન્નિધાનને વિષે તે ભોજન આ 'પાત્રમાં છે' તે સમ્પ્રત્ય (પુષ્પવાળું) વન અહિં શરદઋતુમાં ખીલે છે. અહિં ખીલવાની ક્રિયા, શરદ (કાલ) વડે વિશેષણ કરાયેલી છે. આ ગાય દોહન કરાતે છતે તે કુદુંબ ગયું, અહિં ગમનક્રિયા, ગોદોહનરૂપ ભાવ વડે વિશેષણ કરાયેલી છે. ૭ અષ્ટમી વિભક્તિ આમંત્રણમાં હોય છે. 'સુ' 'ઓ' 'જસ' ઇતિ, આ વિભક્તિ પ્રથમા છતાં પણ આમંત્રણ લક્ષણને અર્થને કર્મ, કરણાદિની જેમ લિંગાર્થ માત્રથી ભિન્ન પ્રતિપાદકપણાએ કરી અષ્ટમી કહેલી છે; જેમ કે હે યુવન્! ઇતિ શ્લોકદ્વાર્ય. ઉદાહરણની ગાથા તો કરેલ વ્યાખ્યાને અનુસારે વિચારવી. 'તત્થ' ગાહા 'તદ્ધયા' ગાહા. અહિં 'હંદી' આ શબ્દ ઉપદર્શનમાં છે. 'પથાણમિ' તિં સંપ્રદાનમાં, 'અવણે' ગાહા, 'અવણે' તિં દૂર કરે છે. આ અનુયોગદ્વારના અનુસારે વ્યાખ્યાન કરેલું છે. આદર્શમાં-પ્રત્યંતરમાં તો 'અમણે' એમ દેખાય છે ત્યાં સ્ત્રીને આમંત્રણપણાએ જાણવું. હે અમનસ્કે! આ અર્થ છે. ॥૬૦૮॥

હવે વચન વિભક્તિ યુક્ત શાસ્ત્રના સંસ્કારથી શું છંદસ્થો સાક્ષાત્ અદૃશ્ય પદાર્થોને જાણે છે? કહેવાય છે-નહિં, તેથી કહે છે—'અદ્વિદ્યાણે' ત્યાદિં પૂર્વે વ્યાખ્યાન કરાયેલ છે. વિશેષ એ કે-ધાવત્ શબ્દથી-અધર્માસ્તિકાય ૨, આકાશાસ્તિકાય ૩, શરીરથી રહિત જીવ ૪, પરમાણુપુદ્ગલ ૫, અને શબ્દ ૬, એમ જાણવું. [ગંધ ૭, વાયુ ૮] આ આઠ વસ્તુઓને જ જિન જાણે છે માટે કહે છે 'અયાણી' ત્યાદિં સુગમ છે. ॥૬૧૦॥

'અદ્વિદ્યા આઠવ્વે' ઇત્યાદિ આયુ-જીવન, તેનું રક્ષણ કરવું જાણે છે અથવા અનુભવે છે અથવા ઉપક્રમ-ઉપાય અને રક્ષણ પ્રત્યે મેળવે છે. યયાકાલમાં પ્રાપ્ત કરે છે-મેળવે છે જેના વડે, જેનાથી અથવા જેને વિષે તે આયુર્વેદઃ-ચિકિત્સાશાસ્ત્ર. તે આઠ પ્રકારે છે, તે આ પ્રમાણે—કુમાર-બાલકોના મૃતૌ—પોષણમાં શ્રેષ્ઠ તે કુમારભૂત્ય અર્થાત્ તે વિષયવાળું શાસ્ત્ર-કુમારોના ભરણપોષણ અને ક્ષીર સંબંધી દોષોના સંશોધન માટે તથા દુષ્ટ શૂન્ય નિમિત્તોને અને વ્યાધિઓને ઉમશમાવવા માટે રચાયેલું ૧, કાય-જવરાદિ રોગ વડે ગ્રસ્ત શરીરની ચિકિત્સાને પ્રતિપાદન કરનારું શાસ્ત્ર તે કાયચિકિત્સા, તે શાસ્ત્ર, મધ્યાંગ [ગળાથી નીચેનું-અંગ] ને આશ્રયેલા જવર, અતિસાર, રક્ત, સોજો, ઉન્માદ, પ્રમેહ-કુષ્ઠ વગેરે રોગોને શમાવવાને અર્થે રચાયેલું શાસ્ત્ર ૨, શલાકા (શળી) નું કર્મ (કાર્ય) તે શાલાક્ય, તેને પ્રતિપાદન કરનારું શાસ્ત્ર તે શાલાક્ય. આ શાસ્ત્ર તો ઊર્ધ્વચક્રગત (ગળાથી ઉપરના ભાગ) ના રોગો-કાન, મુખ, નેત્ર, નાસિકા વગેરેને આશ્રયીને રહેલા રોગોની શાંતિને માટે રચાયેલું શાસ્ત્ર ૩, શલ્યને હત્યા-હણવું અર્થાત્ ઉદ્ધરવું તે શલ્યહત્યા, તેને પ્રતિપાદન કરનારું તંત્ર (શાસ્ત્ર) પણ શલ્યહત્યા કહેવાય છે. તેવા પ્રકારના તૃણ, કાષ્ઠ, પાષાણ, રજ, લોહ, ઢેકું, અસ્થિ અને નખરૂપ, પ્રાય અંગમાં પ્રવેશેલ શલ્યને ઉદ્ધરવા માટે રચાયેલું શાસ્ત્ર ૪, 'જંગોલી' તિં વિષનો વિનાશ કરનારું તંત્ર અર્થાત્ અગદતંત્ર તે જ ડંખ મારેલ સર્પ કીટક, લૂતા વગેરેના વિષનો નાશ કરવા માટે અને વિવિધ વિષના સંયોગોને ઉપશમાવવા માટે રચાયેલું શાસ્ત્ર ૫, ભૂત વગેરેના નિગ્રહ-દમન કરવા માટે વિદ્યારૂપ તંત્ર તે ભૂતવિદ્યા, તે શાસ્ત્ર, દેવ, અસુર, ગંધર્વ, યક્ષ, રાક્ષસ, પિતૃ, પિશાચ, નાગ અને ગ્રહ વગેરેથી ગ્રસ્ત થયેલ ચિત્તવાળાને

શાંતિકર્મ, બલિ કરવું વગેરે અને ગ્રહોની શાંતિ કરવા માટે રચાયેલું શાસ્ત્ર ૬, ક્ષારતંત્ર-શુક્રનું ક્ષરવુ (પુષ્ટ કરવું) તે ક્ષાર, તે વિષયવાળું તંત્ર છે જેમાં તે ક્ષારતંત્ર. આજ સુશ્રુતાદિ (વૈદિક) ગ્રંથોને વિષે વાજકરણ તંત્ર કહેવાય છે-અવાજને વાજી કરવું અર્થાત્ વીર્યની વૃદ્ધિ વડે ઘોડા જેવો પુષ્ટ કરવો માટે આ બન્નેનો (ક્ષારતંત્ર અને વાજકરણનો) શબ્દાર્થ સમાન છે. તે વિષયવાળું શાસ્ત્ર તો અલ્પ, ક્ષીણ અને સુકાઈ ગયેલ વીર્યવાળા પુરુષોને વૃદ્ધિ, પ્રસાદ અને ઉપજનન (પેદા કરવું) રૂપ વિશેષ હર્ષને ઉત્પન્ન કરવા માટે રચાયેલું શાસ્ત્ર ૭, રસ-અમૃતરસ, તેનું અયન-પ્રાપ્તિ તે રસાયન. તે જ વયનું સ્થાપન કરવું અર્થાત્ તરુણપણું જાળવવું. આયુષ્ય અને બુદ્ધિને પુષ્ટ કરવી અને રોગનું અપહરણ કરવું તેમાં સમર્થ, તેને પ્રતિપાદન કરનારું શાસ્ત્ર તે રસાયન તંત્ર છે. ॥૬૧૧॥

કરેલ રસની વૃદ્ધિવાળો પુરુષ દેવની જેમ નિરુપક્રમ આયુષ્યવાળો થાય છે. એવી રીતે દેવના પ્રસ્તાવથી દેવોના અષ્ટકોને કહે છે—

સક્લસ્સ ણં દેવિંદસ્સ દેવરત્તો અદ્ધગમહિસીતો પન્નત્તાઓ, તંજહા—પડમા, સિવા, સૂતી, અંજૂ, અમલા, અચ્છરા, ણવમિયા, રોહિણી ૧ । ઈસાણસ્સ ણં દેવિંદસ્સ દેવરત્તો અદ્ધગમહિસીઓ પન્નત્તાઓ, તંજહા—કળ્હા, કળ્હરાતી, રામા, રામરક્ષિતા, વસુ, વસુગુતા, વસુમિતા, વસુંધરા ૨ । સક્લસ્સ ણં દેવિંદસ્સ દેવરત્તો સોમસ્સ મહારત્તો અદ્ધગમહિસીઓ પન્નત્તાઓ—૩ । ઈસાણસ્સ ણં દેવિંદસ્સ દેવરત્તો વેસમણસ્સ મહારત્તો અદ્ધગમહિસીઓ પન્નત્તાઓ—૪ । અદ્ધ મહગ્ગહા પન્નત્તા, તંજહા—ચંદે, સૂરે, સુક્રે, બુધે, બહસ્સતી અંગારતે સર્ણિચરે, કેઠુ ૫ ॥ સૂ. ૬૧૨ ॥

અદ્ધવિધા તળવળસ્સતિકાતિયા પન્નત્તા, તંજહા—મૂલે, કંદે, ચંધે, તયા, સાલે, પવાલે, પત્તે, પુપ્ફે ॥ સૂ. ૬૧૩ ॥
ચરિરિદિયા ણં જીવા અસમારભમાણસ્સ અદ્ધવિધે સંજમે કજ્જતિ, તંજહા—ચક્કુમાતો સોક્કાતો અવવરોવેત્તા ભવતિ, ચક્કુમતેણં દુક્કેણં અસંજોગેત્તા ભવતિ, એવં જાવ ફાસામાતો સોક્કાતો અવવરોવેત્તા ભવતિ, ફાસામતેણં દુક્કેણં અસંજોગેત્તા ભવતિ । ચરિરિદિયા ણં જીવા સમારભમાણસ્સ અદ્ધવિધે અસંજમે કજ્જતિ, તંજહા—ચક્કુમાતો સોક્કાતો અવવરોવેત્તા ભવતિ, ચક્કુમતેણં દુક્કેણં સંજોગેત્તા ભવતિ, એવં જાવ ફાસામાતો સોક્કાતો [અવવરોવેત્તા ભવતિ, ફાસામતેણં દુક્કેણં સંજોગેત્તા ભવતિ] ॥ સૂ. ૬૧૪ ॥

અદ્ધ સુહુમા પન્નત્તા, તંજહા—પાણસુહુમે ૧ પળ્ળસુહુમે ૨ બીયસુહુમે ૩ હરિતસુહુમે ૪ પુપ્ફસુહુમે ૫ અંડસુહુમે ૬ લેળસુહુમે ૭ સિણેહસુહુમે ૮ ॥ સૂ. ૬૧૫ ॥

મરહસ્સ ણં રત્તો ચારતંત્રચક્કવટ્ઠિસ્સ અદ્ધ પુરિસજુગાઈ અણુબદ્ધં સિદ્ધાઈ જાવ સવ્વદુક્કખપ્પહીણાઈ, તંજહા—આદિચ્ચજસે, મહાજસે, અતિબલે, મહાબલે, તેતવીરિતે, કત્તવીરિતે, દંડવીરિતે, જલવીરિતે ॥ સૂ. ૬૧૬ ॥
પાસસ્સ ણં અરહઓ પુરિસાદાણિતસ્સ અદ્ધ ગણા અદ્ધ ગણહરા હોત્થા, તંજહા—સુભે, અજ્જઘોસે, વસિટ્ઠે, બંમચારી, સોમે, સિરિધરે, વીરિતે મહ્જસે ॥ સૂ. ૬૧૭ ॥

(મૂ.) શકનામા દેવેંદ્ર, દેવના રાજાની આઠ અગ્રમહિષીઓ કહેલી છે, તે આ પ્રમાણે—પદ્મા, શિવા, શયી, અંજૂ, અમલા, અચ્છરા, નવમિકા અને રોહિણી ૧, ઈશાનનામા દેવેંદ્ર, દેવના રાજાની આઠ અગ્રમહિષીઓ કહેલી છે, તે આ પ્રમાણે—કૃષ્ણા, કૃષ્ણરાજિ, રામા, રામરક્ષિતા, વસુ, વસુગુમા, વસુમિત્રા અને વસુંધરા ૨, શકનામા દેવેંદ્ર, દેવના રાજાના લોકપાલ સોમનામા મહારાજાની આઠ અગ્રમહિષીઓ કહેલી છે ૩, ઈશાનનામા દેવેંદ્ર, દેવના રાજાના લોકપાલ વૈશ્રમણનામા મહારાજાની આઠ અગ્રમહિષીઓ કહેલી છે ૪, આઠ મહાગ્રહો કહેલા છે, તે આ પ્રમાણે—

ચંદ્ર, સૂર્ય, શુક્ર, બુધ, બૃહસ્પતિ (ગુરુ), અંગારક (મંગલ), શનૈશ્વર અને કેતુ પ. ॥૬૧૨॥

આઠ પ્રકારના તૃણ-બાદરવનસ્પતિકાયિકો કહેલા છે, તે આ પ્રમાણે—જમીનની અંદર ચારે દિશામાં ફેલાયેલું તે મૂલ ૧, સ્કંધની નીચેનો ભાગ-થડ તે કંઠ, થડના ઉપરનો ભાગ-જેમાંથી શાખા ફૂટે છે તે સ્કંધ ૩, ત્વચા-છાલ ૪, શાખા (ડાળીઓ) ૫, પ્રવાલ-અંકુરાઓ ૬, પાંદડા ૭ અને ફૂલ ૮. ॥૬૧૩॥

ચૌરિંદ્રિય જીવો પ્રત્યે નહિ હણનારને આઠ પ્રકારે સંયમ થાય છે, તે આ પ્રમાણે—ચક્ષુમય સૌખ્યથી દૂર કરનાર થતો નથી અને ચક્ષુમય દુઃખ વડે જોડનાર થતો નથી એવી રીતે યાવત્ (બ્રાણ, રસન) સ્પર્શમય સૌખ્યથી દૂર કરનાર થતો નથી તેમજ યાવત્ (બ્રાણ, રસન અને) સ્પર્શમય દુઃખ વડે સંયોગ કરનાર થતો નથી. ચૌરિંદ્રિય જીવો પ્રત્યે હણનારને આઠ પ્રકારે અસંયમ થાય છે, તે આ પ્રમાણે—ચક્ષુમય સૌખ્યથી દૂર કરનાર થાય છે, ચક્ષુમય દુઃખ વડે સંયોગ કરનાર થાય છે એવી રીતે યાવત્ સ્પર્શમય સૌખ્યથી દૂર કરનાર થાય છે અને સ્પર્શમય દુઃખ વડે સંયોગ કરનાર થાય છે. ॥૬૧૪॥

આઠ સૂક્ષ્મો—અતિ ઝીણા, અલ્પ સ્થાનમાં રહેવાવાળા કહેલા છે, તે આ પ્રમાણે—પ્રાણસૂક્ષ્મ-ઉદ્ધરી ન. શકાય એવા ઝીણા કુંથુઓ ૧, પનકસૂક્ષ્મ-પાંચ વર્ણવાળી ફુગ (લીલફૂલ) પ્રાયઃ વર્ષાઋતુમાં થાય છે ૨, બીજસૂક્ષ્મ-શાલિ વગેરેના બીજના અગ્રભાગમાં જે કણિકા રહે છે તે-તુષ્પુષ્પ ૩, હરિતસૂક્ષ્મ-તત્કાલ ઉત્પન્ન થયેલી પૃથ્વીના જેવા વર્ણવાળી હરી (લીલી) વનસ્પતિ ૪, પુષ્પસૂક્ષ્મ-વડ, ઉંબર વગેરેના પુષ્પો ૫, અંડસૂક્ષ્મ-માખી, કીડી વગેરેના ઈંડા ૬, લયનસૂક્ષ્મ-કીડી વગેરેના સૂક્ષ્મ નાગરા વગેરે સ્થાનો ૭, સ્નેહસૂક્ષ્મઝાકળ, હિમ, ધૂમર, કરા અને કુશાગ્રમાં રહેલ જલબિંદુ વગેરે ૮. ॥૬૧૫॥

ચાતુરંગ ચક્રવર્તી ભરત રાજાના આઠ પુરુષ યુગો—આઠ પાટ સુધી આંતરા રહિત—સિદ્ધ થયા યાવત્ સર્વ દુઃખથી રહિત થયા અર્થાત્ ભરતની માફક આરીસાભુવનમાં કેવલજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરીને પાવંત્ મોક્ષે ગયા, તે આ પ્રમાણે—આદિત્યયશા ૧, મહાયશા ૨, અતિબલ ૩, મહાબલ ૪, તેજોવીર્ય ૫, કાર્તવીર્ય ૬, દંડવીર્ય ૭ અને જલવીર્ય ૮. ॥૬૧૬॥

પુરુષોમાં આદેય નામવાળા પાર્શ્વનાથ અરહંતના આઠ ગણ—એક સામાચારી અને વાયનાવાળા સાધુઓના સમુદાય તથા આઠ ગણધરો હતા, તે આ પ્રમાણે—શુભ, આર્યધોષ, વશિષ્ઠ, બ્રહ્મચારી, સોમ, શ્રીધર, વીર્ય અને ભદ્રયશા. યદ્યપિ આવશ્યકમાં દશ ગણધરો કહેલા છે, તથાપિ બે અલ્પાયુષ્કાવાળા હોવાથી તેની અવિવક્ષા છે. કલ્પસૂત્રમાં પણ આઠ કહેલ છે. ॥૬૧૭॥

(ટી૦) 'સક્કસ્સે' ત્યાદિં સૂત્રપંચક સુગમ છે. વિશેષ એ કે—મહાન્ અર્થ અને અનર્થના સાધક હોવાથી આઠ મહાગ્રહો કહેલા છે. ॥૬૧૨॥

મહાગ્રહો, મનુષ્ય તથા તિર્યચોને ઉપઘાત અને અનુગ્રહના કરનારા છે [નિમિત્તમાત્ર છે] અને મનુષ્ય, તિર્યચો બાદર વનસ્પતિને ઉપઘાતાદિ કરવાપણાને લઈને બાદરવનસ્પતિ પ્રત્યે કહે છે—'અદ્ધવિહે' ત્યાદિં સુગમ છે. વિશેષ એ કે—'તળવળસ્સઈ' તિં બાદર વનસ્પતિ. કન્ઠ-સ્કંધના નીચે રહેલ છે તે સ્કંધ-થડ એમ પ્રતીત છે. ત્વક્-છાલ, શાલા-શાખા, પ્રવાલ-અંકુર, પત્ર અને પુષ્પ પ્રતીત છે. ॥૬૧૩॥

એને આશ્રયીને રહેલા ચતુરિંદ્રિયાદિ જીવો હોય છે, માટે ચતુરિંદ્રિયને આશ્રયીને સંયમ તથા અસંયમરૂપ સૂત્ર છે તે પૂર્વની જેમ જાણવા. ॥૬૧૪॥

સૂક્ષ્મોને આશ્રયીને પણ સંયમ અને અસંયમ છે માટે સૂક્ષ્મોને કહે છે. 'અદ્ધ સુહુમે' ત્યાદિં સૂક્ષ્મો—શ્લક્ષણ-અલ્પપણાથી અને અલ્પ આધારપણાને લઈને સૂક્ષ્મ કહેવાય છે તેમાં પ્રાણસૂક્ષ્મ—નહિ ઉદ્ધરી શકાય એવા કુંથુઓ તે

કુચુઆઓ ચાલતા થકા જ જોઈ શકાય છે, પરંતુ સ્થિર રહેલા હોય તો સૂક્ષ્મપણાથી જોઈ શકાય નહિ ૧, પનકસૂક્ષ્મ-પનક-ઉલ્લી, તે પ્રાયઃ વર્ષા કાળમાં-ભૂમિ અને લાકડા વગેરેમાં પાંચ વર્ષાવાળી તે વસ્તુના જેવી જ થાય છે તે જ (કૂગ) અત્યંત સૂક્ષ્મ હોય છે. એવી રીતે સર્વત્ર જાણવું. ૨, તથા બીજસૂક્ષ્મ-શાલિ વગેરે બીજના મુખના મૂલમાં કણિકા. લોકમાં જે તુષમુખના નામથી કહેવાય છે. ૩, હરિતસૂક્ષ્મ-અત્યંત નવીન ઉગેલી પૃથ્વીના સમાન વર્ષાવાળી હરિત જ સૂક્ષ્મ છે. ૪, પુષ્પસૂક્ષ્મ-વડ, ઉંબર પ્રમુખના પુષ્પો, તે તેના જેવા વર્ષાવાળા સૂક્ષ્મ હોય છે તેથી જોવાતા નથી ૫, અંડસૂક્ષ્મ-માખી, કીડી, ગૃહકોકિલા (ગરોળી), બ્રાહ્મણી-નાની કીડી અને કૃકલાસ્ય-કાકિડો, વગેરેના ઈંડાઓ ૬, લયનસૂક્ષ્મ-લયન અટલે પ્રાણીઓનું આશ્રય-સ્થાન તે કીટિકાનગર (કીડીઓના નાગરા) વગેરે સ્થાનો, તેમાં કીડીઓ અને અન્ય બ્રાહ્મણી વગેરે સૂક્ષ્મ જીવો હોય છે ૭, સ્નેહસૂક્ષ્મ-ઝાકળ, હિમ, ધુમર, કરા અને દર્બની અણી ઉપર રહેલું જલબિંદુરૂપ સૂક્ષ્મ છે ૮ ॥૬૧૫॥

અનંતરોક્તસૂક્ષ્મ-વિષયક સંયમને સેવીને જે અષ્ટપણાએ સિદ્ધ થાય તેને કહે છે—‘મરહસ્સે’ ત્યાદિં સુગમ છે, પરંતુ ‘પુરિસજુગાઈ’ તિં પુરુષો કાલવિશેષરૂપ યુગની જેમ ક્રમશઃ વર્તનારા હોવાથી પુરુષયુગો, અનુબદ્ધ-નિરંતર, યાવત્ શબ્દથી “બુદ્ધાઈ મુક્કાઈ પરિનિવ્વુહાઈ” તિં તત્ત્વના જાણ થયા, મુક્ત થયા, યાવત્ પરમ સ્વસ્થીભૂત થયા. આદિત્યપશા વગેરેના કહેલ આ કર્મનું અન્યથાપણું પણ દેખાય છે, તે આ પ્રમાણે—

રાયા આઈચ્ચજસે, મહાંજસે અઈબલે અ બલમદ્દે । બલવિરિય કત્તવિરિય, જલવિરિય, દંડવિરિય ય ॥૩૮॥

[આવશ્યક નિર્યુક્તિ ૩૬૩ તિ]

ભરત્યકવર્તીની માટે, ૧ આદિત્યપશા રાજા ૧, તેની પાટે મહાયશા ૨, તેની પાટે અતિબલ ૩, તેની પાટે બલભદ્ર ૪, તેની પાટે બલવીર્ય ૫, તેની પાટે કાર્તવીર્ય ૬, તેની પાટે જલવીર્ય ૭ અને તેની પાટે દંડવીર્ય ૮. અહિં એકનું પણ નામાંતર ભાવથી અને ગાથાના અનુલોમપણાથી અન્યથાપણું સંભવે છે. (૩૮) ॥૬૧૬॥

સંયમવાળાના અધિકારથી સંયમવાળાઓના જ અષ્ટકાંતરને કહે છે—‘પાસે’ ત્યાદિં સ્ફુટ છે, પરંતુ ‘પુરિસાદાણીયસ્સ’ તિં પુરુષોની મધ્યે ગ્રહણ કરાય છે તે આદાનીય આર્થાત્ ઉપાદેય. ગણો—એક ક્રિયા અને વાચનવાળા સાધુઓના સમુદાયો અર્થાત્ ગચ્છો. ગણધરો-ગચ્છના નાયકો-આચાર્યો અર્થાત્ ભગવાનના અતિશયવાળા અનંતર-મુખ્ય શિષ્યો. આવશ્યકમાં તો બન્ને-દશ ગણ અને દશ ગણધરો સંભળાય છે. “દૈસ નૈવગં ગણાય માણં જિર્ણિદાણં” [આવશ્યક નિર્યુક્તિ ૨૬૮ તિ] આ વચનથી પાર્શ્વનાથના દશ ગણો અને મહાવીર પ્રભુના નવ ગણો આ પ્રમાણે જિર્ણોદ્રોના ગણોનું માન છે—“જાવડયા જસસ ગણા તાવડયા ગણહરા તસસ” [આવશ્યક નિર્યુક્તિ ૨૬૯ તિ] “જે પ્રભુના જેટલા ગણો હોય તેટલા તેના ગણધરો હોય છે.” આ વચનથી [પાર્શ્વનાથના દશ ગણો અને દશ ગણધરો છે] તેથી અહિં અલ્પ આયુષ્કપણું વગેરે કારણને અપેક્ષીને બેનું વિવરણ ન કરવાથી આઠ સંભવે છે, પરંતુ અહિં સમાધાન માટે અષ્ટસ્થાનકનો અનુરોધ કહી શકાય નહિ; કારણ કે પર્યુષણાકલ્પ (કલ્પસૂત્ર) માં પણ આઠના જ નામો છે. ॥૬૧૭॥

ગણધરો તો દર્શનવાળા હોય છે માટે દર્શનનું નિરૂપણ કરતા થકા સૂત્રકર કહે છે.

અદ્ધવિધે દંસણે પન્નત્તે, તંજહા—સમ્મદંસણે, મિચ્છદંસણે, સમ્મામિચ્છદંસણે, ચક્કુદંસણે, જાવ^૨ કેવલદંસણે, સુવિણદંસણે ॥૬૧૮॥

અદ્ધવિધે અદ્ધોવમિતે પન્નત્તે, તંજહા—પલિતોવમે, સાગરોવમે ઓસપ્પિણી, ઉસ્સપ્પિણી, પોગ્ગલપરિયટ્ટે, તીતદ્ધા, અણાગતદ્ધા, સવ્વદ્ધા ॥ સૂ. ૬૧૯॥

૧. આ આઠે રાજાઓની કથાઓ ગાથાવૃત્તિમાં વિસ્તારથી વીશ પાનામાં આપેલી છે.

૨. જાવ શબ્દથી અચક્કુદંસણે અને અવધિદંસણે.

અરહતો ણં અરિહ્તેનેમિસ્સ જાવ અદ્ધમાતો પુરિસજુગાતો જુગંતકરભૂમી, દુવાસપરિયાતે અંતમકાસી ॥ સૂ. ૬૨૦ ॥
સમણેણં ભગવતા મહાવીરેણં અદ્ધ રાયણો મુંડા ભવેત્તા અગારાતો અણગારિતં પવ્વાવિત્તા, તંજહા-વીરંગતે
વીરજસે, સંજય ણિજ્જતે ચ રાયરિસી । સેય સિવે ઉદાયણે, [તહ] સંખે કાસિવદ્ધણે ॥ સૂ. ૬૨૧ ॥

(મૂ.) આઠ પ્રકારે દર્શન કહેલ છે, તે આ પ્રમાણે—સમ્યગ્દર્શન, મિથ્યાદર્શન, સમ્યગ્મિથ્યા-મિથ્રદર્શન, ચક્ષુ-દર્શન, અચક્ષુદર્શન, અવધિદર્શન, કેવલદર્શન અને સ્વપ્ન દર્શન. ॥૬૧૮॥

આઠ પ્રકારે અર્ધૌપમ્ય-ઉપમા વડે પ્રધાનકાલ કહેલ છે, તે આ પ્રમાણે—પલ્લ્યોપમ, સાગરોપમ, ઉત્સર્પિણી, અવસર્પિણી, પુદ્ગલપરાવર્ત, અતીતકાલ, અનાગતકાલ અને સર્વકાલ. ॥૬૧૯॥

અરહંત અરિષ્ટનેમિના યાવત્ આઠમા પુરુષયુગ પર્યંત યુગાંતકર ભૂમિ-નેમિનાથથી આઠમા પટ્ટધર સુધી યાવત્ સિદ્ધ થયા તથા નેમિનાથને કેવલજ્ઞાન ઉપન્યા પછી બે વર્ષ પર્યાય (કાલ) ગયે છતાં સાધુઓ મોક્ષે ગયા પરંતુ તેથી અગાઉ નહિ આ પર્યાયાંતકર ભૂમિ કહેવાય છે. ॥૬૨૦॥

શ્રમણ ભગવાન મહાવીરસ્વામી, આઠ રાજાઓને મુંડ કરાવીને-લોચ કરાવીને, ગૃહવાસથી છોડાવીને અણગારપણાને ગ્રહણ કરાવ્યા-સાધુ બનાવ્યા તે આ પ્રમાણે—વીરાંગક, વીરયશા, સંજય, ઐશ્વેયક નામા રાજર્ષી, શ્વેત, શિવ, ઉદાયન અને કાશીદેશની વૃદ્ધિ કરનારો શંખરાજા. ॥૬૨૧॥

(ટી.) 'અદ્ધવિહે દંસણે' इत्यादि सुगम છે. માત્ર સ્વપ્નદર્શનનો અચક્ષુદર્શનમાં અંતર્ભાવ છતાં પણ સુખ અવસ્થારૂપ ઉપાધિથી જુદો ગણેલ છે. ॥૬૧૮॥

સમ્યગ્દર્શનાદિની સ્થિતિનું પ્રમાણ ઉપમાયોગ્ય અદ્ધા (કાલ) વડે થાય છે માટે તેનું નિરૂપણ કરતા થકા સૂત્રકાર કહે છે—'અદ્ધવિહે અદ્ધોવમિ' ઇત્યાદિ સુગમ છે. વિશેષ એ કે-ઉપમાન યોગ્ય તે ઉપમા-પલ્લ્ય, સાગરરૂપ, તત્પ્રધાન અદ્ધા-કાલ તે અદ્ધૌપમ્ય, રાજદંતાદિ (ગણ) જોવાથી (આ પ્રયોગ છે) પલ્લ્ય વડે પરિમાણથી ઉપમા છે જે કાલમાં તે પલ્લ્યોપમ. રૂઢિથી નપુંસકલિંગતા છે. એવી રીતે સાગરોપમ છે. અવસર્પિણી વગેરેનું તો સાગરોપમ વડે નિષ્પ્રપ્તપણું હોવાથી ઉપમાકાલપણું વિચારવું. સમયાદિથી માંડીને શીર્ષપ્રદેલિકા પર્યંત તો ઉપમા રહિત ગણત્રી કાલ છે. ॥૬૧૯॥

કાલના અધિકારથી જ આ બીજું સૂત્ર કહે છે—'અરહઓ ઇત્યાદિ, જાવ અદ્ધમાઠ' તિં અષ્ટમ પુરુષયુગ-અષ્ટ પુરુષ કાલપર્યંત યુગાંતકર ભૂમિ અર્થાત્ પુરુષલક્ષણ યુગની અપેક્ષાએ અંતકર-ભવનો ક્ષય કરવાવાળાઓની ભૂમિ-કાલરૂપ તે હતી. તાત્પર્ય આ છે કે-નેમિનાથ પ્રભુના શિષ્ય પ્રશિષ્યના કમથી અષ્ટ પુરુષ (પાટ) સુધી મોક્ષમાં ગયા, ત્યાર પછી નહિ તથા પર્યાયની અપેક્ષાએ અંતકર ભૂમિ પ્રસંગથી કહેવાય છે—'દુવાસ' તિં બે વર્ષ પ્રમાણ કેવલીપર્યાય નેમિનાથનો થયે છતાં સાધુઓએ ભવનો અંત કર્યો, (એમના તીર્થમાં મોક્ષમાર્ગ ત્યારથી શરૂ થયો). ॥૬૨૦॥

તીર્થકરની વક્તવ્યતાના અધિકારથી જ આ સૂત્રને કહે છે—'સમણે' મિત્યાદિ સુગમ છે. વિશેષ એ કે—'ભવિત' તિં અંતર્ભૂતકારિત અર્થ હોવાથી મુંડ કરાવીને એમ જાણવું. 'વીરંગ' इत्यादि 'तह संखेकासितवद्वण' એવી રીતે ચતુર્થ ચરણ હોતે છતાં ગાથા થાય છે, પરંતુ પુસ્તકોમાં તેમ દેખાતું નથી. આ રાજાઓ જેમ દીક્ષિત કરાયા તેમ કહેવાય છે તેમાં વીરાંગક ૧, વીરયશા ૨ અને સંજય ૩ પ્રસિદ્ધ છે. ઐશ્વેયક ગોત્રથી છે, તે રાજા કેતકાર્દ્દ દેશની શ્વેતબીનગરીના પ્રદેશી નામના શ્રાવક રાજાનો નિજક (ગોત્રીય) કોઈક રાજર્ષિ છે જ, તથા 'સેયે'—શ્વેત, આમલકલ્પા નગરીનો સ્વામી, જે નગરીમાં સૂર્યકાલ (સૂરિયાભ) નામા દેવ, સૌધર્મ દેવલોકથી ભગવાન મહાવીરને વંદન કરવા માટે આવ્યો હતો, અને નાટ્યનો વિધિ બતાવ્યો હતો અને જ્યાં પ્રદેશી રાજાનું ચરિત્ર ભગવાને પ્રતિપાદન કર્યું હતું ૫, તથા શિવ, હસ્તિનાગપુરનો રાજા હતો, જેણે એકદા વિચાર્યું કે—હું જે દરરોજ હિરણ્યાદિથી વૃદ્ધિને પામું છું તે પૂર્વે કરેલ કર્મોનું ફલ છે આથી હમણાં પણ શુભ કર્મો કરવા માટે પ્રબલ પ્રવૃત્તિ કરું. ત્યારપછી રાજ્યમાં પુત્રને સ્થાપીને, અખિલ ઉચિત કર્તવ્ય કરીને, દિક્પ્રોક્ષિત-ચારે દિશા તરફ કમશ:

પ્રાણી છાંટીને ફલફૂલાદિ લેનાર, તાપસપણાએ પ્રવ્રજ્યા સ્વીકાર કરી. ત્યારબાદ છઠ્ઠા છઠ્ઠી તપસ્યા કરતાં યથોચિત આતાપના લેતાં અને સ્વાભાવિક ભૂમિ પર પડેલ પત્રાદિ વડે પારણાને કરતા એવા તેને વિભંગજ્ઞાન ઉપજ્યું. તે વિભંગજ્ઞાન વડે સાત દ્વીપ અને સાત સમુદ્રોને તે જોતો હતો. ‘મને દિવ્ય જ્ઞાન ઉપન્યું છે’ એમ માનવાથી નગરમાં આવીને બહુ જનની આગળ જેમ પોતાને ઉપલબ્ધ થયેલ છે (દેખાય છે) તેમ તત્ત્વનો ઉપદેશ કરવા લાગ્યો અર્થાત્ સાત દ્વીપ અને સાત સમુદ્રો છે એમ કહેતો હતો. તે વખતે ત્યાં ભગવાન વિચરતા થકા પધાર્યા. શ્રીગૌતમસ્વામી ભિક્ષાને અર્થે ફરતા થકા લોકોની પાસેથી શિવની પ્રરૂપણ સાંભળી ભગવાન પાસે જઈને તેમને પૂછ્યું, ભગવાને તો અસંખ્યેય દ્વીપ અને સમુદ્રોનું પ્રરૂપણ કર્યું. ભગવાનનું વચન લોકો પાસેથી સાંભળીને શિવ શંકાવાળો થયો ત્યારે તેના વિભંગનો પાત (નાશ) થયો ત્યારે ભગવાન વિષે ઉત્પન્ન થયેલ ભક્તિવાળો તે શિવ, ભગવાનની સમીપે ગયો. ભગવાને કહેલ શબ્દોને સાંભળીને તેને સર્વજ્ઞનો વિશ્વાસ થવાથી તેણે દીક્ષા લીધી, તથા અગ્યાર અંગ ભણીને સિદ્ધ થયો. ૬. ઉદાયન-સિંધુ સૌવીર વગેરે સોળ દેશ, વીતભય પ્રમુખ ત્રણસેં ત્રેસઠ નગર અને દશ મુગટબદ્ધ રાજાઓનો સ્વામી શ્રમણોપાસક હતો. ઉજ્જયની નગરીમાં જઈને ઉભય બલ (સૈન્ય) સમક્ષ રણાંગણમાં સંગ્રામકર્મને વિષે કુશળ એવા જેણે ચંડપ્રદ્યોત મહારાજાને શ્રેષ્ઠ હસ્તિરૂપ પર્વતથી પાડીને મધૂરપીછ વડે બાંધ્યો હતો અને કપાલમાં અંકિત કર્યો હતો. (‘મમ દાસીપતિ’ એવા અક્ષર વડે ડામ અપાવ્યો) તથા સ્નેહથી પ્રાપ્ત થયેલ અનુકંપા વડે રાજ્યમાં ગૃહ થયેલ રખેને આ દુર્ગતિમાં જાય એમ વિચારીને પોતાના અભિજિત્ નામના પુત્રને રાજ્ય પર ન સ્થાપીને અને કેશિ નામના પોતાના ભાણેજને રાજા કરીને મહાવીર પ્રભુ સમીપે દીક્ષા ગ્રહણ કરી હતી. તે એકદા તે જ નગરમાં પધાર્યા. ઉત્પન્ન થયેલ રોગવાળા તે મુનિએ વૈદ્યના ઉપદેશથી દહિનું સેવન કર્યું. ‘મારું રાજ્ય આ રાજર્ષિ લઈ લેશે’ એમ શંકા થવાથી કેશિ રાજાએ વિષમિશ્રિત દધિ અપાવવાથી પંચત્વને પામ્યા (મોકલે ગયા). તે મુનિના ગુણના પક્ષપાતથી ક્રોધ પામેલ દેવીએ પાષાણની (પૂળની) વૃષ્ટિ કરવા વડે, એક કુંભાર શય્યાતરને છોડીને તે સમસ્ત (વીતભય) નગરનો નાશ કર્યો (દાટી દીધું) ૭. શંખ કાશીવર્દન-વાણારસી નગરી સંબંધી દેશની વૃદ્ધિ કરનારો આ રાજા પ્રતીત નથી. માત્ર અલકનામા રાજાને ભગવાને વાણારસીમાં દીક્ષા આપેલ છે એમ અંતગડદશાંગસૂત્રમાં સંભળાય છે તે જો અપર નામાંતરથી આ હોય તો (સંભવે છે) ૮. ॥૬૨૧॥

આ ઉક્ત રાજર્ષિઓ, મનોજ અને અમનોજ આહારાદિમાં સમભાવવૃત્તિવાળા હતા. આ પ્રસ્તાવથી આહારના સ્વરૂપને કહે છે—

અદ્ભવિહે આહારે પન્નત્તે, તંજહા—મળુણ્ણે, અસળે, પાળે, ખાઈમે, અમળુણ્ણે અસળે, પાળે, ખાઈમે, સાઈમે ॥ સૂ. ૬૨૨ ॥

ઊર્ધ્વિ સર્ણકુમારમાર્હિદાળં કપ્પાળં હલ્લિં બંધલોમે, કપ્પે રિદ્ધિવિમાળપત્થદે એત્થ ણમક્ખાઢગસમચરંસ- સંઠાળસંઠિતાતો અદ્ભ કળ્હરાતીતો પન્નત્તાઓ, તંજહા—પુરત્થિમેળં દો કળ્હરાતીતો, દાહિળેળં દો કળ્હરાતીતો, પચ્ચત્થિમેળં દો કળ્હરાતીતો, ઉત્તરેળં દો કળ્હરાતીતો । પુરત્થિમા અબ્બંતરા કળ્હરાતી દાહિળં બાહિરં કળ્હરાઈ પુઢ્ઠા, દાહિળા અબ્બંતરા કળ્હરાતી પચ્ચત્થિમં બાહિરં કળ્હરાઈ પુઢ્ઠા, પચ્ચત્થિમા અબ્બંતરા કળ્હરાતી ઉત્તરં બાહિરં કળ્હરાઈ પુઢ્ઠા, ઉત્તરા અબ્બંતરા કળ્હરાતી પુરત્થિમં બાહિરં કળ્હરાઈ પુઢ્ઠા । પુરત્થિમપચ્ચત્થિમિલ્લાઓ બાહિરાઓ દો કળ્હરાતીતો છલંસાતો, ઉત્તરદાહિળાઓ બાહિરાતો દો કળ્હરાતીતો તંસાઓ, સવ્વાઓવિ ણં અબ્બંતરકળ્હરાતીઓ ચરંસાઓ ૧ ।

સ્તાસિ ણં અદ્ભહં કળ્હરાતીળં અદ્ભ નામધેજ્જા પન્નત્તા, તંજહા—કળ્હરાતી તિ વા મેહરાતી તિ વા મધા તિ વા માધવતી તિ વા વાતફલિહે તિ વા વાતપલિક્ખોમે તિ વા દેવફલિહે તિ વા દેવપલિક્ખોમે તિ વા ૨ । સ્તાસિ ણં અદ્ભહં કળ્હરાતીળં અદ્ભસુ ઓવાસંતરેસુ અદ્ભ લોગંતિતવિમાળા પન્નત્તા, તંજહા—અચ્ચી, અચ્ચિમાલી,

વતિરોયણે, પશંકરે, ચંદામે, સૂરામે, સુપદ્ધામે, અગિચ્ચામે ૩ । એતેસુ ણં અદ્ધસુ લોગંતિતવિમાણેસુ અદ્ધવિધા લોગંતિતા દેવા પત્તતા, તંજહા—

સારસ્તતમાઈચ્ચા વણ્ઠી વરુણા ય ગદ્ધતોયા ય । તુસિતા અવ્વાબાહા, અગિચ્ચા ચેવ બોધવ્વા ॥૧॥ ૪

એતેસિ ણમદ્ધણ્ઠં લોગંતિતદેવાણં અજહણ્ણમણુક્કોસેણં અદ્ધ સાગરોવમાઈ ઠિતી પણ્ણત્તા ૫ ॥ સૂ. ૬૨૩॥

અદ્ધધમ્મત્થિગાતમજ્ઞપતેસા પત્તતા ૧, અદ્ધ અધમ્મત્થિગાતમજ્ઞપતેસા પત્તતા ૨, એવં ચેવ અદ્ધ આગાસત્થિગામજ્ઞપતેસા પત્તતા ૩, એવં ચેવ અદ્ધ જીવમજ્ઞપતેસા પત્તતા ૪ ॥ સૂ. ૬૨૪॥

(મૂ.) આઠ પ્રકારે આહાર કહેલ છે, તે આ પ્રમાણે—મનોજ અશન, પાન, ખાદિમ અને સ્વાદિમ, અમનોજ અશન, પાન, ખાદિમ અને સ્વાદિમ. ॥૬૨૨॥

સનત્કુમાર અને માર્હેદ્ર દેવલોકની ઉપર તથા બ્રહ્મલોકનામા દેવલોકની નીચે ત્રીજા રિષ્ટનામા વિમાનના પ્રતરને વિષે મલ્લના અખાડા સમાન ચોરસ સંકાણ વડે રહેલી આઠ કૃષ્ણરાજિઓ—કાળા પુદ્ગલની પંક્તિયુક્ત ક્ષેત્રવિશેષ કહેલી છે, તે આ પ્રમાણે—પૂર્વદિશાએ બે કૃષ્ણરાજિ, દક્ષિણ દિશાએ બે કૃષ્ણરાજિ, પશ્ચિમદિશાએ બે કૃષ્ણરાજિ અને ઉત્તરદિશાએ બે કૃષ્ણરાજિ. પૂર્વદિશાની અભ્યંતર-અંદરની કૃષ્ણરાજિ, દક્ષિણદિશાની બાહેરલી કૃષ્ણરાજિને સ્પર્શેલી છે. દક્ષિણદિશાની અભ્યંતર કૃષ્ણરાજિ, પશ્ચિમદિશાની બાહેરલી કૃષ્ણરાજિને સ્પર્શેલી છે. પશ્ચિમદિશાની અભ્યંતર કૃષ્ણરાજિ, ઉત્તરદિશાની બાહેરલી કૃષ્ણરાજિને સ્પર્શેલી છે. ઉત્તરદિશાની અભ્યંતર કૃષ્ણરાજિ, પૂર્વદિશાની બાહેરલી કૃષ્ણરાજિને સ્પર્શેલી છે. પૂર્વ દિશાની અને પશ્ચિમ દિશાની બાહેરલી બે કૃષ્ણરાજિ છ અંશ (હાંસ) વાળી છે. ઉત્તર અને દક્ષિણદિશાની બે કૃષ્ણરાજિ, ત્ર્યંશ-ત્રિકોણ છે. બધીય (ચાર) અભ્યંતર કૃષ્ણરાજિ ચોરસ છે ૧, એ આઠ કૃષ્ણરાજિઓના આઠ નામો કહેલાં છે, તે આ પ્રમાણે—કૃષ્ણરાજિ કહીએ ૧, મેઘરાજિ કહીએ ૨, મધા કહીએ ૩, માઘવતી કહીએ ૪, વાતપરિઘક કહીએ ૫, વાતપરિઘસોભ કહીએ ૬, દેવપરિઘ કહીએ ૭, અને દેવપરિઘસોભ કહીએ ૮, (૨) એ આઠ કૃષ્ણરાજિના આઠ અવકાશાંતરોને વિષે—કૃષ્ણરાજિના વચલા ભાગમાં આઠ લોકાંતિક વિમાનો કહેલા છે, તે આ પ્રમાણે—અર્ચિ ૧, અર્ચિમાલી ૨, વૈરોચન ૩, પ્રભંકર ૪, ચંદ્રાભ ૫, સૂરાભ ૬, સુપ્રતિષ્ઠાભ ૭, આગ્નેયાભ ૮, (૩) આ આઠ લોકાંતિક વિમાનોને વિષે આઠ પ્રકારના લોકાંતિક દેવો કહેલા છે, તે આ પ્રમાણે—સારસ્વત, આદિત્ય, વન્દિ, વરુણ, ગર્દતોય, તુષિત, અવ્યાબાધ, આગ્નેય આ નામથી જાણવા. (૧) ૪. આ આઠ લોકાંતિક દેવોની અજબન્યોત્કૃષ્ટ આઠ સાગરોપમની સ્થિતિ કહેલી છે. ॥૬૨૩॥

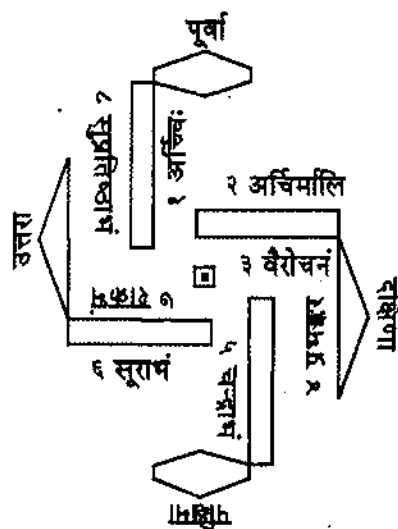
ધર્માસ્તિકાયના આઠ મધ્યપ્રદેશો (રુચકરૂપ) કહેલા છે, ધર્માસ્તિકાયના આઠ મધ્યપ્રદેશો, એમજ આકાશાસ્તિકાયના આઠ મધ્યપ્રદેશો કહેલા છે, જીવના આઠ મધ્યપ્રદેશો જે આઠ 'અકંપ' છે તેને મધ્યપ્રદેશો કહેલા છે. શેષ પ્રદેશો કંપાયમાન થતા હોવાથી અમધ્ય પ્રદેશો છે. ॥૬૨૪॥

(ટી.) 'અદ્ધવિહે' ત્યાદિં સુગમ છે. ॥૬૨૨॥

રસપરિણામ વિશેષવાળા અમનોજ આહારદ્રવ્યો હમણાં કહ્યા. હવે પુદ્ગલગત વર્ણના પરિણામ વિશેષપણાએ કરીને અમનોજ કૃષ્ણરાજિ નામવાળા ક્ષેત્રવિશેષોને પ્રતિપાદન કરતા થકા સૂત્રકાર સૂત્રપંચકને કહે છે—'ઉપ્પિ' ઇત્યાદિ, સુગમ છે. વિશેષ એ કે 'ઉપ્પિ' તિં ઉપર 'હેદ્ધિ' તિં નીચે. અર્થાત્ બ્રહ્મલોકનો રિષ્ટનામા જે (તૃતીય) વિમાન પ્રતર છે તેની નીચે, અખાટકવત્ સમ-અખાડાની તુલ્ય સર્વ દિશાઓમાં ચતુરસ-ચોખ્ખું જે સંસ્થાન-આકાર, તેના વડે સંસ્થિતા-રહેલી તે

૧. આઠ મધ્યપ્રદેશો અકંપ (ચિત્ર) હોવાથી તે પ્રદેશોને કર્મનું બંધન નથી, કેમ કે પ્રદેશના કંપનથી લીધેનું કંપન થાય છે તે ભાવયોગ કહેવાય છે, તે યોગ વડે કર્મનું બંધન થાય છે.

આખાટક્ષમયતુરસ-સંસ્થાનસંસ્થિતા કૃષ્ણરાજિઓ અર્થાત્ કાલા પુદ્ગલની પંક્તિઓ. તેથી પુક્ત ક્ષેત્રવિશેષો પણ તેમજ કહેવાય છે. જેવી રીતે તે કૃષ્ણરાજિઓ વ્યવસ્થિત છે તેમ બતાવાય છે—'પુરચ્છિમે ણ' તિં૦ પૂર્વદિશામાં બે કૃષ્ણરાજિ છે એવી રીતે અન્ય દિશાઓમાં પણ બે બે છે. તેમાં જે પૂર્વદિશાની અભ્યંતર કૃષ્ણરાજિ છે તે દક્ષિણ દિશાની બાહ્ય કૃષ્ણરાજિને સ્પર્શેલી છે. એવી રીતે બધીય કહેવી તથા પૂર્વની અને પશ્ચિમની બે બાહ્ય કૃષ્ણરાજિ ષડસ-છ કોટિ [પંક્તિ] વાળી છે. ઉત્તર અને દક્ષિણની બે બાહ્ય કૃષ્ણરાજિ ત્ર્યસ (ત્રિકોણ) છે. સર્વા-ચારે અભ્યંતર કૃષ્ણરાજિ ચોરસ છે. નામો જ નામધેયો છે. કૃષ્ણપુદ્ગલની પંક્તિરૂપ હોવાથી કૃષ્ણરાજિ. 'ઇતિ' શબ્દ ઉપદર્શનમાં છે. 'વા' શબ્દ વિકલ્પમાં છે. મેઘની પંક્તિની જેમ (કાળી) તે મેઘરાજિ કહેવાય છે કેમ કે કૃષ્ણપણું છે. તથા મધ્ય છટ્ટી (નરક) પૃથ્વી. તેની જેમ અતિ કૃષ્ણપણાથી જે છે તે મધ્ય, માઘવતી સાતમી (નરક) પૃથ્વી તેની જેમ જે છે માઘવતી. વાતપરિઘ વગેરે (નામો) તો તમસ્કાય સૂત્રની જેમ વ્યાખ્યા કરવા યોગ્ય છે. આ ઉક્ત આઠ કૃષ્ણરાજિઓના આઠ અવકાશાંતરોને વિષે-બે રાત્રિના મધ્યલક્ષણ-આંતરાઓમાં આઠ લોકાંતિક વિમાનો હોય છે. આ વિમાનો પ્રજ્ઞમિ-ભગવતી સૂત્રમાં આ પ્રમાણે કહેવાય છે. અભ્યંતર પૂર્વની કૃષ્ણરાજિના અગ્રમાં અર્ચિય વિમાન છે, તેમાં સારસ્વત દેવો છે. પૂર્વની કૃષ્ણરાજિના મધ્યમાં અર્ચિયાલી વિમાનમાં આદિત્યદેવો છે. અભ્યંતર દક્ષિણની કૃષ્ણરાજિના અગ્રમાં વૈરોચન વિમાનમાં વહ્નિદેવો છે. દક્ષિણની કૃષ્ણરાજિના મધ્યમાં શુભંકર વિમાનમાં વરુણદેવો છે. અભ્યંતર પશ્ચિમની કૃષ્ણરાજિના અગ્રમાં ચંદ્રાભવિમાનમાં ગર્દતોય દેવો છે. પશ્ચિમની કૃષ્ણરાજિના મધ્યમાં સૂરાભ વિમાનમાં તુષિત દેવો છે. અભ્યંતર ઉત્તરની કૃષ્ણરાજિના મધ્યમાં સુપ્રતિષ્ઠાભ વિમાનમાં આગ્નેય દેવો છે. બહુ મધ્યભાગમાં રિષાભવિમાનમાં રિષદેવો છે. [નીચે દર્શાવેલી આકૃતિ પ્રમાણે તેની સ્થાપના જાણવી]

'અજહનુક્કોસેણ' તિં૦ જઘન્યત્વ અને ઉત્કર્ષત્વના અભાવથી. બ્રહ્મલોકમાં તો જઘન્યથી સાત સાગરોપમની અને ઉત્કર્ષથી દશ સાગરોપમની સ્થિતિ છે. લોકાંતિક દેવોની તો આઠ સાગરોપમની (મધ્યમ) સ્થિતિ છે. ॥૬૨૩॥

કૃષ્ણરાજિઓ તો ઊર્ધ્વલોકના મધ્યભાગમાં રહેલી છે માટે ધર્માસ્તિકાયાદિના પણ મધ્યભાગમાં રહેલા અષ્ટક (આઠ પ્રદેશ) રૂપ ચતુષ્ઠયને પ્રગટ કરવા માટે ચાર સૂત્રને કહે છે 'અઙ્ગ ધર્મ્મે' ત્યાદિ૦ સ્ફુટ છે. વિશેષ એ કે-ધર્મ, અધર્મ અને

આકાશાસ્તિકાયના મધ્યપ્રદેશો જે છે તે 'રુચકપ્રદેશરૂપ જાણવા. જીવના પણ કેવલીસમુદ્ધાતમાં જે રુચકપ્રદેશમાં રહેલા તે જ જાણવા અને અન્યદા તો અવિચલ (અકંપ) આઠ પ્રદેશો છે તે મધ્ય પ્રદેશો જાણવા અને આ વર્તમાન (ચક્રર ખાતા) જલંબી જેમ નિરંતર ઉદ્ધર્તન અને પરિવર્તનમાં તત્પર સ્વભાવવાળા જે શેષ પ્રદેશો છે તે અમધ્ય પ્રદેશો છે. ॥૬૨૪॥

જીવના મધ્ય પ્રદેશાદિ પદાર્થનું પ્રતિપાદન કરનારા તીર્થંકર સંબંધી વક્તવ્યતાને બે સૂત્ર વડે કહે છે—

અરહ ણં મહાપતમે અદ્ધ રાયાણો મુંડા ભવિત્તા અગારાતો અણગારિતં પવ્વાવેસ્સતિ, તંજહા—પતમં, પતમગુમ્મં, નલિણં, નલિણગુમ્મં, પતમદ્ધતં, ધણુદ્ધતં, કણગરહં, ભરહં ૧ ॥ સૂ. ૬૨૫॥

કળહસ્સ ણં વાસુદેવસ્સ અદ્ધ અગ્ગમહિસીઓ અરહતો ણં અરિદ્ધનેમિસ્સ અંતિતં મુંડા ભવેત્તા અગારાતો અણગારિતં પવ્વતિતા સિદ્ધાઓ જાવ સવ્વદુક્કલ્પહીનાઓ, તંજહા—

પતમાવર્ણય ગોરી, ગંધારી લક્ષ્ણા સુસીમા યા જંબવતી સચ્ચભામા, રુપિણી કળહગ્ગમહિસીઓ ॥ સૂ. ૬૨૬॥

વીરિતપુવ્વસ્સ ણં અદ્ધ વત્થુ અદ્ધ ચૂલિવત્થુ પગ્ગત્તા ॥ સૂ. ૬૨૭॥

(મૂ.) મહાપદ્મ અરહંત-આવતી ચોવીશીમાં થનારા પ્રથમ તીર્થંકર આઠ રાજાઓને મુંડન-લોચ કરાવીને. ગૃહવાસથી મૂકાવીને અણગારપણાને પ્રાપ્ત કરાવશે-દીક્ષા આપશે તે આ પ્રમાણે—પદ્મ, પદ્મગુલ્મ, નલીન, નલીનગુલ્મ, પદ્મધ્વજ, ધનુર્ધ્વજ, કનકરથ અને ભરત. ૧ ॥૬૨૫॥

કૃષ્ણવાસુદેવની આઠ અગ્રમહિષીઓ-મુખ્ય રાણીઓ અરહંત અરિષ્ટનેમિની સમીપે મુંડ થઈને, ગૃહવાસથી નીકળીને અણગારપણાને સ્વીકારીને સિદ્ધ થયેલ છે યાવત્ સર્વ દુઃખથી રહિત થયેલ છે, તે આ પ્રમાણે—પદ્માવતી, ગૌરી, ગાંધારી, લક્ષ્મણા, સુસીમા, જંબુવતી, સત્યભામા અને રુકિમણી કૃષ્ણની અગ્રમહિષીઓ ॥૬૨૬॥

ત્રીજા વીર્યપ્રવાદપૂર્વની આઠ વસ્તુઓ-અધ્યયનવિશેષો અને આઠ ચૂલિકા વસ્તુઓ-પ્રાંતમાં સ્થાયેલ શિખરની જેમ અધ્યયનવિશેષો કહેલા છે. ॥૬૨૭॥

(ટી.) 'અરહા ણ' મિત્યાદિ સુગમ છે. વિશેષ એ કે—'મહાપતમે' તિ. મહાપદ્મ ભવિષ્યત્-આવતી ઉત્સર્પિણીમાં થનાર પ્રથમ તીર્થંકર શ્રેણિક રાજાનો જીવ આ સૂત્રમાં જ નવમા સ્થાનકમાં કહેવામાં આવનાર વૃત્તાંતવાળો સમજવો. 'મુંડા ભવિત્તા' તિ. મુંડ-લોચ કરાવીને ॥૬૨૫॥

કૃષ્ણની અગ્રમહિષી સંબંધી વક્તવ્યતા તો અંતગદ્દશાંગસૂત્રથી જાણવી, તે આ પ્રમાણે—દ્વારકાવતીમાં કૃષ્ણવાસુદેવ હતો. તેની પદ્માવતી વગેરે ભાવિઓ હતી. અરિષ્ટનેમિ ભગવાન્ ત્યાં પધાર્યા. પરિવાર સહિત કૃષ્ણ અને પદ્માવતી પ્રમુખ દેવીઓ ભગવંતને સેવતા હતા. ભગવાને તો તેઓને ધર્મ કહ્યો. ત્યાર પછી કૃષ્ણ વંદન કરીને બોલ્યા—હે ભગવન્! બાર યોજનની લાંબી અને નવ યોજનની પહોળી, ધનપતિ (વૈશ્રમણ) દેવે બનાવેલી, પ્રત્યક્ષ દેવલોકભૂત આ દ્વારકાવતી નગરીનો વિનાશ કોના મૂલ-નિમિત્તથી થશે? ત્રિભુવનગુરુ ભગવાન્ બોલ્યા—સુરા (દારુ) અને અગ્નિદ્વીપાયન્ મુનિના મૂલ (કારણ)થી થશે. એમ સાંભળીને મધુમધન (કૃષ્ણ) મનમાં એમ ચિંતવવા લાગ્યા કે—પ્રદ્યુમ્ન વગેરે જેઓએ દીક્ષા લીધી તેઓને ધન્ય છે, હું અધન્ય છું. ભોગમાં મૂર્ચ્છિત છું તેથી દીક્ષા લેવા માટે શક્તિમાન્ થતો નથી. ત્યારે કૃષ્ણ પ્રત્યે પ્રભુ બોલ્યા—હે કૃષ્ણ! વાસુદેવો દીક્ષા ગ્રહણ કરે તેવો અર્થ (વૃત્તાંત) થતો નથી, કારણ કે (પૂર્વે) નિદાન કરેલ હોવાથી તેઓને (દીક્ષા ઉદયમાં આવતી નથી). ત્યારે કૃષ્ણ બોલ્યા—હે ભગવાન્! હું ક્યાં ઉત્પન્ન થઈશ? ભુવનના વિભુ બોલ્યા—દ્વારિકાપુરીનો દાહ થયે છે તે પાંડુમથુરાપુરી પ્રત્યે ચાલતાં કોશાંબનામા કાનન (જંગલ) માં વડની ડાળ નીચે સૂતેલ (તું) જરાકુમાર નામના ભાઈથી બાણ વડે પાદ (પગ) માં વીધાઈશ. કાલ કરીને વાલુકાપ્રભા (ત્રીજી નરક) માં ઉત્પન્ન થઈશ. એ પ્રમાણે સાંભળીને યદુન્દન દીન

૧. જંબુદ્વીપના મેરુના આઠ રુચકપ્રદેશ કે જ્યાંથી દિશાઓનું પરિણામ ગણાય છે.

મનોવૃત્તિવાળો થયો ત્યારે જગદ્ગુરુ બોલ્યા-તું દીનપણાને પ્રાપ્ત ન થા કેમ કે ત્યાંથી નીકળીને આવતી ઉત્સર્પિણીમાં ભરતક્ષેત્રમાં અમમનામા બારમો તીર્થકર થઈશ. એમ સાંભળીને હર્ષ પામીને તેણે સિંહનાદાદિ કર્યો, ત્યાર બાદ જનાર્દને (કૃષ્ણ) નગરીમાં જઈને ઉદ્દ્યોષણ કરાવી કે-જે અરહંત નેમિનાથે આ નગરીનો વિનાશ કહેલ છે. તે કારણથી જે કોઈપણ (વ્યક્તિ) પ્રભુની પાસે દીક્ષા લેશે તેના નિષ્કમણ મહિમાના વિસ્તારને હું કરીશ-દીક્ષામહોત્સવ કરીશ. એમ સાંભળીને પદ્માવતી પ્રભુ પાસે દીક્ષા લેશે તેના આજ્ઞા અપાયલી એવી અમે દીક્ષા લઈએ. ત્યારે તે રાણીઓનો મહાન્ નિષ્કમણમહિમા કરીને નેમિનાથ જિનનાયકને શિષ્યપણાએ અર્પણ કરી. ભગવાને તો તેઓને દીક્ષા આપી. તે રાણીઓ વીશ વર્ષ પર્યંત દીક્ષાપર્યાયને પાળીને છેલ્લા ઉચ્છ્વાસ અને નિઃશ્વાસથી એક માસની સંલેખના વડે સિદ્ધ થઈ. ॥૬૨૬॥

વીર્ય-પરાક્રમથી આ રાણીઓ સિદ્ધ થઈ, માટે વીર્યને કહેવાવાળા પૂર્વના સ્વરૂપને કહે છે-વીરિયપુત્રે' ત્યાદિ-વીર્યપ્રવાદનામા ત્રીજા પૂર્વની મૂલ વસ્તુઓ-અધ્યયનવિશેષો, આચારાંગસૂત્રના બ્રહ્મચર્ય અધ્યયનની જેમ અને ચૂલા વસ્તુઓ તો આચારાંગના અગ્ર-એટલે પ્રાંતમાં સ્થપાયેલ ચૂલારૂપ અધ્યયનની જેમ. ॥૬૨૭॥

વસ્તુઓના વીર્યથી ગતિઓ પણ થાય છે, માટે તેને બતાવતા થકા સૂત્રકાર કહે છે-

અદ્વ ગતિતો પન્નત્તાઓ, તંજહા-ગિરતગતી, તિરિયગતી જાવ સિદ્ધિગતી, ગુરુગતી, પળોલ્લળગતી, પન્મારગતી ॥ સૂ. ૬૨૮॥

ગંગા-સિંધુ-રક્તા-રત્તવતિદેવીણં દીવા અદ્વ અદ્વ, જોયણાઈ આયામવિક્ખંભેણં પન્નત્તા ॥ સૂ. ૬૨૯॥

રક્કામુહ-મેહમુહ-વિજ્જુમુહ-વિજ્જુદંતદીવા ણં દીવા અદ્વ અદ્વ, જોયણસયાઈ આયામવિક્ખંભેણં પન્નત્તા ॥ સૂ. ૬૩૦॥

કાલોતે ણં સમુદ્દે અદ્વ જોયણસયસહસ્સાઈ ચક્કવાલવિક્ખંભેણં પન્નત્તે ॥ સૂ. ૬૩૧॥

અમ્મંતરપુકખરદ્ધે ણં અદ્વ જોયણસયસહસ્સાઈ ચક્કવાલવિક્ખંભેણં પન્નત્તે, એવં બાહિરપુકખરદ્ધેવિ ॥ સૂ. ૬૩૨॥

સામેગસ્સ ણં રણો ચારુતંતચક્કવટ્ઠિસ્સ અદ્વસોવન્નિતે કાકિગિરતણે છત્તલે દુવાલસંસિતે અદ્વકણિગતે અધિકરણિસંઠિતે પન્નત્તે ॥ સૂ. ૬૩૩॥

માગધસ્સ ણં જોયણસ્સ અદ્વ ધણુસહસ્સાઈ નિધત્તે પળ્ળત્તે ॥ સૂ. ૬૩૪॥

(મૂં) આઠ ગતિઓ કહેલી છે, તે આ પ્રમાણે-નરકગતિ ૧, તિર્યચગતિ ૨, યાવત્ સિદ્ધિગતિ ૫, ગુરુગતિ-પરમાણુઓની સ્વભાવથી થતી ગતિ ૬, પ્રણોદનગતિ-બાણ વગેરેની જેમ બીજાની પ્રેરણાથી થતી ગતિ ૭ અને પ્રાગૂભાર ગતિ અન્ય વસ્તુ વડે દબાયેલની ગતિ-જેમ નાવાદિની અધોગતિ દબાણથી થાય છે તેમ. ॥૬૨૮॥

ગંગા, સિંધુ, રક્તા અને રક્વતી, ભરત, ઔરવતક્ષેત્રની નદીઓ છે તેની અધિષ્ઠાપકદેવીઓને વસવાના દ્વીપો આઠ આઠ યોજન પ્રમાણ લંબાઈ અને પહોળાઈ વડે કહેલા છે. ॥૬૨૯॥

ઉલ્કામુખ, મેઘમુખ, વિદ્યુન્મુખ અને વિદ્યુત્દંત નામના અંતરદ્વીપોના દ્વીપો આઠસો આઠસો યોજનપ્રમાણ લંબાઈ અને પહોળાઈ વડે કહેલા છે. ॥૬૩૦॥

કાલોદસમુદ્ર આઠ લાખ યોજનપ્રમાણ ચક્રવાલ વિષ્ણુ (પહોળાઈ) વડે કહેલ છે. ॥૬૩૧॥

અભ્યંતર પુષ્કાર્દ દ્વીપ આઠ લાખ યોજનપ્રમાણ ચક્રવાલ વિષ્ણુ વડે કહેલ છે. એમજ બાહરનો પુષ્કાર્દદ્વીપ પણ જણવો. ॥૬૩૨॥

પ્રત્યેક ચાતુરંગ ચક્રવર્તી રાજાને આઠ સુવર્ણ પ્રમાણ કાકણીરત્ન, છ તલા (મધ્યખંડવાળું), બાર અશ્ત્રિ-કોટિવાળું આઠ કણિકા (ખૂણાવાળું) અધિકરણ-સોનીના ઔરણની જેમ રહેલ કહેલું છે. ॥૬૩૩॥

મગધદેશમાં વ્યવહાર કરાયેલું એવું માગધ-યોજન આઠ હજાર ધનુષ્યપ્રમાણ નિશ્ચિત છે. ॥૬૩૪॥

(ટી૦) 'અદ્ધ ગઈઓ' ઇત્યાદિ સુગમ છે. વિશેષ એ કે—'ગુરુગઈ' ત્તિ૦ ભાવના પ્રધાનપણાથી નિર્દેશના ગૌરવ વડે-ઊર્ધ્વ, અધઃ અને તિર્યંગુગમન સ્વભાવ વડે જે પરમાણુ વગેરેની સ્વભાવથી ગતિ તે ગુરુગતિ, જે અન્યની પ્રેરણાથી ગતિ તે પ્રણોદનગતિ-બાણ વગેરેની જેમ. અને અન્ય દ્રવ્ય (વસ્તુ) થી દબાયેલની જે ગતિ તે પ્રાગભાર ગતિ જેમ નાવાદિની અધોગતિ થાય છે. ॥૬૨૮॥

અનંતરગતિ કહી, તેથી ગતિવાળી ગંગાદિ નદીઓની અધિષ્ઠાતા દેવીઓના દ્વીપના સ્વરૂપને કહે છે—'ગંગે' ત્યાદિ૦ સુગમ છે. વિશેષ એ કે-ગંગાદિ, ભરત, ઐરવતક્ષેત્રની નદીઓ છે. તેની અધિષ્ઠાતૃ દેવીઓના નિવાસ દ્વીપો ગંગાદિ પ્રપાતકુંડના મધ્યમાં રહેલા છે. ॥૬૨૯॥

દ્વીપોના અધિકારથી અંતરદ્વીપનું સૂત્ર, ત્યારપછી જ દ્વીપવાળા કાલોદસમુદ્રના પ્રમાણનું સૂત્ર, ત્યારપછી આંતરા રહિત રહેલ પુષ્કરાર્ધદ્વીપના અભ્યંતર અર્ધનું સૂત્ર, અને બાહ્ય અર્ધનું સૂત્ર છે. આ સૂત્રો સુગમ છે. વિશેષ એ કે-ઉલ્કામુખ, મેઘમુખ, વિદ્યુન્મુખ અને વિદ્યુદંત શબ્દને દ્વીપ શબ્દ સંબંધ કરાય છે તેથી ઉલ્કામુખદ્વીપાદિ, 'ણ' શબ્દ વાક્યાલંકારમાં છે. દ્વીપો, હિમવત અને શિખરીનામા, વર્ષધર પર્વતની પૂર્વ અને પશ્ચિમની બે દાદાઓની મધ્યે, સાત સાત અંતરદ્વીપોના મધ્યમાં છઠ્ઠો અંતરદ્વીપ આઠસેં આઠસેં યોજનની લંબાઈ અને પહોળાઈ વડે કહેલ છે. ॥૬૩૦-૬૩૨॥

પુષ્કરાર્ધદ્વીપમાં ચક્રવર્તીઓ હોય છે માટે ચક્રી સંબંધી રત્નવિશેષને અષ્ટસ્થાનકમાં અવતાર કરતાં થકા સૂત્રકાર કહે છે—'एगमेगे' ઇત્યાદિ, એક એક રાજા, ચાતુરંતચક્રવર્તીને અહિં અન્ય અન્ય કાલમાં ઉત્પન્ન થયેલાઓને પણ તુલ્ય કાકણીરત્નનું પ્રતિપાદન કરવા માટે 'એકેક' ગ્રહણ છે. ઉપચાર રહિત રાજા શબ્દનો વિષય જણાવવા માટે 'રાજા' શબ્દનું ગ્રહણ છે. છ ખંડ ભરતાદિનું ભોક્તૃપણું પ્રતિપાદન કરવા માટે 'ચતુરંતચક્રવર્તી' શબ્દનું ગ્રહણ છે. અષ્ટસૌવર્ણિક (સોનેયા) કાકણીરત્ન છે. સુવર્ણનું માન તો ચાર મધુર તૃણફલનો એક શ્વેત સરસવ, સોળ શ્વેત સરસવનું એક ધાન્ય માષકફલ, બે ધાન્ય માષક ફળની એક ગુંજા (ચણોઠી), પાંચ ગુંજાનો એક કર્મ માષક—(માસો), સોળ કર્મ માષકનો એક સુવર્ણ. આ મધુર તૃણ ફલ વગેરે ભરત (ચક્રી) ના કાલમાં થનારા લેવાય છે જેથી સર્વ ચક્રવર્તીઓનું કાકણીરત્ન તુલ્ય છે તે છ તળાવાળું, બાર અસિ-હાંસાવાળું, અષ્ટ કર્ણિકાવાળું અને અધિકરણીસંશિત કહેલું છે. તેમાં તલા-મધ્યખંડો, અસિઓ-કોટિઓ, કર્ણિકા-ખૂણાના વિભાગો, અધિકરણિક-સોનીનું ઉપકરણ-એરણ પ્રતીત જ છે. આ કાકણીરત્ન ચાર અંગુલના પ્રમાણવાળું. "चउरंगुलपमाणा, सुवत्रवरकागणी नेवा" इति वचनात् ॥૬૩૩॥

અંગુલના પ્રમાણથી નિષ્પન્ન-બનેલું યોજનનું પ્રમાણ કહે છે—'માગહે' ત્યાદિ૦ મગધમાં થયેલું તે માગધ અર્થાત્ મગધ દેશમાં વ્યવહાર કરાયેલું તે રસ્તાના પ્રમાણવિશેષરૂપ યોજનનું આઠ હજાર ધનુષ્ય નિહાર-નિર્ગમ યાવત્ પ્રમાણ કહેલું છે 'નિહત' ત્તિ૦ ક્વચિત્ પાઠ છે ત્યાં નિષ્પત્ત-નિકાચિત-નિશ્ચિત પ્રમાણ છે. આ પ્રમાણ પરમાણુ વગેરેના ક્રમથી જાણવું. તે આ પ્રમાણે—

"परमाणू तसरेणू, रहरेणू अगगयं च वालस्स । लिक्खा जूया य जवो, अङ्गुणविवद्धिया कमसो ॥૩૯॥"

[अनुयोगद्वारं ॥ સૂત્ર ૩૩૯ જ્યોતિષ્કરણકે ગા૦ ૭૩, જીવસમાસે ગા૦ ૯૮ પ્રવચન સારોદ્ધારે ગા૦ ૧૩૯૧ તિ]

અર્થ-પરમાણુ બે પ્રકારે છે. નૈશ્વયિક અને વ્યવહારિક, તેમાં અનંતા નૈશ્વયિક પરમાણુ (જેના બે વિભાગ ન થાય એવા સૂક્ષ્મ) ના સમુદાયરૂપ એક વ્યવહારિક (બાદર) પરમાણુ થાય છે તે જ અહિં લેવો, તે બધા અંગુલ વગેરે પરિમાણોનું મૂલ કારણ છે. ઊર્ધ્વરેણુ વગેરે (ઉત્શ્વક્ષણ-શ્વક્ષણિકા) ભેદો અનુયોગદ્વારમાં કહેલા છે તે એના વડે જ સંગૃહિત જાણવા તથા પૂર્વનો પવન વગેરે પવનથી પ્રેરિત થવાથી જે રેણુ 'ત્રસ્યતિ'—ગતિ કરે છે તે ત્રસરેણુ, રથના ચાલવા વડે તેના પૈડાથી ઊડેલ જે રેણુ-ધૂલિ તે રથરેણુ, ત્યારબાદ વાલાગ્રન્તે પણ દેવકુરુ ઉત્તરકુરુના યુગલિક મનુષ્ય સંબંધી લેવો. ત્યારપછી લીપ,

ત્યારપછી યુક્ત અને ત્યારપછી યવ, આ પ્રત્યેક એક એકથી આઠગુણા જાણવા. (૩૮)

એ પ્રમાણે આઠ યવમધ્યનું એક અંગુલ, ચોવીશ અંગુલનો એક હાથ, ચાર હાથનો એક ધનુષ્ય, બે હજાર ધનુષ્યનો એક ગવ્યૂત (ગાઉ) અને ચાર ગાઉનું એક યોજન છે. માગધના ગ્રહણથી કોઈક સ્થળે બીજું પણ યોજન હોય એમ પ્રતિપાદન કર્યું. તેમાં જે દેશમાં સોળસો ધનુષ્યનો એક ગાઉ હોય ત્યાં છ હજાર અને ચારસો ધનુષ્યનો એક યોજન થાય છે. ॥૬૩૪॥

યોજનના પ્રમાણને કહીને આઠ યોજનથી જંબૂ વગેરેનું પ્રમાણ પ્રતિપાદન કરવા માટે સૂત્રચતુષ્ટય કહે છે—

જંબૂ ણં સુદંસણા અદ્ધ જોયણાઈં ઉઢ્ઢં ઉચ્ચત્તેણં બહુમજ્ઞદેસભાણં અદ્ધ જોયણાઈં વિક્કંભેણં, સાતિરેગાઈં અદ્ધ જોયણાઈં સવ્વગ્ગેણં પન્નત્તા ૧ । કૂડસામલી ણં અદ્ધ જોયણાઈં એવં ચેવ ૨ ॥ સૂ. ૬૩૫॥

તિમિસગુહા ણમદ્ધ જોયણાઈં ઉઢ્ઢં ઉચ્ચત્તેણં ૩ ઁંડપવાત્તગુહા ણં અદ્ધ એવં ચેવ ૪ ॥ સૂ. ૬૩૬॥

જંબૂમંદરસ્સ પવ્વતસ્સ પુરત્થિમેણં સીતાતે મહાનતીતે ઉભતોકૂલે અદ્ધ વક્કારપવ્વતા પન્નત્તા, તંજહા—ચિત્તકૂડે, પમ્હકૂડે, નલિણકૂડે, એગસેલે, તિકૂડે, વેસમણકૂડે, અંજણે, માયંજણે ૧ ॥

જંબૂમંદરપચ્ચત્થિમેણં સીતોતાતે મહાનતીતે ઉભતોકૂલે અદ્ધ વક્કારપવ્વતા પન્નત્તા, તંજહા—અંકાવતી, પમ્હાવતી, આસીવિસે, સુહાવહે, ચંદપવ્વતે, સૂરપવ્વતે, ણાગપવ્વતે, દેવપવ્વતે ૨ ।

જંબૂમંદરપુરત્થિમેણં સીતાતે મહાનતીતે ઉત્તરેણં અદ્ધ ચક્કવટ્ઠિવિજયા પન્નત્તા, તંજહા—કચ્છે, સુકચ્છે, મહાકચ્છે, કચ્છગાવતી, આવસ્તે જાવ પુક્કલાવતી ૩, જંબૂમંદર[પુરત્થિમેણં]સીતાતે મહાનતીતે દાહિણેણં અદ્ધ ચક્કવટ્ઠિવિજયા પન્નત્તા, તંજહા—વચ્છે, સુવચ્છે જાવ મંગલાવતી ૪ ।

જંબૂમંદરપચ્ચત્થિમેણં સીતોતાતે મહાનતીતે દાહિણેણં અદ્ધ ચક્કવટ્ઠિવિજયા પન્નત્તા, તંજહા—પમ્હે જાવ સલિલાવતી ૫ ।

જંબૂમંદરપચ્ચત્થિમેણં સીતોતાતે મહાનતીતે ઉત્તરેણં અદ્ધ ચક્કવટ્ઠિવિજયા પન્નત્તા, તંજહા—વપ્પે, સુવપ્પે જાવ ગંધિલાવતી ૬ ।

જંબૂમંદરપુરત્થિમેણં સીતાતે મહાનતીતે ઉત્તરેણં અદ્ધ રાયહાણીતો પન્નત્તાઓ, તંજહા—એમા એમપુરા ચેવ જાવ પુંડરીગિણી ૭ ।

જંબૂમંદરપુરત્થિમેણં સીતાતે મહાનતીતે દાહિણેણં અદ્ધ રાયહાણીતો પન્નત્તાઓ, તંજહા—સુસીમા, કુંડલા ચેવ જાવ રત્તણસંચયા ૮ ।

જંબૂમંદરપચ્ચત્થિમેણં સીઓદાતે મહાનતીતે દાહિણેણં અદ્ધ રાયહાણીઓ પન્નત્તાઓ, તંજહા—આસપુરા જાવ વીતસોગા ૯ ।

જંબૂમંદરપચ્ચત્થિમેણં સીતોતાતે મહાનતીતે ઉત્તરેણં અદ્ધ રાયહાણીઓ પન્નત્તાઓ, તંજહા—વિજયા વેજયંતી જાવ અઝ્ઞા ૧૦ ॥ સૂ. ૬૩૭॥

જંબૂમંદરપુરત્થિમેણં સીતાતે મહાનતીતે ઉત્તરેણં ઉક્કોસપે અદ્ધ અરહંતા, અદ્ધ ચક્કવટ્ટી, અદ્ધ બલદેવા, અદ્ધ વાસુદેવા ઉપજ્ઞંતિ વા ઉપ્પજ્ઞિંસુ વા ઉપ્પજ્ઞિંસસંતિ વા ૧૧ । જંબૂમંદરપુરત્થિમેણં સીતાતે [મહાનતીતે] દાહિણેણં ઉક્કોસપે એવં ચેવ ૧૨ । જંબૂમંદરપચ્ચત્થિમેણં સીઓદાતે મહાનતીતે દાહિણેણં ઉક્કોસપે એવં ચેવ ૧૩ । એવં ઉત્તરેણં વિ ૧૪ ॥ સૂ. ૬૩૮॥

जंबूमंदिरपुरत्थिमेणं सीताते महानईए उत्तरेणं अट्ट दीहवेयङ्का, अट्ट तिमिसगुहाओ, अट्ट खंडगप्पवातगुहाओ, अट्ट कतमालगा देवा, अट्ट पण्डमालगा देवा, अट्ट गंगाकुंडा, अट्ट सिंधुकुंडा, अट्ट गंगातो, अट्ट सिंधूओ, अट्ट उसभकूडा पव्वता, अट्ट उसभकूडा देवा पन्नत्ता १५ । जंबूमंदरपुरत्थिमेणं सीताते महानतीते दाहिणेणं अट्ट दीहवेअङ्का एवं चेव जाव अट्ट उसभकूडा देवा पन्नत्ता, नवरमेत्थ रत्ता-रत्तावतीतो तार्सिं चेव कुंडा १६ । जंबूमंदरपच्चत्थिमेणं सीतोताए महानतीते दाहिणेणं अट्ट दीहवेयङ्का जाव अट्ट नट्टमालगा देवा, अट्ट गंगाकुंडा, अट्ट सिंधुकुंडा, अट्ट गंगातो, अट्ट सिंधूओ, अट्ट उसभकूडापव्वता अट्ट उसभकूडा देवा पन्नत्ता १७ । जंबूमंदरपच्चत्थिमेणं सीतोदाए महानतीते उत्तरेणं अट्ट दीहवेयङ्का जाव अट्ट नट्टमालगा देवा, अट्ट रत्ताकुंडा, अट्ट रत्तावतिकुंडा, अट्ट रत्ताओ, जाव अट्ट उसभकूडा देवा पन्नत्ता १८ ॥ सू० ६३९॥

मंदरचूलिया णं बहुमज्झदेसभाते अट्ट जोयणाई विक्खंभेणं पन्नत्ता १९ ॥ सू० ६४०॥

धायइसंडदीवपुरत्थिमद्धे णं धायतिरुक्खे अट्ट जोयणाई उड्डं उच्चत्तेणं बहुमज्झदेसभाए, अट्ट जोयणाई विक्खंभेणं, साइरेगाई अट्ट जोयणाई सव्वग्गेणं पन्नत्ते । एवं धायइरुक्खातो आढवेत्ता सच्चवेव जंबूदीववत्तव्वता, भाणियव्वा जाव मंदरचूलिय ति । एवं पच्चत्थिमद्धे वि महाधाततिरुक्खातो आढवेत्ता जाव मंदरचूलिय ति । एवं पुक्खवरदीवड्डपुरत्थिमद्धे वि पउमरुक्खाओ आढवेत्ता जाव मंदरचूलिय ति एवं पुक्खवरदीवपच्चत्थिमद्धे वि महापउमरुक्खातो जाव मंदरचूलित ति ॥ सू० ६४१॥

जंबूदीवे दीवे मंदरे पव्वते भट्टसालवणे अट्ट दिसाहत्थिकूडा पन्नत्ता, तंजहा—

पउमुत्तरे नीलवंते सुहत्थि अंजणागिरी । कुमुदे य पलासे य वड्ढेसे रोयणागिरी ॥१॥ १-

जंबूदीवस्स णं दीवस्स जगती अट्ट जोयणाई उड्डंउच्चत्तेणं बहुमज्झदेसभाते, अट्ट जोयणाई विक्खंभेणं [पन्नत्ता] २ ॥ सू० ६४२॥

जंबूदीवे दीवे मंदरस्स पव्वयस्स दाहिणेणं महाहिमवंते वासधरपव्वते अट्ट कूडा पन्नत्ता, तंजहा—

सिद्ध महाहिमवंते हेमवते रोहिता हीरकूडे । हरिकंता हरिवासे वेरुलिते चेव कूडा उ ॥१॥ ३,

जंबूमंदरउत्तरेणं रुप्पिमि वासहरपव्वते अट्ट कूडा पन्नत्ता, तंजहा—

सिद्धे रुप्पी रम्मग नरकंता बुद्धि रुप्पकूडे या । हेरण्णवते मणिकंचणे त रुप्पिमि कूडा उ ॥१॥ ४,

जंबूमंदरपुरत्थिमेणं रुयगवरे पव्वते अट्ट कूडा पन्नत्ता, तंजहा—

रिट्ट तवणिज्ज कंचण, रयत दिसासोत्थिते पलंबे य । अंजणे अंजणपुलते, रुयगस्स पुरत्थिमे कूडा ॥१॥ १,

तत्थणं अट्ट दिसाकुमारिमहत्तरितातो महिड्डियातो जाव पलिओवमड्ढितीतातो परिवसंति तंजहा—

णंदुत्तरा य नंदा, आणंदा णंदिवद्धणा । विजया य वेजयंती, जयंती अपराजिया ॥१॥ २,

जंबूमंदरदाहिणेणं रुतगवरे पव्वते अट्ट कूडा पन्नत्ता, तंजहा—

कणते कंचणे पउमे, नलिणे ससि दिवागरे । वेसमणे वेरुलिते, रुयगस्स उ दाहिणे कूडा ॥१॥ ३,

तत्थ णं अट्ट दिसाकुमारिमहत्तरियातो महिड्डियातो जाव पलिओवमड्ढितीतातो परिवसंति तंजहा—

समाहारा सुप्पतिण्णा, सुप्पबुद्धा जसोहरा । लच्छीवती सेसवती, चित्तगुत्ता वसुंधरा ॥१॥ ४,

जंबूमंदरपच्चत्थिमेणं रुयगवरे पव्वते अट्ट कूडा पन्नत्ता, तंजहा—

સૌંતિતે-ત અમોહે ય, હિમવં મંદરે તથા । રુતગે રુતગુત્તમે ચંદે, અદ્ધમે ત સુદંસણે ॥૧॥ ૫,
તત્થ ણમદ્ધ દિસાકુમારિમહત્તરિયાઓ મહિદ્ધિયાતો જાવ પલિઓવમદ્ધિતીતાઓ પરિવસંતિ, તંજહા—
ઇલાદેવી સૂરાદેવી, પુઢવી પઠમાવતી । ઇગનાસા ણવમિતા સીતા મદ્ધા ત અદ્ધમા ॥૧॥ ૬,
જંબૂમંદરઉત્તરુયગવરે પવ્વતે અદ્ધ કૂડા પન્નત્તા, તંજહા—
રયણ રતણુચ્ચતે તા, સવ્વરયણ રયણસંચતે ચેવ । વિજયે વેજયંતે જયંતે અપરાજિતે ॥૧॥ ૭,
તત્થ ણં અદ્ધ દિસાકુમારિમહત્તરિયાતો મહદ્ધિતાઓ જાવ પલિઓવમદ્ધિતીતાઓ પરિવસંતિ તંજહા—
અલંબુસા મિસ્સકેસી, પોંડરિગી ત વારુણી । આસા સવ્વગા ચેવ, સિરી હિરી ચેવ ઉત્તરતો ॥૧॥ ૮,
અદ્ધ અહેલોગવત્થવ્વાતો દિસાકુમારિમહત્તરિતાતો પન્નત્તાઓ, તંજહા—
ભોગંકરા ભોગવતી, સૂભોગા ભોગમાલિણી । સુવચ્છા વચ્છમિત્તા ય, વારિસેણા બલાહગા ॥૧॥ ૯
અદ્ધ ઉદ્ધલોગવત્થવ્વાઓ દિસાકુમારિમહત્તરિતાતો પન્નત્તાઓ, તંજહા—
મેહંકરા મેહવતી, સૂમેધા મેઘમાલિણી । તોયધારા વિચિતા ય, પુપ્ફમાલા અર્ણિદિતા ॥૧॥ ૧૦ ॥ સૂં ૬૪૩॥
અદ્ધ કપ્પા તિરિતમિસ્સોવવન્નગા પન્નત્તા, તંજહા—સોહમ્મે જાવ સહસ્સારે ૩, એતેસુ ણમદ્ધસુ કપ્પેસુ અદ્ધ ઇંદા
પન્નત્તા, તંજહા—સચ્છે જાવ સહસ્સારે ૪, એતેસિ ણં અદ્ધણ્ઠમિદાણં અદ્ધ પરિયાણિયા વિમાણા પન્નત્તા, તંજહા—
પાલતે, પુપ્ફતે, સોમણસે, સિરિવચ્છે, ણંદિયાવત્તે, કામકમે, પીતિમણે, વિમલે ૫ ॥ સૂં ૬૪૪॥

(મૂં) સુદર્શન નામા જંબૂવૃક્ષ, આઠ યોજનપ્રમાણ ઊર્ધ્વ ઊંચપણે, બહુમધ્ય દેશભાગમાં આઠ યોજન વિષ્કલ (પહોળાઈ)
વડે અને કંઈક અધિક આઠ યોજન સર્વાંગ-સર્વપરિમાણથી કહેલ છે. ૧. કૂટ સાલ્મલીવૃક્ષ, આઠ યોજનપ્રમાણ એ
રીતે જ કહેલ છે ૨. ॥૬૩૫॥

તિમિશ્ર ગુફા, આઠ યોજનની ઊર્ધ્વ ઊંચાઈથી કહેલી છે ૩, ખંડપ્રપાતગુફા, આઠ યોજનની ઊર્ધ્વ ઊંચાઈથી એમ જ
કહેલી છે ૪. ॥૬૩૬॥

જંબૂદ્વીપમાં મેરુપર્વતની પૂર્વ દિશાએ શીતા નામની મહાનદીના બન્ને તરફના કિનારા ઉપર આઠ વક્ષસ્કાર પર્વતો
કહેલા છે, તે આ પ્રમાણે—ચિત્રકૂટ, પદ્મકૂટ, નલિનકૂટ, એકશૈલ, ત્રિકૂટ, વૈશ્રમણકૂટ, અંજન અને માતંજન ૧,
જંબૂદ્વીપમાં મેરુપર્વતની પશ્ચિમ દિશાએ શીતોદા નામની મહાનદીના બન્ને કિનારા ઉપર આઠ વક્ષસ્કાર પર્વતો કહેલા
છે, તે આ પ્રમાણે—અંકાવતી, પદ્માવતી, આશીવિષ, સુખાવહ, ચંદ્રપર્વત, સૂરપર્વત, નાગપર્વત અને દેવપર્વત ૨,
જંબૂદ્વીપમાં મેરુ પર્વતની પૂર્વ દિશાએ શીતાનામની મહાનદીના ઉત્તરમાં ચક્રવર્તિઓની આઠ વિજયો કહેલી છે, તે
આ પ્રમાણે—કચ્છ, સુકચ્છ, મહાકચ્છ, કચ્છાવતી, આવર્ત યાવત્ [મંગલાવર્ત, પુષ્કલ] પુષ્કલાવતી ૩, જંબૂદ્વીપમાં
મેરુપર્વતની પૂર્વદિશાએ અને શીતા નામની મહાનદીના દક્ષિણમાં ચક્રવર્તિઓની આઠ વિજયો કહેલી છે, તે આ
પ્રમાણે—વત્સ, સુવત્સ, યાવત્ [મહાવત્સ, વત્સાવતી, રમ્ય, રમ્યક, રમણીય] મંગલાવતી ૪, જંબૂદ્વીપમાં મેરુપર્વતની
પશ્ચિમદિશાએ શીતોદા નામના મહાનદીના દક્ષિણમાં ચક્રવર્તિઓની આઠ વિજયો કહેલી છે, તે આ પ્રમાણે—પદ્મ
યાવત્ [સુપદ્મ, મહાપદ્મ, પદ્માવતી, શંખ, નલીન, કુમુદ] ^૧સલિલાવતી ૫, જંબૂદ્વીપમાં મેરુપર્વતની પશ્ચિમ દિશાએ
શીતોદા નામની મહાનદીના ઉત્તરમાં ચક્રવર્તિઓની આઠ વિજયો કહેલી છે, તે આ પ્રમાણે—વપ્ર, સુવપ્ર, યાવત્
[મહાવપ્ર, વપ્રાવતી, વલ્ગુ, સુવલ્ગુ, ગંધિલ] ગંધિલાવતી ૬, જંબૂદ્વીપમાં મેરુપર્વતની પૂર્વ દિશાએ શીતા નામની

^૧ અન્યત્ર નલિનાવતી નામ છે.

મહાનદીના ઉત્તરના આઠ રાજધાનીઓ કહેલી છે, તે આ પ્રમાણે—ક્ષેમા, ક્ષેમપુરી, યાવત્ [અરિષ્ટા, રિષ્ટવતી, ખડ્ગી, મંજૂષા, ઔપધી] પુંડરીકીણી ૭, જંબૂદ્વીપમાં મેરુપર્વતની પૂર્વ દિશાએ શીતા નામની મહાનદીના દક્ષિણમાં આઠ રાજધાનીઓ કહેલી છે, તે આ પ્રમાણે—સુસીમા, હુંડલા, યાવત્ [અપરાજિતા, પ્રલંકરા, અંકાવતી, પદ્મવતી, શુભા] રત્નસંચયા ૮, જંબૂદ્વીપમાં મેરુપર્વતની પશ્ચિમ દિશાએ શીતોદા નામની મહાનદીના દક્ષિણમાં આઠ રાજધાનીઓ કહેલી છે, તે આ પ્રમાણે—અધપુરી યાવત્ [સિંહપુરી, મહા, વિજયા, અપરાજિતા, અપરા, અશોકા,] વીતશોકા ૯, જંબૂદ્વીપમાં મેરુપર્વતની પશ્ચિમ દિશાએ શીતોદા નામની મહાનદીના ઉત્તરમાં આઠ રાજધાનીઓ કહેલી છે, તે આ પ્રમાણે—વિજયા, વૈજયંતી યાવત્ [જયંતી, અપરાજિતા, ચક્રપુરી, ખડ્ગપુરી, અવંધ્યા] અયોધ્યા ૧૦. ॥૬૩૭॥ જંબૂદ્વીપમાં મેરુપર્વતની પૂર્વ દિશાએ શીતા નામની મહાનદીના ઉત્તરમાં ઉત્કૃષ્ટ પદે આઠ અરહંતો, આઠ ચક્રવર્તીઓ, આઠ બલદેવો અને આઠ વાસુદેવો, ઉત્પન્ન થયા છે, ઉત્પન્ન થાય છે તથા ઉત્પન્ન થશે ૧૧, જંબૂદ્વીપમાં મેરુપર્વતની પૂર્વ દિશાએ શીતા નદીના દક્ષિણમાં ઉત્કૃષ્ટ પદે તેમજ આઠ અરિહંતાદિ જાણવા ૧૨, જંબૂદ્વીપમાં મેરુપર્વતની પશ્ચિમ દિશાએ શીતોદા નામની મહાનદીના દક્ષિણમાં ઉત્કૃષ્ટ પદે એ પ્રમાણે અરહંતાદિ જાણવા ૧૩. એમજ શીતોદાની ઉત્તરમાં પણ જાણવા ૧૪. ॥૬૩૮॥

જંબૂદ્વીપમાં મેરુપર્વતની પૂર્વ દિશાએ શીતા નામની મહાનદીના ઉત્તરમાં આઠ દીર્ઘ (લાંબા) વૈતાલ્ય પર્વતો, આઠ તિમિશ્ર ગુફાઓ, આઠ ખંડપ્રપાત ગુફાઓ, આઠ કૃતમાલ દેવો, આઠ નૃત્યમાલક દેવો, આઠ ગંગાકુંડો, આઠ સિંધુકુંડો, આઠ ગંગા નદીઓ, આઠ સિંધુ નદીઓ, આઠ ઋષભકૂટ પર્વતો અને આઠ ઋષભકૂટના અધિષ્ઠાયક દેવો કહેલા છે. ૧૫, જંબૂદ્વીપમાં મેરુપર્વતની પૂર્વ દિશાએ શીતા નામની મહાનદીના દક્ષિણમાં આઠ દીર્ઘ વૈતાલ્યો એમજ યાવત્ આઠ ઋષભકૂટના અધિષ્ઠાયક દેવો કહેલા છે. વિશેષ એ કે—અહિ રક્તા, રક્તવતી નદીઓ અને તેના જ કુંડો જાણવા (ગંગા—સિંધુ નહિ) ૧૬, જંબૂદ્વીપમાં મેરુપર્વતની પશ્ચિમ દિશાએ શીતોદા નામની મહાનદીના દક્ષિણમાં આઠ દીર્ઘ વૈતાલ્યો, યાવત્ નૃત્યમાલક દેવો, આઠ ગંગાકુંડો, આઠ સિંધુકુંડો, આઠ ગંગા નદીઓ, આઠ સિંધુ નદીઓ, આઠ ઋષભકૂટ પર્વતો અને આઠ ઋષભકૂટ પર્વતના અધિષ્ઠાયકદેવો કહેલા છે ૧૭. જંબૂદ્વીપમાં મેરુપર્વતની પશ્ચિમ દિશાએ શીતોદા નામની મહાનદીના ઉત્તરમાં આઠ દીર્ઘ વૈતાલ્યો, યાવત્ આઠ નૃત્યમાલક દેવો, આઠ રક્તકુંડો, આઠ રક્તવતી કુંડો, આઠ રક્તા નદીઓ, યાવત્ આઠ ઋષભકૂટના અધિષ્ઠાયક દેવો કહેલા છે ૧૮. ॥૬૩૯॥

મેરુપર્વતની ચૂલિકા, બહુમધ્ય દેશ ભાગમાં આઠ યોજનની પહોળાઈથી કહેલી છે ૧૯. ॥૬૪૦॥ ધાતકીખંડ દ્વીપમાં પૂર્વાર્દને વિષે ધાતકી વૃક્ષ, આઠ યોજન પ્રમાણ ઊર્ધ્વ ઊંચપણે કહેલ છે. બહુમધ્ય દેશ ભાગમાં આઠ યોજન પહોળાઈથી અને સર્વાગ્રથી સાતિરેક આઠ યોજન (૮૧) કહેલ છે અર્થાત્ બે ગાઉ પૃથ્વીમાં ઊંડો છે. એવી રીતે ધાતકી વૃક્ષથી આરંભીને તે જ જંબૂદ્વીપ સંબંધી સઘળી વસ્તુવ્યતા કહેવી યાવત્ મેરુપર્વતની ચૂલિકા સુધી. એવી રીતે પશ્ચિમાર્દને વિષે પણ મહાધાતકી વૃક્ષથી આરંભીને યાવત્ મેરુની ચૂલિકા સુધી વસ્તુવ્યતા કહેવી. એમજ પુષ્કરવર દ્વીપાર્દમાં પણ પદ્મવૃક્ષથી આરંભીને યાવત્ મેરુની ચૂલિકા સુધી કહેવી, એ રીતે પુષ્કરવર દ્વીપાર્દના પશ્ચિમાર્દમાં પણ મહાપદ્મ વૃક્ષથી આરંભીને યાવત્ મેરુપર્વતની ચૂલિકા પર્યંત સઘળી વસ્તુવ્યતા કહેવી. ॥૬૪૧॥ જંબૂદ્વીપનામા—મેરુપર્વતના ભદ્રશાલવનને વિષે આઠ દિશાહસ્તિકૂટો કહેલા છે, તે આ પ્રમાણે—પદ્મોત્તર, નીલવાનુ, સુહસ્તિ, અંજનગિરિ, કુમુદ, પલાશ, અવંતસક અને આઠમો રોચનગિરિ. ॥૧॥ ૧, જંબૂદ્વીપ નામા દ્વીપની જગતિ (કોટ) આઠ યોજન ઊર્ધ્વ ઊંચપણે અને બહુ મધ્યદેશ ભાગમાં આઠ યોજન પહોળાઈ વડે કહેલી છે ૨. ॥૬૪૨॥ જંબૂદ્વીપ નામા દ્વીપમાં મેરુપર્વતની દક્ષિણ દિશાએ મહાહિમવાનુ નામા વર્ષપર પર્વત ઉપર આઠ કૂટો—શિખરો કહેલા છે, તે આ પ્રમાણે—સિદ્ધ, મહાહિમવાનુ, હિમવાનુ, રોહિત, હરિકૂટ, હરિકાંત, હરિવર્ષ અને વૈદૂર્યકૂટ ॥૧॥

૩, જંબૂદ્વીપ નામના દ્વીપમાં મેરુપર્વતની ઉત્તર દિશાએ રુદ્રિમ નામા વર્ષધર પર્વત ઉપર આઠ કૂટો કહેલા છે, તે આ પ્રમાણે—સિદ્ધ, રુદ્રિમ, રમ્યક, નરકાંત, બુદ્ધિ, રુધ્રકૂટ, હૈરણ્યવત અને મહિકંચન આ રુદ્રિમ પર્વત ઉપર કૂટો છે. ॥૧॥ ૪, જંબૂદ્વીપના મેરુપર્વતથી પૂર્વ દિશાએ રુચકવર પર્વત પર આઠ કૂટો કહેલા છે, તે આ પ્રમાણે—રિષ્ટ, તપનીય, કાંચન, રજત, દિશાસ્વસ્તિક, પ્રલંબ, અંજન અને અંજનપુલક. આ રુચક પર્વતની પૂર્વ દિશામાં શિખરો છે. ॥૧॥ ૫, ત્યાં આઠ દિશાકુમારીઓમાં મહત્તરિકા—શ્રેષ્ઠ, મહર્દિક યાવત્ એક પલ્યોપમની સ્થિતિવાળી દેવીઓ વસે છે, તે આ પ્રમાણે—નંદોત્તરા, નંદા, આનંદા, નંદિવર્દના, વિજયા, વૈજયંતી, જયંતી અને અપરાજિતા ॥૧॥ ૬, જંબૂદ્વીપના મેરુપર્વતથી દક્ષિણ દિશાએ રુચકવર પર્વત પર આઠ કૂટો કહેલા છે, તે આ પ્રમાણે—કનક, કાંચન, પદ્મ, નલિન, શશિ, દિવાકર, વૈશ્રમણ અને વૈદૂર્ધ. આ રુચક પર્વતની દક્ષિણ દિશામાં શિખરો છે. ॥૧॥ ૭, ત્યાં આઠ દિશાકુમારીઓમાં મહત્તરિકા—(મુખ્ય) મહર્દિક, યાવત્ એક પલ્યોપમની સ્થિતિવાળી દેવીઓ વસે છે, તે આ પ્રમાણે—સમાહારા, સુપ્રતિજ્ઞા, સુપ્રબુદ્ધા, યશોધરા, લક્ષ્મીવતી, શેષવતી, ચિત્રગુપ્તા અને વસુધરા. ॥૧॥ ૮, જંબૂદ્વીપના મેરુથી પશ્ચિમ દિશાએ રુચક પર્વત પર આઠ કૂટો કહેલા છે, તે આ પ્રમાણે—સ્વસ્તિક, અમોઘ, હિમવાન, મંદર તથા રુચક, રુચકોત્તમ, ચંદ્ર અને આઠમો સુદર્શનનામા શિખર છે. ॥૧॥ ૯, ત્યાં આઠ દિશાકુમારીઓમાં મહત્તરિકા, મહર્દિક, યાવત્ એક પલ્યોપમની સ્થિતિવાળી દેવીઓ વસે છે, તે આ પ્રમાણે—ઇલાદેવી, સૂરાદેવી, પૃથ્વી, પદ્માવતી, એકનાસા, નવમિકા, સીતા અને આઠમી ભદ્રાદેવી છે. ॥૧॥ ૧૦, જંબૂદ્વીપના મેરુથી ઉત્તર દિશાએ રુચકવર પર્વત ઉપર આઠ કૂટો કહેલા છે, તે આ પ્રમાણે—રત્ન, રત્નોચ્ચય, સર્વરત્ન, રત્નસંચય, વિજય, વૈજયંત, જયંત અને અપરાજિત. ॥૧॥ ૧૧, ત્યાં આઠ દિશાકુમારીઓમાં મહત્તરિકા, મહર્દિક, યાવત્ એક પલ્યોપમની સ્થિતિવાળી દેવીઓ વસે છે, તે આ પ્રમાણે—અલંબુસા, મિત્રકેશી, પૌણ્ડ્રી, (ગીત) વારુણી, આશા, સર્વગા, શ્રી અને હ્રી, આ ઉત્તર દિશામાં રુચક પર્વત પર વસનારી દેવીઓ છે. ॥૧॥ ૧૨ આઠ, અધોલોકમાં વસનારી, દિશાકુમારીઓમાં મહત્તરિકા દેવીઓ કહેલી છે, તે આ પ્રમાણે—ભોગંકરા, ભોગવતી, સુભોગા, ભોગમાલિની, સુવત્સા, વત્સમિત્રા વારિષેણા અને બલાહકા. ॥૧॥ ૧૩ આઠ, ઊર્ધ્વ લોકમાં વસનારી દિશાકુમારીઓમાં મહત્તરિકા—શ્રેષ્ઠ દેવીઓ કહેલી છે, તે આ પ્રમાણે—મેઘંકરા, મેઘવતી, સુમેઘા, મેઘમાલિની, તોયધારા, વિચિત્રા, પુષ્પમાલા અને અનિર્દિતા. ॥૧॥ ૧૪ ॥૬૪૩॥ આઠ દેવલોકો, તિર્યચમિશ્રોપપન્નકો—તિર્યચ અને મનુષ્ય બન્નેની ત્યાં ઉત્પત્તિ થવાથી મિશ્ર ઉત્પત્તિવાળા કહેલ છે, તે આ પ્રમાણે—સૌધર્મ્ય, યાવત્ સહસ્રાર ૩. આ આઠ દેવલોકને વિષે આઠ ઈંદ્રો કહેલા છે, તે આ પ્રમાણે—શક યાવત્ સહસ્રાર નામા ઈંદ્ર, ૪. આ આઠ ઈંદ્રોના આઠ પરિયાનિક—અભિયોગિક (નોકર) દેવોએ પ્રયાણ માટે બનાવેલા વિમાનો કહેલા છે, તે આ પ્રમાણે—પાલક, પુષ્પક, સૌમનસ, શ્રીવત્સ, નંદાવર્ત, કાલકમ, પ્રીતિમન અને વિમળ પ. ॥૬૪૪॥

(શ્લોક) 'જંબૂળ' મિત્યાદિં જંબૂ-વૃક્ષવિશેષ. તેના જેવા આકારવાળી—સર્વરત્નમયી જે તે જંબૂ, જેના વડે આ જંબૂદ્વીપ કહેવાય છે, સુદર્શના એવું તેણીનું નામ છે તે સુદર્શના. ઉત્તરકુરુ ક્ષેત્રના પૂર્વાર્દ્રમાં શીતા નામની મહાનદીની પૂર્વ દિશાએ જંબૂનદ (સુવર્ણ) મય પાંચસેં યોજન, આયામ અને વિષ્ણુભવાળો, મધ્યભાગમાં બાર યોજનના પિંડવાળો અને કમશઃ પરિહાનિથી બે ગાઉ પર્યંત ઊંચાઈવાળો, તથા બે ગાઉની ઊંચી અને પાંચસેં ધનુષ્યની પહોળી પદ્મવર વેદિકાથી વીંટાયેલો, વળી બે ગાઉના ઊંચા છત્ર સહિત તોરણ યુક્ત ચાર દ્વારવાળો પીઠ છે, તેના મધ્યભાગમાં રહેલી, ચાર યોજનની ઊંચી, આઠ યોજનની લાંબી પહોળી, મણિપીઠિકામાં રહેલી અને બાર વેદિકા વડે રક્ષણ કરાયેલી (એવી સુદર્શના) છે. 'અદ્ધ જોયણાઈ' મિત્યાદિં આઠ યોજન ઊર્ધ્વ ઊંચપણે, બહુ મધ્ય દેશ ભાગે—શાખાના વિસ્તારવાળા દેશને વિષે આઠ યોજન વિષ્ણુભ વડે છે અને સાતિરેક—અતિરેકયુક્ત અર્થાત્ બે ગાઉની ઊંડાઈ વડે અધિક—સર્વાગ્ર—સર્વપરિમાણ વડે છે. તેણીની પૂર્વાદિ દિશાઓમાં ચાર શાખાઓ છે. તેમાં પૂર્વની શાખાને વિષે—

ધવળં કોસપમાણં, સયણિજ્જં તત્થડણાદિયસુરસ્સ । તિસુ પાસાયા સાલેષુ તેસુ સીહાસણા રમ્મા ॥૪૦॥

તે પાસાયા કોસં સમૂસિયા કોસમદ્ધવિત્થિન્ના । વિડિમોવરિ જિણભવણં, કોસદ્ધં હોઇ વિત્થિન્નં ॥૪૧॥

દેસૂણકોસમુચ્ચં, જંબૂ અદ્ધસ્સણ જંબૂણં । પરિવારિયા વિરાયઇ, તત્તો અદ્ધપ્પમાણાહિં ॥૪૨॥

[બૃહત્ક્ષેત્ર ૨૮૮-૧૦ તિ]

અર્થ-અનાદૃત નામના દેવને સૂવા યોગ્ય, એક કોશપ્રમાણ લંબાઈથી, અર્ધ કોશપ્રમાણ પહોળાઈથી, તથા દેશથી ન્યૂન એક કોશ પ્રમાણ ઊંચાઈથી ભવન છે. શેષ ત્રણ-દક્ષિણાદિ શાખાને વિષે પ્રાસાદો છે અને તે પ્રાસાદોને વિષે મનોહર સિંહાસનો છે. (૪૦) તે પ્રાસાદો, દેશે ઊણા એક કોશના ઊંચા, સંપૂર્ણ એક કોશના લાંબા અને અર્ધકોશના પહોળા છે અને વિદિમમધ્યમાંથી નીકળેલી ઊંચી શાખા ઉપર જિનભવન છે તે જિનભવન, અર્ધકોશનું પહોળું, એક કોશનું લાંબું અને દેશે ઊણા એક કોશનું ઊંચું છે. જંબૂવૃક્ષ, અન્ય એકસો આઠ જંબૂથી વીંટાયો થકો શોભે છે તે પરિવારભૂત જંબૂ વૃક્ષો મૂળ જંબૂવૃક્ષથી અર્ધ પ્રમાણના છે. (૪૧-૪૨) તથા એકસો યોજનના પ્રમાણવાળા ત્રણ વનો વડે સુદર્શના સારી રીતે વીંટાયેલી છે.

જંબૂઓ પન્નાસં દિસિ વિદિસિં ગંતુ પદમ વણસંડં । ચઠરો દિસાસુ ભવણા, વિદિસાસુ ય હોંતિ પાસાયા ॥૪૩॥

કોસપમાણા ભવણા, ચઢવાવીપરિગયા ય પાસાયા । કોસદ્ધવિત્થિઢા કોસમૂસિયાડણાદિયસુરસ્સ ॥૪૪॥

પંચેવ ધણુસયાઈ, ઓવેહેણં હવંતિ વાવીઓ । કોસદ્ધવિત્થિઢાઓ, કોસાયામાઢ સંઘ્વાઢ ॥૪૫॥

[બૃહત્ક્ષેત્ર ૨૯૩-૧૫ તિ]

અર્થ-પ્રથમ વનખંડને વિષે પ્રત્યેક દિશા અને વિદિશામાં પરિવાર સહિત જંબૂથી પચ્ચાશ પચ્ચાશ યોજન જઈએ ત્યારે ત્યાં ચારે દિશાઓને વિષે ભવનો અને ચારે વિદિશાઓમાં પ્રાસાદો હોય છે. (૪૩) તે ભવનો, એક કોશના લાંબા, અર્ધ કોશના પહોળા અને દેશે ઊણા એક કોશના ઊંચા છે, તથા પ્રાસાદો ચાર વાવડીઓથી યુક્ત ભવનના જેટલા પ્રમાણવાળા અનાદૃત દેવ સંબંધી છે (૪૪) બધીય વાવડીઓ પાંચસો ધનુષ્યની ઊંડી, અર્ધકોશની પહોળી અને એક કોશની લાંબી હોય છે. (૪૫)

"પાસાયાણ ચઢણં ભવણાણ ય અંતરે કૂઢા ।" [બૃહત્ક્ષેત્ર ૨૯૮ તિ]

ચાર પ્રસાદો અને ચાર ભવનોના આંતરાઓમાં કૂટો-શિખરો છે, તે આઠ છે. કહ્યું છે કે—

અદ્ધસમકૂટતુલ્લા, સવ્વે જંબૂણયામયા મણિયા । તેસુવરિં જિણભવણા, કોસપમાણા પરમસ્મ્મા ॥૪૬॥

[બૃહત્ક્ષેત્ર ૨૯૯ તિ]

અર્થ-તે આઠ કૂટો, ઋષભકૂટ અને જાંબૂનદ (સુવર્ણ) મય કહેલા છે, તે કૂટોની ઉપર જિનભવનો છે. તે લંબાઈથી એક કોશપ્રમાણ પરમ સ્મ્ય છે. (૪૬)

કૂટશાભ્મલી વૃક્ષની જંબૂ તુલ્ય વક્તવ્યતા જાણવી. કહ્યું છે કે—

દેવકુરુપચ્છિમદ્ધે, ગરુલાવાસસ્સ સામલિદુમસ્સ । ઇસેવ ગમો નવરં, પેઢં કૂઢા ય રયયમયા ॥૪૭॥

[બૃહત્ક્ષેત્ર ૩૦૦ તિ]

અર્થ-દેવકુરુક્ષેત્રના પશ્ચિમાર્ધમાં ગરુડ નામના સુવર્ણકુમાર દેવના આવાસભૂત શાભ્મલી વૃક્ષોને એ જ ગમો (આલાવો) જાણવો. વિશેષ એ કે-પીઠ અને કૂટો રજતમય (રૂપાના) છે. (૪૭)

આ જ કારણથી 'એવં ચેવ' એમ કહ્યું. ॥૬૩૫॥

ગુહા (ગુફા) ના બે સૂત્ર સ્પષ્ટ છે. ॥૬૩૬॥

જંબૂ વગેરે વસ્તુઓ જંબૂદ્વીપને વિષે હોય છે માટે જંબૂદ્વીપના અધિકારથી તેમાં રહેલી વસ્તુઓને પ્રરૂપવા માટે અને ક્ષેત્રના સાધર્મ્યથી ધાતકીખંડ તથા પુષ્કરાદ્યગત વસ્તુઓની પ્રરૂપણાને માટે 'જંબૂ' ઇત્યાદિ સૂત્રના વિસ્તારને કહે છે. આ સૂત્ર સિદ્ધ છે. વિશેષ એ કે-સૂત્રોનો આ વિભાગ છે. બે આદિના વક્ષસ્કારોના સૂત્રો છે ૨, પ્રત્યેક ચાર સૂત્રો વિજય, નગરી, તીર્થકરાદિ અને દીર્ઘવૈતાઢ્યાદિના છે ૧૮. એક ચૂલિકાનો ૧૮, એવી રીતે ધાતકીખંડાદિમાં જાણવું. ધાતકી વગેરે સૂત્રો પૂર્વાર્ધ

251

રક્તવતી નદીઓ કહેલી છે. તથા નિષધ નામના વર્ષધર પર્વતના ઉત્તર નિર્તંબ (મધ્યભાગ) માં રહેલા સાઠ યોજનના પ્રમાણવાળા રક્તા અને રક્તવતીકુડો છે જે કુંડોમાંથી ઉત્તરના તોરણદ્વારા નીકળીને તે રક્તા અને રક્તવતી નદીઓ શીતામાં જઈને ભળે છે. ॥૬૪૦॥

તથા પાતકી, મહાપાતકી, પદ્મ અને મહાપદ્મવૃક્ષો, જંબૂવૃક્ષ સમાન કહેવા, જેથી કહ્યું છે કે—

જો મણિઓ જંબૂવૃક્ષ, વિહી ડ સો ચેવ હોઈ ઇણસિં । દેવકુરાસું સામલિરુક્ષા જહ જંબૂદીવમ્મિ ॥૪૧॥

[બૃહત્કોષ્ટ્ર ૩૧૫ તિ]

અર્થ—જંબૂદ્વીપમાં રહેલ જંબૂવૃક્ષનું જે વર્ણન કરેલ છે તે જ પ્રમાણે પાતકી વગેરે વૃક્ષનું વર્ણન જાણવું અને દેવકુર વગેરેમાં શાલ્મલી વૃક્ષનું વર્ણન જેમ જંબૂદ્વીપ સંબંધી શાલ્મલી વૃક્ષનું કરેલું છે તેમ જાણવું. (૪૮) ॥૬૪૧॥

ક્ષેત્રના અધિકારથી જ 'જંબૂદ્વીપે' ત્યાંદિં સૂત્રચતુષ્ઠય સુગમ છે. વિશેષ એ કે—મદ્સાલવળે બદ્રશાલવન મેરુ પર્વતને પરિક્ષેપથી ચોતરફ વીંટીને ભૂમિમાં છે. તેમાં શીતા અને શીતોદા નદીના બન્ને કિનારા પર રહેલા પૂર્વ વગેરે દિશાઓમાં હાથીના જેવા આકારવાળા આઠ કૂટો છે તે દિશાહસ્તિકૂટો કહેલા છે. તે આ પ્રમાણે—'પડમે' સિલોગો સુગમ છે. વિશેષ એ કે એનો પ્રસંગ સહિત આ વિભાગ છે.

મેરુઓ પન્નાસં, દિસિ વિદિસિ ગંતુ મદ્સાલવળં । ચડરો સિદ્ધાયયણા, દિસાસુ વિદિસાસુ પાસાયા ॥૫૦॥

[બૃહત્કોષ્ટ્ર ૩૨૧ તિ]

અર્થ—મેરુપર્વતથી પ્રત્યેક દિશા અને વિદિશામાં પચ્ચાશ યોજન પર્યંત જઈએ ત્યારે ત્યાં દરેક દિશાને વિષે એકેક સિદ્ધાયતન—જિનમંદિર અને વિદિશાને વિષે પ્રાસાદ છે અર્થાત્ દિશાઓમાં ચાર સિદ્ધાયતનો અને વિદિશાઓમાં ચાર પ્રાસાદો છે. (૫૦)

હવે સિદ્ધાયતનાદિનું પ્રમાણ કહે છે—

છત્તીસુચ્ચા પળ્ણવીસવિત્થદા, દુગ્ગુમાયતાયયણા । ચડવાવીપરિવિલ્લતા, પાસાયા પંચસયડુચ્ચા ॥૫૧॥

[બૃહત્કોષ્ટ્ર ૩૨૨ તિ]

અર્થ—અમાય સિદ્ધાયતનો, છત્તીશ યોજનના ઊંચા, પચ્ચીશ યોજનના પહોળા અને પચ્ચાશ યોજનના લાંબા છે અને પ્રત્યેક પ્રાસાદો, પાંચસે યોજનના ઊંચા, અઢીસે યોજનના લાંબા પહોળા અને દરેક ચાર ચાર વાવડીઓથી વીંટાયેલા છે. (૫૧)

ઈસાણસ્સુત્તરિમા પાસાયા દાહિણા ય સક્કસ્સ । અઢ ય હવંતિ કૂડા, સીતોસીતોદુમયકૂલે ॥૫૨॥

[બૃહત્કોષ્ટ્ર ૩૨૩ તિ]

અર્થ—ઉત્તરમાં એટલે ઈશાન અને વાયવ્ય કોણમાં ઈશાનેંદ્રના પ્રાસાદો છે, અને દક્ષિણમાં એટલે અગ્નિ અને નૈઋત્ય કોણમાં શકેંદ્રના પ્રાસાદો છે. હવે કૂટ સંબંધી વસ્તવ્યતા કહે છે—શીતા અને શીતોદા નદીના બન્ને કિનારા પર દરેકમાં આઠ આઠ કૂટો હોય છે. (૫૨)

દો દો ચડહિસિં મંદરસ્સ હિમવંતકૂડસમકપ્પા । પડમુત્તરોડ્ઠથ પદ્મો, પુલ્લિમ સીડત્તરે કૂલે ॥૫૩॥

તત્તો ય નેલવંતે, સુહત્થિ તહ અંજનાગિરી કુમુદે । તહ ય પલાસવડેસે, અઢમ્પ રોયણગિરિ ય ॥૫૪॥

[બૃહત્કોષ્ટ્ર ૩૨૫-૨૬ તિ]

અર્થ—મેરુપર્વતની ચારે દિશાઓમાં હિમવાનું કૂટ સમાન આઠ દિશાહસ્તિકૂટો કહેલા છે તેમાં પ્રથમ પશ્ચોત્તર કૂટ પૂર્વ દિશાએ શીતા નદીના ઉત્તર કિનારા ઉપર છે, ત્યાર બાદ નીલવાનું ૨, સુહસ્તિ ૩, અંજનગિરિ ૪, કુમુદ ૫, પલાશ ૬, અવંતસક ૭, અને રોયનગિરિ આઠમો છે. ૮ (૫૩-૫૪)

જગતી-વેદિકાના આધારભૂત પાલી (કોટડી) છે. ॥૬૪૨॥

'સિદ્ધ' ગાઠાં સિદ્ધાયતન વડે ઓળખાતો કૂટ તે સિદ્ધકૂટ પૂર્વમાં છે ૧, ત્યારપછી કમશઃ બીજી દિશાથી શેષ કૂટો છે. મહાહિમવત્ કૂટ, મહાહિમવત્ પર્વતના નાયક દેવના ભવનથી અધિષ્ઠિત છે ૨, હૈમવત્ કૂટ, હૈમવતવર્ષ (ક્ષેત્ર)ના નાયક દેવના આવાસભૂત છે ૩, રોહિતકૂટ, રોહિતા નામની નદીના સ્વામીની દેવી સંબંધી છે ૪, હ્રીં કૂટ, મહાપદ્મનામા દ્રઢ નિવાસી હ્રીનામા દેવી સંબંધી છે. ૫, હરિકાંતા કૂટ, હરિકાંતાનામા નદીની અધિષ્ઠાતા દેવી સંબંધી છે. ૬, હરિવર્ષકૂટ, હરિવર્ષના નાયક દેવ સંબંધી છે. ૭, વૈદૂર્ધકૂટ-વૈદૂર્ધસ્ત્રનમય હોવાથી ૮. આ જ ક્રમ વડે રુકિમ પર્વત સંબંધી કૂટો પણ વિચારવા. તેની ગાથા—'સિદ્ધે રૂપ્ણી' ત્યાદિં સુગમ છે. 'જંબૂદીવે' ત્યાદિં ક્ષેત્રના અધિકારથી જ રુચકના આશ્રયવાળું સૂત્રાષ્ટક છે, તે સુગમ છે. વિશેષ એ કે-જંબૂદીપમાં જે મેરુ છે તેની અપેક્ષાએ પૂર્વ દિશામાં રુચકદ્વીપની અંદર રહેલો, પૂર્વે વર્ણન કરાયેલ સ્વરૂપવાળો અને ચક્રવાલ આકારવાળો રુચકવર પર્વત છે તેને વિષે આઠ કૂટો છે, તેમાં 'રિદ્ધે' ત્યાદિ. સ્પષ્ટ છે. તે કૂટોને વિષે (પૂર્વ દિશાની) નંદોત્તરાદિ દિક્કુમારીઓ વસે છે, જેઓ ભગવાન્ અર્હતના જન્મ સમયે હાથમાં આરીસાને લઈને ગાયન કરતી હતી ભગવાનની સેવા કરે છે, એવી રીતે દક્ષિણ દિશાની હાથમાં ભૂગાર (ઝારી) લઈને ગાયન કરે છે, એમ પશ્ચિમ દિશાની હાથમાં પંખાને લઈને વીંઝે છે, એમ ઉત્તર દિશાની આઠ દિક્કુમારીઓ હાથમાં ચામર લઈને વીંઝે છે. દેવના અધિકારથી જ 'અદ્ધ અહે' ઇત્યાદિ પાંચ સૂત્રો સુગમ છે. વિશેષ એ કે-'અહે લોગવત્થવાઓ' તિં

સોમણસાંધમાયણવિજ્ઞપ્પમમાલવંતવાસીઓ । અદ્ધ દિસિદેવયાઓ વત્થવ્વાઓ અહેલોણ ॥૫૫॥

અર્થ-સૌમનસ, ગંધમાદન, વિદ્યુત્પ્રભ અને માલ્યવંત નામા ગજદંત પર્વતમાં વસનારી આઠ દિક્કુમારી દેવીઓ અધોલોકમાં વસનારી છે. (૫૫)

તે ભોગંકરાદિ આઠ દેવીઓ જે અર્હતના જન્મ સંબંધી ભવન (સૂતિકાગૃહ)ને અને સંવર્તક પવનાદિને કરે છે અર્થાત્ વાયુ વડે ભૂમિને શોષે છે તથા ઊર્ધ્વલોકની વસનારી આઠ દેવીઓ—

"નંદણવણકૂડેસું, યયાઓ ઉક્કલોયવત્થવ્વાઝ" તિ

નંદનવનના કૂટોને વિષે આ (મેઘંકરાદિ) ઊર્ધ્વલોકમાં વસનારી આઠ દેવીઓ છે, જે સજળ વાદલાદિને કરે છે. ॥૬૪૩॥

'તિરિયંમિસ્સોવવન્નગ' તિં આઠ દેવલોકને વિષે તિર્યંચો પણ ઉત્પન્ન થાય છે એવી રીતે ભૂતભવ-પૂર્વના ભવની અપેક્ષાએ તિર્યંચોથી મિશ્ર મનુષ્યો ઉપપન્ના-દેવપણાએ ઉત્પન્ન થયા જે દેવલોકોને વિષે તે તિર્યંચમિશ્રોપપન્નકો. 'પરિયાયતે'—જેના વડે ગમન કરાય છે તે પરિયાનો, તે જ પરિયાનકો અથવા પરિયાન-ગમનરૂપ પ્રયોજન છે જેઓનું તે પરિયાનકો. યાન કરનાર આભિયોગિક 'પાલક વગેરે દેવ વડે કરાયેલ પાલકાદિ આઠ વિમાનો ક્રમશઃ શક્રાદિ ઇંદ્રો સંબંધી છે. ॥૬૪૪॥

દેવપણું તો તપસ્યા કરવાથી થાય છે માટે તપના વિશેષ સ્વરૂપને કહે છે.

અદ્ધમિયાણંભિક્ખુપડિમા ચડસદ્ધીતે રાતિંદિપહિં દોહિ ય અદ્ધાસીતેહિં ભિક્ખાસતેહિં અહાસુત્તા જાવ અણુપાલિતા તાવિ ભવતિ ॥ સૂ. ૬૪૫॥

અદ્ધવિધા સંસારસમાવન્નગા જીવા પન્નત્તા, તંજહા—પદમસમયનેરતિતા, અપદમસમયનેરતિતા, એવં જાવ અપદમસમયદેવા ૧ । અદ્ધવિધા સવ્વજીવા પન્નત્તા, તંજહા—નેરતિતા, તિરિક્ખજોણિતા, તિરિક્ખજોણિણીઓ, મણુસ્સા, મણુસ્સીઓ, દેવા, દેવીઓ, સિદ્ધા ૨, અથવા અદ્ધવિધા સવ્વજીવા પન્નત્તા, તંજહા—આભિણિબોધિતનાણી જાવ કેવલનાણી, મતિઅન્નાણી, સુતઅણ્ણાણી, વિભંગણાણી ૩ ॥ સૂ. ૬૪૬॥

૧. જે આભિયોગિક દેવો વિમાનવાળા હોય છે તે દશમા સ્થાનમાં કહેવાશે.

અદ્વવિધે સંજમે પત્રત્તે, તંજહા—પદમસમયસુહુમસંપરાગસરાગસંજમે, અપદમસમયસુહુમસંપરાગસરાગસંજમે, પદમસમયબાદરસંપરાગસરાગસંજમે, અપદમસમયબાદરસંપરાગસરાગસંજમે, પદમસમયઠવસંતકસાય-વીતરાગસંજમે, અપદમસમયઠવસંતકસાયવીતરાગસંજમે, પદમસમયઋણકસાયવીતરાગસંજમે અપદમસમય-ઋણકસાયવીતરાગસંજમે ॥ સૂ. ૬૪૭॥

અદ્વ પુદવીઓ પત્રત્તાઓ, તંજહા—રત્તણપ્પમા જાવ અહે સત્તમા, ઈસિપબ્મારા ૧ । ઈસિપબ્મારાતે ણં પુદવીતે બહુમજ્જદેસભાગે અદ્વજોયણિણે છેત્તે અદ્વજોયણાઈ બાહલ્લેણં પણ્ણત્તે ૨ । ઈસિપબ્મારાતે ણં પુદવીતે અદ્વનામધેજ્જા પત્રત્તા, તંજહા—ઈસિ તિ વા, ઈસિપબ્મારા તિ વા, તણૂ તિ વા, તણુતણૂ ઇ વા, સિદ્ધી તિ વા, સિદ્ધાલત્તે તિ વા, મુત્તી તિ વા, મુત્તાલત્તે તિ વા ૩ ॥ ૬૪૮ ॥

(મૂ.) આઠ આઠમી આ ભિક્ષુપ્રતિમા, ચોસઠ રાત્રિદિવસ વડે તથા બસે ને અઠવાસી ભિક્ષા (દત્તિ) વડે જેમ શ્રુતમાં કહેલ છે, તેવી રીતે યાવત્ સારી રીતે પાલન કરેલી હોય છે. ॥ ૬૪૫ ॥

આઠ પ્રકારના સંસારમાં રહેલા જીવો કહેલા છે, તે આ પ્રમાણે—પ્રથમ સમયના ઉપજેલા નૈરયિકો, અપ્રથમ સમયના ઉપજેલા નૈરયિકો, એવી રીતે યાવત્ અપ્રથમ સમયના ઉપજેલા દેવો ૧, આઠ પ્રકારના સર્વ જીવો કહેલા છે, તે આ પ્રમાણે—નૈરયિકો, તિર્યચ્યોનિકો, તિર્યચ્છીઓ, મનુષ્યો, મનુષ્યછીઓ, દેવો, દેવીઓ અને સિદ્ધો ૨, અથવા આઠ પ્રકારના સર્વ જીવો કહેલા છે, તે આ પ્રમાણે—આભિનિબોધિક (મતિ) જ્ઞાની, યાવત્ કેવલજ્ઞાની, મતિઅજ્ઞાની, શ્રુતઅજ્ઞાની અને વિભંગજ્ઞાની ૩. ॥ ૬૪૬ ॥

આઠ પ્રકારે સંયમ કહેલ છે, તે આ પ્રમાણે—પ્રથમ સમય સૂક્ષ્મસંપરાય સરાગસંયમ. ૧, અપ્રથમ સમય સૂક્ષ્મસંપરાય સરાગસંયમ ૨, પ્રથમ સમય બાહર સંપરાય સરાગસંયમ ૩, અપ્રથમ સમય બાહર સંપરાય સરાગસંયમ ૪, પ્રથમ સમય ઉપશાંતકષાય વીતરાગ સંયમ ૫, અપ્રથમ સમય ઉપશાંતકષાય વીતરાગ સંયમ ૬, પ્રથમ સમય ક્ષીણકષાય વીતરાગ સંયમ ૭, અપ્રથમ સમય ક્ષીણકષાય વીતરાગ સંયમ ૮. ॥ ૬૪૭ ॥

આઠ પૃથ્વીઓ કહેલી છે, તે આ પ્રમાણે—રત્તપ્રભા, યાવત્ અષ્ટાસમી તમઃતમાઃ અને ઇષત્પ્રાગ્ભારા ૧, ઇષત્પ્રાગ્ભારા પૃથ્વી, બહુ દેશમધ્યભાગમાં અષ્ટયોજનિક ક્ષેત્રને વિષે આઠ યોજનની બાહલ્ય-જાડાઈ વડે કહેલી છે ૨, ઇષત્પ્રાગ્ભારા પૃથ્વીના આઠ નામો કહેલા છે, તે આ પ્રમાણે—ઇષત્ ૧, ઇષત્પ્રાગ્ભારા ૨, તનુ ૩, તનુતનુ ૪, સિદ્ધિ ૫, સિદ્ધાલય ૬, મુક્તિ ૭ મુક્તાલય ૮. ૩ ॥ ૬૪૮ ॥

(ટી.) 'અદ્વદ્વમિ' ત્યાદિં આઠ અષ્ટમ દિવસો છે જેણીમાં તે અષ્ટઅષ્ટમિકા. જે પ્રતિમા આઠ અષ્ટકરૂપ દિવસો વડે પૂરી થાય છે, તેણીમાં આઠ અષ્ટમ દિવસો હોય જ તેમાં આઠ અષ્ટકો (આહું આહું) ચોસઠ (દિન) થાય જ તથા પ્રથમ અષ્ટકમાં એક દત્તિ ભોજનની અને એક દત્તિ પાણીની, એવી રીતે બીજા અષ્ટકમાં બે દત્તિ, એમજ આઠમા અષ્ટકમાં આઠ દત્તિ ભોજનની અને આઠ દત્તિ પાણીની હોય છે, તેથી બધીય મળીને 'બસો ને અઠવાસી ભિક્ષાની સંખ્યા થાય છે. 'અહાસુત્તા' 'અહામ્પા, અહામગ્ગા, અહાતત્ત્વા સમ્મં કાણેણ ફાસિયા પાલિયા સોહિયા તોરિયા કિટ્ટિયા આરાહિયા' યાવત્ શબ્દથી આ જાણવું. 'અણુપાલિય' ત્તિં આત્મા અને સંયમને અનુકૂળપણાએ પાળેલી હોય છે. ॥ ૬૪૫ ॥

બધાય સંસારી જીવોને તપ હોતું નથી. આ સંબંધી સંસારી જીવો, અને જીવોના અધિકારથી સર્વ જીવોનું પ્રતિપાદન

૧. પેલા અષ્ટકમાં આઠ, બીજામાં ૧૬, ત્રીજામાં ૨૪, ચોથામાં ૩૨, પાંચમાં ૪૦, છઠ્ઠામાં ૪૮, સાતમાં ૫૬ અને આઠમા અષ્ટકમાં ૬૪ એવી રીતે એકેકર ૨૮૮ દત્તિ ભોજનની અને એટલી જ પાણીની થાય છે.

૨. અહાસુત્તાદિ પાઠનો અર્થ સાતમા અધ્યયનમાં આવી ગયેલ છે.

કરતા થકા સૂત્રકાર 'અદ્ધવિહે' ત્યાદિં ત્રણ સૂત્રને કહે છે. આ સુગમ છે. વિશેષ એ કે-પ્રથમ સમય નૈરયિકો-નરકાયુના પ્રથમ સમયના ઉદયમાં અને ઈતર-અપ્રથમ સમય નૈરયિકો તો દ્વિતીય સમયાદિના ઉદયમાં હોય છે. એવી રીતે બધાયમાં જણવું ૧. ॥૬૪૬॥

અનંતર જ્ઞાનીઓ કહ્યા, તે સંયમી પણ થાય છે. આ સંબંધી સંયમસૂત્ર, તેમાં 'સંજમે' તિં ચારિત્ર તે અહિં પ્રથમ બે પ્રકારે-સરાગ અને વીતરાગના ભેદથી. તેમાં સરાગ બે પ્રકારે-સૂક્ષ્મ અને બાદર કષાયના ભેદથી, વળી તે બન્ને પ્રથમ અને અપ્રથમ સમયના ભેદથી બે પ્રકારે એમ ચાર પ્રકારે સરાગ સંયમ છે તેમાં પ્રથમ સમય (સંયમની) પ્રાપ્તિમાં છે જેનો તે પ્રથમ સમય-સંયમ સૂક્ષ્મ-કિટ્ટીકૃત અર્થાત્ સૂક્ષ્મ ખંડરૂપે કરેલ સંપરાય-કષાય સંજવલન લોભલક્ષણ વેદાય છે જે સંયમમાં તે સૂક્ષ્મસંપરાય. અભિર્ષ્વગ-પ્રીતિલક્ષણ રાગ સહિત જે સંયમ તે સરાગ સંયમ અથવા રાગ સહિત સાધુનો જે સંયમ તે સરાગ સંયમ, પાછળથી કર્મધારય છે અર્થાત્ પ્રથમ સૂક્ષ્મસંપરાય સરાગ સંયમ આ એક ૧, બીજો પણ એ જ અપ્રથમ સમય વડે વિશેષિત અર્થાત્ અપ્રથમ સમય સૂક્ષ્મસંપરાય સરાગ-સંયમ ૨, આ બે પ્રકારનો પણ બન્ને શ્રેણીની અપેક્ષાએ વળી બે પ્રકારે લાભે (હોઈ શકે) તો પણ વિવક્ષા કરી નથી માટે ચાર પ્રકારે કહ્યો નથી. તથા બાદર અકિટ્ટીકૃત અર્થાત્ સૂક્ષ્મખંડરૂપે નહિ કરેલા સંપરાયો-સંજવલન કોષાદિ કષાયો છે જે સંયમમાં તે બાદર સંપરાય સરાગ સંયમવીતરાગ સંયમ તો બન્ને શ્રેણીના આશ્રયથી-આરોહણથી બે પ્રકારે છે, વળી પ્રથમ સમય અને અપ્રથમ સમય ભેદથી એકેક બે પ્રકારે છે, એમ ચાર પ્રકારે છે. એકંદર મળીને આઠ પ્રકારે છે. ॥૬૪૭॥

સંયમીઓ પૃથ્વીમાં હોય છે માટે પૃથ્વી સંબંધી ત્રણ સૂત્ર છે, તે સુગમ છે. વિશેષ એ કે-અષ્ટયોજનિક-આઠ યોજનપ્રમાણ ક્ષેત્ર-લંબાઈ અને પહોળાઈથી છે એમ જણાય છે. ઈષતપ્રાગ્ભારાનું ઈષત્ એવું પણ નામ છે, કેમ કે તેણીનું રત્નપ્રભાદિ પૃથ્વીની અપેક્ષાએ લઘુપણું હોવાથી એક ૧, એમ પ્રાગ્ભાર-પૃથ્વીના દ્રવ્યપણાથી ઈષતપ્રાગ્ભારા ૨, આ કારણથીજ તનુ-પાતળી ૩, અતિ તનુ હોવાથી તનુતનુ ૪ તેણીમાં (જીવો) સિદ્ધ થાય છે માટે સિદ્ધિ ૫, સિદ્ધોના આશ્રયભૂત હોવાથી સિદ્ધાલય ૬, તેણીમાં સમસ્ત કર્મોથી (જીવો) મુકાય છે માટે મુક્તિ ૭, મુક્ત જીવોના આશ્રયપણાથી મુક્તાલય છે ૮. ॥૬૪૮॥

સિદ્ધિ તો શુભ અનુષ્ઠાનમાં અપ્રમાદીપણાએ થાય છે, માટે શુભ અનુષ્ઠાનોને અપ્રમાદીપણાના વિષયથી કહે છે— અદ્ધર્મિ ઠાળેર્મિ સંમં ષડિતત્ત્વં જતિતત્ત્વં પરક્કમિતત્ત્વં, અર્સિં ચ ણં અદ્ધે ણો પમાતેતત્ત્વં ભવતિ-અસુતાણં ધમ્માણં સમ્મં સુણગતાતે અબ્બુદ્ધેતત્ત્વં ભવતિ ૧, સુતાણં ધમ્માણં ઓગિણહગતાતે ઉવધારણયાતે અબ્બુદ્ધેતત્ત્વં ભવતિ ૨, ણવાણં કમ્માણં સંજમેણમકરણતાતે અબ્બુદ્ધેયત્ત્વં ભવતિ ૩, પોરાણાણં કમ્માણં તવસા વિર્ગિચણતાતે વિસોહગતાતે અબ્બુદ્ધેતત્ત્વં ભવતિ ૪, અસંગિહીતપરિતણસ્સ સંગિણહગતાતે અબ્બુદ્ધેયત્ત્વં ભવતિ ૫ સેહં આયારગોયરગહગતાતે અબ્બુદ્ધેયત્ત્વં ભવતિ ૬, ગિલાણસ્સ અગિલાતે વેયાવચ્ચં કરણતાપ અબ્બુદ્ધેયત્ત્વં ભવતિ ૭, સાધમ્મિતાણમધિકરણંસિ ઉપ્પણંસિ તત્થ અનિસ્સિતોવસ્સિતે અપક્ખગ્ગાહી મજ્જત્થભાવભૂતે કહં ણુ સાહમ્મિતા અપ્પસદ્દા અપ્પઙ્ગંજ્ઞા અપ્પતુમુતુમા ઉવસામણતાતે અબ્બુદ્ધેયત્ત્વં ભવતિ ૮ ॥ સૂ. ૬૪૯॥

મહાસુક્ક-સહસ્સારેસુ ણં કપ્પેસુ વિમાણા અદ્ધ જોયણસતાઈ ઉદ્ધંઉચ્ચત્તેણં પત્તન્તા ॥ સૂ. ૬૫૦॥

અરહતો ણં અરિદ્ધનેમિસ્સ અદ્ધ સયા વાદીણં સદેવમણ્યાસુરાતે પરિસાતે વાદે અપરિજિતાણં ઉક્કોસિતા વાદિસંપતા હોત્થા ॥ સૂ. ૬૫૧॥

(પૂ.૦) આઠ સ્થાનને વિષે સમ્યક્પ્રકારે પ્રવર્તવું-અપ્રાપ્ત વસ્તુના વિષયમાં ઉદય કરવો, પ્રાપ્ત વિષયમાં યત્ન (રક્ષણ) કરવો, પરાક્રમ-શક્તિના અભાવમાં પણ તેના પાલનમાં ઉત્સાહ કરવો, આ કહેવામાં આવનારા અર્થમાં પ્રમાદ કરવો નહિ. નહિ સાંભળેલ શ્રુતધર્મોને સારી રીતે સાંભળવા માટે ઉદય કરવા યોગ્ય છે ૧, સાંભળેલ ધર્મોને અવધારણ-નિશ્ચિત

કરવા માટે અને વીસરાય નહિ તેવા દંઢ કરવા માટે ઉદમ કરવા યોગ્ય છે ૨, નવીન પાપકર્મોને નહિ કરવા માટે સંયમ વડે ઉદમ કરવા યોગ્ય છે ૩, પૂર્વસંચિત કર્મોને ખવાવવા માટે અને વિશોધન કરવા માટે તપ વડે ઉદમ કરવા યોગ્ય છે ૪, અસંગૃહિત-આશ્રય નહિ કરેલ શિષ્યાદિ પરિવારનો સંગ્રહ કરવા માટે ઉદમ કરવા યોગ્ય છે ૫, શૈક્ષ-નવદીક્ષિત શિષ્યને સાધુની સામાચારીનો વિષય શીખવવા માટે ઉદમ કરવા યોગ્ય છે. ૬, ગ્લાન-રોગાદિ વડે પીડિત મુનિઓનું ખેદ રહિતપણે વૈયાવૃત્ત્ય કરવા માટે ઉદમ કરવા યોગ્ય છે ૭, સમાન ધર્મવાળા મુનિઓમાં વિરોધ ઉત્પન્ન થયે છે તેમાં રાગ દ્વેષ રહિત, શાસ્ત્ર વિરુદ્ધ પક્ષને નહિ ગ્રહણ કરનાર, મધ્યસ્થભાવને પામેલ, એવો તથા કેવી રીતે સાધર્મિકો મોટો શબ્દથી બોલવાવાળા ન થાય, તેવા પ્રકારના અધર્મી, નાસ્તિક, દુર્ભવ્ય ઇત્યાદિ દુષ્ટ શબ્દો બોલવાવાળા ન થાય, અને ક્રોધથી કરેલ મનોવિકારવાળા ન થાય એમ વિચારીને વિરોધને ઉપશમાવવા માટે ઉદમ કરવા યોગ્ય છે. ૮ ॥૬૪૮॥

મહાશુક્ર અને સહસ્રારનામા દેવલોકને વિષે વિમાનો આઠસો યોજનના ઊર્ધ્વ ઊંચપણે કહેલા છે. ॥૬૫૦॥

અર્હત્ અરિષ્ટનેમિને દેવ સહિત મનુષ્ય અને અસુરની પર્યટાને વિષે ક્રોધથી પણ વાદમાં નહિ જતાયેલ એવી ઉત્કૃષ્ટી આઠસે વાદી મુનિઓની સંપદા હતી. ॥૬૫૧॥

(ટી૦) 'અદ્રહી' ત્યાદિં સુગમ છે. વિશેષ એ કે-આઠ સ્થાન-વસ્તુઓને વિષે સમ્યક્ ઘટિતવ્યં—નહિ પ્રાપ્ત થયેલને વિષે યોગ-સંબંધ કરવો, યતિતવ્યં—પ્રાપ્ત થયેલને વિષે તેનો વિયોગ ન થાય તે સારુ યત્ન કરવો. પરાક્રમિતવ્યં—શક્તિનો ક્ષય થયે છે તે પણ તેના પાલનમાં પરાક્રમ-અત્યંત ઉત્સાહ કરવો. વધારે શું? એ પ્રમાણે અષ્ટસ્થાનક લક્ષણવાળા કહેવાતા આ અર્થમાં પ્રમાદ નહિ કરવો જોઈએ. નહિ સાંભળેલ શ્રુતભેદરૂપ ધર્મોને સમ્યક્ સાંભળવામાં અથવા સાંભળવા અર્થે ઉજમાલ થવું-સન્મુખ જવું હોય છે. ૧ એવી રીતે સાંભળેલ-શ્રોત્રેન્દ્રિયના વિષયમાં કરેલ ધર્મોને અવગ્રહણાતા-મનોવિષયી (ચિંતન) કરવા માટે ઉપધારણતા-અવિચ્યુતિ-સ્થિર, સ્મૃતિ અને વાસના (સંસ્કાર) વિષયી કરવા માટે તત્પર થવું. ૨ 'વિક્ષિંચણયા' વિવેચના અર્થાત્ નિર્જરા માટે, આથી જ આત્માની વિશુદ્ધિ-વિશોધના અકલંકતા કરવા માટે તત્પર થવું. ૪ અસંગૃહિત-આશ્રય નહિ કરેલ પરિજન-શિષ્યવર્ગનો સંગ્રહ કરવા માટે ૫, 'સેહ' તિં વિભક્તિના પરિણામથી શૈક્ષ-નવદીક્ષિતને 'આચારગોચર' તિં સાધુની સામાચારીનો વિષય છે વ્રત વગેરે તે આચારગોચર અથવા આચાર-જ્ઞાનાદિ વિષય પાંચ પ્રકારનો અને ગોચર-ભિક્ષાયર્થમાં તે આચારગોચર અહિં વિભક્તિના પરિણામથી (ફારફેરથી) આચારગોચરની ગ્રહણાતમાં-શીખવવામાં અર્થાત્ શૈક્ષને આચારગોચર શીખવવા માટે ૬, 'અગિલા' તિં ગ્લાનિ સિવાય-ખેદ રહિતપણે વૈયાવૃત્ત્યમાં તત્પર થવું ૭, 'અધિગરણં સિ' તિં વિરોધમાં, ત્યાં સાધર્મિકોને વિષે નિશ્ચિત-રાગ, ઉપાશ્રિત-દ્વેષ, અથવા નિશ્ચિત તે આહારાદિની લાલસા અને ઉપાશ્રિત તે શિષ્ય તથા કુલાદિની અપેક્ષા. આ બન્નેથી રહિત જે તે અનિશ્ચિતોપાશ્રિત, શાસ્ત્રને બાધિત પક્ષને જે ગ્રહણ ન કરે તે અપક્ષગ્રાહી, આથી જ મધ્યસ્થભાવને ભૂત-પ્રાપ્ત થયેલ જે તે મધ્યસ્થભાવભૂત, 'તે હોય' આ અધ્યાહાર છે. તેવા પ્રકારના તેના વડે શું? (તે ચિંતવે કે) કયા પ્રકારે સાધર્મિકો-સાધુઓ, અલ્પ શબ્દવાળા-રાટ્ટી (રાડ) રૂપ મહાશબ્દથી રહિત થાય અર્થાત્ મોટે સાદે ન બોલે, અલ્પજંઝા-તેવા પ્રકારના કલહકારી વચનથી રહિત થાય, અલ્પ તુમંતુમા-ક્રોધથી કરેલ મનના વિકારવિશેષથી રહિત થાય એમ વિચારતો થકો ક્રોધને શાંત કરવા માટે તત્પર થવા યોગ્ય છે ૮. ॥૬૪૮॥

અપ્રમાદીઓને દેવલોક પણ પ્રાપ્ત થાય છે, માટે દેવલોકપ્રતિબદ્ધ અષ્ટકને કહે છે—'મહાસુક્ષ્મે' ત્યાદિં સુગમ છે.

॥૬૫૦॥

અનંતરોક્ત વિમાનવાસી દેવો વડે પણ વસ્તુના વિચારમાં કેટલાએક વાદીઓ જતાય નહિ માટે તેના અષ્ટકને કહે છે—'અરહઓ' ઇત્યાદિ સુગમ છે. ॥૬૫૧॥

નેમિન્નથના આ શિષ્યોના મધ્યે કોઈક કેવલી થઈને વેદનીય કર્મની સ્થિતિઓને આપુષ્ય કર્મની સ્થિતિ સાથે સમાન કરવા માટે કેવલીસમુદ્ધાત કરેલ છે માટે સમુદ્ધાતને કહે છે—

અદ્વસમતિએ કેવલિસમુદ્ધાતે પત્રત્તે, તંજહા—પદમે સમપ દંડં કરેતિ, બીએ સમતે કવાડં કરેતિ, તતિએ સમતે મંથં કરેતિ, ચઠથે સમતે લોગં પૂરેતિ, પંચમે સમતે લોગં પડિસાહરતિ, છઠ્ઠે સમતે મંથં પડિસાહરતિ, સત્તમે સમતે કવાડં પડિસાહરતિ, અદ્વમે સમતે દંડં પડિસાહરતિ ॥ સૂ. ૬૫૨ ॥

(મૂ.) આઠ સમયનો કેવલી સમુદ્ધાત કહેલ છે, તે આ પ્રમાણે—પ્રથમ સમયમાં પોતાના દેહ પ્રમાણે પહોળો, અને ઊંચે નીચે લાંબો ચૌદ રાજલોકપ્રમાણ દંડને કરે છે. બીજે સમયે તે જ દંડને પૂર્વ અને પશ્ચિમ દિશામાં વિસ્તારીને બન્ને પડબે લોકના અંત સુધી કપાટને કરે છે. ત્રીજે સમયે દક્ષિણ અને ઉત્તરમાં લોકાંત સુધી વિસ્તારીને મંથાન કરે છે, ચોથે સમયે આંતરાને પૂરવાથી સમગ્ર લોકને પૂરે છે, પાંચમે સમયે આંતરાને સંહરે છે, છઠ્ઠે સમયે મંથાનને સંહરે છે, સાતમે સમયે કપાટને સંહરે છે અને આઠમે સમયે દંડને સંહરે છે. ॥૬૫૨ ॥

(ટી.) 'અદ્વે' ત્યાદિં ત્યાં સમુદ્ધાતને પ્રારંભનાર પ્રથમ અવશ્ય 'આવર્જકરણને કરે છે અર્થાત્ અંતર્મુહૂર્તપ્રમાણ, ઉદયાવલીમાં નહિ આવેલ કર્મોને ઉદયાવલીમાં પ્રક્ષેપવારૂપ વ્યાપાર-પ્રયોગને કરે છે. ત્યારપછી સમુદ્ધાતને પામે છે—કરે છે તેમાં પ્રથમ સમયને વિષે પોતાના દેહ પ્રમાણે પહોળો અને ઊંચે, નીચે, લાંબો બન્ને તરફ લોકાંત સુધી જવાવાળો જીવના પ્રદેશોના સમૂહરૂપ દંડની જેમ દંડને કેવલી જ્ઞાનના ઉપયોગથી કરે છે. બીજે સમયે તો તે જ દંડને પૂર્વ અને પશ્ચિમ એ બે દિશામાં ફેલાવવાથી બન્ને પડબે લોકાંતગામી કપાટની જેમ કપાટને કરે છે. તૃતીય સમયે તે જ દંડને દક્ષિણ અને ઉત્તર એ બે દિશામાં પ્રસારવા મંથાનને કરે છે. તે લોકાંત સુધી પહોંચનારો જ હોય છે. એ પ્રમાણે કરવાથી પ્રાય: લોકને બહુ પૂરેલું હોય છે પરંતુ મંથાનના આંતરાઓ પૂરેલા હોતા નથી, કેમ કે જીવના પ્રદેશોનું સમશ્રેણીએ ગમન હોવાથી ચતુર્થ સમયે મંથાનના આંતરાઓને પણ સમસ્ત લોકના નિષ્ક્રિયોની સાથે પૂરે છે તેથી સમસ્ત લોક પૂરાયેલ થાય છે. ત્યારપછી જ પાંચમે સમયે યથોક્ત પ્રતિલોભ-વિલટા ક્રમ વડે મંથાનના આંતરાઓને સંહરે છે, કર્મ સહિત જીવના પ્રદેશોને સંકોચે છે, છઠ્ઠે સમયે મંથાનને સંહરે છે, ઘનતર-અતિશય સંકોચથી, સાતમે સમયે કપાટને સંહરે છે, દંડની અંદર સંકોચ કરવાથી અષ્ટમે સમયે દંડને સંહરીને શરીરમાં રહેલ જ (પૂર્વની જેમ) થાય છે. તત્ર ચ—

ઔદારિકપ્રયોક્તા પ્રથમાષ્ટસમયયોરસાવિષ્ટ: । મિશ્રૌદારિકયોક્તા સપ્તમ-ષષ્ઠ-દ્વિતીયેષુ ॥૬૬ ॥

કાર્મણશરીરયોગી ચતુર્થકે પચ્ચમે તૃતીયે ચ । સમયત્રયે ચ તસ્મિન્ ભવત્યનારાહકો નિયમાદ્ ॥૬૭ ॥

[પ્રશમ૦ ૨૭૬-૨૭૭ તિ]

પહેલા અને આઠમા સમયમાં ઔદારિકના પ્રયોગવાળો આ હોય છે, બીજા, છઠ્ઠા અને સાતમા સમયમાં ઔદારિકમિશ્ર યોગવાળા હોય છે. (૫૬) અને ત્રીજા ચોથા તથા પાંચમા સમયમાં કાર્મણ શરીરના યોગવાળો હોય છે. પૂર્વોક્ત અષ્ટસમયના સમુદ્ધાતમાં નિયમથી ત્રણ સમયને વિષે (૩-૪-૫ સમયે) અનાહારક હોય છે. (૫૭)

વચન અને મનોયોગના પ્રયોગથી તો રહિત હોય છે કેમ કે પ્રયોજનનો અભાવ છે. આથી કહેલું છે કે આઠ સમયો છે જેમાં તે અષ્ટ સમય: તે જ અષ્ટ સામયિક, કેવલીનો સમુદ્ધાત તે કેવલીસમુદ્ધાત પરંતુ શેષ^૨ નહિ. ॥૬૫૨ ॥

અનંતર કેવલીઓના સમુદ્ધાત સંબંધી વક્રવ્યતા કહી, હવે ગુણવાનું અકેવલીઓને દેવપણું પ્રાપ્ત થાય છે માટે દેવના અધિકારવાળા 'સમગસ્ટે' ત્યાદિ સૂત્રપંચકને કહે છે—

૧. આવર્જકરણ તો બધાય કેવલીઓ અવશ્ય કરે અને કેવલી સમુદ્ધાત તો આપુષ્યથી બીજા કર્મો અધિક હોય તે કરે અને બીજા ન પણ કરે. ૨. શેષ છ છઠ્ઠસ્ય સમુદ્ધાત તો અંતર્મુહૂર્તકાલના છે.

સમણસ્સ ણં ભગવતો મહાવીરસ્સ અદ્ધ સયા અણુત્તરોવવાતિયાણં ગતિકલ્લાણાણં જાવ આગમેસિમ્હાણં
ઉદ્ધોસિતા અણુત્તરોવવાતિતસંપતા હોત્થા ૧ ॥ સૂ. ૬૫૩ ॥

અદ્ધવિધા વાણમંતરાદેવા પત્તતા, તંજહા—પિસાયા, ભૂતા, જક્ખા, રક્ખસા, કિન્નરા, કિંપુરિસા, મહોરગા,
ગંધવ્વા ૨ ॥ એતેસિ ણં અદ્ધવિહાણં વાણમંતરાદેવાણં અદ્ધ ચેતિતરુક્ખા પત્તતા, તંજહા—

કલંબો ૩ પિસાયાણં, વડો જક્ખાણ ચેતિતં ॥ તુલસી મૂયાણ મવે, રક્ખસાણં ચ કંઢઓ ॥ ૧ ॥

અસોગો કિન્નરાણં ચ, કિંપુરિસાણ ય ચંપતો ॥ નાગરુક્ખો મુયગાણં, ગંધવ્વાણ ય તેંદુઓ ॥ ૨ ॥ ૩ ॥ સૂ. ૬૫૪ ॥

ઈમીસે રતણપ્પમાતે પુઢવીતે બહુસમરમણિજ્જાઓ ભૂમિભાગાઓ અદ્ધ જોયણસતે ઉદ્ધમબાહાતે સૂરવિમાણે ચારં
ચરતિ ૪ ॥ સૂ. ૬૫૫ ॥

અદ્ધ નક્ખતા ચદેણં સદ્ધિં પમદં જોગં જોતેતિ તંજહા—કતિતા, રોહિણી, પુણવ્વસૂ, મહા, ચત્તા, વિસાહા,
અણુરાધા, જેઠ્ઠા ૫ ॥ સૂ. ૬૫૬ ॥

જંબૂદ્વીવસ્સ ણં દીવસ્સ દારા અદ્ધ જોયણાં ઉદ્ધંઉચ્ચત્તેણં પત્તતા ૧ સવ્વેસિં પિ ણં દીવસમુદ્ધાણં દારા અદ્ધ

જોયણાં ઉદ્ધંઉચ્ચત્તેણં પત્તતા ૨ ॥ સૂ. ૬૫૭ ॥

પુરિસવેયણિજ્જસ્સ ણં કમ્મસ્સ જહત્તેણં અદ્ધ સંવચ્છરાં બંધઠિતી પત્તતા ૧ જસોકિત્તીનામાણં ણં કમ્મસ્સ
જહત્તેણં અદ્ધ મુહુત્તાં બંધઠિતી પણ્ણતા ૨, ઉચ્ચગોતસ્સ ણં કમ્મસ્સ એવં ચેવ ૩ ॥ સૂ. ૬૫૮ ॥

તેંદિયાણમદ્ધ જાતીકુલકોડીજોણીપમુહસતસહસ્સા પત્તતા ॥ સૂ. ૬૫૯ ॥

જોવા ણં અદ્ધઠાણિવ્વત્તિતે પોગ્ગલે પાવકમ્મત્તાતે ચિર્ણિંસુ વા ચિર્ણંતિ વા ચિર્ણિંસ્સંતિ વા તંજહા—
પઢમસમયનેરતિતનિવ્વત્તિતે જાવ અપઢમસમયદેવ-નિવ્વત્તિતે, એવં ચિર્ણ ઉવચિર્ણ નિજ્જરા જાવ ચેવ ॥

અદ્ધપતેસિતા ઁંધા અણંતા પણ્ણતા અદ્ધપતેસોગાઢા પોગ્ગલા અણંતા પણ્ણતા જાવ અદ્ધગુણલુક્ખા પોગ્ગલા
અણંતા પણ્ણતા ॥ સૂ. ૬૬૦ ॥

અદ્ધઠાણં સમ્મત્તં ॥ અદ્ધમં અજ્જયણં સમ્મત્તં ॥

(મૂ.) શ્રમણ ભગવાન્ મહાવીરને અનુત્તર વિમાનમાં ઉપજવું છે જેમનું અને દેવગતિ લક્ષણ શ્રેયસ્કર ગતિ છે જેમની એવા
યાવત્ ભવિષ્યત્માં મોક્ષલક્ષણ ભદ્ર થવું છે જેમનું એવા આઠસો સાધુઓની ઉત્કૃષ્ટી અનુત્તરોપપાતિક સંપદા હતી
૧. ॥ ૬૫૩ ॥

આઠ પ્રકારના વાણવ્યંતર દેવો કહેલા છે, તે આ પ્રમાણે—પિસાચો, ભૂતો, યક્ષો, રાક્ષસો, કિન્નરો, કિંપુરિષો, મહોરગો
અને ગાંધર્વો ૨. એ આઠ વાણવ્યંતર દેવોના આઠ ચૈત્યવૃક્ષો—સુધર્માદિ સત્તાની આગળ મણિપીઠિકા ઉપર રહેલ
વૃક્ષો કહેલા છે, તે આ પ્રમાણે—પિસાચોને કલંબવૃક્ષ, યક્ષોને વડવૃક્ષ, ભૂતોને તુલસી વૃક્ષ, રાક્ષસોને કંઠકવૃક્ષ ॥ ૧ ॥
કિન્નરોને અશોકવૃક્ષ, કિંપુરુષોને ચંપકવૃક્ષ, મહોરગોને નાગવૃક્ષ અને ગાંધર્વોને તિંદુકનામા ચૈત્યવૃક્ષ છે. ॥ ૨ ॥ ૩.
॥ ૬૫૪ ॥

આ રત્નપ્રભા પૃથ્વીના બહુ સમ રમણીય ભૂમિભાગથી આઠસે યોજનના ઊંચા આંતરાએ સૂર્ય વિમાન ચાર ચરે છે—
ગતિ કરે છે ૪. ॥ ૬૫૫ ॥

આઠ નક્ષત્રો, ચંદ્રમાની સાથે પ્રમર્દ-સ્પર્શન લક્ષણ યોગને જોડે છે, તે આ પ્રમાણે—કૃતિકા, રોહિણી, પુનર્વસુ, મઘા,
ચિત્રા, વિશાખા, અનુરાધા અને જ્યેષ્ઠા ૫. ॥ ૬૫૬ ॥

જંબૂદ્વીપનામા દ્વીપના દ્વારો આઠ યોજનના ઊર્ધ્વ ઊંચાઈથી કહેલા છે ૧, બધાય દ્વીપ, સમુદ્રોના દરવાજાઓ આઠ યોજનના ઊર્ધ્વ ઊંચાઈથી કહેલા છે ૩. ॥૬૫૭॥

પુરુષવેદનીય^૧ કર્મની જઘન્યથી આઠ વર્ષની બંધસ્થિતિ છે ૧, ^૨યશઃકીર્તિ નામકર્મની જઘન્યથી આઠ મુહૂર્ત પ્રમાણ બંધની સ્થિતિ કહેલી છે ૨, ઉચ્ચ ગોત્ર કર્મની પણ એમ જ-આઠ મુહૂર્તની બંધસ્થિતિ કહેલી છે ૩. ॥૬૫૮॥

તેઈદ્રિય જીવોની, જાતિ, કુલકોટિયોનિ પ્રમુખની સંખ્યા આઠ લાખ કહેલી છે. ॥૬૫૯॥

જીવો, આઠ સ્થાન વડે નિવર્તિત-ઉપાર્જેલા પુદ્ગલોને પાપકર્મપણાએ વૃદ્ધિ કરેલ છે, વૃદ્ધિ કરે છે અને વૃદ્ધિ કરશે, તે આ પ્રમાણે-પ્રથમ સમય નૈરયિક લક્ષણ સ્થાન વડે નિવર્તિત યાવત્ અપ્રથમ સમય દેવલક્ષણ સ્થાન વડે નિવર્તિત. એવી રીતે ચય, ઉપચય યાવત્ નિર્જરાને કરેલ છે, કરે છે અને કરશે. આઠ પ્રદેશવાળા સ્કંધો અનંતા કહેલા છે. આઠ પ્રદેશ (ક્ષેત્ર) માં અવગાહીને રહેલા પુદ્ગલો અનંતા કહેલા છે યાવત્ આઠ ગુણ ઋક્ષ પુદ્ગલો અનંતા કહેલા છે. ॥૬૬૦॥

(દી૦) સુગમ છે. વિશેષ એ કે-અનુત્તર-વિજયાદિ વિમાનોની મધ્યે ઉપજવું છે જેઓનું તે અનુત્તરોપપાતિકો. તેવા સાધુઓની તથા દેવગતિલક્ષણ કલ્યાણસ્વરૂપ ગતિ છે જેમની એવી રીતે સ્થિતિ પણ કલ્યાણરૂપ છે જેમની તથા ભવિષ્યત્માં મોક્ષ લક્ષણ ભદ્ર છે જેઓને તે ગતિકલ્યાણા યાવત્ આગમિષ્યત્ ભદ્રા. એવા આઠસો સાધુઓની સંપદા હતી ૧. ॥૬૫૩॥

ચૈત્યવૃક્ષો, મણિપીઠિકાની ઉપર રહેલા સર્વરત્નમય અને ઉપર છત્ર, ધ્વજ વગેરેથી શોભિત સુધર્માદિ સભાની આગળ જે સંભળાય છે તે આ હોય એમ સંભવે છે. પરન્તુ જે—

વિંધાઈ કલંબજાણ, સૂલસ વડે તહય હોઈ ઘટ્ટંગે । અસોય ચંપય યા નામે તહ તુંબરુ ચેવ ॥૬૮॥ [બ્રહ્મસં ૬૧]

મુકુટમાં રહેલા ચિન્હો કદંબવૃક્ષ, સુલસવૃક્ષ, વડવૃક્ષ, ખદ્વાંગ (ત્રિકાષ્ટિક એવું તાપસનું ઉપકરણ), અશોક વૃક્ષ, ચંપકવૃક્ષ, નાગવૃક્ષ અને તુંબરુવૃક્ષ, આ ક્રમશઃ પિશાચાદિને છે. (૫૮)

તે ચિહ્નભૂત વૃક્ષો આનાથી જૂદા જાણવા. 'કલંબો' ઇત્યાદિ બે શ્લોક સુગમ છે. વિશેષ એ કે 'ભુવંગાણં' તિ૦ મહોરગોને જાણવું. ॥૬૫૪॥

'ચારં ચરઈ' તિ—ગતિને કરે છે, ફરે છે. ॥૬૫૫॥

'પમદ્' તિ—પ્રમદ-ચંદ્ર સાથે સ્પર્શવાપણું, તેવા લક્ષણવાળા યોગ પ્રત્યે પોતાને ચંદ્રની સાથે આઠ નક્ષત્રો જોડે છે, તે યોગ ક્યારેક હોય છે પરંતુ હમેશાં હોતા નથી.

કહ્યું છે કે—

"પુણવ્વસુ-રોહિણિ-ચિત્તા મહ-જેઙ્ઙગુરહ કિત્તિવિસાહા । ચંદસ્સ ડમયજોગ" ઇતિ

પુનર્વસુ ૧, રોહિણી ૨, ચિત્રા ૩, મઘા ૪, અનુરાધા ૫, જ્યેષ્ઠા ૬, કૃત્તિકા ૭, અને વિશાખા ૮. આ આઠ નક્ષત્રોનો ચંદ્રની સાથે ઉભયથા-દક્ષિણ અને ઉત્તરમાં યોગ હોય છે" જે નક્ષત્રો દક્ષિણ અને ઉત્તરમાં યોગવાળા હોય છે તે નક્ષત્રો પ્રમદ યોગી પણ ક્યારેક હોય છે. જેથી લોકશ્રી ગ્રંથના દીકાકારે કહ્યું છે કે—"આ આઠ નક્ષત્રો ઉભય યોગવાળા છે એટલે ચંદ્રને દક્ષિણમાં તથા ઉત્તરમાં જોડાય છે અને કથયિત્ ચંદ્ર સાથે ભેદને પણ પામે છે—ચંદ્રથી જૂદા હોય છે." તેનું ફળ આ છે—આ નક્ષત્રોના ઉત્તર તરફવાળા ગ્રહો સુભિક્ષને માટે છે અને ચંદ્રમા અત્યંત સુભિક્ષને માટે છે. ॥૬૫૬॥

દેવોના નિવાસના અધિકારથી દેવોના નિવાસભૂત જંબૂદ્વીપાદિના દ્વાર વિષયક બે સૂત્ર છે. ॥૬૫૭॥

દેવોના અધિકારથી જ દેવપણાએ ધનાર કર્મવિશેષરૂપ ત્રણ સૂત્રો છે. ॥૬૫૮॥

૧. પુરુષવેદનામા મોહનીય કર્મની પ્રકૃતિ સમજવી, તેનો જઘન્યબંધ નવમા ગુણસ્થાનના પ્રથમ ભાગમાં હોય છે.

૨. યશઃકીર્તિ અને ઉચ્ચગોત્ર એ બે પ્રકૃતિનો જઘન્ય બંધ દશમા ગુણસ્થાનકમાં હોય છે.

કર્મના અધિકારથી જ તેના બંધના કારણભૂત કુલકોટિ સૂત્ર છે અને ત્રીન્દ્રિય વગેરે વિચિત્રતાના હેતુભૂત કર્મ અને પુદ્ગલના વિષયવાળા સૂત્રો છે, તે સુગમ છે. વિશેષ એ કે—‘જાતી’ત્યાદિં ત્રીન્દ્રિય જાતિમાં કુલકોટિઓની યોનિપ્રમુખ શતસહસ્રો (લાખો) જાણવા અર્થાત્ આઠ લાખ કુલકોટિ છે. (સૂત્ર ૬૬૦નું વિવેચન મૂલાનુસાર જાણવું.) ॥૬૫૮-૬૬૦॥

॥ ઇતિ શ્રીમદઅભયદેવસૂરિવિરચિત સ્થાનાંગસૂત્રના વિવરણમાં

અષ્ટસ્થાનાપ્ચ અષ્ટમઅધ્યયની ટીકાનો અનુવાદ સમાપ્ત ॥

● મૃષાવાદના પર્યાયવાચી નામો :

(૧) અલિપ્તં (૨) શઠં (૩) અનાયં (૪) માયામૃષા (૫) અસત્કં (૬) કુડ કપટ અવસ્તુક (૭) અપાર્થક (૮) વિદ્વેષગર્હણીય (૯) અનૃજુક (૧૦) કલ્કના (પાપ અને માયા ચરણ) (૧૧) વંચના (૧૨) મિથ્યા પશ્ચાત્કૃત્ (૧૩) સાતિ (અવિશ્વાસ) (૧૪) ઉત્સૂત્ર (૧૫) ઉત્કૂલ (સ્વચ્છંદતાપૂર્વક બોલાતી ભાષા) (૧૬) આર્ત (૧૭) અભ્યાખ્યાન (૧૮) કિલ્બિષ (૧૯) વલય કુટિલ ત્વાત્ (૨૦) અપ્રત્યય (૨૧) અસમ્મત (૨૨) અત્યસંત્યત્વમ્ (૨૩) વિપક્ષ (૨૪) ઔપધિક કપટગૃહ (૨૫) ઉપધિ-અશુદ્ધ (ઉપધિનો અર્થ સાવધ જેનાં મન-વચન-કાયા પાપકાર્યોથી ખરડાયેલાં છે તે ઉપધિ અશુદ્ધ છે.) (૨૬) અપલોપ (કરેલ પાપોને છૂપાવવાવાળો, અસત્ય બોલવાવાળો).

● અબ્રહ્મના પર્યાયવાચી નામો :

(૧) અબ્રહ્મ (૨) મૈથુન (૩) ચરંતં (૪) સંસર્ગી (૫) સેનાધિકારી (૬) સંકલ્પ (૭) બાધનાપદાંનાં (સંયમસ્થાનનાં બાધક) (૮) દર્ષ (૯) મોહ મોહનું (મોહ કર્મની પ્રાબલ્યતાનું અજ્ઞાન) (૧૦) મનઃ સંસ્રોભ (૧૧) અનિગ્રહ (૧૨) વિગ્રહ (૧૩) વિઘાત (૧૪) વિભંગ (૧૫) વિભ્રમ (૧૬) અધર્મ (અચારિત્ર રૂપત્વાત્) (૧૭) અશીલતા ચારિત્ર વર્જિત્વાત્ (૧૮) ગ્રામધર્મ (૧૯) રતિ (૨૦) રાગ (૨૧) કામ ભોગ માર (૨૨) વૈરં (૨૩) રહસ્યં (૨૪) ગુહ્યં (ગોપનીયતા) (૨૫) બહુમત બહુનાં મતત્વાત્ (૨૬) બ્રહ્મચર્ય વિઘ્ન (૨૭) વ્યાપત્તિ (૨૮) વિરાધના (૨૯) પ્રસંગ (૩૦) કામયુગ

● દુધ્યાનનાં ૬૩ નામ :

(૧) અજ્ઞાનધ્યાન (૨) અનાચાર ધ્યાન (૩) અપમાન ધ્યાન (૪) અપ્રીતિ (૫) આશાધ્યાન (૬) આભોગ (૭) અનાભોગ (૮) આત્મ પ્રશંસા (૯) આરંભ (૧૦) અધિકરણ (૧૧) અસમાધિકરણ (૧૨) અવિરમણ (૧૩) અમુક્તિ (૧૪) અનર્થદંડ (૧૫) ઈચ્છા (૧૬) ઋણ (૧૭) ઋદ્ધિ (૧૮) ગારવ (૧૯) કોષ (૨૦) કાંક્ષા (૨૧) કામ (૨૨) કલહ (૨૩) કપવિક્રય (૨૪) કર્મોદયપ્રત્યય (૨૫) ગૃહી (૨૬) તૃષા (૨૭) નિદ્રા (૨૮) નિદાન (૨૯) પથિ (૩૦) નિયુદ્ધ (૩૧) પ્રહાસ (૩૨) પ્રદેષ (૩૩) પુરુષ (૩૪) પરનિદા (૩૫) પરપરિવાદ (૩૬) પરગર્હા (૩૭) પરિગ્રહ (૩૮) પરદૂષણ (૩૯) પાપ (૪૦) ભય (૪૧) માન (૪૨) માયા (૪૩) મોહ (૪૪) મિથ્યા (૪૫) મૂર્ચ્છા (૪૬) યુદ્ધ (૪૭) રસગારવ (૪૮) રુપ (૪૯) રાગ (૫૦) લોભ (૫૧) વિષમ માર્ગ (૫૨) વ્યવહાર (૫૩) વૈર (૫૪) વિતર્ક (૫૫) શાતા ગારવ (૫૬) સ્નેહ (૫૭) સંગ (૫૮) સંગ્રહ (૫૯) સંરંભ (૬૦) શંકા (૬૧) હિંસા (૬૨) હાસ્ય (૬૩) લુપ્તાધ્યાન.

જે સમયે આત્મા જે વિષયમાં એકાગ્ર બને છે તે સમયે તે ધ્યાનથી યુક્ત ગણાય છે. જે રીતે અનાચાર સેવનના વિચારોમાં અટવાય છે ત્યારે અનાચાર ધ્યાન, માર્ગના વિચારોમાં મગ્ન પથિ ધ્યાન, પરનિદા ધ્યાન. આ પ્રકારે જેવા ભાવોમાં રમણતા કરે તે ધ્યાન કહેવાય.

॥ અથ નવસ્થાનકારણ્યં નવમાધ્યયનમ્ ॥

અષ્ટમ અધ્યયનનું વ્યાખ્યાન કરાયું. હવે સંખ્યાક્રમના સંબંધવાળા નવમ સ્થાનકનામા નવમા અધ્યયનને શરુ કરાય છે. આ અધ્યયનનો પૂર્વની સાથે સંખ્યાક્રમ વડે કરાયેલ જ એક સંબંધ છે અને સંબંધાંતર તો પૂર્વના અધ્યયનમાં જીવાદિના ધર્મો કહ્યા. અહિં પણ તે જ કહેવાય છે, એવી રીતે આવેલ સંબંધવાળા આ અધ્યયનનું આદિ સૂત્ર—

‘નવહિં ઠાણેહિં સમણે ગિગ્મથે સંષોતિતં વિસંષોતિતં કરેમાણે નાતિક્કમતિ, તંજહા—આયરિયપડિણીયં, ઉવજ્ઞાયપડિણીયં, થેરપડિણીયં, કુલપડિણીયં, ગણપડિણીયં, સંઘપડિણીયં, નાણપડિણીયં, દંસણપડિણીયં, ચરિત્તપડિણીયં ॥ સૂ. ૬૬૧ ॥

નવ બંધચેરા પત્રતા, તંજહા—સત્થપરિણા, લોગવિજઓં જાવ ઉવહાણસુયં, મહાપરિણા ॥ સૂ. ૬૬૨ ॥

નવ બંધચેરગુત્તીતો પત્રતાઓ, તંજહા—વિવિત્તાઈં સયણાસણાઈં સેવિત્તા ભવતિ, નોં ઇત્થિસંસત્તાઈં, નોં પસુસંસત્તાઈં, નોં પંડગસંસત્તાઈં ૧, નોં ઇત્થિણં કહં કહેત્તા ૨, નોં ઇત્થિગણાઈં સેવેત્તા ભવતિ ૩, ણોં ઇત્થિણમિંદિતાઈં મણોહરાઈં મણોરમાઈં આલોતિતં નિજ્ઞાતેત્તા ભવતિ ૪, ણોં પણીતરસભોતી ૫, ણોં પાણ—ભોયણસ્સ અતિમાતમાહારતે સતા ભવતિ ૬, ણોં પુવ્વરત્તં, પુવ્વકીલિતં સરેત્તા ભવતિ ૭, ણોં સદ્ધાણુવાતી, ણોં રૂવાણુવાતી, ણોં સિલોગાણુવાતી ૮, ણોં સાતસોક્ખપડિબદ્ધે યાવિં ભવતિ ૯ ॥

નવ બંધચેરઅગુત્તીઓ પત્રતાઓ, તંજહા—ણોં વિવિત્તાઈં સયણાસણાઈં સેવિત્તા ભવતિ, ઇત્થીસંસત્તાઈં, પસુસંસત્તાઈં, પંડગસંસત્તાઈં ૧, ઇત્થીણં કહં કહેત્તા ભવઈ ૨, ઇત્થીઠાણાઈં સેવેત્તા ભવતિ ૩ ઇત્થીણંં ઇંદિયાઈં મણોહરાઈં જાવ નિજ્ઞાણેત્તા ભવતિ ૪, પણીતરસભોતી ૫, પાણભોયણસ્સ અહિમાતમાહારતે સતા ભવતિ ૬ પુવ્વરયં પુવ્વકીલિતં સરેત્તા ભવતિ ૭ સદ્ધાણુવાતી, રૂવાણુવાતી, સિલોગાણુવાતી ૮ સાયાસુક્ખપડિબદ્ધે યાવિ ભવતિ ૯ ॥ સૂ. ૬૬૩ ॥

(મૂ.) નવસ્થાનક—પ્રકાર વડે શ્રમણ નિર્ગ્રંથ, સંભોગિક—એક મંડલીમાં આહાર કરનાર સાધુને વિસંભોગિક—મંડલીથી બહાર કરતો થંકો આજ્ઞાને અતિક્રમે નહિ, તે આ પ્રમાણે—આચાર્યનો પ્રત્યનીક-દેખી, ઉપાધ્યાયનો દેખી, સ્થવિરનો દેખી, કુલનો દેખી, ગણનો દેખી, સંઘનો દેખી, જ્ઞાનનો દેખી, દર્શનનો દેખી અને ચારિત્રનો દેખી. ॥૬૬૧॥

બ્રહ્મચર્ય—કુશલ અનુષ્ઠાનના સેવનરૂપ સંયમનું પ્રતિપાદન કરનાર, આચારાંગસૂત્રના પ્રથમ શ્રુતસ્કંધના અધ્યયનરૂપ નવ બ્રહ્મચર્યો કહેલા છે, તે આ પ્રમાણે—શસ્ત્રપરિજ્ઞા ૧, લોકવિજય ૨, શીતોષ્ણીય ૩, સમ્યક્ત્વ ૪, આપત્તી અપરનામા લોકસાર ૫, પૂત ૬, વિમોહ ૭, યાવત્ ઉપધાનશ્રુત ૮, અને મહાપરિજ્ઞા ૯. ॥૬૬૨॥

નવ બ્રહ્મચર્યવ્રતની શુભિઓ—રક્ષાના પ્રકારો (વાડો) કહેલી છે, તે આ પ્રમાણે—વિવિકિત—સ્ત્રી વગેરેથી જૂદા શયન અને આસનાદિને સેવનાર હોય છે, પરંતુ સ્ત્રીના સંસર્ગવાળા, પશુના સંસર્ગવાળા કે પંડક—નપુંસકના સંસર્ગવાળા શયનાદિને સેવનાર હોય નહિ ૧, કેવલ સ્ત્રીઓની આગળ ધર્મકથાને પણ કહ્યું નહિ અથવા સ્ત્રીની જાતિ, રૂપ વગેરેના વિષયવાળી કથાને કહેનાર હોય નહિ ૨, સ્ત્રીના સ્થાનને સેવનાર હોય નહિ અર્થાત્ જો આસન પર સ્ત્રી બેઠી હોય તે આસન ઉપર બે ઘડી સુધી બેસે નહિ ૩, સ્ત્રીની મનોહર અને મનોરમ એવી નયન, નાસાદિ ઈન્દ્રિયોને

જોનાર અને ચિંતવનાર હોય નહિ ૪, દૂધ, દહિં વગેરે પ્રણીત રસનો ભોગી હોય નહિ ૫, પાણી અને ભોજનના આહારને અતિ માત્રાએ-અધિક પ્રમાણથી-હથેલાં કરનાર હોય નહિ ૬, પૂર્વે ગૃહવાસમાં અનુભવેલ સ્ત્રીના સંભોગનું અને પૂર્વે કીડા કરેલનું સ્મરણ કરનાર હોય નહિ. ૭, સ્ત્રીની મધુર-આલાપરૂપ શબ્દને સાંભળે નહિ, રૂપને નિરખે નહિ અને ખ્યાતિને-પ્રશંસાને અનુસરે નહિ ૮, સાત સૌખ્ય-ગંધ, રસ અને સ્પર્શ લક્ષણ વિષયસુખમાં તત્પર થનાર હોય નહિ ૯. નવ બ્રહ્મચર્યની અગુમીઓ કહેલી છે, તે આ પ્રમાણે-વિવિક્ત-સ્ત્રી વગેરેથી અલગ શયન, આસન વગેરે સેવનાર હોય નહિ, પરંતુ સ્ત્રીના સંસર્ગવાળા, પશુના સંસર્ગવાળા અને નપુંસકના સંસર્ગવાળા શયનાદિને સેવનાર હોય છે ૧. સ્ત્રીઓની આગળ અથવા સ્ત્રીની જાત્યાદિના વર્ણનરૂપ કથાને કહેનાર હોય છે ૨, સ્ત્રીના સ્થાન-આસનને સેવનાર હોય છે ૩, સ્ત્રીની મનોહર અને મનોરમ ઈંદ્રિયોને જોનાર તથા ચિંતવનાર હોય છે ૪, ઝરતા બિંદુઓવાળા સ્નિગ્ધરસનો ભોગી હોય છે ૫, પાણી અને ભોજનના આહારને અતિ માત્રાએ સદા કરનાર હોય છે ૬, પૂર્વે ગૃહસ્થાવાસમાં અનુભવેલ સ્ત્રીસંભોગનું કે પૂર્વે કીડા કરેલ હોય તેનું સ્મરણ કરનાર હોય છે ૭, સ્ત્રીઓના શબ્દોને સાંભળનાર, રૂપને જોનાર અને ખ્યાતિને અનુસરનાર હોય છે ૮, યાવત્ ગંધ, રસ અને સ્પર્શલક્ષણ સાત સૌખ્યમાં તત્પર હોય છે ૯. ॥૬૬૩॥

(ટી૦) 'નવહિં ઠાળેહિં સમળે' ઇત્યાદિ, આ સૂત્રનો પૂર્વ સૂત્રની સાથે આ અભિસંબંધ છે. પૂર્વ સૂત્રમાં પુદ્ગલો કહ્યા, તે પુદ્ગલવિશેષના ઉદયથી કાંઈક, શ્રમણ ભાવને પ્રાપ્ત થયો છતો પણ ધર્માચાર્ય વગેરેની પ્રત્યનીકતાને કરે છે તેને વિસંભોગિક કરતો થકો અન્ય સુસાધુ, આજ્ઞાને ઉલ્લંઘે નહિ તે અહિં કહેવાય છે, એવી રીતે સંબંધવાળા આ સૂત્રની વ્યાખ્યા, તે સંબંધથી જ કહેવાઈ. ॥૬૬૧॥

જે પોતે બ્રહ્મચર્યમાં વ્યવસ્થિત હોય તે જ આ પ્રમાણે (અન્યને વિસંભોગિક) કરે છે, માટે બ્રહ્મચર્યને કહેનારા અધ્યયનોને કહેતા થકા સૂત્રકાર કહે છે-'નવ બંધચેરે'ત્યાદિં બ્રહ્મ-કુશલ અનુષ્ઠાન, તે ચર્ય-સેવવા યોગ્ય તે બ્રહ્મચર્ય અર્થાત્ સંયમ, તેનું પ્રતિપાદન કરનારા આચાર્ય સૂત્રના પ્રથમ શ્રુતસ્કંધમાં પ્રતિબદ્ધ-ગુંથાયેલા અધ્યયનો, બ્રહ્મચર્યો છે. તેમાં દ્રવ્ય અને ભાવના ભેદથી અનેક પ્રકારે શસ્ત્ર, તેથી જીવની રક્ષાને અર્થે, પરિજ્ઞા-જ્ઞાનપૂર્વક પ્રત્યાખ્યાન જેમાં કહેવાય છે તે શસ્ત્રપરિજ્ઞા અધ્યયન ૧, 'લોકવિજઓ' તિં રાગદ્વેષ ભાવલોકનો વિજય-નિરાકરણ જેમાં કહેવાય છે તે લોકવિજય અધ્યયન ૨, 'સીઓસણિજ્જં' તિં શીત-અનુકૂલ પરીષહોરૂપ અને ઉષ્ણ-પ્રતિકૂલ પરીષહોને આશ્રયીને જે કરેલું તે શીતોષ્ણીય અધ્યયન ૩, 'સમ્મત્તં' તિં સમ્યક્ત્વને નિશ્ચલ કરવું પરંતુ કષ્ટ વડે તપને સેવનારા તપસાદિના અષ્ટ ગુણરૂપ ઐશ્વર્યનો દષ્ટિમોહ કરવો નહિં અર્થાત્ તેની પ્રશંસા કરવી નહિ. એવી રીતે પ્રતિપાદનમાં તત્પર અધ્યયન તે સમ્યક્ત્વ અધ્યયન. ૪, 'આવંતી' તિં આદ્ય પદ વડે અને નામાંતરથી તો લોકસાર છે તે અજ્ઞાનાદિ અસારનો ત્યાગ કરીને લોકના સારભૂત રત્નત્રયમાં ઉદય કરવો. આવા પ્રકારના અર્થવાળું લોકસાર અધ્યયન છે ૫, 'ધુયં' તિં ધૂત-(પરિગ્રહાદિ) સંગનો ત્યાગ કરવો તેનું પ્રતિપાદન કરનાર ધૂત અધ્યયન છે ૬, 'વિમોહો' તિં મોહથી ઉત્પન્ન થયેલ પરીષહ ઉપસર્ગોનો પ્રાદુર્ભાવ-ઉદય થયે છતે વિમોહ થાય તેને સારી રીતે સહે એમ જેમાં કહેવાય છે તે વિમોહ અધ્યયન ૭, મહાવીર પ્રભુએ સેવેલ ઉપધાન-તપનું પ્રતિપાદન કરનાર શ્રુત-ગ્રંથ તે ઉપધાન શ્રુત અધ્યયન ૮, અંતક્રિયાલક્ષણ મોટી પરિજ્ઞા સમ્યક્ કરવી એવી રીતે પ્રતિપાદનમાં તત્પર અધ્યયન તે મહાપરિજ્ઞા અધ્યયન ૯. ॥૬૬૨॥

બ્રહ્મચર્ય શબ્દ વડે મૈથુનની વિરતિ પણ કહેવાય છે માટે બ્રહ્મચર્યની ગુપ્તિઓનું પ્રતિપાદન કરતા થકા કહે છે-'નવે' ત્યાદિં બ્રહ્મચર્ય-મૈથુનવિરમણ વ્રતની ગુમીઓ-રક્ષાના પ્રકારો (વાડો) તે બ્રહ્મચર્યગુપ્તિઓ 'વિવિક્તાનિ' સ્ત્રી, પશુ અને પંડકથી પૃથક્ રહેલા શયનાસ્ત્રનો-સંધારો, પીઠકાદિ અને ઉપલક્ષણથી સ્થાનાદિ, તેઓને સેવનાર બ્રહ્મચારી હોય છે. જો તેમ

ન કરે તો બ્રહ્મચર્યને બાધાનો સંભવ હોવાથી, આ જ હકીકત સુખે સમજાય તેટલા સારુ વ્યતિરેકથી કહે છે નો સ્ત્રીસંસક્તસેવી, નારી અને તિર્થચણી વડે વ્યાખ્યાને (તેઓ જ્યાં હોય તે સ્થાનને) સેવનાર હોય નહિ 'એમ સંબંધ કરાય છે' એવી રીતે ગાય વગેરે પશુ વડે વ્યાખ્યાને સેવે નહિ. કારણ ૧ પશુ વગેરેના સંસર્ગમાં તેનાથી કરાયેલ વિકારને જોવાથી મનનો વિકાર થાય એમ સંભવે છે. પંડકી-નપુંસકો, તેના સંસર્ગમાં સ્ત્રી સમાન દોષ પ્રસિદ્ધ જ છે આ એક ૧, ફક્ત એકલી સ્ત્રીઓની પાસે ધર્મદેશનાદિ લક્ષણ વાક્યના પ્રતિબંધરૂપ કથાને કહે નહિ' અથવા "કર્ણાટી કર્ણાટક દેશની સ્ત્રી, રતિક્રિડામાં કુશલ હોય છે, લાટીલાટ દેશની સ્ત્રી, નિપુણ લોકોને પ્રિય હોય છે" ઇત્યાદિક અથવા પૂર્વે કહેલી જાતિ વગેરે ચાર પ્રકારની કથાને કહેનાર બ્રહ્મચારી હોય નહિ. આ બીજું ૨ 'નો ઇત્થિગણાઈ' તિં અહિં સૂત્ર દેખાય છે પરંતુ 'નો ઇત્થિઠાગણાઈ' તિં સંભવે છે. કારણ? ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રમાં તેમ કહેલું હોવાથી પ્રસંગના અનુસારીપણાથી આ સૂત્રની આ જ વ્યાખ્યા કરાય છે. જેઓને વિષે સ્ત્રીઓનું રહેલું છે તે સ્થાનો, નિષધા (બેઠક) રૂપ સ્ત્રીના સ્થાનોને બ્રહ્મચારી સેવનાર હોય નહિ. શો અર્થ છે? સ્ત્રીઓની સાથે એક આસને બેસે નહિ, સ્ત્રીઓ ઉઠ્યે છતે પણ તે આસન પર મુહૂર્ત સુધી અવશ્ય બેસે નહિ. (પુસ્તકમાં) દેખાતા પાઠના સ્વીકારમાં તો આ પ્રમાણે વ્યાખ્યા કરાય છે, સ્ત્રીઓના સમુદાયનો સેવનાર હોય નહિ ૩, સ્ત્રીઓના નયન, નાસિકાદિ ઇન્દ્રિયોને જોવા માત્રથી જ આકર્ષણ થાય છે તેથી મનોહર, તથા જોયા પછી ચિંતવન કર્યા છતાં મનને આલ્લાદ ઉત્પન્ન કરે છે તેથી મનોરમ તેને જોઈને નિદ્વ્યર્થતા જોયા પછી અતિશય ચિંતવન કરનાર, જેમ- 'અહો! લોચનની સલાવણતા, નાસિકાની ઢાંડીનું સરલતાપણું' ઇત્યાદિ બ્રહ્મચારી હોતો નથી ૪, નો પ્રણીતરસભોગી—ઝરતા સ્નેહ-ચીકાશના બિંદુવાળા રસને ભોગવવાવાળો હોતો નથી ૫, રૂક્ષ-લૂખા એવા ખાણી અને ભોજનને પણ અતિમાત્ર, અધિક પ્રમાણને ભોગવવાવાળો હોય નહિ."

અદ્ધમસણસ્સ સવ્વંજણસ્સ કુજ્જા દવસ્સ દો માણ । વાકુપવિચારણઢા, છબ્માયં, કળયં કુજ્જા ॥૧॥

[પિંડ નિં ૬૫૦ તિ]

અહિં નિશ્ચયે ઉદરને છ ભાગ વડે વહેંચવો, તેમાં અર્ધ-ત્રણ ભાગ વ્યંજન-શાક, છાસાદિ સહિત ચોખા મગ વગેરે અન્નના કરવા અને દ્રવ્ય પાણીના બે ભાગ કરવા અને એક ભાગ વાયુનો પ્રચાર થાય-ફરી શકે તેના માટે ઓછો કરવો અર્થાત્ ખાલી રાખવો. જો તેમ ન કરે તો વાયુનો રોધ થવાથી શરીરમાં રોગની ઉત્પત્તિ થાય. (૧)

એવી રીતે પ્રમાણના અતિક્રમ વડે આહાર કરનાર સર્વદા હોય નહિ. ઉત્સર્ગથી ખાધ-સુખડી, મેવો વગેરે અને સ્નાયુ-લવિંગ, સોપારી, એલચી વગેરે એ બન્ને વસ્તુનું સાધુઓને અયોગ્યપણું હોવાથી પાણી અને ભોજનનું ગ્રહણ છે ૬, 'નો પૂર્વરત'—ગૃહસ્થાવસ્થામાં સ્ત્રી સંબંધી સંભોગના અનુભવને સંભારે નહીં તથા પૂર્વક્રીડિત જુગારાદિ રમણલક્ષણ ક્રીડાને ચિંતવનાર હોય નહિ ૭, 'નો શબ્દાનુપાતી' તિં મન્મન-મુણમુણ ભ્રમિતાદિ રાગના હેતુભૂત શબ્દને અનુસરે એવા સ્વભાવવાળો જે તે શબ્દાનુપાતી, એમ રૂપાનુપાતી, શ્લોકખ્યાતિને અનુસરે તે શ્લોકાનુપાતી, આ ત્રણ પદ વડે એક જ સ્થાનક છે, તેને અનુસરે નહિ ૮, 'નો સાત સૌખ્યપ્રતિબદ્ધ' પુણ્યપ્રકૃતિરૂપ સાતાથી સૌખ્ય-ગંધ, રસ, સ્પર્શ લક્ષણ વિષય વડે પ્રાપ્ત થવા યોગ્ય સુખ, તેમાં પ્રતિબદ્ધ-તત્પર બ્રહ્મચારી હોય નહિ. અહિં સાત શબ્દના ગ્રહણથી ઉપશમજન્ય સૌખ્યની પ્રતિબદ્ધતામાં નિષેધ નથી. 'વા' અને 'અપિ' શબ્દ સમુચ્ચય અર્થમાં છે ૯. કહેલ અર્થથી વિપરીત અગુપ્તિઓ પણ સમજવી. ॥૬૬૩॥

કહેલ સ્વરૂપવાળું નવગુપ્તિકુત બ્રહ્મચર્ય જિન્દોએ કહેલું છે માટે જિનના વિશેષોને પ્રકૃત અધ્યયનમાં અવતારવા વડે કહે છે—

અભિણંદણાઓ ણં અરહાતો સુમતી અરહા નવહિં સાગરોવમકોડીસયસહસ્સેહિં વિતિક્કંતેહિં સમુપ્પન્ને ॥ સું ૬૬૪ ॥

1. નો સ્ત્રીણાં કેવલાનામિતિ ગમ્યતે કથાં ધર્મદેશનાદિલક્ષણવાક્યપ્રતિબંધ રૂપાં ॥ શ્રી જંબુવિજયજી સંપાદિત સ્થાનાંગ ભાગ ૨ પૃ. ૭૬૬

નવ સંભાવપયત્થા પન્નત્તા, તંજહા—જીવા, અજીવા, પુણ્ણં, પાવં, આસવો, સંવરો, નિજ્જરા, બંધો, મોક્ષો ૧
॥ સૂ૦ ૬૬૫॥

ળવવિધા સંસારસમાવગ્ગા જીવા પન્નત્તા, તંજહા—પુઢવિકાઈયા જાવ વળસ્સઈકાઈયા, બેઈદિયા જાવ પંચેંદિયા
૧ । પુઢવિકાઈયા નવગઈયા નવઆગઈયા પન્નત્તા, તંજહા—પુઢવીકાઈય, પુઢવિકાઈયસુ ઉવવજ્જમાળે પુઢવિકાઈયેહિંતો
વા જાવ પંચેંદિયેહિંતો વા ઉવવજ્જેજા, સે ચેવ ણં સે પુઢવિકાઈય પુઢવિકાઈયત્તં વિપ્પજહમાળે પુઢવિકાઈયત્તાય
જાવ પંચેંદિયત્તાતે વા ગચ્છેજ્જા ૨ । એવમાઠકાઈયા વિ ૩ જાવ પંચેંદિય તિ ૧૦ । ળવવિધા સવ્વજીવા પન્નત્તા,
તંજહા—એઈદિયા, બેઈદિયા, તેઈદિયા, ચઠરિંદિયા, નેરતિતા, પંચેંદિયતિરિવ્વજોણિયા, મળુયા, દેવા, સિદ્ધા ૧૧ ।
અથવા ળવવિધા સવ્વજીવા પન્નત્તા, તંજહા—પઢમસમયનેરતિતા, અપઢમસમયનેરતિતા જાવ અપઢમસમયદેવા,
સિદ્ધા ૧૨ । નવવિધા સવ્વજીવોગાહણા પન્નત્તા, તંજહા—પુઢવિકાઈઓગાહણા, આઠકાઈઓગાહણા જાવ
વળસ્સઈકાઈઓગાહણા, બેઈદિ ઓગાહણા, તેઈદિ ઓગાહણા, ચઠરિંદિ ઓગાહણા, પંચેંદિઓગાહણા ૧૩ । જીવા
ણં નવહિં ઠાળેહિં સંસારં વત્તિસુ વા વત્તંતિ વા વત્તિસ્સંતિ વા તંજહા—પુઢવિકાઈયત્તાય જાવ પંચેંદિયત્તાય ૧૪
॥ સૂ૦ ૬૬૬॥

ળવહિં ઠાળેહિં રોગુપ્પત્તી સિયા તંજહા—અચ્ચાસણાતે, અહિતાસણાતે, અતિણિદ્દાપ, અતિજાગરિતેણં, ઉચ્ચારનિરોધેણં,
પાસવળનિરોધેણં, અદ્ધાળગમળેણં, ધોયળપડિકૂલતાતે, ઈંદિયત્થવિકોવળતાતે ૧૫ ॥ સૂ૦ ૬૬૭॥

(મૂ૦) અભિનંદન ભગવાન્ મોક્ષે ગયા બાદ સુમતિનાથ ભગવાન નવ લાખ કોડ સાગરોપમ ગયે છે તે સમુત્પન્ન^૧ થયા મોક્ષે
ગયા. ॥૬૬૪॥

નવ સદ્ભૂત (છતા) પદાર્થો કહેલા છે, તે આ પ્રમાણે—જીવો, અજીવો, પુણ્ય, પાપ, આશ્રવ, સંવર, નિર્જરા, બંધ
અને મોક્ષ ॥૬૬૫॥

નવ પ્રકારના સંસારમાં રહેલા જીવો કહેલા છે, તે આ પ્રમાણે—પૃથ્વીકાયિકો યાવત્ વનસ્પતિકાયિકો, બેઈંદ્રિયો
યાવત્ પંચેંદ્રિયો ૧, પૃથ્વીકાયિકો નવ ગતિવાળા અને નવ આગતિવાળા કહેલા છે, તે આ પ્રમાણે—પૃથ્વીકાયિકના
આયુષ્યના ઉદયવાળો જીવ, પૃથ્વીકાયિકોમાં ઉત્પન્ન થતો પૃથ્વીકાયિકોમાંથી યાવત્ પંચેંદ્રિયોમાંથી ઉત્પન્ન થાય, તે ૪
પૃથ્વીકાયિક, પૃથ્વીકાયિકપણાને છોડતો થકો પૃથ્વીકાયપણાએ યાવત્ પંચેંદ્રિયપણાએ ઉત્પન્ન થાય ૨, એમ અપ્કાયિકો
પણ જાણવા યાવત્ પંચેંદ્રિયો પણ જાણવા ૧૦, નવ પ્રકારના સર્વ જીવો કહેલા છે, તે આ પ્રમાણે—એકેંદ્રિયો,
બેઈંદ્રિયો, તેઈંદ્રિયો, ચૌરિંદ્રિયો, નૈરયિકો, પંચેંદ્રિયતિર્યયોનિકો, મનુષ્યો; દેવો અને સિદ્ધો ૧૨. નવ પ્રકારે સર્વ
જીવોની અવગાહના (શરીર) કહેલી છે, તે આ પ્રમાણે—પૃથ્વીકાયની અવગાહના, અપ્કાયની અવગાહના, યાવત્
વનસ્પતિકાયની અવગાહના, બેઈંદ્રિયની અવગાહના, તેઈંદ્રિયની અવગાહના, ચૌરિંદ્રિયની અવગાહના અને પંચેંદ્રિયની
અવગાહના ૧૩. જીવો, નવ સ્થાનકમાં સંસારને અનુભવેલા છે, અનુભવે છે અને અનુભવશે, તે આ પ્રમાણે—
પૃથ્વીકાયપણામાં યાવત્ પંચેંદ્રિયપણામાં અર્થાત્ પાંચ સ્થાવર અને ચાર ત્રસમાં ૧૪. ॥૬૬૬॥

નવ સ્થાનક કારણ વડે રોગની ઉત્પત્તિ થાય, તે આ પ્રમાણે—અતિ^૨આસન સ્થાન પર નિરંતર બેસવાથી અથવા
‘અતિઅશન’ અતિ આહાર કરવાથી ૧, અહિતાસન—અહિતકર આસન પાષાણાદિ પર બેસવાથી અથવા

૧. સમુત્પન્ન શબ્દનો અર્થ પ્રવચનસારોદ્ધાર તથા કલ્પસૂત્રની ટીકામાં મોક્ષે ગયા એમ કરેલ છે. જો જનમ્યા એવો અર્થ કરીએ તો આંતરા
મળે નહિ. ૨. અતિ આસન તે અત્યાસન અથવા અતિ અશન તે અત્યાશન. મૂલમાં અત્યાસણાતે પાઠ છે તેના બંને રૂપ થાય છે.

“અહિતાશન” અપખ્ય આહાર કરવાથી ૨, અતિનિદ્રા કરવાથી ૩, અત્યંત જાગરણ કરવાથી ૪, વડીનીતને રોકવાથી ૫, લઘુનીતને રોકવાથી ૬, નિરંતર માર્ગગમન-હમ્મેશાં પંથ કરવાથી ૭, પ્રતિકૂલ ભોજન કરવાથી ૮, અને ઈદ્રિયાર્થના વિકારથી-કામવિકાર^૧ થવાથી ૯. ॥૬૬૭॥

(ટી૦) ‘અભિગંદણે’ ત્યાદિં સુગમ છે. ॥૬૬૪॥

અભિનંદન અને સુમતિ એ બન્ને જિનેશ્વરોએ સદ્ભૂત પદાર્થો પ્રરૂપેલા છે, તે પદાર્થો નવ છે તેને બતાવતા થકા કહે છે- ‘નવ સમ્ભાવે’ ત્યાદિં સદ્ભાવના વડે અર્થાત્ પરમાર્થથી પરંતુ ઉપચારથી નહિ, પદાર્થો-વસ્તુઓ તે સદ્ભાવ પદાર્થો. આ પ્રમાણે-જીવો સુખ દુઃખ અને જ્ઞાનરૂપ ઉપયોગ લક્ષણવાળા છે, અજીવો તેથી વિપરીત (જડ લક્ષણવાળા) છે ૨, પુણ્ય^૨-શુભ પ્રકૃતિરૂપ કર્મ ૩, પાપ તેથી વિપરીત (અશુભપ્રકૃતિરૂપ) કર્મ ૪, આશ્રયતે-ગ્રહણ કરામ છે કર્મ જેના વડે તે આશ્રવ અર્થાત્ શુભાશુભ કર્મને ગ્રહણ કરવાનો હેતુ ૫, સંવર-ગુપ્તિ વગેરેથી આશ્રવના નિરોધરૂપ ૬, નિર્જરા-વિપાકથી (ભોગવવાથી) અથવા તપ વડે દેશથી કર્મોનું ખપાવવું ૭, બંધ-આશ્રવો વડે આવેલ કર્મનું આત્મા સાથે સંયોગ-એકત્રતા ૮, મોક્ષ-સમગ્ર કર્મના ક્ષયથી આત્માનું પોતાના આત્મામાં જ સ્થિર થવું ૯. શંકા-જીવ અને અજીવથી જુદા પુણ્ય વગેરે (પદાર્થો) છે નહિ કેમ કે તેવી રીતે ઘટમાન નહિ હોવાથી. તે આ પ્રમાણે-પુણ્ય અને પાપ એ બન્ને કર્મ છે અને બંધ પણ તદાત્મક-કર્મસ્વરૂપ જ છે અને તે કર્મ, પુદ્ગલનો પરિણામ છે અને પુદ્ગલો તે અજીવો છે. આશ્રવ તો મિથ્યાદર્શનાદિરૂપ જીવોનો પરિણામ છે. આત્માને અને પુદ્ગલોને છોડીને એનાથી બીજો કોણ છે? સંવર પણ આશ્રવનિરોધલક્ષણ દેશ અને સર્વ ભેદરૂપ આત્માનો નિવૃત્તિપરિણામ છે. નિર્જરા તો કર્મના પરિણામ (નાશ) રૂપ છે, જે પોતાની શક્તિ વડે જીવ અને કર્મોનું જુદાપણું સંપાદન કરે છે તદ્રૂપ છે. અને મોક્ષ પણ સમસ્ત કર્મથી રહિત આત્મારૂપ છે તે કારણથી જીવ અને અજીવરૂપ એ બે સદ્ભાવ પદાર્થ છે એમ કહેવા યોગ્ય છે. આ હેતુથી જ આ સૂત્રમાં જ (બીજા સ્થાનમાં) કહ્યું છે કે-“જદત્થિં ચ ણં લોપે તં સર્વં દુપ્પહોવારં, તંજહા-જીવં ચ્ચેયં અજીવચ્ચેયં” [સૂત્ર ૫૭ તિ] અર્થ-જે કાંઈ આ લોકમાં વિદ્યમાન પદાર્થ છે તે સર્વ દ્વિપદાવતાર છે અર્થાત્ બે પદમાં સમાય છે. તે આ પ્રમાણે-જીવ અને અજીવ જ. અહિં સમાધાન કહે છે-તમારું કથન સત્ય છે, પરંતુ જે આ જીવ અને અજીવ પદાર્થ જ સામાન્યથી બે પ્રકારે કહેલ છે તે જ અહિં વિશેષથી નવ પ્રકારે કહેલ છે કેમ કે વસ્તુનું સામાન્ય અને વિશેષાત્મકપણું છે તેમજ અહિં મોક્ષમાર્ગમાં શિષ્ય પ્રવર્તવાવા યોગ્ય છે, પરંતુ નામ માત્ર જ સંગ્રહવા યોગ્ય નથી. તે તો જ્યારે આવી રીતે (ગુરુ) કહે કે આ ચાર મુખ્ય તત્ત્વો સંસારના કારણભૂત છે તથા સંવર અને નિર્જરા આ બે મોક્ષના કારણ છે ત્યારે (શિષ્ય), સંસારના કારણભૂત (ચાર તત્ત્વ) ના ત્યાગપૂર્વક ઈતરત્ર-સંવર, નિર્જરામાં પ્રવર્તે, પરંતુ અન્યથા નહિ. આ કારણથી છ તત્ત્વનું સ્થાપન છે મોક્ષનું મુખ્ય સાધન બતાવવા માટે. ॥૬૬૫॥

આ નવ પદાર્થમાં પ્રથમ જીવ પદાર્થ છે આ હેતુથી તેના ભેદ, ગતિ, આગતિ, અવગાહના, સંસાર નિવર્તન, અને રોગની ઉત્પત્તિના કારણને પ્રતિપાદન કરવા માટે ‘નવવિહે’ ત્યાદિં પંદર સૂત્રને કહે છે. આ સુગમ છે. વિશેષ એ કે-જેણીમાં (જીવ) અવગાહે છે-રહે છે તે અવગાહના અર્થાત્ શરીર, ‘વર્તિસુ વ’ તિં સાર પ્રત્યે અનુભવેલા, એમ બીજું પણ જાણવું. ॥૬૬૬॥

૧. વૈદ્યકશાસ્ત્રમાં પણ કહ્યું છે કે-અત્યંતબુપાનાદ્વિષમાસનાચ્ચ, સંધારણા મૂત્રપુરિષયોક્ષ । દિવાશયા જાગરણાચ્ચ રાત્રી, ષડ્ભિઃ પ્રકારૈઃ પ્રમર્વંતિ રોગા” અર્થ-ઘણું પાણી પીવાથી ૧, વિષમાસને બેસવાથી ૨, મુત્ર અને ગ્રાસને રોકવાથી ૩-૪, દિવસે સૂવાથી ૫, રાત્રે જાગવાથી ૬ આ છ પ્રકાર વડે રોગોની ઉત્પત્તિ થાય છે. ॥૧॥
૨. પુણ્ય પ્રકૃતિ ૬૯ છે તેમાં ૧ સાતાવેદની, નરકાયુ છોડીને શેષ આયુ ૩, ઉચ્ચ ગોત્ર ૧ અને ૬૪ નામની અથવા પ્રકારાંતરે ૩૭ નામની ગણતાં ૪૨ પુણ્ય પ્રકૃતિ છે, પાપ પ્રકૃતિ ૪૭ ઘાતી ૧, અસાતા વેદની ૧, નરકાયુ ૧, નીચેગોત્ર અને ૩૯ નામની ગણતાં ૮૯ છે અથવા પ્રકારાંતરે નામની ૩૪ અને ઘાતી કર્મની ૪૫ ગણતાં ૮૨ પાપ પ્રકૃતિ થાય છે.

‘અચ્ચાસળયા’ તિ-અત્યંત-નિરંતર આસન-બેસવું છે જેને તે અત્યાસન, તેના ભાવરૂપ અત્યાસનતા વડે, અર્શ (હરસ) વિકાર વગેરે રોગો એનાથી જ ઉત્પન્ન થાય છે અથવા અતિપ્રમાણ અશન (ભોજન) તે અત્યશન, તે જ અત્યશનતા દીર્ઘપણું પ્રાકૃત શૈલીથી છે. અત્યંત આહારતા અજીર્ણનું કારણ હોવાથી રોગની ઉત્પત્તિ માટે થાય છે ‘અહિયાસળા’ તિ-અહિત-પ્રતિકૂલ-ટોલ પાષાણાદિરૂપ આસન છે જેને તે અહિતાસન. બીજું તેમજ જાણવું, તે અહિતાસન વડે અથવા અહિત-અશન ભોજન વડે અથવા ‘સાડજીર્ણે ભૂજ્યતે યત્તુ, તદધ્યસનમુચ્યતે ।’ તે અજીર્ણમાં જે ભોજન કરાય છે તે અધ્યસન કહેવાય છે. આ વચનથી અધ્યસન-અજીર્ણમાં ભોજન તે જ ભોજનતા, તેના વડે અર્થાત્ અજીર્ણમાં ભોજન કરવા વડે, ભોજનપ્રતિકૂલતા-પ્રકૃતિને અનુચિત ભોજન કરવા વડે ઇંદ્રિયાર્થ-શબ્દાદિ વિષયોનું પ્રકોપન-વિપાક તે ઇંદ્રિયાર્થ-વિકોપન અર્થાત્ કામવિકાર તેથી સ્ત્રી આદિને વિષે અભિલાષથી ઉન્માદ વગેરે રોગની ઉત્પત્તિ થાય છે. યત ઉક્તમ્—આદાવભિલાષઃ ૧ સ્યાચ્ચિન્તા તદનન્તરં ૨ તતઃ સ્મરણમ્ ૩ । તદનુ ગુણાનાં કીર્તન ૪ મુદ્ગોડથ ૫ પ્રલાપશ્ચ ૬ ઉન્માદસ્તદનુ ૭ તતો વ્યાધિ ૮ જંડતા તત ૯ સ્તતો મરણમ્ ૧૦ ॥ [રુદ્રટકાવ્યાલં ૧૪૧૪-૫ તિ] પ્રથમ (સ્ત્રીનો) અભિલાષ થાય ૧, ત્યારપછી ચિંતા થાય, ૨, ત્યારપછી તેનું સ્મરણ ૩, પછી તેના ગુણોનું પ્રશંસવું ૪, ત્યારપછી (ન મળવાથી) ઉદ્વેગ ૫, પ્રલાપ-બકવાદ, ૬, ઉન્માદ (ગાંડપણ) ૭, ત્યારપછી વ્યાધિ ૮, પછી જડતા ૯ અને ત્યારબાદ (અત્યંત આતુરપણાથી) મરણ થાય છે ૧૦. (આ દશ અવસ્થા કામની થાય છે) ॥૧॥ ॥૬૬૭॥

વિષયની અપ્રાપ્તિમાં રોગની ઉત્પત્તિ થાય અને વિષયમાં અતિ આસક્ત થવાય તો રાજયક્ષ્મા (ક્ષય) વગેરે રોગની ઉત્પત્તિ થાય, એમ શારીરિક રોગોની ઉત્પત્તિના કારણો કહ્યા.

હવે આંતરિક રોગોના કારણભૂત કર્મવિશેષના ભેદોને કહેવા માટે સૂત્રકાર કહે છે—

ળવવિધે દરિસળાવરળિજ્ઞે કમ્મે પન્નત્તે, તંજહા—નિદ્ધા, નિદ્ધાનિદ્ધા, પયલા, પયલાપયલા, થીળગિદ્ધી, ચક્ખુદંસળાવરળે, અચક્ખુદંસળાવરળે, અવધિદંસળાવરળે, કેવલદંસળાવરળી ॥ સૂ. ૬૬૮॥

અભિતી ણં ણવક્ખત્તે સાતિરેગે નવ મુહુત્તે ચંદેણ સદ્ધિં જોગં જોતેતિ । અભિતીઆતિયા ણં ણવ.નક્ખત્તા ચંદસ્સ ઉત્તરેણં જોગં જોતેતિ, તંજહા—અભિતી સવળો ધળિદ્ધા જાવ ધરળી ॥ સૂ. ૬૬૯॥

ઇમીસે ણં રતળપ્પભાતે પુઠ્ઠવીતે બહુસમરમળિજ્ઞાતો ભૂમિભાગાઓ ણવ જોયળસતો ઉદ્ધું અબાહાતે ઉવરિલ્લે તારારૂવે ચારં ચરતિ ॥ સૂ. ૬૭૦॥

જંબૂદીવે ણં દીવે ણવ જોયળિઆ મચ્છા પવિસિંસુ વા પવિસંતિ વા પવિસિસ્સંતિ વા ॥ સૂ. ૬૭૧॥

જંબૂદીવે દીવે ધરહે વાસે ઇમીસે ઓસપ્પિળીતે ણવ બલદેવવાસુદેવપિતરો હોત્થા તંજહા—પયાવતી ત બંધે રુદ્ધે સોમે સિવે તિ ત । મહાસીહ અગિસીહે, દસરહે નવમે ત વસુદેવે ॥૧॥ ઇત્તો આદ્ધતં જધા સમાળ નિરવસેસં જાવ ઇક્કા સે ગમ્મવસહી સિજ્ઞિહિતિ આગમેસે ણં । જંબૂદીવે દીવે ધરહે વાસે આગમેસ્સાતે ઉસ્સપ્પિળીતે નવ બલદેવવાસુદેવપિતરો ધવિસ્સંતિ, નવ બલદેવમાયરો ધવિસ્સંતિ ઇવં જધા સમતે નિરવસેસં જાવ મહાધીમસેળે સુગીવે ય અપચ્છિમે । ઇતે ખલુ પડિસત્તુ કિત્તીપુરિસાળ વાસુદેવાળં । સવ્વે ય ચક્કજોહી હમ્મીહંતી સચક્કેહિં ॥૧॥ ॥ સૂ. ૬૭૨॥

(મૂ. ૦) નવ પ્રકારે દર્શનાવરણીય કર્મ કહેલું છે, તે આ પ્રમાણે—નિદ્રા-સુષ્પે જાગ્રત થવારૂપ ૧, નિદ્રાનિદ્રા-દુઃષ્પે જાગ્રત થવારૂપ ૨, પ્રયલા-ઊભેલાને તથા બેઠેલાને ઝોલારૂપ ૩, પ્રયલાપ્રયલા-માર્ગે ચાલતાને ઊંધ આવે તે ૪, સ્થાનર્થિ અથવા સ્થાનગૃહિ-દિવસે ચિંતવેલ કાર્ય રાત્રિએ ઊંધમાં કરવારૂપ તથા એ નિદ્રાવાળાને બલદેવ જેટલું બલ હોય, ૫ ચક્ષુદર્શનાવરણ ૬, અચક્ષુદર્શનાવરણ ૭, અવધિદર્શનાવરણ ૮ અને કેવલદર્શનાવરણ ૯. ॥૬૬૮॥

અભિજિત્ નક્ષત્ર કંઈક અધિક નવ મુહૂર્ત પર્યંત ચંદ્રની સાથે યોગને જોડે છે. અભિજિત્ વગેરે નવ નક્ષત્રો ચંદ્રને ઉત્તરથી યોગ જોડે છે—સંબંધ કરે છે, તે આ પ્રમાણે—અભિજિત્ ૧, શ્રવણ ૨, ધનિષ્ઠા ૩, શતભિષા ૪, પૂર્વાભાદ્રપદા ૫, ઉત્તરાભાદ્રપદા ૬, રેવતી ૭, અશ્વિની ૮, ભરણી ૯. ॥૬૬૮॥

આ રત્નપ્રભા પૃથ્વીના બહુસમ રમણીય ભૂમિભાગથી નવસે યોજનના આંતરાએ ઉપરનું તારામંડલ ભ્રમણ કરે છે. ॥૬૭૦॥

જંબૂદ્વીપ નામા દ્વીપમાં નવ યોજનના લાંબા મત્સ્યો લવણસમુદ્રમાંથી પ્રવેશેલા છે, પ્રવેશે છે અને પ્રવેશ કરશે. ॥૬૭૧॥

જંબૂદ્વીપમાં ભરતક્ષેત્રને વિષે આ અવસર્ધિણી કાલમાં નવ બલદેવ અને વાસુદેવના પિતાઓ હતા, તે આ પ્રમાણે—પ્રજાપતિ ૧, બ્રહ્મ ૨, રુદ્ર ૩, સોમ ૪, શિવ ૫, મહાસિંહ ૬, અગ્નિસિંહ ૭, દશરથ ૮ અને વસુદેવ ૯. આ કમશઃ નામો જાણવા. ॥૧॥ અહિંથી આરંભીને જેમ સમવાયાંગ સૂત્રમાં કહેલું છે તેમ સમસ્ત જાણવું યાવત્ એક નવમો બલદેવ બ્રહ્મલોક કલ્પથી અવીને એક ભવ કરીને ભવિષ્યમાં મોક્ષે જશે ત્યાં સુધી કહેવું. જંબૂદ્વીપ નામના દ્વીપમાં ભરતક્ષેત્રને વિષે આવતા ઉત્સર્ધિણીકાલમાં નવ બલદેવ અને વાસુદેવના પિતાઓ થશે, નવ બલદેવ અને વાસુદેવની ભિન્ન ભિન્ન માતાઓ થશે એવી રીતે જેમ સમવાયાંગ સૂત્રમાં કહેલું છે તેમ સમગ્ર વર્ણન જાણવું યાવત્ પ્રથમ મહાભીમસેન અને છેલ્લો—નવમો સુગ્રીવ નામા પ્રતિવાસુદેવ થશે. આ પ્રતિવાસુદેવો, નિશ્ચયે કીર્તિપ્રધાનપુરુષ વાસુદેવોના પ્રતિશત્રુ અને બધાય ચક્ર વડે યુદ્ધને કરનારા એવા ચક્રયોધિ થશે અને પોતાના ચક્ર વડે જ હણાશે અર્થાત્ વાસુદેવને મારવા માટે પ્રતિવાસુદેવ ચક્ર મૂકે તે ચક્ર વાસુદેવને પ્રદક્ષિણા કરીને તેના હાથમાં જાય. તે જ ચક્ર, પાછું પ્રતિવાસુદેવ ઉપર વાસુદેવ મૂકે જેથી તેનું મૃત્યુ થાય. ॥૧॥

(ટી૦) 'નવે'ત્યાદિં સામાન્ય અને વિશેષાત્મક વસ્તુને વિષે સામાન્યને ગ્રહણ કરનારં બોધરૂપ જે દર્શન, તેને આવરણ કરવાના સ્વભાવવાળું કર્મ તે દર્શનાવરણ, તે નવ પ્રકારનું છે તેમાં પ્રથમ નિદ્રાંપચક્ર—દ્રા ધાતુ કુત્સા અને ગતિ અર્થમાં છે. નિયતં દ્વાતિ—જેના વડે ચૈતન્ય (ભાન) કુત્સિતત્વરૂપ અસ્પષ્ટપણાને પામે છે તે નિદ્રા સુખે જાગવારૂપ સુમ અવસ્થા તે નિદ્રા અર્થાત્ નખચ્છેદિકા—ચપટી વગાડવા માત્રથી જેમાં જાગૃતિ થાય છે તેના વિપાકને અનુભવવા યોગ્ય કર્મપ્રકૃતિ પણ નિદ્રા, એ પ્રમાણે કાર્યથી વ્યપદેશ કરાય છે ૧, નિદ્રાના અતિશયનવાળી નિદ્રા તે નિદ્રાનિદ્રા, અહિં શાક પાર્થિવાદિ ગણથી મધ્ય પદના લોપવાળો સમાસ છે. તે વળી દુઃખે કરી જાગૃત થવારૂપ સુમ અવસ્થા છે. તેણીમાં તો અતિશયન અવ્યક્ત ચૈતન્યપણું હોવાથી ઘણા પ્રકારની ઘોલના (ડોલાવવું) વગેરેથી જાગૃતિ થાય છે. આથી સુખ પ્રબોધ નિદ્રાની અપેક્ષાએ એણીનું અત્યંત સુવાપણું છે. તેના વિપાકને વેદવા યોગ્ય કર્મપ્રકૃતિ પણ કાર્યદ્વારાએ નિદ્રાનિદ્રા, એમ કહેવાય છે ૨, બેઠેલ અથવા ઊભો રહેલ પુરુષ, જે સુમ અવસ્થામાં પ્રચલે છે—ઝોલા ખાય છે તે પ્રચલા, તે બેઠેલ અથવા ઊભેલ ડોલાયમાન થતા ઊંઘનારને હોય છે તેવા પ્રકારના વિપાકને વેદવા યોગ્ય કર્મપ્રકૃતિ પણ પ્રચલા કહેવાય છે ૩, તેમજ પ્રચલાના અતિશયનવાળી પ્રચલા તે પ્રચલાપ્રચલા છે તે ચલન વગેરે કરતાં—ચાલતાં ઊંઘનારને હોય છે. સ્થાનમાં રહેલ ઊંઘનારને થયેલી પ્રચલાની અપેક્ષાએ આ અતિશયનવાળી છે તેના વિપાકને વેદવા યોગ્ય કર્મપ્રકૃતિ પણ પ્રચલાપ્રચલા છે ૪, સ્થાના—બહુપણાએ કરી સંધાતને પામેલી ગૃદ્ધિ—આકાંક્ષા અર્થાત્ જાગૃત અવસ્થામાં ચિંતવેલ કાર્યને સાધવાના વિષયવાળી જે સુમ અવસ્થામાં નિદ્રા તે સ્થાનગૃદ્ધિ, તે નિદ્રા હોતે છતે જાગૃત અવસ્થામાં ચિંતવેલ કાર્યને ઊઠીને (નિદ્રામાં) સાધે છે અથવા સ્થાના—એકત્રિત થયેલી ઋદ્ધિ—આત્મશક્તિરૂપ છે, જેણીમાં તે સ્થાનર્દ્ધિ, એમ પણ કહેવાય છે. તેના સદ્ભાવ—ઉદયમાં જ ઊંઘનારને 'વાસુદેવના અર્દ્ધ બલ જેવી શક્તિ હોય છે

૧. આ શક્તિ વજ્રશ્વભનારાય સંઘયણવાળાને હોય છે. અન્યને તો પોતાના બલથી બમણું ત્રમણું બલ હોય એમ કર્મગંભી વૃત્તિમાં છે.

અથવા સ્થાના-૪૬ જેવી ચૈતન્યની ઋદ્ધિ છે જેણીમાં તે 'સ્થાનાર્દ્ધિ' તેવા પ્રકારના વિપાકને વેદવા યોગ્ય કર્મપ્રકૃતિ પણ સ્થાનાર્દ્ધિ અથવા સ્થાનગૃદ્ધિ કહેવાય છે. તે આ પ્રમાણે—નિદ્રાપંચક, દર્શનાવરણ કર્મના ક્ષયોપશમજન્ય મેળવેલ આત્મલાભરૂપ દર્શનલબ્ધિઓને આવરણ કરનારું કહ્યું. હવે જે દર્શનલબ્ધિઓના લાભને મૂલથી જ આવરે છે તે આ દર્શનાવરણયતુષ્ક કહેવાય છે. ચક્ષુ વડે દર્શન—સામાન્યગ્રાહી બોધ તે ચક્ષુદર્શન, તેનું આવરણ તે ચક્ષુદર્શનાવરણ. અચક્ષુ વડે—ચક્ષુ સિવાયની ચાર ઈન્દ્રિયો વડે અથવા મન વડે જે દર્શન તે અચક્ષુદર્શન તેનું આવરણ તે અચક્ષુદર્શનાવરણ. અવધિ-રૂપીપદાર્થની મર્યાદા વડે અથવા અવધિ જ ઈન્દ્રિયોની અપેક્ષા સિવાય બોધરૂપ દર્શન અર્થાત્ સામાન્ય પદાર્થનું ગ્રહણ તે અવધિ દર્શન તેનું આવરણ તે અવધિદર્શનાવરણ તથા ઉક્તા સ્વરૂપવાળું કેવલ એવું જે દર્શન, તેનું આવરણ તે કેવલદર્શનાવરણ. એમ નવ પ્રકારનું દર્શનાવરણ કર્મ કહ્યું. ॥૬૬૮॥

જીવોને કર્મના સંબંધથી નક્ષત્રાદિ દેવપણું, તિર્થંચપણું અને મનુષ્યપણું થાય છે, માટે નક્ષત્રાદિ વક્તવ્યતાની રચનાવાળા સૂત્રસમૂહને 'અભીત્યાદિ' થી આરંભીને 'હમ્મિહંતિ સચ્ચર્હિ' અહિં સુધી કહે છે—આ સુગમ છે. વિશેષ એ કે 'સાદરેગ' તિં સાતિરેક (જાહેરા) નવ મુહૂર્તોને યાવત્ એક મુહૂર્તના બાસઠીયા ચોવીશ ભાગ વડે ૮-૨૪/૬૨ અને બાસઠીયા એક ભાગના સડસઠ ભાગ કરીએ તેવા છાસઠ ભાગ વડે અધિક. 'ઉત્તરેણ જોગ' તિં ઉત્તર દિશામાં રહેલા નક્ષત્રો, દક્ષિણ દિશામાં રહેલા ચંદ્રની સાથે યોગને અનુભવે છે. ॥૬૬૯॥

'બહુસમરમણિજ્જાઝ' તિં અત્યંત સમ તે બહુસમ, એથી જ રમણીય-મનોહર તે ભૂમિભાગથી પરંતુ પર્વતની અપેક્ષાએ નહિ અને શ્વભ્ર-વક ભૂમિભાગની અપેક્ષાએ પણ નહિ 'આબાધાઈ' તિં આંતરાએ કૃત્વા—કરીને આ શેષ વાક્ય છે, 'ઉવરિલ્લ' તિં ઉપરિતન તારારૂપ-તારાની જાતિ સંબંધી ચાર-ભ્રમણને ચરતિ—કરે છે. ॥૬૭૦॥

'નવજોયણિય' તિં નવ યોજનની લંબાઈવાળા [મત્સ્યો] જ પ્રવેશે છે. લવણસમુદ્રમાં જો કે પાંચસે યોજનની લંબાઈવાળા મત્સ્યો હોય છે તો પણ નદીના મુખમાં જગતિના છિદ્રની ઉચિતતાવાળા જ પ્રવેશે છે અથવા આ લોકાનુભાવ છે. ॥૬૭૧॥

'પયાવઈ' તિં આ પૂર્વાર્દ્ધ શ્લોકનું છે. અને ઉત્તર અર્દ્ધ તો ગાથાનું પશ્ચાર્દ્ધ છે. સંકોપને માટે અતિદેશ કરતા થકા સૂત્રકાર કહે છે—'એતો' તિં આ સૂત્રથી આરંભીને 'જહા સમાઈ' તિં સમવાય નામા ચોથા અંગમાં જેમ કહ્યું છે તેમ સઘળું જાણવું. તે અર્થથી આ-નવ વાસુદેવ અને બલદેવના માતા પિતાઓના નામો, વાસુદેવ બલદેવોના નામો, પૂર્વભવના નામો, પૂર્વભવના ધર્મચાર્યોના નામો, નિદાનની ભૂમિઓ-નિયાણાના કારણો, પ્રતિશત્રુઓ અને ગતિઓ, ક્યાં સુધી આ કહેવું? તે બતાવે છે—'જાવ એકા'ં' ઇત્યાદિં ગાથાના પશ્ચાર્દ્ધ પર્યંત. આ ગાથાનો પૂર્વાર્દ્ધ—'અહંતકકા રામા ઇગો પુણ બંભલોયકપ્પમિ' [સમવાયજ્ઞે સૂત્ર ૧૫૮ ગાથા ૧૪૦ તિં] આઠ રામો-બલદેવો મોકે ગથા છે અને એક છેલ્લો રામ-બલદેવ પાંચમા બ્રહ્મલોક નામા કલ્પમાં ગયેલ છે 'સિઝ્ઝિસ્સઈ આગમિસ્સેણ' તિં આવતી ચોવીશીમાં સિદ્ધ થશે. ણં શબ્દ વાક્યાલંકારમાં છે અથવા તૃતીયા વિભક્તિમાં છે તથા 'જંબૂદીવે' ત્યાદિં આગામી ઉત્સર્પિણી સૂત્રમાં 'એવં જહા સમાઈ' ઇત્યાદિ અતિદેશ વચન એ પ્રમાણે જ વિચારવું. યાવત્ પ્રતિવાસુદેવ સૂત્ર મહાભીમસેન અને છેલ્લો સુગ્રીવ અહીં સુધી, તથા 'એતે' ગાઠા. આ અનંતર કહેલા નવ પ્રતિશત્રુઓ 'કિત્તીપુરિસાણ' તિં કીર્તિપ્રધાન પુરુષો તે કીર્તિ પુરુષો તેઓના છે. 'ચક્કજોહિ' તિં ચક્ર વડે યુદ્ધ કરવાનો સ્વભાવ છે જેઓનું તે ચક્રયોધિઓ 'હંમીહંતિ' પોતાના ચક્રોથી હણાશે. ॥૬૭૨॥

અહીં ૨મહાપુરુષોના અધિકારમાં મહાપુરુષ ચક્રવર્તીઓ સંબંધી નિષિના પ્રકરણને કહે છે—

૧. આ નિદાના ઉદયવાળો અવશ્ય નરકે જાય, આ નિદાની ઉપર પાંચ ઘટાંતો વિશેષાવશ્યક વૃત્તિમાં બતાવેલા છે.
૨. ઉક્તં ચ-તિત્થયરા તહ પિયરો, ચક્કીબલકેસવરુદ્ધગારદા । અંગજ કુલયર પુરિસા, ભવિયા સિઝ્ઝંતિ નિયમેણં ॥૧॥

एगमेगे णं महानिधी णव णव जोयणाई विक्खंभेणं पण्णत्ते । [एगमेगस्स] रत्तो णं चाउरंतचक्कवट्टिस्स नव महानिहीओ पन्नत्ताओ, तंजहा—

¹'જેસપ્પે ૧ પંડુય ૨ પિંગલતે ૩ સવ્વરયણ ૪ મહપડમે ૫ કાલે ૬ મહાકાલે ૭ માણવગ ૮ મહાનિહી સંખે ૯ ॥૧॥

જેસપ્પમિ નિવેસા, ગામાગર-નગરપટ્ટણાણં ચ । દોણમુહ-મડંબાણં, ચંધારાણં ગિહાણં ચ ॥૨॥

ગણિતસ્સ ય બીયાણં, માણમ્માણુસ્સ જં પમાણં ચ । ધન્નસ્સ ય બીયાણં, ઉપ્પત્તી પંડુતે ભણિયા ॥૩॥

સવ્વા આભરણવિહી, પુરિસાણં જા ય હોતિ મહિલાણં । આસાણ ય હત્થીણ ય, પિંગલગનિર્હિમિ સા ભણિતા ॥૪॥

રયણાઈ સવ્વરતણે, ચોદ્દસ પવરાઈ ચક્કવટ્ટિસ્સ । ઉપ્પજતિ ઈર્ગિદિયાઈ પંચોદિયાઈ ચ ॥૫॥

વત્થાણ ય ઉપ્પત્તી, નિપ્પત્તી ચેવ સવ્વંભત્તીણં । રંગાણ ય ધોવ્વાણ ય, સવ્વા એસા મહાપડમે ॥૬॥

કાલે કાલણ્ણાણં, ભવ્વપુરાણં ચ તીસુ વાસેસુ । સિપ્પસતં કમ્માણિ ય તિન્નિ પયાએ હિતકરાઈ ॥૭॥

લોહસ્સ ય ઉપ્પત્તી, હોઈ મહાકાલે આગરાણં ચ । રુપ્પસ્સ સુવન્નસ્સ ય, મણિમોત્તિ-સિલ-પ્પવાલાણં ॥૮॥

જોધાણ ય ઉપ્પત્તી, આવરણાણં ચ પહરણાણં ચ । સવ્વા ય જુદ્ધનીતી, માણવતે દંડનીતી ય ॥૯॥

નટ્ટવિહિ નાડગવિહી, કવ્વસ્સ ચઠ્ઠિહસ્સ ઉપ્પત્તિ । સંખે મહાનિહિમ્મી, તુડિયંગાણં ચ સવ્વેસિ ॥૧૦॥

ચક્કટ્ટપતિટ્ટાણા, અદ્દુસ્સેહા ય નવ ય વિક્કંભે । બારસ દીહા મંજૂસસંઠિતા જહ્વીય મુહે ॥૧૧॥

વેરુલિયમણિકવાડા, કણગમયા વિવિધરતણપડિપુણ્ણા । સસિસૂરચક્કલક્ષણઅણુસમજુગબાહુવત્તણા ત ॥૧૨॥

પલિઓવમટ્ટિત્તીતા, ણિધિસરિણામા ય તેસુ ખલુ દેવા । જેસિં તે આવાસા, અક્કિજ્જા આહિવચ્ચં ચ ॥૧૩॥

એતે તે નવનિહિતો, પભૂતધણરયણસંચયસમિદ્ધા । જેવસમુવગચ્છંતી, સવ્વેસિં ચક્કવટ્ટીણં ॥૧૪॥ ॥ સૂ. ૬૭૩ ॥

(મૂ.) એક એક મહાનિધાન નવ નવ યોજન પહોળાઈ વડે કહેલ છે. એક એક ચાતુરંગ ચક્રવર્તિ રાજાના નવ મહાનિધાનો કહેલા છે. તે આ પ્રમાણે—નૈસર્થ ૧, પાંડુક ૨, પિંગલ ૩, સર્વરત્ન ૪, મહાપદ્મ ૫, કાલ ૬, મહાકાલ ૭, માણવક ૮ અને શંખ ૯, આ નવ મહાનિધિ છે. ॥૧॥ નૈસર્થ નિધાનને વિષે ગ્રામ, આકર (ખાણ), નગર, પટ્ટણ, દ્રોણમુખ, મંડપ, સૈન્ય અને ગ્રહોની સ્થાપના છે. અર્થાત્ વાસ કરવા યોગ્ય (વસ્તુ) ગ્રંથ છે. ॥૨॥ પાંડુકનામા નિધાનમાં મહોર (નાણું), સોપારી વગેરે ફળોના ગણિતનો વિધિ, તથા ફલના કારણભૂત બીજનો વિધિ તથા સેતિકાદિ માન-માપીને અપાય તે, અને તોલીને અપાય તે કર્ષ વગેરે ઉન્માનનો વિધિ, તથા શ્રીહિ વગેરે ધાન્યથી અને બીજોની ઉત્પત્તિ કહેલી છે. ॥૩॥ પિંગલનામા નિધાનમાં પુરુષોના, સ્ત્રીઓના, અશ્વોના અને હાથીઓના બધાય આભરણોનો વિધિ કહેલો છે. ॥૪॥ સર્વરત્નનામા નિધાનમાં ચક્રવર્તિના શ્રેષ્ઠ ચોદ રત્નો જેવી રીતે ઉત્પન્ન થાય છે તેવા પ્રકારનો વિધિ કહેલ છે. તેમાં સાત એકેન્દ્રિય અને સાત પંચેન્દ્રિય રત્નો જાણવા. ॥૫॥ મહાપદ્મનામા નિધાનમાં સર્વ પ્રકારના વસ્ત્રોની સામાન્યથી ઉત્પત્તિ, વિશેષથી બનાવટ, તથા રંગવાનો અને ધોવાનો વિધિ કહેલ છે. ॥૬॥ કાલનામના નિધાનમાં શુભાશુભ કાલનું જ્ઞાન કહેલું છે તે ભવિષ્ય, ભૂત અને વર્તમાન લક્ષણ ત્રિકાલનું તેમાં અતીત અને અનાગત ત્રણ વર્ષના વિષયવાળું તથા એક સો શિલ્પ અને કૃષિ વાણિજ્યાદિ કર્મરૂપ પ્રજાને હિતકર ત્રણ વિષયવાળું જ્ઞાન કહેલું છે. ॥૭॥ મહાકાલ નામના નિધાનમાં લોઢાની ઉત્પત્તિ, તથા લોઢાદિ સંબંધી ખાણોની ઉત્પત્તિ હોય છે. એમજ ચાંદીની, સોનાની, મણિની, મોતીની, સ્ફટિકાદિ શિલાની અને પ્રવાલની ઉત્પત્તિ હોય છે. ॥૮॥ માણવકનામા

નિધાનમાં યોદ્ધાઓની, બખ્તર વગેરેની, ખડ્ગ વગેરે શસ્ત્રોની ઉત્પત્તિ તથા સમસ્ત પ્રકારની વ્યૂહરચનાદિરૂપ યુદ્ધનીતિ, અને સામ, દામ, ભેદ તથા દંડરૂપ ચાર પ્રકારની દંડનીતિ હોય છે અર્થાત્ તેથી પ્રવર્તે છે. ॥૮॥ શંખનામા મહાનિધાનમાં નાયવાનો વિધિ, ચરિત્રને અનુસારે નાટકનો વિધિ, તથા ચાર પ્રકારના કાવ્યનો વિધિ, અને મૃદંગાદિ સમસ્ત વાજિત્રોની ઉત્પત્તિનો વિધિ હોય છે. ॥૧૦॥ આઠ ચક્રની ઉપર રહેલા, આઠ યોજનના ઊંચા, નવ યોજનના પહોળા, બાર યોજનના લાંબા, મંજૂષાના આકારે રહેલા તથા ગંગા નદીના મુખને વિષે હોય છે. ॥૧૧॥ વૈદ્યમશિમય કપાટવાળા સુવર્ણમય વિવિધ રત્નો વડે પરિપૂર્ણ, તથા ચંદ્ર, સૂર્ય અને ચક્રરૂપ લક્ષણ-ચિહ્નવાળા, અનુસમ-વિષમ નહિ. યૂપ (યજ્ઞસ્તંભ) જેવા આકારવાળા અને મુખમાં દ્વારશાખ-બાર શાખવાળા નિધાનો છે. ॥૧૨॥ તે નિધાનોને વિષે એક પલ્યોપમની સ્થિતિવાળા, અને નિધાનના સદૃશ નામવાળા દેવો રહે છે જે દેવોના નિધાનો આશ્રયભૂત છે તે નહિ ખરીદવા યોગ્ય અથવા તેના સ્વામિત્વવાળા છે. ॥૧૩॥ આ નવ નિધાનો પ્રચુરધન અને રત્નોના સંચય વડે સમૃદ્ધ છે તથા જે બધાય ચક્રવર્તિઓના તાબામાં આવે છે. ॥૧૪॥ ॥૬૭૩॥

(ટી૦) 'ણમેગે' इत्यादि० સુગમ છે. વિશેષ એ કે—

નેસર્પ્વે ૧ પંડુર ૨ પિંગલે ૩ સવ્વરયણે ૪ મહાપતમે ૫ કાલે ૬ મહાકાલે ૭ માળવગ ૮ મહાનિહી સંખે ૯ ૧૧૨ ॥

સ્પષ્ટાર્થ છે 'નેસર્પ્વમિ' ગાહાં અહિં નિધાન અને તેનો સ્વામી દેવ, એ બન્નેની અભેદવિવક્ષા વડે નૈસર્પ્વ નામા દેવ તે હોતે છતે તેથી નિવેશો-નવીન ગ્રામ વગેરેની સ્થાપના અથવા ચક્રવર્તીના રાજ્યમાં ઉપયોગી દ્રવ્યો, બધાય નવ નિધિઓમાં અવતરે છે અર્થાત્ નવ નિધાનપણાએ વ્યવહાર કરાય છે. તેમાં ગ્રામ વગેરે નવીન તથા પ્રાચીનના જે સન્નિવેશો-સ્થાપનાના પ્રકારો તે નૈસર્પ્વ નામા નિધિમાં વર્તે છે. અર્થાત્ નૈસર્પ્વ નામા નિધાનપણાએ વ્યવહાર કરાય છે તેમાં ગ્રામ-પ્રાયઃ દેશના લોક વડે અધિષ્ઠિત, આકર-જે સ્થાનમાં લવણાદિની ઉત્પત્તિ થાય છે તે, જેમાં કર નથી તે નકર (નગર), પત્તન-દેશનું સ્થાન, દ્રોણમુખ-જલમાર્ગ અને સ્થલમાર્ગ વડે યુક્ત, મડબ-જેની નજીકમાં ચોતરફ વિદ્યમાન વાસ નથી તે, સ્કંધાવાર-કટકની છાવણી, ગૃહભવન. ॥૧॥ 'ગણિત' ગાહા દીનાર-સોનામહોરાદિ અને સોપારીના ફલ વગેરે લક્ષણવાળા ગણિતને 'ચકાર'નું અંતરિત સંબંધ છે તે બતાવશું તથા તેના કારણભૂત બીજોને, તથા સેતિકાદિમાન, તેના વિષયવાળું જે તે પણ માન જ અર્થાત્ ધાન્યાદિ માપવા યોગ્ય તથા ઉન્માન-તુલાકર્ષ-ત્રાજવાના તોલા વગેરે. તેના વિષયવાળું જે તે પણ ઉન્માન અર્થાત્ ખાંડ, ગોળ વગેરે પરિમ-તોલવા યોગ્ય. તેથી દ્વંદ્વ સમાસ કરવો. તેથી તેનું શું તે કહે છે જે પ્રમાણ અને 'ચકાર' વ્યવહિત સંબંધમાં જ છે તે તેમજ બતાવવામાં આવશે તે પાંડુકનામા નિધાનને વિષે કહેલું છે. એમ લિંગના પરિણામ વડે સંબંધ છે. ધાન્ય-ત્રીહિ પ્રમુખની અને તેના વિશેષરૂપ બીજની જે ઉત્પત્તિ તે પાંડુક નિધિના વિષયવાળી છે અર્થાત્ તેનો આ વ્યાપાર છે. એવી રીતે મળિતા-તીર્થકરાદિએ કહેલ છે. ॥૨॥ 'સવ્વા' ગાહાં સુગમ છે. ॥૩॥ 'રયણ' ગાહાં અક્ષર ઘટના આ પ્રમાણે-ચક્ર વગેરે સાત એકંદ્રિય રત્નો, અને સેનાપતિ વગેરે સાત પંચેન્દ્રિયરત્નો, જે ચક્રવર્તિઓને ઉત્પન્ન થાય છે તે સર્વ સર્વરત્ન નામના નિધાનમાં જાણવા. ॥૪॥ 'વત્થાણ' ગાહાં વસ્ત્રોની જે સામાન્યથી ઉત્પત્તિ અને વિશેષથી જે નિષ્પત્તિ-સિદ્ધિ સર્વ વસ્ત્રોના પ્રકારોની અથવા બધાય પ્રકારો છે જેઓનાં તે સર્વ પ્રકારવાળા, એવા વસ્ત્રોની. કેવા પ્રકારના વસ્ત્રોની તે કહે છે-રંગવાળા વસ્ત્રોની, ધોત-શુદ્ધ સ્વરૂપવાળા-નિર્મલ વસ્ત્રોની, આ બધીય ઉત્પત્તિ અને નિષ્પત્તિ મહાપદ્મ નામા નિધાનના વિષયવાળી છે. ॥૫॥ 'કાલે' ગાહાં કાલનામા નિધિમાં 'કાલજ્ઞાન' શુભ-અશુભરૂપ કાલનું જ્ઞાન વર્તે છે અર્થાત્ તેથી જણાય છે. કેવા પ્રકારનું તે કહે છે. ભાવી વસ્તુના વિષયવાળું તે ભવ્ય, પુરાતન વસ્તુના વિષયવાળું તે પુરાણ 'ચ' શબ્દથી વર્તમાન વસ્તુના વિષયવાળું તે વર્તમાન 'તીસુ વાસેસુ' તિં અનાગત ત્રણ વર્ષના વિષયવાળું અને અતીત ત્રણ વર્ષના વિષયવાળું તથા એક

૧. લોકડાનો બનાવેલ સ્તંભ જેમાં પશુઓને બાંધવામાં આવે છે તે અથવા રણસ્તંભ.

સો પ્રકારનું શિલ્પ કાલ નામના નિધિમાં વર્તે છે. શિલ્પ શત (સો) નો ઘટ ૧, લોહ ૨, ચિત્ર ૩, વસ્ત્ર ૪ અને નાપિત (હજામ) ૫. આ મૂલ પાંચ શિલ્પ છે તે દરેક શિલ્પના વીશ વીશ ભેદ છે. કર્મો-ખેતી અને વેપાર કાલનામના નિધિમાં છે એમ સંબંધ છે અર્થાત્ કાલજ્ઞાન, શિલ્પ અને કર્મ આ ત્રણ પ્રજાને હિતના કરનારા છે, કારણ કે નિર્વાહ અને અભ્યુદયના હેતુભૂત છે. ॥૬॥ 'લોહ' ગાહાં લોહની ઉત્પત્તિ મહાકાલ નામના નિધિમાં થાય છે તથા આકર-લોહાદિ સંબંધી ખાણ કરવારૂપ લક્ષણવાળી ઉત્પત્તિ છે. એવી રીતે રૂપાદિની ઉત્પત્તિ સંબંધ કરવા યોગ્ય છે. માત્ર મણિઓ-ચંદ્રકાંતાદિ, મુક્તા-મોતીઓ, શિલા-સ્ફટિકાદિ અને પ્રવાલ તે વિદ્યુત. ॥૭॥ 'જો' ગાહાં યોધા-શૂર પુરુષોની જે ઉત્પત્તિ-આવરણ-સન્માહ-પાખર વગેરેની, પ્રહરણ-ખડુ વગેરે શસ્ત્રોની અને તે વ્યૂહની રચનારૂપ યુદ્ધનીતિ, માણવકનામા નિધિમાં અથવા નિધિના નાયક (દેવ)માં હોય છે અર્થાત્ તેથી પ્રવર્તે છે. દંડ વડે ઓળખાતી નીતિ તે દંડનીતિ, તે સામાદિ ચાર પ્રકારની છે. આ કારણથી જ આવશ્યકમાં કહ્યું છે કે- 'સેસા ઉ દંડનીર્હ, માણવગનિહીઠ હોઈ ભરહસ્સ' [આવશ્યક નિર્ચયિત ૧૬૯ તિ] અર્થાત્ શેષ દંડનીતિઓ માણવકનામા નિધિથી ભરત ચક્રીને હોય છે. ॥૮॥ 'નટ્ટ' ગાહાં નાટ્ય-નાયવાનો વિધિ-તેને કરવાનો પ્રકાર અને નાટક-ચરિત્તને અનુસરનારું નાટક લક્ષણયુક્ત તેનો વિધિ. અહિં આ બે પદમાં દ્વંદ્વ સમાસ છે તથા ચાર પ્રકારના કાવ્યની-ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષલક્ષણ પુરુષાર્થ વડે પ્રતિબદ્ધ (ગુંથેલ) ગ્રંથની ૧ અથવા સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, અપભ્રંશ અને સંકીર્ણ (મિશ્ર) ભાષા વડે ગુંથેલની ૨ અથવા સમ, વિષમ, અર્દ્ધસમ લક્ષણ વૃત્તબદ્ધ-છંદમાં રચવાપણે અને ગદ્યપણે ૩ અથવા ગદ્ય, પદ્ય, ગેય (ગીત) અને અક્ષર તથા પદના ભેદ વડે રચેલ ૪ કાવ્યની ઉત્પત્તિ શંખ નામના મહાનિધાનને વિષે હોય છે તથા મૃદંગાદિ બધાય વાજિંત્રોની ઉત્પત્તિ હોય છે. ॥૯॥ 'ચક્ર' ગાહાં આઠ ચક્રોને વિષે પ્રતિષ્ઠાન-રહેવું છે જેઓનું તે અષ્ટયકપ્રતિષ્ઠાનો, આઠ યોજનની ઊંચાઈ છે જેઓની તે અષ્ટ યોજનોત્સેધો, અને નવ યોજનની પહોળાઈમાં નિધાનો છે બાર યોજનના દીર્ઘ-લાંબા છે. મંજૂષા પ્રતીત છે. તેને આકારે રહેલા છે. ગંગા નદીના મુખને વિષે થાય છે 'વેરુલિય' ગાહાં વૈદ્ય મણિમય કપાટો છે જેઓને તે વૈદ્ય મણિ કપાટો. મય શબ્દની વૃત્તિ (રહેવા) વડે ઉક્તાર્થતા છે. કનક-સુવર્ણવાળા વિવિધ રત્નોથી પ્રતિપૂર્ણ પ્રતીત છે. શશિ, સૂર્ય અને ચક્રના આકારવાળા લક્ષણો-ચિહ્નો છે જેઓને તે શશિસૂર્યકલક્ષણો-અનુસમ-અનુરૂપ અવિષમ, 'જુગ' તિં યૂપ, તેના જેવા આકારવાળા, ગોળાઈવાળા અને લાંબા છે. બાહુ-દ્વારની શાખાઓ-બારશાખો વદન-મુખમાં છે જેઓને તે યુગબાહુવદનો. ત્રણ પદનો કર્મધારય સમાસ કીધે છતે 'શશિસૂર્યકલક્ષણ અનુસમ યુગબાહુવદનો' 'ચકાર' સમુચ્ચયમાં છે. 'પલિ' ગાહાં 'નિહિસરિનામ' તિં નિધાનની સમાન નામ છે જે દેવોના તે નિધિસદૃશ નામો. જે દેવોના નિધિઓ આવાસો-આશ્રયો છે, તે કેવા છે? નહિ ખરીદવા યોગ્ય છે કેમ કે સર્વદા તેઓના જ સંબંધવાળા છે. અને તે નિધાનોને વિષે જે દેવોનું સ્વામીપણું છે, આ પ્રક્રમ છે. 'એતે તે' ગાહાં સુગમ છે. (૨) ॥૬૭૩॥

અનંતર ચિત્તની વિકૃતિરૂપ વિગતિના હેતુભૂત નિધાનો કહ્યા, હવે તેના પ્રકારની જ વિકૃતિઓનું પ્રતિપાદન કરતા થકા સૂત્રકાર કહે છે—

ળવ વિગતીતો પન્નત્તાઓ, તંજહા—ઝીરં, દર્ધિ, ણવળીતં, સર્પિં, તેલં, ગુલો, મહું, મજ્જં, મસં ॥ સૂં ૬૭૪॥

ળવસોતપરિસ્સવા બોંદી પળ્ળત્તા, તંજહા—દો સોત્તા, દો ણેત્તા, દો ઘાળા, મહું, પોસણ, પાઠ ॥ સૂં ૬૭૫॥

ળવવિધે પુને પન્નત્તે, તંજહા—અન્નપુને ૧, પાળપુને ૨, વત્થપુને ૩, લેણપુને ૪, સયણપુને ૫, મળપુને ૬, વતિપુને ૭, કાયપુને ૮ નમોઙ્કારપુને ૯ ॥ સૂં ૬૭૬॥

ળવ પાવસ્સાયતળા પન્નત્તા, તંજહા—પાળાતિવાતે, મુસાવાતે, જાવ પરિગ્ગહે, કોહે, માળે, માયા, લોમે ॥ સૂં ૬૭૭ ॥

નવવિધે પાવસુયપસંગે પન્નત્તે, તંજહા—ઉપ્પાતે ૧ નિમિત્તે ૨ મંતે ૩ આતિક્ષિતે ૪ તિગિચ્છતે ૫ ૬ કલા ૬ આવરણે

૭ અન્નાણે ૮ મિચ્છાપાવતણે તિ ત ૧ ॥ સૂ. ૬૭૮ ॥

(મૂ૦) વિકારના હેતુભૂત ૧ નવ વિગઈઓ કહેલી છે, તે આ પ્રમાણે—દૂધ ૧, દહિં ૨, માખણ ૩, ઘૃત ૪, તેલ ૫, ગોળ ૬, મધ ૭, મદિરા ૮ અને માંસ ૯. ॥૬૭૪॥

નવ પ્રકારના હિંદ્રોથી સવતું (ઝરતું) ઔદારિક શરીર કહેલું છે તે, આ પ્રમાણે—બે કાન, બે નેત્ર, બે શ્રાણ-નસકોરા, મુખ, મુત્રસ્થાન અને અપાન-ગુદા (ઝાડાનું) સ્થાન. ॥૬૭૫॥

નવ પ્રકારનું પુણ્ય કહેલું છે, તે આ પ્રમાણે—સુપાત્રને આપેલ અમદાનથી જે પુણ્ય થાય તે અન્ન પુણ્ય ૧, એમ પાણીનું પુણ્ય ૨, વસ્ત્રનું પુણ્ય ૩, લયન-ઘરનું પુણ્ય ૪, શયન-સંચારો વગેરે આપવાથી થતું પુણ્ય ૫, મનથી થતું પુણ્ય ૬, વાણી વડે સ્તુતિ વગેરેથી થતું પુણ્ય ૭, કાયા વડે સેવા કરવાથી થતું પુણ્ય ૮ અને સુપાત્રને નમસ્કાર કરવાથી થતું પુણ્ય ૯. ॥૬૭૬॥

નવ પ્રકારના પાપના આયતનો—બંધના હેતુઓ કહેલા છે, તે આ પ્રમાણે—પ્રાણાતિપાત, મૃધાવાદ યાવત્ પરિગ્રહ, ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ. ॥૬૭૭॥

નવ પ્રકારે ઉત્પન્ન કરનાર એવા પાપ શ્રુત-શાસ્ત્રમાં પ્રસંગ-પ્રવર્તન કહેલ છે, તે આ પ્રમાણે—રુધિરવૃષ્ટિ વગેરેના શુભાશુભ ફલનું પ્રતિપાદન કરનારું ઉત્પાત શાસ્ત્ર ૧, ભૂતકાલાદિના જ્ઞાનને બતાવનારું નિમિત્તશાસ્ત્ર ૨, ગારુડાદિ મંત્રશાસ્ત્ર ૩, આખ્યાક-માતંગવિદ્યા, જેના ઉપદેશથી અતીતાદિ કહે છે તે શાસ્ત્ર ૪, ચૈકિત્સિક-વૈદ્યકશાસ્ત્ર ૫, લેખ વગેરે બોતેર કલાને બતાવનારું શાસ્ત્ર ૬, આવરણ-વાસ્તુવિદ્યા ૭, અજ્ઞાન-ભારત, કાવ્ય, નાટક વગેરે લૌકિક શાસ્ત્ર ૮ અને બૌદ્ધાદિ કુતીર્થિકોનું મિથ્યા પ્રવચન-શાસ્ત્ર ૯. ॥૬૭૮॥

(ટી૦) 'નવ વિગઈઓ' ઇત્યાદિ ઉક્તાર્થ છે, તથાપિ કિચિત્ કહેવાય છે. 'વિગઈઓ' તિં વિકારને કરવાવાળી હોવાથી વિકૃતિઓ કહેવાય છે. પદ્માન તો ક્યારેક અવિકૃતિ પણ હોય છે તેથી આ નવ કહેલ છે; નહિતર તો દશ વિગયો પણ હોય છે, તે બતાવે છે.

एक्रेण चैव तवओ, पूरिज्जइ पूयएण जोताओ । बीतिओ वि स पुण कप्पइ, निव्विगइअ लेवडो नवरं ॥३॥

[પચ્ચવસ્તુ ૩૭૭ તિ]

અર્થ—પેલી વખત અપૂપ (પૂડલા) વડે જે તવાને પૂરાય છે ત્યારબાદ બીજો પૂડલો તે જ તવામાં પૂરાય છે તે વળી વિગયના ત્યાગીને કલ્પે છે તે લેપકૃત કહેવાય છે પણ વિગયમાં ગણાય નહિ. (૩)

તેમાં ક્ષીર પાંચ પ્રકારે—બકરી, ઘેટી (ગાડર), ગાય, ભેંસ અને ઉંટડીના ભેદથી. દહિં, માખણ અને ઘૃત ચાર પ્રકારે જ છે કેમ કે ઉંટડીના તે થતા નથી. તેલ ચાર પ્રકારે—તિલ, અલસી, કુસુંબ (કરડી) અને સરસવના ભેદથી. ગુડ બે પ્રકારે—દ્રવ્ય (પાતલા) અને પિંડ (કઠણ) ના ભેદથી. મધ ત્રણ પ્રકારે—માલિક-માખીનું, કૌતિક-ચૌરિંદ્રિય જીવની જાતિવિશેષનું, અને અમરીનું મધ (દારુ) બે પ્રકારે—કાષ (તાડ, ખજૂર વગેરેનું) અને પિષ્ટ-લોટ વગેરેના ભેદથી છે. માંસ ત્રણ પ્રકારે—જલચર, સ્થલચર અને ખેચરના ભેદથી છે ॥૬૭૪॥

વિકૃતિઓ તો શરીરના વૃદ્ધિના હેતુભૂત છે માટે શરીરના જ સ્વરૂપને કહે છે—'નવે' ત્યાદિં નવ સ્રોત અર્થાત્ હિંદ્રોદ્ધારા પરિશ્રવે છે—મલ નીકળે છે તેથી નવશ્રોતપરિશ્રવાબોદિ, એવા પ્રકારનું ઔદારિક શરીર. દ્વે શ્રોત્રે—બે કાન, બે નેત્ર, એ નાસિકા (નસકોરા), મુખ-આસ્ય, 'પોસણ' તિં ઉપસ્થા-મુત્રસ્થાન. પાયુઃ—અપાન (ગુદાદાર). ॥૬૭૫॥

એવા પ્રકારના શરીર વડે પણ પુણ્યનું ઉપાર્જન કરાય છે માટે પુણ્યના ભેદોને કહે છે—'પુત્રે' ત્યાદિં સુપાત્રને માટે ૧. દૂધ વગેરે પાંચ વિગયો ભક્ષ્ય છે અને માખણ, મધ, મદિરા, માંસ એ વિગયો અભક્ષ્ય છે, એ સર્વ વિકારના હેતુભૂત-છે.

અન્યના દાનથી જે તીર્થંકરનામ વગેરે પુણ્યપ્રકૃતિનો બંધ થાય છે તે અત્ર પુણ્ય જ છે. એવી રીતે સર્વત્ર જાણવું. વિશેષ એ કે 'લેળે' તિં લયન-ધર, શયન-સંધારો, મન વડે ગુણી જનોને વિષે સંતોષ થવાથી, વાણી વડે પ્રશંસા કરવાથી, કાયા વડે સેવા કરવાથી, અને નમસ્કાર કરવાથી જે પુણ્ય બંધાય છે તે મન પુણ્ય વગેરે જાણવું. કહ્યું છે કે—

અન્નં પાનં ચ વસ્ત્રં ચ આલયઃ શયનાસનમ્ । શુશ્રુષા વન્દનં તુષ્ટિઃ, પુણ્યં નવવિધં સ્મૃતમ્ ॥૪॥

અન્ન ૧, પાણી ૨, વસ્ત્ર ૩, સ્થાન ૪, શયન ૫, આસન ૬, સેવા ૭, વંદન (સ્તુતિ) ૮, અને તુષ્ટિ-ખુશી થવું ૯ આ નવ પ્રકારનું પુણ્ય કહેલું છે. (૪) ॥૬૭૬॥

પુણ્યના વિપર્યયભૂત પાપના કારણોને કહે છે—'નવ પાવસ્સે' ત્યાદિં સુગમ છે. વિશેષ એ કે-અશુભ પ્રકૃતિરૂપ પાપના આપતનો-બંધના કારણો છે. ॥૬૭૭॥

પાપના હેતુઓના અધિકારથી પાપશ્રુતનું સૂત્ર, તે સુગમ છે. વિશેષ એ કે-પાપના ઉપાદાન-ગ્રહણના હેતુરૂપ શ્રુત-શાસ્ત્ર, તે પાપશ્રુત, તેમાં પ્રસંગ-પ્રવૃત્તિરૂપ અથવા વિસ્તાર-સૂત્ર વૃત્તિ અને વાર્તિકરૂપ તે પાપશ્રુત પ્રસંગ. 'ઉપ્પાણ' સિલોગોં તેમાં ઉત્પાત-પ્રકૃતિના વિકારરૂપ સહજ રુષિરવૃષ્ટિ વગેરે, તેનું પ્રતિપાદન કરવામાં તત્પર રાષ્ટ્રોત્પાત વગેરે શાસ્ત્ર પણ ઉત્પાત કહેવાય છે ૧, તથા નિમિત્ત-અતીત (કાલ) વગેરેના પરિજ્ઞાનના ઉપાયરૂપ, કૂટપર્વતાદિ નિમિત્તશાસ્ત્ર ૨, મંત્ર-મંત્રશાસ્ત્ર અર્થાત્ જીવનું ઉદ્ધરણ-બેંચી કાઢવારૂપ ગારુડ શાસ્ત્ર વગેરે ૩ 'આઈન્કિણ' તિં માતંગવિદ્યા-જેના ઉપદેશથી અતીત વગેરે (વૃત્તાંત) ને કહે છે તે-ડોડી અને બહેરાઓ લોકમાં પ્રસિદ્ધ છે. ૪, ચૈકિત્સિક એટલે આયુર્વેદ-(વૈદ્યકશાસ્ત્ર) ૫, કલા-ગણિતપ્રધાન લેખથી આરંભીને શકુનરુત-પક્ષીઓના શબ્દના શકુન પર્યંત બોતેર કલાઓ છે તેના શાસ્ત્રો પણ કલાશાસ્ત્ર ૬, જેના વડે આકાશ આચ્છાદન કરાય છે તે આવરણભવન, પ્રાસાદ અને નગર વગેરે, તેના લક્ષણાવિશિષ્ટ શાસ્ત્ર પણ આવરણ શાસ્ત્ર અર્થાત્ વાસ્તુવિદ્યા ૭, અજ્ઞાન-ભારત, કાવ્ય, નાટક વગેરે લૌકિક શાસ્ત્ર ૮, મિથ્યા પ્રવચન-બોધાદિ કુતીર્થિકોનું શાસન-શાસ્ત્ર ૯ આ બધુંય પાપશ્રુત પણ સાધુએ પુષ્ટ આર્વંબનથી સેવ્યું થઈ અપાપશ્રુત જ છે. 'ઈતિ' શબ્દ એવા પ્રકારના અર્થમાં છે અને 'ચ' શબ્દ સમુચ્ચયમાં છે. ॥૬૭૮॥

ઉત્પાતાદિ શ્રુતવાણા નિપુણ હોય છે માટે નિપુણ પુરુષોને કહેવા માટે કહે છે.

નવ જેઠણિતા વત્થૂ પન્નત્તા, તંજહા—સંખાળે, નિમિત્તે, કાતિતે, પોરાળે, પારિહત્થિતે, પરપંડિતતે, વાતિ, ખૂતિકમ્મે, તિગિચ્છતે ॥ સૂં ૬૭૯॥

સમણસ્સ ણં ભગવતો મહાવીરસ્સ ણવ ગણા હોત્થા તંજહા—ગોદાસગળે, ઉત્તરબલિસ્સતગળે, ઉદ્દેહગળે, ચારણગળે, ઉદ્દવાતિતગળે, વિસ્સવાતિતગળે, કામદ્ધિતગળે, માણવગળે, કોઢિતગળે ૧ ॥ સૂં ૬૮૦॥

સમણેણં ભગવતા મહાવીરેણં સમણાણં ણિગંથાણં ણવકોઢિપરિસુદ્ધે ખિક્ખે પન્નત્તે, તંજહા—જા હણતિ, જા હણાવતિ, હણંતં જાણુજાણતિ, જા પતતિ, જા પતાવેતિ, પતતં જાણુજાણતિ, જા કિણતિ, જા કિણાવેતિ, કિણંતં જાણુજાણતિ ॥ સૂં ૬૮૧॥

(મૂં) નવ નૈપુણિક વસ્તુ-આચાર્યાદિ નિપુણ પુરુષો કહેલા છે, તે આ પ્રમાણે—સંખ્યાન-ગણિત વિષયમાં નિપુણ ૧, ચૂડામણી પ્રમુખ નિમિત્ત શાસ્ત્રમાં નિપુણ ૨, કાવિક-ઈડા પિંગલાદિ પ્રાણતત્ત્વ (સ્વરોદય) ના વિષયમાં નિપુણ ૩, પુરાણ શાસ્ત્રમાં નિપુણ ૪, સ્વભાવથી દક્ષ સર્વ કાર્યને શીઘ્ર કરનાર ૫, પ્રકૃષ્ટ પંડિત-ઘણા શાસ્ત્રનો વેત્તા ૬, વાદી-કોઈથી ન જીતી શકાય તેવો ૭, તાવ વગેરેની રક્ષા માટે ભૂતિ કર્મને કરનાર ૮, ચિકિત્સા-દવા કરવામાં નિપુણ ૯.

॥૬૭૯॥

શ્રમણ ભગવાન શ્રી મહાવીરના એક ક્રિયા અને વાચનાવાળા સાધુઓના સમુદાયરૂપ નવ ગણો હતા, તે આ

- પ્રમાણે-ગોદાસ ગણ ૧, ઉત્તરબલિસ્સહ ગણ ૨, ઉદેહ ગણ ૩, ચારણ ગણ ૪, ઊર્ધ્વવાતિક ગણ ૫, વિશ્વવાદી ગણ ૬, કામર્દિક ગણ ૭, માનવ ગણ ૮ અને કોટિક ગણ ૯. ॥ ૬૮૦ ॥

શ્રમણ ભગવાન્ શ્રી મહાવીરે શ્રમણ નિર્ગ્રંથોને નવ કોટિ વડે પરિશુદ્ધ ભિક્ષા કહેલી છે, તે આ પ્રમાણે—ઘઉં વગેરેને પીસવા વગેરેથી પોતે જીવોને હણે નહિ ૧, ગૃહસ્થો પાસેથી હણાવે નહિ ૨, અને હણતાને અનુમોદે નહિ ૩, પોતે અન્નાદિને પચાવે (રાંધે) નહિ ૪, બીજા પાસે પચાવે (રાંધાવે) નહિ ૫ અને પકાવતા (રાંધતા)ને અનુમોદે નહિ ૬, પોતે વસ્તુ ખરીદે નહિ ૭, બીજા મારફત ખરીદાવે નહિ ૮ અને ખરીદનારને અનુમોદે નહિ ૯. ॥ ૬૮૧ ॥

(ટી૦) 'નવ નિરુગે' ત્યાદિં નિપુણ-સૂક્ષ્મ જ્ઞાન વડે વિચરે છે તે નૈપુણિકો અથવા નિપુણો જ નૈપુણિકો 'વત્યુ' આચાર્ય વગેરે પુરુષ વસ્તુઓ અર્થાત્ પુરુષો 'સંઘાણે' સિલોગો સંખ્યાન-ગણિત તેના યોગથી પુરુષ સંખ્યાન કહેવાય છે અથવા સંખ્યાનના વિષયમાં નિપુણ, એવી રીતે બીજામાં પણ સમજવું. ૧ વિશેષ એ કે-નિમિત્ત ચૂકામણિ પ્રમુખ ૨, કામિક-શારીરિક અર્થાત્ ઈંડા, પિંગલાદિ પ્રાણતત્ત્વ ૩, પુરાણ-વૃદ્ધ, તે લાંબા જીવનવાળો હોવાથી ઘણા પ્રકારના વ્યતિકર (વૃત્તાંત) ને જોયેલ હોવાથી નૈપુણિક અથવા પુરાણ-શાસ્ત્રવિશેષોને જાણનાર નિપુણ પ્રાયઃ હોય છે ૪, 'પારિહત્યિય' તિં પ્રકૃતિથી જ દક્ષ બધાય પ્રયોજન-કાર્યને અકાલહીનપણાએ અર્થાત્ યોગ્ય સમયે કરનાર હોય છે ૫, તથા પર-ઉત્કૃષ્ટ પંડિત તે પરપંડિત-ઘણા શાસ્ત્રોને જાણનાર અથવા પર-મિત્ર વગેરે પંડિતો છે જેના તે પરપંડિત. તે પણ નિપુણના સંસર્ગથી નિપુણ હોય છે. વૈદ્ય કૃષ્ણકની જેમ ૬, વાદી-વાદલબ્ધિ વડે સંપન્ન જે બીજાથી જીતી ન શકાય અથવા મંત્રવાદી, ધાતુવાદી ૭, જવરાદિની રક્ષાને અર્થે ભૂતિનું આપવું તે ભૂતિકર્મ, તેમાં નિપુણ ૮ તથા ચિકિત્સા કરવામાં નિપુણ ૯ અથવા અનુપ્રવાદનામા પૂર્વની નૈપુણિક વસ્તુઓ અર્થાત્ અધ્યયનવિશેષો જ છે. ॥ ૬૮૨ ॥

આ નૈપુણિક સાધુઓ ગચ્છમાં અંતર્ભાવી હોય છે માટે ગણસૂત્ર—'સમગસે' ત્યાદિં સૂત્ર સુગમ છે. વિશેષ એ કે-ગણો-એક ક્રિયા અને વાચનાવાળા સાધુઓના સમુદાયો. ગોદાસ વગેરે તેના નામો છે. ॥ ૬૮૦ ॥

કહેલ ગણમાં વર્તનાર સાધુઓને જે ભગવાને કહ્યું છે તે કહે છે—'સમગેણ' इत्यादिं નવકોટિ-વિભાગ વડે પરિશુદ્ધ. નિર્દોષ તે નવકોટિપરિશુદ્ધ એવી ભિક્ષાઓનો સમૂહ તે ભૈક્ષ કહેલ છે, તે આ પ્રમાણે—ન હન્તિ—સાધુ સ્વયમેવ ગોધૂમાદિને દલવા વડે હણે નહિ. ન ઘાતયતિ—બીજા ગૃહસ્થો દ્વારા હણાવે નહિ અને હણતા પ્રત્યે અનુમોદવવા વડે અનુજ્ઞા આપે નહિ અથવા સાધુને સદોષ આપનારને નિષેધ ન કરવા કરાવવા વડે 'અપ્રતિષિદ્ધમનુમતમ્' અર્થાત્ નિષેધ ન કરાયું તે અનુમત, આ વચનથી અને હણવાના પ્રસંગને ઉત્પન્ન કરવાથી. કહ્યું છે કે—

કામં સયં ન કુલ્લજ, જાણંતો પુણ તદ્દેવિ તગ્ગાહી । વલ્લેહ તપ્પસંગં, અગિણ્હમાણો ડ વારેહ ॥૫॥ [પિણ્ડ નિં ૧૧૧ ઇતિ]

અર્થ—આધાકર્માદિ પોતે કરતો નથી, કરાવતો નથી એ સત્ય છે તોપણ આ આધાકર્માદિ આહાર સાધુ માટે બનાવેલું છે એમ જાણતાં છતાં ગ્રહણ કરનાર તેના પ્રસંગને વધારે છે કેમ કે આથી અન્ય સાધુઓને તથા ગૃહસ્થોને મનમાં એમ થાય કે આધાકર્માદિમાં દોષ નથી. જો દોષ હોય તો આ સાધુ કેમ ગ્રહણ કરે તેથી છકાયની હિંસા પરંપરાએ ચાલે માટે આવા પ્રકારનો પ્રસંગ ટાલવા સારુ ગ્રહણ ન કરે અને નહિ ગ્રહણ કરનાર તો તેના પ્રસંગને નિવારે છે. આથી નિશ્ચય થયું કે-નિષેધ ન કરનાર દોષનો ભાગી થાય છે. ॥૫॥

તથા હત-પીસેલું છતું ગોધૂમાદિ અથવા મગ વગેરે ધાન્ય અથવા નહિ પીસેલું એવું ધાન્ય છતું પણ સ્વયં રાંધે નહિ, શેષ પૂર્વની જેમ જાણવું અને સુગમ છે. અહિં પ્રથમની છ કોટિઓ અવિશેષી કોટિમાં અવતરે છે કેમ કે આધાકર્માદિરૂપ હોવાથી અને છેલ્લી ત્રણ કોટિઓ તો વિશેષી કોટિમાં અવતરે છે. કહ્યું છે કે—

સા નવહા દુહ કીરહ, ડગ્ગમકોડી વિસોહિકોડી ય । છસુ પદમા ઓયરહ, કીયતિયમ્મી વિસોહી ડ ॥૬॥

[દશવૈકાલિક નિં ૨૪૧ ઇતિ]

અર્થ-ન્તે નવ પ્રકારની કોટિ બે પ્રકારે કરાય છે, એક ઉદ્ગમ કોટિ અને બીજી વિશોધિ કોટિ, તેમાં પેલી ઉદ્ગમ-અવિશોધિકોટિ પ્રથમના છ ભેદમાં અવતરે છે અને છેલ્લી કીતત્રિક (ખરીદી સંબંધી) વિશોધિકોટિમાં અવતરે છે તેમાં હિંસા ન હોવાથી. (૬) [વર્તમાનમાં ખરીદાવવામાં પણ શિક્ષા આદિનો ઉપયોગ કરીને લઈ આવે ત્યારે છ કાયની હિંસાનો પ્રસંગ બને છે સંયમના ખપીઓએ વિચારવું] ॥૬૮૧॥

નવકોટિએ શુદ્ધ આહાર લેનાર સાધુઓને કથયિત્ મોક્ષના અભાવમાં દેવગતિ થાય છે માટે દેવગતિ સંબંધી વસ્તુના સમૂહને કહેવાની ઇચ્છાવાળા 'ઈસાણસ્સ' ત્યાદિં સૂત્ર નવકને કહે છે—

ઈસાણસ્સ ણં દેવિંદસ્સ દેવરણ્ણો વરુણસ્સ મહારત્તો ણવ અગ્ગમહિસીઓ પત્તત્તાઓ ॥ સૂં ૬૮૨॥

ઈસાણસ્સ ણં દેવિંદસ્સ [દેવરણ્ણો] અગ્ગમહિસીણં ણવ પલિઓવમાઈ ઠિત્તી પત્તત્તા-ઈસાણે કપ્પે ઉક્કોસેણં દેવીણં ણવ પલિઓવમાઈ ઠિત્તી પત્તત્તા ॥ સૂં ૬૮૩॥

નવ દેવનિકાયા પત્તત્તા, તંજહા—“સારસ્સયમાદિચ્ચા, વળ્હી વરુણા ય ગદ્ધતોયા ય । તુસિતા અવ્વાબાધા, અગ્ગિચ્ચા ચેવ રિદ્ધા ય ॥૧॥ અવ્વાબાહાણં દેવાણં નવ દેવા નવ દેવસતા પત્તત્તા, एवं અગ્ગિચ્ચો વિ एवं રિદ્ધા વિ ॥ સૂં ૬૮૪॥

ણવ ગેવેજ્જવિમાણપત્થઢા પત્તત્તા, તંજહા—હેટ્ઠિમહેટ્ઠિમગેવેજ્જવિમાણપત્થઢે, હેટ્ઠિમમજ્ઞિમગેવેજ્જવિમાણપત્થઢે, હેટ્ઠિમઠવરિમગેવેજ્જવિમાણપત્થઢે, મજ્ઞિમહેટ્ઠિમગેવેજ્જવિમાણપત્થઢે, મજ્ઞિમમજ્ઞિમગેવેજ્જવિમાણપત્થઢે, મજ્ઞિમઠવરિમગેવેજ્જવિમાણપત્થઢે, ઠવરિમહેટ્ઠિમગેવેજ્જવિમાણપત્થઢે, ઠવરિમમજ્ઞિમગેવેજ્જવિમાણપત્થઢે ઠવરિમઠવરિમગેવેજ્જવિમાણપત્થઢે, એતેસિ ણં ણવળ્હં ગેવેજ્જવિમાણપત્થઢાણં ણવ નામધિજ્જા પત્તત્તા, તંજહા-મ્હે સુભદ્ધે સુજાતે, સોમણસે પિત્તદરિસણે । સુંદસણે અમોહે ય, સુપ્પબુદ્ધે જસોધરે ॥૧॥ ॥સૂં ૬૮૫॥

(મૂં) ઈશાનનામા દેવેંદ્ર, દેવના રાજાના વરુણનામા લોકપાલ મહારાજાની નવ અગ્રમહિષીઓ કહેલી છે. ॥૬૮૨॥

ઈશાનનામા દેવેંદ્ર, દેવના રાજાની અગ્રમહિષીઓની નવ પત્ન્યોપમની સ્થિતિ કહેલી છે. ઈશાન નામા દેવલોકમાં ઉત્કૃષ્ટથી (પરિગૃહિતા) દેવીઓની નવ પત્ન્યોપમની સ્થિતિ કહેલી છે. ॥૬૮૩॥

નવ^૧ દેવનાં નિકાયો-સમૂહો કહેલા છે, તે આ પ્રમાણે—સારસ્વત, આદિત્ય, વલ્કિ, વરુણ, ગર્દતોય, તુષિત, અવ્યાબાધ, આગ્નેય અને રિષ્ટ ॥૧॥ અવ્યાબાધ દેવોના નવ સો ને નવ દેવો (પરિવારભૂત) કહેલા છે, એમ આગ્નેયના પણ, એમ જ રિષ્ટના પણ જાણવા. ॥૬૮૪॥

નવ ગ્રૈવેયક વિમાનના પ્રસ્તટો-પ્રતરો કહેલા છે, તે આ પ્રમાણે—અધસ્તન અધસ્તન ગ્રૈવેયક વિમાન પ્રસ્તટ ૧, અધસ્તન મધ્યમ ગ્રૈવેયક વિમાન પ્રસ્તટ ૨, અધસ્તન ઉપરિતન ગ્રૈવેયક વિમાન પ્રસ્તટ ૩, મધ્યમ અધસ્તન ગ્રૈવેયક વિમાન પ્રસ્તટ ૪, મધ્યમ મધ્યમ ગ્રૈવેયક વિમાન પ્રસ્તટ ૫, મધ્યમ ઉપરિતન ગ્રૈવેયક પ્રસ્તટ ૬, ઉપરિતન અધસ્તન ગ્રૈવેયક વિમાન પ્રસ્તટ ૭, ઉપરિતન મધ્યમ ગ્રૈવેયક વિમાન પ્રસ્તટ ૮, ઉપરિતન ઉપરિતન ગ્રૈવેયક વિમાન પ્રસ્તટ ૯-આ ઉક્ત નવ ગ્રૈવેયક વિમાન પ્રસ્તટોના નવ નામો કહેલા છે, તે આ પ્રમાણે—ભદ્ર ૧, સુભદ્ર ૨, સુજાત ૩, સોમનસ ૪, પ્રિયદર્શન ૫, સુદર્શન ૬, અમોઘ ૭, સુપ્રબુદ્ધ ૮ અને યશોધર ૯. ॥૧॥ ॥૬૮૫॥

(ટીં) આ સુગમ છે. વિશેષ એ કે 'નવ પલિઓવમાઈ' તિં નવ જ તેણીઓનું સપરિગ્રહપણું હોવાથી. કહ્યું છે કે—

૧. આ સારસ્વતાદિ નવ લોકાતિક દેવો એકાવતારી હોય છે એમ યજ્ઞા શાસ્ત્રોમાં જોવાય છે. દિગમ્બર આમ્નાયના ત્રિલોકસારમાં પણ તેમજ જોવાય છે પરંતુ પ્રવચનસારોદ્ધારમાં સાત આઠ ભવ પણ કહેલા છે તે મત્તાંતર જણાય છે, પરંતુ એ દેવો અત્યુત્તમ, એકાંત સમ્યગ્દૃષ્ટિ, દેવર્ષિ કહેવાય છે. પરિવારભૂત દેવો તો મિથ્યાદૃષ્ટિ પણ સંભવે.

સપરિગ્ગહેયરાણં, સોઢમીસાણ પલિય ૧ સાહીયં ૨ । ડક્કોસ સત્ત પન્ના, નવ પણપન્ના ય દેવીણં । ૭૭ ॥ [બૃહત્સં ૧૭૩]

અર્થ- દેવીઓ બે પ્રકારની છે તેમાં કુલાંગના જેવી તે સપરિગ્રહિતા અને વેશ્યા જેવી તે અપરિગ્રહિતા. તેમાં સૌધર્મ દેવલોકમાં બન્નેની જઘન્ય સ્થિતિ એક પલ્યોપમની અને ઈશાન દેવલોકમાં એક પલ્યોપમ ઝાઝેરી છે. ઉત્કૃષ્ટથી સૌધર્મ દેવલોકમાં પરિગ્રહિતા દેવીની સાત અને અપરિગ્રહિતાની પચાશ પલ્યોપમની સ્થિતિ છે. તથા ઈશાન દેવલોકમાં ઉત્કૃષ્ટતઃ પરિગ્રહિતા દેવીની નવ અને અપરિગ્રહિતાની પંચાવન પલ્યોપમની સ્થિતિ કહેલી છે. (૭)

'સારસ્સય' ગાહાં સારસ્વત ૧, આદિત્ય ૨, વહ્નિ ૩, વરુણ ૪, ગર્દતોય ૫, તુષિત ૬, અવ્યાભાષ ૭, આગ્નેય ૮, આ આઠ દેવો કૃષ્ણરાજિના આઠ આંતરાઓને વિષે રહે છે અને રિષ્ટ દેવો તો કૃષ્ણરાજિના મધ્યભાગમાં રહેલ રિષ્ટાત્મ નામના વિમાન પ્રસ્તટમાં વસે છે. નવ ગ્રેવેયકનું સ્વરૂપ મૂળના ભાષાંતર અનુસાર જાણવું. ॥૬૮૨-૬૮૫॥

અનંતર ગ્રેવેયક વિમાનો કહ્યા, તે વિમાનમાં વસનારા (દેવો) આયુષ્યવાળા હોય છે માટે આયુષ્યના પરિમાણાવિષયક ભેદોને કહે છે—

નવવિધે આઠપરિણામે પન્નત્તે, તંજહા—ગતિપરિણામે, ગતિબંધણપરિણામે, ઠિતિપરિણામે, ઠિતિબંધણપરિણામે, ડક્કંગારવપરિણામે, અધેગારવપરિણામે, તિરિતંગારવપરિણામે દીહંગારવપરિણામે, રહસ્સંગારવપરિણામે ॥ સૂ. ૬૮૬ ॥

જવણવમિતા ણં ભિક્ખુપડિમા ણાસીતીતે રાતિંદિશિં ચઢિં ય પંચુત્તરેહિં ભિક્ખાસતેહિં અધાસુત્તા જાવ આરાહિતા તાવિ ભવતિ ॥ સૂ. ૬૮૭ ॥

જવવિધે પાયચ્છિત્તે પન્નત્તે, તંજહા—આલોચનારિહે જાવ મૂલારિહે, અણવઠપ્પારિહે ॥ સૂ. ૬૮૮ ॥

• [સૂ. ૧૧૭, ૪૮૯, ૬૦૫, ૭૩૩]

(મૂ.) નવ પ્રકારે આયુષ્યનો પરિણામ-સ્વભાવ કહેલ છે, તે આ પ્રમાણે—ગતિપરિણામ-જે સ્વભાવ વડે આયુષ્ય, જીવને દેવાદિક નિયત ગતિ પ્રાપ્ત કરાવે છે તે ૧, ગતિબંધનપરિણામ-જે આયુષ્યના સ્વભાવ વડે પ્રતિનિયત ગતિનું કર્મ બંધાય છે તે ૨, સ્થિતિપરિણામ-આયુષ્યની જે અંતમુદુર્તથી માંડીને તેત્રીશ સાગરોપમ સુધી સ્થિતિ થાય છે તે ૩, સ્થિતિબંધનપરિણામ-જે પૂર્વભવ સંબંધી આયુષ્યના સ્વભાવ વડે પરભવના આયુષ્યની નિયત સ્થિતિ બંધાય છે તે ૪, ઊર્ધ્વગૌરવપરિણામ-જે આયુષ્યના સ્વભાવ વડે જીવને ઊર્ધ્વદિશામાં ગમન કરવાની શક્તિરૂપ પરિણામ હોય છે તે ૫, અધઃગૌરવપરિણામ-જે આયુષ્યના સ્વભાવ વડે જીવને અધોદિશામાં ગમનની શક્તિરૂપ પરિણામ હોય છે તે ૬, જે આયુષ્યના સ્વભાવ વડે જીવને તિર્યગ્દિશામાં ગમનની શક્તિરૂપ પરિણામ હોય છે તે તિર્યગ્ગૌરવપરિણામ ૭, જે આયુષ્યના સ્વભાવ વડે જીવને લોકાંત સુધી જવાની શક્તિ હોય છે તે દીર્ઘગૌરવપરિણામ ૮, અને જે આયુષ્યના સ્વભાવથી જીવને થોડે દૂર જવારૂપ શક્તિ હોય છે તે હ્રસ્વ (લઘુ) ગૌરવપરિણામ ૯. ॥૬૮૬॥

નવ નવમિકા નામની ભિક્ષુપ્રતિમા, એકાશી અહોરાત્ર વડે અને ચારસો ને પાંચ ભિક્ષાઓ (દત્તિઓ) વડે જેમ સૂત્રમાં કહેલ છે તેમ યાવત્ આરાધેલી હોય છે. ॥૬૮૭॥

નવ પ્રકારે પ્રાયશ્ચિત્ત કહેલ છે, તે આ પ્રમાણે—આલોચનાર્હ-ગુરુ સમક્ષ નિવેદન કરવા વડે જે પાપથી છૂટાય તે ૧ યાવત્ મૂલાર્હ-ફરીથી દીક્ષા આપવાને યોગ્ય ૮ અને અનવસ્થાપ્યાર્હ-અત્યંત સંકલિષ્ટ પરિણામવાળાને એવા પ્રકારનું તપ અપાય કે જેથી તે ઊઠી બેસી પણ શકે નહિ તે અનવસ્થાપ્ય. એવું તપ તેણે કીધા પછી તેને ઉપસ્થાપના કરાય એમ જાણવું. એ તપ જ્યાં સુધી ચાલુ હોય ત્યાં સુધી તેની સાથે કોઈ વાત પણ કરે નહિ ૯. ॥૬૮૮॥

(ટી.) 'નવવિધે' ત્યાદિ 'આઠપરિણામે' તિં આયુષ્ય-કર્મપ્રકૃતિવિશેષનો પરિણામ એટલે સ્વભાવ-શક્તિ-ધર્મ તે

આયુઃપરિણામ. તેમાં ગતિ દેવાદિકની, તેને નિયત (ચોક્કસ), જે સ્વભાવ વડે આયુષ્ય, જીવને પ્રાપ્ત કરાવે છે તે આયુષ્યનો ગતિપરિણામ ૧, જે આયુના સ્વભાવ વડે પ્રતિનિયત ગતિના કર્મનો બંધ થાય છે, જેમ નારકાયુના સ્વભાવ વડે મનુષ્યગતિનામ અને તિર્યગ્ગતિનામકર્મ બંધાય છે પરંતુ દેવગતિ કે નરકગતિનામકર્મ બંધાય નહિ તે ગતિબંધનપરિણામ ૨, આયુષ્યની જે અંતર્મુદૂર્ત વગેરેથી માંડીને તેગ્રીશ સાગરોપમ સુધી સ્થિતિ થાય છે તે સ્થિતિપરિણામ ૩, જે પૂર્વભવ સંબંધી આયુષ્યના પરિણામ વડે પરભવના આયુષ્યની નિયત સ્થિતિને બાંધે છે તે સ્થિતિબંધન પરિણામ, જેમ તિર્યગાયુના પરિણામ વડે દેવનું આયુષ્ય ઉત્કૃષ્ટથી પણ 'અઢાર સાગરોપમ સુધી જ બાંધે છે જ, જે આયુષ્યના સ્વભાવ વડે જીવને ઊર્ધ્વદિશામાં ગમનશક્તિ લક્ષણ પરિણામ હોય છે તે ઊર્ધ્વગૌરવ પરિણામ, અહિં ગૌરવ શબ્દ ગમન પર્યાયવાચી છે ૫, એમ ઈતર બે (અધઃ અને તિર્યગ્) પણ જાણવા. ૬-૭, જે આયુષ્યના સ્વભાવ વડે જીવને દીર્ઘ-દૂર ગમનપણાએ યાવત્ લોકાંત સુધી ગમન કરવાની શક્તિ હોય છે તે દીર્ઘગૌરવપરિણામ, એવી રીતે જેથી દ્વસ્વ-થોડું ગમન થાય છે તે દ્વસ્વ-ગૌરવ પરિણામ. અહિં પ્રાકૃતપણાથી સર્વત્ર અનુસ્વાર છે, બીજી રીતે પણ આ વિચારવા યોગ્ય છે ૮. ॥૬૮૬॥

અનંતર આયુષ્યનો પરિણામ કહ્યો, તે આયુનો પરિણામ વિશેષ હોતે છતે જ તપશક્તિ હોય છે માટે તપવિશેષને કહેવા સારુ કહે છે—'નવનવમિ' ત્યાદિનું સુગમ છે. વિશેષ એ કે-નવ નવમ દિનો છે જેમાં તે નવનવમિકા. નવ નવકોને વિષે નવ નવમ દિનો હોય છે તે પરિણામવાળી આ પ્રતિજ્ઞા છે. નવ નવક એટલે એકયાશી, એવી રીતે એકયાશી અહોરાત્ર વડે થાય છે. તથા પ્રથમ નવકમાં દરરોજ એકદત્તિ પાણીની અને એકદત્તિ ભોજનની એવી રીતે એક એક દત્તિની વૃદ્ધિ વડે નવમા નવકમાં નવ દત્તિ પાણીની અને નવ દત્તિ ભોજનની સમજવી. તે બધી સંવલિત કરવાથી ચારસે ને પાંચ ભિક્ષા (દત્તિ) વડે યથાસૂત્ર-જેમ સૂત્રમાં કહેલું છે તેમ યથાકલ્પ-જેવી રીતે પ્રતિમાધારીનો કલ્પ છે તેમ યથામાર્ગ, યથાતત્ત્વ, સમ્યક્ કાયા વડે સ્પર્શલી, પાળેલી, શોભાવેલી, કાંઠે પહોંચાડેલી, કીર્તન કરાયેલી અને આરાધેલી પણ હોય છે. ॥૬૮૭॥

આ પ્રતિમા જન્માન્તરમાં કરેલ પાપકર્મના પ્રાપ્તિરૂપ છે માટે પ્રાપ્તિત્ત્વના નિરૂપણવાળું સૂત્ર છે તે પૂર્વે કહેલ અર્થવાળું છે. ॥૬૮૮॥

પ્રાપ્તિત્ત્વ તો ભરતાદિ ક્ષેત્રમાં હોય છે માટે ભરતાદિક્ષેત્રમાં રહેલ વસ્તુવિશેષનું પ્રતિપાદન કરવા માટે 'જંબૂદીવે' થી આરંભીને 'एरवण्कूडनामाई' આ છેલ્લા સૂત્ર સુધી સૂત્રના વિસ્તારને કહે છે—

જંબૂમંદરદાહિણેણં ભરહે દીહવેતજ્ઞે નવ કૂડા પન્નતા, તંજહા—

સિદ્ધે ૧ ભરહે ૨ ઝાંડગ ૩ માળી ૪ વેયજ્ઞ ૫ પુન્ન ૬ તિમિસગુહા ૭ । ભરહે ૮ વેસમળેયા ૯ ભરહે કૂડાણ નામાઈ ॥૧॥

જંબૂમંદરદાહિણેણં નિસમે વાસહરપવ્વતે નવ કૂડા પન્નતા, તંજહા—

સિદ્ધે ૧ નિસહે ૨ હરિવસ્સ ૩ વિદેહે ૪ હરિ ૫ ધિતિ ૬ ય સીતોદા ૭ । અવરવિદેહે ૮ રુત્તને ૯, નિસમે કૂડાણ નામાઈ

॥૧॥

જંબૂદીવે દીવે મંદરપવ્વતે નંદણવતે નવ કૂડા પન્નતા, તંજહા—

નંદણે ૧ મંદરે ૨ ચેવ, નિસહે ૩ હેમવતે ૪ રયય ૫ રુય ૬ ય । સાગરચિત્તે ૭ વજ્રે ૮ બલકૂડે ૯ ચેવ બોદ્ધવ્વે ॥૧॥

જંબૂદીવે દીવે માલવંતે ૧ વક્કારપવ્વતે નવ કૂડા પન્નતા, તંજહા—

સિદ્ધે ૧ ય માલવંતે ૨ ઉત્તરકુર ૩ કચ્છ ૪ સાગરે ૫ રયતે ૬ । સીતા ૭ ત પુણ્ણનામે ૮ હરિસ્સકૂડે ૯ ય બોધવ્વે

॥૧॥

જંબૂદીવે દીવે કચ્છે દીહવેયજ્ઞે નવ કૂડા પન્નતા, તંજહા—

૧. કેમ કે તિર્યચ આક્રમા દેવલોક સુધી જ જઈ શકે છે.

સિદ્ધે ૧ કચ્છે ૨ ઘંડગ ૩ માળી ૪ વેયઙ્ક ૫ પુન્ન ૬ તિમિસગુહા ૭ । કચ્છે ૮ વેસમળેયા ૯, કચ્છે કૂડાળ ગામાઈ ॥૧॥

જંબૂદ્વીવે દીવે સુકચ્છે દીહવેયઙ્કે ણવ કૂડા પન્નતા, તંજહા—

સિદ્ધે ૧ સુકચ્છે ૨ ઘંડગ ૩ માળી ૪ વેયઙ્ક ૫ પુન્ન ૬ તિમિસગુહા ૭ । સુકચ્છે ૮ વેસમળેતા ૯, સુકચ્છે કૂડાળ ગામાઈ ॥૧॥

એવં જાવ પોક્ષલાવતિમિ દીહવેયઙ્કે, એવં વચ્છે દીહવેયઙ્કે એવં જાવ મંગલાવતિમિ દીહવેહઙ્કે ।

જંબૂદ્વીવે દીવે વિજ્ઞુપ્પમે વક્ષારપવ્વતે નવ કૂડા પન્નતા, તંજહા—

સિદ્ધે ય ૧ વિજ્ઞુપ્પામે ૨ દેવકૂરા ૩ પમ્હે ૪ કળગ ૫ સોવત્થી ૬ । સીતોદાય ૭ સયજલે ૮, હરિકૂડે ૯ ચેવ બોધલ્લે ॥૧॥

જંબૂદ્વીવે દીવે પમ્હે દીહવેયઙ્કે ણવ કૂડા પન્નતા, તંજહા—સિદ્ધે ૧ પમ્હે ૨ ઘંડગ ૩, માળી ૪ વેયઙ્ક ૫ એવં ચેવ । જાવ સલિલાવતિમિ દીહવેયઙ્કે, એવં વપ્પે દીહવેયઙ્કે, એવં જાવ ગંધિલાવતિમિ દીહવેયઙ્કે નવ કૂડા પન્નતા, તંજહા—

સિદ્ધે ૧ ગંધિલ ૨ ઘંડગ ૩ માળી ૪ વેયઙ્ક ૫ પુન્ન ૬ તિમિસગુહા ૭ । ગંધિલાવતિ ૮ વેસમળે ૯, કૂડાળ હોતિ ગામાઈ ॥૧॥

એવં સલ્લેસુ દીહવેયઙ્કેસુ દો કૂડા સરિસણામગા સેસા તે ચેવ, જંબૂમંદર ઉત્તરેણં નેલવંતે વાસહરે પવ્વતે ણવ કૂડા પન્નતા, તંજહા—

સિદ્ધે ૧ નેલવંત ૨ વિદેહે ૩ સીતા ૪ કિત્તી ૫ ત નારિકંતા ૬ ત । અવરવિદેહે ૭ રમ્મંગકૂડે ૮ ઉવદંસળે ૯ ચેવ ॥૧॥ જંબૂમંદરઉત્તરેણં ઇરવતે દીહવેતઙ્કે નવ કૂડા પન્નતા, તંજહા—સિદ્ધે ૧ રવ ૨ ઘંડગ ૩ માળી ૪ વેયઙ્ક ૫ પુણ્ણ ૬ તિમિસગુહા ૭ । ઇરવતે ૮ વેસમળે ૯ ઇરવતે કૂડાળામાઈ ॥૧॥ ॥૬૮૧॥

(મૂ૦) જંબૂદ્વીપમાં મેરુપર્વતની દક્ષિણ દિશાએ ભરતક્ષેત્રમાં દીર્ઘવૈતાલ્ય પર્વત ઉપર નવ કૂટો—શિખરો કહેલા છે. તે આ પ્રમાણે—સિદ્ધકૂટ ૧, ભરત ૨, ખંડપ્રપાત કૂટ ૩, માણિભદ્ર ૪, વૈતાલ્ય ૫, પૂર્ણભદ્ર ૬, તિમિશ્રગુહા ૭, ભરત ૮ અને વૈશ્રમણકૂટ ૯. આ ભરતક્ષેત્ર સંબંધી વૈતાલ્ય ઉપરના કૂટોના નામો છે. ॥૧॥ જંબૂદ્વીપમાં મેરુપર્વતની દક્ષિણ દિશાએ નિષધનામા વર્ષધર પર્વત ઉપર નવ કૂટો કહેલા છે, તે આ પ્રમાણે—સિદ્ધકૂટ ૧, નિષધ ૨, હરિવર્ષ ૩, વિદેહ ૪, હ્રી ૫, ધૃતિ ૬, શીતોદા ૭, અપરવિદેહ ૮ અને રુચકકૂટ ૯. આ નિષધપર્વત પર રહેલા કૂટોના નામો છે. ॥૧॥ જંબૂદ્વીપમાં મેરુપર્વત ઉપર નંદનવનને વિષે નવ કૂટો કહેલા છે, તે આ પ્રમાણે—નંદનકૂટ ૧, મંદરકૂટ ૨, નિષધકૂટ ૩, હૈમવતકૂટ ૪, રજતકૂટ ૫, રુચકકૂટ ૬, સાગરચિત્રકૂટ ૭, વૈરકૂટ ૮, અને બલકૂટ ૯ જાણવા. ॥૧॥ જંબૂદ્વીપમાં માલ્યવન્ નામના વક્ષસ્કાર પર્વત ઉપર રહેલા નવ કૂટો કહેલા છે, તે આ પ્રમાણે—સિદ્ધકૂટ ૧, માલ્યવાન્ ૨, ઉત્તરકુરુ ૩, કચ્છ ૪, સાગર ૫, રજત ૬, શીતા ૭, પૂર્ણ ૮ અને હરિસ્સહકૂટ ૯ જાણવા. ॥૧॥ જંબૂદ્વીપમાં કચ્છનામા વિજયને વિષે દીર્ઘવૈતાલ્ય પર્વત ઉપર નવ કૂટો કહેલા છે, તે આ પ્રમાણે—સિદ્ધકૂટ ૧, કચ્છ ૨, ખંડપ્રપાત ૩, માણિભદ્ર ૪, વૈતાલ્ય ૫, પૂર્ણભદ્ર ૬, તિમિશ્રગુહા ૭, કચ્છ ૮ અને વૈશ્રમણ ૯. આ કચ્છવિજય સંબંધી વૈતાલ્ય ઉપરના કૂટોના નામો છે. ॥૧॥ જંબૂદ્વીપમાં સુકચ્છનામા વિજયને વિષે દીર્ઘવૈતાલ્ય ઉપર રહેલા નવ કૂટો કહેલા છે, તે આ પ્રમાણે—સિદ્ધકૂટ ૧, સુકચ્છ ૨, ખંડપ્રપાત ૩, માણિભદ્ર ૪, વૈતાલ્ય ૫, પૂર્ણભદ્ર ૬, તિમિશ્રગુહા ૭, સુકચ્છ

૮ અને વૈશ્રમણકૂટ ૯. આ સુક્ષ્મવિજય સંબંધી કૂટોના નામો છે. ॥૧॥ એવી રીતે યાવત્ પુષ્કલાવતીવિજયમાં દીર્ઘવૈતાલ્ય પર્વત ઉપર નવ કૂટો કહેલા છે. એમજ વચ્ચવિજયમાં દીર્ઘવૈતાલ્ય ઉપર નવ કૂટો કહેલા છે. એ પ્રમાણે યાવત્ મંગલાવતીવિજયમાં દીર્ઘવૈતાલ્ય ઉપર નવ કૂટો કહેલા છે. જંબૂદ્વીપમાં વિદ્યુત્પ્રભનામા વક્ષસ્કાર પર્વત ઉપર નવ કૂટો કહેલા છે. તે આ પ્રમાણે—સિદ્ધકૂટ ૧, વિદ્યુત્પ્રભ ૨, દેવકુરુ ૩, પક્ષ્મકૂટ ૪, કનક ૫, સૌવસ્તિક ૬, શીતોદા ૭, સજલ ૮ અને હરિકૂટ ૯ આ નામો જાણવા. ॥૧॥ જંબૂનામા દ્વીપમાં પક્ષ્મનામા વિજયને વિષે દીર્ઘવૈતાલ્ય ઉપર રહેલા નવ કૂટો કહેલા છે, તે આ પ્રમાણે—સિદ્ધકૂટ ૧, પક્ષ્મકૂટ ૨, ખંડપ્રપાત ૩, માણિભદ્ર ૪, વૈતાલ્ય ૫, પૂર્ણભદ્ર ૬, તિમિશ્રગુહા ૭, પક્ષ્મકૂટ ૮ અને વૈશ્રમણકૂટ ૯. એવી રીતે યાવત્ સલિલાવતી વિજયને વિષે દીર્ઘવૈતાલ્ય પર્વત ઉપર નવ કૂટો કહેલા છે. એવી રીતે વપ્રવિજયમાં દીર્ઘવૈતાલ્ય પર્વત પર નવ કૂટો કહેલા છે એમજ યાવત્ ગંધિલાવતીવિજયમાં દીર્ઘવૈતાલ્ય પર્વત ઉપર નવ કૂટો કહેલા છે, તે આ પ્રમાણે—સિદ્ધકૂટ ૧, ગંધિલાવતીકૂટ ૨, ખંડપ્રપાતકૂટ ૩, માણિભદ્રકૂટ ૪, વૈતાલ્યકૂટ ૫, પૂર્ણભદ્રકૂટ ૬, તિમિશ્રગુહા ૭, ગંધિલાવતીકૂટ ૮ અને વૈશ્રમણકૂટ ૯ આ કૂટોના નામો છે. એવી રીતે બધાય દીર્ઘવૈતાલ્યને વિષે બીજો અને આઠમો એ બે કૂટ સરખા નામવાળા છે અર્થાત્ વિજયના નામથી કૂટના નામો છે અને શેષ કૂટોના તે જ (પૂર્વોક્ત) નામો છે. જંબૂદ્વીપમાં મેરુપર્વતની ઉત્તરદિશાએ નીલવાનનામા વર્ષધર પર્વત ઉપર નવ કૂટો કહેલા છે, તે આ પ્રમાણે—સિદ્ધકૂટ ૧, નીલવાનકૂટ ૨, વિદેહ ૩, શીતા ૪, કીર્તિ ૫, નારિકાંતા ૬, અપરવિદેહ ૭, રમ્યકૂટ ૮ અને ઉપદર્શનકૂટ ૯ છે. ॥૧॥ જંબૂદ્વીપમાં મેરુપર્વતની ઉત્તર દિશાએ ઐરવતનામા ક્ષેત્રને વિષે દીર્ઘવૈતાલ્ય પર્વત ઉપર નવ કૂટો—શિખરો કહેલા છે, તે આ પ્રમાણે—સિદ્ધકૂટ ૧, રત્ન ૨, ખંડપ્રપાત ૩, માણિભદ્ર ૪, વૈતાલ્ય ૫, પૂર્ણભદ્ર ૬, તિમિશ્રગુહા ૭, ઐરવત ૮ અને વૈશ્રમણ ૯ આ ઐરવત ક્ષેત્રને વિષે રહેલ દીર્ઘવૈતાલ્ય સંબંધી કૂટોના નામો છે. ॥૧॥ ॥૬૮૯॥

(ટી૦) આ સૂત્ર સુગમ છે. વિશેષ એ કે—ભરતક્ષેત્રનું ગ્રહણ વિજય વગેરેના નિષેધ માટે છે અને દીર્ઘ શબ્દનું ગ્રહણ (વર્તુળ) વાટલા વૈતાલ્યના નિષેધ માટે છે. 'સિદ્ધે' ગાહાં તેમાં સિદ્ધાયતનકૂટ તે સિદ્ધકૂટ, આ કૂટ સવા યોજન ઊંચું, એટલું મૂલમાં વિસ્તારવાળું અને એનાથી અર્ધું ઉપરના ભાગમાં વિસ્તારવાળું તથા એક કોશની લંબાઈ, અર્ધ કોશની પહોળાઈ અને દેશે ઊંચા એક કોશ (૧૪૪૦ ધનુષ્યની) ઊંચાઈવાળું તથા પશ્ચિમ દિશાને છોડીને શેષ ત્રણ દિશામાં પાંચસે ધનુષ્યના ઊંચા, અઢીસે ધનુષ્યના પહોળા એવા ત્રણ દરવાજા યુક્ત અને એકસો આઠ જિનપ્રતિમા સહિત એવા સિદ્ધાયતન વડે વિભૂષિત ઉપરિતન ભાગવાળું સિદ્ધકૂટ છે. તે વૈતાલ્ય પર્વત ઉપર પૂર્વ દિશાએ રહેલું છે. શેષ કૂટો તો ક્રમશઃ તેનાથી પશ્ચિમ દિશાએ છે. ભરતનામા દેવના પ્રાસાદાવતંસક વડે ઓળખાતું ભરતકૂટ છે. 'ચંદ્રગ' તિં ખંડપ્રપાતનામા વૈતાલ્યગુહા—જેના દ્વારા ચક્રવર્તિ અનાય ક્ષેત્રથી સ્વક્ષેત્રમાં આવે છે તેના અધિષ્ઠાયકદેવના સંબંધીપણાથી ખંડપ્રપાતકૂટ કહેવાય છે. 'માળી'તિં માણિભદ્રનામા દેવનો નિવાસ હોવાથી માણિભદ્રકૂટ છે. 'વેયઙ્'તિં વૈતાલ્ય પર્વતના નાયક દેવનો નિવાસ હોવાથી વૈતાલ્યકૂટ, 'પુત્ર'તિં પૂર્ણભદ્રનામા દેવના નિવાસથી પૂર્ણભદ્રકૂટ, તિમિશ્રગુહાનામા ગુહા છે, જેના દ્વારા ચક્રવર્તિ, સ્વક્ષેત્રથી—ચિલાત (અનાય) ક્ષેત્રમાં જાય છે, તેના અધિષ્ઠાયકદેવના નિવાસથી તિમિશ્રગુહાકૂટ નામ છે 'ભરહે'તિં તેમજ છે. વૈશ્રમણ નામના લોકપાલનો આવાસ હોવાથી વૈશ્રમણકૂટ નામ છે. 'સિદ્ધે' ગાહાં 'સિદ્ધે'તિં સિદ્ધાયતનકૂટ, તથા નિષેધપર્વતના અધિષ્ઠાયકદેવના નિવાસયુક્ત તે નિષધકૂટ. હરિવર્ષનામા ક્ષેત્રવિશેષના અધિષ્ઠાયકદેવે સ્વીકારેલું કૂટ તે હરિવર્ષકૂટ. એમ વિદેહકૂટ પણ જાણવું. હ્રી દેવીના નિવાસવાળું તે હ્રીકૂટ, એમજ ધૃતિકૂટ, શીતોદા નદીની અધિષ્ઠાયકદેવીના નિવાસવાળું તે શીતોદાકૂટ, અને અપર વિદેહકૂટ તે વિદેહકૂટની જેમ જાણવું. રૂચકનામા ચક્રવાલ પર્વતના અધિષ્ઠાયક દેવના નિવાસવાળું રૂચક કૂટ છે. 'નંદળે'તિં નંદનવન મેરુપર્વતની પહેલી મેખલા ઉપર છે, તેમાં નવ કૂટો છે 'નંદળ'ગાહાં તેમાં નંદનવનને વિષે પૂર્વાદિ

દિશાઓમાં ચાર સિદ્ધાપતનો, વિદિશાઓમાં ચાર ચાર પુષ્કરણી વડે પરિવરેલા ચાર પ્રાસાદાવતંસકો છે. તેમાં પૂર્વ દિશાના સિદ્ધાપતનથી ઉત્તરમાં અને ઈશાનમાં રહેલ પ્રાસાદથી દક્ષિણમાં નંદનકૂટ છે ત્યાં દેવી મેઘંકરા છે ૧ તથા પૂર્વ દિશાના સિદ્ધાપતની જ દક્ષિણમાં અને અગ્નિ કોણમાં રહેલ પ્રાસાદથી ઉત્તરમાં મંદરકૂટ છે, ત્યાં દેવી મેઘવતી છે. આ ક્રમ વડે બીજા પણ કૂટો જાણવા. યાવત્ આઠમા પર્યન્ત, દેવી તો નિષધકૂટમાં સુમેઘા, હેમવતકૂટમાં મેઘમાલિની, રજતકૂટમાં સુવત્સા, રુચકકૂટમાં વચ્છામિત્રા, સાગરચિત્રકૂટમાં વૈરસેના અને વૈરકૂટમાં બલાહકા નામે છે. બલકૂટ તો મેરુપર્વતથી ઈશાન કોણે નંદનવનમાં છે ત્યાં બલનામા દેવ છે. 'માલવંતે' इत्यादि 'सिद्धे' गहाणं भाव्यवान् ઈશાન કોણનો ગજદંત પર્વત છે ત્યાં સિદ્ધાપતન કૂટ મેરુપર્વતની ઈશાન કોણમાં છે, એમ બીજા પણ કૂટો જાણવા. વિશેષ એ કે-સિદ્ધકૂટમાં ભોગાદેવી, રજતકૂટમાં ભોગમાલિનીદેવી અને શેષ કૂટોને વિષે કૂટના સમાન નામવાળા દેવો છે. હરિસ્સહકૂટ તો નીલવંત પર્વતના નીલવંતકૂટથી દક્ષિણ દિશામાં હજાર (યોજન) ના પ્રમાણવાળો છે. વળી વિદ્યુત્પ્રભ પર્વત ઉપર રહેલ હરિકૂટ અને નંદનવન ઉપર રહેલ બલકૂટ પણ હજાર યોજનના પ્રમાણવાળા છે. શેષ કૂટો તો પ્રાયઃ પાંચસે યોજનના પ્રમાણવાળા છે. એવી રીતે કચ્છાદિ વિજય સંબંધી વૈતાલ્ય ઉપરના કૂટો પણ વ્યાખ્યાન કરેલ છે તેને અનુસારે સમજવા. વિશેષ એ કે-'एवं जाव पुष्कलावईमि' ઇત્યાદિમાં યાવત્ શબ્દમાં મહાકચ્છા, કચ્છાવતી, આવર્ત, મંગલાવર્ત અને પુષ્કલને વિષે, સુકચ્છવિજયની જેમ વૈતાલ્યને વિષે સિદ્ધકૂટાદિ નવ નવ કૂટો કહેવા. વિશેષ એ કે-બીજા અને આઠમા કૂટના સ્થાનમાં અધિકૃતવિજયનું નામ કહેવું 'एवं वच्छे' તિં શીતા નદીના દક્ષિણમાં સમુદ્રની સમીપે 'एवं जाव मंगलावईमि' અહિં યાવત્ શબ્દથી સુવચ્છ, મહાવચ્છ, વચ્છાવતી, રમ્ય, રમ્યક અને રમણીય નામા વિજયોને વિષે પૂર્વની જેમ નવ નવ કૂટો જાણવા. વિદ્યુત્પ્રભ નામા ગજદંતક પર્વત દેવકુરુની પશ્ચિમમાં છે તેમાં નવ કૂટો પૂર્વની જેમ જાણવા. વિશેષ એ કે-વારિસેના અને બલાહકા નામની દિક્કુમારી દેવીઓ કમશઃ કનકકૂટ અને સ્વસ્તિકૂટ ઉપર છે. 'पम्हे' तिं શીતોદા નદીના દક્ષિણમાં વિદ્યુત્પ્રભનામા ગજદંતક પર્વતની નજીકની પક્ષ નામા વિજયમાં 'जाव सलिलावईमि' અહીં યાવત્ શબ્દથી સુપક્ષ, મહાપક્ષ, પક્ષાવતી, શંખ, નલીન અને કુમુદનામા વિજયોને વિષે નવ નવ કૂટો કહેવા. 'एवं' કહેલ અભિલાપ વડે 'वप्पे' तिं શીતોદા નદીના ઉત્તરમાં સમુદ્રની સમીપે વપ્રવિજયમાં. 'जाव गंधिलावईमि' અહિં યાવત્ શબ્દથી સુવપ્ર, મહાવપ્ર, વપ્રાવતી, વલ્ગુ, સુવલ્ગુ અને ગંધિલનામા વિજયોને વિષે નવ નવ કૂટો પૂર્વની જેમ જાણવા. વળી પક્ષાદિ સોળ વિજયોને વિષે અતિદેશ કરે છે. 'एवं सव्वेसु' ઇત્યાદિ સૂત્રપાઠ વડે, કૂટોનું સામાન્ય લક્ષણ કહ્યું, વિશેષાર્થોએ તો જંબૂદ્વીપપ્રજાપ્તિ (સૂત્ર) નિરૂપણ કરવા યોગ્ય છે. એવી રીતે નીલવત્ સંબંધી કૂટો અને ઐરવત્ સંબંધી કૂટો વ્યાખ્યાન કરવા. ॥૬૮૮॥

આ કૂટ સંબંધી વક્તવ્યતા તીર્થકરોએ કહેલી છે, માટે પ્રકૃતમાં અવતરતી જિન સંબંધી વક્તવ્યતાને કહે છે—
 पासे णं अरहा पुरिसादाणि वज्जरिसभणारातसंघयणे समचउरंसंठाणसंठिते नव रयणीओ उड्डं उच्चत्तेणं
 होत्था ॥ सू० ६१०॥
 समणस्स णं भगवतो महावीरस्स तित्थम्मि णवहिं जीवेहिं तित्थगरणागमगोत्ते कम्मे णिवत्ति ते सेणितेणं १
 सुपासेणं २ उदातिणा ३ पोट्टिलेणं अणगारेणं ४ दढाउणा ५ संखेण ६ सततेणं ७ सुलसाते सावियाते ८ रेवतीते
 ९ ॥ सू० ६११॥

(મૂઠ) પાર્શ્વનાથ અર્હન્ત, પુરુષોમાં આદેયનામવાળા, વજ્રરૂપનારાય સંઘયણવાળા અને સમચતુરસસંસ્થાન વડે સંસ્થિત,
 નવ હાથની ઊર્ધ્વ ઊંચાઈ વડે હતા. ॥૬૮૦॥

શ્રમણભગવાન શ્રીમહાવીરસ્વામીના તીર્થમાં નવ જીવોએ તીર્થકરનામગોત્ર કર્મ ઉપાર્જન કરેલ છે, તે આ પ્રમાણે—

શ્રેણિક રાજાએ ૧, મહાવીરસ્વામિના કાકા સુપાર્થ ૨, કોણિક રાજાના પુત્ર ઉદાયીરાજાએ ૩, પોટિલ નામના અણગારે ૪, દંઢાયુ અપ્રસિદ્ધ છે ૫, શંખનામા ભગવાનનો મુખ્ય શ્રાવક ૬, શતક અપરનામ પુષ્કલી ૭, સુલસા શ્રાવિકા પ્રસિદ્ધ છે ૮ ભગવાન માટે બીજોરાપાકની વહોરાવનારી રેવતી શ્રાવિકા ૯-આ નવ જીવોએ તીર્થંકરનામગોત્ર બાંધેલ છે. ॥૬૯૧॥

(૧૦) 'પાસે'ત્યાદિં સૂત્ર સુગમ છે. ॥૬૯૦॥

સમગ્રસે ત્યાદિં સુગમ છે. વિશેષ એ કે 'તિત્થગરનામે'તિં તીર્થંકરપણાના કારણભૂત નામ તે તીર્થંકરનામ તે અને ગોત્ર-કર્મવિશેષ જ માટે એકવત્ ભાવથી તીર્થંકરનામગોત્ર કહ્યું. અથવા તીર્થંકરનામ એવું ગોત્ર-અભિધાન છે જેનું તે તીર્થંકરનામગોત્ર. શ્રેણિક રાજા પ્રસિદ્ધ છે, તેણે તે (બાંધ્યું છે) ૧, એમ સુપાર્થ-ભગવાન મહાવીરના કાકા ૨, કોણિકનો પુત્ર ઉદાયી-કોણિક રાજા મૃત્યુ પામ્યે છતે પાટલીપુત્ર (પટના)માં તે વાસ કરતો હતો. તે રાજા પોતાના ભવનના જૂદા એક વિભાગમાં પર્વદિવસને વિષે, સંવિજ અને ગીતાર્થ એવા સદ્ગુરુને તેડાવીને તેની સેવામાં પરાયણ થઈને પરમ સંવેગ રસના પ્રકર્ષને અનુસરતો થકો સામાયિક, પૌષ્પ વગેરે સુશ્રાવકને યોગ્ય અનુષ્ઠાનમાં રહે છે. એકદા તે રાજા, પૌષ્પધોપવાસ કરીને રાત્રિમાં સુખે સૂતો હતો. તેનો (પૂર્વે) દેશનિકાલ કરેલ, વૈરી રાજાનો પુત્ર, બાર વર્ષના પર્યાયવાળા દ્રવ્ય સાધુએ [અભવ્ય એવા વિનયરત્ને] કંકલોહની કીર્તિકા (છરી) થી ગળાને કાપવા વડે વિનાશ કર્યો ૩, પોટિલનામા અણગાર અનુત્તરોપપાતિકનામા અંગ (સૂત્ર)માં કહેલ છે તે હસ્તિનાપુરનો વાસી, ભદ્રા નામા સાર્થવાહીનો પુત્ર અને બત્રીશ ભાયાની ત્યાગ કરનાર, મહાવીરસ્વામીનો શિષ્ય, એક માસની સંલેખના કરીને સર્વર્થસિદ્ધિમાં ઉત્પન્ન થયેલ છે અને (ત્યાંથી અવીને) મહાવિદેહ ક્ષેત્રથી મોક્ષમાં જશે અને આ પોટિલમુનિ તો આ ભસ્ત્રક્ષેત્રથી મોક્ષગામી કહ્યા, તેથી આ બીજા સંભવે છે ૪, દંઢાયુ અપ્રસિદ્ધ છે ૫, શંખ અને શતક (અપરનામ પુષ્કલી) એ બન્ને શ્રાવસ્તી નગરીના શ્રાવકો છે, તે બન્નેની આ પ્રમાણે વક્તવ્યતા છે- શ્રાવસ્તી નગરીમાં કોષ્ઠક નામા ચૈત્યને વિષે એકદા ભગવાન પધાર્યા ત્યારે શંખ વગેરે શ્રાવકો ભગવાનનું આગમન જાણીને વંદન કરવા માટે આવ્યા. ત્યારપછી પાછા વળતાં તે શ્રાવકો પ્રત્યે શંખ શ્રાવક કહેવા લાગ્યો કે-હે દેવતાને પ્રિય શ્રાવકો! વિસ્તીર્ણ અશનાદિને તૈયાર કરો, તેથી તેને આપણે સારી રીતે ભોગવતા થકા પાક્ષિક પર્વને કરતા છતાં વિચરશું ત્યારે તે શ્રાવકોએ તેનું વચન કબૂલ કર્યું. ત્યારબાદ શંખ શ્રાવકે વિચાર્યું કે-અશનાદિ ભોજન કરીને પાક્ષિક પૌષ્પ પ્રત્યે જાગૃત થઈને વિચરવું તે મને શ્રેય નથી, પરંતુ પૌષ્પશાળામાં આભરણ અને શક્તાદિ છોડીને તથા શાંત વેષને ધારણ કરી અને પૌષ્પ લઈને વિચરવું શ્રેયસ્કર છે, એમ ચિંતવીને પોતાને ઘેર જઈ, ઉત્પલા નામની પોતાની ભાયાની વૃત્તાંત જણાવીને પૌષ્પશાળામાં પૌષ્પ લીધો. આ તરફ તે શ્રાવકોએ અશનાદિ તૈયાર કર્યા, બધાય એકઠા થયા અને શંખની રાહ જોતા થકા રહ્યા. ત્યાર પછી શંખ નહિ આવ્યે છતે પુષ્કલી નામા શ્રમણોપાસક અપરનામ શતક, શંખને તેડવા માટે તેને ઘેર ગયો. તેને આવેલ જોઈને ઉત્પલા શ્રાવિકા, શ્રાવકને ઉચિત પ્રતિપતિ (ભક્તિ)ને કરવા લાગી. ત્યારપછી પૌષ્પશાળામાં તે શતક પ્રવેશ્યો અને ઈર્ષ્યાપિઢીને પડિક્કમતો હવો. ત્યારબાદ શંખ પ્રત્યે બોલ્યો-જે ભોજનને બનાવવા માટે તમે કહ્યું હતું તે અશનાદિ તૈયાર છે માટે ચાલો આપણે જઈએ અને શ્રાવકના સમુદાય સાથે તે અશનાદિને જમીએ અને પાક્ષિક પૌષ્પ પ્રત્યે જાગૃત થયા થકા વિચરીએ. ત્યારે શંખ બોલ્યો-હું તો પૌષ્પમાં રહેલો છું માટે આવીશ નહિ. ત્યારબાદ પુષ્કલીએ જઈને બધાય શ્રાવકો આગળ તે વ્યતિકર નિવેદન કર્યો. ત્યાર પછી તે શ્રાવકોએ ભોજન કર્યું. શંખ તો પ્રાતઃકાળમાં પૌષ્પને પાર્યા વગર જ પારંગત પ્રભુના પાદપદ્મના નમનને અર્થ ગયો. પ્રભુને પ્રણામ કરીને ઉચિત પ્રદેશમાં બેઠો. બીજા શ્રાવકો પણ ભગવાનને વાંદી અને ધર્મને સાંભળી શંખની પાસે જઈને એમ બોલ્યા-હે દેવોને પ્રિય! તું સારો માણસ છે કે અમારી હીલના કરે છે! ત્યારે તે શ્રાવકો પ્રત્યે ભગવાન

બોલ્યા-હે શ્રાવકો! તમે શંખની હીલના ન કરો. શંખ તો હીલના કરવા યોગ્ય નથી કારણ કે શંખ, દૃઢધર્મી, પ્રિયધર્મી છે તથા સુદૃષ્ટિ જાગરિકાનું જાગરણ કરેલ છે^૧ ઇત્યાદિ ૬-૭, સુલસા રાજગૃહનગરમાં પ્રસેનજિત રાજાના નાગ નામના રથિક (સારથી) ની ભાર્યા હતી, તેનું ચરિત્ર આ પ્રમાણે સંભળાય છે કે-તેણે પુત્રને માટે ઇંદ્રાદિકને નમસ્કાર કરતા એવા પોતાના પતિને કહ્યું કે-તમે બીજી સ્ત્રીનું પાણિગ્રહણ કરો. તે બોલ્યો કે-હે પ્રિયે! જો તને પુત્ર થાય તો તેથી જ મારે પ્રયોજન છે એમ કહીને તેણે તે કબૂલ ન કર્યું. આ તરફ શકાલય-ઇંદ્રસભામાં સુલસાના (દૃઢ) સમ્યક્ત્વની પ્રશંસાને (ઇંદ્રમુખેથી) સાંભળીને તેની પરીક્ષાને અર્થે કોઈ પણ દેવ સાધુનું રૂપ કરીને આવ્યો. તેને વાંદીને સુલસા બોલી-હે મહાત્મન! આગમનનું શું પ્રયોજન છે? દેવ (મુનિરૂપે) બોલ્યો-તારા ઘરમાં લક્ષપાક તેલ છે તે મને વૈદ્યે બતાવેલ છે માટે મને આપો. ‘હું આપું છું’ એમ કહી, ઘરમાં જઈને તેલને લેતાં થકાં તેનું ભાજન દેવે ફોડી નાખ્યું. એમ બીજો અને ત્રીજો તેલનો શીશો ફોડ્યો તોપણ તેને ખેદ રહિત જોઈને દેવ તુષ્ટમાન થયો અને બત્રીશ ગોળીઓ આપી. અને કહ્યું કે-એક એક ગોળી તમે ખાઓ તો બત્રીશ પુત્રો તમને થશે. વળી કાર્ય પડ્યે છે તે મારું સ્મરણ કરજો એમ કહીને તે દેવ ગયો. સુલસાએ વિચાર્યું કે-‘બધીય ગોળીઓ વડે પણ મને એક જ પુત્ર થાઓ,’ એમ ચિંતવીને બધી ગોળીઓ તે ખાઈ ગઈ. ગોળીઓના આહ્વાનથી બત્રીશ પુત્રો તેના ગર્ભમાં અવતર્યા, તેથી જઠર (પેટ) વધવા લાગ્યું. અરતિ થઈ અર્થાત્ ગર્ભનો ભાર વધવા લાગ્યો. ગર્ભનો ભાર વધવાથી પીડા થઈ ત્યારે કાયોત્સર્ગે (દેવનો) કર્યો. તેથી દેવ આવ્યો. સુલસાએ તેને વૃત્તાંત નિવેદન કર્યું. દેવે મહાઉપકાર કર્યો, પછી લક્ષણવાળો પુત્રનો સમૂહ થયો અર્થાત્ બત્રીશ પુત્રો એક નાડીવાળા જન્મ્યા ઇત્યાદિ (આ બત્રીશેની એક નાડી હોવાથી ચંડારાજાના બાણથી એકી સાથે બધા મૃત્યુ પામ્યા) ૮, તથા રેવતી, ભગવાનને ઔષધની આપનારી છે કેવી રીતે?-એકદા મૈદિક ગામમાં વિચરતાં ભગવાનને પિત્તજ્વર અત્યંત દાહવાળો થયો અને લોહીવાળો અતિસાર થવા લાગ્યો ત્યારે ચાતુર્વર્ણ્ય-જનસમુદાય કહેવા લાગ્યો કે-ગોશાલકના તપતેજ વડે બળેલ શરીરવાળા ભગવાન છ મહિનાની અંદર ફાલ કરશે. આમ સાંભળવાથી સિંહ નામના મુનિ, આતાપના અવસાનમાં એમ માનવા લાગ્યા કે-મારા ધર્માચાર્ય, ભગવાન મહાવીરને જ્વર રોગ પીડા કરે છે તેથી હા (ઈતિખેદે) અન્યતીર્થિકો એમ કહેશે કે-ગોશાલકના તેજ વડે હણાયેલ છન્નસ્થ જ મહાવીર કાંલગત થયેલ છે. એવા પ્રકારની વિચારણા વડે મનમાં મહાદુઃખ ઉત્પન્ન થવાથી ખેદિત શરીરવાળો તે સાધુ માલુકકચ્છ નામા નિર્જન વનમાં પ્રવેશીને કુહકુહ એવા પ્રકારના મહાધ્વનિ વડે અત્યંત રોવા લાગ્યો. ત્યારે ભગવાને સ્થવિર મુનિદ્વારા તેને તેડાવીને કહ્યું કે-હે સિંહ! જે તં કલ્પના કરી છે તે પ્રમાણે થશે નહિ કારણ કે આજથી હું દેશે ત્રિણા સોળ વર્ષ પર્યન્ત કેવલીપર્યાપ્તને સંપૂર્ણ કરીશ, તેથી તું નગર મધ્યે જા, ત્યાં ગૃહપતિની રેવતીનામા પત્નીએ મારા માટે બે કુખાંડફલનાં શરીરો (કોળાપાક) બનાવેલ છે તેનું મારે પ્રયોજન નથી પણ તેના ઘરમાં પરિવાસિત (વાસી રાખેલું) માર્જર નામા વાયુની શાંતિ કરનારું કુકુટ^૨ માંસ-બીજપૂરકકટાહ-

૧. આનું વિસ્તૃત વર્ણન ભગવતી સૂત્રમાં છે. અહિં ટીકાકારે શંખ અને પુષ્કલી બન્ને આવતી ચોવીશીમાં તીર્થંકર થશે એમ કહ્યું પરંતુ કેટલાએક આચાર્યોનો એવો અભિપ્રાય છે કે-ભગવતી સૂત્રના અનુસારે શંખ મહાવિદેહમાંથી સિદ્ધ થશે માટે આ શંખ બીજો સમજવો પરંતુ નિપુણ બુદ્ધિમાન ટીકાકારે અહિં જે લખ્યું છે તે અવશ્ય વિચારીને લખેલું હોવું જોઈએ કેમ કે ભગવતી સૂત્ર પણ ટીકાકારના લક્ષ બહાર હોય નહીં. વળી ભગવતી સૂત્રમાં ઋષિભદ્રની માફક અતિદેશથી સિદ્ધ થવાનું કહેલ છે પરંતુ સાક્ષાત્ સૂત્રપાઠથી મહાવિદેહમાંથી સિદ્ધ થશે એમ નથી તેથી આ સંભવી શકે છે.

૨. કુક્કુટ માંસ શબ્દનો અર્થ બીજોરાપાક સમજવો. પરંતુ કેટલાએક અનાર્થ અર્થ કરે છે તે યુક્ત નથી. કારણ માંસ શબ્દનો અર્થ ‘વનસ્પતિના ગર્ભમાં’ સુશ્રુતાદિ ગ્રંથોમાં પ્રસિદ્ધ છે. વળી વનસ્પતિના નામો પણ કુકડવેલ, સર્પિણી, કાકજંઘા, મડુંકીવ્યાઘ્રી, ગોષિખા, મેષશૂંગી, વારાહી, ગજદંતા, નાગબલા, બલાકા, હંસપદી, માર્જરી, શુકરવલ્લી, ગોકર્ણી, હરણખુરી, ગોકુર, અશ્વકર્ણી, ઉંદરકર્ણી, વૃષ ઇત્યાદિ અનેક નામો વૈદ્યકશાસ્ત્રમાં પ્રસિદ્ધ છે; માટે શબ્દભ્રમથી ભ્રમિત ન થવું. ટીકાકારે સ્પષ્ટ બીજોરાપાક લખેલ છે તેજ સત્ય અર્થ છે.

મિત્યર્થ—અર્થાત્ બીજોરાનો પાક છે તેને તું ગ્રહણ કર, તે બીજોરાપાક વડે અમારે પ્રયોજન છે એમ ભગવાને કહ્યું ત્યારે સિંહ મુનિએ તેમજ કર્પુ, રેવતીએ તો બહુમાનપૂર્વક પોતાના આત્માને કૃતાર્થ માનતી હતી જેવી રીતે યાચ્યું તેવી રીતે તે મુનિના પાત્રમાં પ્રક્ષેપ્યું—હોરાવ્યું. સિંહમુનિએ પણ લાવીને તે ભગવાનના હસ્તમાં અર્પણ કર્યું. ભગવાને પણ વીતરાગપણાએ જ ઉદરકોષ્ઠકમાં પ્રક્ષેપ્યું તેથી તત્કાલ જ રોગ ક્ષીણ થયો અને યતિવર્ગ આનંદ પામ્યો તથા અખિલ દેવાદિ લોક પ્રમુદિત થયો. ॥૬૯૧॥

અનંતર જે તીર્થકરો થશે તે પ્રકૃત અધ્યયનના અનુપાત વડે કહ્યા. હવે તો તે જીવો સિદ્ધ થશે તે પ્રમાણે જ તેઓને કહે છે—

एस णं अज्जो! कण्हे वासुदेवे १ रामे बलदेवे २ उदये पेढालपुत्ते ३ पुष्टिले ४ सतते गाहावती ५ दारुते नितंठे ६ सच्चती नितंठीपुत्ते ७ सावितबुद्धे अम्बडे परिव्वायते ८ अज्जा वि णं सुपासा पासावच्चिज्जा ९ आगमेस्साते उस्सप्पिणीते चाउज्जामं धम्मं पन्नवत्तिता सिज्झहिंति जाव अंतं काहिंति ॥ सू० ६१२॥

(મૂ૦) ભગવાન્ શ્રી મહાવીર, સાધુઓને સંબોધીને કહે છે—હે આર્યો! આ કૃષ્ણ વાસુદેવ ૧, રામ નામા નવમો બલદેવ ૨, ઉદક નામા મુનિ પેઢાલપુત્ર જેનું વૃત્તાંત સુયગડાંગ સૂત્રના નાલંદીય અધ્યયનમાં છે તે ૩, પોષ્ટિલ મુનિ ૪, શતક નામા ગૃહપતિ ૫, (આ બેનું વર્ણન કહેવાઈ ગયેલ છે) દારુક નામા નિર્ગ્રથિ—આ શ્રી કૃષ્ણનો પુત્ર જેનું ચરિત્ર અનુત્તરોવવાઈ સૂત્રમાં છે તે ૬, સત્યકી વિદ્યાધર—સુજયેષ્ઠા સાધ્વીનો પુત્ર ૭, સુલસા શ્રાવિકા ધર્મમાં ભાવિત છે એમ જાણેલ એવો અંબડનામા પરિવ્રાજક ૮, પાર્શ્વનાથ ભગવાનની પ્રશિષ્યા સુપાર્શ્વનામા આર્યા—સાધ્વી ૯ આ નવ વ્યક્તિઓ આગામી ઉત્સર્પિણીમાં ચાર મહાવ્રતરૂપ ધર્મને પ્રરૂપીને સિદ્ધ થશે, યાવત્ સર્વ દુઃખનો અંત કરશે. આ નવ જણામાંથી કેટલાએક મધ્યમ તીર્થકર થશે અને કેટલાએક મધ્યમ તીર્થકર તીર્થમાં સિદ્ધ થશે. ॥૬૯૨॥

(ટી૦) 'एस ण' મિત્યાદિ૦ તેમાં એષ એટલે આ વાસુદેવોમાં છેલ્લો અનંતરકાલમાં થયેલ (કૃષ્ણ) 'अज्जो' તિ૦ આમંત્રણ વચન છે તે ભગવાન્ શ્રી મહાવીર, સાધુઓને આમંત્રીને કહે છે કે—હે આર્યો! 'उदये पेढालपुत्ते' તિ૦ સુયગડાંગ સૂત્રના બીજા શ્રુતસ્કંધને વિષે નાલંદીયનામા (છેલ્લા) અધ્યયનમાં કહેલ છે. તે આ પ્રમાણે—ઉદકનામા અનગાર, પેઢાલનો પુત્ર અને પાર્શ્વજિનનો શિષ્ય—સંતાનીય, જે રાજગૃહીનગરીની બાહરલી વસ્તિ^૧નાલંદા નામના પરાના ઇશાનકોણમાં હસ્તિદ્વીપ નામના વનખંડમાં રહ્યો, તે વનખંડના એક દેશમાં રહેલ ગૌતમસ્વામી પ્રત્યે સંશયવિશેષને પૂછીને સંશય રહિત થયો થકો ચાર મહાવ્રતરૂપ ધર્મને છોડીને પંચમહાવ્રતરૂપ ધર્મનો તેણે સ્વીકાર કર્યો, પોષ્ટિલ અને શતક (પુષ્કલી) એ બે ગત સૂત્રમાં કહેલ તે જ છે. દારુક નામા અનગાર વાસુદેવ (કૃષ્ણ) નો પુત્ર અને ભગવાન્ અરિષ્ટ નેમિનાથનો શિષ્ય, જેનું ચરિત્ર અનુત્તરોપપાતિક સૂત્રમાં કહેલ છે તે જાણવો. તથા સત્યકી નામા (વિદ્યાધર) સાધ્વીનો પુત્ર છે જેની આવા પ્રકારની વક્તવ્યતા છે—ચેટક (ચેડા) મહારાજાની પુત્રી (બાલબ્રહ્મચારિણી) સુજયેષ્ઠા નામા, વૈરાગ્યથી દીક્ષિત થઈને ઉપાશ્રયની અંદર આતાપનાને લેતી હતી. આ બાજુ પેઢાલનામા વિદ્યાસિદ્ધ પરિવ્રાજક, (પોતાની) વિદ્યાને આપવા માટે યોગ્ય પુરુષને શોધે છે. જો બ્રહ્મચારિણી સ્ત્રીને પુત્ર થાય તો સારા સ્થાનમાં સ્થાપેલ વિદ્યા થાય એમ વિચારતો થકો તે સુજયેષ્ઠા સાધ્વીને આતાપના લેતી જોઈને અધિકારનો વ્યામોહ કરીને (વિકુર્વિને) વીર્યનો પ્રક્ષેપ કર્યો તેથી^૨ગર્ભ ઉત્પન્ન થયો અને પુત્ર જન્મ્યો. અનુક્રમે તે બાલક સાધ્વી સહિત ભગવાનના સમવસરણમાં ગયો. તે વખતે ત્યાં કાલસંદીપ નામા વિદ્યાધરે ભગવાનને વાંદીને પૂછ્યું કે—મને કોનાથી ભય છે?

૧. 'ન' 'અલ' 'દા' આ ત્રણ પદ છે જેનો અર્થ જ્યાં દાન દેવાનો નિષેધ નથી અર્થાત્ સતત અપાય છે એવા ઋદ્ધિમાન દાતાર લોકો વસે છે જેથી નાલંદા કહેવાય છે.

૨. સુજયેષ્ઠાને ગર્ભવતી જોઈને સાધ્વીઓએ ભગવાનને પૂછ્યું. ભગવાને એ મહાસતી છે એમ કહ્યું અને પરિવ્રાજક સંબંધી સર્વ વૃત્તાંત જણાવ્યો. વિશેષ હકીકત કથાનકથી સમજવી.

સ્વામી બોલ્યા—આ સત્યકી (બાલક)થી. ત્યારપછી તે વિદ્યાધર, તેની પાસે આવીને અવજ્ઞાપૂર્વક તે પ્રત્યે બોલ્યો—અરેરે! તું મને મારીશ! એમ બોલીને તેના બન્ને પગ પકડીને તેને ભૂમિ પર પાડ્યો. ત્યારબાદ અન્યદા સાધ્વીઓ પાસેથી તેનું અપહરણ કરીને પિતા વિદ્યાધરે વિદ્યા ગ્રહણ કરાવી. હવે રોહિણી નામની વિદ્યા કે જેણે તેને પાંચ પૂર્વભવને વિષે (સાધતાં) મારેલ હતો અને છઠ્ઠા ભવમાં છ માસ અવશેષ આયુષ્ય રહેતાં સિદ્ધ થઈ પરંતુ તેને ઈષ્ટ ન હતી [પરંતુ તેણે આગામી ભવમાં સાધ્યા વિના સિદ્ધ થવાનું વચન માગેલું હતું] તે અહિં સાતમા ભવમાં તો (પોતાની મેળે) રોહિણી વિદ્યા સિદ્ધ થઈ. અને તેના કથાભમાં છિદ્ર કરીને તેના શરીરમાં પેઠી, કપાલના છિદ્રને તો દેવશક્તિ વડે ત્રીજું નેત્ર કર્યું. તેણે 'પોતાના પિતા અને કાલસંદીપનામા વિદ્યાધરને માર્યો તથા વિદ્યાધરના ચક્રવર્તીપણાને પ્રાપ્ત કર્યું. ત્યાર પછી તે બધાય તીર્થકરોને વાંદીને તથા નાટક દેખાડીને અભિરમણ (કીડા) કરતો હતો. તથા સુલસા નામા શ્રાવિકાને બુદ્ધ—સર્વજ્ઞ ધર્મમાં ભાવિત છે એમ જાણેલ અથવા જેના વડે શ્રાવિકા બુદ્ધ—જ્ઞાતા છે એમ જણાયું તે શ્રાવિકા બુદ્ધ 'અંમડો' અંબડનામા પરિવ્રાજક વિદ્યાધર શ્રાવક. આ અર્થ કથાનકથી જાણવું તે આ ચંપાનગરીથી અંબડનામા વિદ્યાધર શ્રાવક, મહાવીરસ્વામીની સમીપે ધર્મ સાંભળીને રાજગૃહ પ્રત્યે ચાલ્યો. તેને જતી વખતે ઘણા જીવોના ઉપકાર વાસ્તે ભગવાને કહ્યું કે—સુલસા શ્રાવિકાને કુશલની વાર્તા તું કહેજે. તેણે વિચાર્યું કે—આ શ્રાવિકા પુણ્યવતી છે કે જેણીને ત્રિલોકનાથ પોતાની કુશલ વાર્તા મોકલાવે છે. વળી તેણીમાં શો ગુણ હશે માટે પ્રથમ તેના સમ્યક્ત્વની હું પરીક્ષા કરું. ત્યારપછી પરિવ્રાજકનો વેષ ધારણ કરીને તેણે સુલસા પાસે કહ્યું કે—હે આયુષ્યમતિ! અમારા માટે ભક્તિપૂર્વક તું ભોજન આપ, તને ધર્મ થશે. ત્યારે સુલસાએ કહ્યું કે—જેને માટે ભોજન આપ્યે છતે ધર્મ થાય છે તેઓને હું જાણું છું. ત્યારપછી તે અંબડ આકાશમાં કમલનું આસન વિરચીને લોકોને વિસ્મય પમાડવા લાગ્યો ત્યારે લોકો તેને ભોજન વડે નિમંત્રણ કરવા લાગ્યા, પરંતુ તે ઈચ્છતો ન હતો. ત્યારે લોકોએ તેને પૂછ્યું કે—હે ભગવન્! તમે કયા ભાગ્યવાન પુરુષને ભોજન વડે માસખમણના અંતમાં વધાવશો? તે બોલ્યો કે—સુલસાને. ત્યારે લોકોએ તેણીને વધામણી આપી—તારા ઘરમાં આ ભોજનની ઈચ્છાવાળો ભિક્ષુ આવશે. તેણીએ કહ્યું કે—અમારે પાખંડીઓ વડે શો પ્રયોજન છે? લોકોએ પણ જઈને તેને નિવેદન કર્યું. તેણે પણ જણાવ્યું કે—આ શ્રાવિકા પરમ સમ્યગ્દષ્ટિ છે; કારણ કે મહાન્ અતિશય જોયે છતે પણ દષ્ટિમોહને પામી નહિ. ત્યારપછી લોકોની સાથે અંબડ તેના ઘરમાં 'નિસ્સીહિ' કરીને પંચનમસ્કારનું ઉચ્ચારણ કરતો થકો પ્રવેશ્યો, સુલસાએ પણ અભ્યુત્થાન (ઉઠવું) વગેરે પ્રતિપત્તિ (ભક્તિ) કરી. અંબડે પણ તેની પ્રશંસા કરી. પરંતુ જે ઉવવાઈઉપાંગમાં મહાવિદેહક્ષેત્રમાં સિદ્ધ થશે એમ કહેવાય છે તે અંબડ અન્ય હોય એમ સંભવે છે તથા આર્યા—સાધ્વી પણ સુપાર્શ્વનામા પાર્શ્વપત્યા—પાર્શ્વનાથની શિષ્યાની શિષ્યા. ચાર યામ—મહાવ્રતરૂપ ધર્મ છે તેમાં તે ચતુર્થામિ તેને પ્રરૂપીને સિદ્ધ થશે. આ નવ જણામાં કેટલાએક મધ્યમ તીર્થકરપણાએ ઉત્પન્ન થશે અને કેટલાએક તો કેવલીપણાએ થશે. 'ભવસિદ્ધિર્ઔ ડ મયવં સિજ્ઞિસ્સઈ કળ્હતિત્થમિ', ઇતિ વચનાત્ શ્રેષ્ઠ સ્પષ્ટ છે. ॥૬૮૨॥

અનંતરસૂત્રમાં કહેલ શ્રેણિકના તીર્થકરપણાને કહેવા માટે 'એસ ણમિત્યાદિ' થી 'જસ્સીલમાયારો' ઇત્યાદિ ગાથા સુધી સૂત્રને કહે છે—

એસ ણં અજ્ઞો! સેણિયે રાયા મિંમિસારે કાલમાસે કાલં કિચ્ચા ઇમીસે રતણપ્પમાણ પુઢવીતે સીમંતંતે નરણ ચઠરાસીતિવાસસહસ્સહિત્તિયંસિ નિરયંસિ નેરઇણસુ ગેરઇયતાણ ઉવવજ્ઞિહિતિ સે ણં તત્થ ગેરઇણ ભવિસ્સતિ કાલે કાલોમાસે જાવ પરમકિણ્હે વન્નેણં સે ણં તત્થ વેદણં વેદિહિતી ઉજ્જલં જાવ દુરહિયાસં । સે ણં તત્તો નરતાતો ઉચ્ચટ્ટેતા આગમેસાતે ઉસ્સપ્પિનીતે ઇહેવ જંબુદ્વીવે દીવે મારહે વાસે વેયઙ્ગિરિપાયમૂલે પુંડેસુ જણવતેસુ સત્તદુવારે ગગરે સંમુદસ્સ કુલકરસ્સ મદ્દાણ મારિયાણ કુર્ચ્છિસિ પુમત્તાણ પચ્ચાયાહિતી । તણં સં! મદ્દા મારિયાં

૧. સાધ્વીનો એણે શીલભંગ કર્યો એમ ધારીને પોતાના પિતાને મારી નાખ્યો.

नवण्हं मास्ताणं बहुपडिपुण्णणं अद्धड्डमाणं य रातिंदियाणं वीतिक्कंताणं सुकुमालपाणिपातं अहीणपडिपुत्र-
 पंचेदियसरीरं लक्खणवज्जणजाव सुरूवं दारगं पयाहिती । जं रयणिं च णं से दारगे पयाहिती तं रयणिं च णं
 सतदुवारे णगरे सम्भंतरबाहिरए भारगसो य कुंभगसो त पउमवासे त रयणवासे त वासिहिति । तए णं तस्स
 दारगस्स अम्मापियरो एक्कारसमे दिवसे वइक्कंते जाव बारसाहे दिवसे अयमेतारुवं गोण्णं गुणनिष्फण्णं
 नामधिज्जं काहिंति । जम्हा णं अम्हमिणंसि दारगंसि जातंसि समाणंसि सतदुवारे नगरे सम्भितरबाहिरए
 भारगसो य कुंभगसो य पउमवासे य रतणवासे य वासे वुड्डे तं होऊ णमम्हमिमस्स दारगस्स नामधिज्जं
 महापउमे महापउमे, तए णं तस्स दारगस्स अम्मापियरो नामधिज्जं काहिंति-महापउमाती । तए णं महापउमं
 दारगं अम्मापितरो सातिरेणं अट्टवासजातगं जाणित्ता महता महता रायाभिसेएणं अभिसिचिहिंति, से णं तत्थ
 राया भविस्सति महता हिमवंतं-महंतमलयमंदरं रायवन्नतो जाव रज्जं पसासेमाणे विहरिस्सति । तते णं तस्स
 महापउमस्स रत्तो अन्नदा कताइ दो देवा महिड्डिया जाव महेसक्खा सेणाकम्मं काहिंति, तंजहा-पुत्रभद्वते,
 माणिभद्वते ता तते णं सतदुवारे नगरे बहवे रातीसर-तलवर-माडंबित-कोडुंबित-इब्ब-सेट्टि-सेणावति-
 सत्थवाहप्पभित्तयो अन्नमन्नं सद्दवेहिंति एवं वतिस्संति जम्हा णं देवाणुप्पिया । अम्हं महापउमस्स रत्तो दो देवा
 महिड्डिया जाव महेसक्खा सेनाकम्मं करेति, तंजहा-पुत्रभदे त माणिभदे य, तं होऊ णमम्हं देवाणुप्पिया ।
 महापउमस्स रत्तो दोच्चे वि नामधेज्जे देवसेणे देवसेणे । तते णं तस्स महापउमस्सरण्णो दोच्चे वि नामधेज्जे
 भविस्सइ देवसेणाती देवसेणाती । तते णं तस्स देवसेणस्स रत्तो अन्नता कताती सेयसंखतलविमलसन्निकासे
 चउदंतं हत्थिरतणे समुप्पज्जिहिंति । तए णं से देवसेणे राया तं सेयं संखतलविमलसन्निकासं चउदंतं हत्थिरतणं
 दुरुद्धे समाणे सतदुवारं नगरं मज्झंमज्झेणं अभिक्खणं अभिक्खणं अतिज्जातिहि य णिज्जाइहि य, तते णं
 सतदुवारे णगरे बहवे रातीसरतलवरजाव अन्नमन्नं सद्दवेहिं सद्दवेहिं एवं वतिस्संति-जम्हा णं देवाणुप्पिया ।
 अम्हं देवसेणस्स रण्णो सेते संखतलविमलसन्निकासे चउदंतं हत्थिरतणे समुप्पन्ने तं होउ णं अम्हं देवाणुप्पिया ।
 देवसेणस्स रत्तो तच्चे वि नामधेज्जे विमलवाहणे विमलवाहणे, तते णं तस्स देवसेणस्स रत्तो तच्चे वि
 णमधेज्जे भविस्सति विमलवाहणाती विमलवाहणाती । तते णं से विमलवाहणे राया तीसं वासाइ
 अणारवासमज्जे वसित्ता अम्मापितीहिं देवत्तं गतेहिं गुरुमहत्तरतेहिं अब्भणुत्ताते समणो उदुम्मि सरते संबुद्धे
 अणुत्तरे मोक्खमग्गे पुणरवि लोगंतितेहिं जीयकप्पितेहिं देवेहिं ताहिं इड्डाहिं कंताहिं पियाहिं मणुत्ताहिं मणामाहिं
 उरालाहिं कल्लाणाहिं सिवाहिं धन्नाहिं मंगल्लाहिं सस्सिरीयाहिं वग्गूहिं अभिणंदिज्जमाणे य अभि-थुव्वमाणे य
 बहिया सुभूमिभागे उज्जाणे एणं देवदूसमादाय मुंडे भवित्ता अणारओ अणगारियं पव्वयाहिंति, तस्स णं
 भगवंतस्स साइरेगाइ दुवालस वासाइ निच्चं वोसड्डकाए चियत्तदेहे जे केई उवसग्गा उप्पज्जंति तंजहा-दिव्वा
 वा माणुसा वा तिरिक्खजोणिया वा ते उप्पन्ने सम्मं सहिस्सति खमिस्सति तितिविक्खस्सति अहियासिस्सति ।
 तए णं से भगवं इरियासमिए भासासमिए जाव गुत्तबंभयारि अममे अकिंचणे छिन्नगंधे निरुवलेवे कंसपाती इव
 मुक्कतोए जहा भावणाए जाव सुहुयहुयासणे विव तेयसा जलंते ॥

कंसे संखे जीवे, गगणे वाते य सारए सलिले । पुक्खरपत्ते कुम्मे, विहगे खग्गे य भारुंडे ॥१॥

कुंजर वसभे सीहे, नगराया चेव सागरमखोभे । चंदे सूरै कणगे, वसुंधरा चेव सुहुयहुते ॥२॥

नन्थि णं तस्स भगवंतस्स कत्थइ पडिबंभे भवति । से य पडिबंभे चउव्विहे पन्नत्ते तंजहा—अंडए ति वा पोयए ति वा उग्गहिए ति वा पग्गहिए ति वा, जं णं जं णं दिसं इच्छति तं णं तं णं दिसं अपडिबद्धे सुचिभूए लहुभूते अणुप्पगंधे संजमेणं अप्पाणं भावेमाणे विहरिस्सइ, तस्स णं भगवंतस्स अणुत्तरेणं नाणेणं अणुत्तरेणं दंसणेणं अणुत्तरेणं चरित्तेणं एवं आलएणं विहारेणं अज्जवे[णं] मद्दवे[णं] लाघवे[णं] खंती[ए] मुत्ती[ए] गुत्ती[ए] सच्च-संजम-तवगुण-सुचरियसोचवियफलपरिनिव्वाणमग्गेणं अप्पाणं भावेमाणस्स ज्ञाणंतरियाए वट्टमाणस्स अणंते अणुत्तरे निव्वाघाए जाव केवलवरनाणदंसणे समुप्पज्जिहिति, तए णं से भगवं अरहा जिणे भविस्सति, केवली सव्वन्नू सव्वदरिसी सदेवमणुयासुरस्स लोगस्स परियागं जाणइ पासइ, सव्वलोए सव्वजीवाणं आगतिं गतिं ठितिं चयणं उववायं तक्कं मणो माणसियं भुत्तं कडं पडिसेवियं आवीकम्मं रहोकम्मं, अरहा अरहस्सभागी तं तं कालं मणसवयसकाइए जोगे वट्टमाणानं सव्वलोए सव्वजीवाणं सव्वभावे जाणमाणे पासमाणे विहरिस्सइ । तए णं से भगवं तेणं अणुत्तरेणं केवलवरनाणदंसणेणं सदेवमणुयासुरलोगं अभिसमेच्चा समणाणं निग्गंथाणं पंच महव्वताइ सभावणाइ छच्च जीवनिक्काएधम्मं देसेमाणे विहरिस्सति । से जहाणामते अज्जो । मते समणाणं निग्गंथाणं एगे आरंभट्टाणे पण्णत्ते, एवामेव महापउमे वि अरहा समणाणं निग्गंथाणं एणं आरंभट्टाणं पण्णवेहिती । से जहाणामते अज्जो मते समणाणं निग्गंथाणं दुविधे बंधणे पन्नत्ते, तंजहा—पेज्जबंधणे त दोसबंधणे त एवामेव महापउमे वि अरहा समणाणं निग्गंथाणं दुविहं बंधणं पन्नवेहिती, तंजहा—पेज्जबंधणं च दोसबंधणं च । से जहाणामते अज्जो । मए समणाणं निग्गंथाणं तओ दंडा पन्नत्ता, तंजहा—मणोदंडे ३ एवामेव महापउमे वि अरहा समणाणं निग्गंथाणं ततो दंडे पण्णवेहिती, तंजहा—मणोदंडं ३, से जहाणामते एवमेतेणमभिलावेणं चत्तारि कसाया पन्नत्ता, तंजहा—कोहकसाए ४ पंच कामगुणा पन्नत्ता, तंजहा—सइ ५ । छज्जीवनिक्काता पन्नत्ता, तंजहा—पुढविकाइया जाव तसकाइया, एवामेव जाव तसकाइया । से जहाणामते अज्जो मए समणाणं निग्गंथाणं सत्त भयट्टाणा पन्नत्ता, तंजहा—एवामेव महापउमे वि अरहा समणाणं निग्गंथाणं सत्त भयट्टाणे पन्नवेहिती, एवमइ मयट्टाणे णव बंधचेरगुत्तीओ दसविधे समणधम्मे एवं जाव तेत्तीसमासातणाउत्ति । से जहा नामते अज्जो । मते समणाणं निग्गंथाणं नग्गभावे, मुंडभावे, अण्हाणते, अदंतणते, अच्छत्तए, अणुवाहणते, भूमिसेज्जा, फलगसेज्जा, कट्टसेज्जा, केसलोए, बंधचेरवासे, परघरपवेसे, लद्धावलद्धवित्तीओ पण्णत्ताओ, एवामेव महापउमे वि अरहा समणाणं निग्गंथाणं णग्गभावं जाव लद्धावलद्धवित्ती पण्णवेहिती । से जहाणामए अज्जो । मए समणाणं निग्गंथाणं आधाकम्मिए ति वा उद्देसिते ति वा मीसज्जाए ति वा अज्झोयरए ति वा पूतिए ति वा] कीते ति वा] पामिच्चे ति वा] अच्छेज्जे ति वा] अणिसिद्धे ति वा] अभिहडे ति वा कंतारभत्ते ति वा दुब्भिकख भत्ते ति वा गिलाणभत्ते ति वा वदलिता भत्ते ति वा पाहुणभत्ते ति वा मूलभोयणे ति वा कंदभोयणे ति वा फलभोयणे ति वा बीयभोयणे ति वा हरियभोयणे ति वा पडिसिद्धे, एवामेव महापउमे वि अरहा समणाणं निग्गंथाणं आधाकम्मितं वा जाव हरितभोयणं वा पडिस्सेधिस्सति । से जहाणामते अज्जो । मए समणाणं पंचमहव्वतिते सपडिक्कमणे अचेलते धम्मे पण्णत्ते एवामेव महापउमे वि अरहा समणाणं निग्गंथाणं पंचमहव्वतितं जाव अचेलणं धम्मं पण्णवेहिती । से जहाणामते अज्जो । मए सम [णाणं निग्गंथाणं] पंचाणुव्वतिते सत्तसिक्खावतिते दुवालसविधे सावगधम्मे पण्णत्ते एवामेव महापउमे वि अरहा पंचाणुव्वतितं

જાવ સાવગધમ્ પળવેસ્સતિ । સે જધાનામપ અજ્જો! મપ સમણાણં નિગ્ગંથાણં સેજ્જાતરપિંડે તિ વા રાયપિંડે તિ વા પડિસિદ્ધે એવામેવ મહાપડમે વિ અરહા સમણાણં નિગ્ગંથાણં સેજ્જાતરપિંડે તિ રાયપિંડે તિ વા પડિસ્સેધિસ્સતિ । સે જધાનામતે અજ્જો! મમ ણવ ગણા ણારસ ગણધરા, એવામેવ મહાપડમસ્સ વિ અરહતો ણવ ગણા ણારસ ગણધરા ભવિસ્સંતિ । સે જધાનામતે અજ્જો! અહં તીસં વાસાઈ અગારવાસમજ્ઞે વસિત્તા મુંડે ભવિત્તા જાવ પવ્વતિતે દુવાલસ સંવચ્છરાઈ તેરસ પક્ખા છડમત્થપરિયાગં પાઠણિત્તા તેરસહિં પક્ખેહિં ઋણગાઈ તીસં વાસાઈ કેવલિપરિયાગં પાઠણિત્તા બાયલીસં વાસાઈ સામણ્ણપરિયાગં પાઠણિત્તા બાવત્તરિ વાસાઈ સવ્વાઠયં પાલિત્તા સિજ્ઞિસ્સં જાવ સવ્વદુક્ખાણમંતં કરેસ્સં, એવામેવ મહાપડમે વિ અરહા તીસં વાસાઈ અગાર જાવ પવ્વિહિતી, દુવાલસ સંવચ્છરાઈ જાવ બાવત્તરિ વાસાઈ સવ્વાઠયં પાલિત્તા સિજ્ઞિહિતો જાવ સવ્વદુક્ખાણમંતં કાહિતી—

"જસ્સસીલસમાયારો, અરહા તિત્થંકરો મહાવીરો । તસ્સીલસમાયારો, હોતિ ડ અરહા મહાપડમો॥૧૧॥"
॥સૂ. ૬૯૩॥

(ઇતિ શ્રીમહાપદ્મચરિત્રં સંપૂર્ણમિતિ ।)

(મૂ.) ભગવાન શ્રીમહાવીર કહે છે કે—હે આર્યો! આ શ્રેણિક રાજા અપરનામ ભંભસાર^૧ કાલને અવસરે કાલ (મરણ) કરીને આ રત્નપ્રભા પૃથ્વીને વિષે સીમંતકનામા નરકવાસને વિષે ચોરાશી હજાર વર્ષની સ્થિતિમાં નરકને વિષે નૈરયિકપણે ઉત્પન્ન થશે. તે ત્યાં નૈરયિક થશે, સ્વરૂપથી કાળો, જોવાથી પણ કાળો દેખાય તેવો, યાવત્ વર્ણથી પણ પરમકૃષ્ણ થશે. તે ત્યાં ઉજ્જવલ-લેશ પણ સુખરહિત એકાંત દુઃખમય અને દુઃખ વડે વેદી શકાય એવી વેદનાને ભોગવશે. તે શ્રેણિક રાજાનો જીવ નરકમાંથી નીકળીને આવતી ઉત્સર્ગિણીમાં આ જ જંબૂદ્વીપમાં ભરતક્ષેત્રને વિષે વૈતાલક પર્વતના પાદમૂલમાં પુંડ્રનામા દેશને વિષે શતદ્વાર નગરમાં સમુદિતનામા ફલકરની ભદ્રાનામા ભાર્યાની કુખને વિષે પુરુષપણે અવતરશે. ત્યારબાદ તે ભદ્રાભાર્યા, નવ મહિના સંપૂર્ણ થયે છતે અને ઉપર સાડાસાત રાત્રિદિવસ વ્યતીત થયે છતે સુકુમાલ છે હાથ પગ જેના, તથા અહીન-પ્રતિપૂર્ણ પવિત્ર પચેન્દ્રિય શરીર છે જેનું એવા અને લક્ષણ વ્યંજન યુક્ત યાવત્ સુંદર રૂપવાળા બાલકને જન્મ આપશે. જે રાત્રિને વિષે તે બાળક જન્મશે તે રાત્રિને વિષે શતદ્વારનામા નગરમાં અભ્યંતર અને બહાર અર્થાત્ સર્વત્ર બે હજાર પલ લક્ષણ ભારપ્રમાણ, સાઠ આઠકલલક્ષણ કુંભપ્રમાણ પદ્મ-કમલની વૃષ્ટિ અને રત્નની વૃષ્ટિ વરસશે (થશે). ત્યારપછી તે બાળકના માતાપિતા અગ્યારમો દિવસ વ્યતિકાન્ત થયે છતે યાવત્ ભારમે દિવસે આવા પ્રકારનું ગૌણ-ગુણથી આવેલું, પદ્મવૃષ્ટિ પ્રમુખ ગુણથી નિષ્પન્ન થયેલું, નામ સ્થાપન કરશે. જે માટે અમારા બાળકનો જન્મ થયે છતે શતદ્વાર નગરમાં અંદર અને બહાર સર્વત્ર ભારાગ્ર પ્રમાણ, કુંભાગ્ર પ્રમાણ પદ્મ-કમલની વૃષ્ટિ અને રત્નની વૃષ્ટિ વરસેલ છે માટે અમારા બાળકનું મહાપદ્મ એવું નામ થાઓ. ત્યારપછી તે બાળકના માતાપિતા, 'મહાપદ્મ' એવું નામ સ્થાપન કરશે. ત્યારબાદ મહાપદ્મ બાળક, કંઈક અધિક આઠ વર્ષનો થયો છે એમ જાણીને મોટા રાજ્યાભિષેક વડે તેને અભિષેક કરશે. તે ત્યાં મોટો હિમવાન, મોટો મલય-વિન્ધ અને મેરુસમાન^૧ રાજાના ગુણના વર્ણનવાળો રાજા થશે યાવત્ રાજ્યને સાધતો થકો વિચરશે. ત્યારબાદ તે મહાપદ્મ રાજાને અન્યદા ક્યારેક બે દેવો (યક્ષો) મહર્લિક યાવત્ મહેશ-મહાનૃ એશ્વર્યવાળા, સેનાકર્મ-શત્રુને સાધવાનું કાર્ય કરશે, તે આ પ્રમાણે—પૂર્ણભદ્ર અને મહિભદ્ર. ત્યારે શતદ્વાર નગરમાં ઘણા મંડલિક

૧. શ્રેણિક રાજાએ, મહેલમાંથી વસ્તુઓમાં સારભૂત ભંભા લીધી તેથી ભંભસાર કહેવાયા.

૨. રાજાનું વર્ણન ઉપવાહ સૂત્રમાં શ્રેણિકનું જેમ કરેલ છે તેમ અહિં સમજવું.

રાજાઓ, ઈશ્વર-યુવરાજો, તલવર-સંતુષ્ટ થયેલ રાજાએ જેને પાઘડી બંધાવી હોય તેવા અધિકારીઓ, માંડબિંક-છિમમંડબના અધિપતિ, કૌટુંબિક-કેટલાએક કુટુંબોના સ્વામી, ઇભ્ય, શેઠ, સેનાપતિ, સાર્થવાહ વગેરે પરસ્પર એકબીજાને બોલાવશે અને એમ કહેશે કે-જે હેતુથી હે દેવતાઓને વલ્લભ! આપણા મહાપદ્મ રાજાને બે દેવો મહદ્વિક યાવત્ મહાન્નુ ઐશ્વર્યવાળા સેનાકર્મ કરે છે તે આ પ્રમાણે-પૂર્ણભદ્ર અને માણિભદ્ર તેથી હે દેવાનુપ્રિયો! આપણા મહાપદ્મ રાજાનું બીજું નામ દેવસેન પણ થાયો. ત્યારપછી તે મહાપદ્મ રાજાનું બીજું દેવસેન એવું નામ પણ થશે. ત્યારબાદ તે દેવસેન રાજાને અન્યદા કદાચિત્, શ્વેત, શંખના મધ્ય ભાગ જેવું નિર્મળ અને ચાર દાંતવાળું હસ્તિરત્ન ઉત્પન્ન થશે. ત્યારે તે દેવસેન રાજા, તે શ્વેત, શંખના મધ્ય ભાગ જેવા નિર્મળ, ચાર દાંતવાળા હસ્તિરત્ન ઉપર આરોહણ કરતો થકો શતદ્વાર નગરના મધ્યો મધ્યથી વારંવાર આવશે અને જશે ત્યારે તે શતદ્વાર નગરને વિષે ઘણા રાજા, યુવરાજો, તલવર યાવત્ પરસ્પર એક બીજાને બોલાવશે. બોલાવીને એમ કહેશે કે-જે કારણથી હે દેવાનુપ્રિયો! આપણા દેવસેન રાજાને શ્વેત, શંખના મધ્ય ભાગ જેવો નિર્મળ, ચાર દાંતવાળો, હસ્તિરત્ન ઉત્પન્ન થયેલ છે તેથી હે દેવાનુપ્રિયો! આપણા દેવસેન રાજાનું વિમલવાહન એવું ત્રીજું નામ પણ થાયો. ત્યારબાદ તે દેવસેન રાજાનું વિમલવાહન એવું ત્રીજું નામ પણ થશે. ત્યારપછી તે વિમલવાહન રાજા, ત્રીશ વર્ષ સુધી ગૃહવાસ મધ્યે બેસીને માતાપિતા સ્વર્ગમાં ગયે છતે, ગુરુમહત્તર વડીલ વર્ગની આજ્ઞા થયે છતે શરદ ઋતુને વિષે અર્થાત્ માગશર વદ (ગુજરાતી કારતક વદ) દશમને દિવસે અનુત્તર-શ્રેષ્ઠ મોક્ષમાર્ગને વિષે સંબુદ્ધ-તત્પર થશે. વળી પણ સંસારનો અંત ક્યો છે જેણે એવા તે લોકાંતિક અર્થાત્ આગામી ભવમાં મોક્ષે જનારા દેવો, વળી તીર્થંકરની દીક્ષાના સમયમાં જિનને પ્રબોધ કરવારૂપ ²જિત-અવશ્ય કર્તવ્ય લક્ષણ આચાર છે જેનો એવા ઉત્તમ દેવો વડે ઈષ્ટ, કાંત, પ્રિય, મનોહ, મણામ-મનને આનંદકારી, ઉદાર કલ્યાણકારી, પન્થસમૃદ્ધિને કરનારી, શિવ-નિરુપદ્રવને કરનારી, મંગલકારી, સત્રીક-અલંકારાદિ શોભાપુક્ત, એવી વાણીથી અભિનંદન કરાતો થકો, સ્તુતિ કરાતો થકો, નગરની બહાર સુંભૂમિભાગા ઉદ્યાનને વિષે એક ઈન્દ્રે આપેલ દેવદૂધ્ય (વત્સ)ને ગ્રહણ કરીને, મુડિત થઈને પંચમુષ્ટિ લોચ કરીને, ગૃહવાસથી નીકળીને અણગારપણાને ગ્રહણ કરશે. જે દિવસે દીક્ષા લેશે તે દિવસથી એવા પ્રકારનો અભિગ્રહ લેશે કે-કોઈ પણ ઉપસર્ગ ઉત્પન્ન થયે છતે કાયાની સંભાળ કરવી નહિ પરંતુ સમ્યક્ સહન કરવા. તે ભગવાન્ સાતિરેક સાડા છ માસ ઝાઝેરા બાર વર્ષ પર્યંત હમેશાં કાયાને વોસિરાવશે. દેહની સંભાળ કરશે નહિ અને તેને જે કોઈ પણ ઉપસર્ગો ઉત્પન્ન થશે, તે આ પ્રમાણે-દેવકૃત, મનુષ્યકૃત અથવા તિર્યંચયોનિકો વડે કરાયેલા, તે ઉત્પન્ન થયે છતે સમ્યક્ પ્રકારે સહન કરશે, ક્ષમા કરશે, અદીનતાએ તિતિક્ષા કરશે અને અધ્યાસશે અર્થાત્ અકંપ રહેશે ત્યારે તે ભગવાન્ ઈર્વાસમિતિવાળા, ભાષાસમિતિવાળા યાવત્ ગુપ્ત બ્રહ્મચારી, મમતારહિત, અકિંચન, બાહ્ય અભ્યંતર ગ્રંથિ (ગાંઠ) ને છેદનારા, લેપ રહિત, કાંસ્ય પાત્રની જેમ મુક્તાતોય-સ્નેહરૂપ જલને નહિ લગાડનારા, જેમ ભાવનામાં અર્થાત્ આચારાંગ સૂત્રના બીજા શ્રુતસ્કંધના પંદરમા અધ્યયનને વિષે કહ્યું છે તેમ અહિં કહેવું યાવત્ સારી રીતે આહુતિ આપેલ હુતાશન (અગ્નિ)ની જેમ જ્ઞાનરૂપ તેજ વડે દીપ્ત થશે. “કાંસાના પાત્રની જેમ સ્નેહરહિત ૧, શંખની જેમ રંગ રહિત ૨, જીવની જેમ અપ્રતિહત ગતિવાળા ૩, ગગનની જેમ આલંબન રહિત ૪, વાયુની જેમ અપ્રતિબદ્ધવિહારી ૫, શરદ ઋતુના જલની જેમ સ્વચ્છ હૃદયવાળા ૬, કમલ પત્રની જેમ લેપરહિત ૭, કાચબાની જેમ ઈન્દ્રિયોને વશ કરનારા ૮, પક્ષીની પરે પરિવાર રહિત ૯, ગોડાની પેટે એકલવિહારી (ગોડાને એક શીંગડું હોય છે) ૧૦, ભારંડની પરે અપ્રમત ૧૧. ॥૧॥

૧. જો કે ભગવાન્ તો સ્વર્પબુદ્ધ છે તથાપિ તે દેવોનો આવો આચાર છે કેમ કે પૂર્વભવમાં ચારિત્ર પાળીને તેઓ દેવો થયેલ હોય છે તેથી ચારિત્રધર્મ ઉપર અત્યંત અનુરાગવાળા હોય છે, તે અલ્પ કષાયવાળા અને દેવોમાં દેવર્ષિ તરીકે ઓળખાય છે, અન્ય દેવોને તેઓ ઉપદેશ આપે છે. ત્રિલોકસાર નામા દિગંબર સંપ્રદાયના ગ્રંથમાં તો તેમને ચૌદ પૂર્વધર કહેલા છે. 'ચૌદસ પુવ્વધરા' इत्यादि.

હાથીની પરે શૂર ૧૨, વૃષભની પરે પ્રતિજ્ઞાનો નિર્વાહ કરનારા ૧૩, સિંહની પરે દુર્ધર્ષ-પરિષહાદિથી પરાભવ નહિ પામનારા ૧૪, નગરાજ મેરુની પરે નિર્ધંપ ૧૫, સમુદ્રની પરે અક્ષોભ ૧૬, ચંદ્રમાની પરે શીતલ લેશ્યાવાળા-સૌમ્ય ૧૭, સૂર્યની પરે પ્રકાશવાળા ૧૮, શુદ્ધ કનકની પરે રાગાદિથી રહિત શુદ્ધ સ્વભાવવાળા ૧૯, વસુંધરા-પૃથ્વીને પરે સહન કરવાવાળા ૨૦, અને સારી રીતે પ્રજ્વલિત કરેલ અગ્નિની પરે દીપ્ત તેજવાળા થશે. ॥૨૧॥ આ એકવીશ ઉપમાવાળા થશે ॥૨॥ તે ભગવાનને ક્યાંય પણ પ્રતિબંધ હશે નહિ. તે પ્રતિબંધ ચાર પ્રકારનો કહેલ છે, તે આ પ્રમાણે—અંડજ-આ હંસ વગેરે મારા છે એવો, પોતજ-આ હાથી પ્રમુખ મારા છે અથવા બાલક કે વચ્ચ સંબંધી પ્રતિબંધ, અવગ્રહિક-વસતિ, પીઠ, ફલકાદિના વિષયમાં અને પ્રગ્રહિક-પાત્રાદિ વિષયમાં પ્રતિબંધ થશે નહિ. વળી જે જે દિશાએ વિહાર કરવાને ઈચ્છશે તે તે દિશામાં અપ્રતિબંધપણે શુચિભૂત-ભાવની વિશુદ્ધિથી, લઘુભૂત-ગૌરવરહિત, સૂક્ષ્મ કે અલ્પ પણ ધનાદિ ગ્રન્થ રહિત સંયમ વડે આત્માને ભાવતા થકા વિચરશે. તે ભગવાનને અનુત્તર (શ્રેષ્ઠ) જ્ઞાન વડે, અનુત્તરદર્શન વડે, અનુપ ચારિત્ર વડે, એવી રીતે અનુત્તર વસતિ વડે, એકરાત્રાદિ વિહાર વડે, આર્જવ, માર્દવ, લાઘવ-ગૌરવત્યાગ, ક્ષમા, નિર્લોભતા, મન વગેરેની ગુણિ, દ્વિતીય વ્રતરૂપ સત્ય, જીવદયારૂપ સંયમ, અનશનાદિ તપગુણ, શૌચ-તૃતીય વ્રત. સારી રીતે સેવેલ ઉપરોક્ત ફલપ્રધાન મોક્ષમાર્ગ વડે આત્માને ભાવતા થકા અને ધ્યાનાંતરિકામાં વર્તતા-શુક્લધ્યાનના બીજા અને ત્રીજા પાયાના મધ્યમાં વર્તતા તેમને અનંત, અનુત્તર, વ્યાધારરહિત, યાવત્ શ્રેષ્ઠ કેવલજ્ઞાન અને કેવલદર્શન ઉત્પન્ન થશે ત્યારે તે ભગવાન અર્હત્, જિન થશે. કેવલી, સર્વજ્ઞ, સર્વદર્શી, દેવ સહિત મનુષ્ય અને અસુરલોકના પર્યાયોને જાણશે, દેખશે. સર્વ લોકને, સર્વ જીવોના આગતિ, ગતિ, સ્થિતિ, ચયન-વૈમાનિક જ્યોતિષોનું મરણ, ઉપપાત-દેવ નારકોનું જન્મ, તર્ક, મન, માનસિક ચિંતન, ઓદનાદિ ખાધેલું, ઘટ વગેરે બનાવેલું, પ્રાણિવધાદિ કર્મને આચરેલું, પ્રગટકર્મ, ગુપ્તકર્મ, (ઉપરોક્ત ભાવો) તેને છાના રહેશે નહિ. રહસ્યના ભાગી થશે નહિ. તે તે કાલમાં મન, વચન અને કાયાના વ્યાપારમાં વર્તતા સમસ્ત લોકને વિષે સર્વ જીવોના સર્વ ભાવોને જાણતા અને દેખતા થકા વિચરશે ત્યારે તે ભગવાન તે અનુત્તર કેવલવરજ્ઞાન અને દર્શન વડે દેવ સહિત મનુષ્ય અને અસુર લોકને જાણીને શ્રમણ નિર્ગ્રંથો પ્રત્યે પાંચ મહાવ્રતોને ભાવના સહિત—એક એક મહાવ્રતની પાંચ પાંચ ભાવના છે તેને, છ જીવનિકાચની રક્ષા કરવારૂપ ધર્મને બતાવવા થકા વિચરશે. હે આર્યો! જેવી રીતે મેં શ્રમણ નિર્ગ્રંથો પ્રત્યે પ્રમત્તયોગલક્ષણ એક આરંભ સ્થાન કહેલ છે, એ જ રીતે મહાપદ્મ અર્હત્ પણ શ્રમણ નિર્ગ્રંથો પ્રત્યે એક આરંભ સ્થાનને કહેશે. હે આર્યો-સાધુઓ! જેવી રીતે મેં શ્રમણ નિર્ગ્રંથો પ્રત્યે બે પ્રકારે બંધન કહેલ છે, તે આ પ્રમાણે—પ્રેમબંધન અને દ્વેષબંધન, એવી રીતે મહાપદ્મ અર્હત્ પણ શ્રમણ નિર્ગ્રંથો પ્રત્યે બે પ્રકારનું બંધન કહેશે, તે આ પ્રમાણે—પ્રેમનું બંધન અને દ્વેષનું બંધન. હે આર્યો! જેવી રીતે મેં શ્રમણ નિર્ગ્રંથો પ્રત્યે ત્રણ દંડો કહેલા છે, તે આ પ્રમાણે—મનદંડ, વચનદંડ અને કાયદંડ. એવી રીતે મહાપદ્મ અર્હત્ પણ શ્રમણ નિર્ગ્રંથો પ્રત્યે ત્રણ દંડો કહેશે, તે આ પ્રમાણે—મનદંડ, વચનદંડ અને કાયદંડ. તે જેવી રીતે અભિલાપ વડે મેં ચાર કષાયો કહેલા છે. તે આ પ્રમાણે—ક્રોધ કષાય યાવત્ લોભ કષાય, પાંચ કામગુણો-વિષયો કહેલા છે, તે આ પ્રમાણે-શબ્દ, રૂપ, રસ, ગંધ અને સ્પર્શ. છ જીવનિકાચો કહેલા છે, તે આ પ્રમાણે—પૃથ્વીકાયિકી યાવત્ ત્રસકાયિકી એવી રીતે [મહાપદ્મજિન] યાવત્ ત્રસકાયિકોને કહેશે. તે જેવી રીતે આ અભિલાપ વડે મેં સાત ભયના સ્થાનો કહેલા છે એવી રીતે મહાપદ્મ જિન પણ શ્રમણ નિર્ગ્રંથો પ્રત્યે સાત ભયના સ્થાનોને કહેશે. એવી રીતે આઠ મદના સ્થાનો, નવ બ્રહ્મચર્યની ગુણિઓ (વાડો), દશ પ્રકારનો શ્રમણધર્મ, એમ ^૧ યાવત્ તેત્રીશ આશાતનાઓને જેમ મેં કહેલ છે તેમ મહાપદ્મજિન પણ કહેશે. તે જેવી રીતે હે આર્યો! મેં શ્રમણ નિર્ગ્રંથો પ્રત્યે નગ્નભાવ, મુંડભાવ, અસ્નાનતા, અદંતવશ-દાતાણનો નિષેધ, છત્રનો નિષેધ,

૧. યાવત્ શબ્દથી અગ્યાર શ્રાવકની પ્રતિમા, બાર ભિક્ષુપ્રતિમા વગેરે પ્રતિક્રમણ સૂત્રમાં પ્રસિદ્ધ પાઠ પ્રમાણે સમજવું.

ઉપાનહ-પગરખાનો નિષેધ, ભૂમિ ઉપર શયન, ફલક-પાતળા લાંબા પાટીઆ ઉપર શયન, કાષ્ઠ-જાડા અને લાંબા પાટ ઉપર શયન, કેશનું લુંચન, બ્રહ્મચર્યમાં વસવું, પરધરમાં ભિક્ષાને અર્થે પેસવું, યાવત્ લબ્ધ-આદરપૂર્વક ભોજનાદિનું મળવું અને ઉપલબ્ધ-અનાદરપૂર્વક ભોજનાદિનું મળવું તદ્દરૂપ વૃત્તિઓ કહેલી છે એવી રીતે મહાપદ્ય અર્હત્ પણ શ્રમણ નિર્ગ્રંથો પ્રત્યે નગ્નભાવ અર્થાત્ પ્રમાણપેત જેત વસ્ત્રાદિનું રાખવું યાવત્ લબ્ધાપલબ્ધ વૃત્તિઓને કહેશે. હે આયો! તે જેવી રીતે મેં શ્રમણ નિર્ગ્રંથો પ્રત્યે આધાકર્મિક-સાધુને નિમિત્તે બનાવેલું, ઉદેશિક-યાચક, પાખંડીને ઉદ્દેશીને બનાવેલું, મિશ્રજાત-કંઈક સાધુને અર્થે અને કંઈક પોતાને અર્થે બનાવેલું, અધ્યવપૂરક-પ્રથમ પોતાને માટે બનાવેલ હોય તેમાં સાધુને માટે પૂરવું-ધાન્યાદિ કંઈક પ્રસેપવું, પૂતિક-શુદ્ધમાન આહાર છતાં પણ આધાકર્મીદિ અંશો વડે અપવિત્ર કરેલું, કૃત-વેચાતું લાવેલું, પ્રાપ્તિ-સાધુને નિમિત્તે ઉછીનું (ઉધાર) લાવેલું, આચ્છિદ્ય-નોકરો વગેરે પાસેથી ઝૂંટવી લીધેલું, અનિસૃષ્ટ-સાધારણ અર્થાત્ ઘણા લોકોની માલિકીવાળું હોવાથી એક જણાએ નહિ આજ્ઞા આપેલું, અભ્યાહત-સન્મુખ લાવેલું, કાંતારભક્ત-અટવીમાં સાધુ વગેરે માટે બનાવેલું, દુર્ભિક્ષભક્ત-દુષ્કાલમાં ભિક્ષુકોને માટે બનાવેલું, ગ્લાનભક્ત-રોગીને માટે બનાવેલું, વદ્વિકાભક્ત-વાદળા હોવાથી ભિક્ષુઓ ફરી શકે નહિ તેના સારુ બનાવેલું, પ્રાધૂર્ણભક્ત-આવનાર ભિક્ષુકોને માટે બનાવેલું, પુનર્નવા (સાટોડી) પ્રમુખના મૂલનું ભોજન, સૂરણ વગેરે કંદનું ભોજન, કાકડી વગેરે ફલનું ભોજન, દાડમ વગેરે બીજનું ભોજન, હરિતભોજન એટલે મધુરતૃણાદિ-શેલડી સાંઠા વગેરેનું ભોજન, નિષેધેલ છે એવી રીતે મહાપદ્ય અર્હત્ પણ શ્રમણ નિર્ગ્રંથો પ્રત્યે આધાકર્મિક યાવત્ હરિતભોજનને લેવાનો નિષેધ કરશે. હે આયો! તે જેવી રીતે મેં શ્રમણ નિર્ગ્રંથો પ્રત્યે પાંચ મહાવ્રતયુક્ત, સપ્રતિકમણ, અચેલકધર્મ કહેલ છે, એવી રીતે મહાપદ્ય અરિહંત પણ શ્રમણ નિર્ગ્રંથો પ્રત્યે પાંચ મહાવ્રતયુક્ત, યાવત્ અચેલક ધર્મને કહેશે. હે આયો! તે જેવી રીતે મેં પાંચ અણુવ્રત અને સાત શિક્ષાવ્રત યુક્ત બાર પ્રકારનો શ્રાવકનો ધર્મ કહેલો છે એવી રીતે મહાપદ્ય અરિહંત પણ પાંચ અણુવ્રત અને સાત શિક્ષાવ્રતરૂપ યાવત્ શ્રાવક ધર્મને કહેશે. હે આયો! તે જેવી રીતે મેં શ્રમણ નિર્ગ્રંથો પ્રત્યે શય્યાતરપિંડ તથા રાજપિંડ લેવાનો નિષેધ કરેલ છે. એવી રીતે મહાપદ્ય અરિહંત પણ શય્યાતરપિંડ તથા રાજપિંડનો નિષેધ કરશે. હે આયો! જેવી રીતે મારા નવ ગચ્છ અને અગ્યાર ગણધરો છે એવી રીતે મહાપદ્ય અરિહંતના નવ ગચ્છ અને અગ્યાર ગણધરો થશે. હે આયો! જેવી રીતે હું ત્રીશ વર્ષ સુધી ઘરવાસ મધ્યે વસીને મુંડિત થઈ યાવત્ દીક્ષિત થયો છું, બાર વર્ષ અને તેર પક્ષ (સાડા છ માસ) સુધી છવ્રસ્થ પર્વાયને પ્રાપ્ત કરીને તેર પક્ષ ન્યૂન ત્રીશ વર્ષના કેવલીપર્વાયને પ્રાપ્ત કરીને (સર્વ) બૈતાળીશ વર્ષના શ્રામણ્ય (સાધુપણા) પર્વાયને પ્રાપ્ત કરીને બૌતેર વર્ષના સર્વ આયુષ્યને પાળીને સિદ્ધ થઈશ યાવત્ સર્વ દુઃખના અંતને કરીશ. એવી રીતે મહાપદ્ય અરિહંત પણ ત્રીશ વર્ષ સુધી ગૃહવાસમાં રહીને યાવત્ દીક્ષા લેશે. બાર વર્ષ યાવત્ બૌતેર વર્ષના સર્વ આયુષ્યને પાળીને સિદ્ધ થશે. યાવત્ સર્વ દુઃખોના અંતને કરશે. જે શીલ સમાચાર અર્થાત્ અનુષ્ઠાનમાં સ્વભાવ, અરિહંત તીર્થંકર મહાવીરનો હતો તે જ શીલસમાચાર મહાપદ્ય અરિહંતનો થશે. ॥૧॥ ॥૬૮૩॥

(ટી૦) આ સૂત્ર સુગમ છે. વિશેષ એ કે—અષ્ટ—હમણાં કહેલ આયો! એ સાધુઓને આમંત્રણ વચન છે 'મિમિ'ત્તિં ઢક્કા (ડંકો) તે છે સારભૂત જેને તે ભિભિસાર. કેમ કે તેણે (શ્રેણિકે) કુમારપણામાં ઘરમાં આગ લાગ્યે છતે તેમાંથી જ્યઢક્કા કાઢી હતી, તેથી પિતાએ તેને ભિભિસાર કહ્યું. પ્રથમ પ્રસ્તુટ (પાથડા) વર્તી સીમંતકનામા નરકેન્દ્રમાં ચોરાશી હજાર વર્ષની સ્થિતિવાળી નારકોની મધ્યે નારકપણાએ ઉત્પન્ન થશે. કાલ-સ્વરૂપથી કાળો, કાલાવભાસ-જોનારાને કાળો જે દેખાય છે યાવત્ શબ્દથી 'ગંભીરલોમહરિસે' ગંભીર-મહાન્ લોમહર્ષ-ભયનો વિકાર છે જેને તે ગંભીર લોમહર્ષ, ભીમો—વિકરાલ, 'ઉત્તાસણઓ'—ઉદ્વેગ ઉત્પન્ન કરનાર, 'પરમકિન્હે વન્નેણ' તિં પ્રસિદ્ધ છે. શ્રેણિકરાજ, તે નરકમાં વેદનાને વેદશે. ઉજ્જ્વલાં-

સુખરૂપ વિપક્ષના લેશ વડે પણ કલંકિત નહિ અર્થાત્ એકાંત દુઃખમય, યાવત્ શબ્દથી ત્રીણિ-મન, વચન અને કાયબલને અથવા ઉપરનો, મધ્યનો અને નીચેનો કાયાનો વિભાગ, તેને તુલયતિ—જીતે છે તે ત્રિતુલાને, ક્વચિત્ વિપુલાં—એવો પાઠ છે તેમાં વિપુલા-શરીરમાં વ્યામ થયેલી વેદનાને, તથા પ્રગાઢાં—પ્રકર્ષવાળીને, કટુકાં—કટુકરસનું ઉત્પાદન કરવાવાળીને, કર્કશાં—કર્કશ સ્પર્શ સંપાદન કરેલીને, અથવા કટુક દ્રવ્યની જેમ કડવી અનિષ્ટને એમ કર્કશ પણ જાણવી. ચળ્લાં—વેગવાળી, જલ્દીથી મૂચ્છાને ઉપજાવનારી એવી વેદનાને ભોગવશે, વેદના બે પ્રકારે છે—સુખરૂપ અને દુઃખરૂપ, માટે સુખનો નિષેધ કરવા સારુ દુઃખરૂપ વેદનાને એમ કહ્યું. દુર્ગા—પર્વતાદિ દુર્ગા-ટેકરાની જેમ કોઈપણ રીતે ઉલ્લંઘન કરવા માટે અશક્યને, દિવ્યાં—દેવ વડે બનાવેલીને, વધારે કહેવાથી શું?—દુરધિસહાં—સહન કરવા માટે અશક્ય એવી વેદનાને ભોગવશે. આ જ જંબૂદ્વીપમાં પરંતુ અસંખ્યાત્મતમ જંબૂદ્વીપમાં નહિ. 'પુમત્તા' તિંં પુરુષપણાએ 'પચ્ચાયાહિ' તિંં ફરીથી ઉત્પન્ન થશે. 'બહુપહિપુત્રાણં' તિંં અતિપરિપૂર્ણ (નવ માસ) ઉપર અર્ધઅષ્ટમ ૭૧૧ છે જેમાં તે અર્ધઅષ્ટમ અર્થાત્ દશમા મહિનાના સાડાસાત અહોરાત્ર વ્યતીત થયે છે, અંહિ છઠ્ઠી વિભક્તિ સમ્મીના અર્થમાં છે. સુકુમાર-કોમળ હાથ અને પગ છે જેના તે સુકુમારપાણીપાદ, તેને, પ્રતિપૂર્ણ-સ્વકીય સ્વકીય પ્રમાણથી અથવા પ્રતિપુણ્ય-પવિત્ર પાંચ ઈન્દ્રિયો-કરણો છે જેમાં તે અહીન પ્રતિપૂર્ણ (પ્રતિપુણ્ય) પંચેન્દ્રિય શરીર, અથવા અંગોપાંગના પ્રમાણથી હીન નહિ અને સંપૂર્ણ પાંચ ઈન્દ્રિય અથવા પવિત્ર પાંચ ઈન્દ્રિયવાળું શરીર છે જેનું તે અહીનપ્રતિપૂર્ણ પંચેન્દ્રિય શરીર કે અહીનપ્રતિપૂર્ણપંચેન્દ્રિય શરીર તેને, તથા લક્ષણશાસ્ત્રમાં કહેલ પુરુષના લક્ષણ 'અસ્થિષ્વર્યાઃ સુખં માંસં' ત્યાદિં હાડકાં મજબૂત હોય તો દ્રવ્ય મળે, માંસ સારું હોય તો સુખ મળે ઇત્યાદિ, અથવા માન ઉન્માનાદિક વ્યંજન-મષ, તિલાદિ, ગુણ-સૌભાગ્યાદિ, અથવા લક્ષણ વ્યંજનના જે ગુણો છે તે ગુણ વડે યુક્ત તે લક્ષણવ્યંજનગુણોપેત 'ઉવવેઓ'તિંં આ પ્રયોગ તો પ્રાકૃતપણાથી વર્ણ[વ]ના આગમથી થયેલ છે અથવા 'ઉપ' અપેત આ બેની સ્થિતિમાં શકન્વાદિ ગણને જોવાથી અકારનો લોપ કીધે છે તે ઉપપેત પ્રયોગ થાય છે તેથી લક્ષણવ્યંજનગુણોપપેતને. લક્ષણવ્યંજનનું સ્વરૂપ આ પ્રમાણે કહેલું છે—

માણુમ્માણપમાણાદિ, લક્ષણં વંજણં તુ મસમાઈ । સહજં વ લક્ષણં વંજણં તુ પચ્છા સમુપ્પન્નં ॥૮॥

અર્થ—માન, ઉન્માન અને પ્રમાણાદિ લક્ષણ છે અને વ્યંજન તો મષ, તિલાદિ છે અથવા સહજ શરીર સાથે ઉત્પન્ન થયેલ હસ્તરેખાદિ તે લક્ષણ અને પાછળથી ઉત્પન્ન થયેલ તે વ્યંજન કહેવાય છે. (૮)

લક્ષણને મુખ્ય કરીને વિશેષણાંતરને કહે છે—'માણુમ્માણે' ત્યાદિં તેમાં માન-જલદ્રોણનું પ્રમાણપણું તે આ પ્રમાણે-જળથી ભરેલ કુંડને વિષે જેનું માન કરવું હોય તે પુરુષને બેસાડવો, તેથી જલ, કુંડથી બહાર નીકળેલું છે તે જળ, જો દ્રોણપ્રમાણ થાય તો તે પુરુષમાનોપેત કહેવાય છે. તુલા-ત્રાજવા પર તોલેલ પુરુષનું જે અર્ધભાર પ્રમાણપણું (વજન) તે ઉન્માન કહેવાય છે અને પોતાના અંગુલ વડે એકસો ને આઠ અંગુલની ઊંચાઈ તે પ્રમાણ^૧ કહેવાય છે. કલું છે કે—

જલદોણ ૧ મદ્ધમારં ૨, સમુહાઈ સમુસ્સિઓ વ જો નવ ડ । માણુમ્માણપમાણં, તિવિહં ચ્હલુ લક્ષણં ઇયં ॥૯॥

અર્થ—જલદ્રોણપ્રમાણ તે માન, અર્ધભાર પ્રમાણ વજન તે ઉન્માન અને પોતાના મુખથી નવગુણી ઊંચાઈ તે પ્રમાણ અર્થાત્ બાર અંગુલનું મુખ તે પ્રમાણયુક્ત કહેવાય છે, તેને નવગુણું કરતાં એકસો ને આઠ અંગુલ થાય છે તે તેટલી ઊંચાઈ ઉત્તમ પુરુષની હોય છે. આ ત્રણ લક્ષણ છે. ॥૯॥

તેથી માન, ઉન્માન અને પ્રમાણ વડે પ્રતિપૂર્ણ, સુંદર છે શિર વગેરે બધાય અંગો જેમાં તે અને તેવા પ્રકારનું સુંદર અંગ-શરીર છે જેનું તે માનોન્માન પ્રમાણ પ્રતિપૂર્ણ સુજાત અંગ, તેને તથા શશિવત્ સૌમ્ય આકારવાળું, કાંત-મનોહર, પ્રિયપ્રીતિને ઉત્પન્ન કરનારું, દર્શન છે જેનું તે શશિસૌમ્યાકારકાન્તપ્રિયદર્શન, તેને આથી જ સુરૂપવાળા એવા દારક-બાળકને, ભદ્રા જન્મ આપશે. એ પ્રમાણે સંબંધ છે. 'જં રયણિં ચ' તિંં જે રાત્રિમાં 'તં રયણિં ચ' તિંં તે રાત્રિમાં વળી, અર્ધ રાત્રમાં જ

૧. આ ઊંચાઈ બીજા ઉત્તમ પુરુષોની અપેક્ષાએ સમજવી, તીર્થંકરની ઊંચાઈ તો એકસો ને વીસ અંગુલની હોય છે.

તીર્થંકરની ઉત્પત્તિ હોય છે માટે રજનીનું ગ્રહણ છે. 'સે દારણ પયાહિઈ' તિં તે બાળક જન્મશે-ઉત્પન્ન થશે. 'સમ્બિંતરબાહિર' તિં અભ્યંતર સહિત બહાર નગરના ભાગ વડે જે નગર છે તેમાં અર્થાત્ બધાય નગરમાં, બે હજાર પલ વડે ભાર થાય છે અથવા પુરુષ વડે ઉપાડવા યોગ્ય ભાર (બોજો) જે ભારક એમ પ્રસિદ્ધ છે અગ્ર-પ્રમાણ, તેથી ભાર એ જ અગ્ર તે ભારાગ્ર, તે ભારાગ્ર વડે ભારાગ્રશ-ભાર પરિમાણથી, એવી રીતે કુંભાગ્રશ-કુંભ પરિણામથી. વિશેષ એ કે-કુંભ-સાઠ આઠક વગેરે પ્રમાણથી થાય છે. પદ્મનો વર્ષાદિ અને રત્નનો વર્ષાદિ વર્ષશે-થશે. યાવત્ શબ્દથી 'નિવ્વત્તે અસુદ્ધજાઈકમ્મકરણે સંપત્તે' તિં જાણવું તેમાં નિવૃત્તે-દૂર કરેલ, પાઠાંતરથી નિવ્વત્તે-વિરામ પામે છે તે અશુચીના-અમેષ્યોના, જાતકર્મ-પ્રસવના વ્યાપારોના વિધાનમાં અર્થાત્ સૂત્રિકા સંબંધી અશુચીકર્મ વિરામ પામે છે તે સંપ્રાપ્તે-આવ્યે છે તે 'બારસાહદિવસે' તિં બારેનો પૂરણ તે દ્વાદશ, તે જ આખ્યા-કથન છે જેને તે દ્વાદશાખ્ય, તે આ દિવસ તે દ્વાદશાખ્ય દિવસ અથવા દ્વાદશરૂપ અહ તે દ્વાદશાહ, તે નામવાળો દિવસ તે દ્વાદશાહ દિવસ અર્થાત્ બારમો દિવસ આવ્યે છે તે 'અયં' તિં આ કથનપણાએ પ્રત્યક્ષ નજીક 'અયારૂવં' તિં એ જ રૂપ-સ્વભાવ છે જેનો પરંતુ માત્રા (અલ્પાંશ) વડે પણ અન્ય પ્રકારને પામેલ નહિં. તે શું? નામધેય-પ્રશસ્ત, નામ કેવા પ્રકારનું? ગોણ (ગુણવાળું) પરંતુ પારિભાષિક-સંજ્ઞામાત્ર નહિં. ગોણ કહેવાથી અમુખ્ય પણ થાય માટે ગુણનિષ્પત્તિ-ગુણોને આશ્રયીને પદ્યવર્ણાદિથી નિષ્પત્તિ-થયેલું તે ગુણનિષ્પત્તિ, આ અક્ષરાર્થ છે. 'મહાપડમે મહાપડમે' તિં તેના પિતાનું, એક વાર વિચારવું અને બીજી વાર નામસંસ્કરણ કરવું. 'તણ ણં' તિં વિચારણા બાદ 'મહાપડમ' ઈતિ, મહાપદ્મ આ નામવાળું બાળક 'સાઝેગઢવાસજાયગં' તિં કઈક અધિક આઠ વર્ષ થયા છે જેને તે સાતિરેક અષ્ટવર્ષજાતક તેને 'રાઝવજો' તિં રાજા સંબંધી વર્ણન કહેવું, તે આ પ્રમાણે—'મહયાહિમવંતમહંતમલયમંદરમહિંદસારે' મહતા-મોટા ગુણના સમૂહ વડે અંતર્ભૂત ભાવ પ્રત્યય હોવાથી અથવા 'મહત્તયા હિમવાંશ્ચ' મોટાઈ વડે હિમવાનુનામા વર્ષધર પર્વતવિશેષ, મહાન એવો મલય તે વિન્ધ્ય એમ ચૂર્ણિકાર કહે છે તે મહામલય, તે અને મંદર-મેરુ, મહેન્દ્ર-શકાદિ, તેની માફક સાર-શ્રેષ્ઠ છે જે તે મહત્તહિમવન્મહામલયમંદરમહેન્દ્રસાર, 'અચ્ચંતવિસુદ્ધવીહરાયકુલવંસપ્પસૂ'—અત્યંત વિશુદ્ધ-સર્વથા નિર્દોષ, અને દીર્ઘ-પુરુષપરંપરાની અપેક્ષાએ મોટા, એવા જે રાજાઓના કુલરૂપ વંશ-સંતાનમાં ઉત્પન્ન થયેલ તે અત્યંત વિશુદ્ધ દીર્ઘ રાજકુલવંશપ્રસુત 'નિરંતરરાયલક્ષ્મણવિરાઝયંગુવંગે'—નિરંતર રાજલક્ષણ-ચક્ર, સ્વસ્તિક પ્રમુખથી વિરાજિત-શોભિત છે શિર વગેરે અંગો અને અંગુલી વગેરે ઉપાંગો જેના તે નિરંતરરાજલક્ષણવિરાજિતાંગોપાંગ 'બહુજળબહુમાણપૂજર સ્વવગુણસમિદ્ધે ચત્તિણ મુદિણ' તિં આ પ્રતીત છે અર્થાત્ બહુમાનપૂર્વક બહુ લોકથી પૂજાયેલ, સર્વ ગુણ વડે સમૃદ્ધ, કાત-ઉપદ્રવથી રક્ષણ કરનાર તે ક્ષત્રિય, અને મુદિત (હર્ષિત) 'મુદ્ધાભિસિત્તે'—પિતા, પિતામહ વગેરે દ્વારા મસ્તક પર અભિષેક કરાયેલ છે જે તે મૂર્ધાભિષિક્ત તથા 'માડપિડસુજાણ'—વિનીતપણાદિને લઈને માતૃપિતાનો સુપુત્ર, દયપ્ત્તે—દયાપ્રાપ્ત-દયા કરનાર, 'સીમંકરે'—મર્યાદાને કરનાર, સીમંધરે—પૂર્વપુરુષોએ કરેલી મર્યાદાને ધારણ કરે છે અને પોતે પણ તેને લોપતો નથી, ચેમંકર—ઉપદ્રવને કરનારો નહિ, ચેમંધરે—અન્ય પુરુષોએ કરેલ ક્ષેમને ધારણ કરે છે. માણુસિંદે જળવયપિયા—મનુષ્યોનો ઈંદ્ર અને વત્સલપણાથી-પ્રેમાળુ હોવાથી લોકોનો પિતા, 'જળવયપુરોહિણ'—દેશનો પુરોહિત-શાંતિ કરનાર, સેતુકરે—આપદામાં પડેલ લોકોના ઉદ્ધારના ઉપાયરૂપ માર્ગને કરે છે. કોતુકરે—અદ્ભૂત કાર્યનો કરનાર હોવાથી ચિન્હકર, 'નરપવરે'—મનુષ્યો વડે પ્રવર અથવા મનુષ્યો, પ્રવર-શ્રેષ્ઠ છે જેના તે નરપ્રવર, 'પુરિસવરે'—પુરુષોમાં પ્રધાન, પુરિસસીહે—શૌર્યાદિના અધિકપણાને લઈને પુરુષોમાં સિંહ સમાન, 'પુરિસઆસીવિસે'—શાપ આપવામાં સમર્થ હોવાથી પુરુષોમાં આશીર્વાદ (કોઈ દિવસ શાપ આપે નહિં આ વિશેષણ શક્તિદર્શક જ છે), 'પુરિસપુંડરીણ'—પૂજ્યપણાથી અને સેવ્યપણાથી પુરુષોમાં પુંડરીકકમલ સમાન, 'પુરિસવરગંધત્થી'—શેષ રાજાઓરૂપી હાથીઓને જીતનાર હોવાથી પુરુષોમાં શ્રેષ્ઠ ગંધહસ્તિ સમાન 'અઢ્ઢે'—ધનિકમાં-શ્રેષ્ઠ હોવાથી આદ્ય, 'દિત્તે'—દર્પકપણાથી-ગૌરવવાળો હોવાથી દમ, વિત્તે—પ્રસિદ્ધ હોવાથી દ્રવ્યવાન્ 'વિચ્છિન્નવિપુલભવણ-સયણાસણજાણવાહણાઝ્ઞે'—પૂર્વવત્ અર્થાત્ વિસ્તારવાળા ઘણા ભવન, શયન, આસન, રથાદિયાન અને અશ્વાદિ વાહનો

વડે વ્યાપ્ત. 'બહુધળબહુજાયરૂવરયણ આઓગપઓગસંપડતે'—ધણું ધન, બહુજાતરૂપ (સોનું) અને રજત (રૂપું) તથા આયોગપ્રયોગો—દ્રવ્યને મેળવવાના ઉપાયવિશેષો પ્રવર્તેલાં છે જેના વડે તે આયોગપ્રયોગસંપ્રયુક્ત, 'વિચ્છિદ્ધિયપરભત્તપાળો' બહુદાસીદાસગોમહિસગવેલગમ્પભૂષ—જ્યાં ધણું ભોજન બચે છે (ધણું રાંધવાથી) વધે છે તથા ઘણા દાસદાસી, ગાય, મહિષ અને ઘણા બળદો છે, 'પટ્ટિપુત્રજંતકોસકોઢગારાડડયુહાગારે'—જલયંત્રાદિ યંત્રો, કોશ-ભંડાર, કોઠાગાર-ધાન્યનું ઘર (કોઠાર), આયુધાગાર-હથિયારનો ભંડાર પ્રતિપૂર્ણ છે 'બલવં'—હાથી વગેરે સૈન્ય વડે યુક્ત, 'દુબ્બલપચ્ચામિતે'—પાડોશી રાજાઓ જેના બલ વગરના છે. ઓહયકંટયં—ચોર, લુચ્ચા વગેરે કંટકનું સર્વસ્વ લઈ લીધેલ છે. નિહયકંટયં—કંટકનો નાશ કરેલ છે, મલિયકંટયં—કંટકનું માનમર્દન કરેલ છે. ઝદ્ધિયકંટયં—કંટકથી દેશનો ઉદ્ધાર કરેલ છે, અકંટયં—દેશને કંટક રહિત—સુખી કરેલ છે. એવી રીતે શત્રુઓ પણ જાણવા. પરંતુ વિશેષ એ કે—શત્રુઓ તેથી બીજા જાણવા. 'પરાઈયસત્તુ'—વિજયવાળો હોવાથી શત્રુઓનો પરાજય કરેલ છે 'વવગયદુમ્મિક્કં ખારિભયવિષ્ણુમુક્કં સેવં સિવં સુમ્મિક્કં'—દુર્ભિક્ષના અભાવવાળું, મારિ-મરકીના ભયથી મુક્ત, કલ્યાણવાળું, ઉપદ્રવ વિનાનું અને સુખિક્ષવાળું તથા 'પસન્નકિંબડમરં'—ઉંબ એટલે વિદ્ધો અને ડમરકુમાર વગેરેનું ઉપાડવું ઉપશાંત છે એવા 'રજ્જં પસાસેમાણે' તિં રાજ્યને પાલતો થકો 'વિહરિસ્સડ' તિં (મહાપરારાજ) વિચરશે. 'દો દેવા મહદ્ધિયા'—એ દેવ મહદ્ધિક, અહિં યાવત્ શબ્દથી 'મહજ્જુડયા મહાણુભાગા મહાયસા મહાબલા' જાણવું અર્થાત્ મહાન કાંતિવાળા, મહાન પ્રભાવવાળા, મહાન યશવાળા અને મહાબળવાળા 'સેનાકમ્મ' તિં—સૈન્યનો કર્મશત્રુને સાધવારૂપ અથવા સેનાના વિષયવાળો કર્તવ્યતાલક્ષણ સેનાકર્મ, પૂર્ણભદ્ર-દક્ષિણ યક્ષનિકાધનો ઇંદ્ર અને માણિભદ્ર, ઉત્તર યક્ષનિકાધનો ઇંદ્ર છે 'બહવે રાઈસરે' ત્યાદિં રાજા-મહામાંડલિક, ઈશ્વર-યુવરાજ, માંડલિક અથવા અમાત્ય, બીજાઓ તો એમ કહે છે કે—અણિમાદિ અષ્ટવિધ ઐશ્વર્ય યુક્ત તે ઈશ્વર, તલવર-સંતુષ્ટ થઈને રાજાએ આપેલ પટ્ટબંધ (પાઘડી) વડે શોભિત, માંડલિક-છિન્ન મંડબનો અધિપતિ, કૌટુંબિક-કેટલાએક કુટુંબનો સ્વામી, ઇભ્ય-દ્રવ્યવાળો—તે નિશ્ચય જેના સંબંધી ઢંગલો કરેલ દ્રવ્યની રાશિથી અંતરિત હાથી પણ દેખાય નહિ એટલા પ્રમાણવાળા 'દ્રવ્ય વડે જાણવો. શ્રેષ્ઠી-લક્ષ્મીદેવીથી બેઠેલ સુવર્ણમય પટ્ટ વડે ભૂષિત ઉત્તમાંગ-મસ્તકવાળો, પુરમાં જ્યેષ્ઠવણિક-નગરશેઠ, સેનાપતિ-રાજાએ નિરૂપણ કરેલ હાથી, ઘોડા રથ અને પદાતિના સમુદાયરૂપ સેનાનો પ્રભુ-નાયક, સાર્થવાહક-સાર્થનો નાયક. આ બધાનો દંદ સમાસ છે, તેથી રાજાદિ વગેરે છે આદિમાં જેઓને તે અર્થાત્ 'રાજેશ્વરતલવરમાંડલિકૌટુંબિકૌટુંબિકેભ્યઃશ્રેષ્ઠિસેનાપતિ-સાર્થવાહપ્રભૂતયઃ' 'દેવસેણ' તિં દેવો એ જ સેના છે જેને અથવા દેવો વડે અધિષ્ઠિત છે સેના જેની તે દેવસેન એવા પ્રકારનું નામ 'સેતે' ત્યાદિં શ્રેયાન્—અતિ વખાણવા લાયક, અથવા શ્વેત. કેવો (હાથી) તે કહે છે—શંખતલ-કંબુરૂપ વડે વિમલ-પંક વગેરેથી રહિત સન્નિકાશ-સંકાશ સરખો છે જે તે શંખતલવિમલસન્નિકાશ 'દુરુદ્ધે સમણો'—આરૂઢ થયો થકો પ્રવેશ કરશે અને નીકળશે. ક્યાંક વર્તમાનનો પ્રયોગ દેખાય છે તે, તે કાલની અપેક્ષાએ જાણવું, એમ સર્વત્ર સમજવું 'ગુરુમહત્તરર્ણિ'—ગુરુઓના માતાપિતાના મહત્તરો—પૂજ્યો અથવા ગૌરવ યોગ્ય હોઈને ગુરુઓ અને મહત્તરો તે વધ વડે વૃદ્ધપણાથી જે છે તે ગુરુમહત્તરો. 'પુણરવિ' તિં મહત્તર પુરુષોની અનુજ્ઞા બાદ લોકાંતે—લોકાગ્ર લક્ષણ સિદ્ધસ્થાનમાં ઉત્પન્ન થનાર તે લોકાંતિકો, ભવિષ્યમાં ભૂતની જેમ ઉપચારરૂપ ન્યાય વડે એ રીતે વ્યપદેશ છે. નહિતર તો કૃષ્ણરાજિના મધ્યમાં વસનારા છે (લોકના મધ્યમાં છે) અને સિદ્ધસ્થાનમાં જવાપણું તો તેઓને અનંતર—આંતરરહિત બીજા ભવમાં જ મોક્ષ જવાથી છે. જીતકલ્પ-આચરેલ કલ્પ-તીર્થકરને પ્રતિબોધ કરવારૂપ છે જેઓનું તે જીતકલ્પિકો, તેઓનું આચરેલું જ આ કલ્પ છે પરંતુ તેઓ વડે તીર્થકરો પ્રતિબોધ પામતા નથી, કારણ કે ભગવાનનું સ્વયં બુદ્ધપણું હોય છે. તાહિં—તે વિવક્ષિત 'વગ્ગુહિં તિં વાણી વડે, જે વાણી વડે આનંદ ઉત્પન્ન થાય છે, આ ભાવ છે. જે વાણી ઈચ્છિત છે તે ઈષ્ટ, કાંત-મનોહર, પ્રિય—

1. ઇભ્યના ધરના ધનનો ઢંગલો કરવો અને તેની પડખે હાથીને ઊભો રાખવો તો તે દ્રવ્યની ઊંચાઈથી ઢંગલેલ હાથી દેખાય નહિ.
2. અહિં ટીકાકારે સ્પષ્ટ લોકાંતિક દેવોને એકાવતારી જ કહ્યા છે તે અધિપતિ સમજવા પરંતુ પરિવારભૂતનો નિરધાર નહિ.

પ્રેમને ઉત્પન્ન કરનારી, વિરૂપ વાણી પણ કારણવશાત્ પ્રિય થાય છે માટે અહિં કહે છે—મનોજ્ઞ-શુભ સ્વરૂપવાળી, મનોજ્ઞ વાણી પણ શબ્દથી હોય પરંતુ અર્થથી હૃદયંગમ થતી નથી માટે કહે છે—મણામા-મનને ગમે છે જે વાણી તેવી વાણી વડે ઉદાત્ત-ગંભીર સ્વર વડે પ્રયોગ કરેલ હોવાથી અથવા અર્થ વડે યુક્ત હોવાથી ઉદાર અને કલ્પ-આરોગ્ય તેને—અર્ણવિ-આહ્વાન કરે છે—આરોગ્ય કરે છે તે કલ્યાણકર એવી વાણી વડે—ઉપદ્રવના અભાવની સૂચક હોવાથી શિવા, અને ધનને પ્રાપ્ત કરાવે છે અથવા ધનમાં જે સારી તે ધન્યા, એવી વાણી વડે, 'સહશ્રિયા' વચનના અર્થ વડે યુક્ત જે વાણી તે સશ્રીકા, એવી વાણી વડે, આ પ્રમાણે સંબંધ કરે છે. અભિનંદ્યમાન-સારી રીતે ઉલ્લસિત કરાયા થકા (મહાપદ્મજિન) 'બહિય' તિં નગરથી બહાર (ઉદ્યાનમાં આવ્યા), અહિંથી વાચનાંતરને અનુસરીને લખાય છે. 'સારડરેગાઈ' તિં સાડાછ મહિના વડે અધિક બાર વર્ષ પર્યંત કાયાને વોસરાવ્યે છતે, અર્થાત્ સંભાળ નહિ કરવાથી, દેહને છોડ્યે થકે-પરિષદ વગેરેને સહેવાથી તેમ સહેવાય છે. ઉત્પન્ન થનાર ઉપસર્ગોને વિષે ભયના અભાવથી સહન કરશે. ઉત્પન્ન થયેલ ઉપસર્ગોને વિષે ક્રોધના અભાવથી ક્ષમા કરશે, દીનતાના અભાવથી તિતિક્ષા કરશે અને અવિચલપણાને લઈને અધ્યાસશે. 'જાવ ગુત્તે' તિં શબ્દથી આ જાણવું—'રસણાસમિર આયાણમંડમત્તનિક્ષેવણાસમિર'—એષણાસમિતિએ સમિત, ઉપકરણાદિને લેવા મૂકવામાં સમિત-સમ્યક્ પ્રવૃત્તિવાળા થશે. 'ઉચ્ચારપાસવળખેલસિંધાણજલ્લપારિઠાવણિયાસમિર' ખેલ-થૂંક, સિંધાણ-નાકનો શ્લેષ્મ (લીંટ), જલ્લ-મેલ 'મળગુત્તે વડ્ગુત્તે કાયગુત્તે' ગુત્તે અર્થાત્ ગુપ્તપણાથી ત્રણ ગુપ્તિવાળો આત્મા, ગુપ્તિદિષ—પોતપોતાના વિષયોમાં રાગાદિ વડે ઈંદ્રિયોની પ્રવૃત્તિ નહિ હોવાથી ગુપ્તેન્દ્રિય, 'ગુત્તવંભયારી'—નવ બ્રહ્મચર્યની ગુપ્તિઓ વડે રક્ષિત એવું બ્રહ્મ-મૈથુનવિરમણવ્રત, તેને જે સેવે છે તે ગુપ્તબ્રહ્મચારી. તથા અમમ એટલે મમકાર (મારાપણું)—રૂપ અભિલાપ (ઉચ્ચાર) નથી કેમ કે અનાસક્ત હોવાથી અકિંચણે-નથી કિંચણ-દ્રવ્ય જેને તે અકિંચન, 'છિન્નગ્રન્થે' છેદેલ છે ધનધાન્યાદિ ગ્રંથ અથવા તેનો પ્રતિબંધ-મૂર્ચ્છા જેણે તે છિન્નગ્રંથ, ક્યાંક 'કિણ્ણગંથે' એવો પાઠ છે તેમાં કીર્ણ-ફેંકેલ ગ્રન્થ, નિરુવલેવે—દ્રવ્યથી નિર્મળ દેહપણાથી અને ભાવથી બંધ હેતુઓના અભાવથી નીકળી ગયો છે ઉપલેપ જેમાંથી તે નિરુપલેપ, એ જ હકીકત ઉપમાન વડે કહેવાય છે. કંસપાતીવ મુક્તતોયે—કાંસાના પાત્રવિશેષની જેમ મુક્ત-ત્યજેલ અર્થાત્ નહિ લાગેલ તોય-(પાણી)ની જેમ બંધના હેતુપણાથી તોય-સ્નેહ જેણે તે મુક્તતોય. જેવી રીતે ભાવનામાં-આચારંગ સૂત્રના બીજા શ્રુતસ્કંધને વિષે પંદરમા અધ્યયનમાં કહેલ છે તેવી રીતે આ વર્ણન કહેવા યોગ્ય છે. ક્યાં સુધી તે કહે છે. 'જાવ સુહુવે' ત્યાદિં સારી રીતે ધૃતાદિ પ્રક્ષેપ કરેલું છે જેમાં તે સુહૃત, એવો જે હૃતાશન-અગ્નિ તે, સુહૃતહૃતાશન, તેની માફક જ્ઞાનરૂપ અથવા તપરૂપ તેજ વડે દીપ્યમાન. અતિદેશ કરેલ પદોના સંગ્રહને બે ગાથા વડે કહે છે—કંસે ગાઠા, કુંજર ગાઠા, 'કંસે' તિં કાંસ્યપાત્રની જેમ મુક્તતોય 'સંખે'તિં શંખની જેમ નિરંગણ-રંગણ એટલે રાગાદિ વડે રંગાવું તેથી નીકળેલ (છૂટેલ) ૨, 'જીવે'તિં જીવની જેમ અપ્રતિહત ગતિ-સંયમમાં ગતિ-પ્રવૃત્તિ કોઈ પણ રીતે એમની હણાય નહિ, આ તાત્પર્ય છે ૩, 'ગગણે' તિં ગગનની જેમ અવલંબનરહિત કુલ, ગામ વગેરેના આલંબન વિનાના ૪, 'વાયેય' તિં વાયુની જેમ અપ્રતિબદ્ધ-ગ્રામાદિને વિષે એક રાત્રાદિ વસવાથી ૫, 'સારયસલિલે'તિં શરદઋતુના ઉદકની જેમ શુદ્ધ હૃદયવાળા-અકલુષ મનવાળા હોવાથી ૬, 'પુક્કરપતે'તિં પુષ્કર (કમલ) પત્રની જેમ પ્રસિદ્ધ છે ૭, લેપરહિત 'કુમ્મે' તિં કાચબાની જેમ ગુપ્તેન્દ્રિય-કાચબો તો ક્યારેક પોતાના પાંચ અવયવો વડે ગુપ્ત હોય છે, એવી રીતે આ (ભગવાન તો સદાકાલ) પણ ઈંદ્રિયપંચક વડે ગુપ્ત થશે, 'વિહગે'તિં પક્ષીની જેમ વિપ્રમુક્ત-પરિકરને છોડેલ હોવાથી અને અનિયતવાસ હોવાથી ૮, 'ખગેય' તિં ખડ્ગ-ગેંડાના વિષાણની જેમ એકજાત-ખડ્ગ-અટવીનો જીવ (ગેંડો) તેનું વિષાણ-શીંગડું તે એક જ હોય છે તેની પેઠે એકજાત-એકભૂત અર્થાત્ રાગાદિ અન્ય સહાયના

૧. અહિં ટીકામાં 'વાગિમ' એમ બહુવચન છે પરંતુ અનુવાદમાં વાણી વડે એમ એકવચન લખેલ છે.

અભાવથી ૩૦, 'ભારુંડે' તિં ૧ ભારુંડ પક્ષીની પેઠે અપ્રમત્ત-બે ભારુંડ પક્ષીઓ અવશ્ય એક શરીરવાળા, જૂદી ગ્રીવા-ગરદનવાળા અને ત્રણ પગવાળા હોય છે. તે બન્ને અત્યંત અપ્રમત્ત પણાએ જ નિર્વાહને મેળવે છે માટે તેના વડે ઉપમા છે ૧૧. ૥૧૧॥ 'કુંજરે' તિં કુંજરની જેમ શૌડીર-કષાયાદિ શત્રુઓ પ્રત્યે હાથીની માફક શૂર ૧૨, 'વસમે' તિં વૃષભની જેમ જાતસ્થામ-બળદની જેમ ઉત્પન્ન બલવાળા-પ્રતિજ્ઞા કરેલ વસ્તુના ભારને નિર્વાહ કરનારા ૧૩, 'સીહે' તિં સિંહની પરે દુર્દ્ભ-પરીષદાદિ વડે નહિ પરાભવ પામવા યોગ્ય ૧૪, 'નગરાયા ચેવ' તિં મંદરો ઇવ અકંપે-મેરુની પરે અકંપ-અનુકૂલાદિ ઉપસર્ગ વડે-નિશ્ચલ સત્ત્વવાળા ૧૫, 'સાગરમક્ષોહિ' તિં અહિં 'મકાર' અલાક્ષણિક છે. સાગરની જેમ અક્ષોભ તે સાગરાક્ષોભ, એ રીતે સૂત્ર વડે સૂચના છે. સૂત્ર તો 'સાગરો ઇવ ગંધીરે'—હર્ષ અને શોક વગેરે વડે ક્ષોભિત ન થવાથી ગંધીર છે ૧૬, 'ચંદે' તિં ચંદ્રની જેમ શીતળ લેશ્યાવાળા અર્થાત્ ઉપતાપ ન કરવાના સ્વભાવવાળા ૧૭, 'સૂરે' તિં સૂર્યની જેમ દિમ્ભતેજવાળા-દ્રવ્યથી શરીરની કાંતિ વડે ભાવથી જ્ઞાનરૂપ તેજ વડે દિમ્ભ ૧૮, 'કળગે' તિં જાત્ય સુવર્ણની જેમ જાતરૂપ અર્થાત્ રાગાદિ કુદ્રવ્યના વિરહથી પ્રાપ્ત કરેલ છે (શુદ્ધ) સ્વરૂપ જેણે તે જાત્યકનકૌવજાતરૂપ ૧૯, 'વસુંધરા ચેવ' તિં પૃથ્વીની જેમ સર્વ સ્પર્શને વિશેષપણે સહન કરનારા અર્થાત્ શીત અને ઉષ્ણાદિ અનુકૂલ પ્રતિકૂલ સ્પર્શોને સહન કરનારા ૨૦, 'સુહુયદુય' તિં વ્યાખ્યાન કરાયેલ જ છે અર્થાત્ સારી રીતે દિમ્ભ કરેલ અગ્નિની માફક જ્ઞાન અથવા તપરૂપ તેજવાળા ૨૧. ૥૨॥ 'નત્થી' ત્યાદિં તે મહાપદ્મ ભગવાનને નથી, આ પક્ષ છે, શું નથી? તે કહે છે—અંડજ હંસ વગેરે આ મારા છે એવા ઉલ્લેખ વડે પ્રતિબંધ થાય છે અથવા મયૂરી વગેરેનું ઈંડું મનોહર મયૂર (મોર) વગેરેનું કારણ છે એવો પ્રતિબંધ થાય. અથવા અંડજ-પદ્મસૂત્ર-રેશ્મી વસ્ત્ર, પોતજ-આ હસ્તિ વગેરે મારા છે એવો પ્રતિબંધ થાય અથવા પોતક-બાલક, અથવા પોતક-વસ્ત્ર મારું છે એવો પ્રતિબંધ થાય. વિશુદ્ધ આહારને વિષે પણ સરાગસંયમવાળાને પ્રતિબંધ થાય માટે બતાવે છે કે 'ઉગ્ગહિય ઇવ' અવગૃહીત-પીરસવાને માટે ઉપાર્ણલું, અને પ્રગૃહીત-ભોજન કરવાને માટે ઉપાર્ણલું અથવા અવગ્રહિક અવગ્રહ જેને છે એવી વસતિ, ધીઠ અને ફલકાદિ વસ્તુ, અથવા ઔપગ્રહિક-દાંડો વગેરે ઉપાધિની જાત, પ્રકર્ષ વડે જેનું ગ્રહણ છે તે પ્રગ્રહિક અર્થાત્ ઔધિકપાત્રાદિ ઉપકરણ અથવા ૨ અણ્ડજે વા પોતજે વા ઇત્યાદિ વ્યાખ્યાન કરવું અર્થાત્ અંડજ અથવા પોતજના વિષયમાં પ્રતિબંધ, અહિં 'ઇકાર' આગમિક છે. 'જત્ર' તિં જે જે દિશા પ્રત્યે. 'ણં' શબ્દ વાક્યના અલંકારમાં છે અથવા આ તુ શબ્દ છે તે તે અર્થમાં જ છે. જ્યારે વિહારને અર્થે ઇચ્છે છે ત્યારે તે તે દિશા પ્રત્યે મહાપદ્મપ્રભુ વિચરશે એમ સંબંધ છે અથવા આ બીજી વિભક્તિ સમ્ભવીના અર્થમાં છે, તેનો અર્થ તે તે દિશામાં એવો છે. શુચિભૂત-ભાવની શુદ્ધિથી, ઉપાધિ રહિતપણાને લઈને અથવા ગૌરવના ત્યાગ વડે લઘુભૂત, 'અણુપ્પમંથે' તિં અનુરૂપપણાએ-ઉચિતપણાએ વિરામ પામવાથી પરંતુ પાપના ઉદયથી નહિ (શું)? અણુ માત્ર પણ-સૂક્ષ્મ અને અલ્પ પણ ગયેલ છે ધનાદિ ગ્રન્થ જેને અથવા જેનાથી તે અનુપ્રગ્રન્થ અથવા 'અપિ' શબ્દ અંદર અંતર્ભૂત હોવાથી અણુપ્રગ્રન્થ અથવા 'અણુપ્પ' તિં અનર્થ અનર્પણીય બીજાઓને નહિ ઢોકવા (દેવા) યોગ્ય, કારણ? આધ્યાત્મિક હોવાથી, ગ્રંથવત્-દ્રવ્યની જેમ જ્ઞાનાદિ ગ્રન્થ છે જેને તે અનર્થ ગ્રન્થ 'ભાવેમાણે' તિં વાસતા થકા આ અર્થ છે 'અણુત્તરેણ' તિં એનાથી બીજું ઉત્તર-શ્રેષ્ઠ નથી તે અનુત્તર, તેના વડે 'એવ' મિતિ એ રીતે અનુત્તર વડે. આ વિશેષણ આગળના પણ પદમાં સંબંધ કરવા યોગ્ય છે. 'આલયેન'—વસતિ વડે અને એકરાત્રાદિ વિહાર વડે, આર્જવ વગેરે ક્રમશઃ માયા, માન, ગૌરવ, ક્રોધ અને લોભના નિગ્રહો છે. ગુપ્તિ-મન વગેરેનું વશ કરવું, તથા સત્ય-બીજું મહાવ્રત, સંયમ-પ્રથમ મહાવ્રત, તપોગુણ-અનશનાદિ, સુચરિતં-સારી રીતે સેવેલું 'સોચવિયં' તિં પ્રાકૃતપણાથી શોચ એટલે ત્રીજું મહાવ્રત, અથવા 'વિયં' તિં વિચ્ચ વિજ્ઞાન, એ રીતે દ્વંદ્વ સમાસ છે તેથી 'સત્યસંયમતપગુણસુચરિતસોપચિત' 'ફલ' તિં ફલપ્રધાન

૧. બન્ને ભારુંડ પક્ષીના મળીને ૧૯ પ્રાણ હોય છે કેમ કે તે બન્નેનું મન એક હોય છે. જ્યારે બન્નેનું મન જૂદું ફલ ખાવા માટે થાય છે ત્યારે તેનું મરણ થાય છે એમ સંભળાય છે. તે બન્નેની વચ્ચે બહુ અલ્પ અંતર હોય છે જેથી તેઓ સતત અપ્રમત્ત રહે છે.

૨. અહિં સમ્ભવી વિભક્તિ છે, પ્રથમ પ્રથમા વિભક્તિ વડે અર્થ કરેલ છે.

પરિનિર્વાણ માર્ગ-નિર્વૃત્તિ (મુક્તિ) નગરીનો પંથરૂપ સત્યાદિ પરિનિર્વાણ માર્ગ વડે, ધ્યાનના-શુક્લધ્યાનના બીજા અને ત્રીજા ભેદરૂપ (પાયા)નો અંતર-મધ્ય તે ધ્યાનાંતર, તે જ ધ્યાનાંતરિકામાં વર્તતાને અર્થાત્ શુક્લ ધ્યાનના બીજા ભેદથી ઉતરીને અને ત્રીજા ભેદને નહિ પ્રાપ્ત કરેલ એવા મહાપદ્મ પ્રભુને. અનંત વિષયવાળું હોવાથી અનંત, સર્વોત્તમ હોવાથી અનુત્તર, પર્વતાદિથી અપ્રતિહત હોવાથી નિર્વ્યાધાત, સમસ્ત આવરણના નાશથી નિરાવરણ, સમસ્ત પદાર્થના વિષયપણાથી કૃસ્ત્ના, પ્રતિપૂર્ણ-સ્વરૂપથી પૂનમના ચંદ્રની જેવું, કેવલ-અસહાય (એકલું), આ કારણથી જ વર-શ્રેષ્ઠ જ્ઞાનદર્શન પ્રસિદ્ધ છે અર્થાત્ કેવલવરજ્ઞાનદર્શન (ઉપજશે) 'અરહં' તિં અષ્ટવિધ મહાપ્રાતિહાર્યરૂપ પૂજાના યોગથી અર્હન, રાગાદિને જીતનાર હોવાથી જિન, પરિપૂર્ણ જ્ઞાનાદિ (રત્ન) ત્રયના યોગથી કેવલી, સર્વ વિશેષાર્થના બોધથી સર્વજ્ઞ, સકલ સામાન્ય અર્થના અવબોધથી સર્વદર્શી થશે તેથી 'સહદેવૈશ્વ'—વૈમાનિક અને જ્યોતિષ્ક લક્ષણ દેવ વડે યુક્ત, તથા મનુષ્ય અને ભવનપતિ, વ્યંતર લક્ષણ અસુર વડે જે યુક્ત તે સદેવમત્પ્રાસુર, તેનો લોક-પંચાસ્તિકાયાત્મક તેના 'પરિયાગ', જાતિમાં એકવચન છે તેથી પર્યાયોને એટલે વિચિત્ર પરિણામોને 'જાણઈ પાસઈ'—જાણશે દેખશે. આ દેવાદિકનું ગ્રહણ પ્રધાનની અપેક્ષાએ છે, નહિતર બધાય જીવોના સર્વ પર્યાયોને જાણશે. આજ કારણથી કહે છે કે 'સવ્વલોએ' इत्यादि 'चयण' તિં વૈમાનિક અને જ્યોતિષ્કોનું મરણ, ઉપપાત-નારક અને દેવોનો જન્મ, તર્ક-વિમર્શ, મન-ચિત્ત. મનમાં થયેલું તે માનસિક અર્થાત્ ચિતિત વસ્તુ, ભુક્ત-ઓદનાદિ ખાધેલું, કૃત-ઘડો વગેરે બનાવેલું, પ્રતિસેવિત-પ્રાણીવધાદિકર્મ આચરેલું, આવિષ્કર્મ-ખુલ્લું કામ, રહકર્મ-જનરહિત વ્યાપાર અર્થાત્ છાનું કામ, તે મહાપદ્મ ભગવાન, બધા કાર્યોને જાણશે. તથા અરહા-નથી વિદ્યમાન રહ-વિજન જેને સર્વજ્ઞ હોવાથી, તે અરહા, આ હેતુથી જ રહસ્ય-પ્રચ્છન્નના અભાવથી અરહસ્યને ભજે છે તે અરહસ્યભાગી. તે તે કાલને આશ્રયીને એમ જાણવું અથવા આ સમ્રમી વિભક્તિ છે તેથી તે તે કાલમાં જાણે છે 'મણસવયસકાઙ્ગ' તિં માનસ, વાયસ અને કાયિક તે માનસવાયસકાયિક, તેના યોગ-વ્યાપારમાં અહિં હ્રસ્વત્વ, પ્રાકૃતપણાથી છે. વર્તમાન-વ્યવસ્થિત સર્વ ભાવો-સર્વ પરિણામોને જાણતાં અને દેખતાં થકાં વિચરશે. 'અભિસમેચ્ચ'તિં જાણીને 'સંભાવણાઈ' તિં ભાવનાસહિત, દરેક વ્રત અર્થાત્ ઈર્ષ્યસિમિતિ વગેરે પાંચ ભાવનાઓ વડે જે વ્રતો છે તે 'સંભાવનાનિ' તે ભાવનાઓનું સ્વરૂપ આવશ્યકથી જાણવું, છ જીવનિકાઓને રક્ષણીયપણાએ 'ધમ્મ'તિં એવા સ્વરૂપવાળું ચારિત્રાત્મક સદ્ગતિમાં જીવને ધારણ કરવાથી ધર્મ, અને શ્રુતધર્મને પ્રરૂપતાં થકાં વિચરશે. હવે મહાપદ્મનું અને પોતાનું સર્વજ્ઞપણું હોવાથી બન્ને સર્વજ્ઞોના મતમાં અભેદ છે. ભેદમાં તો બન્નેમાંથી એકને અપયાર્થ વસ્તુને જોવા વડે અસર્વજ્ઞતાનો પ્રસંગ આવે માટે [મહાવીર] ભગવાન બન્નેને સમાન વસ્તુની પ્રરૂપણાને બતાવતા થકા કહે છે—'સે જહા' इत्यादि સે શબ્દ અથ અર્થવાળા છે અને અથ શબ્દ વાક્યના ઉપન્યાસ અર્થવાળો છે 'યથા' શબ્દ ઉપમાન અર્થવાળો છે 'નામ એ' તિં આ શબ્દ વાક્યના અલંકારમાં છે. 'અજ્ઞો'તિં હે આર્યો! એમ શિષ્યને આમંત્રણ છે. 'એમ આરંભદ્વાળે'તિં આરંભ એ જ સ્થાન-વસ્તુ તે આરંભસ્થાન, એક જ છે તેનું તે તે 'પ્રમત્તયોગ લક્ષણ હોવાથી. જેથી કહું છું કે—

'સવ્વો પમત્તજોગો, સમણસ્સ ડ હોઈ આરંભો' બધોય પ્રમાદ^૨ યુક્ત યોગ-વ્યાપાર સાધુઓને આરંભરૂપ છે. શેષ આવશ્યક સૂત્રમાં પ્રાયઃ પ્રસિદ્ધ છે માટે લખ્યું નથી તથા ફલક-પાતળું લાંબું પાટિયું, કાષ્ઠ-જાડું અને લાંબુ લબ્ધ્યસન્માનાદિયુક્ત મેળવેલ અને અપલબ્ધ-તિરસ્કારપૂર્વક મેળવેલ જે ભોજનાદિ વૃત્તયો—નિર્વાહો તે લબ્ધ્યાપલબ્ધ વૃત્તિઓ 'આહાકમ્મિએ' ઇ વા' આધાય-સાધુને આશ્રયીને કર્મ-સચેતન (ફલાદિ) ને અચેતન કરવારૂપ અથવા અચેતન (તંદુલાદિ) ની પાકલક્ષણક્રિયા

1. પ્રમત્તયોગાત્રાણવ્યપરોપણં હિંસા । इति तत्त्वार्थवचनात्
2. પ્રમાદ સહિત પ્રવૃત્તિ કરતાં જીવહિંસા ન થાય તો પણ આરંભ લાગે અને અપ્રમત્તપણે પ્રવૃત્તિ કરતાં જીવહિંસા થઈ જાય તો પણ આરંભ લાગે નહિ. ભગવતી સૂત્રમાં કહ્યું છે કે અપ્રમત્ત યતિને ઈર્ષ્યસિમિતિ સંયુક્ત આવતાં કુર્કુદ વગેરેના ઉડા પગ નીચે આવીને હણાઈ જાય તો પણ ઈર્ષ્યપિચિકી ક્રિયા લાગે પણ સાંપરાચિકી ક્રિયા લાગે નહિ.

છે જે ભોજનાદિમાં આધાકર્મિક. કહ્યું છે કે—

સચ્ચિત્તં જમચિત્તં, સાહૂણઽઙ્ગા કૌરે જં ચ । અચ્ચિત્તમેવ પચ્ચઈ, આહાકમ્મં તયં મણિયં ॥૧૦॥

[પચ્છાં ૧૩૧૦ પચ્ચવસ્તુ ૭૪૨ તિ]

સાધુઓ માટે સચિત્ત ફળ, બીજ વગેરેને અચિત્ત કરવામાં આવે અને અચિત્ત યોગ વગેરેને પકાવવામાં આવે તે આધાકર્મ છે. (૧૦)

અહિં ઇકાર સર્વત્ર આગમિક છે. અથવા ઇતિ શબ્દ ઉપદર્શનના અર્થમાં તત્પર અથવા વિકલ્પાર્થમાં છે.

ઉદ્દેસિય સાહુમાઈ, ઓમચ્ચય મિક્ષવિયરણં જં ચ । ઉવ્વરિયં મીસેઠં, તવિઠં, ઉદ્દેસિયં તં તુ ॥૧૧॥

[પચ્છાં ૧૩૧૮ તિ]

'ઉદ્દેસિય' તિં પાચકોને, પાખંડીઓને, શ્રમણોને અથવા નિર્ગ્રંથોને ઉદ્દેશીને દુર્ભિક્ષ વગેરેનો નાશ થાય છે તે ભોજન અપાય છે તે ઔદેશિક, ઉદ્દેશમાં થયેલું તે ઔદેશિક. આ પ્રમાણે શબ્દાર્થ છે. અથવા તેમજ જે ઉદ્ધરેલું (લીધેલું) હતું હિં વગેરેથી મિશ્રિત કરીને દેવાય છે અથવા તપાવીને અપાય છે તે પણ ઔદેશિક જ છે. (૧૧)

'પઢમં ચિય ગિહિસંજય, મીસં ઉવક્ષલ્લહ મીસં તુ' [પચ્છાં ૧૩૧૯ તિ]

'મીસજાણ વ' તિં—(પ્રથમથી) ગૃહસ્થ અને સાધુ (બન્ને) ને અર્થે રાંધવાપણાને લઈને મિશ્ર થયેલું તે મિશ્રજાત દોષ છે.

'સઙ્ગા મૂલ્લહણે, અઙ્ગોયર હોઈ પક્ષેવો' [પચ્છાં ૧૩૧૫ તિ]

'અઙ્ગોયર' તિં મૂલથી પોતાને માટે રાંધતે છે તેમાં સાધુ વગેરેને માટે જે કણ વગેરેનું નાખવું તે અધ્યવપૂરક છે.

'કમ્માવયવસમેયં, સંભાવિજ્જઈ જયં તુ તં પૂઠ્ઠ' [પચ્છાં ૧૩૧૯ તિ]

'પૂઠ્ઠ' તિં શુદ્ધ આહારાદિ છતાં પણ આધાકર્માદિના અવયવો (અંશો) વડે અપવિત્ર (અસુઝતું) કરેલું તે પૂતિક કહેવાય છે. આધાકર્મિક આહારના એક અંશથી પણ યુક્ત આહાર પૂતિ થાય છે, પૂતિદોષવાળો બને છે.

'દલ્લાઈણ્ઠિં કિણ્ણં, સાહૂણઙ્ગાઈં કીયં તુ' [પચ્છાં ૧૩૧૧ તિ]

'કૌર' તિ—દ્રવ્ય વડે અથવા ભાવ વડે સ્વીકારેલું તે કીત. સાધુને અર્થે પૈસા વગેરેથી વેચાતું લઈ આવવું તે કીત છે.

'પામિચ્ચં જં સાહૂણઙ્ગા ઉચ્છિદિઠં દિયાવેઈ' [પચ્છાં ૧૩૧૨ તિ]

પામિચ્ચં—અપમિત્યક અર્થાત્ સાધુને માટે ઉછીનું (ઉપહાર) લઈ આવેલું, સાધુને આપવા બીજા પાસેથી ઉછીનું લઈને સાધુને આપે તે પ્રામિત્યદોષ છે.

'અચ્છેજ્જં ચાચ્છિદિય જં સામી મિચ્ચમાઈણં' [પચ્છાં ૧૩૧૪ તિ]

'આચ્છેદ્ધં'—નોકરાદિ સંબંધી (વસ્તુને) તેનો સ્વામી (શેઠ વગેરે) બલથી લઈને જે સાધુને આપે છે તે આચ્છેદ છે. માલિક નોકર વગેરેની વસ્તુ તેની પાસેથી બલાત્કારે ઝુંટવીને આપે તે આચ્છેદ દોષ છે.

'અણિસદ્ધં સામન્નં, ગોઢિગમ્મતાદિ' દયઠ ઇગસ્સ' [પચ્છાં ૧૩/૧૫ તિ]

'અનિસૂષ્ટ'—ઘણા લોકોનું સાધારણ હોય તેમાંથી એક જણ વગેરે વડે નહિ આજ્ઞા અપાયલું (ભોજનાદિ) અનિસૂષ્ટ છે. અનેકની માલિકીવાળું સામુદાયિક ભોજન બધા માલિકોની રજા વિના કોઈ એક આપે તે અનિસૂષ્ટ દોષ છે.

'સગ્ગામપરગામા, જમાણિયં અભિહઠં તયં હોઈ' [પચ્છાં ૧૩૧૩ તિ]

'અપ્યાહતં'—પોતાના ગામ વગેરેથી (પરગામમાં) લઈ આવીને જે આપે છે તે અભ્યાહત છે. સ્વગામ, પરગામ, દેશ, શેરી, ઘર વગેરે સ્થળેથી સાધુના સ્થાને લાવીને આહારાદિ આપે તે અભ્યાહત દોષ છે. અધ્યવપૂરક વગેરેનું સ્વરૂપ કહ્યું પરંતુ વ્યુત્પત્તિ નહિ, માટે કહે છે—

‘एषाम्’ ઇત્યાદિ, એઓનો શબ્દાર્થ પ્રાપ્ત: પ્રગટ જ છે. કાંતારભક્તાદિ, -આધાકર્માદિના જ ભેદો છે તેમાં કાંતાર એટલે અટવી, તેમાં સાધુ વગેરેને અર્થે બનાવેલું ભોજન તે કાંતારભક્ત. એવી રીતે બીજા પણ ભોજનો જાણવા. વિશેષ એ કે ગ્લાન-રોગની શાંતિને માટે જે આપે છે અથવા ગ્લાનોને માટે જે અપાય છે તે ગ્લાનભક્ત, તથા વર્દલિકા-મેઘનો આડંબર (વાંદળાં) તેમાં જ વૃષ્ટિ વડે ભિક્ષાને માટે ભ્રમણ કરવામાં ભિક્ષુક લોક અશક્ત થાય છે તેથી ગૃહસ્થ, તેના માટે વિશેષતઃ ભોજન દાનને સારું નિરૂપણ કરે છે. પ્રાઘૂર્ણકો-આવેલાઓ, તે ભિક્ષુકો જ તેને માટે (સ્થાપેલું) જે ભોજન તે પ્રાઘૂર્ણકભક્ત અથવા પ્રાઘૂર્ણક-ગૃહસ્થ મેમાન, તેના સારુ સંસ્કાર કરીને જે અપાવે છે તે પ્રાઘૂર્ણકભક્ત. મૂલ-પુનર્નવા (સાટોડી) વગેરેના મૂળિઆઓનું ભોજન અથવા તે જ ભોજન. ખવાય છે તે ભોજન એમ કરીને. કન્દ-સૂરણ વગેરે. ફલ-પુષ્પ (કાકડી) વગેરે. બીજ-દાડમ વગેરેના, હરિત-મધુર તૃણાદિ વિશેષ. જીવવધના નિમિત્તભૂત હોવાથી એ બધાય ભોજનોનો નિષેધ છે. ‘પંચમહવ્વિષ’ इत्यादि० પ્રથમ અને પશ્ચિમ તીર્થકરોને પાંચ મહાવ્રતો જ છે, શેષ બાવીશ અને મહાવિદેહ સંબંધી તીર્થકરોને તો ચાર મહાવ્રતો છે, તેથી પંચ મહાવ્રતિક, એવી રીતે પ્રતિક્રમણ સહિત-ઉભય સંધ્યાએ આવશ્યક કરવા વડે જે છે તે સપ્રતિક્રમણ. બીજા જિનોના સાધુઓને તો કારણ (દોષ) ઉત્પન્ન થયે છે તે જ પ્રતિક્રમણ છે. કહ્યું છે કે—

सपडिक्कमणो धम्मो, पुरिसमस्स य पच्छिमस्स य जिणस्स । मज्झिमयाण जिणाणं, कारणजाए पडिक्कमणं ॥१२॥

[આવશ્યક નિર્ણયિત ૧૨૫૮ બૃહત્કં ૬૪૨૫ તિ]

સપ્રતિક્રમણ ધર્મ પ્રથમ અને અંતિમ તીર્થકરોનો છે. મધ્યમના ૨૨ જિનેશ્વરોને તો કારણ ઉત્પન્ન થયે પ્રતિક્રમણ છે. (૧૨)

અવિદ્યમાન-જિનકલ્પીવિશેષની અપેક્ષાએ (વસ્ત્રો) નહિ હોવાથી જ, અને સ્થવિરકલ્પિક (મુનિ) ની અપેક્ષાએ તો જીર્ણ, મલિન, ખંડિત, શ્વેત અને અલ્પત્વાદિને લઈને ચેલ-વસ્ત્રો છે જેમાં તે અચેલક ધર્મ-ચારિત્ર. શંકા-વસ્ત્ર રહેતે છતે અચેલતા ન હોય. સમાધાન-એમ નથી, કેમ કે લોકમાં વસ્ત્ર હોતે છતે પણ અચેલતા પ્રસિદ્ધ છે. જેથી કહ્યું છે કે—

जह जलमवगाहतो, बहुचेलो वि सिरवेद्विकडिल्लो । मन्नइ नरो अचेलो, तह मुणओ संतचेलो वि ॥१३॥

[વિશેષાવશ્યક ૨૬૦૦ તિ]

અર્થ-જેમ કોઈ પુરુષ કટિવસ્ત્રથી મસ્તક વીંટીને જળમાં પેસતો હોય તે ઘણા વસ્ત્રવાળો હોવા છતાં પણ લોકમાં અચેલક કહેવાય છે તેમ મુનિઓ પણ વસ્ત્ર સહિત હોવા છતાં પણ અચેલક કહેવાય છે, કારણ કે મુનિઓ, કચ્છ બાંધતા નથી, ખુલ્લા મસ્તકવાળા હોય છે તથા ઢીંચણથી ઉપરના ભાગમાં ચોલપટ્ટકને ધારણ કરે છે, એ રીતે લોકપ્રસિદ્ધ રીતથી અન્યથા (જૂદી) રીતે વસ્ત્રનો ઉપભોગ કરે છે માટે અચેલક છે. (૧૩)

परिसुद्धजुन्नकुच्छियथोवानिययन्नभोगमोगेहिं । मणुओ मुच्छारहिया, संतेहिं अचेलया हौति ॥१४॥

[વિશેષાવશ્યક ૨૫૯૯ તિ]

અર્થ-શુદ્ધ-એષણીય, જૂના-ઘણા દિવસના, કુસ્તિત-અસારભૂત, સ્તોક-અલ્પસંખ્યાયુક્ત, અનિયત-કોઈક વખતે જ અને અન્ય ગૃહસ્થથી જુદી રીતે અથવા બીજાએ વાપરેલ વસ્ત્રોને વાપરવા વડે મૂચ્છા રહિત હોવાથી મુનિઓ, વસ્ત્ર હોતે છતે પણ અચેલક હોય છે. (૧૪)

રાગાદિના નિમિત્તપણને લઈને આસક્તિ (મૂચ્છા) ચારિત્રના વિઘાત માટે છે પરંતુ વસ્ત્ર નથી કારણ કે અધ્યાત્મ (આંતરિક વૃત્તિ) ની શુદ્ધિ હોવાથી. શરીર અને આહારની જેમ. શરીરથી યૂક્ત વગેરેમાં આસક્તિ થતી નથી અથવા રાગ ઉત્પન્ન થતો નથી. કહ્યું છે કે—

अह कुणसि थुल्लवत्थाइएस्स मुच्छं धुवं सरिरे वि । अक्केज्जदुल्लमतरे, काहिसि मुच्छं विसेसेणं ॥१५॥

[વિશેષાવશ્યક ૨૫૬૪ તિ]

અર્થ-અથવા સ્થૂલ વસ્ત્રાદિને વિષે તું મૂચ્છા કરે છે તો પછી શરીરને વિષે તો અવશ્ય મૂચ્છા કરીશ, કેમ કે શરીર તો

અક્રેય અર્થાત્ વસ્ત્રાદિની પેઠે વેચાતું મળી શકે તેમ નથી, વળી પ્રાપ્ત થવું અતિ દુર્લભ છે, આ હેતુથી તું વિશેષતઃ વસ્ત્ર કરતાં શરીર પર મૂર્ચ્છા કરીશ. (૧૫)

અધ્યાત્મની શુદ્ધિના અભાવથી અચેલપણું (વસ્ત્રભાવ) પણ ચારિત્રને માટે નથી. કહ્યું છે કે—

અપરિગ્રહા વિ પરસંતિસ્સુ મુચ્છા-કસાયદોસેહિં । અવિણિગ્ગહિયપ્પાણો, કમ્મમલમણંતમજ્જંતિ ॥૧૬॥

[વિશેષાવશ્યક ૨૫૬૬ તિ]

અર્થ—દારિદ્ર્યથી પરાભવ પામેલા પુરુષો, પરિગ્રહ રહિત છતાં પણ પરકીય પરિગ્રહ અર્થાત્ પારકા વૈભવમાં મૂર્ચ્છા અને કષાયાદિ દોષવાળા હોવાથી પોતાના આત્માનો નિગ્રહ (કાબૂ) નહિ કરવાવાળા એવા અનંતકર્મરૂપ મલનો સંચય કરે છે. (૧૬) વળી તીર્થકરના ઉદાહરણથી અચેલકપણું જ શ્રેય છે, એમ કહેવું નહિ.

જે હેતુથી (ભાષ્યકાર) કહે છે—

ન પરોવસ્સવિસયા, ન ચ છઠમત્થા પરોવસ્સં પિ । દિંતિ ન ચ સીસવગ્ગં, વિક્ખંતિ જિણા જહા સવ્વે ॥૧૭॥

તહ સેસેહિં ય સવ્વં, કજ્જં જહ તેહિં સવ્વસાહમ્મં । એવં ચ કઓ તિત્થં? ન ચેદચેલ તિ કો ગાહો? ॥૧૮॥

[વિશેષાવશ્યક ૨૫૮૮-૮૯ તિ]

અર્થ—તીર્થકરો, સ્વયંબુદ્ધ હોવાથી બીજાના ઉપદેશને અનુસારે વર્તતા નથી, વળી છબ્રસ્થપણામાં બીજાને ઉપદેશ આપતા નથી, તથા છબ્રસ્થપણામાં જેમ બધાય તીર્થકરો, શિષ્યવર્ગને દીક્ષા આપતા નથી. (૧૭) તેમ શેષ-તેમના શિષ્ય પ્રશિષ્યોએ બધું કરવું જોઈએ, એમ જો બધું તીર્થકર પ્રમાણે વર્તન કરવાનું થાય તો તીર્થ ક્યાંથી પ્રવર્તે? કારણ કે છબ્રસ્થ ઉપદેશ કે દીક્ષા ન આપી શકે અને હમણાં કેવલી તો કોઈ છે નહિ તેથી તીર્થનો વિચ્છેદ થાય, આથી બધું તીર્થકરની સાથે સાધર્મ્ય નથી એમ જો કહેતા હો તો પછી અચેલપણાનો આગ્રહ શા માટે રાખવો? (૧૮) વળી કહે છે કે—ઉચિત વસ્ત્રના સદ્ભાવમાં પણ ચારિત્રધર્મ હોય છે જ કેમ કે (વસ્ત્ર) ચારિત્રનું ઉપકારક હોવાથી શરીર અને આહારાદિની જેમ. કહ્યું છે કે—

‘તળગહણાનલસેવાનિવારણા ધમ્મસુક્કજ્ઞાણઙ્કા । દિઙ્કં કપ્પગ્ગહણં, ગિલામરણઙ્કયા ચેવ ॥૧૯॥

[ઓષ નિં ૭૦૬ પચ્છાં ૮૧૩ તિ]

અર્થ—જો વસ્ત્ર ન હોય તો ટાઢ વગેરે સહન ન થવાથી તૃણ-ધાસનું ગ્રહણ કરીને અગ્નિસેવાની ઈચ્છા થાય તેથી આર્તધ્યાન થાય તેના નિવારણ સારુ અને જો વસ્ત્ર હોય તો ટાઢ વગેરે ન લાગવાથી સુખે ધર્મધ્યાન અને શુક્લધ્યાન થાય તે સારુ તથા ગ્લાન્ત-રોગીને માટે કલ્પ (વસ્ત્રનું) ગ્રહણ કહેલું છે. (૧૯)

તથા ‘સેજ્જાયરે’ તિં જેમાં સાધુઓ શયન કરે છે તે શય્યા, તેના (દાન) વડે ભવસાગરને તરે છે તે શય્યાતર અર્થાત્ વસતિના દાતાર તેનો પિંડ-લક્તાદિ તે શય્યાતરપિંડ તે અશનાદિ જ વસ્ત્રાદિ જ અને શૂયિ (સોય) વગેરે જ લેવાનો નિષેધ છે. તે લેવામાં આ પ્રમાણે દોષો છે—

તિત્થંકરપડિકુટ્ટો, અન્નાયં ડગ્ગમો વિ ય ન સુજ્ઞે । અવિમુત્તી અલાઘવતા, દુલ્લહસેજ્જા વિઠચ્છેઓ ॥૨૦॥

[પચ્છાં ૧૭ ૧૮ ઇતિ]

અર્થ—તીર્થકરોએ નિષેધેલ છે, અજ્ઞાનપણું, આહારાદિ દોષોની પણ શુદ્ધિ ન થાય, નિર્લોભતા ન રહે અને લાઘવતા ગુણ ન ટકે. વળી શય્યા-જગ્યાનું મળવું દુર્લભ થાય તથા વ્યવચ્છેદ-કોઈ જગ્યા આપે જ નહિ કેમ કે તે એમ વિચારે કે વસતિ આપશું તો આહારાદિ પણ આપવા પડશે એમ અપ્રીતિનું કારણ થાય (૨૦) રાજા-ચક્રવર્તિ વાસુદેવાદિનો પિંડ તે રાજપિંડ (નિષેધ છે). હવે બન્ને જિનોની પણ સમાનતાનું નિગમન-ઉપસંહાર કરવા માટે કહે છે—‘જસ્સીલ’ ગાહા જે શીલસમાચાર—

૧. આ ગાથા કલ્પભાષ્યમાં છે. વિસ્તારાર્થે ત્યાં દિગમ્બર મતના વાદનું વર્ણન અવલોકવું. પ્રવચનસારોદ્ધારમાં પણ આ ગાથા ૫૧૭મી છે.

અનુષ્ઠાનમાં સ્વભાવ છે જેનો તે ‘યચ્છીલસમાચાર’ તે જ શીલસમાચાર છે જેનો તે ‘તત્છીલસમાચાર’. ॥૬૮૩॥

મહાવીરની જેમ મહાપદ્મ જિન પણ ઉત્તરાફાલ્ગુની નક્ષત્રમાં જન્માદિ વૃત્તાંતવાળા છે એવી રીતે નક્ષત્રના સંબંધથી નક્ષત્રસૂત્રને કહે છે—

ળવ ણવ્વજ્ઞતા ચંદસ્સ પચ્છંભાગા પન્નત્તા, તંજહા—

અભિતી સમણો ધણિદ્ધા, રેવતિ અસ્સોતિ મિગસિરં પૂસો । હત્થો ચિત્તાં ય તથા, પચ્છંભાગા ણવ હવંતિ ॥૧॥

॥ સૂ. ૬૧૪ ॥

આણત-પાણત-આરણ-ડચ્ચુતેસુ કપ્પેસુ વિમાણા ણવ જોયણસયાઈ ઉઙ્ઘં ઉચ્ચતેણં પન્નત્તા ॥ સૂ. ૬૧૫ ॥

વિમલવાહણે ણં કુલકરે ણવ ધણુસતાઈ ઉઙ્ઘં ઉચ્ચતેણં હોત્થા ॥ સૂ. ૬૧૬ ॥

ઉસભેણં અરહા કોસલિતેણં ઇમીસે ઓસપ્પિણીયે ણવહિં સાગરોવમકોડાકોડીહિં વિઈક્કંતાહિં તિત્થે પવતિતે ॥ સૂ. ૬૧૭ ॥

ઘણદંત-લહ્કદંત-ગૂઢદંત-સુદ્ધદંતદીવા ણં દીવા ણવ ણવ જોયણસતાઈ આયામવિક્ખંભેણં પણ્ણત્તા ॥ સૂ. ૬૧૮ ॥

સુક્કસ્સ ણં મહાગહસ્સ ણવ વીહીઓ પન્નત્તાઓ, તંજહા—હયવીહી, ગતવીહી, ણાગવીહી, વસભવીહી, ગોવીહી, ઊગવીહી, [જરગ્ગવવીહી], અયવીહી, મિત્તવીહી, વેસાણરવીહી ॥ સૂ. ૬૧૯ ॥

નવવિધે નોકસાયવેયણિજ્ઞે કમ્મે પન્નત્તે, તંજહા—ઇત્થિવેદે, પુરિસવેદે, ણપુંસગવેદે, હાસે, રત્તી, અરઈ, ભયે, સોગે, દુગુંછા ॥ સૂ. ૭૦૦ ॥

ચરિરિદિયાણં ણવ જાહકુલકોડીજોણિપમુહસયસહસ્સા પણ્ણત્તા । ધુયગપરિસપ્પથલ્લુચરપંચેદિયતિરિક્ખજોણિયાણં નવ જાહકુલકોડિજોણિપમુહસયસહસ્સા પણ્ણત્તા ॥ સૂ. ૭૦૧ ॥

જીવા ણં ણવદ્ધાણનિવત્તિતે પોગલે પાવકમ્મત્તાતે ચિર્ણિસુ વા ૩ [તંજહા—] પુઢવિકાઈયનિવત્તિતે જાવ પંચેદિયનિવ્વત્તિતે । એવં ચિણ ઉવચિણ જાવ ણિજ્જરા ચેવ ॥ સૂ. ૭૦૨ ॥

ળવ પરસિતા ખંધા અણંતા પણ્ણત્તા જાવ ણવગુણલુક્ખા પોગલા અણંતા પણ્ણત્તા ॥ સૂ. ૭૦૩ ॥

॥ નવમં ઠાણં નવમજ્ઞયણં સમત્તં ॥

(મૂ.) નવ નક્ષત્રો ચંદ્રના પાછલા ભાગ વડે ભોગવાળા અર્થાત્ જે નક્ષત્રોને ચંદ્ર પુંઠ દઈને ભોગવે છે એવા કહેલા છે, તે આ પ્રમાણે—અભિજિત્ ૧, શ્રવણ ૨, ધનિષ્ઠા ૩, રેવતિ ૪, અશ્વિની ૫, મૃગશીર્ષ ૬, પુષ્ય ૭, હસ્ત ૮ અને ચિત્રા ૯ આ નવ પાછળના ભાગવાળા હોય છે. ॥૧॥ ॥૬૮૪॥

આણત, પાણત, આરણ અને અચ્ચુતકલ્પને વિષે વિમાનો, નવસો યોજનની ઊર્ધ્વ ઊંચાઈ વડે કહેલા છે. ॥૬૮૫॥
વિમલવાહનનામા પ્રથમ કુલકર, નવસો ધનુષ્યની ઊર્ધ્વ ઊંચાઈ વડે હતા. ॥૬૮૬॥

ઋષભદેવ અરિહંત કૌશલિકે આ અવસર્ણિણીને વિષે નવ^૧ કોડાકોડી સાગરોપમ કાલ વ્યતીત થયે છતાં તીર્થને પ્રવર્તાવેલ છે. ॥૬૮૭॥

ઘનદંત, લહ્કદંત, ગૂઢદંત અને સુદ્ધદંતનામા અંતરદ્વીપના દ્વીપો નવસો નવસો યોજન પ્રમાણ લંબાઈ અને પહોળાઈ વડે કહેલા છે. ॥૬૮૮॥

શુકનામા મહાગ્રહની નવ વીધીઓ—ક્ષેત્રના ભાગો કહેલા છે, તે આ પ્રમાણે—હયવીધી ૧, ગજવીધી ૨, નાગવીધી—

૧. એક લાખ પૂર્વ અને નેવ્યાસી પશ્ચિમ ભોજ સમજવા પરંતુ અલ્પની આદિ વિવક્ષા કરી નથી.

ઐરાવણપદ ૩, વૃષભવીથી ૪, ગોવીથી ૫, ઉરગવીથી (જરદ્ગવા) ૬, અજવીથી ૭, મૃગવીથી ૮ અને વૈશ્વાનરવીથી ૯. ॥૬૯૮॥

નવ પ્રકારે નોકપાય વેદનીય^૧ અર્થાત્ વેદવા યોગ્ય (મોહનીય) કર્મ કહેલ છે, તે આ પ્રમાણે—ઋગ્વેદ ૧, પુરુષવેદ ૨, નપુંસકવેદ ૩, હાસ્ય ૪, રતિ ૫, અરતિ ૬, ભય ૭, શોક ૮ અને દુર્ગુચ્છ ૯. ॥૭૦૦॥

ચૌરિંદ્રય જીવોની જાતિ કુલકોટિ યોનિપ્રમુખ નવ લાખ કહેલી છે. ભુજગપરિસર્પ લક્ષણ સ્થલચર પંચેન્દ્રિય તિર્યચો (નોલીયા, ઉંદર વગેરે જીવો) ની જાતિ કુલકોટિયોનિપ્રમુખ નવ લાખ કહેલી છે. ॥૭૦૧॥

જીવો નવ સ્થાન વડે ઉપાર્જન કરેલ પુદ્ગલોને પાપકર્મતાએ વૃદ્ધિ કરેલ છે, વૃદ્ધિ કરે છે અને વૃદ્ધિને કરશે, તે આ પ્રમાણે—પૃથ્વીકાયિક વડે નિવર્તિત-ઉપાર્જિત, યાવત્ પંચેન્દ્રિય વડે નિવર્તિત. એવી રીતે ચપવૃદ્ધિ, ઉપચય-વિશેષ વૃદ્ધિ, બંધ-શિથિલ કર્મોને દૃઢ કરવા, ઉદીરણ-ઉદયમાં નહિ આવેલ કર્મોને આકર્ષીને ઉદયાવલીમાં પ્રક્ષેપવા, વેદવું, તેમજ નિર્જરવું, તે કરેલ છે, કરે છે અને કરશે. ॥૭૦૨॥

નવ પ્રદેશવાળા સ્કંધો અનંતા કહેલા છે, નવ પ્રદેશમાં અવગાહીને રહેલા પુદ્ગલો અનંતા કહેલા છે, યાવત્ નવ ગુણ લૂખા પુદ્ગલો અનંતા કહેલા છે. ॥૭૦૩॥

(ટી૦) સુગમ છે. વિશેષ એ કે 'પચ્છંભાગ' તિં પશ્ચાત્ ભાગ ચંદ્ર વડે ભોગ છે જે નક્ષત્રોનો તે પશ્ચાત્ ભાગો ચંદ્ર અતિક્રમીને જે ભોગવે છે અર્થાત્ પુંઠ દઈને ભોગવે છે. 'અભિર્ઈ' 'ગાહા', 'અસ્સી' એટલે અશ્વિની. વળી મતાંતર આ પ્રમાણે—

અસ્તિણિ મંરણી સમણો, અણુરાહ-ધણિઙ્ગ-રેવૈ-પૂસો । મિયસિર હત્થો ચિત્તા, પચ્છિમજોગા મુણેયલ્લા ॥૨૧॥

અશ્વિની ૧, ભરણી ૨, શ્રવણ ૩, અનુરાધા ૪, ધનિષ્ઠા ૫, રેવતી ૬, પુષ્ય ૭, મૃગશિર ૮, હસ્ત ૯, અને ચિત્રા ૧૦. આ દશ નક્ષત્રો, ચંદ્રમાની સાથે પશ્ચિમ યોગવાળા છે અર્થાત્ ચંદ્રમાના ઉદયમાં પશ્ચિમ દિશાએ આ નક્ષત્રો યોગ-સંબંધને કરે છે. (૨૧) ॥૬૯૪॥

નક્ષત્રના વિમાનનો વ્યતિકર કહ્યો, માટે વિમાનવિશેષના વ્યતિકરવાળું સૂત્ર છે, તે સ્પષ્ટ છે. ॥૬૯૫॥

અનંતર વિમાનોનું ઊંચપણ કહ્યું માટે કુલકરવિશેષના ઊંચપણાનું સૂત્ર છે. ॥૬૯૬॥

કુલકરના સંબંધથી ઋષભ કુલકર વિષયક સૂત્ર છે. ॥૬૯૭॥

ઋષભ પ્રભુ મનુષ્ય હતા તેથી અંતરદ્વીપના મનુષ્ય સંબંધી ક્ષેત્રવિશેષના પ્રમાણવાળું સૂત્ર છે. વિશેષ એ કે-ધનદંતાદિ સાતમા અંતરદ્વીપો છે. ॥૬૯૮॥

નવસેં યોજન પ્રમાણવાળા (અંતરદ્વીપો) છે એમ કહ્યું માટે સમભૂતલસમાન પૃથ્વીના તલીઆથી ઉપરના ભાગમાં નવ સો યોજનની અંદર ગતિ કરવાવાળા ગ્રહવિશેષના વ્યતિકરને કહે છે—'સુક્લસ્સે' ત્યાદિં શુક્ર નામા મહાગ્રહની નવ વીથીઓ-ક્ષેત્રના ભાગો પ્રાયઃ ત્રણ ત્રણ નક્ષત્રો વડે થાય છે તેમાં હય સંજ્ઞાવાળી વીથી તે હયવીથી. એવી રીતે સર્વત્ર સમજવું. સંજ્ઞા તો વ્યવહારવિશેષને અર્થે છે. જે અહિં હયવીથી કહી છે તે અન્યત્ર (બીજા શાસ્ત્રમાં) નાગવીથી તરીકે રૂઢ છે. અને નાગવીથી તે ઐરાવણ પદ છે. એ વીથીઓનું લક્ષણ ભદ્રબાહુ પ્રસિદ્ધ આર્યાઓ વડે ક્રમથી લખાય છે—

મરણી સ્વાત્યાગ્નેયં ૩ નાગાહ્યા ૧ વીથિરુત્તર માર્ગે । રોહિણ્યાદિ ૩ રિમાહ્યા ૨ ચાદિત્યાદિ ૩ સુરગજાહ્યા ૩ ॥૨૨॥
વૃષમાહ્યા ૪ પૈત્રાદિઃ ૩ શ્રવણાદિ ૩ મધ્યમે જરદ્ગવાહ્યા ૫

પ્રોષ્ઠપદાદિ ૪ ચતુષ્કે ગોવીથી ૬ સ્તાસુ મધ્યફલમ્ ॥૨૩॥

અજવીથી ૭ હસ્તાદિ ૪ મૃગવીથી ૮ ચૈન્દ્રદેવતાદિ સ્યાત્ । દક્ષિણમાર્ગે વૈશ્વાનર્યાષાદદ્વયં બ્રાહ્મમ્ ॥૨૪॥

પ્તાસુ મૃગુર્વિચરતી નાગગજૈરાવતીષુ વીથિષુ ચેત્ । બહુવર્ષેત્ પર્જન્યઃ સુલભૌષધયોઽર્થ વૃદ્ધિષ્ઠ ॥૨૫॥

૧. વેદવા યોગ્ય હોવાથી સામાન્યતઃ બધાય કર્મો ઉદયની અપેક્ષાએ વેદનીય કહેવાય. વિશેષતઃ સાતા અસાતા લક્ષણ વેદનીય કર્મ કહેવાય છે.

પશુસંજ્ઞાસુ ચ ૩ મધ્યમસ્યફલાદિર્યદા ચરેદ્ મૃગુજઃ। અજમૃગવૈશ્વાનરવીથિષ્ઠર્થમયાર્હિતો લોકઃ ॥૨૬॥

ભરણી, સ્વાતિ અને આગ્નેય-કૃતિકા, આ ત્રણ નાગ નામા વીથી ઉત્તર માર્ગમાં છે ૧, રોહિણી, મૃગશિર અને આર્દ્રા આ ત્રણ ઈભનામા વીથી છે ૨, આદિત્ય-પુનર્વસુ, પુષ્ય અને અશ્લેષા આ ત્રણ સુરગજ એટલે ઐરાવણનામા વીથી છે. ૩ (૨૨) મધા, પૂર્વાફાલ્ગુની અને ઉત્તરાફાલ્ગુની આ ત્રણ વૃષભનામા વીથી છે ૪, શ્રવણ, ધનિષ્ઠા અને શતતારકા આ ત્રણ જરદ્ગવાનામા વીથી છે ૫, પ્રોષ્ઠપદા-પૂર્વાભાદ્રપદ, ઉત્તરાભાદ્રપદ, રેવતી અને અશ્વિની ગોવીથી છે ૬, તેમાં મધ્ય ફલ છે. (૨૩) હસ્ત, ચિત્રા, વિશાખા અને અનુરાધા આ ચાર નક્ષત્રો અજવીથી ૭, ઈદ્રદેવતા, -જ્યેષ્ઠા અને મૂલ હોય તો મૃગવીથી કહેવાય છે ૮, પૂર્વાષાઢા ઉત્તરાષાઢા અને અભિજિત્ આ ત્રણ નક્ષત્રો વૈશ્વાનર્ધ વીથી દક્ષિણ માર્ગમાં કહેલી છે. (૨૪) આ વીથીઓને વિષે શુક વિચરે છે તેમાં નાગ, ગજ અને ઐરાવણ વીથીમાં જો શુક હોય તો મેઘ ઘણો વર્ષે, ઔષધિઓ સુલભ થાય અર્થાત્ ધાન્ય સોંધા થાય અને દ્રવ્યની વૃદ્ધિ થાય (૨૫) પશુસંજ્ઞાવાળી ત્રણ વીથીઓ અર્થાત્ વૃષભ, જરદ્ગવા અને ગો આ ત્રણ વીથીઓમાં જો શુક હોય તો ધાન્ય, ફલ વગેરે મધ્યમ થાય તથા અજ, મૃગ અને વૈશ્વાનર આ ત્રણ વીથીઓમાં જો શુક હોય તો દ્રવ્ય અને ભયથી પીડિત લોક હોય છે. (૨૬) ॥૬૮૯॥

વીથી વિશેષના ચાર વડે શુકાદિ ગ્રહો મનુષ્યોને ઉપકાર અને ઉપધાત (હાનિ) કરવાવાળા હોય છે માટે દ્રવ્યાદિ (ક્ષેત્ર, કાવ, ભાવ, ભવ) સામગ્રી વડે કર્મોના ઉદય વગેરે (ક્ષય, ઉપશમ, ક્ષયોપશમ) નો સદ્ભાવ હોય છે. આ સંબંધથી પ્રસ્તુત અધ્યયનમાં અવતરતા કર્મના સ્વરૂપને કહે છે—‘નવવિઠે’ ત્યાદિં અહિં નો શબ્દ સાહચર્ય-સાથે રહેનાર આ અર્થમાં છે. કોષાદિ કષાયોની સાથે રહેનારા તે નોકષાયો. માત્ર (એકલા) આ નોકષાયોનું પ્રધાનપણું નથી પરંતુ જે અનંતાનુબંધી વગેરે કષાયોની સાથે ઉદયમાં આવે છે તેના વિપાક જેવા જ વિપાકને બતાવે છે. બુધ^૧ ગ્રહની માફક બીજાના સંસર્ગની જેમ અનુવર્તે છે. એવી રીતે નોકષાયપણાએ જે કર્મ વેદાય છે તે નોકષાયવેદનીય છે. તેમાં જેના ઉદયથી સ્ત્રીને પુરુષને વિષે અભિલાષ થાય છે. પિત્તના ઉદયથી મધુર (ખાવાના) અભિલાષની જેમ. તે ફૂંકકાગ્નિ (છાણાનો અગ્નિ) સમાન સ્ત્રીવેદ છે. જેના ઉદય વડે પુરુષને સ્ત્રી વિષે અભિલાષ થાય છે શ્લેષ્મ (કફ) ના ઉદયથી ખાટું ખાવાના અભિલાષની જેમ. તે દાવાગ્નિની જવાલા સમાન પુરુષવેદ છે. જેના ઉદયમાં નપુંસકને સ્ત્રી તથા પુરુષ ઉભયને વિષે અભિલાષ થાય છે. પિત્તમિશ્રિત કફના ઉદયમાં મજ્જિજત અર્થાત્ દહિંવડા વગેરે મિશ્રિત પદાર્થના અભિલાષની જેમ. તે મહાનગરદાહના અગ્નિસમાન નપુંસકવેદ છે. જેના ઉદયથી નિમિત્તસહિત અથવા નિમિત્ત વિના હસે છે તે હાસ્યકર્મ. જેના ઉદયથી સચિત કે અચિત બાહ્ય દ્રવ્યોને વિષે જીવને રતિ ઉત્પન્ન થાય છે તે રતિકર્મ. જેના ઉદયથી તે જ બાહ્ય દ્રવ્યોને વિષે અરતિ ઉત્પન્ન થાય છે તે અરતિકર્મ. જેના ઉદયથી ભયરહિત જીવને પણ આલોકભય વગેરે સાત પ્રકારનો ભય ઉત્પન્ન થાય છે તે ભયકર્મ. જેના ઉદયથી શોકરહિત જીવને પણ આંકંદન વગેરે શોક ઉત્પન્ન થાય છે તે શોકકર્મ. જેના ઉદયથી વિષ્ટાદિ બીભત્સ પદાર્થોની જુગુપ્સા (સુગ) થાય છે તે જુગુપ્સાકર્મ. ॥૭૦૦॥

અનંતરકર્મ કહ્યું, તેના વશવર્તી જીવો નાના પ્રકારની કુલકોટિને ભજનારા થાય છે માટે કુલકોટિના બે સૂત્રો છે, તેમાં ગયેલા જીવો કર્મનો સંચય કરે છે માટે ચયાદિ સૂત્રષટ્ક છે. અને કર્મપુદ્ગલના પ્રસ્તાવથી પુદ્ગલ સૂત્ર છે. આ સૂત્રો સુગમ છે. વિશેષ એ કે—‘નવ જાઈ’ ત્યાદિં ચૌરિદ્રિય જીવોની જાતિમાં જે કુલકોટિઓની યોનિ પ્રમુખના અર્થાત્ યોનિદ્વારોના શતસહસ્રો (લાખો) છે તે નવ જાતિ કુલકોટિ યોનિ પ્રમુખ શતસહસ્રો. ભુજા વડે જાય છે—ચાલે છે તે ભુજગો, ગોધા (ઘો) વગેરે. ॥૭૦૧-૭૦૨-૭૦૩॥

॥ ઇતિ શ્રીમદભયદેવાચાર્યવિરચિત સ્થાનાખ્યતૃતીયાંગના વિવરણમાં

નવમ સ્થાનકનામા નવમ અધ્યયનનો અનુવાદ સમાપ્ત ॥

૧. બુધ ગ્રહ, શુભ ગ્રહની સાથે શુભ ફલ આપે છે અને પાપ ગ્રહની સાથે અશુભ ફલ આપે છે પરંતુ સ્વતંત્ર તેની પ્રધાનતા નથી, તેમ નોકષાયની પ્રધાનતા નથી.

|| અથ દશમસ્થાનાધ્યયનમ્ ||

હવે સંખ્યાવિશેષ સંબંધવાળું જ દશ સ્થાનક નામનું અધ્યયન પ્રારંભ કરાય છે. આનો પૂર્વ અધ્યયનની સાથે આ સંબંધ છે. અનંતર અધ્યયનમાં જીવ, અજીવ નવપણાએ પ્રરૂપ્યા, અહિં તો તે જ દશપણાએ પ્રરૂપાય છે. એવા પ્રકારના સંબંધવાળા અને ચાર અનુયોગદ્વારવાળા આ અધ્યયનનું આ આદિ સૂત્ર—

દસવિધા લોગદ્વિતી પત્રતા, તંજહા—જળ્લં જીવા ઉદ્દાઇત્તા ઉદ્દાઇત્તા તત્થેવ તત્થેવ ભુજ્જો ભુજ્જો પચ્ચાયંતિ, एवं पेगा लोगद्विती पण्णत्ता १ । जल्लं जीवाणं सता समिते पावे कम्मे कज्जति, एवं पेगा लोगद्विती पण्णत्ता २ । जल्लं जीवाणं सता समितं मोहणिज्जे पावे कम्मे कज्जति, एवं पेगा लोगद्विती पण्णत्ता ३ । ण एतं भूतं वा भव्वं वा भविस्सति वा जं जीवा अजीवा भविस्संति अजीवा वा जीवा भविस्संति, एवं पेगा लोगद्विती पण्णत्ता ४ । ण एतं भूतं वा भव्वं वा भविस्सति वा ३ जं तसा पाणा वोच्छिज्जिस्संति थावरा पाणा भविस्संति, थावरा वा पाणा वोच्छिज्जिस्संति तसा पाणा भविस्संति, एवं पेगा लोगद्विती पण्णत्ता ५ । ण एवं भूतं वा भव्वं वा भविस्सति वा जं लोगे अलोगे भविस्सति अलोगे वा लोगे भविस्सति एवं पेगा लोगद्विती पण्णत्ता ६ । ण एवं भूतं वा भव्वं वा भविस्सति वा जं लोए अलोए पविस्सति अलोए वा लोए पविस्सति एवं पेगा लोगद्विती [पण्णत्ता] ७ । जाव ताव लोगे ताव ताव जीवा, जाव ताव जीवा ताव ताव लोए, एवं पेगा लोगद्विती [पण्णत्ता] ८ । जाव ताव जीवाण त पोग्गलाण त गतिपरिताते ताव ताव लोए, जाव ताव लोगे ताव ताव जीवाण य पोग्गलाण त गतिपरिताते, एवं पेगा लोगद्विती [पण्णत्ता] ९ सव्वेसु वि णं लोगंतं सु अबद्धपासपुट्ठा पोग्गला लुक्खत्ताते कज्जंति, जेणं जीवा त पोग्गला त नो संचायंति बहिता लोगंता गमणत्ताते एवं पेगा लोगद्विती पण्णत्ता १० ॥ सू० ७०४ ॥

(મૂં) દશ પ્રકારે લોકની સ્થિતિ—સ્વભાવ કહેવ છે, તે આ પ્રમાણે—જે લોકમાં જીવો મરી મરીને ત્યાં ને ત્યાં જ વારંવાર ઉત્પન્ન થાય છે એ પ્રમાણે એક લોકસ્થિતિ કહેલી છે ૧, જે જીવોને પ્રવાહથી નિરંતર પાપકર્મ બંધાય છે એ પ્રમાણે પણ એક લોકસ્થિતિ કહેલી છે ૨, જે જીવોને પ્રવાહથી નિરંતર મોહનીયરૂપ પાપકર્મ બંધાય છે એ પ્રમાણે પણ એક લોકસ્થિતિ કહેલી છે ૩, એ પ્રમાણે થયું નથી, થતું નથી અને થશે પણ નહિ. જે જીવો ફીટીને અજીવો થશે અથવા અજીવો મટીને જીવો થશે. એ પ્રમાણે પણ એક લોકસ્થિતિ કહેલી છે ૪, એ પ્રમાણે થયું નથી, થતું નથી અને થશે પણ નહિ. જે ત્રસ જીવોનો વ્યવચ્છેદ થશે, સ્થાવર જીવોનો વ્યવચ્છેદ થશે અથવા બધાય સ્થાવર જીવો ત્રસ જીવરૂપે થશે એ પ્રમાણે પણ એક લોકસ્થિતિ છે ૫, એ રીતે થયું નથી, થતું નથી અને થશે પણ નહિ. જે લોક મટીને અલોક થશે અથવા અલોક મટીને લોકરૂપે થશે એ પ્રમાણે પણ એક લોકસ્થિતિ કહેલી છે ૬, એ પ્રમાણે થયું નથી, થતું નથી અને થશે પણ નહિ, જે લોક અલોકને વિષે પ્રવેશ કરશે અથવા અલોક લોકને વિષે પ્રવેશ કરશે એ પ્રમાણે પણ એક લોકસ્થિતિ કહેલી છે ૭, જેટલા ક્ષેત્રમાં લોક છે, તેટલા ક્ષેત્રમાં જીવો છે અને જેટલા ક્ષેત્રમાં જીવો છે તેટલા ક્ષેત્રમાં લોક છે એ પ્રમાણે પણ એક લોકસ્થિતિ કહેલી છે. ૮. જ્યાં સુધી જીવોનો અને પુદ્ગલોનો ગતિપર્યાય—ગમનસ્વભાવ છે ત્યાં સુધી લોક છે અને જ્યાંસુધી લોક છે ત્યાંસુધી જીવોનો તથા પુદ્ગલોનો ગતિપર્યાય છે—એ પ્રમાણે પણ એક

લોકસ્થિતિ કહેલી છે ૮. બધાય લોકાંતોને વિષે અબદ્ધ પાર્શ્વસ્પૃષ્ટા-ગાઢ અથવા સ્પર્શ માત્ર રુક્ષ દ્રવ્યથી સંબંધવાળા ન થયા થકા પણ સ્વભાવથી રુક્ષપણા પુદ્ગલો પરિણમે છે જેથી જીવો તથા પુદ્ગલો લોકાંતથી બહાર જવાને માટે સમર્થ થતા નથી, એ પ્રમાણે પણ એક લોકસ્થિતિ કહેલી છે. ૧૦ ॥૭૦૪॥

(ટી૦) 'દસવિહા લોગે' ત્યાદિં આનો પૂર્વ સૂત્રની સાથે આ અભિસંબંધ છે. પૂર્વે નવ ગુણ રુક્ષ પુદ્ગલો અનંતા છે એમ કહ્યું તે અસંખ્યેય પ્રદેશાત્મક લોકમાં સમાય છે, એ રીતે લોકની સ્થિતિ છે. આ હેતુથી તે જ અહિં કહેવાય છે. એવી રીતે સંબંધવાળા આ સૂત્રની વ્યાખ્યા, અહિં પણ સંહિતાદિની ચર્ચા પ્રથમ અધ્યયનની જેમ માત્ર લોકસ્ય-પંચાસ્તિકાયાત્મક લોકની સ્થિતિ-સ્વભાવ તે લોકસ્થિતિ. યત્ શબ્દ ઉદ્દેશમાં છે જ્યાં શબ્દ વાક્યના અલંકારમાં છે. 'ઉદ્દાહત' તિં અપદ્વાય-મરીને આ અર્થ છે. 'તત્થેવ' તિં લોકના દેશમાં, ગતિમાં, યોનિમાં અથવા કુલમાં અંતર સહિત અથવા નિરંતર ઉચિતપણાએ ભૂયોભૂયઃ-ફરીફરીને ઉત્પન્ન થાય છે, એ પ્રમાણે પણ લોકસ્થિતિ છે. અપિ શબ્દ ઉત્તર વાક્યની અપેક્ષાએ છે. ક્યાંક અપિ શબ્દ દેખાતો નથી. ૧ હવે બીજી- 'જન્ન' મિત્યાદિં સદા-પ્રવાહથી અનાદિ અપર્યવસિત (અનંત) કાલ પર્યન્ત 'સમિય' તિં નિરંતર જ્ઞાનાવરણાદિ બંધુય પણ પાપકર્મ છે, મોક્ષના પ્રતિબન્ધકપણાને લઈને બધાય કર્મોનું પાપપણું હોવાથી. ક્રિયતે-બંધાય છે. એવી રીતે પણ એક અર્થાત્ જૂદી નિરંતર કર્મના બંધનરૂપ લોકસ્થિતિ છે. આ બીજી ૨ 'મોહણિજ્જે' તિં મોહનીય (કર્મમાં) પ્રધાનપણાને લઈને ભેદ વડે (જૂદું) કહ્યું એમ નિરંતર મોહનીય કર્મનું બંધન છે. આ ત્રીજી ૩, જીવોનું અજીવપણું થવાના અભાવથી અને અજીવોનું જીવપણું થવાના અભાવથી ચોથી લોકસ્થિતિ છે ૪, ત્રસ અને સ્થાવર જીવોના અવ્યવસ્થેદ-અભાવ ન થવારૂપ પાંચમી ૫, લોકનું અલોકરૂપે ન થવું અને અલોકનું લોકરૂપે ન થવું આ છઠ્ઠી ૬, લોક અને અલોકનું પરસ્પર પ્રવેશ ન થવું આ સાતમી ૭, 'જાવ તાવ લોપ તાવ તાવ જીવ' તિં જ્યાં સુધી લોક છે ત્યાં સુધી જીવો છે અર્થાત્ જેટલા ક્ષેત્રમાં લોકનો વ્યપદેશ છે તેટલા ક્ષેત્રમાં જીવો છે. 'જાવ તાવ જીવા તાવ તાવ લોપ' તિં અહિં જ્યાં સુધી જીવો છે ત્યાં સુધી લોક છે અર્થાત્ જેટલા ક્ષેત્રમાં જીવો છે તેટલું ક્ષેત્રલોક છે 'જાવ તાવ' इत्यादि વાક્યરચના તો ભાષામાત્ર છે. આ આઠમી ૮, જ્યાં સુધી જીવો વગેરેનો ગતિપધધિ-ગમન છે ત્યાં સુધી લોક છે, આ નવમી ૯, બધાય લોકાંતરને વિષે 'અવદ્ધપાસપુદ્ધ' તિં અદ્ધા-ગાઢ ચોટેલા, પાર્શ્વસ્પૃષ્ટા-સ્પર્શમાત્ર, જે તેવા નહિ તે અબદ્ધપાર્શ્વસ્પૃષ્ટ પુદ્ગલો-રુક્ષ દ્રવ્યાંતર વડે અર્થાત્ રુક્ષ દ્રવ્યના સંબંધથી નહિ ઉત્પન્ન થયેલ રુક્ષ પરિણામવાળા છતાં (પણ) લોકાંતમાં સ્વભાવથી પુદ્ગલો રુક્ષપણાએ-કરાય છે-રુક્ષપણાએ પરિણમે છે અથવા લોકાંતના સ્વભાવથી જે રુક્ષતા થાય છે તે રુક્ષતાથી તે પુદ્ગલો અબદ્ધપાર્શ્વસ્પૃષ્ટા-પરસ્પર સંબંધ રહિત કરાય છે. શું સર્વથા? એમ નહિ. પરંતુ તેના વડે આ શબ્દના ગમ્યમાનપણાથી તે રૂપ વડે કરાય છે. જેને લઈને કર્મ અને પુદ્ગલ સહિત જીવો અને પરમાણુ વગેરે પુદ્ગલો 'નો સંચાર્યતિ' સમર્થ થતા નથી. લોકાંતથી બહાર જવા માટે. છાંદસત્વ વડે 'તુમ્' પ્રત્યયના અર્થમાં 'યુર્' પ્રત્યયના વિધાનથી. એ પ્રમાણે પણ અન્ય દશમી લોકસ્થિતિ છે. શેષ સુગમ છે ૧૦. ॥૭૦૪॥

લોકસ્થિતિથી જ વિશિષ્ટ વક્તા વડે નીસરેલા શબ્દ પુદ્ગલો પણ લોકાંત સુધી જ જાય છે આ પ્રસ્તાવથી શબ્દના ભેદોને કહે છે—

દસવિહે સદે પન્નત્તે, તંજહા—નીહારિ ૧ પિંડિમે ૧ લુક્ખે ૩, મિત્રે ૪ જજ્જરિતે ૫ તિત । દીહે ૬ રહસ્સે ૭ પુહુત્તે ૮ ત, કાકળી ૯ ચિંચિણિસ્સરે ૧૦ ॥૧॥ ॥ સૂં ૭૦૫॥

દસ ઇંદિયત્થા તીતા પળ્ળત્તા તંજહા—દેસેળ વિ એ સદ્દાઈ સુણિંસુ, સવ્વેળ વિ એ સદ્દાઈ સુણિંસુ, દેસેળ વિ એ રૂવાઈ પાસિંસુ, સવ્વેળ વિ એ રૂવાઈ પાસિંસુ, एवं ગંધાઈ રસાઈ ફાસાઈ જાવ સવ્વેળ વિ એ ફાસાઈ પહિસંવેદેંસુ ૧ । દસ ઇંદિયત્થા પહુપ્પજ્જા પન્નત્તા, તંજહા—દેસેળ વિ એ સદ્દાઈ સુણેતિ, સવ્વેળ વિ એ સદ્દાઈ

સુણેતિ એવં જાવ ફાસાઈ ૨ । દસ ઈંદ્રિયત્થા અણાગતા પન્નત્તા, તંજહા—દેસેણ વિ ણે સહાઈ સુણિસ્સતિ સવ્વેણ વિ ણે સહાઈ સુણેસ્સતિ એવં જાવ સવ્વેણ વિ ણે ફાસાઈ પઢિસંવેતેસ્સતિ ॥ સૂ. ૭૦૬॥

(મૂ૦) દશ પ્રકારે શબ્દ કહેલ છે, તે આ પ્રમાણે—નિહારી-ઘંટાદિના શબ્દની જેમ ધોષવાળો ૧, પિંડિમ-ડંકાદિના શબ્દની જેમ ધોષ રહિત ૨, રુક્ષ-કાગડાના શબ્દની જેમ ૩, ભિન્ન-કુષ્ટાદિ રોગથી પીડાયેલ વ્યક્તિના શબ્દની જેમ ૪, જર્જરિત-તંત્રી સહિત કરટિકાદિ વાજિંત્રના શબ્દની જેમ ૫, દીર્ઘ-દીર્ઘ અક્ષરવાળો અથવા દૂરથી સંભળાય એવો મેઘ વગેરેના શબ્દની જેમ ૬, હ્રસ્વ-હ્રસ્વ અક્ષરવાળો અથવા નજીકમાં સંભળાય એવો વીણા વગેરેના શબ્દની જેમ ૭, પૃથક્ત્વ-અનેક પ્રકારના વાજિંત્રોનો એકત્રિત થયેલો બે શંખ વગેરેની જેમ જે સ્વર તે ૮, કાકણી-સૂક્ષ્મ કંઠથી ગવાતો ધ્વનિ ૯, કિકિણી-નાની ઘંટડીનો ધ્વનિ. ૧૦ ॥૧॥ ॥૭૦૫॥

દશ ઇંદ્રિયના અર્થો-વિષયો અતીત-થઈ ગયેલા કહેલા છે, તે આ પ્રમાણે—કોઈક પુરુષે દેશથી જ-એક કાનથી જ શબ્દોને સાંભળેલ છે, કોઈ એકે સર્વથીજ-બન્ને કાનથી જ શબ્દોને સાંભળેલ છે. કોઈએક પુરુષે દેશ વડે જ (એક આંખે) રૂપને જોયેલ છે. કોઈએક પુરુષે સર્વથીજ રૂપને જોયેલ છે. એવી રીતે ગંધોને સુંઘેલ છે, રસોને આસ્વાદેલ છે અને યાવત્ સ્પર્શોને દેશ વડે તથા સર્વ વડે સ્પર્શેલ-અનુભવેલ છે. અહિં સર્વત્ર અતીતકાલનું ગ્રહણ છે. દશ ઇંદ્રિયના અર્થો-વિષયો, પ્રત્યુત્પન્ન-વર્તમાન કહેલા છે, તે આ પ્રમાણે—દેશ વડે પણ કોઈએક પુરુષ શબ્દોને સાંભળે છે, સર્વ વડે પણ કોઈ એક પુરુષ શબ્દોને સાંભળે છે એવં યાવત્ સ્પર્શોને અનુભવે છે. દશ ઇંદ્રિયના અર્થો-વિષયો, અનાગત કહેલા છે, તે આ પ્રમાણે—દેશ વડે પણ કોઈએક પુરુષ શબ્દોને સાંભળશે, સર્વ વડે પણ કોઈએક પુરુષ શબ્દોને સાંભળશે એવી રીતે યાવત્ સર્વ વડે પણ કોઈએક પુરુષ સ્પર્શોને અનુભવશે. ॥૭૦૬॥

(ટી૦) 'દસવિહે' ત્યાદિં 'નીહારી' સિલોગો નિહારી-ધોષવાળો શબ્દ, ઘંટાની જેમ ૧, પિંડ થયેલ તે પિંડિમ-ધોષ રહિત ઢક્કા-ભેરી વગેરેના શબ્દની જેમ ૨, રુક્ષ-કાગડા વગેરેના શબ્દની જેમ ૩, ભિન્ન-કોઢ વગેરેથી હણાયેલ (પુરુષના) શબ્દની જેમ ૪, જર્જરિત અથવા જર્જરિત-તંત્રી સહિત કરટિક વગેરે વાંધના શબ્દની જેમ ૫, દીર્ઘ-દીર્ઘ અક્ષરના આશ્રયવાળો અથવા દૂરથી સંભળાય એવો મેઘાદિના શબ્દની જેમ ૬, હ્રસ્વ-હ્રસ્વ અક્ષરના આશ્રયવાળો અથવા વિવક્ષા વડે નાનો-વીણાદિના શબ્દની જેમ ૭ 'પુહુત્ત ય' તિં અનેકપણામાં, શો અર્થ છે? નાના (અનેક) વાજિંત્ર વગેરે દ્રવ્યના સંયોગમાં જે સ્વર બે શંખ વગેરેના શબ્દની જેમ તે પૃથક્ત્વ છે ૮, 'કાકણી' તિં સૂક્ષ્મ કંઠનો ગીતધ્વનિ, જે કાકણી એવી રીતે રૂઢ છે ૯, 'ચિચિણી' તિં કિકિણી-નાની ઘંટડી તેના સ્વર-ધ્વનિ તે કિકિણીસ્વર. ૧૦ ॥૧॥ ॥૭૦૫॥

અનંતર શબ્દ કહ્યો, તે ઇન્દ્રિયનો વિષય છે તેથી કાલના ભેદ વડે ઇન્દ્રિયના વિષયોને પ્રરૂપતા થકા ત્રણ સૂત્રને સૂત્રકાર કહે છે—'દસઈંદ્રિયે' ત્યાદિં સુગમ છે. વિશેષ એ કે 'દેસેણ વિ' તિં વિવક્ષિત સમૂહના શબ્દની અપેક્ષાએ દેશથી કોઈક અર્થ-વિષયને કોઈકે સાંભળેલ છે 'સવ્વેણ વિ' તિં—સર્વપણાએ-સર્વથા અથવા ઇંદ્રિયની અપેક્ષાએ શ્રોત્રેન્દ્રિય વડે દેશથી અને સંભિન્નશ્રોતનામા લબ્ધિયુક્ત અવસ્થામાં બધીય ઇન્દ્રિયો વડે સર્વથી સાંભળેલ છે અથવા દેશથી એક કાન વડે અને સર્વથી બન્ને કાન વડે સાંભળેલ છે. એવી રીતે સર્વત્ર સમજવું 'પહુપ્પન્ન' તિં પ્રત્યુત્પન્ન એટલે વર્તમાન. ॥૭૦૬॥

ઇન્દ્રિયના વિષયો તો પુદ્ગલના ધર્મો છે માટે પુદ્ગલના સ્વરૂપને કહે છે—

દસહિં ઠાણેહિમચ્છિન્ને પોગલે ચલેજ્જા, તંજહા—આહારેજ્જમાણે વા ચલેજ્જા, પરિણામેજ્જમાણે વા ચલેજ્જા, ઉસ્સસિજ્જમાણે વા ચલેજ્જા, નિસ્સસિજ્જમાણે વા ચલેજ્જા, વેદેજ્જમાણે વા ચલેજ્જા, ણિજ્જરિજ્જમાણે વા ચલેજ્જા, વિઠવ્વિજ્જમાણે વા ચલેજ્જા, પરિતારિજ્જમાણે વા ચલેજ્જા, જક્ખાતિટ્ઠે વા ચલેજ્જા, વાતપરિગતે વા ચલેજ્જા ॥ સૂ. ૭૦૭॥

દસર્હિ ઠાળેર્હિ કોધુપ્પત્તી સિયા તંજહા—મણુનાઈ મે સદ્-ફરિસ-રસ-રૂવ-ગંધાઈ અવહરિંસુ ૧, અમણુનાઈ મે સદ્-ફરિસ-રસ-રૂવ-ગંધાઈ ઉવહરિંસુ ૨, મણુણાઈ મે સદ્-ફરિસ-રસ-રૂવ-ગંધાઈ અવહરતિ ૩, અમણુનાઈ મે સદ્-ફરિસજાવ-ગંધાઈ ઉવહરતિ ૪, મણુણાઈ મે સદ્ જાવ અવહરિસ્સતિ ૫, અમણુણાઈ મે સદ્ જાવ ઉવહરિસ્સતિ ૬, મણુણાઈ મે સદ્ જાવ ગંધાઈ અવહરિંસુ વા અવહરઈ અવહરિસ્સતિ ૭ અમણુણાઈ મે સદ્ જાવ રસ-રૂવ-ગંધાઈ ઉવહરિંસુ ઉવહરતિ ઉવહરિસ્સતિ ૮, મણુણામણુણાઈ સદ્ જાવ અવહરિંસુ અવહરતિ અવહરિસ્સતિ ઉવહરિંસુ ઉવહરતિ ઉવહરિસ્સતિ ૯, અહં ચ ણં આયરિયઉવજ્જાયાણં સમ્મં વઢ્ઢમિ મમં ચ ણં આયરિયઉવજ્જાયા મિચ્છં વિપહિવન્ના ૧૦ ॥ સૂ. ૭૦૮ ॥

દસવિધે સંજમે પત્રત્તે, તંજહા—પુદ્ગલિકાઈયસંજમે આઠ [કાઈયસંજમે] તેઠ [કાઈયસંજમે] વાઠ [કાઈયસંજમે] વળસસતિ [કાઈયસંજમે] બેઈદિતસંજમે તેઈદિતસંજમે ચઠરિંદિતસંજમે પંચેઈદિતસંજમે અજીવકાયસંજમે । દસવિધે અસંજમે પત્રત્તે, તંજહા—પુદ્ગલિકાઈયઅસંજમે જાવ અજીવકાયઅસંજમે । દસવિધે સંવરે પત્રત્તે, તંજહા—સોતેઈદિતસંવરે જાવ ફાર્સિદિતસંવરે મળ [સંવરે] વઙ [સંવરે] કાય [સંવરે] ઉવકરણસંવરે સૂચીકુસળસંવરે । દસવિધે અસંવરે પત્રત્તે, તંજહા—સોતેઈદિતઅસંવરે જાવ સૂચીકુસળઅસંવરે ॥ સૂ. ૭૦૯ ॥

(૫૦) દશ સ્થાન-પ્રકાર વડે શરીરથી અથવા વિવક્ષિત સ્કંધથી જૂદો ન થયો થકો પુદ્ગલ ચલે-સ્થાનાંતરમાં જાય, તે આ પ્રમાણે—આહાર કરાતો પુદ્ગલ ચલે ૧, જઠરાગ્નિ વડે ખલ (નકામો ભાગ) તથા રસરૂપે પરિણામને પમાડતો પુદ્ગલ ચલે ૨, ઉચ્છ્વાસ વાયુનો પુદ્ગલ ઉચ્છ્વાસ-ઊંચો શ્વાસ લેતાં ચલે ૩, નિઃશ્વાસ વાયુનો પુદ્ગલ નિઃશ્વાસ-નીચો શ્વાસ છોડતાં ચલે ૪, વેદાતો કર્મપુદ્ગલ ચલે ૫, નિર્જરાતો કર્મ પુદ્ગલ ચલે ૬, વૈક્રિય શરીરપણે પરિણામવ્યો પુદ્ગલ ચલે ૭, મૈથુન કીડા કરતે છતે શુકાદિ પુદ્ગલ ચલે ૮, યક્ષ વગેરેના અવિશવાળા પુરુષના શરીરનો પુદ્ગલ ચલે ૯, શરીરના વાયુ વડે પ્રેરિત પુદ્ગલ ચલે ૧૦. ॥૭૦૭॥

દશ સ્થાન-પ્રકાર વડે ક્રોધની ઉત્પત્તિ થાય તે કહે છે—મારા મનોજ શબ્દ, સ્પર્શ, રસ, રૂપ અને ગંધ લક્ષણ વિષયોને આ પુરુષે અપહરેલ છે એમ ચિંતવવાથી ક્રોધ ઉપજે ૧, અમનોજ શબ્દ, સ્પર્શ, રસ, રૂપ અને ગંધને આ પુરુષે મને ઢોકેલ છે—આપેલ છે એમ ચિંતવવાથી ક્રોધ ઉપજે ૨, મારા મનોજ શબ્દ, સ્પર્શ, રસ, રૂપ અને ગંધને આ પુરુષ અપહરે છે એમ ચિંતવવાથી ક્રોધ ઉપજે ૩, અમનોજ શબ્દ, સ્પર્શ, રસ, રૂપ અને ગંધને મને આ પુરુષ આપે છે એમ વિચારવાથી ક્રોધ ઉપજે ૪, મારા મનોહર શબ્દ વગેરેને યાવત્ અપહરશે એમ ચિંતવવાથી ક્રોધ ઉપજે ૫, અમનોહર શબ્દ વગેરે યાવત્ મને આ પુરુષ આપશે એમ ચિંતવવાથી ક્રોધ ઉપજે ૬, મારા મનોજ શબ્દ, યાવત્ ગંધને અપહરેલ છે, અપહરે છે અને અપહરશે ૭, અમનોજ શબ્દ યાવત્ ગંધને આ પુરુષે, આપેલ છે, આપે છે અને આપશે ૮, મારા મનોજ શબ્દાદિને યાવત્ અપહરેલ છે, અપહરે છે અને અપહરશે તથા અમનોજ શબ્દાદિ, મને આપેલ છે, આપે છે તથા આપશે ૯, હું આચાર્ય, ઉપાધ્યાયોને સમ્યગ્નિષ્કપટ બુદ્ધિએ વર્તું છું પરંતુ મને આચાર્ય-ઉપાધ્યાયોએ વિપરીતપણાએ સ્વીકારેલ છે એમ ચિંતવવાથી ક્રોધ ઉપજે ૧૦. ॥ ૭૦૮ ॥

દશ પ્રકારે સંયમ કહેલ છે, તે આ પ્રમાણે—પૃથ્વીકાયિક જીવોની હિંસાથી વિરામ પામવું તે પૃથ્વીકાયિકસંયમ ૧, એવી રીતે અપ્કાયિકસંયમ, તેઉકાયિકસંયમ ૩, વાયુકાયિકસંયમ ૪, વનસ્પતિકાયિકસંયમ ૫, બેઈન્દ્રિય સંયમ ૬, તેઈન્દ્રિય સંયમ ૭, ચૌરિન્દ્રિયસંયમ ૮, પંચેન્દ્રિયસંયમ ૯ અને વસ્ત્રપાત્રાદિ અજીવોનું યત્નાએ વાપરવું તે અજીવકાયસંયમ ૧૦, દશ પ્રકારે અસંયમ કહેલ છે, તે આ પ્રમાણે—પૃથ્વીકાયિક જીવોની હિંસા કરવી તે પૃથ્વીકાયિક અસંયમ ૧, એમ જ અપ્ ૨, તેઉ ૩, વાઉ ૪ અને વનસ્પતિકાયની હિંસારૂપ અસંયમ ૫, બેઈન્દ્રિય ૬, તેઈન્દ્રિય ૭, ચૌરિન્દ્રિય અને

૮ અને પંચેન્દ્રિયની હિસારૂપ અસંયમ ૮ અને અયત્નાએ વસ્ત્રપાત્રાદિનો ઉપયોગ કરવો તે અજીવકાયઅસંયમ ૧૦. દશ પ્રકારે સંવર^૧ કહેલ છે તે આ પ્રમાણે—શ્રોત્રેન્દ્રિયને વશ રાખવી તે શ્રોત્રેન્દ્રિય સંવર એમ યાવત્ સ્પર્શેન્દ્રિય સંવર ૫, મનસંવર ૬, વચનસંવર ૭, કાયસંવર ૮, અકલ્પનીય વસ્ત્રપાત્રાદિના ત્યાગરૂપ ઉપકરણ સંવર ૮ અને શૂચીકુશાગ્ર સંવર—સોયનું અને દર્ભના અગ્રભાગનું ગોપવવું કેમ કે તેમને ન સંવરવાથી શરીરને ઉપઘાત કરે છે ૧૦. દશ પ્રકારે અસંવર કહેલ છે, તે આ પ્રમાણે—શ્રોત્રેન્દ્રિયને વશ ન રાખવી તે શ્રોત્રેન્દ્રિય અસંવર યાવત્ શૂચીકુશાગ્ર અસંવર એવી રીતે નહિ સંવરવાથી અસંવર થાય છે. ॥૭૦૮॥

(ટી૦) 'દસહી' ત્યાદિં સ્પષ્ટ છે. વિશેષ એ કે 'અચ્છિન્ને' તિં અચ્છિન્ન-પૃથક્ભૂત (જૂદા) નહિ થયેલ, શરીરમાં અથવા વિવક્ષિત સ્કંધમાં સંબંધવાળો પુદ્ગલ ચલે અર્થાત્ સ્થાનાંતરમાં જાય. 'આહારેજ્જમાણે'તિં આહાર કરાતો—ખવાતો પુદ્ગલ અથવા આહારમાં ઉપયોગ કીધે છતે પુદ્ગલ ચલે ૧, પરિણામને પ્રાપ્ત કરાતો પુદ્ગલ જ ઉદરના અગ્નિ વડે ખલ અને રસભાવ વડે અથવા ભોજનમાં પરિણામને પમાડતો પુદ્ગલ ચલે ૨, ઉચ્છ્વાસ લેવાતો ઉચ્છ્વાસ વાયુનો પુદ્ગલ અથવા ઉચ્છ્વાસ લીધે છતે ચલે ૩, એવી રીતે નિશ્વાસને લેવાતો અથવા નિશ્વાસ લીધે છતે ચલે ૪, વેદાતો અને નિર્જરાતો કર્મ પુદ્ગલ ચલે અથવા કર્મ વેધતે છતે અને નિર્જરાતે છતે પુદ્ગલ ચલે ૫-૬, વૈકિંચ શરીરપણે પરિણામને પામતો અથવા શરીર વૈકિંચ કીધે છતે ચલે ૭, પરિચાર્યમાણ-મૈથુન સંજ્ઞાના વિષયવાળો કરાતો શુક્ર (વીર્ય) પુદ્ગલાદિ અથવા સ્ત્રીના શરીરાદિનો ભોગ કીધે છતે શુક્રાદિ જ ચલે ૮, યક્ષાવિષ્ટ-ભૂતાદિ વડે અધિષ્ઠિત ચલે અથવા યક્ષથી અધિષ્ઠિત પુરુષ થયે છતે અથવા યક્ષના આવેશવાળો પુરુષ થયે છતે તેનો શરીરરૂપ પુદ્ગલ ચલે ૯, વાતપરિગત-દેહમાં રહેલ વાયુ વડે પ્રેરિત પુદ્ગલ ચલે અથવા વાયુ વડે વ્યાપ્ત દેહ છતે કે બાહ્ય વાયુ વડે ફેંકેલ પુદ્ગલ ચલે ૧૦. ॥૭૦૭॥

પુદ્ગલના અધિકારથી જ પુદ્ગલના ધર્મો, ઈન્દ્રિયના વિષયોને આશ્રયીને જે થાય છે તે કહે છે—'દસહી' ત્યાદિં ઉક્તાર્થ છે. વિશેષ એ કે—સ્થાનનો વિભાગ આ છે—તેમાં મારા મનોજ શબ્દાદિને (અમુકે) અપહરેલ છે એવી રીતે ભાવવાથી ક્રોધની ઉત્પત્તિ થાય આ એક ૧, એવી રીતે અમનોજ શબ્દાદિને ઢોકેલ છે—આપેલ છે. અહિં પ્રાકૃતપણાથી એકવચન અને બુદ્ધવચનમાં વિશેષ નથી, આ બીજું ૨, એ પ્રમાણે વર્તમાનના નિર્દેશ વડે બે અને ભવિષ્યના નિર્દેશ વડે પણ બે સ્થાન છે. એકંદર છ થયા ૬ તથા મનોજના અપહારથી કાલ ત્રણના નિર્દેશ વડે સાતમું ૭, એવી રીતે અમનોજના ઉપહાર—અર્પણથી આઠમું ૮, મનોજનો અપહાર અને અમનોજના ઉપહારથી કાલ ત્રણના નિર્દેશ વડે નવમું ૯, 'અહં' ચેત્યાદિં—દશમું 'મિચ્છં' તિં વિપરીતપણું વિશેષતઃ સ્વીકારેલ તે વિપ્રતિપત્ત ૧૦. ॥૭૦૮॥

ક્રોધની ઉત્પત્તિ સંયમીને નથી માટે સંયમસૂત્ર અને સંયમના વિપક્ષરૂપ અસંયમ છે માટે અસંયમસૂત્ર છે. અસંયમના વિપક્ષરૂપ સંવર છે માટે સંવરસૂત્ર, અને સંવરથી વિપરીત અસંવર છે માટે અસંવરસૂત્ર કહેલ છે. આ સૂત્રો સુગમ છે. વિશેષ એ કે—ઉપકરણ સંવર—અનિયત અને અકલ્પનીય વસ્ત્રાદિના અગ્રહણરૂપ અથવા વિસ્તારેલ વસ્ત્રાદિને ઉપકરણનું સંવરવું તે ઉપકરણસંવર. આ ઔધિક ઉપકરણની અપેક્ષાએ છે તથા સોયનું અને દર્ભના અગ્રભાગનું શરીરના ઉપઘાતકપણાથી જે સંવરવું—ગોપવવું તે શૂચીકુશાગ્રસંવર. આ ઉપલક્ષણરૂપ હોવાથી સમસ્ત ઔપગ્રહિક ઉપકરણની અપેક્ષાવાળો સંવર જાણવો. અહિં છેલ્લા બે પદ વડે દ્રવ્યસંવર કહેલ છે. ॥૭૦૯॥

અસંવરના જ વિશેષને કહે છે—

દસર્હિં ઠાપેર્હિં અહમંતી તિ થંભિજ્જા, તંજહા—જાતિમતેણ વા કુલમણ વા જાવ ઇસ્સરિયમતેણ વા ૮
નાગસુવન્ના વા મે અંતિતં હવ્વમાગચ્છંતિ ૧ પુરિસધમ્માતો વા મે ઉત્તરિતે અહોધિતે નાગાદંસણે સમુપ્પન્ને ૧૦
॥ સૂ. ૭૧૦ ॥

૧. પ્રથમના આઠ ભાવ સંવર છે અને પાછળના બે દ્રવ્ય સંવર છે.

દસવિધા સમાધી પત્રતા, તંજહા—પાળાતિવાયવેરમણે, મુસા[વાય વેરમણે], અદિન્ના[દાળવેરમણે], મેહુણ[વેરમણે], પરિગ્ગહા[વેરમણે], ઈરિતાસમિતી, ભાસાસમિતી, ઇસનાસમિતી, આયાણ[ખંડમત્તણિક્ષેવણાસમિતી], ઉચ્ચારપાસવળખેલસિંધાળગપારિહાવણિતાસમિતી । દસવિધા અસમાધી પત્રતા, તંજહા—પાળાતિવાતે જાવ પરિગ્ગહે, ઈરિતાસમિતી જાવ ઉચ્ચારપાસવળખેલસિંધાળગપારિહાવણતસમિતી ॥ સૂ. ૭૧૧॥

દસવિધા પવ્વજ્ઞા પત્રતા, તંજહા—હંદા ૧ રોસા ૨ પરિજુન્ના ૩ સુવિણા ૪ પડિસ્સુતા ૫ ચેવ । સારણિતા ૬ રોગિણીતા ૭ અળાઢિતા ૮ દેવસન્નતી ૯ ॥૧॥ વચ્છાણુબંધિતા ૧૦ । દસવિધે સમળધમ્મે પત્રત્તે, તંજહા—ખંતી, મુત્તી, અજ્જવે, મદ્દવે, લાઘવે, સચ્ચે, સંજમે, તવે, ચિતાતે, બંધચેરવાસે । દસવિધે વેયાવચ્ચે પત્રત્તે, તંજહા—આયરિયવેયાવચ્ચે ૧, ઉવજ્ઞાયવેયાવચ્ચે ૨, થેર[વેયાવચ્ચે] ૩, તવસ્સિ[વેયાવચ્ચે] ૪, મિલાણ[વેયાવચ્ચે] ૫, સેહ[વેયાવચ્ચે] ૬, કુલ[વેયાવચ્ચે] ૭, ગણ[વેયાવચ્ચે] ૮, સંઘવે[યાવચ્ચે] ૯, સાધમ્મિયવેયાવચ્ચે ૧૦ ॥ સૂ. ૭૧૨॥

દસવિધે જીવપરિણામે પત્રત્તે, તંજહા—ગતિપરિણામે, ઈંદિયપરિણામે, કસાયપરિણામે, લેસા[પરિણામે], જોગપરિ[ણામે], ઉવઓગ[પરિણામે], ણાણ[પરિણામે], દંસણ[પરિણામે], ચરિત્ત[પરિણામે], વેત[પરિણામે], દસવિધે અજીવપરિણામે પત્રત્તે, તંજહા—બંધણપરિણામે, ગતિ[પરિણામે], સંઠાણપરિણામે, ભેદ[પરિણામે], વળ્ણ[પરિણામે], રસ[પરિણામે], ગંધ[પરિણામે], ફાસ[પરિણામે], અગુરુલહુ[પરિણામે], સદ્દપરિણામે ॥ સૂ. ૭૧૩॥

(મૂ.) દશ સ્થાન વડે હું જ ઉત્કૃષ્ટ છું એમ સ્તબ્ધ-મદવાળો થાય, તે આ પ્રમાણે—જાતિના મદથી, કુલના મદથી યાવત્. ઐશ્વર્યના મદથી ૮, નાગકુમાર દેવો અથવા સુપર્ણકુમાર દેવો મારી પાસે શીઘ્ર આવે છે એવા મદથી ૯, પ્રાકૃત (સામાન્ય) પુરુષોના જ્ઞાનરૂપ ધર્મથી અને શ્રેષ્ઠ અવધિજ્ઞાન અને અવધિદર્શન ઉત્પન્ન થયેલ છે ૧૦, એવી રીતે મદને કરે. ॥૭૧૦॥

દશ પ્રકારની સમતા લક્ષણ સમાપ્તિ કહેલી છે, તે આ પ્રમાણે—પ્રાણાતિપાતથી વિરમવું, મુષાવાદથી, અદત્તાદાનથી, મૈથુનથી અને પરિગ્રહથી વિરમવું, ઈર્યાસમિતિ, ભાષાસમિતિ, એષણાસમિતિ, આદાનભાંડમાત્રનિષેપણા સમિતિ અને ઉચ્ચારપાસવળખેલસિંધાળપારિહાવણીઆસમિતિ. દશ પ્રકારની અસમાપ્તિ કહેલી છે, તે આ પ્રમાણે—પ્રાણાતિપાત, યાવત્ પરિગ્રહ, ઈર્યાસમિતિ, યાવત્ ઉચ્ચારપાસવળખેલસિંધાળપારિહાવણીઆસમિતિ. ॥૭૧૧॥

દશ પ્રકારે દીક્ષા કહેલી છે, તે આ પ્રમાણે—છંદાત્-પોતાની ઈચ્છાથી દીક્ષા લેવાય છે તે ગોવિંદ વાયકની જેમ ૧, રોષથી દીક્ષા લેવાય છે તે શિવભૂતિની જેમ ૨, દારિદ્ર્યથી દીક્ષા લેવાય છે—કઠિઆરાની જેમ ૩, સ્વપ્નને જોવાથી દીક્ષા લેવાય છે—પુષ્પયૂલાની જેમ ૪, પ્રતિજ્ઞાથી દીક્ષા લેવાય છે તે શાલિભદ્રના બનેલી ધમ્માની જેમ ૫, પૂર્વભવને સંભારવાથી દીક્ષા લેવાય છે—તે મલ્લિનાથના છ મિત્રની જેમ ૬, રોગથી દીક્ષા લેવાય છે—સનત્કુમારચકીની જેમ ૭, અનાદર મળવાથી દીક્ષા લેવાય છે—વસુદેવના પૂર્વભવમાં નંદીષેણની જેમ ૮, દેવના પ્રતિબોધથી દીક્ષા લેવાય છે—મેતાર્યની જેમ ૯, પુત્રના અનુભવ-સ્નેહથી દીક્ષા લેવાય છે તે વજ્રસ્વામિની માતા સુનંદાની જેમ ૧૦, દશ પ્રકારે સાધુનો ધર્મ કહેલ છે, તે આ પ્રમાણે—ક્ષમા ૧, નિર્લોભતા ૨, સરલતા ૩, કોમલતા ૪, લાઘવ-અલ્પઉપાધિ અને ગૌરવનો ત્યાગ ૫, સત્ય, ૬, સંયમ ૭, તપ ૮ ત્યાગ-દાનધર્મ ૯ અને બ્રહ્મચર્યમાં વાસ ૧૦. દશ પ્રકારે વૈયાવૃત્ત્ય-આચાર્યાદિને ભોજનાદિ વડે સહાય કરવારૂપ કહેલું છે, તે આ પ્રમાણે—આચાર્યનું વૈયાવૃત્ત્ય ૧, ઉપાધ્યાયનું વૈયાવૃત્ત્ય

૨, સ્થવિર સાધુઓનું વૈયાવૃત્ય ૩, તપસ્વીનું વૈયાવૃત્ય ૪, ગ્લાન-માંદા સાધુનું વૈયાવૃત્ય ૫, શૈક્ષ-નવદીક્ષિત સાધુનું વૈયાવૃત્ય ૬, ચંદ્રાદિકુલનું વૈયાવૃત્ય ૭, કોટિકાદિગણનું વૈયાવૃત્ય ૮, ચતુર્વિધ સંઘનું વૈયાવૃત્ય ૯ અને સાધર્મિક-સમાનધર્મવાળા સાધુઓનું વૈયાવૃત્ય ૧૦. ॥૭૧૨॥

દશ પ્રકારે જીવનો પરિણામ-કથંચિત્ રૂપાંતર થવારૂપ કહેલ છે, તે આ પ્રમાણે—ગતિનામકર્મના ઉદયથી થતો નરકાદિ ગતિરૂપ ગતિપરિણામ ૧, શ્રોત્રાદિ ઇન્દ્રિયોના પરિણામરૂપ ઇન્દ્રિય પરિણામ ૨, કોષાદિ-પરિણાતિરૂપ કષાયપરિણામ ૩, કૃષ્ણાદિ દ્રવ્યના સંયોગથી થતો લેશ્યા પરિણામ ૪, મન વગેરેના વ્યાપારરૂપ યોગપરિણામ ૫, સાકાર, અનાકારરૂપ ઉપયોગ પરિણામ ૬, મતિજ્ઞાનાદિ આઠ પ્રકારનો જ્ઞાનપરિણામ ૭, સમ્યક્ત્વ વગેરે ત્રણ પ્રકારનો દર્શનપરિણામ ૮, સામાયિકાદિ પાંચ પ્રકારનો ચારિત્રપરિણામ ૯ અને ત્રણ પ્રકારનો વેદપરિણામ ૧૦—દશ પ્રકારે અજીવનો પરિણામ કહેલ છે, તે આ પ્રમાણે—પુદ્ગલોનો પરસ્પર સંબંધમિલન થવારૂપ બંધન પરિણામ ૧, ગમનરૂપ ગતિપરિણામ ૨, આકારરૂપ સંસ્થાનપરિણામ ૩, છૂટા થવારૂપ ભેદપરિણામ ૪, વર્ણપરિણામ ૫, રસપરિણામ ૬, ગંધપરિણામ ૭, સ્પર્શપરિણામ ૮, અગુરુલઘુપરિણામ ૯ અને શબ્દપરિણામ ૧૦. ॥ ૭૧૩॥

(ટી૦) 'દસહી' ત્યાદિં સ્પષ્ટ છે. વિશેષ એ કે 'અહમંતી' તિ અહં અંતાંત્તાંત્તાં જાત્યાદિના પ્રકર્ષનો પર્યંત છે જેને તે અન્ત અર્થાત્ હું જ જાતિ વગેરેથી ઉત્તમપણાએ પર્યંતવર્તી—સર્વાત્કૃષ્ટ છું અથવા પ્રાકૃતપણાએ અનુસ્વાર છે તેથી અહં (હું) અતિઃ—અતિશયવાળો છું એવા પ્રકારના ઉલ્લેખ (અભિપ્રાય) વડે 'ધર્મિજ્ઞ' તિં સ્તબ્ધ થાય—ગર્વિત થાય. યાવત્ શબ્દથી બલમદ વડે, રૂપમદ વડે, શ્રુતમદ વડે, તપમદ વડે અને લાભમદ વડે એમ જાણવું તથા 'નાગસુવત્તે' તિં નાગકુમારો અથવા સુવર્ણકુમારો 'વા' શબ્દ વિકલ્પાર્થ છે. મૈ—મારી પાસે, હવ્વ—શીઘ્ર આવે છે. પુરુષાણાં—સામાન્ય પુરુષોના ધર્મો—જ્ઞાનપર્યાય લક્ષણ, તેથી ઉત્તર-પ્રધાન તે જ ઔત્તરિક 'અહોધિય' તિં નિયતક્ષેત્રના વિષયવાળો અવધિ, તદ્રૂપ જ્ઞાનદર્શન પ્રતીત છે. ॥૭૧૦॥

ઉક્ત મદથી વિલક્ષણ—ભિન્ન સમાધિ છે તેથી સમાધિસૂત્ર અને તેના વિપક્ષરૂપ અસમાધિ છે તેથી અસમાધિસૂત્ર, સમાધિ અને અસમાધિના આશ્રયવાળી પ્રવ્રજ્યા છે માટે દીક્ષાસૂત્ર અને દીક્ષાવાળાનો શ્રમણધર્મ છે અને શ્રમણ ધર્મના વિશેષરૂપ વૈયાવૃત્ય છે માટે બે સૂત્ર. આ બધાય જીવના ધર્મો છે તેથી જીવના પરિણામનું સૂત્ર, અને એના વિલક્ષણપણાથી અજીવના પરિણામનું સૂત્ર છે. આ સૂત્રો સુગમ છે. વિશેષ એ કે 'સમાહિ' તિં સમાધાનરૂપ સમાધિ અર્થાત્ સમતા, સામાન્યથી રાગાદિનો અભાવ, તે ઉપાધિના ભેદથી દશ પ્રકારે છે. ॥૭૧૧॥

'છંદા' ગાહા, છંદ' તિ, છંદથી—પોતાના અભિપ્રાય વિશેષથી ગોવિંદ વાચકની જેમ અથવા સુંદરી નંદની જેમ અથવા પારકા અભિપ્રાયથી ભાઈના વશવર્તી ભવદત્તની જેમ [જંબૂસ્વામિના જીવે પાંચમા ભવદત્તના ભવમાં દીક્ષાની ઇચ્છા ન છતાં તેના ભાઈ ભવદેવની દાક્ષિણ્યતાથી દીક્ષા લીધી હતી] ૧, રોષથી—શિવભૂતિ (દિગંબર મતસ્થાપક સહસ્રમલ્લ) ની જેમ ૨, પરિધુના—દારિદ્ર્યથી કાષ્ઠ લાવનારની જેમ જે દીક્ષા તે પરિધુના ૩, 'સુવિળે' તિ, સ્વપ્નથી પુષ્પચૂલાની જેમ જે દીક્ષા અથવા જે સ્વપ્નમાં લેવાય છે તે સ્વપ્ના ૪, 'પહિસુયા ચેવ' તિ, પ્રતિશ્રુતાત્—પ્રતિજ્ઞાથી જે દીક્ષા તે પ્રતિશ્રુતા—શાલિભદ્રની જેમના પતિ ધન્નાની જેમ ૫, 'સારણિય' તિ—સંભારવાથી જે દીક્ષા તે સ્મારણિકા, મલ્લિકાનાથે સંભારી આપેલ જન્માંતરીને (સંભારવાથી) પ્રતિબુદ્ધ વગેરે (છ) રાજાની જેમ ૬, 'રોગિણિય'તિ—આલંબનપણાએ રોગ વિદ્યમાન છે જેણીમાં તે રોગિણી તે જ રોગિણિકા, સન્તકુમારની જેમ ૭, 'અણાદિય' તિ, આદર ન મળવાથી જે દીક્ષા તે અનાદૃતા નંદીષેણની જેમ અથવા અનાદૃત શિથિલની જે દીક્ષા તે અનાદૃતા ૮, 'દેવસત્ર' તિં દેવના પ્રતિબોધવાથી જે દીક્ષા તે દેવસંજ્ઞા, મેતાયાદિની જેમ ૯, 'વચ્છાણુબંધાય' તિ ગાથાથી આ જુદું પદ છે. વત્સ-પુત્રનો અનુબંધ—સ્નેહથી જે દીક્ષા તે વત્સાનુબંધિકા. વૈર(વજ્ર)સ્વામિની માતા(સુનંદા)ની જેમ ૧૦. શ્રમણધર્મ—વ્યાખ્યાન કરેલ જ છે. વિશેષ એ કે 'ચિયાણ' તિ ત્યાગ દાનધર્મ. વ્યાવૃત્ત અથવા

વ્યાપૃતરૂપ વ્યાપાર, તેનું કર્મ તે વૈયાવૃત્ત્ય અથવા વૈયાપૃત્ત્ય અર્થાત્ ભક્તપાનાદિ વડે ઉપષ્ટભ-મદદ. 'સાહમિય' તિં સમાનધર્મ તે સધર્મ, તે વડે જે આચરે છે તે સાધર્મિકો-સાધુઓ. ॥૭૧૨॥

'પરિણામે' ત્યાદિં પરિણામવું તે પરિણામ અર્થાત્ તે સ્વરૂપે જવું. યદાહ—

પરિણામો હ્યર્થાન્તરગમનં ન ચ સર્વથા વ્યવસ્થાનમ્ । ન ચ સર્વથા વિનાશઃ પરિણામસ્તદ્વિદામિષ્ટઃ ॥૧॥

દ્રવ્યાર્થનયસ્યેતિ । સત્પર્યયેણ નાશઃ પ્રાદુર્ભવોઽસતા ચ પર્યયતઃ ।

દ્રવ્યાણાં પરિણામઃ પ્રોક્તઃ સ્વલુ પર્યયનયસ્ય ॥૨॥ इति

પરિણામ જ અર્થાતર ગમનરૂપ છે પરંતુ સર્વથા તે રૂપે રહેવું નથી તેમ સર્વથા વિનાશરૂપ નથી તે પરિણામ, તેના સ્વરૂપને જાણનારા (પંડિતો) ને ઈષ્ટ છે. (૧)

આ પ્રમાણે દ્રવ્યાર્થિક નયના મતે સમજવું અને પર્યાયાર્થિક નયના મતથી તો નિશ્ચયે દ્રવ્યોનો છતાં પર્યાય વડે નાશ તથા અછતા પર્યાયો વડે પ્રાદુર્ભવ-ઉત્પત્તિ થવારૂપ પરિણામ કહેલ છે. (૨)

એવી રીતે જીવનો પરિણામ તે જીવ પરિણામ, તે પ્રાયોગિક છે અર્થાત્ પ્રયોગથી છે. તેમાં ગતિ એ જ પરિણામ તે ગતિપરિણામ એવી રીતે સર્વત્ર સમજવું. ગતિ તો અહિં ગતિનામકર્મના ઉદયથી નારકાદિ વ્યપદેશના હેતુભૂત છે અને તેનો પરિણામ તો આ ભવના ક્ષયથી છે તે નરકગતિ વગેરે ચાર પ્રકારે છે ૧, ગતિપરિણામ થયે છતે જ ઈન્દ્રિયોનો પરિણામ થાય છે માટે તેને કહે છે—'ઈન્દ્રિયપરિણામે' તિં તે શ્રોત્રાદિ ભેદથી પાંચ પ્રકારે છે ૨, ઈન્દ્રિયોની પરિણામને વિષે ઈષ્ટ અને અનિષ્ટ વિષયના સંયોગથી રાગદ્વેષરૂપ પરિણામ થાય છે તેથી ઈન્દ્રિય પછી કષાયનો પરિણામ કહેલ છે તે કોષાદિ ભેદથી ચાર પ્રકારે છે ૩, કષાય પરિણામ થયે છતે જ લેશ્યાનો પરિણામ થાય છે પરંતુ લેશ્યાની પરિણામને વિષે કષાયની પરિણામ નથી જે માટે 'ક્ષીણકષાય જીવને પણ શુક્લલેશ્યાની પરિણામિ દેશે ગિણા કોડપૂર્વ વર્ષ પર્યંત હોય છે. કહ્યું છે કે—

મુહતઃકં તુ જહન્ના, ઠક્કોસા હોઽ પુવ્વકોડીઓ । નવહિં વરિસેહિં ઋણા, નાયવ્વા સુક્કલેસ્સાર ॥૩॥

જઘન્યથી અંતર્મુહૂર્તની અને ઉત્કૃષ્ટથી નવ વર્ષ ન્યૂન કોડપૂર્વ વર્ષની સ્થિતિ શુક્લલેશ્યાની જાણવી, કારણ કે અષ્ટ વર્ષ ઉપરાંત ચારિત્રના પરિણામનો સંભવ છે તથાપિ કેવલજ્ઞાનની ઉત્પત્તિ નવ વર્ષથી અગાઉ થતી નથી. (૩)

આ હેતુથી કષાય પછી લેશ્યાનો પરિણામ કહ્યો તે કૃષ્ણાદિ ભેદથી છ પ્રકારે છે ૪, લેશ્યા પરિણામ, યોગ છતે જ હોય છે જે કારણથી સંધન કરેલ યોગવાળાને લેશ્યા પરિણામ દૂર થાય છે. કારણ કે—સમુચ્ચિન્નક્રિયાનામા ધ્યાન (શુક્લધ્યાનનો ચોથો ભેદ) અલેશ્ય જીવને હોય છે માટે લેશ્યા પરિણામ પછી યોગ પરિણામ કહ્યો. તે મન, વચન અને કાયાના ભેદથી ત્રણ પ્રકારે છે ૫. સંસારી જીવોને યોગની પરિણામમાં ઉપયોગની પરિણામિ હોય છે માટે યોગ પછી ઉપયોગ પરિણામ કહ્યો. તે સાકાર અને અનાકારના ભેદથી બે પ્રકારે છે ૬. ઉપયોગ પરિણામ છતે જ્ઞાનપરિણામ હોય છે તે આભિનિબોધિક (મતિ) વગેરેના ભેદથી પાંચ પ્રકારે છે તથા મિથ્યાદષ્ટિનું જ્ઞાન પણ અજ્ઞાન પરિણામ-મતિઅજ્ઞાન, શ્રુતઅજ્ઞાન અને વિભંગજ્ઞાન લક્ષણ ત્રણ પ્રકારનો છે પણ તે વિશેષ ગ્રહણના સમાનપણાથી જ્ઞાન પરિણામના ગ્રહણ વડે ગ્રહણ કરેલ સમજવો ૭. જ્ઞાન અને અજ્ઞાન પરિણામ છતે જ સમ્યક્ત્વાદિની પરિણામિ છે માટે જ્ઞાન પછી દર્શન પરિણામ કહ્યો, તે સમ્યક્ત્વ, મિથ્યાત્વ અને મિશ્રના ભેદથી ત્રણ પ્રકારે છે ૮, સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત થયે છતે જ ચારિત્ર હોય છે તેથી સમ્યક્ત્વ પછી ચારિત્ર પરિણામ કહ્યો તે સામાયિકાદિ ભેદથી પાંચ પ્રકારે છે ૯, સ્ત્રી વગેરે વેદના પરિણામમાં ચારિત્રનો પરિણામ હોય છે પરંતુ ચારિત્રના પરિણામમાં વેદની પરિણામિ નથી જે માટે અવેદક જીવને પણ યથાખ્યાત ચારિત્રની પરિણામિ કહેલ છે આ હેતુથી ચારિત્ર પરિણામ પછી

૧. લેશ્યાના અધ્યવસાય સ્થાનક અસંખ્યાતા છે તે કષાયની તરતમતાથી લેશ્યાની તરતમતા થાય છે. કષાયના નાશ પછી તો લેશ્યા એકસ્વરૂપે રહે છે કેમ કે પહેલી ત્રણ તો ભાવલેશ્યા કષાયના ઉદયથી છે. તેજે તથા ૫મ, કષાયના ક્ષયોપશમથી છે અને શુક્લલેશ્યા કષાયના ક્ષયોપશમ, ઉપશમ કે ક્ષયથી છે અને દ્રવ્યલેશ્યા યોગના ઉદયથી છે.

વેદ પરિણામ કલ્પો, તે સ્ત્રીવેદાદિ ભેદથી ત્રણ પ્રકારે છે ૧૦. 'અજીવે' ત્યાદિં અજીવ-પુદ્ગલોનો પરિણામ તે અજીવ પરિણામ તેમાં બંધન-પરસ્પર પુદ્ગલોનો સંબંધ અર્થાત્ મિલન, તદ્રૂપ પરિણામ તે બંધનપરિણામ એવી રીતે સર્વત્ર જાણવું. બંધનપરિણામનું લક્ષણ આ છે.

સમનિદ્ધયાય બંધો, ન હોઈ સમલુક્ષયાય વિ ન હોઈ । વેમાયનિદ્ધ-લુક્ષત્તણેણ બંધો ડ ખંધાણં ॥૪॥

[પ્રજ્ઞાપના ૧૧૧ સિ]

આ ગાથાનો ભાવાર્થ એ છે કે-સમાન ગુણવાળા સ્નિગ્ધ (ચીકણા) પરમાણુઓનો અન્ય સમાન ગુણવાળા સ્નિગ્ધ પરમાણુ વગેરેની સાથે બંધ થતો નથી તેમજ સમાન ગુણવાળા રુક્ષ પરમાણુઓનો પણ સમાન ગુણવાળા રુક્ષ પરમાણુ વગેરેની સાથે બંધ થતો નથી; જ્યારે વિષમ માત્રા હોય અર્થાત્ વધુ ઓછા ગુણ હોય ત્યારે બંધ થાય છે. (૪) વિષમ માત્રાના નિરૂપણને અર્થે કહે છે—

નિદ્ધસ્સ નિદ્ધેણ દુયાહિણં, લુક્ષસ્સ લુક્ષેણ દુયાહિણં ।

નિદ્ધસ્સ લુક્ષેણ ઉવેઈ બંધો જહન્રવજ્જો વિસમો સમો વા ॥૫॥

[પ્રજ્ઞાપના ૨૦૦ સિ]

સ્નિગ્ધ પરમાણુ વગેરેનો સ્નિગ્ધ પરમાણુ વગેરેની સાથે બંધ થાય તો બે ગુણ અધિક પરમાણુ સાથે બંધ થાય, રુક્ષ પરમાણુ વગેરેનો રુક્ષની સાથે બંધ થાય તો બે ગુણ અધિક પરમાણુ વગેરે સાથે જ બંધ થાય પરંતુ રુક્ષ અને સ્નિગ્ધ પરમાણુ વગેરેનો તો જથ્થા વર્જને યાહે વિષમ માત્રાએ હોય અથવા સમમાત્રાએ-સમાન ગુણવાળા હોય તો પણ બંધ થાય છે, માત્ર જથ્થા-એક ગુણ સ્નિગ્ધ અને એક ગુણ રુક્ષ પરમાણુ વગેરેનો બંધ ન થાય. (૫)

ગતિ પરિણામ બે પ્રકારે છે. સ્પૃશદ્ગતિ-સ્પર્શ કરાતી ગતિરૂપ પરિણામ અને અસ્પર્શદ્ગતિપરિણામ-સ્પર્શ કર્યા સિવાય ગતિરૂપ પરિણામ તેમાં જે પ્રયત્નવિશેષથી ક્ષેત્ર (આકાશ) ના પ્રદેશોને સ્પર્શ કરતો થકો (પરમાણુ વગેરે) જાય છે તે સ્પર્શદ્ગતિપરિણામ અને બીજો તો આકાશપ્રદેશોને નહિ સ્પર્શતો થકો જાય છે તે અસ્પર્શદ્ગતિપરિણામ, આ સંભવી શકે નહિ એમ નથી. ગતિવાળા દ્રવ્યોની પ્રયત્નના ભેદથી ઉપલબ્ધિ હોવાથી તે આ પ્રમાણે-મેઘ વડે મૂકાયેલ મહેલના ઉપરના ભાગમાં અશ્મ-કરાના પતન (પડવા) ના કાલનો ભેદ જણાય છે અને નિરંતર ગતિ પ્રવૃત્ત દ્રવ્યોનો દેશાંતરની પ્રાપ્તિના કાલનો ભેદ જણાય છે. આ હેતુથી અસ્પર્શદ્ગતિ પરિણામ સંભવી શકે છે. અથવા દીર્ઘ અને હ્રસ્વના ભેદથી આ બે પ્રકારે જે ૨, સંસ્થાનપરિણામ-પરિમંડલ, વૃત્ત, ત્ર્યસ, ચતુરસ અને આયતના ભેદથી પાંચ પ્રકારે છે ૩, ભેદ પરિણામ પાંચ પ્રકારે છે તેમાં ખંડભેદ-કેંકેલ માટીના પિંડની જેમ ૧, પ્રતરભેદ-અભ્રકપટલ (અભ્રકના પડ) ની જેમ ૨, અનુતટ ભેદ-વંશની જેમ (વંશને ચીરવાથી તેની છાલનો ભેદ થાય છે) ૩, ચૂર્ણભેદ-ચૂરવું તે-ભૂકો કરવો ૪, ઉત્કરિકા ભેદ-પ્રસ્થક (પોપડો) ઉખેડવાની જેમ ૫, ચાર વર્ણ પરિણામ પાંચ પ્રકારે છે. (કૃષ્ણાદિ) ૫, ગંધ પરિણામ બે પ્રકારે છે. દ, રસ પરિણામ પાંચ પ્રકારે છે ૭, સ્પર્શ પરિણામ આઠ પ્રકારે છે ૮, અધોગમન સ્વભાવરૂપ ગુરુક (ભારે) નહિ અને ઊર્ધ્વગમન સ્વભાવરૂપ લઘુ નહિ એવું જે દ્રવ્ય તે અગુરુલઘુક-અત્યન્ત સૂક્ષ્મ ભાષા, મન અને કર્મ દ્રવ્યાદિ તે જ પરિણામ. અહિં પરિણામ અને પરિણામવાળો (દ્રવ્ય) ના અભેદથી અગુરુલઘુક પરિણામ. એના ગ્રહણથી એનો વિપક્ષ (ગુરુલઘુક) પણ ગ્રહણ કરેલ સમજવો. તેમાં વિવક્ષાએ ગુરુ અને લઘુ પણ વિવક્ષાએ જ જે દ્રવ્ય તે ગુરુલઘુક અર્થાત્ ઔદારિકાદિ અત્યંત સ્થૂલ. આ ઉક્ત બે પ્રકારના સ્વરૂપવાળી વસ્તુ નિશ્ચય

૧. ગાથા બીજી અને ત્રીજી પત્રવણા સૂત્રમાં છે. વિસ્તારાર્થે તેનો અર્થ તેની ટીકાથી અથવા તત્ત્વાર્થ ટીકાથી બેવો. દિગંબર સંપ્રદાયમાં આ ત્રીજી ગાથાનો મૂળપાઠ એ જ પ્રમાણે માને છે, પરંતુ અર્થમાં યજ્ઞ અંતર માને છે.
૨. સર્વત્ર આકાશપ્રદેશો છવાયેલ હોવાથી સમગ્રેણીએ તેને સ્પર્શ સિવાય ન જાય એમ પ્રજ્ઞાપના ટીકાકાર મલયગિરિજીનો અભિપ્રાય છે પરંતુ આ વિષયમાં 'અસ્પૃશદ્ગતિવાદ પત્ર' ઉપાધ્યાયશ્રી યશોવિજયીજીએ લખેલ છે તેમાં લખે છે કે જીવ અને પુદ્ગલની અચિંત્ય શક્તિ હોવાથી સ્પર્શ કર્યા સિવાય પણ ગતિ પટી શકે છે અને મહાભાષ્ય ટીકા વગેરેની સાક્ષી પણ આપી છે. આ ટીકાકારનો પણ એ જ અભિપ્રાય છે અર્થાત્ અસ્પર્શદ્ગતિ હોઈ શકે છે.

નયના મતથી છે. અને વ્યવહારનયના મતથી તો ચાર પ્રકારે વસ્તુ છે તેમાં ગુરુક-અધોગમન સ્વભાવવાળી વજ્રાદિ વસ્તુ લઘુકર્ણિધ્વગમન સ્વભાવવાળા ધૂમાદિ, ગુરુલઘુ-તિર્યગ્ગામી અર્થાત્ તીચ્છા જનારા વાયુ, જ્યોતિષ્ઠના વિમાનાદિના અને અગુરુલઘુક તે-આકાશ વગેરે. ભાષ્યકાર કહે છે કે—

નિચ્છયઔ સવ્વગુરુ સવ્વલહું વા ન વિજ્ઞઈ દવ્વં । વાયરમિહ ગુરુલહુયં, અગુરુલહુ સેસયં દવ્વં ॥૬॥

[વિશેષાવશ્યક ૬૬૦ તિ]

નિશ્ચયના અભિપ્રાયથી તો દ્રવ્ય, સર્વથા ગુરુ અથવા સર્વથા લઘુ એકાંતે નથી. કેમ કે પત્થર વગેરે ગુરુદ્રવ્ય પણ પ્રયોગથી કિર્ણ વગેરે દિશામાં જતું દેખાય છે. વળી અત્યંત લઘુ એવું અર્કતુલ્યાદિ દ્રવ્ય પણ હાથના તાડન વગેરેથી નીચે જતું દેખાય છે માટે સર્વ બાદર દ્રવ્ય-ઔદારિક, વૈક્રિય, આહારક અને તૈજસરૂપ અષ્ટરૂપર્ણ ગુરુલઘુક છે અને શેષ સૂક્ષ્મ ચતુરૂપર્ણ ભાષા, આનપાન, મન અને કર્મદ્રવ્ય અગુરુલઘુક છે. (૬)

ગુરુયં લહુયં ડમયં, ણોમયમિતિ વાવહારિયનયસ્સ । દવ્વં લેટ્ટૂં ૧ દીવો ૨ વાઠ ૩ વોમ ૪ જહાસંઘં ॥૭॥

[વિશેષાવશ્યક ૬૫૧ તિ]

વ્યવહારનયના મતથી દ્રવ્ય ગુરુ ૧, લઘુ ૨, ગુરુલઘુ ૩ અને અગુરુલઘુક ૪ સ્વભાવવાળું છે. તેમાં ગુરુદ્રવ્ય-પત્થર ૧, લઘુ દીપક ૨, ગુરુલઘુ વાયુ ૩ અને અગુરુલઘુ આકાશ છે. ૪ (૭)

૮ શબ્દપરિણામ-શુભ અને અશુભના ભેદથી બે પ્રકારે છે. ॥૭૧૩॥

અજીવ પરિણામના અધિકારથી પુદ્ગલલક્ષણ અજીવપરિણામ અને અંતરિક્ષ લક્ષણ અજીવપરિણામરૂપ ઉપાધિક વ્યપદેશ કરવા યોગ્ય અસ્વાધ્યાયિકને 'દસવિહે' ઇત્યાદિ સૂત્ર વડે કહે છે—

દસવિધે અંતલિખિતે અસજ્ઞાણે પન્નત્તે, તંજહા—ઉક્કાવાતે ૧, દિસિદાધે ૨, ગજ્જિતે ૩, વિજ્જુતે ૪, નિગ્ધાતે ૫, જૂવતે ૬, જક્ખાલિત્તે ૭, ધૂમિતા ૮ મહિતા ૯, રયુગ્ધાતે ૧૦ । દસવિહે ઓરાલિતે અસજ્ઞાણિતે પન્નત્તે, તંજહા-અટ્ટિ ૧, મંસે ૨, સોણિતે ૩, અસુતિસામંતે ૪, સુસાણસામંતે ૫, ચંદોવરાતે ૬, સૂરોવરાતે ૭, પઢણે ૮, રાયવુગ્ગહે ૯, ઉવસ્સગસ્સ અંતો ઓરાલિતે, સરીરો ૧૦ ॥ સૂ. ૭૧૪॥

પંચેંદિયા ણં જીવા અસમારમમાણસ્સ દસવિધે સંજમે કજ્જતિ, તંજહા—સોતામતાઓ સોક્ખાઓ અવરોવેત્તા ભવતિ, સોતામતેણં દુક્ખેણં અસંજોગેત્તા ભવતિ, एवं જાવ ફાસામતેણં દુક્ખેણં અસંજોગેત્તા ભવતિ, एवं અસંજમો વિ ભાણિતવ્વો ॥ સૂ. ૭૧૫॥

(મૂ.) દશ પ્રકારનો આકાશ સંબંધી અસ્વાધ્યાય કહેલ છે, તે આ પ્રમાણે ઉલ્કાપાત-આકાશમાંથી રેખા સહિત પ્રકાશનું ભૂમિ પર પડવું તે થયે છતે એક પ્રહર સુધી અસ્વાધ્યાય હોય છે ૧, દિશાદાહ-એક દિશાના વિભાગમાં મહાનગરના દાહની જેમ આકાશમાં પ્રકાશ દેખાય છે તેમાં એક પ્રહર સુધી અસ્વાધ્યાય ૨, અકાલે ગાજે તો બે પ્રહર સુધી અસ્વાધ્યાય ૩, અકાલે વીજળી થાય તો એક પ્રહર સુધી અસ્વાધ્યાય ૪, નિધિતિ-આકાશમાં વ્યંતરાદિ દેવો વડે કરાયેલ મહાધ્વનિ અથવા ભૂમિકંપાદિ થાય તો તેમાં આઠ પ્રહર સુધી અસ્વાધ્યાય ૫, જૂયગ-સંધ્યાની પ્રભા અને ચંદ્રની પ્રભાનું મિશ્રણ અર્થાત્ શુકલપક્ષના પડવાથી ત્રીજ સુધી પ્રતિકમણ બાદ એક પ્રહર સુધી કાલિકસૂત્રનો અસ્વાધ્યાય ૬, યક્ષાદીપ-આકાશમાં યક્ષના પ્રભાવથી જાજવલ્યમાન અગ્નિ દેખાય છે તેમાં સ્વાધ્યાય ન કરવો-કરવાથી સુદ્ર દેવનો ઉપદ્રવ થાય છે ૭, ધૂમિકા-ધુંવાડાના જેવા વર્ણવાળી સૂક્ષ્મવૃષ્ટિ ૮, મહિકા-ઝાકળ ૯-આ બન્ને કાર્તિકાદિ વૃષ્ટિના ગર્ભ માસમાં પડે છે માટે જ્યાંસુધી એ પડે છે ત્યાંસુધી અસ્વાધ્યાય હોય છે. ૨જ ઉદ્ઘાત-સ્વભાવથી ચારે દિશામાં સૂક્ષ્મ ૨જની વૃષ્ટિ જ્યાંસુધી થાય છે ત્યાંસુધી અસ્વાધ્યાય હોય છે ૧૦. દશ પ્રકારે ઔદારિક

મનુષ્ય-અને તિર્યચના શરીર સંબંધી અસ્વાધ્યાય કહેલ છે, તે આ પ્રમાણે—અસ્થિ-હાડકાં ૧, માંસ ૨ અને લોહી ૩ ઉપલક્ષણથી ચામડું પણ લેવું. આ ક્ષેત્રથી સાઠ હાથની અંદર અને કાલથી સંભવ યાવત્ ત્રીજી પોરસી સુધી અને બિલાડી વગેરે એ ઉદરાદિને મારેલ હોય તો અહોરાત્ર પર્યંત અસ્વાધ્યાય છે. આ તિર્યચને આશ્રયીને અને મનુષ્યને આશ્રયીને ક્ષેત્રથી એક સો હાથની અંદર અને કાલથી અહોરાત્રપર્યંત અસ્વાધ્યાય છે. અશુચિસામંત-મૂત્ર અને વિષ્ટા સમીપમાં હોય તો અસ્વાધ્યાય ૪, શ્મશાન સામંત-શબના સ્થાનના સમીપમાં અસ્વાધ્યાય ૫, ચંદ્રગ્રહણ હોય તો ઉત્કૃષ્ટથી બાર પ્રહર અને જઘન્યથી આઠ પ્રહર સુધી અસ્વાધ્યાય, સૂર્યગ્રહણ હોય તો ઉત્કૃષ્ટથી સોલ પ્રહર અને જઘન્યથી બાર પ્રહર સુધી અસ્વાધ્યાય ૭, પતન-રાજા, મંત્રી, સેનાપતિ, ગ્રામાધિપતિ પ્રમુખનું મરણ થાય તો અહોરાત્ર અસ્વાધ્યાય ૮, રાજવિગ્રહ-રાજા વગેરેનો સમીપમાં સંગ્રામ થતો હોય તો તે જ્યાંસુધી હોય ત્યાંસુધી અસ્વાધ્યાય કેમ કે અહિં પણ ક્ષુદ્રદેવકૃત ઉપદ્રવનો સંભવ છે ૯, ઉપાશ્રયની અંદર મનુષ્યાદિનું શરીર (મડદું) પડેલું હોય ત્યારે એકસો હાથની અંદર ૧ અસ્વાધ્યાય છે, એમાં નંદી વગેરે સૂત્રનું અધ્યયન કરવું નહિ. ૧૦ ॥૭૧૪॥

પંચેન્દ્રિય જીવોનો આરંભ નહિ કરનારને દશ પ્રકારનો સંયમ થાય છે, તે આ પ્રમાણે—શ્રોત્ર-કાનના સુખથી નાશ કરનાર થતો નથી, શ્રોત્ર-કાનના દુઃખથી સંયોગ કરનાર થતો નથી. એ પ્રમાણે યાવત્ સ્પર્શના દુઃખથી સંયોગ કરનાર થતો નથી. એવી રીતે અસંયમ પણ કહેવો અર્થાત્ પંચેન્દ્રિયજીવોના આરંભ કરનારને દશ પ્રકારનો અસંયમ થાય છે, તે આ પ્રમાણે—કાનના સુખનો નાશ કરનાર થાય છે, કાનના દુઃખનો સંયોગ કરનાર થાય છે, યાવત્ સ્પર્શના દુઃખનો સંયોગ કરનાર થાય છે. ॥૭૧૫॥

(ટી૦) તત્ર 'અંતરિક્ષણ' તિં ૦ અંતરિક્ષ-આકાશમાં થયેલું તે આંતરીક્ષક, સ્વાધ્યાય-વાચનાદિ પાંચ પ્રકારનો યથાસંભવ જેમાં છે તે સ્વાધ્યાયિક. તેનો અર્ભાવ તે અસ્વાધ્યાયિક. તેમાં ઉલ્કા-આકાશમાં ઉત્પન્ન થયેલી તેણીનો પાત (પડવું) તે ઉલ્કાપાત ૧, તથા દિશાનો અથવા દિશામાં દાહ તે દિગ્દાહ. આ તાત્પર્ય છે કે-કોઈ એક દિશાના વિભાગમાં મહાનગરના પ્રદીપનક (દાહ)ની જેમ જે ઉદ્યોતભૂમિ પર નહિ રહેલ અને આકાશતલમાં વર્તતો (રત્નો) હોય તે દિગ્દાહ ૨, ગર્જિત-મેઘનો ધ્વનિ ૩, વિદ્યુત્-વીજળી ૪, નિર્ઘાત-વાદળા સહિત અથવા વાદળા રહિત આકાશમાં વ્યંતર વડે કરાયેલ મહાધ્વનિ ૫, 'જૂયર્' તિં ૦ સંધ્યાની પ્રભા અને ચંદ્રની પ્રભા એકી સાથે થાય તે જૂયર્ એમ કહ્યું અર્થાત્ સંધ્યાની પ્રભા અને ચંદ્રની પ્રભાનું મિશ્રણ થવું તેમાં ચંદ્રની પ્રભા વડે આચ્છાદિત થયેલ નાશ પામતી સંધ્યા, શુક્લપક્ષની પ્રતિપદાદિ દિવસોમાં જણાય નહિ અથવા સંધ્યાનો વિભાગ નહિ જણાતે છતે કાલવેલા જણાય નહિ, આ હેતુથી ત્રણ દિન સુધી પ્રાદોષિક કાલને ગ્રહણ ન કરે તેથી કાલિક સૂત્રનો અસ્વાધ્યાય થાય. ઉલ્કાદિનું તો આ સ્વરૂપ છે—

દિસિદાહો છિન્નમૂલો, ઉક્ક સરેહા પયાસજુતા વા । સંજ્ઞાછેયાવરણો, જુયર્ઓ સુક્કે દિને તિત્તિ ॥૮॥

[આવશ્યક નિર્યુક્તિ ૧૩૪૧ તિ]

અર્થ-છિન્નમૂલ એટલે એક દિશામાં મહાનગરના દાહની જેમ ઉપરના ભાગમાં પ્રકાશ અને નીચે અંધારું તે દિગ્દાહ અને રેખા સહિત પ્રકાશયુક્ત અથવા તારાની જેમ પડનારી તે ઉલ્કા, તથા ધૂપક તો સંધ્યાના વિભાગનો આવરણ જેનાથી થાય છે તે સંધ્યાછેદ આવરણ, ચંદ્ર શુક્લપક્ષના પ્રથમ ત્રણ દિવસ સુધી હોય છે. (૮)

'જન્મચાલિત્' તિં ૦ પક્ષાદીમ, આકાશમાં થાય છે. આ બધાયને વિષે સ્વાધ્યાય કરનારાઓને ક્ષુદ્રદેવતા છલના કરે છે ૭, ધૂમિકા—મહિકાનો ભેદ વર્ણથી ધૂમિકા-ધૂમાડાના જેવા આકારવાળા ધૂમ્રા હોય છે ૮, મહિકા-આકળ પ્રતીત છે. એ બન્ને પણ કાર્તિકાદિ (વૃષ્ટિનો) ૨ગર્ભમાસોને વિષે હોય છે, તે પડ્યા પછી તરત જ સૂક્ષ્મપણાથી બધુંય અપૂકાય વડે ભાવિત

૧. અસ્વાધ્યાયનો અર્થ દીપિકાને અનુસારે લખેલ છે. ૨. કાર્તિકાદિ માસમાં ધૂમિકાદિ પડે તો વરસાદનો ગર્ભ બંધાય છે.

(વાસિત) કરે છે. ૮ 'ચયઝગ્ધારં તિં' વિશ્રસાપરિણામથી (સ્વભાવતઃ) ચોતરફથી રેણુ-૨૪નું પડવું તે-૨૪ ઉદ્ધાત કહેવાય છે ૧૦. અસ્વાધ્યાયના અધિકારથી જ આ કહે છે—'દસવિહે ઓરાલિ' ઇત્યાદિં ઔદારિક-મનુષ્ય અને તિર્યચના શરીરનું આ તે ઔદારિક અસ્વાધ્યાયિક. તેમાં અસ્થિ, માંસ અને શોણિત તે પ્રસિદ્ધ છે. તેમાં પંચેન્દ્રિય-તિર્યચો સંબંધી અસ્વાધ્યાયિક, દ્રવ્યથી અસ્થિ, માંસ અને લોહી. ગ્રંથાંતરમાં ચર્મ પણ કહેવાય છે. યદાહ—''સોણિય મંસં ચર્મં, અઙ્ગી વિ ચ હોતિ ચત્તારિ'' [આવશ્યક નિર્ણયિત ૧૩૬૫ તિ] અર્થાત્ શોણિત, માંસ, ચામડું અને હાડકાં આ ચાર અસ્વાધ્યાયિક હોય છે.'' ક્ષેત્રથી સાઠ હાથની અંદરમાં, કાલથી સંભવ કાલથી માંડીને યાવત્ ત્રીજી પોરસી સુધી, બિલાડી વગેરે દ્વારા ઉદરાદિના નાશમાં અહોરાત્રપર્યંત અસ્વાધ્યાય હોય છે. ભાવથી નંદી વગેરે સૂત્રનું અધ્યયન કરવું નહિ. મનુષ્ય સંબંધી અસ્વાધ્યાય પણ એમ જ છે. વિશેષ એ કે-ક્ષેત્રથી એક સો હાથની અંદરમાં, કાલથી અહોરાત્ર સુધી, આર્તવ (સ્ત્રીના ઋતુ) સંબંધી ૧૩૬૫ દિન પર્યંત, સ્ત્રી (પુત્રી) ના જન્મમાં આઠ દિન પર્યંત, પુરુષ (પુત્ર) ના જન્મમાં સાત દિન પર્યંત, હાડકાને વિષે તો જીવના વિનાશના દિવસથી આરંભીને એક સો હાથની અંદર રહેલાની બાર વર્ષ સુધી યાવત્ અસ્વાધ્યાય હોય છે. ચિતા (ચય) ના અગ્નિ વડે બળેલા અથવા ઉદકના પ્રવાહ વડે તણાયેલા હાડકાઓ, અસ્વાધ્યાયિક થતા નથી, પરંતુ ભૂમિમાં દટ્ટેલા હાડકાઓ અસ્વાધ્યાયિક થાય છે. ૧-૨-૩ અશુચિ-વિષ્ટા અને મૂત્ર તેની સામંત-સમીપમાં અશુચિસામંત અસ્વાધ્યાયિક હોય છે ૪, કાલગ્રહણને આશ્રયીને કહ્યું છે કે—''સોણિયમુત્તપુરીસે, ઘાણાલોચં પરિહરેજ્જા'' [આવશ્યક નિર્ણયિત ૧૪૧૪ ઇતિ] લોહી, મૂત્ર અને વિષ્ટાને વિષે, સુંઘવું અને જોવું એ બન્નેનો ત્યાગ કરવો. શ્મશાન સામંત-શબ-મુડાના સ્થાનની સમીપમાં અસ્વાધ્યાય છે. ૫ ચંદ્ર-ચંદ્રના વિમાનનો ઉપરાગ-રાહુના વિમાનના તેજથી ઉપરંજન થવું (દંકાઈ જવું) તે ૨૫ન્દ્રોપરાગ અર્થાત્ ગ્રહણ, એવી રીતે સૂરોપરાગ-સૂર્યગ્રહણ પણ જાણવું. અહિં કાલમાન છે-જો ચંદ્ર અથવા સૂર્યગ્રહણ થયે છતે સગ્રહ (ખગ્રાસ) અથવા અસંપૂર્ણ બૂડે છે ત્યારે ગ્રહણકાલ, તે રાત્રિશેષ તે અહોરાત્રશેષ અને ત્યારપછી અહોરાત્ર પર્યંત વર્જે છે. કહ્યું છે કે—''ચંદિમસૂરવરાગે નિગ્ધાણે ગુણિ અહોરાત્રં'' ચંદ્ર સૂર્ય ગ્રહણમાં નિર્ધાત-વ્યંતરકૃત મહાગર્જિત શબ્દમાં અને અકાલે થયેલ ગર્જરવમાં આઠ પ્રહર અસ્વાધ્યાય હોય છે. આચરણ કરેલું તો તે જ રાત્રિમાં અથવા દિવસમાં મૂકેલ હોય તો ચંદ્રગ્રહણમાં તે જ રાત્રિમાં શેષને છોડે છે અને સૂર્ય ગ્રહણમાં તો તે દિવસના શેષ ભાગને છોડીને બીજા દિવસની રાત્રિને પણ છોડે છે. કહ્યું છે કે—''આઙ્ગં દિણમુક્ષે સોચ્ચિય દિવસો વ રાઈ ચ'' [આવશ્યક નિર્ણયિત ૧૩૫૦ તિ] ચંદ્ર જો રાત્રિમાં ગ્રહણ કરાયો હોય અને રાત્રે જ મૂકાયો હોય તો તેજ રાત્રિના શેષને વર્જવું, સૂર્ય પણ જો દિવસે ગ્રહણ કરાયો હોય અને દિવસે જ મૂકાયો હોય તો તે જ દિવસ શેષ અને રાત્રિ શેષ વર્જવું. ચંદ્ર અને સૂર્યના ગ્રહણનું ઉદારિકપણું તો તેના વિમાનના પૃથ્વીકાધિક જીવોની અપેક્ષાએ જાણવું. જો કે અંતરીક્ષપણું છે, તોપણ વિવક્ષ્યું નથી કારણ કે અંતરીક્ષપણાએ કહેલ આકસ્મિક ઉલ્કાદિથી ચંદ્રાદિના વિમાનોના શાશ્વતપણાને લઈને ભિન્નપણું છે. ૬-૭ 'પડળે' તિં પતન એટલે રાજા, પ્રધાન, સેનાપતિ, ગ્રામનો માલિક વગેરેનું મરણ. તેમાં જ્યારે દંડનાયક અથવા રાજા મરણ પામે છે અને બીજો જ્યાંસુધી થતો નથી ત્યારે ભયમાં અથવા નિર્ભયમાં સ્વાધ્યાયને વર્જે છે. નિર્ભયના શ્રવણ પછી પણ અહોરાત્ર સુધી છોડે છે. ગ્રામનો મહત્તર-મુખ્ય પુરુષનું મરણ થયે છતે, અધિકારી (અમલદાર) નું મરણ થયે છતે, અથવા ઘણા કુટુંબવાળાનું, શય્યાતરનું, અથવા ઉપાશ્રયથી સાત ગૃહની અંદર સામાન્ય પુરુષનું મરણ થયે છતે અહોરાત્ર પર્યંત સ્વાધ્યાયને વર્જે છે અથવા ધીમે ધીમે ભણે છે કેમ કે આ સાધુઓ દુઃખ વગરના છે એવી રીતે લોકો ગર્હા ન કરે આ હેતુથી નિષેધ છે. કહ્યું છે કે—

૧. ત્રણ દિન પર્યંત શ્રાવિકાઓને તથા સાધ્વીઓને આર્તવ સંબંધી અસ્વાધ્યાયમાં સ્વાધ્યાય ત્યાગ્ય છે છતાં પણ કેટલાએક સંપ્રદાયમાં ત્યાગ કરતા નથી તે શોચનીય છે.
૨. જ્યારે ચંદ્રગ્રહણ થાય ત્યારથી માંડીને તે રાત્રીનો શેષ ભાગ અને ત્યાર પછી આઠ પ્રહર અસ્વાધ્યાય, સૂર્યગ્રહણ જ્યારે થાય ત્યારથી માંડીને શેષ અહોરાત્ર અને બીજી અહોરાત્ર અસ્વાધ્યાય છે એમ સમજવું.

[आवश्यक निर्युक्ति १३६१ ति]

૮. તથા 'સયલુગહે' તિં રાજાઓનો સંગ્રામ, ઉપલક્ષણથી સેનાપતિ, ગ્રામભોગિક, મહત્તર પુરુષ, સ્ત્રી અને મલ્લ વગેરેના યુદ્ધોને વિષે અસ્વાધ્યાયિક છે. એવી રીતે પાંશુ-ધૂળ અને લોટ વગેરેના ક્વલને વિષે અર્થાત્ હોલી વગેરેમાં અસ્વાધ્યાયિક છે જે કારણથી આ ઉક્ત સ્થાનમાં પ્રાયઃ કરીને ઘણા વ્યંતરો કૌતુકથી આવે છે અને પ્રમાદીને છળે છે અથવા આ સાધુઓ દુઃખ રહિત છે એવી ઉડાહ (અપ્યયશ) અથવા અપ્રીતિ ઉત્પન્ન થાય. આ કારણથી જે વિગ્રહાદિક જેટલા લાંબા કાળપર્યન્ત જે ક્ષેત્રમાં થાય છે તે વિગ્રહાદિકમાં તેટલા કાળપર્યન્ત તે ક્ષેત્રને વિષે સ્વાધ્યાયને પરિહરે છે. કહ્યું છે કે—

[आवश्यक नियुक्ति १३५९ ति]

૯, તથા ઉપાશ્રય-વસતિની અંદર વર્તમાન ઔદારિક-મનુષ્યાદિ સંબંધી શરીર જ્યારે ઉદ્ભિન્ન-ભેદાયેલું હોય ત્યારે એકસો હાથની અંદર અસ્વાધ્યાય થાય છે અને જો નહિ ભેદાયેલું હોય તોપણ હુંસિતપણાથી અને આચરિતપણાથી એક સો હાથ પર્યંત ત્યાજ્ય છે તે પરિચાપન કીધે છતે તો તે સ્થાન શુદ્ધ થાય છે. ૧૦ ॥૭૧૪॥

સંયમ અને અસંયમના અધિકારથી તેના વિષયભૂત સૂક્ષ્મોને પ્રરૂપતા થકા સૂત્રકાર કહે છે—

जंबूद्वीवे दीवे भरहे वासे दस रायहाणीओ पन्नत्ताओ, तंजहा—चंपा १, महुरा २, वाणारसी ३ त सावत्थी ४, तह त सातेत ५ । हत्थिणउर ६, कपिल्लं ७, मिहिला ८, कोसंबि ९, रायगिहं १० ॥१॥ एयासु णं दस रायहाणीसु दस रायाणो मुंडा भवेत्ता जाव पव्वत्तिता, तंजहा—भरहे, सगरो, मघवं, सणकुमारो, संती, कुंथू, अरे, महापउमे, हरिसेणे, जयणामे ॥ सु० ७१८॥

जंबूद्वीवे दीवे मंदरस्स पव्वतस्स बहुमज्झदेसभागे इमीसे रयणप्पभाते पुढवीते उवरिमहेद्धिलेसु खुडुगपतरेसु,

315

एत्थ णमड्डपतेसिते रुयगे पण्णत्ते, जओ णमिमातो दस दिसाओ पवहंति, तंजहा—पुरत्थिमा १, पुरत्थिमदाहिणा २, दाहिणा ३, दाहिणपच्चत्थिमा ४, पच्चत्थिमा ५, पच्चत्थिमुत्तरा ६, उत्तरा ७, उत्तरपुरत्थिमा ८, उड्ड ९, अधा १० । एतासि णं दसण्हं दिसाणं दस नामधेज्जा पन्नत्ता, तंजहा—ईदा अग्गेयी जम्मा त णेरती वारुणी य वायव्वा । सोमा ईसाणीती विमला य तमा य बोद्धव्वा ॥११॥ ॥ सू० ७२०॥

लवणस्स णं समुद्स्स दस जोयणसहस्साइ गोतित्थविरहिते खेत्ते पन्नत्ते, लवणस्स णं समुद्स्स दस जोयणसहस्साइ उदगमाले पन्नत्ते । सव्वे वि णं महापाताला दस दसाइ जोयणसहस्साणमुव्वेहेणं पण्णत्ता, मूले दस जोयणसहस्साइ विक्खंभेणं पन्नत्ता, बहुमज्झदेसभागे एगपएसिताते सेढीते दसदसाइ जोयणसहस्साणं विक्खंभेणं पन्नत्ता, उवरिं मुहमूले दस जोयणसहस्साइ विक्खंभेणं पण्णत्ता । तेसि णं महापातालाणं कुड्ढा सव्ववइरामता सव्वत्थ समा दस जोयणसताइ बाहल्लेणं पन्नत्ता । सव्वे वि णं खुद्दापाताला दस जोयणसताइ उव्वेहेणं पन्नत्ता, मूले दसदसाइ जोयणाणं विक्खंभेणं पन्नत्ता, बहुमज्झदेसभागे एगपएसिताते सेढीते दस जोयणसताइ विक्खंभेणं पन्नत्ता, उवरिं मुहमूले दस दसाइ जोयणाणं विक्खंभेणं पन्नत्ता, तेसि णं खुद्दापातालाणं कुड्ढा सव्ववइरामता सव्वत्थ समा दस जोयणाइ बाहल्लेणं पण्णत्ता ॥ सू० ७२१॥

धायतिसंडगाणं मंदरा दस जोयणसयाइ उव्वेधेणं धरणितले देसूणाइ दस जोयणसहस्साइ विक्खंभेणं, उवरिं दस जोयणसयाइ विक्खंभेणं पन्नत्ता । पुक्खरवरदीवड्डगा णं मंदरा दस जोयण एवं चेव ॥ सू० ७२२॥

सव्वे वि णं वट्टवेयड्डपव्वता दस जोयणसयाइ उड्डंउच्चत्तेणं दस गाउयसयाइमुव्वेहेणं सव्वत्थसमा पल्लग[संठाण]संठिता, दस जोयणसताइ विक्खंभेणं पण्णत्ता ॥ सू० ७२३॥

जंबुद्दीवे दीवे दस खेत्ता पण्णत्ता, तंजहा—भरहे, एरवते, हेमवते, हेरन्नवते, हरिवस्से, रम्मगवस्से, पुव्वविदेहे, अवरविदेहे, देवકુરા, उत्तरકુરા ॥ सू० ७२४॥

माणुसुत्तरे णं पव्वते मूले दस बावीसे जोयणसते विक्खंभेणं पण्णत्ते । सव्वे वि णमंजणंगपव्वता दस जोयणसयाइमुव्वेहेणं મૂલે દસ જોયણસહસ્સાઈ વિક્ખંભેણં, ઉવરિં દસ જોયણસતાઈ વિક્ખંભેણં પણ્ણત્તા સવ્વે વિ ણં દહિમુહપવ્વતા દસ જોયણસતાઈ ઉવ્વેહેણં સવ્વત્થ સમા પલ્લગ[સંઠાણ]સંઠિતા, દસ જોયણસહસ્સાઈ વિક્ખંભેણં પન્નત્તા, સવ્વે વિ ણં રતિકરગપવ્વતા દસ જોયણસતાઈ ઉડ્ડં ઉચ્ચત્તેણં, દસગાઉતસતાઈ ઉવ્વેહેણં સવ્વત્થ સમા જ્ઞલ્લરિસંઠિતા દસ જોયણસહસ્સાઈ વિક્ખંભેણં પન્નત્તા । રુયગવરે ણં પવ્વતે દસ જોયણસયાઈ ઉવ્વેહેણં મૂલે દસ જોયણસહસ્સાઈ વિક્ખંભેણં ઉવરિં દસ જોયણસતાઈ વિક્ખંભેણં પન્નત્તે । એવં કુંડલવરે વિ ॥ સૂ૦ ૭૨૫॥

(મૂ૦) દશ સૂક્ષ્મો કહેલા છે, તે આ પ્રમાણે—પ્રાણસૂક્ષ્મ-કુંથુઆ વગેરે ૧, પનકસૂક્ષ્મ તે ફૂગ ૨, યાવત્ શબ્દથી બીજસૂક્ષ્મ-ડાંગર વગેરેનો અગ્રભાગ ૩, હરિતસૂક્ષ્મ-ભૂમિના રંગ જેવું લીલું ઘાસ ૪, પુષ્પસૂક્ષ્મ-વડ વગેરેનું ફૂલ ૫, અંડસૂક્ષ્મ-કીડી પ્રમુખના ઈંડા ૬, લયનસૂક્ષ્મ-કીડીઓના નાગરા (કીડીનગરો) વગેરે ૭, અને સ્નેહસૂક્ષ્મ-અવશયાય-ઝાકળ ૮ જાણવું. સૂક્ષ્મબુદ્ધિ વડે ગણિતની સંકલના કરાતી હોવાથી ગણિતસૂક્ષ્મ ૯ અને ભંગસૂક્ષ્મ-અત્યંત સૂક્ષ્મબુદ્ધિથી ભાંગાઓ કરાય છે. ૧૦ ॥૭૧૬॥

જંબુદ્વીપમાં મેરુપર્વતથી દક્ષિણ દિશાએ ગંગા, સિંધુ મહાનદીઓને વિષે દશ મહાનદીઓ ભળે છે, તે આ પ્રમાણે-

યમુના ૧, સરયૂ ૨, આદિ ૩, કોશી ૪, મહી ૫-આ પાંચ નદીઓ ગંગામાં ભળે છે. શતદ્રૂ ૬, વિવસ્થા ૭, વિભાષા ૮, ઐરાવતી ૯ અને ચંદ્રભાગા ૧૦-આ પાંચ નદીઓ સિંધુમાં ભળે છે. જંબૂદ્વીપમાં મેરુપર્વતથી ઉત્તર દિશાએ રક્તા, રક્તવતી મહાનદીઓને વિષે દશ મહાનદીઓ ભળે છે, તે આ પ્રમાણે—કૃષ્ણા ૧, મહાકૃષ્ણા ૨, નીલા ૩, મહાનીલા ૪, તીરા ૫, મહાતીરા ૬, ઈદ્રા ૭, ઈદ્રધેણા ૮, વારિધેણા ૯ અને મહાભોગા ૧૦. ॥૭૧૭॥

જંબૂદ્વીપનામા ભરતક્ષેત્રને વિષે દશ રાજધાનીઓ એટલે રાજાને રહેવાની મુખ્ય નગરીઓ કહેલી છે, તે આ પ્રમાણે—ચંપા ૧, મથુરા ૨, વાણારસી ૩, સાવત્થી ૪, સાકેતપુર (અયોધ્યા) ૫, હસ્તિનાપુર ૬, કાંપિલ્યપુર ૭, મિથિલા ૮, કૌશાંબી ૯ અને રાજગૃહ ૧૦. ॥૧૧॥ આ દશ રાજધાનીઓને વિષે દશ ચક્રવર્તી રાજાઓ મુંડ થઈને યાવત્ દીક્ષા લીધી, તે આ પ્રમાણે—ભરત ૧, સગર ૨, મઘવા ૩, સનત્કુમાર ૪, શાંતિનાથ ૫, કુંથુનાથ ૬, અરનાથ ૭, મહાપદ્મ, ૮ હરિધેણા ૯ અને જય ૧૦. ॥૭૧૮॥

જંબૂદ્વીપ નામના દ્વીપમાં મેરુપર્વત દસ સો (હજાર) યોજન પ્રમાણ જમીનમાં ઊંડાઈ વડે તથા પૃથ્વીતલ-સપાટીમાં દશ હજાર યોજન પહોળાઈ વડે, વળી ઉપરના ભાગમાં દસ સો (એક હજાર) યોજન પહોળાઈ વડે અને સર્વાગ્રપણે-બધુંય ઊંચપણે દશ દશક હજાર એટલે એક લાખ યોજન કહેલ છે. ॥૭૧૯॥

જંબૂદ્વીપનામા દ્વીપને વિષે મેરુ પર્વતના બહુ મધ્ય દેશ ભાગમાં આ રત્નપ્રભા પૃથ્વીના ઉપરિતન અધસ્તન-ઉપરનો અને નીચેનો ક્ષુલ્લક (લઘુ) પ્રતરને વિષે ત્યાં આઠ પ્રદેશિક રુચક (ગોસ્તનાકારે) કહેલ છે જ્યાંથી આ દશ દિશાઓ પ્રવર્તે છે—શરૂ થાય છે, તે આ પ્રમાણે—પૂર્વ ૧, પૂર્વદક્ષિણ ૨, દક્ષિણ ૩, દક્ષિણપશ્ચિમ ૪, પશ્ચિમ ૫, પશ્ચિમઉત્તર ૬, ઉત્તર ૭, ઉત્તરપૂર્વ ૮, ઊર્ધ્વ ૯ અને અધો ૧૦-એ દશ દિશાઓના દશ નામો કહેલા છે, તે આ પ્રમાણે—ઐત્રી ૧, આગ્નેયી ૨, યમા ૩, નૈઋત્યી ૪, વારુણી ૫, વાયવ્ય ૬, સોમા ૭, ઇશાના ૮, વિમલા ૯ અને તમા ૧૦ જાણવી. ॥૧૧॥ ॥૭૨૦॥

લવણસમુદ્રના મધ્યમાં દશ હજાર યોજન ગોતીર્થ રહિત ક્ષેત્ર છે એટલે તળાવની જેમ અવતારવાળી ભૂમિ નથી પણ સમાન ભૂમિ છે. લવણ સમુદ્રની દશ હજાર યોજનપ્રમાણ ઉદકમાલા-જલની શિખા કહેલ છે. બધાય (ચાર) મોટા પાતાલકલશાઓ દશદશક હજાર-એક લાખ યોજનપ્રમાણ ઊંડાઈ વડે કહેલા છે. મૂલમાં દશ હજાર યોજન પહોળપણે કહેલા છે. બહુમધ્ય દેશભાગમાં (પેટાળમાં) એક પ્રદેશવાળી શ્રેણીને વિષે દશદશક હજાર-લાખ યોજનની પહોળાઈ વડે કહેલા છે. ઉપર મુખના મૂલમાં દશ હજાર યોજન પહોળપણે કહેલા છે. તે મહાપાતાલકલશાઓની કુડ્યા-ઠીકરી સર્વતઃ વજ્રરત્ન (હીરા) મય, સર્વત્ર સમાન-કયાંય પણ ન્યૂનાધિક નહિ, દશસેં-એક હજાર યોજન જાડાઈ વડે કહેલી છે. બધાય લઘુપાતાલકલશાઓ દશસેં યોજન ઊંડાઈથી કહેલા છે. મૂલમાં દશદશક એકસો-યોજન વિષ્કંભ (પહોળ) પણે કહેલા છે. બહુમધ્ય દેશ ભાગમાં (પેટાળમાં) એક પ્રદેશવાળી શ્રેણીને વિષે દશસેં યોજન વિષ્કંભપણે કહેલા છે. ઉપર મુખના મૂલમાં દશદશક-એકસો યોજન વિષ્કંભ વડે કહેલા છે તે ક્ષુદ્ર (લઘુ) પાતાલકલશાઓની કુડ્યા-ઠીકરી સર્વતઃ વજ્રરત્નમય, સર્વત્ર સરખી દશ યોજનની જાડાઈ વડે કહેલી છે. ॥૭૨૧॥

પાતકીખંડ દ્વીપસંબંધી બન્ને મેરુપર્વતો દશસેં યોજન ઊંડાઈથી અને ભૂમિતલ-સપાટીમાં દેશે ઊણા દશ હજાર યોજન પહોળાઈથી તથા ઉપરના ભાગમાં દશસેં-એક હજાર યોજન પહોળાઈથી કહેલા છે. પુષ્કરવર દ્વીપાર્દ્ધ સંબંધી બન્ને

૧. દશ ચક્રવર્તીઓએ રાજ્ય છોડીને દીક્ષા લીધી તેમાં આઠ ચક્રવર્તી મોક્ષે ગયા અને મઘવા તથા સનત્કુમાર એ બે ત્રીજે સ્વર્ગે ગયા એમ આંવશ્યક નિર્ણયિતમાં ઉલ્લેખ છે. અહિં પણ દીક્ષા લીધી એમ કહ્યું પરંતુ જો દશે મોક્ષે ગયા હોત તો સૂત્રકાર સિદ્ધે બુદ્ધે ઉત્પાદિ કહેત પરંતુ એમ નથી માટે દશે મોક્ષે ગયા એમ કહે છે તે નિર્મૂલક છે. સુભૂમ તથા બ્રહ્મદત્ત બન્ને ગૃહવાસમાં કાલ કરી સાતમી નરકે ગયેલ છે. ૨. દશમું ઠાણું હોવાથી દસ દસાંઈ શબ્દ કહેલ છે, એમ સર્વત્ર સમજવું.

તો દશ સ્થાવકના અનુસારે કહેલી છે, પરંતુ આ દશ જ રાજધાનીઓ નથી; કારણ કે સાડા પચ્ચીશ-આર્ય દેશમાં છવીશ નગરીઓનું કથન હોવાથી. આ ન્યાય, બીજા ગ્રંથમાં તે તે પ્રાયશ્ચિત્તના વિચારને વિષે પ્રસિદ્ધ જ છે. નિશીથભાષ્યમાં દશ રાજધાનીના ગ્રહણમાં બીજી રાજધાનીઓનું ગ્રહણ કરવું કહેલું છે. કહ્યું છે કે—

દસરાયહાણિગહણા, સેસાણં સૂયણા કયા હોઈ । માસસ્સંતો દુગ તિગ, તાઓ અઈતંમિ આણાઈ ॥૧૧॥

[નિશીથ માષ્ય ૨૫૮૮ તિ]

દશ રાજધાનીઓના ગ્રહણથી સૂત્રદર્શિત શેષ નગરીઓ પણ લેવી. તેમાં એક મહિનામાં બે યા ત્રણવાર જનારાને આજ્ઞાના અતિક્રમણનો દોષ લાગે છે. (૧૧)

અને બીજા દોષો પણ આગળની ગાથામાં બતાવે છે.

તરુણા-વેસિત્થિ-વિવાહ-રાયમાઈસુ હોઈ સઙ્કરણં । આઝ્જ-ગીયસદ્દે ઇત્થીસદ્દે ય સવિયારે ॥૧૨॥

[નિશીથ માષ્ય ૨૫૯૨ ઇતિ]

સ્નાન, વિલેપન કરેલી સપરિવારયુક્ત યુવાન સ્ત્રીને જોઈને તથા ઉદ્ભટ વેષને ધારણ કરેલી વેશ્યા સ્ત્રીને જોઈને તથા વિવાહ વગેરે ઉત્સવને અને રાજા વગેરેને ઋદ્ધિ સહિત નીકળતો જોઈને ભુક્તભોગી સાધુઓને પૂર્વની ભોગવેલ સમૃદ્ધિનું સ્મરણ થાય છે અને અભુક્તભોગી સાધુઓને કૌતુક થાય છે તેથી અતિક્રમાદિ દોષો ઉત્પન્ન થાય છે. વળી આતોઘ-વાજિત્ર અને ગીતના શબ્દો સાંભળીને તથા સ્ત્રીના મનોહર, લલિત, હસિતાદિ, વિકાર સહિત વચન સાંભળીને મોહનો ઉદય થાય છે. (૧૨)

આ અનંતર કહેલ આર્ય દશ નગરીઓની મધ્યે અન્યતર-કેટલીએક નગરીઓમાં દશ ચકવર્તિ રાજાઓ દીક્ષિત થયા છે તેટલા સારું એ પ્રમાણે દશ સ્થાનકમાં તેઓનો અવતાર કહેલ છે. સુભૂમ અને બ્રહ્મદત્ત નામના બે ચકવર્તિઓ, દીક્ષિત થયા નથી અને નરકમાં ગયા છે તેમાં ભરત અને સગર એ પ્રથમ અને બીજા ચકવર્તિ રાજાઓ સાકેત નગરમાં અપરનામ વિનીતતા કે અયોધ્યામાં જન્મ્યા અને દીક્ષા લીધી. ત્રીજા મધવાનુ શ્રાવસ્તીમાં, સનતકુમાર, શાંતિનાથ, કુંથુનાથ અને અરનાથ આ ચાર હસ્તિનાગપુરમાં મહાપદ્મ વારાણસીમાં, હરિષેણ કાંપિલ્યનગરમાં, અને જય નામના ચકવર્તિ, રાજગૃહમાં પ્રવ્રજિત થયા. આ દશ નગરીમાં (સૂત્રોક્ત) કમથી દીક્ષા લીધી એમ વ્યાખ્યા કરવી નહિ, કેમ કે તેમ વ્યાખ્યા કરવાથી ગ્રંથ સાથે વિરોધ થશે. કહ્યું છે કે—

જંમણ વિણીય ડ્ઝઙ્ઘા, સાવત્થી પંચ હત્થિણપુરમ્મિ । વાણારસિ કંપિલ્લે, રાયગિહે ચેવ કંપિલ્લે ॥૧૩॥

[આવશ્યક નિર્યુક્તિ ૩૧૭ તિ]

પહેલા ચકવર્તિનો જન્મ વિનીતામાં, બીજાનો અયોધ્યામાં, ત્રીજાનો શ્રાવસ્તીમાં, ચોથાથી આઠમા સુભૂમ સુધી પાંચનો હસ્તિનાગપુરમાં, નવમાનો વારાણસીમાં, દશમાનો કાંપિલ્યપુરમાં, અગ્યારમાનો રાજગૃહમાં અને બારમા ચકવર્તિનો જન્મ કાંપિલ્યપુરમાં છે. (૧૩)

દીક્ષિત નહિ થયેલ ચકવર્તિઓ તો સુભૂમ હસ્તિનાગપુરમાં અને બ્રહ્મદત્ત કાંપિલ્યપુરમાં ઉત્પન્ન થયેલ છે અને જે ચકવર્તિઓ જ્યાં ઉત્પન્ન થયા ત્યાં જ દીક્ષિત થયા છે. આ આવશ્યક (નિર્યુક્તિ) ના અભિપ્રાય વડે વ્યાખ્યાન કર્યું છે. નિશીથભાષ્યના અભિપ્રાય વડે તો આ ઉક્ત દશ નગરીઓને વિષે બાર ચકવર્તિઓ ઉત્પન્ન થયા છે તેમાં નવ નગરીમાં એક એક અને એક નગરીમાં ત્રણ ચકવર્તિઓ ઉત્પન્ન થયા છે. કહ્યું છે કે—

૧. આ નિશીથભાષ્યનું કથન મૂલસૂત્રના પાઠને જો કે સંગત છે પરંતુ તદનુસારે વ્યાખ્યા કરતાં મોટો વિરોધ આવે કેમ કે ભરતનો જન્મ ચંપાનગરીમાં થશે છતાંદિ ઘણો વિરોધ આવે માટે આવશ્યક નિર્યુક્તિ ઉક્ત વ્યાખ્યા જે ટીકાકારે કરેલ છે તે જ ઇષ્ટ છે. આવી રીતે ઘણે સ્થળે કેવલ મૂલસૂત્રના પાઠને અનુસરવાથી વિરોધ આવશે માટે સુજોએ ટીકાકારકૃત વ્યાખ્યાને વિશેષ અનુસરવું ઇષ્ટ છે.

ચંપા મહુરા વાનારસી ય સાવત્થિમેવ સાકેયં । હત્થિણપુર કંપિલ્લં, મિહિલા કોસંબિ રાયગિહં ॥૧૪॥

સંતી કુંથુ ય અરો, તિન્નિવિ જિણવક્કિ દ્વક્કિહિં જાયા । તેણ દસ હોતિ જત્થ વ, કેસવ જાયા જણાજ્ઞા ॥૧૫॥

ચંપા ૧, મથુરા ૨, વારાણસી ૩, શ્રાવસ્તી ૪, સાકેતપુર ૫, હસ્તિનાગપુર ૬, કાંપિલ્યપુર ૭, મિથિલા ૮, કૌશાંબી ૯ અને રાજગૃહ ૧૦. શાંતિ, કુંથુ અને અર આ ત્રણ તીર્થંકર ચક્રવર્તિઓ એક નગરીમાં થયા છે તેથી આ બારે ચક્રવર્તિઓની નગરી દશ થાય છે. આ દશ નગરીઓ સાધુને પ્રવેશ માટે વર્જ્ય છે. અથવા જે નગરીમાં કેશવ-વાસુદેવ ઉત્પન્ન થયા છે કે ઘણા લોકના સમુદાયથી વ્યાપ્ત એવી નગરી પણ વર્જવા યોગ્ય છે. ॥૧૪-૧૫॥ ॥૭૧૮॥

મંદર-મેરુ 'ઉલ્લેહેળ'—ભૂમિમાં અવગાહ-ઊંડાઈથી. વિષ્કંભ-પહોળાઈ વડે, ઉપરિ—પંડકવનના પ્રદેશમાં દશશત-હજાર, દશ દશક એટલે એકસો કોના? હજાર યોજનના અર્થાત્ એક લાખ. આવા પ્રકારની ભૂમિતિ-ઉક્તિ દશ સ્થાનકના અનુરોધથી છે 'સર્વાગ્રેણ' સર્વ પરિણામથી ॥૭૧૯॥

'ઉવરિમહેઢિલ્લેસુ'ત્તિં ઉપરિતન અને અધસ્તન કુલ્લક પ્રતરમાં. બધાય પ્રતરમાં તે બન્ને પ્રતરો લઘુ છે. તે બન્ને પ્રતરોની નીચે અને ઉપર પ્રદેશાંતરની વૃદ્ધિ વડે, લોકનું વર્દમાન-વધવાપણું હોવાથી 'અદ્ધપસિ'ત્તિં આઠ પ્રદેશ છે જેમાં તે અષ્ટ પ્રદેશિક, સ્વાર્થિક પ્રત્યયના વિધાનથી. તેમાં ઉપરિતન (ઉપલા) પ્રતરમાં ચાર પ્રદેશો ગાયના સ્તનની માફક અને અધસ્તન (નીચલા) પ્રતરમાં પણ ચાર પ્રદેશો ગાયના સ્તનની માફક છે. 'ઈમાડ'ત્તિં કહેવાતી 'દસ'ત્તિં ચાર દ્વિપ્રદેશાદિ દ્વિઉતરા અર્થાત્ આદિમાં બે પ્રદેશ, પછી બે બે પ્રદેશ વડે વધતી ગાડાની ઊર્ધ્વ (ઉપ) ના જેવા આકારવાળી મહાદિશા (પૂર્વાદિ) ચાર જ છે. એક પ્રદેશની શરુઆતવાળી, અનુત્તરા (પ્રદેશો વડે વૃદ્ધિ નહિ પામતી) મોતીના હાર જેવા આકારવાળી ચાર વિદિશાઓ છે તથા ચાર પ્રદેશની શરુઆતવાળી અનુત્તર-પ્રદેશો વડે નહિ વધતી એવી ઊર્ધ્વ અને અધો એ બે દિશા 'પવહંતિ'ત્તિં ઉત્પન્ન થાય છે. 'ઈંદા'ગાહા, ઈંદ્ર છે દેવતા જેણીનો તે ઐદ્રી, એવી રીતે આગનેચી, યામ્યા ઇત્યાદિ, તિમિર રહિત હોવાથી ઊર્ધ્વ દિશાનું વિમલા નામ છે તથા અંધકાર યુક્તપણાને લઈને રાત્રિ તુલ્ય હોવાથી અધો દિશાનું તમા નામ છે. ॥૭૨૦॥

'લવણસે' ત્યાદિં ગર્વાં તીર્થ—તળાવ વગેરેમાં ઉતરવાનો માર્ગ તે ગોતીર્થ, તેથી ગોતીર્થની જેમ ગોતીર્થ—અવતારવાળી ભૂમિ, તેથી રહિત અર્થાત્ સમભૂમિ. આ ભૂમિ, પંચાણું હજાર યોજન પૂર્વ ભાગથી અને તેટલી જ પશ્ચિમ ભાગથી ગોતીર્થરૂપ ભૂમિને છોડીને મધ્યમાં હોય છે. 'ઉદકમાલા'—ઉદકની શિખા અર્થાત્ વેલા, દશ હજાર યોજન વિષ્કંભતઃ (પહોળાઈથી) છે ઊંચપણે સોળ હજાર યોજન છે, સમુદ્રના મધ્ય ભાગથી જ ઉઠેલ છે [એક હજાર યોજન ઊંડી છે] 'સર્વેવી'ત્યાદિં બધીય પણ પૂર્વાદિ દિશાઓમાં. તેના ભાવથી ચારે પણ મહાપાતાલકલશાઓ—વલયામુખ, કેઊર, જૂયક અને ઈશ્વરનામા ચતુર્ય સ્થાનમાં કહેલા છે. કુલ્લક પાતાલકલશાઓનો નિષેધ કરવા માટે મહાશબ્દનું ગ્રહણ છે. દશદશક એટલે એક સો હજાર યોજનના અર્થાત્ એક લાખ યોજનના ઉદ્વેધ-ઊંડાઈ વડે કહેલા છે. 'મૂલે'—તળીયામાં દશ હજાર યોજનના પહોળા, મધ્ય-પેટાળમાં એક લાખ યોજનના પહોળા છે. કેવી રીતે? મૂલ (તળીયા)ના વિષ્કંભથી બન્ને પડખાએ એક એક પ્રદેશની વૃદ્ધિએ વિસ્તાર પામતાં કલશોની એક પ્રદેશવાળી શ્રેણી થાય છે તેના વડે. આ કથનથી પ્રદેશની વૃદ્ધિ બતાવી અથવા એક પ્રદેશવાળી શ્રેણીના અત્યંત મધ્યમાં, તેથી નીચે અને ઉપર પ્રદેશન્યૂન લક્ષ યોજન વિષ્કંભ છે. તથા ઉપરે શું તાત્પર્ય છે? આ હેતુથી કહે છે—મુખમૂલે અર્થાત્ મુખ પ્રદેશમાં 'કુઙ્ઙ'ત્તિં—ભીંતો, તે સર્વ ભીંતો (ડીકરી) વજ્રમય છે 'સર્વેડપી' તિં સાત હજાર આઠસો ને ચોર્યાંશી ૭૮૮૪ આ સંખ્યાએ કુલ્લક પાતાલકલશાઓ, મહાપાતાલકલશાઓની અપેક્ષાએ છે તે ઊંડાઈ વડે અને મધ્યના વિષ્કંભ વડે સહસ્ર યોજન તથા એક સો યોજન છે. ભીંતના બાહુલ્ય (જાડાઈ) વડે દશ યોજન છે. ॥૭૨૧॥

'ધાયઈ' ત્યાદિં 'મંદર' તિં પૂર્વ અને પશ્ચિમ સંબંધી મેરુ, તેનું સ્વરૂપ સૂત્રસિદ્ધ છે. વિશેષ કહેવાય છે—

ધાયઈસંદેમેરુ, ચુલસીઈ સહસ્સ કસિયા દો વિ । અગોદા ય સહસ્સ, હોતિ ય સિહરમ્મિ વિત્થિન્ના ॥૧૬॥

મૂલે પળનડઈ સયા, ચંડળડઈ સયા ય હોતિ ધરણિયલે

[બૃહત્કોષ્ટ્ર ૩/૫૭-૫૮ ઇતિ]

પાતકી ખંડ દ્વીપમાં બને મેરુ, ચોરાશી હજાર યોજનના ઊંચા છે અને એક હજાર યોજન જમીનમાં અવગાઢ (ઊંડા) તથા શિખર ઉપર પહોળા છે. (૧૬) મૂલમાં પંચાશુ સો એટલે સાડાનવ હજાર યોજન પહોળા અને ધરણીતલ-સપાટી પર નવ હજાર ને ચારસો યોજનના પહોળા છે. ॥૭૨૨॥

બધાય વૃત્ત (વાટલા) વૈતાલ્ય પર્વતો, વીશ છે તે પ્રત્યેક પાંચ હૈમવત્, પાંચ હૈરણ્યવત્, પાંચ હરિવર્ષ અને પાંચ રમ્યકૃર્ણ ક્ષેત્રમાં, શબ્દાવતી, વિકટાવતી, ગંધાવતી અને માલવત્પર્યાય નામથી છે. વૃત્ત શબ્દનું ગ્રહણ દીર્ઘ વૈતાલ્યનો વ્યવસ્થે કરવા માટે છે. ॥૭૨૩-૭૨૪॥

માનુષોત્તર પર્વત ચક્રવાલ (મનુષ્ય ક્ષેત્રને ફરતો) પ્રસિદ્ધ છે. ચાર અંજનક પર્વતો, નંદીશ્વર દ્વીપમાં રહેલા છે. દશિમુખ પર્વતો, પ્રત્યેક અંજનક પર્વતોની ચારે દિશામાં રહેલ પુષ્કરિણીની મધ્યમાં રહેલા સોળ પર્વતો છે. રતિકર પર્વતો નંદીશ્વરદ્વીપમાં ચારે વિદિશામાં રહેલા ચોથા સ્થાનકમાં કહેલ સ્વરૂપવાળા (બત્રીશ) પર્વતો છે. રુચક પર્વત રુચક નામા તેરમા દ્વીપમાં રહેલ ચક્રવાલ પર્વત છે. કુંડલ પર્વત કુંડલનામા અગ્યારમા દ્વીપમાં રહેલ ચક્રવાલ પર્વત છે 'एवं कुण्डलवेरडवी' તિં ॥ આ કથન વડે અહિં કુંડલ પર્વત, ઉદ્દેધ-ઊંડાઈ, મૂલનો વિષ્કંભ અને ઉપરના વિષ્કંભ વડે રુચકવર પર્વત સમાન કહ્યો, અને દ્વીપસાગરપ્રણામિ(સૂત્ર)માં તો આ પ્રમાણે કહ્યું છે—

दस चेव जोयणसए, बावीसे वित्थडो उ मूलमि । चत्तारि जोयणसए, चंडवीसे वित्थडो सिहरी ॥૧૭॥

[દ્વીપસાગર ૭૪ તિ]

એક હજાર અને બાવીશ યોજન ૧૦૨૨ મૂલમાં વિસ્તાર અને શિખર ઉપર ચારસો ને ચોવીશ ૪૨૪ યોજન કુંડલવર પર્વતનો વિસ્તાર છે. (૧૭)

રુચકપર્વતનું પણ ત્યાં આ વિશેષ કહેલ છે—મૂલમાં વિષ્કંભ દશ હજાર ને બાવીશ યોજન અને શિખર ઉપર ચાર હજાર ને ચોવીશ યોજન વિસ્તાર કહેલ છે. ॥૭૨૫॥

અનંતર ગણિતાનુયોગ કહ્યો, હવે દ્રવ્યાનુયોગના સ્વરૂપને ભેદથી કહે છે—

दसविहे दवियाणुओगे पन्नते, तंजहा—दवियाणुओगे १, माडयाणुओगे २, एगडियाणुओगे ३, करणाणुओगे ४, अम्पितणप्पिते ५, भाविताभाविते ६, बाहिराबाहिरे ७, सासयासासते ८, तधणाणे ९ अतधणाणे १०

॥ સૂ. ૭૨૬ ॥

(મૂ.) દશ પ્રકારે દ્રવ્યાનુયોગ એટલે જીવાદિ દ્રવ્યનું વ્યાખ્યાન કહેલું છે, તે આ પ્રમાણે—દ્રવ્યાનુયોગ એટલે જીવાદિનું દ્રવ્યપણું વિચારવું જેમ ગુણપર્યાયવાળું દ્રવ્ય છે ઇત્યાદિ ૧, માતૃકાનુયોગ—ઉત્પાદ, વ્યય અને પ્રૌવ્ય લક્ષણ ત્રણ પદનું વિચારવું જેમ ઉત્પાદ, વ્યય અને પ્રૌવ્ય યુક્ત સત્ છે ઇત્યાદિ ૨, એકાર્થાનુયોગ—એક અર્થવાળા શબ્દોનો વિચાર—જેમ જીવ, પ્રાણી, ભૂત અને સત્ત્વ, એ એકાર્થવાચક છે ૩, કરણાનુયોગ—કાલ, સ્વભાવ, નિયતિ અને પૂર્વકૃત રૂપ સાધકતમ કારણ વડે કર્તા કાર્યને કરે છે ઇત્યાદિ વિચારવું ૪, જેમ આ સંસારી જીવ છે ઇત્યાદિ વિશેષણ આપવું—તે અર્પિત અને વિશેષણ રહિત સામાન્ય કથનરૂપ તે અનાર્પિત—જેમ જીવદ્રવ્ય. એવી રીતે અર્પિતાનાર્પિત ૫, દ્રવ્યાંતરના સંસર્ગથી વાસિતરૂપ તે ભાવિત અને અવાસિતરૂપ તે અભાવિત એવી રીતે દ્રવ્યનો વિચાર તે ભાવિતાભાવિત ૬, બાહ્ય દ્રવ્ય અને અબાહ્યદ્રવ્યનો વિચાર તે બાહ્યાબાહ્ય ૭, શાશ્વત અને અશાશ્વતનો વિચાર શાશ્વતાશાશ્વત ૮, સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવનું જે યથાર્થ જ્ઞાન તે તથાજ્ઞાન ૯, મિથ્યાદૃષ્ટિ જીવનું જે એકાંતિક જ્ઞાન તે અતથાજ્ઞાન ૧૦.

॥૭૨૬॥

(ટી૦) 'દસવિહે દવિષ' ત્યાદિં અનુયોજન-સૂત્રનો અર્થ સાથે સંબંધ કરવો અથવા અનુરૂપ કે અનુકૂલયોગ સૂત્રનો કહેવા યોગ્ય અર્થ પ્રત્યે વ્યાપાર તે અનુયોગ અર્થાત્ વ્યાખ્યાન, તે ચાર પ્રકારે છે-વ્યાખ્યેય-વ્યાખ્યા કરવા યોગ્ય વિષયના ભેદથી, તે આ પ્રમાણે-ચરણકરણાનુયોગ ૧, ધર્મકથાનુયોગ ૨, ગણિતાનુયોગ ૩ અને દ્રવ્યાનુયોગ ૪ તેમાં જીવાદિદ્રવ્યનો અનુયોગવિચાર તે દ્રવ્યાનુયોગ, તે દશ પ્રકારે છે-તત્ર 'દવિયાણુઓગે' તિં જીવાદિનું જે દ્રવ્યપણું વિચારાય છે તે દ્રવ્યાનુયોગ. જેમ દ્રવતિ-તે તે પર્યાયોને પામે છે અથવા દૂયતે-તે તે પર્યાયો વડે શ્રવે (ઝરે) છે તે દ્રવ્ય અર્થાત્ ગુણ-પર્યાયવાળો પદાર્થ ત્યાં જીવમાં સહભાવિત્વ લક્ષણવાળા-હમેશાં વિદ્યમાન ગુણો હોય છે પરંતુ તેના સિવાય ક્યારે પણ જીવ સંભવે નહિ; કારણ કે ગુણરહિતપણાએ જીવત્વની હાનિ થવાથી તથા માનુષત્વ અને બાલત્વાદિ 'કાલકૃત અવસ્થા લક્ષણ પર્યાયો તેમાં છે જ, આ હેતુથી ગુણપર્યાયવાળું આ દ્રવ્ય હોય છે ઇત્યાદિ દ્રવ્યાનુયોગ ૧, તથા 'માટયાણુઓગે' તિં અહિં માતૃકાની જેમ માતૃકાઅર્થાત્ પ્રવચન (સિદ્ધાંત) રૂપ પુરુષની માતા ઉત્પાદ, વ્યય અને ધ્રોવ્ય લક્ષણ ત્રિપદી, તેણીનો અનુયોગ. જેમ ઉત્પાદવાળું જીવ દ્રવ્ય છે કેમ કે બાલ્યાદિ પર્યાયોની દરેક ક્ષણમાં ઉત્પત્તિ દેખાવાથી અને અનુત્પત્તિમાં તો વૃદ્ધાદિ અવસ્થાની અપ્રાપ્તિનો પ્રસંગ આવવાથી અસમંજસપણું પ્રાપ્ત થશે. તથા વ્યયવાળું જીવદ્રવ્ય છે કેમ કે દરેક ક્ષણમાં બાલ્યાદિ અવસ્થાના વ્યયને જોવાથી અવ્યયપણામાં તો સર્વદા બાલ્યાદિની પ્રાપ્તિથી અસમંજસપણું જ થશે. તથા જો સર્વથા જ ઉત્પાદ અને વ્યયવાળું દ્રવ્ય હોય તો કોઈ પણ રીતે ધ્રુવ ન થાય ત્યારે અકૃતાભ્યાગમ-નહિ કરેલું આવવું અને કૃતવિપ્રજાસ-કરેલાના વિનાશની પ્રાપ્તિ થવાથી અને પૂર્વે જોયેલ વસ્તુનું અનુસ્મરણ તથા અભિલાપ વગેરે ભાવોના અભાવનો પ્રસંગ આવવા વડે સમસ્ત આ લોક અને પરલોક સંબંધી આલંબનભૂત અનુજાનોનો અભાવ થવાથી અસમંજસપણું જ થશે. તે હેતુથી દ્રવ્યપણાએ આનું ધ્રુવપણું છે, માટે ઉત્પાદ, વ્યય અને ધ્રોવ્યયુક્ત દ્રવ્ય છે ઇત્યાદિ માતૃકાપદાનુયોગ ૨, 'અગ્નિયાણુઓગે' તિં એક એવો અર્થ કહેવા યોગ્ય જીવાદિ પદાર્થ, તે છે જેઓને તે એકાર્થિકશબ્દો, તે શબ્દો વડે અનુયોગ-તેનું કથન તે એકાર્થિક અનુયોગ. જેમ જીવદ્રવ્ય પ્રત્યે જીવ, પ્રાણી, ભૂત અને સત્ત્વ (આ એકાર્થવાચી છે) અથવા એક અર્થિકોનો જે અનુયોગ જેમ જીવનાત્-પ્રાણને પીરણ કરવાથી જીવ, ઉચ્છ્વાસાદિ પ્રાણના અસ્તિત્વથી પ્રાણી, સર્વદા થવાથી ભૂત. હમેશાં સત્ત્વથી-છતાપણાથી સત્ત્વ છે. ઇત્યાદિ ૩, તથા 'કરણાણુઓગે' તિં જેઓને વડે કરાય છે તે કરણો, તેઓનો અનુયોગ તે કરણાનુયોગ, તે આ પ્રમાણે-કર્તા જીવદ્રવ્યને વિચિત્ર ક્રિયામાં સાધકતમ કાલ, સ્વભાવ, નિયતિ અને પૂર્વકૃત છે પરંતુ એકાકી જીવ, કંઈ પણ કરવા માટે શક્તિમાન નથી અથવા મૃતિકારૂપ દ્રવ્ય, કુંભાર, ચક્ર, ચીવર અને દંડાદિક કરણકલાપ-સાધનના સમૂહ વિના ઘટ લક્ષણ કાર્ય પ્રત્યે ઘટી શકે નહિ માટે તેને તે કારણો-સાધનો છે. એવી રીતે દ્રવ્યનો કરણાનુયોગ છે ૪ તથા 'અપિયાણુઓગે' તિં દ્રવ્યજ અર્પિત-વિશેષિત-જેમ જીવ દ્રવ્ય, કેવા પ્રકારનું? સંસારી. સંસારી પણ ત્રસરૂપ. ત્રસ પણ પંચેન્દ્રિય, તે પણ મનુષ્યરૂપવાળું ઇત્યાદિ, અનર્પિત-વિશેષણ રહિત જ-જેમ જીવદ્રવ્ય, તેથી અર્પિત અને અનર્પિત દ્રવ્ય થાય છે એમ અર્પિતનાર્પિત દ્રવ્યનો અનુયોગ ૫, 'ભાવિયામાવિષ' તિં ભાવિતબીજા દ્રવ્યના સંસર્ગથી વાસેલું અને અભાવિત-જે નહિ વાસેલું. જેમ જીવદ્રવ્ય કિંચિત્ ભાવિત છે તે વળી પ્રશસ્તભાવિત અને અપ્રશસ્તભાવિત છે. તેમાં પ્રશસ્તભાવિત-સંવિગ્ન પુરુષ વડે ભાવિત અને અપ્રશસ્તભાવિત તે ઇતર-કુમતિ પુરુષ વડે ભાવિત, તે બન્ને પ્રકારનું પણ ૨વામનીય વમી શકાય એવું અને અવામનીય-નહિ વમી શકાય એવું, તેમાં વામનીય તે જે સંસર્ગથી ઉત્પન્ન થયેલ ગુણ અથવા દોષ અન્ય સંસર્ગ-સંગત વડે વમે છે, છોડે છે અને અવામનીય તો અન્યથા છે અર્થાત્ છોડે જ નહિ, અભાવિત તો સંસર્ગને નહિ પામેલું અથવા સંસર્ગને પામ્યું છતું પણ વજ્ર તંદુલની જેવું દ્રવ્ય, જે વાસનાને માટે શક્ય નથી એવી રીતે ઘટ વગેરે દ્રવ્ય પણ સમજવું તેથી ભાવિત અને અભાવિત તે ભાવિતાભાવિત, એવા

૧. પર્યાયો કમભાવી હોય છે તેથી પૂર્વ પર્યાયોનો નાશ અને નવીન પર્યાયોનો ઉત્પાદ થાય છે પરંતુ પર્યાયો સહિત જીવત્વ અવશ્ય હોય છે.
૨. પ્રશસ્તવામનીય તે કંડરીકાદિનું સમજવું. પ્રશસ્તઅવામનીય તે ગૌતમાદિનું, અપ્રશસ્તવામનીય તે શુકપરિવ્રાજકાદિનું અને અપ્રશસ્તઅવામનીય તે કદાગ્રહી એવા નિષિઃ ગિચ્ચાદિ જીવોનું જણવું અને અભાવિત તે અલબ્યાદિ જીવોનું જણવું.

પ્રકારના વિચારરૂપ દ્રવ્યાનુયોગ દ, 'બાહિરાબાહિરે' તિં બાહ્યાબાહ્ય, તેમાં જીવદ્રવ્ય, ચૈતન્યધર્મ વડે આકાશાસ્તિકાયાદિ દ્રવ્યથી ભિન્ન હોવાથી બાહ્ય છે અને તે જ અમૂર્તત્વાદિ ધર્મ વડે અબાહ્ય છે કેમ કે બન્ને દ્રવ્યોને પણ અમૂર્તપણું હોવાથી અથવા ચૈતન્ય ધર્મ વડે જીવાસ્તિકાયથી જીવ, અબાહ્ય છે કેમ કે બન્નેનું ચૈતન્ય લક્ષણ છે. અથવા ઘટાદિ દ્રવ્ય બાહ્ય છે—(દેખાય છે) અને કર્મ, ચૈતન્ય વગેરે તો અબાહ્ય છે કારણ કે આધ્યાત્મિક છે (દેખાતા નથી) એ રીતે બાહ્યાબાહ્ય દ્રવ્યાનુયોગ છે ૭, 'સાસયાસાસ' તિં શાશ્વતાશાશ્વત-તેમાં જીવદ્રવ્ય, અનાદિ અનંતપણાથી શાશ્વત છે. તે જ નવીન નવીન પર્યાયોને પામવાથી અશાશ્વત છે, એવી રીતે શાશ્વતાશાશ્વત દ્રવ્યાનુયોગ છે ૮ તથા 'તહનાણ' તિં જેમ વસ્તુ છે તેમ જ્ઞાન છે જેને તે તથાજ્ઞાન-સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવદ્રવ્ય, તેનું જ અવિપરીત જ્ઞાન હોવાથી અથવા જેમ તે વસ્તુ છે તેમજ જ્ઞાન-અવબોધ-પ્રતીતિ છે જેમાં તે જ્ઞાન-ઘટાદિ દ્રવ્ય ઘટાદિપણાએ જ પ્રતિભાસમાન (જણાતું), અથવા જેનોએ સ્વીકારેલું પરિણામિ (દ્રવ્ય) પરિણામપણાએ જ પ્રતિભાસમાન એવી રીતે તથા જ્ઞાન દ્રવ્યાનુયોગ છે ૯ 'અતહનાણે' તિં અતથાજ્ઞાન-મિથ્યાદૃષ્ટિ જીવદ્રવ્ય અથવા અલાતદ્રવ્ય (ઉભાડીઉં) વક્રપણાએ જણાતું અથવા એકાંતવાદીએ સ્વીકારેલ વસ્તુ, તે આ પ્રમાણે—એકાંતે નિત્ય અથવા અનિત્ય વસ્તુ તેઓએ સ્વીકારેલ છે અને તેના પરિણામપણાએ અર્થાત્ એકાંતે નિત્ય કે અનિત્યપણાએ જણાય છે તે અતથાજ્ઞાન જણાય છે, એવી રીતે અતથાજ્ઞાન દ્રવ્યાનુયોગ છે. ૧૦ ॥૭૨૬॥

ફરીથી ગણિતાનુયોગને અંગીકાર કરીને ઉત્પાતપર્વતના અધિકારથી શરુ કરીને અચ્યૂતસૂત્ર પર્યન્ત કહે છે—

ચમરસ્સ પં અસુરિંદસ્સ અસુરકુમારરણો તિર્ગિચ્છિકૂડે ઉપ્પાતપવ્વતે મૂલે દસ બાવીસે જોયણસતે વિક્ખંભેણ પન્નતે । ચમરસ્સ.પં અસુરિંદસ્સ અસુરકુમારરણો સોમસ્સ મહારણ્ણો સોમપ્પથે ઉપ્પાતપવ્વતે દસ જોયણસતાઈ ઉઢ્ઢં ઉચ્ચત્તેણ, દસ ગાઉયસતાઈ ઉઢ્ઢેહેણ મૂલે દસ જોયણસયાઈ વિક્ખંભેણ પન્નતે । ચમરસ્સ પં અસુરિંદસ્સ અસુરકુમારરણો જમસ્સ મહારણ્ણો જમપ્પથે ઉપ્પાતપવ્વતે એવં ચેવ, એવં વરુણસ્સ વિ, એવં વેસમણસ્સ વિ । બલિસ્સ પં વરુણિંદસ્સ વરુણરણ્ણો રુયગિંદે ઉપ્પાતપવ્વતે મૂલે દસ બાવીસે જોયણસતે વિક્ખંભેણ પન્નતે । બલિસ્સ પં વરુણિંદસ્સ વરુણરણ્ણો સોમસ્સ એવં ચેવ, જથા ચમરસ્સ લોગપાલાણં તં ચેવ બલિસ્સ વિ । ધરણસ્સ પં નાગકુમારિંદસ્સ નાગકુમારરણ્ણો ધરણપ્પથે ઉપ્પાતપવ્વતે દસ જોયણસયાઈ ઉઢ્ઢં ઉચ્ચત્તેણ, દસ ગાઉયસતાઈ ઉઢ્ઢેહેણ, મૂલે દસ જોયણસતાઈ વિક્ખંભેણ । ધરણસ્સ પં નાગકુમારિંદસ્સ પં નાગકુમારરણ્ણો કાલવાલસ્સ મહારણ્ણો કાલ[વાલ]પ્પથે ઉપ્પાતપવ્વતે દસ જોયણસતાઈ ઉઢ્ઢં એવં ચેવ, એવં જાવ સંખવાલસ્સ । એવં ભૂતાણંદસ્સ વિ, એવં લોગપાલાણં પિ સે જથા ધરણસ્સ એવં જાવ થણિતકુમારાણં સલોગપાલાણં ધાણિતવ્વં, સવ્વેસિં ઉપ્પાયપવ્વતા ધાણિયવ્વા સરિસિનામગા । સક્કસ્સ પં દેવિંદસ્સ દેવરણ્ણો સક્કપ્પથે ઉપ્પાતપવ્વતે દસ જોયણસહસ્સાઈ ઉઢ્ઢં ઉચ્ચત્તેણ દસ ગાઉતસહસ્સાઈ ઉઢ્ઢેહેણ મૂલે દસ જોયણસહસ્સાઈ વિક્ખંભેણ પન્નતે । સક્કસ્સ પં દેવિંદસ્સ દેવરણ્ણો સોમસ્સ મહારણ્ણો જથા સક્કસ્સ તથા સવ્વેસિં લોગપાલાણં સવ્વેસિં ચ રૂદાણં જાવ અચ્ચુતસ્સ ત્તિ, સવ્વેસિં પમાણમેગં ॥ સૂ. ૭૨૭॥

(મૂ.) ચમરનામા અસુરેંદ્ર, અસુરકુમારના રાજાનો તિર્ગિચ્છિકૂટનામા ઉત્પાતપર્વત અર્થાત્ આ પર્વતથી ઊંચે આવે છે તેથી ઉત્પાતપર્વત કહેવાય છે તે એક હજાર ને બાવીસ ૧૦૨૨ યોજન મૂલમાં વિષ્કંભપણે કહેલ છે. ચમરનામા અસુરેંદ્ર, અસુરકુમાર રાજાના સોમનામા મહારાજા (લોકપાલ) નો સોમપ્રભનામા ઉત્પાતપર્વત એક હજાર યોજન ઊર્ધ્વ ઊંચપણે, એક હજાર ગાઉ જમીનમાં ઊંડાઈ વડે અને મૂલમાં એક હજાર યોજન વિષ્કંભપણે કહેલ છે. ચમરનામા અસુરેંદ્ર, અસુરકુમારના રાજાના ચમનામા મહારાજા (લોકપાલ) નો ચમપ્રભનામા ઉત્પાતપર્વત એ પ્રમાણે જ છે, એમજ વરુણનો પણ છે, એ પ્રમાણે જ વૈશ્રમજાનો ઉત્પાત પર્વત છે. બલિનામા વૈરોચનેંદ્ર, વૈરોચન (ઉત્તર દિશાના

અસુરકુમારો) ના રાજાનો રુચકેન્દ્રનામા ઉત્પાતપર્વત મૂલમાં એક હજાર ને બાવીશ ૧૦૨૨ યોજન વિષ્કંભપણે કહેલ છે. બલિનામા વૈરોચનેન્દ્રના સોમનામા લોકપાલને એ પ્રમાણે જ છે. જેવી રીતે ચમરેન્દ્રના લોકપાલ સંબંધી ઉત્પાતપર્વતોનું વર્ણન કર્યું તેવી રીતે બલીન્દ્રના લોકપાલનું કહેવું. ધરણનામા નાગકુમારેન્દ્ર, નાગકુમારના રાજાનો ધરણપ્રભનામા ઉત્પાત પર્વત એક હજાર યોજન ઊર્ધ્વ ઊંચપણે, એક હજાર ગાઉ જમીનમાં ઊંડાઈ વડે અને મૂલમાં એક હજાર યોજન વિષ્કંભ-પહોળાઈ વડે કહેલ છે. ધરણનામા નાગકુમારેન્દ્ર-નાગકુમારના રાજાના કાલવાલનામા મહારાજા (લોકપાલ) નો કાલ(વાલ)પ્રભનામા ઉત્પાત પર્વત એક હજાર યોજન ઊર્ધ્વ ઊંચપણે એમજ છે. એ રીતે-યાવત્ શંખપાલને પણ કહેવું, એવી રીતે ભૂતાનંદનામા ઉત્તર દિશાના નાગકુમારેન્દ્રને પણ કહેવું, એવી રીતે લોકપાલોને કહેવું. તે જેમ ધરણેન્દ્રને કહ્યું તેમજ યાવત્ સ્થાનિતકુમારોને લોકપાલ સહિત કહેવું. બધાયના ઉત્પાતપર્વતો સરખા નામવાળા જાણવા અર્થાત્ ઈદ્ર કે લોકપાલના પોતાના નામ મુજબ જાણવા અર્થાત્ વરુણનો વરુણપ્રભ, વૈશ્રમણનો વૈશ્રમણપ્રભ અને શંખપાલનો શંખવાલપ્રભનામા ઉત્પાદ પર્વત ઇત્યાદિ સમજવું. શકનામા દેવેન્દ્ર, દેવનાં રાજાનો શકપ્રભનામા ઉત્પાત પર્વત દશ હજાર યોજન ઊર્ધ્વ ઊંચાઈ વડે, દશ હજાર ગાઉ જમીનમાં ઊંડાઈ વડે અને મૂલમાં દશ હજાર યોજન વિષ્કંભ વડે કહેલ છે. શકનામા દેવેન્દ્ર, દેવના સોમનામા મહારાજા-લોકપાલનો જેમ શકને કહ્યું તેમજ કહેવું, બધાય લોકપાલોને, અને બધાય ઈદ્રોને યાવત્ અચ્યુતેન્દ્ર અને તેના લોકપાલોને કહેવું. બધાયના ઉત્પાત પર્વતોનું પ્રમાણ એક સરખું છે [માત્ર નામો પોતપોતાના નામ પ્રમાણે સમજવા]. ॥૭૨૭॥

(૯૧૦) 'ચમરસ્સે' ત્યાદિં સુગમ છે. વિશેષ એ કે—'તિગિચ્છિકૂટે' તિં તિગિછી-કિંજલ્ક અર્થાત્ પુષ્પની અંદરની કેશર (૨૪), તે કેશર પ્રધાનકૂટ હોવાથી તિગિચ્છિકૂટ, તેનું પ્રધાનપણું અને કમલનું બહુપણું હોવાથી આ સંજ્ઞા છે. 'ઉપ્પાયપવ્વર' તિં ઉત્પતન-ઊંચે જવું તે ઉત્પાત, તેના વડે ઓળખાતો પર્વત તે ઉત્પાત પર્વત, તે રુચકવર નામના તેરમા સમુદ્રના દક્ષિણ ભાગથી અસંખ્યેય દ્વીપ સમુદ્રોને ઉલ્લંઘીને યાવત્ અરુણવરદ્વીપ અને અરુણવર સમુદ્ર છે તે બંનેના મધ્યે અરુણવર સમુદ્રમાં દક્ષિણથી બેતાળીશ હજાર યોજન અવગાહીને રહેલ છે. તે ઉત્પાતપર્વતનું પ્રમાણ આ પ્રમાણે—

સત્તરસ્સે એકવીસાઈ, જોયણસયાઈ સો સમુલ્લિદ્ધો । દસ ચેવ જોયણસાણ, બાવીસે વિત્થહો હેહા ॥૧૮॥

ચત્તારિ જોયણસાણ, ચઠવીસેવિત્થહો ડ મજ્ઞંમિ । સત્તેવ ય તેવીસે, સિહરતલે વિત્થહો હોઈ ॥૧૯॥

[દ્વીપસાગરં ૧૬૬-૬૭ इति]

અર્થ-સત્તરસો ને એકવીશ યોજન ૧૭૨૧ ઊંચો અને હેઠે-મૂલમાં એક હજાર ને બાવીશ ૧૦૨૨ યોજન પહોળો પર્વત છે. (૧૮) ચારસો ને ચોવીશ ૪૨૪ યોજન મધ્યમાં પહોળો અને શિખર ઉપર સાતસોને ત્રેવીસ ૭૨૩ યોજન પહોળો છે. (૧૯) તે રત્નમય પદ્મવર વેદિકા અને વનખંડ વડે વીટાયેલ છે, તેના મધ્યમાં અશોકાવતસંકનામા દેવનો પ્રાસાદ છે. 'ચમરસ્સે' ત્યાદિં 'મહારત્નો' તિં લોકપાલનો સોમપ્રભનામા ઉત્પાતપર્વત અરુણોદય સમુદ્રમાં જ હોય છે. એવી રીતે યમ, વરુણ અને વૈશ્રમણ સંબંધી સૂત્રો જાણવા. 'બલિસ્સે' ત્યાદિં રુચકેન્દ્રનામા ઉત્પાતપર્વત, અરુણોદનામા સમુદ્રમાં જ હોય છે. યથોક્તમ્—

અરુણસ્સ ઉત્તરેણં, બાયલીસં મવે સહસ્સાઈ । ઓગાહિરુણ ઉદહિં, સિલનિચઓ રાયહાળીઓ ॥૨૦॥

[દ્વીપસાગરં ૨૧૧ इति]

અર્થ-અરુણવર સમુદ્રની ઉત્તરદિશાએ જગતિથી બેતાળીશ હજાર યોજન સમુદ્રમાં અવગાહીને રુચકેન્દ્રનામા ઉત્પાત પર્વત છે તેમાં વૈરોચનેન્દ્ર (બલિ) ની રાજધાની અને તેના ચારે લોકપાલોની રાજધાની છે. (૨૦)

'બલિસ્સે' ત્યાદિં 'વર્ધ' ત્યાદિં સૂત્રની સૂચા છે તેથી આ પ્રમાણે (પાઠ) જાણવું.—'વરુણોદસ્સ વરુણોદયરત્નો સોમસ્સ ય મહારત્નો' 'एवं चैव ति' અતિદેશ છે, એની ભાવના—'જહે' ત્યાદિં જેમ જે પ્રકારે યમર સંબંધી લોકપાલોના

ઉત્પાતપર્વતનું પ્રમાણ પ્રત્યેક ચાર સૂત્ર વડે કહ્યું, 'તં ચેવ' સિં તે પ્રકારે જ ચાર સૂત્રો વડે બલિનામા વૈરોચનેન્દ્રનું પણ કહેવું; કારણ કે સમાનપણું છે 'ધરણસ્સે' ત્યાદિં ધરણેન્દ્રનો ઉત્પાત પર્વત, અરુણોદ સમુદ્રમાં જ હોય છે 'ધરણસ્સે' ત્યાદિં પ્રથમ લોકપાલના સૂત્રમાં 'એવં ચેવ' સિં આમ કહેવાથી 'ઉચ્ચતેણં દસ ગાઉચસયાઈં ઉચ્ચેહેણં' ઉત્પાદિસૂત્રનું અતિદેશ કર્યું. 'એવં જાવ સંઘપાલસ્સ' આમ કહેવાથી શેષ-ત્રણ કાલવાલ, સેલવાલ અને શંખવાલનામા લોકપાલોના ઉત્પાત પર્વતોને કહેનારા અન્ય ત્રણ સૂત્રો બતાવે છે 'એવં ભૂયાણંદસ્સ વિ' સિં ઉત્તરદિશાના નાગરાજ ભૂતાનંદના ઉત્પાત પર્વતનું નામ અને પ્રમાણ જેમ ધરણેન્દ્રને કહ્યું છે તેમ કહેવું. ભૂતાનંદપ્રભનામા ઉત્પાતપર્વત, અરુણોદ સમુદ્રમાં જ હોય છે, માત્ર ઉત્તર દિશાથી છે 'એવં લોગપાલાણ વિ સે' સિં તે ભૂતાનંદ સંબંધી લોકપાલોના પણ એ રીતે ઉત્પાતપર્વતોનું પ્રમાણ જેમ ધરણના લોકપાલોને કહ્યું તેમ જ જાણવું. વિશેષ એ કે-તેના નામો યોથા સ્થાનકના અનુસારે જાણવા. 'જહા ધરણસ્સે' સિં જેમ ધરણેન્દ્રને કહ્યું તેમ જ સુપર્ણકુમાર અને વિદ્યુત્કુમારાદિના જે ઇંદ્રો છે તેઓના ઉત્પાત પર્વતોનું પ્રમાણ કહેવું. ક્યાંસુધી તેઓને કહેવું તે કહે છે 'જાવ ધણિયકુમારાણં' સિં પ્રગટ છે અર્થાત્ સ્તનિતકુમારો પર્યંત. શું ઇંદ્રોને જ કહેવું? એમ નહિ. તેથી કહે છે-'સલોગપાલાણં' સિં તેઓના લોકપાલોને પણ કહેવું. 'સવ્વેસિ' મિત્યાદિં બધાય ઇંદ્રોના અને તેઓના લોકપાલોના ઉત્પાતપર્વતો સદૃશ નામવાળા કહેવા. જેમ ધરણને ધરણપ્રભ, તેના પ્રથમ લોકપાલ કાલવાલને કાલવાલપ્રભ એવી રીતે સર્વત્ર જાણવું. તે પર્વતો સ્થાનને આશ્રયીને આ પ્રમાણે હોય છે—

અસુરાણં નાગાણં, ઉદહિકુમારાણં હોંતિ આવાસા । અરુણોદ સમુદ્દે, તત્થેવ ય તેસિ ઉપ્પાયા ॥૨૧॥

[દ્વીપસાગરં ૨૨૦ં ઇતિ]

અર્થ-અસુરકુમાર, નાગકુમાર અને ઉદધિકુમારના ઇંદ્રોના આવાસો-રાજધાનીઓ અરુણોદક સમુદ્રમાં હોય છે અને તેઓના ઉત્પાત પર્વતો પણ ત્યાં જ હોય છે. (૨૧)

દીવદિસાઅગ્ગીણં, ધણિયકુમારાણં હોંતિ આવાસા । અરુણવરે દીવંમિ ઉ, તત્થેવ ય તેસિ ઉપ્પાયા ॥૨૨॥

[દ્વીપસાગરં ૨૨૧ં ઇતિ]

અર્થ-દ્વીપકુમાર, દિશાકુમાર, અગ્નિકુમાર અને સ્તનિતકુમાર ઇંદ્રોના આવાસો-રાજધાનીઓ અરુણવરનામા દ્વીપમાં હોય છે અને ત્યાં જ તેમના ઉત્પાત પર્વતો છે. (૨૨)

'સક્કસ્સે' ત્યાદિં કુંડલવરદ્વીપ સંબંધી કુંડલપર્વતની અંદર દક્ષિણતઃ સોબ રાજધાનીઓ છે, તે ચાર ચાર રાજધાનીઓ મધ્યે સોમપ્રભ, યમપ્રભ, વરુણપ્રભ અને વૈશ્રમણપ્રભનામા ઉત્પાતપર્વતો સોમ વગેરે શકના લોકપાલોના હોય છે. અને ઉત્તર પડખે તો એવી રીતે જ ઇશાનેન્દ્રના લોકપાલોના ઉત્પાતપર્વતો છે. જેમ શકને કહ્યું તેમ અચ્યુતેન્દ્ર પર્યંત ઇંદ્રોના અને લોકપાલોના ઉત્પાત પર્વતો કહેવા; કારણ કે બધાયનું એક સરખું પ્રમાણ છે. વિશેષ એકે-સ્થાનનું વિશેષપણું વિશેષસૂત્રથી જાણવું. ॥૭૨૭॥

હજાર યોજનના અધિકારથી જ હજાર યોજનની અવગાહનાવિષયક ત્રણ સૂત્રને કહે છે—

બાદરવણસ્સતિકાતિતાણં ઉક્કોસેણં દસ જોયણસતાઈં સરીરોગાહણા પણ્ણત્તા । જલચરપંચેદિયતિરિક્ખજોણિતાણં ઉક્કોસેણં દસ જોયણસતાઈં સરીરોગાહણા પણ્ણત્તા, ઉપરિસપ્પથલચરપંચેદિતિરિક્ખજોણિતાણં ઉક્કોસેણં, એવં ચેવ ॥ સૂં ૭૨૮॥

સંભવાઓ ગમરહાતો અભિનંદણે અરહા દસહિં સાગરોવમકોહિસતસહસ્સેહિં વીતિક્કંતેહિં સમુપ્પન્ને ॥ સૂં ૭૨૯॥
દસવિહે અણંતતે પણ્ણત્તે, તંજહા—ગામાણંતતે, ઠવણાણંતતે, દવ્વાણંતતે, ગણાણંતતે, પણ્ણાણંતતે, એગતોણંતતે, દુહતોણંતતે, દેસવિત્થારાણંતતે, સવ્વવિત્થારાણંતતે, સાસતાણંતતે ॥ સૂં ૭૩૦॥

ઉપ્યાયપુલ્લસ્સ ણં દસ વત્થુ પળ્લણ્ણત્તા, અત્થિણત્થિપ્પવાતપુલ્લસ્સ ણં દસ ચૂલવત્થુ પળ્લણ્ણત્તા ॥ સૂ. ૭૩૧ ॥
દસવિધા પઢિસેવણા પળ્લણ્ણત્તા, તંજહા—

દપ્પ-૧ પમાદ-૨ડણામોગે ૩, આરે ૪, આવતીસુ ૫, ત ૬ સંકિતે ૬ સહસચ્ચારે ૭, મય ૮ પ્પયોસા ૯ ચ વીમંસા ૧૦ ॥૧૧॥

દસ આલોચણાદોસા પળ્લણ્ણત્તા, તંજહા—

આકંપણ્ણત્તા ૧ અણુમાણણ્ણત્તા ૨, જં દિટ્ઠં ૩ વાયરં ૪ વ સુહમં વા ૫ ॥ છત્તં ૬ સદ્દાઉલ્લંગં ૭, બહુજ્ઞ ૮ અલ્લત્ત ૯ તસ્સેવી ૧૦ ॥૧૧॥ દસહિં ઠાળોહિં સંપન્ને અળ્લગારે અરિહિતિ અત્તદોસમાલોણ્ણત્તે, તંજહા— જાતિસંપન્ને, કુલસંપન્ને, એવંજથા અદ્ધુદ્ધાણે જાવ યંતે, દત્તે, અમાતી, અપચ્છાણુતાવી ॥ દસહિં ઠાળોહિં સંપન્ને અળ્લગારે અરિહિતિ આલોચણં પઢિચ્છિત્તે, તંજહા—આચારવં અવહારવં જાવ અવાતદંસી, પિતધમ્મે, દદ્ધધમ્મે ॥ ૭૩૨ ॥

દસવિધે પાયચ્છિત્તે પન્ને, તંજહા—આલોચણારિહે જાવ અળ્લવટ્ઠપ્પારિહે પારંચિતારિહે ॥ સૂ. ૭૩૩ ॥

(મૂ.) બાદર વનસ્પતિકાપિક જીવોને ઉત્કૃષ્ઠથી એક હજાર યોજન શરીરની અવગાહના કહેલી છે. જલચરપંચેન્દ્રિય તિર્પ્ત્યયોનિક જીવોને ઉત્કૃષ્ઠથી એક હજાર યોજન શરીરની અવગાહના કહેલી છે. ઉરપરિસર્પ સ્થલચરપંચેન્દ્રિય તિર્પ્ત્યયોનિક જીવોને ઉત્કૃષ્ઠથી એમજ એક હજાર યોજન શરીરની અવગાહના કહેલી છે. ॥૭૨૮॥
સંભવનાથ અરિહંત મોક્ષે ગયા પછી દશ લાખ કોડ સાગરોપમ (કાલ) વ્યતિકાંત થયે છતાં અભિનંદન અરિહંત સમુત્પન્ન થયા અર્થાત્ મોક્ષે ગયા. ॥૭૨૯॥

દશ પ્રકારે અનંતક કહેલ છે, તે આ પ્રમાણે—નામઅનંતક એટલે સચેતન કે અચેતન વસ્તુનું અનંતક એવું નામ જેમ અનંત જિન ૧, સ્થાપના અનંતક તે અક્ષાદિને વિષે અનંતકની સ્થાપના ૨, દ્રવ્યાનંતક—જીવ દ્રવ્યોનું જે પુદ્ગલદ્રવ્યોનું અનંતપણું ૩, ગણનાનંતક—એક, બે, ત્રણ એવી રીતે સંખ્યાત, અસંખ્યાત અને અનંત સુધી પદાર્થની અપેક્ષા સિવાય માત્ર સંખ્યારૂપ ગણતરી ૪, પ્રદેશાનંતક—આકાશપ્રદેશોનું અનંતપણું ૫, એકતોનંતક—અતીતકાલ અથવા અનાગતકાલ ૬, દ્વિધાઅનંતક—સર્વકાલ ૭, દેશવિસ્તારાનંતક—એક આકાશપ્રતર ૮, સર્વવિસ્તારાનંતક—સર્વ આકાશાસ્તિકાપ ૯ અને શાશ્વતાનંતક—અક્ષયજીવાદિ દ્રવ્ય ૧૦. ॥૭૩૦॥

ઉત્પાદપૂર્વની દશ વસ્તુઓ—અધ્યયનસ્વરૂપ કહેલી છે. અસ્તિનાસ્તિનામા ચોથા પૂર્વની દશ ચૂલિકારૂપ વસ્તુઓ કહેલી છે. ॥૭૩૧॥

દશ પ્રકારની પ્રતિષેવણા અર્થાત્ પ્રાજ્ઞાતિપાતાદિરૂપ વિરુદ્ધ—આચરણા કહેલી છે, તે આ પ્રમાણે—દર્પથી—દોડવું, બાઝવું વગેરેથી ૧, હાસ્ય—વિકથાદિલક્ષણ પ્રમાદથી ૨, અનાભોગ—વીસરી જવાથી ૩, આતુર—રોગીની સંભાળ માટે અથવા પોતે રોગી હોતે છતાં જ, આપત્તિને વિષે ૪, શુદ્ધમાન—આહારાદિને વિષે અશુદ્ધપણાની શંકા હોતે છતાં ૬, સહસાત્કાર—અકસ્માત્ દોષ લગાડ્યે છતાં ૭, રાજા, ચોર પ્રમુખના ભયથી ૮, પ્રદેષ—ક્રોધાદિ કષાયથી ૯ અને વિમર્શ—શિષ્યાદિની પરીક્ષા માટે ૧૦—આ દશ પ્રકારે દોષ થાય છે. ॥૧॥ દશ પ્રકારના આલોચના સંબંધી દોષો ત્યાગ કરવા યોગ્ય છે, તે કહે છે—પ્રથમ આચાર્યાદિકને વૈયાવૃત્ત્યાદિ કરવા વડે રંજિત (પુશી) કરીને આલોચે ૧, આ આચાર્ય, ક્રોમલ દંડ આપશે કે ઉગ્ર એમ અનુમાન કરીને આલોચે ૨, આચાર્યાદિએ જે દોષ દીઠો હોય તે જ આલોચે પરંતુ બીજો નહિ ૩, બાદર—ચૂલદોષ જ આલોચે પરંતુ સૂક્ષ્મ નહિ જ, સૂક્ષ્મ દોષને આલોચે પરંતુ સ્થુલને નહિ ૫, છાનું આલોચે કે જેથી પોતે જ સંભળે પરંતુ આચાર્યાદિ નહિ ૬, મોટે સાદે આલોચે કે જેથી અન્ય અગીતાર્થ પણ

૧. પહેલા ચાર પૂર્વ ઉપર ચૂલિકા વસ્તુઓ છે, શેષ દશ પૂર્વ ઉપર ચૂલિકા નથી.

સાંભળે ૭, એક આચાર્ય પાસે આલોચીને પાછો તે જ અતિચાર અન્ય આચાર્ય પાસે આલોચે તે બહુજનદોષ ૮, અવ્યક્ત-અગીતાર્ય ગુરુની પાસે આલોચે ૯, તત્સેવી-જે દોષો પોતાને આલોચના યોગ્ય છે તે જ દોષોને સેવનાર (સદોષી) ગુરુ પાસે આલોચે ૧૦. ॥૧॥ દશ સ્થાનક-ગુણ વડે સંપન્ન અણગાર, પોતાના દોષને આલોચવા માટે યોગ્ય છે, તે આ પ્રમાણે—જાતિસંપન્ન ૧, કુલસંપન્ન ૨, એવી રીતે જેમ આઠમા સ્થાનમાં કહ્યું છે તેમ કહેવું એટલે વિનયસંપન્ન ૩, જ્ઞાનસંપન્ન ૪, દર્શનસંપન્ન ૫, ચારિત્રસંપન્ન ૬, ક્ષમાવાળો ૭, ઈંદ્રિયોને દમનારો ૮, માયા રહિત ૯ અને પાછળથી અનુતાપ (પોખો) કરનારો નહિ ૧૦. દશ સ્થાનક (ગુણ) વડે સંપન્ન અણગાર (આચાર્ય) આલોચણને આપવા માટે યોગ્ય થાય છે, તે આ પ્રમાણે—આચારવાળો ૧, અવધારણવાળો ૨, યાવત્ શબ્દથી આગમાદિ પાંચ વ્યવહારવાળો ૩, લજજાને દૂર કરવાવાળો ૪, શુદ્ધિ કરવામાં સમર્થ ૫, અપરિશ્રાવી-કોઈની આગળ દોષને નહિ પ્રકાશવાવાળો ૭, અપાયદર્શી-આલોચના ન કરવાથી પરભવમાં થતા દોષોને બતાવવાવાળો ૮, પ્રિયધર્મી ૯, દંઢધર્મી ૧૦. ॥૭૩૨॥

‘દશ પ્રકારે પ્રાયશ્ચિત્ત કહેલ છે, તે આ પ્રમાણે—આલોચનાને યોગ્ય ૧, યાવત્ શબ્દથી પ્રતિક્રમણને યોગ્ય ૨, આલોચન-પ્રતિક્રમણ ઉભયને યોગ્ય ૩, વિવેક-ત્યાગવાયોગ્ય ૪, કાયોત્સર્ગને યોગ્ય ૫, તપને યોગ્ય ૬, પાંચ દિવસ વગેરે પર્યાયના છેદને યોગ્ય ૭, ફરીથી વ્રતની ઉપસ્થાપના (આરોપણા) ને યોગ્ય ૮, અનવસ્થાધ્યને યોગ્ય-કેટલોક વખત વ્રતમાં નહિ સ્થાપીને તપનું આચરણ કીધા બાદ વ્રતને વિષે સ્થાપવાયોગ્ય ૯, લિંગ, ક્ષેત્ર, કાલ અને તપ વડે બાહેર કરાય છે તેવા પારાંચિક પ્રાયશ્ચિત્તને યોગ્ય ૧૦. ॥૭૩૩॥

(દી૦) ‘બાદરે’ ત્યાદિં સુગમ છે. વિશેષ એ કે—‘બાદરે’ તિં બાદરોને જ પરંતુ સૂક્ષ્મોને નહિ, કારણ કે તેઓની અંગુલના અસંખ્યેય ભાગ માત્ર અવગાહના છે. એવી રીતે બાદરની જઘન્યથી પણ ન થાઓ, આ હેતુથી ‘ઉક્ષોસેળ’—ઉત્કૃષ્ટથી એટલી છે એમ કહ્યું છે દશ સો (હજાર) યોજન ઉત્સેધ-(અંગુલના) યોજન વડે પરંતુ પ્રમાણ યોજન વડે નહિ ‘ઉસ્સેહપમાણાઉ મિળે દેહ’—ઉત્સેધ અંગુલ વગેરેના પ્રમાણ વડે દેહનું માન કરવું આ વચનથી, શરીર અવગાહના-જે પ્રદેશોને વિષે શરીર અવગાહીને રહેલું છે તે શરીરની અવગાહના, તે તેવા પ્રકારની નહી, દ્રહ વગેરેમાં પદનાલના વિષયમાં સમજવી. ‘જલચરે’ ત્યાદિં અહિં જલચર-મત્સ્યો, ગર્ભજ અને સંમૂર્ચિશ્મ બન્ને જાણવા. ‘મચ્છજુયલે સહસ્સ’—મત્સ્યયુગલ-ગર્ભજ અને સંમૂર્ચિશ્મને વિષે હજાર યોજનની અવગાહના હોય છે ‘આ વચનથી’ આ અવગાહના નિશ્ચયે સ્વયંભૂરમણ સમુદ્રમાં જ હોય છે (બીજે નહિ). ‘ઉરગે’ ત્યાદિં ઉરપરિસપ્પો અહિં ગર્ભજ મહોરગો જાણવા ‘‘ઉરગેસુ ય ગમ્મજાઈસુ’’ ગર્ભજ જાતિના ઉરગોને વિષે (હજાર યોજનની અવગાહના હોય છે) ‘‘આ વચનથી’’ આ ઉરગો નિશ્ચયે અઢી દ્વીપથી બહારના દ્વીપોને વિષે જલને આશ્રયે રહેલા હોય છે. ‘‘અવં ચેવ’’ તિં ‘‘દસજોયણસયાઈ સરીરોગાહણા પન્નતે’’ તિં આ પ્રમાણે સૂત્ર કહેવું. ॥૭૨૮॥

એવા પ્રકારના અર્થો જિનેશ્વરોએ બતાવેલા છે માટે પ્રાકૃત અધ્યયનમાં અવતરતું જિનના અંતરનું સૂત્ર ‘સંખવે’ ત્યાદિં છે તે સુગમ છે. ॥૭૨૯॥

કહેલ પ્રમાણવાળી અવગાહનાદિ, અને બીજા પણ પદાર્થોને જિનેદ્રોએ અનંતા જોયા છે માટે અનંતકને ભેદથી કહે છે—‘દસવિહે’ ત્યાદિં નામાનંતક-અનંતક એવી નામભૂત અક્ષરની અનુપૂર્વી છે જેને અથવા સચેતન વગેરે વસ્તુનું અનંતક અનંતક એવું જે નામ તે નામાનંતક ૧, સ્થાપનાનંતક-જે અક્ષરાદિમાં અનંતક સ્થપાય છે તે ૨, દ્રવ્યાનંતક-જીવદ્રવ્યોનું અથવા પુદ્ગલદ્રવ્યોનું અનંતપણું ૩, ગણનાનંતક-જે એક, બે, ત્રણ એવી રીતે સંખ્યાતા, અસંખ્યાતા, અનંતા, એમ સંખ્યા

૧. આ દશ પ્રાયશ્ચિત્તનું સ્વરૂપ પ્રથમ આ સૂત્રમાં જ લખાઈ ગયું છે.

માત્રપણાએ સંખ્યાયોગ્ય વસ્તુની અપેક્ષા સિવાય સંખ્યાન (ગણિત) માત્ર વ્યવદેશ કરાય છે તે ૪, પ્રદેશાન્તક-આકાશપ્રદેશોનું, જે અનન્તપણું ૫, એકતોન્તક-અતીતઅદ્વા અથવા અનાગતઅદ્વા ૬, દ્વિધાન્તક-સર્વાદ્વા (સર્વકાલ) ૭, દેશવિસ્તારાન્તક-એક આકાશપ્રતર ૮, સર્વવિસ્તારાન્તક-સમગ્ર આકાશસ્થિતકાય ૯, શાશ્વતાન્તક-અક્ષય જીવાદિદ્રવ્ય ૧૦. ૥૭૩૦॥

એવા પ્રકારના અર્થને કહેવાવાળું પૂર્વગત સૂત્ર છે માટે પૂર્વશ્રુત વિશેષને અહિં અવતારતાં થકાં બે સૂત્ર કહે છે—
'ઉપ્પાયે' ત્યાદિં ઉત્પાત પૂર્વ પ્રથમ છે, તેની દશ વસ્તુઓ-અધ્યાયવિશેષો છે. અસ્તિનાસ્તિપ્રવાદનામા ચોથું પૂર્વ છે. તેની મૂલ વસ્તુની ઉપર ચૂલા (શિખર) રૂપ વસ્તુઓ તે ચૂલા વસ્તુઓ કહેવાય છે. ૥૭૩૧॥

પૂર્વગતાદિશ્રુતમાં નિષેધેલ વસ્તુઓ સંબંધી સાધુઓને જેવા પ્રકારની પ્રતિષેવા હોય છે, તેવા પ્રકારની પ્રતિષેવાને દેખાડતાં થકાં સૂત્રકાર કહે છે—'દસવિહે' ત્યાદિં પ્રતિષેવણા-પ્રાણાતિપાતાદિનું આચરવું 'દણ્' સિલોગોં દર્પ-વલ્ગન (બાઝવું) વગેરે 'દણ્' પુણ વર્ગનાઈઓ' "આ વચનથી" તેથી દર્પથી આગમનમાં નિષેધેલ પ્રાણાતિપાતાદિની આ જે આચરણા તે દર્પપ્રતિષેવણા ૧, એવી રીતે ઉત્તરપદો પણ લેવા. વિશેષ એકે-પ્રમાદ-પરિહાસ (હસવું) વિકથાદિ, કંદપ્પાઈ પમાઓ કંદર્પ વગેરે પ્રમાદ છે, આ વચનથી અથવા વિધેય-કરવા યોગ્ય કાર્યને વિષે પ્રયત્ન ન કરવો તે પ્રમાદ ૨, અનાભોગ-વિસ્મરણ, એઓનું સમાહારદંદ છે તેમાં અર્થાત્ દર્પાદિમાં ૩, આતુરે-ગ્લાન છતે તેની પ્રતિજાગરણા (સંભાળ) માટે અથવા સ્વયં પોતે જ આતુર-વ્યાકુલ હોતે છતે લુપ્ત ભાવ પ્રત્યય હોવાથી, આ ભાવાર્થ છે. ક્ષુધા, પિપાસા અને વ્યાધિ વડે પરાભવ પામ્યો થકો જે આચરણા કરે છે. ઉક્તંચ—“પદમબીવહુઓ, વાહિઓ વ જં સેવ આઝરા ઇસા” પ્રથમ પરીખલ-ભૂખ, દ્વિતીય-તૃષ્ણા વડે પરાભવ પામેલ અથવા વ્યાધિથી પીડાયેલ જે સેવે છે તે આતુરપ્રતિષેવણા છે. ૪, તથા દ્રવ્યાદિ ભેદથી ચાર પ્રકારની આપત્તિ (સંકટ) ને વિષે, તેમાં દ્રવ્યથી પ્રાણુક દ્રવ્યની દુર્લભતા, ક્ષેત્રથી માર્ગમાં પડવાપણું, કાલથી દુર્ભિક્ષ અને ભાવથી ગ્લાનપણું, કહ્યું છે કે—“દવ્વાઈઅલંમે, પુણ ચઢવ્વિહા આવયા હોઈ” અર્થાત્ દ્રવ્યાદિના અલાભમાં વળી ચાર પ્રકારની આપદા હોય છે ૫, તથા શુદ્ધમાન (આહારાદિ) ને વિષે પણ અનેખણીય (અશુદ્ધ) પંજાએ શંકા હોતે છતે—“જં સંકે તં સમાવજ્જે” “જેમાં શંકા હોય તે વસ્તુને ગ્રહણ કરે” આ વચનથી ૬, સહસાકાર-અકસ્માત કીધે છતે, સહસાકારનું લક્ષણ આ છે—

પુવ્વં અપાસિકુર્ણ, પાણ છૂદંમિ જં પુણો પાસે । ન ચણ્ણ નિયત્તેઝં, પાયં સહસાકરણમેયં ॥૨૩॥

[નિશીથમાખ્ય ૧૭ તિ]

અર્થ-પ્રથમ જોયા સિવાય પાણ (પાદે)-પગ મૂક્યે છતે પછીથી જે જૂએ છે પરંતુ પાછો ફરી શકતો નથી. આ પ્રાયઃ સહસાકરણ છે. આ પ્રમાણે છાયા પરથી અર્થ થાય છે. ગાથાવૃત્તિમાં આ પ્રમાણે અર્થ છે-પ્રથમ જોયા સિવાય 'પાણ'—પાત્રમાં આહારને નાખ્યે છતે પછીથી જૂએ છે પરંતુ આહારને તજી શકતો નથી. આ સહસાકરણ કહેવાય છે. બન્ને અર્થ ઘટી શકે છે. (૨૩)

ભય-રાજા, ચોર વગેરેથી ડરવું અને પ્રદેષ-માત્સર્ય તે ભય પ્રદેષ, તે બન્નેથી પ્રતિષેવા થાય છે, જેમ રાજાદિના અભિયોગથી-પરતંત્રતાથી માર્ગાદિ બતાવે છે અથવા સિંહાદિના ભયથી વૃક્ષ ઉપર ચડે છે-કહ્યું છે કે—“ભયમભિયોગેણ સીહમાઈ વ' તિં” ભય-અભિયોગ વડે અથવા સિંહાદિથી ૮, અહિં પ્રદેષ શબ્દના ગ્રહણ વડે કષાયો વિવક્ષેલ છે. કહ્યું છે કે—'કોહાઈઓ પઓસો' તિં—કોધાદિ પ્રદેષ છે ૯, તથા વિમર્શ-શિખ્યાદિની પરીક્ષા-કહ્યું છે કે—વીમંસા સેહમાઈળ'—શિખ્યાદિની પરીક્ષાથી પણ પ્રતિષેવા-પૃથિવ્યાદિના સંઘટ્ટાદિરૂપ થાય છે ૧૦. પ્રતિષેવામાં તો આલોચના કરવા યોગ્ય છે અને તેમાં જે દોષો છે તે પરિહરવા યોગ્ય છે, એમ બતાવવા માટે કહે છે—'દસે' ત્યાદિં 'આકંપ' ગાહા, આકમ્પ્ય—આવજીને—ખુશ કરીને—યુદક્તમ્—

વેવાવચ્ચાઈર્હિં, પુલ્વં આગંપદ્મુ આયરિષ । આલોણ્ઠ કહં મે, થોવં વિયરિજ્જ પચ્છિત્તમ્ ॥૨૪॥

અર્થ-વૈવાવૃત્ત્યાદિ વડે પ્રથમ આચાર્યને પ્રસન્ન કરીને પછી આલોચે છે. કેવી રીતે? તો કહે છે કે મને થોડું પ્રાયશ્ચિત્ત-તપ આપે? એમ વિચારીને. (૨૪)

૧, 'અણુમાદ્દાતા' અનુમાન કરીને અર્થાત્ આ મૃદુ દંડ છે અથવા ઉગ્ર દંડ છે એમ જાણીને. આનો આશય એ છે કે-જો આ મૃદુ દંડ આપનાર હશે તો હું આલોચના આપીશ અને ઉગ્ર દંડ આપનાર હશે તો આપીશ નહિ. કહ્યું છે કે-

કિં એસ ડગ્ગદંડો, મિરદંડો વ તિ એવમણુમાણે । અત્રે પલિતિ થોવં, પચ્છિત્તં મજ્ઝ દેજ્જાસિ [દેજ્જાહિ] ॥૨૫॥

શું આ આચાર્ય, ઉગ્ર દંડ દેવાવાળા છે કે મૃદુ દંડ? એમ અનુમાન કરીને બીજાને થોડી આલોચના-પ્રાયશ્ચિત્ત આપે છે માટે મને પણ થોડું પ્રાયશ્ચિત્ત આપશે. (૨૫)

૨, 'જં દિટ્ઠ' તિં આચાર્યાદિએ જે થયેલ દોષને જોયો હોય, તે દોષને જ આલોચે છે પરંતુ બીજા દોષને નહિ. આનું આલોચવું માત્ર આચાર્યને રાજી કરવામાં તત્પરપણાએ કરીને અસંવિજપણાથી છે. કહ્યું છે કે-

દિટ્ઠ વ જે પેરેણં, દોસા વિયદેહિ તે ચ્ચિય ન અત્રે । સોહિમયા જાણંતુ વ એસો યયાવદોસો ડ ॥૨૬॥

અર્થ-જે દોષો, બીજાએ દીઠા હોય, તે દોષોને જ ખુલ્લા કરે છે પરંતુ બીજાએ નહિ દીઠેલાને કહે નહિ, કારણ કે શોધિ-દુષ્ટર તપના ભયથી અથવા આચાર્યાદિ એમ જાણશે કે આ આટલાબધા દોષવાળો છે એવા ભયથી પ્રકાશે નહિ. (૨૬)

૩, 'બાયરં વ' તિં બાદર (મોટા) જ થયેલ અતિચારને આલોચે છે પણ સૂક્ષ્મ નહિ જ, 'સુહમં વ' તિં સૂક્ષ્મ અતિચારને જ આલોચે છે (પરંતુ બાદર નહિ). જે સૂક્ષ્મ અતિચારને પણ આલોચે છે તો બાદર અતિચારને કેમ આલોચે નહિ અર્થાત્ આલોચે જ એવા પ્રકારનો આચાર્યનો ભાવ સંપાદન કરવા માટે (કપટથી સૂક્ષ્મ આલોચે) કહ્યું છે કે-

બાયર-વટ્ઠવરાહે, જો આલોણ્ઠ સુહમ નાલોષ । અહવા સુહમા લોષ, વર મન્તંતો ડ એવં તુ ॥૨૭॥

"જો સુહમે આલોષ, સો કિહ નાલોષ બાયરે દોસે" ૫

જે મોટા દોષોને આલોચે છે તે શું નાના દોષોને ન આલોચે? અથવા સૂક્ષ્મ-નાના દોષોને આલોચે તો શું મોટા દોષોને ન આલોચે એમ પોતાની ઉત્તમતા આલોચક ગુરુના મસ્તિષ્કમાં બેસાડવા માટે (માયા કરીને આલોચે). (૨૭)

"છળ્લં તહ આલોષ, જહ નવરં અપ્પણા સુવહ" ૬

'છળ્લ' તિં છાનું એવી રીતે આલોચે કે જેમ પોતે જ સાંભળે પરંતુ આચાર્ય સાંભળે નહિ.

"સદ્દાહલ વેજ્ઞેણં, સદ્દેણાલોય જહ અગીયાવિ બોહેઈ"

'સદ્દાહલ' તિં શબ્દ વડે આકૂલ તે શબ્દાકૂલ-મોટો સાદ, તેવા મોટા સાદ વડે આલોચે કે જેમ બીજા અગીતાર્થો પણ તે સાંભળે.

'બહુજણ' તિં ઘણા લોકો-આલોચનાચાર્યો છે જે આલોચનામાં તે બહુજન. આ અભિપ્રાય છે કે-

એક્કસા લોણ્તા, જો આલોષ પુણો વિ અન્નસ્સ । તે ચેવ ય અવરાહે, તં હોઈ બહુજણં નામ ॥૨૮॥

અર્થ-એક આચાર્યની પાસે આલોચના કરીને વળી તેજ અપરાધને અન્ય આચાર્ય પાસે પણ આલોચે છે તે બહુજનનામા આલોચનાનો દોષ છે. (૨૮)

૮, "જોય અગીયત્થસ્સા, આલોષ તં તુ હોઈ અવ્વત્તં" અવ્યક્ત-અગીતાર્થ ગુરુની પાસે જે આલોચવું તે ગુરુના સંબંધી અવ્યક્ત કહેવાય છે. ૮, 'તસ્સેવિ' તિં જે દોષો, આલોચવા યોગ્ય છે તે દોષોને સેવનાર જે ગુરુ છે તેની આગળ જે આલોચવું તે અવશ્ય તેત્સેવવિલક્ષણ આલોચના દોષ છે. તેમાં આલોચના કરનારનો આ અભિપ્રાય છે-

જહ એસો મત્તુલ્લો, ન દાહી ગુરુગમેવ પચ્છિત્તં । ઇય જો કિલિદ્ધિચિત્તો, દિન્ના આલોચણા તેણં ॥૨૯॥

અર્થ-જેવી રીતે મેં દોષ સેવેલ છે, તેમ એ પણ (આલોચનાચાર્ય) પણ દોષ સેવવા વડે મારા જેવો છે તેથી કરીને મને

મોટું પ્રાયશ્ચિત્ત દેશે નહિ એવી રીતે તેણે કિલ્લે ચિત્ત વડે આલોચના આપી તે નિષ્ફળ છે. ૧૦ (૨૮)

આ દોષોનો પરિહાર કરવાવાળાએ પણ ગુણવાન્ પુરુષને જ આલોચના આપવી, માટે ગુણવાન્ પુરુષોના ગુણોને જ કે છે—‘દસહિં ઠાળેહી’ ત્યાદિં એવી રીતે આ ક્રમ વડે, જેમ આઠમા સ્થાનમાં કહેલ છે તેમ આ સૂત્ર કહેવું. ક્યાં સુધી? યાવત્ ‘હંતે દંતે’ આ પદ છે ત્યાંસુધી. તે કહે છે—‘વિણયસંપન્ને નાણસંપન્ને દંસણસંપન્ને ચરણસંપન્ને’ તિં ‘અમાયી ૧ અપચ્છાણુતાવી’ ૧૦ આ બે પદ અહિં અધિક છે તે પ્રગટ છે. વિશેષ એ કે-ગ્રંથાંતરમાં કહેલ તેનું સ્વરૂપ આ પ્રમાણે—‘નો પલિંતંચે અમાયી, અપચ્છયાવી ન પરિતપ્પે’ તિં—અમાયાવી છુપાવે નહિ અને અપચ્ચાતાપી પરિતાપ કરે નહિ. આવા પ્રકારના ગુણવાળાને અપાતી આલોચના ગુણવાન પુરુષદ્વારા જ ઈચ્છવા યોગ્ય છે માટે આલોચના દેનારાના ગુણોને કહે છે—‘દસહી’ ત્યાદિં ‘આચારવં’ તિં જ્ઞાનાદિ આચારવાળો ૧, ‘અવહારવં’ તિં અવધારણવાળો ૨ યાવત્ શબ્દથી વ્યવહારવં આગમાદિ પાંચ પ્રકારના વ્યવહારવાળો ૩, ‘ઉચ્ચીલવં’—અપદ્મીડક-લજ્જને દૂર કરાવનાર, જેમ બીજો સુખે આલોચના કરી શકે ૪, ‘પકુલ્લી’—આલોચના કરેલમાં શુદ્ધિ કરવા માટે સમર્થ ૫, ‘નિજ્જવણ’ જે એવા પ્રકારનું પ્રાયશ્ચિત્ત આપે કે જેથી બીજો નિર્વાહ કરવામાં સમર્થ થઈ શકે ૬, ‘અપરિસ્સાવી’ આલોચના દોષો [તેની પાસેથી] સાંભળીને જે બીજા આગળ પ્રકાશે નહિ ૭, ‘અવાયદંસી’ અતિચાર સહિત અને પારલૌકિક અપાય (કપટ) બતાવનાર ૮, આ આઠ પૂર્વોક્ત જ છે ‘પિયધમ્મે’ ૧ દઢધમ્મે ૧૦’ અહિં અધિક છે. પ્રિયધમ્મા-ધર્મ ઉપર પ્રીતિવાળો ૯ અને દ્રઢધર્મ તો જે આપત્તિ આવ્યે છતે પણ ધર્મથી ડગે નહિ ૧૦. ॥૭૩૨॥

આલોચિત દોષોને માટે પ્રાયશ્ચિત્ત આપવું આ હેતુથી તેના પ્રરૂપણનું સૂત્ર છે. આલોચના એટલે ગુરુને નિવેદવું, તેના વડે જે થયેલ અતિચારની શુદ્ધિ થાય છે તે આલોચનાને યોગ્ય હોવાથી આલોચનાઈ, તેની શુદ્ધિ માટે જે પ્રાયશ્ચિત્ત તે પણ આલોચના જ. એમ સર્વત્ર જાણવું ૧, યાવત્ શબ્દથી ‘પટિક્કમણારિહે’ પ્રતિક્રમણ એટલે મિથ્યાદુષ્કૃત, તેને યોગ્ય તે પ્રતિક્રમણાઈ ૨, તદુભયારિહે—આલોચના અને પ્રતિક્રમણ, એ બંનેને યોગ્ય તે તદુભયાઈ ૩, ‘વિવેગારિહે’—પરિત્યાગ વડે શોધ્ય [અશુદ્ધમાન ગ્રહણ કરેલ આહારાદિને પરઠવવાથી જે શુદ્ધિ થાય] તે વિવેકાઈ ૪, વિઠસ્સગારિહે—કામોત્સર્ગને યોગ્ય તે વ્યુત્સર્ગાઈ ૫ ‘તવારિહે’ નિર્વિકૃતિક-નીવી વગેરે તપ વડે શુદ્ધિ કરવા યોગ્ય તે તપાઈ ૬, ‘છેદારિહે’ દીક્ષા પચાપના છેદને યોગ્ય તે છેદાઈ ૭, ‘મૂલારિહે’ ફરીથી વ્રતમાં ઉપસ્થાપના-ફરીથી દીક્ષાને યોગ્ય તે મૂલાઈ ૮, ‘અણવટ્ટપ્પારિહે’ જેમાં દોષ સેવ્યે છતે કેટલાક કાલસુધી વ્રતમાં નહિ સ્થાપીને પછી આચરેલ તપવાળો થાય અને દોષથી વિરામ પામેલ થાય ત્યારે વ્રતોને વિષે સ્થપાય છે તે અનવસ્થાપ્યાઈ ૯, ‘પારબ્ધિચારિહે’ અહિં અધિક આ છે, તેમાં દોષ સેવ્યે છતે જે સ્ત્રિંગ, ક્ષેત્ર, કાલ અને તપ વડે પારાચિક-બહાર કરાય છે તે પારાચિકને યોગ્ય તે પારાચિકાઈ ૧૦. ॥૭૩૩॥

પારાચિક, મિથ્યાત્વને પણ અનુભવે, આથી મિથ્યાત્વનું નિરૂપણ કરવા વાસ્તે સૂત્ર કહે છે—

દસવિધે મિચ્છત્તે પણ્ણત્તે, તંજહા—અધમ્મે ધમ્મસણ્ણા^૧, ધમ્મે અધમ્મસણ્ણા^૨, ‘ઉમગ્ગે મગ્ગસણ્ણા’ મગ્ગે ઉમ્મગ્ગસણ્ણા^૩, અજીવેસુ જીવસણ્ણા^૪, જીવેસુ અજીવસણ્ણા^૫, અસાધૂસુ સાધૂસણ્ણા^૬, સાધૂસુ અસાધૂસણ્ણા^૭, અમુત્તેસુ મુત્તસણ્ણા^૮, મુત્તેસુ અમુત્તસણ્ણા^૯ ॥ સૂ. ૭૩૪॥

ચંદપ્પથે ણં અરહા દસ પુવ્વસતસહસ્સાઈ સવ્વાઝયં પાલિત્તા સિદ્ધે જાવપ્પહીણે । ધમ્મે ણમરહા દસ વાસસયસહસ્સાઈ સવ્વાઝયં પાલિત્તા સિદ્ધે જાવપ્પહીણે । ણમી ણમરહા દસ વાસસહસ્સાઈ સવ્વાઝયં પાલિત્તા સિદ્ધે જાવ પ્પહીણે । પુરિસસીહે ણં વાસુદેવે દસ વાસસયસહસ્સાઈ સવ્વાઝયં પાલિત્તા છટ્ઠીતે તમાપ પુઠ્ઠવીપ નેરતિત્તાતે ઉવવત્તે । ણેમી ણં અરહા દસ ધનૂંડ ઉઙ્ઠઉચ્ચત્તેણં દસ ય વાસસતાઈ સવ્વાઝયં પાલિત્તા સિદ્ધે

૧. ‘અમગ્ગે’ इत्यपि पाठ प्रत्यंतरे ।

जाव प्यहीणे, कण्हे णं वासुदेवे दस धणूई उड्डुंउच्चत्तेणं दस य वाससयाई सव्वाउयं पालइत्ता तच्चाते
वालयप्पभाते पुढवीते नेरतितत्ताते उववन्ने ॥ सू० ७३५ ॥

दसविधा भवणवासी देवा पण्णत्ता, तंजहा—असुरकुमारा जाव धणियकुमारा । एएसि णं दसविधाणं भवणवासीणं देवाणं दस चेतितरुक्खा पणत्ता, तंजहा—आसत्थ १ सत्तिवन्ने २ सामलि ३ उंवर ४ सिरीस ५ दहिवन्ने ६ । वंजुल ७ पलास ८ वप्पोतते त ९ कणिताररुक्खे त १० ॥१॥ ॥ सू० ७३६॥

दसविधे सोक्खे पत्रत्ते, तंजहा—आरोग्ग १ दीहमाउं २, अङ्केज्जं ३ काम ४ भोग ५ संतोसो ६ । अत्थि ७ सुहभोग
८ निक्खम्ममेव ९ तत्तो अणाबाधे १० ॥१॥ ॥ सू० ७३७॥

दसविधे उवघाते पन्नत्ते, तंजहा—उगमोवघाते, उप्यायणोवघाते, जह पंचद्वारे, जाव परिहरणोवघाते, णाणोवघाते, दंसणोवघाते, चरित्तोवघाते, अचियत्तोवघाते, सारक्खणोवघाते । दसविधा विसोधी पण्णत्ता, तंजहा—उगमविसोही, उप्यायणविसोही, जाव सारक्खणविसोही ॥ सू० ७३८॥

(મૂળ) દશ પ્રકારે મિથ્યાત્વ કહેલું છે, તે આ પ્રમાણે—અપૌરુષેયાદિ અધર્મને વિષે ધર્મની બુદ્ધિ ૧, આત્મવચનરૂપ શુદ્ધ ધર્મને વિષે અધર્મની બુદ્ધિ ૨, અજ્ઞાન-અનુષ્ઠાનરૂપ ઉન્માર્ગને વિષે માર્ગની બુદ્ધિ ૩, રત્નત્રયરૂપ મોક્ષમાર્ગને વિષે ઉન્માર્ગની બુદ્ધિ ૪, આકાશાદિ અજીવને વિષે જીવની બુદ્ધિ ૫, પૃથ્વી વગેરે જીવને વિષે અજીવની બુદ્ધિ ૬, અબ્રહ્મચારી વગેરે અસાધુઓને વિષે સાધુની બુદ્ધિ ૭, બ્રહ્મચર્યાદિ ગુણયુક્ત સાધુઓને વિષે અસાધુની બુદ્ધિ ૮, અમુક્ત-કર્મથી બંધાયેલાને વિષે મુક્તની બુદ્ધિ ૯ તથા મુક્ત-સકલ કર્મ રહિત અનંત ચતુષ્ટયુક્ત સિદ્ધ જીવોને વિષે અમુક્તની બુદ્ધિ ૧૦. ॥૭૪॥

ચંદ્રપ્રભાનામા અરિહંત, દશ લાખ પૂર્વનું સર્વ આયુષ્ય પાલીને સિદ્ધ થયા, યાવત્ સર્વ દુઃખથી રહિત થયા. ધર્મનાથ નામા અરિહંત દશ લાખ વર્ષનું સર્વ આયુષ્ય પાળીને સિદ્ધ થયા યાવત્ સર્વ દુઃખથી રહિત થયા. નમિનાથ નામા અરિહંત, દશ હજાર વર્ષનું સર્વાયુ ભોગવીને સિદ્ધ થયા યાવત્ સર્વ દુઃખથી રહિત થયા. પુરુષસિંહ નામના પાંચમા વાસુદેવ, દશ લાખ વર્ષનું સર્વ આયુષ્ય ભોગવીને છઠ્ઠી તમપ્રભા નામા પૃથ્વીનરકમાં નૈરયિકપણે ઉત્પન્ન થયા. નેમિનાથનામા અરિહંત, દશ ધનુષ્ય ઊર્ધ્વ ઊંચપણે, એક હજાર વર્ષનું આયુષ્ય ભોગવીને સિદ્ધ થયા યાવત્ સર્વ દુઃખથી રહિત થયા. કૃષ્ણવાસુદેવ, દશ ધનુષ્ય ઊર્ધ્વ ઊંચપણે એક હજાર વર્ષનું સર્વ આયુષ્ય ભોગવીને ત્રીજી વાલુકાપ્રભા પૃથ્વી-નરકમાં નૈરયિકપણે ઉત્પન્ન થયા. ॥૭૩૫॥

દશ પ્રકારના ભવનવાસી દેવો કહેલા છે, તે આ પ્રમાણે—અસુરકુમાર યાવત્ સન્નિતકુમાર. એ દશ પ્રકારના ભવનપતિદેવોના દશ^૧ ચૈત્યવૃક્ષો અર્થાત્ જિનપ્રતિમાના નિકટવર્તી વૃક્ષો કહેલા છે, તે આ પ્રમાણે—અશ્વત્થ પીપળો ૧, સમવર્ણ ૨, શાલ્મલી ૩, ઉંબર ૪, શિરીષ ૫, દષિપર્ણ ૬, વંજુલ ૭, પલાશ ૮, વપ્ર ૯ અને કણેરવૃક્ષ ૧૦. ॥૧॥ ॥૭૩૬॥

દશ પ્રકારનું સુખ કહેવું છે, તે આ પ્રમાણે—આરોગ્ય ૧, દીર્ઘઆયુષ્ય ૨, ધનાઢ્યપણું ૩, કામ-શબ્દ, રૂપ ૪, ભોગ-ગંધ, રસ અને સ્પર્શ ૫, સંતોષ-અલ્પ ઈચ્છા ૬, અસ્તિ-જ્યારે જે ચીજનું પ્રયોજન પડે ત્યારે તેનું મળવું ૭, શબ્દભોગ ૮, નિષ્ક્રમ-દીક્ષા ૯ અને અનાબાધ-મોક્ષ ૧૦. ॥૧॥ ॥૭૩૭॥

દશ પ્રકારે ચારિત્રની વિરાધનારૂપ ઉપવાત કહેલ છે, તે આ પ્રમાણે—ઉદ્ગમ ઉપવાત-આધાકમ્પાદિ સોળ ગૃહસ્થ સંબંધી દોષ વડે ચારિત્રનું વિરાધવું ૧, ઉત્પાદનોપવાત-ધાત્રીપિંડાદિ સોળ સાધુ સંબંધી ઉત્પાદનાના દોષ વડે

1. ચૈત્ય એટલે જિનપ્રતિમા, તેના નિકટવર્તી વૃક્ષો તે ચૈત્યવૃક્ષો, એમ દીપિકાકાર પણ કહે છે.

તત્ર અધર્મ-શ્રુતના લક્ષણ વડે હીન હોવાથી અપૌરુષેય વગેરે અનાગમ (વેદાદિ) માં ધર્મસંજ્ઞા-આગમબુદ્ધિ તે વ; કારણ કે વિપરીતપણું હોય છે ૧, ધર્મ-કષ, છેદ [તાપ, તાડન] વગેરે આત્મલક્ષણ સમ્યક્ (યથાર્થ) શ્રુત [જિનાગમ] ધર્મની બુદ્ધિ. બધાય પુરુષો રાગાદિવાળા છે અને અસર્વજ્ઞ છે, કેમ કે પુરુષપાણાથી જેમ હું, ઈત્યાદિ પ્રમાણથી અનામ છે, અને આત્મા અભાવથી તેણે ઉપદેશેલું શાસ્ત્ર, ધર્મરૂપ નથી, ઈત્યાદિ કુવિકલ્પના વશથી અનાગમબુદ્ધિરૂપ મિથ્યાત્વ. માર્ગ-મોક્ષમાર્ગ પ્રત્યે અર્પથ વસ્તુતત્ત્વની અપેક્ષાએ વિપરીત શ્રદ્ધાન, જ્ઞાન અને અનુષ્ઠાનરૂપ, તેમાં માર્ગસંજ્ઞા-વાથી માર્ગની બુદ્ધિ ૩, માર્ગમાં અમાર્ગની સંજ્ઞા તે પ્રતીત છે ૪, તથા આકાશ, પરમાણુ વગેરે અજીવ (પદાર્થો) ને વિષે 'પુરુષ એવેદમ્' આ બધુંય જડ, ચૈતન્ય, પુરુષરૂપ છે ઈત્યાદિ મંતવ્યથી—

क्षिति-जल-पवन-हुताशन-यजमाना-ऽऽकाश-चन्द्र-सूर्याख्याः । इति मूर्तयो महेश्वरसम्बन्धिन्यो भवन्त्यष्टौ ॥३०॥

પૃથ્વી, જલ, પવન, અગ્નિ, યજમાન, આકાશ, ચંદ્ર અને સૂર્ય આ આઠ મૂર્તિઓ મહેશ્વર સંબંધિની હોય છે (૩૦) ઇતિ પ, તથા પૃથ્વી વગેરે જીવોને વિષે અજીવસંજ્ઞા, જેમ પૃથ્વી વગેરે જીવો હોતા નથી કારણ કે ઉચ્છ્વાસાદિ, પ્રાણોના ધર્મોનો સાક્ષાત્કાર થતો નથી, ઘટની જેમ. એવા પ્રકારના મંતવ્યરૂપ મિથ્યાત્વ દ, છ જીવનિકાયના વધથી નહિ નિવર્તેલા, ઔદેશિકાદિ આહારનું ભોજન કરનારા અને અબ્રહ્મચારી એવા અસાધુઓને વિષે સાધુપણાની બુદ્ધિ, જેમ આ સાધુઓ છે કારણ કે સર્વ પાપમાં પ્રવર્તેલા છે તો પણ બ્રહ્મમુદ્રાને ધારણ કરનારા હોવાથી, ઇત્યાદિ વિકલ્પરૂપ બુદ્ધિ ૭, બ્રહ્મચર્યાદિગુણ સંયુક્ત સાધુઓને વિષે અસાધુસંજ્ઞા-આ સાધુઓએ કુમારપણે (પરણ્યાવિના) દીક્ષા લીધેલ છે માટે તેઓની ગતિ નથી, કેમ કે પુત્ર રહિત હોવાથી [અપુત્રસ્ય ગતિર્નાસ્તિ] અથવા સ્નાનાદિ રહિત હોવાથી, ઇત્યાદિ વિકલ્પાત્મક બુદ્ધિ ૮, અમુક્ત-કર્મ સહિત લોકવ્યાપારમાં પ્રવર્તેલાઓને વિષે મુક્ત સંજ્ઞા. જેમ—

अणिमाद्यष्टविधं प्राप्यैश्वर्यं कृतिनः सदा । मोदन्ते निवृत्तात्मानस्तीर्णाः परमदुस्तरम् ॥३१॥

અણિમાદિ આઠ પ્રકારના ઐશ્વર્ય [સિદ્ધિ] ને પામીને હમેશાં પુણ્યવાનું નિર્વૃત્ત આત્મા થયાં થકા પરમ દુસ્તરને તરીને હર્ષ પામે છે (૩૧) ઈત્યાદિ વિકલ્પાત્મક બુદ્ધિ ૯, મુક્ત-સકલ કર્મકૃત વિકારથી રહિત અને અનંત જ્ઞાન, દર્શન, સુખ, તથા વીર્યયુક્ત સિદ્ધિ જીવોને વિષે અમુક્તસંજ્ઞા-આવા પ્રકારના મુક્ત જીવો નથી જ, કારણ કે અનાદિ કર્મના સંયોગને નિવારવા માટે અશક્ય છે, અનાદિપણાથી જ આકાશ અને આત્માના સંયોગની જેમ અથવા મુક્તજીવો નથી, કારણ મુક્ત જીવોનું બુદ્ધિયોગ દીવાની જેમ સમાનપણું હોવાથી અથવા આત્માનું જ નાસ્તિપણું વગેરે છે ઈત્યાદિ વિકલ્પરૂપ બુદ્ધિ તે મિથ્યાત્વ છે.

॥૧૦॥ ॥૭૩॥

અનંતર મિથ્યાત્વના વિષયપણાએ મુક્તો કહ્યા, હવે તેના અધિકારથી ત્રણ તીર્થકરોનું દશ સ્થાનકના અનુપાત વડે મુક્તપણું કહેવાય છે—‘ચંદ્રમ્ભેળ’ इत्यादि त्रणं सूत्रं सुगमं છે. વિશેષ એ કે ‘સિદ્ધે જાવ’ તિં વાવાત્ શબ્દથી ‘સિદ્ધે બુદ્ધે મુક્તે અંતકાંડે સર્વવુદ્ધક્ષમ્પ્રહીણે’ આ પ્રમાણે સૂત્રપાઠ સમજવો. ઉક્ત તીર્થકરો મહાપુરુષો છે માટે મહાપુરુષ સંબંધી ‘પુરિસસીહે’ ત્યાદિં સૂત્ર ત્રણ સુગમ છે. ॥૭૩૫॥

નૈરપિકપણાએ ઉપજ્યા એમ પૂર્વના સૂત્રમાં કહ્યું. ક્ષેત્રથી નારકોની સમીપમાં રહેલા ભવનવાસી દેવો છે માટે તે સંબંધી બે સૂત્ર છે તે સુગમ છે. વિશેષ એ કે—

અમુરા ૧ નાગ ૨ સુવન્ના ૩, વિજ્ઞૂ ૪ અગ્ની ૫ ય દીવ ૬ ઉદહી ય ૭ ।

દિસિ ૮ પવળ ૯ ધર્મિયનામા ૧૦, દસહા એ ભવનવાસી ॥૩૨॥

[પ્રજ્ઞાપના ૨।૧૧૭/૧૩૭ તિ]

આ ગાથા સુગમ છે. (૩૨) આ ક્રમ વડે અશ્વત્થ-પીપળો વગેરે ચૈત્યવૃક્ષો, જે સિદ્ધાપતનાદિના દ્વારોને વિષે સંભળાય છે તે સમજવા. ॥૭૩૬॥

પૂર્વ ભવનવાસી દેવો કહ્યા, તેઓને અવશ્ય સુખ હોય છે માટે સામાન્યથી સુખને કહે છે—'દસવિહૈ'ત્યાદિં 'આરોગ' ગ્રાહ્યં આરોગ્ય-નિરોગતા ૧, દીર્ઘમાયુઃ-લાંબા કાળ સુધી જીવન. શુભ એવું અહિં વિશેષણ સમજવું ૨, 'અઙ્ગેજ્ઞ' તિં આદ્યત્વ-ધનપતિપણું સુખના કારણભૂત હોવાથી સુખ, અથવા આદ્યૈઃ—ધનાદ્યો વડે કરાતી ઇચ્છા—પૂજા તે આદ્યેજ્યા. પ્રાકૃતપણાથી 'અઙ્ગેજ' શબ્દ છે ૩, 'કામ' તિં શબ્દ અને રૂપલક્ષણ કામ, સુખનું કારણ હોવાથી સુખ છે ૪, એમ 'મોમે' તિં ગંધ, રસ અને સ્પર્શ લક્ષણભોગો સુખ છે ૫, તથા સંતોષ-અલ્પ ઇચ્છાપણું, તે સુખ જ છે. ૬, સંતોષનું આનંદરૂપ હોવાથી. કહ્યું છે કે—

આરોગસારિયં માણુસ્સત્તં સચ્ચસારિઓ ધમ્મો । વિજ્ઞા નિચ્છયસારા, સુહાઈ સંતોસસારાઈ ॥૩૩॥

અર્થ-મનુષ્યપ્રણાનો સાર તે આરોગ્ય છે, ધર્મનો સાર સત્ય છે, વિદ્યાનો સાર નિશ્ચય છે અને સુખનો સાર સંતોષ છે. (૩૩)

'અત્થિ' તિં જે જે વસ્તુથી જ્યારે જ્યારે પ્રયોજન પડે છે તે તે વસ્તુ ત્યારે ત્યારે અસ્તિ-હોય છે, ઉત્પન્ન થાય છે માટે આ સુખ છે-આનંદના હેતુપણાથી ૭, 'સુહમોગ' તિં શુભ-અનિદિતભોગ અર્થાત્ વિષયોને વિષે ભોગક્રિયા તે સુખ જ છે કેમ કે તેને સાતાના ઉદય વડે પ્રાપ્ત કરવા યોગ્યપણાથી ૮, તથા 'નિચ્છમ્મમેવ' તિં નીકળવું તે નિષ્ક્રમ અર્થાત્ અવિરતિરૂપ જંબાલ-કાદવમાંથી નીકળવું એટલે પ્રવ્રજ્યા, અહિં દિભાવ અને નપુંસકતા પ્રાકૃતપણાથી છે. અને એવકાર અવધારણ અર્થમાં છે. આ ભાવાર્થ છે-દીક્ષા જ સંસારમાં રહેલા જીવોને સુખરૂપ છે કેમ કે બાધા રહિત, સ્વાધીન અને આનંદરૂપ છે. આ કારણથી જ [ભગવતીસૂત્રમાં] કહેવાય છે કે—'દુર્વાલસમાસપરિયાણ સમણે નિગંથે અણુત્તરાણં દેવાણં તેહલ્લેસં વીતીવયતિ વિરૂપિ તિ' [ભગવતીસૂત્ર ૧૪।૧।૧૭ તિ]—બાર માસની દીક્ષાના પર્વાયવાળા શ્રમણ નિર્ગંથો, અનુત્તરવિમાનવાસી દેવોની તૈજોલેશ્યાને ઉલ્લંઘી જાય છે અર્થાત્ અનુત્તર વિમાનવાસી દેવો કરતાં તેઓને અધિક સુખ હોય છે કારણ કે લેશ્યા જ ચિત્તના આનંદલક્ષણ સુખરૂપ છે" તથા ૯

નૈવાસ્તિરાજરાજસ્ય તત્ સુખં નૈવ દેવરાજસ્ય । યત્ સુખમિહૈવ સાધોર્લોકવ્યાપારરહિતસ્ય ॥૩૪॥

[પ્રશમં ગાં ૧૨૮ ઇતિ]

જે સુખ રાજાઓના રાજા-ચક્રવર્તિને નથી, દેવોના રાજા-ઈંદ્રને પણ નથી તે સુખ લોકના વ્યાપાર રહિત [સમતામાં નિમગ્ન] સાધુઓને આ લોકમાં જ હોય છે. (૩૪) બીજા સુખો તો 'દુઃખના પ્રતિકાર માત્ર હોવાથી અને સુખના અભિમાનજનક હોવાથી તત્ત્વથી સુખ નથી ૯ 'તત્તો અણાબાહિ' તિં તત્તો-નિષ્ક્રમણ સુખ પછી અનાબાધ-નથી વિદ્યમાન જન્મ, જરા, મરણ, ક્ષુધા તથા પિપાસાદિ અબાધા જેમાં તે અનાબાધ અર્થાત્ મોક્ષસુખ જ સર્વોત્તમ છે. કહ્યું છે કે—

નવિ અત્થિ માણુસ્સાણં, તં સોક્ખં નવિય સવ્વદેવાણં । જં સિદ્ધાણં સોક્ખં, અવ્વાબાહં ઉવગયાણં ॥૩૫॥

[આવશ્યક નિર્યુક્તિ ૧૮૦ તિ]

૧. બુંબડાને દાંભવા વગેરેની જેમ.

૨. સાતા અને અસાતા વાસ્તવિક રીતે બન્ને દુઃખરૂપ છે 'સાયાસાયં દુક્ખં' ઇતિ મહામાય્યવચનાત્.

અર્થ—અવ્યાબાધ સુખને પામેલ એવા સિદ્ધોને જે સુખ છે, તે સુખ, મનુષ્યોને નથી અને સમગ્ર દેવોને પણ તે સુખ નથી અર્થાત્ સિદ્ધના એક પ્રદેશમાં રહેલું જે સુખ છે તેના અનંતમા અંશે પણ બીજાને સુખ નથી. (૩૫) ૧૦, ૥૭૩૭॥

નિષ્કમણસુખ ચારિત્રસુખ કહ્યું તે નહિ હણાયેલું—[અખંડિત] અનાબાધ સુખને માટે થાય છે. આ હેતુથી એ સુખના સાધનરૂપ ચારિત્રના ભક્તાદિ અને જ્ઞાનાદિ ઉપધાતના નિરૂપણરૂપ સૂત્ર છે. તેમાં જે ઉદ્ગમ એટલે આધિક્ષમાદિ સોળ પ્રકારના દોષ વડે ઉપહનન—ચારિત્રનું વિરાધવું અથવા ભોજન વગેરેની અકલ્પ્યતા તે ઉદ્ગમોપધાત ૧, એમ ધાત્રી વગેરે સોળ દોષ લક્ષણ ઉત્પાદન વડે જે ઉપધાત તે ઉત્પાદનોપધાત ૨ 'જહ પંચઢાણે' તિં કહેવાથી તે સૂત્ર—પાંચમું ઠાણું અહિં જોવું, ક્યાંસુધી? આ હેતુથી કહે છે—'જાવ પરી' ત્યાદિં તે આ પ્રમાણે—એસણોવઘાણ—શંકિતાદિ દશ એષણાના ભેદ વડે જે વિરાધના તે એષણોપધાત ૩, પરિકમ્મોવઘાણ—પરિકર્મ્મ—વચ્ચ, પાત્રાદિનું સારી રીતે રચવું, તેથી સ્વાધ્યાયનો ઉપધાત અથવા શ્રમાદિથી શરીરનો કે સંયમનો ઉપધાત તે પરિકર્મ્મોપધાત ૪, 'પરિહરણોવઘાણ'—પરિહરણા—^૧અલાક્ષણિક અથવા અકલ્પનીય ઉપકરણની આસેવા, તેથી જે વિરાધના તે પરિહરણોપધાત ૫, જ્ઞાનોપધાત—શ્રુતજ્ઞાનની અપેક્ષાએ પ્રમાદથી વિરાધના ૬, શંકાદિ વડે સમ્યક્ત્વની વિરાધના ૭, સમિતિ વગેરેના ભંગથી ચારિત્રની વિરાધના ૮, 'અચિયત્તોવઘાણ' તિં અચિયતમ્—અપ્રીતિક, તેથી વિન્યાદિની વિરાધના ૯, 'સારક્ષણોવઘાણ' તિં સંરક્ષણ વડે શરીરાદિ વિષયમાં મૂચ્છથી ઉપધાત—પરિણ્હની વિરતિની વિરાધના તે સંરક્ષણોપધાત ૧૦. ઉપધાતના વિપક્ષભૂત વિશુદ્ધિના નિરૂપણ માટે સૂત્ર છે, તેમાં ઉદ્ગમાદિની વિશુદ્ધિ તે ભક્તાદિની નિરવધતા—નિર્દોષતા 'જાવ' આ શબ્દથી 'એસણે' ત્યાદિં કહેવું તેમાં પરિકર્મ્મ—વસતિ વગેરેની સારવણ—કાજો કાઢવા લક્ષણ સંસ્કાર કરવા વડે જે સંયમની વિશુદ્ધિ તે પરિકર્મ્મવિશુદ્ધિપરિહરણા—વચ્ચાદિની શાસ્ત્રોક્ત આસેવના વડે જે વિશુદ્ધિ તે પરિહરણાવિશુદ્ધિ. જ્ઞાનાદિ (રત્ન) ત્રયની વિશુદ્ધિઓ જે તેના આચારનું પરિપાલન કરવાથી અચિયત્ત—અપ્રીતિકની વિશુદ્ધિ—તેનું નિવર્તન કરવાથી અચિયત વિશુદ્ધિ સંયમને અર્થ ઉપધિ વગેરેનું સંરક્ષણ કરવું તે સંરક્ષણવિશુદ્ધિ અથવા ઉદ્ગમાદિ ઉપાધિક દશ પ્રકારવાળી પણ આ વિશુદ્ધિ, ચિત્તની વિશુદ્ધિરૂપ વિશુદ્ધમાનતા કહેલી છે. ૥૭૩૮॥

હવે ચિત્તની જ વિશુદ્ધિના વિપક્ષભૂત ઉપધિ વગેરે ઉપાધિક સંકલેશને કહેવા માટે આરંભ કરાય છે—સૂત્ર આ પ્રમાણે—
દસવિધે સંકિલેસે પત્તત્તે, તંજહા—ઉવહિસંકિલેસે, ઉવસ્સયસંકિલેસે, કસાયસંકિલેસે, ભત્તપાણસંકિલેસે, મણસંકિલેસે, વતિસંકિલેસે, કાયસંકિલેસે, ણાણસંકિલેસે, દંસણસંકિલેસે, ચરિત્તસંકિલેસે । દસવિધે અસંકિલેસે પત્તત્તે, તંજહા—ઉવહિઅસંકિલેસે જાવ ચરિત્તઅસંકિલેસે ॥ સૂં ૭૩૧॥

દસવિધે બલે પત્તત્તે, તંજહા—સોતિંદિતબલે જાવ ફાસિંદિતબલે, ણાણબલે, દંસણબલે, ચરિત્તબલે, તવબલે, વીરિત્તબલે ॥ સૂં ૭૪૦॥

(મૂં) દશ પ્રકારે સંકલેશ—અસમાધિ કહેલ છે, તે આ પ્રમાણે—ઉપધિ વિષયક સંકલેશ ૧, ઉપાશ્રય વિષયક સંકલેશ ૨, કયાયો વડે સંકલેશ ૩, ભક્તપાનને આશ્રયીને સંકલેશ ૪, મનથી સંકલેશ ૫, વાણીથી સંકલેશ ૬, કાયાથી સંકલેશ ૭, જ્ઞાનના અતિચારરૂપ જ્ઞાન સંકલેશ ૮, સમકિતના અતિચારરૂપ દર્શન સંકલેશ ૯, અને ચારિત્રના અતિચારરૂપ ચારિત્ર સંકલેશ ૧૦. દશ પ્રકારે અસંકલેશ—સમાધિ કહેલ છે, તે આ પ્રમાણે—ઉપધિ વિષયક અસંકલેશ, યાવત્ ચારિત્રનો અસંકલેશ ॥૭૩૯॥

દશ પ્રકારે બલ—સામર્થ્ય કહેલ છે, તે આ પ્રમાણે—શ્રોત્રેન્દ્રિયનું બલ, યાવત્ સ્પર્શનેન્દ્રિયનું બલ, જ્ઞાન—બલ, દર્શન—સમ્યક્ત્વ બલ, ચારિત્ર બલ, તપ બલ અને વીર્યરૂપ બલ. ॥૭૪૦॥

૧. અલાક્ષણિક એટલે ઓધો-મુહુપતિ વગેરે શાસ્ત્રોક્ત પ્રમાણથી વિપરીત લક્ષણરૂપ સમજવા.

(ટી૦) 'દસે' ત્યાદિં સંકલેશ-અસમાધિ. ઉપધીયતે-આત્માને સહાય કરે તે સંયમ, અથવા સંયમરૂપ શરીર જેના વડે સંકલેશ પામે તે ઉપધિ-વસ્ત્રાદિ તેના વિષયવાળો સંકલેશ તે ઉપધિ સંકલેશ ૧, એમ બીજામાં પણ જાણવું. વિશેષ એ કે 'ઠવસ્સય' એટલે ઉપાશ્રય-વસતિ ૨, તથા કષાયો જ અથવા કષાયો વડે સંકલેશ તે કષાયસંકલેશ એમ સમાસ છે ૩, ભક્તપાનને આશ્રયીને સંકલેશ તે ભક્તપાન સંકલેશ ૪, તથા મનથી અથવા મનમાં સંકલેશ ૫, વાણીથી સંકલેશ ૬, કાયાને આશ્રયીને સંકલેશ તે કાયસંકલેશ એમ સમાસ છે ૭, જ્ઞાનનો સંકલેશ-અવિશુદ્ધમાનતા (જ્ઞાનમાં અતિચાર લગાડવો) તે જ્ઞાનસંકલેશ ૮, એવી રીતે દર્શન અને ચારિત્રનો સંકલેશ પણ જાણવો ૯-૧૦. એથી વિપક્ષભૂત અસંકલેશને હવે કહે છે- 'દસે' ત્યાદિં સુગમ છે. ॥૭૩૯॥

અસંકલેશ તો જીવનો વિશિષ્ટ વીર્યબલ હોતે છતે થાય છે માટે સામાન્યથી બલના નિરૂપણને અર્થે કહે છે- 'દસે' ત્યાદિં શ્રોત્રેન્દ્રિય વગેરે પાંચે ઈન્દ્રિયોના બલ-પોતાના વિષયને ગ્રહણ કરવાના સામર્થ્યરૂપ છે 'જાવ' તિં યક્ષુ ઈન્દ્રિયનો બલ વગેરે કહેવું ૫, જ્ઞાનબલ-અતીતાદિ વસ્તુના નિર્ણયનું સામર્થ્ય, અથવા ચારિત્રના સાધનપણાને લઈને મોક્ષ સાધનનું સામર્થ્ય ૬, દર્શનબલ-સર્વજ્ઞ વચનના પ્રમાણપણાથી અતીન્દ્રિય અને યુક્તિ વડે અગમ્ય-જાણી ન શકાય [નિગોદાદિ સૂક્ષ્મ ભાવો] એવા પદાર્થના રોચન પ્રતીતિ લક્ષણ સમ્યક્ત્વબલ ૭, ચારિત્રબલ-જેથી દુષ્કર છતાં પણ સકલ સંગના વિયોગને આત્મા કરે છે અને જે અનંત, અનાબાધ, ઐકાતિક, આત્યંતિક અને આત્માને સ્વાધીન એવા આનંદને પ્રાપ્ત કરે છે ૮, તપબલ-જે અનેક ભવમાં ઉપાર્જીલ, અને અનેક દુઃખના કારણભૂત નિકાચિત કર્મની ગાંઠને ખપાવે છે ['તવસા નિકાઢયંપિ'] ૯, વીર્યરૂપ બલ તે વીર્યબલ, જેથી ગમનાગમનાદિ વિચિત્ર ક્રિયામાં (આત્મા) વર્તે છે અને સમસ્ત કલુષના સમૂહને દૂર કરીને સતત આનંદનું ભાજન થાય છે. ॥૭૪૦॥

ચારિત્રના બલયુક્ત પુરુષ સત્ય જ ભાષે છે, તેથી સત્યનું નિરૂપણ કરવા માટે સૂત્ર કહે છે-

દસવિહે સચ્ચે પણ્ણતે, તંજહા-

'જળવય ૧ સમ્મુતિ ૨ ઠવણા ૩, નામે ૪, રૂવે ૫ પહુચ્ચસચ્ચે ૬ ય । વવહાર ૭ ધાવ ૮ જોગે ૯, દસમે ઓવમ્મસચ્ચે ય ૧૦ ॥૧॥

દસવિધે મોસે પન્નતે, તંજહા-

કોથે ૧ માણે ૨ માયા ૩, લોમે ૪ પિજ્જે ૫ તહેવ દોસે ૬ ય । હાસ ૭ ધત્તે ૮ અક્ખાતિત ૯, ઠવઘાતેનિસ્સિતે દસમે ૧૦ ॥૨॥

દસવિધે સચ્ચામોસે પન્નતે, તંજહા-

ઉપ્પન્નમીસતે ૧ વિગતમીસતે ૨ ઉપ્પણ્ણવિગતમીસતે ૩ જીવમીસા ૪ અજીવમીસા ૫ જીવાજીવમીસા ૬ અણંતમીસા ૭ પરિત્તમીસા ૮ અદ્ધામીસતે ૯ અદ્ધામીસતે ૧૦ ॥ સૂ. ૭૪૧॥

(મૂ૦) દશ પ્રકારે સત્ય કહેલ છે, તે આ પ્રમાણે-જનપદસત્ય-જે દેશમાં શબ્દ, જે અર્થમાં રૂઢ હોય તે શબ્દ દેશાંતરમાં બોલ્યું છતું પણ સત્ય છે. જેમ કોંકણાદિ દેશમાં પયઃ પિચ્ચ, નીર, ઉદક વગેરે બોલાય છે ૧, સમ્મત સત્ય-કુમુદ, કુલવય વગેરે કાદવમાં ઉત્પન્ન થયા છતાં પણ ગોપાલાદિને સમસ્ત અરવિંદ જ પંકજ કહેવાય છે ૨, લેખ્યાદિકર્મ, અરિહંતાદિના વિકલ્પથી જે સ્થપાય છે તે સ્થાપના સત્ય છે ૩, કુલની વૃદ્ધિ ન કરતો હોય તો પણ નામથી કુલવર્દન કહેવાય છે તે નામ સત્ય ૪, તથા કપટથી દીક્ષા લીધેલ સાધુવેશ ધારીને પણ સાધુ કહેવાય છે તે રૂપ સત્ય ૫, અન્ય વસ્તુની અપેક્ષાએ જે સત્ય તે પ્રતીત્ય સત્ય-જેમ અનામિકા અંગુલીનું દીર્ઘપણું કનિષ્ઠાની અપેક્ષાએ છે અને લઘુપણું મધ્યમાની અપેક્ષાએ છે ૬, પર્વતમાં તુણાદિક બળે છે છતાં પણ પર્વત બળે છે એમ કહેવાય છે, તે વ્યવહાર સત્ય

છે ૭, અધિક શુક્લવર્ણના પર્યાયને આશ્રયીને બગલો ધોળો કહેવાય છે તે ભાવસત્ય, અન્યથા ગૌણતાએ પાંચે વર્ણો છે ૮, સંબંધથી સત્ય તે યોગસત્ય-જેમ દંડના યોગથી દંડ કહેવાય છે-સોનાથી મઢેલ લાકડાનો દંડ હોય તે સંબંધથી સોનાનો દંડ કહેવાય છે ૯, ઔપમ્ય સત્ય-આ તળાવ સમુદ્ર સદૃશ છે, આ કન્યા ચંદ્રમુખી છે ઇત્યાદિ ૧૦. ॥૧॥ દશ પ્રકારે અસત્ય કહેલ છે, તે આ પ્રમાણે-ક્રોધથી નીસરેલું વાક્ય ૧, માનથી નીસરેલું ૨, માયાથી નીસરેલું ૩, લોભથી નીસરેલું ૪, પ્રેમથી નીસરેલું ૫, દ્વેષ-ઈર્ષ્યાથી નીસરેલું ૬, હાસ્ય-મશ્કરીથી નીસરેલું ૭, ભયથી નીસરેલું ૮, આખ્યાયિકા-અસત્યકથાના નિરૂપણથી નીસરેલું ૯ અને પ્રાણીના વધરૂપ-ઉપઘાતમાં નીસરેલું વચન તે દસમું અસત્ય છે. ॥૨॥ દશ પ્રકારે સત્યમૃષા-મિશ્ર વચન કહેલું છે, તે આ પ્રમાણે-ઉત્પન્ન મિશ્ર-જેમ આજે આ નગરમાં દશ બાળકો જન્મ્યા. એમ કહેવાથી ન્યૂનાધિક બાળક હોવામાં મિશ્ર વચન છે ૧, વિગત મિશ્ર-આજે આ નગરમાં દશ વૃદ્ધો મરણ પામ્યા એમ કહેવાથી ન્યૂનાધિક જન્મ મરણમાં મિશ્ર વચન છે ૨, આજે આ ગામમાં દશ બાળકો જન્મ્યા અને દશ વૃદ્ધો મરણ પામ્યા, એમ કહેવાથી ન્યૂનાધિક જન્મ મરણમાં મિશ્ર વચન છે, ૩, જીવમિશ્ર-જીવતા અને મરેલા કૃમિના સમૂહોને જોઈને તેને જીવરાશિ કહે છે તે મિશ્ર વચન છે ૪, થોડા જીવતા અને ઘણા મરેલા કૃમિઓની રાશિને જોઈને તેને અજીવરાશિ કહે તે અજીવ મિશ્ર ૫, મરેલા તથા કૃમિઓની રાશિને જોઈને કહે કે આટલા મરેલા છે અને આટલા જીવતા છે એમ ચોક્કસ કહે તે જીવાજીવમિશ્ર ૬, પ્રત્યેક પત્રાદિવાળા કંદમૂલાદિમાં બધાને અનંતકાય કહે તે અનંતમિશ્ર ૭, અનંતકાયના સંબંધવાળી પ્રત્યેક વનસ્પતિમાં આ પ્રત્યેક વનસ્પતિ છે એમ કહે તે પ્રત્યેક મિશ્ર ૮, કોઈક પુરુષ, કોઈ પ્રયોજનમાં સહાયક પુરુષને એમ કહે છે-જલદી ઉઠ, રાત્રિ પડી. એમ દિવસ છતાં પણ રાત્રિ કહે તે અદ્ધામિશ્ર ૯, કોઈ પુરુષ, કોઈ પ્રયોજનમાં સહાયક પુરુષને કહે કે જલદી ઉઠ, બપોર થયા એમ એક પ્રહર દિવસ ચડ્યો હોય છતાં બપોર કહે તે અદ્ધામિશ્ર-કાલના એક દેશનો મિશ્ર ૧૦. ॥૭૪૧॥

(ટી૦) 'દસવિદ્' ત્યાદિં સન્તઃ-પ્રાણીઓ, પદાર્થો અથવા મુનિઓ, તેના માટે જે હિત તે સત્ય. તે દશ પ્રકારે કહેલું છે, તે આ પ્રમાણે- 'જગવચ' ગાહાં 'જગવચ' તિં સત્ય શબ્દ પ્રત્યેકમાં સંબંધ કરવા યોગ્ય છે તેથી જનપદદેશોને વિષે જે જે અર્થ વાચકપણાએ (શબ્દ) રૂઢ છે, તે તે અર્થ વાચકપણાએ દેશાંતરમાં પણ પ્રયોગ કરાતું સત્ય અવિતથ તે જનપદ સત્ય. જેમ કોંકણાદિ દેશોમાં પયઃ પિયઃ, નીર, ઉદકાદિ. સત્યપણું તો એનું અદુષ્ટ વિવક્ષાના હેતુપણાથી નાના પ્રકારના દેશોને વિષે ઈચ્છિત અર્થની પ્રાપ્તિને ઉત્પન્ન કરનાર હોવાથી અને વ્યવહારની પ્રવૃત્તિ થવાથી છે ૧, એવી રીતે બીજા સત્યોને વિષે પણ ભાવના કરવી. 'સંમય' તિં સંમત એવું સત્ય તે સમ્મત સત્ય, તે આ પ્રમાણે-કુમુદ, કુલલય, ઉત્પલ અને તામરસોની સમાન પંક (કાદવ) માં ઉત્પત્તિ હોતે છતે પણ ગૌપાલાદિને સમ્મત અરવિંદ જ પંકજ કહેવાય છે આ હેતુથી તેમાં સમ્મતપણાએ પંકજ શબ્દ સત્ય છે અને કુલલયાદિમાં પંકજ શબ્દ અસત્ય છે. કેમ કે તેમાં સમ્મતપણું નહિ હોવાથી ૨, 'ઠવળ' તિં સ્થપાય છે તે સ્થાપના. જે લેખ્યાદિ કર્મ, અરિહંતાદિના વિકલ્પ (અભિપ્રાય) વડે સ્થપાય છે. [જેમ કે આ પ્રતિમા અરિહંતની છે] તે સ્થાપના સત્ય. જેમ જિન^૨ ન છતાં પણ આ જિન છે, આચાર્ય ન છતાં પણ આ આચાર્ય છે એમ કહેવાય છે ૩, 'નામે' તિં નામ એટલે અભિધાન તદ્દરૂપ સત્ય તે નામ સત્ય. જેમ કુલની વૃદ્ધિ ન કરતો હોય તો પણ કુલવર્દન કહેવાય છે. એમ ધનવર્દન પણ કહેવાય છે ૪, 'રૂઢે' તિં રૂપની અપેક્ષાએ સત્ય તે રૂપ સત્ય. જેમ કપટી યતિ દીક્ષિતના રૂપ (વેષ) ને ધારણ કરતો થકો દીક્ષિત કહેવાય છે, કારણ? આના વેષની અસત્યતા નથી ૫, 'પદુચ્ચસલ્લે ય' તિં પ્રતીત્ય-અન્ય વસ્તુને આશ્રયીને જે સત્ય તે પ્રતીત્યસત્ય. જેમ અનામિકા (અંગુલિ) નું દીર્ઘપણું અને હ્રસ્વપણું છે, તે આ પ્રમાણે-અનંત પરિણામવાળા દ્રવ્યના

૧. આ મિશ્ર વચન વ્યવહાર નયથી છે. મિશ્રયથી તો અસત્ય વચન છે.

૨. જેમ સિકામાં રાજની છાપ હોવાથી સિકો ચાલે છે. વળી રજિષ્ટર વગેરેમાં મહોર (માકી) વડે વ્યવહાર ચાલે છે. હુંડી, નોટો, દેવપ્રતિમા, વગેરે દરેક વસ્તુઓનો વ્યવહાર સ્થાપનાસત્ય વડે પ્રવર્તે છે એમ સમજવું.

સહકારી કારણના સમીપમાં તે તે રૂપને પ્રકાશે છે માટે સત્યતા છે ૬, 'વવહાર' તિં વ્યવહાર વડે સત્ય તે વ્યવહાર સત્ય. જેમ પર્વત બળે છે, ભાજન ગળે છે, અહિં પર્વતમાં રહેલ તૃણાદિના બળવામાં અને (ભાજનગત) ઉદકના ગળવામાં આવા પ્રકારનો વ્યવહાર પ્રવર્તે છે. ૭, 'માવ' તિં ભાવ-અધિક શુકલાદિ પર્યાયને આશ્રયીને જે સત્ય તે ભાવસત્ય. જેમ બગલાઓ ધોળા છે. પાંચે વર્ણનો સંભવ બગલાઓમાં હોતે છતે પણ શુકલ વર્ણના ઉત્કટ-અતિશયપણાથી શ્વેત કહેવાય છે ૮, 'જોગે' તિં યોગત:-સંબંધી સત્ય તે યોગસત્ય. જેમ દંડના યોગથી દંડી અને છત્રના યોગથી છત્રજ કહેવાય છે ૯, દસમું ઔપમ્ય સત્ય. ઉપમા એ જ ઔપમ્ય, તેના વડે જે સત્ય તે ઔપમ્ય સત્ય. જેમ સમુદ્રના જેવું તળાવ છે, આ દેવ છે, તું સિંહ છે ૧૦. અહિં સર્વત્ર 'એકાર' પ્રથમા વિભક્તિના એકવચનના અર્થવાળો સમજવો. સત્યના વિપક્ષરૂપ મૂષાને કહે છે—'દસે' ત્યાદિં 'મોસે' તિં પ્રાકૃતપણાથી મૂષા-અનૂત આ અર્થ છે. 'કોહે' ગાહાં 'કોહે' તિં કોષમાં નીસરેલું આ સંબંધથી કોષાશ્રિત અર્થાત્ કોપના આશ્રયવાળું મૂષા (જૂઠું) તે જેમ કોષથી પરાભવ પામ્યો થકો દાસ ન છતાં પણ તેને દાસ કહે છે ૧, માનમાં નીસરેલું-જેમ માનથી ધમધમાયમાન કોઈક પુરુષ, કોઈ વડે પૂછાયો થકો અલ્પ ધનવાળો છતાં પણ હું મહાધનવાળો છું એમ કહે ૨, 'માય' તિં માયામાં નીસરેલું જેમ માયા કરનાર વગેરે કહે છે—'નષ્ટો ગોલકઃ' ગોલક (પિંડ) નાશ થયો ૩, 'લોભે' તિં લોભમાં નીસરેલું-જેમ વંશિક વગેરેનું વચન બીજી રીતે [ઓછા મૂલ્યે] ખરીદ્યું હોય છતાં આ પ્રમાણે (વધુ મૂલ્યે) ખરીદ્યું છે એમ કહે ઇત્યાદિ ૪, 'પિજ્જ' તિં પ્રેમમાં નીસરેલું-અતિરક્ત પુરુષોનું વચન, જેમ હું તારો દાસ છું ઇત્યાદિ ૫, 'તહેવ દોસે ય' તિં દ્વેષમાં નીસરેલું, મત્સરી-ઈર્ષ્યાવાળા પુરુષોનું વચન-ગુણવાન પુરુષોને વિષે પણ આ નિર્ગુણ છે ઇત્યાદિ ૬, 'હાસે' તિં હાસ્યમાં નીસરેલું જેમ કંદર્પિક-કામી પુરુષોનું વચન-કોઈક પુરુષનો કોઈક સંબંધી ગ્રહણ કરાયે (પકડાયે) છતે પૂછવાથી તેને નથી જોયું એમ કહેવું ઇત્યાદિ ૭, 'ભયે' તિં ભયમાં નીસરેલું, પકડાયેલ ચોરાદિનું જેમ તેમ અસમંજસ (ઠેકાણા વગરનું) બોલવું ૮, 'અક્ષાઇય' તિં આખ્યાયિકા-કથામાં નીસરેલું તે કથામાં પ્રતિબદ્ધ (રચાયેલ) અસત્પ્રલાપ ૯, 'ઉવવાયનિસિસે' તિં ઉપઘાત-પ્રાણીના^૧ વધમાં નિશ્ચિત-આશ્રિત દશમું મૂષા છે, ચોર ન હોય તેને આ ચોર છે એવા પ્રકારનું અભ્યાખ્યાન-આળરૂપ વચન. મૂષા શબ્દ તો અવ્યય છે ૧૦. સત્ય અને અસત્ય બન્નેના યોગમાં મિશ્રવચન થાય છે માટે તે કહે છે—'દસે' ત્યાદિં સત્ય અને મૂષા તે પ્રાકૃતપણાથી 'સચ્ચામોસં' એમ કહ્યું 'ઉપ્પન્નમીસે' ઉત્પન્ન વિષયવાળું મિશ્ર-સત્યમૂષા તે ઉત્પન્નમિશ્ર, તે જ ઉત્પન્નમિશ્રક જેમ એક નગરને આશ્રયીને આ નગરમાં આજે દશ બાળકો ઉત્પન્ન થયાં છે એમ કહેતો થકો ન્યૂનાધિક ભાવમાં (જન્મમાં) વ્યવહારથી એનું સત્યમૂષાપણું હોવાથી. પ્રાતઃકાલે તને હું એક સો રૂપીઆ આપીશ એમ કહીને પચાસ રૂપીઆ પણ આપ્યે છતે લોકમાં મૂષાપણું નહિ જોવાથી અથવા નહિ ઉત્પન્ન થયેલને વિષે કે નહિ આપેલને વિષે મૂષાપણાની સિદ્ધિ થવાથી કેમ કે સર્વથા ક્રિયાના અભાવ વડે સર્વથા વિપરીતપણાથી. એવી રીતે વિગતાદિને વિષે પણ વિચારવું. ૧, 'વિગતમીસે'—વિગત-નાશના વિષયવાળું મિશ્રક તે વિગતમિશ્રક. જેમ એક ગામને આશ્રયીને આ નગરમાં આજે દશ વૃદ્ધો મરણ પામ્યા. એવી રીતે કહેતો થકો ન્યૂનાધિક મરણમાં મિશ્ર વચન છે ૨, 'ઉપ્પન્નવિગયમીસે'—ઉત્પન્ન અને વિગત ઉભય વિષયવાળું જે મિશ્રક તે ઉત્પન્નવિગતમિશ્રક. જેમ એક પત્તનને આશ્રયીને આ પત્તનમાં આજે દશ બાળકો જન્મ્યા અને દશ વૃદ્ધો મરણ પામ્યા. એવી રીતે બોલતો થકો તેથી ન્યૂનાધિક ભાવ (જન્મ-મરણ) માં મિશ્ર વચન છે ૩, 'જીવમીસે' જીવ વિષયવાળું મિશ્ર-સત્યાસત્ય તે જીવમિશ્ર. જેમ જીવતાં અને મરેલાં કૃમિઓની રાશિમાં જીવરાશિ છે એમ કહેવું તે મિશ્ર છે ૪, 'અજીવમીસે'—અજીવોને આશ્રયીને જે મિશ્ર તે જ અજીવમિશ્ર. જેમ તે જ ઘણી મરેલ કૃમિઓની રાશિને વિષે અજીવ રાશિ છે એમ કહેવું તે ૫, 'જીવાજીવમીસે'—જીવ અને અજીવના વિષયવાળું મિશ્ર તે જીવાજીવમિશ્ર. જેમ તે જ જીવતાં અને મરેલાં કૃમિઓની રાશિને વિષે પ્રમાણના નિયમ વડે આટલાં

૧. જે વચનથી પ્રાણીનો વધ થાય તેવું સત્ય વચન પણ અસત્ય જ છે.

જીવતાં છે અને આટલાં મરેલાં છે તે કહેતો થકો ન્યૂનાધિકપણામાં મિશ્ર છે ૬, 'અંગતમીસર'—અનંતના વિષયવાળું મિશ્ર તે અનંતમિશ્ર. જેમ પ્રત્યેક પત્રાદિવાળાં કંદમૂલાદિને વિષે આ અનંતકાય છે એમ બોલતો થકો મિશ્ર છે ૭, 'પરિત્તમિસર-પરીત્ત'—પ્રત્યેકના વિષયવાળું મિશ્ર તે પરીત્તમિશ્ર. જેમ અનંતકાયના લેશવાળા પ્રત્યેકમાં આ પ્રત્યેક છે એમ બોલતો થકો મિશ્ર છે ૮, 'અદ્ધામિસર'—કાલ વિષયક સત્યાસત્ય. જેમ કોઈ પુરુષ, કોઈક પ્રયોજનમાં સહાયક પુરુષો પ્રત્યે શીઘ્ર પ્રેરણા કરતો થકો અથવા પરિણતપ્રાય: (સ્વલ્પ) દિવસ છતે જ રાત્રિ વર્તે છે એમ કહે છે તે મિશ્ર છે ૯, 'અદ્ધામીસર'—અદ્ધા-દિવસ અથવા રાત્રિ. તેનો એક દેશ (વિભાગ) પ્રહરાદિ તે અદ્ધા, તેના વિષયવાળું મિશ્ર-સત્યાસત્ય તે અદ્ધામિશ્રક. જેમ કોઈ પુરુષ, કોઈક પ્રયોજનમાં પ્રહરમાત્રમાં જ મધ્યાહ્ન થયો એમ કહે છે તે મિશ્રવચન છે ૧૦. ॥૭૪૧॥

ભાષાના અધિકારથી સકલ ભાષણીય અર્થ વ્યાપક સત્યભાષારૂપ દષ્ટિવાદને પર્યાયથી દશ પ્રકારે કહે છે—

દિઢિવાતસ્સ પં દસ નામધેજ્જા પત્ત્તા, તંજહા—દિઢિવાતે તિ વા, હેઠવાતે તિ વા, ભૂતવાતે તિ વા, તચ્ચાવાતે તિ વા, સમ્માવાતે તિ વા, ધમ્માવાતે તિ વા, ભાસાવિજતે તિ વા, પુવ્વગતે તિ વા, અણુજોગગતે તિ વા, સવ્વપાણ-ભૂત-જીવ-સત્તસુહાવહે તિ ॥ સૂ. ૭૪૨ ॥

(મૂ.) દષ્ટિવાદ-દર્શનનો વાદ, તેના દશ નામો કહેલા છે, તે આ પ્રમાણે—દષ્ટિવાદ ૧, હેતુવાદ-અનુમાનનો વાદ ૨, ભૂતવાદ-પદાર્થોનો વાદ ૩, તત્ત્વવાદ-સારભૂત ભાવોનો વાદ અથવા તથ્ય-સત્યવાદ ૪, સમ્યગ્વાદ ૫, ધર્મવાદ-વસ્તુના પર્યાયોનો વાદ ૬, ભાષાવિષય-સત્યાદિ ભાષાનો નિર્ણય ૭, પૂર્વગત-ચૌદ પૂર્વમાં રહેલ સ્વભાવ ૮, અનુયોગગત-પ્રથમાનુયોગ અને ગંડિકાનુયોગરૂપ ૯ અને સર્વ-પ્રાણ, ભૂત, જીવ, સત્ત્વસુખાવહ-જીવોને મોક્ષના હેતુપણાથી સર્વેને સુખાવહ છે ૧૦. ॥૭૪૨॥

(ટી.) 'દિઢી' ત્યાદિં દષ્ટિઓ-દર્શનો. અને બોલવું તે વાદ. દષ્ટિઓનો વાદ તે દષ્ટિવાદ અથવા દષ્ટિઓનું પાતપડવું છે જેમાં તે દષ્ટિપાત અર્થાત્ બધાય નયની દષ્ટિઓ અહિં કહેવાય છે, તેના દશ નામધેયો-નામો છે તે આ પ્રમાણે—દષ્ટિવાદ, તે પ્રતિપાદન કરેલ છે જ. ઈતિ શબ્દ ઉપદર્શનમાં અને વા શબ્દ વિકલ્પમાં છે ૧, તથા 'હિનોતિ'—જિજ્ઞાસિત અર્થને જણાવે છે તે હેતુ-અનુમાનને ઉત્પન્ન કરનારું લિંગ અથવા ઉપચારથી અનુમાન જ. તેનો વાદ તે હેતુવાદ ૨, તથા 'ભૂતાઃ' સદ્ભૂત પદાર્થોનો વાદ તે ભૂતવાદ ૩, તથા તત્ત્વો-વસ્તુઓના સારભૂત ભાવો, તેઓનો વાદ તે તત્ત્વવાદ. અથવા તથ્ય-સત્યવાદ તે તથ્યવાદ ૪, સમ્યક્-અવિપરીતવાદ તે સમ્યગ્વાદ ૫, તથા ધર્મ-વસ્તુના પર્યાયોનો વાદ અથવા ચારિત્રરૂપ ધર્મનો વાદ તે ધર્મવાદ ૬, તથા સત્યાદિક ભાષા, તેનો વિચય-નિર્ણય તે ભાષાવિચય અથવા ભાષા-વાણીનો વિજયમ્સમૃદ્ધિ છે જેમાં તે ભાષાવિજય ૭, તથા બધાય શ્રુતોથી પૂર્વમાં કરાય છે (રચાય છે) તે પૂર્વો-ઉત્પાદ વગેરે ચૌદ પૂર્વો, તેમાં ગતઃ-અભ્યંતરીભૂત અર્થાત્ તેનો સ્વભાવ તે પૂર્વગત ૮, તથા અનુયોગ-તીર્થકરાદિના પૂર્વભવાદિના વ્યાખ્યાન ગ્રંથરૂપ પ્રથમાનુયોગ અને ભરતરાજાના વંશજ-વંશમાં ઉત્પન્ન થયેલ (સૂર્યયશાદિ) ના મોક્ષગમન અને અનુત્તર વિમાનમાં ગમનની વક્તવ્યતા લક્ષણ વ્યાખ્યાનગ્રંથરૂપ ગંડિકાનુયોગ એમ બે પ્રકારના અનુયોગમાં રહેલ તે અનુયોગગત ૯, આ પૂર્વગત અને અનુયોગગતરૂપ બે નામ ^૧દષ્ટિવાદના અંશ (ભેદ) રૂપ છે તો પણ દષ્ટિવાદપણાએ કહ્યા, તે અવયવમાં સમુદાયનો ઉપચાર કરવાથી. તથા સર્વે-સઘળા પ્રાણો દ્વિન્દ્રિયાદિ, ભૂતો-વનસ્પતિઓ, જીવો-પંચેન્દ્રિયો અને સત્ત્વો-પૃથ્વી વગેરે ચાર, આનો દ્વંદ્વ સમાસ કીધે છતે કર્મધારય છે તેથી તેઓને સુખ અથવા શુભ પ્રત્યે લઈ જાય છે તે સર્વ પ્રાણભૂતજીવસત્ત્વસુખાવહ અને સુખાવહપણું તો સંયમના પ્રતિપાદકપણાથી તથા સત્ત્વોને નિર્વાણના હેતુપણાથી છે ૧૦, ॥૭૪૨॥

પ્રાણીઓ વગેરે દષ્ટિવાદ, અશસ્ત્રરૂપ હોવાથી સુખાવહ છે અને શસ્ત્ર જ દુઃખાવહ છે, તેથી શસ્ત્રની પ્રરૂપણા માટે કહે છે—

૧. પરિકર્મ ૧, સૂત્ર ૨, પૂર્વગત ૩, અનુયોગ ૪, અને ચૂલિકા ૫ આ પાંચ દષ્ટિવાદના ભેદ છે.

દસવિધે સત્થે પત્રત્તે, તંજહા—

સત્થમગ્ગી ૧ વિસં ૨ લોળં ૩, સિણેહો ૪ ચાર ૫ મંબિલં ૬ । દુપ્પત્તો મળો ૭ વાયા ૮, કાયો ૯ ભાવો ત અવિરતી ૧૦ ॥૧૧॥

દસવિધે દોસે પત્રત્તે, તંજહા—

તજ્જાતદોસે ૧ મતિભંગદોસે ૨, પસત્થારદોસે ૩ પરિહરણદોસે ૪ । સલક્કણ-૫ ક્કારણ-૬ હેડદોસે ૭, સંકામણં ૮ નિગ્ગહ ૯ વત્થુદોસે ૧૦ ॥૧૧॥ દસવિધે વિસેસે પત્રત્તે, તંજહા—

વત્થુ ૧, તજ્જાતદોસે ૨ ત, દોસે ઇગઢિતે તિ ૩ ત, । કારણે ૪ ત, પહુપ્પણે ૫, દોસે ૬ નિચ્ચે ૭ [૬]હિઅટ્ટમે ૮, ॥૧૧॥ અત્તણા ૯, ઉવળીતે ૧૦ ત, વિસેસે તિ ત, તે દસ ॥ સૂ. ૭૪૩॥

(મૂ.) જેના વડે જીવ હણાય તે શસ્ત્ર, દશ પ્રકારનું કહેલું છે, તે આ પ્રમાણે—અગ્નિ-સ્વકાય અને પરકાયનું શસ્ત્ર છે ૧, વિષ-સોમિલાદિ સ્થાવર અને સંખ્યાદિ જંગમવિષ, શસ્ત્ર છે ૨, લવણ-મીઠું ૩, સ્નેહ-તેલ, ઘૃત વગેરે ચીકણી વસ્તુ, તેમાં પડવાથી જીવ જલ્દી મરી જાય છે ૪, ક્ષાર-ભસ્માદિ ૫, અમ્લ-કાંજી વગેરે ખટાશવાળી વસ્તુ ૬—આ છ દ્રવ્ય શસ્ત્ર છે. દુષ્પ્રયુક્ત-માઠી રીતે પ્રવર્તાવેલું મન ૭, દુષ્પ્રયુક્તવાણી ૮, દુષ્પ્રયુક્તકાયા ૯ અને અવિરતિ ભાવ ૧૦. આ પાછલા ચાર ભાવ શસ્ત્ર છે. ॥૧૧॥ દશ પ્રકારે દોષ કહેલ છે, તે આ પ્રમાણે—તજ્જાતદોષ-ગુરુ વગેરેના જાતિ, કુલાદિ સંબંધી મર્મ પ્રકાશનરૂપ દૂષણ અથવા પ્રતિવાદીથી ક્ષોભ પામીને મૌન રહેવારૂપ ૧, મતિભંગ દોષ-વિસ્મરણાદિ લક્ષણ પોતાની બુદ્ધિના વિનાશરૂપ ૨, પ્રશાસ્તૃદોષ-શીખવનાર અથવા સભાનાયક (પ્રમુખ) કે સભ્ય વડે ઉત્પન્ન થયેલ દ્વેષથી અથવા ઉપેક્ષાથી ૩, પરિહરણદોષ-પોતાના દર્શનની સ્થિતિ કે સભાની મર્યાદાને ઉલ્લંઘીને વસ્તુનું સેવવું ૪, સ્વલક્ષણદોષ-જેમ જીવનું લક્ષણ ઉપયોગ છે તેનું વિપરીત કથન કરવું તે ૫, કારણદોષ-પરોક્ષ અર્થનો જેથી નિર્ણય કરાય તે કારણ, તેનું વિપરીત કથન તે દૂષણ છે જેમ અપૌરુષેય વેદ છે. અહિં વેદના કારણનું અશ્રુયમાણપણું હોવાથી ૬, હેતુદોષ-આ પર્વત અગ્નિવાળો છે, ધૂમપણાથી, અહિં ધૂમ વડે અગ્નિનું છતાપણું જણાવ્યું તેને જે દૂષણ આપવું તે હેતુદોષ અથવા શબ્દ, અનિત્ય છે, સાક્ષુષત્વાત્ (જોવાનું હોવાથી) ઘટવત્ અહિં સાક્ષુષત્વ શબ્દમાં નથી આ હેતુદોષ છે ૭, સંકામણદોષ-પ્રસ્તુત વિષયમાં અપ્રસ્તુત વિષયનું કથન કરવું તે ૮, નિગ્રહદોષ-પ્રતિવાદીના છલને ગ્રહણ કરીને તેને દૂષણ આપવું ૯, વસ્તુદોષ-ગ્રહણ કરેલ પક્ષનો દોષ અથવા અન્યકૃત કાવ્યાદિમાં દૂષણ આપવું. ૧૦ ॥૧૧॥ દસ પ્રકારે વિશેષ-ભેદ કહેલ છે, તે આ પ્રમાણે—પક્ષદોષના વિષયમાં પ્રત્યક્ષાદિથી નિરાકરણાદિ ભેદ તે વસ્તુદોષવિશેષ-જેમ નહિ સાંભળવા યોગ્ય શબ્દ છે, આ પ્રત્યક્ષથી નિરાકરણ કરાય છે, નિત્ય શબ્દ છે, આ અનુમાનથી નિરાકરણ કરાય છે ઇત્યાદિ વિશેષ છે ૧, જન્મ, મર્મ અને કર્માદિ ભેદ વડે દોષ તે તજ્જાતવિશેષ દોષ-જાતિ વગેરેની નિદારૂપ ૨, આગળના સૂત્રમાં કહેલા વસ્તુદોષ અને તજ્જાતદોષ સિવાયનાં શેષ મતિભંગાદિ આઠ દોષો તે દોષ વડે જાણવાં ૩, એકાર્થિક દોષવિશેષ-જેમ શક અને પુરંદર આ બે શબ્દ એકાર્થવાચક છે? તેમાં કથયિત્ વિશેષ છે, કારણ ? શકનકાલમાં જ શક અને પુરના દારણ (ભંગ) માં જ પુરંદર એવંભૂતનયથી છે ૪, કાર્ય કારણાત્મક વસ્તુના સમૂહમાં કારણવિશેષ છે અથવા કારણમાં વિશેષ-જેમ પરિણામીકારણમાં માદીનો પિડ છે અને અપેક્ષાકારણમાં દિશા, દેશ, કાલાદિ છે ઇત્યાદિ ૫, પ્રત્યુત્પન્ન દોષ-વર્તમાનમાં ઉત્પન્ન થયેલ દોષ, તે અતીતાદિ દોષની અપેક્ષાએ વિશેષ છે ૬, નિત્ય દોષ-અભવ્યોને અનાદિઅનંત મિથ્યાત્વરૂપ દોષ છે અથવા સર્વથા નિત્ય વસ્તુના સ્વીકારરૂપ ૭, અધિક દોષ-વાદકાલમાં વાદિપ્રત્યે અધિક દૃષ્ટાંતાદિ કહેવું ૮, આત્મના-પોતાથી કરાયેલ દોષ ૯, બીજા વડે અપાયેલ દોષ ૧૦. આ દશ વિશેષ છે. ॥૭૪૩॥

(દી૦) 'દસે' ત્યાદિં હિંસા કરાય છે જેના વડે તે શસ્ત્ર 'સત્થં' સિલોગોં શસ્ત્ર-હિંસક વસ્તુ-તે બે પ્રકારે છે-દ્રવ્યથી અને ભાવથી. તેમાં દ્રવ્યથી પ્રથમ કહેવાય છે. અગ્નિ-અનલ તે જૂદા અગ્નિની અપેક્ષાએ સ્વકાયશસ્ત્ર થાય છે અને પૃથ્વી વગેરેની અપેક્ષાએ તો પરકાયશસ્ત્ર છે ૧, વિષ-સ્થાવર અને જંગમ બેદરૂપ ૨, લવણ પ્રસિદ્ધ છે ૩, સ્નેહ-તેલ, ઘૃતાદિ ૪, ક્ષાર-ભસ્માદિ ૫, અમ્લ-કાંજિક ૬, 'શાવોય' સિંં અહિં જાણવું તેથી ભાવ એટલે ભાવરૂપ શસ્ત્ર શું તે કહે છે. દુષ્પ્રયુક્ત-અકુશલ મન-દૃઢય ૭, વાગ્-દુષ્પ્રયુક્ત વાણી ૮, દુષ્પ્રયુક્ત કાય-શરીર. અહિં કાયા સંબંધી હિંસાની પ્રવૃત્તિમાં ખડ્ગાદિ ઉપકરણવાળો હોવાથી કાય શબ્દના ગ્રહણ વડે જ તેનું ગ્રહણ સમજવું ૯, અવિરતિ-અપ્રત્યાખ્યાન અથવા અવિરતિરૂપ ભાવ તે શસ્ત્ર છે ૧૦. ॥૧૧॥

અવિરતિ વગેરે દોષો, શસ્ત્ર છે, એમ કહ્યું માટે દોષના પ્રસ્તાવથી દોષવિશેષના નિરૂપણ માટે કહે છે—'દસવિદ્' ત્યાદિં 'તજ્જાયે' ત્યાદિં વૃત્ત (છંદ) છે. આ દોષો ગુરુ અને શિષ્યના અથવા વાદી અને પ્રતિવાદીના સંબંધી વાદના આશ્રયની જેમ જણાય છે. તેમાં ગુરુ વગેરેનો જાત-જાતિ અથવા જન્મ, મર્મ કર્માદિ લક્ષણ પ્રકાર તે તજ્જાત. તે જ દૂષણ કરીને (આપીને) દોષ તે તજ્જાતદોષ અર્થાત્ તેવા પ્રકારના કુલાદિ વડે દૂષણ દેવું અથવા પ્રતિવાદી પાસેથી ઉત્પન્ન થયેલ ક્ષોભથી ચૂપ થઈ જવું-ન બોલવું વગેરે લક્ષણવાળો દોષ તે તજ્જાતદોષ ૧, તથા પોતાની જ મતિ-બુદ્ધિનો ભંગ-વિનાશ તે મતિભંગ અર્થાત્ વિસ્મરણ વગેરે લક્ષણવાળો દોષ તે મતિભંગદોષ ૨, તથા પ્રશાસ્તા-અનુશાસક-મર્યાદા કરનાર સભાનો નાયક કે સભ્ય, તેથી-દ્વેષથી કે ઉપેક્ષાથી પ્રતિવાદીને જય આપવારૂપ દોષ અથવા વીસરી ગયેલ પ્રમેય-વિષયવાળા પ્રતિવાદીને પ્રમેયને સંભારી આપવાદિરૂપ પ્રશાસ્તૃદોષ ૩, અહિં 'ત્યા' શબ્દ લઘુશ્રુતિરૂપ છે તથા પરિહરણ-સેવવું અર્થાત્ પોતાના દર્શનની મર્યાદાએ અથવા લોકની રૂઢિ વડે નહિ સેવવા યોગ્યનું સેવવું તે જ દોષ તે પરિહરણ દોષ અથવા પરિહરણ-નહિ સેવવું અર્થાત્ સભાની રૂઢિ વડે સેવવા યોગ્ય વસ્તુનું નહિ સેવવું, તે જ દોષ અથવા તેથી જે દોષ તે પરિહરણ દોષ અથવા વાદીએ સ્થાપન કરેલ દૂષણને અપયાર્ય પરિહાર (નિરાકરણ) કરવાવાળો ઉત્તર તે પરિહરણ દોષ. જેમ બૌદ્ધ કહ્યું કે-અનિત્ય, શબ્દ છે કૃતકપણાથી (કરાતું હોવાથી) ઘટની જેમ. અહિં મિમાંસક પરિહાર કરે છે-ઘટ (ઘડા) સંબંધી કૃતકપણું, શબ્દનું અનિત્યપણું સાધવા માટે (તમારા વડે) સ્થપાય છે કે શબ્દ સંબંધી અનિત્યપણું? જો ઘટ સંબંધી અનિત્યપણું છે તો ઘટગત શબ્દમાં અનિત્યપણું નથી માટે અસિદ્ધતા હેતુ છે. જો કહેશો કે શબ્દ સંબંધી અનિત્યપણું છે તો અનિત્યપણાએ વ્યાપ્ત ઉપલબ્ધિ નથી, તેથી અસાધારણ અનેકાંતિક હેતુ છે. આ મિમાંસકોક્ત સમ્યક્ પરિહાર-જવાબ નથી. એ પ્રમાણે તો બધાય અનુમાનના ઉચ્છેદનો પ્રસંગ આવશે. અનુમાન તો સાધન ધર્મ માત્રથી સાધ્ય ધર્મ માત્રનો નિર્ણયાત્મક છે. જો-એમ નહિ માનીએ તો ધૂમથી અગ્નિનું અનુમાન પણ સિદ્ધ નહિ થાય. તે આ પ્રમાણે-અત્ર અગ્નિ છે, ધૂમથી જેમ મહાનસ (રસોડા)માં. અહિં વિકલ્પ કરે છે-શું 'અત્ર' આ શબ્દ વડે નિર્દેશ કરેલ પર્વતના એક પ્રદેશાદિમાં રહેલ ધૂમ, અગ્નિના સાધન માટે તમોએ ગ્રહણ કરેલ છે કે મહાનસ સંબંધી ધૂમ? જો પર્વતાદિ સંબંધી ગ્રહણ કરેલ છે તો એમ કહેશો તો તે અગ્નિ વડે વ્યાપ્ત નથી, માટે અસાધારણ અનેકાંતિક હેતુ સિદ્ધ થશે. જો કહેશો કે મહાનસ સંબંધી ધૂમ, તો આ ધૂમ પર્વતના એક દેશમાં વર્તતો નથી તેથી અસિદ્ધ હેતુ છે. આ પરિહરણ દોષ છે જ, તથા 'લક્ષ્યતે'—તેથી અન્યને દૂર કરીને ચોક્કસ કરાય છે વસ્તુ જેના વડે તે લક્ષણ, પોતાનું જે લક્ષણ તે સ્વલક્ષણ. જેમ જીવનું લક્ષણ ઉપયોગ અથવા જેમ પ્રમાણનું લક્ષણ સ્વ અને પરના પ્રકાશરૂપ જાણવાપણું (ઉક્ત સ્વલક્ષણમાં દોષ તે સ્વલક્ષણદોષ) ૫, 'કરોતિ' કરે છે તે કારણ-પરોક્ષ અર્થ સંબંધી નિર્ણયના નિમિત્તરૂપ ઉપપત્તિ-યુક્તિ માત્ર. જેમ નિરૂપમ સુખવાળો સિદ્ધ જીવ છે. નિરાભાષ જ્ઞાનના પ્રકર્ષથી. અહિં સમસ્ત લોકને પ્રસિદ્ધ સાધ્ય સાધન ધર્મને અનુરૂપ ખાસ દૃષ્ટાંત નથી, માટે ઉપપત્તિ માત્રતા છે. દૃષ્ટાંતના સદ્ભાવમાં એને જ હેતુનો વ્યપદેશ થાય ૬, હિનોત્તિ-સાધ્યના સદ્ભાવનો ભાવ અને તેના અભાવના અભાવરૂપ લક્ષણને જણાવે છે તે હેતુ, તેથી સ્વલક્ષણાદિનો દ્વંદ્વ સમાસ છે તેથી સ્વલક્ષણ દોષ, કારણ દોષ અને હેતુ દોષ. અહિં મૂલમાં 'કા' શબ્દ છંદને માટે બેવડો (કડા) જણાવો ૭, અથવા લક્ષણની સાથે

જે કારણ અને હેતુ તે બન્નેનો દોષ આ સમાસ છે તેમાં લક્ષણદોષ અવ્યાપ્તિ કે અતિવ્યાપ્તિરૂપ. તેમાં અવ્યાપ્તિ આ પ્રમાણે—જે અર્થના સમીપથી અને દૂરથી જ્ઞાનના પ્રતિભાસનો ભેદ તે સ્વલક્ષણ. આ સ્વલક્ષણ નામે લક્ષણ છે. આ ઈન્દ્રિય વડે પ્રત્યક્ષને આશ્રયીને હોય, પરંતુ યોગીજ્ઞાન (આત્મિક) નહિ. યોગીજ્ઞાનમાં તો સમીપ અને દૂરથી પ્રતિભાસનો ભેદ નથી. આ હેતુથી યોગીજ્ઞાનની અપેક્ષાએ કંઈપણ સ્વલક્ષણ નહિ થાય. અતિવ્યાપ્તિ આ પ્રમાણે—અર્થની ઉપલબ્ધિનો હેતુ તે પ્રમાણ એવી રીતે પ્રમાણનું લક્ષણ છે. અહીં અર્થની ઉપલબ્ધિના હેતુભૂત ચક્ષુ, દર્શિ, ઓદન (ભાત) વગેરે ભોજનના અનંતપણાને લઈને પ્રમાણ કરવા યોગ્ય નહિ થાય. અથવા દાર્ષ્ટિક પદાર્થ, જેના વડે જણાય છે તે લક્ષણ—દૃષ્ટાંત તેનો દોષ—સાધ્ય વિકલતાદિ, તે દૃષ્ટાંતદોષ. તેમાં સાધ્યની વિકલતા જેમ-શબ્દ, નિત્ય છે. ભૂતપણાથી ઘટની જેમ. અહિં ઘટમાં નિત્યપણું નથી. કારણદોષ—સાધ્ય પ્રત્યે તેનો વ્યતિચાર. યથા—અપૌરુષેય વેદ છે. વેદના કારણનું અશ્રૂયમાનપણું—નહિ સંભળાતું હોવાથી. અહિં અશ્રૂયમાણપણું તો કારણાંતરથી પણ સંભવે છે માટે કારણ દોષ છે. હેતુદોષ—અસિદ્ધ, વિરુદ્ધ અને અનૈકાંતિક લક્ષણ છે. તેમાં અસિદ્ધ જેમ. શબ્દ, અનિત્ય છે. ચક્ષુ વડે પ્રત્યક્ષ હોવાથી, ઘટની જેમ. અહિં શબ્દમાં ચક્ષુ વડે જોવાપણું સિદ્ધ નથી, વિરુદ્ધ જેમ. શબ્દ, નિત્ય છે. કૃતકપણાથી, ઘટની જેમ. અહિં ઘટમાં કૃતકપણું નિત્યત્વથી વિરુદ્ધ છે અને અનિત્યપણાને જ સાધનારું છે. અનૈકાંતિક જેમ-શબ્દ, નિત્ય છે. પ્રમેયપણાથી, આકાશની જેમ. અહિં પ્રમેયપણું અનિત્યપણામાં પણ વર્તે છે તેથી સંશય જ છે ૭, તથા સંક્રમણદોષ—પ્રસ્તુત પ્રમેય (વિષય) માં અપ્રસ્તુત પ્રમેયનું પ્રવેશવું અર્થાત્ વિષયાંતરમાં જવું અથવા પ્રતિવાદિના મતમાં પોતાનું સંકામવું અર્થાત્ પરમતની સન્ન્યુષ પોતાનું જ્ઞાન તે જ દોષ છે ૮, તથા નિગ્રહ-છલાદિ વડે પરાજય સ્થાન તે જ દોષ તે નિગ્રહ દોષ ૯, તથા 'વસતઃ' સાધ્યધર્મ અને સાધનધર્મ એ બન્ને અહિં વસે છે તે વસ્તુ—પ્રકરણથી પક્ષ. તેનો દોષ તે વસ્તુદોષ—પ્રત્યક્ષથી નિરાકરણપણું વગેરે. જેમ અશ્રાવણ શબ્દ છે અર્થાત્ શબ્દ સંભળાતો નથી. અહિં શબ્દમાં નહિ સાંભળવાપણું પ્રત્યક્ષથી નિરાકરણ કરેલું છે ૧૦, આ ઉક્ત સામાન્યથી કહેવા, તજજાતાદિ દોષોને અને તેના બીજા પદાર્થો સામાન્ય, વિશેષ રૂપવાળા વિદ્યમાન છે તેને વિશેષ કહેવા માટે કહે છે—'દસે' ત્યાદિં વિશેષ—ભેદ—વ્યક્તિ આ એકાર્થવાચક છે 'વત્યુ' इत्यादि० દોઢ શ્લોક છે. વસ્તુ—એટલે પૂર્વના સૂત્રના અંતમાં કહેલ જે પક્ષ. અને 'તજ્જાત' એટલે તે પૂર્વના સૂત્રના જ પ્રારંભમાં કહેલ પ્રતિવાદી વગેરેની જાતિ વગેરે, તદ્વિષક દોષ અર્થાત્ જાત્યાદિની નિંદારૂપ. તે વસ્તુ તજજાતદોષ તેમાં વસ્તુદોષ એટલે પક્ષ સંબંધી દોષ અને તજજાતદોષ તે જાતિ વગેરેની નિંદા કરવી. આ બન્ને વિશેષ દોષો, સામાન્ય દોષની અપેક્ષાએ છે અથવા વસ્તુના દોષવિષયમાં વિશેષ—[ભેદ]—પ્રત્યક્ષ નિરાકરણપણું વગેરે. તેમાં પ્રત્યક્ષથી નિરાકરણ કરેલ, જેમ અશ્રાવણ શબ્દ, અનુમાનથી નિરાકરણ કરેલ, જેમ અનિત્ય શબ્દ પ્રતીતિ વડે નિરાકરણ કરેલ, જેમ અચંદ્ર: શશી, સ્વવચન વડે નિરાકરણ કરેલ, જે હું કહું છું તે મિથ્યા છે. લોકરૂઢિ વડે નિરાકરણ કરેલ, જેમ નરશિર—મનુષ્યનું કપાલ પવિત્ર છે ૧. તજજાત દોષ વિષયમાં પણ ભેદ જન્મ, મર્મ અને કર્માદિ વડે છે.

જન્મદોષ કથા.

‘कच्छुल्लयाए घोडीए, जाओ जो गद्दहेण छूढेण । तस्स महायणमज्झे, आयारा पायडा होति ॥३६॥

અર્થ—કચ્છ દેશમાં ઉત્પન્ન થયેલ ઘોડીને વિષે જે ગર્દભના સંયોગથી ઘોડો ઉત્પન્ન થયો હોય તેનો મહાજન—મોટા પુરુષોને વિષે આકાર (વર્તન) પ્રગટ થાય છે અર્થાત્ હીન જાતિને લઈને ઘોડો સુંદર થતો નથી. (૩૬)

ઉપરોક્ત જન્મદોષ ઇત્યાદિ અનેક પ્રકારે ભેદ છે ૨, ‘ચકાર’ સમુચ્ચયમાં છે. તથા ‘દોસે’ સિંં પૂર્વોક્ત સૂત્રમાં મતિભંગાદિ આઠ શેષ (મધ્યના) દોષો કહ્યા, તે અહિં દોષ શબ્દ વડે સંઘર્યા છે. તે દોષો સામાન્ય દોષની અપેક્ષાએ વિશેષ હોય છે જ, માટે દોષવિશેષ છે. અથવા ‘દોસે’ સિંં દોષોને વિષે—શેષ દોષોના વિષયમાં વિશેષ—ભેદ છે તે અનેક પ્રકારે સ્વયં સમજી લેવો ૩, ‘एगडिअ य’ સિંં એક એવો આ અર્થ—અભિધેય તે એકાર્થ, તે છે જેનો તે એકાર્થિક અર્થાત્ એકાર્થવાચક

૧. કચ્છ શબ્દ વડે ખુજલીના દરદવાળી ઘોડી, આ અર્થ પણ સંભવે છે.

‘ઇતિ’ શબ્દ ઉપ પ્રદર્શનમાં, અને ‘ચ’ શબ્દ સમુચ્ચયમાં છે. તે સામાન્ય શબ્દની અપેક્ષાએ એકાર્થિક નામવાળો શબ્દ, વિશેષ હોય છે, જેમ ઘટ^૧ તથા અનેકાર્થવાળો શબ્દ જેમ ગૌઃ યથોક્ત—દિશિ ૧ દિશિ ૨ વાચિ ૩ જલે ૪ ભુવિ ૫ દિવિ ૬ વજ્રે ૭ હંશૌ ૮ પશૌ ૯ ચ ગોશબ્દઃ॥ દિશામાં ૧, નેત્રમાં ૨, વાણીમાં ૩, જલમાં ૪, પૃથ્વીમાં ૫, સ્વર્ગમાં ૬, વજ્રમાં ૭, અંશુ-કાંતિમાં ૮ અને પશુમાં ૯ આ નવ અર્થમાં ‘ગૌ’ શબ્દ છે. અહિં એકાર્થિક વિશેષના ગ્રહણ વડે અનેકાર્થિક વિશેષ પણ ગ્રહણ કરેલ સમજવો, કેમ કે તેનું વિપરીતપણું છે, પરંતુ તે અહિં ગ્રહણ કરાય નહિ; કારણ કે અહીં દશ સ્થાનકનું વર્ણન છે. અથવા કથચિત્ એકાર્થિક શબ્દના સમૂહમાં જે કથચિત્ ભેદ છે તે વિશેષ થાય આ પ્રક્રમ છે. ‘ઇય’ તિં પૂરણમાં છે. જેમ શક અને પુરંદર આ એકાર્થ (ઇંદ્ર) વાચક બન્ને શબ્દમાં શકનકાલમાં જ શક, અને પુરના દારણ (ભંગ) કાલમાં જ પુરંદર, એવંભૂત નયના આદેશ (મત) થી છે. અથવા દોષ શબ્દ, અહિં પણ સંબંધ કરાય છે, તેથી ન્યાયના પ્રાબલ્ય ગ્રહણમાં શબ્દાંતરની અપેક્ષાએ વિશેષ છે જ, કાર્ય અને કારણાત્મક વસ્તુના સમૂહમાં કારણ એ વિશેષ છે. કાર્ય પણ વિશેષ હોય છે પરંતુ તે અહિં કહ્યું નથી, કેમ કે દશ સ્થાનકનું વર્ણન છે. અથવા કારણના વિષયમાં વિશેષ—ભેદ યથા—પરિણામીકારણ માટીનો પિંડ છે. [માટીનો બીજો પરિણામ જ ઘડો થાય છે] અપેક્ષાકારણ, દિશા, દેશ, કાલ, આકાશ, પુરુષ અને ચક્રાદિ. અથવા ઉપાદાનકારણ માટી વગેરે અને નિમિત્ત કારણ કુંભારાદિ. સહકારિ કારણ ચક્ર, ચીવરાદિ. એવી રીતે અનેકવિધ કારણ છે. અથવા દોષ શબ્દના સંબંધથી પૂર્વે વ્યાખ્યા કરેલ કારણદોષ સામાન્યની અપેક્ષાએ વિશેષ છે. ‘ચ’ શબ્દ સમુચ્ચયમાં છે પ, પ્રત્યુત્પન્ન-વર્તમાન સંબંધી અર્થાત્ પૂર્વે નહિ થયેલ દોષ—ગુણથી વિપક્ષભૂત. તે અતીતાદિ સામાન્ય દોષની અપેક્ષાએ વિશેષ છે. અથવા ‘પ્રત્યુત્પન્ને’—સર્વથા વસ્તુનો (એકાંતે નિત્ય કે અનિત્યાદિ) સ્વીકાર કીધે છતે વિશેષ દોષ જે અકૃતાભ્યાગમ—નહિ કરેલનું આવવું અને કૃતવિપ્રણાશ—કરેલનું નાશ થવું ઇત્યાદિરૂપ સામાન્ય દોષની અપેક્ષાએ વિશેષ દોષ છે ૬, નિત્યદોષ—અભવ્યોનો જે મિથ્યાત્વાદિ, અનાદિ અપર્યવસિત હોવાથી તે દોષ, સામાન્યની અપેક્ષાએ વિશેષ છે અથવા સર્વથા વસ્તુમાં નિત્ય (પક્ષ) સ્વીકાર કીધે છતે જે દોષ—બાલ અને કુમારાદિ અવસ્થાના અભાવની પ્રાપ્તિ લક્ષણ, તે સામાન્યની અપેક્ષાએ વિશેષ દોષ છે ૭, ‘હિઅદ્વમે’ તિં અકારના પ્રશ્લેષ (લુપ્ત) થી અધિક—વાદ કાલમાં જે અધિક દૃષ્ટાંત અને નિગમન વગેરે બીજોને જણાવવું તે અધિક દોષ છે કારણ કે તેના વિના જ પ્રતિપાદન કરવા યોગ્ય અર્થની પ્રતીતિ થવાથી તેના (અધિક) કથનનું નિરર્થકપણું છે. કહ્યું છે કે—

નિગવયર્ણં સિદ્ધં ચેવ, મન્નપ્રકથ્યૈરુદાહરણં । આસજ્જ ઉ સોયારં, હેઠ્ઠ વિ કહિંચિ મન્નેજ્જા ॥૩૭॥

[દશવૈકાલિક નિં ૪૧ તિ]

અર્થ—રાગાદિ દોષ રહિત જિનેશ્વરોનું વચન સિદ્ધ એટલે સત્ય જ છે તોપણ તેવા પ્રકારના શ્રોતાની અપેક્ષાએ ક્યાંક ઉદાહરણ કહેવાય છે તથા તેવા પ્રકારના શ્રોતાને પામીને હેતુ પણ કહેવાય છે અર્થાત્ નિપુણ બુદ્ધિવાળો પુરુષ, હેતુ વડે બોધ કરાય છે અને મધ્યમ બુદ્ધિવાળો પુરુષ, ઉદાહરણ વડે બોધ કરાય છે પરંતુ મંદબુદ્ધિવાળો નહિ. (૩૭)

તથા—“કથ્થઈ પંચાવયવં, દસહા વા સવ્વહા ન પઠિકુહં” [દશવૈકાલિક નિં ૫૦ તિ] અર્થાત્ શ્રોતાને

આશ્રયીને ક્યાંક પંચાવયવ વાક્ય કહેવું અથવા ક્યાંક દશધા વાક્ય કહેવું, પરંતુ ગુરુ અને શ્રોતાની અપેક્ષાએ સર્વથા નિષેધેલ નથી. અહિં પ્રતિજ્ઞા, હેતુ, ઉદાહરણ, ઉપનયન અને નિગમન આ પાંચ અવયવ છે. વળી દશ અવયવ તે પ્રતિજ્ઞા વિભક્ત વગેરે તેથી અધિક દોષ, દોષના વિશેષપણાથી વિશેષ છે. અથવા અધિક દૃષ્ટાંતાદિ હોતે છતે જેમ દોષ—વાદીનું દૂષણ, તે પણ દોષવિશેષ જ છે. આ શરૂથી ગણત્રી કરતાં આઠમો છે ૮, ‘અત્તણ’ તિં આત્માના—પોતાથી કરેલ આ શેષ વાક્ય છે. ઉપનીત—અપાયેલ બીજા વડે આ શેષ છે. સામાન્ય વસ્તુની અપેક્ષાએ આત્મકૃત વિશેષ છે અને બીજાએ આપેલતે

૧. ઘટ શબ્દનો ઘડો આ એક જ અર્થ થાય છે.

અપર વિશેષ-છે. બન્ને ચકારનો અને વિશેષ શબ્દનો પ્રયોગ ભાવના વાક્યમાં બતાવેલ છે અથવા દોષ શબ્દની અનુવૃત્તિથી પોતાથી કરાયેલ દોષ અને બીજાએ આપેલ દોષ, એ બન્ને સામાન્ય દોષની અપેક્ષાએ વિશેષ છે ૯-૧૦, એવી રીતે તે વિશેષો દર્શાયા છે. અહિં જોયેલ પુસ્તકોને વિષે 'નિર્વોહિઅદ્દમે' તિં જોયું છે, તેવી રીતે તો આઠ પૂરાતા નથી, માટે નિચ્ચે-નિત્ય, એ પ્રમાણે વ્યાખ્યાન કર્યું છે. ॥૭૪૩॥

અહિં ઉક્ત સ્વરૂપવાળા વિશેષાદિ ભાવો, અનુયોગથી ગમ્ય છે અને અનુયોગ તો અર્થથી તથા વચનથી છે. તેમાં અર્થથી યથા—'અહિંસા સંજમો તવો' [દશવૈકાલિક ૧-૧ ઇતિ] અહિં અહિંસાદિના સ્વરૂપના ભેદનું પ્રતિપાદન કરવું. વચનાનુયોગ તો એનો જ શબ્દને આશ્રયીને વિચારે છે, તે અહિં વચનાનુયોગ ભેદથી કહે છે—

દસવિધે સુદ્ધાવાતાણુઓગે પત્રત્તે, તંજહા—ચંકારે ૧ મંકારે ૨ પિંકારે ૩ સેતંકારે ૪ સાતંકારે ૫ ઇગત્તે ૬ પુધત્તે ૭ સંજૂહે ૮ સંકામિતે ૯ મિત્રે ૧૦ ॥ સૂ. ૭૪૪॥

(મૂ.) દશ પ્રકારે શુદ્ધ-કોઈ પ્રકારના વાક્યના અર્થની અપેક્ષા સિવાય વાક્ય-વચનનો અનુયોગ-સૂત્રનો વિચાર તે શુદ્ધ વાગનુયોગ કહેલ છે, તે આ પ્રમાણે—ચકાર-એકત્વ, સમુચ્ચય વગેરે વચનમાં છે ૧, મકાર-નિષેધ વચનમાં છે ૨, અધિકાર-સંભાવના, નિવૃત્તિ, અપેક્ષાદિ વચનમાં ૩, સંકારપ્રક્રિયા, પ્રશ્ન, આનંતર્ય વગેરે અર્થમાં છે અથવા શ્રેયસ્કાર-કલ્યાણ વચનમાં છે અથવા 'સેયકાર' ભવિષ્યત્ અર્થમાં છે ૪, સાયંકાર-સત્ય અર્થમાં છે ૫, એકત્વ-એક વચન-જેમ સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રરૂપ મોક્ષમાર્ગ છે ૬, પૃથક્ત્વ-દ્વિવચન, બહુવચનમાં છે જેમ ધર્માસ્તિકાય, ધર્માસ્તિકાયનો દેશ અને ધર્માસ્તિકાયના પ્રદેશો ૭, સંયૂથ-સમાસ વચન, જેમ સમ્યગ્દર્શન શુદ્ધ અથવા મહાવીર ઇત્યાદિ ૮, સંકામિત-વિભક્તિ વચનને બદલાવવા વડે બીજી વિભક્તિમાં પરિણામીવેલું વચન. જેમ 'ન સે ચાઈતિ વુચ્ચઈ' અહિં સૂત્રમાં 'ત્યાગી' એવું એકવચન છે તેનો બહુવચન વડે પરિણામ કરીને ત્યાગિન-ત્યાગીઓ કહેવાય નહિ એવી રીતે કહેવું ઇત્યાદિ ૯, મિત્ર વચન-'તિવિહં તિવિહેળ' એવી રીતે સંગ્રહ વચન કહીને ફરીથી 'મણેળ' ઇત્યાદિ વડે ત્રણ પ્રકારે વિવરણ કર્યું ઇત્યાદિ ૧૦. ॥૭૪૪॥

(ટી.) 'દસે' ત્યાદિ-શુદ્ધ-અનપેક્ષિત વાક્યના અર્થવાળી જે વાક્ય-વાણી અર્થાત્ સૂત્ર, તેનો અનુયોગ-વિચાર તે શુદ્ધ વાગનુયોગ, સૂત્રમાં અપૂર્વદ્ભાવ પ્રાકૃતપણાથી છે. તેમાં 'ચકારાદિ' શુદ્ધ વાચાનો જે અનુયોગ તે 'ચકારાદિ' જ કહેવા યોગ્ય છે. તત્ર 'ચંકારે' તિં અહિં અનુસ્વાર અલાક્ષણિક છે. જેમ 'સુંકે સર્ણિચરે' [સ્થાનાન્ક ૬૨૨ તિ] ઇત્યાદિમાં છે. તેથી 'ચકાર' એવો અર્થ છે. તેનો અનુયોગ તે ચકારાનુયોગ. યથા-ચ શબ્દ, સંમાહાર, ઇતરેતરયોગ, સમુચ્ચય, અન્વાચય, અવધારણ, પાદપૂરણ અને અધિક વચનાદિમાં છે. તેમાં 'ઈત્થીઓ સયણાણિય' [દશવૈકાલિક ૨૧૨ તિ] અહિં સૂત્રમાં ચકાર સમુચ્ચય અર્થમાં છે, કારણ? સ્ત્રીઓની અને શયનો-શય્યાઓની અપરિભોગ્યતાનું તુલ્યપણું પ્રતિપાદન કરવા માટે છે ૧ 'મંકારે' તિં મકારાનુયોગો યથા—'સમર્ણ વા માહર્ણ વા' [સ્થાનાન્ક ૧૩૩ તિ] આ સૂત્રમાં 'મા' શબ્દ નિષેધાર્થમાં છે અથવા 'જેણામેવ' સમણે ભગવં મહાવીરે તેણામેવ^૩ આ સૂત્રમાં 'જેણામેવ' અહિં મકાર આગમિક જ છે 'ચેનૈવ' આ શબ્દ વડે જ વિવક્ષિત અર્થની પ્રતીતિ થવાથી ૨ 'પિંકારે' તિં અકારના લોપને જોવા વડે અને અનુસ્વારના આગમ વડે 'અપિ' શબ્દ કહેલ છે તેનો અનુયોગ યથા-અપિ: શબ્દ "સમ્ભાવનાનિવૃત્ત્યપેક્ષાસમુચ્ચયગર્હીશિષ્યામર્ષણભૂષણપ્રશ્નેષુ"—સંભાવના, નિવૃત્તિ, અપેક્ષા, સમુચ્ચય, ગર્હા, શિષ્યને આમર્ષણ (અનુજ્ઞા), ભૂષણ અને પ્રશ્ન વગેરેમાં છે તેમાં 'ર્ણવિ' ઇતિ

૧. સ્થાનાન્ક સૂત્રે મુદિતે મૂળપાઠે સુંકે ઇતિ પાઠો યદપિ ન લખ્યતે તથાપિ પાઠાન્તરે વર્તતે । ૨. જ્યાં કને શ્રમણભગવાન મહાવીર છે ત્યાં કને. ૩. જેણામેવ ઇતિ પાઠો ભગવતી ૫/૮૧૩ ઇત્યાદિષુ બહુષુ આગમગ્રન્થેષુપલભ્યતે, કિન્તુ સમ્પ્રતિ તત્ર સમણે ભગવં મહાવીરે ઇતિ નોપલભ્યતે, યત્ર સમણે ભગવં મહાવીરે ઇતિ પાઠો દ્રશ્યતે યથા ભગવતી સૂત્ર-૧/૧૧૪ (૪) તત્ર જેણામેવ ઇતિ ન દ્રશ્યતે । (જંબુવિજયજી સં.)

આસાસે' [સ્થાનાઙ્ગ ૩૧૪ તિ] (આ પ્રમાણે પણ એક વિશ્રામ) આ સૂત્રમાં આ રીતે પણ અને બીજી રીતે પણ એમ પ્રકારાંતર સમુચ્ચય અર્થવાળો 'અપિ' શબ્દ છે ૩, 'સેયંકરે' તિં અહિં પણ અર્થકાર-અલાક્ષણિક છે તેથી 'સેકાર' શબ્દ છે તેનો અનુયોગ જેમ—'સે ભિક્ષૂ વા' [દશવૈકાલિક ૪૧૦ તિ] આ સૂત્રમાં 'સે' શબ્દ 'અર્થ' અર્થવાળો છે અને 'અથશબ્દશ્ચ પ્રક્રિયાપ્રશ્રાનનતર્યમહ્લોપન્યાસપ્રતિવચનસમુચ્ચયેષુ' 'અથ' શબ્દ-પ્રક્રિયા, પ્રશ્ન, આનંતર્ય, મંગલ, ઉપન્યાસ, પ્રતિવચન (ઉત્તર) અને સમુચ્ચયમાં એવી રીતે આનંતર્ય અર્થવાળો 'સે' શબ્દ છે. ક્યાંક 'અસૌ' (આ) અર્થવાળો છે અને ક્યાંક તસ્ય (તેને) એ અર્થવાળો છે. અથવા 'સેયંકાર'—શ્રેયનું કરવું તે શ્રેયસ્કાર અર્થાત્ શ્રેયનું ઉચ્ચારવું. તેનો અનુયોગ યથા—'સેયં મે અહિજ્જિઠં અજ્ઞાયણ' [દશવૈકાલિક ૪૧૦ તિ] (મને અધ્યયનનું ભણવું શ્રેયસ્કર છે) આ સૂત્રમાં શ્રેય-અતિશયપણે પ્રશંસવા યોગ્ય કલ્યાણ આ અર્થ છે. અથવા 'સેયકાલે અકમ્માં ચાવિ ભવઈ' (ભવિષ્યત્કાલમાં અકર્મરૂપ પણ થાય છે) અહિં 'સેય' શબ્દ, ભવિષ્યત્ અર્થવાળો છે ૪ 'સાયંકારે' તિં 'સાયં' આ 'નિપાત' શબ્દ, સત્ય અર્થવાળો છે તેથી 'વર્ણાત્કાર' આ સૂત્ર વડે ઇંદ્રસત્વાત્ કાર પ્રત્યય છે અથવા કરવું તે કાર તેથી સાયંકાર (શબ્દ છે) તેનો અનુયોગ જેમ સત્ય છે તેમ વચનના સદ્ભાવરૂપ પ્રશ્નમાં છે. આ ચક્રારાદિ નિપાતો છે. તેઓના અનુયોગનું કહેવું તે શેષ નિપાતાદિ શબ્દ સંબંધી અનુયોગના ઉપલક્ષણ અર્થે છે. ૫, 'અગત્તે' તિં એકત્વ-એકવચન. તેનો અનુયોગ યથા—'સમ્યગ્દર્શનજ્ઞાનચારિત્રાણિ મોક્ષમાર્ગઃ' [તત્ત્વાર્થ ૧૧૧ તિ] અહિં એકવચન સમ્યગ્દર્શન, જ્ઞાન, ચારિત્ર સમુદિત-એકત્રિતનું જ એક મોક્ષમાર્ગપણું જણાવવા માટે છે. અને અસમુદિતપણામાં અર્થાત્ જૂદાપણામાં તો મોક્ષમાર્ગપણું નથી, એમ પ્રતિપાદન કરવા માટે સૂત્ર છે ૬, 'પુહુત્તે' તિં પૃથક્ત્વ-ભેદ અર્થાત્ દ્વિવચન કે બહુવચનમાં તેનો અનુયોગ જેમ—'ધમ્મત્થિકાયે ધમ્મત્થિકાયદેસે ધમ્મત્થિકાયપ્પદેસા' [પ્રજ્ઞાપના ૧૫ તિ]—આ સૂત્રમાં ધર્માસ્તિકાયના પ્રદેશો આ બહુવચન, પ્રદેશોનું અસંખ્યાતપણું બતાવવા માટે છે ૭, 'સંજૂહે' તિં—સંગત-યુક્ત અર્થવાળા યુથપદોનો અથવા બે પદનો સમૂહ તે સંયૂથ અર્થાત્ સમાસ. તેનો અનુયોગ જેમ—'સમ્યગ્દર્શનશુદ્ધ' [તત્ત્વાર્થકારિકા ૧ તિ] સમ્યગ્દર્શન વડે, સમ્યગ્દર્શન માટે અથવા સમ્યગ્દર્શનથી જે શુદ્ધ તે સમ્યગ્દર્શનશુદ્ધ. ઇત્યાદિ અનેક પ્રકારે સમાસ છે ૮, 'સંકામિય' તિં સંક્રામિત-વિભક્તિ, વચન વગેરેના અંતરપણાએ પરિણામને પામેલ-બદલેલ, તેનો અનુયોગ. યથા—'સાહૂણં વંદણેણં, નાસતિ પાવં અસંકિયા ભાવા'—સાધુઓને વંદન કરવા વડે પાપ નાશ થાય છે અને તેમની પાસેથી અશંકિત ભાવો થાય છે અર્થાત્ જીવાજીવાદિ પદાર્થો શંકા રહિત થાય છે." અહિં 'સાધૂનામ્' આ છઠ્ઠી વિભક્તિનો 'સાધુભ્યઃ સકાશાત્'—'સાધુ પાસેથી' એવી રીતે પંચમી વિભક્તિરૂપે વિપરિણામ-ફારફેર કરીને અશંકિત ભાવો થાય છે. આ પદ સંબંધ કરવા યોગ્ય છે 'અચ્છંદા જે ન ભુંજંતિ, ન સે ચાઈતિ વુચ્ચઈ' [દશવૈકાલિક ૨૧૨ તિ] 'વજ્ર, ગંધાદિ પોતાની પાસે ન હોવાથી અથવા રોગાદિ કારણને લઈને જેઓ ભોગવી શક્તા નથી પરંતુ ઈચ્છાવર્તે છે તે ત્યાગીઓ કહેવાય નહિ' આ સૂત્રમાં 'ન સ ત્યાગીત્યુચ્યતે' એ પ્રમાણે એકવચનનો બહુવચનપણે પરિણામ-બદલો કરીને 'ન તે ત્યાગિન ઉચ્યન્તે' એવી રીતે પદની ઘટના કરવી ૯, 'ભિન્ન'—ક્રમ અને કાલના ભેદાદિ વડે ભિન્ન-જુદું વચન, તેનો અનુયોગ યથા—'તિવિહ તિવિહેણ' એવી રીતે સંગ્રહ વચન કહીને ફરીથી 'મણેણ' ઇત્યાદિ વડે 'તિવિહેણ' [મણેણં વાયાણં કાયેણં] એમ વિવરણ કર્યું. એ રીતે ક્રમ ભિન્ન છે. ક્રમ વડે જ 'તિવિહં' ત્રણ પ્રકારે આ 'ન કરોમિ' કરું નહિ ઇત્યાદિ વડે વિવરણ કરીને ત્યારપછી ત્રિવિધે વિવરણ કરવા યોગ્ય હોય છે. ક્રમ વડે ભિન્ન એનો આ અનુયોગ છે યથાક્રમ વિવરણમાં તો યથાસંખ્ય^૧ દોષ થાય, માટે તે દોષના પરિહાર માટે ક્રમભેદ છે, તે આ પ્રમાણે—'ન કરોમિ મનસા ન કારયામિ વાચા કુર્વન્તં નાનુજાનામિ કાયેન' અર્થાત્ કરું નહિ મન વડે, કરાવું નહિ વચન વડે અને કરનાર પ્રત્યે અનુમોદું નહિ કાયા વડે, આ પ્રમાણે દોષનો પ્રસંગ (યથાક્રમ વ્યાખ્યામાં) આવે. આ અનિષ્ટ છે કેમ કે

૧. એ ક્રમ પ્રમાણે વ્યાખ્યા કરીએ તો નવ કોટી સંખ્યાને બદલે ત્રણની સંખ્યા થાય, કારણ ક્રમથી તો ત્રણ ભાંગા થાય અને ક્રમના ભેદ વડે તો ત્રણ યોગને ત્રણ કરણ વડે ગુણવાથી નવ ભાંગા થાય છે અને તે જ ઇષ્ટ છે.

પ્રત્યેક પક્ષને જ ઇષ્ટ હોવાથી, તે આ પ્રમાણે—મન વગેરે વડે કરું નહિ, મન વગેરેથી જ કરાવું નહિ અને મન વગેરેથી જ અનુભોદું નહિ (એમ નવ ભાંગા થાય છે) તથા કાલભેદ-અતીતાદિનો નિર્દેશ પ્રાપ્ત થયે છે તે વર્તમાનાદિનો નિર્દેશ યથા—જંબૂદ્વીપપ્રદ્શમિ વગેરેમાં ઋષભસ્વામીને આશ્રયીને 'સન્નિદે દેવિદે દેવરાયા વંદતિ નમસંતિ' [શક, દેવેન્દ્ર, દેવરાજ, વાંદે છે. નમસ્કાર કરે છે] એમ સૂત્રમાં છે તેનો અનુયોગ. આ વર્તમાન (કાલનો) નિર્દેશ, ત્રણે કાલમાં થનારા તીર્થકરોને વિષે પણ આ ન્યાય બતાવવા માટે છે. આ દોષ વગેરે ત્રણ સૂત્રો, બીજી રીતે પણ વિચારવા યોગ્ય છે. કારણ? આ સૂત્રનું ગંભીરપણું છે. ॥૭૪૪॥

વચનના અનુયોગથી અર્થનો અનુયોગ પ્રવર્તે છે માટે દાન લક્ષણ અર્થના ભેદો સંબંધી અનુયોગને કહે છે—
દસવિદે દાણે પળ્ણતે, તંજહા—અણુકંપા ૧ સંગહે ૨, ચેવ, મયા ૩, કાલુણિતે તિ ત ૪ । લજ્જાતે ૫, મારવેણં ચ ૬, અહમ્મે ડણ સત્તમે ૭ ॥૧૧॥ ધમ્મે ત, અદ્દમે વુત્તે ૮, કાહી તિ ત ૯, કતં તિ ત ૧૦ ॥
દસવિદા ગતી પત્રત્તા, તંજહા—નિરયગતી, નિરયવિગ્ગહગતી, તિરિયગતી તિરિયવિગ્ગહગઈં एवं જાવ સિદ્ધિગતી, સિદ્ધિવિગ્ગહગતી ॥ સૂ. ૭૪૫॥

દસ મુંડા પત્રત્તા, તંજહા—સોતિંદિતમુંડે જાવ ફાસિંદિતમુંડે, કોહમુંડે જાવ લોમમુંડે [દસમે] સિરમુંડે ॥ સૂ. ૭૪૬॥

દસવિદે સંખાણે પળ્ણતે, તંજહા—પરિકમ્મં ૧ વવહારો ૨, રજ્જૂ ૩ રાસી ૪ કલાસવન્ને ય ૫ । જાવંતાવ તિ ૬ વગ્ગો ૭, ઘણો ૮ ત તહ વગ્ગવગ્ગો ૯ વિ ॥૧૧॥ કપ્પો ત ૧૦ ॥ સૂ. ૭૪૭॥

(મૂ.) દશ પ્રકારનું દાન કહેવું છે, તે આ પ્રમાણે—દીન, અનાથ પ્રત્યે કૃપા કરીને આપવું તે અનુકંપાદાન ૧, કષ્ટમાં પડેલાને મદદ સારુ જે આપવું તે સંગ્રહદાન ૨, ભયથી આપવું તે ભયદાન ૩, પુત્ર વિયોગાદિના શોકથી તે મરેલ પુત્રાદિની શય્યા વગેરેનું આપવું તે કારણિકદાન ૪, બીજાએ પાચના કીધે છે તેને લજ્જાથી આપવું તે લજ્જાદાન ૫, ગર્વથી આપવું તે ગૌરવદાન ૬, અધર્મને પોષનારું દાન—હિંસક વગેરેને આપવું તે અધર્મદાન ૭, ધર્મના કારણરૂપ સુપાત્રને વિષે આપવું તે ધર્મદાન ૮, આને આપવાથી મારા પર કંઈક ઉપકાર કરશે એવી બુદ્ધિથી આપવું તે કરિષ્પતિદાન ૯, મારા પર એણે ઉપકાર કરેલ છે તેના પ્રત્યુપકાર—બદલા માટે આપવું તે કૃતદાન ૧૦. દશ પ્રકારની ગતિ કહેલી છે, તે આ પ્રમાણે—નારકપણાના પર્યાયરૂપ નરકગતિ અને નારકોના ક્ષેત્રવિભાગને ઉલ્લંઘીને જવું તે નિરયવિગ્રહગતિ ૨, એમ તિર્યચગતિ ૩, તિર્યચવિગ્રહગતિ ૪, યાવત્ શબ્દથી મનુષ્યગતિ ૫, મનુષ્યવિગ્રહગતિ ૬, દેવગતિ ૭, દેવવિગ્રહગતિ ૮, જેણીમાં નિષ્ઠિતાર્થ જીવો હોય છે એવી લોકાગ્રસ્થાનલક્ષણ સિદ્ધિગતિ ૯ અને આકાશના વિભાગના અતિક્રમ વડે લોકાંત પ્રાપ્તિરૂપ સિદ્ધિની ગમનરૂપ ગતિ તે સિદ્ધિવિગ્રહગતિ ૧૦. ॥૭૪૫॥
દશ મુંડે કહેલા છે, તે આ પ્રમાણે—શ્રોત્રેન્દ્રિયને વશ કરનાર તે શ્રોત્રેન્દ્રિયમુંડ, યાવત્ સ્પર્શનેન્દ્રિયમુંડ ૫, કોષનો નિગ્રહ કરનાર તે કોષમુંડ ૬, યાવત્ લોભમુંડ ૮, (આ ભાવમુંડો છે) અને કેશનો લોચ કરનાર તે દશમો શિરમુંડ (આ દ્રવ્યમુંડ છે) ૧૦. ॥૭૪૬॥

દશ પ્રકારે સંખ્યાન—ગણિત કહેલ છે, તે આ પ્રમાણે—સંકલિતાદિ અનેક પ્રકારના ગણિત વડે જે પદાર્થની ગણતરી કરવી તે પરિકર્મ્મ ૧, શ્રેણીનો વ્યવહાર વગેરે પાટીગણિત પ્રસિદ્ધ અનેક પ્રકારે વ્યવહાર ગણિત છે ૨, રજ્જુ (રાજ) વડે જે ક્ષેત્રની સંખ્યા કરાય છે તે રજ્જુગણિત ૩, ધાન્ય વગેરેના પુંજના વિષયવાળી જે સંખ્યા તે રાશિગણિત ૪, કલા-અંશોનું સરખું કરવું છે જે ગણતરીમાં તે કલાસવર્ણ ૫, ગુણાકાર વડે જે સંખ્યા કરવી તે યાવત્-તાવત્ ગણિત ૬, અમુક સંખ્યાને તે જ સંખ્યાથી ગુણવું તે વર્ગગણિત, જેમ બેનું વર્ગ ચાર (બે દુ ચાર) ૭, અમુક સંખ્યાને તે જ

સંખ્યાને તે જ સંખ્યા વડે બે વાર ગુણવું તે ઘનગણિત, જેમ-બેનું ઘન આઠ [બે દુ ચાર અને ચાર દુ આઠ] ૮, વર્ગનો વર્ગ કરવો તે વર્ગવર્ગગણિત, જેમ બેનો વર્ગ ચાર અને ચારનો વર્ગ સોળ અર્થાત્ બેનો સોળ, એ વર્ગવર્ગ છે ૯, કલ્પ-છેદ ગણિતકરવત વડે કાઢવું છેદન તેના વિષયવાળું જે ગણિત તે પાટિમાં કાકય વ્યવહાર કહેવાય છે ૧૦.

॥૭૪૭॥

(દી૦) 'દસે' ત્યાદિં 'અણુકંપે' ત્યાદિં દોઢ શ્લોક છે. 'અનુકંપ' તિં દાન શબ્દના સંબંધથી અનુકંપા-દયા વડે દીન અનાથના વિષયવાળું દાન તે અનુકંપાદાન અથવા અનુકંપાથી (અપાતું) જે દાન તે ઉપચારથી અનુકંપા જ છે. વાચકમુખ્ય ઉમાસ્વાતિ પૂજ્યપાદે કહ્યું છે કે—

કૃપણેનાથદરિદ્રે વ્યસનપ્રાપ્તે ચ રોગ-શોકહતે । યદ્દીયતે કૃપાર્થાદનુકમ્પા તદ્ભવેદાનમ્ ॥૩૮॥

કૃપણ (સંક), અનાથ, દરિદ્ર, કષ્ટને પામેલ, રોગથી હણાયેલ અને શોકથી હણાયેલ એવા પુરુષને વિષે કૃપાના અર્થથી જે દેવાય છે તે અનુકંપાદાન હોય છે. (૩૮)

સંગ્રહવું તે સંગ્રહ-કષ્ટ વગેરેમાં મદદ કરવી તેના માટે જે દાન તે સંગ્રહદાન અથવા અભેદથી દાન પણ સંગ્રહ કહેવાય છે. આહ ચ—

અમ્યુદયે વ્યસને વા યત્ કિચ્છિદીયતે સહાયત્તાર્થમ્ । તત્ સદ્ગ્રહતોઽભિમતં મુનિમિદ્ધાનં ન મોક્ષાય ॥૩૯॥

અભ્યુદય-ઉત્કર્ષમાં અથવા કષ્ટમાં જે કંઈ સહાય માટે દાન અપાય છે તે દાન, મુનીઓએ સંગ્રહથી માનેલું છે, પરંતુ મોક્ષને માટે નહિ. (૩૯) ૨,

ભયથી જે આપવું તે ભયદાન અથવા ભયના નિમિત્તથી જે દાન તે પણ ઉપચારથી ભયદાન છે. ઉક્તં ચ—

રાજા-ડડરક્ષ-પુરોહિત-મધુમુખ-માચત્સ-દળ્ડપાશિષુ ચ । યદ્દીયતે ભયાર્થત્તદ્ ભયદાનં બુધૈર્જેયમ્ ॥૪૦॥

રાજા, કોટવાલ, પુરોહિત, મધુમુખ, માવલ (મલ્લ) અને દંડપાશી-થોડા અપરાધમાં ભારે શિક્ષા કરનાર, એવા પુરુષોને વિષે જે ભયને લઈને દાન દેવાય છે તે ભયદાન પંડિતોએ સમજવું. (૪૦) ૩,

'કાલુણિય ઇય' તિં કારુણ્ય-શોક તેથી અર્થાત્ પુત્રવિયોગથી ઉત્પન્ન થયેલ શોકથી તે ભવાંતરમાં (પુત્રાદિ) સુખી થાઓ એવી વાસનાથી તેની જ શય્યા વગેરેનું દાન અથવા બીજી વસ્તુઓનું જે દાન તે કારુણ્યદાન અથવા કારુણ્યજન્ય હોવાથી દાન પણ ઉપચારથી કારુણ્ય કહેવાય છે જ, લજ્જા-શરમથી જે દાન તે લજ્જાદાન કહેવાય છે. કહ્યું છે કે—

અભ્યર્થિતઃ પરેણ તુ યદ્દાનં જનસમૂહમધ્યગતઃ । પરચિત્તરક્ષણાર્થં લજ્જાયાસ્તદ્ભવેદાનમ્ ॥૪૧॥

લોકોના સમૂહની અંદર રહેલ પુરુષને બીજાએ યાચના કરી ત્યારે બીજા લોકોના ચિત્તની રક્ષા માટે જે આપવું તે દાન લજ્જાથી થાય છે. (૪૧) ૫,

'ગારવેણં ચ' તિં ગૌરવ વડે અર્થાત્ ગર્વથી જે અપાય છે તે ગૌરવદાન. કહ્યું છે કે—

નટ-નર્ત-મુષ્ટિકેખ્યો દાનં સમ્બન્ધિ-બન્ધુ-મિત્રેભ્યઃ । યદ્દીયતે યશોઽર્થં ગર્વેણ તુ તદ્ભવેદાનમ્ ॥૪૨॥

નટ, નર્ત (નાચનાર) અને મુષ્ટિક (મલ્લ) ને અર્થે અને સંબંધી, બંધુ તથા મિત્રને અર્થે જે યશને માટે દાન દેવાય છે તે દાન ગર્વથી હોય છે. (૪૨) ૬,

અધર્મને પોષણ કરનારું દાન તે અધર્મદાન અથવા અધર્મના કારણપણાથી અધર્મજ છે. કહ્યું છે કે—

હિંસા-નૃત-ઔર્યોઘત-પરદાર-પરિગ્રહપ્રસક્તેભ્યઃ । યદ્દીયતે હિ તેષાં તજ્જાનીયાદધર્મ્યાય ॥૪૩॥

હિંસા^૨, અસત્ય, ચોરીમાં તત્પર, પરદારમાં લંપટ અને પરિગ્રહમાં આસક્ત, એવા પુરુષોને માટે જે દાન અપાય છે

૧. કીર્તિ માટે જે અપાય છે તે કીર્તિદાન પણ આની અંતર્ગત સમજવું.

૨. એવા પુરુષોને પણ સંકટમાં અનુકંપા બુદ્ધિએ દેવું તે અધર્મ નથી પરંતુ તેઓને ઉત્તેજન મળે તેવી બુદ્ધિથી દેવું તે અધર્મ છે.

તે દાંતારોને અધર્મને માટે જાણવું. (૪૩) ૭,

ધર્મના કારણભૂત જે દાન તે ધર્મદાન અથવા ધર્મમાં જ દાન તે ધર્મદાન. કહ્યું છે કે—

સમતૃણ-મણિ-મુક્તેભ્યો યદ્દાનં દીયતે સુપાત્રેભ્યઃ । અક્ષયમતુલમનન્તં તદ્દાનં ભવતિ ધર્માય ॥૪૪॥

તૃણ અને મણિ સમાન છે જેઓને એવા મુક્ત-નિર્લોભી સુપાત્રને માટે જે દાન અપાય છે તે અક્ષય, અતુલ અને અનંત એવું દાન ધર્મને માટે હોય છે. (૪૪) ૮,

'કાહી ઇય' તિં૦ મને આ પુરુષ કંઈક ઉપકાર કરશે એવી બુદ્ધિ વડે જે દાન તે 'કરિષ્યતિ' દાન કહેવાય છે ૯, કૃત-મને એણે ઉપકાર કર્યો છે તે પ્રયોજનરૂપ પ્રત્યુપકારને માટે જે દાન તે કૃત કહેવાય. કહ્યું છે કે—

શતશઃ કૃતોપકારો દત્તં ચ સહસ્રશો મમાનેન । અહમપિ દદામિ કિંચિત્ પ્રત્યુપકારાય તદ્દાનમ્ ॥૪૫॥

મારા પર એણે સેંકડો ગમે ઉપકારો કર્યા છે અને હજારો વખત મને એણે આપ્યું છે તેથી હું પણ એને પ્રત્યુપકારને માટે કંઈક આપું છું તે કૃતદાન કહેવાય છે. (૪૫) ૧૦,

ઉક્ત લક્ષણવાળા દાનથી શુભ કે અશુભ ગતિ થાય છે, માટે સામાન્યથી ગતિના નિરૂપણ અર્થે કહે છે—'દસે' ત્યાદિં૦ 'નિરયગતિ' તિં૦ નિર્ગમતા અયાત્—નીકળ્યા છે શુભથી તે નિરયા-નારકો, તેઓની ગમ્યમાનપણાથી ગતિ તે નરકગતિ અથવા નરકગતિ નામકર્મના ઉદયથી પ્રાપ્ત થવા યોગ્ય નારકત્વલક્ષણ પર્યાય વિશેષ તે નરકગતિ તથા નિરય-નારકોની વિગ્રહથી-ક્ષેત્રના વિભાગોને ઉલ્લંઘીને ગતિ-જવું તે નિરયવિગ્રહગતિ અથવા સ્થિતિના નિવૃત્તિ લક્ષણવાળી (પગ વડે ચાલવારૂપ) ઋજુ (બ્રાદના જેવી) અને વક્ર (ઉંટના જેવી) વિહાયોગતિ નામકર્મના ઉદય વડે પ્રાપ્ત થવા યોગ્ય ગતિ તે નરકવિગ્રહગતિ. એવી રીતે તિર્યચ, મનુષ્ય અને દેવોને પણ સમજવી. 'સિદ્ધિગતિ' 'સિધ્યન્તિ'—સંપૂર્ણ અર્થવાળા હોય છે જેણીમાં તે સિદ્ધિ, એવી તે ગમ્યમાનપણાથી ગતિ તે સિદ્ધિ ગતિ—લોકાગ્ર લક્ષણવાળી. 'સિદ્ધિવિગ્ગહગઈ' તિં૦ સિદ્ધ-એટલે મુક્ત જીવોની વિગ્રહ-આકાશના વિભાગના અતિક્રમ વડે ગતિ—લોકાંતની પ્રાપ્તિરૂપ તે સિદ્ધિવિગ્રહગતિ. વિગ્રહગતિને વક્રગતિ પણ કહેવાય છે પરંતુ તે વક્રગતિ સિદ્ધને નથી માટે તેનાં સહચરપણાથી નારકાદિને^૧ પણ તે વ્યાખ્યા કરી નથી (વક્રગતિ કહી નથી) અથવા બીજા^૨ પદ વડે નારકાદિ ચારેને પણ વક્રગતિ કહી અને પ્રથમ પદ વડે તો નિર્વિશેષપણાને લઈને પારિશેષ્યથી ઋજુગતિ કહી. 'સિદ્ધિગઈ'તિં૦—સિદ્ધિમાં જવું, નિર્વિશેષપણાથી આ પદ વડે સામાન્યથી સિદ્ધિ ગતિ કહી અને 'સિદ્ધિવિગ્ગહગઈ' તિં૦ સિદ્ધમાં અવિગ્રહ-અવક્ર વડે (ઋજુગતિએ) જે જવું તે સિદ્ધિઅવિગ્રહગતિ. આ બીજા પદ વડે વિશેષની અમેક્ષામાં વિશિષ્ટ સિદ્ધિગતિ કહી, આ બન્નેનો સામાન્ય અને વિશેષની વિવક્ષાએ ભેદ છે. ॥૭૪૫॥

સિદ્ધિગતિ, મુંડોને જ હોય છે માટે મુંડોનું નિરૂપણ કરવાને અર્થે કહે છે—'દસે' ત્યાદિં૦ મુણ્ડયતિ—દૂર કરે છે તે મુંડ. તે શ્રોત્રેન્દ્રિય વગેરેના ભેદથી દશ પ્રકારે છે. શેષ સુગમ છે. ॥૭૪૬॥

મુંડો દશ છે એમ સંખ્યાન કહ્યું. આ હેતુથી સંખ્યાનની વિધિઓ કહેવાય છે. 'દસે' ત્યાદિં૦ 'પરિકમ્મ' ગાહાં સંકલિતાદિ અનેક પ્રકારનું ગણિતજ્ઞ જનોને પ્રસિદ્ધ જે પરિકર્મ, તેના વડે જે સંખ્યા કરવા યોગ્ય (વસ્તુ) નું જે સંખ્યાન-ગણવું તે પણ પરિકર્મ કહેવાય છે ૧, એવી રીતે સર્વત્ર સમજવું. વ્યવહાર-શ્રેણીવ્યવહાર વગેરે પાટીગણિત અનેક પ્રકારે પ્રસિદ્ધ છે ૨, 'રજ્જુ' તિં૦ રજ્જુ—રાજ વડે જે સંખ્યાન તે રજ્જુ કહેવાય છે—તે ક્ષેત્રગણિત છે ૩, 'રાસિ'તિં૦ ધાન્ય વગેરેનો ઢગલો તેના વિષયવાળું સંખ્યાન તે રાશિ, તે પાટિમાં રાશિવ્યવહાર નામથી પ્રસિદ્ધ છે ૪, 'કલાસવત્રેય'તિં૦ કલા-અંશોનું સવર્ણન તે સવર્ણ, સવર્ણ એટલે સરખું કરવું છે જે સંખ્યાનમાં તે કલાસવર્ણ ૫, 'જાવંતાવઈ'તિં૦ 'જાવં તાવ તિ (તાવન્તિ) વા ગુણકારો તિ વા ઇગટ્ટં' આ વચનથી અર્થાત્ પાવત્પાવત્ કે ગુણાકાર એકાર્થવાચક છે. ગુણાકાર વડે જે સંખ્યાન કરવું તે

૧. નારકાદિ ચારેમાં વિગ્રહ (વક્ર) ગતિ હોય છે પરંતુ સિદ્ધમાં તો ઋજુગતિએ જ જવાય છે તેથી એક સૂત્રમાં બે વ્યાખ્યા ન કરાય.

૨. અહિં બીજી રીતે વ્યાખ્યામાં ચારમાં ઋજુગતિ અને વિગ્રહગતિ કહી તથા સિદ્ધમાં સામાન્યથી ગતિ અને અવિગ્રહગતિ કહી.

યાવત્યાવત્ કહેવાય છે તે પ્રત્યુત્પન્ન એમ લોકમાં રૂઢ છે. અથવા યાવત્ કોઈપણ રીતે તાવત્તેટલી જ સંખ્યા યાદચ્છિક (ઈચ્છિત) ગુણાકારથી વિવક્ષિત સંકલિતાદિ સંખ્યાનમાં લઈ અવાય છે તે યાવતાવત્, તેમાં ઉદાહરણ—

ગચ્છો વાબ્છાખ્યસ્તો, વાબ્છયુતો ગચ્છસહ્ગુણઃ કાર્યઃ । દ્વિગુણીકૃતવાબ્છહતે, વદન્તિ સદ્ગણિતમાચાર્યાઃ ॥૪૬॥

અહિં ગચ્છ એટલે દશ (દશ) તે વાંછા વડે અર્થાત્ યાદચ્છિક ગુણાકાર વડે એટલે આઠ વડે અભ્યાસ કર્યો—ગુણ્યો એટલે એંસી ૮૦ થયા. ત્યારપછી વાંછા (આઠ) યુક્ત કરવાથી અઠ્યાસી ૮૮ થયા, વળી ગચ્છ વડે—દશથી ગુણતાં આઠસેં ને એંસી ૮૮૦ થયા. ત્યારપછી યાદચ્છિક ગુણાકારને ભમણા કરવા વડે અર્થાત્ સોળ વડે ભાગાકાર કીધે છતે જે લાભે તે દશનું સંકલિત કહેવાય અર્થાત્ પચ્ચાવન પપ આવે. (આઠસેં એંસીને સોળે ભાંગવાથી પપ આવે) (૪૬) આ પાટીગણિત સંભળાય છે કે, વર્ગસંખ્યાન પથા—બેનો વર્ગ ચાર સદૃશદ્વિરાશિઘાતઃ (ત્રિશતી) સમાન ‘બે રાશિનો ઘાત (ગુણાકાર)’ આ વચનથી ૭, ‘ઘનોય’ તિં ધનસંખ્યાન જેમ બેનો ધન આઠ, સમત્રિરાશિહતિઃ (ત્રિશતી) ‘સમાન ત્રણ રાશિનો ગુણાકાર’ આ વચનથી ૮, ‘વગવગ્ગો’ તિં વર્ગનો વર્ગ તે વર્ગવર્ગ. તે સંખ્યાન જેમ બેનો વર્ગ ચાર અને ચારનો વર્ગ સોળ. ‘અપિ’ શબ્દ, સમુચ્ચય અર્થમાં છે ૯, ‘કપ્પે ય’ તિં ગાથાથી અધિક છે. તેમાં કલ્પછેદ. કકચ—કરવત વડે લાકડાંનું વેરવું તેના વિષયવાળું સંખ્યાન તે કલ્પ. જે પાટીમાં કાકચ વ્યવહાર નામથી પ્રસિદ્ધ છે. અહિં પરિકર્મ વગેરે કેટલાએક ગણિતના ઉદાહરણો મંદબુદ્ધિવાળાઓને દુર્બોધ થાય તેટલા સારુ બતાવ્યા નથી. ॥૭૪૭॥

દશ મુંડો કલા, તે પ્રત્યાખ્યાનથી જ હોય છે, માટે પ્રત્યાખ્યાનનું નિરૂપણ કરવાને માટે કહે છે—

દસવિધે પચ્ચક્ષણો પળ્લત્તે, તંજહા—અળાગય ૧ મતિક્કંતં ૨, કોડીસહિયં ૩ નિયંતિતં ૪ ચેવ । સાગાર ૫ મળાગારં ૬, પરિમાણકહં ૭ નિરવસેસં ૮ ॥૧॥ સણ્યગં[સંકેયં ૯] ચેવ અદ્ધાપ ૧૦, પચ્ચક્ષણં દસવિહં તું ॥ સૂં ૭૪૮ ॥

(મૂં) દશ પ્રકારે પ્રત્યાખ્યાન એટલે નિવૃત્તિ કહેલ છે, તે આ પ્રમાણે—પર્યુષણાદિમાં મારાથી તપ બની શકશે નહિ કારણ કે આચાર્યાદિનું વૈયાવૃત્ત્ય કરવું પડશે માટે તે અઢમ વગેરે તે તપ પ્રથમથી કરું એમ ચિંતવીને અંગાઉથી કરવું તે અનાગતપ્રત્યાખ્યાન ૧, પર્યુષણાદિ અતીત થયા બાદ નહિ કરેલ અઢમ વગેરે તપનું પાછળથી કરવું તે અતિકાન્તપ્રત્યાખ્યાન ૨, એક ઉપવાસાદિના અંતમાં બીજા ઉપવાસાદિનું શરૂ કરવું તે કોટિ સહિત ૩, પ્રથમથી જ નિશ્ચય કરવો કે ગમે તે સંયોગોમાં પણ મારે અમુક દિવસ અમુક તપ કરવું જ તે નિયંત્રિત (હમણાં એનો વિચ્છેદ છે) ૪, પ્રત્યાખ્યાનમાં અપવાદના હેતુભૂત આગારો સહિત પ્રત્યાખ્યાન તે સાગાર ૫, મહત્તરંગાર વગેરે આગારો જેમાં ન હોય તે અણાગાર પ્રત્યાખ્યાન, અન્નત્યણાભોગેણં સહસ્સાગારેણં એ બે આગારો તો એમાં પણ હોય જ (અત્યારે એ ન થાય) ૬, દત્તિ, કવલ વગેરેનું જેમાં પરિણામ કરેલ હોય તે પરિમાણકૃત ૭, અલ્પ પણ અશનાદિ આહાર કરવાનું જેમાં ન હોય—સર્વ અશનાદિ આહારનો ત્યાગ જેમાં હોય તે નિરવસેષ ૮, અંગૂઠી, મુઢી ગ્રંથી વગેરે સંકેતને આશ્રયીને જે પ્રત્યાખ્યાન તે સંકેત ૯, પોરસી વગેરે કાલમાનને આશ્રયીને જે પ્રત્યાખ્યાન તે અદ્ધાપ્રત્યાખ્યાન. ૧૦ ॥૭૪૮॥

(ટીં) ‘દસવિધે’ત્યાદિં ¹પ્રતિકૂલપાણાએ આ—મર્યાદા વડે ખ્યાન—કહેવું તે પ્રત્યાખ્યાન અર્થાત્ નિવૃત્તિ ‘અળાગય’ ગાહા સાર્દ્ધાં—દોઢ ગાથા છે. ‘અળાગય’ તિં—નહિ આવેલ પર્વમાં કરવાથી અનાગત અર્થાત્ પર્યુષણ વગેરેમાં આચાર્યાદિનું વૈયાવૃત્ત્ય કરવામાં અંતરાયના સદ્ભાવથી પ્રથમથી જ તે તપ કરવું. કહ્યું છે કે—

૧. પ્રતિ + આ + ખ્યાન મળીને પ્રત્યાખ્યાન શબ્દ સિદ્ધ થાય છે અર્થાત્ પ્રતિકૂલના ત્યાગરૂપ મર્યાદા—અમુક કાલના નિર્ણયપૂર્વક કથન—પ્રતિજ્ઞા બે ઘડીથી લઈને યાવત્ જીવનપર્યંત પ્રત્યાખ્યાન થાય છે, આ વિધિ નિષેધરૂપ છે.

હોહી પજ્જોસવણા, મમ ય તયા અંતરાઇયં હોજ્જા । ગુરુવૈયાવચ્ચેણં, તવસ્સિગેલન્નયાણ વા ॥૪૭॥

[આવશ્યક નિર્યુક્તિ ૧૫૮૦ તિ]

અર્થ-જ્યારે પર્યુષણ આવશે ત્યારે તપ કરવાથી મને આચાર્યના, તપસ્વીના અથવા ગ્લાનના વૈયાવૃત્ત્ય વડે અંતરાય પડશે અર્થાત્ તપ કરવાથી તેઓનું વૈયાવૃત્ત્ય બની શકશે નહિ. (૪૭)

સોદાઇ તવોકમ્મં, પઢિવજ્જઇ તં અણાગણ કાલે । એયં પચ્ચક્ખાણં, અણાગયં હોઇ નાયવ્વં ॥૪૮॥

[આવશ્યક નિર્યુક્તિ ૧૫૮૧ તિ]

અર્થ-તે તપ અગાઉથી હમણાં સ્વીકારે છે તેથી નહિ આવેલ કાલમાં આ પ્રત્યાખ્યાન અનાગત હોય છે એમ જાણવું. (૪૮)

૧, 'અઙ્કંતં' તિં એવી રીતે પર્યુષણાદિ વ્યતીત થયે છતે કરવાથી અતિકાન્ત પ્રત્યાખ્યાન હોય છે. કહ્યું છે કે-
પજ્જોસવણાણ તવં, જો ખલુ ન કરેઇ કારણજ્જાણ । ગુરુવૈયાવચ્ચેણં, તવસ્સિગેલન્નયાણ વા ॥૪૯॥

[આવશ્યક નિર્યુક્તિ ૧૫૮૨ તિ]

અર્થ-પર્યુષણમાં કારણ ઉત્પન્ન થયે છતે તપ કરતો નથી તે કારણ કહે છે-ગુરુના વૈયાવૃત્ત્યને લઈને, તપસ્વીના વૈયાવૃત્ત્યને લઈને અથવા ગ્લાનના વૈયાવૃત્ત્યને લઈને તપ કરતો નથી. (૪૯)

સો દાહ તવોકમ્મં, પઢિવજ્જઇ તં અઙ્કિણ કાલે । એયં પચ્ચક્ખાણં, અઙ્કંતં હોઇ નાયવ્વં ॥૫૦॥

[આવશ્યક નિર્યુક્તિ ૧૫૮૩ તિ]

અર્થ-તે કાલ અતીત થયે છતે હમણાં તપકર્મ સ્વીકારે છે, એ પ્રત્યાખ્યાન અતિકાન્ત હોય છે એમ જાણવું. (૫૦)
પઢવણઓ ઉ દિવસો, પચ્ચક્ખાણસ્સ નિઢવણઓ ઉ । જહિયં સમિતિદુન્નિ ઉ, તં મન્નઇ કોહિસહિયં તુ ॥૫૧॥

[આવશ્યક નિર્યુક્તિ ૧૫૮૪ ઇતિ]

૨, 'કોહિસહિયં' તિં બન્ને કોટિથી-એક ઉપવાસાદિનો અંતવિભાગ અને બીજા ઉપવાસાદિનો આરંભ-શરુનો વિભાગ. એવી રીતના બન્ને કોટિરૂપ લક્ષણથી સહિત-મિલિત-યુક્ત તે કોટિસહિત અર્થાત્ ઉભય પ્રત્યાખ્યાનની મળેલ કોટિરૂપ ઉપવાસાદિનું કરવું. (૫૧)

૩, 'નિયંતિયં' તિં નિતરાં યન્ત્રિતં-પ્રતિજ્ઞા કરેલ દિવસાદિમાં ગ્લાનપણાદિ અંતરાય પ્રાપ્ત થયે છતે પણ અવશ્ય કરવું આ તાત્પર્ય છે. આ પ્રત્યાખ્યાન પ્રથમ સંઘયણવાળાને જ હોય છે. કહ્યું છે કે-

માસે માસે ય તવો, અમુગો અમુગદિવસે ય એવઇઓ । હટ્ટેણ ગિલાણેણ વ, કાયવ્વો જાવ ઝસાસો ॥૫૨॥

[આવશ્યક નિર્યુક્તિ ૧૫૮૫ તિ]

અર્થ-મહિને મહિને અમુક તપ, અમુક દિવસે આટલા કાલ સુધી નિરોગીએ અથવા ગ્લાને-રોગીએ કરવું જ જોઈએ જ્યાંસુધી શ્વાસોશ્વાસ છે ત્યાંસુધી (૫૨)

એયં પચ્ચક્ખાણં, નિયંતિયં ધીરપુરિસપન્નત્તં । જં ગિણહંતડગગારા, અણિસ્સિયપ્પા અપઢિબદ્ધા ॥૫૩॥

ચોદસપુલ્લી જિણકપ્પિણ્ણસુ, પઢમંમિ ચેવ સંઘયણે । એયં વોચ્છિન્નં ખલુ, થેરા વિ તયા કરેસી યા ॥૫૪॥

[આવશ્યક નિર્યુક્તિ ૧૫૮૬-૮૭ તિ]

આ નિયંત્રિત પ્રત્યાખ્યાન, ધીર પુરુષ-તીર્થંકર, ગણધરાદિકોએ પ્રરૂપેલું છે. જે પોતાના આત્મામાં અનિશ્ચિત-મોહ રહિત અને દ્રવ્ય ભેદાદિમાં અપ્રતિબદ્ધ અણગારો હોય છે તેઓ જ એને ગ્રહણ કરે છે. (૫૩) ચૌદપૂર્વી, જિનકલ્પિક અને પ્રથમ સંહનનવાળા મુનિઓને વિષે જ આ પ્રત્યાખ્યાન હોય છે. તે ચૌદપૂર્વી વગેરે જ્યારે વિદ્યમાન હતા ત્યારે સ્થવિરો પણ કરતા હતા. હમણાં આ પ્રત્યાખ્યાન નિશ્ચયથી વિચ્છેદન ગયું છે. (૫૪)

૪, 'સાગારં' તિં આક્રિયન્ત ઇત્યાકારાઃ—મર્યાદા છે તે આકારો (આગારો) વડે સહિત તે સાકાર ૫, 'અણાગારં' તિં નથી વિદ્યમાન આકારો—મહત્તરાકાર વગેરે છિન્ન પ્રયોજનપણાથી—બીનજરૂરી હોવાથી સ્વીકારનારને જેમાં તે અનાકાર. તેમાં પણ અનાભોગ અને સહસાકાર—આ બે આગાર હોય જ; કારણ કે મુખમાં અંગુલિ વગેરેના પ્રક્ષેપનો સંભવ હોય છે. (અત્યારે એ પણ નથી.)

૬, 'પરિમાણકડં' તિં પરિણામ—દત્તિ, કવલ, ઘર અને ભિક્ષા વગેરેની ગણના કરેલ છે જેમાં તે પરિમાણકૃત. યદાહ—

દત્તીહિ વ કવલેહિં વ, ઘરેહિં ભિક્ષાહિં અહવ દવ્વેહિં । જો મત્તપરિચ્ચાયં, કરેહ પરિમાણકડમેયં ॥૫૫॥

[આવશ્યક નિર્યુક્તિ ૧૫૧૦ તિ]

અર્થ—દત્તિ વડે, કવલ વડે, ઘર વડે, ભિક્ષા વડે અને ઓદનાદિ દ્રવ્ય વડે જે ભક્તનો પરિત્યાગ કરે છે તે પરિમાણકૃત કહેવાય છે. (૫૫)

૭, 'નિરવસેસં' તિં નીકળેલ છે અવશેષ પણ અલ્પાલ્પ આધારનો પ્રકાર જેમાંથી તે નિરવશેષ અથવા સર્વ અશનાદિના ત્યાગ વડે તદ્વિષયપણાથી નિરવશેષ છે. કહ્યું છે કે—

સવ્વં અસણં સવ્વં ચ, પાણગં સવ્વખજ્જં-પેજ્જવિહિં । પરિહરઇ સવ્વભાવેણ, એયં મણિયં નિરવસેસં ॥૫૬॥

[આવશ્યક નિર્યુક્તિ ૧૫૧૧ તિ]

અર્થ—સર્વ અશન, સર્વ પાનક (પાણી), સર્વ ખાદ્ય અને સર્વ પેયના વિધિને સર્વ ભાવ વડે પરિહરે છે તે પ્રત્યાખ્યાન નિરવશેષ જિનેદ્રોએ કહેલું છે. (૫૬)

૮, 'સંકેયયં ચેવ' તિં કેતન એટલે કેત-અંગૂઠો, મુષ્ટિ, ગાંઠ અને ઘર વગેરે ચિન્હ તે કેતક. કેતક વડે સહિત તે સંકેતક અર્થાત્ ગ્રંથાદિ (ગાંઠ વગેરે) સહિત. કહ્યું છે કે—

અંગુઠ્ઠ-મુઢિગંઠી-ઘરસેઠ્ઠસાસ-થિબુગ-જોઠ્ઠકલ્લે । મણિયં સંકેયમેયં, ધીરેહિ અણંતણાણીહિં ॥૫૭॥

[આવશ્યક નિર્યુક્તિ ૧૫૧૨ તિ]

અર્થ—અંગૂઠો, મૂઠ, ગાંઠ, ઘર, સ્વેદ (પરસેવો), ઉચ્છ્વાસ, સ્તિબુક એટલે પાણીનો પરપોટો અને જ્યોતિ-દીવો, તેને આશ્રયીને જે પ્રત્યાખ્યાન કરાય છે તે સંકેતનામા, અનંત જ્ઞાનવાળા ધીર પુરુષોએ કહેલું છે (૫૭) અર્થાત્ અંગૂઠો કે મૂઠ વાળીને ન ખોલું ત્યાંસુધી, ગાંઠ બાંધીને ન છોડું ત્યાંસુધી, આ ઘરમાં ન જાઉં ત્યાંસુધી, આ પરસેવો ન સૂકાય ત્યાંસુધી, આટલા શ્વાસોશ્વાસ લઉં ત્યાંસુધી, આ પરપોટા ન સૂકાય ત્યાંસુધી, આ દીવો બળે છે ત્યાંસુધી, આ મારે પ્રત્યાખ્યાન છે. આ નવકારસી કે પોરસી વગેરે પ્રત્યાખ્યાનના ઉપર થાય છે, કારણ કે બે ઘડીથી ઓછું અન્યથા પરચક્રખાણ ન થાય.

૯, 'અદ્ધાણં' તિં અદ્ધાયાઃ—કાલનું અર્થાત્ પોરસી વગેરે કાલમાનને આશ્રયીને કરેલું પ્રત્યાખ્યાન. કહ્યું છે કે—

અદ્ધાપચ્ચક્ષણં, જં તં કાલપ્પમાણણેણં । પુરિમન્નપોરસીહિં, મુહુત્ત-માસઽદ્ધમાસેહિં ॥૫૮॥

અર્થ—જે અદ્ધા અપ્રત્યાખ્યાન છે, તે કાલના છેદ (વિભાગ) વડે થાય છે પુરિમાર્દ્ધ—મધ્યાહ્નપર્યંત, પોરસી મુહૂર્ત, માસાર્દ્ધ (પક્ષ) અને માસ (ઈત્યાદિ) ના પ્રમાણ વડે થાય છે. (૫૮)

૧૦, 'પચ્ચક્ષણં દસવિધં તુ' તિં પ્રત્યાખ્યાન શબ્દ, સર્વત્ર અનાગતાદિમાં સંબંધ કરાય છે અને તુ શબ્દ નિશ્ચયના અર્થવાળો છે તેથી દશ પ્રકારે જ પ્રત્યાખ્યાન છે. અહિં ઉપાધિના ભેદથી સ્પષ્ટ જ ભેદ છે માટે પુનરુક્તિપણાની શંકા કરવી નહીં. ॥૭૪૮॥

પ્રત્યાખ્યાન તો સાધુની સામાયારીરૂપ છે, માટે તેના અધિકારથી બીજી પણ સામાયારીને નિરૂપણ કરતા થકા કહે છે—

दसविधा सामायारी पण्णत्ता, तंजहा—इच्छा १ मिच्छा २ तहक्कारो ३, आवस्सिता ४ य निसीहिता ५ । आपुच्छणा ६ य पडिपुच्छा ७, छंदणा ८ य निमंतणा ९ ॥१॥ उवसंपता १० य काले, सामायारी भवे दसविधा उ ॥ सू० ७४९॥

समणे भगवं महावीरे छठमत्थकालिताते अंतिमरातितंसि इमे दस महासुमिणे पासित्ताणं पडिबुद्धे तंजहा—
 एणं च णं महाघोररूवदित्थरं तालपिसायं सुमिणे पराजितं पासित्ताणं पडिबुद्धे १,
 एणं च णं महं सुक्किलपक्खगं पुसकोइलगं सुमिणे पासित्ताणं पडिबुद्धे २,
 एणं च णं महं चित्तविचित्तपक्खगं पुसकोइलं सुमिणे पासित्ताणं पडिबुद्धे ३,
 एणं च णं महं दामदुगं सव्वरयणामयं सुमिणे पासित्ताणं पडिबुद्धे ४
 एणं च णं महं सेतं गोवग्गं सुमिणे पासित्ताणं पडिबुद्धे ५,
 एणं च णं महं पठमसरं सव्वतो समंता कुसुमितं सुमिणे पासित्ताणं पडिबुद्धे ६,
 एणं च णं महासागरं उम्मीवीचीसहस्सकलितं भुयार्हि तिण्णं सुमिणे पासित्ताणं पडिबुद्धे ७,
 एणं च णं महं दिणकरं तेयसा जलंतं सुमिणे पासित्ताणं पडिबुद्धे ८,
 एणं च णं महं हरिवेरुलितवन्नामेणं नियतेणमंतेणं माणुसुत्तरं पव्वतं सव्वतो समंता आवेढियपरिवेढियं सुमिणे पासित्ताणं पडिबुद्धे ९,
 एणं च णं महं मंदरे पव्वते मंदरचूलिततीते उवरिं सीहासणवरगतमत्ताणं सुमिणे पासित्ताणं पडिबुद्धे १० ।
 जं णं समणे भगवं महावीरे एणं महं घोररूवदित्थरं तालपिसातं सुमिणे पराजितं पासित्ताणं पडिबुद्धे, तं णं समणेणं भगवता महावीरेणं मोहणिज्जे कम्मे मूलओ उग्घातिते १ ।
 जं णं समणे भगवं महावीरे एणं महं सुक्किलपक्खगं जाव पडिबुद्धे, तं णं समणे भगवं महावीरे सुक्कज्झाणोवगते विहरइ २ ।
 जं णं समणे भगवं महावीरे एणं महं चित्तविचित्तपक्खगं जाव पडिबुद्धे, तं णं समणे भगवं महावीरे ससमयपरसमयियं चित्तविचित्तं दुवालसंगं गणिपिडगं आघवेति पण्णवेति परूवेति दंसेति निदंसेति उवदंसेति तंजहा—आयारं जाव दिट्ठीवातं ३ ।
 जं णं समणे भगवं [महावीरे एणं] महं दामदुगं सव्वरतणा जाव पडिबुद्धे तं नं समणे भगवं महावीरे दुविहं धम्मं पण्णवेति, तंजहा—अगारधम्मं च अणगारधम्मं च ४ ।
 जं णं समणे भगवं महावीरे एणं महं सेतं गोवग्गं सुमिणे जाव पडिबुद्धे, तं णं समणस्स भगवओ महावीरस्स चाउव्वण्णाइण्णे संघे तंजहा—समणा, समणीओ, सावगा, साविगाओ ५ ।
 जं णं समणे भगवं महावीरे एणं महं पठमसरं जाव पडिबुद्धे, तं णं समणे भगवं महावीरे चउव्विहे देवे पण्णवेति, तंजहा—भवणवासी, वाणमंतरे, जोतिसिते, वेमाणिते ६ ।
 जं णं समणे भगवं महावीरे एणं महं उम्मीवीची जाव पडिबुद्धे, तं णं समणेणं भगवता महावीरेणं अणातीते अणवदग्गे दीहमद्धे चाउरंते संसारकंतारे तिन्ने ७ ।
 जं णं समणे भगवं महावीरे एणं महं दिणकरं जाव पडिबुद्धे, तन्नं समणस्स भगवतो महावीरस्स अणंतं अणुत्तरे

જાવ સમુપ્પન્ને ૮,

જં નં સમણે ભગવં મહાવીરે ણેણં ચ મહં હરિવેરુલિત જાવ પઢિબુદ્ધે, તં નં સમણસ્સ ભગવતો મહાવીરસ્સ સદેવમણુયાસુરે લોગે ઊરાલા કિત્તિવન્નસદ્ધસિલોગા પરિગુવંતિ ઇતિ ખલુ સમણે ભગવં મહાવીરે, ઇતિ ખલુ સમણે ભગવં મહાવીરે ૧ ।

જં નં સમણે ભગવં મહાવીરે મંદરે પવ્વતે મંદરચૂલિતાણ ઉવરિં જાવ પઢિબુદ્ધે, તં નં સમણે ભગવં મહાવીરે સદેવમણુયાસુરાતે પરિસાતે મજ્જગતે કેવલિપન્નત્તં ધમ્મં આગ્ગહેતિ પળ્લવેતિ જાવ ઉવદંસેતિ ૧૦ ॥ સૂ. ૭૫૦ ॥

(મૂ.૦) દશ પ્રકારની સામાચારી અર્થાત્ સાધુઓનો વ્યવહાર કહેલ છે, તે આ પ્રમાણે—બલાત્કાર સિવાય પોતાની ઈચ્છાએ ક્રિયાનું કરવું તે ઈચ્છાકાર-ઈચ્છાકારેણ સંદિસ્સલ ઇત્યાદિ ૧, મિથ્યાકાર-પોતાનો અપરાધ થયે છતે મિથ્યાદુષ્ટત દેવું-‘મિચ્છા મિ દુક્કડ’ ઇત્યાદિ ૨, તથાકાર-જે આપે કહ્યું તે તેમજ છે-સત્ય છે એમ ગુરુ પ્રત્યે કહેવું ‘તહસિ’ વચનરૂપ ૩, આવશ્યકી-અવશ્ય કર્તવ્યના યોગમાં ઉપાશ્રયથી નીકળતાં સાધુ ‘આવસ્સહિ’ કહે ‘ગમણે આવસ્સિયં કુજ્જા’ આ વચનથી ૪, નેષેધિકી-અન્ય વ્યાપારના નિષેધરૂપ-ઉપાશ્રયમાં પ્રવેશતાં સાધુ ‘નિસ્સીહિ’ કહે ‘ઠાળે કુજ્જા નિસીહિયં’ આ વચનથી ૫, દેવકુલ કે ગોચરી વગેરેમાં જતાં થકાં સાધુએ ગુરુને પૂછવું તે આપૂચ્છા ૬, પૂર્વે કાર્ય કરવાનું ગુરુએ કહેલું હોય છતાં પણ કાર્ય કરવાના સમયમાં પૂછવું અથવા પૂર્વે નિષેધેલું હોય તેનું પ્રયોજન પડવાથી ગુરુને પૂછવું તે પ્રતિપૂચ્છા ૭, પૂર્વે ગ્રહણ કરેલ અશનાદિ વડે ગુરુ વગેરેને આમંત્રણ કરવું તે છદના ૮, નહિ ગ્રહણ કરેલ અશનાદિના વિષયમાં તમારા માટે હું લેવા જાઉં? એવી રીતે ગુરુ વગેરેની આગળ પ્રાર્થના કરવી તે નિમંત્રણ ૯, હું આપનો છું એવી રીતે જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્રને માટે સ્વીકાર અર્થાત્ પોતાના ગચ્છમાંથી કે અન્ય ગચ્છમાં જઈને પણ વિશેષ ગુણી પાસેથી જ્ઞાનાદિનો લાભ મેળવવો તે ઉપસંપદા. ૧૦ ॥૭૪૯॥

શ્રમણ ભગવાન્ મહાવીરસ્વામી, છબ્રસ્થકાવમાં અંતિમ રાત્રિને વિષે એટલે રાત્રિના શેષ ભાગમાં [‘શૂલપાણી પક્ષના મંદિરમાં’] દશ મોટા-પ્રશસ્ત સ્વપ્નો જોઈને જાગ્રત થયા, તે આ પ્રમાણે—એક મહાધોર રૂપવાળા, જજવલ્યમાન, તાલ જેવા ઉંચા પિશાયને સ્વપ્નમાં પરાજય કરેલ જોઈને જાગ્રત થયા ૧, એક મહાશ્વેત પાંખવાળો પુરુષ કોકિલને સ્વપ્નમાં જોઈને જાગ્રત થયા ૨, એક મહાન્ ચિત્રવિચિત્ર પાંખવાળા પુરુષ કોકિલને સ્વપ્નમાં જોઈને જાગ્રત થયા ૩, એક મહાન્ દામપુગલ-સર્વ રત્નમય ફૂલની બે માલા સ્વપ્નમાં જોઈને જાગ્રત થયા ૪, એક મહાન્ શ્વેત ગાયોનો વર્ગ (ટોળું) સ્વપ્નમાં જોઈને જાગ્રત થયા ૫, એક મહાન્ પદ્મ સરોવર, ચોતરફથી ફૂલો વડે ખીલેલ સ્વપ્નમાં જોઈને જાગ્રત થયા ૬, એક મોટો સાગર હજારોગમે કલ્લોલની લહેરો વડે કલિત બન્ને ભુજાઓથી તરેલો સ્વપ્નમાં જોઈને જાગ્રત થયા ૭, એક મહાન્ દિનકર (સૂર્ય) તેજ વડે પ્રકાશમાન સ્વપ્નમાં જોઈને જાગ્રત થયા ૮, એક મહાન્ પિંગલ નીલ વૈદૂર્યમણી જેવા વર્ણ વડે સમાન માનુષોત્તર પર્વતને પોતાના આંતરડા વડે સર્વતઃ સમંતાત્ (ચોમેરથી) આવેશિત, પરિવેશિત (વીંટાપેલ) સ્વપ્નમાં જોઈને જાગ્રત થયા ૯, મેરુપર્વતને વિષે મેરુપર્વતની ચૂલિકાની ઉપર એક શ્રેષ્ઠ સિંહાસનપર બેઠેલા મોટા આત્માવાળા પોતાને સ્વપ્નમાં જોઈને જાગ્રત થયા ૧૦,

શ્રમણભગવાન્ મહાવીરસ્વામીએ જે એક મોટા ધોરરૂપ અને દિપ્ત તેજવાળા તાલ પિશાયને સ્વપ્નમાં જાત્યો, તેથી શ્રમણભગવાન્ મહાવીરે, મોહનીય કર્મનો મૂલથી નાશ કર્યો ૧, જે શ્રમણ ભગવાન્ મહાવીરસ્વામી, એક મોટા સફેદ પાંખવાળા પુરુષ કોકિલને સ્વપ્નમાં જોઈને જાગ્યા તેથી શ્રમણ ભગવાન્ મહાવીર, શુકલધ્યાનને પ્રાપ્ત થયેલ વિચરે છે ૨, શ્રમણ ભગવાન્ મહાવીર, જે એક મોટા ચિત્રવિચિત્ર પાંખવાળા પુરુષ કોકિલને સ્વપ્નમાં જોઈને જાગ્યા, તેથી

૧. ભગવાને છબ્રસ્થ અવસ્થામાં અસ્થિક ગ્રામની અંદર શૂલપાણી પક્ષના મંદિરમાં ૪ મુહૂર્ત માત્ર ઊભા રહીને નિદ્રા કરેલ છે, શેષકાલ અપ્રમત્ત રહ્યા છે.

શ્રમણ ભગવાન્ મહાવીર, સ્વસમય અને પરસમય લક્ષણ ચિત્રવિચિત્ર-વિવિધ પ્રકારના ભાવવાળા દ્વાદશાંગરૂપ ગણિષ્ટિકને સામાન્યથી કહે છે, વિશેષથી જણાવે છે, પ્રતિસૂત્રના અર્થને કહેવા વડે પ્રરૂપે છે, પ્રતિલેખનાદિ ક્રિયાના સ્વરૂપને બતાવવા વડે દર્શાવે છે, અભુજ જીવો પર કૃપા કરીને નિશ્ચયથી ફરીને બતાવે છે. સમસ્ત નયની યુક્તિઓ વડે ઉપદર્શન કરે છે, તે આ પ્રમાણે—આચારાંગ, યાવત્ દષ્ટિવાદ ૩, શ્રમણ ભગવાન મહાવીર, જે એક મોટો સર્વ રત્નમય દામયુગલ (ફૂલની બે માળા) સ્વપ્નમાં જોઈને જાગ્યા, તેથી શ્રમણ ભગવાન મહાવીર, બે પ્રકારનો ધર્મ પ્રરૂપે છે, તે આ પ્રમાણે—અગાર (ગૃહસ્થ) ધર્મ અને અનગાર ધર્મ ૪, શ્રમણભગવાન મહાવીર, જે એક મોટો ગાયનો વર્ગ સ્વપ્નમાં જોઈને જાગ્યા તેથી શ્રમણભગવાન મહાવીરનો, જ્ઞાનાદિ ગુણ વડે યુક્ત ચાર પ્રકારનો સંધ છે, તે આ પ્રમાણે—સાધુઓ, સાધ્વીઓ, શ્રાવકો અને શ્રાવિકાઓ ૫, શ્રમણભગવાન મહાવીરસ્વામી, જે એક મોટા પદ્મસરોવરને જોઈને જાગત થયા તેથી શ્રમણ ભગવાન મહાવીર, વંદનાદિ નિમિત્તે આવેલા ચાર પ્રકારના દેવો પ્રત્યે જીવાજીવાદિ પદાર્થો પ્રરૂપે છે અને સમ્યક્ત્વ ગ્રહણ કરાવે છે, તે દેવો આ પ્રમાણે—ભવનપતિ, વાનવ્યંતર, જ્યોતિષ્ઠ અને વૈમાનિક ૬, શ્રમણભગવાન મહાવીર, જે એક મોટા હજારો ગમે કલ્લોલોની લહેરવાળા સમુદ્રને ભુજાઓથી તરેલ જોઈને જાગ્યા તેથી શ્રમણભગવાન મહાવીર, અનાદિઅનંત દીર્ઘ માર્ગવાળા, નરકાદિ ચતુર્ગતિલક્ષણ સંસારરૂપ કાંતારને પાર પામેલા છે ૭, શ્રમણભગવાન મહાવીર, જે એક મોટા તેજસ્વી સૂર્યને જોઈને જાગ્યા તેથી શ્રમણભગવાન મહાવીરને અનંત, અનુત્તર, યાવત્ કેવલજ્ઞાન અને કેવલદર્શન ઉત્પન્ન થયેલ છે ૮, શ્રમણભગવાન મહાવીર, જે એક મોટા પિંગલ નીલ વૈદુર્યમણિ જેવા વર્ગવાળા માનુષોત્તર પર્વતને પોતાના આંતરડા વડે વીંટાયેલ જોઈને જાગ્યા, તેથી શ્રમણભગવાન દેવસહિત મનુષ્ય અને અસુરલોક અર્થાત્ ત્રૈલોક્યને વિષે પ્રધાન કીર્તિ, વર્ણ(પ્રશંસા), શબ્દ અને શ્લાઘા વિસ્તારી રહી છે. ઐવી રીતે નિશ્ચયે શ્રમણભગવાન મહાવીરસ્વામી, સર્વજ્ઞ, સર્વદર્શી, સર્વ સંશયોચ્છેદક જગત્વત્સલ વર્તે છે ૯, શ્રમણભગવાન મહાવીર, જે મેરુપર્વતને વિષે મેરુની ચૂલિકા ઉપર સિંહાસન પર બેઠેલ પોતાના આત્માને જોઈને જાગ્યા, તેથી શ્રમણભગવાન મહાવીર, દેવ સહિત મનુષ્ય અસુરની (બાર) પર્ષદા મધ્યે રહ્યા છતાં કેવલીપ્રજ્ઞા ધર્મને સામાન્યથી કહે છે, વિશેષથી જણાવે છે યાવત્ સમસ્ત નયોને યુક્તિપૂર્વક સમજાવે છે.

૧૦ ॥૭૫૦॥

(ટીં) 'વસે' ત્યાદિં સમાચરવું તે સમાચાર, તેનો ભાવ તે સામાચાર્ય, તે જ સામાચારી અર્થાત્ સંવ્યવહાર, 'ઇચ્છા' ઇત્યાદિ દોઢે શ્લોક છે. 'ઇચ્છા' ઇતિં ઇચ્છવું તે ઇચ્છા અને કરવું તે કાર, 'કાર' શબ્દ દરેકમાં જોડવો 'ઇચ્છયા' ઇચ્છાપૂર્વક બલાત્કાર સિવાય કરવું તે ઇચ્છાકાર અર્થાત્ ઇચ્છાપૂર્વક ક્રિયા. ઇચ્છા તો ઇચ્છાકારેણ-આપની ઇચ્છાએ મારું આ કાર્ય કરો. એમ ઇચ્છાપ્રધાન ક્રિયા વડે, પરંતુ બલાત્કારપૂર્વક ક્રિયા વડે નહિ. આનો પ્રયોગ પોતાને અર્થ કે પરને અર્થે ઇચ્છતો થકો જ્યારે બીજા પ્રત્યે યાચે છે ત્યારે હોય છે. કહ્યું છે કે—

જહ અબ્ધત્યેજ્જ પરં, કારણજાણ કરેજ્જ સે કોઈં । તત્થ ડ ઇચ્છાકારો, ન કમ્પહ બલામિઓગો ડ ॥૫૧॥^૧

[આવશ્યક નિર્યુક્તિ ૬૬૮ તિ]

સાધુઓને કારણ વિના યાચવું જ કલ્પે નહિ, તેથી જો કોઈપણ કારણ ઉત્પન્ન થયે છતે અન્ય સાધુપ્રત્યે યાચે તો તે પ્રાર્થનામાં ઇચ્છાકારનો પ્રયોગ કરવો, પરંતુ બલાત્કાર (ફોર્સ) કરવો કલ્પે નહિ. ક્વચિત્ ખાસ કારણે એવો જ કોઈ શિષ્ય હોય તો બલાભિયોગ પણ કલ્પે. (૫૯)

૧, તથા મિથ્યા-વિતથ-અસત્ય આ પર્યાય શબ્દો છે. મિથ્યા કરવું તે મિથ્યાકાર અર્થાત્ મિથ્યા ક્રિયા. તેવા પ્રકારના સંયમભોગમાં વિપરીત આચરણ કીધે છતે જાણેલ છે જિનવચનનો સાર જેણે એવા સાધુઓ, તે વિપરીત ક્રિયાના નિષ્ફલપણાને

૧. તુલના : અબ્ધતથાણ્ઠ કરણે, વ કારણેણં તુ દોણ્ઠ વિ ડચિણ્ઠ. ઇચ્છકારો કત્થહ, ગુરુઆણા ચેવ ય ઠિતિતિ ॥ [પંચાં ૧૨/૪]

ખતાવવા માટે મિથ્યાકાર કરે છે. આ મિથ્યા ક્રિયા છે એમ તાત્પર્ય છે. કહ્યું છે કે—

સંજમજોગે અબ્મુદિયસ્સ જં કિંચિ વિતહમાયરિયં । મિચ્છા એયં તિ વિયાણિકુળ મિચ્છ તિ કાયવ્વં ॥૬૦॥

[પચ્છા૦ ૧૨।૧૦ આવશ્યક નિર્યુક્તિ ૬૮૨ તિ]

સંયમયોગમાં તત્પર થયેલ સાધુએ જે કાંઈ વિપરીત આચર્યું હોય તે મેં આ ખોટું કર્યું એમ જાણીને તેનો મિથ્યાકાર કરવો અર્થાત્ મિચ્છા મિ દુક્કડં આપવું. (૬૦)

૨, તથા-નાહત કરવું તે તથાકાર તે સૂત્ર સંબંધી પ્રશ્ન વગેરેના વિષયવાળો છે. જેમ આપે કહ્યું તેમજ આ છે આવા સ્વરૂપવાળો તથાકાર છે. કહ્યું છે કે—

વાયણપડિસુણણા, ઉવસ્સે સુત્તઅત્થકહણા અવિતહમેયં તિ તહા, પડિસુણણા તહક્કારો ॥૬૧॥

[પચ્છા૦ ૧૨।૧૫ આવશ્યક નિર્યુક્તિ ૬૮૧ તિ]

સૂત્રની વાચનામાં, સૂત્રને સાંભળવામાં, ઉપદેશમાં, સૂત્ર સંબંધી અર્થના કથનમાં (વ્યાખ્યાનમાં) તથા પૂછેલ પ્રશ્નના આચાર્યે આપેલ ઉત્તરમાં આપનું વચન અવિતથ (સત્ય) છે એમ કહેવું તે તથાકાર છે. (૬૧)

આ પુરુષવિશેષના વિષયમાં (બહુશ્રુતના સંબંધમાં) જ પ્રયોગ કરવો યોગ્ય છે. અગાદિ ચ—

કપ્પાકપ્પે પરિનિદિયસ્સ ઠાણેસુ પંચસુ ઠિયસ્સ । સંજમ-તવજ્ઞગસ્સ ડ, અવિગપ્પેણં તહક્કારો ॥૬૨॥

[પચ્છા૦ ૧૨।૧૪ આવશ્યક નિર્યુક્તિ ૬૮૮ તિ]

કલ્પ-આચરવા યોગ્ય અને અકલ્પ-નાહિ આચરવા યોગ્ય, તે બન્નેને વિષે નિષ્ણાત હોય, પાંચ મહાવ્રતરૂપ સ્થાનને વિષે સ્થિત હોય તથા સંયમ અને તપને વિષે વર્તનાર હોય એવા આદ્ય (અંતરંગ લક્ષ્મીવાળા) મુનિને વિષે વિના સંકોચે તથાકાર કરવો. (૬૨)

૩, 'આવસ્સિયા ચ' ત્તિ૦ અવશ્ય કર્તવ્ય યોગ વડે નીપજેલી તે આવશ્યકી 'ચ' શબ્દ સમુચ્ચયમાં છે. આનો પ્રયોગ ઉપાશ્રયથી નીકળતાં આવશ્યક યોગયુક્ત સાધુને હોય છે. આહ હિ—

કજ્જે ગચ્છંતસ્સ ડ, ગુરુનિદ્દેસેણ સુત્તનીર્ણ ॥ આવસ્સિય તિ નેયા, સુદ્ધા અત્રત્થજોગાઓ ॥૬૩॥

[પચ્છા૦ ૧૨।૧૮ તિ]

ગુરુની આજ્ઞા વડે કાર્યપ્રસંગે ઉપાશ્રયથી નીકળતાં સૂત્રોક્ત નીતિએ આવશ્યકી જાણવી, કારણ કે શુદ્ધા-સત્ય-અન્વર્થ-સાર્થક યોગવાળી હોવાથી. (૬૩)

૪, તથા નિષેધ વડે થયેલી તે નૈષેધિકી-અન્ય વ્યાપારના નિષેધરૂપ આનો પ્રયોગ ઉપાશ્રયમાં પ્રવેશ કરનારને હોય છે. જેથી કહ્યું છે કે—

એવોગ્ગહપ્પવેસે, નિસીહિયા તહ નિસિદ્ધજોગસ્સ ।

એયસ્સેસા ડચિયા, ઇયરસ્સ [અનિષિદ્ધયોગસ્ય] ન ચેવ નત્થિ તિ ॥૬૪॥

[પચ્છા૦ ૧૨।૨૨ તિ]

એવી રીતે અવગ્રહ (ઉપાશ્રય) ના પ્રવેશમાં નિષિદ્ધયોગ-નિરુદ્ધ કરેલ મન, વચન, કાયયોગવાળાને આ નૈષેધિકી ઉચિત છે, પરંતુ અનિષિદ્ધ યોગવાળાને ઉચિત નથી; કારણ કે સાર્થક નથી. (૬૪)

૫, તથા પૂછવું તે આપૃચ્છા. તે વિહારભૂમિના ગમનાદિ પ્રયોજનમાં ગુરુને પૂછવારૂપ કરવી. 'ચ' શબ્દ પૂર્વની જેમ જાણવો. ઇહોક્તમ્—

આપુચ્છણા ડ કજ્જે, ગુરુણો તસ્સમ્મયસ્સ વા નિયમા । એવં ચુ તયં સેયં, જાયઈ સઈ નિજ્જરાહેક ॥૬૫॥

[પચ્છા૦ ૧૨।૨૬ ઇતિ]

કાર્યપ્રસંગે ગુરુને પૂછવું. ગુરુને સમ્મત કાર્ય હોય તોપણ અવશ્ય પૂછવું. આ પ્રમાણે વારંવાર પૂછવાથી નિશ્ચયે તેને

શ્રેય થાય અને નિર્જરાનો હેતુ થાય છે. (૬૫)

૬, તથા પ્રતિપૃષ્ઠા-પ્રતિપક્ષ. તે ગુરુએ પૂર્વે નિયુક્ત-નીમેલ કાર્યને વિષે પણ કાર્ય કરવાના સમયમાં કરવી અથવા પૂર્વે મનાઈ કરેલ કાર્યમાં પ્રયોજન પડવાથી તે જ કાર્ય કરવાની ઇચ્છાવાળાએ પ્રતિપૃષ્ઠા કરવી. યદાહ—

પઢિપુચ્છણા ડ કજ્જે, પુવ્વનિડત્તસ્સ કરણકાલમ્મિ । કજ્જંતરાદિહેડં, નિદિદ્ધા સમયકેઠ્ઠિં ॥૬૬॥

[પચ્છા° ૧૨।૩૦ તિ]

પ્રતિપૃષ્ઠા તો પૂર્વે નિયુક્ત કરેલ કાર્યને વિષે પણ કાર્ય કરવાના સમયમાં કરવી અથવા કાર્યાતરના હેતુથી કરવી, સિદ્ધાંત-તત્ત્વના કુશલ પુરુષોએ કહેલી છે. (૬૬)

૭, તથા છંદના-પૂર્વે ગ્રહણ કરેલ અશનાદિ વડે (આમંત્રણ) કરવી. રહાવાચિ—

પુવ્વગહિણ્ણ છંદણ, ગુરુઆણાણ જહારિહં હોઈ । અસણાદિણા ડ ઇસા, ખેયેહ વિસેસવિસય ત્તિ ॥૬૭॥

[પચ્છા° ૨।૩૪ તિ]

પૂર્વે ગ્રહણ કરેલ (મેળવેલ) અશનાદિ વડે ગુરુની આજ્ઞાથી યથાયોગ્ય અનુજયેષ્ઠા મુનિઓને નિમંત્રણ કરવું. આ વિશેષ વિષયવાળી છંદના જાણવી. (૬૭)

૮, તથા નિમંત્રણા-નહિ ગ્રહણ કરેલ અશનાદિ વડે (વિજ્ઞપ્તિ) અર્થાત્ આપના માટે હું અશનાદિક લઈ આવું? આવા પ્રકારની ઉક્તિ. આ અર્થમાં કહ્યું છે કે—

સજ્ઞાયા ડ્વાઓ, [શ્રાન્તઃ] ગુરુકિચ્ચે સેસગે અસંતમ્મિ । તં પુચ્છિઠ્ઠણ કજ્જે, સેસાણ નિમંતણં કુજ્જા ॥૬૮॥

[પચ્છા° ૧૨।૩૮ તિ]

સ્વાધ્યાયથી શ્રાંત થયેલ-વિરામ પામેલ સાધુ, ગુરુનો શેષ કાર્ય નહિ હોતે છતે ગુરુને પૂછીને શેષ મુનિઓને નિમંત્રણ કરે અર્થાત્ તમારા માટે હું અશનાદિક લઈ આવું? એમ પૂછે. (૬૮)

૯, તથા 'ઉવસંપત્' તિં ઉપસંપત્-હોવાથી હું આપનો છું એવા પ્રકારનો સ્વીકાર તે જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્રના અર્થપણને લઈને ત્રણ પ્રકારે છે, તેમાં જ્ઞાન ઉપસંપત્-પૂર્વે ગ્રહણ કરેલ સૂત્ર અને અર્થને સ્થિર કરવા માટે, તથા ત્રુટિત સૂત્ર, અર્થના સંધાનને માટે તથા પ્રથમથી (નવીન) ગ્રહણ કરવા માટે ઉપસંપદા લેવાય છે. દર્શનોપસંપત્ પણ એવી રીતે. વિશેષ એ કે-દર્શનપ્રભાવક સમ્મતિ વગેરે શાસ્ત્રના વિષયવાળી છે. ચારિત્રની ઉપસંપદા તો વૈયાવૃત્ત્ય કરવા માટે ક્ષપણ-તપને માટે ઉપસંપદા લેનારને હોય છે. કહ્યું છે કે—

ઉવસંપયા ય તિવિહા, નાળે તહ દંસળે ચરિત્તે ય । દંસળ-નાળે તિવિહા, દુવિહા ય ચરિત્તઅઢ્ઢાણ ॥૬૯॥

વત્તણ-સંધળ-ગહળે, સુત્તત્થોભયગયા ડ ઇસ તિ । વેયાવચ્ચે ચ્ખમળે, કાલે પુણ આવકહિયાઈ ॥૭૦॥

[પચ્છા° ૧૨।૪૨-૪૩ આવશ્યક નિર્યુક્તિ ૬૯૮-૯૯ તિ]

ઉપસંપદા ત્રણ પ્રકારે છે. જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્ર માટે, તેમાં દર્શન અને જ્ઞાનની ત્રણ-ત્રણ પ્રકારે, અને ચારિત્રની ઉપસંપદા બે ભેદથી છે. (૬૯)

જ્ઞાનસંબંધીના સૂત્ર, અર્થ અને તદુભય એમ ત્રણ ભેદ છે. અને દર્શન સંબંધી પણ એજ ત્રણ ભેદ છે. જ્ઞાનસંબંધી ત્રણ ભેદના, પરાવર્તન, અનુસંધાન અને ગ્રહણ એમ ત્રણ-ત્રણ ભેદ થવાથી નવ ભેદ જ્ઞાન સંબંધી થાય છે. ચારિત્ર ઉપસંપદાના વૈયાવચ્ચ અને તપ એ બે ભેદ અને બે ભક્તેના કાલના પરિમાણની અપેક્ષાએ યાવત્કથિક અને ઈત્વરકથિક એમ બે-બે ભેદ છે. (૭૦) યાવત્કથિક એટલે જીવન પર્યંત અને ઈત્વરકથિક એટલે અમુક સમય સુધી.

૧૦, 'કાલે' તિં ઉપકમણકાલમાં આવશ્યકસૂત્રની ઉપોદ્ધાત નિર્યુક્તિ વડે કહેવાયેલ સામાચારી દશ પ્રકારની હોય છે. ॥૭૪૯॥

આ સામાચારી મહાવીરસ્વામીએ અહિં પ્રરૂપેલી છે. આ હેતુથી ભગવાનનો જ આશ્રય કરીને દશ સ્થાનકને કહે છે— 'સમળે' ત્યાદિં સુગમ છે. વિશેષ એ કે—'છઠમત્થકાલિયાણ' તિં પ્રાકૃતપણાથી છે. છઠ્ઠમ્થ કાલમાં જ્યારે ભગવાન ત્રિક, ચતુષ્ક, ચત્વર, ચતુર્મુખ અને મહાપથાદિને વિષે નિપુણ પટલ (ઢોલ) ના શબ્દની ઉદ્ઘોષણાપૂર્વક યથેચ્છ નિરંતર એક વર્ષ પર્યંત મહાદાનને આપીને બધાય લોકોનું દારિદ્ર નાશ કર્યું હતું, ત્યારપછી દેવ સહિત, મનુજ અને અસુરની પર્યાદા વડે પરિવરેલા છતાં કુંડપુર નગરથી નીકળીને જ્ઞાતવન ખંડમાં માગશર કૃષ્ણ દશમીને વિષે એકલા દીક્ષિત થઈને, મન:પર્યવ જ્ઞાનને ઉત્પન્ન કરીને આઠ માસ (ભૂમંડલમાં) વિચરીને મયૂરકનામા સન્નિવેશની બહાર રહેલા દૂયમાનનામા પાખંડિકી (તાપસી) સંબંધિની એક ઉત્તજ (તૂણની ઝુંપડીમાં) તેની અનુજ્ઞાએ વર્ષાવાસ આરંભીને—ચોમાસું રહીને પશુઓ વડે ઝુંપડીને ઉપદ્રવ કરાયે છતે તેની રક્ષાને નહિ કરવાથી (ઘાસ ખવાયે છતે) ઝુંપડીના નાયક મુનિકુમાર (તાપસ) ને અપ્રીતિ કરતો થકો સમજીને વર્ષાકાલનો અર્ધ માસ (પક્ષ) ગયે છતે ત્યાંથી અકાલમાં (ચોમાસામાં) જ નીકળીને અસ્થિકગ્રામ નામા સન્નિવેશથી બહાર શૂલપાણી નામા યક્ષના આયતનમાં શેષ વર્ષાવાસને આરંભ્યો. ત્યાં જ્યારે રાત્રિમાં શૂલપાણી યક્ષ, ભગવાનને ક્ષોભ પમાડવા માટે શીઘ્ર ટાલિતાકાલક—અત્યંત મોટા અકટ્ટહાસ્યને મૂકતો થકો લોકોને ત્રાસ પમાડતો હતો ત્યારે આ ભગવાન દેવદ્વારા વિનાશ પામશે એવી રીતે ભગવાનના આલંબનથી (નિમિત્તથી) લોકોને અર્ધર્થ ઉત્પન્ન થયું. ફરીને હસ્તિ ૧, પિશાચ ૨ અને નાગ ૩ (સર્પ) ના રૂપ વડે ભગવાનને ક્ષોભ કરવા માટે શક્તિમાન ન થયો. પછી શિર ૪, કાન ૫, નાસા ૬, દાંત ૭, નખ ૮, આંખ ૯ અને પીઠમાં વેદના કરવા લાગ્યો ૧૦ તે પ્રત્યેક વેદના^૧, સામાન્ય પુરુષને એક વાર કરવાથી પ્રાણનો નાશ કરવામાં સમર્થ થાય એવી કરી તોપણ પ્રચંડ પવન વડે હણાયેલ મેરુના શિખરની જેમ નહિ કંપાયમાન ભાવવાળા (અકંપ) વર્દમાનસ્વામીને જોઈને થાક્યો હતો તે યક્ષ, જિનપતિના પાદપદ્મના વંદનપૂર્વક કહેવા લાગ્યો કે—હે ક્ષમાક્ષમણ! મારો અપરાધ આપ ક્ષમા કરો તથા સિદ્ધાર્થ^૨ નામા વ્યંતરદેવ, તેના નિગ્રહ માટે પ્રબલતાથી દોડ્યો અને બોલ્યો કે—અરેરે શૂલપાણે! અપ્રાર્થિતની પ્રાર્થના કરનાર અર્થાત્ મૃત્યુને ઈચ્છનાર, હીનપુણ્ય ચતુર્દશીના^૩ જન્મેલ, શ્રી, હ્રી, ધૃતિ, કીર્તિથી રહિત, દુરંત પ્રાંત લક્ષણ (અધમ), તું નથી જાણતો કે આ સિદ્ધાર્થ રાજાનો પુત્ર, પુત્રની માફક સમસ્ત જગજીવને મૃત્નનાર અને સમસ્ત સુર, અસુર તથા મનુષ્ય નિકાયના નાયકોને જીવિત સમાન એવા પ્રભુનો તે અપરાધ કયો છે, એમ ત્રિદશપતિ (ઈંદ્ર) જાણશે તો તને દેશનિકાલ કરશે, એમ સાંભળીને તે યક્ષ બીનો અને દ્વિગુણતર—અધિક ખમાવવા લાગ્યો. સિદ્ધાર્થે તેને ધર્મ કહ્યો, તે યક્ષ ઉપશાંત થયો. પછી ભક્તિના સમૂહમાં અતિશય માનસવાળો તે દેવ, ભગવાન પ્રત્યે ગીતનૃત્યના ઉપદર્શનપૂર્વક પૂજતો હતો અને લોકો તો વિચારવા લાગ્યા કે—દેવાર્ચક (પ્રભુ) ને મારીને હમણાં દેવ ક્રીડા કરે છે. સ્વામિને દેશે ઊણા ચાર પ્રહર સુધી તે દેવે અતિશય સંતાપ ઉપજાવ્યો. પ્રભાત સમયમાં મુહૂર્તમાત્ર નિદ્રા, પ્રમાદને પ્રાપ્ત થયા. તે અવસરમાં આ અર્થ છે અર્થાત્ સ્વપ્ના જોયા. અથવા છઠ્ઠમ્થ કાલમાં જે થયેલી તે છઠ્ઠમ્થકાલિકી, તેણીની 'અંતિમરાઈવસિ' તિં અંતિમ ભાગરૂપ, અવયવમાં^૪ સમુદાયના ઉપચારથી જે આ રાત્રિ તે અંતિમરાત્રિકા. તે રાત્રિના અવસાનમાં મહાંત-પ્રશસ્ત એવા સ્વપ્નો—નિદ્રાના વિકારથી થયેલ વિજ્ઞાન વડે જણાયેલ અર્થવિશેષો તે મહાસ્વપ્નો. તેને સ્વપ્નમાં—સ્વાપ ક્રિયામાં અર્થાત્ સૂતેલ અવસ્થામાં (દીઠા) (ભગવાનને ઉભા ઉભા નિદ્રા આવી છે. નિદ્રા માટે સ્વાપ શબ્દનો પ્રયોગ છે.) 'एणं च'इति—ચકાર ઉત્તરસ્વપ્નોની અપેક્ષાએ સમુચ્ચય અર્થવાળો છે. 'મહાચોર'—અતિરૌદ્ર રૂપ—આકાર. 'दीप्त'—જાજવલ્યમાન અથવા દમ-ગર્વાવાળું ધારણ

૧. એક રાત્રિમાં દશ ઉપસર્ગો કર્યા. ૨. સિદ્ધાર્થ વ્યંતર ઇંદ્રની આજ્ઞાથી ભગવાનની સેવામાં રહેલ હતો તે ભગવાનની માસીનો દીકરો હતો. ભગવાનના કાકા સુપાર્થનો જીવ હતો એમ પણ ગ્રંથાંતરમાં કહેલ છે.

૩. હીનપુણ્યચતુર્દશી એટલે એછી ધરીવાળી ચૌદશ, જો પૂર્ણ ધરીવાળી ચૌદશનો જન્મેલ હોય તો મહાભાગ્યશાળી થાય.

૪. છઠ્ઠમ્થકાલનો પ્રથમ ચોમાસો સમસ્ત છઠ્ઠમ્થકાલના અવયવરૂપ છે તેથી છઠ્ઠમ્થકાલની અંતિમ રાત્રિ કહી, પરંતુ સમસ્ત છઠ્ઠમ્થકાલના પ્રાંતભાગરૂપ અંતિમ રાત્રિ સમજવી નહિ.

કરે છે તે મહાઘોરરૂપ દીપ્ત (દમ) ઘર. પ્રાકૃતપણાથી વિશેષણનો ન્યાસ ઉત્તરમાં (પાછળ) છે. તાલ-વૃક્ષવિશેષ (તાડ), તેના જેવો દીર્ઘત્વ (ગિચાઈ) વગેરેના સમાનપણાથી-પિશાય-રાક્ષસ તે તાલપિશાય, તેને 'પરાજિત' આત્મા વડે નિરાકાર કર્યો-જીત્યો ૧, 'एगं च' તિં બીજું 'પુંસ્કોકિલગં' તિં પુરુષ એવો કોડિલપરપુષ્ટ તે પુંસ્કોડિલક તે અવશ્ય કૃષ્ણ હોય છે માટે શુક્લ પાંખવાળો એમ વિશેષિત કર્યું ૨, 'चित्तविचित्तपक्खं' તિં ચિત્તકર્મ વડે વિચિત્રો-વિવિધવર્ણ વિશેષવાળા બે પક્ષો (પાંખો) છે જેને તે ચિત્રવિચિત્ર પક્ષક ૩, 'दामदुर्गं' તિં માલાયુગલ ૪, 'गोवग्गं' તિં ગાયના રૂપો ૫, 'पउमसर'તિં-પમ્મકમલો જે સરોવરમાં ઉત્પન્ન થાય છે તે પમ્મસર 'सर्वतः' બધીય દિશાઓમાં અને 'समंतात्'—વિદિશાઓમાં, કુસુમો-પદ્મલક્ષણ ફૂલો ઉત્પન્ન થયેલા છે જેમાં તે કુસુમિત દ્વ, 'उम्मीवीइसहस्सकलियं' તિં ઉર્મ્મિઓ-કલ્લોલો (મોજાઓ) તત્સ્વરૂપ જે વીચીઓ-લહેરો તે ઉર્મિવીચય. 'वीचि शब्द तो लोकमां अंतर अर्थमां इठ छे अथवा उर्मि અને વીચિ શબ્દનો વિશેષ (ફરક) ગુરુત્વ અને લઘુત્વ વડે કરાયેલ છે અર્થાત્ મોટા મોજાં તે ઉર્મિઓ અને નાના મોજાં તે વીચિઓ. ક્યાંક વીચિ શબ્દ ભણાતો જ નથી. ઉર્મિ અને વીચિઓના હજારો વડે કલિત (યુક્ત) જે સમુદ્ર તે ઉર્મિવીચિસહસ્રકલિત, તેને બન્ને બાહુથી (તયા) ૭, તથા દિનકર-સૂર્ય ૮, एकेन च-એક 'ણ' શબ્દ અલંકારમાં છે. 'मह'न्ति મોટા (પર્વત) વડે છાંદસપણાથી 'एगं च णं महंति' આ પાઠમાં માનુષોત્તરના આ બે વિશેષણ છે. 'हरिवेरुलियवन्नाभेणं' તિં हरिः—પિંગલવર્ણ વૈદૂર્ય-મણિવિશેષ તેનો વર્ણ-નીલ તે વૈદૂર્ય તેથી દ્વંદ્વ અર્થાત્ પિંગલ નીલવર્ણ તેના જેવો દેખાય છે જે તે હરિવૈદૂર્યવર્ણાભ, તેના વડે અથવા હરિવત્નીલ એવું વૈદૂર્ય તે હરિવૈદૂર્ય. બીજું તેમજ છે. નિજક-પોતાના આંતરડા-ઉદરના મધ્યમાં રહેલ અવયવવિશેષ વડે. આવેદિયં-એક વૃખત વીંટાયેલ-પરિવેદિયં-અનેક વખત વીંટાયેલ ૯, 'एगं च णं महं' તિં પોતાનું વિશેષણ છે. 'सिंहासनवरगयं' તિં સિંહાસનોની મધ્યે જે શ્રેષ્ઠ તે સિંહાસનવર, તે ઉપર, ગત-બેઠેલ જે આત્મા તેને ૧૦, આ કહેલ દશ મહાસ્વપ્નોના ફલનું પ્રતિપાદન કરવા સારુ કહે છે-'जत्र'मित्यादि० સુગમ છે. વિશેષ એ કે-'मूलओ' તિં આદિથી અથવા સર્વથી જ 'उद्धाइए' વિનાશ કર્યો-વિનાશ કરવાપણાને લઈને ઉપચારથી કહ્યું અને સૂત્રકારની અપેક્ષાએ તો આ અતીત નિર્દેશ જ છે ૧, એમ બીજાઓમાં પણ સમજવું (૨) 'ससमयपरसमइयं' તિં સ્વસિદ્ધાંત અને પરસિદ્ધાંત છે જેમાં તે સ્વસમયપરસમયિક, ગણિનઃ—આચાર્યના પિટક (પેટી) ની જેમ પિટક-વ્યાપારીના સર્વસ્વ સ્થાનની જેમ તે ગણિપિટક 'आघवेइ' તિં સામાન્ય, વિશેષરૂપથી કહે છે, પ્રજ્ઞાપયતિ—સામાન્યથી જણાવે છે. દરેક સૂત્રને અર્થના કથન વડે પ્રરૂપે છે. પ્રત્યુપેક્ષણાદિ ક્રિયાને બતાવવા વડે સૂત્રના અભિધેયને દર્શાવે-બતાવે છે આ ક્રિયા અક્ષરો વડે ગ્રહણ કરી, આવી રીતે કરાય છે આ ભાવના છે 'निदंसेइ' તિં કથયિત્ નહિ ગ્રહણ કરનારને તેની ઉપર અનુકંપા વડે નિશ્ચયથી ફરીફરીને બતાવે છે તે નિર્દેશ છે 'उवदंसेइ' તિં સમસ્ત નયની યુક્તિ વડે ઉપદર્શન કરાવે છે ૩, (૪) 'चाउव्वण्णाइण्णे' તિં શ્રમણાદિ ચાર વર્ણો એકત્ર થયેલ તે ચતુર્વર્ણ, તે જ ચાતુર્વર્ણ્ય. તેના વડે આકીર્ણ-વ્યાપ્ત તે ચાતુર્વર્ણ્યાકીર્ણ અથવા ચાર વર્ણો-પ્રકારો છે જેમાં તે ચતુર્વર્ણ, દીર્ઘપણું પ્રાકૃતપણાથી છે. ચાર વર્ણવાળો એવો જ્ઞાનાદિ ગુણો વડે જે આકીર્ણ તે ચતુર્વર્ણ્યાકીર્ણ ૫, 'चउव्विहे देवे पन्नवेइ' તિં વંદન, કુતૂહલાદિ પ્રયોજન વડે આવેલા ચાર પ્રકારના દેવો પ્રત્યે જીવાજીવાદિ પદાર્થોનું પ્રજ્ઞાપન કરે છે-બોધ આપે છે, સમ્યક્ત્વને ગ્રહણ કરાવે છે યાવત્ શિષ્ય કરે છે. અથવા લોકોને માટે દેવોના સ્વરૂપને પ્રકાશે છે દ્વ. (૭), 'अणंते' इत्यादि०, સૂત્રમાં યાવત્ શબ્દથી 'निव्वाघाए निरावरणे कसिणे पडिपुण्णे केवलवरनाणदंसणे' તિં વ્યાઘાત રહિત, આવરણ રહિત, સમસ્ત, પ્રતિપૂર્ણ, કેવલવરજ્ઞાનદર્શન એમ જાણવું ૮, 'सदेवे'ત્યાદિ० સહ દેવૈઃ—વૈમાનિક અને જ્યોતિષ્કો વડે અને મનુજૈઃ—મનુષ્યો વડે, असुरैः—ભવનપતિ તથા વ્યંતરો વડે વર્તે છે તે સદેવમનુજાસુર. તે લોકમાં અર્થાત્ ત્રિલોકને વિષે 'उराल' તિં પ્રધાન કીર્તિ-સર્વ દિશામાં વ્યાપનારી પ્રશંસા વર્ણ-એકદિશવ્યાપી પ્રશંસા શબ્દ-અર્ધ દિશામાં વ્યાપનારી

૧. લોકભાષામાં વીચિ=વચ્ચે=વચમાં આ અર્થરૂઢ છે. તે અહિં ન લેવો. પરંતુ ઉર્મિ લક્ષણવાળો અર્થ લેવો એ ભાવ છે.

પ્રશંસા અને શ્લોક—તે તે સ્થાનમાં જ શ્વાધા (વખાણ). આ બધાયનો દ્વંદ્વ સમાસ છે, તેથી આ બધાય 'પરિગુચ્ચંતિ'—વ્યાકૂલ થાય છે—સતત ભમે છે અથવા 'પરિગૂચ્યન્તે'—'ગુડ્' ધાતુ શબ્દના અર્થમાં હોવાથી અવાજ કરે છે, પાઠાંતરથી પરિભ્રમણ કરે છે. કેવી રીતે તે કહે છે 'ઇતિ ખલુ' इत्यादि 'ઇતિ' એવં પ્રકાર અર્થમાં છે, 'ખલુ' વાક્યના અલંકારમાં છે તેથી આવા પ્રકારવાળા ભગવાન સર્વજ્ઞાની, સર્વદર્શી, સર્વ સંશયનો વ્યવચ્છેદ કરનાર, સર્વ જનોને બોધક થાય એવી ભાષાને બોલનાર, સર્વ જગત જીવના વત્સલ, સર્વ ગુણીજનોના સમૂહમાં ચક્રવર્તી, સર્વ નર અને નાકિ (દેવ) ના નાથકના સમુદાય વડે સેવાયેલ ચરણયુગલવાળા 'મહાવીર' નામે એ જ ફરીથી કહેવાય છે. શ્વાધા કરવાવાળાઓનો આદર જણાવવા માટે અથવા અનેકપણું જણાવવા માટે ૯, 'આઘવેઈ' ત્યાદિં પૂર્વવત્ ૧૦, ૧૦૫૦॥

સ્વપ્નના દર્શનકાળમાં ભગવાન સરાગ સમ્યગ્દર્શની હતા માટે સરાગ સમ્યદર્શનનું નિરૂપણ કરતાં થકાં સૂત્રકાર કહે છે—

દસવિધે સરાગસમ્મદ્દંસણે પત્તત્તે, તંજહા—નિસગ્ગ ૧ વતેસરુતી ૨, આણારુતી ૩ સુત્ત-૪ વીતરુતિમેવ ૫ । અભિગમ-૬ વિત્થારુતી ૭, કિરિયા-૮ સંખેવ-૯ ધમ્મરુતી ૧૦ ॥૧॥ ॥ સૂ. ૭૫૧॥

(મૂ.) દશ પ્રકારે સરાગી જીવોનું સમ્યગ્દર્શન કહેલું છે, તે આ પ્રમાણે—ગુરુના ઉપદેશ વિના સહજથી જાતિસ્મરણાદિ વડે જીવાદિ પદાર્થોનું શ્રદ્ધાન કરે તે નિસર્ગરુચિ ૧, ગુરુના ઉપદેશથી જે જીવાદિ પદાર્થોનું શ્રદ્ધાન કરે તે ઉપદેશરુચિ ૨, સર્વજ્ઞના વચનરૂપ આજ્ઞા વડે જે રુચિ તે આજ્ઞારુચિ, માપતુષાદિ મુનિવત્—તમેવ સચ્ચં નિસ્સંકં, જં જિણેહિં પવેદિયં' ઇત્યાદિ ૩, આચારાંગાદિસૂત્રને ભણતો થકો જે સમ્યક્ત્વને પામે તે સૂત્રરુચિ—ગોવિંદવાચકવત્ ૪, જે એક પદના જ્ઞાન વડે અનેક પદને સમજી શકે તે બીજરુચિ—જેવી રીતે ઉદકમાં તેલબિંદુ વિસ્તરે તેવી બુદ્ધિવાળો ૫, આચારાંગાદિ સૂત્રને જે અર્થથી જાણે તે અભિ[ધિ]ગમરુચિ ૬, ધર્માસ્તિકાયાદિ દ્રવ્યોને, સર્વ પર્યાય અને સર્વ નય અને પ્રમાણ વડે જાણે તે વિસ્તારરુચિ ૭, જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્રના અનુષ્ઠાનમાં જેને ભાવથી રુચિ હોય તે ક્રિયારુચિ ૮, જે કુમતને સ્વીકારેલ ન હોય અને જિનપ્રવચનમાં કુશલ ન હોય પણ ચિલાતિપુત્રની માફક માત્ર તણ પદથી (સંક્ષેપથી) તત્ત્વરુચિને પામે તે સંક્ષેપરુચિ ૯, જે વસ્તુના ધર્મ (સ્વભાવ) ને અથવા શ્રુત—ચારિત્રરૂપ જિનોક્ત ધર્મને સદહે તે ધર્મરુચિ ૧૦. ॥૧॥ ॥૭૫૧॥

(ટી.) 'દસવિધે' ત્યાદિં સરાગસ્ય—ઉપશાંત નહિ થયેલ અને ક્ષય નહિ થયેલ મોહવાળાનું જે સમ્યગ્દર્શન તત્ત્વાર્થનું શ્રદ્ધાન તે સરાગ સમ્યગ્દર્શન. અથવા રાગ સહિત એવું સમ્યગ્દર્શન અથવા રાગ સહિત સમ્યગ્દર્શન છે જેને તે સરાગસમ્યગ્દર્શન. 'નિસગ્ગ' ગાહાં રુચિ શબ્દ, પ્રત્યેકમાં જોડાય છે. તેથી નિસર્ગ—સ્વભાવ તેના વડે તત્ત્વના અભિલાષરૂપ રુચિ છે જેને તે નિસર્ગરુચિ અથવા નિસર્ગત:—સહજથી રુચિ તે નિસર્ગરુચિ અર્થાત્ જે જાતિસ્મરણજ્ઞાનાદિરૂપ પોતાની બુદ્ધિ વડે સદ્ભૂત (છતા) જીવાદિ પદાર્થોને જાણીને સદહે છે તે નિસર્ગરુચિ. યદાહ—

જો જિણદિક્કે માવે, ચઠવિહે [દ્રવ્યાદિભિ:] સદ્દહાઈ સયમેવ । એવેવ નન્નહ તિ ય, નિસગ્ગરુદ્ધિ તિ નાયવ્વો ॥૭૧॥

[ઉત્તરાં ૨૮।૧૮ તિ]

જે જિનેશ્વરોએ જોયેલ દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાલ અને ભાવભેદથી અથવા નામ, સ્થાપના, દ્રવ્ય અને ભાવરૂપ ભેદથી ચાર પ્રકારના ભાવોને બીજાના ઉપદેશ સિવાય સ્વયમેવ જાતિસ્મરણાદિથી સદહે છે—જિનવચન અન્યથા નથી એવી શ્રદ્ધા છે તે નિસર્ગરુચિ સમજવો. (૭૧)

૧, તથા ઉપદેશ—ગુરુપ્રમુખના કથન વડે રુચિ છે જેને તે ઉપદેશરુચિ. સર્વત્ર તત્પુરુષ (સમાસ) પક્ષ સ્વયં સમજવું અર્થાત્ જિનેશ્વરોએ કહેલ જીવાદિ પદાર્થો જ, તીર્થંકર કે તેના શિષ્યાદિ વડે ઉપદેશાયેલને જે સદહે છે તે ઉપદેશરુચિ. યત્ આહ—

एष चेव उ-मावे, उवइहे जो परेण सदहइ । छउमत्थेण जिणेण व, उवएसरई मुणेयव्वो ॥७२॥[उत्तरा० २८।१९ ति]

જે પ્રાણી બીજાએ-છઘસથ ગુરુએ અથવા કેવલજ્ઞાનીએ આપેલા ઉપદેશથી એજ ભાવે જીવાદિ પદાર્થોને સદહે-શ્રદ્ધા કરે તે પ્રાણી ઉપદેશ રુચિ છે એમ જાણવું. (૭૨)

૨, તથા સર્વજ્ઞના વચનાત્મક આજ્ઞા વડે રુચિ છે જેને તે આજ્ઞારુચિ. જે પ્રતનુ-પાતળા રાગદ્વેષ અને મિથ્યા જ્ઞાન વડે આચાર્યાદિની આજ્ઞા એ જ, કુગ્રહ-ખોટા આગ્રહના અભાવથી જીવાદિ પદાર્થો, તેમજ છે અર્થાત્ જિનેશ્વરોએ કહેલા સત્ય છે એવી રુચિ કરે છે. માષતુષાદિની જેમ તે આજ્ઞારુચિ સમજવો. કહ્યું છે કે—

रागो दोसो मोहो, अन्नाणं जस्स अवगयं' होइ । आणाए रोयंतो, सो खलु आणारई होइ ॥७३॥

[उत्तरा० २८।२० ति]

સમ્યક્ત્વને અટકાવનાર રાગ, દ્વેષ, મોહ અને અજ્ઞાન જેના નાશ પામ્યા છે તે નિશ્ચયે આજ્ઞા વડે જિનવચનની રુચિ કરતો થકો આજ્ઞારુચિ હોય છે. (૭૩)

૩, 'સુત્તબીયરૂંમેવ' તિં અહિં પણ રુચિ શબ્દનો પ્રત્યેકમાં સંબંધ હોવાથી સૂત્ર-આગમ વડે રુચિ છે જેને તે સૂત્રરુચિ, જે સૂત્રાગમને ભણતો થકો તે જ અંગપ્રવિષ્ઠાદિ વડે સમ્યક્ત્વને પામે છે. ગોવિંદ વાચકની જેમ તે સૂત્રરુચિ જાણવો. અભિહિતં ચ—

जो सुत्तमहिज्जंतो, सुएण ओगाहई उ सम्मत्तं । अंगेण बाहिरेण व, सो सुत्तरइ त्ति नायव्वो ॥७४॥

[उत्तरा० २८।२१ ति]

જે પુરુષ સૂત્રને ભણતો અંગપ્રવિષ્ઠ આચારાંગાદિ અથવા બાહ્ય એટલે અનંગપ્રવિષ્ઠ ઉત્તરાધ્યયનાદિ સૂત્ર વડે સમક્રિતને અવગાહન કરે છે એટલે પામે છે તે પુરુષ સૂત્રરુચિ છે એમ જાણવું. (૭૪)

૪, તથા બીજની જેમ બીજ — જે એક પણ અનેકાર્થ પ્રતિબોધકવચન, તેના વડે રુચિ છે જેને તે બીજરુચિ અર્થાત્ જેને એક પણ જીવાદિપદને જાણવા વડે અનેક પદાર્થને વિષે રુચિ ઉત્પન્ન થાય છે તે બીજરુચિ. ગદિતં ચ—

एगपएसणेगाई पयाई, जो पसरई उ सम्मत्ते । उदए व्व तिल्लबिंदू, सो बीयरइ त्ति नायव्वो ॥७५॥

[उत्तरा० २८।२२ ति]

જેમ ઉદકના એક દેશમાં નાખેલ તેલનું બિંદુ સમસ્ત ઉદકમાં ફેલાય છે તેમ એક જીવાદિ પદની રુચિ વડે અનેક પદોની રુચિ થાય છે અને તેવા પ્રકારના ક્ષયોપશમથી સમ્યક્ત્વને પામે છે તે બીજરુચિ જાણવો. (૭૫)

'एवे' તિં સમુચ્ચયમાં છે ૫, તથા 'અભિગમવિત્થારરૂં' તિં અહિં પણ પ્રત્યેકમાં રુચિ શબ્દ જોડવો તેમાં અભિગમ-જ્ઞાન, તેથી રુચિ છે જેને તે અભિગમરુચિ. જેના વડે આચારાંગાદિ શ્રુત, અર્થથી અધિગત-શીખેલ હોય છે તે અભિગમરુચિ અર્થાત્ અભિગમપૂર્વક તેની રુચિ હોવાથી. અત્ર ગાથા—

सो होइ अभिगमरूई, सुअनाणं जस्स अत्यओ दिडं । एक्कारस अंगाई, पइन्नयं दिड्ढिवाओ य ॥७६॥

[उत्तरा० २८।२३ ति]

આચારાંગાદિ અગ્યાર અંગો, પ્રકીર્ણક-ઉત્તરાધ્યયન, નંદી, ચતુઃશરણ વગેરે, દષ્ટિવાદ-પરિકર્મ્મ, સૂત્ર, અનુયોગ, પૂર્વગત અને ચૂલિકારૂપ તથા ચ શબ્દથી ઉવવાઈ વગેરે ઉપાંગરૂપ શ્રુતજ્ઞાનને અર્થથી જેણે જાણ્યું હોય તે અભિગમરુચિ હોય છે. (૭૬)

૧. અહિં અપગત શબ્દનો સર્વથા નાશ અર્થ કરવાથી અસંગત અર્થ થાય માટે દેશથી અપગત અર્થ કરવો યુક્ત છે તેથી સમ્યક્ત્વને બાધક રાગાદિ-અનંતાનુબંધિની ચોકડી વગેરે નષ્ટ થયેલા સમજવા ક્ષાયક, ઉપશમ કે ક્ષયોપશમ ભાવથી.

૬, તથા વિસ્તાર-દેલાવો, તેથી રુચિ છે જેને તે વિસ્તારરુચિ, જેણે ધર્માસ્તિકાયાદિ દ્રવ્યોના સર્વ પર્યાયો, સર્વ નય અને પ્રમાણ વડે જાણેલા હોય છે તે વિસ્તારરુચિ છે, કારણ કે જ્ઞાનને અનુસરનારી રુચિ હોય છે. ન્યગાદિ ચ—

દક્ષાણ સઘ્વભાવા, સઘ્વપમાણેર્હિં જસ્સ ડવલદ્ધા । સઘ્વાર્હિં નયવિહીર્હિં, વિત્થારહૈં મુણેયઘ્વો ॥૭૭॥

[ઉત્તરાં ૨૮૧૨૪ તિ]

સર્વ દ્રવ્યોના સર્વભાવો સર્વપર્યાયો સર્વનય અને સર્વ પ્રમાણો વડે જાણી લીધા છે તે વિસ્તારરુચિ જાણવો. (૭૭)

૭, તથા ક્રિયા-અનુષ્ઠાન. રુચિ શબ્દના યોગથી તત્ર-(ક્રિયામાં) રુચિ છે જેને તે ક્રિયારુચિ. આ ભાવાર્થ છે કે-દર્શનાદિના આચારરૂપ અનુષ્ઠાનમાં જેને ભાવથી રુચિ છે તે ક્રિયારુચિ. ઉક્તં ચ—

૧નાળેણ દંસળેણ ય, તવે ચરિત્તે ય સમિતિગુત્તીસુ । જો કિરિયામાવરહૈં, સો ખલુ કિરિયારહૈં હોઈ ॥૭૮॥

[ઉત્તરાં ૨૮૧૨૫ તિ]

જ્ઞાન, દર્શન, તપ, ચારિત્ર, સમિતિ અને ગુપ્તિને વિષે જે ભાવથી ક્રિયાની રુચિ તે નિશ્ચયે ક્રિયારુચિ હોય છે. અહિં તપ, સમિતિ, ગુપ્તિ વગેરે ચારિત્રમાં અંતર્ગત થાય છે તો પણ મોક્ષના અંગભૂત તપ, સમિતિ આદિ પ્રધાન છે એમ જણાવવા માટે તેનું ભિન્ન ગ્રહણ કરેલ છે. (૭૮)

૮, તથા સંક્ષેપ-સંગ્રહ તેમાં રુચિ છે જેને તે સંક્ષેપરુચિ. જે નથી સ્વીકારેલ કપિલાદિ દર્શન અને જિનપ્રવચનમાં પ્રવિણ નથી તે સંક્ષેપ વડે જ ચિલાતિપુત્ર (ચોર)ની જેમ ઉપશમ વગેરે (વિવેક, સંવર) ત્રણ પદ વડે જ તત્ત્વની રુચિને પામે છે તે સંક્ષેપરુચિ છે. આહ ચ—

અળભિગ્ગહિયકુલ્લિટ્ટી, સંખેવરહૈં તિ હોઈ નાયઘ્વો । અવિસારો પવયળે, અળભિગ્ગહિઓ ય સેસેસુ ॥૭૯॥

[ઉત્તરાં ૨૮૧૨૬ તિ]

નથી ગ્રહણ કરેલ સૌગતાદિ કુદર્શન, અને જિનપ્રવચનમાં જે અકુશલ છે તથા શેષ કપિલાદિ પ્રણીતવચનોને પણ સ્વીકારેલ નથી તે સંક્ષેપરુચિ જાણવો. આ ગાથામાં અનભિગૃહિત કુદર્શિ શબ્દથી દર્શનાંતરના સ્વીકારનો નિષેધ કર્યો અને શેષેષુ આ પદ વડે સમસ્ત પરદર્શનના સ્વીકારનો નિષેધ કર્યો તેથી પુનરુક્ત દોષ નથી. (૭૯)

૯, તથા ધર્મ-શ્રુત વગેરે ધર્મમાં રુચિ છે જેને તે ધર્મરુચિ અર્થાત્ જે જિનોક્ત ધર્માસ્તિકાય અને શ્રુતધર્મ તથા ચારિત્રધર્મને સદહે છે તે ધર્મરુચિ જાણવો. યદગાદિ—

જો અત્થિકાયધમ્મં, સુયધમ્મં ખલુ ચરિત્તધમ્મં ચ । સદ્દહઈ જિનાભિહિયં, સો ધમ્મરહૈં તિ નાયઘ્વો ॥૮૦॥

[ઉત્તરાં ૨૮૧૨૭ તિ]

જે અસ્તિકાયનો ધર્મ-સ્વભાવ, અર્થાત્ ધર્માસ્તિકાયનો ગતિસહાયક લક્ષણ વગેરે, શ્રુતધર્મ-મંગલપ્રતિષ્ઠાદિ આગમનું સ્વરૂપ અને ચારિત્રધર્મ સામાયિકાદિ, જિનેશ્વરોએ કહેલ તેને સદહે છે તે ધર્મરુચિ જાણવો. (૮૦) ૧૦, ॥૭૫૧॥

આ સમ્યગ્દર્શિ, દશો સંજ્ઞાનો ક્રમથી વ્યવચ્છેદ કરે છે, માટે સંજ્ઞાઓને કહે છે—

દસ સળ્ળાઓ પત્રત્તાઓ, તંજહા—આહારસળ્ળા જાવ પરિગ્ગહસળ્ળા ૪ કોધસળ્ળા જાવ લોભસળ્ળા ૮ લોગસળ્ળા ૧ ઓહસળ્ળા ૧૦, નેરિત્તાણં દસ સળ્ળાતો એવં ચેવ, એવં નિરંતરં જાવ વેમાણિયાણં ૨૪ ॥ સૂં ૭૫૨ ॥ નેરિયા ણં દસવિધં વેયણં પચ્ચણુભવમાણા વિહરંતિ તંજહા—સીતં ૧ ડસિણં ૨ ખુધં ૩ પિવાસં ૪ કંઠું ૫ પરજ્ઞં ૬ ભયં ૭ સોગં ૮ જરં ૯ વાર્હિં ૧૦ ॥ સૂં ૭૫૩ ॥

૧. દંસળનાળચરિત્તે તવ વિળ્ણ સઘ્વસમિહ્નુત્તીસુ ॥ ઇતિ ઉત્તરાધ્યયનસૂત્રે ।

૨. આ દશ રુચિનો વિસ્તાર ઉત્તરાધ્યયનસૂત્રના ૨૮મા અધ્યયનથી જાણવો.

(મૂ૦) દશ સંજ્ઞાઓ-કર્મના ઉદયજન્ય આહારાદિના ઉપયોગલક્ષણ કહેલી છે, તે આ પ્રમાણે—આહારાદિ મેળવવા માટે જે ક્રિયા તે આહારસંજ્ઞા ૧ દષ્ટિ, વદન વગેરેના વિકારરૂપ ભય પામેલ પુરુષની જે ક્રિયા તે ભયસંજ્ઞા ૨, વેદના ઉદયથી મૈથુનને અર્થે કરાતી જે ક્રિયા તે મૈથુનસંજ્ઞા ૩, લોભથી ધનધાન્યાદિ સંગ્રહ કરવાની જે ક્રિયા તે પરિગ્રહસંજ્ઞા ૪, ક્રોધના આવેશથી મુખ વગેરેની ચેષ્ટારૂપ ક્રોધસંજ્ઞા ૫, ગર્વથી પોતાનો ઉત્કર્ષ કરવારૂપ માનસંજ્ઞા ૬, કપટથી બીજાને અસત્ય ભાષણ કરવાદિક ક્રિયા તે માયાસંજ્ઞા ૭, લોભના ઉદયથી તૃષ્ણાને લઈને દ્રવ્યની પ્રાર્થના કરવારૂપ લોભસંજ્ઞા ૮, સામાન્ય પ્રવૃત્તિ તે ઓધસંજ્ઞા ૯ અને લોકદષ્ટિ તે લોકસંજ્ઞા અર્થાત્ લોકોએ નાના પ્રકારે પોતાની મતિથી ઉપજાવી કાઢેલી કલ્પનાઓ જેમ કૂતરાઓ એ યક્ષો છે, વિપ્રો એ દેવો છે, કાગડાઓ પિતામહો છે ઇત્યાદિ ૧૦. નૈરયિકોને દશ સંજ્ઞાઓ છે એ પ્રમાણે જ છે. એમ નિરંતર ચોવીશ દંડકમાં યાવત્ વૈમાનિકોને દશ સંજ્ઞાઓ છે.

॥૭૫૨॥

નૈરયિકો, દશ પ્રકારની વેદનાને ભોગવતા થકા વિચરે છે, તે આ પ્રમાણે—શીત (ટાઢ) ૧, ઉષ્ણ (ગરમી) ૨, ભૂખ ૩, પિપાસા-તરસ ૪, કંડુ-ખરજ ૫, પરવશતા ૬, ભય ૭, શોક ૮, જરા (વૃદ્ધપણું) ૯ અને વ્યાધિ-રોગ^૧ ૧૦.

॥૭૫૩॥

(ટી૦) 'દસે' ત્યાદિં સંજ્ઞાને સંજ્ઞા અર્થાત્ આભોગ-સંકલ્પ અન્ય આચાર્યો મનના વિજ્ઞાનરૂપ કહે છે અથવા આહારાદિનો અભિલાષી જીવ જેના વડે સારી રીતે જણાય છે તે સંજ્ઞા-વેદનીય અને મોહનીય કર્મના આશ્રયવાળી અને જ્ઞાનાવરણ, દર્શનાવરણ કર્મના ક્ષયોપશમ લક્ષણ વિચિત્ર પ્રકારની આહારાદિની પ્રાપ્તિ માટે જે ક્રિયા તે સંજ્ઞા. તે ઉપાધિના ભેદ વડે અલગ કરાતી છતી દશ પ્રકારે થાય છે, તેમાં ક્ષુધા વેદનીયના ઉદયથી કવલ વગેરે આહારને અર્થે પુદ્ગલને ગ્રહણ કરવારૂપ ક્રિયા જ જેના વડે જણાય છે તે આહારસંજ્ઞા ૧, તથા ભય વેદનીય (મોહનીય) ના ઉદયથી ભય વડે અત્યંત ભ્રમિત થયેલની દષ્ટિ, વદનનો વિકાર તથા રોમરાજીનું ઊભા થઈ જવું વગેરે ક્રિયા જેના વડે જણાય છે તે ભયસંજ્ઞા ૨, પુરુષવેદના ઉદયથી મૈથુનને અર્થે સ્ત્રીના અંગને જોવા વડે પ્રસન્ન વદન થવાથી સ્તંભિત થયેલ ભક્ષે સાધલનું કંપાયમાન થવું વગેરે લક્ષણવાળી ક્રિયા જેના વડે જણાય છે તે મૈથુનસંજ્ઞા ૩, લોભના ઉદયથી મુખ્ય ભવના કારણભૂત આસક્તિપૂર્વક, સચિત્ત, અચિત્ત દ્રવ્યના ગ્રહણરૂપ ક્રિયા જેના વડે જણાય છે તે પરિગ્રહસંજ્ઞા ૪, ક્રોધના ઉદયથી તેના આવેશગર્ભિત મુખ, નયન અને દંતચ્છદ-હોઠની કઠોર ચેષ્ટા જ જેના વડે જણાય છે તે ક્રોધસંજ્ઞા ૫, માનના ઉદયથી અહંકારાત્મક ઉત્કર્ષ વગેરે પરિણતિ જ જેના વડે જણાય છે તે માનસંજ્ઞા ૬, માયાના ઉદય વડે અશુભ સંકલેશથી અસત્ય ભાષણાદિ ક્રિયા જ જેના વડે જણાય છે તે માયાસંજ્ઞા ૭, તથા લોભના ઉદયથી લાલસાના સંયુક્તપણાથી સચિત્ત અચિત્ત દ્રવ્યની પ્રાર્થના જ જેના વડે જણાય છે તે લોભસંજ્ઞા ૮, તથા મતિજ્ઞાનાદિ આવરણના ક્ષયથી શબ્દાદિ અર્થ ગોચર સામાન્ય અવબોધરૂપ ક્રિયા જ જેના વડે જણાય છે તે ઓધસંજ્ઞા ૯, તથા તદ્વિશેષબોધ ક્રિયા જ જણાય છે જેના વડે તે લોકસંજ્ઞા ૧૦, તેથી ઓધસંજ્ઞા દર્શનના ઉપયોગરૂપ અને લોકસંજ્ઞા જ્ઞાનના ઉપયોગરૂપ છે. અન્ય આચાર્યો વ્યત્યપણાએ કહે છે એટલે ઓધસંજ્ઞા જ્ઞાનોપયોગરૂપ અને લોકસંજ્ઞા દર્શનોપયોગરૂપ કહે છે. અન્ય આચાર્યો વળી આ પ્રમાણે જણાવે છે—સામાન્યતઃ પ્રવૃત્તિ તે ઓધસંજ્ઞા અને લોકદષ્ટિ-લોકપ્રવાહે પ્રવૃત્તિ તે લોકસંજ્ઞા. આ દશ સંજ્ઞાઓ સુખે સમજી શકાય તેટલાસારુ સ્પષ્ટ રૂપવાળી પંચેન્દ્રિયોને આશ્રયીને કહી. એકેન્દ્રિયાદિને તો પ્રાયઃ યથોક્ત ક્રિયાના કારણભૂત કર્મોદયાદિ પરિણામરૂપ જ સમજવી. યાવત્ શબ્દ વ્યાખ્યાન અર્થવાળો છે. આ દશ સંજ્ઞાઓ બધાય જીવોને વિષે ચોવીશ દંડકદ્વારા નિરૂપણ કરે છે—'નૈરયે' ત્યાદિં 'એવં ચૈવ' તિં જેમ સામાન્ય સૂત્રમાં કહ્યું તેમ નારકસૂત્રમાં પણ કહેવું. 'એવં નિરંતરં' એટલે જેમ નારકસૂત્રમાં દશ સંજ્ઞાઓ છે તેમ બીજા પણ વૈમાનિક પર્યંત ચોવીશ દંડકોને વિષે સંજ્ઞાઓ છે. ॥૭૫૨॥

૧. પ્રાંચ ક્રોડ અડસઠ લાખ નવાણું ૯૫૨ પાંચસેને ચોરાશી રોગો છઠ્ઠી તથા સાતમી નરકમાં નૈરયિકોને ઉદયભાવે હોય છે.

અનંતરસૂત્રમાં વૈમાનિકો કથ્યા, તેઓ તો સુખરૂપ વેદનાને અનુભવે છે. તેનાથી વિપરીતરૂપે નારકો જે (દુઃખરૂપ) વેદનાને અનુભવે છે, તે બતાવે છે—'નેરઙ્યા' इत्यादि० સુગમ છે. વિશેષ એ કે—વેદના એટલે પીડાને ભોગવે છે. તત્ર શીત સ્પર્શથી ઉત્પન્ન થયેલ તે શીતવેદના, તે ચોથી વગેરે નરકપૃથ્વીમાં ભોગવે છે ૧, એવી રીતે ઉષ્ણ વેદના પ્રથમાદિ નરકમાં ભોગવે છે ૨, ક્ષુધા—ભૂખને ૩, પિપાસા—તરસને ૪, કંઠું—ખરજને ૫, 'પરજ્ઞ' તિ०—પરતંત્રતાને ૬, ભય—બીકને ૭, શોક—દીનતાને ૮, જરા—વૃદ્ધપણાને ૯ અને વ્યાધિ—જ્વર, કુષ્ઠાદિ રોગોને સર્વ નરકના જીવો ભોગવે છે. ૧૦ ॥૭૫૩॥

આ વેદનાદિ અમૂર્ત અર્થને જિનેશ્વર જ જાણે છે પરંતુ છમસ્થ જાણતો નથી, જેથી કહે છે—

દસ ઠાણાઈ છઠમત્થે ણં સવ્વભાવેણં ન જાણતિ ન પાસતિ, તંજહા—ધમ્મત્થિગાતં જાવ [સૂ. ૪૫૦, ૪૭૮, ૫૬૭, ૬૧૦] વાતં, અયં જિણે ભવિસ્સતિ વા ણ વા ભવિસ્સતિ, અયં સવ્વદુઃખાણમંતં કરેસ્સતિ વા ણ વા કરેસ્સતિ. ઇતાણિ ચેવ ઉપ્પન્નનાણદંસણધરે અરહા જાવ અયં સવ્વદુઃખાણમંતં કરેસ્સતિ વા ણ વા કરેસ્સતિ ॥ સૂ. ૭૫૪ ॥

દસ દસાઓ પન્નતાઓ, તંજહા—કમ્મવિવાગદસાઓ, ઉવાસગદસાઓ, અંતગહદસાઓ, અણુત્તરોવવાતિયદસાઓ, આયારદસાઓ, પળ્હાવાગરણદસાઓ, બંધદસાઓ, દોગિદ્ધિદસાઓ, દીહદસાઓ, સંખેવિતદસાઓ ।

કમ્મવિવાગદસાણં દસ અજ્ઞયણા પન્નતા, તંજહા—

મિયાપુત્તે ૧ ત ગોત્તાસે ૨, અંડે ૩ સગડે તિ યાવરે ૪ । માહણે ૫ ણંદિસેણે ૬ ત, સોરિય તિ ૭ ઉદુંબરે ૮ ॥૧॥

સહસુદ્ધાહે આમલતે ૧ કુમારે લેચ્છતી [તિ]ત ૧૦ ॥૨॥

ઉવાસદસાણં દસ અજ્ઞયણા પન્નતા, તંજહા—

આણંદે ૧ કામદેવે ૨ ત, ગાહાવતિ ચૂલણીપિતા ૩ ॥ સુરાદેવે ૪ ચુલ્લસતતે ૫ ગાહાવતિ કુંડકોલિતે ॥૬॥ ॥૧॥

સદ્દાલુપત્તે ૭ મહાસતતે ૮ ણંદિણીપિતા ૯ લેતિતાપિતા ૧૦ ॥૩॥

અંતગહદસાણં દસ અજ્ઞયણા પન્નતા, તંજહા—

ણમિ ૧ માતંગે ૨ સોમિલે ૩, રામગુત્તે ૪ સુદંસણે ચેવ ૫ । જમાલી ૬ ત ભગાલી ૭ ત, કિંકસે ૮ વિલ્લતે તિ ય ૯ ॥૧॥

ફાલે અંબડપુત્તે ત ૧૦, એમેતે દસ આહિતા ૪ ॥

અણુત્તરોવવાતિતદસાણં દસ અજ્ઞયણા પન્નતા, તંજહા—

ઈસિદાસે ય ૧ ધણે ત ૨, સુણક્ષત્તે ૩ કાત્તિતે ૪ તિ ત । સંઠાણે ૫ સાલિભદ્દે ત ૬, આણંદે ૭, તેતલી ૮ તિ ત ।

દસન્નભદ્દે ૯ અતિમુત્તે ૧૦, એમેતે દસ આહિયા ॥૫॥

આયારદસાણં દસ અજ્ઞયણા પન્નતા, તંજહા—વીસં અસમાધિદ્ધાણા ૧ એગવીસં સબલા ૨ તેત્તીસં આસાયણાતો

૩ અદ્ધધા ગણિસંપયા ૪ દસ ચિત્તસમાધિદ્ધાણા ૫ એગારસ ઉવાસગપડિમાતો ૬ બારસ ભિક્ખુપડિમાતો ૭

પજ્જોસવળાકપ્પો ૮ તીસં મોહણિજ્જદ્ધાણા ૯ આજાદ્ધાણં ૧૦-૬ ।

પળ્હાવાગરણદસાણં દસ અજ્ઞયણા પન્નતા, તંજહા—ઉવમા ૧ સંખા ૨ ઈસિભાસિયાઈ ૩ આયરિયભાસિતાઈ ૪

મહાવીરભાસિઆઈ ૫ યોમગપસિણાઈ ૬ કોમલપસિણાઈ ૭ અદ્દાગપસિણાઈ ૮ અંગુલપસિણાઈ ૯ બાહુપસિણાઈ-

૧૦-૭ ।

બંધદસાણં દસ અજ્ઞયણા પન્નતા, તંજહા—બંધે ૧ ય મોક્ષે ૨ ય દેવિદ્ધિ ૩ દસારમંડલેતિ ત ૪ આયરિયવિવ્વિદિવત્તી

૫ ઉવજ્ઞાતવિષ્ણુવિત્તી ૬ ભાવણા ૭ વિમુત્તી ૮ સાતો ૯ કમ્પે ૧૦-૮ ।

દોગેહિદસાણં દસ અજ્ઞયણા પત્રાત્તા, તંજહા—વાતે ૧ વિવાતે ૨ ઉવવાતે ૩ સુખેત્તે કસિણે ૪ બાયાલીસં સુમિણા

૫ તીસં મહાસુમિણા ૬ બાવત્તરિં સઘ્વસુમિણા ૭ હારે ૮ રામ ૯ ગુત્તે ૧૦ ત એમેતે દસ આહિતા ૯ ।

દીહદસાણં દસ અજ્ઞયણા પત્રાત્તા, તંજહા—ચંદે ૧ સૂરે ત ૨ સુઘ્ને ૩ ત સિરિદેવી ૪ પમાવતી ૫ દીવસમુદ્ધોવવત્તી

૬ બહુપુત્તી ૭ મંદરે તિ ત ૮ થેરે સંભૂતવિજતે ૯ થેરે પમ્હ, ઝસાસનીસાસે ૧૦-૧૦ ।

સંખેવિતદસાણં દસ અજ્ઞયણા પત્રાત્તા, તંજહા—ખુદ્ધિયા વિમાણપવિભત્તી ૧ મહલ્લિયા વિમાણપવિભત્તી ૨

અંગચૂલિયા ૩ વગ્ગચૂલિયા ૪ વિવાહચૂલિયા ૫ અરુણોવવાતે ૬ વરુણોવવાતે ૭ ગરુલોવવાતે ૮ વેલંધરોવવાતે

૯ વેસમણોવવાતે ૧૦-૧૧ ॥ સૂ. ૭૫૫ ॥

દસ સાગરોવમકોડાકોડીઓ કાલે ઓસપ્પિણી દસ સાગરોવમકોડાકોડીઓ કાલો ઉસ્સપ્પિણી

॥ સૂ. ૭૫૬ ॥

(મૂ.) દશ સ્થાનો—પદાર્થોને અવધિ વગેરે અતિશય જ્ઞાન વગરનો છપ્પસ્થ સર્વ ભાવ વડે—સાક્ષાત્કારરૂપે જાણે નહિ, દેખે

નહિ. તે આ પ્રમાણે—ધર્માસ્તિકાયને ૧, અધર્માસ્તિકાયને ૨, આકાશાસ્તિકાયને ૩, શરીર રહિત જીવને ૪, પરમાણુ પુદ્ગલ ૫, શબ્દ ૬, ગંધ ૭, વાયુ ૮, આ મનુષ્ય, કેવલી થશે કે નહિ ૯, આ મનુષ્ય, સર્વ દુઃખોને અંત કરનારો (સિદ્ધ) થશે કે નહિ ૧૦, અને ઉપર દર્શિત પદાર્થોને જ ઉત્પન્ન જ્ઞાન દર્શનને ધરનાર, અરહા, જિન, કેવલી, સર્વજ્ઞ, સર્વ ભાવ વડે જાણે છે, તે આ પ્રમાણે—ધર્માસ્તિકાયને યાવત્ આ મનુષ્ય, સર્વ દુઃખોનો અંત કરનારો થશે કે નહિ. આ દશ પદાર્થોને જાણે છે—દેખે છે. ॥૭૫૪॥

દશ દશાઓ—દશ અધિકાર પ્રતિપાદક દશાઓ, દશ સંખ્યાએ કહેલી છે, તે આ પ્રમાણે—કર્મ (દુઃખ) વિપાક દશા ૧, ઉપાશક દશા ૨, અંતગડ દશા ૩, અનુત્તરોપપાતિક દશા ૪, આચાર દશા એટલે દશાશ્રુતસ્કંધ ૫, પ્રશ્નવ્યાકરણ દશા ૬, બંધ દશા ૭, દ્વિગૃહ્ણિ દશા ૮, દીર્ઘ દશા ૯ અને સંલેપિક દશા ૧૦. ॥ ૧, કર્મ (દુઃખ) વિપાક દશાના દશ અધ્યયનો કહેલા છે, તે આ પ્રમાણે મૃગાપુત્રનું ૧, ગોત્રાસનું ૨, અંડનું ૩, શકટનું ૪, બ્રાહ્મણનું ૫, નંદિષેજનું ૬, સૌરિકનું ૭, ઉદુંબરનું ૮, સહસ્રોદાહ આચરકનું ૯ અને દશમું કુમાર લિપ્સુનું ૧૦ અધ્યયન છે. ॥ ૨, ઉપાશક દશાના દશ અધ્યયનો કહેલા છે, તે આ પ્રમાણે—આનંદનું ૧, કામદેવનું ૨, ગૃહપતિ ચૂલણી પિતાનું ૩, સુરાદેવનું ૪, ચૂલ શતકનું ૫, કુંડકોલિકનું ૬, સદાલપુત્રનું ૭, મહાશતકનું ૮, નંદિની પિતાનું ૯ અને દશમું સાલેયિકા પિતાનું ૧૦ અધ્યયન છે. ॥ ૩, અંતગડ દશાના દશ અધ્યયનો કહેલા છે, તે આ પ્રમાણે—નમિનું ૧, માતંગનું ૨, સોમિલનું ૩, રામગુપ્તનું ૪, સુદર્શનનું ૫, જમાલીનું ૬, ભગાલીનું ૭, કિંકર્મનું ૮, પલ્લેતિનું ૯ અને ફાલ-અંબડપુત્રનું ૧૦ આ દશ અધ્યયનો કહેલા છે, વર્તમાનમાં ઉપલબ્ધ અધ્યયનોથી આ જૂદા છે. ॥ ૪, અનુત્તરોપપાતિક દશાના દશ અધ્યયનો કહેલા છે, તે આ પ્રમાણે—ઋષિદાસનું ૧, ધન્નાનું ૨, સુનક્ષત્રનું ૩, કાર્તિકનું ૪, સંસ્થાનનું ૫, શાલિભદ્રનું ૬, આનંદનું ૭, તેતલીનું ૮, દશાર્ણભદ્રનું ૯ અને અતિમુક્તનું ૧૦ આ દશ અધ્યયનો કહેલા છે. વર્તમાનમાં આમાંથી કેટલાએક અધ્યયનો ઉપલબ્ધ છે અને કેટલાએક અન્ય છે. ॥ ૫, આચાર દશા એટલે દશાશ્રુતસ્કંધ સૂત્ર, તેના દશ અધ્યયનો કહેલા છે, તે આ પ્રમાણે—વીશ અસમાધિના સ્થાનોનું ૧, એકવીશ સબલા દોષોનું ૨, તેત્રીશ આશાતનાનું ૩, આઠ પ્રકારની ગણિ સંપદાનું ૪, ચિત્તની સમાધિના દશ સ્થાનોનું ૫, અગિયાર શ્રાવકની પ્રતિમાનું

૧. દ્વામાં કિંકર્મ અને પલ્લેતિ એક કરેલ છે તથા ફાલિત અને અંબડપુત્ર અલગ કરેલ છે. અપોએ તો આગમોદય સમિતિની મૂલ પ્રતિમાં આપેલ આંકડા પ્રમાણે લખેલ છે. મુ.શ્રી જંબુવિજયજી સં. માં પણ દ્વા પ્રમાણે છે.

૬, ભિક્ષુની બાર પ્રતિમાનું ૭, પર્યુષણ કલ્પનું ૮, મોહનીયના ત્રીશ સ્થાનોનું ૯ અને આજાતિસ્થાન-સમ્પૂર્ણ, ગર્ભ અને ઉપપાતથી જન્મના સ્થાનોનું ૧૦ દશમું અધ્યયન છે ॥ ૬, પ્રશ્નવ્યાકરણ દશાના દશ અધ્યયનો કહેલા છે, તે આ પ્રમાણે—ઉપમા ૧, સંખ્યા ૨, ઋષિભાષિત ૩, આચાર્યભાષિત ૪, મહાવીરભાષિત ૫, શોમક પ્રશ્નો-વચ્ચમાં દેવતાનો અવતાર કરવાથી પ્રશ્નનો જવાબ વચ્ચ આપે ૬, કોમલ પ્રશ્નો ૭, આદર્શ પ્રશ્નો-પ્રશ્નનો જવાબ અરીસો આપે ૮, અંગુષ્ઠ પ્રશ્નો-પ્રશ્નનો જવાબ અંગુઠો આપે ૯, બાહુપ્રશ્ન-પ્રશ્નનો જવાબ બાહુથી મળે ૧૦-વર્તમાનમાં આ અધ્યયનો ઉપલબ્ધ નથી પરંતુ આશ્રવ અને સંવરના દ્વારરૂપ દશ અધ્યયનો છે. ॥ ૭, બંધદશાના દશ અધ્યયનો કહેલા છે, તે આ પ્રમાણે—બંધ ૧, મોક્ષ ૨, દેવદ્વિં ૩, દશાર મંડલિક ૪, આચાર્યવિપ્રતિપત્તિ ૫, ઉપાધ્યાયવિપ્રતિપત્તિ ૬, ભાવના ૭, વિમુક્તિ ૮, શાશ્વત ૯ અને કર્મ ૧૦ ॥ ૮, દ્વિગૃહ્ણિદશાના દશ અધ્યયનો કહેલા છે, તે આ પ્રમાણે—વાત ૧, વિવાત ૨, ઉપપાત ૩, સુક્ષેત્રકૃષ્ણ ૪, ભૈતાળીશ સ્વપ્ન ૫, ત્રીશ મહાસ્વપ્નો ૬, બહોતેર સર્વ સ્વપ્નો ૭, હાર ૮, રામ ૯ અને ગુપ્ત ૧૦ આ દશ અધ્યયનો કહેલા છે. ॥ ૯, દીર્ઘદશાના દશ અધ્યયનો કહેલા છે, તે આ પ્રમાણે—ચંદ્ર ૧, સૂર્ય ૨, શુક્ર ૩, શ્રીદેવી ૪, પ્રભાવતી ૫, દ્વીપસમુદ્રોપપત્તિ ૬, બહુપુત્રિકા ૭, મંદર ૮, સ્થવિર સંભૂતવિજય તે સ્થૂલિભદ્રના દીક્ષાગુરુ ૯ અને સ્થવિરપદ્મ ઉચ્છ્વાસ નિશ્વાસ ૧૦ ॥ ૧૦, સંક્ષેપિક દશાના દશ અધ્યયનો કહેલા છે, તે આ પ્રમાણે—શુલ્લિકાવિમાનપ્રવિભક્તિ-વિમાનોની વૈચ્છેશ કરનારું નાનું શાસ્ત્ર ૧, મહત્તી વિમાનપ્રવિભક્તિ-વિમાનોની વૈચ્છેશ (વિભાગ) કરનારું મોટું શાસ્ત્ર ૨, આચારાંગાદિ અંગસૂત્રની ઉપર જે ચૂડા (શિખર) સમાન શાસ્ત્ર તે અંગચૂલિકા ૩, અધ્યયનના સમૂહરૂપ વર્ગની ઉપર જે ચૂલિકા તે વર્ગચૂલિકા ૪, વિવાહપત્તિ-ભગવતીસૂત્રની ઉપર જે ચૂલિકા તે વિવાહચૂલિકા ૫, જે અધ્યયનના ગણવાથી અરુણનામા દેવનો ઉપપાત-ગણનારા મુનિની પાસે આવવું થાય તે અરુણોપપાત ૬, જેના ગણવાથી વરુણદેવનું આવવું થાય તે વરુણોપપાત ૭, જેના ગણવાથી ગરુડ-સુવર્ણકુમાર જાતીય દેવનું આવવું થાય તે ગરુડોપપાત ૮, જેના ગણવાથી વેલાસમુદ્રની શિખાને ધરનાર વેલધર નાગરાજનું આવવું થાય તે વેલધરોપપાત ૯ અને જેના ગણવાથી વૈશ્રમણદેવનું આવવું થાય તે વૈશ્રમણોપપાત ૧૦ ॥ ૧૧ ॥ ૭૫૫ ॥

દશ સાગરોપમ કોડાકોડીપ્રમાણ અવસર્પિણી કાલ છે અને દશ સાગરોપમ કોડાકોડીપ્રમાણ ઉત્સર્પિણી કાલ છે. ॥૭૫૬॥

(ટી૦) 'દસે' ત્યાદિં ગતાર્થ છે. વિશેષ એ કે-અહિં છદ્મસ્થ, અતિશય (જ્ઞાન) વગરનો જ સમજવો. મહિતર અવધિજ્ઞાની (છદ્મસ્થ) પરમાણુ વગેરેને જાણે છે જ. 'સવ્વભાવેણ' તિં સર્વ પ્રકાર વડે અર્થાત્ સ્પર્શ, રસ, ગંધ અને રૂપલક્ષણ જ્ઞાન વડે ઘટની જેમ, ધર્માસ્તિકાયને યાવત્ શબ્દથી અધર્માસ્તિકાયને, આકાશાસ્તિકાયને, શરીરમાં નહિ રહેલ જીવને, પરમાણુપુદ્ગલને, શબ્દને અને ગંધને [જાણે નહિ, દેખે નહિ] 'અય' મિત્યાદિં અહિં બે અધિક છે તેમાં અયં—પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન વડે સાક્ષાત્કાર કરેલ જિનઃ-કેવલી થશે કે નહિ આ નવમું તથા 'અયં સવ્વે' ત્યાદિં દશમું પ્રગટ છે. આ દશ સ્થાનો જ છદ્મસ્થો જાણી શકતા નથી. સાતિશય જ્ઞાનાદિપણથી જિન જાણે છે તેથી કહે છે કે—'અયાઈ' इत्यादिं યાવત્ શબ્દથી 'જિણે અરહા કેવલી સવ્વણ્ણ સવ્વભાવેણ જાણઈ પાસઈ' તંજહા—'ધમ્માત્થિકાય'મિત્યાદિં—જિન, અરહા, કેવલી, સર્વજ્ઞ, સર્વ પ્રકાર વડે જાણે છે, દેખે છે, તે કહેલું જ છે. ॥૭૫૪॥

સર્વજ્ઞપણથી જ જિન, જે અતીંદ્રિય અર્થને બતાવનારા શ્રુતવિશેષોને કહેલ છે તે દશ સ્થાનકમાં અનુસરણ કરવાવાળા અર્થોને બતાવતા થકા સૂત્રકાર કહે છે—'દસ દસે' ત્યાદિં અગ્યાર સૂત્રો છે. તેમાં 'દસ' તિં દશ સંખ્યા 'દસાઉ' તિં દશ

૧. ૮ખામાં સુક્ષેત્ર અને કૃષ્ણ અલગ લખેલ છે અને રામગુપ્ત એક કરેલ છે, પરંતુ અમોએ આગમોદય સમિતિવાળી પ્રતિકમાં મૂકેલ આંકડા પ્રમાણે સુક્ષેત્રકૃષ્ણ એક અને રામ તથા ગુપ્ત અલગ લખેલ છે. મુ.શ્રી જંબુવિજયજી સં. માં પણ ૮ખા પ્રમાણે છે.

અધિકારના અભિધાયકપણાથી દશા એવી રીતે બહુવચનાંત શ્રીલિંગવાળું શાસ્ત્રનું નામ છે. કર્મર્ણઃ અશુભ કર્મનો વિપાક-ફલ તે કર્મવિપાક. તેનું પ્રતિપાદન કરનારી દશ અધ્યયનાત્મક હોવાથી દશા તે કર્મવિપાક દશા. વિપાકશ્રુતનો બીજો શ્રુતસ્કંધ પણ દશ અધ્યયનાત્મક જ છે, પરંતુ તે અહિં ઈષ્ટ નથી. આગળ પર વર્ણન કરવામાં આવતું હોવાથી તથા સાધુઓને ઉપાસે છે-સેવે છે તે ઉપાસકો-શ્રાવકો. તત્સંબંધી ક્રિયાના કલાપ (સમૂહ) વડે ગુંથાયેલી દશ અધ્યયન વડે ઓળખાયેલી દશા તે ઉપાસકદશા અર્થાત્ સાતમું અંગ. અન્તો-વિનાશ, તે કર્મનું અથવા તેના ફલભૂત સંસારનું કરેલ છે માટે જેઓએ તે અંતકૃતઃ તે તીર્થંકરોદિ, તેઓની દશા તે અંતકૃતદશા. અહિં આઠમા અંગના પ્રથમ વર્ગમાં દશ અધ્યયનો છે માટે તે સંખ્યા વડે ઉપલક્ષિત હોવાથી અંતકૃતદશા એમ કહેવાથી આઠમું અંગ કહ્યું. ઉત્તર-પ્રધાન નથી આને (બીજો કોઈ) વિદ્યમાન તે અનુત્તર. ઉપપત્તન તે ઉપપાત-જન્મ. અનુત્તર એવો ઉપપાત તે અનુત્તરોપપાત, તે છે જેઓને તે અનુત્તરોપપાતિકો. અર્થાત્ સર્વાર્થસિદ્ધિ વગેરે પાંચ વિમાનમાં ઉત્પન્ન થનારા, તેની વક્તવ્યતા વડે પ્રતિબદ્ધ જે દશા-દશ અધ્યયન વડે ઓળખાયેલી તે અનુત્તરોપપાતિક દશા-નવમું અંગ. આચરવું તે આચાર-જ્ઞાનાદિ પાંચ પ્રકારે આચારના પ્રતિપાદનમાં તત્પર દશા-દશ અધ્યયનાત્મિકા તે આચારદશા, જે દશાશ્રુતસ્કંધ નામથી રૂઢ છે. પ્રશ્નો તે પૃચ્છા અને વ્યાકરણો એટલે નિર્વચનો અર્થાત્ પ્રશ્નોના ઉત્તરો તે પ્રશ્નવ્યાકરણો. તેનું પ્રતિપાદન કરનારી દશ અધ્યયનાત્મિકાદશા તે પ્રશ્નવ્યાકરણ દશા-દશમું અંગ. તથા બંધ દશા, દ્વિગૂહિદશા, દીર્ઘદશા અને સંક્ષેપિકદશા અમોને અપ્રતીત છે. કર્મવિપાક દશાના અધ્યયન સંબંધી વિભાગને કહે છે—'કર્મ્મે' ત્યાદિં 'મિમે' ત્યાદિં દોઢ શ્લોક મૃગા—મૃગગ્રામનામા નગરના વિજય રાજાની મૃગા નામની ભાર્યા, તેણીનો પુત્ર તે મૃગાપુત્ર. તે નગરમાં ગૌતમસ્વામીએ સમવસરણમાં આવેલ જન્મથી અંધપુરુષને જોઈને મહાવીરસ્વામીને પૂછ્યું કે-હે ભદ્રન્ત! આ નગરમાં બીજો કોઈ જાતિઅંધ પુરુષ છે? ભગવાને જાતિ (જન્મથી) અંધ અને આકૃતિ રહિત મૃગાપુત્રનું ગૌતમસ્વામી પ્રત્યે સ્વરૂપ કહ્યું ત્યારે ગૌતમસ્વામી તો કુંતૂહલથી તેને જોવા સારુ તેના ઘર પ્રત્યે ગયા. મૃગાદેવીએ વંદન કરીને આવવાનું કારણ પૂછ્યું. ગૌતમસ્વામીએ કહ્યું કે-હું તારા પુત્રને જોવા માટે આવ્યો છું. ત્યારે મૃગાદેવી ભૂમિગૃહ (ભોંયરા) માં રહેલ તેને, તેમાંથી ઉઘાડીને ગૌતમસ્વામીને બતાવતી હતી. તેને અતિશય ઘૃણાસ્પદ જોઈને ગૌતમસ્વામીએ ભગવાન પાસે આવીને પૂછ્યું કે-આ મૃગાપુત્ર જન્માંતરમાં કોણ હતો? ભગવાન બોલ્યા-આ વિજયવર્ધ્ધમાનક નામા ખેટમાં 'મકાધિ' નામા લાંચનું લેવું વગેરે ઉપચારોથી લોકોને સંતાપનાર રાષ્ટ્રકૂટ (રાઠોડ) હતો. ત્યાંથી સોળ રોગાંતક વડે અભિભૂત થયો થકો મરીને નરકમાં ગયો. ત્યાંથી પાપકર્મના વિપાક વડે લોખાકાર-લોઢીઆ જેવો, અવ્યક્ત ઈન્દ્રિયવાળો અને દુર્ગંધવાળો મૃગાપુત્ર નામે થયો. અહિંથી મરીને નરકમાં જશે. ઇત્યાદિ તેની વક્તવ્યતાનું પ્રતિપાદક પ્રથમ અધ્યયન મૃગાપુત્ર નામે કહ્યું ૧, 'ગોત્તાસે' ત્તિં ગાય વગેરે પશુઓને ત્રાસ પમાડેલ તે ગોત્રાસ, આ હસ્તિનાગપુરમાં ભીમ નામા કૂટગ્રાહ (કૂટકપટ વડે જીવોને પકડનાર) ની ઉત્પલા નામની ભાર્યાનો ગોત્રાસ નામે પુત્ર થયો. પ્રસવકાલમાં મહાપાપી આ જીવે ઘણી બૂમો પાડવા વડે પશુઓને ત્રાસ પમાડ્યો. યૌવનવયમાં અનેક પ્રકારના પશુઓના માંસને ખાતો હતો તેથી મરીને નારક થયો. ત્યાંથી નીકળીને વાણિજ્યગ્રામ નગરમાં વિજયનામા સાર્થવાહ અને તેની ભદ્રા નામા ભાર્યાનો ઉજ્જિતક નામા પુત્ર થયો. તે કામધ્વજ નામા ગણિકાને અર્થે રાજાએ તિલતિલ જેવડા માંસછેદન વડે અને તેના ખવરાવવા વડે ચતુષ્પદમાં વિડંબના કરાવીને નાશ કરાવ્યો. તે મરીને નરકમાં ગયો. એ રીતે ગોત્રાસની વક્તવ્યતા વડે પ્રતિબદ્ધ દ્વિતીય અધ્યયન ગોત્રાસ કહેવાય છે. આ અધ્યયન જ વિપાકસૂત્રમાં ઉજ્જિતક નામે કહેવાય છે ૨ 'અંડે' ત્તિં પુરિમતાલ નગરનો વાસી કૂકડાદિ અનેક પ્રકારના ઈંડાના સમૂહનો વ્યવહાર કરનાર નિત્રકનામા વ્યાપારીના વિપાકને પ્રતિપાદન કરનારું અંડનામા અધ્યયન છે, તે નિત્રક નરકમાં ગયો, ત્યાંથી નીકળીને અભઞ્નસેનામા પલ્લીપતિ થયો. તેની ઉપર નિરંતર દેશનું લુંટન કરવા વડે અતિ ક્રોધ પામેલ પુરિમતાલ નગરના વાસી

1. વિપાકસૂત્રમાં ઇક્કાપી નામ છે.

રાજાએ વિશ્વાસ પમાડવાપૂર્વક તેને બોલાવીને નગરના પ્રત્યેક ચૌદામાં તેની આગળ તેના કાકા, કાકી વગેરે સ્વજનવર્ગને મારી તિલતિલ જેવડા માંસનું છેદન અને રુધિર માંસનું ભોજન કરવા વડે કદર્થના કરાવીને મરાવ્યો. વિપાકસૂત્રમાં તો આ અધ્યયન, અભગ્નસેન નામે કહેવાય છે ૭, 'સગડેતિ યાવરે' શકટ નામે અપર અધ્યયન-તેમાં શાખાંજનીનામા નગરીમાં સુભદ્રનામા સાર્થવાહ અને તેની ભદ્રાનામા ભાર્યાનો શકટનામા પુત્ર હતો. તેને સુસેનનામા પ્રધાને સુદર્શનનામા ગણિકાના વ્યતિકર (પ્રસંગમાં) માં ગણિકા સહિત માંસછેદનાદિ અત્યંત કદર્થના કરાવીને મરાવ્યો. તે પૂર્વજન્મમાં છગલપુર નગરમાં છન્નિકનામા છાગલિક માંસપ્રિય હતો. આ અર્થથી ગુંથાયેલું ચોથું અધ્યયન છે ૪, 'માહણે' તિં ૬૦ કોશાંબી નગરીમાં બૃહસ્પતિદત્ત નામા બ્રાહ્મણ હતો, તેને અંતઃપુરના પ્રસંગમાં ઉદયન રાજાએ પૂર્વોક્તરીતે કદર્થના કરાવીને મરાવ્યો. પૂર્વભવમાં તે મહેશ્વરદત્તનામા પુરોહિત હતો. તે જિતશત્રુ રાજાના શત્રુઓના જયને અર્થે બ્રાહ્મણાદિ વડે હોમ કરતો હતો ત્યાં પ્રતિદિન ચાર વર્ણનું એક એક બાળક, આઠમ વગેરે પર્વમાં બે બે, ચતુર્માસીમાં-ચાર ચાર મહિને ચાર ચાર, છમાસીમાં આઠ આઠ અને વર્ષમાં સોળ સોળ, પરચક-શત્રુના સૈન્યના આગમનમાં એક સો આઠ એક સો આઠ બાળકોનો હોમ કરવા વડે પરચકને જીતે છે. આ પ્રમાણે તે પાપ કરવાપૂર્વક મરીને નરકમાં ગયો. એવી રીતે બ્રાહ્મણ સંબંધી વક્તવ્યતા વડે ગુંથાયેલું પાંચમું અધ્યયન છે ૫, 'નંદિસેળે ય' તિં ૬૦ મથુરા નગરીમાં શ્રીદામ રાજાનો પુત્ર નંદિષેણનામા યુવરાજ હતો. વિપાકસૂત્રમાં તો નંદિવર્દન સંભળાય છે. તેને રાજાનો દ્રોહ કરવાના વ્યતિકરમાં રાજાએ નગરના ચૌદામાં તપાવેલ લોઢાના પાણી વડે સ્નાન કરાવીને અને તેવા પ્રકારના-તપાવેલ લોઢાના સિંહાસન ઉપર બેસાડીને ક્ષાર નાખેલ તેલથી ભરેલ કલશો વડે રાજ્યાભિષેક કરાવીને કષ્ટપૂર્વક મારવા વડે પ્રાણનો નાશ કરાવ્યો. મરીને તે નરકમાં ગયો. તે પૂર્વભવમાં સિંહપુર નગરના સિંહરથનામા રાજાનો દુર્યોધનનામા ગુપ્તિપાલ (જેલર) હતો. તે અનેક પ્રકારની યાતના વડે લોકોને કદર્થના કરતો હતો ત્યાંથી મરણ પામીને નરકમાં ગયો. આવા પ્રકારના અર્થવાળું છઠ્ઠું અધ્યયન છે. ૬, 'સોરિય' તિં ૬૦ શૌરિક નગરમાં શૌરિકદત્ત નામા મત્સ્યબંધ-મચ્છીમારનો પુત્ર હતો, માછલાનું માંસ તેને પ્રિય હતું. ગળામાં વળગેલ મત્સ્યના કંટક વડે મહાકષ્ટને અનુભવીને મરણ પામીને તે નરકમાં ગયો. પૂર્વજન્મમાં તે નંદિપુર નગરના મિત્રનામા રાજાનો શ્રીક મહાનસિક (રસોઈઓ) હતો, તે જીવઘાતમાં રતિવાળો અને માંસપ્રિય હતો. મરણ પામીને તે નરકમાં ગયો. આ અર્થવાળું સાતમું અધ્યયન છે ૭, 'ઉદુંબરે' તિં ૬૦ પાડલીખંડ નગરમાં સાગરદત્ત નામા સાર્થવાહનો ઉદુંબરદત્ત નામે પુત્ર હતો. તે એકદા સોળ રોગ વડે પરાભવ પામી, મહાકષ્ટને અનુભવીને મરણ પામ્યો. તે પૂર્વજન્મમાં વિજયપુરના કનકરથ નામા રાજાનો ધનવંતરીનામા વૈદ્ય હતો. તે માંસપ્રિય અને લોકોને માંસનો ઉપદેશ કરવાવાળો હતો. એવી રીતે પાપ કરીને તે નરકમાં ગયો. આ અર્થવાળું આઠમું અધ્યયન છે. ૮ 'સહસુદાહે' તિં ૬૦ સહસ્રા-અકસ્માત્, ઉદાહ-ઉત્કૃષ્ટદાહ તે સહસ્રોદાહ અથવા સહસ્ર હજારો લોકોનો દાહ તે સહસ્રોદાહ 'આમલ્લ' તિં ૬૦ 'ર' શબ્દના શ્રવણમાં 'લ' શબ્દની શ્રુતિ છે તેથી આમરક-સામત્ય વડે મારિ આ અર્થ વડે ગુંથાયેલું નવમું અધ્યયન છે. તેમાં સુપ્રતિષ્ઠિતનગરને વિષે સિંહસેન નામા રાજા, શ્યામા નામની રાણીમાં અનુરક્ત (પ્રેમી) હતો. રાણીના વચનથી જ એક ન્યૂન પાંચસો રાણીઓને મારવાની ઈચ્છાવાળી જાણીને (તેના પ્રેમથી) કોપ પામ્યો થકો રાજા, એક ન્યૂન પાંચસો રાણીઓની માતાને નિમંત્રીને, મોટા ઘરમાં આવાસ આપીને, ભોજનાદિ વડે સત્કારીને જે વિશ્વાસ પામેલ તેને [દગાથી] રાણીઓ સહિત, પરિવાર સહિત સર્વતઃ-ચોતરફથી દરવાજાઓને બંધ કરવાપૂર્વક અગ્નિ સળગાવવા વડે દગ્ધ કરાવી-બાળી નખાવી. ત્યાર પછી આ રાજા, મરીને છઠ્ઠી નરકમાં જઈને ત્યાંથી રોહીતક નગરમાં દત્ત સાર્થવાહની દેવદત્તાનામા પુત્રીરૂપે થયો. તેને પુષ્પનંદી રાજા પરણ્યો. તે રાજા પોતાની (શ્રીદેવી નામા) માતાની ભક્તિમાં તત્પર હોઈને તેના કૃત્યો (સેવા) ને કરતો થકો રહેવા લાગ્યો. 'ભોગમાં વિઘ્ન કરનારી આ રાજાની માતા છે' એમ માનીને દેવદત્તાએ તપાવેલ લોઢાના દંડને રાજાની માતાના અપાન-ગુહાદ્વારમાં પ્રક્ષેપવાથી અકસ્માત્ દાહ વડે મારી નાખી. રાજાએ તે હકીકત જાણીને તેને વિવિધ વિડંબનાપૂર્વક વિડંબીને મરાવી. વિપાકસૂત્રમાં આ દેવદત્તા નામે નવમું અધ્યયન છે ૯, 'કુમારે લેચ્છઈ ઇય' તિં ૬૦ કુમારો એટલે રાજ્યને યોગ્ય અથવા પ્રથમ વયમાં રહેલા

તે કુમારો, તેને, અને 'લેચ્છઈ ઇય' તિં લિપ્સૂશ્ચ-લાભની ઈચ્છાવાળા વ્યાપારીઓ. તેને આશ્રયીને દશમું અધ્યયન છે. ઈતિ શબ્દ પરિસમાપ્તિમાં અને ભિન્ન ક્રમમાં છે. અહિં આ ભાવાર્થ છે-ઈદ્રપુર નગરમાં પૃથિવીશ્રી નામે ગણિકા હતી. તે ઘણા રાજકુમારો અને વણિકપુત્રાદિને મંત્રચૂષાદિ વડે વશ કરીને ઉદાર ભોગોને ભોગવતી હતી. મરણ પામીને છઠ્ઠી નરકમાં ગઈ. ત્યાંથી નીજીની વર્ધમાનનગરમાં ધનદેવ સાર્યવાહની અંજૂનામા પુત્રી થઈ. તે વિજય રાજાને પરણી. યોનિશૂલ વડે કષ્ટપૂર્વક જીવીને મરી નરકમાં ગઈ. આ હેતુથી વિપાકસૂત્રમાં-અંજૂ નામે દશમું અધ્યયન કહેવાય છે. ૧૦ ॥ ઉપાશકદશાનું વિવરણ કરતાં થકાં સૂત્રકાર કહે છે-'દસે' ત્યાદિં 'આનન્દે' દોઢ શ્લોક છે. 'આનન્દે' તિં વાણિજ્યગ્રામનામા નગરનો વાસી મહર્લિક આનંદનામા ગૃહપતિ મહાવીરસ્વામીદ્વારા બોધ પામ્યો. અગિયાર શ્રાવકની પ્રતિમાને વહન કરીને ઉત્પન્ન થયેલ અવધિજ્ઞાનવાળો તે એક માસની સંલેખના વડે સૌધર્મકલ્પમાં ગયો. એની વક્તવ્યતા પ્રતિબદ્ધ પ્રથમ અધ્યયન આનંદ જ કહેવાય ૧, 'કામદેવે' તિં કામદેવ, ચંપાનગરીનો વાસી, તેમજ બોધ પામેલ. પરીક્ષા કરવાવાળા દેવકૃત ઉપસર્ગમાં નિશ્ચલ પ્રતિજ્ઞાવાળો, તેમજ સ્વર્ગમાં ગયો. આવા અર્થવાળું બીજું અધ્યયન કામદેવનામા છે ૨, 'ગાહાવઈ ચૂલળીપિય' તિં ચૂલનીપિતા નામા ગૃહપતિ, વારાણસી નગરીનો વાસી, તેમજ બોધ પામેલ. એકદા પ્રતિમાને સ્વીકારેલ હતો ત્યારે પરીક્ષક દેવ વડે માતાને ત્રણ ખંડવાળી કરાતી જોઈને ક્ષોભ પામ્યો, પ્રતિજ્ઞાથી ચલિત થયો અને દેવને પકડવા માટે પ્રબલતાથી દોડ્યો. ફરીથી આલોચના કરીને તેમજ સ્વર્ગમાં ગયો. આવા પ્રકારની વક્તવ્યતા વડે પ્રતિબદ્ધ અધ્યયન, ચૂલનીપિતા નામે કહેવાય છે. ૩, 'સુરાદેવે' તિં વારાણસીનગરીનિવાસી સુરાદેવનામા ગૃહપતિ હતો. તેને પરીક્ષક દેવે કહ્યું-જો તું ધર્મને મૂકીશ નહિ તો હું તારા શરીરમાં સોળ રોગાંતકને એકીસાથે પેદા કરું છું. એવી રીતનું દેવનું વચન સાંભળીને તે પ્રતિજ્ઞાથી ચલિત થયો. ફરીથી આલોચન-પ્રતિક્રમણ કરીને તેમજ સ્વર્ગમાં ગયો. આ વક્તવ્યતાને કહેનારું અધ્યયન, સુરાદેવ છે ૪, 'ચુલ્લસય' તિં મહાશતકની અપેક્ષાએ લઘુશતક તે ચૂલશતક. તે આલંબિકાનગરીનો વાસી, ઉપસર્ગ કરનાર દેવ વડે અપહરણ કરાતું દ્રવ્યને જોઈને પ્રતિજ્ઞાથી ચલિત થયો. ફરીથી અતિચાર રહિત થઈને સ્વર્ગમાં ગયો. એ પ્રમાણે જેમ છે તેમ જેમાં કહેવાય છે તે અધ્યયન ચૂલશતક નામા છે. ૫, 'માહાવઈ કુંડકોલિ' તિં કામ્પિલ્યપુરનો વાસી કુંડકોલિક નામા ગૃહપતિ. ધર્મધ્યાનમાં રહેલ (તેણે) જેવી રીતે ગોશાલક મત પ્રત્યે વર્ણન કરનાર દેવને ઉત્તર આપ્યો અને તે સ્વર્ગમાં ગયો તેનું વૃતાંત જે અધ્યયનમાં કહેવાય છે તે કુંડકોલિક નામે છે ૬, 'સદ્દાલપુત્રે' તિં સદ્દાલપુત્ર નામા, પોલાસપુરનો વાસી, કુંભકારની જાતવાળો (પ્રથમ) ગોશાલકની ઉપાસક હતો. તેને ભગવાને બોધ પમાડ્યો. ફરીથી પોતાના મતને ગ્રહણ કરાવવા સારુ તત્પર થએલ ગોશાલક વડે નહિ ક્ષોભ પામેલ અંતઃકરણવાળો, એવા તેણે પ્રતિમાને સ્વીકારેલ. (તે સમયે) પરીક્ષક દેવે, ભાર્યાને મારવાનું બતાવવાથી તે પ્રતિમાથી ભગ્ન થયો. ફરીથી આલોચના કરીને તેમજ સ્વર્ગમાં ગયો. આ વક્તવ્યતાપ્રતિબદ્ધ અધ્યયન સદ્દાલપુત્ર નામે છે, ૭, 'મહાસય' તિં મહાશતક નામનો ગૃહપતિ, રાજગૃહનગરનો નિવાસી, તેર ભાર્યાનો પતિ, શ્રાવકની વહન કરેલ (૧૧) પ્રતિમાની મતિવાળો, અવધિજ્ઞાન ઉત્પન્ન થવા વડે થયેલ બોધવાળો, રેવતિનામા પોતાની ભાર્યા વડે કરાયેલ અનુકૂળ ઉપસર્ગમાં અચલ મતિવાળો અને સંલેખના કરવા વડે પામેલ સ્વર્ગગતિવાળો જે શ્રાવક થયેલ છે, તેની વક્તવ્યતા વડે રચાયેલ અધ્યયન મહાશતક નામે છે. ૮, 'નંદિનીપિય' તિં નંદિનીપિતા નામા શ્રાવસ્તિ નગરીનો વાસી, ભગવાનદ્વારા બોધ કરાયેલ અને સંલેખનાદિ વડે સ્વર્ગને પામેલ શ્રાવકની વક્તવ્યતા વડે નિબંધન કરવાથી નંદિનીપિતા નામા અધ્યયન છે. ૯, 'સાલંકયાપિય' તિં સાલંકયાપિતા નામા શ્રાવસ્તી નગરીનો વાસી ગૃહસ્થ, ભગવાન દ્વારા બોધ પામીને અનંતર તેમજ સંલેખનાદિ વડે સૌધર્મ સ્વર્ગને પામેલ શ્રાવક. તેની વક્તવ્યતા વડે નિબદ્ધ અધ્યયન સાલંકયાપિતૃનામા દશમું છે ૧૦ આ દશે શ્રાવકો વીશ વર્ષની (શ્રાવક) પર્યાયવાળા સૌધર્મકલ્પમાં ગયા છે અને ચાર પલ્યોપમની સ્થિતિવાળા દેવો થયા છે. અને ત્યાંથી (અવીને) મહાવિદેહમાં સિદ્ધ થશે. હવે અંતકૃત દશાના અધ્યયનોના વિવરણને કહે છે 'અંતગઢે' ત્યાદિં આ સૂત્રમાં આઠ વર્ગ છે તેમાં પ્રથમ વર્ગને વિષે દશ અધ્યયનો છે. તે આ 'નમી' ત્યાદિં દોઢ રૂપક છે. આ નમિ પ્રમુખ અંતકૃત સાધુઓના નામો

અંતકૃદશાંગના પ્રથમ વર્ગમાં અધ્યયનના સંગ્રહને વિષે દેખાતા નથી. જેથી ત્યાં કહેવાય છે કે—

ગોયમ ૧ સમુદ્ધ ૨ સાગર ૩, ગંભીર ૪ ચેવ હોઈ થિમિ ૫ ય ।

અયલે ૬ કંપિલ્લે ૭ ચ્ચલુ, અક્ષોમ ૮ પસેળઈ ૯ વિણ્હૂ ૧૦ ॥૮૧॥

[અન્તકૃદશા]

ગૌતમ ૧, સમુદ્ર ૨, સાગર ૩, ગંભીર ૪, સ્તિમિત ૫, અચલ ૬, કાંપીલ્ય ૭, અક્ષોભ્ય ૮, પ્રસેનજિત્ ૯ અને વિષ્ણુ દશમો હોય છે. (૮૧)

તેથી વાચનાંતરની^૧ અપેક્ષાએ આ નામો છે, એમ સંભાવના કરીએ છીએ, પરંતુ પૂર્વ ભવના નામોની અપેક્ષાએ આ નામો હશે એમ કહેવું નહિ. કેમ કે જન્માંતરોનું ત્યાં કહેવાપણું નથી. હવે અનુત્તરોપપાત્તિક દશાના અધ્યયનોના વિભાગને કહે છે. 'અનુત્તરો' इत्यादि० આ સૂત્રમાં ત્રણ વર્ગ છે. તેમાં ત્રીજા વર્ગમાં દેખાતા કેટલાએક અધ્યયનની સાથે (આનું) સમાનપણું છે, પરંતુ બધાય અધ્યયનોની સાથે સમાનપણું નથી. અહિં કહ્યું છે કે—'इसिदासे' ત્વાદિ० તે સૂત્રમાં તો દેખાય છે કે—

धने य १ सुनक्खत्ते २, इसिदासे ३ य आहिए । पेल्ल ४ रामपुत्ते य ५, चंदिमा ६ पुट्टिके[पोट्टिके]इय ॥८२॥

પેદાલપુત્તે અળગારે ૮, અળગારે પોટ્ટિલે ઇય ૯ । વિહલે દસમે વુત્તે ૧૦ ઈમે દસ આહિયા ॥૮૩॥

[અનુત્તરોપપાત્તિક દશાં ઇતિ]

ધન્ય ૧, સુનક્ષત્ર ૨, ઋષિદાસ ૩, પેલ્લક ૪, રામપુત્ર ૫, ચંદ્રમા ૬, પ્રોષ્ઠક ૭, પેદાલપુત્ર અણગાર ૮, પોટ્ટિલ અણગાર ૯ અને દસમો વિહલ્લ કહેલ છે, એ રીતે આ દશ કહેલા છે. (૮૨-૮૩)

તેથી એ પ્રમાણે અહિં પણ વાચનાંતરની અપેક્ષાએ અધ્યયનનો વિભાગ કહેલ છે, પરંતુ ઉપલબ્ધમાન (હમણાં મોજૂદ) વાચનાની અપેક્ષાએ નહિ. તેમાં ધન્યક અને સુનક્ષત્રનું કથાનક આ પ્રમાણે—કાકંદી નગરીમાં ભદ્રાનામા સાર્થવાહીનો પુત્ર, ધન્યકનામા, મહાવીરની સમીપે ધર્મ સાંભળીને દીક્ષિત થયો. તે (સતત) છઠ્ઠ તપનો કરનાર અને પારણામાં ઉજ્જયમામ-ત્યાગ કરાતો એવો (બહાર ફેંકવા જેવો) આહાર મેળવીને આંખિલ કરતો હતો. વિશિષ્ટ તપ^૨ વડે ક્ષીણમાંસ અને લોહીવાળો એવો તે સાધુ, ચૌદ હજાર મુનિઓની મધ્યે અતિ દુષ્કરકારક છે એમ શ્રેણિક મહારાજાને રાજગૃહ નગરમાં મહાવીરસ્વામીએ કહ્યું. તેથી શ્રેણિકરાજાએ ભક્તિ સહિત તેમને વંદન કર્યું અને પ્રશંસા કરી. કાલ કરીને તે મુનિ, સર્વાર્થસિદ્ધ વિમાનમાં ઉત્પન્ન થયો. એવી રીતે સુનક્ષત્ર પણ જાણવો. કાર્તિક ઇતિ—હસ્તિનાગપુરમાં કાર્તિક શેઠ, હજાર ઈભ્યની મધ્યે પ્રથમ આસનવાળો શ્રમણોપાસક હતો. તેણે જિતશત્રુરાજાના અભિયોગ (હુકમ) થી પરિવ્રાજકને માસક્ષપણના પારણામાં ભોજન પીરસ્યું^૩ હતું.

તે જ કારણથી સંસારથી નિર્વેદ-ખેદ પામીને મુનિસુવ્રતસ્વામી પાસે દીક્ષાનો સ્વીકાર કર્યો. દ્વાદશાંગીને ધરનારો થઈને શર્કેદ્રપણાએ ઉત્પન્ન થયો. એવી રીતે જે ભગવતીસૂત્રમાં સંભળાય છે તે કાર્તિક બીજો જ અને અહિં કહેલ તે પણ અનુત્તર દેવોને વિષે ઉત્પન્ન થયેલ બીજો જાણવો. શાલિભદ્ર-જે પૂર્વભવમાં સંગમનામા વત્સપાલ (વાછરડાંને ચારવાવાળો) હતો તેણે બહુમાન સહિત સાધુને પાયસ (ક્ષીર) નું ભોજન આપ્યું. તેથી રાજગૃહનગરમાં ગોભદ્રશેઠના પુત્રપણાએ ઉપનો, દેવ થયેલ ગોભદ્ર શેઠદ્વારા ઉપનીત-મોકલાયેલ દિવ્ય ભોજન, વસ્ત્ર, કુસુમ, વિલેપન અને ભૂષણાદિ ભોગોના અંગ વડે બત્રીશ સ્ત્રીઓની સાથે સાત ભૂમિવાળા મનોહર મહેલમાં રહીને કીડા કરતો હતો. એકદા વ્યાપારીઓએ લાવેલ લક્ષ મૂલ્યવાળી બહુ (સોળ) રત્નકંબલોને શાલિભદ્રની માતા ભદ્રાએ ખરીદીને વધુઓને (બે વિભાગ કરી) આપી. તેઓએ તે કંબલોનું પાદપ્રોછન કર્યું-પગ લુછીને ફેંકી દીધી. આ હકીકત સાંભળીને કુતૂહલ ઉત્પન્ન થવાથી શાલિભદ્રને જોવા માટે શ્રેણિકમહારાજા તેને ઘેર આવ્યે છતાં તેની માતાએ તેને કહ્યું કે—હે પુત્ર! તને જોવા માટે સ્વામી ચાહે છે, માટે તું મહેલથી નીચે ઉતર અને સ્વામીને જો. આવા પ્રકારના માતાના વચનને સાંભળવાથી અમારો પણ બીજો સ્વામી છે એમ ચિંતવતો થકી વૈરાગ્યને પામ્યો. અને વર્દમાનસ્વામિની

૧. માથુરી અને વલ્લભી વાચના.

૨. તાપસે નાક પર આંગળી રાખીને સંજ્ઞા કરી કે તારું નાક કપાયું.

સમીપે દીક્ષા ગ્રહણ કરી. ઉત્કૃષ્ટ તપ વડે ક્ષીણ દેહવાળો થયો થકો શિલાતલ પર પાદપોગમન (અનશન) વિધિ પૂર્વક કરીને અનુત્તરસુરને વિષે ઉત્પન્ન થયો. તે આ અહિં સંભાવના કરાય છે. માત્ર અનુત્તરોપપાતિકાંગસૂત્રમાં (હાલ) કહેલ નથી. 'તેતલૌતિય' તિં તેતલિપુત્ર નામે જે જ્ઞાતા અધ્યયનમાં સંભળાય છે, તે આ નહિ, કારણ કે તેનું તો મોક્ષગમન સંભળાય છે. દશાર્ણભદ્ર-દશાર્ણપુર નગરનો વાસી પૃથ્વીપતિ (રાજા) હતો. જે ભગવાન મહાવીરને દશાર્ણકૂટ નગરની નિકટમાં સમવસરેલ છે એમ ઉદ્યાનપાલકના વચનથી જાણીને એમ ચિંતવ્યું કે-જેમ કોઈએ પણ ભગવાનને વાંધા ન હોય તેવી રીતે વાંદવા. એવી રીતે રાજ્યની સંપત્તિના ગર્વથી અને ભક્તિથી વિચાર્યું, ત્યારપછી પ્રાતઃકાલમાં સવિશેષ કરેલ સ્નાન, વિલેપન અને આભરણાની શોભાવાળો; ઉત્કૃષ્ટથી રચના કરેલ શ્રેષ્ઠપટ્ટસ્ત્રીની પીઠ ઉપર આરૂઢ થયેલો. વલ્ગન-ફૂદવું વગેરે વિવિધ ક્રિયાને કરવાવાળા-દર્પ સહિત ચાલતા ચતુરંગ સૈન્ય વડે સંયુક્ત, પુષ્પમાણવકબીલતા બાળકો વડે સારી રીતે વર્ણન કરાતા અગણિત ગુણોના સમૂહવાળો. સામંત, અમાત્ય, મંત્રી, રાજદૌવારિક-રાજદ્વાર પર રહેવાવાળા અને દૂતાદિ વડે પરિવરેલ. અંતઃપુર સહિત નગરલોક વડે પરિવરેલ. આનંદમયની જેમ મહિમંડલને સંપાદન કરતો થકો સ્વર્ગપુરીથી જેમ ઈંદ્ર નીકળે તેમ નગરથી રાજા નીકળ્યો. નીકળીને સમવસરણની સન્મુખ જઈને યથાવિધિએ ભવ્યજનરૂપ કમલના વનને વિકસ્વર કરવામાં અભિનવ સૂર્યસમાન ભગવાન મહાવીરને વાંદીને બેઠો. દશાર્ણભદ્ર રાજાના અભિપ્રાયને જાણીને તેના માનને દૂર કરવા સારુ તત્પર થયેલ શકેન્દ્રે, આઠ મુખવાળો હાથી બનાવ્યો. તેના પ્રત્યેક મુખમાં આઠ દાંતો કર્યા. દરેક દાંતમાં આઠ પુષ્કરણીઓ બનાવી અને દરેક પુષ્કરણીની અંદર આઠ કમલ સ્થાપ્યા. દરેક કમલમાં આઠ દલ (પાંખડી) બનાવી અને દરેક પાંખડી ઉપર બત્રીશ બદ્ધ નાટકની રચના કરી. એવા ગજેન્દ્ર-શ્રેષ્ઠ હાથી ઉપર સમારૂઢ થઈને પોતાની લક્ષ્મિ વડે સમસ્ત ગગનમંડલને પૂર્યો. એવા સ્વરૂપવાળા અમરપતિ (ઈંદ્ર)ને જોઈને રાજાએ ચિંતવ્યું કે-અમારા જેવાને ક્યાંથી એવી વિભૂતિ (ઐશ્વર્ય) હોય? એણે નિરવધર્મ કરેલ છે માટે હું પણ એવા ધર્મને કરું એમ ચિંતવીને દીક્ષા લીધી ત્યારે ઈંદ્રે કહ્યું કે-હમણાં તે મને જીતી લીધો. એમ કહીને તેને નમસ્કાર કર્યો. તે આ દશાર્ણભદ્ર સંભવે છે, પરંતુ અનુત્તરોપપાતિકાંગમાં કહેલ નથી. ક્યાંક સિદ્ધ થયેલ છે એમ સંભળાય છે તથા અતિમુક્ત-અંતઃકૃદશાંગમાં આ પ્રમાણે સંભળાય છે-પોલાસપુર નગરમાં વિજયરાજાની શ્રીદેવીનામા રાણીનો અતિમુક્તકનામા પુત્ર, છ વર્ષનો હતો. તે ગૌચરીને માટે આવેલ ગૌતમસ્વામીને જોઈને એમ બોલ્યો કે-તમે કોણ છો અને શામાટે ફરો છો? ત્યારે ગૌતમસ્વામી બોલ્યા-અમે સાધુઓ છીએ અને ભિક્ષાર્થે ફરીએ છીએ. ત્યારે ભદ્રન્ત! તમે આવો, તમોને હું ભિક્ષા અપાવું. એમ બોલીને અંગુલી વડે ભગવાન ગૌતમને ગ્રહણ કરીને પોતાને ઘેર તેડી લાવ્યો, ત્યારે શ્રીદેવી ખુશી થઈને ભગવાન ગૌતમને પ્રતિલાભતી હવી. અતિમુક્તક ફરીથી બોલ્યો-તમે ક્યાં વસો છો? ભગવાન બોલ્યા-ભદ્ર! મારા ધર્માચાર્ય શ્રીવર્ધમાનસ્વામી ઉદ્યાનમાં વસે છે. ત્યાં હું વસું છું. કુમાર બોલ્યો-ભદ્રન્ત! ભગવાન મહાવીરના ચરણયુગને વાંદવા માટે હું તમારી સાથે આવું? ગૌતમ બોલ્યા-હે દેવતાને વલ્લભ! જેમ સુખ ઉપજે તેમ કર. ત્યારે ગૌતમપ્રભુની સાથે આવીને અતિમુક્તક કુમારે ભગવાનને વંદન કર્યું. ધર્મને સાંભળીને તે પ્રતિબોધ પામ્યો. ઘેર આવીને માબાપ પ્રત્યે બોલ્યો કે-સંસારથી હું ઉદાસીન થયો છું માટે દીક્ષા ગ્રહણ કરું છું તેથી તમે મને બન્ને જણા રજા આપો. ત્યારે તેના માબાપ બોલ્યા કે-હે બાલ! તું શું જાણે? ત્યારે અતિમુક્તક બોલ્યો-હે માતપિતા! જે હું જાણું છું તે જ નથી જાણતો અને જે નથી જાણતો તે જ જાણું છું. ત્યારે તેના પ્રત્યે માબાપ બોલ્યા કે-આ કેવી રીતે? તે બોલ્યો-અંબતાત! હું જાણું છું કે જન્મેલાએ અવશ્ય મરવાનું છે, પરંતુ નથી જાણતો કે કયા સમયે વા કયા સ્થાનમાં અથવા કેવી રીતે કે કેટલી વખત? તથા નથી જાણતો કે કયા કર્મો વડે નરકાદિ ગતિમાં જીવો ઉપજે છે. વળી આ હું જાણું છું કે-પોતાના કરેલા કર્મો વડે જીવો, નરકાદિમાં ઉપજે છે. આવી રીતે તેણે માબાપને સમજાવીને દીક્ષા ગ્રહણ કરી, તપ કરીને મોક્ષે ગયો. આ સૂત્રમાં તો અનુત્તરોપપાતિક દેવોને વિષે દશમા અધ્યયનપણાએ કહ્યો, તેથી આ બીજો જ હશે. 'દસ આહિય' તિં દશ અધ્યયનો કહ્યા. આ અર્થ છે. આચાર દશાના અધ્યયનોના વિભાગને કહે છે-'આચારે' ત્યાદિં અસમાધિ-જ્ઞાનાદિ ભાવના નિષેધરૂપ અપ્રશસ્તભાવ આ અર્થ છે. તેના સ્થાનો પદો તે અસમાધિસ્થાનો

અર્થાત્ જેના આસેવન વડે પોતાને, બીજાને અને ઉભયને, અહિં, પરભવમાં અથવા ઉભય લોકમાં અસમાધિ ઉત્પન્ન થાય છે તેને અસમાધિસ્થાનો કહેવાય છે. તે દ્રુતચારિત્વ-શીઘ્ર ચાલવું વગેરે વીશ સ્થાનો ત્યાંથી (દશાશ્રુતસ્કંધથી) જ જાણવા, તેને પ્રતિપાદન કરનારાં અધ્યયન, અસમાધિસ્થાનો કહેવાય છે. આ પ્રથમ ૧, તથા એકવીશ 'શબલા' શબલ એટલે કાબરું-મલિન. દ્રવ્યથી વસ્ત્રાદિ અને ભાવથી અતિચાર સહિત ચારિત્ર. અહિં શબલ (મલિન) ચારિત્રના યોગથી 'શબલા' સાધુઓ છે તે હસ્તકર્મરૂપ પ્રકારાંત વડે મૈથુન વગેરે એકવીશ પદો છે. તે ઉક્ત રૂપવાળા એકવીશ પદોમાં જ સેવતા-દોષ લગાડતા સાધુઓ ઉપાધિથી એકવીશ થાય છે. તે અર્થવાળું અધ્યયન એકવીશ શબલા એ નામથી કહેવાય છે ૨, 'તૈત્તીસમાસાવગાઠ' તિં-શાનાદિગુણો આ-સમસ્તપણે શાત્વન્તે-નાશ પામે છે જેના વડે તે આશાતના-રત્નાધિકના વિષયમાં આગળ ગમનાદિક અવિનયરૂપ^૧. તે આશાતના, પ્રસિદ્ધ તેત્રીશ ભેદવાળી જેમાં કહેવાય છે તે અધ્યયન પણ તેત્રીશ આશાતના નામથી કહેવાય છે ૩, 'અદ્વે' ત્યાદિં આઠ પ્રકારની ગણિસંપદા-આચાર, શ્રુત, શરીર અને વચનાદિ આચાર્યના ગુણોની ઋદ્ધિ, અષ્ટસ્થાનકમાં કહેવાયેલ સ્વરૂપવાળી જેમાં કહેવાય છે તે અધ્યયન પણ ગણિસંપદા નામથી બોલાય છે. ૪, 'દસે' ત્યાદિં ચિત્તની સમાધિના દશ સ્થાનો. જે હોતે છતે ચિત્તની પ્રશસ્ત પરિણતિ થાય છે તે દશ ચિત્તસમાધિસ્થાનો. નહિ ઉત્પન્ન થયેલ પૂર્વક ધર્મની ચિંતાનું ઉત્પન્ન કરવું વગેરે ત્યાં જ પ્રસિદ્ધ છે. તે કહેવાય છે જે અધ્યયનમાં તે દશ ચિત્તસમાધિસ્થાનો નામથી બોલાય છે. ૫, 'અક્કારે' ત્યાદિં એકાદશ ઉપાસક-શ્રાવકની પ્રતિમા-દર્શન, વ્રત, સામાયિકાદિ વિષયવાળી અર્થાત્ સ્વીકારવિશેષો જેમાં પ્રતિપાદન કરાય છે તે એકાદશ પ્રતિમાઅધ્યયન કહેવાય છે ૬, 'બારસે' ત્યાદિં બાર ભિક્ષુની પ્રતિમા-અભિગ્રહો માસિકી, દ્વિમાસિકી-બે માસના કાલવાળી વગેરે જેમાં કહેવાય છે તે દ્વાદશ ભિક્ષુપ્રતિમા નામથી અધ્યયન બોલાય છે. ૭, 'પજ્જો' इत्यादिं પર્યયો ઋતુબદ્ધિકો-શિયાળાના અને ઉનાળાના કાલના (ચોમાસાના નહિ) તે દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાલ અને ભાવના સંબંધવાળા 'ઉત્સૃજ્યન્તે'-છોડાય છે જેણીમાં તે નિરુક્તવિધિથી પર્યોસવના અથવા 'પરીતિ'-સર્વતઃ કોષાદિભાવથી ઉપશાંત થવાય છે જેણીમાં તે પર્યુશમના અથવા 'પરિઃ'-સર્વથા એક ક્ષેત્રમાં જઘન્યથી સિંતેર દિવસ અને ઉત્કૃષ્ટતઃ 'છ માસ પર્યંત વસવું તે નિરુક્ત વિધિથી પર્યુષણા. તેણીનો કલ્પ-આચાર અર્થાત્ મર્યાદા તે પર્યોસવના કલ્પ પર્યુશમનાકલ્પ અથવા, પર્યુષણાકલ્પ છે તે 'સક્કોસજોયણં વિગઇનવયં' ઇત્યાદિ ત્યાં જ પ્રસિદ્ધ છે, તે અર્થવાળું અધ્યયન તે જ નામથી (પર્યુષણાકલ્પ) કહેવાય છે ૮, 'તીસ'મિત્યાદિં ત્રીશ મોહનીયકર્મના બંધસ્થાનો-બાંધવાના કારણે "વારિમજ્ઞેડવગાહિતા, તસે પાળે વિહિંસઈ" ઇત્યાદિક ત્યાં જ પ્રસિદ્ધ મોહનીયસ્થાનો છે તેને પ્રતિપાદન કરનારાં અધ્યયન તે જ નામથી કહેવાય છે ૯, 'આજ્ઞાદ્ઘાણ'મિતિં "આજનમાજાતિઃ"-સમ્મૂર્જન, ગર્ભ અને ઉપપાતથી જન્મ, તેણીનું સ્થાન-સંસાર, તે નિદાન (નિપાણું) સહિત પુરુષને જ હોય છે. એવા પ્રકારના અર્થને પ્રતિપાદન કરવામાં તત્પર અધ્યયન તે આજાતિસ્થાન નામથી કહેવાય છે ૧૦. અહિં કહેલ સ્વરૂપવાળી પ્રશ્નવ્યાકરણ દશા વર્તમાનમાં દેખાતી નથી. દેખાતી તો પંચઆશ્રવ અને પંચ સંવરાત્મક છે. અહિં કહેલ ઉપમાદિ અધ્યયનોનો અક્ષરાર્થ તો સુગમ જ છે. વિશેષ એ કે 'પસિણાઈ' તિં-પ્રશ્નવિદ્યા, જેણી વડે કૌમકવસ્ત્ર વગેરેમાં દેવતાનો અવતાર કરાય છે. તેમાં કૌમક એટલે વસ્ત્ર, અદાગો-અરીસો. અંગુષ્ઠ-હસ્તનો અવયવ. બાહવો-ભુજા. બંધદશાના પણ બંધાદિ અધ્યયનો સૂત્ર વડે અને અર્થ વડે વ્યાખ્યાન કરવા યોગ્ય છે. દ્વિગૃહ્ણદશા તો સ્વરૂપથી પણ જણાવેલ નથી. દીર્ઘદશા-સ્વરૂપથી નહિ જણાયેલ જ છે, તેના અધ્યયનો તો કેટલાક નરકાવલિકા (નિરયાવલિકા)^૨ શ્રુતસ્કંધમાં દેખાય છે. તેમાં ચંદ્રની વક્તવ્યતા વડે પ્રતિબદ્ધ તે ચંદ્રઅધ્યયન. તે આ પ્રમાણે-રાજગૃહીનગરીમાં જ્યોતિષકનો રાજ ચંદ્ર, મહાવીરસ્વામીને વંદન કરીને તથા નાટ્યવિધિ બતાવીને પાછો ગયો. ત્યારે ગૌતમસ્વામી, ભગવાન પ્રત્યે તેની વક્તવ્યતાને પૂછ્યું. ભગવાન બોલ્યા-શ્રાવસ્તિ નગરીમાં અંગજિત્ નામા આ (ચંદ્ર) ગૃહપતિ હતો. પાર્શ્વનાથની પાસે દીક્ષા લીધી અને થોડું શ્રમણપણું વિરાધીને

૧. મોટા સાધુથી આગળ ચાલે તો આશાતના લાગે.

૨. કપિયા, કમ્પવર્ડિસિયા, પુષ્કિયા, પુષ્ક્યુલિયા અને વહ્નિદશા આ પાંચ સૂત્ર મળીને એક નિરયાવલિયા નામે શ્રુતસ્કંધ કહેવાય છે.

ચંદ્રપણે ઉત્પન્ન થયો અને મહાવિદેહમાં સિદ્ધ થશે તથા સૂરની વક્તવ્યતા વડે પ્રતિબદ્ધ અધ્યયન તે સૂર, સૂર્યની વક્તવ્યતા પણ ચંદ્રવત્ સમજવી. વિશેષ એ કે-સુપ્રતિષ્ઠ નામથી હતો. શુક્ર-ગ્રહ છે. તેની વક્તવ્યતા આ પ્રમાણે—રાજગૃહ નગરમાં ભગવાનને વાંદીને શુક્ર પાછો ગયે છતે ગૌતમને ભગવાન તેમજ કહેવા લાગ્યા—વાણારસી નગરીમાં આ (શુક્ર) સોમિલ નામે બ્રાહ્મણ હતો. તેણે પાર્શ્વનાથને પૂછ્યું કે—''તે મંતે! જવગિજ્જ—હે ભગવાન! તમને યાપનીય (વશ કરવા યોગ્ય) છે તથા સરિસવયા માસાકુલત્યાય તે મોજ્જા? સરિસવયા, માસા, કુલત્યા તમને ખાવા યોગ્ય છે? 'એ ભવં દુવે ભવં' इत्यादि० તમે એક છો, બે છો કે અનેક છો? ઇત્યાદિ પૂછ્યું. ભગવાને આ કરેલ પૃથક્ પ્રશ્નોના ખુલાસાપૂર્વક ઉત્તરો આપ્યા. તે સોમિલ શ્રાવક થયો. ફરીને વિપર્યાસથી આરામાદિ લૌકિક ધર્મના સ્થાનો કરાવીને દિક્પોક્ષક (દિસાપોક્ષિય) તાપસપણાએ દીક્ષિત થઈને દરેક છઠ્ઠના પારણામાં ક્રમ વડે પૂર્વાદિ દિશાઓથી કંદાદિકને લાવીને આહાર કરતો હતો. અન્યદા તે સોમિલ જે ગર્તાદિ-ખાડો વગેરે કોઈપણ સ્થાનમાં હું પડીશ, ત્યાં જ પ્રાણને ત્યજીશ. આવા પ્રકારના અભિગ્રહને સ્વીકારીને કાષ્ઠની મુદ્રા વડે મુખને બાંધીને ઉત્તરદિશા સન્મુખ ચાલ્યો. ત્યાં પ્રથમ દિવસમાં મધ્યાહ્ન પછીના કાલમાં અશોક તરુની નીચે હોમાદિ કર્મ કરીને બેઠો. ત્યાં તેને કોઈપણ દેવે કહ્યું કે—હે સોમિલ બ્રાહ્મણ મહર્ષે! તારું દુષ્પ્રવ્રજિત છે. વળી બીજે દિવસે તેમજ સપ્તર્ષવૃક્ષ નીચે બેઠો, દેવે તેમજ કહ્યું. તૃતીયાદિ દિવસોને વિષે અશ્વત્થ એટલે પીપળો, વડ, ઉદુંબર વૃક્ષની નીચે બેઠો અને દેવે તેમજ કહ્યું. ત્યારે પાંચમે દિવસે સોમિલ બોલ્યો—કેવી રીતે મારું દુષ્પ્રવ્રજિત છે? દેવ બોલ્યો—શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનની સમીપે તો અણુવ્રતાદિ શ્રાવકધર્મને સ્વીકારીને હમણાં અન્યથા-વિપરીત વર્તે છે, માટે તારું દુષ્પ્રવ્રજિત છે, તેથી હજુ પણ તે જ અણુવ્રતાદિક ધર્મને તું ગ્રહણ કર, જેથી તારું સુપ્રવ્રજિત થાય. એવી રીતે દેવે કહ્યું. તેણે પણ તેમજ કર્યું. ત્યારબાદ શ્રાવકપણાને પાલીને આલોચન અને પ્રતિક્રમણ કર્યા સિવાય કાલ કરીને શુક્લવતંસક વિમાનમાં શુક્રપણાએ ઉત્પન્ન થયેલ છે. શ્રીદેવીના આશ્રયવાળું અધ્યયન તે શ્રીદેવીનામા છે. તે આ પ્રમાણે—શ્રીદેવી, રાજગૃહનગરમાં મહાવીર પ્રભુને વાંદવા માટે સૌધર્મ સ્વર્ગથી આવી, નાટક બતાવીને પાછી ગઈ. ગૌતમસ્વામીએ તેના પૂર્વભવનું સ્વરૂપ પ્રભુને પૂછ્યું. ભગવાન ગૌતમસ્વામી પ્રત્યે બોલ્યા—રાજગૃહનગરમાં સુદર્શનનામા શેઠ હતો, પ્રિયા નામે તેની ભાર્યા હતી. તે બન્નેની ભૂતા નામા પુત્રી બૃહત્કુમારિકા હતી. તેણે પાર્શ્વનાથ સમીપે દીક્ષા લીધી. પછી શરીરબહુશા થઈ-શરીરાદિને ધોવું વગેરે કરતી. અતિચાર સહિત મરીને સ્વર્ગમાં ગઈ અને ત્યાંથી ચ્યવીને મહાવિદેહમાં સિદ્ધ થશે. પ્રભાવતી-ચેટક (ચેડા) રાજાની પુત્રી અને વીતભયનગરના નાયક ઉદાયન મહારાજાની ભાર્યા હતી. જેણીએ જિનર્થિબની પૂજાને અર્થે સ્નાન કર્યા બાદ દાસીએ શ્વેત વસ્ત્ર અર્પણ કીધે છતે પણ વિભ્રમથી¹ (મને) અવસર વિના એણીએ (દાસીએ) રક્ત વસ્ત્ર આપ્યું એવી રીતે માનતી થકી ક્રોધથી અરીસા વડે મારી તેથી દાસી મરણ પામી તેથી વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થવાથી અનશન ગ્રહણ કરીને, દેવપણાએ જે ઉત્પન્ન થઈ. તેણીએ ઉજ્જયિનીના રાજા (ચંડપ્રધોતન) પ્રત્યે વિક્ષેપ વડે ચાલેલ ઉદાયન મહારાજાના, ગ્રીષ્મ મહિનામાં તૃષાથી પરાભવ પામેલ સમસ્ત સૈન્યને સ્વચ્છ શીતલ જલ વડે પરિપૂર્ણ ત્રિપુષ્કર (જલાશય) કરવા વડે ઉપકાર કરેલ હતો. એવા પ્રકારના સ્વરૂપવાળું, પ્રભાવતીના ચરિત્રયુક્ત અધ્યયન, તે પ્રભાવતી અધ્યયન એમ સંભવે છે, પરંતુ નિરયાવલિકા શ્રુતસ્કંધમાં આ દેખાતું નથી. આ પાંચમું. બહુપુત્રિકા દેવીના વર્ણન વડે જે પ્રતિબદ્ધ, તે બહુપુત્રિકા અધ્યયન નામથી કહેવાય છે. તે આ પ્રમાણે—રાજગૃહમાં મહાવીર પ્રભુને વાંદવા માટે સૌધર્મ કલ્પથી બહુપુત્રિકા નામા દેવી ઉતરી. પ્રભુને વાંદીને પાછી ગઈ. ગૌતમસ્વામીએ પ્રભુને પૂછ્યું કે—આ કોણ હતી? ત્યારે ભગવાન બોલ્યા—વાણારસી નગરીમાં ભદ્રનામા સાર્થવાહની સુભદ્રા નામે ભાર્યા હતી. તે વંધ્યા હોવાથી પુત્રની ઈચ્છાવાળી થઈ હતી તેથી ભિક્ષાર્થે આવેલ આર્યાના સંઘાટક (બે સાધ્વી) ને પુત્રના લાભ માટે પૂછ્યું. સાધ્વીઓએ ધર્મ કહ્યો અને દીક્ષા આપી. તે ઘણા લોકોના અપત્યો-સંતાનોને વિષે પ્રીતિ વડે અભ્યંગ-તેલ ચોપડવું, ઉદ્વર્તન-મસળવું, તેમાં

1. સ્વલ્પ આપુણ્ય હોવાથી શ્વેત વસ્ત્રમાં પણ રક્ત વસ્ત્ર છે એમ ભ્રાંતિ થઈ.

તત્પર થઈ થકી અતિચાર સહિત મરણ પામીને સૌધર્મદેવલોકમાં ગઈ. ત્યાંથી અવીને વિભેલનામા સન્નિવેશને વિષે બ્રાહ્મણીપણે ઉત્પન્ન થશે. ત્યારબાદ પિતૃભાગિનેય-પિતાનો ભાણેજ અર્થાત્ કોઈના પુત્રની ભાર્યા થશે અને જોડલું પ્રસવવાળી થશે. તે સોળ વર્ષમાં બત્રીશ સંતાનને જન્મ આપશે. તેથી તે સંતાનના ખેદથી આર્યાને પૂછશે, સાધ્વીઓ તેને ધર્મ કહેશે અને તે શ્રાવકપણું સ્વીકારશે. કાલાંતરમાં દીક્ષા લેશે, ત્યાંથી સૌધર્મ કલ્પમાં ઈંદ્રના સામાનિક દેવપણાએ ઉત્પન્ન થઈને મહાવિદેહમાં સિદ્ધ થશે. સ્થવિર શ્રીસંભૂતવિજય, શ્રીભદ્રબાહુસ્વામીના ગુરુભાઈ (પશોભદ્રસૂરિના શિષ્ય), સગડાલપુત્ર સ્થૂલિભદ્રને દીક્ષા આપનાર (સ્થૂલિભદ્રના વિદ્યાગુરુ ભદ્રબાહુસ્વામી છે) તેની વક્તવ્યતા વડે પ્રતિબદ્ધ અધ્યયન નવમું છે. શેષ ત્રણ અધ્યયનો અપ્રતીત છે. સંક્ષેપિક દશ પણ નહિ જણાયેલ સ્વરૂપવાળી છે પરંતુ તેના અધ્યયનોનો આ અર્થ છે—'સ્વુચ્ચિદ' ત્યાદિં અહિં આવલિકા પ્રવિષ્ટ-પંક્તિબંધ અને ઈતર-પુષ્પાવકીર્ણ-છૂટા છૂટા વિમાનો તેનું પ્રવિભજન-વિભાગ કરવો છે જે અધ્યયનમાં તે વિમાનપ્રવિભક્તિ. તે એક અલ્પ ગ્રંથ અર્થવાળું તથા બીજું મહાગ્રંથાર્થવાળું છે. આ હેતુથી ક્ષુલ્લિકા વિમાનપ્રવિભક્તિ અને મહતિ વિમાનપ્રવિભક્તિ છે. તે 'અજ્ઞસ્ય' આચારાદિ અંગની ચૂલિકા. જેમ આચારની અનેક પ્રકારે છે તેમ અહિં કહેલ અને નહિ કહેલ અર્થને સંગ્રહનારી ચૂલિકા છે. 'વગ્ગચૂલિય' તિં અહિં વર્ગ એટલે અધ્યયનાદિનો સમૂહ. જેમ અંતગડદશાને વિષે આઠ વર્ગ છે તેની ચૂલિકા તે વર્ગચૂલિકા. 'વિવાહચૂલિય' તિં વ્યાખ્યા-ભગવતીસૂત્ર તેની ચૂલિકા તે વ્યાખ્યાચૂલિકા. અરુણોપપાત-અહિં અરુણનામા દેવ, તેના સમય વડે ગુંથાયેલ ગ્રંથ. તેના ઉપપાત-અવતારનો હેતુ અરુણોપપાત, અર્થાત્ જ્યારે તેના અધ્યયન વડે ઉપયુક્ત-એકાગ્રચિત્ત થયેલ સાધુ પરિવર્તન કરે છે (ગણે છે) ત્યારે આ અરુણદેવ પોતાના સમય વડે બંધાયેલ હોવાથી ચલિતાસનવાળો અને સંભ્રમતી ભ્રમિત લોચનવાળો થઈને અવિધજ્ઞાનને પ્રયુજવાથી તેના સ્વરૂપને જાણી કરી, રાજી થઈને, અત્યંત સંતુષ્ટ થઈને, ચલિત ચપલ કુંડલોને ધારણ કરીને, દિવ્યકાંતિ, દિવ્ય વિભૂતિ અને દિવ્ય ગતિ વડે જ્યાં આ ભગવાન સાધુ હોય, ત્યાં જ આવે છે અને આવીને ભક્તિના સમૂહ વડે વદનને નમાવીને શ્રેષ્ઠ ફૂલોની વૃષ્ટિને વરસાવીને નમસ્કાર કરે છે. ત્યારબાદ તે શ્રમણની આગળ અદૃશ્ય રહીને અંજલી જોડીને ઉપયોગપૂર્વક સંવેગ વડે વિશુદ્ધમાન અધ્યવસાયથી સાંભળતો થકો રહે છે. અધ્યયનની સમાપ્તિ થયે છતે તે દેવ કહે છે કે-સારી રીતે સ્વાધ્યાય કરેલ છે, સારી રીતે સ્વાધ્યાય કરેલ છે, તમે વર માગો, વર માગો. ત્યારે આ લોકને વિષે પિપાસા (ઈચ્છા) રહિત, સમાન તૃણ અને મણિ મીતીને ગણનારા, તથા સમાન પથ્થર અને સોનાને ગણનારા અને સિદ્ધિવધૂને વિષે અત્યંત આસક્ત ચિત્તવાળા એવા સાધુ તેને જવાબ આપે છે કે-મારે વર માગવાનું પ્રયોજન નથી. તેથી તે અરુણદેવ, અધિકતર સંવેગવાળો થઈને, પ્રદક્ષિણા કરીને, વાંદીને, નમસ્કાર કરીને પાછો સ્વસ્થાને જાય છે. એવી રીતે વરુણોપપાતાદિને વિષે પણ કહેવું. ॥૭૫૫॥

આવા પ્રકારનું સૂત્રકાલ વિશેષમાં જ હોય છે, માટે દશ સ્થાનકમાં અવતરતા તેના (કાલના) સ્વરૂપને કહે છે— 'દસહી' ત્યાદિં સૂત્રદ્વય સુગમ છે. ॥૭૫૬॥

જેમ ઉપાધિવશાત્ કાલદ્રવ્ય ભેદવાળું છે, તેમ નારકાદિ જીવદ્રવ્યો પણ ભેદવાળા છે, માટે તેને કહે છે—
 દસવિધા નેરઙ્યા પન્નત્તા, તંજહા—અણંતરોવવન્ના, પરંપરોવવન્ના, અણંતરોગાઢા, પરંપરોગાઢા, અણંતરાહારગા, પરંપરાહારગા, અણંતરપજ્જત્તા, પરંપરપજ્જત્તા, ચરિમા, અચરિમા, एवं નિરંતરં જાવ વેમાણિયા ૨૪ । ચઠત્થીતે ણં પંકપ્પમાતે પુઢવીતે દસ નિરતાવાસસતસહસ્સા પન્નત્તા ૧ । રયણપ્પમાતે પુઢવીતે જહન્નેણં નેરતિતાણં દસવાસસહસ્સાઈ ઠિતી પન્નત્તા ૨ । ચઠત્થીતે ણં પંકપ્પમાતે પુઢવીતે ઉક્કોસેણં ણેરતિતાણં દસ સાગરોવમાઈ ઠિતી પણ્ણત્તા ૩ । પંચમાતે ણં ધૂમપ્પમાતે પુઢવીતે જહન્નેણં નેરઙ્યાણં દસ સાગરોવમાઈ ઠિતી પણ્ણત્તા ૪, અસુરકુમારાણં જહન્નેણં દસવાસસહસ્સાઈ ઠિતી પણ્ણત્તા, एवं જાવ થણિયકુમારાણં ૧૪, બાદરવણસ્સતિકાતિણાણં ઉક્કોસેણં દસવાસસહસ્સાઈ ઠિતી પન્નત્તા ૧૫, વાણમંતરદેવાણં જહન્નેણં દસ વાસસહસ્સાઈ ઠિતી પન્નત્તા ૧૬, બંધલોગે

કપ્પે ઉક્કોસેણં દેવાણં દસ સાગરોવમાઈ ઠિતી પન્નત્તા ૧૭, લંતતે કપ્પે દેવાણં જહન્નેણં દસ સાગરોવમાઈ ઠિતી પન્નત્તા ૧૮ ॥ સૂ. ૭૫૭ ॥

(મૂ) દશ પ્રકારના નૈરયિકો કહેલા છે, તે આ પ્રમાણે—અનંતરોપપન્નકો—વર્તમાન સમયમાં ઉપજેલા ૧, પરંપરોપપન્નકો—જેને ઉત્પન્ન થયાને બે, ત્રણ વગેરે સમયો થયેલા છે તે ૨, અનંતરાવગાદો—વિવક્ષિત પ્રદેશની અપેક્ષાએ આંતરા સહિત બીજા પ્રદેશમાં રહેલા ૩, પરંપરાવગાદો—વિવક્ષિત પ્રદેશની અપેક્ષાએ આંતરા સહિત અન્ય પ્રદેશમાં રહેલા ૪, અનંતર આહારકો—જીવપ્રદેશોની સાથે સ્પર્શીને રહેલા પુદ્ગલોનો આહાર કરનારા ૫, પરંપર આહારકો—પ્રથમ જીવપ્રદેશથી દૂર રહેલ પુદ્ગલો હોય તે સ્વક્ષેત્રમાં આવ્યા છતાં તેનો આહાર કરનારા ૬, અનંતરપર્યાપ્ત—જે સમયે પર્યાપ્તિને પૂર્ણ કરે છે, તે સમયમાં વર્તતા ૭, પરંપરપર્યાપ્ત—પર્યાપ્તિ પૂર્ણ કર્યા બાદ દ્વિતીયાદિ સમયમાં વર્તતા ૮, જે ફરીથી નારકપણે ઉત્પન્ન થશે નહિ તે ચરમ ૯ અને જે ફરીથી નારકપણે ઉપજશે તે અચરમ ૧૦. એવી રીતે નિરંતર યાવત્ વૈમાનિક પર્યંત ૨૪ દંડકમાં જાણવું, ચોથી પંકપ્રભા પૃથ્વી—નરકમાં દશ લાખ નરકાવાસાઓ કહેલા છે ૧, રત્નપ્રભા પૃથ્વીમાં જઘન્યથી નૈરયિકોની દશ હજાર વર્ષની સ્થિતિ કહેલી છે ૨, ચોથી પંકપ્રભા પૃથ્વીમાં ઉત્કૃષ્ટથી નૈરયિકોની દશ સાગરોપમની સ્થિતિ કહેલી છે ૩, પાંચમી ધૂમપ્રભા પૃથ્વીમાં જઘન્યથી નૈરયિકોની દશ સાગરોપમની સ્થિતિ કહેલી છે ૪, અસુરકુમારોની જઘન્યથી દશ હજાર વર્ષની સ્થિતિ કહેલી છે. એવી રીતે યાવત્ સ્તનિતકુમારોની સ્થિતિ જાણવી ૧૪, બાદર વનસ્પતિકાપિકોની ઉત્કૃષ્ટથી દશ હજાર વર્ષની સ્થિતિ કહેલી છે ૧૫, વાનવ્યંતર દેવોની જઘન્યથી દશ હજાર વર્ષની સ્થિતિ કહેલી છે ૧૬, બ્રહ્મલોકનામા પાંચમા કલ્પમાં ઉત્કૃષ્ટથી દેવોની દશ સાગરોપમની સ્થિતિ કહેલી છે ૧૭, લાંતકનામા છઠ્ઠા દેવલોકમાં જઘન્યથી દેવોની દશ સાગરોપમની સ્થિતિ કહેલી છે. ૧૮ ॥૭૫૭॥

(ટી) 'દસવિહે' ત્યાદિં ચોવીશ સૂત્રો છે. નથી વિદ્યમાન અંતર જેને તે અનંતર—વર્તમાન સમય. તેમાં ઉપપન્નકો—ઉપજેલા તે અનંતરોપપન્નકો અર્થાત્ જેઓને ઉત્પન્ન થયાને એક સમય પણ અતિક્રાંત થયેલ નથી તેઓ ૧, અને જેઓને ઉત્પન્ન થયાને બે વગેરે સમયો થયેલા છે તે પરંપરોપપન્નકો, પરંપર સમયોને વિષે તેઓનું ઉપજવાપણું હોવાથી ૨, આ કાલ વિશેષરૂપ ઉપાધિ વડે કરાયેલા બે ભેદ છે. વિવક્ષિત પ્રદેશની અપેક્ષાએ અંતર સહિત પ્રદેશમાં રહેલા તે અનંતરાવગાદો અથવા પ્રથમ સમયમાં અવગાદો તે અનંતરાવગાદો અને એથી જૂદા—અંતર સહિત પ્રદેશોને વિષે અવગાદો—રહેલાઓ, અથવા દ્વિતીયાદિ સમયમાં અવગાદો તે પરંપરાવગાદો, ક્ષેત્રથી આ બે ભેદ છે ૩-૪, અનંતર—જીવના પ્રદેશો વડે વ્યાપ્તપણાએ અથવા સ્પર્શલપણાએ અંતર સહિત રહેલા પુદ્ગલોને આહારે છે તે અનંતરાહારકો, અને જે પૂર્વે અંતર સહિત રહેલા છતાં પોતાના ક્ષેત્રમાં આવેલા પુદ્ગલોને આહારે છે તે પરંપરાહારકો અથવા પ્રથમ સમયમાં આહાર કરે છે તે પરંપરાહારકો. આ બે દ્રવ્યકૃત ભેદ છે ૫-૬, પર્યાપ્તપણામાં નથી વિદ્યમાન અંતર જેઓને તે અનંતરો. અનંતર એવા પર્યાપ્તકો તે અનંતરપર્યાપ્તકો અર્થાત્ પ્રથમ સમયના પર્યાપ્તકો. બીજા તો—દ્વિતીયાદિ સમયના પર્યાપ્તકો તે પરંપરપર્યાપ્તકો છે. આ બે ભાવકૃત ભેદ છે ૭-૮, ચરમ—છેલ્લા નારકના ભવયુક્ત હોવાથી ચરમ અર્થાત્ ફરીથી જે નારક થશે નહિ અને તેથી વિપરીત એટલે ફરીથી જે નારક થશે તે અચરમ નારકો. આ બે ભેદ પણ ભાવકૃત છે, કારણ કે ચરમ અને અચરમ આ બન્નેમાં જીવનું પર્યાપ્તપણું છે. ૯-૧૦. 'એવ' મિત્યાદિં નારકની જેમ આ દશ પ્રકારપણું નિરંતરપણે ચોવીશ દંડક વડે કહેલ વૈમાનિક સુધીના જીવોને પણ જોડવું ૧, દંડકની આદિમાં દશ પ્રકાર વડે નારકો કહ્યા, હવે તેના આધારોને અને નારકાદિની સ્થિતિને દશ સ્થાનના અનુપાતથી નિરૂપણ કરતા થકાં 'ચતુર્થી' ત્યાદિં અઢાર સૂત્રોને કહે છે. આ સુગમ છે. ॥૭૫૭॥

અનંતર લાંતક દેવો કહ્યા, તે લબ્ધભદ્રા—કલ્યાણને પામેલા છે માટે કલ્યાણકારી કર્મના કારણોને કહે છે—

દસર્હિં ઠાગેહિં જીવા આગમેસિ ભદ્રતાએકમ્ પકરોતિ, તંજહા—અગિદાગતાતે ૧, દિહિસંપન્નયા ૨, જોગવાહિયતાતે ૩, ચંતિચ્રમણતાતે ૪, જિતિંદિયતાતે ૫, અમાઇલ્લતાતે ૬, અપાસત્થતા ૭, સુસામણ્ણતાતે ૮, પવયણવચ્છલ્લયાતે ૯, પવયણઽભ્ભાવણતા ૧૦ ॥ સૂ. ૭૫૮ ॥

(મૂ૦) દશ સ્થાન-પ્રકાર વડે જીવો, આગામી ભવમાં જેથી ભદ્ર-કલ્યાણ થાય એવા શુભ પ્રકૃતિરૂપ કર્મને કરે છે-બાંધે છે, તે આ પ્રમાણે—નિયાણું ન કરવાથી ૧, સમ્યગ્દષ્ટિપણાથી ૨, સિદ્ધાંતોના યોગને વહન કરવાથી અથવા સમાપિ વડે યોગને વહન કરે છે તેથી ૩, ક્ષમા વડે સહન કરવાથી પણ અસમર્થતાએ નહિ ૪, ઈન્દ્રિયોનું દમન કરવાથી ૫, કપટ રહિતપણાથી ૬, પાસત્યાપણું નહિ કરવાથી ૭, સુસાધુપણાથી ૮, પ્રવચન-દ્વાદશાંગી અથવા સંઘ તેના પ્રત્યનીકને દૂર કરવું ઈત્યાદિ વાત્સલ્ય-હિત કરવાથી ૯, પ્રવચનની પ્રભાવના કરવાથી. ૧૦ ॥ ૭૫૮ ॥

(ટી૦) ‘દસર્હી’ ત્વાદિં આગામી ભવાંતરમાં થનારું ભદ્ર-કલ્યાણ અનંતર સુદેવત્વ લક્ષણ અને સમનુષ્યપણાની પ્રાપ્તિ વડે મોક્ષપ્રાપ્તિલક્ષણ છે જેઓને તે આગમિષ્યદ્ ભદ્રો. તેઓનો ભાવ તે આગમિષ્યદ્ ભદ્રતા. તેને માટે અર્થાત્ ભવિષ્યમાં કલ્યાણને અર્થે અથવા ભવિષ્યમાં કલ્યાણપણાએ શુભ પ્રકૃતિરૂપ કર્મને કરે છે-બાંધે છે, તે આ પ્રમાણે—‘નિદાયતે’—આનંદ રસયુક્ત મોક્ષફલવાળી જ્ઞાન વગેરેની આરાધનારૂપ લતા-વેલડી જે દેવેન્દ્ર વગેરેના ગુણ અને ઋદ્ધિની પ્રાર્થનાલક્ષણ અધ્યવસાયરૂપ પશુ-કુહાડા વડે છેદાય છે તે નિદાન. તે નથી વિદ્યમાન જેને તે અનિદાન, તેનો ભાવ તે અનિદાનતા, તેના વડે અર્થાત્ હેતુભૂત ઉત્સુકતા ન કરવા વડે ૧, દષ્ટિસંપન્નતાએ-સમ્યગ્દષ્ટિપણાએ ૨, યોગવાહિતાએ-શ્રુતના ઉપધાન કરવાપણાએ અથવા યોગ વડે-સર્વત્ર ઉત્સુકતા ન કરવારૂપી લક્ષણ દ્વારા સમાપિ ત્રડે વહે છે, એવા પ્રકારના સ્વભાવવાળો તે યોગવાહી. તેના ભાવરૂપ યોગવાહિતા વડે ૩, ક્ષાંતિ વડે ખમે છે તે ક્ષાંતિક્ષમણ. ક્ષાંતિ શબ્દનું ગ્રહણ અસમર્થતાનો વ્યવચ્છેદ કરવા માટે છે, તેથી ક્ષાંતિક્ષમણના ભાવરૂપ ક્ષાંતિક્ષમણતા વડે ૪, જિતેન્દ્રિયપણા વડે-ઈન્દ્રિયોનો નિગ્રહ કરવા વડે ૫, ‘અમાઇલ્લયા’ તિં માઈલ્લ-માયાવી તેનો નિષેધ કરવાથી માયા રહિત. તેના ભાવરૂપ નિષ્કપટતા વડે ૬, પાર્શ્વ-જ્ઞાનાદિની બહાર દેશથી અથવા સર્વથી રહે છે તે પાર્શ્વસ્થ. કહ્યું છે કે—

સો પાસત્થો દુવિહો, દેસે સવ્વે ય હોઈ નાયવ્વો । સવ્વંમિ નાણ-દંસણ-ચરણાણં જો ડ પાસત્થો ॥૮૪॥

જ્ઞાનાદિના પડખામાં-અલગ રહે અથવા મિથ્યાત્વાદિના પાશમાં જે રહે છે તે પાસત્થો. તેના બે ભેદ-એક દેશથી પાસત્થો અને બીજો સર્વથી પાસત્થો. તેમાં માત્ર વેષધારી જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્રથી રહિત હોય તે સર્વથી પાસત્થો (પાર્શ્વસ્થ) જાણવો. (૮૪)

દેસંમિ ડ પાસત્થો, સેજ્જાયરમ્મિહ્હનીયપિંડં ચ । નીયં ચ અગ્ગપિંડં, ધુંજઈ નિઙ્કારણે ચેવ ॥૮૫॥

શ્યાતરપિંડ, સામો લાવેલ પિંડ, નિયત પિંડ, નિત્યપિંડ અને અગ્રપિંડને કારણ સિવાય જ ભોગવે છે તે દેશથી પાસત્થો જાણવો. (૮૫)

મારા વડે આટલું દેવાયોગ્ય છે, તમારે દરરોજ લેવું એમ ગૃહસ્થના કહેવાથી નિયતપણાએ જે લેવાય તે નિયતપિંડ અને નિત્યસદા લેવાય અર્થાત્ દરરોજ એક જ ઘરથી લે તે નિત્યપિંડ અને અગ્રપિંડ એટલે તાજા રંધાયેલ ભોજનમાંથી પ્રથમથી ઉપરનો ભાગ લેવો અર્થાત્ પીરસવું નહિ થયે છત્રે પ્રથમથી જ જે લેવાય તે અગ્રપિંડ સમજવો.

પાર્શ્વસ્થ-પાસત્યાનો ભાવ તે પાર્શ્વસ્થતા-તે પાર્શ્વસ્થતા (પાસત્યાપણા) ના અભાવ વડે તે અપાર્શ્વસ્થતા ૭, પાસત્યાદિ દોષ રહિતપણાને લઈને મૂલ ઉત્તરગુણ વડે સંપન્નતાપણાએ કરીને જે શોભન (ભલો) એવો સાધુ તે સુશ્રમણ. તેના ભાવરૂપ સુશ્રમણતાપણા વડે ૮, પ્રકૃષ્ટ, પ્રશસ્ત અથવા પ્રગત વચન-આગમ તે પ્રવચન-અર્થાત્ દ્વાદશાંગ અથવા તેના આધારભૂત સંઘ. તેની વત્સલતાપ્રત્યનીકત્વ-દ્વેષી વગેરેને નિરાસ કરવા વડે હિત કરવાપણું તે પ્રવચનવત્સલતા ૯, પ્રવચન-દ્વાદશાંગનું

ઉદ્ભાવવું-પ્રભાવના કરવી. 'પ્રાવચનિયકત્વ-સિદ્ધાંતિપણું, ધર્મકથા અને વાદ વગેરે લલિપ્તિઓ વડે યશવાદને ઉત્પન્ન કરવું તે પ્રવચનોદ્ભાવન. તે જ પ્રવચનોદ્ભાવનતા વડે ૧૦, [આ દશ પ્રકાર વડે ભવિષ્યમાં કલ્યાણ થાય એવા શુભ કર્મને કરે છે] ॥૭૫૮॥

આ ભવિષ્યમાં ભદ્રતાના કારણોને કરનારાએ આશંસાપ્રયોગ ન કરવો જોઈએ, માટે તેના સ્વરૂપને કહે છે—

દસવિધે આસંસપ્પઓગે પત્તત્તે, તંજહા—ઇહલોગાસંસપ્પઓગે ૧ પરલોગાસંસપ્પઓગે ૨ દુહતો લોગાસંસપ્પઓગે ૩ જીવિતાસંસપ્પઓગે ૪ મરણાસંસપ્પઓગે ૫ કામાસંસપ્પઓગે ૬ ભોગાસંસપ્પઓગે ૭ લાભાસંસપ્પઓગે ૮ પૂયાસંસપ્પઓગે ૯ સક્કારાસંસપ્પઓગે ૧૦ ॥ સૂ. ૭૫૯ ॥

(પૂ.૦) દશ પ્રકારે આશંસા-ઈચ્છા-વાંચ્છાનું કરવું કહેલું છે, તે આ પ્રમાણે—તપના પ્રભાવ વડે હું ચક્રવર્તિ થાઉં વગેરે વાંછા તે ઇહલોક આશંસાપ્રયોગ ૧, ઈંદ્ર અથવા સામાનિક દેવ થાઉં વગેરે વાંછા તે પરલોક આશંસાપ્રયોગ ૨, હું ઈંદ્ર થઈને ચક્રવર્તિ થાઉં ઈત્યાદિ વાંછા તે દ્વિધા (ઉભય) લોક આશંસાપ્રયોગ ૩, મારું ચિરકાલ સુધી જીવવું થાઓ એવી વાંછા તે જીવિતા આશંસાપ્રયોગ ૪, જલ્દીથી મારું મરણ થાઓ એવી વાંછા તે મરણઆશંસાપ્રયોગ ૫, શબ્દ અને રૂપલક્ષણ મનોજ્ઞ કામ, મને મળો એવી વાંછા તે કામઆશંસાપ્રયોગ ૬, ગંધ, રસ અને સ્પર્શલક્ષણ મનોજ્ઞ ભોગ મને મળો એવી વાંછા તે ભોગ આશંસાપ્રયોગ ૭, કીર્તિ, શ્રુત વગેરેનો મને લાભ થાઓ એવી વાંછા તે લાભ આશંસાપ્રયોગ ૮, પુષ્પાદિથી મારી પૂજા થાઓ એવી વાંછા તે પૂજા આશંસાપ્રયોગ ૯, શ્રેષ્ઠ વસ્ત્રાદિ વડે મારો સત્કાર થાઓ એવી વાંછા તે સત્કારઆશંસા પ્રયોગ. ॥૭૫૮॥

(ટી.૦) 'દસે' ત્યાદિં આશંસવું તે આશંસા-ઈચ્છા. તેણીનો પ્રયોગ-વ્યાપારવું-કરવું અથવા આશંસા વડે જ પ્રયોગવ્યાપાર તે આશંસાપ્રયોગ સૂત્રમાં પ્રાકૃતપણાથી 'આસંસપ્પઓગેતિ મણિતં' અર્થાત્ સ ઉપર અનુસ્વાર વગેરે પ્રાકૃતપણાથી નથી. તેમાં ઇહ—આ પ્રજાપક મનુષ્યની અપેક્ષાએ માનુષ્યત્વ પર્યાયને વિષે વર્તતો જે લોક-પ્રાણીવર્ગ તે ઇહલોક અને તેનાથી જુદો જે લોક તે પરલોક. તેમાં ઇહલોક પ્રત્યે આશંસાપ્રયોગ આ પ્રમાણે—હું તપના આચરણથી ચક્રવર્તિ વગેરે થાઉં એવી ઈચ્છા તે ઇહલોકાશંસાપ્રયોગ, એવી રીતે અન્યત્ર પણ વિગ્રહ (સમાસ) કરવો ૧, પરલોકાશંસાપ્રયોગ—જેમ હું તપના આચરણથી ઈંદ્ર અથવા સામાનિક થાઉં તે ૨, દ્વિધાલોકાશંસાપ્રયોગ—યથા હું ઈંદ્ર થાઉં અને ત્યારપછી ચક્રવર્તિ થાઉં અથવા આ ભવમાં કંઈક ઈચ્છા કરે અને પરભવના સંબંધમાં કંઈક ઈચ્છા કરે એમ ઉભયત્ર ઈચ્છા કરે તે ૩, આ ત્રણ સામાન્યથી છે અને બીજા સાત તેના વિશેષો જ છે. સામાન્ય અને વિશેષમાં વિવક્ષા વડે ભેદ છે તેથી કરીને આશંસાપ્રયોગોનું દશવિધપણું વિરુદ્ધ થતું નથી. તથા જીવિતાપ્રત્યે આશંસા—મારું લાંબા કાળ પર્યંત જીવન થાઓ એવી ઈચ્છા તે જીવિતાશંસાપ્રયોગ ૪, મરણપ્રત્યે આશંસા—મારું શીઘ્ર મરણ થાઓ, એવી ઈચ્છા તે મરણાશંસાપ્રયોગ, શબ્દરૂપ લક્ષણ કામ, એ બે મને મનોહર મળો એવી ઈચ્છા તે કામાશંસાપ્રયોગ ૬, ગંધ, રસ અને સ્પર્શ લક્ષણભોગો મને મનોહર હો એવી ઈચ્છા તે ભોગાશંસાપ્રયોગ ૭, કીર્તિ, શ્રુત વગેરેનો મને લાભ હો એવી ઈચ્છા તે લાભાશંસાપ્રયોગ ૮, પૂજા-પુષ્પાદિ વડે મારું પૂજન થાઓ એવી ઈચ્છા તે પૂજાશંસાપ્રયોગ ૯, પ્રવર વસ્ત્રાદિ વડે પૂજનરૂપ સત્કાર મને થાઓ એવી ઈચ્છા તે સત્કારાશંસાપ્રયોગ ૧૦. ॥૭૫૮॥

ઉકલ લક્ષણ આશંસાપ્રયોગથી પણ કેટલાએક ધર્મને આચરે છે માટે ધર્મને સામાન્યથી નિરૂપણ કરતાં થકાં સૂત્રકાર કહે છે—

દસવિધે ધમ્મે પત્તત્તે, તંજહા—ગામધમ્મે ૧ નગરધમ્મે ૨ રુદ્ધધમ્મે ૩ પાસંઢધમ્મે ૪ કુલધમ્મે ૫ ગણધમ્મે ૬

૧. પ્રાવચનિક-દેવદિગ્દિગ્ધિ કામાશ્રમજાટિની જેમ ૧, ધર્મકથી-નંદીપેશાની જેમ ૨, વાદી-મલ્લવાદીની જેમ ૩, નૈમિત્તિક-ભદ્રબાહુસ્વામીની જેમ ૪, તપસી-ધનશ્રામુનિની જેમ ૫, વિદ્યાવાનુ-વજ્રસ્વામીની જેમ ૬, સિદ્ધ-કાલિકાચાર્યની જેમ ૭, અને કવિ-સિદ્ધસેન દિવાકરની જેમ પ્રવચનની પ્રભાવતા કરે છે.

સંઘધર્મ્મે ૭ સુતધર્મ્મે ૮ ચરિત્તધર્મ્મે ૯ અત્થિકાયધર્મ્મે ૧૦ ॥ સૂ. ૭૬૦ ॥

(મૂં) દશ પ્રકારે ધર્મ્મ-આચાર અથવા મર્યાદા કે સ્વભાવ કહેલ છે, તે આ પ્રમાણે—ગામનો આચાર અથવા મર્યાદા તે ગામધર્મ ૧, નગરનો આચાર અથવા મર્યાદા તે નગરધર્મ ૨, દેશનો આચાર અથવા મર્યાદા તે રાષ્ટ્રધર્મ ૩, કપિલાદિ દર્શનવાળાઓનો આચાર કે મર્યાદા તે પાખંડધર્મ ૪, ઉગ્ર વગેરે લૌકિક કુલ અથવા ચાંદ્રાદિ લોકોત્તર કુલનો આચાર તે કુલધર્મ ૫, મલ્લ વગેરેના ગણ (સમૂહ) ની વ્યવસ્થા અથવા સાધુઓના કોટિકાદિ ગણની વ્યવસ્થા તે ગણધર્મ ૬, સંઘ-લોકોનો સમુદાય અથવા ચતુર્વિધ શ્રીસંઘનો આચાર તે સંઘધર્મ ૭, આચારાંગાદિ શ્રુતનો સ્વભાવ દુર્ગતિથી અટકાવનાર હોવાથી શ્રુતધર્મ ૮, કર્મના સંચયનો નાશ કરવારૂપ ચારિત્રનો સ્વભાવ હોવાથી ચારિત્રધર્મ ૯ અને પ્રદેશોના સમૂહરૂપ અસ્તિકાય, તે જ ગતિપર્યાય વડે જીવને ધારણ કરનાર હોવાથી અસ્તિકાયધર્મ ૧૦. ॥૭૬૦॥

(ટીં) 'દસ' ત્યાદિં ગામો-દેશના આશ્રયવાળા તે ગામોનો ધર્મ અથવા ગામોને વિષે ધર્મ-આચાર-વ્યવસ્થા તે ગ્રામ ધર્મ. આ દરેક ગામમાં ભિન્ન^૧ હોય છે અથવા ગ્રામ:-ઈંદ્રિયનો ગ્રામ-સમૂહ રૂઢ છે તેનો ધર્મ-(સ્વભાવ) વિષયાભિલાષલક્ષણ તે ગ્રામધર્મ ૧, નગર ધર્મ એટલે નગરનો આચાર. તે પણ દરેક નગરમાં પ્રાય: ભિન્ન જ હોય છે ૨, રાષ્ટ્રધર્મ-દેશનો આચાર ૩, પાખંડધર્મ-પાખંડીઓનો આચાર ૪, કુલધર્મ-ઉગ્રાદિ કુલના આચારરૂપ અથવા જૈન મુનિઓના ગચ્છસમૂહાત્મક ચાંદ્રાદિ કુલની સામાચારીરૂપ ધર્મ ૫, ગણધર્મ-મલ્લાદિના ગણ (સમૂહ)ની વ્યવસ્થારૂપ અથવા જૈનોના કુલના સમુદાયરૂપ કોટિકાદિ ગણ તેની સામાચારીરૂપ ૬, સંઘધર્મ-ગોષ્ઠીનો સામાચાર-મિત્રમંડલની વ્યવસ્થા અથવા જૈનોના ગણ-સમુદાયરૂપ ચાર પ્રકારના સંઘનો ધર્મ અર્થાત્ તેનો આચાર ૭, આચારાંગાદિશ્રુત જ દુર્ગતિમાં પડતા જીવને ધારણ કરવાથી-બચાવવાથી ધર્મ તે શ્રુતધર્મ ૮, (કર્મના) સંચયને ખાલી કરવાથી ચારિત્ર, તે જ ધર્મ તે ચારિત્રધર્મ ૯, 'અસ્તય:'—પ્રદેશો તેઓનો કાય-રાશિ તે અસ્તિકાય તે જ ધર્મ-ગતિપર્યાય વડે જીવ અને પુદ્ગલ એ બંનેને ધરવાથી-મદદ કરવાથી અસ્તિકાયધર્મ છે. ૧૦ ॥૭૬૦॥

આ ગ્રામધર્મ વગેરે સ્થવિરો વડે કરાયેલ હોય છે માટે સ્થવિરોનું નિરૂપણ કરે છે—

દસ થેરા પત્રત્તા, તંજહા—ગામથેરા ૧ નગરથેરા ૨ રઘુથેરા ૩ પસત્થારથેરા ૪ કુલથેરા ૫ ગણથેરા ૬ સંઘથેરા ૭ જાતિથેરા ૮ સુતથેરા ૯ પરિતાગથેરા ૧૦ ॥ સૂ. ૭૬૧ ॥

દસ પુત્તા પત્રત્તા, તંજહા—અત્તે ૧ છેત્તે ૨ દિગ્ગતે ૩ વિગ્ગતે ૪ ઓરસે ૫ મોહરે ૬ સોહીરે ૭ સંવુઢે ૮ ઓવવાતિતે ૯ ધમ્મંતેવાસી ૧૦ ॥ સૂ. ૭૬૨ ॥

(મૂં) ઉન્માર્ગમાં ગયેલા લોકોને સન્માર્ગમાં લાવે તે સ્થવિરો. તે દશ કહેલા છે, તે આ પ્રમાણે—ગામની વ્યવસ્થા કરવાવાળા બુદ્ધિમાન પુરુષો તે ગ્રામસ્થવિરો ૧, એમ નગરની વ્યવસ્થા કરવાવાળા તે નગરસ્થવિરો ૨, દેશની વ્યવસ્થા કરવાવાળા તે રાષ્ટ્રસ્થવિરો ૩, ધર્મનો ઉપદેશ આપવા વડે લોકોને સ્થિર કરનારા તે પ્રશાસ્તૃસ્થવિરો ૪, જે લૌકિક અથવા લોકોત્તર કુલની વ્યવસ્થા કરવાવાળા તે કુલસ્થવિરો ૫, એમ ગણ-સમુદાયની વ્યવસ્થા કરવાવાળા તે ગણસ્થવિરો ૬, સંઘની વ્યવસ્થા કરવાવાળા તે સંઘસ્થવિરો ૭, જન્મથી સાઠ વર્ષની વયવાળા તે જાતિસ્થવિરો ૮, સમયાવાયાંગાદિ શ્રુતને ધારણ કરનારા તે શ્રુતસ્થવિરો ૯ અને વીશ વર્ષની દીક્ષાપર્યાયવાળા તે પર્યાયસ્થવિરો ૧૦. ॥૭૬૧॥

દશ પુત્રો કહેલા છે, તે આ પ્રમાણે—પિતાના શરીરથી ઉત્પન્ન થયેલા તે આત્મજ-જેમ ભરતના અંગથી આદિત્યપ્રજા

૧. દરેક ગામ કે નગરવાળાઓ પોતાને અનુકૂલ મર્યાદા-વ્યવસ્થા કરે છે, તેનો ભંગ કરવાથી ગામ કે નગરનો દ્રોહી થવાય છે માટે પ્રાય: ધર્મને બાધક ન હોય તો તે મર્યાદાનો ભંગ કરવો નહિ એમ રાષ્ટ્રની મર્યાદાનો પણ ભંગ ન કરવો.

૧, ભાર્યાથી ઉત્પન્ન થયેલ તે ક્ષેત્રજ-જેમ લોકરૂઢિએ^૧ પાંડુરાજાને પોતાની સ્ત્રી કુંતીથી જ પાંડવો ઉત્પન્ન થયા છે પરંતુ પોતાના અંગથી નહિં ૨, દત્તક-પુત્રપણાએ (ગોદમાં) લીધેલ જેમ બાહુબલિને અનિલવેગ સંભળાય છે ૩, જેને ભણાવેલ હોય તે વિનયિત ૪, હૃદયમાં સ્નેહથી રમી રહ્યો હોય તે ઓરસ ૫, વાચાલપણાએ જે પોતાને પુત્રપણાએ જણાવે છે, અર્થાત્ એમ બોલે છે કે તું મારો પિતા છે મૌખર ૬, યુદ્ધ કરવા વડે શૌર્યથી શૂરને વશ કરીને પુત્રપણે સ્વીકારાય છે તે શૌંડીર, જેમ મહેદ્રસિંહ રાજપુત ૭, કોઈપણ અનાથ બાલકને ભોજનાદિ આપવા વડે વૃદ્ધિ પમાડેલ હોય તે સંવર્દિત ૮, દેવતાના આરાધનથી જે પુત્ર થાય તે ઔપયાયિતક અથવા સેવક ૯, અને ધર્મને અર્થે સમીપે વસનાર તે ધર્માન્તેવાસી (શિષ્ય) ૧૦. ॥૭૬૨॥

(દી૦) 'દસે' ત્યાદિં ખરાબ સ્થિતિમાં રહેલ લોકોને સન્માર્ગમાં સ્થાપે છે-સ્થિર કરે છે તે સ્થવિરો. તેમાં જે ગામ, નગર અને રાષ્ટ્રને વિષે વ્યવસ્થાને કરનારા, બુદ્ધિવાળા, આદેય-જેના વચનનો સ્વીકાર થાય એવા પ્રભાવવાળા તે સ્થવિરો ૧-૨-૩, 'પ્રશાસતિ' જે શીખાવે છે તે પ્રશાસ્તાર-ધર્મોપદેશકો, તે (લોકોને) સ્થિર કરવાથી પ્રશાસ્તૃસ્થવિરો ૪, જે લૌકિક (ઉગ્રાદિ) અથવા લોકોત્તર (ચાંદ્રાદિ) કુલ તથા ગણ અને સંઘની વ્યવસ્થા કરવાવાળા અને તે વ્યવસ્થાને તોડનારાઓનો નિગ્રહ (શિક્ષા) કરનારા તે કુલ, ગણ, સંઘસ્થવિરો કહેવાય છે ૪-૫-૬, સાઠ વર્ષ પ્રમાણ, જન્મપર્યાય-વયવાળા તે જાતિસ્થવિરો ૮, સમવાય પ્રમુખ અંગ (સૂત્ર) ને ધારણ કરવાવાળા તે શ્રુતસ્થવિરો ૯, વીશ વર્ષ પ્રમાણ દીક્ષા પર્યાયવાળા તે પર્યાયસ્થવિરો ૧૦. ॥૭૬૧॥

સ્થવિરો તો આશ્રિતોને પુત્રની જેમ પરિપાલન કરે છે, માટે પુત્રનું નિરૂપણ કરવા સારુ કહે છે-'દસ પુત્રે' ત્યાદિં પિતાને પુનાતિ-પવિત્ર કરે છે અથવા પિતાની મર્યાદાને પાતિ-પાળે છે તે પુત્ર-સૂનું. તેમાં પિતાના શરીરથી ઉત્પન્ન થયેલ તે આત્મજ જેમ ભરતનો આદિત્યપ્રસાદ ૧, ક્ષેત્ર-ભાર્યા, તેણીથી ઉત્પન્ન થયેલ તે ક્ષેત્રજ. જેમ પાંડુને પાંડવો. લોકરૂઢિએ તેની ભાર્યા કુંતીથી જ પાંડવોનું પુત્રપણું હોવાથી, પરંતુ પાંડુથી નહિ. કારણ? યેમ્મદિ વડે ઉત્પત્તિ થયેલ હોવાથી ૨, 'વિન્ન' તિં દત્તક-પુત્રપણાએ લીધેલ (ખોડે બેસાડેલ) જેમ બાહુબલિને અનિલવેગ સંભળાય છે તે પુત્રની માફક પુત્ર કહેવાય છે એમ સર્વત્ર સમજવું ૩, 'વિણ્ણ' તિં વિનયિત-શિક્ષાને ગ્રહણ કરાવેલ-ભણાવેલ ૪, ઊરસ-ઉપગત-ઉત્પન્ન થયેલ છે પુત્રસ્નેહલક્ષણ રસ જેમાં અથવા પિતૃસ્નેહલક્ષણ રસ જેને તે ઉપરસ અથવા ઊરસિ-હૃદયમાં સ્નેહથી જે વર્તે છે તે ઓરસ ૫, મુખર જ મૌખર-વાચાલપણાએ કરીને મધુર ભાષણ કરવાથી જે પોતાને પુત્રપણાએ સ્વીકાર કરાવે છે તે મૌખર ૬, શૌંડીર-જે શૌર્યવાળો પુરુષ, શૂરમાં જ (શૂર સાથે) યુદ્ધ કરવા વડે વશ કરીને પુત્રપણે સ્વીકારે છે. જેમ કુવલપમાલા કથામાં મહેદ્રસિંહનામા રાજપુત્ર સંભળાય છે ૭, અથવા આત્મજ-પુત્ર તે જ ગુણના ભેદથી ભિન્ન કરાય છે તેમાં 'વિન્ન' તિં વિજ્ઞક-પંડિત અભયકુમારની જેમ ઊરસ-હૃદય વડે વર્તે છે તે ઓરસ-બલવાન બાહુબલીની જેમ શૌંડીર-શૂર વાસુદેવની જેમ અથવા ગર્વવાળો તે-શૌંડીર 'શૌંડ ગર્વ' [પાં. ધાં. ૨૧૦] [હિં. ધાં. ૨૩૩] इति वचनात् 'संवृद्धे' તિં સંવર્દિતભોજનાદિ આપવા વડે વૃદ્ધિ પમાડેલ અનાથ પુત્રક ૮, 'ઉવજ્ઞાઇય' તિં દેવતાનું આરાધન કીધે છતે થયેલ તે ઔપયાયિતક અથવા અવપાત-સેવા, તે છે પ્રયોજન જેને તે અવપાતિક અર્થાત્ સેવક ૯, અંતે-સમીપમાં વસવા માટે શીલ (સ્વભાવ) છે જેનું તે અંતેવાસી, ધર્મને અર્થે અંતેવાસી તે ધર્માન્તેવાસી અર્થાત્ શિષ્ય ૧૦. ॥૭૬૨॥

ધર્માન્તેવાસીપણું તો છત્રસ્થને જ છે, પરંતુ કેવલીને નહિ; કારણ કે તેને અનુત્તરજ્ઞાનાદિપણું હોય છે. તેને ક્યા અને

૧. લોકરૂઢિએ સૂર્યથી કર્ણ વગેરેની ઉત્પત્તિ કુંતીને લોકોએ માનેલી છે, તે વાત સત્ય નથી. પરંતુ અત્ર ઉદાહરણ તરીકે આપેલ છે, પરંતુ પાંડુરાજાના અંગથી જ કુંતીને પુત્રોની ઉત્પત્તિ થયેલી છે એ વાત જૈનશાસ્ત્રને સમ્મત છે.
૨. ધર્મથી યુથિષ્ઠિર, પવનથી ભીમ, ઉદ્રથી અર્જુન અને અશ્વનીકુમારથી નકુલ તથા સહદેવની ઉત્પત્તિ થયેલ છે, એમ મહાભારતમાં છે, એ વાત જૈનોને માન્ય નથી.

કેટલા અનુત્તરો હોય છે, તે કહે છે.

કેવલિસ્સ ણં દસ અણુત્તરા પત્તતા, તંજહા—અણુત્તરે ણાણે ૧ અણુત્તરે દંસણે ૨ અણુત્તરે ચરિત્તે ૩ અણુત્તરે તવે ૪ અણુત્તરે વીરિતે ૫ અણુત્તરા યંતી ૬ અણુત્તરા મુત્તી ૭ અણુત્તરે અજ્જવે ૮ અણુત્તરે મહવે ૯ અણુત્તરે લાઘવે ૧૦ ॥ સૂ. ૭૬૩ ॥

સમતલ્લેખે ણં દસ કુરાતો પત્તતાઓ, તંજહા—પંચ દેવકુરાતો પંચ ઉત્તરકુરાતો । તત્થ ણં દસ મહતિમહાલયા મહાદુમા પત્તતા, તંજહા—જંબૂ સુદંસણા ૧ ધાતતિરુક્ખે ૨ મહાધાતતિરુક્ખે ૩ પઠમરુક્ખે ૪ મહાપઠમરુક્ખે ૫ પંચ કૂડસામલીઓ ૧૦ । તત્થ ણં દસ દેવા મહિદ્ધિતા જાવ પરિવસંતિ, તંજહા—અણાદિતે જંબૂદીવાધિપતી ૧ સુદંસણે ૨ પિયદંસણે ૩ પોંડરીતે ૪ મહાપોંડરીતે ૫ પંચ ગરુલા વેણુદેવા ૧૦ ॥ સૂ. ૭૬૪ ॥

દસહિં ઠાળેહિં ઓગાઢં દુસ્સમં જાણેજ્જા, તંજહા—અકાલે વરિસતિ ૧ કાલે ણ વરિસતિ ૨ અસાહૂ પુજ્જંતિ ૩ સાધુ ણ પુજ્જંતિ ૪ ગુરુસુ જણો મિચ્છં પઢિવત્તો ૫ અમણુણ્ણા સદ્દા જાવ ફાસા ૧૦ । દસહિં ઠાળેહિં ઓગાઢં સુસમં જાણેજ્જા, તંજહા—અકાલે ન વરિસતિ ૧ તં ચેવ વિવરીતં જાવ મણુણ્ણા ફાસા ॥ સૂ. ૭૬૫ ॥

સુસમસુસમાય ણં સમાય દસવિધા રુક્ખા ઉવભોગત્તાય હવ્વમાગચ્છંતિ, તંજહા—મત્તંગતા ૧ ત ધિંગા ૨ તુટિતંગા ૩ દીવ-૪ જોતિ-૫ ચિત્તંગા ૬ । ચિત્તરસા ૭ મણિયંગા ૮ ગેહાગારા ૯ અણિતંગા ૧૦ ત ॥ ૧૧ ॥ ॥ સૂ. ૭૬૬ ॥

(મૂ.) કેવલીને દશ (ગુણો) અનુત્તર-ઉત્કૃષ્ટ કહેલા છે, તે આ પ્રમાણે—અનુત્તરજ્ઞાન કેવલજ્ઞાન ૧, અનુત્તરદર્શન-કેવલદર્શન અથવા ક્ષાયિક સમકિત ૨, અનુત્તર ચારિત્ર-ક્ષાયિક ચારિત્ર ૩, શુક્લધ્યાનરૂપ અનુત્તર તપ ૪, આત્મશક્તિના વિકાસરૂપ અનુત્તરવીર્ય ૫, અનુત્તર ક્ષમા ૬, અનુત્તર નિર્લોભતા ૭, અનુત્તર સરલતા ૮, અનુત્તર માર્દવ ૯ અને અનુત્તર લાઘવ ૧૦. ॥ ૭૬૩ ॥

સમય (મનુષ્ય) ક્ષેત્રમાં દશ કુરુક્ષેત્રો કહેલા છે, તે આ પ્રમાણે—પાંચ દેવકુરુ અને પાંચ ઉત્તરકુરુ, તેમાં અતિશય મોટા દશ મહાદુમો (વૃક્ષો) કહેલા છે, તે આ પ્રમાણે—જંબૂસુદર્શના ૧, ધાતકીવૃક્ષ ૨, મહાધાતકીવૃક્ષ ૩, પદ્મવૃક્ષ ૪, મહાપદ્મવૃક્ષ ૫, અને પાંચ કૂટ શાલ્મલી વૃક્ષ ૧૦, તે વૃક્ષોની ઉપર દશ દેવો મહર્દિક યાવત્ વસે છે, તે આ પ્રમાણે—અણાદિયનામા જંબૂદીપનો અધિપતિ ૧, સુદર્શન ૨, પ્રિયદર્શન ૩, પોંડરીક ૪, મહાપોંડરીક ૫, અને પાંચ ગરુલ (સુવર્ણકુમાર જાતીય) વેણુદેવો વસે છે ૧૦. ॥ ૭૬૪ ॥

દશ પ્રકાર વડે અવગાઢ-આવેલ દુષ્પ્રમકાલ જાણે, તે આ પ્રમાણે—અકાલમાં ચોમાસા સિવાયના વખતમાં વરસે ૧, કાલે-ચોમાસામાં વરસે નહિ ૨, અસાધુઓ પૂજાય ૩, સાધુઓ પૂજાય નહિ ૪, માતાપિતા વગેરે ગુરુજનને વિષે લોકો વિપરીતપણે વર્તે-અર્થાત્ વડીલ વર્ગનો અવિનય કરે ૬, અમનોજ શબ્દો યાવત્ અમનોજ સ્પર્શો હોય ૧૦. દશ પ્રકાર વડે અવગાઢ-આવેલ સુષ્પ્રમકાલ જાણે, તે આ પ્રમાણે—અકાલે વરસે નહિ ૧, તે જ વિપરીત કહેવું અર્થાત્ કાલે વરસે ૨, સાધુઓ પૂજાય ૩, અસાધુઓ ન પૂજાય ૪, ગુરુજનને વિષે લોકો વિનય કરે ૫ અને મનોજ શબ્દાદિ પાંચે હોય ૧૦. ॥ ૭૬૫ ॥

સુષ્પ્રમસુષ્પ્રમા નામા સમા-આરામાં દશ પ્રકારના કલ્પવૃક્ષો યુગલીઆઓના ઉપભોગ માટે શીઘ્ર આવે છે, તે આ પ્રમાણે—મત્તાંગદા-મદિરાને આપનાર ૧, ભૂતાંગ-અનેક પ્રકારના ભાજનોને આપનાર ૨, તુટિતાંગ-વાજિત્રોને આપનાર ૩, દીપાંગ-દીવાની માફક પ્રકાશને આપનાર ૪, જ્યોતિરંગ-અગ્નિની માફક સૌમ્ય પ્રકાશને આપનાર ૫, ચિત્રાંગ-અનેક પ્રકારના શ્રેષ્ઠ પુષ્પોની માલાઓને આપનાર ૬, ચિત્રરસ-પરસસંયુક્ત અનેક પ્રકારના મનોહર ભોજનને આપનાર ૭, મણ્યંગ-અનેક પ્રકારના મણિમય આભરણને આપનાર ૮, ગેહાકાર-ઘરના જેવા આકારવાળા

૯, અનગ્ન-અનેક પ્રકારના પ્રવર વસ્ત્રોને આપનાર હોય છે. ૧૦ ॥૭૬૬॥

(ટી૦) 'દસે' ત્યાદિં નથી ઉત્તર-પ્રધાનતર જેથી (અન્ય કોઈ પણ) તે અનુત્તર. તેમાં જ્ઞાનાવરણ કર્મના ક્ષયથી અનુત્તરજ્ઞાન. એવી રીતે દર્શનાવરણના ક્ષયથી (કેવલદર્શન) અથવા દર્શનમોહનીયના ક્ષયથી અનુત્તરદર્શન (શાયિક સમકિત). ચારિત્રમોહનીયના ક્ષયથી ચારિત્ર, ચારિત્રમોહનીયના ક્ષયથી અને અનંત વીર્યપણાથી શુક્લધ્યાનાદિરૂપ તપ અને વીર્યાતિરાયના ક્ષયથી અનુત્તર વીર્ય છે. અહિં તપ, ક્ષાંતિ, મુક્તિ, આર્જવ, માર્દવ અને લાઘવ એ છ ચારિત્ર (દશ યતિધર્મ) ના જ ભેદો છે, માટે ચારિત્રમોહનીયના ક્ષયથી જ હોય છે, પરંતુ સામાન્ય અને વિશેષમાં કથંચિત્ ભેદ હોવાથી અહિં ભેદ વડે ગ્રહણ કરેલા છે. ॥૭૬૩॥

કેવલી તો મનુષ્ય ક્ષેત્રમાં જ હોય છે તેથી દશ સ્થાનકમાં ઉતરતા પદાર્થને 'સમય' ઇત્યાદિથી લઈને 'પુલ્કરવરવીવૃષ્પચ્ચત્તિમદ્દેવી' અહિં સુધી સમય ક્ષેત્રના પ્રકરણને કહે છે. આ સુગમ છે. ॥૭૬૪-૭૬૫॥

વિશેષ એ કે 'મત્તંગે' ત્યાદિ-ગાથાં મત્ત—મદ, તેનું અંગ—કારણ તે મદિરા. તેને જે વૃક્ષો આપે છે તે મત્તાંગદો. ચક્ર સમુચ્ચયમાં છે ૧, 'મિંગ' તિં ભૂત-ભરવું પૂરવું, તેમાં અંગો—કારણો તે ભૂતાંગોભાજનો, કારણ કે ભરણ ક્રિયાભાજન વિના થતી જ નથી, માટે તેને આપનાર હોવાથી વૃક્ષો પણ ભૂતાંગો છે. પ્રાકૃતપણાથી 'મિંગા' કહેવાય છે ૨, ત્રુટિતો—વાજિત્રો તેના કારણભૂત હોવાથી ત્રુટિતાંગો—વાજિત્રોને દેનારા. કહ્યું છે કે—

મત્તંગેસુ ય મજ્જં, ૧ સુહૃપેજ્જં માયણાણિ મિંગેસુ ૨ । તુહિયંગેસુ ય સંગત-તુહિયાઈં બહુપ્પગારાઈં ૩ ॥૮૬॥

મત્તાંગદનામા કલ્પવૃક્ષોને વિષે સુખપેય સારી પાકેલ શેલડી, દ્રાક્ષ વગેરેનો રસ સુખે પીવા યોગ્ય અતિશય આહ્લાદજનક છે ૧, અને ભૂતાંગનામા કલ્પવૃક્ષોને વિષે વિવિધ પ્રકારના મણિ, કનક અને રૌપ્ય (ચાંદી) મય થાલ વગેરે ભાજનો તૈયાર થાય છે ૨, ત્રુટિતાંગનામા કલ્પવૃક્ષોને વિષે તત, વિતત, ઘન અને શુષિર વગેરે ભેદવાળા અનેક પ્રકારના વીણાદિ વાજિત્રો નીપજે છે ૩. (૮૬)

'દીવજોહિચિત્તંગા' ઇતિં અહિં અંગ શબ્દ, પ્રત્યેકમાં જોડાય છે તેથી દીપ-પ્રકાશક વસ્તુ તેના કારણપણાથી દીપાંગો. જ્યોતિ-અગ્નિ. તત્ર સુખમસુખમાનામા આરામાં અગ્નિના અભાવથી જ્યોતિની માફક જે વસ્તુ સૌમ્ય પ્રકાશવાળી. તેના કારણપણાથી જ્યોતિ રંગો છે. ચિત્ર-વિવક્ષા વડે અનેક પ્રકારના પ્રધાનપણાથી અને પુષ્પની માળાના કારણપણાથી ચિત્રાંગો તથા ચિત્ર-વિવિધ પ્રકારના મનોહ મધુર વગેરે રસો જેથી મળે છે તે ચિત્રરસો અર્થાત્ ભોજનના અંગો. કહ્યું છે કે—

દીવસિહા ૪ જોહિસનામયા ય ૫ ઇણ કરેતિ ઝજ્જોયં । ચિત્તંગેસુ ય મલ્લં, ચિત્તરસા મોયણદ્વા ૭ (૮૭)

દીપશિખા ૪ અને જ્યોતિષ્ક ૫ નામના કલ્પવૃક્ષો ઉદ્યોત કરે છે અર્થાત્ દીપશિખા દીવાની માફક પ્રકાશ કરે છે અને જ્યોતિષ્ક સૂર્યની માફક અત્યંત પ્રકાશ કરે છે.^૧ ચિત્રાંગને વિષે અનેક પ્રકારના સુગંધી પુષ્પોની માળા નીપજે છે ૬ અને ચિત્રરસો, ભોજનને અર્થે હોય છે અર્થાત્ તેથી અનેક પ્રકારના ખાવાયોગ્ય વિશિષ્ટ ગુણોપેત પદાર્થો ઉત્પન્ન થાય છે. ૭ (૮૭)

'મળીનાં'—મણિમય આભરણોના કારણપણાથી મણ્યંગો—આભરણના હેતુઓ. ગૈર્હ—ઘર તેની માફક આકાર છે જે વૃક્ષોનો તે ગેહકારો 'અણિયય' તિં વસ્ત્ર આપવાવાળા. કહ્યું છે કે—

મળિયંગેસુ ય મ્મુસણવરાઈં ૮ મવળાઈં મવળરુવ્વેસુ ૯ । આહ્નેસુ ય ધણિયં, વત્થાઈં બહુપ્પગારાઈં ૧૦ ॥૮૮॥

મણ્યંગનામા કલ્પવૃક્ષોને વિષે અનેક પ્રકારના કડા, કુંડલ વગેરે શ્રેષ્ઠ ભૂષણો વિશ્રસા સ્વભાવથી પરિણત હોય છે ૮, ભવનવૃક્ષો (ગેહકારોને વિષે સુંદર પ્રાકારવાળા, સુખે ચડી શકાય તેવા પગથીઆવાળા અનેક ચિત્રામણાદિ શોભાવાળા મનોહર ભવનો હોય છે ૯, આકીર્ણ (અનગ્ન) નામા કલ્પવૃક્ષોને વિષે અત્યંત બહુ પ્રકારના સુકોમલ દેવદૂષ્પ (વસ્ત્ર) તૈયાર હોય છે ૧૦. આ સર્વે વિશ્રસા સ્વભાવે ક્ષેત્રના અનુભાવથી નીપજે છે પરંતુ દેવકૃત નથી. ॥૭૪॥ ॥૭૬૬॥

કાલના અધિકારથી જ કાલવિશેષમાં થનારા કુલકરોની વક્તવ્યતાને કહે છે—

૧. મહેશિયામાં આગ વરસાવનારા વૃક્ષ છે.

જંબૂદીવે દીવે ભરહે વાસે તીતાતે ઉસ્સપ્પિનીતે દસ કુલગરા હોત્થા, તંજહા—સયજ્જલે ૧ સતાઠ ય ૨, અણંતસેને ૩ ત અજિતસેને ૪ ત । કક્કસેને ૫ ભીમસેને ૬ મહાભીમસેને ત સત્તમે ૭ ॥૧॥ દઢરહે ૮ દસરહે ૯ સયરહે ૧૦ ॥ જંબૂદીવે દીવે ભારહે વાસે આગમેસાતે ઉસ્સપ્પિનીએ દસ કુલગરા ભવિસ્સંતિ, તંજહા—સીમંકરે ૧ સીમંધરે ૨ ખેમંકરે ૩ ખેમંધરે ૪ વિમલવાહને ૫ સંમુતી ૬ પડિસુતે ૭ દઢધનુ ૮ દસધનુ ૯ સતધનુ ૧૦ ॥ સૂ. ૭૬૭॥

જંબૂદીવે દીવે મંદરસ્સ પવ્વયસ્સ પુરત્થિમેળં સીતાતે મહાનતીતે ઉભતો કૂલે દસ વક્ષારપવ્વતા પન્નત્તા, તંજહા—માલવંતે, ચિત્તકૂડે, વિચિત્તકૂડે, બંધકૂડે જાવ સોમણસે । જંબૂમંદરપચ્ચત્થિમેળં સીતોતાતે મહાનતીતે ઉભતો કૂલે દસ વક્ષારપવ્વતા પન્નત્તા, તંજહા—વિજ્જુપ્પમે જાવ ગંધમાતણે, एवं ધાયઈસંડપુરત્થિમદ્દે વિ, વક્ષારા ભાણિયવ્વા જાવ પુક્કરવરદીવદ્વપચ્ચત્થિમદ્દે[વિ] ॥ સૂ. ૭૬૮॥

દસ કપ્પા ઈંદાહિટ્ઠિયા પન્નત્તા, તંજહા—સોહમ્મે જાવ સહસ્સારે પાળતે અચ્ચુએ । એતેસુ ણં દસસુ કપ્પેસુ દસ ઈંદા પન્નત્તા, તંજહા—સક્કે, ઈંસાળે જાવ અચ્ચુતે । એતેસુ ણં દસણં દસ પરિજાણિતાવિમાણા પન્નત્તા, તંજહા—પાલતે, પુપ્પતે જાવ વિમલે વરે સવ્વતોમ્હે ॥ સૂ. ૭૬૯॥

(મૂ.) જંબૂદીપનામા દ્વીપમાં ભરતક્ષેત્રને વિષે અતીત ઉત્સર્પિણીમાં દશ કુલગરો હતા, તે આ પ્રમાણે—શતંજલ ૧, શતાયુ ૨, અનંતસેન ૩, અમિતસેન^૧ ૪, કર્કસેન ૫, ભીમસેન ૬, મહાસેન ૭, દઢરથ ૮, દશરથ ૯ અને શતરથ ૧૦. જંબૂદીપનામા દ્વીપમાં ભરતક્ષેત્રને વિષે આવતી ઉત્સર્પિણીમાં દશ કુલગરો થશે, તે આ પ્રમાણે—સીમંકર ૧, સીમંધર ૨, ક્ષેમંકર ૩, ક્ષેમંધર ૪, વિમલવાહન ૫, સંમુક્તિ ૬, પ્રતિશ્રુત ૭, દઢધનુ ૮, દશધનુ ૯ અને શતધનુ ૧૦. ॥૭૬૭॥

જંબૂદીપનામા દ્વીપમાં મેરુપર્વતની પૂર્વ દિશાએ શીતા નામની મહાનદીના બન્ને કાંઠા પર દશ વક્ષસ્કાર પર્વતો કહેલા છે, તે આ પ્રમાણે—માલ્યવાન ૧, ચિત્રકૂટ ૨, વિચિત્રકૂટ ૩, બ્રહ્મકૂટ ૪, યાવત્ સૌમનસ ૧૦. જંબૂદીપમાં મેરુપર્વતની પશ્ચિમ દિશાએ શીતોદા નામની મહાનદીના બન્ને કાંઠા પર દશ વક્ષસ્કાર પર્વતો કહેલા છે, તે આ પ્રમાણે—વિદ્યુત્પ્રભ, યાવત્ ગંધમાદન. એવી રીતે ધાતકીખંડદ્વીપના પૂર્વાર્ધને વિષે પણ દશ વક્ષસ્કાર પર્વતો કહેવા. યાવત્ પુષ્કરવરદ્વીપાર્ધના પશ્ચિમાર્ધને વિષે પણ દશ વક્ષારા કહેવા. આ દશ વક્ષારા પર્વતોમાં બે ગજદંતક પર્વતો છે અને આઠ વક્ષસ્કાર પર્વતો છે. ॥૭૬૮॥

દશ દેવલોક ઈંદ્ર વડે અધિષ્ઠિત (આશ્રિત) છે, તે આ પ્રમાણે—સૌધર્મ ૧, યાવત્ સહસાર ૮, પ્રાણત ૯ અને અચ્યુત ૧૦. આ દશ દેવલોકને વિષે દશ ઈંદ્રો કહેલા છે, તે આ પ્રમાણે—શકેંદ્ર, ઈશાનેંદ્ર યાવત્ અચ્યુતેંદ્ર. એ દશ ઈંદ્રોના દશ પરિયાનિક—જવા આવવામાં ઉપયોગી વિમાનો કહેલા છે, તે આ પ્રમાણે—પાલક ૧, પુષ્પક ૨, યાવત્ શબ્દથી સૌમનસ ૩, શ્રીવત્સ ૪, નંદાવર્ત ૫, કામક્રમ ૬, પ્રિયગમ ૭ અને મનોરમ ૮, વિમલવર ૯, સર્વતોભદ્ર ૧૦. ॥૭૬૯॥

(ટી.) 'જંબૂદીવે' ત્યાદિં બે સૂત્ર સુગમ છે. વિશેષ એ કે 'તોયા' તિં અતીત 'ઉસ્સપ્પિની' તિં ઉત્સર્પિણીમાં. કુલને કરવાના સ્વભાવવાળા તે કુલકરો અર્થાત્ વિશિષ્ટ બુદ્ધિવાળા અને લોકોની વ્યવસ્થા કરનારા પુરુષવિશેષો. 'આગમિસ્સા' તિં આવતી ઉત્સર્પિણીમાં. વર્તમાનકાલમાં તો અવસર્પિણી છે તે કહી નથી. તેમાં સાત જ કુલકરો થયા છે. ક્યાંક

૧. માલ્યવાણી પ્રતિમાં ચોથા કુલગરનું નામ અજિતસેન છે.

(જંબૂદ્વીપપત્તીમાં) પંદર પક્ષ દેખાય છે. ॥૭૬૭॥

પૂર્વ પુષ્કરાદ્ધક્ષેત્રનું સ્વરૂપ કહ્યું, માટે ક્ષેત્રના અધિકારથી જ દેવલોકોને આશ્રયીને દશક કહે છે—‘દસે’ ત્યાદિં સૌંધમાદિ દેવલોકોનું ઈંદ્ર વડે અધિષ્ઠિતપણું તો એ દેવલોકોને વિષે ઈંદ્રોનો નિવાસ હોવાથી છે. આનત અને આરણ એ બે દેવલોકને વિષે તો તેના નિવાસના અભાવથી અનધિષ્ઠિતપણું કહ્યું છે. સ્વામિપણાએ તો તે બંનેને ઈંદ્રો પક્ષ અધિષ્ઠિત જ છે એમ માનવું, યાવત્ શબ્દથી ‘ઈસાણે ૨, સણકુમારે ૩ માહિંદે ૪, બંમલો ૫, લંતગે ૬ સુક્ષ્મે ૭’ એમ જાણવું. જે કારણથી એ કલોને વિષે ઈંદ્રો, અધિષ્ઠિત (રહેલ) છે એજ કારણથી જ દશ ઈંદ્રો હોય છે, એમ દર્શાવવા માટે કહે છે—‘एणसु’ इत्यादि-शक-सौधर्म्म ઈંદ્ર. શેષ ઈંદ્રો, દેવલોકના સમાન નામવાળા છે. શેષ સુગમ છે. ઈંદ્રના અધિકારથી જ તેના વિમાનોને કહે છે—‘एते’ ત્યાદિં પરિયાનદેશાંતરમાં જવું, તે પ્રયોજન છે જે વિમાનોનું તે પરિયાનિકો અર્થાત્ ગમનમાં પ્રયોજનજવાળા. યાન-શિબિકાદિ-પાલખી પ્રમુખ. તેના જેવા આકારવાળા વિમાનો-દેવના આશ્રયો તે યાનવિમાનો, પરંતુ શાશ્વતા વિમાનો નહિ. અર્થાત્ નગરના જેવા આકારવાળા. પુસ્તકાંતરમાં યાન શબ્દ દેખાતો નથી. ‘पालए’ ત્યાદિં શક વગેરે ઈંદ્રના ક્રમ વડે સમજવા. યાવત્ શબ્દથી ‘सोमणस्से ૩, सिरिवच्छे ૪, नंदियावत्ते ૫, कामकमे ૬, पीङ्गमे ७, मणोरमे ८,’ એ પ્રમાણે જાણવું. આ નામવાળાં અભિયોગિક-કિંકર દેવો વિમાનરૂપે થાય છે. ॥૭૬૮॥

એવા પ્રકારના વિમાનોમાં જવાવાળા ઈંદ્રો, પ્રતિમાદિક તપ કરવા વડે થાય છે, માટે દશકમાં ઉતરવાવાળી પ્રતિમાને સ્વરૂપથી કહે છે—

दसदसमिता णं भिक्षुपडिमा एगेणं रातिंदियसतेणं अद्धछडेहिं य भिक्खासतेहिं अधासुत्ता जाव आराधिता वि भवति ॥ सू० ७७०॥

દસત્રિધા સંસારસમાવજ્ઞગા જીવા પત્તતા, તંજહા—પઢમસમયર્ણેદિતા અપઢમસમયર્ણેદિતા એવં જાવ અપઢમસમયપર્ણેદિતા ૧, દસત્રિધા સર્વજીવા પત્તતા, તંજહા—પુઢવિકાતિતા જાવ વળસ્સતિકાતિતા બૈર્તેદિતા જાવ પર્ણેદિતા અર્ણિદિતા ૨ । અથવા દસત્રિધા સર્વજીવા પત્તતા, તંજહા—પઢમસમયનેરતિતા અપઢમસમયનેરતિતા જાવ અપઢમસમયદેવા, પઢમસમયસિદ્ધા, અપઢમસમયસિદ્ધા ૩ ॥ સૂ૦ ૭૭૧॥

(મૂ૦) દશદશમિકાનામા ભિક્ષુપ્રતિમા, એક સો રાત્રિ-દિવસ વડે અને સાડાપાંચસે ભિક્ષા-દત્તિ સંખ્યા વડે જેમ સૂત્રમાં કહેલ છે તેમ યાવત્ આરાધેલી હોય છે. ॥૭૭૦॥

દશ પ્રકારના સંસારસમાવજ્ઞક-સંસારી જીવો કહેલા છે, તે આ પ્રમાણે—પ્રથમ સમયના ઉત્પન્ન થયેલા એકેન્દ્રિયો અપ્રથમ સમય (દ્વિતીયાદિ સમય) ના ઉત્પન્ન થયેલાં એકેન્દ્રિયો. એવી રીતે યાવત્ અપ્રથમ સમયના ઉત્પન્ન થયેલાં પંચેન્દ્રિયો ૧, દશ પ્રકારના સર્વ જીવો કહેલા છે, તે આ પ્રમાણે—પૃથ્વીકાયિકો, યાવત્ વનસ્પતિકાયિકો ૫, બેઈન્દ્રિયો યાવત્ પંચેન્દ્રિયો ૯ અને અનિન્દ્રિયો ૧૦, ૨, અથવા દશ પ્રકારના સર્વ જીવો કહેલા છે, તે આ પ્રમાણે—પ્રથમ સમયના ઉપજેલા નૈરયિકો, અપ્રથમ સમયના ઉપજેલા નૈરયિકો યાવત્ અપ્રથમ સમયના ઉપજેલા દેવો ૮, પ્રથમ સમયના ઉપજેલા સિદ્ધો ૯ અને અપ્રથમ સમયના ઉપજેલા સિદ્ધો ૧૦, ૩. ॥૭૭૧॥

(ટી૦) ‘દસે’ ત્યાદિં દશ દશમ દિવસો છે જે પ્રતિમામાં તે દશદશમિકા. દશ દશકા વડે થયેલી ભિક્ષુઓની પ્રતિમા-પ્રતિજ્ઞા તે ભિક્ષુપ્રતિમા. ‘एकेन’ इत्यादि-दशदशक એટલે એક સો દિવસ થાય છે. પ્રથમ દશકમાં દશ ભિક્ષા [દત્તિ], બીજામાં વીશ એવી રીતે [દશ દશ વધારતાં] દશમા દશકમાં એક સો ભિક્ષા [દત્તિ] હોય છે. બધી મેળવતાં એકંદર પાંચસેને પચાસ ૫૫૦ (દત્તિ) હોય છે. ‘अहासुत्तं’ इत्यादि-सूत्र-उल्लंघन ન કરવા વડે, યાવત્ શબ્દથી ‘अहासुत्तं’—નિર્ધુક્તિ પ્રમુખ અર્થનું અતિક્રમણ ન કરવા વડે, ‘अहातच्चं’—શબ્દ અને અર્થનું અતિક્રમણ ન કરવા વડે, ‘अहामगं’ ક્ષાયોપશમિક ભાવોનું

ઉલ્લંઘન ન કરવા વડે 'અઠાકર્મ'—પ્રતિમા સંબંધી આચારોનું ઉલ્લંઘન ન કરવા વડે, સમ્યક્ કાયા વડે પરંતુ માત્ર મનોરથ વડે નહિ. 'ફાસિયા'—વિશુદ્ધ પરિણામથી સ્વીકારવા વડે સ્પર્શોલી, 'પાલિયા'—અંત સુધી પરિણામની હાનિ સિવાય પાળેલી. 'શોધિતા'—નિરતિચારપણાએ કરી શોધેલી અથવા 'શોભિતા'—પ્રતિમાની સમાપ્તિમાં ઉચિત અનુષ્ઠાન કરવા વડે શોભાવેલી. 'તીરિતા'—કાંઠે પહોંચાડેલી—પ્રતિજ્ઞા લીધેલ કાલ ઉપર પણ કંઈક અધિક કાલ અનુષ્ઠાન કરવાથી. 'કીર્તિતા'—નામથી આ પ્રતિમા અને એમાં આ કર્તવ્ય. તે મેં કરેલું છે એવી રીતે પ્રશંસવું. 'આરાધિતા'—ઉપરોક્ત અહાસુતં ઇત્યાદિ બધાય પદો મળવાથી આરાધેલી થાય છે. ॥૭૭૦॥

પ્રતિમાનો અભ્યાસ, સંસારના ક્ષય માટે સંસારી જીવો વડે કરાય છે, માટે સંસારી જીવોને અને જીવોના અધિકારથી સર્વ જીવોને 'દસ' ઇત્યાદિ, ત્રણ સૂત્ર વડે કહે છે, તે સુગમ છે. વિશેષ એ કે—પ્રથમ સમય એકેદ્રિયપણાનું છે જેઓને તે પ્રથમ સમયો, એવા એકેદ્રિયો તે પ્રથમસમય એકેદ્રિયો અને વિપરીત એટલે બે, ત્રણ વગેરે સમયો થયા છે જેઓને તે અપ્રથમસમયએકેદ્રિયો. એવી રીતે બેઈદ્રિય, તેઈદ્રિય, ચૌરિદ્રિય અને પંચેદ્રિયો પણ કહેવા. કહે છે કે—'एवं जाव' इत्यादि० 'अर्णदिय' ति०—સિદ્ધો, અપર્યાપ્તો^૧ અને ઉપયોગથી કેવલીઓ અર્ણદિય છે. ॥૭૭૧॥

સંસારી જીવોના પર્યાયવિશેષનું જ પ્રતિષ્ઠાદન કરવા માટે કહે છે—

वाससताउस्स णं पुरिसस्स दस दसाओ पत्रत्ताओ, तंजहा—बाला १ किङ्का २ मंदा ३ बला ४ पत्रा ६ य हायणी ६ । पवंचा ७ पम्भारा ८ य, मुमुही ९ सातणी १० तथा ॥ सू० ७७२॥

(મૂ૦) એક સો વર્ષના આયુષ્યવાળા પુરુષને દશ દશાઓ—દશ વર્ષના પ્રમાણવાળી અવસ્થાઓ કહેલી છે, તે આ પ્રમાણે—બાલદશા—જેમાં સુખદુઃખનું વિશેષ જાણપણું ન હોય ૧, કીડાદશા—જેમાં કીડા કરવાનું વિશેષ મન હોય ૨, મંદદશા—જેમાં ભોગમાં જ રતિ હોય પરંતુ વિશેષ બલબુદ્ધિ પૂર્વક કાર્ય કરી શકે નહિ ૩, બલદશા—જે અવસ્થામાં બલવાન હોય—બલપૂર્વક કાર્ય કરી શકે ૪, પ્રજાદશા—જેમાં ઈચ્છિત અર્થ કરવાની બુદ્ધિ હોય ૫, હાયની દશા—જેમાં પુરુષ કામથી વિરક્ત થાય અને ઈદ્રિયોના બલની હાનિ થાય ૬, પ્રપંચા દશા—જેમાં ચીકણા શ્વેભાદિ નીકળે અને ખાસી પ્રમુખ ઉપદ્રવ હોય ૭, પ્રભારા દશા—જેમાં જરાના ભારથી ગાત્ર સંકુચિત થઈ જાય ૮, મુમુખી દશા—જેમાં જરા વડે અતિશય પીડાવાથી જીવવામાં પણ ઈચ્છા ન હોય ૯, શાયની—જે દશામાં સૂતો રહે છે અને દુઃખિત હોય છે ૧૦. ॥૭૭૨॥

(ટી૦) 'વાસે' ત્યાદિ જે કાલમાં મનુષ્યોનું એક સો વર્ષનું આયુષ્ય હોય તે વર્ષ શતાયુકાલ. તે કાલમાં જે પુરુષ તે પણ ઉપચારથી વર્ષશતાયુષ્ક. મુખ્ય વૃત્તિથી સો વર્ષના આયુષ્યવાળા પુરુષનું ગ્રહણ કીધે છતે પૂર્વકોટિ આયુષ્યવાળા પુરુષના કાલમાં સો વર્ષના આયુષ્યવાળા કોઈક પુરુષને કુમારપણામાં પણ બલાદિ દશા દશકની સમાપ્તિ થાય. પરંતુ એમ નથી તેથી ઉપચાર જ યુક્ત છે. 'દસ' આ સંખ્યા છે. 'દસાડ' તિં વર્ષદશકના પ્રમાણવાળી કાલકૃત અવસ્થા. અહિં વર્ષ શતાયુનું ગ્રહણ વિશિષ્ટર દશ સ્થાનકના અનુરોધથી જ છે અને વિશિષ્ટરપણું દશ સ્થાનકનું તો આ પ્રમાણે છે. દશ વર્ષના પ્રમાણવાળી દશા દશ છે. અન્યથા પૂર્વકોટિ આયુષ્યવાળાઓને પણ બાલાદિ દશ અવસ્થાઓ હોય છે—માત્ર તે દશ વર્ષના પ્રમાણવાળી હોય નહિ, પરંતુ બહુ વર્ષવાળી અથવા અલ્પ વર્ષોવાળી હોય છે. આ તાત્પર્ય છે. તેમાં બાલની આ અવસ્થા તે ધર્મ અને ધર્માના અભેદથી બાલા. એણીનું સ્વરૂપ કહે છે—

जायमेतस्स जंतुस्स, जा सा पढमिया दसा । न तत्थ सुहदुक्खाई, बहु [बहु] जाणंति बालया ॥८९॥

[तन्दुल प्रकी० ३२ ति]

૧. અપર્યાપ્ત અવસ્થામાં ઇદ્રિયોના અભાવથી અર્ણદિયો છે અને કેવલીને ઇદ્રિયોનો ઉપયોગ નથી. તે ક્ષાયોપશમિકભાવે હોવાથી.

માત્ર જન્મ પામેલ જીવની જે પ્રથમ દશા છે, તેમાં સુખ કે દુઃખને બહુ જાણે નહિ. સામાન્યથી જાણે માટે તે બાલદશા છે. (૮૯) ૧.

ક્રીડાપ્રધાન દશા તે ક્રીડાદશા. કહ્યું છે કે—

बितियं च दसं पत्तो, नाणाकीडाहिं कीडई । न तत्थ कामभोगेहिं, तिच्चा उप्पज्जई मती ॥૧૦॥

[તન્દુલ પ્રકી૦ ૩૩ તિ]

બીજી ક્રીડાદશાને પ્રાપ્ત થયો થકો જીવ નાના પ્રકારની ક્રીડા-રમત વડે ક્રીડે છે—મોજશોખ કરે છે, પરંતુ તે દશામાં કામભોગને વિષે તીવ્ર મતિ ઉપજતી નથી. (૯૦) ૨.

મંદ-વિશિષ્ટ બલબુદ્ધિપૂર્વક કાર્ય કરી બતાવવામાં અસમર્થ અને માત્ર ભોગ ભોગવવામાં જ સમર્થ જે અવસ્થામાં હોય તે મંદદશા. કહ્યું છે કે—

तइयं च दसं पत्तो, आणुपुव्वीए जो नरो । समत्थो भुंजिउं भोए, जइ से अत्थि घरे धुंवा ॥૧૧॥

[તન્દુલ પ્રકી૦ ૩૪ તિ]

આનુપૂર્વ્વએ—ક્રમશઃ ત્રીજી દશાને પ્રાપ્ત થયેલ જે પુરુષ હોય, તેના ઘરમાં જો નિશ્ચિત ભોગો હોય તો તે ભોગવવામાં સમર્થ છે પરંતુ જો ઘરમાં સામગ્રી ન હોય તો તે ન ભોગવે. આ મંદદશા. (૯૧)

અર્થાત્ ભોગ ઉપાર્જન કરવામાં મંદ હોય. આ તાત્પર્ય છે. ૩.

જે અવસ્થામાં પુરુષને બલ (શક્તિ) હોય છે તે બલના યોગથી બલા કહેવાય છે. કહ્યું છે કે—

चउत्थी य बला नाम, जं नरो दसमस्सिओ । समत्थो बलं दरिसेउं, जइ होइ निरुवह्वो ॥૧૨॥

[તન્દુલ પ્રકી૦ ૩૫ તિ]

ચોથી બલાનામા દશાને પ્રાપ્ત થયેલ જે પુરુષ હોય, તે બલ બતાવવા માટે સમર્થ હોય પણ જો નિરુપદ્રવ-નિરોગી હોય તો જ. રોગી હોય તો શું કરી શકે? (૯૨) ૪.

पंचमिं च दसं पत्तो, आणुपुव्वीए जो नरो । इच्छियत्थं विचिंतेइ, कुडुंबं चाभिकंखइ ॥૧૩॥

[તન્દુલ પ્રકી૦ ૩૬ તિ]

પ્રજ્ઞા-ઈચ્છિત અર્થને પ્રાપ્ત કરવાના વિષયવાળી અથવા કુટુંબ વગેરેની અભિવૃદ્ધિ કરવાના વિષયવાળી બુદ્ધિ. તેના યોગથી દશા પણ પ્રજ્ઞા. અથવા પ્રકર્ષથી જાણે તે પ્રજ્ઞાદશા. તેણીનું જ કર્તૃત્વ-કર્તાપણાની વિવક્ષાએ કથન છે. (૯૩) ૫.

પુરુષને ઈંદ્રિયોને વિષે હીન કરાવે છે. ઈંદ્રિયોને પોતાના વિષયને ગ્રહણ કરવામાં મનાક્ અપદુ-લગારેક અસમર્થ કરે છે, માટે હાયપતિ. પ્રાકૃતપણાને લઈને હાયણિ કહ્યું. વળી પણ કહ્યું છે કે—

छडी उ हायणी नाम, जं नरो दसमस्सिओ । विरज्जई य कामेसु, इदिस्सु य हायइ ॥૧૪॥

[તન્દુલ પ્રકી૦ ૩૭ તિ]

છઢી હાયની નામની દશાને પ્રાપ્ત થયેલ જે નર હોય તે કામભોગને વિષે વિરક્ત થાય અને ઈંદ્રિયોના બલને વિષે હીન થાય-પટી જાય. (૯૪) ૬.

'પ્રપચ્છતે'—પ્રગટ કરે છે અથવા વિસ્તારે છે ખેલ-કફ અને કાસ-ખાંસી વગેરે જે દશા તે પ્રપંચા અથવા 'પ્રપચ્ચયતિ'—આરોગ્યથી ખસાવે છે તે પ્રપંચા. કહ્યું છે કે—

सप्तमिं च दसं पत्तो, आणुपुव्वीए जो नरो । निच्छूहइ चिक्कणं खेलं, खासई य अभिक्खणं ॥૧૫॥

[તન્દુલ પ્રકી૦ ૩૮ તિ]

સાતમી પ્રપંચા દશાને ક્રમશઃ પામેલો પુરુષ, ચીકણા શ્લેષ્મને કાઢે છે અને વારંવાર ખાંસી-ખું ખું કરે છે. (૮૫) ૭.
પ્રાગ્ભાર-લગારેક નમેલ કહેવાય છે એવા પ્રકારનું ગાત્ર-શરીર જે દશામાં થાય છે તે પ્રાગ્ભારા. કહ્યું છે કે—
સંકુચિયવલીચમ્મો, સંપત્તો અઢ્ઢમિં દસં । નારીણમણિખેઓ, જરાપ પરિણામિઓ ॥૧૬॥

[તન્દુલ પ્રકીં ૩૧ તિ]

આઠમી પ્રાગ્ભારા દશાને પામેલો પુરુષ, સંકોચાયેલ ચામડીવાળો હોય અને સ્ત્રીઓને અપ્રિય હોય તથા જરા વડે પરિણત-જર્જરિત હોય. (૮૬) ૮.

'મોચનં મુક્'—જરા શક્તિ વડે દબાયેલ શરીરરૂપ ધરવાળા જીવને મૂકવા પ્રત્યે મુખ-સન્મુખ છે જે દશામાં તે મુંમુખી. તેનું સ્વરૂપ આ પ્રમાણે—

નવમી મુંમુહી નામ, જં નરો દસમસ્સિઓ । જરાધરે વિણસ્સંતે, જીવો વસઈ અકામઓ ॥૧૭॥

[તન્દુલ પ્રકીં ૪૦ તિ]

નવમી મુંમુખીનામા દશાને આશ્રિત જે પુરુષ છે, તે જરા વડે-શરીરમાં વિનાશ-હાનિ પામે છે અને જીવિતમાં પણ ઈચ્છા રહિત વસે છે. (૮૭)

ગાથામાં 'જીવે' તિં એટલે જીવિતમાં અથવા 'જીવો' તિં એટલે નરલક્ષણ જીવ, આ અર્થ છે. ૯,

શાયયતિ—સુવાડે છે-નિદ્રાવાળો કરે છે, અથવા સુએ છે જેણીમાં તે શાયની અથવા શયની. તથા શબ્દ સમુચ્ચયમાં છે. તેનું સ્વરૂપ આ પ્રમાણે—

હીણમિત્રસરો દીણો, વિવરીઓ વિવિતઓ । દુબ્બલો દુક્ખિઓ વસઈ, સંપત્તો દસમિં દસં ॥૧૮॥

[તન્દુલ પ્રકીં ૪૧ તિ]

હીન અને મિત્ર-ભેદાયેલ સ્વરવાળો, દીન, વિપરીત-એકને બદલે બીજું કરવાવાળો, વિચિત-શૂન્ય ચિત્તવાળો, દુર્બલ અને દુઃખિત થયો થકો દશમી દશાને પ્રાપ્ત થયેલ પુરુષ વસે છે. (૮૮) ૧૦. ॥૭૭૨॥

અનંતર પુરુષની દશા કહી. હવે પુરુષના સમાન ધર્મવાળા વનસ્પતિઓની દશા પ્રકાંતરથી કહે છે—

દસવિધા તણવણસ્સતિકાતિતા પત્તતા, તંજહા—મૂલે, કંદે, જાવ પુષ્પે, ફલે, કીચે ॥ સૂં ૭૭૩॥

સવ્વતો વિ ણં વિજ્જાહરસેઢીઓ દસ દસજોયણાઈ વિક્ખંભેણં પણ્ણત્તાતો । સવ્વતો વિ ણં અભિઓગસેઢીઓ દસ દસ જોયણાઈ વિક્ખંભેણં પણ્ણત્તાતો ॥ સૂં ૭૭૪॥

ગેવિજ્જગવિમાણાણં દસ જોયણસયાઈ ઉઢ્ઢંઉચ્ચત્તેણં પણ્ણત્તા ॥ સૂં ૭૭૫॥

દસહિં ઠાળેહિં સહ તેતસા ભાસં કુજ્જા, તંજહા—કેતિ તહારૂવં સમણં વા માહણં વા અચ્ચાસાતેજ્જા, સે ય અચ્ચાસાતિતે સમાણે પરિકુવિતે, તસ્સ તેતં નિસિરેજ્જા, સે તં પરિતાવેતિ, સે તં પરિતાવેત્તા તામેવ સહ તેતસા ભાસં કુજ્જા ૧ । કેતિ તહારૂવં સમણં માહણં વા અચ્ચાસાતેજ્જા, સે ય અચ્ચાસાતિતે સમાણે દેવે પરિકુવિતે તસ્સ તેયં નિસિરેજ્જા, સે તં પરિતાવેતિ, સે તં પરિતાવેત્તા તામેવ સહ તેતસા ભાસં કુજ્જા ૨ । કેતિ તહારૂવં સમણં વા માહણં વા અચ્ચાસાતેજ્જા, સે ય અચ્ચાસાતિતે સમાણે પરિકુવિતે, દેવે વિ ત પરિકુવિતે, દુહતો પઢિણ્ણા તસ્સ તેતં નિસિરેજ્જા, તે તં પરિતાવેત્તા તામેવ સહ તેતસા ભાસં કુજ્જા ૩ । કેતિ તહારૂવં સમણં વા માહણં વા અચ્ચાસાદેજ્જા, સે ય અચ્ચાસાતિતે પરિકુવિતે તસ્સ તેતં નિસિરેજ્જા, તત્થ ફોડા સંમુચ્છંતિ, તે ફોડા ભિજ્જંતિ, તે ફોડા મિત્ત્રા સમાણા તામેવ સહ તેતસા ભાસં કુજ્જા ૪ । કેતિ તહારૂવં સમણં વા માહણં વા અચ્ચાસાતેજ્જા સે ય અચ્ચાસાતિતે દેવે પરિકુવિતે તસ્સ તેતં નિસિરેજ્જા, તત્થ ફોડા [સંમુચ્છંતિ, તે ફોડા ભિજ્જંતિ, તે ફોડા

ભિન્ના સમાગ્ના] જાવ તામેવ સહ તેતસા ભાસં કુજ્જા ૫, કેતિ તહારૂવં સમણં વા માહણં વા અચ્ચાસાએજ્જા, સે ત અચ્ચાસાતિતે પરિકુવિણ, દેવે ય પરિકુવિણ, તે દુહતો પઢિણ્ણા, તે તસ્સ તેતં નિસિરેજ્જા, તત્થ ફોડા સંમુચ્છંતિ સેસં તહેવ જાવ ભાસં કુજ્જા ૬ । કેતિ તહારૂવં સમણં વા માહણં વા અચ્ચાસાતેજ્જા સે ય અચ્ચાસાતિતે પરિકુવિતે તસ્સ તેતં નિસિરેજ્જા, તત્થ ફોડા સંમુચ્છંતિ તે ફોડા ભિજ્જંતિ, તત્થ પુલા સંમુચ્છંતિ તે પુલા ભિજ્જંતિ, તે પુલા ભિન્ના સમાગ્ના તામેવ સહ તેયસા ભાસં કુજ્જા ૭ । એતે તિન્નિ આલાવગા ભાણિતવ્વા ૧ । કેતિ તહારૂવં સમણં વા માહણં વા અચ્ચાસાતેમાણે તેતં નિસિરેજ્જા, સે ત તત્થ ણો કમ્મતિ ણો પકમ્મતિ, અંચિં અંચિં (અંચિઅંચિ?) કરેતિ, કરેત્તા આતાહિણપયાહિણં કરેતિ કરેત્તા ઉઢ્ઢં વેહાસં ઉપ્પતતિ, ઉપ્પતેત્તા સે ણં તત્તો પઢિહતે પઢિણિયત્તતિ, પઢિણિયતેત્તા તમેવ સરીરગમણુદહમાણે અણુદહમાણે સહ તેતસા ભાસં કુજ્જા જહા વા ગોસાલસ્સ મંખલિપુ- તસ્સ તવે તેતે ૧૦ ॥ સૂ. ૭૭૬ ॥

(મૂ.) દશ પ્રકારના તૃણ-બાદર વનસ્પતિકાવિકો કહેલા છે, તે આ પ્રમાણે—મૂલ ૧, કંદ ૨, યાવત્ [સ્કંધ ૩, છાલ ૪, શાખા ૫, પ્રવાલ ૬, પાંદડાં ૭] ફૂલ ૮, ફલ ૯ અને બીજ ૧૦. ॥૭૭૩॥

બધીય વિદ્યાધર સંબંધીની શ્રેણીઓ [૧૭૦ દીર્ઘવૈતાઢ્ય પર્વત ઉપર રહેલી] દશ, દશ યોજન પહોળાઈ વડે કહેલી છે. બધીય આભિયોગિક-લોકપાલોના આજ્ઞાકિત વ્યંતરો સંબંધીની શ્રેણીઓ^૧ દશ, દશ યોજન પહોળાઈ વડે કહેલી છે. ॥૭૭૪॥

ગ્રૈવેયકના વિંમાનો એક હજાર યોજન ઊર્ધ્વ ઊંચાઈ વડે કહેલા છે. ॥૭૭૫॥

દશ સ્થાન-પ્રકાર વડે તેજયુક્ત-તેજોલેશ્યા સહિત વર્તતા અનાર્યને સાધુ ભસ્મીભૂત કરે-બાળી નાખે, તે આ પ્રમાણે—કોઈક અનાર્ય તથારૂપ તેવા પ્રકારની તેજોલેશ્યાને પામેલ શ્રમણ માહન-સાધુની અત્યંત આશાતના કરે. તે અત્યંત આશાતના કરાયેલ સાધુ, કોષ પામીને તે ઉપસર્ગ કરનાર પાપાત્મા ઉપર પોતાના તેજને ફેંકે, તે સાધુ, ઉપસર્ગ કરનારને પરિતાપ (પીડા) ઉપજાવે, પરિતાપ ઉપજાવીને તે જ તેજોલેશ્યા વડે તેજોલેશ્યાયુક્ત અનાર્યને પણ ભસ્મ કરે; કારણ કે અનાર્યની તેજોલેશ્યાથી સાધુની તેજોલેશ્યા (લબ્ધિ) બળવાન છે ૧, કોઈક અનાર્ય, તેવા પ્રકારના શ્રમણ માહન-સાધુની અત્યંત આશાતના કરે. તે આશાતના કરાયેલ સાધુનો પક્ષપાતી દેવ, કોષ પામીને તે અનાર્યની ઉપર તેજોલેશ્યા મૂકે. તે દેવ તેને પીડા ઉપજાવે. તે તેને પરિતાપ ઉપજાવીને તે જ તેજોલેશ્યા વડે, તેજોલેશ્યાયુક્ત, અનાર્યને પણ ભસ્મસાતકરે ૨, કોઈક અનાર્ય, તથારૂપ શ્રમણ-માહનની અત્યંત આશાતના કરે, તે અત્યંત આશાતના કરાયેલ સાધુ, કોષ પામેલ અને પક્ષપાતી દેવ કોષ પામેલ, મુનિ અને દેવ બન્ને જણાએ પ્રતિજ્ઞા કરી કે આ અનાર્યને હણવો. પછી તેની ઉપર બન્ને તેજોલેશ્યા મૂકે, તે બન્ને તેને પીડા કરે, પીડા કરીને તે જ તેજોલેશ્યા વડે, તેજોલેશ્યા સહિત અનાર્યને પણ ભસ્મ કરે ૩, કોઈક અનાર્ય, તથારૂપ શ્રમણ-માહનની અત્યંત આશાતના કરે, તે અત્યંત આશાતના કરાયેલ સાધુ, કોષ પામીને તે દુષ્ટની ઉપર તેજોલેશ્યા મૂકે, તેથી તેના શરીરમાં ફોડા ઉત્પન્ન થાય, તે ફોડા ફૂટે છે, તે ફોડા ફૂટ્યા થકા તેજોલેશ્યા સહિત એવા અનાર્યને ભસ્મ કરે ૪, કોઈક અનાર્ય, તથારૂપ શ્રમણ-માહનની અત્યંત આશાતના કરે, તે અત્યંત આશાતના કરાયેલ સાધુનો અનુરાગી દેવ, કોષ પામીને તે દુષ્ટાત્મા ઉપર તેજોલેશ્યા છોડે. તેથી તેના શરીરમાં ફોડા ઉત્પન્ન થાય. તે ફોડા ફૂટે છે. તે ફોડા ફૂટ્યા થકા તેજોલેશ્યાયુક્ત અનાર્યને

૧. વૈતાઢ્ય પર્વતની તલેટીથી દશ યોજન ઉપર વિદ્યાધરોની બન્ને ઉત્તર-દક્ષિણ શ્રેણીઓ છે. તે શ્રેણીથી દશ યોજન ઉપર સોમ વગેરે લોકપાલોના આભિયોગિક દેવોની શ્રેણીઓ છે, તેની ઉપર પાંચ યોજન પર્વત ઊંચપણે છે. ત્યાં સિદ્ધાપતન છે. એકદર પર્વત પચ્ચીશ યોજન ઊંચો છે.

પણ બાળીને ભસ્મ કરે છે. ૫, કોઈક અનાર્ય, તથારૂપ શ્રમણ-માહણની અત્યંત આશાતના કરે છે, તે અત્યંત આશાતના કરાયેલ સાધુ ક્રોધ પામે અને તેનો અનુરાગી દેવ પણ ક્રોધ પામે. બન્ને જણાઓ તે અધર્મને મારવાની પ્રતિજ્ઞા કરે. અને તે દુષ્ટની ઉપર બન્ને તેજોલેશ્યા મૂકે. તેથી દુષ્ટના શરીરમાં ફોડા ઉત્પન્ન થાય, તે ફોડા ફૂટે છે. તે ફોડા ફૂડ્યા થકા તેજોલેશ્યા યુક્ત અનાર્યને પણ ભસ્મીભૂત કરે. ૬, કોઈક અનાર્ય, તથારૂપ શ્રમણ-માહણની અત્યંત આશાતના કરે, તે અત્યંત આશાતના કરાયેલ સાધુ, ક્રોધ પામીને તે દુષ્ટની ઉપર તેજોલેશ્યા મૂકે તેથી તેના શરીરમાં ફોડા ઉત્પન્ન થાય. તે ફોડા ફૂટે અને તેમાં નાની નાની ફોડલીઓ ઉત્પન્ન થાય, તે ફોડલીઓ ફૂટે. તે ફોડલીઓ ફૂટી થકી તે જ અનાર્યને તેજોલેશ્યાયુક્ત છતાં પણ બાળીને ભસ્મ કરે ૭, આ ત્રણ આલાપકો કહેવા અર્થાત્ એવી રીતે તેનો રાગી દેવ ક્રોધ પામીને ભસ્મ કરે ૮, બન્ને ક્રોધ પામીને તેજોલેશ્યાથી ઉપરોક્ત રીતે ભસ્મ કરે ૯, કોઈક અનાર્ય, તથારૂપ શ્રમણ-માહણની અત્યંત આશાતના કરતો થકો તેની ઉપર તેજોલેશ્યાને મૂકે તે તેજોલેશ્યા, સાધુને વિષે આક્રમણ કરતી નથી અને વિશેષ પરાભવ કરતી નથી; પરંતુ પડખેથી ઊંચી નીચી થાય છે. એમ કરીને આ દક્ષિણ પ્રદક્ષિણા-દક્ષિણ પડખેથી ભ્રમણ કરે છે. કરીને ત્યારપછી ઊંચે આકાશમાં જાય છે. ઊંચી જઈને તે તેજોલેશ્યા, સાધુના માહાત્મ્યથી હણાયી થકી પાછી ફરે છે. પાછી ફરીને તે જ ઉપસર્ગ કરનારના શરીરને બાળતી થકી, તેજોલેશ્યાયુક્ત એવા તે દુષ્ટને ભસ્મસાત્ કરે છે. જેમ મંબલીપુત્ર ગોશાલાના તપતેજે-તેજોલેશ્યાએ ગોશાલાને જ બાળી નાખ્યો, પરંતુ ભગવાનનો પરાભવ કરવા માટે શક્તિમાન થઈ નહિ. ફક્ત ભગવાનને તેનાથી છ મહિના રક્તાતિસાર થયો.

૧૦ ॥૭૭૬॥

(ટી૦) 'દસે' ત્યાદિં તૃણની માફક વનસ્પતિઓ તે તૃણવનસ્પતિઓ, તૃણની સાથે સમાનતા તો બાદરપણાને લઈને છે, તેથી સૂક્ષ્મોને દશવિધપણું નથી [માત્ર બાદરને જ છે.] મૂલ-જટા ૧, કંદ-સ્કંધથી નીચે વર્તનાર ૨, 'ચંધે' ત્યાદિં પાંચ પાવત્ શબ્દથી જાણવા તેમાં સ્કંધ-જે સ્થુડ નામથી પ્રસિદ્ધ છે ૩, ત્વક્-છાલ ૪, શાલા-શાખા ૫, પ્રવાલ-અંકુર ૬, પત્ર-પાંદડાં ૭, પુષ્પ-ફૂલ ૮, ફલ પ્રસિદ્ધ છે. ૯ અને બીજ-મિંજા ૧૦. ॥૭૭૩॥

દશ સ્થાનકના અધિકારવાળું જ આ બીજું કહે છે—'સવ્વે' ત્યાદિં બે સૂત્ર છે. સર્વા-બધાય (૧૭૦) દીર્ઘવૈતાઢ્ય સંબંધી વિદ્યાધરશ્રેણીઓ-વિદ્યાધરોના નગરોની પંક્તિઓ. દીર્ઘવૈતાઢ્ય પર્વતો તો પચ્ચીશ યોજન ઊંચાઈ વડે અને પચ્ચાસ યોજન મૂલમાં વિષ્કંભ-પહોળાઈ વડે છે તેમાં ધરણીતલથી દશ યોજન અતિક્રમીને-ઉપર જઈને દશ યોજનની પહોળાઈવાળી દક્ષિણથી અને ઉત્તરથી એમ બે શ્રેણીઓ હોય છે. તેમાં દક્ષિણતઃ પચ્ચાસ નગરો અને ઉત્તરતઃ તો સાઠ નગરો ભરતક્ષેત્રમાં છે. ઔરવત ક્ષેત્રમાં તેમજ વિપરીતપણાએ છે, એટલે દક્ષિણતઃ સાઠ અને ઉત્તરતઃ પચ્ચાસ છે અને વિજયોને વિષે બન્ને શ્રેણીમાં પચ્ચાવન પચ્ચાવન નગરો હોય છે. વિદ્યાધરોની શ્રેણીને ઉપર દશ યોજન અતિક્રમીને દશ યોજનની પહોળાઈવાળી બન્ને પડખેથી-ઉત્તર દક્ષિણ તરફ આભિયોગિક દેવોની શ્રેણીઓ હોય છે. તેમાં અભિયોગ-આજ્ઞા, તે વડે જે વિચરે છે તે આભિયોગિક દેવો. શકાદિ સંબંધી સોમ, યમ, વરુણ અને વૈશ્રમણનામા લોકપાલોના સંબંધી-આજ્ઞાકિત વ્યંતરો છે. શ્રેણીઓની ઉપર પર્વત પાંચ યોજન ઊંચપણે અને દશ યોજન પહોળાપણે છે. ॥૭૭૪॥

આભિયોગિક દેવોની શ્રેણીઓ તો દેવોના આવાસો છે, તેથી હવે તેના વિશેષોને કહે છે—'ગેવ્વજ્જે' ત્યાદિં સુગમ છે.

॥૭૭૫॥

પૂર્વે દેવોના આવાસો કહ્યા, અને દેવો તો મહર્દિક હોય છે, આથી દેવોની અને મુનિની મહર્દિકતાનું વિશેષ વર્ણન કરવા સારુ તેજોનિસર્ગ-તેજનું નીકળવું, તેના પ્રકારોનું પ્રતિષાદન કરવા માટે કહે છે—'દસહી' ત્યાદિં દશ સ્થાન-પ્રકાર વડે સહ-સાથે તેજસા-તેજોલેશ્યા વડે વર્તતા અનાર્યને ભાસં-ભસ્મની જેમ કરે અર્થાત્ વિનાશ કરે, સાધુ એમ જણાય છે, અર્થાત્ સાધુ, અનાર્યને બાળી નાખે. તે આ પ્રમાણે—'કોઈ' ત્તિં કોઈક અનાર્ય કર્મને કરવાવાળો પાપાત્મા, તથારૂપ-

તેજોલબ્ધિને યામેલ શ્રમણ-તપોયુક્ત, માહન—મા હન-જીવોનો વિનાશ ન કરો એવા પ્રકારની પ્રરૂપણા કરનારા (સાધુ) ને, બે વા શબ્દ વિશેષણ અને સમુચ્ચય અર્થવાળા છે. અત્યાવશાતયેત્—તેની અત્યંત આશાતના કરે 'સે ય' તિં તે સાધુ અતિશય આશાતના-ઉપસર્ગ કરાયેલ. પરિકુપિત—સર્વથા ક્રોધ પામ્યો થકો. 'તસ્સ'તિં ઉપસર્ગ કરનારની ઉપર તેજઃ—તેજોલેશ્યારૂપ તેજને મૂકે. 'સે' તિં તે સાધુ તે ઉપસર્ગ કરનાર (અનાર્ય) ને પરિતાપ ઉપજાવે છે—પીડા કરે છે, તેને પીડા કરીને 'તામેવ' તે જ તેજોલેશ્યા વડે પરિતાપને, અહિં દીર્ઘપણું પ્રાકૃતપણાથી છે. સહાપેઃ સહિત પણ જાણાતું હોવાથી તેજ વડે પણ અર્થાત્ તેજોલેશ્યાયુક્ત અનાર્યને પણ, સાધુના તેજનું બલવાનપણું હોવાથી 'માસં કુજ્જ' તિં પ્રસિદ્ધ છે, ભસ્મ કરે આ એક ૧, શેષ નવ પણ સુગમ છે. વિશેષ એ કે—'સે ય અચ્ચાસાઈય'તિં અત્યંત આશાતના કરાયેલ તે સાધુ ત્યારપછી તરત જ તેનો પક્ષપાતી દેવ, અત્યંત ક્રોધ પામ્યો થકો તે અનાર્યને ભસ્મ કરે આ બીજું ૨, બન્ને પણ ક્રોધ પામ્યા થકા 'તે દુહઓ તિં તે બે મુનિ અને દેવ, 'પડિત્ર' તિં ઉપસર્ગ કરનારને ભસ્મ કરવા પ્રત્યે યોગથી પ્રતિજ્ઞા—કરેલ પ્રતિજ્ઞાવાળા અર્થાત્ આ દુષ્ટ હણવા યોગ્ય છે, એવી રીતે સ્વીકાર કરાયેલા આ ત્રીજું ૩, યોધામાં સાધુ જ તેજને કાઢે છે. પાંચમામાં દેવ અને છઠ્ઠામાં બન્ને તેજને કાઢે છે. માત્ર આ વિશેષ છે. તત્ર-ઉપસર્ગ કરનારના શરીરમાં ફોટા-ફોડાઓ અગ્નિથી બળેલાની જેમ ઉત્પન્ન થાય. તે ફોડાઓ ભેદાય છે ફૂટે છે. ત્યારપછી તે ફૂટ્યા છતાં તે જ ઉપસર્ગ કરવાવાળો, તેજોલેશ્યા યુક્ત છતાં પણ તેને, સાધુ અને દેવના તેજનું બલવાનપણું હોવાથી ભસ્મ કરે-વિનાશ કરે. ૪-૫-૬, સાતમા આઠમા અને નવમા પ્રકારમાં પણ તેમજ છે. વિશેષ એ કે-તેમાં ફોડાઓ ઉત્પન્ન થાય છે અને તે ભેદાય છે-ફૂટે છે તેથી તેમાં પુલા એટલે અત્યંત નાની ફોડલીઓ ઉત્પન્ન થાય છે. ત્યારપછી તે ફૂટે છે. તે ફોડલીઓ ફૂટી જતાં તે જ ઉપસર્ગ કરનારને તેજોલેશ્યાયુક્ત છતાં પણ ભસ્મ કરે છે. ૭-૮-૯, આ નવ સ્થાનો સાધુ અને દેવ સંબંધી ક્રોધના આશ્રયવાળા છે. દશમું સ્થાન તો વીતરાગના આશ્રયવાળું છે તેમાં 'અચ્ચાસાઈમાણે' તિં ઉપસર્ગને કરતો થકો ગોશાલકની જેમ તેજને ફેંકે-મૂકે. 'સે ય તત્થ' તિં તે તેજ શ્રવણ પર મૂકેલું મહાવીર પ્રભુની જેમ થોડું આક્રમણ કરે નહિ. વિશેષણપણે પરાભવ કરે નહિ, પરંતુ 'અંચિંઅંચિં' તિં પડખેથી ઊંચે ચડવું અને નીચે પડવું કરે છે. ત્યારપછી દક્ષિણ પડખેથી પ્રદક્ષિણા-પાર્શ્વ ભ્રમણરૂપ આ દક્ષિણ પ્રદક્ષિણા કરે છે. ત્યારપછી ઊર્ધ્વ-ઉપર દિશામાં 'વેહાસ' તિં વિહાય-આકાશમાં ઊંચે જાય છે. ઊંચે જઈને 'સે' તિં તે તેજ, તતઃ સાધુના શરીરના સમીપથી તેના માહાત્મ્યથી હણાયું છતું પાછું ફરે છે. પાછું ફરીને તે જ ઉપસર્ગ કરનાર પુરુષના શરીરને અર્થાત્ જેથી નીકળેલ તેને 'અનુદહન' નીકળ્યા બાદ ઉપતાપ ઉપજાવતું થકું કેવા પ્રકારના શરીરને? તેજ સહિત વર્તતું અર્થાત્ તેજોલબ્ધિવાળું, તેને ભસ્મ કરે. આ ક્રોધ રહિત એવા વીતરાગનો પ્રભાવ છે. જેથી બીજાનો તેજ પરાભવ કરી શકતો નથી. આ અર્થમાં દૃષ્ટાંતને કહે છે. 'જહા વા' જેમ ભગવાનનો શિષ્યાભાસ મંખલિનામ મંખનો પુત્ર ગોશાલકનું. મંખ-ચિત્રનો ફલક (પાટિયું) પ્રધાન ભિક્ષુવિશેષ અર્થાત્ ચિત્ર બતાવવા વડે ભિક્ષા મેળવનાર 'તવેતે' તિં તપથી ઉત્પન્ન થયેલ હોવાથી, તપઃ શું તે? તેજ અર્થાત્ તેજોલેશ્યા'. ત્યાં એકદા ભગવાન મહાવીર શ્રાવસ્તી નગરીમાં પધાર્યા અને ગોશાલક પણ ત્યાં આવ્યો. ત્યાં ગૌતમસ્વામી ગોચરી અર્થે ગયેલ, ત્યાં તેમણે ઘણા લોકોનો શબ્દ સાંભળ્યો. યથા-આ શ્રાવસ્તીમાં બે જિન સર્વજ્ઞ છે-મહાવીર અને ગોશાલક. એમ સાંભળીને ભગવાન સમીપે આવીને ગૌતમસ્વામીએ ગોશાલકનું ઉત્થાન-ઉત્પત્તિ બદલ પૂછ્યું. ભગવાન ઉવાચ-યથા-આ શરવણ નામા ગામમાં ગૌબહુલ બ્રાહ્મણની ગો (ગાયની) શાળામાં મંખલીનામા મંખ અને તેની સુભદ્રા નામની સ્ત્રીનો પુત્ર છે. હું છવ્ઠ્ઠપણામાં હતો ત્યારે મારી સાથે છ વર્ષ પર્યંત વિચર્યો હતો. અમારી પાસેથી જ બહુશ્રુત થયેલ છે, પરંતુ આ જિન નથી અને સર્વજ્ઞ પણ નથી. ભગવાનનું આ વચન સાંભળીને ઘણા લોકો નગરીમાં ત્રિક, ચતુષ્ક વગેરેને વિશે પરસ્પર એક બીજાને કહેવા લાગ્યા કે-ગોશાલો, મંખલીપુત્ર છે, પરંતુ જિન નથી અને સર્વજ્ઞ પણ નથી. આ લોકોનું

૧. તેજસ શરીરથી તેજસ વર્ણનાના પુદ્ગલમય આ તેજોલેશ્યા, તેજોલબ્ધિ વડે ક્રોધથી નીકળે છે અને કૃપાથી શીતલેશ્યા, તેજસ શરીરથી નીકળે છે. આ અષ્ટસ્પર્શી પુદ્ગલો છે અને છ લેશ્યામાં કહેલ તેજોલેશ્યાના કારણભૂત પુદ્ગલો તો જુદા છે તે ચઉસ્પર્શી છે.

વચન સાંભળીને ગોશાલો ખીજાયો અને ગોચરીએ ગયેલા ભગવાનના આનંદ નામના શિષ્યને જોયો. ત્યારે તે પ્રત્યે બોલ્યો કે-હે આનંદ! તું આવ, એક ઔપમ્ય (દૃષ્ટાંત) સાંભળ. જેમ કેટલાએક વ્યાપારીઓ દ્રવ્યના અર્થથી થયા થકા વિવિધ કરિયાણા વડે ગાડાઓ ભરીને દેશાંતરમાં જતાં મહાઅટવીમાં પેઠા. ત્યાં તૃષા લાગવાથી જલને ગવેષતાં થકાં તેઓને ચાર વલ્મીક-રાફડાઓના શિખરો શાડૂલ વૃક્ષની અંદર જોવામાં આવ્યા અને શીઘ્ર એક રાફડાને ફોડ્યું. તેમાંથી અતિ વિપુલ સ્વચ્છ જલ મળ્યું. તે પાણી જેટલી તૃષા હતી તે પ્રમાણે પીધું અને ઉપરાંત પાણીના પાત્રો, પાણીથી ભરી લીધા. પછી અપાય-નુકસાન થવાના સંભવને લઈને એક વૃદ્ધે તે લોકોને નિવારતાં છતાં પણ અતિ લોભથી બીજો અને ત્રીજો શિખર ફોડ્યો. તે બન્ને શિખરમાંથી ક્રમશઃ સુવર્ણ અને રત્નોને પ્રાપ્ત કર્યા. ફરીથી તેમજ ચોથા શિખરને ભેદતાં થકાં તેમાંથી ઘોર વિષવાળો, મોટી કાયાવાળો અંજન (કાજલ) ના પુંજ જેવા તેજવાળો (કાળો), અતિ ચંચલ જિહ્વાના યુગલવાળો, કળી ન શકાય એવા કોપના વિસ્તારવાળો અહીશ્વર-સર્પરાજ નીકળ્યો. ત્યારપછી તે સર્પ કોપથી રાફડાના શિખર પર ચડીને સૂર્યમંડલને જોઈને નિર્નિમેષ દૃષ્ટિ વડે ચોતરફ જોઈને તે પુરુષોને ભસ્મીભૂત કરતો હવો, પરંતુ તે લોકોને નિવારણ કરનાર વૃદ્ધ વાણીઆને તો ન્યાયદર્શી છે, એવી અનુકંપા વડે વનદેવી, સ્વસ્થાનમાં લઈ ગઈ. એવી રીતે તારો ધર્માચાર્ય, પોતાની સંપદાથી અસંતુષ્ટ થયો થકો અમારા અવર્ણવાદને બોલે છે, તેથી હું મારા તપતેજ વડે આજે જ તેને ભસ્મ કરીશ. એટલા માટે જ આ હું જાઉં છું. તો તું તારા ધર્માચાર્યને આ અર્થનું નિવેદન કર! વૃદ્ધ વાણીઆની જેમ ન્યાયવાદીપણાથી તારી રક્ષા કરીશ. એમ સાંભળીને તે આનંદમુનિ, ભય પામ્યો થકો ભગવાન પાસે આવીને તે સઘળું વૃત્તાંત નિવેદન કર્યું. ભગવાને પણ આનંદ મુનિને કહ્યું કે-આ ગોશાલક આવે છે, તેથી બપાય સાધુઓ શીઘ્ર અહિંથી બીજે સ્થાને જાઓ અને કોઈએ પણ તેને કંઈપણ પ્રેરણા કરવી નહિ-કહેવું નહિ. આ પ્રમાણે તું જઈને ગૌતમાદિ સાધુઓને નિવેદન કર. તેમજ કીધે છતે ગોશાલક આવીને ભગવાનની સન્મુખ બોલ્યો કે-સુષ્ઠુ આયુષ્મન્ કાશ્યપ! સાધુ આયુષ્મન્ કાશ્યપ! તું આ પ્રમાણે બોલ નહિ-આ ગોશાલક મંખલિપુત્ર છે-ઈત્યાદિ, જે આ ગોશાલક તારો શિષ્ય હતો, તે દેવ થઈ ગયો. હું તો બીજો જ ગોશાલક છું. પરંતુ તેનું શરીર પરીષદ સહન કરવામાં સમર્થ માનીને તેમાં રહું છું. ઈત્યાદિ, કલ્પિત વસ્તુને જણાવતો થકો (વિચારીને) તેને પ્રેરણા કરવામાં તત્પર થયેલ સર્વાનુભૂતિ અને સુનક્ષત્ર નામના બે સાધુઓને તેણે તેજોલેશ્યા વડે બાળી નાખ્યા. પછી ભગવાન બોલ્યા-હે ગોશાલક! કોઈ એક ચોર, ગ્રામડાના લોકો વડે પ્રારભ્યમાણ^૧-પરાભવ પામ્યો થકો તેવા પ્રકારના દુર્ગ-વિષમસ્થાનને નહિ મેળવતો છતો અંગુલી વડે અથવા તૃણના અગ્રભાગ વડે પોતાને ઢાંકતો થકો શું ઢંકાયેલો હોય છે? તે નહિ ઢંકાયેલ જ હોય છે. તું પણ એવી રીતે અન્યથા-જૂઠું બોલવા વડે આત્માને આચ્છાદન કરતો થકો શું આચ્છાદિત થઈશ (ઢંકાઈશ?) નહિજ. તે જ તું ગોશાલક છે કે જ'મારા વડે બહુશ્રુત કરાયેલ છે, તેથી કરીને તું એમ બોલ નહિ. એવી રીતે સમભાવપણે યથાવત્-સાચી હકીકત બોલતા ભગવાનની ઉપર ગોશાલાએ કોપથી તપસ્તેજ (તેજોલેશ્યા) મૂક્યું અને ઊંચાનીચા આકોશવા લાગ્યો. તે તેજ ભગવાનને વિષે અસમર્થ થઈને તેમને પ્રદક્ષિણા કરીને ગોશાલકના શરીરને જ પીડા ઉપજાવતું થકું તેની અંદર પેઠું. તેના વડે થયેલ દગ્ધ શરીરવાળો તે ગોશાલો, અનેક પ્રકારની વિકિયાને બતાવીને સાતમી રાત્રિમાં કાલધર્મને પામ્યો. ॥૭૭૬॥

નમેલ છે સમસ્ત નર અને દેવનિકાયના નાયક પણ જેને એવા, જઘન્યથી પણ કોટી સંખ્યાએ ભક્તિના અતિ સમૂહવાળા દેવરૂપ ભ્રમરના વૃંદ વડે સેવિત છે પાદપદ્મ જેના એવા, વિવિધ ઋદ્ધિવાળા હજારો શિષ્યો વડે પરિવેલા એવા, પોતાના પ્રભાવ વડે શાંત કરેલ છે એક સો ધોજન (ચારે દિશાએ પચ્ચીશ પચ્ચીશ મળીને) ની અંદર રહેલ વૈર, મારી, વિરૂપર (સ્વચકાદિ ભય) અને દુર્ભિક્ષાદિ ઉપદ્રવ જેણે એવા અને અનુત્તર (શ્રેષ્ઠ) પુણ્યના સંભારવાળા એવા મહાવીર ભગવાનને પણ મનુષ્યમાત્ર, ઘણા કાલનાં પરિચિત અને શિષ્ય સદશ એવા ગોશાલકદ્વારા ઉપસર્ગ કરાય છે, તે આશ્ચર્યભૂત કહેવાય, માટે

૧. દીકાવાળી બન્ને પ્રતમાં 'પ્રારભ્યમાણ' શબ્દ છે તે બરાબર સમજાઈ નથી, પરંતુ ભગવતીમાં આ સ્થલે 'પરિભવમાણે' પણ છે તેના અનુસારે અન્ને અર્થ લખેલ છે.

આશ્ચર્યના અધિકારથી આ સૂત્ર કહે છે—

દસ અચ્છેરગા પત્રતા, તંજહા—ઝવસગ ૧ ગમ્મહરણં ૨, ઇત્થીતિત્થં ૩ અમ્મવિયા^૧ પરિસા ૪ । કળહસ્સ અવરકંકા ૫ ઓતરણં ચંદસૂરાણં ૬ ॥૧॥ હરિવંસકુલુપ્પતી ૭, ચમરુપ્પાતો ત ૮ અહ્સતસિદ્ધા ૯ । અસ્સંજતેસુ પૂઆ ૧૦ દસ વિ અણંતેણ કાલેણં ॥૨॥ ॥ સૂ૦ ૭૭૭॥

(મૂ૦) દશ અચ્છેરગાઓ (આશ્ચર્યભૂત બનાવો) કહેલા છે, તે આ પ્રમાણે—ગોશાલાએ ભગવાન્ મહાવીરને કેવલી અવસ્થામાં ઉપસર્ગ કર્યો ૧, હરિણેગમેષીદેવે દેવાનંદાની કુશિથી મહાવીરના ગર્ભને લઈને ત્રિશલાની કુશિમાં મૂક્યું તે ગર્ભહરણ ૨, સ્ત્રીવેદે મલ્લિનાથ તીર્થંકર થયા ૩, કેવલજ્ઞાન પામ્યા બાદ ભગવાન્ મહાવીરની પ્રથમ દેશના નિષ્ફલ ગઈ અર્થાત્ કોઈપણ ધર્મ પામ્યો નહિ તે અભાવિત પર્ષદા ૪, કૃષ્ણ-વાસુદેવનું દ્રૌપદીને પાછી વાળવા માટે ધાતકી ખંડમાં અપરકંકાનગરીએ જવું ૫, કૌશાંબીમાં ભગવાનને વાંદવા માટે શાશ્વતા વિમાન સહિત ચંદ્ર સૂર્યનું આવવું ૬, હરિવંશની ઉત્પત્તિ અર્થાત્ હરિવર્ષક્ષેત્રના યુગલનું ભરતમાં આવવું થયું અને તેથી હરિવંશની ઉત્પત્તિ થઈ, વળી નિરુપકમ એવા તેના આયુષ્યનું ઘટવું, દેહનું સંકાયવું અને નરકમાં જવું, આ બધુંય આશ્ચર્ય છે ૭, ચમરેંદ્રનું સૌધર્મ દેવલોકમાં જવું તે ચમરોત્પાત ૮, એક સમયે ઉત્કૃષ્ટ અવગાહનવાળા એક સો આઠનું સિદ્ધ થવું (મધ્યમ અવગાહનવાળા સીંઝે, પરંતુ ઉત્કૃષ્ટ અવગાહનવાળા તો બે જ સીંઝે) ૯, તથા આરંભ અને પરિગ્રહધારી એવા બ્રાહ્મણોની, સાધુઓની માફક પૂજા થઈ તે અસંયતપૂજા ૧૦—આ દશ આશ્ચર્યો પણ અનંતે કાલે થાય છે. ॥૭૭૭॥

(ટી૦) 'દસે' ત્યાદિન્—આ—વિસ્મયથી ચર્ચન્તે—જણાય છે તે આશ્ચર્યો અર્થાત્ અદ્ભૂત બનાવો. અહિં 'સકાર' કારસ્કારાદિ ગણથી છે. 'ઝવસગે' ત્યાદિન્ ગાથા બે છે. ઉપસર્જન કરાય છે, ફેંકાય છે, પતિત થાય છે પ્રાણી ધર્મથી જેના વડે તે ઉપસર્ગો અર્થાત્ દેવાદિદ્વારા કરાયેલ ઉપદ્રવો. તે ભગવાન્ મહાવીરને છપ્પચકાલમાં અને કેવલી કાલમાં નર, અમર અને તિર્યચો વડે કરાયેલ થયા છે. આ ઉપસર્ગ તો ક્યારે પણ પૂર્વકાલમાં થયો નથી, કારણ કે તીર્થંકરો તો અનુત્તર પુણ્યના પ્રચુરપણાને લઈને ઉપસર્ગના ભાજન થતા નથી, પરંતુ સકલ નર, અમર અને તિર્યચો સંબંધી સત્કારાદિના સ્થાન જ થાય છે, માટે અનંતકાલમાં થનાર આ અર્થ (બનાવ) લોકમાં અદ્ભૂત—અચ્છેરભૂત છે. ૧, ગર્ભ—ઉદરમાં રહેલ જીવનું હરણ થવું અર્થાત્ એક ઉદરથી બીજા ઉદરમાં સંક્રમાવવું તે ગર્ભહરણ. આ પણ તીર્થંકરની અપેક્ષાએ પૂર્વે નહિ થયેલું છતાં ભગવાન્ મહાવીરનું ગર્ભહરણ થયું છે. ઈંદ્રના આદેશથી હરિણેગમેષીદેવે, દેવાનંદા નામની બ્રાહ્મણીના ઉદરથી સંહરીને ત્રિશલાનામા રાજપત્ની—રાણીના ઉદરમાં સંક્રમાવવાથી, આ પણ અનંતકાલે થતું હોવાથી આશ્ચર્ય જ છે ૨, તીર્થંકરપણાએ ઉત્પન્ન થયેલ સ્ત્રીનું તીર્થ—દ્વાદશાંગ અથવા સંઘ તે સ્ત્રીતીર્થ. તીર્થ તો પુરુષોને વિષે સિંહમાન, પુરુષોને વિષે શ્રેષ્ઠ ગંધહસ્તિ સમાન, ત્રિભુવનમાં પણ અવ્યાહત—નહિ હણાયેલ સામર્થ્યવાળા પુરુષો પ્રવર્ત્તાવે છે, પરંતુ આ અવસર્પિણીમાં મિથિલા નગરીના સ્વામિ કુંભક મહારાજાની પુત્રી, મલ્લિનામા ઓગણીશમા તીર્થંકરના સ્થાનમાં ઉત્પન્ન થયા અને તીર્થને પ્રવર્ત્તાવ્યું. આ ભાવનું અનંતકાલે થવાપણું હોવાથી આશ્ચર્યતા છે ૩, અભવ્યા—ચારિત્રધર્મને અયોગ્ય પર્ષદા—(તીર્થંકરના સમવસરણમાં સાંભળનારા લોકો)—સંભળાય છે કે—જૂલિક ગ્રામ નગરથી બહાર ભગવાન્ વર્ધમાનસ્વામીને કેવલજ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું, ત્યારપછી ચાર પ્રકારના નિકાપના દેવોએ મળીને સમવસરણની રચના કરી. ભક્તિ અને કુતૂહલથી આકર્ષાઈને આવેલ અનેક મનુષ્યો, દેવો અને વિશિષ્ટ તિર્યચોને પોતપોતાની ભાષાને અનુસરનારી અર્થાત્ દરેક એમ સમજે કે ભગવાન્ અમારી ભાષામાં બોલે છે અને અત્યંત મનોહર એવી, મહાધ્વનિ વડે કલ્પ—આચારનું પાલન કરવા માટે ભગવાને ધર્મકથા કહી. જે સાંભળીને કોઈએ પણ ત્યાં વિરતિનો સ્વીકાર કર્યો નહિ. કોઈપણ તીર્થંકરની દેશના નિષ્ફલ જાય એવું પૂર્વે કદાપિ થયું નથી માટે આ આશ્ચર્ય છે ૪,

કૃષ્ણનામા નવમા વાસુદેવનું ‘અપરકંકા’ નામા રાજધાનીમાં જવું થયું. આવું પણ પૂર્વે કદાપિ થયું નથી. (વાસુદેવ બીજા ક્ષેત્રમાં જાય નહિ) માટે આશ્ચર્ય છે. સંભળાય છે કે-પાંડવોની ભાર્યા દ્રૌપદી, પાતકીખંડદ્વીપના ભરતક્ષેત્ર સંબંધી ‘અપરકંકા’ રાજધાનીનો નિવાસી પદ્મ (નાભ) નામા રાજાએ દેવના સામર્થ્ય વડે અપરહણ કરાવી. દ્વારકાવતીના વાસી કૃષ્ણ વાસુદેવે નારદના મુખથી તે હકીકત મેળવીને લવણ સમુદ્રના અધિપતિ સુસ્થિત દેવનું આરાધન કર્યું. તેની સહાયથી પાંચ પાંડવોની સાથે બે લાખ યોજન પ્રમાણ લવણસમુદ્રને ઉલ્લંઘીને પદ્મ (નાભ) નામા રાજાને રણમાં વિશેષ મર્દન કરવા વડે જીતીને દ્રૌપદીને લઈ આવ્યા. ત્યાં કપીલનામા વાસુદેવ (તે દ્વીપનો) મુનિસુવ્રતનામા (તે ક્ષેત્રના) જિન પાસેથી કૃષ્ણ વાસુદેવના આગમનની વાર્તા જાણીને બહુમાન સહિત કૃષ્ણના દર્શનાર્થે આવ્યો. તે સમયે કૃષ્ણ તો સમુદ્રનું ઉલ્લંઘન કરતા હતા ત્યારે તેણે પાંચજન્ય નામા પોતાનો શંખ પૂર્યો. કૃષ્ણે પણ તેમજ (પ્રત્યુત્તર માટે) શંખ પૂર્યો, તેથી પરસ્પર શંખના શબ્દનું શ્રવણ થયું પ, ભગવાન મહાવીરને વંદન માટે સમવસરણ ભૂમિમાં આકાશથી ચંદ્ર અને સૂર્યનું શાશ્વતા વિમાન સહિત અવતરવું-આવવું થયું, આ પણ આશ્ચર્ય જ છે ૬, હરે:—હરિનામા પુરુષવિશેષનો વંશ-પુત્ર, પૌત્રાદિ પરંપરારૂપ વંશ તે હરિવંશ. તે લક્ષણવાળા કુલની જે ઉત્પત્તિ તે હરિવંશકુલોત્પત્તિ. કુલ તો અનેક પ્રકારે છે. આ કારણથી હરિવંશ વડે વિશેષણ અપાય છે. આ પણ આશ્ચર્ય જ છે. સંભળાય છે કે-ભરતક્ષેત્રની અપેક્ષાએ જે ત્રીજું હરિવર્ષનામા યુગલીઆઓનું ક્ષેત્ર છે, ત્યાંથી કોઈપણ પૂર્વભવના વિરોધી વ્યંતરદેવે એક મિથુનક-જોડલું ભરતક્ષેત્રમાં મૂક્યું. અને તે પુણ્યના અનુભાવથી રાજને પામ્યું તેથી હરિવર્ષ ક્ષેત્રમાં ઉત્પન્ન થયેલ હરિ નામના પુરુષનો વંશ તે હરિવંશ ૭, ચમરનામા અસુરકુમારના રાજા (ઈંદ્ર) નું ઉત્પત્તન-ઊંચે જવું તે ચમરોત્પાત. તે પણ અકસ્માત્ થયેલ હોવાથી આશ્ચર્ય છે. સંભળાય છે કે-ચમરચંચા રાજધાનીનો નિવાસી ચમરેંદ્ર, નવો ઉત્પન્ન થયો થકો ઊંચે અવધિ વડે જોવા લાગ્યો, તેથી પોતાના મસ્તક ઉપર (સમશ્રેણીએ દોઢ રાજ ઊંચે) સૌધર્મ દેવલોકમાં રહેલ શકેંદ્રને દીઠો, તેથી મત્સર-દ્વેષ વડે બળતો અને શકેંદ્રનો તિરસ્કાર કરવા માટે ખેંચાયેલ બુદ્ધિવાળો તે અહિં આવીને છદ્મસ્થ અવસ્થામાં એકરાત્રિકી પ્રતિમાને સ્વીકારીને સુંસુમાર નગરના ઉદ્યાનમાં રહેલા ભગવાન મહાવીરને બહુમાન સહિત પ્રણામીને હે ભગવાન! શત્રુ વડે પરાભવ પામેલ એવા મને આપના પાદપંકજ (કમલ) વનનું શરણ હો, એમ વિકલ્પીને-શરણ લઈને ધોર રૂપવાળું એક લાખ યોજનપ્રમાણ શરીર બનાવીને પરિધરત્નનામા (પોતાના) શસ્ત્રને ચોતરફ ભમાવતો થકો, ગર્જારવ કરતો થકો, આસ્ફોટન કરતો થકો અને દેવોને ત્રાસ પમાડતો થકો ઊંચે જવા લાગ્યો. સૌધર્મવિતંસકનામા વિમાનની વેદિકા ઉપર પગ મૂકીને શકેંદ્રને આક્રોશ કરવા લાગ્યો. શકેંદ્ર પણ કોપથી જાજ્વલ્યમાન અતિશય બળતા સેંકડો અગ્નિના કણિઆ વડે વ્યાપ્ત એવા કુલિશ (વજ્ર) ને તેના પ્રત્યે મૂક્યો તેથી ચમરેંદ્ર ભયથી પાછો ફરીને ભગવાનના પાદૌ-બન્ને પગના શરણનો સ્વીકાર કર્યો. શકેંદ્રે પણ અવધિજ્ઞાનથી તે વ્યતિકરને જાણીને તીર્થંકરની આશાતનાના ભયથી શીઘ્ર (ત્યાં) આવીને વજ્ર લઈ લીધું અને બોલ્યો કે-હે ચમરેંદ્ર! મેં તને ભગવાનના પ્રસાદથી મૂક્યો છે. મારાથી હવે તને ભય નથી ૮, આઠ વડે અધિક શત (સો) તે અષ્ટશત અને અષ્ટશત જે સિદ્ધ થયા-મોક્ષે ગયા તે અષ્ટશતસિદ્ધાઃ અર્થાત્ એક સો ને આઠ મોક્ષે ગયા. આ પણ (ઉત્કૃષ્ટી અવગાહનાવાળા સિદ્ધાઃ) એ અનંત કાલમાં થયું માટે આશ્ચર્ય છે ૯, અસંયત્તાઃ—અસંયમવાળા, આરંભ પરિગ્રહમાં આસક્ત અને અગ્રહચારી (એવા બ્રાહ્મણો) ને વિષે પૂજા-સત્કાર. હમેશાં સંયતો જ પૂજા યોગ્ય છે, પરંતુ આ અવસર્પિણીમાં વિપરીત થયું માટે આશ્ચર્ય છે ૧૦. આ હેતુને લઈને કહે છે કે-આ દશે પણ અનંતકાલ વડે-અનંતકાલથી આ અવસર્પિણીમાં સંવર્તલ-થયેલ છે. ૧૭૭૭॥

અનંતર સૂત્રમાં ચમરેંદ્રનો ઉત્પાત કહ્યો, તે ચમર, રત્નપ્રભા પૃથ્વીમાં ઉત્પન્ન થયેલ માટે રત્નપ્રભા સંબંધી વક્તવ્યતાને કહે છે—

इमीसे णं रयणप्पभाते पुढवीते रयणे कंडे दस जोयणसयाई बाहल्लेणं पणत्ते । इमीसे णं रयणप्पभाते पुढवीते वतिरे कंडे दस जोयणसताई बाहल्लेणं पणत्ते । एवं वेरुलिते १ लोहितकखे २ मसारगल्ले ३ हंसगम्भे ४ पुलते ५ सोगंधिते ६ जोतिरसे ७ अंजणे ८ अंजणपुलते ९ रतते १० जातरूवे ११ अंके १२ फलिहे १३ रिद्धे १४ जहा रयणे तहा सोलसविधा भाणितव्वा ॥ सू० ७७८॥

(મૂ૦) આ રત્નપ્રભા પૃથ્વીનો રત્નકાંડ, એક હજાર યોજન પ્રમાણ જાડાઈ વડે કહેલ છે. આ રત્નપ્રભા પૃથ્વીનો વજ્રકાંડ, એક હજાર યોજન પ્રમાણ જાડાઈ વડે કહેલ છે. એવી રીતે વૈદૂર્પકાંડ ૧, લોહિતાક્ષકાંડ ૨, મસારગલ્લકાંડ ૩, હંસગર્ભકાંડ ૪, પુલકકાંડ ૫, સૌગંધિકકાંડ ૬, જ્યોતિરસકાંડ ૭, અંજનકાંડ ૮, અંજનપુલકકાંડ ૯, રજતકાંડ ૧૦, જાતરૂપ (સુવર્ણ) કાંડ ૧૧, અંકકાંડ ૧૨, સ્ફટિકકાંડ ૧૩ અને રિષ્ટકાંડ ૧૪, જેમ રત્નકાંડ કહ્યું તેમ સોળ પ્રકારના કાંડો કહેવા. ॥૭૭૮॥

(ટી૦) 'इमीसे णं' मित्यादिं જે આ એક રાજ પ્રમાણ લંબાઈ પહોળાઈથી, એક લાખ ને એંશી હજાર યોજન જાડાઈથી છે, તથા ઉપર, મધ્યમ અને નીચે જેણીના ખરકાંડ, પંકબહુલકાંડ અને જલબહુલકાંડ નામના ક્રમશઃ સોળ હજાર, ચૌરાશી હજાર અને એંશી હજાર યોજન જાડાઈથી વિભાગો છે. 'इमीसे' તિં આ પ્રત્યક્ષ નજીક રહેલા રત્નોની પ્રભા છે જેણીમાં અથવા રત્નો વડે પ્રભાતિ—જે શોભે છે તે રત્નપ્રભા. તેણીની પૃથ્વીનો જે ખરકાંડ તે સોળ પ્રકારના રત્નાત્મક હોવાથી સોળ પ્રકારનું છે. તેમાં જે પેલો ભાગ રત્નકાંડનામા છે, તે એક હજાર યોજન જાડાઈથી છે અર્થાત્ એક હજાર યોજન સ્થૂલપણાએ છે. એવી રીતે બીજા પંદર સૂત્રે પણ કહેવા. વિશેષ એ કે—પહેલું સામાન્ય રત્નાત્મક કાંડ છે, શેષ કાંડો વિશેષ રત્નમય છે. ચૌદ કાંડોના અતિદેશને કહે છે—'एवं' मित्यादिं પૂર્વ એટલે પૂર્વના અભિલાપ વડે બધાય કાંડો કહેવા. 'वेरुलिय' તિં વૈદૂર્પકાંડ, એમ લોહિતાક્ષકાંડ, મસારગલ્લકાંડ, હંસગર્ભકાંડ એમ બધાય જાણવા. વિશેષ એ કે—રજત-રૂપું, જાતરૂપ-સોનું. આ બન્ને પણ રત્નો જ છે. ॥૭૭૮॥

રત્નપ્રભાના પ્રસ્તાવથી તેના આધેય દ્વીપાદિની વસ્તવ્યતાને ચાર સૂત્ર વડે કહે છે—

सव्वे वि णं दीव-समुद्दा दसजोयणसताई उव्वहेणं पणत्ता । सव्वे वि णं महादहा दस जोयणाई उव्वहेणं पणत्ता । सव्वे वि णं सलिलकुंडा दसजोयणाई उव्वहेणं पणत्ता । सितासीतोतातो णं महानतीतो मुहमूले दस दस जोयणाई उव्वहेणं पणत्ताओ ॥ सू० ७७९॥

कसियाणंक्खत्ते सव्वबहिरातो मंडलातो दसमे मंडले चारं चरति । अणुराधानक्खत्ते सव्वब्भंतरातो मंडलातो दसमे मंडले चारं चरति ॥ सू० ७८०॥

दस णक्खत्ता णाणस्स विद्धिकरा पणत्ता, तंजहा—मिगसिरमद्दा पुस्सो, तिन्नि य पुव्वाइ मूलमस्सेसा । हत्थो चित्ता य तहा, दस विद्धिकराइ णाणस्स ॥१॥ ॥ सू० ७८१॥

(મૂ૦) બધાય દ્વીપ સમુદ્રો, દશ સો—એક હજાર યોજન ઊંડાઈથી કહેલ છે. બધાય પદ્મદ્રહ વગેરે મહાદ્રહો, દશ યોજન ઊંડાઈથી કહેલા છે. બધાય ગંગાપ્રમુખ નદીના પ્રપાતકુંડો—જે કુંડોમાં નદીનું પાણી પડે છે તે, પ્રભવકુંડો—જેમાંથી નદીનું પાણી નીકળે છે તે દશ યોજન ઊંડાઈથી કહેલા છે. શીતા અને શીતોદા મહાનદીઓ, મુખમૂલે—સમુદ્રમાં પ્રવેશે છે તે સ્થાને દશ દશ યોજનપ્રમાણ ઊંડાઈ વડે કહેલી છે. ॥૭૭૯॥

કૃતિકા નક્ષત્ર, ચંદ્રના સર્વ બાહ્ય મંડલથી દશમા મંડલમાં અને સર્વ અભ્યંતર મંડલથી છઠ્ઠા મંડલમાં ભ્રમણ કરે છે. અનુરાધા નક્ષત્ર, સર્વ અભ્યંતર મંડલથી દશમા મંડલમાં અને સર્વ બાહ્યમંડલથી છઠ્ઠા મંડલમાં ભ્રમણ કરે છે. ચંદ્રના સર્વ મંડલ—માર્ગ પંદર છે. ॥૭૮૦॥

દશ નક્ષત્રો, જ્ઞાનની વૃદ્ધિ કરવાવાળા છે, તે આ પ્રમાણે—મૃગશીર્ષ ૧, આર્દ્રા ૨, પુષ્ય ૩, પૂર્વાષાઢ્યુની ૪, પૂર્વાષાઢ્ય ૫, પૂર્વાભાદ્રપદ ૬, મૂલ ૭, અશ્લેષા ૮, હસ્ત ૯ અને ચિત્રા ૧૦—આ દશ નક્ષત્રોમાં અધ્યયનનો પ્રારંભ કરવાથી નિર્વિઘ્નતાએ શાસ્ત્રની સમાપ્તિ થાય છે. જેથી જ્ઞાનની વૃદ્ધિ કરવાવાળા આ દશ નક્ષત્રો છે. ॥૭૮૧॥

(ટી૦) 'સર્વે' ત્યાદિં સુગમ છે. વિશેષ એ કે—ઉદ્વેગ એટલે 'ઝંડત્ત' તિં ભગિયં હોઈ ઊંડપણું કહેલું છે. દ્વીપોની ઊંડાઈનો અભાવ હોતે છે તે પણ અધો દિશામાં—નીચે હજાર યોજન પર્યંત દ્વીપનો વ્યપદેશ છે. જંબૂદ્વીપમાં તો પશ્ચિમ વિંદેહની અંદર જગત્તીની સમીપમાં ઊંડપણું પણ છે. હિમવત્ વગેરે પહાડોને વિષે પદ્મ વગેરે મહાદ્રહો છે. 'સલિલકુંડ' તિં સલિલ—ગંગા વગેરે નદીઓના કુંડો—પ્રપાતકુંડો અને પ્રભવકુંડો તે સલીલકુંડો. 'મુહમૂલે' તિં સમુદ્રના પ્રવેશમાં ॥૭૭૮॥

દ્વીપ સમુદ્રના અધિકારથી જ તેમાં વર્તનારા નક્ષત્ર તો વિષયક ત્રણ સૂત્રને કહે છે—'કત્તિ' ત્યાદિં અહિં સૂર્યના એક સો ને ચોરાશી મંડલ હોય છે. ચંદ્રના પંદર અને નક્ષત્રોના તો આઠ મંડલ હોય છે. મંડલ એટલે માર્ગ કહેવાય છે. તે માર્ગ યથાચોગ્ય સૂર્યાદિના વિમાન તુલ્ય પહોળાઈવાળો હોય છે. તેમાં જંબૂદ્વીપના એક સો ને અંશી યોજનમાં સૂર્યના પાંસઠ મંડલ હોય છે. ચંદ્રના પાંચ અને નક્ષત્રોના બે મંડલ હોય છે. લવણસમુદ્ર પ્રત્યે ત્રણસો ને ત્રીશ યોજન અવગાહીને એક સો ને ઓગણીશ સૂર્યના મંડલ હોય છે. ચંદ્રના દશ અને નક્ષત્રોના છ હોય છે. આ બધાયના મધ્યમાં સર્વથી બાહ્ય મંડલ, સુમેરુ પર્વતથી પીસ્તાળીશ હજાર યોજન અને ઉપર ત્રણસો ને ત્રીશ યોજનને વિષે હોય છે અને સર્વથી અભ્યંતર મંડલ, યુષ્માળીશ હજાર અને ઉપર આઠ સો વીશ યોજનને વિષે હોય છે. એ પ્રમાણે કૃત્તિકા નક્ષત્ર સર્વ બાહ્ય 'મંડલાત' તિં ચંદ્રમંડલથી દશમા ચંદ્રમંડલમાં અર્થાત્ સર્વ અભ્યંતરથી છઠ્ઠા મંડલમાં 'ચારં ચરઈ' તિં ભ્રમણ કરે છે. અનુરાધા નક્ષત્ર, સર્વ અભ્યંતર ચંદ્રમંડલથી દશમા ચંદ્રમંડલમાં અર્થાત્ સર્વ બાહ્યથી છઠ્ઠા મંડલમાં ભ્રમણ કરે છે તે વ્યાખ્યાત જ છે. ॥૭૮૦॥

'વિદ્ધિકરાઈ' તિં આ (મૃગશીર્ષાદિ દશ) નક્ષત્રયુક્ત ચંદ્ર હોતે છે તે જ્ઞાન-તે જ્ઞાનાદિનો ઉદ્દેશ વગેરે જો કરાય તો જ્ઞાનની સમૃદ્ધિ (વૃદ્ધિ) થાય છે અવિઘ્નપણે ભણાય છે, સંભળાય છે. વ્યાખ્યા કરાય છે અથવા પાઠણ કરાય છે. તેવા પ્રકારના કાલવિશેષ (શુભ મુહૂર્ત) તથાવિધ કાર્યોમાં કારણભૂત થાય છે, કેમ કે કાલનું ક્ષયોપશમાદિહેતુત્વ હોય છે. કહ્યું છે કે—

उदयक्खयखओवसमोवसमा जं च कम्मुणो भणिया । दव्वं खेतं कालं, भवं च मावं च संपप्प ॥१९॥

[વિશેષાવશ્યક ૫૭૫ તિ]

કર્મનો જે ઉદય, ક્ષય, ક્ષયોપશમ અને ઉપશમ થાય છે, તે દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાલ, ભાવ અને ભવરૂપ કારણને પામીને થાય છે, એમ કહેલું છે. અર્થાત્ ચંદ્રનાદિ શીતળ દ્રવ્યથી સાતાનો ઉદય થાય છે, વિષથી અસાતાનો ઉદય થાય છે. ગત્તાદિ (ખાડો વગેરે) ક્ષેત્રથી અસાતા અને શુભસ્થાન—ભગીચાદિથી સાતાનો ઉદય થાય છે. તેમ બ્રાહ્મી વગેરે દ્રવ્યથી બુદ્ધિનો ક્ષયોપશમ અને મધ્યપાનાદિથી બુદ્ધિની ભ્રષ્ટતા થાય છે. અમૃતસિદ્ધિ વગેરે કાલથી કાર્યની સિદ્ધિ અને યમઘંટાદિ કાલથી હાનિ થાય છે. દુર્જનની સંગતથી પાપનો ઉદય અને સાધુની સંગતથી પુણ્યનો ઉદય આ ભાવ કારણ છે તથા નરકાદિ ભવથી અસાતાનો ઉદય તથા મનુષ્ય, દેવ ભવથી પ્રાયઃ સાતાનો ઉદય થાય છે, ઈત્યાદિ સ્વયં સમજી લેવું. (૮૮) તે આ પ્રમાણે—'મિગસિર' ગાહાં સુગમ છે. ॥૭૮૧॥

દ્વીપ સમુદ્રના અધિકારથી જ દ્વીપમાં વિચરનાર જીવોની વક્તવ્યતાને બે સૂત્ર વડે કહે છે—

चउष्पयथलयरपंचैदितिरिक्खजोणिताणं दस जातिकुलकोडिजोणिपमुहसतसहस्सा पण्णत्ता । उरपरिसप्प-थलचरपंचैदितिरिक्खजोणिताणं दस जातिकुलकोडिजोणिपमुहसतसहस्सा पण्णत्ता ॥ सू० ७८२॥

(મૂ૦) ચતુષ્પદ સ્થલચર પંચેદ્રિય તિર્યયોનિકો (ગાય પ્રમુખ) ની જાતિમાં દશ લાખ કુલકોટિયોનિ પ્રમુખ કહેલી છે.

ઉરપરિસર્પ્પ સ્થલચર પંચેદ્રિય તિર્યયોનિકોની જાતિમાં દશ લાખ કુલકોટિયોનિ પ્રમુખ કહેલી છે. ॥૭૮૨॥

(ટી૦) 'ચરપ્પયે' ત્યાદિં ચાર પદ-પગ છે જેઓને તે ચતુષ્પદો, તે સ્થલમાં વિચરે છે તેથી સ્થલચરચતુષ્પદ સ્થલચરો.

પંચેન્દ્રિય એવા તે અતુષ્પદ સ્થલચર પંચેન્દ્રિયો. વળી તે તિર્યચ્યોનિકો. તે કર્મધારય સમાસ કરવાથી ચતુષ્પદ સ્થલચર પંચેન્દ્રિય તિર્યચ્યોનિકો. તેઓની 'દશે' તિં 'દશ' જ 'જતૌ' પંચેન્દ્રિય જાતિમાં જે કુલકોટિ-જાતિવિશેષ લક્ષણ (સંકો) યોનિ પ્રમુખો-ઉત્પત્તિ સ્થાનના દ્વારો છે તે શતસહસ્રો-લાખો છે. અર્થાત્ દશ લાખ છે, તે પ્રમાણે જ સર્વજોએ પ્રરૂપેલા છે. તેમાં યોનિ-જેમ છાણ દ્વીન્દ્રિયોના જીવોની ઉત્પત્તિનું સ્થાન છે તે એક યોનિમાં દ્વીન્દ્રિયોના કુલો કૃમિ વગેરે અનેક આકારવાળા પ્રતીત છે. ઊરસા વક્ષ-હૃદય વડે પરિસર્પ્ષ છે, ચાલે છે તે ઉપરિસર્પ્ષો, તે સ્થળચર એવા ઉપરિસર્પ્ષો ઇત્યાદિ પૂર્વવત્ સમાસ કરવો. ॥૭૮૨॥

જીવના વિષયવાળું દશ સ્થાનક કહીને હવે અજીવસ્વરૂપ પુદ્ગલના વિષયવાળું સ્થાનક કહે છે—

જીવા જં દસઠાણનિવ્વત્તિતે પોગલે પાવકમ્મત્તાણ ચિર્ણિસુ વા ચિર્ણંતિ વા ચિર્ણસ્સંતિ વા, તંજહા— પઢમસમયર્ણિદિયનિવ્વત્તિણ જાવ અપઢમસમયપંચેદિયનિવ્વત્તિણ । [‘ફાસિદિયનિવ્વત્તિતે’], ‘એવં ચિર્ણ ઉવચિર્ણ બંધ ઉદીર વેય તહ ણિજ્જરા ચેવ’ । દસપતેસિતા ચંધા અણંતા પણ્ણત્તા, દસપતેસોગાઢા પોગલા અણંતા પણ્ણત્તા, દસસમતઠિતીતા પોગલા અણંતા પણ્ણત્તા, દસગુણકાલગા પોગલા અણંતા પણ્ણત્તા, એવં વજ્ઞેહિં ગંધેહિં રસેહિં ફાસેહિં દસગુણલુક્કા પોગલા અણંતા પણ્ણત્તા ॥ સૂ. ૭૮૩ ॥

સમ્મત્તં ચ ઠાણમિતિ દસમં ઠાણં સમ્મત્તં ૧૦, દસમં અજ્ઞયણં સમ્મત્તં ૧૦ ।

॥ ઇતિ શ્રીસ્થાનાન્ક સમાસ ॥ (ગ્રન્થાગ્રં ૩૭૦૦)

(૫૦) જીવો, દશ સ્થાન વડે બાંધેલા પુદ્ગલો, પાપકર્મપણાએ ગ્રહણ કરેલા છે, કરે છે અને ગ્રહણ કરશે. તે આ પ્રમાણે— પ્રથમ સમય એકેન્દ્રિયપણાએ નિર્વર્તિત અપ્રથમસમય એકેન્દ્રિયપણાએ નિર્વર્તિત, એમ દ્વીન્દ્રિય, ત્રીન્દ્રિય, ચૌરિદ્રિયપણાના બે બે ભેદ કરવા યાવત્ પ્રથમ સમય પંચેન્દ્રિયપણાએ નિર્વર્તિત અને અપ્રથમસમયપંચેન્દ્રિયપણાએ નિર્વર્તિત. એવી રીતે ચય-ગ્રહણ કરેલ છે, ઉપચય-વિશેષ વૃદ્ધિ કરેલ છે, બંધ-નિકાચિત કરેલ છે, ઉદીરણ કરેલ છે, વેદ-વિપાક વડે ભોગવેલ છે અને નિર્જરેલ છે, નિર્જર છે અને નિર્જરશે. દરેક પદમાં ત્રણ કાલ આશ્રયીને કહેવું. દશ પ્રદેશવાળા સ્કંધો, અનંતા કહેલા છે. દશ પ્રદેશ ક્ષેત્રમાં અવગાહીને રહેલા પુદ્ગલો અનંતા કહેલા છે. દશ સમયની સ્થિતિવાળા પુદ્ગલો અનંતા કહેલા છે. દશગુણ કાલા પુદ્ગલો અનંતા કહેલા છે, એવી રીતે અન્ય ચાર વર્ણ વડે, બે ગંધવડે, પાંચ રસ વડે અને આઠ સ્પર્શ વડે કહેવું. યાવત્ દશગુણ લૂખા પુદ્ગલો અનંતા કહેલા છે. ॥૭૮૩॥

(૧૦) 'જીવા જં' મિત્યાદિં અથવા જાતિ, યોનિ અને કુલાદિ વિશેષો, જીવોને કર્મના ચય, ઉપચયાદિથી થાય છે માટે ત્રિકાલભાવી દશ સ્થાનકના અવતાર વડે કર્મના ચય વગેરેને કહે છે—'જીવા જં' મિત્યાદિં જીવો-જીવનધર્મવાળા^૧ પરંતુ સિદ્ધ નહિ. જાં શબ્દ, વાક્યના અલંકારમાં છે. દશ સ્થાનો વડે પ્રથમ સમય એકેન્દ્રિયત્વ, વગેરે પર્યાયરૂપ હેતુઓ વડે જે નિર્વર્તિતા-બંધના યોગ્યપણાએ તૈયાર કર્યા. તે દશ સ્થાનનિર્વર્તિતા અથવા દશ સ્થાનો વડે નિવૃત્તિ-નિષ્પાદના છે જેઓને તે દશસ્થાન નિર્વર્તિતા. તે કર્મવર્ણણારૂપ પુદ્ગલોને પાપ-ધાતિકર્મ અથવા બધુંય (ધાતિ, અધાતી) કર્મ, તે કરાતું હોવાથી કર્મ. પાપ કર્મ છે, તેનો ભાવ તે પાપકર્મતા. તે પાપકર્મપણાએ 'ચિર્ણિસુ' તિં ગ્રહણ કર્યા. 'ચિન્વન્તિ'—ગ્રહણ કરે છે. 'ચેષ્યન્તિ'—ગ્રહણ કરશે. આ કથનથી આત્માનું ત્રિકાલ અન્વયિપણું કહે છે, કારણ કે સર્વથા અન્વયિપણું ન હોવામાં

૧. આગમોદય સમિતિવાળી તથા બાબુવાળી પ્રતમાં 'ફાસિદિય' પાઠ છે, પરંતુ ટીકા તથા ટીપિકામાં 'પંચિદિય' પાઠ જોવાય છે અને અર્થ પણ તે જ અનુકૂળ છે માટે તે પ્રમાણે અર્થ લખેલ છે.

૨. આપુષ્યાદિ ગ્રાણને ધારણ કરનારા સંસારી જીવો જીવનધર્મવાળા કહેવાય અને 'જીવનાત્ જીવ' આ વ્યુત્પત્તિ તેને ઘટે. સિદ્ધને તો તાત્વિક રીતે આત્મા કહેવાય પણ જીવ ન કહેવાય પરંતુ જ્ઞાન, દર્શન, સુખ અને વીર્યલક્ષણ ભાવપ્રમાણની અપેક્ષાએ તે જીવ કહેવાય છે.

અકૃતાભ્યાગમ-નહિ કરેલનું આવવું અને કૃતવિપ્રજાશ-કરેલાના નાશનો પ્રસંગ આવે. 'વા' શબ્દો વિકલ્પાર્થવાળા છે, તે આ પ્રમાણે-પ્રથમ સમય એકેદ્રિયપણાનો છે જેઓને તે પ્રથમ સમયો, એકેદ્રિયો એવા તે પ્રથમ સમય એકેદ્રિયો. તે છતાં (તેમાં વર્તતા) જેઓએ નિર્વર્તિતા-કર્મપણે ભેગા કર્યા-અવિશેષપણે (સામાન્યથી) ગહણ કર્યા તે પ્રથમ સમય એકેદ્રિયનિર્વર્તિત. તે પુદ્ગલોને એવી રીતે બે ભેદપણું, બેઈદ્રી, તેઈદ્રી અને ચૌરિદ્રી અને પંચેદ્રિયોમાં દરેકને કહેવું. એ જ હકીકત અતિદેશ વડે કહે છે- 'જાવે' ત્યાદિં જેમ 'ચિત્તવન્ત' -ગ્રહણ કર્યા ઇત્યાદિ ત્રણ કાલના કથન વડે સૂત્ર કહ્યું. એ જ રીતે ઉપચય કર્યા ઇત્યાદિ અન્ય પાંચ પદ પણ કહેવા. એ જ કહે છે- 'એવં ચિણે' ત્યાદિં અહિં આ પ્રમાણે અક્ષરઘટના છે- 'ચિણતિ' -જેમ ચયન (ગ્રહણ) ત્રણ કાલ વડે વિશેષિત કહ્યું એમ ઉપચય ૧, બંધ ૨, ઉદીરણા ૩, વેદન ૪ અને નિર્જરા ૫ કહેવા યોગ્ય છે. 'ચેવ' ત્તિં સમુચ્ચયમાં છે. વિશેષ એ કે-ચય વગેરેનો આ વિશેષ છે. ચયન-કષાય વગેરે વડે પરિણત જીવને કર્મ પુદ્ગલનું ગ્રહણ માત્ર. ઉપચયન-ગ્રહણ કરેલ કર્મપુદ્ગલોને જ્ઞાનાવરણાદિ ભાવ વડે (પૃથક્) નિષેક કરવું-સ્થાપવું. બંધન-નિકાશિત-દૃઢ કરવું. ઉદીરણા-વીર્યવિશેષ વડે (કર્મ-પુદ્ગલોને) આકર્ષીને ઉદયમાં પ્રક્ષેપવું. વેદન અનુભવવું. નિર્જરા એટલે જીવપ્રદેશોથી પરિશાટન-દૂર કરવું. પુદ્ગલના અધિકારથી જ આ બીજું સૂત્ર કહે છે- 'દસે' ત્યાદિં સૂત્રવંદ સુગમ છે. વિશેષ એ કે-દશ પ્રદેશો છે જેઓને તે દશ પ્રદેશો. તે જ દશ પ્રદેશવાળા અર્થાત્ દશ પરમાણુવાળા સ્કંધો-સમુચ્ચયો. એમ દ્રવ્યથી પુદ્ગલની વિચારણા તથા દશ આકાશના પ્રદેશોને વિષે જે અવગાહો-રહેલા તે દશ પ્રદેશાવગાહો. એમ ક્ષેત્રથી વિચારણા તથા દશ સમય પર્યંત સ્થિતિ છે જે પુદ્ગલોની તે દશ સમય સ્થિતિવાળા. એમ કાલથી વિચારણા. દશ ગુણ એટલે એક ગુણ કાલની અપેક્ષાએ દશગુણું; કાલો વર્ણ વિશેષ છે જે પુદ્ગલોને તે દશગુણ કાલા. એવી રીતે બીજા નીલાદિ ચાર વર્ણો વડે, બે ગંધ વડે, પાંચ રસ વડે અને આઠ સ્પર્શ વડે વિશેષિત પુદ્ગલો અનંતા કહેવા યોગ્ય છે. આ કારણથી જ સૂત્રકાર કહે છે- 'એવ' મિત્યાદિં 'જાવ દસગુણ લુક્ષ્વા પોગલા અર્ણતા પત્રતા' યાવત્ દશગુણ લૂખા પુદ્ગલો અનંતા કહેલા છે. આ કથન વડે ભાવથી વીશમો આલાવો (આલાપક) બતાવ્યો. અહિં અંતમાં અનંત શબ્દને ગ્રહણ કરવા વડે વૃદ્ધિ વગેરે શબ્દની જેમ અંત મંગલ કહ્યું. આ અનંત શબ્દ, બધાય અધ્યયનોના અંતમાં ભણેલ છે, તેથી બધાય અધ્યયનોમાં પણ અંતમંગલપણાએ જાણવું. તેથી એ પ્રમાણે અનુગમદ્વારના અંશભૂત સૂત્રસ્પર્શિક નિર્ચુક્તિદ્વાર જણાવ્યું. શેષ દ્વારો તો સર્વ અધ્યયનોને વિષે પ્રથમ અધ્યયનની જેમ જાણવા. ॥૭૮૩॥

અથ ટીકાકારસ્ય પ્રશસ્તિ:

જે શરૂઆતમાં કહ્યું હતું કે મહાનિધાનભૂત સ્થાનાંગસૂત્રનો પ્રકાશની જેમ અનુયોગ પ્રારંભાય છે, તે ચન્દ્રકુલીન, (ચંદ્રગચ્છમાં ઉત્પન્ન થયેલ) અને સિદ્ધાંતમાં કહેલ અપ્રતિબદ્ધ વિહાર કરવા વડે મનોહર ચારિત્રવાળા, શ્રીવર્ધમાનનામા મુનિપતિ (સૂરિ) ના ચરણોની સેવા કરવાવાળા, પ્રમાણ વગેરેની વ્યુત્પત્તિયુક્ત પ્રકરણ અને પ્રબંધને રચવાવાળા, વિદ્વાનોને અટકાવવામાં પ્રવીણ વક્તાઓથી નહિ હણાયેલ સિદ્ધાંત અર્થની પ્રધાન વાણીના વિસ્તારવાળા તથા સુવિહિત મુનિજનમાં મુખ્ય એવા શ્રીજિનેશ્વરાચાર્યના અને તેના અનુજ-લઘુ ગુરુભાઈ વ્યાકરણાદિ શાસ્ત્રના કર્તા શ્રીબુદ્ધિસાગર આચાર્યના ચરણકમળમાં ભ્રમર જેવા, શ્રીમદ્ અભયદેવસૂરિ નામના મેં, શ્રીમહાવીર જિનરાજની સંતાન-શિષ્યપરંપરામાં વર્તનારા અને મહારાજવંશમાં જન્મની જેમ (રાજગચ્છમાં ઉત્પન્ન થયેલા) સંવિગ્ન મુનિઓના સમુદાયવાળા-શ્રીમદ્ અજિતસિંહ આચાર્યના શિષ્ય, ઉત્તરસાધકની જેમ (સહાયક) વિદ્યા (જ્ઞાન) અને ક્રિયામાં પ્રધાન, એવા યશોદેવગણિ નામના સાધુની સહાય વડે સમર્થન કરેલ છે તેથી એ પ્રમાણે સિદ્ધ થયેલ મહાનિધાનની જેમ સમાપ્ત કરેલ સ્વીકારેલ અનુયોગવાળા એવા મને

મંગલને અર્થે પૂજ્યની પૂજા-નમસ્કાર હો વર્તમાન શ્રીમહાવીર ભગવાનને. નમસ્કાર વિરોધીઓના સમૂહનું પ્રમથન-નિવારણ કરવાવાળા શ્રીપાર્શ્વનાથને. નમસ્કાર હો પ્રવચનનો પ્રબોધ કરાવનારી શ્રીપ્રવચન દેવતાને. નમસ્કાર હો પ્રસ્તુત અનુયોગનું શોધન કરવાવાળા શ્રીદ્રોણાચાર્ય પ્રમુખ પંડિત પર્ષદાને. નમસ્કાર હો ચતુર્વર્ણ શ્રી શ્રમણસંઘ ભટ્ટારકને. એ પ્રમાણે પોતાના વંશનું હિત કરવાવાળા રાજસંતાનિક (રાજગચ્છીય) ની જેમ મારો આ અસમાન પ્રયાસ અતિ સફળતાને પ્રાપ્ત કરાવતાં રાજવંશવાળાઓની જેમ વર્ધમાન જિનના સંતાનવર્ત્તિઓ સ્વીકાર કરો. આ શાસ્ત્રમાં યથાયોગ્ય થયેલ અર્થને અનુસરો અને શ્રેષ્ઠ ઉચિત પુરુષાર્થની સિદ્ધિનો ઉપયોગ કરો તથા અન્ય પુરુષને પણ એનો ઉપયોગ કરાવો.

કિંચ-

સત્સંપ્રદાયના હીનપણાથી, સત્ તર્કના વિયોગથી અને સર્વ સ્વપરશાસ્ત્રોને મેં નહિ જોયેલા તથા નહિ સ્મરણ કરેલા હોવાથી. ॥૧॥ વાચનાઓનું અનેકપણું હોવાથી, પુસ્તકોની અશુદ્ધિથી, સૂત્રોનું અતિ ગંભીરપણું હોવાથી અને કોઈક સ્થાનમાં મતભેદ હોવાથી. ॥૨॥ આ શાસ્ત્ર (ટીકા) માં ત્રુટીઓ સંભવે છે, પરંતુ સુવિવેકી પુરુષોએ તો કેવલ સિદ્ધાંતને અનુરૂપ (મળતું) જે અર્થ હોય તે અમારા આ શાસ્ત્રથી ગ્રહણ કરવું, પરંતુ ઈતર-સિદ્ધાંતથી વિરુદ્ધ નહિ. ॥૩॥ દયામાં તત્પર જિનેશ્વરના ભક્ત પુરુષોએ, સંસારના ધોર કારણભૂત અપસિદ્ધાંત-ઉત્સૂત્રની દેશનાથી મારા પ્રત્યે (મારી) રક્ષા કરતા છતાં આ શાસ્ત્રનું શોધન કરવું-(ટીકાકારની માર્દવતા તથા ભવભીરતા કેટલી છે તે અહિં સ્પષ્ટ તરી આવે છે.) ॥૪॥ અમારી ઉપર અક્ષમા કરવી નહિ અર્થાત્ ક્ષમા કરવી. જે માટે અમે આગ્રહ રહિત આ ગમનિકા-સૂચનમાત્ર (ટીકા) ઉપકાર કરનાર છે એમ જાણીને ચર્ચેલ છે-(નિર્મમત્તુપણું સૂચવેલ છે.) ॥૫॥ તથા સિદ્ધાંતથી સમ્યગ્ વિચારીને મધ્યસ્થ બુદ્ધિ વડે જાણવું, જે માટે દ્રોણાચાર્યાદિ અનેક પ્રાજ્ઞ-વિદ્વાનોએ આ શાસ્ત્રનો આદર કરેલ છે. ॥૬॥ જૈન ગ્રંથરૂપ વિશાલ અને દુર્ગમ વનથી, દરિદ્રી નરની જેમ લાભની ઈચ્છાવાળા પુરુષોદ્વારા આ સદ્વ્યાખ્યાન ફળો લેવામાં ગાઢ શ્રમ જાણીને મેં તે ફળોને સ્થાનાંગરૂપ સત્ત્વાજનમાં સ્થાપીને રાખ્યા છે અર્થાત્ (અનેક શાસ્ત્રોને જોવાનો શ્રમ સામાન્ય મનુષ્યથી ન થઈ શકે જેથી ઘણા શાસ્ત્રોનું મંથન કરી તેનો સારાંશ આ શાસ્ત્રમાં દાખલ કરે છે. આ શાસ્ત્રના જ્ઞાનથી વિશેષાવશ્યકાદિ અનેક મહાન્ શાસ્ત્રનું જ્ઞાન થાય) આ હેતુથી શ્રીમત સંઘવિભુને આ કૃતિ-રચના જ પરમ પ્રમાણ છે. ॥૭॥

શ્રીવિક્રમાદિત્ય નરેન્દ્રના કાલથી અગ્યારશો ને વીશ ૧૧૨૦ વર્ષ વ્યતીત થયે છે તે અલ્પ બુદ્ધિવાળાને પણ જાણી શકાય એવી સ્થાનાંગસૂત્રની ટીકા મેં રચી છે. ॥૮॥

દરેક અક્ષરની ગણના કરીને ટીકાનું ગ્રન્થમાન ૧૪૨૫૦ અનુષ્ટુપ્ શ્લોક વડે નિશ્ચિત કરેલ છે. ॥૯॥ (ગ્રન્થાંગ ૧૪૨૫૦)

॥ ઇતિ શ્રીમચ્ચાંદ્રકુલીનાભયદેવાચાર્યવિહિતવિવૃતિયુક્ત

સ્થાનાંગનામા તૃતીયાંગસૂત્રસ્ય અનુવાદઃ સમાપ્તઃ ॥

॥ ઇતિ શ્રીતૃતીયાંગસ્થાનાઙ્ગસૂત્રમ્ સમાપ્તમ્ ॥

परिशिष्ट

सूत्रार्थ	पृष्ठ
अक्खरसमं १ पयसमं २, तालसमं ३ लयसमं ४ गहसमं च ५ ।	१७९
अक्खुत्तेसु पहेसु, पुढवी उदगं च होइ दुविहं तु ।	३४
अच्छि मुह मज्जमाणो, होइ अहासुहुमओ तहा बठसो ।	८०
अजवीथी ७ हस्तादि ४ मृगवीथी ८ चैन्द्रदेवतादि स्यात् ।	३०१
अद्वा १ णद्वा २ हिंसा ३ उक्कम्हा ४ दिट्ठी य ५ मोसे ६ उदिन्ने य ७ ।	४६
अड्डसभकूडतुल्ला, सव्वे जंबूणयामया भणिया ।	२५०
अड्ठो ति जीए कज्जं, संजायं एस अड्डजाया उ ।	६७
अड्ठं वा हेउ वा, समणीणं विरहिए कहितस्स ।	६६
अड्डयालीसं निरया, सेढी सीमंतगस्स बोद्धव्वा ।	१२९
अणभिग्गहियकुदिट्ठी, संखेवरुइ ति होइ नायव्वो ।	३६०
अणसणमूणोयरिया, वित्तीसंखेवणं रसच्चाओ ।	१४
अणिमाच्चष्टविधं प्राप्यैश्वर्यं कृतिनः सदा ।	३३२
अणिमिस देवसहावा, निच्चेव्वाऽणुत्तरा उ कयकिच्चा ।	५५
अणुगामिओऽणुगच्छइ, गच्छन्तं लोयणं जहा पुरिसं ।	१३५
अणुपासइ गुरुवयणं, अक्खरपयव्वंजणेहिं परिसुद्धं ।	१००
अत्थाभिमुहो नियओ, बोहो जो सो मओ अभिनिबोहो ।	९७
अत्थं भासइ अरूहा, सुत्तं गंथंति गणहरा निउणं ।	९६
अतीता-ऽनागता-ऽऽकार-कालसंस्पर्शवर्जितम् ।	१७२
अदितिः सुरसङ्घानां दितिरसुराणां मनुर्मनुष्याणाम् ।	२२९
अद्धमसणस्स सव्वंजणस्स कुज्जा दवस्स दो भार ।	१६३
अद्धापच्चक्खाणं, जं तं कासप्पमाणछेएणं ।	३५०
अद्धेण छिन्नसेसं, पुव्वद्धेणं तु संजुयं काठं ।	६१
अन्नन्नसरविसेसे, उप्पायतस्स मुच्छणा भणिया ।	१७८
अन्नेण चाइए दडुरमि दडुं चलणं कयं ओमो ।	१३८
अन्नोत्रावेक्खाए, जोगमि तहिं तहिं पयड्ढंतो ।	८४
अन्नं पानं च वस्त्रं च आलयः शयनासनम् ।	२७३
अन्यदेव हि सामान्यमभिन्नज्ञानकारणम् ।	१७२
अनादि निधनं ब्रह्म शब्दतत्त्वं यदक्षरम् ।	२२८
अपरिगहा वि परसंतिएसु मुच्छा-कसायदोसेहिं ।	२९९
अभ्यर्थितः परेण तु यद्दानं जनसमूहमध्यगतः ।	३४६
अभ्युदये व्यसने वा यत् किञ्चिदीयते सहायतार्थम् ।	३४६
अभिग्गहियस्स असई, तस्सेव रओहरेण अन्नयो ।	६८
अभिप्तन्धयते यस्मादेतान् पूर्वोत्थितान् स्वरान् ।	१७७
अराजके हि लोकेऽस्मिन्, सर्वतो विदुते भयात् ।	८४

सूत्रार्थ	पृष्ठ
अरिरे माहणपुत्ता, अब्बो बप्पो ति भाय मामो ति ।	१३६
अरुणस्स उत्तरेणं, बायालीसं भवे सहस्साइ ।	३२४
अवणेइ पंच ककुहाणि, जाणि रायणं चिंधमूयाणि ।	२५
अवलक्खणेगबंधे, दुगतिगअइरेगबंधणं वा वि ।	५३
अवि नाम होज्ज सुलभो, गोणाईणं तणाइ आहारो ।	८८
अविसंवादनयोगः कायमनोयोगजिह्वाता चैव ।	१३
अपरकम्मो तवस्सी, गंतुं जो सोहिकारागसमीवे ।	४९
अयसी वंसीमाई य, भंगियं साणयं तु सणवक्के ।	८१
अवसेसा सोवक्कम, तिभाग-नवभाग-सत्तवीसइमे ।	१४८
असढेण समाइन्नं, जं कत्थइ केणई असावज्जं ।	५०
असणाईया चउरो, वत्थे पाए य कंबले चैव ।	३७
असणादिं वाऽऽहारे, उच्चातादिं च आचरेज्जाहि ।	४३
अस्थिष्वर्थाः सुखं मांसे त्वचि मोगाः स्त्रियोऽक्षिषु ।	२३३
असिवादिकारणेहिं, अहवा वासं न सुद्ध आरद्धं ।	३४
असिवे ओमोयरिए, रायदुडे भर व गेलन्ने ।	३६
अस्सिणि भरणी समणो, अणुराह-धणिट्ठ-रेवई-पूसो ।	३०१
असुरा १ नाग २ सुवज्जा ३, न्विज्जू ४ अग्गो ५ य दीव ६ उदही य ७ ।	३३३
असुराणं नागाणं, उदहिकुमाराणं होंति आवासा ।	३२५
अह कुणसि थुल्लवत्थाइएसु मुच्छं धुवं सरीरे वि ।	२९८
अह पड्डवेइ सीसं, देसंतरगमणनड्डवेइओ ।	४९
अह सुत्ताउ ति मई, नणु सुत्ते सासयं पि निदिडं ।	२०७
अहवण आहाराई, दाही मज्झं तु एस निस्सा उ ।	५१
अहवा भवं समाए, निव्वत्तं तेण तंमयं वा वि ।	५७
अहवा वि य विहिगहियं, विहिभुत्तं तं गुरूहऽणुत्रायं ।	५४
अहवा समस्स आओ, गुणाण सामो ति जो समाओ सो ।	५८
अहवा समाई सम्मत्तनाण-चरणाई तेसु तेहिं वा ।	५७
अहवा सामं मेत्ती, तत्थ अओ तेण व ति सामाओ ।	५८
अहवाएक्केकियं दत्ति, जा सत्तेक्केकसतए ।	१६३
अहसदो जाहत्थो, आडोऽभिविहीए कहियमक्खायं ।	६०
अहिगरणमि कयमि उ, खामेउमुवड्डियाए पच्छित्तं ।	६६
आग्नेयं भस्मना स्नानमवगाह्यं तु वारुणम् ।	८६
आग्नेयं वारुणं ब्राह्मं वायव्यं दिव्यमेव च ।	८६
आगमसुयववहारो, सुणह[मुणह] जहा धीरपुरिसपन्नतो ।	४८
आचेलक्कु १ हेसिय २ सपडिक्कमणे ३ य रायपिंडे ४ य ।	१४२
आचेलक्कु १ हेसिय २ सेज्जायर ३ रायपिंड ४ कीकम्मे ५ ।	१४२

सूत्रार्थ	पृष्ठ	सूत्रार्थ	पृष्ठ
आवाहे दुग्धिमक्खे, भए दओवसि वा महंतसी ।	३४	उदयक्खयखओवसमोवसमा जं च कम्मुणो भणिया ।	३९२
आभोगमणाभोगे, संवुडमस्सं बुडे अहासुहुमे ।	८०	उदयक्खयखओवसमोवसमसमुत्था बहुप्पगाराओ ।	७२
आभोगे जाणंतो, करेइ दोसं तहा अणाभोगे ।	८०	उद्देसिय साहुमाई, ओमच्चय भिक्खवियरणं जं च ।	२९७
आपुच्छणा उ कज्जे, गुरुणो तस्सम्मयस्स वा नियमा ।	३५४	उद्धाणं ठाणाइयं, तु पडिमा य होंति मासाई ।	१६
आयरवमायारं, पंचविहं मुणइ जो अ आयरइ ।	२२६	उद्धरियस्सव्वसत्तो, भत्तपरिआरं धणियमाउत्तो ।	२२०
आयरिय उवज्झाए, थेरतवस्सीगिलाणसेहाणं ।	१२६	उप्पन्ननाणा जह नो अडति, चोत्तीसबुद्धाइसया जिणिंदा ।	६९
आयरिय-उवज्झाए, थेर-तवस्सी-गिलाण-सेहाणं ।	१७	उम्माओ खलु दुविहो, जक्खाएसो य मोहणिज्जो य ।	६६
आयरियगिलाणाणं, मइला मइला पुणो वि धोवति ।	१९२	उरलं धेवपदेसोवचियं पि महत्तां जहा भिंडं ।	१०
आयरियाईण भया, पच्छित्तभया न सेवइ अकिच्चं ।	१५४	उवलं भव्ववहाराभावाओ शतस्सिसेसभावाओ ।	१७०
आयावणा य तिविहा, उक्कोसा भज्झिमा जहन्ना य ।	१६	उवसमसेढी एक्को, केवलिणो वि य तहेव सिद्धस्स ।	१४९
आयंको जरमाई, राथा सत्तायगा य उवसणे ।	११८	उवसमिए २ खइए वि य ९,	
आर्यक्षेत्रोत्पत्तो सत्यामपि सत्कुलं न सुलभं स्यात् ।	११०	खयउवसम १८ उदय २१ पारिणामे य ३ ।	१५०
आरे मारे नारे, तत्थे तमए य होइ बोद्धव्वे ।	१३०	उवसंपया य तिविहा, नाणे तह इंसणे चरिते य ।	३५५
आरोगसारियं माणुस्सत्तणं सच्चसारिओ धम्मो ।	३३३	ऋतुस्तु द्वादश निशाः, पूर्वास्तिस्रोऽत्र निन्दिताः ।	४१
आरंभो उद्भवओ, परितावकरो भवे समारंभो ।	१९३	ए चैव उ भावे, उवइडे जो परेण सइहइ ।	३५९
आलोयंतो वच्चइ, थूभाईणि कहंइ वा धम्मं ।	१४१	एक्कोको य दिसासुं, मज्झे निरओ भवेऽपइडाणो ।	१२९
आलंबणहोणो पुण, निवडंइ खलिओ अहे दुरुतारे ।	३३	एक्कोको य सयविहो, सत्त नयसया हवति एवं तु ।	१६८
आसीदं तमोभूतमप्रज्ञातमलक्षणम् ।	२२९	एक्केण चैव तवओ, पूरिज्जइ पुयएण जोताओ ।	२७२
आषाढबहुलपक्खे, भइए कतिए अ पोसे य ।	१३४	एक एव हि भूतात्मा, भूते भूते व्यवस्थितः ।	२२८
आहच्च सबणं लद्धं, सद्धा परमदुल्लाहा ।	१११	एकस्यापि ध्वनेर्वाच्यं सदा तन्मोषपद्घते ।	१७२
आहारोवहिदेहेसु, इच्छालोभो उ सज्जइ ।	१४२	एकस्सा लोएत्ता, जो आलोए पुणो वि अन्नस्स ।	३२९
इति एस असंमाणा, खितो सम्माणाओ भवे दित्तो ।	६६	एका सिक्के गुदे तिस्रस्तथैकत्र करे दश ।	८५
इमउ ति सुत्तउत्ता १, उडिइ नईओ २ गणिय पंचेव ३ ।	३३	एगनयमएणमिदं, सुत्तं वच्चाहि मा हु मिच्छतं ।	२०७
इय सत्तरी जहन्ना, असिई नउई वीसुत्तरसयं च ।	३५	एगपएऽणेगाई पयाई, जो पसराई उ सम्मते ।	३५९
इय इंदंसणसंभासणेहिं		एगसमओ जहन्नं, उक्कोसेणं हवति छम्मासा ।	१४६
भिन्नकहविरहजोगेहिं [दोषा भवन्तीति] ।	४४	एगाई पंचंते, ठविडं मज्झं तु आइमणुपतिं ।	६
इरियं न य सोहेई, पेहाईयं [जहोवइडं] च संजमं काडं ।	११८	एगाई सत्तंते, ठविडं मज्झं च आदिमणुपतिं ।	६
इहपरलोगनिमित्तं, अवि तित्थगरत्तचरमदेहतं ।	१४२	एगाइओ पएसा, न य जीवो न य पएसहीणो वि ।	२०५
ईतस्सऽणुगच्छणया ८, ठियस्स तह		एगिदियादिपेदा, पडुच्च सेसिंदियाई जीवाणं ।	७७
पज्जुवासणा भणिया ९ ।	२००	एगूणवन्निरया, सेढी सीमंतगस्स पुव्वेणं ।	१२९
ईदो जीवो सव्वोवलद्धिभोगपरमेसरत्तणओ ।	७६	एगूणवीसवासगस्स उ दिट्ठीवाओ दुवालसममंगं ।	२०
ईसाणस्सुत्तरिमा पासाया दाहिणा य सक्कस्स ।	२५२	एगो इत्थीगम्मो, तेणादिभया य अल्लियगारे [गृहस्थान्] ।	१५५
उउवासा समतीता, कालातीता उ सा भवे सेज्जा ।	५३	एत्थ पसिद्धी मोहणीयसायवेयणियकम्मउदयाओ ।	५५
उक्तक्रमेण नक्षत्रैर्युज्यमानस्तु चन्द्रमाः ।	१३१	एत्थ य अणभिग्गहियं, वीसइराई सवीसयं मासं ।	३४
उक्खित्तमाइचरणा, भावजुया खलु अभिग्गहा होंति ।	१५	एतच्छौचं गृहस्थानां द्विगुणं ब्रह्मचारिणाम् ।	८५
उच्चारं पासवणं, भूमीए वोसिरित्तु उवउत्तो ।	१५१	एतासु भृगुविचरतो नागपजैरावतीषु वीथिषु चेत् ।	३०१
उच्चिए काले विहिणा, पत्तं जं फासियं तयं भणियं ।	१६४	एतेसामन्नयरं रत्तो, अंतैउरं तु जो पविसे ।	३९
उज्जु रिं(रुज्जु) सुयं, नाणमुज्जु		एतो च्चिय पडिवक्खं, साहेज्जा निस्सिए विसेतो वा ।	१२४
सुयमस्स सोऽयमुज्जुसुओ ।	१७०		

सूत्रार्थ	पृष्ठ	सूत्रार्थ	पृष्ठ
एमेव कसायमि[वि], पंचविहो चेव होइ कुसीलो उ ।	८०	किविणुसु दुम्पणेसु य, अबंधवायकिजुगियंगेसु ।	८८
एमेव दंसणतवे, सावं पुण देइ ऊ चरितंमि ।	८०	किं एस उगदंडो, मिउदंडो व ति एवमणुमाणे ।	३२९
एयंमि पूइयंमि, नत्थि तयं जं न पूइयं होइ । भुवणे वि	५६	किं कयं किं वा सेसं, किं करणिज्जं तव च न करोमि? ।	१२०
एयं पच्चक्खाणं, निर्यटिं धीरपुरिसपन्नं ।	३४९	किं थ तयं पम्हुइ, जं थ तया भो जयंतपवरंमि ।	१८९
एयं पुण एवं खलु, अन्नाण-पमायदोसओ नेयं ।	१११	किंचिदकाले वि फलं, पाइज्जइ पच्चए य कालेणं ।	१८६
एवमेक्केकिं भिक्खं, छुभेज्जेक्केकसत्तए ।	१६३	कुतस्तस्यास्तु राज्य श्रीः कुतस्तस्य भूमेक्षणाः ।	८५
एवोगहप्यवेसे, निस्सीहिया तह निसिद्धजोगस्स ।	३५४	कुंभो भावाणन्नो, जइ तो भावो अहउन्नहाऽभावो ।	१६९
एवं च कओ कम्माण, वेयणं सुकयदुक्कयाणं ति?	२०७	केइं सुरूव विरूवा, खुज्जा मडहा य बाहिरप्पाया ।	१४०
एवं जइस्सत्थो, संतो भूओ तयउन्नहाऽभूओ ।	१७२	केलासभवणा एर, गुज्झगा आगया महिं ।	८९
एसा य असइदोसासेवणओ धम्मवज्जचित्ताणं ।	१११	केवलमेगं सुद्धं, सगलमसाहारणं अणंतं च ।	९८
ओइइय खओवसमिए, परिणामिकेक्को गइचउक्के वि ।	१४९	केवलं गहरीभूते महाभूतविवर्जिते ।	२२९
ओमो चोइज्जंतो, दुपेहियाईसु संपसारेइ ।	१३८	को जाणइ किं साहु, देवो वा तो न वंदणिज्जो ति ।	२०६
ओयण वंजण पाणग आयामुसिणोदगं च कुम्मासा ।	८३	कोधाइ संपराओ, तेण जओ संपरीइ संसारं ।	५९
ओहार-मगराईया, घोरा तत्थ उ सावया ।	३३	कोसपमाणा भवणा, चउवावीपरिगया य पासाया ।	२५०
ओदारिकप्रयोक्ता प्रथमाष्टसमययोरसाविष्टः ।	२५७	कंतारे दुब्भिकखे,	
अंगुड-मुडिगंठी-बरसेउस्सास-थिबुग-जोइक्खे ।	३५०	आयंके वा महया [महतीत्यर्थः] समुप्पन्ने ।	१००
अंते केवलमुत्तमजइसामित्तावसाणलाभाओ ।	१९	कूपणेऽनाधदरिद्रे व्यसनप्राप्ते च रोग-शोकहते ।	३४६
अंतोउरं च तिविहं, जुन्नं नवयं च कन्नगाणं च ।	३९	खरउ ति कहं जाणसि? देहागारा कहिति से हंदि ।	१३९
कच्छल्लयाए घोडीए, जाओ जो गइहेण छूडेण ।	३४१	खामिय वोसमियाई, अहिगरणाई तु जे उदोरेति ।	१३७
कज्जे गच्छंतस्स उ, गुरुनिदेसेण सुत्तनीईए ।	३५४	खिप्पमचिरेण ३ तं चिय,	
कज्जं करणायत्तं, जीहा य सरस्स ता असंखेज्जा ।	१७७	सरूवओ जं अनिस्सियमलिंगं ४ ।	१२४
कज्जंमि समुप्पन्ने, सुयकेवल्लिणा विसिद्धलद्धीए ।	१०	खेलं सिंघाणं वा, अप्पडिलेहापमज्जिउं तह य ।	१५२
कम्मविगारो कम्मणमडविहविचित्तकम्मनिप्पन्नं ।	१०	खंती य मइवज्जव, मुती तवसंजमे य बोद्धव्वे ।	१४
कम्माई नूणं घणचिक्काणई गरुयाई वज्जसाराई ।	७२	गच्छम्मि उ निम्माया, धीरा जाहे य गहियपरमत्था ।	१४३
कम्मोवक्कामिज्जइ, अपत्तकालं पि जइ तओ पत्ता ।	१८५	गच्छो वाबुल्लाप्यस्तो, वाबुल्लयुतो गच्छसइगुणः कार्यः ।	३४८
कदुः सरीसृपाणां सुलसा माता तु नागजातीनाम् ।	२२९	गन्धर्वनगरं स्निग्धं सप्राकारं सतोरणम् ।	२३२
कप्पस्स य निज्जुत्तिं, ववहारस्सेव परमनिउणस्स ।	४९	गमणागमण विहारे, सुत्ते वा सुमिणंदसणे राओ ।	१५२
कप्पाकप्पे परिनिडियस्स ठाणेसु पंचसु ठियस्स ।	३५४	गुणवंतं जतो वणिगा, पूइंतउन्ने विसन्नया तंमि ।	६९
कप्पासियस्स असई, वागयपट्ठो य कोसियारो य ।	८२	गुरुउग्गहादठाणं, पप्फोडण रेणुगुडिए चेव ।	१२२
कपिलं सत्थयाताय माब्बिज्जणं हरणं गवाम् ।	२३२	गुरुणाऽभिहिओ जइ ते, पडमपरसो न संमओ जीवो ।	२०५
करगोफणधणुपायाइएहि उच्छुहइ पत्थराईए ।	१४०	गुरुदाणसेसभोयणसेवणयाए उ सोहियं जाण ।	१६४
कलमोयणो उ पयसा, परिहाणी जाल कोइवुब्भज्जी ।	१९३	गुरुपरिवारो गच्छो, तत्थ वसंताण निज्जरा विउला ।	८४
कह सो जयउ अगीओ, कह वा कुणउ अगीयनिस्सार ।	१०६	गुरयं लहुयं उभयं, पोभयमिति वावहारियनयस्स ।	३१२
काऊण मासकप्पं, तत्थेव ठियाण तीते [तीत]	३५	गोदुह उक्कुड पलियंकमेस तिविहा य मज्झिमा होइ ।	१७
कामं सयं न कुब्बइ, जाणंतो पुण तहवि तग्गाही ।	२७४	गोयम १ समुद २ सागर ३,	
कायव्वा पुण भत्ती, बहुमाणो तहय वन्नवाओ य ।	२०१	गंधीरे ४ चेव होइ थिमिए ५ य ।	३६८
कर्मणशरीरयोगी चतुर्थके पक्कमे तृतीये च ।	२५७	चउगइ ४ चउक्कसाया ४,	
कालक्कमेण पत्तं, संबच्छरमाइणा उ जं जंमि ।	२०	लिंगतिथं ३ लेस छक्क ६ अन्नाणं १ । -	१५०
किइक्कम्मस्स विसोहिं, पउंजए जो अहीणमइरित्तं ।	१००	चउत्थी य बला नाम, जं नरो दसमस्सिओ ।	३८३

सूत्रार्थ	पृष्ठ	सूत्रार्थ	पृष्ठ
चउनाण ४ ऽत्राणतियं ३,		जायमेत्तस्स जंतुस्स, जा सा पढमिया दसा ।	३८२
दंसणतियं ३ पंच दाणलद्धीओ ५ ।	१५०	जावइया वयणपहा, तावइया चेव ह्ति नयवाया ।	१६८
चउरंगुलो मणी पुण, तस्सद्धं चेव होइ वित्थिओ ।	१८४	जिणवयणं सिद्धं चेव, भन्नर कत्थइ उदाहरणं ।	३४२
चउवोसइं मुहुत्ता १, सत्त अहोरत्त २ तह य पन्नरस ३ ।	१४५	जियरागदोसमोहा, सव्वनू तियसनाहकयपूया ।	५५
चद्धं छत्तं दंडो, तिन्नि वि एयाई वामतुल्लाई ।	१८४	जे भिक्खू य सचेले, ठाणनिसीयण तुयट्ठणं वावि ।	४४
चत्तारिं जोयणसर, चउवीसेवित्थडो उ मज्झमि ।	३२४	जेड्डज्जेण अकज्जं, सज्जं अज्जाघरे कयं अज्ज ।	१३९
चम्मडि दंत-नह-रोम-सिंग-अमिलाइछगण-गोमुत्ते ।	८४	जेड्डो वच्चइ मूलेण, सावणो (वच्चइ) धणिट्ठाहिं ।	९३
चरित्तइ देसि दुविहा[देशो द्विविधा दोषा इत्यर्थः],		जेण कुलं आयत्तं, तं पुरिसं आयेण रक्खिज्जा ।	७०
एसणदोसा य इत्थिदोसा य ।	१५४	जेणज्जइया दिद्धं, सोहीकरणं परस्स कीरतं ।	५०
चित्तभ्रान्तिर्जायते मद्यपानाच्चित्ते भ्रान्ते पापचर्यामुपैति ।	११९	जो अत्थिकायधम्मं, सुयधम्मं खलु चरित्तधम्मं च ।	३६०
चित्तरत्नमसङ्कलिष्टमान्तरं धनमुच्यते ।	११९	जो उत्तमेहिं मग्गो, पहओ सो दुक्करो न सेसाणं ।	२७
चिविचिविसद्धो पुनो, सामाए सुल्लिसूलि धन्नो उ ।	२३३	जो जिणदिद्धे भावे,	
विंथाई कलंबझर, सुल्लस वडे तहय होइ खट्ठो ।	२५९	चउव्विहे [द्रव्यादिभिः] सद्दहाइ सयमेव ।	३५८
चोइसपुव्वी जिणकणिएसु, पढमंमि चेव संघयणे ।	३४९	जो देइ उवस्सयं, जइवराण तव नियमजोगजुत्ताणं ।	८५
चोइसवासस्स तहा, आसीविसभावणं जिणं बिंति ।	२०	जो भणिओ जंबूए, विही उ सो चेव होइ एसिं ।	२५२
चंपा महरा बाणारसी य सावत्थिमेव साकेयं ।	३२०	जो मुद्धा-अभिसित्तो, पंचहिं सहिओ य भुंजए रज्जं ।	३७
छक्कायविराहणया, आर्वडणं विसमखाणुकट्टेसु ।	३४	जो सविसयवावरो, सो उवओगो स चेगकालंमि ।	७७
छक्कायाण विराहण, संजम आयाइ कट्टाईया ।	१४१	जो सुत्तमहिज्जंतो, सुएण ओगाहई उ सम्मत्तं ।	३५९
छडो उ हायणी नाम, जं नरो दसमस्सिओ ।	३८३	जोयणसहस्समहिंयं, ओहय[ओहेण] एग्गिंदिए तरुणोसु ।	९
छत्तीसुच्चा पणुवीसवित्थडा, दुगुणमावताययणा ।	२५२	जं किर बउलाईणं, दीसइ सेसंदिओवलंभो वि ।	७७
छप्पुरिमा तिरियकर, नव खोडा तिन्नि तिन्नि अंतरिया ।	१२२	जं कुणइ भावसल्लं, अणुद्धियं उत्तमडुकालंमि ।	२२०
छेलिय मुहवाइत्ते, जंपइ य तहा जहा परो हसइ ।	१४१	जं जत्थ नभोदेसे, अत्थुव्वइ जत्थ जत्थ समयमि ।	२०४
जइ अन्नत्थेज्ज परं, कारणजाए कजेज्ज से कोई ।	३५३	जं जस्स उ पच्छित्तं, आयरियपरंपराए अविरुद्धं ।	५०
जइ तवसा बोदाणं, संजमओऽणासवो ति ते कह णु ।	१४५	जं जहमोल्लं रयणं, तं जाणइ रयणवणिओ निउणं ।	४९
जइ वि य निग्गयभावो, तहा वि रक्खिज्जइं स अत्रेहिं ।	७०	जं जं सत्तं भासइ, तं तं चिय समभिरोहए जम्हा ।	१७१
जइ वि य पिधीलिगाइ, दीसंति पईवजोइउज्जोए ।	३६	जं तं निव्वाषायं, तं एमं उन्नियं ति नायव्वं ।	८२
जइ वि हु फासुगदव्वं, कुंथू पणगा तहा वि दुप्पस्सा ।	३६	जं बहु १ बहुविह २ खिप्पा ३,	
जइधम्मस्सऽसमत्थे, जुज्जइ तदेसणं पि साहुणं ।	२	ऽणिस्सिय ४ निच्छिय ५ धुवे ६ यर १२ विभिन्ना ।	१२४
जन्मान्तरफलं पुण्यं तपोदानं समुद्भवम् ।	८५	जं सामन्नविसेसे, परोप्परं वत्थुओ य सो भिन्ने ।	१६९
जम्हा विणयइ कम्मं, अट्ठविहं चाउरंतमोक्खाए ।	१२६	जं सामि-काल-कारण-विसय-परोक्खत्तणेहिं तुल्लाई ।	९८
जलदोण १ मद्धभारं २, समुहाई		जंगमजायं जंगिय, तं पुण विगल्लिदियं च पंचिंदी ।	८१
समुस्सिओ व जो नव उ ।	२९१	जंबूओ पन्नासं दिसि विदिस्सिं गंतु पढम वणसंडं ।	२५०
जह एसो मतुल्लो, न दाही गुरुगमेव पच्छित्तं ।	३२९	जंमण विणीय उज्झा, सावत्थी पंच हत्थिणपुरम्मि ।	३१९
जह जलमवगाहंतो, बहुचेलो वि सिरवेदियकडिल्लो ।	२९८	ठाण-निसीय-तुयट्ठण-उच्चाराईण गहण निक्खेवे ।	८३
जह जह बहुस्सुओ संमओ य सीसगणसंपरिबुडो य ।	११५	णेगाई माणाई, सामन्नोभयविसेसनाणाई ।	१६८
जह वा दीहा तज्जू, डज्झइ कालेण पुंजिया खिप्पं ।	१८६	तइओ ति कहं जाणसि? दिद्धा णीया सि तेहि मे वुत्तं ।	१३९
जहिं नत्थि सारणा वारणा य पडिचोयणा य गच्छम्मि ।	१६१	तइयं च दसं पत्तो, आणुपुव्वीए जो नरो ।	३८३
जह-कुलसंपन्नो, पायमक्किच्चं न सेवई किंचि ।	२२७	तणहुण्हावियस्सा, [सुकुमाराचार्यस्य]	
जह-कुल-गण-कम्मे, सिप्पे आजीवणा उ पंचविहा ।	२५	पडिच्छमाणस्स [बहिस्तात] मुच्छमाईया ।	६८

सूत्रार्थ	पृष्ठ
तण-छार-डगल-मल्लग-सेज्जा-संधार-पीढ-लेवाई ।	३७
तणगहणानलसेवानिवारणा भम्मसुक्कज्ञाण्डा ।	२९९
तत्थ वि न सव्वनासो, समयादिविसेसेणं जओऽभिहितं ।	२०७
तत्थोदार १ मुरालं २, उरलं ३ ओरालमहव ४ विज्जेयं ।	९
तत्तो य नेलवंते, सुहत्थि तह अंजणागिरी कुमुदे ।	२५२
तत्तो वि से चइत्ताणं, लब्धिही एलमूयणं ।	२१९
तत्तोऽणंतरमीहा, तत्तोऽवाओ य तव्विसेसस्स ।	१२३
तत्र तस्य शयानस्य नामेः पदं विनिर्गतम् ।	२२९
तत्रजुसूत्रनीतिः स्यात् शुद्धपर्यायसंस्थिता ।	१७२
तथाविधस्य तस्यापि वस्तुनः क्षणवृत्तिनः ।	१७२
तत्रामादि चठद्धा, दव्वं निव्व(व्वि)ति ओवकरणं च ।	७६
तब्भामुवओणेणं, रहिए कंमादि संजमे भेदो ।	७०
तम्हा निजगं संपयकालीयं लिंग-वयणभित्रं पि ।	१७१
तरतमजोगाभावे-ऽवाउ च्चिय धारणा तदंतंमि ।	१२३
तरुणा बाहिरभावं, न य पडिलेहोवही ण कीकम्मं ।	१६१
तरुणा-वेसित्थि-विवाह-रायमाईसु होइ सइकरणं ।	३१९
तवतेणे वइतेणे, रूवतेणे य जे नरे ।	२१९
तवहेउ चतुत्थाई, जाव य छम्मासिओ तवो होइ ।	११८
तवेण सतेणे सुतेणे, एगतेणे बलेणे य ।	२१४
तस्मिन् पदमे तु भगवान् दण्डो यत्तोपवीतसंयुक्तः ।	२२९
तस्मिन्नेकार्णवीभूते नष्टस्थावराजङ्गमे ।	२२९
तह सेसेहि य सव्वं, कज्जं जइ तेहिं सव्वसाहम्मं ।	२९९
तिण्हपरि फालियाणं, वत्थं जो फालियं तु संसीवे ।	५३
तित्थकरपडिक्कुडो, अन्नायं [अज्ञातोवृद्धो न भवति]	
उग्गोऽवि य न सुज्जे [परिचयात्] ।	३७
तित्थगर १ धम्म २ आयरिय ३, वायगे ४ थेर	
५ कुल ६ गणे ७ संघे ८ ।	२०२
तित्थेसु अणारोवियवयस्स सेहस्स थोवकालीयं ।	५८
तित्थंकरपडिक्कुडो, अन्नायं उग्गमो वि य न सुज्जे ।	२९९
तिवारिसपरियागस्स उ, आयापकप्पनाममज्झयणं ।	२०
तिविहा होइ निवण्णा, ओमंथिय पास तइय उताणा ।	१६
तिविहे य उवस्सग्गे, दिव्वे माणुस्सए तिरिक्खे य ।	६६
१ तुल्लं १ वित्थरबहुलं २, उस्सेहबहुं च ३ मडहकोडं ४ च ।	११४
ते पासाया कोसं समुत्तिया कोसमद्धवित्थिआ ।	२४९
तेण कहियं ति व मई, देवोऽहं देवदरिसणाओ य ।	२०६
तेणावधीयते तंमि, वाऽवहाणं च तोऽवही सो य ।	९७
तेरस १-२ बारस ३-४ छ ५ पंच, चेव ६	
चत्तारि ७-८, ९-१०, ११-१२ चउसु कप्पेसु ।	१३०
तेरिक्कारस नव सत्त, पंच तिन्नेव होति एक्को य ।	१२८

सूत्रार्थ	पृष्ठ
तेसि नमो तेसि नमो, भावेण पुणो वि तेसि चेव नमो ।	५५
तो कयपच्चक्खाणो, आयरियगिलाणबालबुद्धाणं ।	१४
तं चिय रिउसुत्तमयं, पच्चुप्पन्नं विसेसियतरं सो ।	१७१
तं चेवऽणुसज्जते, ववहारविहिं पडंजइ जहुत्तं ।	४९
तं तेणं तओ तम्मि य, सो वाऽभिणिबुज्जए तओ वा तं ।	९७
तं दुविकप्पं छउमत्थ केवलिविहाणओ पुणेक्केकं ।	६०
तं दुविकप्पं निविस्समाणनिव्विडुकाइयवसेण ।	५९
थेवयणं जइ परे, संदेहो किं सुरो ति साहु ति ।	२०६
इएण वत्थिणा वा, पओयणं होज्ज वाउणा मुणिणो ।	८३
दत्तो उ जसिए वारे, खिवई होति तत्तिया ।	१५
दत्तोहि व कवलेहिं व, घरोहिं भिक्खाहिं अहव दव्वेहिं ।	३५०
दव्वइवणाऽऽहारे, विगई संधार मत्तए सोए ।	३५
दव्वाणं सव्वभावा, सव्वपमाणेहिं जस्स उवलद्धा ।	३६०
दव्वमि मंथओ खलु, तेणामंथिज्जए जहा दहियं ।	१४०
दस चेव जोयणसए, बावीसे वित्थडो उ मूलमि ।	३२१
दस-कप्प-व्ववहारा, संवच्छरपणगरिक्खियस्सेव ।	२०
दसरायहाणिगहणा, सेसाणं सूयणा कया होइ ।	३१९
दसवासस्स विवाहो, एक्कारसवासयस्स य इमे उ ।	२०
दसविहवेयावच्चे, सग्गाम बहिं च निच्चवायामो ।	६८
दहनाद्यमृक्षसात्तकमैन्द्रयां तु मघादिकं च याम्यायाम् ।	२११
दक्षिणपार्श्वे स्पन्दमभिधास्ये तत्फलं स्त्रिया व्रामे ।	२३३
द्रव्यार्थनयस्येति । सत्पर्ययेण नाशः	
प्रादुर्भावेऽसता च पर्ययतः ।	३१०
दिद्धा व जे परेणं, दोसा वियडेइ ते च्चिय न अन्ने ।	३२९
दिसिदाहो छिन्नमूलो, उक्क सरेहा पयासजुता वा ।	३१३
दीण-कलुणेहिं जायइ, पडिसिद्धो विसइ एसेणं हणइ ।	१३८
दीवदिसाअग्गीणं, धणियकुमाराण होति आवासा ।	३२५
दीवसिहा ४ जोइसनामया य ५ एए करेति उज्जोयं ।	३७९
दीसइ य पाडिरूवं, ठिय-चंक्रमिय-सरीर-भासादी ।	१३९
दुम्भिकखदुब्बलाई, इहलोए जाणए अवाए उ ।	२२७
दूमिय धूमिय वासिय, उज्जोइय बलिकडा अवत्ता य ।	५३
देवकुरुपच्छिमद्धे, गरुलावासस्स सामलिदुमस्स ।	२५०
देवस्स व किं वयणं, सच्चं ति न साहुरूवधारिस्स ।	२०६
देवाण अहो सीलं, विसयविसमोहिया वि जिणमव्वणे ।	५६
देसूणकोसमुच्चं, जंबू अडुस्सएण जंबूणं ।	२४९
देसंमि उ पासत्थो, सेज्जायरभिहडनीयपिडं च ।	३७४
देहेण वो विरूवो, खुज्जो वडभो य १ बाहिरप्पाओ ।	१३९
दो दो चउहिंसि मंदरस्स हिमवतंकूडसमकप्पा ।	२५२
दोहि वि नरहिं नीयं, सत्थमुलूएण तह वि मिच्छत्तं ।	१६९

सूत्रार्थ	पृष्ठ	सूत्रार्थ	पृष्ठ
धने य १ सुनक्खते २, दसिदासे ३ य आहिए ।	३६८	नोईदियपच्चक्खो, ववहारो सो समासओ तिविहो ।	४९
धम्मं पि हु सइहंतया, दुल्लहया कारण फासया ।	१११	पइसमयमसंखेज्जइ भागहियं कोइ संख भागहियं ।	१३६
धम्मं चरतः साधोलीके निश्रापदानि पञ्चैव ।	८५	पच्चक्खागमसरिसो, होइ परोक्खो वि आगमो जस्स ।	४९
धायइसंडेमेरू, चुलसीइ सहस्स ऊसिया दो वि ।	३२१	पच्चक्खाणं जाणइ, कप्पे जं जंमि होइ कायव्वं ।	१०१
धृतिस्तेन दत्ता मतिस्तेन दत्ता		पच्चक्खाणं सव्वण्णुदेसियं जं जहिं जया काले ।	१००
गतिस्तेन दत्ता सुखं तेन दत्तम् ।	८४	पच्चक्खो वि य दुविहो, ईदियजो चेव नो य ईदियओ ।	४८
दूतासक्तास्य सच्चित्तं धनं कामाः सुचेष्टितम् ।	११९	पज्जवणं पज्जयणं, पज्जाओ वा मणमि मणसो वा ।	१७
न परोवएसविसया, न य छउमत्था परोवएसं पि ।	१९९	पज्जोसवणए तव्वं, जो खलु न करेइ कारणज्जाए ।	३४९
न हि दीहकालियस्स वि, पासो तस्साणुभूओ खिप्पं ।	१८६	पट्ट सुवप्पे मलये, अंसुय चीणंसुए य विगलित्ती ।	८१
न हि सव्वहा विणासो, अद्धापज्जायमेतानासमि ।	२०७	पट्टवणओ उ दिवसो, पच्चक्खाणस्स निट्टवणओ उ ।	३४९
नट-नर्त-मुष्टिकेप्पो दानं सम्बन्धि-बन्धु-मित्रेभ्यः ।	३४६	पडिपुच्छणा उ कज्जे, पुव्वनिउत्तस्स करणकालम्मि ।	३५५
नत्थि छुहाए सरिसा, वियणा भुजिज्ज तप्पसमण्डा ।	११८	पडिबंधनिराकरणं, केइ अणे उ गिहो अगहणस्स ।	३७
नत्थी अरहंतती, जाणं वा कोस भुंजए मोए ।	५४	पडिमासु सत्तगा सत्त, पढमे तत्थ सत्तए ।	१६३
ननु पुनरिदमतिदुर्लभमगाधसंसारजलधिविघ्नघटम् ।	११०	पडिसिद्धेसु वि दोसे, विहिएसु य ईसि रागमावे वि ।	१४२
नवजोयणवित्थिना बारसदीहा समूसिया अट्ट ।	२२५	पढम-बीयाण पढमा, तइय-चउत्थाण अभिनवा बीया ।	१८३
नवमी मुमुहो नाम, जं नरो दसमस्सिओ ।	३८४	पढममि सव्वजीवा, बीए चरिमे अ सव्वदव्वाइ ।	१
नवि अत्थि माणुस्साणं, तं सोक्खं नविय सव्वदेवाणं ।	३३३	पढमा १ पढमे २ चरम ३	
नवि तं सत्थं व विसं, व दुप्पउत्तो व कुणइ वेयालो ।	२२०	अचरिमे ४ अहसुहुमे ५ होइ निगंथे ।	८१
नहि कम्मं जीवाओ, अवेइ अविभागओ परस ध्व ।	२०९	पढमा असीइसहस्सा १,	
नाण्ड दंसण्डा, चरण्डा एवमाइ संकमणं ।	१५४	बत्तीसा २ अट्टवीसा ३ वीसा य ४ ।	१६५
नाणादी उवजीवइ, अहसुहुमो अह इमो मुणेयव्वो ।	८०	पभं सङ्कोचमायाति, दिनेऽतीते यथा तथा ।	४१
नाणे दंसणचरणे, तवे य अहसुहुमए य बोधव्वे ।	८०	परमाणू तसरेणू, रहरेणू अगयं च वालस्स ।	२४४
नाणे दंसणचरणे, लिंगे अहसुहुमए य नायव्वो ।	८०	परिणामो ह्यर्थान्तरागमनं न च सर्वथा व्यवस्थानम् ।	१४९
नाणेण उ संपज्जो, दोसविवागं वियाणिउं धोरं ।	२२७	परिणामो ह्यर्थान्तरागमनं न च सर्वथा व्यवस्थानम् ।	३१०
नाणेण दंसणेण य, तवे चरिते य समितिगुत्तीसु ।	३६०	परिभासणा उ पढमा, मंडलिबंधमि होइ बीया उ ।	१८४
नानासइसमूहं, बहु पिहं मुणइ भित्रजाइयं १ ।	१२४	परियायस्स उ छेओ, जत्थोवट्टवणं वएसुं च ।	५८
नासां कण्ठमुरस्तालु जिह्वां दन्तांश्च संश्रितः ।	१७६	परिसुद्धजुन्नकुच्छियथोधानिययन्नभोगभोगेहिं ।	२९८
निच्चं संकियभीओ, गम्मो सव्वस्स खलियचारितो ।	२२१	परिसेय-पियण-हत्थाइधोयणे चोरधोयणे चेव ।	८३
निच्छयओ सव्वगुरु सव्वलहुं वा न विज्जइ दव्वं ।	३१२	परिहारिय छम्मासे, तह अणुपरिहारिया वि छम्मासे ।	१४३
नित्यज्ञानविवर्त्तोयं क्षिति तेजो जलादिकः ।	२२८	परिहारेण विसुद्धं, सुद्धो य तवो जहिं विसेसेणं ।	५९
निद्राशीलो न श्रुतं नापि वित्तं		पशुसंज्ञासु च ३ मध्यमस्यफलादिर्वदा चरेद् भुगुजः ।	३०१
लब्धुं शक्तो हीयते चैव ताभ्याम् ।	११९	पाठंछणयं दुविहं, ओसगियमाववाइयं चेव ।	८२
निद्वस्स निद्वेण दुयाहिएणं,		पाएण देइ लोगो, उवगारिसु परिजिए व जुसिए वा ।	८८
लुक्खस्स लुक्खेण दुयाहिएणं ।	३११	पाणिदयरिद्धिसंदरिसणत्थमत्थोवगहणहेउं वा ।	१०
निरसुरअसंखाऊ, तिरिमणुआ सेसए उ छम्मासे ।	१४८	पाणिवह-मुसावाए, अदत्त-मेहुण-परिगहे चेव ।	१५२
निष्वाचायववाइ, दारुणदंडुणिग्याहिं दसियाहिं ।	८२	पायच्छित्तं विणओ, वेयावच्चं तहेव सज्झाओ ।	१४
निषीदन्ति स्वरा यस्मान्निषादस्तेन हेतुना ।	१७७	परोक्खं ववहारं, आगमओ सुयहरा ववहरति ।	४९
नेसाप्ये १ पंडुरे २ पिंगले य ३ सव्वरयणे ४ महापउमे ५ ।	२७०	पासायाण चउण्हं भवणाण य अंतरे कूडा ।	२५०
नेवास्तिराजराजस्य तत् सुखं नैव देवराजस्य ।	३३३	प्राणा द्वित्रिचतुः प्रोक्ता भूतास्तु तरवः स्मृताः ।	६०

सूत्रार्थ	पृष्ठ	सूत्रार्थ	पृष्ठ
पुढवि-दग-अगणि-मारुय,		भवणं कोसपमाणं, सयणिज्जं तत्थऽणादियसुरस्स ।	२४९
वणप्फइ-बितिचउपणिदि-अज्जीवे ।	१३	भवति गमने नराणामभिमुखमुपसर्प्यतां शुभप्राप्तौ ।	२११
पुढवी-आउ-वणस्सइ-गब्बे पज्जत्तसंखजीवीसु ।	१२८	भारेण वेदणा वा, हिंडते उच्चनीयसासो वा ।	७०
पुप्फं कलंबुयार, धन्नमसूराऽतिमुत्तचंदो य ।	७६	भोडक्किग्निलुक्को, पायडपच्छन्नदोससयकारी ।	२१९
पुरुष एवेदं गिं सव्वं यदुत्तं यच्च भाव्यम् ।	२२८	भुजंति चित्तकम्पड्डिया, व कारुणियदाणरुणो य ।	८९
पुणव्वसु-रोहिणि-चित्ता मह-जेडऽणुराह कित्तिविस्ताहा ।	२५९	भूदगपंकप्पभवा, चउरो हरिया उ छच्च सिज्जेज्जा ।	१२७
पुव्वं अपासिऊणं, पार छूढंमि जं पुणो पासे ।	३२८	भूमोए असंपत्तं, पत्तं वा हत्थजाणुगादीहिं ।	६५
पुव्वगहिएण छंदण, गुरुआणाए जहारिहं होइ ।	३५५	भोयणकाले अमृगं, पच्चक्खायं ति भुंज किट्ठिययं ।	१६४
पूर्णं षोडशवर्षां स्त्री, पूर्णविशेन संगता ।	४१	मइपुव्वं जेण सुयं, तेणाईए मई विसिडो वा ।	९८
पूर्वायामौदीच्यं प्रातीच्यं दक्षिणाभिधानायाम् ।	२१२	मज्झा उत्तरपासे, आवत्ता अवरओ मुणेयव्वा ।	१२९
पेच्छइ विवङ्कमाणं, हायंतं वा तहेव कालं पि ।	१३६	मणवइकाइयविणओ, आयरियाईण सव्वकालं पि ।	२०१
पेढालपुत्ते अणगारे ८, अणगारे पेडिले इय ९ ।	३६८	मणियंगेसु य भूसणवराइ ८ भवणाइ भवणरुक्खेसु ९ ।	३७९
पंकपणएसु नियमा, ओगसणं बुब्भणं [बुज्झणं] सिया सेए ।	६५	मत्तंगेसु य मज्जं, १ सुहपेज्जं भायणाणि भिंगेसु २ ।	३७९
पंको खलु चिक्खल्लो, आगंतु पतणुओ द्रवो पणओ ।	६५	मयहर पणए बहुपक्खिए य सत्तधरअंतरमयमिं ।	३१५
पंचहं गहणेणं सेसा वि उ सुइया महासलिला ।	३३	माणुम्माणपमाणादि, लक्खणं वंजणं तु मसमाइ ।	२९१
पंचमगम्मि य भावे, जीव १ अभव्वत्त २ भव्वता ३ चेव ।	१५०	मासि मासि रजः स्त्रीणामजत्तं स्ववति ज्यहम् ।	४१
पंचमिं च दसं पत्तो, आणपुव्वोए जो नरो ।	३८३	मासे मासे य तवो, अमुगो अमुगदिवसे य एवइओ ।	३४९
पञ्चसु रक्ताः पञ्च विनष्टा यत्रागृहीतपरमार्थाः ।	४	मासेनोपचितं रक्तं धमनीभ्यामृतौ पुनः ।	४१
पंचाई य नवते, ठविडं मज्झं तु आदिमणुपतिं ।	६	मिच्छत्तपडिक्कमणं, तहेव अस्संजमे पडिक्कमणं ।	१०१
पंचादिगारसंते, ठविडं मज्झं तु आइमणुपतिं ।	७	मिच्छत्ताइ न गच्छइ, न य गच्छावेइ नाणुजाणाइ ।	१०१
पञ्चाश्रवाद्धिरमणं पञ्चेन्द्रियनिग्रहः कषायजयः ।	१४	मिच्छत्तं उट्ठाहो, विराहणा फासभावसंबंधो ।	६५
पंचेव धणुसयाइ, ओवेहेणं हवति वावीओ ।	२५०	मुहत्तं तु जहन्ना, उड्डोसा होइ पुव्वकोडीओ ।	३१०
बहिया वि [निर्गतस्वेत्यर्थः] हौति दोसा,		मूत्रं वा कुरुते स्वप्ने पुरीषं वाऽतिलोहितम् ।	२३२
केरिसिगा कहणणिण्हाईया ।	३९	मूले पणनउइ सया, चउणउइ सया य हौति धरणिगले ।	३२१
बहुतरओ ति य तं चिय, गमेइ संते वि सेसए मुयइ ।	१७०	मृद्वी शय्या प्रातरुत्थाय पेया भक्तं मध्ये	
बहुसो बहुस्सुएहिं, जो वत्तो नो निवारिओ होइ ।	५०	पानकं चांपराहणे ।	२३०
बायर-वट्ठवराहे, जो आलोएइ सुहुम नालोए ।	३२९	मेरुओ पन्नासं, दिसि विदिसिं गंतु भइसालवणं ।	२५२
बारसवासस्स तथा, अरुणुववायाइ पंच अज्झयणा ।	२०	मोत्तूण संगमबाहं, पडमाए ठिए बहुतरं दव्वं ।	१४७
बित्थियपद [अपवाद इत्यर्थः] मणाभोगा १,		मोसंमि संखडीए, मोयगगहणं अदत्तदाणमि ।	१३८
वसहिं परिकखेव २ सेज्जसंधारे ३ ।	३९	यदेजति यजेजति यदूरे यदु अत्तिके ।	२२८
बित्थियं च दसं पत्तो, नाणाकीडाहिं कीडई ।	३८३	येऽतीत्य यान्ति मूढाः परिघाख्यामनिलदहनदिग्रेखाम् ।	२१२
बीयपदमणप्पज्जे, गेलन्नवसगरोहगद्धाणे ।	४४	रस-रुधिर-मांस-मेदो-ऽस्थि-मज्ज-शुक्रा-ण्यनेन तप्यन्ते ।	१४
बीयपयमणप्पज्जे [अपवादोऽनात्मवश इत्यर्थः],		रागद्वोसविरहिओ, समो ति अयणं अउ ति गमणं ति ।	५७
गेलन्नवसगरोहगद्धाणे ।	४४	रागेण वा भएण वा, अहवा अवमाणिआ महत्तेणं ।	६६
१ पत्ती १ तह बहुमाणो २, तदिडत्थाण सम्म भावणया ३ ।	२००	रागेण व दोसेण व, परिणामेण व	
भन्नइ य तहोरात्तं, बित्थरवत्तं वणस्सइ पप्प ।	१०	[इहलोकाद्याशंसालक्षणैर्] न दूसियं जं तु ।	१००
भयणपयाण चउण्ह, [एकः साधुरेका		रागो उ होइ निस्सा, उवस्सिओ दोससंजुत्तो ।	५१
स्त्रीत्यादिभङ्गकानामित्यर्थः] अन्नतरजए उ संजए संते ।	४३	रागो दोसो मोहो, अन्नाणं जस्स अवगयं होइ ।	३५९
भरणी स्वात्मानेयं ३ नागाख्या १ वीथिरुत्तर मार्गं ।	३०१	राजा-ऽऽरक्ष-पुरोहित-मधुमुख-माचल्ल-दण्डपाशिशु च ।	३४६

सूत्रार्थ	पृष्ठ
राया आइच्चजसे, महाजसे अइबले अ बलभदे ।	२३७
रिसहो य होइ पट्टो, वज्जं पुण खीलियं विवाणाहि ।	११४
रूवंगं दड्डणं, उम्माओ अहव पित्तमुच्छाए ।	६६
लज्जाए गारवेण य, बहुस्सुयमरण वा वि दुच्चरियं ।	२२०
लद्धवओगा भाविदियं तु लद्धि ति जो खओवसमो ।	७६
लहुया ल्हाईयजणणं, अप्पपरनियति अज्जवं सोही ।	२२२
लाभमरण व मत्तो अहवा जेऊण दुज्जयं सत्तु ।	६६
लिंगपुलाओ अन्नं, निष्कारणओ करेइ सो लिंगं ।	८०
लेवडमलेवडं वा, अमुगं दव्वं च अज्ज बेच्छामि ।	१५
लोगत्थनिबोहा वा, निगमा तेसु कुसलो भवो वाऽयं ।	१६९
लोयाणुगहकारिसु, भूमीदेवेसु बहुफलं दाणं ।	८८
व्यवहारस्तु तामेव प्रतिवस्तु व्यवस्थिताम् ।	१७२
वज्जरिसहनारायं, पढमं बीयं च रिसभनारयं ।	११४
वत्थुपयासणसूरो, अइसयरयणाण सायरो जयइ ।	५५
वत्थे अप्पाणमि य, चउहा अणच्चावियं अवलियं च ।	१२२
वत्तण-संधण-गहणे, सुत्तत्थोभयगया उ एसं ति ।	३५५
ववहरणं ववहरए, स तेण ववहीरते व सामन्नं ।	१७०
ववहारव ववहारं, आगममाई उ मुणइ पंचविहं ।	२२७
वायणपडिसुणणए, उवएसे सुत्तअत्थकहणए ।	३५४
वायु समुत्थितो नाभेः कण्ठशीर्षसमाहतः ।	१७६
वायुः समुत्थितो नाभेः कण्ठशीर्षसमाहतः ।	१७६
वायुः समुत्थितो नाभेरुहत्कण्ठशिरोहतः ।	१७६
वायुः समुत्थितो नाभेरुहदि समाहतः ।	१७६
विज्जाए मतेण य चुन्नेण व जोइया अणप्पवसा ।	६६
विज्जाणं परिवाडिं, पव्वे पव्वे करेति आयरिया ।	७०
वितहकरणमि तुरियं, अन्नं अन्नं च गिण्ह आरभडा ।	१२२
विद्यया राजपूज्यः स्याद्विद्यया कामिनीप्रियः ।	८५
विपुलाए अपरिभोगे, अत्तणओवासर व बेड्डस्स ।	६८
विरोधिलिङ्ग-सङ्ख्यादिभेदाद्विभवावताम् ।	१७२
विविहा व विसिद्धा वा,	
किरिया विकिरिय तीए जं पवं तमिह ।	१०
विसयगहणसमत्थं, उवगरणं ईदियतरं तं पि ।	७६
विषमाक्षरपादं वा पादैरस्तमं दशधर्मवत् ।	१७७
विषयव्याकुलचित्तो हितमहितं वा न वेति जन्तुरयम् ।	११९
विहिगहियं विहिगुत्तं, अइरेगं भत्तपाण भोत्तव्वं ।	५४
वीर्यवन्तं सुतं सूते, ततोऽन्युनाब्दयोः पुनः ।	४१
वीरासणं तु सीहासणे व्य जह मुक्कजाणुग णिविद्धो ।	१६
वीसुं कसओ दप्पा, गणि-आयरिए य होइ एमेव ।	७०

सूत्रार्थ	पृष्ठ
वृषभाख्या ४ पैत्रादिः ३ श्रवणादि ३	
मध्यमे जरदवाख्या ।	३०१
वेयावच्चकरो वा, सीसो वा देसहिंइओ वा वि ।	५०
वेयावच्चं वावडभावा, इह धम्मसाहणणिमित्तं ।	१२६
वेयावच्चाईहिं, पुव्वं आगपइत्तु आयरिए ।	३२९
वोसिरइ मत्तगे जइ तो, न पडिक्कमइ य मत्तगं जो उ ।	१५१
स्वस्थानाद्यत् परं स्थानम् प्रमादस्य वशाद्गतः ।	१०१
सक्खं चिय संधारो, ण कज्जमाणो कडा ति मे जम्हा ।	२०४
सक्तः शब्दे हरिणः स्पर्शो नागो रसे च वारिचरः ।	४
सक्कार १ व्युद्धाने २, सम्माणा ३	
सणअभिगगहो तह य ४ ।	२००
सच्चित्तं जमचित्तं, साहूणऽड्डा कीरए जं च ।	२९७
सज्जाइ तिहा गामो, स समूहो मुक्कणाण विण्णेओ ।	१७८
सज्जाया उव्वाओ, [श्रान्तः] गुरुक्किच्चे सेसगे असत्तम्मि ।	३५५
सज्जेण लब्भई विर्त्ति, कयं च न विणस्सइ ।	२३३
सत्यपि च मानुषत्वे दुर्लभतरमार्यभूमिसम्भवनम् ।	११०
सत्यं शौचं तपः शौचं शौचमिन्द्रियनिग्रहः ।	८६
सत्त य सुत्तनिबद्धा, कह न विरोहो? तओ गुरू आह ।	१७७
सत्तरस्स एक्कवीसाई, जोयणसायाई सो समुव्विद्धो ।	३२४
सत्तमिं च दसं पत्तो, आणुपुव्वीए जो नरो ।	३८३
सद्दाईदियत्थोवओगदोसा न एसणं सोहे ।	३९
सदिति भणियंमि जम्हा, सव्वत्थाणुप्पवत्तए बुद्धी ।	१६९
सदूपतानतिक्रान्तस्वस्वभावमिदं जगत् ।	१७२
सप्त स्नानानि प्रोक्तानि स्वयमेव स्वयंभुवा ।	८६
सपडिक्कमणो धम्मो, पुरिसमस्स य	
पच्छिमस्स य जिणस्स ।	२९८
सपरिगहेयराणं, सोहंभोसाण पलिय १ साहीयं २ ।	२७६
सम्म १ चरित्ते २ पढमे,	
दंसण १ नाणे य २ दाण ३ लामे य ४ ।	१५०
समतृण-मणि-मुक्तेभ्यो यद्दानं दीयते सुपात्रेभ्यः ।	३४७
समनिद्धयाए बंधो, न होइ समलुक्खयाय वि न होइ ।	३११
सरीरे उवकरणे वा बाडसियत्तं दुहा समक्खायं ।	८०
सव्वगयं सम्मत्तं, सुए चरित्ते ण पज्जवा सव्वे ।	२
सव्वत्थेहावाया निच्छयओ मोत्तुमाइ सामन्नं ।	१२३
सव्वमिणं सामाइयं, छेदादिविसेसओ पुण विभिन्नं ।	५८
सव्वस्स उम्हसिद्धं, रसादिआहारपाजणणं च ।	१०
सव्वस्स छङ्गाण विगिंचणा उ पुयपादहत्थलगमस्स ।	६९
सव्वे वि उसमकूडा, उव्विद्धा अइ जोयणा होंति ।	२५१

सूत्रार्थ	पृष्ठ	सूत्रार्थ	पृष्ठ
सब्बे वीससहस्सा, बाहल्लेण अनोदधी नेया ।	१६५	सो ववहारविहिन्नु, अणुसज्जिता सुओवएसेण ।	५०
सब्बं असणं सब्बं च, पाणणं सब्बखज्ज-पेज्जविहिं ।	३५०	सो होइ अभिगमहई, सुअनाणं जस्स अत्थओ दिट्ठं ।	३५९
सब्बं च पएसतया, भुज्जइ कम्ममणुभागओ भइयं ।	१८६	सोठं भणइ सदोसं, वक्खाणमिणं ति पावइ जओ ते ।	२०९
सवणं सव(प)इ स तेणं, व सप्पए वत्थु जं तओ सहो ।	१७१	सोदाइ तवोकम्मं, पडिक्कज्जइ तं अणागए काले ।	३४९
सा नवहा दुह कीरइ, ढग्गमकोडी विसोहिकोडी य ।	२७४	सोमणसगंधमायणविज्जुप्पभमालवतवासीओ ।	२५३
सामभ्रमेत्तगहणं, नेच्छइओ समयमोगहो पढमो ।	१२३	सोलसवासाईसु य, एक्कोत्तरवडिएसु जहसंखं ।	२०
सामभ्राउ विसेसो, अन्नोऽण्णो व होज्ज जइ अन्नो ।	१४५	सोही य नत्थि नवि दित्ठं करेता नविय केइ दीसंति ।	१९२
सामाइयादिचरणस्स सदुहणया १ तहेव काएणं ।	२०१	संकुचियवलीचम्मो, संपत्तो अट्ठमिं दसं ।	३८४
सालंबणो पडंतो वि, अप्पयं दुग्गमे वि धारेइ ।	३३	संगहुवग्गहनिरओ कयकरणो पवयणाणुरागी य ।	१०६
सावज्जजोगविरइ ति, तत्थ सामाइयं दुहा तं च ।	५८	संजमकरणज्जोया [उद्योगाः],	
सिज्जायरपिंडे या १, चाटज्जाये य पुरिसजिडे य ३ ।	१४२	निष्पायग नाण-दंसण-चरित्ते ।	१४३
सीमंतकप्पभो खलु निरओ सीमंतगस्स पुब्बेण ।	१२९	संजमजोगे अब्भुट्ठियस्स जं किंचि वित्तहमायरियं ।	१५२
सीमंतावत्तो पुण निरओ सीमंतगस्स अवरेणं ।	१२९	संजमजोगे अब्भुट्ठियस्स जं किंचि वित्तहमायरियं ।	३५४
सीसाण कुणइ कह सो, तहाविहो हंदि नाणमाईणं ।	१०६	संतो कुंधू य अरो, तिन्निवि जिणचक्कि एक्कहिं जया ।	३२०
सीसे जइ आमंते, पडिच्छगा तेण बाहिरं भावं ।	१६१	संधार-पाय-दंडग-खोमियकप्पा य पीठ-फलगाई ।	८४
सुत्तत्थे निम्माओ, पियदढधम्मोऽणुवत्तणाकुसलो ।	१०६	संवरिए वि हु दोसा, किं पुण एगतरणिणिण उभओ वा ।	४४
सुत्तस्स व अत्थस्स व, उभयस्स व कारणा उ संकमणं ।	१५४	संविग्गअन्नसंभोइयाण देसिज्ज सङ्गकुलाणि ।	१४
सुत्तत्थथिरीकरणं, विणओ गुरुपूथ सेहबहुमाणो ।	१९२	संसट्ठ १ मसंसट्ठा २, उट्ठड ३ तह अप्पलेविया ४ चेव ।	१६२
सुद्धो तह ति सम्मं, सहइई दंसणेण संपन्नो ।	२२७	शतशः कृतोपकारो दत्तं च सहस्रशो भगवानेन ।	३४७
सुयवं तवस्सि परिवारवं च वणिंयंतरावणुड्डाणे ।	६९	शब्देन महता भूमिर्यदा रसति कम्पते ।	२३२
सुलभा सुरलोयसिरी, रयणायरमेहसा मही सुलहा ।	१११	शरीरं धर्म संयुक्तं रक्षणीयं प्रयत्नतः ।	८५
सुस्सुसणा अणासायणा य विणओ उ दंसणे दुविहो ।	२००	शुद्धं द्रव्यं समाश्रित्य सन्नहस्तदशुद्धितः ।	१७२
सूर्यदृष्टं तु यद् दृष्टं तद्विव्यमृषयो विदुः ।	८६	हरइ रयं जीवाणं, बज्झं अब्भंतरे च जं तेणं ।	८२
सूक्ष्मयुक्तिशतोपेतं सूक्ष्मबुद्धिकरं परम् ।	१९२	हा पुत्त पुत्त हा वच्छा, वच्छा, मुक्कामि कहमणाहाहं ? ।	१९२
सेट्ठिं विलग्गओ तं, विसुज्जमाणं तओ चयंतस्स ।	५९	हिंसा-नृत-चौर्योद्यत-परदार-परिश्रहप्रसक्तभ्यः ।	३४६
सेणाहिं व भोइय, मयहरे य पुंसित्थिमल्लजुद्धे य ।	३९५	होणभिन्नसरो दीणो, विवरोओ विचित्तओ ।	३८४
सेहस्स निरइयारं, तित्थंतरसंकमे व तं होज्जा ।	५८	होइ पुलाओ दुविहो, लद्धिपुलाओ तहेव इयरो य ।	८०
सो आणा-अणवत्थं, मिच्छत्तविराहणं तहा दुविहं ।	४३	होही पज्जोसवणा, मम य तया अंतराहयं होज्जा ।	३४९
सो तंमि चेव दब्बे, खेसे काले य कारणे पुरिसे ।	५०	क्षायोपशमिकाद्धांवादौदयिकस्य वशां गतः ।	१०१
सो दाह तवोकम्मं, पडिक्कज्जइ तं अइच्छिए काले ।	३४९	क्षिति-जल-पवन-हुताशन-यजमाना-	
सो पासत्थो दुविहो, देसे सब्बे य होइ नायब्बो ।	३७४	ऽऽकाश-चन्द्र-सूर्याख्याः ।	३३२
सो पुण ईहावायावेक्खाउऽवग्गहो ति उवयरिओ ।	१२३	क्षुद्रलोकाकुले लोके, धर्मं कुर्युः कथं हि ते ।	८४

405

सहर्ष्य, ऋषभ, गान्धार, धैवत, निषाद, मध्यम तथा कैशिक।¹

कई विद्वान् सहर्ष्य को षड्ज के पर्याय स्वरूप तथा कैशिक को पंचम स्थान पर मानते हैं।²

११. स्वर स्थान (सू. ४०) स्वर के उपकारी-विशेषता प्रदान करने वाले स्थान को स्वर स्थान कहा जाता है। षड्जस्वर का स्थान जिह्वाग्र है। यद्यपि उसकी उत्पत्ति में दूसरे स्थान भी व्यापृत होते हैं और जिह्वाग्र भी दूसरे स्वरों की उत्पत्ति में व्यापृत होता है, फिर भी जिस स्वर की उत्पत्ति में जिस स्थान का व्यापार प्रधान होता है, उसे उसी स्वर का स्थान कहा जाता है।

प्रस्तुत सूत्र में सात स्वरों के सात स्वर स्थान बतलाये गये हैं।

नारदी शिक्षा में ये स्वर स्थान कुछ भिन्न प्रकार से उल्लिखित हुए हैं।³

षड्ज कंठ से उत्पन्न होता है, ऋषभ सिर से, गान्धार नासिका से, मध्यम उर से, पंचम उर, सिर तथा कंठ से, धैवत ललाट से तथा निषाद शरीर की संधियों से उत्पन्न होता है।

इन सात स्वरों के नामों की सार्थकता बताते हुए नारदीशिक्षा में कहा गया है कि- 'षड्ज' संज्ञा की सार्थकता इसमें है कि वह नासा, कण्ठ, उर, तालु, जिह्वा तथा दन्त इन छह स्थानों से उद्भूत होता है। 'ऋषभ' की सार्थकता इसमें है कि वह ऋषभ अर्थात् बैल के समान नाद करने वाला है। 'गान्धार' नासिका के लिए गन्धावह होने के कारण अन्वर्थक बताया गया है। 'मध्यम' की अन्वर्थकता इसमें है कि वह उरस् जैसे मध्यवर्ती स्थान में आहत होता है। 'पंचम' संज्ञा इसलिए सार्थक है कि इसका उच्चारण नाभि, उर, हृदय, कण्ठ तथा सिर-इन पांच स्थानों में सम्मिलित रूप से होता है।⁴

१२. (सू. ४१) नारदीशिक्षा में प्राणियों की ध्वनि के साथ सप्त स्वरों का उल्लेख नितान्त भिन्न प्रकार से मिलता है।⁵ - षड्ज स्वर-मयूर। ऋषभ स्वर-गाय। गान्धार स्वर-बकरी। मध्यम स्वर-क्रीच। पंचम स्वर-कोयल। धैवत स्वर-अश्व। निषाद स्वर-कुंजर।

१५. नरसिंघा (सू. ४२) एक प्रकार का बड़ा बाजा जो तुरही के समान होता है। यह फूंक से बजाया जाता है। जिस स्थान से फूँका जाता है वह संकडा और आगे का भाग क्रमशः चौड़ा होता चला जाता है।

१६. ग्राम (सू. ४४) यह शब्द समूहवाची है। संवादी स्वरों का वह समूह ग्राम है जिसमें श्रुतियां व्यवस्थित रूप में विद्यमान हों और जो मूर्च्छना, तान, वर्ण, क्रम, अलंकार इत्यादि का आश्रय हो।⁶ ग्राम तीन हैं-

षड्जग्राम, मध्यमग्राम और गान्धारग्राम।

षड्जग्राम - इसमें षड्ज स्वर चतुःश्रुति, ऋषभ त्रिश्रुति, गान्धार द्विश्रुति, मध्यम चतुःश्रुति, पञ्चम चतुःश्रुति, धैवत त्रिश्रुति और निषाद द्विश्रुति होता है।⁷ इसमें 'षड्ज-पञ्चम', 'ऋषभ-धैवत', 'गान्धार-निषाद' और 'षड्ज-मध्यम'-ये परस्पर संवादी हैं। जिन दो स्वरों में नौ अथवा तेरह श्रुतियों का अन्तर हो, वे परस्पर संवादी हैं।

1. लंकावतारसूत्र-अथ रावणो.....सहर्ष्य-ऋषभ-गान्धार-धैवत-निषाद-मध्यम-कैशिक-गीतस्वरग्राम-मूर्च्छनादियुक्ते..... गाथाभिर्गीतैरनुगायति स्म ॥ 2. जरनल ऑफ म्यूजिक एकेडमी, मद्रास, सन १९४५, खंड १६, पृष्ठ ३७ ॥ 3. नारदीशिक्षा १।५।६, ७ : कण्ठादुत्तिष्ठते षड्जः, शिरसस्त्वृषभः स्मृतः । गान्धारस्त्वनुनासिक्य, उरसो मध्यमः स्वरः ॥ उरसः शिरसः कण्ठादुत्थितः पंचमः स्वरः । ललाटाद्धैवतं विद्यात्रिषादं सर्वसन्धिजम् ॥ 4. भारतीय संगीत का इतिहास, पृष्ठ १२१ ॥ 5. नारदीशिक्षा १।५।४, ५ : षड्जं मयूरो वदति, गावो रंधन्ति चर्षभम् । अजा वदति तु गान्धारम्, क्रीचो वदति मध्यमम् ॥ पुष्पसाधारणे कांते, पिको वक्ति च पंचमम् । अश्वस्तु धैवतं वक्ति, निषादं कुंजरः ॥ 6. मतङ्ग : भरतकोश, पृष्ठ १८६ ॥ 7. भरत : (बम्बई संस्करण) अध्याय २८ पृष्ठ ४३४ ॥

शाङ्गदेव कहते हैं - षड्जग्राम नामक राग षड्जमध्यमा जाति से उत्पन्न सम्पूर्ण राग है। इसका ग्रह एवं अंशस्वर तार षड्ज है, न्यासस्वर मध्यम है, अपन्यासस्वर षड्ज है, अवरोही और प्रसन्नान्त अलंकार इसमें प्रयोज्य हैं। इसकी मूर्च्छना षड्जादि (उत्तरमन्द्रा) है। इसमें काकली-निषाद एवं अन्तर-गान्धार का प्रयोग होता है; वीर, रौद्र, अद्भुत रसों में नाटक की सन्धि में इसका विनियोग है। इस राग का देवता बृहस्पति है और वर्षाऋतु में, दिन के प्रथम प्रहर में, यह गेय है।^१ यह शुद्ध राग है।

मध्यमग्राम - इसमें 'ऋषभ-पञ्चम', 'ऋषभ-धैवत', 'गान्धार-निषाद' और 'षड्ज-मध्यम' परस्पर संवादी हैं। शाङ्गदेव का विधान है कि - मध्यमग्राम राग का विनियोग हास्य एवं शृंगार में है। यह राग गान्धारी, मध्यमा और पञ्चमी जातियों से मिलकर उत्पन्न हुआ है।

काकली-निषाद का प्रयोग इसमें विहित है। इस राग का अंश-ग्रह-स्वर मन्द्र षड्ज, न्याय-स्वर मध्यम और मूर्च्छना 'सौवीरी' है। प्रसन्नादि और अवरोही के द्वारा मुखसन्धि में इसका विनियोग है। यह राग ग्रीष्म ऋतु के प्रथम प्रहर में गाया जाता है।^२ महर्षि भरत ने सात शुद्ध रागों में इसे गिना है। इसमें षड्जस्वर चतुःश्रुति, ऋषभ त्रिश्रुति, गान्धार द्विश्रुति, मध्यम चतुःश्रुति, पञ्चम त्रिश्रुति, धैवत चतुःश्रुति और निषाद द्विश्रुति होता है।

गान्धार ग्राम - महर्षि भरत ने इसकी कोई चर्चा नहीं की है। उन्होंने केवल दो ग्रामों को ही माना है। कुछ आचार्यों ने गान्धार ग्राम और तज्जन्य रागों का वर्णन करके लौकिक विनोद के लिए भी उनके प्रयोग का विधान किया है।^३

परन्तु अन्य आचार्यों ने लौकिक विनोद के लिए ग्रामजन्य रागों का प्रयोग निषिद्ध बतलाया है।^४ नारद की सम्मति के अनुसार गान्धारग्राम का प्रयोग स्वर्ग में ही होता है।^५ इसमें षड्ज स्वर त्रिश्रुति, ऋषभ द्विश्रुति, गान्धार चतुःश्रुति, मध्यम-पञ्चम और धैवत त्रि-त्रिश्रुति और निषाद चतुःश्रुति होता है। गान्धार ग्राम का वर्णन केवल संगीतरत्नाकर या उसके आधार पर लिखे गये ग्रन्थों में है।

इस ग्राम के स्वर बहुत टेढ़े-मेढ़े हैं अतः गाने में बहुत कठिनाइयाँ आती हैं। इसी दुरूहता के कारण 'इसका प्रयोग स्वर्ग में होता है' - ऐसा कह दिया गया है।

वृत्तिकार के अनुसार 'मंगी' आदि इक्कीस प्रकार की मूर्च्छनाओं के स्वरों की विशद व्याख्या पूर्वगत के स्वर-प्राभृत में थी। वह अब लुप्त हो चुका है। इस समय इनकी जानकारी उसके आधार पर निर्मित भरतनाट्य, वैशाखिल आदि ग्रन्थों से जाननी चाहिए।

१७-१९ मूर्च्छना (सू. ४५-४७) इसका अर्थ है-सात स्वरों का क्रमपूर्वक आरोह और अवरोह।^६ महर्षि भरत ने इसका अर्थ सात स्वरों का क्रमपूर्वक प्रयोग किया है। मूर्च्छना समस्त रागों की जन्मभूमि है। यह चार प्रकार की होती है।-

१. पूर्ण, २. षाडवा, ३. औडुवित्त, ४. साधारणा।^७

अथवा- १. शुद्धा, २. अंतरसंहिता, ३. काकलीसंहिता, ४. अन्तरकाकलीसंहिता।^८

तीन सूत्रों (४५, ४६, ४७) में षड्ज आदि तीन ग्रामों की सात-सात मूर्च्छनाएं उल्लिखित हैं।

१. संगीतरत्नाकर (अड्यार संस्करण) राग, पृष्ठ २६-२७ । २. संगीतरत्नाकर (अड्यार संस्करण) राग, पृष्ठ ५६ । ३. प्रो. रामकृष्ण कवि, भरतकोश, पृष्ठ ५४२ । ४. प्रो. रामकृष्ण कवि, भरतकोश, पृष्ठ ५४२ । ५. वही, पृष्ठ ५४२ । ६. संगीतरत्नाकर, स्वर प्रकरण, पृष्ठ १०३, १०४ । ७. वही, पृष्ठ ११४ । ८. भरत अध्याय २८, पृष्ठ ४३५ ।

भरतनाट्य^१, संगीतदामोदर, नारदीशिक्षा^२ आदि ग्रंथों में भी मूर्च्छनाओं का उल्लेख है। वे भिन्न-भिन्न प्रकार से हैं। भरतनाट्य में गांधार ग्राम को मान्यता नहीं दी गयी है।

प्रस्तुत चार्ट से मूर्च्छनाओं के नामों में कितना भेद है, यह स्पष्ट हो जाता है।

मूलसूत्र	भरतनाट्य	संगीतदामोदर	नारदीशिक्षा
षड्जग्राम की मूर्च्छनाएं			
मंगी	उत्तरमंड्रा	ललिता	उत्तरमंड्रा
कौरवीया	रजनी	मध्यमा	अभिरुद्गता
हरित्	उत्तरायता	चित्रा	अश्वक्रान्ता
रजनी	शुद्धषड्जा	रोहिणी	सौवीरा
सारकान्ता	मत्सरीकृता	मत्तंगजा	हृष्यका
सारसी	अश्वक्रान्ता	सौवीरी	उत्तरायता
शुद्धषड्जा	अभिरुद्गता	षष्ठमध्या	रजनी
मध्यमग्राम की मूर्च्छनाएं			
उत्तरमंड्रा	सौवीरी	पंचमा	नंदी
रजनी	हरिणाश्वा	मत्सरी	विशाला
उत्तरा	कलोपनता	मृदुमध्यमा	सुमुखी
उत्तरायता	शुद्धमध्या	शुद्धा	चित्रा
अश्वक्रान्ता	मार्गी	अन्द्रा	चित्रवती
सौवीरा	पौरवी	कलावती	सुखा
अभिरुद्गता	कृष्यका	तीव्रा	बला
गन्धारग्राम की मूर्च्छनाएं			
नंदी		सौद्री	आप्यायनी
शुद्धिका		ब्राह्मी	विश्वचूला
पूरका	गान्धार ग्राम का	वैष्णवी	चन्द्रा
शुद्धगांधारा	अस्तित्व नहीं	खेदरी	हैमा
उत्तरगांधारा	माना है।	सुरा	कपर्दिनी
सुषुतरआयामा		नादावती	मैत्री
उत्तरायता कोटिमा		विशाला	बार्हती

१. भरतनाट्य २८/२७-३० : आद्या ह्युत्तरमन्द्रा स्याद्, रजनी चोत्तरायता। चतुर्थी शुद्धषड्जा तु, पंचमी मत्सरीकृता। अश्वक्रान्ता तु षष्ठी स्यात्, सप्तमी चाभिरुद्गता। षड्जग्रामाश्रिता एता, विज्ञेयाः सप्त मूर्च्छनाः । सौवीरी हरिणाश्वा, स्यात् कलोपनता तथा। चतुर्थी शुद्धमध्यमा तु, मार्गवी पौरवी तथा ।। हृष्यका चैव विज्ञेया, सप्तमी द्विजसत्तमाः। मध्यमग्रामजा ह्येता, विज्ञेयाः सप्त मूर्च्छनाः ।। २. नारदीशिक्षा १।२।१३, १४ ।।

नारदीशिक्षा में जो २१ मूर्च्छनाएं बतायी गयी हैं उनमें सात का सम्बन्ध देवताओं से, सात का पितरों से और सात का ऋषियों से है। शिक्षाकार के अनुसार मध्यमग्रामीय मूर्च्छनाओं का प्रयोग यक्षों द्वारा, षड्जग्रामीय मूर्च्छनाओं का ऋषियों तथा लौकिक गायको द्वारा तथा गान्धारग्रामीय मूर्च्छनाओं का प्रयोग गन्धर्वों द्वारा होता है।¹

इस आधार पर मूर्च्छनाओं के तीन प्रकार होते हैं - देवमूर्च्छनाएं, पितृमूर्च्छनाएं और ऋषिमूर्च्छनाएं।

२०. गीत (सू. ४८) दशांशलक्षणों से लक्षित स्वरसन्निवेश, पद, ताल एवं मार्ग-इन चार अंगों से युक्त गान 'गीत' कहलाता है।²

२१, २२. गीत के छह दोष, गीत के आठ गुण (सू. ४८) नारदीशिक्षा में गीत के दोषों और गुणों का सुन्दर विवेचन प्राप्त होता है। उसके अनुसार दोष चौदह और गुण दस हैं। वे इस प्रकार हैं - चौदह दोष³-(१) शंकित, (२) भीत, (३) उद्धृष्ट, (४) अव्यक्त, (५) अनुनासिक, (६) काकस्वर, (७) शिरोगत, (८) स्थानवर्जित, (९) विस्वर, (१०) विरस, (११) विश्लिष्ट, (१२) विषमाहत, (१३) व्याकुल तथा (१४) तालहीन।

प्रस्तुत सूत्रगत छह दोषों का समावेश इनमें हो जाता है - (१) भीत-भीत, (२) ताल-वर्जित-तालहीन, (३) द्रुत-विषमाहत, (४) काकस्वर-काकस्वर, (५) ह्रस्व-अव्यक्त, (६) अनुनास-अनुनासिक, दस गुण⁴ - (१) रक्त, (२) पूर्ण, (३) अलंकृत, (४) प्रसन्न, (५) व्यक्त, (६) विकृष्ट, (७) श्लक्ष्ण, (८) सम, (९) सुकुमार और (१०) मधुर।

नारदीशिक्षा के अनुसार इन दस गुणों की व्याख्या इस प्रकार है-

१. रक्त-जिसमें वेणु तथा वीणा के स्वरों का गानस्वर के साथ सम्पूर्ण सामंजस्य हो।
२. पूर्ण-जो स्वर और श्रुति से पूरित हो तथा छन्द, पाद और अक्षरों के संयोग से सहित हो।
३. अलंकृत-जिसमें उर, सिर और कण्ठ-तीनों का उचित प्रयोग हो।
४. प्रसन्न-जिसमें गदगद् आदि कण्ठ दोष न हो तथा जो निःशंकतायुक्त हो।
५. व्यक्त-जिसमें गीत के पदों का स्पष्ट उच्चारण हो, जिससे कि श्रोता स्वर, लिंग, वृत्ति, वार्तिक, वचन, विभक्ति आदि अंगों को स्पष्ट समझ सके।
६. विकृष्ट-जिसमें पद उच्चस्वर से गाये जाते हों।
७. श्लक्ष्ण-जिसमें ताल की लय आद्योपान्त समान हो।
८. सम-जिसमें लय की समरसता विद्यमान हो।
९. सुकुमार-जिसमें स्वरों का उच्चारण मृदु हो।
१०. मधुर-जिसमें सहजकण्ठ से ललित पद, वर्ण और स्वर का उच्चारण हो।⁵

प्रस्तुत सूत्र में आठ गुणों का उल्लेख है। उपर्युक्त दस गुणों में से सात गुणों के नाम प्रस्तुत सूत्रगत नामों के समान हैं। अविघुष्ट नामक गुण का नारदीशिक्षा में उल्लेख नहीं है। श्री अभयदेवकृत वृत्ति की व्याख्या का उल्लेख हम अनुवाद में दे चुके हैं। यह अन्वेष्टनीय है कि वृत्तिकार ने ये व्याख्याएं कहाँ से ली थीं।

२३. सम (सू. ४८) जहाँ स्वर-ध्वनि को गुरु अथवा लघु न कर आद्योपान्त एक ही ध्वनि में उच्चारित किया जाता है, वह 'सम' कहलाता है।⁶

1. नारदीशिक्षा १।२।१३, १४ ।। 2. संगीतरत्नाकर, कल्लिनायकृत टीका, पृष्ठ ३३ ।। 3. नारदीशिक्षा १।३।१३, १३ ।। 4. वही, १।३।१ ।। 5. नारदीशिक्षा १।३।१-११ ।। 6. भरत का नाट्यशास्त्र २९।४७ : स्वसाम्यात् समो ज्ञेयः, स्थिरस्वेकस्वरोऽपि यः।।

२४. पदबद्ध (सू. ४८) इसे निबद्धपद भी कहा जाता है। पद दो प्रकार का है-निबद्ध और अनिबद्ध। अक्षरों की नियत संख्या, छन्द तथा यति के नियमों से नियन्त्रित पदसमूह 'निबद्धपद' कहलाता है।¹

२५. छन्द (सू. ४८) तीन प्रकार के छन्द की दूसरी व्याख्या इस प्रकार है-

सम-जिसमें चारों चरणों के अक्षर समान हों।

अर्द्धसम-जिसमें पहले और तीसरे तथा दूसरे और चौथे चरण के अक्षर समान हों।

सर्वविषम-जिसमें सभी चरणों के अक्षर विषम हों।²

२७. तालसम (सू. ४८) दाहिने हाथ से ताली बजाना 'काम्या' है। बाएं हाथ से ताली बजाना 'ताल' और दोनों हाथों से ताली बजाना 'संनिपात' है।³

२८. पादसम (सू. ४८) अनुयोगद्वारा में इसके स्थान पर 'पदसम' है।⁴

२९. लयसम (सू. ४८) तालक्रिया के अनन्तर (अगली तालक्रिया से पूर्व तक) किया जाने वाला विश्राम लय कहलाता है।⁵

३०. ग्रहसम (सू. ४८) इसे समग्रह भी कहा जाता है। ताल में सम, अतीत और अनागत-ये तीन ग्रह हैं। गीत, वाद्य और नृत्य के साथ होने वाला ताल का आरम्भ अवपाणि या समग्रह, गीत आदि के पश्चात् होने वाला ताल आरम्भ अवपाणि या अतीतग्रह तथा गीत आदि से पूर्व होने वाला ताल का प्रारम्भ उपरिपाणि या अनागतग्रह कहलाता है। सम, अतीत और अनागत ग्रहों में क्रमशः मध्य, द्रुत और विलम्बित लय होता है।⁶

३१. तानों (सू. ४८) इसका अर्थ है-स्वर-विस्तार, एक प्रकार की भाषाजनक राग। ग्राम रागों के आलाप-प्रकार भाषा कहलाते हैं।⁷

1. भरत का नाट्यशास्त्र ३२।३९ : नियताक्षरसंबन्धम्, छन्दोयतिसमन्वितम्। निबद्धं तु पदं ज्ञेयम्, नानाछन्दःसमुद्भवम् ॥

2. स्थानाङ्गवृत्ति, पत्र ३७६ : अन्ये तु व्याचक्षते समं यत्र चतुर्ष्वपि पादेषु समान्यक्षराणि, अर्द्धसमं यत्र प्रथमतृतीययो-र्द्वितीयचतुर्थयोश्च समत्वम्, तथा सर्वत्र-सर्वपादेषु विषमं च विषमाक्षरम् । 3. भरत का संगीत सिद्धान्त, पृष्ठ २३५। 4. अनुयोगद्वारा ३०७।८ ५।

5. भरत का संगीत सिद्धान्त, पृष्ठ २४२ ॥ 6. संगीत रत्नाकर, ताल, पृष्ठ २६ ॥ 7. भरत का संगीत सिद्धान्त, पृष्ठ २२६ ॥

गणित

[पृ०८५५ पं०१४] [अत्र ठाणं इत्यस्मिन् ग्रन्थे हिन्दीभाषायां तेरापंथीआचार्यश्री नथमलजीलिखितं टिप्पनमुद्घ्रियते] प्रस्तुत सूत्र में गणित के दस प्रकार निर्दिष्ट हैं-

१. परिकर्म - यह गणित की एक सामान्य प्रणाली है। भारतीय प्रणाली में मौलिक परिकर्म आठ माने जाते हैं - (१) संकलन [जोड़] (२) व्यवकलन [बाकी] (३) गुणन [गुणन करना] (४) भाग [भाग करना] (५) वर्ग [वर्ग करना] (६) वर्गमूल [वर्गमूल निकालना] (७) घन [घन करना] (८) घनमूल [घनमूल निकालना]। परन्तु इन परिकर्मों में से अधिकांश का वर्णन सिद्धान्त ग्रन्थों में नहीं मिलता।

ब्रह्मगुप्त के अनुसार पाटी गणित में बीस परिकर्म हैं - (१) संकलित (२) व्यवकलित अथवा व्युत्कलिक (३) गुणन (४) भागहर (५) वर्ग (६) वर्गमूल (७) घन (८) घनमूल [९-१३] पांच जातियाँ^१ [अर्थात् पांच प्रकार के भिन्नो को सरल करने के नियम] (१४) त्रैराशिक (१५) व्यस्तत्रैराशिक (१६) पंचराशिक (१७) सप्तराशिक (१८) नवराशिक (१९) एकदसराशिक (२०) भाण्ड-प्रति-भाण्ड^२।

प्राचीन काल से ही हिन्दू गणितज्ञ इस बात को मानते रहे हैं कि गणित के सब परिकर्म मूलतः दो परिकर्मों-संकलित और व्यवकलित-पर आश्रित हैं। द्विगुणीकरण और अधीकरण के परिकर्म जिन्हें मिस्र, यूनान और अरब वालों ने मौलिक माना है। ये परिकर्म हिन्दू ग्रन्थों में नहीं मिलते। ये परिकर्म उन लोगों के लिए महत्त्वपूर्ण थे जो दशमलव पद्धति से अनभिज्ञ थे।^३

२. व्यवहार - ब्रह्मदत्त के अनुसार पाटीगणित में आठ व्यवहार हैं-

(१) मिश्रक-व्यवहार (२) श्रेढी-व्यवहार (३) क्षेत्र-व्यवहार (४) खात-व्यवहार (५) चिति-व्यवहार (६) क्राकचिक व्यवहार (७) राशि-व्यवहार (८) छाया-व्यवहार^४।

पाटीगणित-यह दो शब्दों से मिलकर बना है। (१) पाटी और (२) गणित। अतएव इसका अर्थ है। वह गणित जिसको करने में पाटी की आवश्यकता पड़ती है। उन्नीसवीं शताब्दी के अन्ततक कागज की कमी के कारण प्रायः पाटी का ही प्रयोग होता था और आज भी गांवों में इसकी अधिकता देखी जाती है। लोगों की धारणा है कि यह शब्द भारतवर्ष के संस्कृतेतर साहित्य से निकलता है, जो कि उत्तरी भारतवर्ष की एक प्रान्तीय भाषा थी। 'लिखने की पाटी' के प्राचीनतम संस्कृत पर्याय 'पलक' और 'पट्ट' हैं, न कि पाटी।^५ 'पाटी', शब्द का प्रयोग संस्कृत साहित्य में प्रायः ५वीं शताब्दी से प्रारम्भ हुआ। गणित-कर्म को कभी-कभी धूली कर्म भी कहते थे, क्योंकि पाटी पर धूल बिछाकर अंक लिखे जाते थे। बाद के कुछ लेखकों ने 'पाटी गणित' के अर्थ में 'व्यक्त गणित' का प्रयोग किया है, जिसमें कि बीजगणित से, जिसे वे अव्यक्त गणित कहते थे पृथक् समझा जाए। जब संस्कृत ग्रन्थों का अरबी में अनुवाद हुआ तब पाटी गणित और धूली कर्म शब्दों का भी अरबी में अनुवाद कर लिया गया। अरबी के संगत शब्द क्रमशः 'इल्म-हिसाब-अलतख्त' और 'हिसाब-अलगुबार'^६ है।

पाटी गणित के कुछ उल्लेखनीय ग्रन्थ - (१) वक्षाली हस्तलिपि (लगभग ३०० ई०), (२) श्रीधरकृत पाटीगणित और त्रिशतिका (लगभग ७५० ई०), (३) गणितसारसंग्रह (लगभग ८५० ई०), (४) गणिततिलक (१०३९ ई०), (५) लीलावती (११५० ई०), (६) गणितकौमुदी (१३५६ ई०) और मुनीश्वर कृत पाटीसार (१६५८ ई०)

१. पांच जातियाँ ये हैं - (१) भाग जाति (२) प्रभाग जाति (३) भागानुबन्ध जाति (४) भागापवाद जाति (५) भाग-भाग जाति ।।

२. बाह्यस्फुटसिद्धान्त, अध्याय १२, श्लोक १ ।। ३. हिन्दूगणित, पृष्ठ ११८ ।। ४. बाह्यस्फुटसिद्धान्त, अध्याय १२, श्लोक १ ।।

५. अमेरिकन मैथेमेटिकल मंथली, जिल्द ३५, पृष्ठ ५२६ ६. हिन्दूगणितशास्त्र का इतिहास भाग १ : पृष्ठ ११७, ११९ ।।

- इन ग्रन्थों में उपर्युक्त बीस परिकर्मों और आठ व्यवहारों का वर्णन है। सूत्रों के साथ-साथ अपने प्रयोग को समझाने के लिए उदाहरण भी दिये गये हैं। भास्कर द्वितीय ने लिखा है कि लल्ल ने पाटीगणित पर एक अलग ग्रन्थ लिखा है।

यहां श्रेणी व्यवहार का एक उदाहरण प्रस्तुत किया जाता है। सीढ़ी की तरह गणित होने से इसे सेढ़ी-व्यवहार या श्रेणी-व्यवहार कहते हैं। जैसे-एक व्यक्ति किसी दूसरे को चार रुपये देता है, दूसरे दिन पांच रुपये अधिक, तीसरे दिन उससे पांच रुपये अधिक। इस प्रकार पन्द्रह दिन तक वह देता है। तो कुल कितने रुपये दिये?

प्रथम दिन देता है उसे 'आदि धन' कहते हैं। प्रतिदिन जितने रुपये बढ़ाता है उसे 'चय' कहते हैं। जितने दिनों तक देता है उसे 'गच्छ' कहते हैं। कुल धन को श्रेणी-व्यवहार या संवर्धन कहते हैं। अन्तिम दिन जितना देता है उसे 'अन्त्य धन' कहते हैं। मध्य में जितना देता है उसे 'मध्य धन' कहते हैं।

विधि - जैसे गच्छ १५ है। इनमें एक घटाया १५-१=१४ रहे। इसको चय से १४ X ५ गुणा किया = ७० आये। इसमें आदि धन मिलाया ७०+४=७४। यह अन्त्य धन हुआ। ७४+४ आदि धन = ७८ का आधा ३९ मध्य धन हुआ।

३९ X १५ गच्छ = ५८५ संवर्धन हुआ।

इसी प्रकार विजातीय अंक एक से नौ या उससे अधिक संख्या की जोड़, उस जोड़ की जोड़ वर्गफल और घनफल की जोड़, इसी गणित के विषय हैं।

३. रज्जु - इसे क्षेत्र-गणित कहते हैं। इससे तालाब की गहराई, वृक्ष की ऊंचाई आदि नापी जाती है।

भुज, कोटि, कर्ण, जात्यतिर, व्यास, वृत्तक्षेत्र और परिधि आदि इसके अंग हैं।

४. राशि - इसे राशि-व्यवहार कहते हैं। पाटीगणित में आये हुए आठ व्यवहारों में यह एक है। इससे अन्त की ढेरी की परिधि से उसका 'घनहस्तफल' निकाला जाता है।

अन्न के ढेर में बीच की ऊंचाई को वेध कहते हैं। मोटे अन्न चना आदि में परिधि का १/१० भाग वेध होता है। छोटे अन्न में परिधि का १/११ भाग वेध होता है। शूर धान्य में परिधि का १/९ भाग वेध होता है। परिधि का १/६ करके उसका वर्ग करने के बाद परिधि से गुणन करने से घनहस्तफल निकलता है। जैसे-एक स्थान पर मोटे अन्न की परिधि ६० हाथ की है। उसका घनहस्तफल क्या होगा?

६० ÷ १० = ६ वेध हुआ।

परिधि ६० ÷ ६ = १० इसका वर्ग १० X १० = १०० हुआ। १०० X ६ वेध = ६०० घनहस्तफल होगा।

५. कलासवर्ण - जो संख्या पूर्ण न हो, अंशों में हो - उसे समान करना 'कलासवर्ण' कहलाता है। इसे सम्च्छेदीकरण, सवर्णन और समच्छेदविधि भी कहते हैं (हिन्दू गणितशास्त्र का इतिहास, पृष्ठ १७९)। संख्या के ऊपर के भाग को 'अंश' और नीचे के भाग को 'हर' कहते हैं।

जैसे - १/२ और १/३ है। इसका अर्थ कलासवर्ण ३/६ २/६ होगा।

६. यावत् तावत् - इसे गुणाकार भी कहते हैं।

पहले जो कोई संख्या सोची जाती है उसे गच्छ कहते हैं। इच्छानुसार गुणन करने वाली संख्या को वाञ्छ या इष्टसंख्या कहते हैं।

गच्छ संख्या को इष्ट-संख्या से गुणन करते हैं। उसमें फिर इष्ट मिलाते हैं। उस संख्या को पुनः गच्छ से गुणा करते हैं। तदनन्तर गुणनफल में इष्ट के दुगुने का भाग देने पर गच्छ का योग आता है। इस प्रक्रिया को

‘यावत् तावत्’-कहते हैं।

जैसे - कल्पना करो कि इष्ट १६ है, इसको इष्ट १० से गुणा किया - $१६ \times १० = १६०$ । इसमें पुनः इष्ट १० मिलाया ($१६० + १० = १७०$)। इसको गच्छ से गुणा किया ($१७० \times १६ = २७२०$) इसमें इष्ट की दुगुनी संख्या से भाग दिया $२७२० \div २० = १३६$, यह गच्छ का योगफल है। इस वर्ग को पाटीगणित भी कहा जाता है।

७. वर्ग - वर्ग शब्द का शाब्दिक अर्थ है ‘पंक्ति’ अथवा ‘समुदाय’। परन्तु गणित में इसका अर्थ ‘वर्गघात’ तथा ‘वर्गक्षेत्र’ अथवा उसका क्षेत्रफल होता है। पूर्ववर्ती आचार्यों ने इसकी व्यापक परिभाषा करते हुए लिखा है कि ‘समचतुरस्र’ (अर्थात् वर्गकार क्षेत्र) और उसका क्षेत्रफल वर्ग कहलाता है। दो समान संख्याओं का गुणन भी वर्ग है।^१ परन्तु परवर्ती लेखकों ने इसके अर्थ को सीमित करते हुए लिखा है-‘दो समान संख्याओं का गुणनफल वर्ग है।’^२ वर्ग के अर्थ में कृति-शब्द का प्रयोग भी मिलता है, परन्तु बहुत कम।^३ इसे समद्विराशिघात भी कहा जाता है। भिन्न-भिन्न विद्वानों ने इसकी भिन्न-भिन्न विधियों का निरूपण किया है।

८. घन - इसका प्रयोग ज्यामितीय और गणितीय - दोनों अर्थों में अर्थात् ठोस घन तथा तीन समान संख्याओं के गुणनफल को सूचित करने में किया गया है। आर्यभट्ट प्रथम का मत है-तीन समान संख्याओं का गुणनफल तथा बारह बराबर कोणों (और भुजाओं) वाला ठोस भी घन है।^४ श्रीधर^५, महावीर^६ और भाष्कर द्वितीय^७ का कथन है कि तीन समान संख्याओं का गुणनफल घन है। घन के अर्थ में ‘वृन्द’ शब्द का भी यत्र-कुत्र प्रयोग मिलता है। इसे ‘समत्रिराशिघात’ भी कहा जाता है। घन निकालने की विधियों में भी भिन्नता है।

९. वर्ग-वर्ग - वर्ग को वर्ग से गुणा करना। इसे ‘समचतुर्घात’ भी कहते हैं। पहले मूल संख्या को उसी संख्या से गुणा करना। फिर गुणनफल की संख्या को गुणनफल की संख्या से गुणा करना। जो संख्या आती है उसे वर्ग-वर्ग फल कहते हैं। जैसे - $४ \times ४ = १६ \times १६ = २५६$ । यह वर्ग-वर्ग फल है।

१०. कला गणित में इसे ‘क्रकंच-व्यवहार’ कहते हैं। यह पाटी गणित का एक भेद है। इससे लकड़ी की चिराई और पत्थरों की चिनाई आदि का ज्ञान होता है। जैसे-एक काष्ठ मूल में २० अंगुल मोटा है और ऊपर में १६ अंगुल मोटा है। वह १०० अंगुल लम्बा है। उसको चार स्थानों में चीरा तो उसकी हस्तात्मक चिराई क्या होगी? मूल मोटाई और ऊपर की मोटाई का योग किया - $२० + १६ = ३६$ । इसमें २ का भाग दिया $३६ \div २ = १८$ । इसको लम्बाई से गुणा किया - $१०० \times १८ = १८००$ । फिर इसे चीरने की संख्या से गुणा किया $१८०० \times ४ = ७२००$ । इसमें ५७६ का भाग दिया $७२०० \div ५७६ = १२\frac{१}{२}$ । यह हस्तात्मक चिराई है।

सूत्रकृतांग २।१ की व्याख्या के प्रारंभ में ‘पौंडरीक’ शब्द के निक्षेप के अवसर पर वृत्तिकार ने एक गाथा उद्धृत की है, उसमें गणित के दस प्रकारों का उल्लेख किया है।^१ वहां नौ प्रकार स्थानांग के समान ही हैं। केवल एक प्रकार भिन्न रूप से उल्लिखित है। स्थानांग का कल्प शब्द उसमें नहीं है। वहां ‘पुद्गल’ शब्द का उल्लेख है, जो स्थानांग में प्राप्त नहीं है।

[स्थानाङ्गसूत्रे दशमेऽध्ययने ७४० तमे सूत्रे गणितविषयक एक उल्लेखः प्राप्यते। एतस्मिन् विषये आधुनिकैः विद्वद्भिः यथा विचार्यते तदुपदर्शनार्थं पार्श्वनाथ विद्याश्रम शोधसंस्थानेन [P.V. Research Institute, I.T.I. Road, B.H.U. Varanasi-5 U.P.] 1987 A.D. वर्षे प्रकाशिते जैन विद्या के आयाम ग्रन्थाङ्ग १ Aspects of Jainology Vol.I मध्ये एको विस्तृतो निबन्धः प्रकाशितो वर्तते सोऽत्र यथायोगं संस्कार्य यथावदेवोपन्यस्यस्तेऽस्माभिः।

१. आर्यभटीय, गणितपाद, श्लोक ३ ॥ २. त्रिशतिका, पृष्ठ ५ ॥ ३. हिन्दूगणितशास्त्र का इतिहास, पृष्ठ १४७ ॥ ४. आर्यभटीय, गणितपाद, श्लोक ३ ॥ ५. त्रिशतिका, पृष्ठ ६ ॥ ६. गणित-सारसंग्रह, पृष्ठ १४ ॥ ७. लीलावती, पृष्ठ ५ ॥

अत्र पाठकैः क्षीरनीरविवेकन्यायेन स्वधिया विचार्यैव तत्त्वं ग्राह्यं त्याज्यं वा। किञ्च, लेखकैरशुद्धान् पाठानवलम्ब्य यच्चर्चितं तदस्मान्निबन्धादपसारितमस्माभिरित्यवश्यं विज्ञेयम्-सम्पादकः श्री जम्बूविजयः।]

"जैन आगमों में निहित गणितीय अध्ययन के विषय" -अनुपम जैन¹ एवं सुरेशचन्द्र अग्रवाल²

जैन परम्परा में तीर्थंकरों के उपदेशों एवं उन उपदेशों की उनके प्रधान शिष्यों [गणधरों] द्वारा की गयी व्याख्या को समाहित करने वाले समस्त शास्त्र आगम की संज्ञा से अभिहित किये जाते हैं। वर्तमान में उपलब्ध समस्त आगमों की रचना ५वीं शती ई० पू० से ५वीं शती ई० के मध्य जैन परम्परा के वरिष्ठ आचार्यों द्वारा भगवान् महावीर के उपदेशों के आधार पर की गयी है। जैनधर्म की दोनों धाराएँ [दिगम्बर एवं श्वेताम्बर] आगमों की नामावली के सन्दर्भ में एकमत नहीं हैं। जहाँ दिगम्बर परम्परा षड्खंडागम, कषायप्राभृति एवं आचार्य कुन्दकुन्द के साहित्य को आगम के रूप में मान्यता देती है, वहीं श्वेताम्बर परम्परा देवद्विगणि क्षमाश्रमण [४५३-४५६ ई०] की अध्यक्षता में सम्पन्न वल्लभी वाचना में स्खलित एवं विलुप्त होते हुए परम्परागत ज्ञान को आधार बनाकर लिखे गये अंग, उपांग साहित्य को आगम की मान्यता देती है। ये अंग, उपांग अर्द्धमागधी प्राकृत भाषा में निबद्ध है। यहाँ पर हम इन्हीं आगमों को आगम के रूप में चर्चा करेंगे।

जैन आगम ग्रन्थों में स्थानांग [ठाणं] का महत्त्वपूर्ण स्थान है। अंग साहित्य में यह तृतीय स्थान पर आता है। मूल रूप से लगभग ३०० ई०पू० में सृजित एवं ५वीं शती ई० में अपने वर्तमान रूप में संकलित इस अंग के दसवें अध्याय में निहित ६४वीं गाथा गणितज्ञों की दृष्टि से महत्त्वपूर्ण है। ७४७ दसविधे संख्याणे पन्नत्ते-परिकम्पं ववहारो एज्जू वासी कलासवन्ने य। जावंताव ति वग्गो घणो त तह वग्गवग्गो वि ॥१६४॥ कप्पो त।

इस गाथा से हमें गणित के अन्तर्गत अध्ययन के विषयों की जानकारी मिलती है। तीर्थंकर महावीर को संख्याज्ञान का विशेषज्ञ माना गया है।³ एवं आगम ग्रन्थ उनके परंपरागत ज्ञान के संकलन मात्र हैं।

स्थानांग की इस गाथा की वर्तमान में उपलब्ध सर्वप्रथम व्याख्या अभयदेव सूरि-[१०वीं शती ई०] द्वारा की गयी। स्थानांग की टीका में उपर्युक्त गाथा में आये विषयों का अर्थ स्पष्ट करते हुये उन्होंने निर्धारित किया कि-

१. परिकम्पं = संकलन आदि।
२. ववहारो = श्रेणी व्यवहार या पाटी गणित।
३. एज्जू = समतल ज्यामिति।
४. रासी = अन्नों की ढेरी।
५. कलासवण्णे = प्राकृतिक संख्याओं का गुणन या संकलन।
६. जावंताव = यावत् तावत्।
७. वग्गो = वर्ग।
८. घणो = घन।
९. वग्गवग्गो = चतुर्थघात।
१०. कप्पो = क्रकचिका व्यवहार।

दत्त⁴ [१९२९] ने लगभग ९०० वर्षों के उपरान्त उपर्युक्त व्याख्या को अपूर्ण एवं एकांगी घोषित करते हुए अपनी व्याख्या प्रस्तुत की। दत्त के समय में भी जैन गणित का ज्ञान अत्यन्त प्रारंभिक था एवं गणितीय दृष्टि से

१. व्याख्याता (गणित) शासकीय महाविद्यालय, ध्यावरा (राजगढ़) म.प्र. ४६५६७४ २. रीडर, गणित विभाग, उच्चशिक्षा संस्थान, मेरठ, वि.वि. मेरठ (उ.प्र.) ३. गणितसारसंग्रह-मंगलाचरण १/१, पृष्ठ १। ४. देखें सं० १३, पृष्ठ ११९-१२२।

महत्त्वपूर्ण, वर्तमान में उपलब्ध ग्रन्थ उस समय तक अप्रकाशित एवं अज्ञात थे तथापि उनकी व्याख्या अभयदेवसूरी की व्याख्या की अपेक्षा तर्कसंगत प्रतीत होती है। उन्होंने उपर्युक्त दस शब्दों की व्याख्या निम्न प्रकार दी।

१. अंक गणित के परिकर्म [Fundamental Operation]
२. अंक गणित के व्यवहार [Subject to Treatment]
३. रेखागणित [Geometry]
४. राशियों का आयतन आदि निकालना [Mensuration of Solid bodies]
५. भिन्न [Fraction]
६. सरल समीकरण [Simple Equation]
७. वर्ग समीकरण [Quadratic Equation]
८. घन समीकरण [Cubic Equation]
९. चतुर्थ घात समीकरण [Biquadratic Equation]
१०. विकल्प गणित या क्रमचय-संचय [Combination & Permutation]

दत्त द्वारा विषय की व्यापक रूप से समीक्षा किये जाने के उपरान्त सर्वप्रथम कापडिया [१९३७ ई०] ने इस विषय का स्पर्श किया किन्तु निर्णय हेतु अतिरिक्त सामग्री प्राचीन जैन गणितीय ग्रन्थों आदि के अभाव में आपने अपना निर्णय सुरक्षित रखा। आपने लिखा कि :-

It is extremely difficult to reconcile these two views especially when we have at present neither any access to a commentary prior to the one mentioned above nor to any mathematical works of Jaina authorship which is earlier to Ganita Sara Samgraha. So under these circumstances I shall be excused if I reserve this matter for further research.¹

आयंगर [१९६९ ई०]² उपाध्याय [१९७१ ई०]³ अग्रवाल [१९७२ ई०]⁴ जैन [लक्ष्मीचंद] [१९८० ई०]⁵ ने अपनी कृतियों/लेखों में इस विषय का ऊहापोह किया है। स्थानाङ्गसूत्र के विगत २-३ दशकों में प्रकाशित अनेक सटीक संस्करणों में अभयदेवसूरी की ही मान्यता का पोषण किया गया है। जैन विश्व भारती, लाहन् से प्रकाशित संस्करण में ३ पृष्ठीय विस्तृत परिशिष्ट में इस विषय की विवेचना की गई है किन्तु वह भी परंपरातुरूप ही है। हम यहाँ क्रमिक रूप से परिकर्म, व्यवहार आदि शब्दों की अद्यावधि प्रकाशित व्याख्याओं की समीक्षा कर निष्कर्ष निकालने का प्रयास करेंगे।

परिकर्म [परिकर्म]

परिक्रियते अस्मिन् इति परिकर्म। अर्थात् जिसमें गणित की मूल क्रिया सम्पन्न की जाये उसे परिकर्म कहते हैं।⁶ परिकर्म शब्द जैन वाङ्मय के लिये नया नहीं है। अंग साहित्य के अन्तर्गत दृष्टिवाद अंग [१२वां अंग] का एक भेद परिकर्म है। आ० कुन्दकुन्द [द्वितीय-तृतीय शती ई०] ने षट्खण्डागम के प्रथम तीन अध्यायों पर १२००० श्लोक प्रमाण परिकर्म नामक टीका लिखी थी। वीरसेन (८२६ ई०) कृत धवला में 'परियम्म सुत्तं' नामक ग्रन्थ का गणित ग्रन्थ के रूप में अनेकशः उल्लेख हुआ है। महावीराचार्य (८५० ई०) कृत गणितसारसंग्रह का एक

1. देखें सं०-१०, पृ० १३ । 2. देखें सं०-१३, पृ० २५-२७ । 3. देखें सं०-११, पृ० २६ । 4. देखें सं०-१, पृ० ३०-५७ ।

5. देखें सं०-८, पृ० ३७-४१, ४२ । 6. देखें सं०-१, पृ० ३२।

अध्याय भी परिकर्म व्यवहार है जिसमें स्पष्ट परिकर्मों की चर्चा है।¹ यद्यपि ब्रह्मगुप्त (६२८ ई०) ने २० परिकर्मों का उल्लेख किया है। तथापि भारतीय गणितज्ञों ने मौलिक परिकर्म ८ ही माने हैं जो कि ब्रह्मगुप्त के निम्नांकित २० परिकर्मों में से प्रथम ८ हैं।

१. संकलन (जोड़)	९-१३. पाँच जातियाँ (भिन्न संबंधी)
२. व्यवकलन (घटाना)	१४. त्रैराशिक
३. गुणन	१५. व्यस्त त्रैराशिक
४. भाग	१६. पंच राशिक
५. वर्ग	१७. सप्त राशिक
६. वर्गमूल	१८. नव राशिक
७. घन	१९. एकादश राशिक
८. घनमूल	२०. भाण्डप्रतिभाण्ड

वस्तुतः मूलपरिकर्म तो संकलन एवं व्यवकलन ही है। अन्य तो उनसे विकसित किये जा सकते हैं। मिश्र; यूनान एवं अरबवासियों ने द्विगुणीकरण एवं अर्द्धीकरण को भी मौलिक परिकर्म माना है; किन्तु भारतवासियों ने नहीं माना है^२, क्योंकि दाशमिक स्थान मान पद्धति से भिन्न लोगों के लिए इन परिकर्मों का कोई महत्त्व नहीं है। अभिधान राजेन्द्र कोश में चूर्णि को उद्धृत करते हुए लिखा गया है कि परिकर्म गणित की वह मूलभूत क्रिया है जो कि विद्यार्थी को विज्ञान के शेष एवं वास्तविक भाग में प्रवेश के योग्य बनाती है। इनकी संख्या १६ है।^३ भारतीय गणितज्ञों के लिए ये परिकर्म इतने सरल एवं सहज थे कि उच्चस्तरीय ग्रन्थों में इनका कोई विशेष विवरण नहीं मिलता। इसी तथ्य के आधार पर दत्त महोदय ने लिखा है कि इन साधारण परिकर्मों में से अधिकांश का उल्लेख सिद्धांत ग्रन्थों में नहीं मिलता।

अग्रवाल ने लिखा है कि - 'इससे यह प्रतीत होता है कि गणित की मूल प्रक्रियायें चार ही मानी गयी हैं—संकलन, व्यवकलन, गुणन एवं भजन। इन चारों क्रियाओं के आधार पर ही परिकर्माष्टक का गणित विकसित हुआ है।'^४

उपरोक्त विवेचन से स्पष्ट है परिकर्म का अर्थ गणित की मूलभूत प्रक्रियायें ही हैं एवं परिकर्म शब्द का आशय अंकगणित के परिकर्म से ही है।

२. व्यवहारो (व्यवहार) :-

इस शब्द की व्याख्या अभयदेवसूरि ने श्रेणी व्यवहार आदि पाटीगणित के रूप में तथा दत्त महोदय ने अंकगणित के व्यवहार रूप में की है। ब्रह्मगुप्त ने व्यवहार के ८ प्रकार बताये हैं।

१. मिश्रक व्यवहार,	५. चिति व्यवहार,
२. श्रेणी व्यवहार,	६. क्रकचिका व्यवहार,
३. क्षेत्र व्यवहार,	७. राशि व्यवहार,
४. खात व्यवहार,	८. छाया व्यवहार

१. आपने अत्यंत सरल होने के कारण संकलन एवं व्यवकलन की विधियों की चर्चा नहीं की है। २. देखें सं०-४, पृ० ११८।

३. देखें सं०-३, पृ० २४। ४. देखें सं०-१, पृ० ३३।

महावीराचार्य के गणितसारसंग्रह में भी सभी प्रकरण उपलब्ध हैं उससे इनकी विषयवस्तु का सुगमता से निर्धारण किया जा सकता है। श्रेणी व्यवहार गणितके क्षेत्र में जैन-मतावलम्बियों का लाघव श्लाघनीय है, तिलोपपण्ति एवं धवला के साथ ही त्रिलोकसार के अन्तःसाक्ष्य¹ के अनुसार प्राचीन काल में मात्र धाराओं² पर ही एक विस्तृत ग्रन्थ उपलब्ध था। फलतः विभिन्न व्यवहारों में श्रेणी व्यवहार के प्रमुख होने के कारण शब्द के स्पष्टीकरण में उसको प्रमुखता देते हुए लिखना स्वाभाविक प्रतीत होता है। पाटीगणित शब्द तो जैन गणित सहित सम्पूर्ण भारतीय गणित में प्रचलित है। श्रीधर (७५० ई०) कृत पाटीगणित, गणितसार, गणिततिलक; भास्कर (११५० ई०) कृत लीलावती, नारायण (१३५६ ई०) कृत गणितकौमुदी; मुनीश्वर (१६५८ ई०) कृत पाटीसार इस विषय के प्रसिद्ध ग्रन्थ हैं। इन ग्रन्थों में बीस परिकर्म एवं आठ व्यवहारों का वर्णन है। अतः कहा जा सकता है कि गणितसारसंग्रह की सम्पूर्ण सामग्री परिकर्म एवं व्यवहार इन दोनों में ही समाहित है।

वर्तमान में व्यवहारगणित शब्द का प्रयोग पाटीगणित की उस प्रक्रिया के लिए होता है जिसमें गुणक संख्या के योगात्मक खण्ड करके गुण्य से गुणा किया जाये। जिस समय बड़ी संख्याओं की गुणनविधि का प्रचलन नहीं हुआ था उस समय गुणक संख्या को कई समतुल्य खण्डों में विभाजित कर पृथक्-पृथक् गुणा करके उस गुणनफल को जोड़ दिया जाता था, किन्तु जैनों की गुणन क्रिया में दक्षता एवं गणितीय ज्ञान की परिपक्वता को दृष्टिगत करते यह अनुमान करना निरर्थक ही है कि व्यवहार गणित के इस सन्दर्भ में आया हो सकता है। उपाध्याय, व्यवहार गणित का अर्थ Practical Arithmetics करते हैं। जब कि Srinivas lengar ने लिखा है कि 'Vyavahar means applications of arithmetics to concrete problems (Applied Mathematics)' संक्षेप में व्यवहारो का अर्थ पाटीगणित के व्यवहार करना उपयुक्त है।³

३. रज्जु :-

इस पारिभाषिक शब्द का विषय-सूची में उपयोग अत्यन्त महत्वपूर्ण है। अभयदेवसूरि ने इसका अर्थ रस्सी द्वारा की जाने वाली गणनाओं से सम्बन्धित अर्थात् समतल ज्यामिति से किया था। दत्त ने इसको किंचित् विस्तृत करते हुए इसकी परिधि में सम्पूर्ण ज्यामिति को समाहित कर लिया। अग्रवाल ने लिखा है कि-

'रज्जुगणित का अभिप्राय क्षेत्रगणित में पल्य सागर आदि का ज्ञान अपेक्षित है। आरम्भ में इस गणित की सीमा केवल क्षेत्र परिभाषाओं तक ही सीमित थी पर विकसित होते-होते यह समतल ज्यामिति के रूप में वृद्धिगत हो गयी है।'⁴

आयंगर के अनुसार-

Rajju is the ancient Hindu name for geometry which was called Sulva in the Vedic literature.

अर्थात् रज्जु रेखागणित की प्राचीन हिन्दू संज्ञा है जो कि वैदिक काल में शुल्ब नाम से जानी जाती थी।

कात्यायन शुल्बसूत्र में ज्यामिति को रज्जु समास कहा गया है।⁵

प्रो० लक्ष्मीचन्द जैन ने रज्जु के संदर्भ में लिखा है⁶ :- 'इस प्रकार रज्जु के उपयोग का अभिप्राय जैन साहित्य में शुल्ब ग्रन्थों से बिल्कुल भिन्न है। रज्जु का जैन साहित्य में मान राशिपरक सिद्धान्तों से निकाला गया है और उससे न केवल लोक के आयाम निरूपित किये गये हैं किन्तु यह माप भी दिया गया है कि उक्त रेखिक

1. त्रिलोकसार, गाथा-९१ । 2. धारा का अर्थ Sequence है। 3. देखें सं०-१३, पृ० ३२ । 4. देखें सं०-१, पृ० ३६ । 5. देखें सं०१३, पृ० २६ । 6. रज्जुसमासं वक्ष्याम, कात्यायन शुल्बसूत्र १.१।

माप में कितने प्रदेशों की राशि समाई हुई है। उसका सम्बन्ध जगश्रेणी से जगप्रतर एवं घनलोक से भी है।¹

आपने संदर्भित गाथा के विषयों की व्याख्या करते हुए रज्जु का अर्थ विश्व माप की इकाई लिखा है।

वस्तुतः उस स्थिति में जबकि व्यवहार के ८ भेदों में से एक भेद क्षेत्र-व्यवहार भी है और उसमें ज्यामिति का विषय समाहित हो जाता है एवं खात, चिति, राशि एवं क्राकचिक, व्यवहार के अन्तर्गत मेन्सुरेशन (Mensuration) का विषय भी आ जाता है। तब क्षेत्रगणित के लिये स्वतन्त्र अध्याय की इतनी आवश्यकता नहीं रह गई जितनी लोक के प्रमाण विस्तार आदि से सम्बद्ध जटिलताओं, असंख्यात विषयक राशियों के गणित से सम्बन्धित विषय की। इन विषयों का व्यापक एवं व्यवस्थित विवेचन जैन ग्रन्थों में मिलता है। जबकि यह अन्य किसी समकालीन ग्रन्थ में नहीं मिलता। विविध धार्मिक-अर्द्धधार्मिक जैन विषयों के स्पष्टीकरण में इनकी अपरिहार्य आवश्यकता करणानुयोग अथवा द्रव्यानुयोग के किसी भी ग्रन्थ में देखी जा सकती है। एतद्विषयक गणित की जैन जगत् में प्रतिष्ठा का आकलन इस बात से भी किया जा सकता है कि हेमराज ने संख्यात, असंख्यात एवं अनन्त विषयक गणित पर १७वीं शताब्दी में गणितसार नामक स्वतन्त्र ग्रन्थ की रचना की। असंख्यात एवं अनन्त के जटिल विषयों को परिकर्म के अन्तर्गत मानना किंचित् भी उचित नहीं, क्योंकि परिकर्म में तो गणित (लौकिक गणित) की मूलभूत क्रियाएँ आती हैं।

रज्जु, पल्य आदि की गणना सामान्य परिकर्मों से असंभव है।

घनांगुल, जगश्रेणी एवं पल्य को अपने सामान्य अर्थ में प्रयुक्त करने पर-
पल्योपम के अर्हच्छेद

असंख्यात

जगश्रेणी = ७ राजू = घनांगुल

यदि पल्योपम p हो तो $\log_2 p$ /असंख्यात

राजू = $1/7$ घनांगुल

स्पष्टतः राजू (रज्जु) एक असंख्यात राशि² हुई। असंख्यात संकेन्द्री वलयाकार वृत्तों की शृंखला में अन्तिम स्वयंभूरमण द्वीप का व्यास रज्जु बताया गया है। फलतः इस विधि से भी इसका मान असंख्यात ही मिलता है।

प्रो० घासीराम जैन ने आइंस्टीन के विवादास्पद संख्यात फैलने वाले लोक की त्रिज्या के आधार से प्राप्त घनफल की लोक के आयतन से तुलना करके रज्जु (राजू) का मान प्राप्त किया। यह मान-

१.४५×१०^{११} मील एवं

१.६३×१०^{११} मील है। एक अन्य रीति से यह मान

१.१५×१०^{११} मील प्राप्त होता है।³

किन्तु घासीराम जैन द्वारा उद्धृत मान अपूर्ण है, क्योंकि ये सभी कल्पनाओं एवं अभिधारणाओं पर आश्रित हैं। रज्जु को तो असंख्यात रूप में ही स्वीकार करना उपयुक्त है। यह स्वीकार करने में किंचित् भी संकोच नहीं होना चाहिए कि रज्जु शुल्व काल के तुरन्त बाद से भारतीय गणित में क्षेत्रगणित के सन्दर्भ में आया है। भले ही वह मापने वाली रस्सी रहा हो या मापन क्रिया। यह शब्द रेखागणित तथा त्रिभुज, चतुर्भुज की चारों भुजाओं के योग के रूप में भी प्रयुक्त हुआ है।⁴ तथापि यह आवश्यक नहीं है कि यह इस गाथा या सिद्धान्त ग्रन्थों में भी

1. देखें सं०-८, पृ० ४५ । 2. देखें सं०-६, पृ० २२-२३ । 3. देखें सं०-५, पृ० ९२ । 4. देखें सं०-११, पृ० २१५, २१६ ।

इसी अर्थ में अग्रा हो। इस विषय के विस्तार में न जाकर हम यहाँ इतना कहना उचित समझते हैं कि प्रस्तुत गाथा में रज्जु शीर्षक हमें उस विषय की ओर इंगित करता है जिसमें लोक के विस्तार, लोक संरचना, जघन्य परीत एवं जघन्य युक्त एवं जघन्य असंख्यात का गणित समाहित है। यदि हम यह कहें कि रज्जु का प्रमाण लोकोत्तर प्रमाण की ओर इंगित करता है तो अनुपयुक्त न होगा। शब्दों के अर्थ काल परिवर्तन, विषय परिवर्तन, सन्दर्भ परिवर्तन से कितने बदल जाते हैं। यह विषय भाषाविज्ञान के वेत्ताओं हेतु नया नहीं है। हमारे विचार से रज्जु की व्याख्या में अभयदेव एवं दत्त दोनों ही असफल रहे हैं एवं लक्ष्मीचन्द जैन ने सही दिशा की ओर संकेत किया है।

रासी (राशि) :-

इस शब्द की व्याख्या में अभयदेव एवं दत्त में गम्भीर मतभेद है। अभयदेव ने रासी का अर्थ अन्न की ढेरी किया है जबकि दत्त ने उनकी व्याख्या को पूर्णतः निरस्त करते हुए लिखा-

"The term *rāsi* appears in later Hindu works, except this last mentioned one (G.S.S.) and means measurement of mounds of grains. But I do not think that it has been used in the same sense in the cononical works for measurement of heaps of grain has never been given any prominence in later mathematical works and indeed it does not deserves any prominence."¹

अर्थात् राशि शब्द गणितसार संग्रह के बाद के सभी ग्रन्थों में अन्न की ढेरी के मापन के सन्दर्भ में आया है किन्तु मैं नहीं समझता कि यह प्राचीन सिद्धान्त-ग्रन्थों में भी इसी सन्दर्भ में प्रयुक्त हुआ होगा। अन्न की ढेरी के मापन को बाद के ग्रन्थों में भी कोई महत्त्व नहीं दिया गया और न यह दिया जाने योग्य है।

उन्होंने आगे लिखा है कि राशि का अर्थ अन्न की ढेरी संकुचित है एवं यह शब्द व्यापक रूप से ज्यामिति की ओर इंगित करता है। परवर्ती हिन्दू गणित ग्रन्थों में यह प्रकरण खात व्यवहार के अन्तर्गत आया है एवं राशि इसका एक छोटा भाग है।

प्रो० लक्ष्मीचन्द जैन ने एक स्थान पर रासी का अर्थ समुच्चय/अन्न की ढेरी लिखा है।² हमारे विचार में सूरि एवं दत्त दोनों के अर्थ समीचीन नहीं हैं। समुच्चय अर्थ अनेक कारणों से ज्यादा उपयुक्त लगता है।

राशि शब्द की व्याख्या करते हुए जैन ने लिखा है कि इस पारिभाषिक शब्द पर गणित इतिहासज्ञों ने ध्यान नहीं दिया। राशि के अभिवृत्त-सेट (Set) जैसे ही हैं।³ राशि के पर्यायवाची शब्द समूह, ओघ, पुंज, वृन्द, सम्पात, समुदाय, पिण्ड, अवशेष तथा सामान्य हैं। जैन कर्म एवं दर्शन सम्बन्धी साहित्य में वीरसेन (८२८ ई० लगभग) तक इसका उपयोग अत्यधिक होने लगा था। इसका उपयोग परवर्ती हिन्दू गणित ग्रन्थों में त्रैराशिक पंचराशि के रूप में भी हुआ है। अभिधान राजेन्द्रकोष में राशि का प्रयोग समूह, ओघ, पुंज, सामान्य वस्तुओं का संग्रह, शालि, धान्यराशि, जीव, अजीव राशि, संख्यात राशि के रूप में बतलाया गया है। तिलोपपण्णत्ति (४७३-६०९ ई०) में सृष्टि विज्ञान के सन्दर्भ में प्रयुक्त समुच्चयों हेतु राशि का अनेकशः उपयोग हुआ है।

किसी भी राशि के अवयव का उसी राशि के सदस्यता विषयक सम्बन्ध होता है। राशि की संरचना करने वाले ६ द्रव्य निम्न हैं :-

1. देखें सं०-३, पृ० १२० । 2. देखें सं०-१, पृ० ३५ । 3. देखें सं०-८, पृ० ४३ ।

१. जीव,	२. पुद्गल परमाणु,	३. धर्म
४. अधर्म,	५. आकाश,	६. कालाणु

राशि रचने वाली इकाइयाँ समय, प्रदेश, अविभागी, प्रतिच्छेद, वर्ग एवं सम्प्रदायबद्ध हैं।

अपने लेख^१ में जैन ने जैनगणितों एवं उसकी टीकाओं में पाये जाने वाले समुच्चयों के प्रकार, उदाहरण लिखने की विधि संकेतात्मक विधि, पद्धति, उन पर सम्पादित की जाने वाली विविध संक्रियाओं का विवरण दिया है। इससे स्पष्ट है कि प्राचीन जैनगणित में आधुनिक समुच्चय गणित के बीज विद्यमान थे किन्तु समुचित पारिभाषिक शब्दावली (Terminology) के अभाव में आधुनिक चिन्तक उसे हृदयंगम नहीं कर पा रहे हैं। प्राचीन शब्दावली एवं एतद्विषयक वर्तमान शब्दावली में अत्यधिक मतभेद हैं।

निष्कर्षतः यह कहा जा सकता है कि राशि शब्द सन्दर्भित गाथा में समुच्चय के अर्थ में प्रयुक्त हुआ है। इस तथ्य को अस्वीकार करने पर जैन गणित का एक अतिविशिष्ट एवं अद्वितीय क्षेत्र, कर्म सिद्धान्त का गणित, उपेक्षित रह जाता है। यह तथ्य भी हमारी विचारधारा को पुष्ट करता है।

५. कलासवर्णे (कलासवर्ण) - भिन्नों से सम्बद्ध गणित को व्यक्त करने वाला यह शब्द निर्विवाद है क्योंकि वक्षाली हस्तलिपि से महावीराचार्य (८५० ई०) पर्यन्त यह शब्द मात्र इसी अर्थ में प्रयुक्त हुआ है। जो संख्या पूर्ण न हो अंशों में हो उसे समान करना कला सवर्ण कहलाता है। इसे समच्छेदीकरण, सवर्णन और समच्छेद विधि भी कहते हैं। कला शब्द का प्रयोग तिलोपपण्णत्ति में भिन्न के अर्थ में हुआ है। जैसे एक बटे तीन को 'एकला तिविहत्ता'^२ से व्यक्त किया गया है, अतः कला सवर्ण विषय के अन्तर्गत भिन्नों पर अष्ट परिकर्म, भिन्नात्मक श्रेणियों का संकलन प्रहसन एवं विविध जातियों का विवेचन आ जाता है।

६. जावंताव (यावत् तावत्) - इसे गुणाकार भी कहा जाता है। अभयदेवसूरि ने इसकी व्याख्या प्राकृतिक संख्याओं का गुणन या संकलन के रूप में की।^३ इसका निर्वचन व्यवहार रूप में करते हुए बताया गया कि यदि पहले जो संख्या सोची जाती है उसे गच्छ, इच्छानुसार गुणन करने वाली संख्या वाञ्छ या इष्ट संख्या कहें तो पहले गच्छ संख्या को इष्ट संख्या से गुणा करते हैं, उसमें फिर इष्ट को मिलाते हैं, उस संख्या को पुनः गच्छ से गुणा करते हैं। तदनन्तर गुणनफल में इष्ट के दुगुने से भाग देने पर गच्छ का योग आ जाता है। अर्थात् यदि गच्छ = n , इष्ट = x तो प्राकृतिक संख्याओं का योग।

$$s = \frac{n(nx + x)}{2x}$$

इसी को विविच्छित, यादृच्छा, वाञ्छा, यावत्-तावत् राशि कहते हैं। इस सम्पूर्ण क्रिया को यावत्-तावत् कहते हैं।

जैन ने लिखा है कि 'इस शब्द का प्रयोग उन सीमाओं को व्यक्त करता है जिन परिणामों को विस्तृत करना होता है; अथवा सरलसमीकरण की रचना करनी होती है। इसका अर्थ जहाँ तक वहाँ तक भी होता है।'^४ ...हिन्दू बीजगणित में इस पारिभाषिक शब्द का बड़ा महत्त्व है, इस शब्द का उद्भव या तो यदृच्छा अर्थात् विवक्षित राशि से अथवा वाञ्छा (अर्थात् इच्छित) राशि से हुआ है। वक्षाली हस्तलिपि में इसका प्रयोग कूटस्थिति नियम को ध्वनित करने हेतु हुआ है। यह भी सुझाव प्राप्त हुआ है कि इसका सम्बन्ध अनिर्धृत (Indeterminate) अथवा

१. देखें सं०-९, पृ० १ । २. तिलोपपण्णत्ति-२।११२ । ३. 'जावं तावत्ति वा गुणकारो ति वा एगद्व' स्थानांगवृत्ति-पत्र ४७१ ।

४. देखें सं० ८, पृ० ३७ ।

अपरिभाषित अथवा अपरिभाषित इकाइयों की राशि से भी है। इस प्रकार जावं तावं से एक यह अर्थ भी ध्वनित होता प्रतीत होता है कि कोई भी संख्या को परिमित सीमा से लेकर उत्कृष्ट संख्येय तक ले जाते हैं तो जघन्य परीत असंख्येय के केवल एक कम होता है।¹

आयंगर (१९६७ ई०) भी इस शब्द की व्याख्या करते समय जटिलता का अनुभव करते हैं, वे लिखते हैं कि-

The word Yavat Tavat is the word for the unknown quantity in ancient Hindu Mathematics and provides the algebraic symbol Ya (या). It is difficult to account for this except by saying that it means the Science of Algebra in however redimentom form it may have existed. Besides the problem on indices in a general form. This subject may have included solutions of the problems of Arithmetics by assuming unknown quantities simple Summations.²

अग्रवाल ने अपने शोध-प्रबंध में इस गाथा के ९ विषयों की विवेचना तो की है किन्तु यावत् तावत् को स्पर्श भी नहीं किया।³ आखिर क्यों?

दत्त महोदय ने इस गाथा के प्रथम ५ शब्दों की अभयदेवसूरि द्वारा दी गयी व्याख्यायें कतिपय संशोधनों सहित स्वीकार कर ली किन्तु बाद के पाँच शब्दों जावतावति वग्गो, घणोवग्ग वग्गो एवं विकप्पोत की व्याख्याओं को पूर्णतः निरस्त करते हुए लिखा है कि-

In the identification of the remaining terms (last five). The commentator is not only of no help but is, on the other hand, positively misleading.⁴

दत्त महोदय ने इस शब्द की व्याख्या करते हुए आगे लिखा है कि :-

I venture to presume that the term Yavat-Tavat is connected with the rule of False position which in the early stage of Science of Algebra in every country, was the only method of solving linear equations. It is interesting to find that this method was once given so much importance in Hindu Algebra that the section dealing with it was named after it.⁵

इस प्रकार आपने यावत् तावत् को सरल समीकरण से सम्बद्ध किया। जो उचित ही है। क्योंकि-

$$s = \frac{n(x+x)}{2x}$$

में से x कामन लेकर अंश एवं हर में से काट देने पर यह बनता है जो कि प्राकृतिक संख्याओं के योग का सूत्र है। $s = \frac{(n)(n+1)}{2}$ यह विषय तो परिकर्म के अन्तर्गत आ ही जाता है।

अतः दत्त की व्याख्या विचार अधिक तर्कसंगत है।

७-८-९ वग्गो, घणो, वग्गवग्गो (वर्ग, घन एवं चतुर्थ घात) :-

अभिधान राजेन्द्र में इन तीनों शब्दों की व्याख्या आगमिक उद्धरणों सहित दी गयी है जहाँ इनके अर्थ क्रमशः वर्ग करना, घन करना एवं वर्ग का वर्ग करना है। अग्रवाल ने भी अपने शोधप्रबंध में वर्ग के उल्लेखों

1. देखें सं० ८, पृ० ४६ । 2. देखें सं०-१३, पृ० २६ । 3. देखें सं०-१०, पृ० ४८, ४९ । 4. देखें सं०-३, पृ० १२२ । 5. देखें सं०-३, पृ० १२२ ।

को संकलित किया है।¹ उन सबसे स्वाभाविक रूप में यह प्रतीत होता है कि ये शब्द निश्चित रूप से वर्तमान में प्रचलित अर्थों (ज्यामितीय अर्थ नहीं) में ही प्रयुक्त हुये हैं। किन्तु यहाँ भी हम अपने पूर्व तर्क को उद्धृत करते हैं जब वर्ग एवं घन करना ये दोनों क्रियायें मूल परिकर्मों में आ जाती हैं तब उन्हें नवीन विषय के रूप में प्रतिष्ठित करने का क्या औचित्य? पुनः अनुयोगद्वार सूत्र, उत्तराध्ययन सूत्र आदि प्राचीन ग्रन्थों में जब घातांकों के सिद्धान्त उपलब्ध हैं एवं उनमें १२वीं घात तक के प्रयोग निर्दिष्ट हैं² - तब चतुर्थ घात को ही क्यों विशेष महत्त्व दिया गया? धवला में निहित वर्गित संवर्गित की प्रक्रिया में २५६ तक की घात आ जाती है।³ चतुर्थ घात निकालने की क्रिया वर्ग करने की क्रिया की पुनरावृत्ति के समतुल्य है। जैनाचार्य वर्ग एवं घन करने की अपेक्षा अधिक जटिल क्रियाओं वर्गमूल एवं घनमूल निकालने में विशेष सिद्धहस्त थे। यदि वर्ग एवं घन को स्वतंत्र विषय की मान्यता दी गयी तो उन्हें भी दी जानी चाहिए। लेकिन ऐसा नहीं किया गया। आखिर क्यों?

संभवतः उपर्युक्त प्रश्नों एवं अन्य कारणों को ही दृष्टिगत करते हुए दत्त ने भी लिखा कि-

"I have no doubt in my mind that 'Varga' refers to quadratic equation 'Ghan' refers to cubic equation and 'Vargavarga' to biquadratic equation."

यद्यपि आज के उपलब्ध आगमों में हमें घन समीकरण एवं चतुर्थघात समीकरण के स्पष्ट उल्लेख नहीं मिलते किन्तु वर्तमान में अनुपलब्ध ग्रन्थों में उनका पाया जाना अस्वाभाविक नहीं है। आगमिक ज्ञान के आधार पर रचित गणितसार संग्रह में तो ऐसे उल्लेख प्रचुर हैं अतः दत्त का कथन असत्य नहीं कहा जा सकता है। आयंगर⁴ एवं जैन ने भी उनका समर्थन किया है।

१०. कप्पो (कल्प) - पाठ को स्वीकार करते हुए अभयदेवसूरि ने इसकी व्याख्या में लिखा है कि इससे लकड़ी की चिराई एवं पत्थरों की चिनाई का ज्ञान होता है। पाटीगणित में इसे क्रकचिका व्यवहार कहते हैं। अभयदेवसूरिजी ने इसको उदाहरण से भी समझाया है।

स्थानांगसूत्र के सभी उपलब्ध संस्करणों में हमें यही पाठ एवं अर्थ मिलता है किन्तु दत्त, कापडिया, उपाध्याय, अग्रवाल एवं जैन आदि सभी ने इसे विकप्पो रूप में उद्धृत किया है एवं इसका अर्थ विकल्प (गणित) किया है। विकल्प एवं भंग जैन साहित्य में क्रमचय एवं संचय के लिए आये हैं। जैन ग्रन्थों में इस विषय को विशुद्धता एवं विशिष्टता के साथ प्रतिपादित किया गया है।

क्रकचिका व्यवहार, व्यवहारों का ही एक भेद होने तथा विकल्प (अथवा भंग) गणित के विषय का दार्शनिक विषयों की व्याख्या में प्रचुरता एवं अत्यन्त स्वाभाविक रूप से प्रयोग, यह मानने को विवश करता है कि विकल्पगणित जैनाचार्यों में ही नहीं अपितु प्रबुद्ध श्रावकों के जीवन में भी रच-पच गया था, तभी तो विषय के उलझते ही वे विकल्पगणित के माध्यम से उसे समझाने लगते थे। ऐसी स्थिति में विकल्पगणित को गणित विषयों की सूची में भी समाहित न करना समीचीन नहीं कहा जा सकता। उल्लेखनीय है कि विकल्प गणित कोई सरल विषय नहीं था तभी तो अन्य समकालीन लोगों ने इसका इतना उपयोग नहीं किया। जैन ही इसमें लाघव को प्राप्त थे। अतः विकप्पो त का अर्थ विकल्प (गणित) ही है।

विषय के समापन से पूर्व विषय से सम्बद्ध कतिपय अन्य महत्त्वपूर्ण तथ्यों का उल्लेख भी आवश्यक है। आगम ग्रन्थों में चर्चित गणितीय विषयों की जानकारी देने वाली एक अन्य गाथा शीलांक (९वीं श०ई०) ने सूत्रकृतांग की टीका में पुण्डरीक शब्द के निक्षेप के अवसर पर उद्धृत की है। गाथा निम्नवत् है-

1. अनुयोगद्वार सूत्र - १४२ । 2. धवला, पुस्तक-३ । 3. देखें सं०-३, पृ० १७२ । 4. देखें सं० १३, पृ० २८ ।

परिकम्प रज्जु रसी ववहारे तह कलासवण्णे य ॥५॥

पुगल जावं तावं घणे य घणवग्ग वग्गे य ।¹

इससे स्पष्ट है कि इस गाथा में भी विषयों की संख्या १० ही है किन्तु उसमें स्थानांग में आई गाथा के विकल्पो त के स्थान पर पुगल शब्द आया है। अर्थात् यहाँ पुद्गल को गणित अध्ययन का विषय माना गया है, विकल्प को नहीं। शेष नौ प्रकार स्थानांग के समान ही हैं।³

अब प्रश्न यह उठता है कि क्या पुद्गल को गणित अध्ययन का विषय माना जाये? इस संदर्भ में दत्त महोदय ने तो स्पष्ट लिखा है कि—

Pudgala as a topic for discussion in mathematics is meaningless.⁴

अर्थात् पुद्गल को गणित अध्ययन का विषय स्वीकार करना निरर्थक है।

किन्तु विचारणीय यह है कि यह निष्कर्ष आप के द्वारा तब दिया गया था जब कर्म सिद्धान्त का गणित प्रकाश में नहीं आया था। उस समय तक Relativity के संदर्भ में जैनाचार्यों के प्रयास भी प्रकाशित नहीं हुये थे। आज परिवर्तित स्थिति में यह निष्कर्ष इतनी सुगमता से गले नहीं उतरता। क्योंकि असंख्यात विषयक गणित, राशि गणित (Set theory) आदि का मूल तो पुद्गल ही है। मापन की पद्धतियाँ तो यहीं से प्रारम्भ होती हैं। एक तथ्य यह भी है कि शीलांक ने भी तो इसे किसी प्राचीन ग्रन्थ से ही उद्धृत किया होगा। लेकिन समस्या यह है कि पुद्गल को गणित का विषय स्वीकार करने पर विकल्प छूट जाता है। जबकि विकल्प तो अत्यधिक एवं निर्विकल्प रूप से जैन ग्रन्थों में आता है। यहाँ हमें बृहत्कल्प भाष्य की एक पंक्ति कुछ मदद करती है।

भंग गणिताइ गमिकं⁵

मलयगिरि ने इसकी व्याख्या करते हुए लिखा है कि भंग (विकल्प) एवं गणित अलग-अलग हैं।⁶

संक्षेप में यह विषय विचारणीय है एवं अभी यह निर्णय करना उपयुक्त नहीं है कि पुद्गल को गणितीय अध्ययन का विषय स्वीकार किया जाये अथवा नहीं।

इस विषय पर अभी और व्यापक विचार विमर्श अपेक्षित है।

१. Agrawal, N.B. Lal 'गणित एवं ज्योतिष के विकास में जैनाचार्यों का योगदान' आगरा वि.वि. में प्रस्तुत शोध-प्रबन्ध १९७२।
२. Bose, D.M. & Sen, S.N. "A Concise History of Sciences in India" I.N.S.A.-New Delhi, 1971
३. Dutt, B.B. "The Jaina School of Mathematics" B.C.M.S. (Calcutta) 21 pp. 115-143, 1929
४. Dutt, B.B. & Singh, A.N. 'हिन्दू गणितशास्त्र का इतिहास' (हिन्दी संस्करण) अनु० डॉ० कृपाशंकर शुक्ल-उ०प्र० हिन्दी ग्रन्थ अकादमी, लखनऊ, १९६७
५. Jain, G.R. "Cosmology Old & New (Hindi Ed.) Bhartiya Jnanpitha, New Delhi, 1974
६. Jain, L.C. 'तिलोयपण्णत्ति का गणित' अन्तर्गत जम्बुदीवपण्णत्तिरागते, जैन संस्कृति संरक्षक संघ, शोलापुर, १९५०

1. सूत्रकृतांग-श्रुतस्कंध-२, अध्याय-१, सूत्र-१५४ । 2. देखें सं०-३, पृ० १२० । 3. टाणं, पृ० १९४ । 4. देखें सं०-३, पृ० १२० ।

5. बृहत्कल्पभाष्य, १४३ । 6. देखें सं० १०, पृ० xiii

७. Jain, L.C. "Set Theory in Jaina School of Mathematics"
I.J.H.S. (Calcutta), 8-1, pp. 1-27, 1973
८. Jain, L.C. 'आगमों में निहित गणितीय सामग्री एवं उसका मूल्योंकन'
तुलसी पूज्य, लाडनू पृ० ३५-७४, १९८०
९. Jain, L.C. Exact Science from Jaina Sciences, Vol. I Rajasthan Prakrita
Bharati, Jaipur 1983
१०. Kapadia, H.R. 'Introduction of Gamita Tilak' Gaekwad Oriental Series,
Baroda, 1937
११. Upadhyaya, B.L. 'प्राचीन भारतीय गणित' विज्ञान भारती, दिल्ली, १९७१
१२. Shah, A.L. 'जैन साहित्य का बृहद् इतिहास-भाग ५ पा०वि० शोध-संधान, वाराणसी,
१९६९।
१३. Srinivas, C.P. Iengar The History of Ancient Indian Mathematics National World
Press, Calcutta, 1967
१४. - अंगसुत्ताणि-भाग १, जैन विश्व भारती, लाडनू, १९७५
१५. - ठाणं (स्थानांग सुत्त) सटीक, जैन विश्व भारती, लाडनू, १९८०
१६. - तिलोयपण्णत्ति-सटीक जैन संस्कृति संरक्षक संघ, शोलापुर, १९४४
१७. - 'गणितसारसंग्रह(हिन्दी संस्करण)जैन संस्कृति संरक्षक संघ, शोलापुर, १९६२

જિનાગમોના ચૂંટેલા પદાર્થો

- પંચાસપ્રવર મુનિરાજશ્રી
ચંદ્રશેખર વિજયજી

ભારતભરમાં શ્વેતાંબર સંપ્રદાયના કુલ ૧૦,૦૦૦ જેટલા સંયમીઓ હશે. ગયા વર્ષના ચાતુર્માસિક સ્થાનો જોતાં ખ્યાલ આવ્યો કે બોમ્બેમાં ૧૫૦૦, અમદાવાદમાં ૧૫૦૦, સુરતમાં ૭૦૦, આમ કુલ ત્રણ મોટા શહેરોમાં જ લગભગ ૪૦% જેટલા સાધુ-સાધ્વીજી ભગવંતો ચાતુર્માસ હતા. એ સિવાય પણ બીજા ઘણા બધા નાના-મોટા શહેરોમાં પુષ્કળ સાધુ-સાધ્વીજીઓ હતા. લગભગ ૮૦% જેટલા સંયમીઓ શહેરોમાં ચાતુર્માસ કરે છે અને ઘણો ખરો શેષકાળ પણ શહેરમાં જ વિતાવે છે.

શહેરોમાં પ્રવેશ કરવાનો પણ ઉત્સર્ગ માર્ગે નિષેધ હોવાથી અત્યારનો શહેરમાં સંયમીઓનો રહેવાસ ઉત્સર્ગ માર્ગ તો ન જ બને. પણ અપવાદમાર્ગ પણ બને કે કેમ? એની વિચારણા કરતા પહેલાં સ્થાનાંગસૂત્રકાર શું કહે છે? એ જોઈએ.

જ્યારે આ સ્થાનાંગસૂત્રની રચના થઈ ત્યારે ચંપા, શ્રાવસ્તી, રાજગૃહી, ઉજ્જયિની વગેરે ૧૦ મોટી રાજધાનીઓ હતી. શાસકારો કહે છે કે સંયમીઓએ આ ૧૦ મોટી રાજધાનીઓ અને એ સિવાય પણ જે મોટા નગરો, શહેરો હોય તેમાં પ્રવેશ ન કરવો. પણ ગામડાઓમાં જ રહેવું. (શહેરોમાં રહેવાનો તો નિષેધ છે જ, પણ પ્રવેશ કરવાનો પણ નિષેધ છે.)

જો સંયમીઓ શહેરોમાં જશે તો ઘણા દોષો લાગશે.

- (૧) શહેરોમાં મોટા ભાગે શ્રીમંતો રહેતા હોય છે. શ્રીમંતોને ત્યાં જન્મ લેનારાઓ પ્રાયઃ બધા પ્રકારના પુણ્યો લઈને આવતા હોય છે. એટલે શ્રીમંતોની પત્નીઓ, પુત્રવધૂઓ, પુત્રીઓ મોટા ભાગે રૂપવાન હોય, વળી સંપત્તિ હોવાથી તેઓ આભૂષણાદિનો શણગાર પણ ખૂબ કરે. એટલે સ્વાભાવિક રૂપ કરતાં ઘણું વધારે રૂપ નીખરે. સંયમી ઘરોમાં વહોરવા જાય, અત્યંત રૂપવાન બહેનોને જુએ અને એનું મન ચંચળ બને, વિકારો જાગે. ઉપાશ્રયે આવ્યા પછી પણ એ રૂપ, એ બહેનો વડે બોલાયેલા મીઠા શબ્દો યાદ આવે. સ્વાધ્યાયાદિની એકાગ્રતાને બદલે બહેનોના રૂપ-શબ્દાદિના સ્મરણમાં જ સંયમી એકાગ્ર બની જાય. એની સંયમપરિણતિ નબળી પડવા માંડે. દીક્ષા છોડીને ઘરે જવાનો પ્રસંગ તો કદાચ ૧૦ વર્ષ બાદ બને કે ન પણ બને. પણ મનથી તો એ ભાવદીક્ષાનો ત્યાગ કેટલીયવાર કરી ચૂકે.

(એમાંય પ્રાચીનકાળમાં તો ખાનદાનકૂળની બહેનો શ્રીમંત હોવા છતાં ઘણી બધી મર્યાદાઓ સાચવતી. પણ આજે તો બિભત્સતાએ માઝા મૂકી છે. પ્રાચીનકાળ કરતા કદાચ અનેકગણી વિકારક શક્તિ આજની બિભત્સતાઓમાં છે. પ્રાચીનકાળના સંયમીઓનો વૈરાગ્ય ઝળહળતો હોવા છતાં અને ત્યારની રૂપવાન બહેનો પણ ઘણી મર્યાદાવાળા હોવા છતાં જો શાસકારોએ સંયમીના મન ચંચળ બની જવાનો ભય દર્શાવ્યો છે, તો આજે તો પ્રાચીનકાળની અપેક્ષાએ કાચા વૈરાગ્યવાળા સંયમીઓ અને બીજી બાજુ પ્રાચીનકાળ કરતા અનેક ગણી વધારે વિકારક બિભત્સતાઓ... શું ન થાય? એ જ પ્રશ્ન છે. મનના વિચારો પકડી શકાતા નથી એટલે આના નુકશાનોનું ગણિત કરી શકાતું નથી.)'

- (૨) શહેરોમાં ખાવાની વસ્તુઓ જાત-જાતની, સ્વાદિષ્ટ, આસક્તિપોષક મળે. શ્રીમંતાઈ હોવાથી વિગઈઓ પણ મોટા

પ્રમાણમાં મળે. સંયમી વહોરવા જાય અને આવી ઉત્કૃષ્ટ વસ્તુઓની વિનંતિ થાય પછી એ લોભાઈ ન જાય? બધું વહોરે, બધું વાપરે, પુષ્કળ આસક્તિ પોષે, મોક્ષપ્રાપ્તિની લેશ્યા હવે માત્ર ખાવાની લેશ્યારૂપે પરાવર્તન પામે.

આજે મોટા શહેરોમાં શિયાળાના બે-ત્રણ મહિના તો લગભગ બધાને ત્યાં મેથીપાક, ખજૂર, મેથીના લાડવા, બદામ-કાજુ, ગુંદરની ઘેસ... વગેરે અત્યંત માદક વસ્તુઓ મળે. માત્ર આ જ વસ્તુઓ વાપરીને એકાસણા કરવા હોય તો પણ થઈ શકે એટલા પ્રમાણમાં આ વસ્તુઓ મળે. આ બધું મળવા છતાં ન વાપરનારા, ઈચ્છા સુદ્ધા ન કરનારા મહાવૈરાગી સંયમીઓ કેટલા મળે? નિમિત્ત મળતા લગભગ બધાને આસક્તિ જાગે જ.

એમ શહેરોમાં ઉનાળામાં કેરીના રસ, મુરબ્બાઓ, કેળાઓ વગેરે જાતજાતની આઈટમો મળે.

સંસારીઓ તો સામાન્યથી ખાવાના રસીયા હોય જ. અને એટલે જ શહેરી શ્રીમંતોને ત્યાં બધી જાતની આસક્તિઓ પોષાવની જ. રોજ વિગઈઓ ખાનારાઓને પછી શાસ્ત્રના પદાર્થો, વાચનાઓ શું અસર કરે? માટે જ તો વિગઈ વાપરનાઓને આગમો ભણાવવાનો નિષેધ છે. આંબિલાદિ યોગોદ્વહન કરનારાઓને જ આગમો ભણાવવાની અનુમતિ છે.

ગામડાઓમાં આવા માદક દ્રવ્યોનું ભક્ષણ પણ નથી કે વિકારો જગાવનારા બિભત્સ નિમિત્તો પણ નથી. જ્યારે શહેરોમાં તો એક બાજુ માદક દ્રવ્યોનું ચિક્કાર ભક્ષણ અને બીજી બાજુ હદ વિનાના બિભત્સ નિમિત્તો... શી રીતે બચાય?

આજે ય ગામડાઓમાં ગોચરી જઈએ તો દૂધ વગેરે માંડ માંડ મળે છે. અને બહેનોમાં સંપૂર્ણ મર્યાદાઓ દેખાય છે.

- (૩) શહેરોમાં અવારનવાર કોઈને કોઈ તહેવારો, ઉત્સવો, લગ્નપ્રસંગો ઉપસ્થિત થતા હોય એ વખતે શહેરી પ્રજા બેંડ બોલાવે, સંગીત વગાડે, વર્તમાનકાળમાં મોટા અવાજે ટેપરેકાર્ડો વાગે, પીકચરના ગીતો અત્યંત મધુર સંગીત સાથે કલાકો સુધી ચાલે. ભલભલાને આકર્ષે એવા મધુર સંગીતને કારણે ઉપાશ્રયમાં બેઠેલાં સંયમીનું પણ એ તરફ ધ્યાન ખેંચાય. માર્થુ પુસ્તકમાં હોય અને મન સંભળાતા સંગીતમાં હોય, કદાચ મોઢેથી એ ગીત પણ ધીમાસ્વરે ગણગણવા માંડે.

એમાંય આજના નૂતન સંયમીઓ કેટલાંય પિકચરો જોઈને આવેલા હોય. એટલે એમને તો ગીત-સંગીતનો રંગ લાગ્યો હોવાની શક્યતા છે જ.

એક સંયમીને ગૃહસ્થપણમાં ૧૦૦ ગીતો આખાને આખા આવડતા હતા. એ સિવાય તો સેંકડો હજારો ગીતો આવડતા હતા. હવે એ જ ગીતો સંભળાય એટલે વૈરાગી સંયમીનું પણ મન એમાં ખેંચાય. એમાં વળી એ ગીતવાણું પિકચર જોયું હોય તો પિકચરના દૃશ્યો પણ યાદ આવે. લાંબા સમય સુધી એ પિકચરના જ વિચારમાં સંયમી રચ્યોપચ્યો રહે. એમાં વળી જો એ ચિત્રો બિભત્સ હોય તો તો એના સ્મરણમાં વિકારો પણ જાગે.

મોટા શહેરોમાં ઉતરાણ વગેરે તહેવારોમાં સવારથી માંડી સાંજ સુધી ચારેબાજુ ગીતો વાગતા સંભળાય જ છે. આવા ગીતો સાંભળીને, એના કારણે એ ગીત સાથે જોડાયેલા ચિત્રો સ્મરણ કરીને, ખરાબ વિચારધારામાં ચડીને પુષ્કળ પાપકર્મ બાંધવાના પ્રસંગો આજે પણ બની રહ્યા છે.

ગામડાઓમાં આ નુકસાન નથી. ત્યાં તો ક્યારેક સંગીત વાગે તો પણ વર્તમાન સંયમીઓને રસ ન પડે, મન ન ખેંચાય એવું વાગે. એટલે મોટા નુકસાનો થતા અટકે.

- (૪) શહેરના બહેનો ભણેલા હોય એટલે હોશિયારી વધારે હોય. બોલવાના શબ્દો, બોલવાની છટા કંઈક જુદા જ પ્રકારની હોય. એ બધામાં સંયમીને આકર્ષણ થવાની શક્યતા ઘણી છે. ગામડાના બહેનોમાં એક તો રૂપ પણ ઓછું વિભૂષા પણ ઓછી અને અભણ હોવાને લીધે એવી હોશિયારી પણ ઓછી. એટલે એમના શબ્દોમાં કે શબ્દો બોલવાની

પદ્ધતિમાં ગામડાની સંસ્કૃતિ ભળેલી હોય. શહેરોની વિકૃતિ નહિ.

ક્યારેક આવું ય બનતું હોય છે કે અલ્પરૂપવાળા બહેનો પણ બોલવાની છટા વગેરેને કારણે અનેક લોકોનું આકર્ષણ કરતા હોય છે.

દા.ત. શહેરના બહેનો બોલશે, ‘પધારો સાહેબજી! આપને શેનો ખપ છે?’ અને ગામડાના બહેનો બોલશે ‘આવો મા’રાજ! શું આવું?’

શબ્દશક્તિ કેટલી છે? એ તો અનુભવીઓને ખબર જ હશે. અત્યારે તો એકપણ શબ્દોચ્ચાર વિનાના અમુક સંગીત જ એવા હોય છે કે જે સાંભળવાથી મનમાં ઉન્માદ જાગે અને અમુક સંગીત એવા હોય છે કે જેમાં કોઈપણ શબ્દોચ્ચાર ન હોવા છતાં એ સાંભળવાથી મનમાં વૈરાગ્ય-સમાધિ પ્રગટે.

એટલે શાસ્ત્રકારોની આ વાત એકદમ યુક્તિયુક્ત છે.

- (પ) શહેરના રસ્તાઓ ઉપર બે ય બાજુ જાતજાતની, ભાત-ભાતની દુકાનો, શો-રૂમો હોય. એમાં વળી એક-એકથી ચડિયાતી વસ્તુઓ લટકાવેલી હોય. ‘સંયમી ઈર્ષ્યસિમિતિ પાળવાનું બાજુ પર મૂકી ચાલતા ચાલતા આ બધું જોયા કરે’ એવી આકર્ષકતા આ વસ્તુઓ, દુકાનો, શો-રૂમોમાં હોય છે.

એમાં વળી હવે તો મોટા થિયેટરો, એમાં હિરો-હિરોઈનના મોટા ફોટાઓ, રસ્તાની ભીંતો ઉપર મોટા-મોટા ચિત્રોના ફોટાઓ... આ બધી અતિ-અતિ ભયંકર બાબતો શહેરોનું મોટું દુષણ છે. ભલભલા સંયમીનું મન પણ એકવાર તો ચક્રણ-વક્રણ થઈ જાય, સ્થિરતા ગુમાવી બેશે, એક-બે પળ તો અશુભતાને સ્પર્શી જ બેસે.

વળી શ્રીમંતોના આલિશાના બંગલાઓ, વિશાળ ફ્લેટો, એમાંનું બેનમૂન ફર્નિચર, આધુનિક વ્યવસ્થાઓ... આ દરેક વસ્તુઓ સંયમીના વૈરાગ્યનું ગળું ભીંસી નાંખીને ક્યારે એ વૈરાગ્યબાળકને મારી નાંખે એ કહી જ ન શકાય. આ બધા નિમિત્તો સંયમીને સાધુવેષધારી પાકો સંસારી બનાવી દેનારા છે. એ વાતનો કોણ ઈન્કાર કરી શકે?

- (દ) સંયમી ઉપાશ્રયમાં બેઠો હોય, કદાચ સમય હોય, કોઈપણ ખરાબ નિમિત્ત ન હોય તો પણ દિવસ દરમિયાન ઉપર બતાવ્યા પ્રમાણે જે કોઈ નિમિત્તો ભટકાયા હોય એ બધાનું એને સ્મરણ થયા કરે. ગોચરી વહોરાવનારા બહેનો યાદ આવે કે એમના શબ્દોના પડલા પડે, રસ્તાના શો-રૂમો અને થિયેટરો યાદ આવે કે પછી સાંભળેલા પિકચરના ગીતો યાદ આવે. દિવસે જોયેલી સ્વાદિષ્ટ વસ્તુઓનું સ્મરણ થાય...

શાસ્ત્રકાર ભગવંતો અત્યંત કરૂણાશાલી બનીને ફરમાવે છે કે ‘સંયમીઓ! શહેરોમાં કદાચ તમારો સાધુવેષ ટકી રહેશે, કદાચ બાહ્ય આચારો ટકી રહેશે પણ મહામૂલું ભાવસંયમ, નિર્મળ પરિણામો તો ટકવા લગભગ શક્ય નથી જ. તમે દીક્ષા લીધી છે, એ સાધુવેષ પહેરવા માટે નહિ. તમે દીક્ષા લીધી છે એ માત્ર બાહ્ય આચારો પાળવા માટે પણ નહિ. પણ તમે દીક્ષા લીધી છે ભાવસંયમ પામવા, ભાવસંયમ વધારવા.

હવે જો શહેરોમાં આ ભાવસંયમના ટુકડા થતા હોય, ડગલે ને પગલે આતમ રાગ-દ્વેષનો શિકાર બનતો હોય, આર્તધ્યાનની હોળીઓ સળગતી હોય તો હવે સાધુવેષ ટક્યો તો ય શું? બાહ્ય આચારો ટક્યા તો ય શું? એનો લાભ કેટલો? કદાચ એકાદ સદ્ગતિ મળી જાય એટલો જ નહિ? પણ મોક્ષ તો નહિ જ મળે ને? અને તો પછી એક સદ્ગતિ પછી અનંતી દુર્ગતિઓની તૈયારી છે?

જો ના! તો છોડી દો શહેરો! જતા રહો ગામડાઓમાં કે જ્યાં આવા કોઈ દોષ ન હોય. કદાચ ત્યાં ગોચરીના નાના-મોટા દોષ લાગે તો ય એ તો આચારદોષો છે. ભાવસંયમની રક્ષા માટે આ આચારદોષો સ્વીકારી લેવામાં ઓછો દોષ છે.

જો સંયમીઓ મહેનામાં બે કે ત્રણવાર આ નગરોમાં પ્રવેશ કરે તો તેઓ આજ્ઞાભંગ, મિથ્યાત્વ, અનવસ્થા અને વિરાધના એ ચાર દોષોના ભાગીદાર બને. અર્થાત્ વિહારમાં કોઈ શહેરમાં પ્રવેશ કરવો પડે, અથવા વૈદ્યાદિની દવા માટે

શહેરમાં પ્રવેશ કરવો પડે... તો આ બધા કારણોસર શહેરોમાં જવું જ પડે તો મહીનામાં બે કે ત્રણ વાર પ્રવેશ કરવાની છૂટ. જો વધારે વખત પ્રવેશ કરે તો ઉપરના દોષો લાગે.

(૧) પરમાત્માએ મહિનામાં બે/ત્રણથી વધારે વાર શહેરમાં જવાની ના પાડી હોવાથી, વધારે વાર જનારા સંયમીઓને આજ્ઞાભંગ દોષ લાગે.

(૨) શહેરોમાં વારંવાર પ્રવેશીને ત્યાંના વિષયસુખાદિમાં લંપટ બનેલો સંયમી સમ્યક્ત્વ ગુમાવી બેસે અને મિથ્યાત્વ પામે. અથવા તો 'શહેરમાં ન જવાની પ્રભુની આજ્ઞા ઉપર શ્રદ્ધા નથી' માટે જ એ વારંવાર શહેરમાં જાય છે. આમ એને પ્રભુની આજ્ઞા ઉપર શ્રદ્ધા ન હોવાથી મિથ્યાત્વ લાગે એ સ્પષ્ટ હકીકત છે.

અથવા તો શહેરોમાં વારંવાર પ્રવેશ્યા બાદ ત્યાંની અનુકૂળતાઓ વગેરેને લીધે શહેર છોડવાનું મન ન થાય. કોઈ કહે કે 'તમે આજ્ઞાભંગ કરો છો, ગામડામાં જતા રહો' તો એ વખતે સંયમી બચાવ કરે કે, 'આ કાળમાં તો શહેરમાં જ રહેવું પડે, શાસનપ્રભાવનાદિ કરવા માટે શહેરોમાં રહેવું જ યોગ્ય છે. ગામડાઓમાં શાસન પ્રભાવના ન થાય.' સ્વહિતનો ઘાત કરીને પરહિત કરવાની પ્રવૃત્તિ શાસ્ત્રકારો કદિ માન્ય ન રાખે. પણ આ સંયમી સુખશીલતાદિને કારણે આવા ખોટા બચાવો કરી મિથ્યાત્વ પામે એ શક્ય છે.

(૩) 'પેલા સંયમીઓ શહેરોમાં રહે જ છે ને? એ બધા કઈ મૂર્ખ થોડા છે? એ બધાને પણ જિનાજ્ઞા વહાલી છે. છતાં જો તેઓ શહેરોમાં રહેતા હોય તો એની પાછળ કોઈક રહસ્ય હશે જ ને? આપણે પણ શહેરોમાં જઈએ.'

શહેરોમાં વસનારા સંયમીઓને જોઈને કદિ શહેરોમાં ન જનારા સંયમીઓ પણ ઉપરના વિચારો કરી શહેરોમાં જતા થઈ જાય અને એ રીતે પછી બધાજ સંયમીઓ શહેરવાસી બની જાય. કેટલો મોટો હાહાકાર?

આજે આ અનવસ્થા સાક્ષાત દેખાઈ રહી છે. ગામડાઓના ઉપાશ્રયો ખાલીખમ! અને શહેરોમાં રહેવાની જગ્યા શોધવા જવું પડે એટલી વિશાળ સંખ્યામાં સંયમીઓનો વસવાટ!

જે કેટલાક ગ્રુપો અત્યાર સુધી ગામડામાં જ હતા, શહેરોમાં આવ્યા જ ન હતા તેઓએ પણ બધાને શહેરોમાં જોઈ શહેરોમાં પ્રવેશ આરંભી દીધો અને 'અમુક શહેરોમાં ન જવું' એવી વર્ષો જૂની પ્રજ્ઞાલિકાઓ તે તે ગ્રુપોની તૂટી ગઈ. આનું કારણ શહેરોમાં જનારા અને વસનારા સંયમીઓ છે. એમને જોઈને બીજાઓના પણ મન થયા. શાસ્ત્રની આ બધી વાતો બધા તો ક્યાંથી જાણતા હોય?

('ગામડાઓમાં ગોચરી નથી મળતી માટે શહેરોમાં જવું પડે છે' એવું જેઓ માને છે તેઓ આ વાત વિચારે કે ૪૦-૫૦ ઘરોની વસતિવાળા ઘણા સારા ગામડાઓ ચોમાસાદિ માટે ટળવળે છે...')

(૪) વિરાધના : શહેરોમાં સ્થંડિલ જવાની જગ્યા ખૂબ જ દુર્લભ હોય છે. પરિણામે વાડામાં જવું પડે એટલે સંમૂર્ચિમથી માંડીને ઘણી બધી વિરાધના થાય. માત્રા પરઠવવાના સ્થાનો પણ ક્યારેક વ્યવસ્થિત મળતા નથી. બોમ્બેમાં ઘણે ઠેકાણે માત્રુ પરઠવવાની ફુંડીઓ નીચેના ભાગમાં ગટર સાથે જોડાયેલી હોય છે. સંયમીને એમ લાગે હું તો ફુંડીમાં માત્રુ પરઠવું છું પણ એ બધું માત્રુ નીચે ગટરમાં જતું હોય છે. આથી અનેક પ્રકારની સંયમ વિરાધના થાય.

શહેરોનું વાતાવરણ વાહનોના ધૂમાડા વગેરેને કારણે અત્યંત પ્રદૂષિત હોય છે. ફેક્ટરીઓમાંથી છૂટતા ગેસો, ગંદા પાણીઓ વગેરેને કારણે શહેરો મોટા રોગોનું કારણ છે. આજે ગામડાઓમાં ડૉક્ટરો કે વૈદ્યોની જરૂર ખૂબ ઓછી પડે છે. જ્યારે શહેરોમાં તો હવે સ્થાને સ્થાને દવાખાનાઓ, હોસ્પિટલો થવા માંડી છે. કદાચ ધૌવનવયમાં એ પ્રદૂષણની અસર તાત્કાલિક ન દેખાય. પરંતુ એ પ્રદૂષણના કારણે ૪૦-૫૦ વર્ષે તો ફેફસાઓ નબળા પડવા માંડે છે.

સાંભળ્યું છે કે ચાર રસ્તાની વચ્ચે ઊભા રહેનારા ટ્રાફિક પોલીસનું આયુષ્ય ઓછું હોય છે. કેમકે વાહનોમાંથી નીકળતા ઝેરી ધૂમાડા વગેરેને કારણે તે અનેક રોગોથી ઘેરાઈને વહેલો મૃત્યુ પામે છે.

વળી ધર્મલક્ષમાલવાળા શહેરોમાં એકસીડન્ટ થવાના સંભવ પણ ઘણા. બોમ્બેમાં તો દર બે મિનિટે ટ્રેનો દોડે છે. સ્થંડિલાદિ ગયેલા સંયમીઓને જોખમ તો છે જ.

આ બધા દોષોથી બચવા શહેરો છોડી ગામડાઓમાં જ રહેવું. વૈદ્યને બતાવવા માટે કે વિહારમાં જ શહેર આવી જાય તો... એ રીતે શહેરમાં જવું જ પડે તો જઈને જેવું કામ પતે કે તરત બહાર નીકળી જવું. ત્યાં રોકાઈ ન જવું. એ રીતે વધુમાં વધુ એક મહિનામાં બે કે ત્રણવાર શહેરમાં જવાની અનુમતિ અપવાદ માર્ગે છે.

ઠાણાંગસૂત્ર અનુસારે ઉપરના પદાર્થો આપણે જોયા. હવે વર્તમાનકાળનો વિચાર કરીએ.

શહેરમાં રહેવાની તરફેણ કરનારાઓ નીચેના મુદ્દાઓ આપે છે :

(૧) ગામડાઓમાં હવે જૈનોના ઘરો જ નથી. જે કંઈ થોડા-ઘણા રહ્યા છે, તે બધા ગરીબ જેવા છે. એવા ગામડાઓમાં રહીએ તો નિર્દોષ ગોચરી શી રીતે મળે? દોષિત ગોચરી પણ ક્યાંથી મળે? કેમકે જૈનો શક્તિસંપન્ન છે જ નહિ. એટલે ગોચરીના કારણે શહેરમાં રહેવું જરૂરી છે. શહેરોમાં સેંકડો-હજારોની સંખ્યામાં સમૃદ્ધ જૈનઘરો હોવાથી ગોચરીનો પ્રશ્ન ન પડે. નિર્દોષ ગોચરી મળી રહે.

(૨) શહેરોમાં દવાખાના, ડૉક્ટર, યાત્રિક સાધનો વગેરેની સગવડ છે. ગામોમાં નથી. માંદા કે વૃદ્ધ સંયમીઓ શી રીતે ગામડામાં રહે? એમની દવા-સેવાદિ શી રીતે થાય?

(૩) હજારો-લાખો જૈનો અત્યારે શહેરોમાં વસ્યા છે. જૈનધર્મ તો આ જૈનો જ ટકાવવાના છે ને? એ જેવા તેવા તો ય આપણા છે. કંઈ હિન્દુઓ-મુસલમાનોથી આપણો જૈન ધર્મ થોડો જ ચાલવાનો છે? એટલે આ જૈનોમાં ધર્મ ટકાવી રાખવો અત્યંત અગત્યનું કામ છે. જો સંયમીઓ ગામડામાં જતા રહે તો શહેરોમાં આ બધા જૈનોના ધર્મનું સિંચન કોણ કરશે? અને જો જૈનોમાંથી ધર્મ ખલાસ થયો તો પછી જૈન ધર્મ નેસ્તનાબૂદ થઈ ગયો જ સમજવો પડે. વળી નવી નવી દીક્ષાઓ આ જૈનાના ઘરોમાંથી જ થાય છે. સંયમીઓ જો ગામડાઓમાં ભરાઈ જાય તો નવી દીક્ષાઓ શી રીતે થશે? હિન્દુઓ આપણી દીક્ષા થોડા લેવાના છે? અને જો નવી દીક્ષા બંધ થઈ, તો ધીરે ધીરે શ્રમણસંસ્થા જ ખલાસ થતી જશે. પછી તો જૈનશાસન જ ક્યાં ટકશે?

એટલે જૈનશાસનની દીક્ષા, રક્ષા અને પ્રભાવના માટે શહેરોમાં રહેવું અત્યંત આવશ્યક છે.

આ ત્રણ મુદ્દાઓ સો ટયના સોના જેવા સાચા છે. શહેરની તરફેણ ગમે તેવા ઉપજાવી કાઢેલા મુદ્દાઓથી નથી કરાતી, પણ ધરતી ઉપર પગ રાખીને આ બધા મુદ્દાઓ રજૂ કરાયા છે.

પણ હવે આની બીજી બાજુ પણ વિચારીએ :

(૧) ‘ગામડાઓમાં ગોચરીની મુશ્કેલી પડે’ આ પ્રથમ મુદ્દાનો ઉત્તર નીચે મુજબ છે.

(અ) જ્યાં એક પણ જૈનના ઘર નથી અથવા જ્યાં માંડ માંડ ગુજરાત ચલાવનારા ૮-૧૦ જૈન ઘરો છે એવા ગામમાં ગોચરીની મુશ્કેલી પડે એ કબુલ. પણ એવા તો સેંકડો ગામડાઓ છે કે જેમાં ૨૦-૫૦-૭૫ જૈન ઘરો છે. જેઓ શ્રીમંત નથી, તો ગરીબ પણ નથી. સંતોષી એ જૈનો ખાદી-પીધે સુખી છે. સંયમીઓની ભાવપૂર્વક ભક્તિ કરવાની ક્ષમતા ધરાવે છે. શું આવા ગામડાઓમાં પણ સંયમીઓ ન જઈ શકે? ત્યાં ગોચરીની મુશ્કેલી નથી જ પડતી. ઉત્તર ગુજરાત, દક્ષિણ ગુજરાત, બનાસકાંઠા, સૌરાષ્ટ્ર, રાજસ્થાન વગેરેમાં હજી પણ એવા ઘણા ગામડાઓ સાબૂત છે કે જ્યાં સંયમીઓ નિર્દોષ ગોચરી-પાણી જૈનાના ઘરોમાંથી સહેલાઈથી મેળવી શકે. (ભોજનશાળાઓ પણ નાના-નાના ગામડાઓમાં થઈ ગયી છે.)

ઉલ્લું મુશ્કેલી તો હવે શહેરોમાં ઉભી થઈ છે. રોજ રોજ ત્રણ-ત્રણ ટાઈમ અનેક સંયમીઓને વહોરાવીને હવે ઘણા શહેરી જૈનો થાક્યા છે. તેઓએ વહોરાવવાનું બંધ કર્યું છે કે ઓછું કર્યું છે. એક-બે રોટલી વહોરાવી ડબો બંધ કરીને પાછો મૂકી દે છે. બીજીવાર પૂછવા જેટલો વિવેક પણ છોડી દીધો છે.^૧ અમદાવાદ-વાસણામાં વૃદ્ધ સાધ્વીજીઓ માટે મોટું સ્થાન ઉભું તો થયું, ત્યાં ૧૫-૨૦ સાધ્વીજીઓ ગોકવાઈ પણ ગયા. હજી ૫૦-૬૦ ને રાખી શકાય એટલી જગ્યા પણ છે. પણ ગોચરીનું શું? ૪૦૦-૫૦૦ જૈનઘરો હોવા છતાં ત્યાં ગોચરીનો પ્રશ્ન નડતરભૂત બન્યો. અને ટ્રસ્ટીઓએ નિર્ણય કર્યો કે 'અમે સાધ્વીજીઓ માટેનું સ્વતંત્ર રસોડું જ્યાં સુધી નહિ ખોલી શકીએ, ત્યાં સુધી અહીં નવા કોઈપણ સાધ્વીજીને લેશું નહિ, કેમકે જૈનાના ૪૦૦ થી વધુ ઘરો હોવા છતાં સાધ્વીજીઓને ગોચરી ન મળવાની અમને પાકી શંકા છે.'

ઉલ્લું ગામડાવાળાઓના મન મોટા હોવાથી વધુ સાધુ-સાધ્વીજીઓ હોય તો પણ તે ૧૦-૧૫ ઘરો પણ બધું પુરું પાડી દેતા હોય છે.

કેવું આશ્ચર્ય! ગામડાવાળાઓ 'પધારો-પધારો' કહે છે. છતાં સંયમીઓ ત્યાં જવા તૈયાર નથી અને શહેરીઓ 'નીકળો-નીકળો' ઈચ્છે છે છતાં સંયમીઓ ત્યાંથી નીકળતા નથી.

હમણાં જ વિહારમાં પાદરાની નજીકના એક ગામમાં હસમુખભાઈ નામના જૈન શ્રાવકનો અનુભવ થયો. આખા ગામમાં એક જૈનનું ઘર. પણ એના ભાવો આસમાનને આંબે એટલા ઊંચા. ૨૦-૨૫ સાધુ-સાધ્વીજીઓ આવે તો પણ એ પોતે ગોચરી-પાણીની બધી વ્યવસ્થા કરવા, ખૂબ જ ભક્તિભાવ સાથે ખડે પગે તૈયાર!

(બ) 'આપણે માત્ર જૈનોમાં જ ગોચરી જઈએ છીએ' એટલે ગામડાઓમાં મુશ્કેલી પડે છે. પ્રાચીન મુનિઓ તો જૈન-અજૈન તમામ ઘરોમાં ગોચરી જતા અને એટલે એમને ક્યાંય કદિ ગોચરીની મુશ્કેલી ન પડતી.

કોઈપણ ગામમાં જૈનના ઘર બે-પાંચ ૧૦-૧૫ હોય પણ જો અજૈનના ઘરો વિચારીઓ તો દરેક ગામમાં ૨૦૦-૫૦૦-૫૦૦૦ અજૈનના ઘરો મળે. અજૈનોના ઘરોમાં ગોચરી જવાનો અભ્યાસ પાડીએ તો પછી ગોચરીનો કોઈ પ્રશ્ન ન રહે.

અજૈનોના ભાવો તો અપરંપાર હોય છે. શરૂઆતમાં તેઓ મુંઝાઈ જાય ખરાં કેમકે તેઓને જૈન સાધુઓને ગોચરી વહોરાવવાનો કોઈ અભ્યાસ જ નથી. એટલે જ એક-બે મિનિટ મુંઝા પણ ઊભા રહે. ક્યારેક તો ઘઉંનો લોટ વગેરે આપવા લાગે. ક્યારેક થાળી-આસન મૂકી આપણને કહે કે, 'બેસો મહારાજ! ભોજન લાવું છું' ક્યારેક વળી કહે કે, 'તમારા હાથે જ આ રોટલી વગેરે જે જોઈએ તે લઈ લો.'

આવા વિચિત્ર પ્રસંગો બને ખરાં. પણ એક વાત નક્કી કે તેઓના સંન્યાસીઓ અને આપણામાં આભ-ગાભનું અંતર તેઓ પણ નરી આંખે જોઈ શકે છે. આપણા ખુલ્લા પગ, તડકામાં ચાલવું, વાહનોનો ઉપયોગ બંધ... વગેરે બાબતોથી મોટા ભાગનો હિન્દુ સમાજ જૈન સાધુઓ પ્રત્યે અત્યંત આદરવાળો હોય જ છે. એટલે શરૂઆતમાં તેઓ ભોલ પામે, મોઢા ઉપર વિશેષ હાવભાવ ન દેખાય તો પણ લેશ પણ ગભરાઈ જવું નહિ. પરંતુ તેઓને આપણા આચાર સમજાવવા. 'અમે અહીં બેસીને ન જમીએ, તમારા ઘરમાં જે રોટલી-છાશ-રોટલા વગેરે તૈયાર હોય તે અમને ચાલે, અમે બધા ઘરોમાંથી થોડું થોડું લઈએ. અમારા માટે બનાવેલું અમને ન ચાલે. બાકી તો જૈનો અમને બધું આપે જ છે...'

૧. રાજસ્થાનમાં પણ શહેરમાં જ્યાં સાધ્વિયો વધારે સમય સુધી રહેલી છે, ઉપાગ્રયના નજીકના ઘરોમાં જ વારંવાર ગોચરી જવાના કારણે ત્યાં ૫ ગોચરી, ચાપ-દૂધ વહોરાવવામાં હાથનો સંકોચ અનુભવમાં આવેલ છે.

અને એ પછી એ અજૈનો જે ભાવથી વહોરાવશે એ જોઈને નક્કી સંયમી આનંદમાં આવી જશે. સુપાત્રદાન દ્વારા એ અજૈનો સુલભબોધિ બનશે અને આવી અનુપમ-અજોડ ભિક્ષાચર્યા દ્વારા સંયમીનો આત્માનંદ એવો તો હિલોળે ચડશે કે એની સામે ભૌતિક આનંદો તુચ્છ બની જશે. એ અજૈનોના રોટલા અને છાશ કે રોટલા અને ગોળ પણ જૈનાના મિષ્ટાન્નો કરતાય મધુર લાગશે.

શ્રદ્ધા ન હોય તો નીચેના પ્રસંગો સાંભળો :-

(૧) એક સંયમી હાઈ-વે ઉપર ચાલતા એક હિન્દુના ધાબામાં ગયો. ‘ભિક્ષા આપશો?’ ની માંગણી કરી. ધાબાવાળો દિવસ દરમ્યાન સેંકડો ટ્રક ડ્રાઈવરોને રોટલી વગેરે ભોજન જમાડવાનો ધંધો કરતો હતો. એ સંયમીને અંદર લઈ ગયો. ૫૦ રોટલીનો ઢગલો પડેલો, રોટલી ઉતરવાની ચાલુ જ હતી. મોટી થપ્પી ઉપાડીને સંયમીને વહોરાવી. ‘મહારાજ! જેટલું જોઈએ એટલું લઈ જાઓ. આપના પગલા અમારે ત્યાં ક્યાંથી?’ પછી ગોળ વગેરે પણ વહોરાવ્યા. (૨) એક અજૈનના ઘરે સંયમી ગોચરી ગયો. બહેન બોલી ઉઠ્યા, ‘મહારાજ! અમે તો જમી લીધું. બધું પતી ગયું. મને ખબર હત કે તમે આવવાના છો તો મારા છોકરાઓને હમણા જ જમાડ્યા, એ જમાડત નહિ. બધું તમને આપી દેત. મહારાજ! ઓવતીકાલે આવજો. બધું તૈયાર રાખીશ.’

(૩) અજૈન બહેને એક-બે ભાખરી વહોરાવી. સંયમીએ કહ્યું કે, ‘અમે આઠ જણ છીએ...’ અને બહેને બીજી ચાર-પાંચ ભાખરી તો વહોરાવી જ. અને પછી ગ્યાસ ઉપર તૈયાર કરેલો છૂદો લાવી મોટી ટોકસી ભરી દીધી. સંયમી ‘બસ... બસ...’ કરતો રહ્યો અને બહેન કહે, ‘મહારાજ! ૮-૧૦ જણ છે, આટલો છૂદો તો જોઈએ જ ને?...’ આવા તો સેંકડો પ્રસંગો ક્યારેક જાતે અનુભવ્યા છે તો ક્યારેક કો’કના મુખે સાંભળ્યા છે. હા! શરૂઆતના દિવસોમાં રોટલી-ગોળ વગેરેથી ચલ્લાવવું પડે. પણ પછી જો અજૈનોના વ્યાખ્યાન ગોઠવીને સમજાવવામાં આવે તો તેઓ કાંદા-બટાકા વિનાના દાળ-શાક રાખતા થઈ જાય. ભલે આમાં થોડા દોષ લાગે પણ એ બીજા દોષોની અપેક્ષાએ ઘણા જ ઓછા દોષો છે.

સાધ્વીજીઓને તો સામે વહોરાવનાર તરીકે બહેનો જ હોવાથી વાત કરવી, સમજાવવું વગેરે સરળ થઈ પડે. ધીમે ધીમે અનુભવથી ઘડાઈ જવાય ‘શું બોલવું? શું વાત કરવી?’ એ પરિસ્થિતિ જ તમને શીખવાડી દે. અહીં તો કેટલું લખાય?

કેટલાંક ગામોમાં તો હવે અજૈનો ટેવાઈ ગયા છે. તેઓ સામેથી કહે, ‘મહારાજને કાંદા-બટાકાવાળું ન ખપે. બીજું આપજો.’ પછી કહે કે, ‘ઘણા મહારાજો આવે છે એટલે અમને ખબર છે.’

બે-બે સાધ્વીજીઓ જો આ રીતે અજૈનોમાં ગોચરી જતા થઈ જાય તો ધીમે ધીમે અજૈનો જૈનોની માફક જ બધું વહોરાવતા થઈ જાય.

ભગવાન મહાવીર સ્વામીએ પણ ગોચરી દરમ્યાન અપમાનો સહન કર્યા જ છે ને? કો’ક અજૈનના ઘરે જા’કારો મળે તો એને કર્મક્ષયનું કારણ માની સહન કરવું. શરમ ફગાવી દઈ, ઉલ્લાસ અને હિંમતપૂર્વક જો આ કામ ઉપાડવામાં આવે તો નક્કી સફળતા મળશે, પછી એ શહેરો કદિ યાદ નહિ આવે.

હજી ઘણી વાતો કહેવી છે. પણ લંબાણ થઈ ગયું હોવાથી અટકું છું. આ વાંચીને જો કો’કને આ રીતે જીવવાની ભાવના થાય અને પ્રયત્ન કરીને તેઓ સફળતા પામે તો મને અવશ્ય જણાવે.

- (૨) મધ્યમ ગામડાઓમાં હવે હોસ્પિટલો, દવાઓ, ડૉક્ટરો વગેરે બધી સગવડ મળે જ છે. સામાન્ય રોગોની સારવાર તો મળી જ રહે. છતાં એવા ભયંકર રોગવાળાઓ ભલે શહેરોમાં રહે. એ સિવાયના હજારો સાધુ-સાધ્વીજી ભગવંતોને તો વાંધો નથી ને?

(૩) શાસનરક્ષા અને પ્રભાવના^૧ એ શબ્દો તો ખૂબ જ સુંદર છે. પણ એનો વાસ્તવિક અર્થ વિચાર્યો ખરો? 'નિયમાવલિ'ના પુસ્તકમાં આ પદાર્થ વિસ્તારથી લીધો હોવાથી ફરી એ અહીં લખતો નથી. પણ સાર એટલો જ કે જે સંયમીના વ્યાખ્યાનમાં ૫૦૦ જેટલી સંખ્યા રોજ થતી હોય તે સંયમીઓને શાસનપ્રભાવક ગણીએ અને તેઓ ભલે ચુનંદા સંયમીઓ સાથે શહેરોમાં રહે. પણ જે સંયમીઓના વ્યાખ્યાનમાં ૧૦૦-૨૦૦ માણસો માંડ ભેગા થતા હોય, એમને પણ શાસનપ્રભાવક ગણી લેવા? તેઓ શાસનપ્રભાવના માટે શહેરોમાં રહે એ ઉચિત છે? અને સંયમીઓ છાતી પર હાથ રાખી જાતને જ પૂછે કે, 'ખરેખર શાસનપ્રભાવના માટે જ શહેરો ન છોડવાની ભાવના છે? કે પછી ગામડાની પ્રતિકૂળતાઓ, ગામડાનું અંતર્મુખ જીવન અણગમતું હોવાથી એનાથી છટકવા માટેનું આ બહાનું છે?'

જેઓ લગાતાર બે-ત્રણ વર્ષ ગામડામાં રહે, અને છતાં માનસિક પ્રસન્નતા ન ગુમાવે, ગુંગળાઈ ન જાય, બહિર્મુખતા માટે ફાંફાં ન મારે તેઓ માટે એમ કહી શકાય કે ગામડાઓની પ્રતિકૂળતાઓ+અંતર્મુખતા એમને ગમી છે. ખેર! બાકી ખરી વાત તો એ છે કે ગામડાના જૈનો-અજૈનો વણા ભુખ્યા છે. ત્યાં જો વ્યાખ્યાનો શરૂ કરવામાં આવે તો મોટી સભાઓ થયા વિના ન રહે.

જે મહાત્માના વ્યાખ્યાનમાં ૮૦૦ જૈનધરવાળા સંઘમાં જેટલી સંખ્યા થતી હતી એ જ મહાત્માના વ્યાખ્યાનમાં ૪૦-૫૦ જૈનધરવાળા સંઘમાં એથી વધુ સંખ્યા થતી અનેક દિવસો સુધી સાક્ષાત જોઈ છે.

હા! શહેરોમાં અભ્યાસ કરવા માટે પંડિતોની વ્યવસ્થા મળી રહે છે પણ ગામડામાં પંડિતોની વ્યવસ્થા મળતી નથી. એ પણ એક મુશ્કેલી છે.

પણ એનું સમાધાન એ છે કે, 'જે સાધુ-સાધ્વીજીઓ પંડિતો પાસે કંઈ નથી ભણતા તેઓ શા માટે શહેરમાં છે?'

જેઓ ભણે છે, તેઓ પણ ચાર-પાંચ વર્ષ તો વણું ખરું ભણી લઈ પગભર થઈ જાય. બીજાઓને ભણાવતા પણ થઈ જાય પછી તો તે ભણાવે, બીજાઓ ભણે અને વગર પંડિતે એ ગ્રુપ સ્વાધ્યાયાદિ કરી શકે. તેઓ તો પછી ગામડામાં રહી શકેને?

ફરી ફરીને એ વાત મારે કરવી છે કે 'આત્મ કલ્યાણ જોખમાય એવી કોઈપણ પ્રવૃત્તિ જિનશાસન માન્ય રાખતું નથી.' જો શહેરોમાં રહેવાથી ભક્તોની લાલસા વધતી હોય, આસક્તિઓના ચિકાર પોષણ થતા હોય, ડગલે ને પગલે અહંકાર-માયાના ભોગ બનાતું હોય, બહિર્મુખતા એ જ સંયમજીવન બની જતું હોય, શાસ્ત્રો વાંચીને શાસ્ત્રકારો પાસેથી ઉપદેશ લેવાને બદલે માત્ર ભક્તોને ઉપદેશ દીધા જ કરવાની પ્રવૃત્તિ થતી હોય, કષાયો અને વિષયોના કાદવમાં ખૂંપી જવાનું હોય તો એ ત્રિકાળમાં માન્ય બની ન શકે. ભલે પછી ત્યાં રહેવાથી બીજા હજારો લોકો પામતા હોય.

સંઘાધિપતિ કોઈ ન હોવાથી શહેરો છોડીને ગામડાઓમાં જવાનો ખુલ્લો આદેશ તો કોણ કરી શકે? 'જ્યાં ગુરુએ

૧. શાસન પ્રભાવનાના નામે વર્તમાનમાં કેટલાંક કહેવાતા આચારવાન સાધુઓને પણ આધુનિક પદ્ધતિએ ધર્મ પ્રભાવનામાં ખેંચી લીધા છે. જેમ કે તીર્થ નિર્માણ માટે સાધુઓ વ્યાખ્યાનોમાં ટીપ મંડાવતા થઈ ગયા છે. બીજાઓની નિશ્ચામાં સંઘ નિકળતાં જોઈને પોતે જ આયોજક બનીને શ્રાવકોની પાસે વૈસા લખાવીને સંઘપતિ બનાવતા થઈ ગયા છે. વર્તમાનમાં બનતા તીર્થોના લગભગ સંપૂર્ણ આયોજક સાધુઓ જ હોય છે. છ'ટીપાલિત સંઘમાં અને ઉપધાન આદિ મહોત્સવોમાં જ્યાં વધારે સંઘપતિઓ હોય તો સમજી લેવું કે આના આયોજક આચાર્યાદિ મુનિ ભગવંતો છે. સંઘપતિઓ બનાવતા બનાવતાં રસોયા, બેન્ડ, મજૂર, ટેન્ડવાળા એ બધાય કાર્યો એ મુનિયોને પૂછીને અથવા એમની ઈચ્છાનુસાર વ્યક્તિઓને 'કોન્ટ્રાક્ટ' આપવામાં આવે છે. આવા કહેવાતા શાસન પ્રભાવનાના કાર્યો શહેરોમાં રહેવાથી જ થાય. એમ શહેરોમાં રહેતાં રહેતાં ગોચરી પાણી તો શું ઘણું-બધું અજુગતું ચાલી રહ્યું છે. કો'કે યુગપ્રધાન જ આમાંથી બચાવી શકશે-(સંપાદક)

શિષ્યવત જીવવાની ફરજ પડે' એવા હળાહળ કળિયુગમાં શિષ્યોને ખુલ્લેઆમ આ વાત કરવાની હિંમત અને પુણ્ય ક્યાં ગુરુ પાસે હોઈ શકે?

માટે જ સંયમીઓએ મન ખુલ્લુ રાખી, કોઈપણ આગ્રહવૃત્તિ છોડી દઈ ગંભીરતાપૂર્વક ઉપરના પદાર્થો વિચારવા જોઈએ.

જો માલ્લો જાગે, સદ્ગુરુની સંમતિ મળે, પાંચ-સાત સંયમીઓનું ગ્રુપ તૈયાર થાય, અધ્યયન-અધ્યાપનનો સુમેળ થાય તો ગામડાઓને ચેતનવંતા બનાવવા શહેરો છોડી દેવા જોઈએ.

વર્તમાન પરિસ્થિતિ એ છે કે શહેરીજનો અર્થ-કામમાં ખૂબ જ ખૂંપી ગયેલા હોવાથી, રોજરોજના વ્યાખ્યાનો સાંભળી સાંભળીને પરિપક્વ (!) બની ગયા હોવાથી તેઓ કેટલું ધામે છે? એ મોટો પ્રશ્ન છે. કેટલાક વ્યાખ્યાનકારોને બાદ કરતા ૮૦% જેટલા વ્યાખ્યાનકારોના વ્યાખ્યાનોમાં ઉપાશ્રયના હોલો ચિહ્નકાર ખાલી રહેતા હોય છે.

જ્યારે ગામડાઓમાં સંયમીઓની અવર-જવર બંધ થવાથી, માત્ર વિહારમાં ગામડું આવે ત્યારે ગોચરી-પાણી પૂરતો જ એ ગામના શ્રાવકાદિનો ઉપયોગ થતો હોવાથી, ગામડાના રહ્યા-સહ્યા જૈનો પણ ભાવહીન-શુષ્ક-દ્રવ્યજૈન બની રહ્યા છે.

હવે તો કો'ક યુગપ્રધાન જ આ વિષમદશાને સુધારી શકે.

'શહેરોમાં ન જવું અને ગામડાઓમાં રહેવું' એ આપણી જૂની પરંપરાને ગમે તે કારણસર ફગાવી દઈને આપણે શહેરોમાં જ વધુ રહેવાસ પ્રારંભ્યો. એમ સમજ્યા કે, 'આમાં ઘણો લાભ થશે.'

પણ જેમ ભારતીય પ્રજાએ સુખી થવું હોય તો જૂની ખેતી, જૂના પર્યાવરણ, જૂની સંસ્કૃતિને પાછી અપનાવ્યા વિના છૂટકો જ નથી એવું આપણે દૈનંદી રીતે માનીએ છીએ.

એમ હવે આ પણ માનવાની અને આદરવાનો સમય પાકી ગયો છે કે જો શ્રમણ સંસ્થાએ પોતાનું શ્રમણત્વ ટકાવવું હોય, વધારવું હોય તો ગામડાઓનું જીવન ફરી અપનાવવું પડશે, કે જે આપણા પ્રાચીન મહર્ષિઓની પરંપરા હતી.

(વિરતિદૂતિ ૧૬-૧૭-૧૮ અંક, ૨૦૦૫)

- અરિહંત ભગવંતના શાસનની તો વાત જ ન્યારી છે આ શાસન તો સ્વયંભૂરમણ સમુદ્રમાં રહેલ માછલાને પણ આઠમાં દેવલોકમાં પહોંચાડી દે છે.
- અરિહંત ભગવંતના શાસનની દીક્ષા એ તો એક એવી સ્ટીમર છે, જે સમુદ્રમાં ડુબતાં ભવ્યાત્માઓને બચાવીને અંતર્મુહૂર્તમાં અજર અમર બનાવી શકે છે.
- અરિહંત ભગવંતની દીક્ષા માટે આઠ વર્ષની વય આગમકારોએ નક્કી કરી છે. એમાં કોઈ ગભાષ્ટમ કહે છે. કોઈ જન્માષ્ટમ કહે છે. જે હોય એ, પણ આઠ વર્ષની વાત સર્વેને માન્ય છે. એ આઠ વર્ષની ઉંમરે જેણે દીક્ષા લીધી છે એ સમયે એના સદ્ભાગ્યે જો ગુરુ સદ્ગુરુ મળી ગયા હોય તો તે એ પોતાનો અને જિનશાસનનો ઠાઠ વધારી પાટ શોભાવી, ભવભ્રમણાની રખડપાટ મીટાવી દેવલોકના પાટ (પલંગ)ને ભોગવી મોક્ષ નગરનું રાજપાટ મેળવી લે છે.
- અરિહંત ભગવંતની પ્રરૂપેલ દીક્ષામાં શિક્ષા છે જ. શિક્ષામાં દીક્ષાની વાત વિકલ્પે છે જ્યારે દીક્ષામાં શિક્ષા હોય જ. દીક્ષા શિક્ષા વગર હોય જ નહીં. અને એ શિક્ષા કર્મ માટે શિક્ષા બની જાય છે તેથી કર્મ, એ દીક્ષિતથી દૂર જવામાં જ સાર સમજે છે.
- અરિહંત ભગવંતે દીક્ષા સ્વીકારીને એની આચરણ દ્વારા પરીક્ષા કરીને જગતને કહી દીધું કે દીક્ષા વિના દિશા વિદિશાઓમાં જે પરિભ્રમણ થઈ રહ્યું છે તેથી મુક્તિ નહીં મળે.
- અરિહંત ભગવંતની દીક્ષા એ કાયરો માટે નથી એમ ભગવંતે સ્પષ્ટ રૂપે એની આચરણની કઠિનતા બતાવીને કહી દીધું છે.
- અરિહંત ભગવંતે પ્રરૂપેલી પ્રવજ્યા માટે નિયમ બંધારણ છે. એ ગમે તેને ન જ અપાય. એક રૂપિયાની નોટ હાથમાં લેવા માટે પણ યોગ્યતા મનાય છે. છ મહિનાના બાળકના હાથમાં એક રૂપિયાની નોટ નથી અપાતી. તો શું દીક્ષા-પ્રવજ્યા ગમે તેને આપી દેવાય? ન જ અપાય.
- અરિહંત ભગવંતે કહ્યું છે કે પરીક્ષા કર્યા વગર જે આવે એને દીક્ષા આપી દેનારા અને લેનારાનું બંનેનું અહિત થાય છે. અગ્નિ કચરાને બાળવા માટે ઉપયોગી સાધન છે પણ એ અગ્નિ પ્લાસ્ટિકના નાના વાસણમાં કોઈને ન જ અપાય. એમ દીક્ષા કર્મ કચરાને બાળવા માટે અગ્નિ જેવી છે એને ગ્રહણ કરવા, માટે પાત્ર સાદું અને મજબુત જોઈએ. આગમકારોએ તો કહ્યું છે કે સિંહણનું દૂધ રત્નપાત્રમાં જ રહી શકે તેમ દીક્ષા પણ સુદૃઢ ધર્મવાળા આત્માને જ આપી શકાય. ગમે તેને નહીં જ.
- અરિહંત ભગવંતની અનુપસ્થિતિમાં આચાર્ય ભગવંતો તીર્થંકરના અવતાર તુલ્ય ગણામ છે.
- અરિહંત ભગવંતના શાસન ધરાને વહન કરનાર આચાર્યોની ધર્મ શ્રદ્ધારૂપી મહેલની એક પણ કાંકરી જમાનાવાદના પ્રચંડવાયુના ઝંઝાવાતથી પણ ન ખરે. તેઓનો શ્રદ્ધારૂપી મહેલ એવા ઝંઝાવાતમાં પણ, નિર્ભયપણે પોતાનું અસ્તિત્વ જગતને દર્શાવે છે. એ ધર્મ શ્રદ્ધારૂપી મહેલના અસ્તિત્વથી આકર્ષાઈને અનેક ભવ્યાત્મા એ મહેલના શરણે આવી પોતાને જમાનાવાદના ઝેરી ઝંઝાવાતથી બચાવી લે છે.
- અરિહંત ભગવંતના શાસનના આચાર્યોને બીજાઓના કરેલા પાપોનું ફળ ભાગવું પડે છે તેનું વર્ણન કરતાં કહ્યું છે કે શિષ્ય ચોથા વ્રતમાં દૂષણ લગાડે તો શિષ્યને જે પાપ લાગે એના કરતાં ગુરુને ૧૬ ગણું અને બીજા મહાવ્રતોના દૂષણનું ચારગણું લાગે. અને ચતુર્વિધ સંઘનું કરેલું પાપ આચાર્યોને અર્ધું ભાગે આવે. એ પાપ એ આચાર્યને જ લાગે જે આચાર્ય સારણ વારણ-ચોણા અને પડિચોપણા પ્રત્યે દુર્લક્ષ સેવે છે.

- અરિહંત ભગવંતના શાસનના વર્તમાનના આચાર્યો દ્રવ્ય, શ્વેત્ર, કાળ, ભાવની વાતો કરે છે. પણ કેટલાક પોતાની પકડેલી પરંપરાની માન્યતાને આગમોના આધારે પણ પરિવર્તિત કરી શકતા નથી. અને જેઓ પરિવર્તિત કરે છે તેઓ આગમોના આધારનો મનસ્વી રીતે ઉપયોગ કરી લે છે એમ જો બંને બાજુએ (જ્ઞાનીયોની નજરે) થતું હોય તો એ શાસન માટે હિતકારક નથી જ.

- શિષ્ય જે ગુરુને પરીક્ષા કરીને સ્વીકારે છે પછી એમની આજ્ઞા આંખ બંધ કરીને માને. ગુરુ જો સર્પને હાથમાં લેવાનું કહે તો ખચકાયા વગર હાથમાં લેવા માટે જાય. પૂનમના દિવસે અમાસ કહે તો પણ એક વખત તો હા જ કહે. થોડી વાર પછી પૂછી શકે છે ગુરુદેવ ! ક્યા કારણે પૂનમના સ્થાને આપ અમાસ બતાવી. એના નામ જ સાચું શિષ્યત્વ.
- જે શિષ્ય ગુરુઆજ્ઞામાં પોતાની બુદ્ધિનું સંમિશ્રણ કરતા જાય છે એ આત્મા કદી પોતાનું હિત કરી શકે નહિ.
- વર્તમાનકાળમાં સદ્ગુરુઓ નથી એમ કહેનારો અજ્ઞાની છે અથવા મિથ્યાત્વી છે.
- જિનશાસન સદ્ગુરુઓ વગર હોતું જ નથી. જ્યાં સુધી જિનશાસન છે ત્યાં સુધી સદ્ગુરુવરો છે જ અને એમના દ્વારા જે જિનશાસનની સાચી ઉત્પત્તિ છે.
- શિષ્યભાવ પામવા માટે સદ્ગુરુઓના ચરણની સેવામાં સતત ઉપસ્થિત રહેવું જોઈએ.
- વર્તમાનકાળમાં મૂળ ગુણને શુદ્ધ રૂપે પાળનાર અને કારણથી ઉત્તર ગુણમાં દોષ સેવનાર પણ ઉત્તમ સદ્ગુરુ જ છે એમ આગમકારો કહે છે.
- વર્તમાનકાળની આડમાં ઉત્તર ગુણોના મનફાવે તેમ કુર્યા ઉડાડનાર પોતાના મૂળ ગુણોને અખંડિત રાખી શકે જ નહીં.
- જે મૂળ ગુણોમાં પણ બ્રહ્મચર્યવ્રતની સુરક્ષામાં સાવ બેદરકારીપણે વર્તે છે તેઓની વિદ્વત્તા, ખ્યાતી પ્રખ્યાતી, યશ-કીર્તિ આદિનો કોઈ અર્થ જ નથી.
- બ્રહ્મ એટલે બ્રહ્મ જ, એ તો ચારિત્રનો પ્રાણ છે. જે બ્રહ્મચર્યની સુરક્ષામાં બેવફા નિવડ્યો એ તો પ્રાણ વગરનો બાદશાહ છે જેની થોડા સમયમાં દફન વિધિ થવાની છે.
- બ્રહ્મચર્યવ્રતની સુરક્ષા જ સર્વ ગુણોની સુરક્ષા છે. એની સુરક્ષા માટે જ નવ નવ વાડ આગમકારોએ બતાવીને એ વ્રતની મહત્તા મુનિઓને બતાવી દીધી છે.
- અરિહંત ભગવંતે તો એક એક વાડને એક એક વ્રત રૂપે પણ કહી છે કે જે આત્મા વાડને વ્રત ગણીને પાળે તે આત્મા જ અક્ષય સુખને મેળવી શકે છે.
- બ્રહ્મચર્યવ્રતનો મહિમા જિનશાસનની જેમ બીજા ધર્મવાળાઓ પણ દર્શાવે છે, અરે આજના વિજ્ઞાનીઓ પણ બ્રહ્મચર્યની પ્રશંસા મુક્ત કંઠે કરે છે. પણ જે રીતે જિનશાસનના સંસ્થાપકોએ બ્રહ્મચર્ય પાલનની વાત કરી છે એ રીતે તો કોઈ કહી શક્યું જ નથી અને કહી શકવાના જ નથી.
- વર્તમાનકાળના કેટલાક વિજ્ઞાનીઓએ વિવેકને વિસ્મૃત કરીને વિલાસ અને વિકારના પોષણના સાધનોની લાંબી કતાર વિલાસ પ્રિય જગતને આપી છે. અને આપી રહ્યા છે.
- વિકારવર્ધક દ્રશ્યો જોવાનો આત્માનો અનાદિકાળનો સ્વભાવ છે જ આગમાં ઘીની જેમ આજના આધુનિક સાધનો દ્વારા જે દ્રશ્યો જગતને દેખાડાય છે એનાથી વિલાસિતા વધી છે. વ્યભિચાર વધ્યો છે. અને વાસનાનું પ્રદર્શન રસ્તા ઉપર થઈ રહ્યું છે.
- વિષયવાસનાની આગ એટલી ભડકી ઊઠી છે કે સજ્જન માણસોને રોડ પર ચાલવું ભારે પડી રહ્યું છે. વાસનાની વાસથી દિશા અને વિદિશાઓ ગંધાઈ ઊઠી છે.

अर्हंत, भगवंत, स्वयंबुद्ध,
विधाता एवं पुरुषोत्तम
है भगवान !
मैं आपको
प्रणाम करता हूँ।